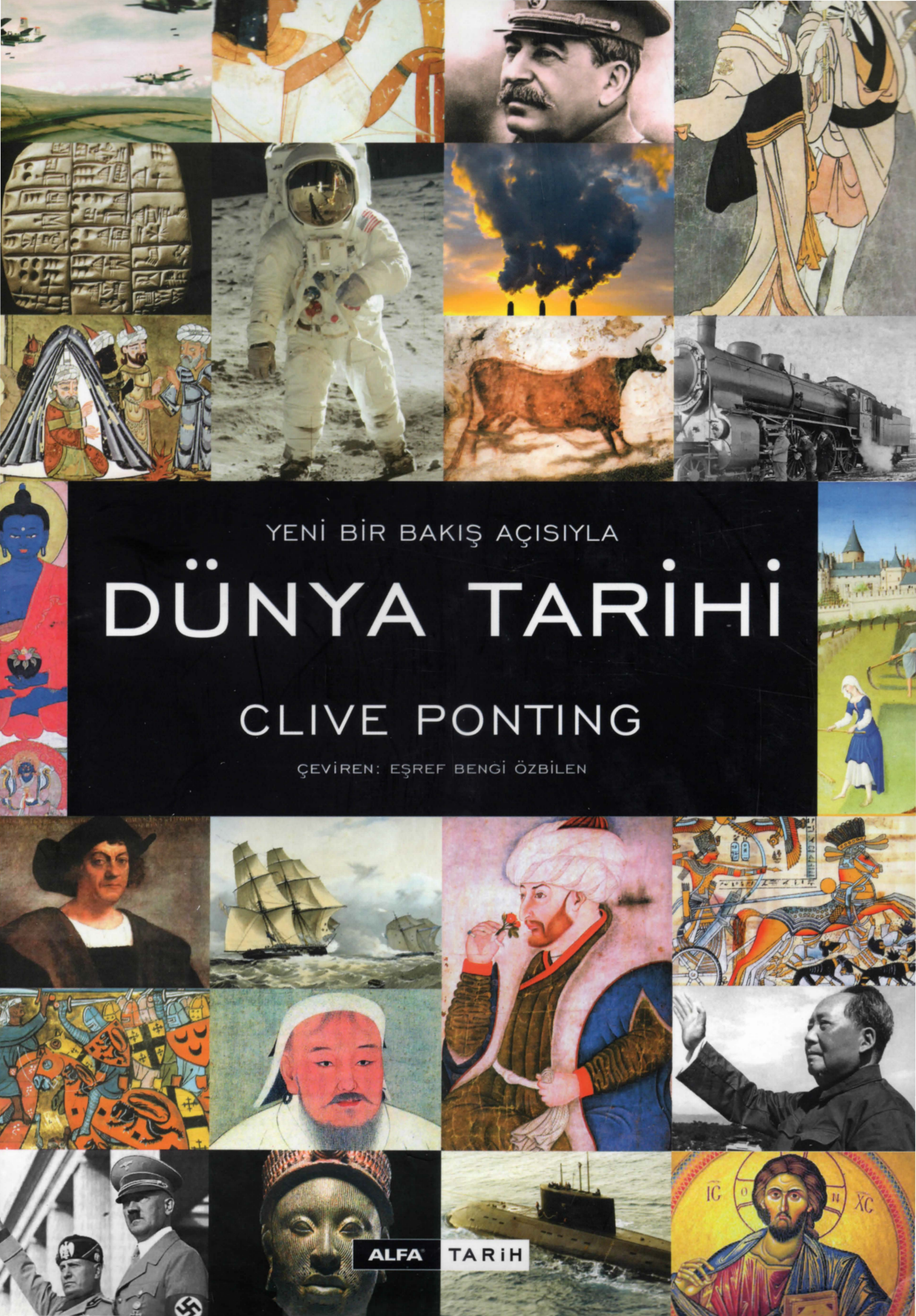

YENİ BİR BAKIŞ AÇISIYLA

DÜNYA TARİHİ

CLIVE PONTING

ÇEVİREN: EŞREF BENGİ ÖZBİLEN

ALFA TARİH

YENİ BİR BAKIŞ AÇISIYLA

DÜNYA TARİHİ

CLIVE PONTING

ÇEVİREN: EŞREF BENGİ ÖZBİLEN

TARİH

Alfa Yayınları **2181**
Tarih/Dünya **1**

Yeni Bir Bakış Açısıyla DÜNYA TARİHİ

Clive Ponting

Özgün Adı: *World History: A New Perpective*
İngilizce Aslından Çeviren: Eşref Bengi Özbilen
1. Basım (Özel Ciltli Baskı) : Mayıs 2011
ISBN : 978-605-106-341-6
Sertifika No: 10905

Yayıncı ve Genel Yayın Yönetmeni M. Faruk Bayrak
Genel Müdür Vedat Bayrak
Yayın Yönetmeni Rana Alpöz
Dizi Editörü Hülya Hatipoğlu
Redaksiyon Hülya Hatipoğlu
Düzelti Nihal Boztekin
Kapak Tasarımı Gökhan Burhan
Grafik Uygulama Kâmuran Ok

© 2011, ALFA Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
© 2000 by Clive Ponting

Kitabın Türkçe yayın hakları Akcalı Ajans aracılığıyla Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.'ne aittir. Yayınevinden yazılı izin alınmadan kısmen ya da tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

Baskı ve Cilt
Melisa Matbaacılık
Tel: (212) 674 97 23 Faks:.(212) 674 97 29

Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Ticarethane Sokak No: 53 34410 Cağaloğlu İstanbul, Türkiye
Tel: (212) 511 53 03 - 513 87 51 - 512 30 46 Faks: (212) 519 33 00
www.alfakitap.com
info@alfakitap.com

BÖLÜM
I

İnsanlık Tarihinin Yüzde Doksan Dokuzu

(y. MÖ 10.000'e kadar)

1
Kökenler

En başından başlamak mümkün değil. Modern insanların ilk atalarını belirlemek, tarihlendirilmeleri sorunlu olan eksik iskeletlerin, yarım yamalak fosil kayıtlarının yol açtığı bir dizi zorluk içerir. Uzmanların bu kayıtların derlenmesi ve bulunmuş olan çeşitli iskeletler arasındaki ilişkiler konusunda birbirinden temelden farklı olan görüşleri vardır. Hangileri ayrı türler olarak sınıflandırılabilir? Aralarında nasıl bir ilişki vardır? Hangileri modern insanlara dönüşmüşlerdir? Bunlar ancak kısmen yanıtlanabilen can alıcı soruların sadece bir kısmını oluşturur.

1.1 Primatlar

İnsanların doğal dünyanın geri kalan kısmıyla olan bağlantısı, yine de, bellidir. Memeliler, yaşayan 185 türü olan primatlar sınıfına dahildir. Primatlar iki gruba ayrılır: antropoitler* (kuyruksuz maymunlar, maymunlar ve insanlar) ve prosimianlar† (lemurlar‡ ve tersiyerler§). Hepsi tropiklerde yaşayan, el ve ayak başparmaklarını karşılıklı olarak kullanabildikleri elleri ve ayakları olan (insanlar ayakları düz bir şekil alıp üzerinde durdukları için bunun tek istisnasıdır) çok sosyal hayvanlardır. Primatların pençeleri değil tırnakları vardır ve etrafta dolaşma yöntemlerinde arka ayakları daha baskındır. Temel olarak, koku algısından çok daha gelişmiş olan görme yeteneklerine bağımlıdırlar ve kafalarının önünde, üçboyutlu görüş sağlayan iki göz bulunur. Üreme hızları yavaştır, birçok memeliye göre daha uzun zaman alır; çoğu kez bir seferde bir bebek olmak üzere, küçük aileleri vardır ve çok gelişmiş bir seviyede aile koruması sağlarlar.

---

* İnsansı (ç.n.)

† Önmaymun (ç.n.)

‡ Madagaskar'da bulunan ve maymuna benzer bir hayvan (ç.n.)

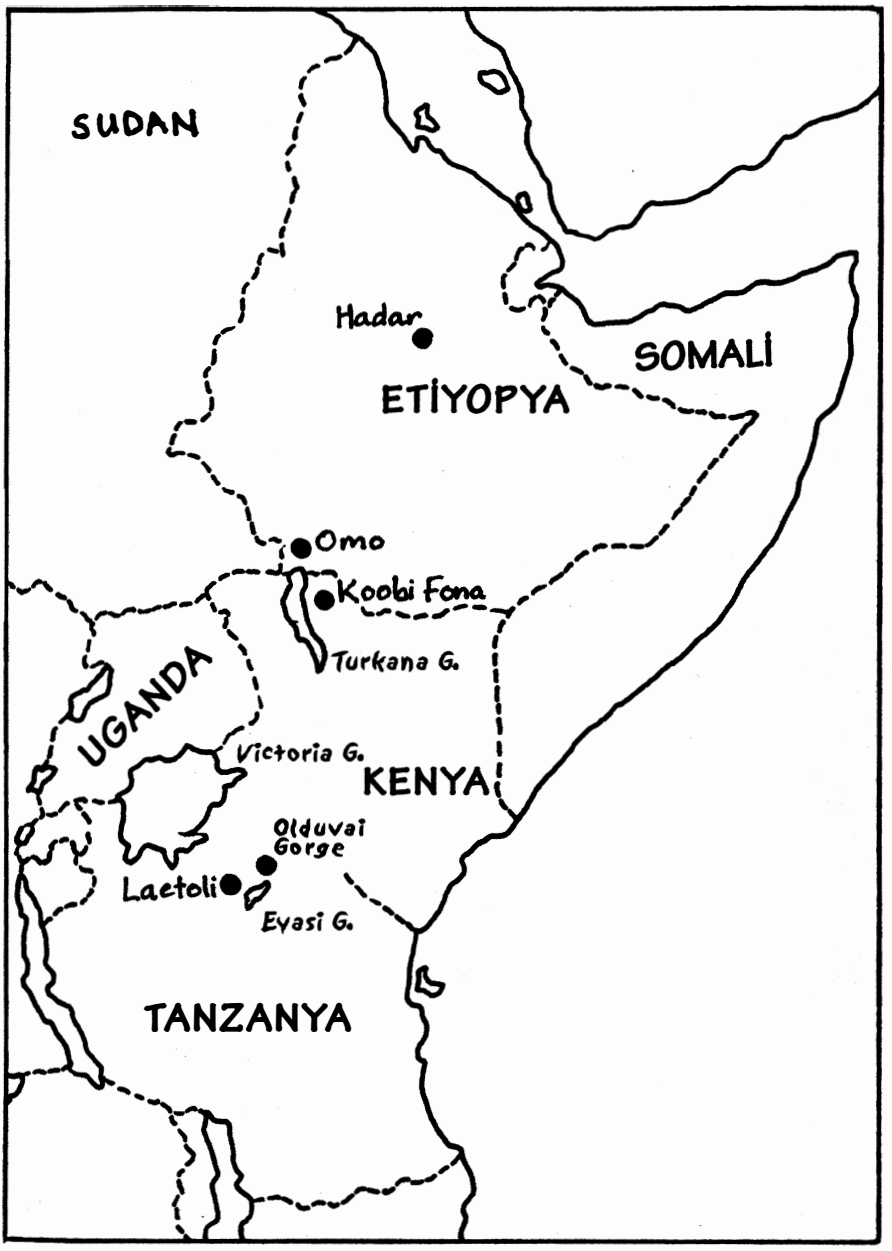
§ Geceleri gezip yem arayan ve maymuna benzer iri gözlü ufak hayvan (ç.n.)

Tüm primatların çok uzak ve önemsiz bir atası, 65 milyon yıl önce devasa sürüngenlerin yok oldukları zamanda yaşamış olmalıdır, ancak antropoitlerin soyağacı tam olarak belli değildir. Muhtemelen tek bir ataları vardır: muhtemelen, bir tilki büyüklüğünde ve 35-30 milyon yıl kadar önce Nil Vadisi'nde yaşamış olan *Aegytopithecus* denen bir yaratık. Kesin olan şudur ki, 25-20 milyon yıl önce antropoitlerde kuyruksuz maymunları (ve dolayısıyla insanları) maymunlardan ayıran temel bir dönüşüm gerçekleşmiştir. Fosil kayıtları arasındaki önemli boşluk nedeniyle bunun nasıl ve nerede olduğu tam olarak bilinmiyor. *Proconsul africanus* (22-18 milyon yıl önce yaşamış olan, kuyruksuz maymun ile maymun karışımı özelliklere sahip, ağaçlarda yaşayan, şebek büyüklüğünde bir hayvan) ve *Sivapithecus*'un (12-7 milyon yıl kadar önce Güneybatı Asya'da varolmuş olan orangutan türü bir yaratık) dahil olduğu ilk kuyruksuz maymunların birçok türü vardı. Bunlar, kuyruksuz maymunların bedenlerinin ve beyinlerinin yavaş yavaş büyüdüğü ve yaşam biçimlerinin ağaçlarda meyve yemekten yaprak yemeye ve bazı besinleri yerdeki kaynaklardan bulmaya doğru geliştiği bu uzun dönemde yaşamış olan bir kuyruksuz maymun türünden sadece ikisidir. Bir sonraki gelişme, 10-5 milyon yıl önce kuyruksuz maymun ailesinde yer alan gorillerin, şempanzeler ve (insanların doğrudan ataları) hominidlerden ayrıldığı bölünmeyle meydana gelmiştir. Maalesef bu dönemden günümüze ulaşmış fosiller yoktur ve tam olarak ne olduğu sadece spekülasyon konusudur. Antropoitlerin gelişimine ait fosil kayıtları çok fazla bölük pörçük olsa da, günümüzde yaşayan antropoitlerin modern DNA testleri bu genel yapıyı onaylamaktadır. İnsanlar maymun ailesinden çok uzak, gibbonlar* ve orangutanlardan daha az uzak ve Afrika'da yer alan kuyruksuz maymunlara yakındırlar. İnsanların en yakın akrabaları, nükleodit DNA dizilerinin %98,4'ünü ve amino asit dizilerinin %99,6'sını paylaştığımız şempanzelerdir.

1.2 İnsan Atalar

Hominid ailesi (modern insanlar bunlardan tek hayatta kalanlardır) neredeyse kesin olarak, 5 milyon yıl kadar önce evrim geçirdi. Son 75 yıl boyunca bir dizi fosil bulunmuştur, ancak bunların nasıl sınıflandırılabileceği, hangilerinin ayrı türler olduğu ve hangilerinin evrim geçirerek insana dönüştüğü hararetli tartışmaların konusudur. İlk başlarda, bulunan hemen her yeni fosil yeni bir tür olarak sınıflandırılmıştı, ancak günümüzdeki eğilim, her bir türün içinde daha büyük oranda bir değişebilirliği kabul ederek tür sayısını azaltmaktır. Böyle olmasına rağmen manzara hâlâ kafa karıştırıcıdır ve hominid türlerinin muhtemelen yarısından fazlası henüz keşfedilmemiştir. İlk keşiflerden biri Güney Afrika'da yapılmış olmakla birlikte, neredeyse tüm önemli bulgular Doğu Afrika kaynaklıdır ve bunun fosil kayıtları için önemli bir baz teşkil edip etmediği belli değildir. Bununla birlikte, özellikle tropik ormanlara göre çok daha açık bir arazi olan savan otlaklarında yeni çevrelere ve besin bulmanın yeni yollarına uyum sağladıktan sonra hominid ailesinde birçok köklü değişiklik olduğu üzerinde uzlaşma vardır. Hominid ailesinin

* Hindistan ve Malezya'ya özgü kuyruksuz ve uzun kollu şebek (ç.n.)

Harita 1: Doğu Afrika'da İlk Hominidlerin Yaşadığı Yerler

evrimindeki dört ana olay şunlardır: yerde yaşamak, "elleri" başka işler için serbest bırakan iki ayak üzerinde yürümek, beynin büyümesi ve kültürün gelişmesi ve dil aracılığıyla yayılması. İlk ikisi ilk hominidlerde ortaya çıktı, geriye kalan ikisi, özellikle de sonuncusu, daha uzun sürdü.

İnsanların evrimi geçmişte çoğu kez "kahramanca" deyimlerle sunuluyordu: yola devam etmelerini ve dünyaya hâkim olmalarını sağlayan bu özelliklerin gücünü kullanarak gerçekleşen evrim. Bununla birlikte, Stephen Jay Gould'un bilgece sözünü hatırlamamız gerekir: "Evrimin hiçbir yanlış yorumu, evrimin hayatın kaçınılmaz olarak sürekli ileriye doğru gelişmesine yol açtığı varsayımı kadar yaygın değildir." İlk hominidlerin başından geçenler, uzun dönemler boyunca birbirinden bağımsız gelişen, daha önceden tahmin edilemeyen ve nihai bir amacı olmayan bir dizi rastlantısal olaydır. Modern insanların evrim geçirmesi kaçınılmaz değildi. Bu bakımdan yürümek amacıyla iki ayağın kullanılması, alet yapmak üzere ellerin serbest kalması için değildi. Bu, başka nedenler yüzünden gerçekleşen bir gelişmenin ikincil ve beklenmedik bir sonucuydu. Bu yüzden biz ilk hominidleri insanların öncüleri olarak değil de özel çevrelere uyum sağlayan ve sahip oldukları özelliklerin onları nisbeten başarılı kıldığı kendi başına türler olarak görmeliyiz. Aslında modern temayül, bu ilk hominidleri ilk yorumlara göre daha az insan ve daha çok kuyruksuz maymun gibi görmektedir.

İlk hominidler *Australopithecines* (güneyli kuyruksuz maymunlar) olarak bilinmektedir. Genel bir uzlaşmaya varılan pek az konudan biri, diğer tüm hominidlerin türediği bilinen ilk türün, 3,7 milyon yıl kadar öncesinden itibaren yaklaşık 1 milyon yıl kadar süreyle var olmuş olan *Australopithecus afarensis* olduğudur. (Daha farklı türlerin de var olmuş olması olası olsa da, bu tür, 3 milyon yıldan daha eski, bilinen tek türdür.) En eksiksiz bulgular (toplam olarak yaklaşık 65 adet), özellikle de onu bulan Maurice Taieb ile Donald Johansen'in "Lucy" adını verdikleri iskelet, Etiyopya'nın* Hadar yöresindendir. Neredeyse yarı yarıya eksiksiz olan bu fosil, boyu 1,2 metre olan, 19-21 yaşlarındaki bir kadına aitti. Bu iskelet Mary Leakey'in, daha güneyde, Kuzey Tanzanya'da yer alan Laetoli'de elde ettiği bulgularla kabaca çağdaştır. Leakey, 13 hominid kalıntısının yanı sıra, yaklaşık 1,5 metre boyunda olduğu tahmin edilen ve bir su birikintisine doğru giden bir hominidin fosilleşmiş ayak izlerini buldu. Bu iskeletler ve ayak izleri, her ne kadar hayvanların hâlâ ağaçlara tırmandığını düşündürecek şekilde dizleri bükük ve kolları çok uzun kalmış olsa da, *Australopithecus afarensis*'in iki ayağı üzerinde yürüdüğünü kanıtlar. O halde hominidlerin en önemli adaptasyonu, aletlerin yapımından milyonlarca yıl önce, iki arka ayağı üzerinde yürümek olmuştu. İki ayak üzerinde yürümek primatlarda nadir olarak görülür ve hominidler dışında hiçbiri bunu düzenli olarak yapamaz. Arka ayaklar üzerinde yürümek, her şeyden önce, denge durumunda kalmaya yönelik, dikkate değer bir anatomi ve

* Eskiden Habeşistan (ed.n.)

adale uyumu sağlanmasını gerektiren, olağanüstü riskli bir stratejidir. Bu, olasılıkla, Doğu Afrika ikliminin kuraklaşmaya başlayıp açık savan oranı artmaya başladıkça, yeni çevrelere uyum sağlamanın bir yolu olarak aşamalı olarak gelişti. İki ayak üzerinde yürümek, olasılıkla leş yemeyi de içeren elverişli durumdaki değişik yeni besin kaynaklarından yararlanmak üzere etrafta dolaşmanın daha etkili bir yolu olarak gelişmiş olmalıdır. Ağaçlara tırmanma becerisinin korunmuş olması yırtıcı hayvanlara karşı sığınma sağlamış olmalı. Bununla birlikte, ilk hominidlerin insana benzer özelliklerine gereğinden fazla vurgu yapmamak gerekir. Beyinleri hâlâ şempanzelerinkinin büyüklüğündeydi, dişleri kuyruksuz maymunlarla insanlarınkinin arasında bir durumdaydı ve (kuyruksuz maymunlarda göze çarpan ve insanlarda çok daha az görülen bir özellik olan) cinsel bir dimorfizm* önemli bir oranda hâlâ vardı; erkekler dişilere göre yaklaşık %30 oranında daha uzun ve neredeyse %50 oranında daha ağırdı. Can alıcı nokta, bu hayvanların alet yaptığına dair bir ipucu olmamasıdır.

Australopithecus afarensis'ten kısa bir süre sonra (yaklaşık iki milyon yıl önce) aynı zamanda yaşayan birçok hominid türü vardı. "Sağlam yapılı" denen bir türün tabak gibi büyük bir yüzü ve besinleri parçalayıp çiğnemek amacıyla kullanılan güçlü kasların temelini oluşturmak üzere gözlerinin üzerinde basık devasa bir tepelik vardı. Bu, olasılıkla özel bir beslenme tarzına uyum sağlamak içindi, zira bu yaratık başka açılardan kesinlikle üç ve muhtemelen altı farklı tipi olan daha "narin" türlere çok benziyordu. Bu yaratığın daha sonra ortaya çıkan en iyi bilinen örneği, ilk defa 1925'te Raymond Dart tarafından Güney Afrika'da yer alan Sterkfontein'da keşfedilen *Australopithecus africanus*'tu. Bu türe ait dişilerin boyu 1,2 metre kadar, ağırlıkları yaklaşık 30 kilo geliyordu ve beyinleri şempanzelerinkinden sadece biraz daha büyüktü. Bu değişik türler arasındaki tam akrabalık derecesi sorunlu bir konudur, ancak bir şey kesindir: Bu hayvanların insanları oluşturmak üzere tırmanacağı doğal bir "merdiven" yoktu. Bu konuda diğer kesin gerçek, "sağlam yapılı" türün evrim geçirip modern insanlara dönüşmediğidir: 1 milyon yıl kadar önce yok olmuşlardır.

1.3 İlk İnsanlar

Modern insanların doğrudan atası olan *Homo* türlerinin 2 milyon yıl kadar önce ortaya çıkmış olmaları olası görünüyor. Aynı çevrelerden yararlanıp ve onlardan yavaş yavaş yolları ayrılarak *Australopithecin*'lerin yanı sıra yaşamış olmalılar. Belirleyici, ancak çözüme kavuşmamış temel soru, bir veya iki *Homo* türünün aynı zamanda yaşamış olup olmadığıdır. Keşfedilen ilk ipucu, Kuzey Tanzanya'daki Serengeti ovasında tarihi 2 milyon yıl kadar geriye giden, eski bir göl yatağının yer aldığı Olduvai Gorge denen bir boğazda bulundu. 1960'ların başlarında Richard

* Bir türün iki farklı forma sahip olması (ç.n.)

Leakey, alet kullanımıyla ilişkilendirdiği için *Homo habilis** dediği bir iskelet buldu. İskelet *Australopithecus africanus* tipine çok yakındı ve 1 metreden biraz daha kısa olduğu izlenimi veriyordu. Can alıcı fark, kuyruksuz maymunlarınkine daha az benzeyen, insan dişine daha yakın dişlere sahip ve yaklaşık 650 santimetreküplük beyin hacmiyle bir şempanzeninkinden daha büyük olan kafatasındaydı. Leakey buna dayanarak bu yaratığın insanların doğrudan atası olduğuna karar verdi. Ancak, Turkana Gölü yöresinde ve Omo ve Koobi Fora mahallerinde yapılan daha sonraki keşifler, özellikle de hayal gücünü kullanarak ER-1470 diye adlandırılan bir kafatası, çok daha büyük –800 santimetreküp kadar– bir beyin kapasitesi ve daha uzun bir boyu olan bir yaratığa işaret ederek manzarayı karmaşıklaştırmıştır. Bunun *Homo habilis* ile aynı tür olmadığına dair iddialar, 1986'da Olduvai'da *Homo habilis*'in pek de insana benzemediğini akla getiren 300 parçalık bir iskeletin (OH 62) keşfedilmesiyle güçlenmişti. Bu dişi, 1 milyon yıldan daha uzun bir süre sonra yaşamış olmasına rağmen, "Lucy"den pek farklı görünmüyordu; boyu sadece 90 cm idi, ağaçlara tırmanmak için çok uzun kollara sahipti ve cinsel dimorfizm hâlâ çok belirgin bir şekilde görülüyordu. Sadece olası beyin büyüklüğü, ayaklar, çene ve dişler daha insana benzer bir yaratığı akla getirmektedir.

Gerçekten *Homo habilis* denen bir türün var olup olmadığına dair elle tutulur şüpheler söz konusudur. Bu türe ait olduğu iddia edilen örneklerin en azından yarısı, bazı uzmanlar tarafından başka türlere atfedilmiştir. Şayet yaşadıysa, beyin büyüklüğünde de dikkat çekici farklılıklar gösteriyordu. Ayrıca çok uzun bir süre de var olmuş olamaz, çünkü *Homo* cinsine ait olan ilk fosiller şüpheye yer bırakmayacak şekilde 1,6 milyon yıl kadar öncesine tarihlendirilmiştir. Bunlar da Turkana Gölü yöresindendi. Koobi Fora mahallinde çok iyi durumda bulunmuş olan bir kafatası (KNM–ER 3733), modern insanların doğrudan atasına –*Homo erectus*†– ait olduğu bilinen ilk fosil olarak teşhis edilmişti. Yaklaşık 900-1100 santimetreküplük beyin hacmi bir şempanzeninkine göre iki-üç kat büyüktü ve üst limitleri modern insanlarınkine eşitti. Bu insana benzer yaratığın 1,65 metreye yakın bir boya ve çok gelişmiş bir görme yeteneğine sahip olması olasıdır. Aynı yöreden başka bir fosil (WT-15000), ayaklar altında çiğnenerek ölmüş, 11 yaşındaki bir erkek çocuğa aitti. İskeletin yapısı çok moderndi ve çocuğun boyu, yetişkin bir *Australopithecus*'tan bile uzun olduğunu gösteren 1 metre 60 santimetreye ulaşmıştı.

Homo erectus, yerini modern insanlar almadan önce 1 milyon yıldan çok daha uzun bir süre var olmuş, çok dayanıklı bir türdü. Bu zaman zarfında beynin büyüklüğü yavaş yavaş arttı ve cinsel dimorfizm oranı azaldı; dişiler erkeklerden ortalama olarak %12-15 kadar daha küçüktü. Beyin büyüklüğündeki önemli büyüme neredeyse kesin olarak "insan" özelliği olarak görülen birçok özelliğin –sistematik olarak alet yapmak, avlanmak, "yurt mahalleri" veya kamplar ve ateş kullanmak–

* Latincede "yetenekli insan" (ed.n.)

† Latincede "dik insan" (ed.n.)

ilk defa benimsenmesiyle bağlantılıdır. Bununla birlikte, bu tekniklerin benimsenmesi modern insanların atalarının Afrika'dan ilk defa çıkmalarına imkân sağladı. Yakın zamanlara kadar *Homo erectus,* sınıflandırma için nispeten basit bir tür ve ilkinden çok ikincisine daha yakın olmakla birlikte, açıkça *Australopithecinesler* ile modern insanlar arasındaki ara kademe olarak görülüyordu. Bugün bazı şüpheler oluşmaya başlamıştır. Bu şüpheler özellikle, Endonezya'da Solo Nehri boyunda yer alan Mojokerto ve Sangiram mahallerinde bulunmuş olan ilk Asya örnekleriyle ilgilidir. (Gerçi daha önce ileri sürüldüğü üzere 1,6 milyon yıl öncesi gibi komik gelen erken bir tarihe ait değiller.) Bu örnekler, Avrupa'da bulunmuş olan en erken fosil kalıntılarından önemli ölçüde farklıdır ve her ikisi de Afrika'da bulunmuş olan 500.000 yıl öncesine ait *Homo erectus* iskeletlerine benzemez. En son teoriler, sadece Afrika tiplerinin evrim geçirip modern insanlara dönüştüklerini ileri sürüyor: *Homo sapiens*‡.

1.4 Modern İnsanların Kökeni

Kendini beğenmişlikle *Homo sapiens* adı verilen modern insanların kökeni, son yirmi yıldır yoğun tartışma konusudur. İki teori vardır ve her ikisinin de o karikatür benzeri mağara adamlarının –Neanderthaller– konumunu ve tarihini izah etmesi gerekmektedir. 20. yüzyılın büyük bir bölümünde, *Homo sapiens*'in kökenine dair tartışmalara Avrupa kaynaklı bilgiler yön veriyordu – keşfedilen 300'den çok Neanderthal iskeleti, (yaklaşık MÖ 30.000'den itibaren) Üst Paleolitik§ diye bilinen döneme ait çok gelişmiş arkeolojik mahaller ve Güneybatı Fransa ile Kuzey İspanya'da keşfedilen gelişmiş mağara sanatı. Bu, bu dönemde insanların ilerlemesinin merkezi olmuş gibi görünüyordu, bu görüş, genel Avrupa merkezci varsayımlarla güçleniyordu. Darwin'i izleyen uzmanlar, insanların uzak kökenlerinin Afrika'da aranması gerektiğinde, ancak ilk hominidlerin kıtadan yayılmasından sonra bütün önemli gelişmelerin Afrika'nın dışında meydana geldiğinde hemfikirdiler. "Piltdown Adamı" gibi en sonunda reddedilen sahtekârlıklardan sonra bile, hâlâ *Homo sapiens*'in evriminin Avrupa'da, belki de 40.000 yıldan fazla olmayan bir süre önce gerçekleştiği varsayılıyordu. Bu tutum artık daha fazla desteklenemez.

1980'lerde *Homo sapiens*'in kökenini açıklamak üzere iki teori vardı. Milford Wolpoff'un önerdiği birincisi, "çoklu ırksal köken" *(candelabra)* modeli diye bilinmektedir. Buna göre, Avrasya'da yer almış tüm *Homo erectus* topluluklarının birbirinden bağımsız olarak evrim geçirip, *Homo sapiens*'in en eski tiplerine ve daha sonra tam anlamıyla modern insanlara dönüşmüş oldukları öne sürülüyordu. Bu, dünyadaki çeşitli insan tiplerinin (bir yüzyıl önce bunlara "ırklar" derlerdi) çok uzun bir süre önce, muhtemelen yarım milyon yıldan daha uzun bir süre önce

‡ Latincede "akıllı insan" (ed.n.)

§ Geç Yontma Taş Devri (ç.n.)

birbirlerinden ayrılmış oldukları anlamına geliyordu. Bu teoriye göre, Avrupa'daki Neanderthaller, sonunda modern insanlara dönüşen en eski *Homo sapiens*'in sadece bir Avrupa varyantıydı. Son zamanlara kadar kanıtların çoğu bu hipotezi destekliyor gibi görünüyordu; özellikle de Avrupa'da Swanscombe ve Steinheim'da bulunan, 300-200.000 yıl öncesine tarihlendirilen, *Homo erectus*'tan daha büyük beyinleri olduğuna ve *Homo sapiens*'e doğru gelişmenin ilk kanıtı olduklarına hükmedilen iki kafatası. Modern analizler bu kafataslarının Yunanistan'da yer alan Petralona'dakiler (400-300.000 yıl önce) ve Fransız Pireneleri'nde yer alan Arago'dakilerle (200.000 yıl kadar önce) birlikte modern insanların değil, Neanderthallerin ataları olduklarını akla getiren çok belirgin arkaik özellikler taşıdıklarını göstermektedir. "Çoklu ırksal köken" modelinin diğer önemli bir sorunu, Neanderthallerin evrim geçirerek nasıl *Homo sapiens* olduklarına açıklama getirmektir. Buradaki zorluk, Hahnofersand (Hamburg yakınlarında) ve Charente'de bulunan Saint-Césaire yörelerinde, *Homo sapiens*'lerin Batı Avrupa'da yaşadıkları ve Güneybatı Asya'da Neanderthallerin yerini çoktan almış oldukları zaman olan 36-31.000 yıl öncesine ait iki tane eksiksiz Neanderthal'in bulunmuş olmasından kaynaklanmaktadır.

"Nuh'un Gemisi" modeli olarak bilinen ikinci teori, Christopher Stringer ve Clive Gamble tarafından önerilmiştir. Bu teori, *Homo sapiens*'in bütün dünyaya yayılıp yavaş yavaş daha eski türlerin yerini almadığını, neredeyse tek bir seferde ve tek bir yerde evrimleştiğini öne sürmektedir. Bu teorinin özgün temelleri, Afrika'da yapılmış olan arkeolojik çalışmalardı. Bu çalışmalar, normalde Avrupa'daki bulgularla ilişkilendirilen, yaklaşık 60.000 yıl öncesine tarihlendirilen çok geliştirilmiş aletlerin Afrika'da 140.000 yıl kadar önce yapıldıklarını ve 20.000 yıl kadar önce Avrupa'da bulunan ileri düzeydeki avcılarla ilişkilendirilen aletlerin Afrika'da 60.000 yıl kadar önce yapıldıklarını gösteriyordu. Ayrıca, Etiyopya'da, Omo Kimish'de 130.000 yıl kadar öncesine tarihlendirilen bir erkek iskeletinin keşfedilmesi, tam anlamıyla modern insanların düşünülenden daha önce var olmuş olduklarını gösteriyordu. Bu ipucu, Levant'ta Qafzeh mağarasında bulunan bir kafatası üzerinde yapılan titiz bir çalışmayla daha da güçlenmişti. Bu örneğin tam anlamıyla modern bir forma sahip olduğuna hiçbir itiraz yoktur ve şimdiki durumda 90.000 yıl öncesine tarihlendirilmiştir. Bu, tam anlamıyla modern *Homo sapiens*'lerin, en sonuncuları da yok olmadan önce Neanderthallerin dahil olduğu daha eski insan tipleriyle bu bölgede en azından 45.000 yıl boyunca yan yana yaşamış oldukları anlamına gelir. Afrika ve Güneybatı Asya'da bulunmuş olan fosiller üzerinde sürdürülen çalışmalar, *Homo sapiens*'in nasıl evrim geçirdiğine ilişkin artık daha anlaşılır bir manzara ortaya çıkarmıştır. *Homo sapiens*'in ilk örnekleri, 200.000 yıl kadar önce evrim yoluyla Afrika'daki *Homo erectus* nüfusundan ortaya çıkmıştı; bu tarihte daha büyük kafatası kemerleri ve daha farklı "modern" anatomik özellikleri vardı. En geç 100.000 yıl kadar önce, geride sadece çok az arkaik özellik kalmıştı ve tam anlamıyla modern bazı insan toplulukları Doğu ve Güney

Afrika'da yaşıyordu. Modern insanlar Afrika'dan yayıldılar ve en geç 90.000 yıl önce, daha sonra Asya ve Avrupa'nın geri kalan kısmına yayılmadan önce, Güneybatı Asya'daydılar.

Homo sapiens'in Afrika'da tek bir evrim yoluyla oluşmuş olduğuna ilişkin tablo, moleküler biyoloji ve nüfus genetikleri alanında yapılan yeni çalışmalarla desteklenmektedir. Dünya üzerindeki modern insanlarda görülen genetik varyasyon aralığı oldukça küçüktür. Bu nedenle, "çoklu ırksal köken" modelinde öne sürüldüğü gibi, *Homo erectus*'un Avrupa, Afrika ve Asya'da modern insanlara kendi kendine evrilmesi yoluyla böylesine tam bir benzerliğin ortaya çıkabilmesi olağanüstü ihtimal dışıydı; önemli farkların ortaya çıkmasına engel olacak yeterli sayıda melezleşme ve gen değişimi gerçekleşmiş olamazdı. 1980'lerin sonlarında sadece anne tarafından geçen ve çekirdek DNA'sından daha hızlı bir şekilde mutasyonları toplayan insan mitokondriyal DNA'sı üzerinde yapılan çalışmalar bu tabloyu doğrulamıştı. Bu araştırmalar, dünyanın her yerinde bulunan insanlar arasındaki farklılıkların sadece çok az değil, aynı zamanda çok da yeni olduklarını göstermişti. Mitokondriyal DNA içinde değişikliklerin toplanma hızı üzerine yapılan tahminler tüm farklılıkların son 200.000 yıl içinde meydana gelmiş olduğunu akla getiriyor. Çekirdek DNA'sı ve kan grubu dağılımı üzerine yapılan araştırmalarla bir araya geldiğinde bu çalışma, insanlar arasında bir yanda Afrikalılar ve diğer yanda Avrupalılar ve Asyalılar olmak üzere belirgin bir gruplaşma olduğunu doğruluyor. Afrikalılar ile Afrikalı olmayanlar arasındaki ilk kopma 130-100.000 yıl kadar önce, diğer insanlar arasındaki kopma da biraz daha sonra meydana gelmişti. Analizler, Afrikalılarda görülen DNA farklılık seviyesinin insanlığın geri kalan kısmındakinden daha fazla olduğunu gösteriyor, çünkü bu tür değişiklikleri biriktirmek için doğal olarak daha uzun bir zamana sahip olmuşlardı.

Bu nedenle, arkeolojik ve genetik veriler modern insanların evrimi hakkında genel bir uyum içerir. Modern insanların atalarının evrimi 200.000 yıl kadar önce, olasılıkla biraz daha geç bir tarihte, Doğu Afrika'da bir yerlerde olmuştu. 100.000 yıl kadar önce evrim geçirip *Homo sapiens*'e dönüşmüşlerdi ve Afrika'dan Güneybatı Asya'ya yayılıp zamanla onların yerini almadan önce, daha eski insan türleriyle yan yana yaşamışlardı.

Bu yeni tablo içinde Avrupa'daki Neanderthallerin yeri neresidir? Öncelikle kabul etmeliyiz ki, neredeyse 1856'da Düsseldorf yakınlarında bulunan Neander vadisinde yer alan Feldhofer mağarasındaki eksik iskeletin ilk defa keşfedilmiş olmasından beri, "Neanderthaller" hakkında olumsuz haberler yapıldı. Bu olumsuzluk, tıknaz vücutlarını, kaba uzuvlarını ve yüzlerindeki çok büyük çıkıntıları vurgulayan görünüşlerinin hatalı ilk rekonstrüksiyonlarından kaynaklanmaktadır. Aslında Neanderthaller usta avcılardı, gelişmiş bir kültürel seviyeleri vardı ve modern insanlarla aynı duruşa ve el becerilerine ve biraz daha büyük bir beyin kapasitesine sahiplerdi. Farklı oldukları özellikler, daha kalın el ve ayak kemikleri, daha fazla kas gücü, hafifçe arkaya doğru yatık alın ve gözlerinin üzerinde yer

alan, modern insanlarınkine göre daha belirgin çıkıntılardı. "Klasik" Neanderthal özelliklerinin en gözle görülür gelişmesi, Batı Avrupa'da yaşayanlar arasında ortaya çıkmıştı; diğer yerlerde bulunan iskeletler daha fazla çeşitlilik ve daha az aşırı özellik olduğunu göstermektedir. Neanderthallerin kökenleri en azından 250.000 yıl öncesine dayanmaktadır ve en iyi ihtimalle Avrupa ve Güneybatı Asya'nın bazı kısımlarında yaşayan insanların arkaik tipleri olarak görülebilirler. Evrim geçirip modern insanlara dönüşmedikleri ve *Homo sapiens* ile birleşip üremedikleri artık biliniyor. Onların yerini zamanla, Afrika'da evrim geçirmiş, daha iyi uyum sağlamış insanlar almıştı. Her iki tip, uzun bir süre birçok yerde birbirlerinin yakınında yaşamış olmalıdır ve sadece *Homo sapiens*'in sahip olduğu küçük bir avantaj zaman içinde egemen olmalarını olanaklı kılmıştır. Bilgisayar modellemeleri, *Homo sapiens*'ten sadece %2 daha yüksek Neanderthal ölüm oranının, Batı Avrupa'da 1000 yıl içinde soylarının tükenmesine yol açtığını akla getirmektedir. Aslında bu yer değişiminin bundan daha uzun sürmesi, iki insan tipi arasındaki farkların gerçekten çok küçük olduğunu düşündürür. Yine de Neanderthaller son sığınaklarında (Batı Avrupa) 30.000 yıl önce ölmüşlerdi ve *Homo sapiens* dünya üzerindeki yegâne insan olmuştu.

1.5 Beyinler ve Dil

Australopithecus afarensis'i *Homo sapiens*'ten ayıran, neredeyse 4 milyon yıl boyunca insan evriminin en temel özelliği olmuş, beyin hacmindeki yoğun ve görece hızlı büyümedir. Bu özellikleri kafataslarını ölçerek tespit etmek kolaydır; değişikliklerin açıklanması çok daha zordur. Australopitecines, yaklaşık 400-500 santimetreküplük bir beyin kapasitesine sahipti. Bu kapasite, *Homo habilis*'le birlikte yaklaşık %50 oranında artmıştı ve *Homo erectus*'la 850-1000 santimetreküpe ulaşacak şekilde ikiye katlandı. Modern insanlarla birlikte bu kapasite, 1100-1400 santimetreküpe varacak şekilde bir daha arttı. Beyin hacminin 3 milyon yıl içinde üç katına çıkması, diğer hayvanlarda görülmedi ve zaten orantılı olarak büyük beyinlere sahip bir türde (primatlar) yerini aldı. Bununla birlikte, insan beyinleri kuyruksuz maymunlarınkinden sadece daha büyük değildir, çok daha etkili bir şekilde örgütlenmiştir. Kopyalama boyutunda küçülme ve ek işlevler üstlenmek üzere bölgelerin boşalması söz konusudur. Çoğunluk bu değişimi *Homo habilis* ile *Homo erectus*'un ortaya çıkmasıyla bağlantılı görse de, bazı uzmanlar farklı yapıdaki bu beynin *Australopithecines*'te zaten mevcut olduğunu düşünmektedir. İnsanın kendine özgü bir gelişme biçimi de vardır. Gebelik süresi kuyruksuz maymunlardakiyle aşağı yukarı aynıdır, yine de doğumda beyinleri kuyruksuz maymunlarınkine kıyasla iki misli büyüktür. İnsan beyninin büyümesi doğumdan sonra yaklaşık bir yıl daha sürer. Bu da insan bebeklerini kuyruksuz maymunlardan daha uzun bir süre yardıma muhtaç kılar. İlk hominidlerin bebeklerle daha uzun süre ilgilenmek zorunda kalmış olmaları sosyal organizasyonları üzerinde bu neden-

le önemli bir etki yaratmıştı. Öyleyse, insanlar ile yakın akraba diğer kuyruksuz maymunlar arasındaki zihinsel mesafe, anatomik farklılıkların akla getirdiğinden çok daha büyüktür.

Yanıtlanması en güç soru, hominid ve dolayısıyla insan beyninin neden bu kadar hızlı bir şekilde büyüdüğüdür. İlk teoriler alet yapmak ve avlanmaktan ileri gelen baskıyı vurguluyordu, ancak artık bu faktörler, bunlar neredeyse kesin olarak beynin büyümesinden sonra meydana geldiği için, daha az önem taşıyor. Diğer primatların fonksiyonlarının ve sosyal gruplarının incelenmeleri, hayatlarının bu yönünün insan evriminde çok önem taşıdığını düşündürmektedir. İlk hominidler gruplar halinde yaşıyordu ve bu gruplar içinde faaliyette bulunma, gelişme, etkileşim ve çoğalma yetenekleri, yeni ihtiyaçlara uyarlanmış daha büyük bir beynin yararlarına dönük çok güçlü bir baskı yaratmış olmalı. Daha büyük bir beyin kısmen edinilen bilgileri yeni kuşaklara aktarma yeteneğini içerir. Anahtar mekanizma, insanlara özgü bir özellik olan dildi. Dilin gelişmesini arkeolojik kayıtlar yoluyla tespit etmek mümkün değildir. Bununla birlikte, insanların ses yapısı benzersizdir. Gırtlak boynun aşağısında bulunmaktadır; o kadar aşağıdadır ki, yutma esnasında boğulmayı önlemek için nefes borusunun kapanmak zorunda olması evrimsel açıdan önemli bir dezavantaj oluşturur. Avantaj, alt gırtlağın üzerinde oluşan, seslerin konuşma yeteneğini ortaya çıkaracak şekilde önemli ölçüde değişime uğratılmasını mümkün kılan bir boşluktan kaynaklanmaktadır. İnsanlarda gırtlak yaklaşık olarak on sekizinci aydan itibaren boyundan aşağıya doğru kayar ve bu da konuşma yeteneğini ortaya çıkarır. Bereket versin ki, gırtlağın pozisyonu kafatasının alt tarafında görünür ve bu nedenle fosil kayıtlarında fark edilebilir durumdadır.

Gelişmiş primatlar, özellikle de kuyruksuz maymunlar, perde aralığı geniş olan sesler çıkarabilir, ancak bunlar gelişmiş bir dilin karmaşıklıkları için yeterli değildir. *Australopithecines*'in benzer bir gırtlak yapısı vardı ve buna rağmen, kuyruksuz maymunlardan daha karmaşık sesler çıkaramıyorlardı. *Homo erectus*'ta gırtlağın sekiz yaşındaki bir insanda bulunan aşamada kalmış olması, en azından bir tür ilkel dili mümkün kılmış gibi görünüyor. Muhtemelen bu, daha büyük bir beyinle bağlantılı diğer yeteneklere birlikte, ilk insanların Afrika'dan çıkıp çok daha zor çevrelerde yaşamalarına olanak sağlamıştı. Neanderthallerin kafatasının anatomisi, çok kısıtlı bir konuşma potansiyeline ve bu nedenle oldukça az gelişmiş bir dile sahip olduklarını akla getirir. İlk *Homo sapiens* gruplarının ortaya çıkmasıyla birlikte, insan gırtlağının daha modern bir formu ve bununla birlikte tam anlamıyla bir dil geliştirme yeteneği fark edilir hale gelmektedir. Büyük ve daha gelişmiş bir uyum kapasitesine sahip bir beyin, konuşmayı kontrol etmek ve anlamak ve bir dilin karmaşık söz dizimini geliştirmek için zorunluydu da.

Dilin gelişmesi evrim açısından ilk *Homo sapiens*'lere muazzam bir avantaj sağlamış olmalı. Bu avantaj muhtemelen öncelikle grup içindeki sosyal etkileşimde ve işbirliği yapma seviyesinin çok daha yüksek olabileceği avcılık gibi faaliyetlerde

görülmüştü. Gerçi çok daha önemli amaç, bilginin ve kültürün ve bunu diğer insanlara, özellikle de bir sonraki kuşağa aktarma yeteneğinin gelişmesi olmuş olmalı. İnsan davranışındaki önemli ilerlemenin, gitgide daha karmaşık aletler yapmanın, avlanma ve toplayıcılık stratejilerinin geliştirilmesinin ve sanat ve dini inançların ilk belirtilerinin (bu bir sonraki bölümün konusudur), tüm bunların, konuşmanın ve dilin gelişmesine bağlı olması olası görünüyor.

2
Toplayıcılık ve Avcılık

İlk hominidlere (insanların atalarına) neredeyse 4 milyon yıl öncesine ait fosil kayıtlarından itibaren rastlanabilir. İnsanların ilk doğrudan atalarının (*Homo erectus*) evrimi 1,5 milyon yıl kadar önce, modern insanların evrimi (*Homo sapiens*) yaklaşık olarak 100.000 yıl önce olmuştu. Nasıl bir dünyada yaşıyorlardı? Nasıl hayatta kalabildiler? Dünyanın her yerine yerleşmek için Afrika'dan nasıl çıkabildiler?

2.1 İlk İnsanların Dünyası

2,5 milyon yıl kadar önce, ilk hominidlerin evrimi esnasında dünyanın iklimi nispeten dengeli ve şimdi olduğundan biraz daha sıcaktı. Ancak, kıta kaymasının yavaş süreci, büyük bir buz tabakasıyla sonuçlanan ve 1,5 milyon yıl kadar öncesinden itibaren büyük ısı dalgalanmalarını içeren yukarı enlemlerde, kuzey yarıküredeki kıtaları birbirlerine yaklaştırdı. 700.000 yıl kadar öncesine ait iklim yapısını kesin olarak belirlemek zordur, ancak o zamandan beri meydana gelen bir dizi önemli sıcaklık değişimi sonucunda, kabaca her 90.000 yılda bir, şiddetli soğuk dönemleri ve buzul çağları arası daha nadir dönemleri içeren, en azından dokuz büyük buzul çağı görüldü.

1920'lerde, dünya sıcaklığındaki bu dalgalanmaları açıklamak için Milutin Milankoviç adlı bir Yugoslav bilim adamı tarafından bir teori öne sürüldü. Milankoviç bu dalgalanmalara dünyanın uzaydaki konumuyla bağlantılı üç faktörün neden olduğunu ileri sürdü. Birincisi, dünyanın güneşin etrafındaki yörüngesinin bir daire değil elips olduğu ve yıl içinde dünyanın güneşe en yakın olduğu zama-

nın 100.000 yıllık dönemlerde değiştiğidir. İkincisi, dünyanın eksenindeki açının yaklaşık 40.000 yıllık periyotlarda değişmesidir. Üçüncüsü, dünya ekseninde her 26.000 yıllık dönemde tekrar değişen bir kayma gerçekleşmesidir. Milankoviç bu döngünün farklı kombinasyonlarının iklim değişikliklerini açıklamak için yeterli olduğunu kanıtlamaya çalıştı. Yaz sıcaklığı erimesine yetmezse karların birikmesini sağlayan Arktik formasyonun yüksek kuzey enlemlerinde yaz mevsimindeki sıcaklık özellikle çok önemliydi; ve güneşin sıcaklığı parlak karlar tarafından uzaya geri yansıtılınca bu etki güçleniyordu. İklim araştırmalarında önemli bir gelişmenin sağlandığı 1960'ların sonlarına kadar Milankoviç'in çalışması tamamen teorik düzeyde kaldı. İklim araştırmalarındaki bu gelişme, Grönland'daki buz tabakası ve deniz yatağının derinliklerinden, özellikle de Pasifik'ten, numuneler almaya imkân sağlayan teknolojilerin gelişmesine ve bununla beraber, bu numunelerin farklı seviyelerinde bulunan mevcut oksijen tiplerindeki çok küçük farkların ölçülebilmesine bağlıydı. Numunelerin analiz edilmesi, iklim değişikliklerinin oldukça detaylı kronolojik bir haritasının çıkarılmasını ve Milankoviç'in tanımladığı döngü farklarının varlığını teyit etmişti.

Yaklaşık 700.000 yıl öncesinden itibaren, kuzey yarıkürede muazzam buz tabakalarının birikmesine yol açan sürekli bir sıcaklık düşüşü söz konusuydu. Buzul çağının zirvesi, buz tabakalarındaki donmuş su miktarının deniz suyu seviyesini bugünkü seviyenin yaklaşık 198 metre altına düşürmeye yeterli olduğu, yaklaşık 525.000 sene önce meydana gelmişti. 180.000-128.000 yıl önce, iklimin bugünkünden sıcak olduğu –suaygırları Thames Nehri'nde yüzüyor ve Yorkshire'ın kuzeyi kadar yukarıda yaşıyorlardı– kısa bir dönemin takip ettiği başka bir büyük buzul çağı oldu. 113.000 yıl öncesinden itibaren buz tabakaları tekrar yayıldı ve 73.000 yıl kadar önce doruğuna ulaştı. Bunu, iklimin süratle bozulmasından ve 30.000-18.000 yıl önce son buzul çağının zirvesine ulaşmasından önce, soğuk ama değişken ısılar dönemi takip etti. Bu kez devasa buz tabakaları Kuzey Amerika'da St. Louis'nin aşağılarına ve Kuzeybatı Avrupa'nın büyük bir kısmına kadar yayılmıştı ve ağaçsız tundralar ile soğuk bozkırlar neredeyse Akdeniz'e kadar uzanıyordu. Deniz seviyesi bugünkünün 130 metre altındaydı. Güneybatı Asya'nın kıta sahanlığı açıktaydı ve Bering Boğazı kuru topraktı. Yaklaşık MÖ 11.000'de iklim önemli ölçüde ısınmaya başladı ve buz tabakaları süratle geri çekildi; MÖ 8500'den sonraki 1000 yıl içinde deniz seviyesi 27 metreden fazla yükseldi. Baltık ve Kuzey Denizleri oluştu ve MÖ 6000 civarında Britanya bir ada haline geldi.

2.2 Avcı mı Leş Yiyici mi?

İlk hominidler, iklim genellikle dengeli ve bitki örtüsünde büyük değişikliklerin meydana gelmesine hâlâ yeterli olmakla beraber, dalgalanmaların şiddetli olmadığı Doğu Afrika'da evrim geçirdiler. Bu yaratıklar çevreden nasıl yararlandılar ve hayatta kalmaya yetecek kadar besin buldular? İlk önemli adaptasyon, savandan faydalanıp

yerde barınan bir yaratık olmak için normal primat habitatından –orman çevresinden– ayrılan, ağaçta yaşayan *Australopithecus afarensis* tarafından gerçekleştirildi. Bu değişimi gerçekleştiren yegâne diğer primat şebektir ve şebekler savanda otlayan büyük hayvan sürülerinin kullanmadığı çevrede yer alan küçük alanlardan yararlanabilen küçük yaratıklardır. Bununla birlikte, ilk hominidler orta boyluydu ve dik yürüyorlardı. Başlangıçta muhtemelen sıradan primat besinlerini tüketiyorlardı: meyveler, kabuklu yemişler, yapraklar ve böcekler. Besinler savanda geniş alanlara dağılmış olmakla beraber, ilk hominidler besin bulmak üzere çevreye açılmak ve buldukları zaman paylaşmak üzere sosyal örgütlenmelerinden yararlanmış olmalı. Bu, normal primat sosyal düzeninde sadece ufak bir uyarlama gerektirmiş olmalı.

Bir evrede bu yaratıklar et yemeye başladılar: bu, primatlar için alışılmışın dışında bir davranıştı. Bu olgu, hominid evriminin doğası ve onun insanlar üzerindeki etkisine dair yoğun tartışmaya yol açtı. 1960'ların ortasında Chicago'da yapılan "Man [*böyle geçiyor*] the Hunter" adlı bir konferansla desteklenen ve Robert Ardrey gibi yazarlar tarafından *African Genesis** gibi kitaplarla halka mal edilerek uzun süre hâkim olmuş görüşe göre, bu ilk hominidler hayvanları avlıyor ve kamplarına (veya yurt edindikleri yerlere) getirip ilkel taş aletlerle parçalıyorlardı. Avlanmanın gerektirdiği tekniğin ve örgütlenmenin, hominidlerin evriminin ardındaki itici güç ve insan davranışının temel bir etkeni olduğu iddia ediliyordu. Bilinen ilk arkeolojik bulguların bazıları bu hipoteze uyacak şekilde yorumlanabiliyordu. Koobi Fora (yaklaşık 1,8 milyon yıl öncesine tarihlenmişti) erken dönem taş aletlerle çevrelenmiş bir suaygırı ölüsünün kemiklerini içeriyordu. Çok daha büyük bir alana yayılan Olduvai Gorge (Bed 1), 365 metrekarenin üzerinde bir alanı kaplıyor ve yığınla hayvan kemiğiyle birlikte 4000'den fazla taş alet içeriyordu. Kazıları yapan Louis Leakey, bu alanın ilk insanların yaşadıkları ve uyudukları ve avladıkları hayvanları parçalayıp yemek üzere getirdikleri klasik bir kamp yeri olduğunu öne sürdü. Bütün bu faaliyetler grup içinde modern avcı-toplayıcılarınkine benzer, görece ileri seviyede bir sosyal aktivite ve bütünleşmeyi akla getirmiş olmalı.

Daha yeni çalışmalar, ilk hominidlerin çok daha az iyimser bir portresini çiziyor ve davranışlarının çok daha az "insanca" olduğunu düşündürüyor. Yay, zehirli ok ve madeni uçlu mızraklarla silahlanmış modern avcı ve toplayıcı gruplar hakkında yapılmış olan araştırmalar, avlarının sadece üçte birinde başarılı olduklarını gösteriyor. İlk hominidler tüm bu araçlardan yoksundu; ayrıca çok küçük beyinlere sahiplerdi ve faaliyetlerini koordine etmeye yardım edecek bir dil söz konusu değildi. Anlamlı herhangi bir ölçekte avlanmak, yapabileceklerinin çok dışında olmalı. Bu durumda atalarımızla bağlantılı ilk mahalleri nasıl yorumlamalıyız? İki arkeoloğun –Glyn Isaac ve Lewis Binford (1980'lerin başlarında Olduvai'daki Bed 1'i tekrar incelemişlerdi)– çalışmaları, ilk hominidlerin leş yiyici olduklarını düşündürüyor. Hayvan kemikleri ile taş aletlerin ilişkilendirilmesi, hayvanların ilk hominidler tarafından avlanmış ol-

* Afrika'da Yaratılış (ç.n.)

malarını gerektirmez. Bulundukları mahaller kamp yerleri değil, yırtıcı hayvanların avlarını öldürdükleri yerler veya hayvanların doğal nedenlerden öldükleri yerlerdi. İlk hominidler oralara ancak diğer hayvanlar gittikten sonra uğruyor, leşten arta kalanları yiyor ve taş aletleri et parçalarını kesmek ve özellikle de ilikleri çıkarmak için kemikleri kırmakta kullanıyorlardı. Kemiklerin detaylı olarak incelenmesi, hemen hiçbirinin eklemlerinden ayrılmadığını ve kesilmediğini ve pek çok örnekte taş alet izlerinin yırtıcı hayvanların diş izlerinin üzerinde olduklarını kanıtladı. Kalıntılar arasında yırtıcı hayvanların çiğnediği hominid kemikleri de vardı. Diğer mahaller, olasılıkla hominidlerin birkaç kemiği alet yığınlarının yanına taşıdıkları yerlerdi. Bu yaratıklar az sayıda barınak yapsa da, muhtemelen uyumak için en güvenli yerler, uzun kolları sayesinde kolayca tırmanabildikleri ağaçlardı.

İlk hominidlerin tek avantajının özellikle taştan aletler yapıp kullanmak olduğu açıktır, bu, insanların gerçekleştirdiği teknolojik gelişimin ilk aşamasıdır. Birçok hayvan "alet" kullanır –su samurları yumuşakçaların kabuklarını kırmak için taşları kullanır ve şempanzeler termitlere ulaşmak için sopaları ve düzeltilmiş ot yapraklarını kullanır– ancak hiçbiri "ilkel" ilk hominidlerin yaptığı seviyede bile olsa alet yaratmaz. Bilinen ilk hominid *Australopithecus afarensis*, çoğunlukla dik olarak yürümekle ve böylece elleri serbest kalmakla birlikte, kalıntılarıyla bağlantılı hiç taş alet bulunmamıştır. Buna rağmen, dayanıksız ve bu nedenle arkeolojik kayıtlarda yer almayan "aletler" kullanmış olmaları büyük ölçüde olasıdır.

Oldowan tip adı verilmiş olan, bilinen ilk aletler *Homo habilis*'le ilişkilendirilmiş ve 2 milyon yıl kadar öncesine tarihlendirilmiştir. İlk bakışta aynı çevrede bulunan doğal olarak parçalanmış taşlardan pek farklı olmayan kaba taş parçaları gibi görünürler. Bununla birlikte, "ilkel" değildirler ve onları yapmak, farklı taş tiplerinin ve nasıl parçalanacaklarının hayli karmaşık bir bilgisini gerektirir. Taş aletleri yapmanın erken teknikleri, 20. yüzyılın sonlarında arkeologlar tarafından aynen denenmiş ve arkeologlar en "kaba" aletleri yapabilmek için bile saatlerce uğraşmak zorunda kalmışlardır. İlk aletlerin çoğu güçlü çekiçleme darbeleriyle yapılmıştır; – iki taş birbirine vurulur, böylece yongalardan ayıklanmış "çekirdek" ortaya çıkar. Ancak, taşları sadece birbirine vurarak alet yapılmaz, yongaların çıkarılabilmesi için çekirdeğin doğru dar açıdan tutulması gerekir. Diğer aletler, taşları örs gibi kullanma benzeri daha az yaygın yöntemlerle yapılmışlardı. Biçimsiz kaba kenarları olan ham görünümlü kaya parçalarının birçoğu, aslında aletlerin yapıldığı ve muhtemelen kaldırılıp atılmış olan çekirdeklerdir; gerçi bazıları kemikleri kırmak için kullanılmış olabilir. Ana aletlerin fil derisini bile kesebilecek kadar keskin yongalar olduğu artık bilinmektedir. Bu aletler *Homo habilis*'e diğer hayvanlar karşısında çok önemli bazı avantajlar sağlamıştır; özellikle, hayvanların birçok yırtıcı hayvanın ve leş yiyicinin ulaşamadığı kısımlarından faydalanabiliyorlardı. Aletler sadece bunların üretilmesine yönelik çok gelişmiş bir beceriyi değil, dikkate değer bir planlamayı da gözler önüne seriyor; en iyi malzemeye sahip olmak için gerektiğinde taşlar kilometrelerce uzağa taşınıyor, aletler yapılıyor ve kullanılacakları mahallere götürülüyor ve çoğu

kez tekrar kullanılmak üzere başka yerlere taşınıyordu. Taş aletler, günümüze ulaşmamış olsalar da kazımaya yarayan çubuklar gibi daha iyi tahta aletleri yapmak için, neredeyse kesin olarak, kullanılıyorlardı. En eski teknoloji, ilk hominidlerin beyin kapasitesindeki gelişmenin evrimsel olarak anahtar avantajlar sağladığını göstermektedir.

2.3 İlk İnsanlar

Bir milyon yıldan eski olan ilk hominid kalıntılarının hepsi, Doğu Afrika'da 35. paralelde bulundu. Neredeyse 3 milyon yıl boyunca evrim geçirdikleri çok kısıtlı bölgenin dışına çıkmamaları için güçlü sebepler vardı. Bu yaratıklar savan imkânlarından yararlanmaya uyum göstermişti ve besin bulmak için yeni yolların gerektiği daha zor şartlar altında, özellikle kış mevsiminde, yaşayacak bilgiye ve tekniklere sahip değillerdi. Daha büyük bir beynin daha gelişmiş taş teknolojilerini, daha detaylı bir bilgiyi, giderek daha fazla sosyal etkileşimi ve muhtemelen ilkel bir dili ortaya çıkarması, yaklaşık 1,6 milyon yıl önce modern insanların doğrudan atasının (*Homo erectus*) evrimine kadar söz konusu olmadı. Bunların tamamı, ilk insanların Afrika'dan çıkıp dağılmasının özünü oluşturuyordu. Sıradışı becerilere sahip bu küçük *Homo erectus* toplulukları, mevsimlik farklı besinlerden yarar sağlamak amacıyla bir yerden diğerine taşınarak bir yılda 32 veya 48 kilometre ve birkaç nesil içinde çok daha uzak mesafelere gidebiliyorlardı. Temelde yayılma yönü kuzeye, Nil Vadisi'ne, oradan Güneybatı Asya'ya ve nihayet belki 100.000 yıldan daha uzun olmayan bir dönem içinde Güneydoğu Asya'ya doğruydu. Asya'da insanların bulunduğu ilk yerlerin tarihlendirilmesi çok tartışmalı bir konudur. Çoğu uzman, (*Homo erectus*'un evrimiyle kabaca çağdaş) yaklaşık 1,5 milyon yıl öncesini tarihleyen iddiaları reddeder, ancak yaklaşık 700.000 yıl öncesi genellikle kabul görmüştür. Şeria ve Yarmuk nehirlerinin birleştikleri yere yakın olan Ubeidiya mahali, Çin'deki (Pekin yakınlarında bulunan Choukoutien) ilk tarihlendirmeler gibi, muhtemelen bu döneme aittir, diğer taraftan Vietnam'daki Lang Trang mağaraları akla yatkın bir kesinlikle yaklaşık 500.000 yıl öncesine tarihlendirilebilir.

Choukoutien, *Homo erectus* tarafından en azından 200.000 yıllık bir dönem boyunca yoklanmıştır ve mağaralar 100.000'den fazla taş alet, kırk insan iskeleti ve altmış farklı türden hayvanın kalıntılarını içermektedir. Burası aynı zamanda, insanların ateş kullandığının tartışmasız olarak bilindiği ilk yerdir. İlk hominidler Afrika savanlarına düzenli olarak yayılan doğal yangınlarla birarada yaşamış olmalılar. Hangi noktada ateşe hükmedebildikleri ya da kendi kendilerine yarattıkları, önemli bir tartışma konusudur. Güney Afrika'da bulunan Swartkrans'ta ve Kenya'da bulunan Chesowanya'da yer alan her ikisi de yaklaşık 1,5 milyon yıl öncesine tarihlendirilen mahallerdeki ateş izlerinin insanlar tarafından yapılmış olduğu iddia edilmiştir. Bununla birlikte, söz konusu mahallerden ikincisinde, taşlar ve insan eliyle yapılmış nesneler merkezi bir şekilde düzenlenmiş olmakla birlikte

ateşin doğal olması daha muhtemel gözükmektedir. Yine de, yaklaşık 700.000 yıl önce *Homo erectus*'un ateş yakabildiği ve kontrol edebildiği açıktır. Bu, önemli bir insani gelişimdir. Ateş, yırtıcı hayvanlara karşı korunma sağlıyordu, pişirme yoluyla zehrini çıkararak, daha fazla bitkinin besin olarak kullanılmasına imkân sağlıyordu ve etin, tüm ilk hominidlerin yaptığı gibi çiğ yenmeyip pişirildiği anlamına geliyordu. Geceleri ve kışın sağladığı ısıyla, insanların dünyada yeni çevrelere taşınmalarını da mümkün kılıyordu.

Homo erectus çok önemli bir diğer avantaja daha sahipti: İlk hominidlerden çok daha ileri bir taş teknolojisi. Daha eski Oldowan tipi aletlerin kullanılmasına devam edilmiş olsa da, (19. yüzyılda ilk defa keşfedildikleri Kuzey Fransa'daki St. Acheul mahalline atfen) Acheulian denen yeni, çok ayırıcı özelliklere sahip bir alet grubu geliştirildi. Bu aletler Avrasya ve Afrika boyunca bulundu; Doğu Asya dışında da yaygın bir şekilde kullanıldığı gözlenen bambu, çok farklı şekilde kullanılabilen ve çok şekilde uyarlanabilen bir malzeme olmakla beraber, arkeolojik mahallerde nadiren korunmuş olarak bulunur. Acheulian tipi en önemli taş alet el baltasıydı. Her çeşit şekil ve büyüklükte yapılmışlardır, ancak Oldowan tipi kesicilerin ve kazıyıcıların aksine, ucunda buluşacak şekilde birbirine yaklaşan kenarları vardır. Kenarları, iki geniş kesici yüzeye ek olarak çok keskin bir uç oluşturacak şekilde özenle yontulmuştu ve böylece muhtemelen birçok başka iş için de kullanılmanın yanı sıra çok işe yarar et parçalama aletleri oluşturuyorlardı. Aynı zamanda, atılmadan önce tekrar bilenebiliyorlardı. Bir el baltası, bir Oldowan aleti yapmaktan çok daha yüksek bir beceri düzeyi ve kuvvetle birlikte, bir taş blokuna nasıl şekil verilebileceğini hayal etme yeteneği de gerektiriyordu. Büyük bir taş blokundan işe başlayarak, her iki taraftan yongalar çıkarılarak biçimlendirilen masif bir parça ortaya çıkarmak için 23 cm uzunluğunda bir taş çekiç kullanmak gerekiyordu. İşlemin son aşamasında, çoğunlukla geyik boynuzundan veya kemikten yapılmış bir "yumuşak" çekiç nihai biçimi vermek için kullanılıyordu. Kazmalar ve satırlar gibi diğer taş aletler, (200.000 yıl kadar öncesine tarihlenen) kazmak ve muhtemelen mızrak olarak kullanmak için tahta aletlerle birlikte el baltası, 1 milyon yıldan daha uzun bir süre *Homo erectus* için ana alet takımını sağladı. Taş aletler, yongaların çıkarılmasından önce yapılan hazırlıklara ve çekirdeğin biçimlendirilmesine çok daha fazla özen gösterilmesiyle, özellikle dönemin sonlarına doğru, yavaş yavaş daha karmaşık hale geldiler. Bununla birlikte bu, ilk insanların yaşam biçimine çok uygun olduğunu kanıtlayan hatırı sayılır ölçüde teknolojik bir istikrar dönemiydi.

Homo erectus'un, Asya'nın tropik ve tropikaltı yörelerine nispeten kolay uyum sağlayabilmekle birlikte, Avrupa'ya yerleşmesinin daha gelişmiş aletler ve ateşin kullanılmasıyla bile çok zor olduğu görüldü. Avrupa ara ara yerleşilen, kenarda kalmış bir bölge olmayı sürdürdü; güneyden göç etmek ilk insanlara kolay gelmiyordu ve dönemin yarısından çoğunda yarı buzul bir iklim ve geri kalan zamanın büyük bir kısmında tam buzul şartları yüzünden, koşullar genellikle acımasızdı. Bölgede büyük sürüler halinde otlayan çok çeşitli sayıda hayvan bulunması-

na rağmen onlardan faydalanmak zordu ve avlanma, mevcut teknoloji seviyesine bakıldığında riski çok yüksek bir strateji olmalı. Diğer bir sorun da, daha soğuk dönemlerde yeterli besini bulabilmek için insan gruplarının daha büyük bir alana yayılmak zorunda olmalarıydı; yayıldıkları zaman da birbirleriyle teması bütünüyle kaybetmeleri olasıydı, bu zorlukların sonucunda sayılarını korumakta zorluklar ortaya çıkıyor ve bunun sonucunda bazı gruplar yok oluyorlardı. Başlıca buzul dönemleri arasındaki süreçlerde, Avrupa'ya birçok kez yerleşilmiş ve iklim şartlarının ağırlaşmasıyla birlikte bölgenin terk edilmiş olması olasıdır.

Avrupa'ya yaklaşık 700.000 yıl önce yerleşilmiş olabilir, ancak daha olası bir tarih, büyük Elster buzullaşmasından sonra, yaklaşık 500.000 yıl öncesidir. Olasılıkla, kesin olarak tarihlendirilen ilk yerleşim yeri, Orta İtalya'da bulunan, yaklaşık 500.000 yıl öncesine ait Isernia La Pineta ve güney İngiltere'de yer alan aşağı yukarı benzer bir tarihe ait Boxgrove'dur. Daha iyi iklim şartları oluştukça, Avrupa'nın *Homo erectus* için verimli bir çevre olabileceğinin göstergeleri vardır. Madrid'in kuzeydoğusunda yer alan Torralba ve Ambrona mahalleri ya 400.000 ya da 200.000 yıl öncesine tarihlendirilmişler. (Hangisinin doğru olduğu üzerinde fikir ayrılığı vardır.) Bu mahaller ilkbaharda ve sonbaharda hayvanların bir ucundan diğeri göç ettiği o zamanlar bataklık olan derin bir vadide konumlanıyor. Geçici kamp yerlerinde yaşayan ilk insanlar, sürülerin hareketlerini yönlendirebiliyor ve hayvanları çıkışı olmayan vadilerde ve bataklıklarda tuzağa düşürmek için doğal topoğrafyadan yararlanıyorlardı. Ambrona mahallinde otuz ila otuz beş fil iskeleti bulunmuştu ve etraf el baltaları, satırlar ve kazıyıcılarla doluydu. Fillerin kafatasları beyinlerin yenebilmesi için parçalanıp açılmıştı.

2.4 Yaşam Biçimleri

Homo erectus'un çevreden ilk hominidlere göre çok daha ustalıkla yararlanmaya yatkın olduğu açıktır. *Homo erectus* ve yaklaşık 100.000 yıl öncesinden itibaren *Homo sapiens*'in yaşam biçimi, modern avcı ve toplayıcı gruplarınkine çok yakındı. Bu grupların incelenmesi, yaklaşık 10.000 yıl önce tarımsal gelişme öncesinde insanların nasıl yaşadıklarına dair önemli ipuçları verebilir bu nedenle. Bu incelemeler, modern toplayıcı ve avcı grupların, büyük ölçüde kolayca elde edilebilen besinlere ulaşma imkânları ve boş zamanları olduğunu gösteren şaşırtıcı sonuçlar ortaya çıkardı.

İlk araştırmalar Güneybatı Afrika'da, Kalahari Çölü'ndeki !Kung-San buşmanları üzerine yapılmıştı. Onlar sadece toprağı kazmaya yarayan sopalar, basit yay ve oklar, su kabı olarak devekuşu yumurtası kabukları ve hayvan derilerinden yapılmış giysilerle donanmışlardı. Bununla birlikte bir yetişkin haftada iki günden biraz daha fazla çalışıyordu ve modern beslenme standartlarına göre daha yeterli bir beslenme şekli vardı. Mongongo cevizi değişmeyen besini olmakla birlikte, yaşamını büyük ölçüde çok çeşitli (100'ün üzerinde değişik tür) bitkisel besinlerle sürdürüyordu. Mongongo yıl boyunca bulunabiliyordu, toplanması kolaydı ve

çok besleyiciydi; (yarım saatte toplanabilen) 250 gram mongongo cevizinin kalori değeri 1 kilogramın biraz üzerinde pirincinkine ve protein değeri 500 gram sığır etininkine eşittir. Hem erkekler hem de kadınlar toplayıcılık yapıyor, ancak sadece erkekler avlanıyorlardı. (Kadınlar çocuklara bakıyor ve ev işlerini görüyorlardı.) Bununla birlikte, avcılık riskliydi ve zaman alıyordu ve yılın büyük bir kısmında yiyeceklerinin beşte birini sağlıyordu. Temel sosyal birim aileydi, ancak yiyecekler grup içinde paylaşılıyordu. Beslenme şekli yıl içinde bulunabilen yiyeceklere bağlı olarak değişiyordu. Bazen küçük gruplara bölünüyor ve yiyeceklerin bir yerde bol olduğu farklı zamanlarda büyük gruplar oluşuyor, bu gruplar sosyal etkileşim, evlilik, hikâyeler anlatmak ve buna benzer faaliyetler için fırsat yaratıyordu. Bir buşmanın bir antropoloğa, "Dünyada bu kadar mongongo cevizi varken niye tarım yapalım?" dediği gibi, !Kunglar tarım yapmak için bir neden görmüyorlardı.

!Kungların araştırılmasında dikkat çekici olan, yerleşik toplumlar tarafından bir kenara itilip, tarıma uygun olmayan nispeten insafsız çevre koşullarında yaşamak zorunda bırakılmış olmalarıdır. Daha bereketli bölgelerdeki toplayıcı ve avcı gruplar tamamen aynı şekilde yaşarlar, ancak asgari ihtiyaçlarını daha da kolay arayıp bulurlar. İlk insanlar için bu kuşkusuz bu şekilde olmuş olmalı. Bu tür grupların yararlandıkları yiyecek miktarı normal şartlarda elde edilebilenin sadece bir kısmıdır. Çoğu toplayıcılıkla yaşar; avcılık çok daha zor bir iştir ve ekvatoral ve tropik bölgelerde yiyeceğin üçte birinden fazlasını nadiren sağlar. Sadece daha yüksekte kalan yerlerde, büyük otlaklarda ve tundralarda büyük hayvan sürülerinin avlanmasının bir değeri vardır. Avlanmanın çok büyük oranda önemli olduğu yer Arktik'tir ve İnuitler hayatta kalmak için ileri seviyede ustalık isteyen bir teknolojiyi ve bir dizi temel kültürel uyumu benimsemişlerdir. Yiyeceğin kolay bulunmasının anlamı, toplayıcı ve avcıların çok büyük oranda kültürel ve sosyal işler ve uyumak üzere kullanılan boş zamana sahip olmasıdır. Tarımın tersine, yapılan işler de yıl boyunca hemen hemen aynıdır. Seyyar bir yaşam tarzını engellemedikleri ve yanıbaşlarında bulabilecekleri şekilde ulaşılabilir olan malzemelerle kolayca değiştirilebilecekleri için insanların az eşyası vardı. Refahın ve asgari geçimin önemi, toprak sahibi olmaya dayalı değildir; etrafta herkes için yiyecek ve hammadde vardır.

Toplayıcı ve avcı tüm insanlar, bulundukları çevrenin, bu çevrenin iklimsel değişimlerinin ve yaşadıkları bölgenin çevresinde zamanlarını geçirdikleri için farklı yerlerdeki elde edilebilir yiyeceklerin ayrıntılı bilgisine bel bağlarlar. Farklı zamanlarda –yoğun bir şekilde yiyecek peşinde koşmaktan, sık sık yeni yerlere hareket etmeye ve elde edilebilir besinler, bitkiler veya hayvan olduğunda aylarca kullanılacak yarı-kalıcı kamplara kadar– farklı stratejiler uygulanabilir. Amerika'nın Kuzeybatı Pasifik sahilinde yaşayanlar gibi az sayıdaki toplayıcı ve avcı grup henüz yerleşik hale geçmiştir. Bununla birlikte yıl içinde genellikle karma bir faaliyet söz konusudur ve değişen hayatta kalma modeline göre farklı büyüklükte gruplar oluşur. Birkaç ailelik en küçük topluluk genellikle yaklaşık 25 kişiden oluşur, ancak kendi toplulukları dışından evlilik yapan insanlarla birlikte temel çoğalma birimi olarak yaklaşık 200 kişiden oluşan (yedi veya daha çok) gruplar halinde bir araya

gelirler. Muhtemelen 500 kişilik geniş gruplar çeşitli sosyal faaliyetler için yılda bir defa toplanabilirler.

Toplayıcı ve avcı grupların beslenme rejimleri genellikle çok dengelidir ve sağlık düzeyleri iyidir. Bebek ölümlerinin oranı ‰200 dolayındadır (Washington'da bu oran 1890'larda ‰300'dü) ve doğumdan itibaren 20-25 yıl civarlarındaki yaşam süresi beklentisi, Hindistan'da 1920'lerdeki beklentiyle yaklaşık olarak aynıdır. Grup içindeki sayı, çoğunlukla bebeklerin öldürülmesi ve yaşlılarla hastaların terk edilmesi yoluyla kontrol edilir. 1 milyon yıldan fazla bir zaman boyunca nispeten düşük seviyeli bir teknolojiden yararlanan ilk insan grupları tarafından sürdürülmüş olan yaşam biçimi buydu. Bu yaşam biçimi, büyük oranda istikrarlı ve iyi uyum sağlanmış bir hayat temin etmişti.

2.5 Modern İnsanlar

Yaklaşık 100.000 yıl öncesinden itibaren söz konusu olan dönemde, Neanderthallerle *Homo sapiens* tarafından kullanılan teknolojiler arasında bariz bir fark olduğu konusunda, son yirmi yıla kadar genel bir fikir birliği vardı. Neanderthaller Güneybatı Fransa'da, Le Moustier'deki kaya barınağında ilk defa keşfedildikleri için Mousterian tip adı verilen aletleri kullanıyorlardı. Modern insanlar, 20.000 yıl kadar önce son buzul çağının zirvesinde, Güney Fransa ve Kuzey İspanya'da ortaya çıkan karmaşık toplumlarla ilişkilendirilen çok daha gelişmiş ve daha küçük aletler yapıyorlardı. Evrim tablosu ve *Homo sapiens*'in yayılmasına ilişkin 1980'lerde yapılan radikal revizyonun anlamı, bu basit farkın terk edilme zorunluluğudur. *Homo sapien*'lerin, Neanderthaller ve daha eski diğer insan türleriyle yan yana yaşamış oldukları on binlerce yıl boyunca, daha önce sadece Neanderthallerle ilişkilendirilen aynı cins aletleri yapmış oldukları artık biliniyor. Bununla birlikte, bu aletler *Homo erectus* tarafından yapılanlara kıyasla daha önemli bir ilerlemeye işaret ediyordu. Yaklaşık 100.000 yıl öncesinden itibaren, önce Afrika'da, daha sonra da Güneybatı Asya'da "hazırlanmış çekirdek" diye bilinen bir teknik kullanılmaya başladı.

Sadece daha gelişmiş bir teknik kabiliyeti değil, aynı zamanda aletin yapımı için çok sayıda karmaşık adımı ayrıntılı olarak düşünürken çok daha büyük bir zihinsel kabiliyeti de sergileyen çekirdek taş, çıkarılıp atılacakları zaman yongaların büyüklük ve şeklini sınırlamak amacıyla artık önemli ölçüde biçimlendirilmişti. Yongalar çıkarılırken, çok uzun paralel kenarlı kesici yüzeyler yaratmak için bu işlem çoğu kez zımparaya benzeyen aletler kullanılarak yapılıyordu. Mousterian aletlerin çoğu, yongalardır ve Périgord'daki Combe Grenal gibi bazı yerlerde altmıştan fazla farklı tip bulunmuştur. Bunların birçoğu tahta bir sapa tutturulmuş olmalı. İnsanların bu dönemdeki önemli bir başarısı, buzul koşullarında Avrupa'da hayatta kalabilmiş olmalarıdır. 100.000 yıl öncesinden sonraki 60.000 yılın bir bölümünde, bu çok zorlu şartlarda hayatta kalmaya kâfi gelecek gelişmişlikte bir teknolojiye ve karmaşık bir kültürel ve sosyal düzeye sahip olan bu gruplar, Neanderthallerdi.

Avrupa'nın dışında, özellikle de Levant'ta, 60.000-40.000 yıl kadar önce *Homo sapiens* grupları çok daha önemli bir dizi ilerleme gerçekleştirmişti. Bunun

1/2 kg ağırlığında çakmak taşı

7,62 cm'lik kesici kenar

Homo habilis
(2 milyon yıl önce)

30 cm'lik kesici kenar

Homo erectus
(y. 300.000 yıl önce)

Mousterian yonga aletleri–yaklaşık 76 cm'lik kesici kenar

Neanderthaller ve
*Homo sapien*ler
(y. 100.000 yıl önce)

90 cm kesici kenarı olan Üst Paleolitik çağa ait küçük bıçak

Homo sapiens
(y. 30.000 yıl önce)

Çizim 1: Erken Teknoloji: Taş Alet Üretiminin Artan Etkinliği

niye bu sırada (tam anlamıyla modern insanların ilk ortaya çıkışından yaklaşık 40.000 yıl sonra) meydana geldiği açık değildir, ancak olasılıkla, kültürün ve teknolojinin aktarılmasında temel araç olan dilin gelişmesiyle bir bağlantısı vardır. Bu dönem, yeni birçok ayırt edici insan özelliğinin ilk defa görülmesini sergiler; özel olarak biçimlendirilmiş ocaklarıyla yapılmış yaşam mekânları, sundurmalar ve sadece mağaraların ve kaya barınaklarının kullanımından ziyade ilk barakalar. Ayrıca, bedenin süslenmesiyle ilk ilkel "sanat" ve ölülerin mezarlara gömülmesi söz konusudur. Kilit konumdaki bir gelişme, taş bıçakların hem ebadında önemli bir küçülmeyi hem de tiplerinde önemli oranda ayrıntıya inmeyi sağlamak için "mikrobıçak" teknolojisinin kullanılmasıydı. Bu bıçakların binlercesi koni veya kama şeklindeki nüvelerden özenle hazırlanıyordu. Daha sonra, mızrak ucu, ok temreni, bıçak ve kazıyıcı olarak kullanılmak üzere geyik boynuzundan, kemikten ve tahtadan hazırlanmış saplara geçiriliyorlardı. Bu yeni teknoloji, Mousterian teknikleriyle kıyaslandığında, eşit miktarda çakmaktaşından aşağı yukarı on beş kez daha kesici kenar üretmek içindi. Aletlerde ilk kez, bu tekniklerin kültürel ve sosyal öneminin olabileceğini akla getiren törensel olabilecek bazı stilistik çeşitlemeler görüldü. Kullanılan taşların analizi, bazı türlerin çok uzak mesafelerden getirildiklerini ve bu özel taşların yerel malzemeden farklı şekillerde kullanıldıklarını gösterdi. 40.000 yıl kadar önce, aletler 300 kilometreden daha uzağa taşınıyor ve özel türdeki taşlar ve çakmaktaşı gruplar arasında takas ediliyordu. Taşlar çok özenle işleniyorlardı ve %5'in daha altında yerel çakmaktaşı kullanımına kıyasla, dörtte üçünden fazlasıyla alet yapılıyordu. Bu çok daha gelişmiş teknolojiler ve daha karmaşık sosyal örgütlenme seviyeleri, 50.000 yıldan biraz daha önce ilk defa Levant'ta görüldü. Bu modern insan grupları, daha sonra Avrupa'ya geçmeye başladılar; bilinen ilk yerleri 45.000 yıl kadar öncesine tarihlendirilen, Bulgaristan'daki Bacho Kiro mağarasıdır. Neanderthallerin ve Mousterian teknolojisinin son sığınağı Fransa'daydı, ancak yaklaşık 30.000 yıl önce bu grupların yerini *Homo sapiens* almıştı. Yeni çevrelere uyum sağladıkça yeni teknolojiler geliştirdiler: mızrak atıcı, kancalı zıpkın uçları, ok ve yay ve yaşadıkları zorlu dünyaya daha uygun giysiler yapmak için iğne ve iplik.

20.000 yıl kadar önce, son buzul çağının zirvesinde, Güneybatı Fransa ve Kuzey İspanya'da, özellikle mağara sanatları nedeniyle bilinen dikkat çekici bir toplayıcı ve avcı yaşam biçimi söz konusuydu. Bu sırada Britanya'nın tamamı dahil olmak üzere Kuzey Avrupa'nın büyük bölümü, yüzlerce metre kalınlığında devasa bir buz tabakasıyla kaplıydı. Güneye, neredeyse Akdeniz'e kadar, korunaklı vadilerde az sayıda ağacın bulunduğu geniş bir bozkır otlakları kuşağı uzanıyordu. Bu bozkır bugün Sibirya'da bulunandan çok daha güneyde olduğu için iklimi daha yumuşaktı (yaz sıcaklıkları 10°C civarında ve kışın neredeyse donma noktasındaydı), çok daha fazla hayvan türü ve dolayısıyla faydalanacak çok kaynak vardı. Dordogne'da bulunan alanda ve Pireneler'de şartlar özellikle uygundu. Yılda iki kez muazzam ren geyiği göçleri oluyordu – yaz otlakları için doğuya ve kışın batıdaki nehir vadilerine.

Nehirler sombalığı kaynıyordu ve dağ çayı, ağaç çileği, meşe palamudu ve fındığın dahil olduğu çok çeşitli bitkisel besin vardı. Nüfus yoğunluğu Avrupa'nın geri kalan kısmındakinden çok daha yüksekti ve gruplar yarı yerleşikti, muazzam ren geyiği sürülerinden çok etkin bir şekilde yararlanabiliyorlardı. İnsanlar temel olarak, suya yakın olan ve sürüleri takip etmek için iyi gözetleme yerlerine sahip, güneye bakan kaya barınaklarda yaşıyordu. Daha fazla barınma imkânı sağlamak üzere mağaraların içinde hayvan postundan "örtüler", hatta çadır kullanıyorlardı. Dordogne ve La Madeleine'deki Laugerie Haute ve Laugerie Basse gibi ana mahaller, muhtemelen yılın özellikle yiyeceğin bol olduğu zamanlarında büyük grupların toplandıkları yerlerdi. Burada temel sosyal faaliyetlerine girişiyorlardı; bunlar evlilik, üyeliğe kabul törenleri ve içinde Kuzey Fransa'dan istiridye kabuklarının ve daha da kuzeyden amberin bulunduğu, toplanmış çeşitli egzotik nesnelerin değiş tokuşuydu.

Yerel çevrenin çok sayıda insanı yarı-yerleşik durumda tutabilmesi, toplayıcı ve avcı gruplar açısından dünyanın herhangi bir yerinde herhangi bir zamanda bilinen en gelişmiş düzeydeki sanatın gelişmesiyle sonuçlandı. Güneybatı Avrupa boyunca, duvarlarında çeşitli sanat türleri içeren 200'den fazla mağara vardır ve 10.000'den fazla yontulmuş veya kazınmış nesne bilinmektedir. Açıktır ki, hepsi onları yapan insanlar için sembolik öneme sahipti, bununla birlikte hiç değilse geçen yüzyıl boyunca onların önemini anlamaya çalışma ve anlama girişimleri sadece sınırlı sayıda başarıyla buluşmuştur. En erken objelerin tarihi yaklaşık 30.000 yıl öncesidir ve bunlar temel olarak, fildişi üzerine kazınmış hayvanlar, oymalar ve hatta kemik bir flüttür. Rusya'dan Dordogne'ye kadar bulunan, abartılı göğüsleri, baldırları ve kalçaları olan "Venüs" figürleri adı verilen kadın oymalarının tarihi, yaklaşık 25.000 yıl öncesidir, ancak bu figürler sadece kısa bir süre boyunca yapılmışlardı. Çok iyi bilinmektedirler ancak oldukça nadirdirler ve çoğu kez bir tür bereket ritüeliyle ilişkili oldukları düşünülmüşse de, figürlerin sadece pek azı hamile olarak gösterilmiş ve cinsel organları nadiren vurgulanmış olduğu için böyle bir yorum olası değildir.

Lascaux ve Altamira gibi yerlerdeki büyük mağara sanatının hemen hepsinin tarihi, yaklaşık 18.000 yıl önce buzul çağının dorukta olduğu zamana denk gelmektedir, ancak binlerce yıl boyunca birçok kişi tarafından mı yoksa kısa sürelerde sadece birkaç kişi tarafından mı yapıldıkları bilinmemektedir. Hayvanların bazıları hareketliliği vurgularmış gibi doğal kaya çıkıntılarının etrafında resmedilmişlerdir, ancak mağaraların çoğu, en azından ilk bakışta, karman çorman bir yığın büyük ve küçük av hayvanı, insan figürleri, el baskıları ve noktalar ve işaretlerle doluymuş gibi görünmektedir. Hayvan türlerinin teşhisi zordur, ama en yaygın olanları attır, onun peşinden bizon, aurochs (yaban sığırı), ren geyiği ve alageyik gelmektedir. Yırtıcı hayvanlar, balıklar ve kuşlar gibi diğer türler nadirdir ve kemirgenler gibi bazılarıysa hiç yoktur. Bir olgu, yine de, kesindir; resmedilen türlerinin sıklığı mağaralarda kemikleri bulunabilmiş, gerçekten avlanmış hayvanlarla doğrudan ilişkili değildir. Açık bir şekilde, hayvan çizimleri sadece resim değildir ve bazı sembolik anlamlar taşırlar. El baskılarının ve el izlerinin olmasına ve kimilerinin "büyücü" olarak bilinen bir

figür –Ariège'de Trois Frères'deki görünüşe göre "geyik boynuzlarından başlığı" ve "at kuyruğu"yla bir insan figürü– lehine görüş ileri sürmüş olmalarına rağmen, insanlar hayvanlardakiyle aynı özenle resmedilmemişlerdir.

Bu sanatın yorumlanmasının sonucunda ortaya bir yığın teori atılmıştır. Bunun sanat için sanat olduğu fikrinin pek destekçisi yoktur. Bunların sadece, avlanan ve öldürülen (birçok sahnede bu gösterilmemektedir) hayvanları göstererek avın başarısını artıracak bir "av büyüsü" biçimi oldukları fikrine de çok arka çıkan yok. Diğer teoriler, genel olarak yapılandırılmış bir düzenleme kapsamında, hayvanları sembolik olarak erkek ve dişi ve mağaraları farklı bölgeler halinde sınıflandırmıştır. Bu görüşün sorunları, o zamandan bu yana kesinlikle değişmiş olan yaklaşık 20.000 yıl önceki mağaraların kesin yapısını bilmememiz ve farklı insanlar tarafından, radikal olarak farklılık gösteren mağara bölgeleri sınıflandırmaları ve hayvanların taşıdığı özelliklerin tam tersi erkek ve dişi kategorileri üretilmiş olmasıdır. Çeşitli noktaların ve çizgilerin sistematik ve zamanla eklenmiş oldukları görülür. Bir zaman hesaplama şeklini, belki de ayın döngülerini temsil ediyor olabilirler. Mağaraların bazı kısımları, özellikle de karanlık iç kısımları, belki de farklı klan gruplarını kapsayan bir tür üyeliğe kabul merasimlerine ayrılmıştı. Avustralya Aborijinleri gibi modern toplayıcı ve avcı grupların incelenmesi, çok karmaşık bir dizi inanca sahip olduklarını ve var oluşlarını kısmen, hayvanlar ve insanlar ve sosyal dünyaları arasındaki devamlılığın sembolik betimlemesi aracılığıyla yapılandırmak ve anlamlandırmak amacıyla sanatı ve ritüelleri kullandıklarını gösteriyor. Son buzul çağının yaygın mağara sanatının benzer bir işleve sahip olması olası görünüyor.

Son buzul çağının doruk noktasında, Güneybatı Avrupa çevresi nispeten konukseverdi, ancak kıtanın diğer yerlerinde şartlar çok daha zorluydu. Açık ovalar dokuz ay süren kış boyunca karla kaplıydı ve şartlar daima amansızdı. İnsan gruplarının bu şartlar altında hayatta kalma becerileri, önceki on binlerce yıllık zaman boyunca üretilmiş olan teknolojik ve sosyal gelişmeyi sergiler. Orta ve Doğu Avrupa boyunca, özel kaynaklardan yararlanmak amacıyla ileri derecede uzmanlaşmış yaşam yöntemleri gelişmişti. Bunlardan biri, yılda iki kez, sırasıyla Kuzey Almanya ovası, Macaristan ovası ya da Karadeniz yakınındaki kış otlakları ile Juralar, Güney Almanya yaylaları ve Karpatlar'daki yaz otlakları arasında göç eden büyük ren geyiği sürüleriyle ilgiliydi. İnsanlar sürüleri ya yıl boyunca takip ediyor ya da yılda iki kez göç rotalarında yollarını kesiyorlardı. Bu gruplar çoğunlukla "ren geyiği avcıları" olarak betimlenir, ancak uygulamada bu, yiyecek elde etmek için oldukça etkisiz bir yöntem ve muhtemelen sürülerde paniğe neden olmaktan daha az başarılı olmuş olmalı. Bu insanların ren geyiği çobanları oldukları, mevsimlik kamplarının bulunduğu yerleri inceleyen detaylı bir dizi araştırma ve gerçekten öldürülen hayvanlardan yola çıkarak, artık biliniyor. Sürüler takip ediyor, gözlenebilecekleri ve hareketlerinin yönlendirilebileceği vadilere sokuyor, bazıları ana sürüden ayrıldıkları esnada yakın mesafeden öldürüyorlardı. Hangi hayvanların öldürüleceği –%90'ından fazlası yetişkin erkeklerdi– tesadüfe dayalı bir avcılık meselesi değildi. Bu, günümüzde yönetilen ren geyiği sürülerinde görülen orana çok yakındır ve

bu oran, erkekler fazlalık oluşturdukları ve onlar olmadan da sürünün büyüklüğü korunabildiği için büyük ölçüde etkilidir. Bu yaşam biçimi sayesinde hayatını sürdürebilen insanların sayısı az olmakla birlikte, insanlar ve hayvanlar birbirlerine yakın yaşıyorlardı.

Diğer grupların yaşamları, sonradan kürklerini kullanmak amacıyla bizon ve kutup tilkilerinden istifade etseler de, temelde mamutlara bağlıydı. Moravya'da, Dyje Nehri'ne yukarıdan bakan Dolni Vestonice mahali, 100-120 kadar insanın her zamanki kamp yeriydi. Yaklaşık 25.000 yıl öncesine tarihlenen bu mahal birçok bakımdan dikkat çekicidir. Burada, fırında üretilmiş pişmiş kilden birçok figür bulunmuştur. Bunlar, en azından 15.000 yıl öncesine kadar ateşte pişirilmiş dünya üzerindeki ilk kil nesnelerdir. Bu mahalde insanların planlı olarak defnedildiklerinin ilk açık kanıtları da vardır ve bu kanıtlar en azından ilkel bazı dini inançlar olduğunu akla getirmektedir. Boyunlarında fildişi kolyeler olan üç ceset bulunmuş, mezarın üstü kapatılmadan önce cesetlerin üstünde bir ateş yakılmıştı. Daha doğuda çok dikkat çekici iki mahal yer alır: Don Nehri'nin yakınında bulunan Kostenki ve Kiev'in güneydoğusunda, Dinyeper Vadisi'ne yukarıdan bakan Mezhirich. Her ikisi de 22.000-18.000 yıl öncesine, son buzul çağının dorukta olduğu zamana tarihlendirilmişlerdir. Bu mahallerden ilki, kıtasal masif buz tabakasının sadece 650 km kadar güneyinde, hiç de konuksever olmayan koşullara sahip bir çevrede yer alıyordu. Kostenki'deki ana barınak 13 metrekarelik bir alanı kaplıyordu; onun iki misli bir alanı boydan boya kaplayan Mezhirich'te yer alan beş barınaktan her biri, 7 metreden oluşuyordu. Hepsi, çatının yükseltilmesine yardımcı olan, hoş bir "ringa kemiği" dokusunda, omurga ve daha küçük uzuv kemiklerinden oluşan bir sistemin desteklediği mamut kemiklerinden yapılmış temel duvarlarlarıyla inşa edilmişti. Hepsinde düzenli olarak yerleştirilmiş ocak yerleri, çalışma alanları ve etleri içine koymaya yarayan, sürekli donmuş halde bulunan toprakta açılmış derin kiler çukurları vardı. Kostenki'deki şartlar o kadar sertti ki yeraltında barınma alanları vardı.

2.6 Dünyanın İnsanlarla Dolması

Homo sapiens'in buzul çağı Avrupa'sının en zorlu çevrelerinde bile yaşayabilmesi daha genel bir olgunun –insanların dünya üzerinde yayılmasının– parçasıydı. Birkaç adanın haricinde, bu sadece, oldukça ilkel bir teknolojiye sahip ilk toplayıcı ve avcı insan grupları tarafından başarılmıştı. *Homo sapiens*'in evrimi yaklaşık 150.000 yıl önce Afrika'da gerçekleşti, 100.000 yıl kadar önce Güneybatı Asya'ya ulaştılar ve daha sonra, bir milyon yıl önceki *Homo erectus*'un ayak izlerini takip ederek doğuya doğru yayılıp, yaklaşık 70-60.000 yıl önce Güneydoğu Asya'ya ulaştılar.

2.6.1 Avustralya

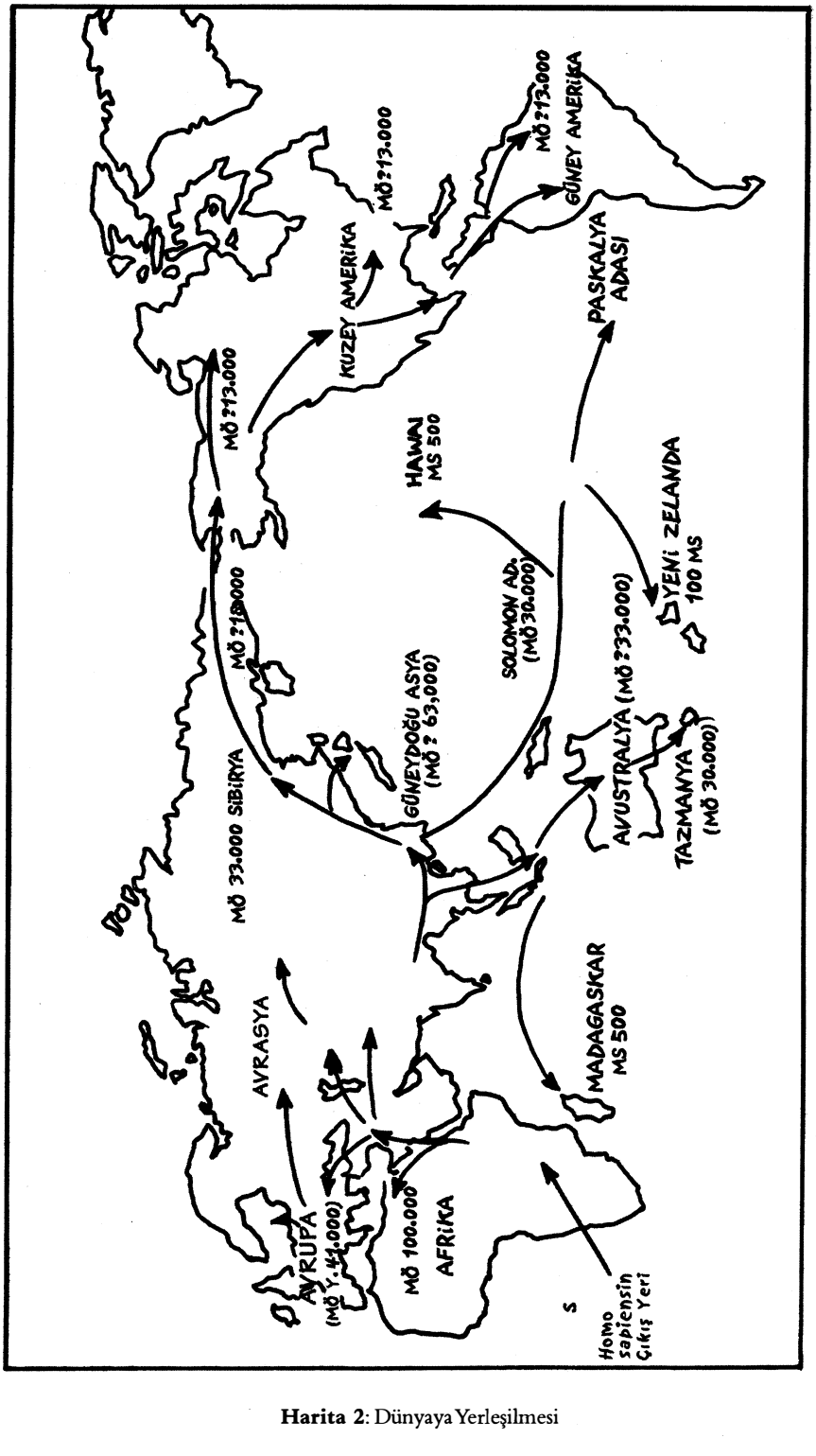
Son buzul çağının doruğunda, yaklaşık 20.000 yıl önce, deniz seviyesi çarpıcı bir şekilde düştüğünde, şimdi Sahul denen muazzam bir kara kütlesi Avustralya,

Yeni Gine ve çevre adaları birleştirmişti. Aynı tarihte Malaya yarımadası, Borneo ve Sumatra, "Sundra"yı oluşturmak üzere birleşmişlerdi. Bununla birlikte, Sahul hiçbir zaman Avrasya anakarasının bu uzantısıyla birleşmemişti ve en yakın adalardan –Timor ve Sulawesi– en az 90 kilometrelik okyanusla daima ayrılmıştı. Bu yüzden Avustralya'ya hiçbir dönemde tekneler kullanılmadan yerleşilmiş olamaz. Artık bütün kanıtlar Avustralya'ya, deniz mesafelerinin daha büyük olduğu bir dönemde, buzul çağının doruğundan çok önce yerleşilmiş olduğuna işaret ediyor.

Homo sapien'ler Güneydoğu Asya'ya ulaştıklarında, muhtemelen oldukça kısa bir süre içinde kıyısal bir çevreye uyum sağladılar ve ardından bambudan kayıklar inşa ettiler, daha sonra uzakta yer alan adalara –anakaradan görülüyor olması gereken pek çok adaya– ulaştılar. Avustralya'ya yapılan yolculuğun adadan adaya planlanmış olması mümkündür, ancak tesadüfi yolculuklar, musonlar sırasında rüzgâr yönünde dalgalarla sürüklenme, bir tekneyi yaklaşık bir haftada Timor'dan Avustralya'ya götürebilirdi. Bu yolculuğu yapan ilk grupların çoğu şüphesiz ölmüştü, ancak eninde sonunda bazıları hayatta kaldı. Avustralya'ya yerleşilmesinin tartışmasız en erken tarihi MÖ 33.000'dir. İleri sürülmüş olan daha şüpheli fakat olanaksız olmayan diğer tarihler MÖ 48.000'e kadar geriye gider. Bu yolculukların kesin tarihi ne olmuş olursa olsun, on binlerce yıl boyunca bilinenler içinde en eski ve en uzun olan mesafelerdi; Akdeniz bölgesindeki ilk yolculuklar yaklaşık MÖ 10.000'de yapılmıştı.

Avustralya'ya yerleşilmesi çok hızlı olmuş gibi görünüyor. MÖ 30.000'e tarihlendirilen sayısız mahal vardır ve bir 10.000 yıl boyunca daha, nerdeyse elverişli tüm çevre bölgelerden yararlanılıyordu. Tasmanya'ya yerleşilmesi, olasılıkla MÖ 35-27.000 arasında bir zamanda bir kara bağlantısı varken gerçekleşmişti; tarihlendirilmiş ilk yerleşimler MÖ 28.000'e aittir. Bu yerleşmeler, son buzul çağı boyunca en güneyde yer alan insan gruplarını oluşturmuş olmalı; yarı buzul çevrede yaşayan kızıl vallabi* avlıyorlardı. Tüm Avustralya boyunca, tarihöncesi mağara ve kaya sanatının sayısız örneği vardır. Bu kalıntıları tarihlendirmek zordur, ancak Arnhem Land'de yer alan Malangangerr Rock Shelter, neredeyse kesin bir doğrulukla MÖ 17.000'e ve Güney Avustralya'da yer alan Mannahill MÖ 14.000'e tarihlendirilmiştir, gerçi MÖ 30.000 civarı her ikisi için de öne sürülmüştür. Bunun anlamı, bu sanatın daha geç tarihlerde bile Güneybatı Fransa ve Kuzey İspanya'dakilerle aşağı yukarı çağdaş olduğudur. MÖ 10.000 dolaylarında Avustralya nüfusunun kabaca, 18. yüzyılda ilk Avrupalılar buraya ulaştıkları sırada karşılaşılan düzeye ulaşmış olması olasıdır – belki yaklaşık 300.000 kişi. Bu uzun dönem boyunca çok yavaş bir teknolojik değişim söz konusuydu, ancak Aborijinlerin kültürü, sanatsal ve törensel yaşamın karmaşık bir inanç sistemiyle birleştiği çok gelişmiş bir seviyeye ulaşmıştı. Anakarayla yol bağlantısı kopuk olan Tasmanyalılar yeni teknolojiler geliştirmediler ve bu yüzden taştan başları olan saplı aletleri, bumerangları, mızrakları, kalkanları ve baltaları olmadı. Yine de, Avrupalıların gelmiş olduğu yüzyılın içinde hepsi ta-

* Avustralya'ya özgü, kanguru ile akrabalığı olan ufak hayvan (ç.n.)

Harita 2: Dünyaya Yerleşilmesi

mamen yok edilene dek, 30.000 yıl boyunca, kendi yaşam biçimlerini sürdürmek üzere avcılık ve toplayıcılık yapmak için kendilerine ait iki düzine ya da daha fazla alet tipini kullandılar.

2.6.2 Amerikalar

İnsanlar tarafından yerleşilen son büyük bölge, Amerikalar'dı. Yaklaşık 40.000 yıl önce, toplayıcı ve avcı gruplar Sibirya'ya ve Baykal Gölü yöresine ulaşmış, yaklaşık MÖ 18.000'de de Avrasya'nın iyice kuzeydoğusunda Kamçatka civarındaki daha acımasız çevrelere hareket etmişlerdi. Amerikaların nüfusunu oluşturan bu gruplardı. Yerli Amerikan nüfusu içindeki biyolojik farklılık seviyesi düşüktür ve bütün gruplar son buzul çağında Sibirya'da yaşayanlarla yakın akraba görünüyorlar. Bu dönemdeki alçak deniz seviyesi, Sibirya'yı, Alaska'yı ve Aleut adalarını birleştiren tek bir kara kütlesinin var olduğu anlamına geliyordu. Bölge, büyük hayvan sürülerinin bulunmadığı, davetkâr olmayan (gerçi Kamçatka'dakinden çok az daha kötü) bir yer olmalı. Bölge küçük insan gruplarını besleyebilirdi. Devasa buz tabakaları, Alaska'dan güneye doğru ilerlemenin yaklaşık MÖ 13.000'den önce neredeyse imkânsız olduğu anlamına geliyordu. İklim düzeldikçe ve buz tabakaları geri çekildikçe insanlar hayvanları takip ederek güneye doğru gittiler.

Amerikalara yerleşilmesinin tarihlenmesi hayli tartışmalıdır. Genellikle kabul gören en erken tarih, Pittsburgh'un yaklaşık 50 kilometre güneybatısındaki Meadowcroft Rock Shelter'de, MÖ 12.500'dir. Çok güneyde tarihi kesin olarak belirlenen en eski yer, MÖ 10.500-11.000 arasında Güney Şili'deki Monte Verde'dir. Burası, bir ırmağın kıyısında evleri, birkaç ocak yeri ve taş aletleriyle uzun süreli bir kamp yeriydi. Söz konusu olan daha sonra bir bataklıkla kaplandığı için bazı tahta nesneler günümüze kadar ulaşmıştır ve radyokarbon yöntemiyle doğru bir şekilde tarihlendirilebilirler. Çok erken tarihler ileri sürülmüştür; örneğin Kuzeydoğu Brezilya'da Pedro Furada'daki Boqueiro'da MÖ 45.000, ancak burası devamlı yer değiştirmiş bir nehir yatağıdır ve öne sürülen nesneler neredeyse kesin olarak insanlar tarafından değil doğal olarak kırılmış taşlardır. Bu tarihler, Amerikalar'da son buzul çağının sona ermesinden önce bir yerleşim olmadığını düşündüren günümüze ulaşan kanıtlarla esas olarak uyumsuzdur.

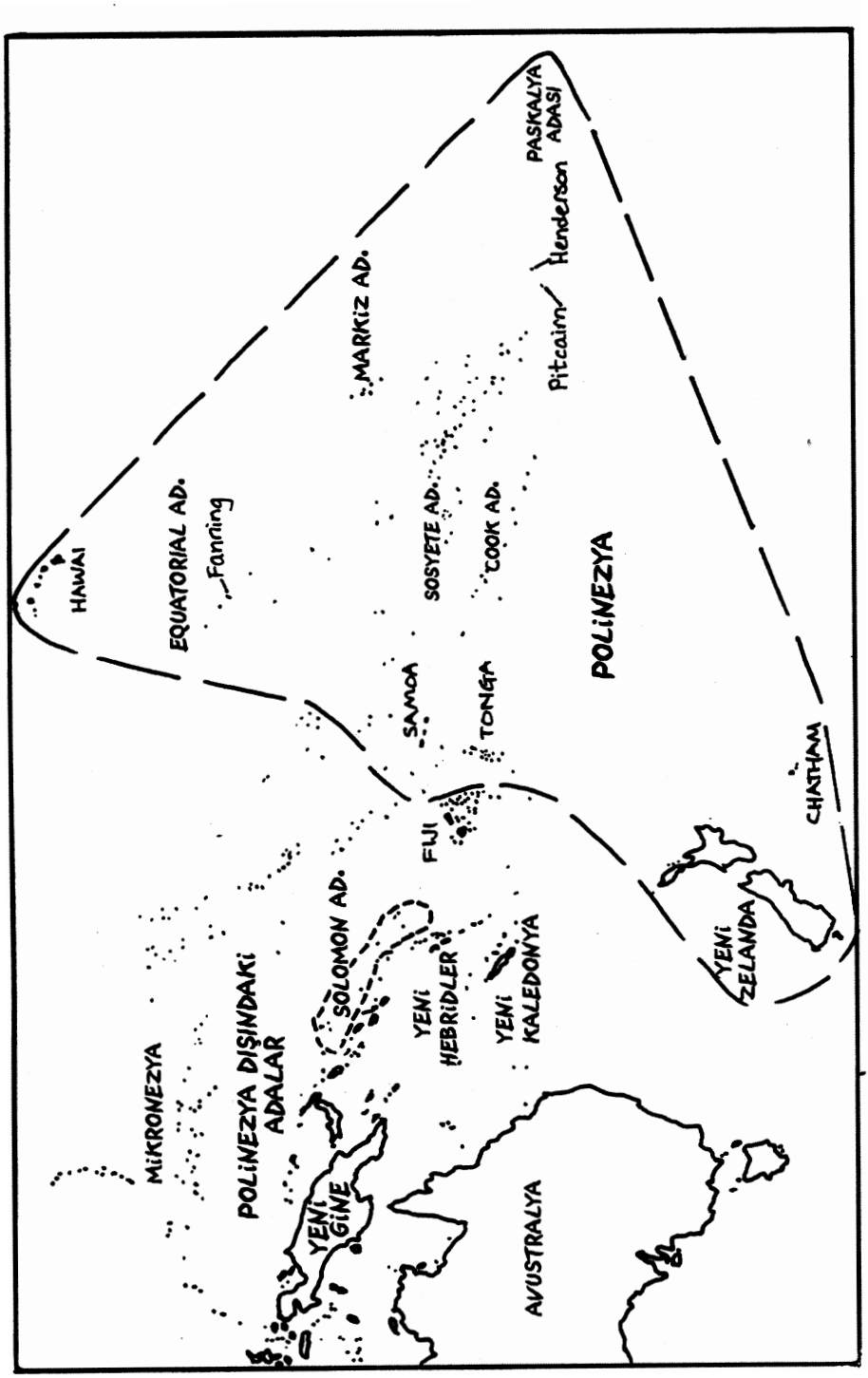
İlk insanlar Alaska'dan güneye indiklerinde, kendilerini besleyecek uçsuz bucaksız görkemli bir çeşitlilik ve zengin yaşam alanları keşfettiler ve insanlar yayıldıkça nüfus hızla büyüdü. Bu çok geniş çevre çeşitliliği içinde, farklı kültür ve yaşam biçimlerinin bütün bir dizisi gelişti. Bunlardan ilki, MÖ 9200–8900 tarihleri arasındaki kısa bir süre için Büyük Ovalar'da gelişmiş "Clovis" adı verilen kültürdü. Oldukça hareketli gruplar, çeşitli bitkisel gıdalarla desteklenen, ana besin kaynağı büyük av hayvanı sürülerini içeren büyük hayvan çeşitliliğinden yararlanıyorlardı. Onlarca yıl boyunca, Clovis gruplarının, buzul çağının sonunda türlerin Kuzey Amerika boyunca kitlesel yok oluşu gibi görünen olgudan muhtemelen sorumlu

oldukları öne sürülmüştü. Başta (mamut, mastodon,* dağ geyiği, sayga antilopu ve bunları avlayan kara ayılarla aynı büyüklükteki dev kunduz gibi) büyük otoburlarla birlikte (kılıç dişli kedi, arslan, Amerika çitası ve kısa suratlı dev ayı gibi) etoburlar olmak üzere, 35 tür yok oldu. İnsanların ilk defa ulaştıkları diğer yerlerde, özellikle adalarda, kitlesel ölümlerin ve türlerin yok oluşunun örnekleri çok iyi bilindiğinden, bu tür bir etki ihtimal dışı görünmüyor. Bununla birlikte, yeni çalışmalar bu hipoteze biraz şüphe düşürmüştür. İnsan avcılarla bağlantılı olmayan kitlesel yok oluş yavaş ilerleyen bir süreç gibi görünür ve muhtemelen insanlar gelmeden önce başlamıştı. "Avcı İnsan" fikri hakkında giderek artan şüpheler ve bu ilk avcıların verimliliği de bu teoriye zarar vermiştir. (Avrupa'da da buzul çağının sonunda türlerin yok oluşu söz konusuydu –mamut, tüylü gergedan ve mağara ayısı– ancak bunlar insanlar tarafından en az avlanan türlerdi.) Bitki dünyasındaki değişiklikler, mevsimsel sıcaklıklar ve yavaş yavaş oluşan mevsim uzunluğuyla birleşen buzul çağının sonundaki büyük iklim değişikliklerinin etkisi, büyük bir olasılıkla sonucu belirleyecek önemdeydi. Bunlar hep birlikte çevreyi esaslı olarak değiştirmiş ve hayvan yaşamının göç yolları gibi önemli yönlerini dönüştürmüşlerdir. Bununla birlikte, insan müdahalesinin çevresel baskının sıkıntısını zaten çeken bazı türleri yok olmaya doğru itmekte önemli rol oynamış olması oldukça mümkün. [*Geç Dönem Amerikalar* ***5.1, 5.5***]

2.6.3 Pasifik

Yeryüzünde insanlar tarafından yerleşilen son alanlar, Hint Okyanusu ve Pasifik'teki uzak adalardı ve bu Amerikalar'a yerleşilmesinden yaklaşık 10.000 yıl sonrasına dek söz konusu olmamıştı. Bu çabaya, yalnızca toplayıcı ve avcı değil sınırlı miktarda tarım yapan gruplar tarafından girişilmişti. Madagaskar'a, Afrika'dan değil yaklaşık MS 500'de Endonezya adalarından tekne yoluyla gelen insanlar tarafından yerleşilmişti. Polinezyalıların daha da harikulade yolculuklar serisi Pasifik'te olmuştu. Bu çok uzak (neredeyse 350'sine yerleşilen) adalara yapılan yolculuklar insanlık tarihinin en dikkat çekici bölümlerinden biridir ve coğrafya bilgisi, madeni aletler, zaman ölçümü, navigasyon aletleri olmadan yapılmışlardı ve yönleri bulmak için tamamıyla doğal olguların ve yıldızların gözlemlerine güveniliyordu. Polinezyalılar, kuzeyde Hawai'den güneybatıda Yeni Zelanda'ya ve güneydoğuda Paskalya Adası'na kadar yirmi milyon milkareden (dünyanın çevresinin neredeyse dörtte biri) daha büyük bir alanı kaplayan muazzam bir üçgen içinde deniz yolculuğu yapıp yerleşmişlerdi. Dünyanın başka hiçbir yerinde tek bir kültürel grup bu kadar muazzam bir alana ya da bu denli geniş bir alanı kaplayan uzaklıktaki farklı çevrelere kadar yayılmamıştı. Yolculuklar rastlantısal değildi ve yanlarında bir çok bitki ve hayvan bulunan yerleşimci gruplarca yapılmışlardı. Yaklaşık 21 metre uzunluğunda, masif kütüklerden yontulmuş omurgaları olan çift gövdeli (veya uskund-

* Binlerce yıl önce yaşamış, file benzer hayvan (ed.n.)

Harita 3: Pasifik'e Yerleşilmesi: Polinezya Üçgeni

rası* olan tek gövdeli) büyük kanolarla denize açılmışlardı. Bunlar saatte yaklaşık 8 deniz mili† sürat yapabiliyorlardı ve Polinezyalılar ilk önce batıdan doğuya doğru yolculuk yapmışlardı. Pasifik'teki hâkim rüzgârlara ters yönde olduğu için bu ilk bakışta tuhaf görünebilir, ancak yolculuğun verimsiz olduğu anlaşıldığında yolculuğa çıkış noktasına görece kolay bir geri dönüş olanağı sağlıyordu. Daha zor olan kuzey-güney yolculukları ancak sonradan denenmişti.

Polinezyalıların yayılmasında kilit bölge, MÖ 3000-2000 dolaylarında Lapita olarak bilinen çok belirgin bir kültürel tarzın geliştiği Yeni Gine sahilleri ile Bismarck Adaları çevresiydi. MÖ 1600-500 arasında bu gruplar Okyanusya'ya gerçek anlamda açılıp Fiji, Samoa ve Tonga'ya yerleştiler. MS 300'de, belki de yüzlerce yıl önce, Samoa'dan Markizler'e ulaştılar. Paskalya Adası'na yapılan en uzun batı-doğu yolculuğuna MS 500 civarında girişildi; bu navigasyon bakımından önceki yolculuklardan daha zor değildi, ama çok daha büyük bir dayanıklılık denemesiydi. Kuzeye ve Hawai'ye yapılan en önemli yolculuğa hemen hemen aynı zamanda girişildi ve güneydoğu alize rüzgârlarından çıkarak kötü şöhretli yelken kıpırdamaz bölgeler boyunca kuzeydoğu alizelerinin içinde kuzeye yol almak gerekti. Yerleşimciler, Markiz Adaları'nın yerleşilmiş topraklarının en yakınından itibaren neredeyse 2500 millik bir mesafeyi kat etmek zorundaydılar. Sosyete Adaları'ndan güneye yapılan yolculuk daha da zordu. Sonuç olarak Yeni Zelanda'ya en erken MS 800'e kadar ve olasılıkla MS 1000'e varmadan yerleşilmedi. Yeni Zelanda'dan rüzgâr yönünde 500 mil ötede yer alan, yaklaşık 500 yıl önce ancak erişilen Chatham Adaları daha da sapaydı.

Bazı yerleşimler yok oldu veya terk edildi –Fanning, Pitcairn ve Henderson Adaları– ancak çoğu hayatta kaldı. Yerleşim alanının doğu ve güney sınırlarındaki adalar –Paskalya Adası ve Yeni Zelanda– kolonizasyonun başarılı olması için daha büyük uyarlamalar gerektirdi. Polinezyalılar tropikaltı adalardan geldi ve bitki ve hayvanlarını yanlarında getirdiler, ancak çok azı bu çok farklı iklim koşullarında hayatta kalabildi. Bunun yerine, yerleşimciler besin bulmak için çok yeni yöntemler benimsemek zorunda kaldılar. Uzak olmalarına rağmen bu adalara yerleşenler açıkça görülebilir bir Polinezya kültürünü yine de muhafaza ettiler. Bu, insanların dünyaya yerleşmesindeki destansı başarılardan biriydi.
[*Geç Dönem Pasifik* **5.7**]

---

* Kanonun alabora olmasını önlemek amacıyla iki uzun sırık parçasıyla kanonun yanına tutturulmuş küçük ve dar bir kayık biçimi verilmiş, kanoya paralel yüzen tahta parçası (ed.n.)

† 1 deniz mili = 1.853,184 metre (ç.n.)

GENEL GÖRÜNÜM 1

MÖ 10.000'de Dünya

NÜFUS:
4 milyon

BÜYÜK KENTLER:
Yok

OLAYLAR

- Büyük buz tabakaları geri çekiliyor, Britanya hâlâ Avrupa kıtasına bağlı. Kuzey Denizi ve Baltık Denizi yok
- İlk insan grupları Güney Amerika'nın en güneyine ulaşıyor
- İlk çanak çömlek Comon avcı-toplayıcılar tarafından Japonya'da yapılıyor
- Güneybatı Asya'da ilk küçük köyler, ancak bir miktar ceylan çobanlığı yapılıyorsa da besin için hâlâ toplayıcılık ve avcılıktan yararlanılıyor
- Zagros Dağları bölgesinde yarı yarıya ehlileştirilmiş bir miktar koyun ve keçi var; insanlar yabani tahıllar da topluyor
- Akdeniz'de ilk teknelerin kullanılıyor

BÖLÜM

II

Büyük Değişim

3
Ürünler ve Hayvanlar

İnsanlar 1 milyon yıldan daha uzun bir süre yiyeceklerini doğal ortamdan toplayarak ve hayvanları avlayarak küçük, gezgin gruplar halinde yaşadılar. Kaynaklar izin verdiğinde daha büyük gruplar halinde biraraya geldiler ve zaman zaman, özellikle zengin besin kaynaklarına bel bağlayabildiklerinde, yarı-yerleşik hale geçtiler. Ardından, son buzul çağının yaklaşık MÖ 10.000'de son bulmasını izleyen görece kısa bir süre içinde bu istikrarlı ve dengeli yaşam biçimi değişmeye başladı. Dünyanın her yerinde insanlar yavaş yavaş bir yere yerleşmeye ve bir yandan az sayıda hayvan ehlileştirilirken, toplanan bitkilerin yerini özel olarak ayrılmış küçük toprak parçalarında yetiştirilenler almaya başladı. 10.000 yıldan daha kısa bir zamanda bu yeni yaşam biçimi dünyaya yayıldı. Toplayıcı ve avcı gruplar hayatta kaldılar ama giderek daha verimsiz ve çiftçilerin kullanamadıkları alanlara itildiler. 20. yüzyıla gelindiğinde antropologlar tarafından incelenecek bu tür insan gruplarından sadece çok azı hayatta kalmıştı. Tarımın benimsenmesi insanlık tarihindeki en temel değişimdi ve bizim uygarlık dediğimiz her şeye ve bilinen insanlık tarihine yol açtı.

3.1 Neden Tarım?

Can alıcı soru, şartlarına uyum sağlanmış her zamanki yaşam biçiminde neden bu değişimin olduğudur. İlk teoriler, tarımın sağladığı avantajların, insan zekâsı, bilgi ve yaratıcılık yeterince gelişir gelişmez uyum sağlanmak zorunda kalınacak denli açık olduğunu ileri sürdü. Bu tür kolay yanıtlar artık çok daha az akla yakın görünüyor. Toplayıcı ve avcı gruplarla yapılan çalışmalar bu insanların hayatlarının nispeten rahat olduğunu göstermiştir; yiyecek az bir gayretle temin ediliyordu, dengeli ve besleyici gıda sağlanıyordu ve serbest zaman eylemleri için bol vakit vardı. Tarım yapmanın

içerdiği, hesaba katılması gereken tüm sorunlar da vardı. Tarım, özellikle ekim ve hasat mevsimlerinde, toplayıcılık ve avcılıktan çok daha fazla çaba gerektirir. Ürünlerin yılın büyük bir bölümünde saklanmak zorunda olması, fire vermeye ve hırsızlık ihtimaline yol açar. Toplayıcılık ve avcılıktan daha verimli olmasına rağmen tarım sadece az sayıda ürüne bel bağlar ve kötü geçen bir mevsimde sıkıntılar ve açlık bile, çok daha fazla olasıdır.

Tarım, bir kez değil uygun olduğu pek çok durumda farklı ürün ve hayvanlar kullanılarak tüm dünyada tercih edilmişti. Kilit merkezler güneybatı Asya, Çin, Mezopotamya, Mezo Amerika,* Andlar ve Afrika ile Güneydoğu Asya'nın tropik bölgeleriydi. (Arkeolojik mahallerde, nem koşulları nedeniyle az miktarda bitki kalıntısı korunmuş olarak günümüze ulaştığı için tropiklerde neler olduğunu anlamak çok daha zor.) Bu nedenle, basit açıklamaların dünyanın her yerindeki her vakada geçerli olmayacağı kesin gibi görünür. Örneğin, birkaç yıl önce öne sürülen bir teori, tarımın, dünya nüfusu toplayıcı ve avcı grupların sömürecek yeni yerler arayıp bulmanın zor olduğunu düşündükleri bir seviyeye ulaştığında ve bu nedenle daha fazla çaba gerektiren kendi besinlerini elde etmenin daha güçlü yöntemlerine yönelmekten başka seçenek kalmadığında benimsendiğini savunuyor. Bu, Güneybatı Asya gibi nispeten yoğun nüfuslu bir bölgede neler olduğunun kısmi bir açıklaması olabilir, fakat Amerika kıtasının ilk yerleşimini içeren sadece 7000 yılın içerisinde tarımın ilk belirtilerinin görüldüğü Mezo Amerika için doğruluğunu koruması olası görünmüyor.

Geçmişte bu temel değişiklikler "Neolitik† Devrim" olarak adlandırılmış ve çömlekçiliğin keşfi ve ilk küçük kentlerin gelişmesiyle ilişkilendirilmişti. Yine de, insan grupları tarımı benimsemeden de yerleşik olabilirler; örneğin kendi yerel deniz kaynaklarından yararlanmaya dayalı hayli kompleks toplumlar geliştirmiş olan Kuzey Amerika'nın Pasifik sahilindeki Amerika yerlileri. Diğer gruplarda, tarımın yokluğuna rağmen çanak çömlek yapımı vardı. İşin doğrusu, dünyadaki ilk çanak çömlek, Comon toplayıcı ve avcıları tarafından MÖ 10.000 dolaylarında Japonya'da üretilmişti. (10.000 yıl boyunca bir parça bile tarım olmaksızın yapılmaya devam edildi.) Tarıma geçilmesinin içerdiği değişimler de devrimci olmaktan çok uzaktı –hiçbir grup tarımı "icat etme"ye girişmedi–, süreç binlerce yıl boyunca, asgari geçim ve yaşam biçiminde sadece çok küçük değişikliklerle bir nesilden diğerine devam etti. Değişimlerin en önemli yanlarından biri "kastanyola etkisi"‡ydi. Gruplar daha fazla yiyecek üretimiyle sonuçlanan değişiklikleri benimsediğinde, nüfus yiyecek elde etmenin daha verimsiz yollarına geri dönmeyi oldukça zorlaştıran bir çoğalmaya doğru yönelmişti.

---

* Meksika, Orta Amerika ve Batı Hint Adaları (ed.n.)

† Cilalı Taş Devri (ç.n.)

‡ Özgün metinde "ratchet effect" olarak geçmektedir. Türkçe karşılığı olarak tercih edilen 'kastanyola'; bir çarkın dişlerine takılarak çarkın geriye dönmesine engel olan dil anlamına gelir. Burada anlatılmak istenen, düzenli bir şekilde gelişerek devam eden geri çevrilemez seri evrelerden oluşan bir süreçtir (ed.n.)

Bu karmaşık konu hakkındaki en son çalışma, tarımın geçmişten ani bir kopuş olarak değil, aksine insanlar ve bitkiler ile hayvanlar arasındaki etkileşimin artışını içeren uzun bir evrimsel sürecin parçası olarak görülmesi gerektiğini öne sürüyor. Toplayıcı ve avcı gruplar, kontrollü yakma, "sulanan" alanların yaratılması ve yeniden ekim gibi teknikler kullanarak, tercih ettikleri bitkilerin büyümesini desteklemek için çevreyi değiştirdi. 30.000 yıl kadar öncesinden itibaren Avrasya'daki grupların sadece karşılaştıkları sürülerde gelişigüzel avlanan avcılar olmadıkları da açık. Bunun yerine, öldürmek istedikleri hayvanları özenle seçmek için çok daha karmaşık ve etkili sürü yönlendirme stratejileri benimsediler. Tüm bu teknikler, geniş ölçekli tarıma doğru uzanan süreklilik içindeki evreler olarak görülebilir. Doğal ortamdan toplanan kabuklu meyveleri ve tohumları işlemden geçirme teknolojisinin tamamı (değirmen taşları, havanlar ve havanelleri ve kaplar) tarımın gelişmesinden 20.000 yıl kadar önce uygulanmıştı. Tarım o zamana kadar ilk kez benimsenmiş olmakla birlikte, süreç durmadı. Yeni bitkilerin ve hayvanların evcilleştirilmesine devam edildi, diğerlerinden vazgeçildi. Evcilleştirmenin peşi sıra "ikincil ürünler devrimi"nin gerçekleşmesinden önce –süt ve başka süt ürünleri elde etmek için çiftlik hayvanlarının kullanılması için– binlerce yıl geçmesi gerekti. Evcilleştirilmiş olan türler sonradan dünyanın her tarafına taşındı ve farklı kıtalarda yetiştirildi ya da beslendi.

Evcilleştirilmiş bitki ve hayvanlar, doğal ortamda neyin var olduğuna bağlı olarak tüm dünyada çeşitlilik gösteriyordu, ancak ortak bazı nitelikleri vardı. Evcilleştirilmiş olan ilk hayvan büyük olasılıkla kurttu, ama yiyecek elde etmek için değil; kurttan evrilen köpekler yoldaşlık sağlıyor, muhtemelen ava yardım ediyor ve insanların bıraktığı artıkların arasındaki çerçöpü yiyerek karınlarını doyuruyorlardı. İnsanlar genellikle, çeşitli besinleri yiyen ve zaten itaatkâr bir sürü yapısı içerisinde oldukça sosyalleşmiş gruplar halinde yaşayan uysal ve yavaş hareket eden hayvanları evcilleştirmeye ağırlık veriyorlardı; koyunlar ve keçiler bilinen örneklerdir. Evcilleştirme, hayvanları doğal ortamdan ayırdı ve zamanla çiftçilerin cazip buldukları niteliklerin seçilmesine olanak tanıdı. En çok yetiştirilen tohumlu ürünler kendi kendine döllenenlerdi. Yabani tohum türleri, tohumlarını çok çabuk dağıtma eğilimindedir, fakat ilk çiftçiler bitkinin üstünde kendiliğinden uzun süre kalanları seçmiş olmalı. Bu, ekip biçilen türleri hemen (birkaç yıl içinde) daha büyük ölçüde izole edecek, sonunda tohumların ancak harmandan sonra çıkarıldığı örneklere dönüşmesine, yeniden yetiştirmek üzere ekim yapmanın tamamen insanlara bağlı olmasına yol açacaktı. Tüm dünyadaki farklı zaman dilimleri ve süreçlerle birlikte evcilleştirilmiş bitki ve hayvanların çeşitliliği, insanlık tarihindeki en temel değişimi bölgesel bir temelde incelemenin en en iyi durum olduğunu gösterir.

3.2 Güneybatı Asya

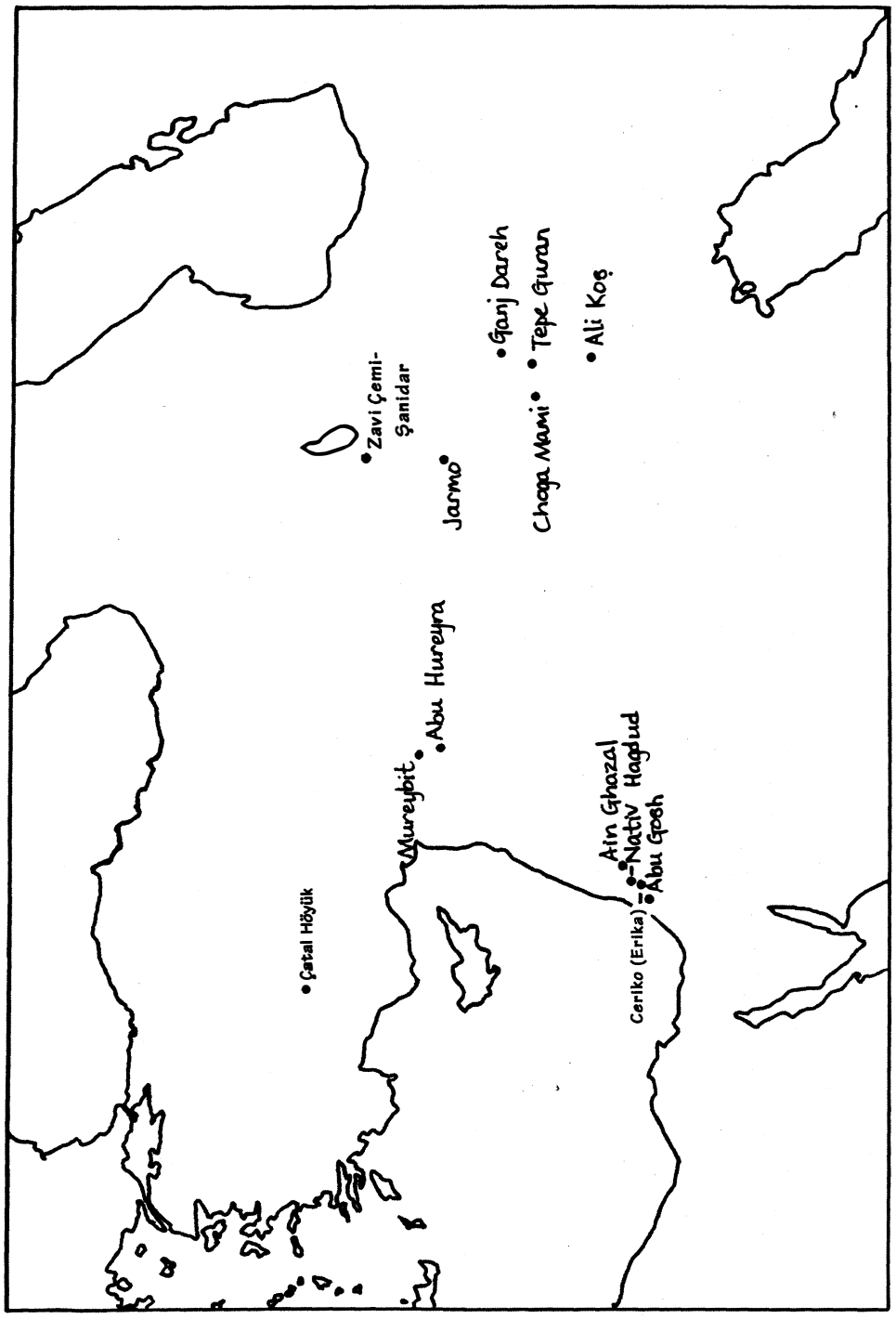
Tarımın ilk defa geliştiği ve üzerinde en yoğun şekilde çalışılmış olan tek yer (Levant'tan başlayarak güneydoğu Türkiye boyunca İran'da Zagros Dağları'na ka-

dar uzanan) bu bölgeydi. Evcilleştirilmiş olan tüm bitki ve hayvanların yabani öncülleri en fazla geliştikleri yörelerle belirlenmiştir. Çok sayıdaki arkeolojik mahal, farklı insan gruplarının besinlerini elde etme yöntemlerinin yavaş yavaş nasıl değiştiğine dair bir yığın bilgi de sağlamıştır. Temel bir olgu, toprağı ekip biçmede kullanılan ilk bitkilerin genetik araştırmalarının, her bitkinin yalnızca bir kere evcilleştirildiğini güçlü bir şekilde düşündürmesidir. Bunun tam olarak nerede olduğu, hepsinin aynı yerde olup sonra mı yayıldığı yoksa bir çok grubun her birinin farklı bitkileri evcilleştirip bunları sonra mı değiş tokuş ettiği bilinmiyor. Hayvanlar, temel olarak Zagros Dağları'nda olmak üzere ayrı ayrı evcilleştirilmiş ve sonra daha batıda bulunan çitfçi gruplara yayılmış gibi görünüyor.

Hangi bitki ve hayvanlar evcilleştirildi? En önemli ot, besin değeri yüksek olduğu için diğer tahıllardan üstün durumdaki buğdaydı. Buğdayların evcilleştirilen atalarının tarımı –einkorn ve emmer*–, yerlerini ekmeklik buğday ve sert (durum) buğday aldığı için artık yapılmıyor. Yabani olarak yetişen einkorn hâlâ Güneybatı Asya'da, özellikle Kuzey İran ve Irak'ta yaygın olarak bulunmaktadır ve ayrıca ortaçağ Avrupa'sında yetiştirilmişti. Emmer buğdayı ilk buğdayların belki de en önemlisiydi ve doğal ortamı Levant, Kuzey Irak ve İran'la sınırlıydı. Her iki türü de, evcilleştirilmeden önce binlerce yıl doğal ortamdan toplanmıştı. Evcilleştirilen buğdaydan daha besleyicidirler ve son zamanlarda yapılan deneyler, yabani türün veriminin ortaçağ İngiltere'sindeki kadar yüksek olduğunu, hektar başına 800 kiloya ulaşabildiğini gösteriyor. Buğdaya göre daha zorlu şartlara dayanabilmesine rağmen arpa, bir ilk ürün olarak çok daha az tercih edilmişti. Ekmek yapımında az miktarda kullanıldı, ancak bira üretiminde hızla başlıca tahıl haline geldi. Çavdar çok daha zor şartlar altında yetişebiliyordu ve Doğu Anadolu ile Ermenistan'da bulunuyordu, fakat tarım yapılan ilk yerlerde ender olarak bulunur. Ekilen tarlalarda yabani bir ot olarak yetişen yulaf, ancak daha sonra bir ürün haline geldi; çoğunlukla Avrupa'nın ılıman koşullarında tüketiliyordu. Otların yanı sıra bakliyat da evcilleştirildi. (Dengeli bir beslenme için her ikisi de gerekli olduğundan, bu kombinasyon bitki evcilleştirilme merkezi olmuş olan her yörede bulunur.) Mercimek, bezelye, nohut ve baklanın yabani türleri bütün güneybatı Asya boyunca yetişiyordu, einkorn ve emmer buğdaylarının yanı sıra doğal ortamdan toplanıyorlardı ve neredeyse aynı zamanda evcilleştirildiler. Evcilleştirilen ilk hayvanlar Güney Anadolu ya da Kuzey Suriye'de bir yerlerde ilk defa evcilleştirilen (evcil koyunların atası) Batı Asya muflonunun Ermenistan'da yaşayan cinsi ve ilk defa Zagros Dağları'nda evcilleştirilen (modern türlerinin atası) İran yaban keçisiydi.

Yabani bitki ve hayvanların bu farklı türleri nasıl ve neden evcilleştirilmişti? Teknolojileri ve bilgileri geliştikçe insan grupları tarafından benimsenen daha karmaşık toplama ve avlama stratejilerinin ilk işaretlerinden bazıları, Levant'ta-

* Neolitik çağda ekilmiş ilk ilkel buğday türlerinden biri (ed.n.)

Harita 4: Güneybatı Asya: Tarımın Kökenlerinin Kilit Yerleri

ki Kebaran kültüründe görülür. Bu kültür yaklaşık MÖ 18.000'e tarihlendirilmektedir ve bu nedenle buzul çağı Avrupa'sındaki gelişmiş gruplarla aşağı yukarı çağdaştır. Kebaran insanları binlerce yıldan daha fazla, yöredeki mağaralarda konaklayarak yarı-yerleşik bir hayat yaşadılar. Çok yoğun bir şekilde olmamakla beraber, yakınlarında bulunan daha sonra evcilleştirilen tüm bitkilerin tohumlarını topladılar. Temel çabaları, bölgedeki büyük ceylan sürülerinden yararlanmaya adanmıştı. Bu sürülerin kemikleri, bu arkeolojik mahallerde bulunmuş olanların beşte dördünden fazlasını oluşturur ve bunların özellikleri, bu sürülerin tam evcilleştirmeye oldukça yakın bir yöntemle seçici olarak toplandıklarını ve yönlendirilmiş olduklarını düşündürüyor.

Kebaran kültürü, buzul çağının sona ermesiyle bağlantılı iklim değişikliklerinin Levant'ın bitki örtüsünde önemli değişimlere yol açtığı yaklaşık MÖ 10.000 yılına kadar varlığını sürdürdü. Bölgedeki toplayıcı ve avcı gruplar, eski besin bulma yöntemlerinde sadece küçük düzenlemeler yaparak bu değişikliklere uyum sağladılar. İklim ısındıkça sadece korunmuş küçük alanlarda bulunan bitkiler, hızlı ve yaygın bir şekilde bütün bölgeye yayıldı. Özellikle –emmer, einkorn ve arpa gibi– yabani otlar (hepsi iyi besin kaynakları olan) meşe, badem ve şam fıstığı ağaçlarıyla birlikte bol bulunur oldu. Türkiye'nin güneyinden Nil Vadisi'ne kadar uzanan kıyı ve tepe bölgeleri boyunca, yeni bir Natufien kültürü ortaya çıktı. Bu kültür, büyük ölçüde yabani otlardan yararlanmak ve tohumları hasat edip işlemek için –kemik saplı çakmak taşından oraklar, el değirmenleri, öğütme taşları, havan elleri ve havanlar gibi– ileri derecede bir teknolojinin gelişimi üzerine kurulmuştu. Buna paralel olarak ceylanların sürü halinde güdülmesi devam etti. Doğal ortamında bulunabilen yiyeceklere kolayca ulaşabilmenin anlamı, kalıcı yerleşimlerin ve küçük köylerin varlığını koruyabilmesiydi. Bunların arasında en iyi araştırılmış olan, Suriye'de, Fırat Nehri yakınlarındaki Abu Hureyra'dır. Burası, saz damlı toprakta kazılan çukur barınaklardan oluşan, yaklaşık 300-400 kişinin yaşadığı küçük bir köydü. Yöredeki yabani einkorn buğdayı, çavdar ve arpayı hasat ederek ve her ilkbaharda vadiye gelen büyük ceylan sürülerini öldürerek yaşıyorlardı.

Abu Hureyra gibi bir köy, yerleşik bir toplum için yeterli miktarda besin yaşanan yöreden elde edilebildiğinde tarımın gerekli olmadığını kanıtlar. Benzer köyler bu tarihte, Levant boyunca bulunuyordu. Bu yaşam biçimi, iklimin daha da değişmesiyle karmakarışık hale gelene kadar belki 2000 yıl sürdü. Buzul çağından sonra dünyanın iklimi ısınmaya devam edince, Levant kuraklaştı ve iklimi günümüz Akdeniz iklimine çok yaklaştı. Sonuç olarak, yabani otların büyüyebildiği yerler çok küçüldü ve Natufien grupları için büyük bir geçim krizi yarattı. Bazı gruplar bu gelişmeye tarımı yaratarak yanıt verdi. Abu Hureyra gibi köyler terk edildi ve bazı gruplar büyük olasılıkla gezici bir yaşam biçimine ve toplayıcılık ve avcılığın tüm niteliklerinden oluşan asgari bir geçim modelinin alışkanlıklarına geri döndüler. Yerleşik bir yaşam biçimine ve köylerin civarındaki arazilerden toplanan tahıllara bağımlı olmaya uzun zamandan beri uyum sağlamış olan başka

gruplar, yiyecek azlığıyla başa çıkmak için eski toplayıcılık ve avcılık yöntemini –geziciliği– terk ettiler. Bunun yerine, köylerinin yakınındaki topraklara yabani otları ekmeye başladılar. Bu onların var olan kültürlerini korumalarını ve tüm tohum işleme ve saklama teknolojilerini kullanmayı sürdürmelerini sağladı. Şüphe yok ki, bu, zar zor benimsenecek çok ciddi bir adım olarak görüldü.

Söz konusu değişimin ilk işaretleri MÖ 8000 dolaylarında Şeria Vadisi'nin küçülen göllerinin kenarlarındaki köylerde görülmektedir. Bir bütün olarak Levant'ta tarıma geçiş 2000 yıl kadar sürdü ve bu geçiş bölgede kazı yapılmış yaklaşık 150 yerde incelenebilir. İlk birkaç yüz yılda hızlı bir evcilleştirme, Akdeniz tipi bitki kuşağının kıyısındaki az sayıda yöreyle sınırlanmış gibi görünüyor, fakat daha sonra hızla yayıldı. Tarım yapan toplumların yeni tarım alanlarına el koymak için çevreye yayılan "koloniciler" olduklarına dair eski düşünce, emperyalizm ve "gelişmiş" toplumların daha düşük seviyede olanların yönetimine el koymasına dair 20. yüzyılın başlarındaki Avrupa kavramlarını çok hatırlattığı için artık terk edilmiştir. Bunun yerine arkeologlar artık, toplayıcı ve avcı gruplar toplama ve avlanma faaliyetlerinin bazılarını sürdürmekle beraber tarım yapan komşularının uygulamalarını aldıkça, bir iç içe geçme ve uyum sağlama sürecinin ortaya çıktığını öne sürüyor. Keşfedilen ilk tarım yapılan yerlerden biri MÖ 7500 civarında gelişmiş olan Ceriko (Eriha)'ydu. Yaklaşık 44 dönüm bir alanda yaklaşık 300 kişinin yaşadığı, arı kovanı şeklinde kerpiç kulübeler vardı. Çevresinde muazzam bir hendek ve içerisinde merdivenleri bulunan büyük bir daire şeklinde kulesi olan bir taş duvar bulunuyordu. Bu, burada yaşayanların çok büyük bir çaba sarf etmiş olduklarını açıkça göstermektedir. Önceleri duvarla kulenin savunma için oldukları düşünülmüştü, fakat son zamanlarda yeniden yapılan incelemeler bunların sel sularını önlemek amacıyla yapıldığını göstermiştir. Diğer köylerde olduğu gibi ölüler evlerin içinde gömülüyorlardı, genellikle başları kesiliyor ve boyanmış alçıdan modelleri yapılıyordu.

Ne yazık ki, Ceriko (Eriha)'daki kazılar tarımın ilk dönemlerini aydınlatabilecek kalıntıları ortaya çıkarmak için ileri arkeolojik teknikler geliştirilmeden çok önce yapılmışlardı. Ceriko'nun 16 kilometre kadar kuzeyinde yer alan ve MÖ 7800-7500'e tarihlendirilen Nativ Hagdud'da 1980'lerin sonlarında kazı yapılmış ve toplayıcılık ve avcılık ile tarım arasındaki geçiş döneminde olan bir köyün çok güzel bir tablosu ortaya çıkarılmıştır. Burada 20-30 kadar aile yaşıyordu (bu yüzden Ceriko'nun yarısı büyüklüğündeydi) ve besinleri çok çeşitliydi. Yakındaki pınardan ve sığ gölden kabuklu yumuşakçalar, salyangozlar, yengeçler, ördekler ve balık temin ediyorlardı. Yakında yer alan ormanda kertenkele, kemirgenler, geyik, yaban domuzları ve ceylan avlıyorlardı. Aynı zamanda einkorn ve emmer buğdayı gibi otların, baklagillerin ve kabuklu yemişlerin dahil olduğu 50'den fazla yabani bitki türünü topluyorlardı. Ayrıca, gölün kıyısındaki kolayca sürülen topraklarda tek bir evcilleştirilmiş bitkileri –arpanın eski bir türü– vardı. Bu onların tarıma

doğru attıkları ilk adımdı. İklim değiştiği zaman terk edildikten 300 yıl kadar sonra, yaklaşık MÖ 7700'de yeniden oturulmaya başlanan Abu Hureyra köyünde çok daha ani bir değişim oldu. Tek katlı kerpiç evlerden oluşan yeni köy 130 dönümden daha büyüktü. Başlangıçta köy halkı tıpkı geçmişte olduğu gibi –ceylanları güderek ve çevreden çok çeşitli bitkiler toplayarak– yaşadı. Sonra birkaç nesilden daha uzun olmayan bir sürede, hızla tarıma geçildi. Toplanan çok çeşitli bitki yarım düzine kültür bitkisine (başlıca einkorn buğdayı ve bakliyat) indirgendi ve ceylanların yerine evcilleştirilmiş koyun ve keçiler tercih edildi.

Levant'ta koyun ve keçilere yönelinmesi neredeyse kesinlikle Zagros Dağları yöresinde ve Mezopotamya ovasının kıyılarında, ayrı bir gelişmenin ardından dışarıdan getirilmelerinin sonucudur. Bu bölge Levant'tan daha az incelenmiştir ve tarımın ortaya çıkışındaki unsurlardan bazılarının burada, Batı'da olduğundan daha erken ortaya çıkmış olması mümkündür. Evcilleştirilmiş bitkilerin ve hayvanların birleşmesiyle birlikte gerçek çiftçilik, kesinlikle ilk defa burada yapılmış gibi görünüyor. Bu bölgedeki toplayıcı ve avcı gruplar, vadilerden tepeler boyunca dağlara kadar çok çeşitli çevrelerden yararlanmaya çok iyi uyum sağlamışlardı. Çiftçiliğe geçişin ilk aşaması Kürdistan'ın dağlarında yaklaşık MÖ 9000'e tarihlendirilen Zavi Çemi-Şanidar mahallerinde görülebilir. Bunlar muhtemelen bir miktar kuzunun yanı sıra yarı ehlileşmiş bir çevrede keçilerin bakıldığı ve yerel yabani tahılların toplandığı yaz kamplarıydı. Kermanşah yakınlarında yer alan Ganj Dareh'de MÖ 8500'e tarihlendirilen bir başka mevsimlik kamp vardı, fakat burada 500 yıl içinde dört köşeli kulübelerden meydana gelen küçük bir köy oluşmuştu. Keçi besleniyor ve tahıl yetiştiriliyordu. Daha güneyde, Mezopotamya ovasının kıyısındaki Ali Koş köyüne yaklaşık MÖ 8000'de yerleşilmişti. Burada yaşayanlar koyun ve keçi besleyip onları yaz otlakları için tepelere götürüyorlardı. Başından beri emmer, einkorn buğdayları, arpa ve mercimek yetiştiriliyor ve yakında yer alan bataklıkta balık ve su kuşları avlanıyordu. Evcilleştirilmiş olan ilk hayvanlar –koyunlar ve keçiler– bu yörelerdeki köylerden batıya doğru yayılmış ve Levant'ın ürün yetiştiren toplumlarına tanıtılmışlardı.

Daha kuzeyde, Anadolu'daki (MÖ 6700 civarında kurulmuş olan) Hacılar gibi ilk köyler, Levant'takilerden çok daha basitti. Burada yaşayanların çanak çömlekleri yoktu ve bunun yerine sepet ve hayvan derilerini kullanıyorlardı. Arpa ve emmer buğdayı yetiştiriyor, doğadan başka otlar topluyorlardı ve hayvanların çoğu muhtemelen hâlâ tam olarak evcilleştirilmemiş olmakla birlikte, koyun ve keçi beslemiş olabilirler. Kısa bir süre sonra Çatal Höyük'te büyük bir yerleşme gelişti. Yaklaşık MÖ 6000'de zirvesindeyken 1430 dönümlük (Ceriko'nun dört misli kadar büyük) bir alanı kaplıyordu ve yaklaşık 5000 kişilik bir nüfusa sahipti. Güneşte kurutulmuş tuğlalardan sırt sırta inşa edilmiş evlerden meydana gelmişti. Duvarlardaki resimlerden bazıları günümüze ulaşmıştır ve büyük oranda çeşitli bereket ritüellerinde yer alıyor gibi görünen boğaları ve kadınları göstermekte-

dirler. Uzmanlaşmış zanaatkârların ve rahiplerin olduğu bu küçük kasabadaki toplum, tarım yapılan ilk köylerden bariz bir şekilde daha az eşitlikçi görünmektedir.

Çatal Höyük'ün refahının büyük kısmının nedeni, çok iyi aletler yapılan ve çok değer verilen obsidiyen* yerel bir kaynağını kontrol etmesi gibi görünüyor. Bu, Levant, Anadolu ve Zagros Dağları'ndaki çeşitli toplumların çeşitli takas ağları vasıtasıyla birbirleriyle temas halinde olduklarının bir işaretidir. Bölgede, tarımdaki gelişmelerin çoğu birbirinden bağımsız olmakla birlikte, bir fikir ve teknik değiş tokuşu şüphesiz vardı. MÖ 6000 civarında her yerde tamamen tarımsal ekonomiler ortaya çıkmıştı. İlk tahıllar insanların dikkatle seçip ayıklamasıyla daha verimli hale geldi; MÖ 6000 dolaylarında Kuzey İran'da daha iyi uyum sağlayan bir bitki elde etmek için emmer buğdayı yabani bir buğdayla melezlenince ortaya ilk ekmeklik buğday çıktı. Koyunlar da yün elde etmek için seçime tabi tutuldu. Ehlileştirilmesi çok daha zor bir hayvan olan sığır, MÖ 7000 ile 6000 arasında evcilleştirildi. Gerçi fazladan süt elde etmek için seçime tabi tutulmalarından ve insanların süt ürünlerini tüketmeye başlamalarından önce muhtemelen binlerce yıl geçti. Bu evcil hayvanların arasına domuzlar da katıldı; bu yaklaşık MÖ 6500'de muhtemelen ilk defa Anadolu'da Çayönü'nde oldu. Çiftçilik benimsendikçe nüfus yavaş yavaş arttı; bu artış bir yüzyıl içinde belki %10 civarındaydı. Meydana gelen değişimler çağdaşları tarafından pek fark edilmemiş olabilir, fakat uzun vadeli sonuçları çok önemliydi. Bölgenin tamamında köyler ve küçük kasabalar ortaya çıktı ve toplumlar oldukça eşitlikçi gibi görünmekle birlikte, çok daha büyük derecede bir sosyal örgütlenme söz konusuydu. Bu toplumların her biri, muhtemelen atalara tapmayı ve özellikle yaşamları çok büyük ölçüde ektikleri bitkiler ve evcilleştirdikleri hayvanların verimine bağlı olduğu için bereket ritüellerini içeren karmaşık bir dizi ritüele sahipmiş gibi görünüyor.

3.3 Çiftçiliğin Güneybatı Asya'dan Yayılması

İnsanların yaşamak için çiftçiliğe güvendikleri, dünya üzerindeki ilk yer Güneybatı Asya'ydı. Bu çekirdek yöreden bu yeni teknikler geniş bir alana, Avrupa'ya, güneye Nil Vadisi'ne ve aynı zamanda doğuya yayıldı. Sonuncusu muhtemelen tarımın yayıldığını gören ilk bölgeydi. MÖ 6000 dolaylarında kuzeydoğu İran ve güney Türkmenistan'da Hazar Denizi'nin yakınındaki Kopet Dağları'nın eteklerinde (Jeitun kültürü olarak bilinen) bir dizi küçük köy ortaya çıktı; yaşamları Güneybatı Asya'nın evcilleştirilmiş tüm bitkilerine ve hayvanlarına dayanıyordu. Kachi Ovası'ndaki Mergarh'da –Orta Asya'dan İndus Vadisi'ne giden bir ana yolda– MÖ 6000'e gelindiğinde, insanlar ceylan avından, arpa ve ilk buğdaylar gibi ürünlerle birlikte evcilleştirilmiş koyun ve keçilere geçmişlerdi. Çanak çömlek de kullanıyorlardı. 1000 yıl içinde, Hindukuş'un kuzey eteklerindeki ve Baktriya Ovası'ndaki insanlar çiftçi olmuşlardı.

---

* Yanardağ kökenli, çoğunlukla siyah renkli doğal cam (ed.n.)

3.3.1 Avrupa

Çiftçiliğin yayılmasının en iyi incelenmiş aşamalarından biri, Avrupa üzerindeki etkisidir. Buz tabakalarının geri çekilmesi ve bunun sonucu olarak bitki örtüsündeki muazzam değişim, yaşam biçimleri buzul çağı çevresine çok iyi uyum sağlamış olan toplayıcı ve avcılarda büyük bir şok etkisi yarattı. Mamut ve tüylü gergedan gibi birçok hayvan yok oldu ve yerlerini alageyik, karaca gibi orman hayvanları aldı. Avrupa'nın artık büyük hayvan sürülerinden yararlanamayan toplayıcı ve avcıları, yaşam biçimlerini kökten bir şekilde değiştirmek zorunda kaldılar. Genellikle çok özel kaynaklara, özellikle sahil ve deniz çevresine, dayanan yaşamın oldukça uzmanlaşmış tiplerini benimsediler. Bunları elde etmek ve besinleri işlemek için çoğu kez daha çok çaba gerekiyordu, fakat fazla seçenekleri yoktu. Bu yeni yaşam biçimleriyle başa çıkabilmek için çok özel aletler geliştirdiler. Örneğin Danimarka'daki (MÖ 7500-5700'e tarihlendirilen) Ulkestrup'da insanlar bir gölün içindeki turba adasının üstünde yaşıyor, zemini ağaç ve ağaç kabuğu olan büyük kulübeler inşa ediyorlardı. Kanolar, ağlar ve temrenleri kemik ve geyik boynuzundan mızraklar kullanarak balık tutuyorlardı. Alageyik, yaban öküzü ve domuz avlıyor ve kuş yakalıyorlardı. Sonbaharda fındık ve diğer besin bitkilerini topluyorlardı. Kışın sığın* ve diğer av hayvanlarını avlıyorlardı. Yöre kuşkusuz bu kalıcı yerleşimi yaşatacak kadar verimliydi. Güney Avrupa'da bitkisel besinler daha önemliydi ve Yunanistan ile İtalya'nın bazı sakinleri alageyik sürülerini kontrol etmiş ve evcilleştirmeye çok yakın bir şekilde seçime tabi tutup öldürmüş görünüyorlar.

Çiftçiliğin Anadolu'dan batıya, Ege'ye ve Güneydoğu Avrupa'ya yayılması şaşırtıcı değildir; iklimleri birbirine çok benzer ve Güneybatı Asya'da geliştirilmiş olan tarım tipi neredeyse hiç değişiklik yapmadan benimsenebilir. Birkaç yerde çiftçiler tarafından koloni kurulmuş gibi görünüyor, örneğin MÖ 6000 dolaylarında Girit'deki Knossos'da. (Bölgede Melos Adası'ndan gelen obsidiyenin ticaretinin yapıldığı en azından MÖ 10.000'den itibaren Akdeniz'de tekneler kullanılıyordu.) Diğer yerlerdeyse yeni çiftçilik teknikleri bilgisi yöreden yöreye yayılırken muhtemelen tarımın yoğunlaştığı genel sürecin bir parçası olarak benimseniyordu. Yunanistan'daki ilk tarımsal yerleşme olan Tesalya'daki Argissa-Maghula, yaklaşık MÖ 6000'e, Nea Nikomedia ise yaklaşık 500 yıl sonrasına tarihlendirilmişlerdir. İtalya'daki bilinen ilk yerleşmeler yarımadanın güneydoğusunda Tavoliere Ovası'ndadır ve yaklaşık MÖ 5000'e tarihlendirilmişlerdir. Aynı tarihlerde Balkanlar'da "Karanovo" kültürü çok yaygındı.

Avrupa'nın daha batısında ve kuzeyinde çiftçiliğin benimsenmesi Güneybatı Asya'da oluşmuş olan uygulamalarda bir dizi değişiklik yapılmasını gerektiriyordu. Yıl boyu süren yağışlar nedeniyle iklim daha nemliydi ve bitkilerin yetişme dönemi daha kısaydı. Ekimin sonbahardan ilkbahara kaydırılması gerekmişti ve

* İri boynuzlu bir geyik (ç.n.)

hayvanlara kışın çoğunlukla yem verilmesi gerekiyordu. Bu nedenle arpa ve nihayetinde yulaf çok daha önemli ürünler oldular. İlk çiftçiler, Orta ve Kuzeybatı Avrupa'da çok yaygın olan ağır topraklarda etkili bir şekilde kullanılamayan sadece kısıtlı aletlere sahipti; bunlar temelde tahta çapalar ve kazıma sopalarıydı. Çiftçiliğin Avrupa'ya yayılması, çok belirgin çanak çömlek stilinden dolayı "Bander-keramik" denen kültürle birleşir. Bu stil ve ilk tarım, MÖ 5000'den kısa bir süre sonra Tuna Vadisi'ni yukarıya doğru izleyerek Orta Avrupa'ya, batıda Hollanda'ya ve doğuda Vistül Nehri'ne kadar yayılmıştı. Çiftçiler arpa, emmer, einkorn buğdayları ve keten yetiştiriyorlardı, ürün değişimini benimsemişlerdi ve hayvanlarını (sığır, koyun ve keçiler) çitle çevrili alanlara kapatıyorlardı. İnsanlar yeni şartlara uyum sağlamayı yavaş öğrendikleri için çoğu yerleşim başarısızlık nedeniyle terk edildiğine göre, çiftçiliğin yayılması hiç de kolay bir süreç olmamış olmalı. İnsanlar genellikle en hafif, en kolay işlenebilir topraklara, özellikle orta büyüklükteki nehirlerin yakınındaki çakıllı ırmak teraslarına yerleşiyorlardı. Toplayıcı ve avcı gruplar toplanan yabani tahılları kışa saklamak üzere çoğunlukla çanak çömlek kullanmak gibi çiftçilik tekniklerinden bazılarını benimsiyorlardı, ancak yavaş yavaş daha az tercih edilen yörelere itiliyorlardı.

İlk yerleşmeler çok küçük ve çok dağınık durumdaydı. Nüfus yavaş yavaş arttıkça bu boşlukların çoğu dolduruldu. Yaklaşık MÖ 4500'den itibaren yerleşmeler muhtemelen büyük ailelerin kullandığı uzun evleri olan köylere dönüştü ve bunlar toprak siperlerle korunuyorlardı. Bu ilk toplumlar çiftçilikle geçinen gruplardı ve büyük ölçüde eşitlikçi oldukları görülür – mezarlar büyük oranda herhangi bir sosyal farklılığı kesinlikle yansıtmıyor gibi. Yaklaşık MÖ 4000'den itibaren el işçiliğinde uzmanlaşma, bölgesel ticaret merkezlerinin oluşması ve karmaşık defin ritüelleriyle birlikte, giderek artan bir sosyal değişim olduğu görülüyor. Karmaşık defin ritüelleri, megalitik* mezarlara ve özellikle Fransa'da ve İspanya'da bulunmuş olan geniş mezar büyüklerine yansıtılmıştı.

Bu toplumların bazılarının gelişmişlik düzeyi, törenlerin yapısından anlaşılabilir. Dublin'in yaklaşık 40 kilometre kuzeyindeki Newgrange'de, yaklaşık olarak MÖ 3300'de yapılmış bir "geçit mezar" bulunur. 19 metre uzunluğundaki geçit, içeride kemerli bir mezara açılır. Burası kış gündönümünde ana geçitten ayrı özel bir "çatı bölmesi"yle aydınlanır. Genelde mezar olarak tanımlanmasına rağmen toplumun büyük çabasıyla yapılmış olan ve sırrı bilen az sayıda kişinin ölüm ve yeniden doğuşu kutladıkları bir ritüel yapısı olması daha olasıdır. Tüm Kuzeybatı Avrupa'da bulunan diğer birçok mahallin, özellikle daire şeklinde dizilmiş olan taşların, şüphesiz benzer ritüel işlevleri vardı, bazılarında aynı zamanda defin de yapılıyordu. Bunlar gökyüzü gözlem evleri değildi, ancak daha çok, güneşin, ayın ve belki de yıldızların gökyüzünde izledikleri yolun en önemli durumlarını

* Yunanca *mega* "büyük", *lithos* "taş". Eski zamanlarda, çeşitli anıtlarda çoğunlukla işlenmeden kullanılmış büyük boyutlu taş (ed.n.)

tanımlayan işaretlerdi. En önemlilerinden bazıları, yaz ve kış gündönümleriyle gece gündüz eşitlikleriydi. Bir diğeri, karmaşık 18,6 yıllık ay döngüsüdür. Bu işaretlerin tümü, yaklaşık MÖ 2800'den başlayarak etaplar halinde yapılan Güney İngiltere'deki Stonehenge'de bulunabilir. Britanya Adaları'nda taştan yapılmış 900'den çok daha fazla başka daire bulunur. Britanya'da, Carnac'taki çok karmaşık taş düzenlemesi dahil olmak üzere bunlardan Fransa'da da çok vardır. Kuzeydoğu İskoçya'da yapılan elli yer ölçümü, bunların hepsinin ay döngüsünün en düşük ve en yüksek noktalarına doğru yönlendirilmiş olduklarını göstermiştir.
[*Geç Dönem Avrupa* **7.7**]

3.3.2 Nil Vadisi

Güneydoğu Avrupa'ya girişinden daha geç olmakla beraber tarım, Levant'tan güneye, Nil Vadisi'ne de yayılmıştı. Vadide uzun zamandan beri toplayıcı ve avcı gruplar vardı (ilk bulgular yaklaşık MÖ 17.000'e kadar geriye gider), fakat bu yörede yıllık taşkınlar nedeniyle araştırma yapmak zordur. Yaklaşık MÖ 6000'den itibaren iklim kuraklaşmış ve toplayıcı ve avcı grupların bazıları vadiye girmişlerdi. Sayıları arttıkça ve her grubun yararlanacağı alan küçüldükçe daha yoğun tekniklerin benimsenmesine yönelik baskı arttı. İnsanlar yabani tahılları toplamaktan onları yetiştirmeye yöneldiler. Yerleşik toplumlar ve köyler ortaya çıktı. Bu dönemde Nil taşkınları çok düşük seviyede olduğu ve artık köy alanlarının çoğu sular altında kaldığı için sürecin tarihi tam olarak bilinmiyor. Elde edilen en iyi ipuçları, ilk köylerin MÖ 4300'den sonra ortaya çıktığını ve tarımın 800 yıl sonra tam olarak yerleştiğini düşündürüyor.
[*Geç Dönem Mısır* **4.5**]

3.4 Çin

Dünya üzerinde tarımı benimseyen ikinci bölge Çin'di ve bunu Güneybatı Asya'daki gelişmelerden bağımsız olarak yapmıştı. Modern Çin'in bulunduğu bölgede, kuzeyde akdarıya ve daha güneyde pirince dayanan iki ayrı ve belirgin tarım tipi ortaya çıktı. İki evcilleştirmeden ilki, Orta Yangtze Vadisi'nde, Hubei Havzası'nın güneyinde ve Şanghay'ın güneyinde Yangtze Deltası'ndaki Hang-chou Koyu'nun sahil ovasında oldu. Yaklaşık MÖ 6500'de pirinç ilk defa burada evcilleştirildi. Yabani pirinç, kuru toprakta filizlenmeye uyum sağlamış ancak mevsimsel olarak sular altında kalan topraklarda, sığ sularda yetişen bir bitkidir. Evcilleştirilmiş olan türün yabani atasını tam olarak belirlemek zordur, ancak önce yetişebileceği yapay alanlar yaratarak ve sonra bilinçli olarak buralara dikilerek evcilleştirilmişti. Sular altındaki göllerin ve alçak arazilerin geniş alanları kapladığı Orta ve Aşağı Yangtze Vadisi'nde bu kolayca yapılabiliyordu. Pirince eşlik eden bakliyat soya fasulyesiydi. Hang-chou Koyu'ndaki ilk tarımsal toplumlar balıkçılık

yaparak ve küçük kuşlarla hayvanları avlayarak da geçiniyorlardı. Irmağın yukarı kısmında Hubei Havzası'nda yer alan toplumlar sadece tarım yapıyorlardı.

Kuzeyde Sarı Irmak'ın (Hang-Ho) dağlardan doğarak Doğu Çin ovalarına döküldüğü ve Wei Nehri'yle birleştiği yerde, tarım yaklaşık MÖ 5500'de ortaya çıktı. Bölgede kışlar kurak ve sert geçiyordu ve yaz yağmurlarına güvenilemezdi. Bu nedenle çiftçilik daha önce dağlık arazide yoğunlaşmış kuraklığa dayanıklı iki ürüne bağlıydı: süpürge sapı darısı ve tilki kuyruğu darısı. Bunlar yetiştirilen tahıllar arasında suya en az ihtiyaç duyanlardı. Hayvanlar da önemliydi; domuzlar Güneybatı Asya'daki evcilleştirilmelerinden bağımsız olarak MÖ 5500'lerde evcilleştirilmişti ve dünya üzerinde ilk defa, yaklaşık MÖ 5000'de tavuk evcilleştirilmişti. Yaklaşık 500 yıl sonra, mandalar hâlâ yük hayvanı olarak kullanılıyordu. Bölgede rüzgârın getirdiği lös* toprağı, eldeki nispeten basit aletlerle kolayca işleniyordu: tahta çapalar ve kazıma sopaları. Bölgedeki (P'ei-li-kang kültürü olarak bilinen) ilk köyler, çapı 2 metre olan bir çok sağlam yuvarlak evin bulunduğu büyük yerlerdi ve burada yaşayan insanlar artık ustalıkla işlenmiş çanak çömleğe sahipti.

Yaklaşık MÖ 4800'den itibaren yeni ve daha nitelikli Yang-shao kültürü tüm kuzeye yayıldı ve güneyde benzer yerel kültürler gelişti. Derin savunma hendekleriyle çevrilmiş çok büyük köyler vardı. Köylerin merkezinde, çevresinde aile evlerinin, çok büyük ambar çukurlarının ve ortak hayvan ağıllarının bulunduğu bir meydan yer alıyordu. Bu yöreler arasındaki etkileşim düzeyi, köylerde artan sosyal değişime paralel olarak birkaç yüzyıl içinde arttı. Yangtze Deltası'nda çömlekçiler çömlekçi çarkında çok güzel, cilalı siyah çömlekler yapıyorlardı. İçi oymalı kaplumbağa kabukları ve yeşim gibi hayranlık uyandıran malların ticareti çok uzak mesafelerde değiş tokuşu yapılacak şekilde yapılıyordu. Definler dikkat çekici bir şekilde daha az eşitlikçi olmaya başlamıştı; bir yerde genç bir adam yüzden fazla yeşim nesneyle birlikte gömülmüştü ve diğer yerlerde kurban edilmiş insanlar ölüye eşlik ediyorlardı. Hem bölgeler hem de toplumlar arasında giderek artan bir çatışmanın izleri de vardı; kuyulara atılmış olan başsız ve ayaksız cesetler bulunmuştu. Din daha karmaşık bir hale gelmiş gibi görünüyor ve erken Çin uygarlığının en belirgin unsurlarından biri çoktan beri uygulanıyordu: Hayvan kemiklerinin ateşle parçalanıp açılması yoluyla kehanette bulunulması.

Tarım Güneybatı Asya'da olduğu gibi, Çin'in merkezi iki alanından yayıldı. Pirinç Himalayalar'ın güney eteklerinde, Yukarı Birmanya'da ve Kuzey Tayland'da evcilleştirilmiş olabilir, ancak en son bulgular Çin'den batıya doğru yayılmış olmasının daha büyük bir olasılık olduğunu akla getiriyor. Kuşkusuz, nehir vadileri boyunca güneye ve sahil yörelerine yayılıp, yaklaşık MÖ 3500'de Tayvan'a, MÖ 2100'de Doğu Timor'a ve 400 yıl kadar sonra Filipinler'e ulaşmıştı. Bununla birlikte, yaklaşık MÖ 400'e kadar Japonya'ya ulaşmadı. Buğday ve arpa Çin'e MÖ 2500

* Çin'de ve Avrupa ile Kuzey Amerika'nın bazı bölgelerinde bulunan sarımsı renkte ve toz halinde bir tür toprak (ed.n.)

dolaylarında bir dizi ara kültür yoluyla Güneybatı Asya'dan dolaylı olarak ulaşmıştı. Koyun ve keçiler biraz daha geç bir tarihte buraya geldi, ancak hiçbir zaman çok önemli olmadılar. Çin tarımının temel özellikleri kendi evcilleştirilmiş türleriyle zaten belirlenmişti.
[*Geç Dönem Çin* **7.8**]

3.5 Amerikalar ve Diğer Yerler

[*Amerikalara Yerleşilmesi* **2.6.2**]

3.5.1 Mezo Amerika

Ürünlerin evcilleştirildiği üçüncü bölge, farklı bitkilerin birbirinden bağımsız olarak hem Amerika'nın kuzeyinde hem de Orta Andlar'da birbiri ardına evcilleştirildiği Mezo Amerika'ydı. Mezo Amerika'da yetiştirilen ilk bitkiler su kabaklarıydı; helvacı kabağı ve balkabağı önce kap olarak kullanıldı, sonra çekirdeklerinden ve ancak evcilleştirme yoluyla tatlanmalarının ardından etli kısımlarından yararlanıldı. Bu bitki ailesi, courgette türü kabağı ve sakız kabağını üretti ve diğer küçük evcilleştirmelere domates, avokado ve acı kırmızıbiber dahil oldu. Bununla birlikte, en önemli bitki, onunla eşzamanlı ortaya çıkan bir baklagil olarak bildiğimiz fasulyeye eşlik eden mısırdı. Mezo Amerika'da tarımın başlangıcını araştırken ortaya çıkan sorun, şimdiye kadar sadece 6 yerde kazı yapılmış olmasıdır.

Mısırın atası neredeyse kesin olarak, doğadan toplanan ve yaklaşık MÖ 3500'de, belki biraz daha önce Batı Meksika'da Guadalajara civarındaki dağlık alanda evcilleştirilmiş olan teosinte adı verilen bir ottu. İlk üreticiler mısır yetiştirirken çok kısa bir süre içinde Eski Dünya'da yabani tahılların evcilleştirilmesi sırasında görülmemiş bir sorunla karşılaştılar. Seçme ve melezleme yaparak mısırın verimini artırmak bitki genetiği açısından zordu. Bu nedenle ilk mısır koçanları bugünkünden çok farklıydı; boyları yalnızca 5 cm'ydi. Başlangıçta, evcilleştirilmiş türlerin verimliliği doğadan toplananlara göre sadece biraz fazlaydı. (Sadece hasat edilmeleri daha kolaydı.) Bunun anlamı, Mezo Amerika'da tarıma geçmenin diğer yerlere göre daha uzun sürmüş olması ve mısır yetiştiren ilk gruplar için toplayıcılık ve avcılığın önemli bir etken olmaya devam etmesidir. Bu durumun, yaklaşık MÖ 2700'de besin maddelerinin dörtte birini yalnızca evcilleştirilmiş bitkilerin oluşturduğu Tehuacan Vadisi'ndeki bilinen ilk yetiştiricilerle ilgili bir olgu olduğuna şüphe yoktur. Mezo Amerika'da bulunan mısır, MÖ 2300-1500 arasında Meksika Vadisi'ne ve yaklaşık MÖ 1400'de Körfez* sahilindeki La Venta'ya yayıldı. 400 yıl kadar sonra Güney Amerika'nın kuzeyine ulaşmıştı. Bildiğimiz fasulyenin, mısırdan kısa bir süre sonra fakat aynı bölgede evcilleştirilmiş olduğu neredeyse kesindir. Dengeli bir beslenme elde etmek için bu iki bitkiye birarada ihtiyaç du-

* Kastedilen Meksika Körfezi'dir (ç.n.).

yuluyordu. Mezo Amerika'da tarımla uğraşan ilk köyler MÖ 2000 dolaylarında ortaya çıktı, ancak mısır ürünleri iyileşinceye kadar gelişmenin hızı değişmedi. [*Geç Dönem Orta Amerika* **5.1**]

3.5.2 Kuzey Amerika

Evcilleştirilmiş mısır Meksika'dan kuzeye, Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) güneybatısına, MÖ 1500 civarında muhtemelen tarımın Güneybatı Asya'da benimsenmesine çok benzer bir şekilde yayıldı; yerleşmiş bir bitki topluluğu olarak ortaya çıkmaktan çok, bir yayılma süreci yoluyla. MÖ 1200 dolaylarında kuzeyin daha kısa süren büyüme mevsimine daha iyi uyum sağlayan "maize de ocho" denen mısır türünü üretmek üzere, yerli bir teosinte türüyle burada melezlendi. Bölgedeki ilk köyler, bölgede gelişmiş giderek olgunlaşan kültürlerin temelini doğadan toplanmaya devam edilmesiyle birlikte mısırın biçimlendirdiği yaklaşık MÖ 300'e kadar gelişmedi. Yavaş yavaş daha dayanıklı türler üretilene kadar mısır daha kuzeyde kolay bir şekilde yetiştirilemedi; MS 900 dolaylarında, sonunda Kuzey Amerika'nın doğusuna ulaştı ve hızla önemli bir ürün oldu. Bununla birlikte, son 20 yılda yapılan araştırmalar, Kuzey Amerika'daki insanların mısır güneyden buraya ulaşmadan çok önce, az sayıda bitkiyi evcilleştirmiş olduklarını göstermiştir. Yaklaşık MÖ 2500'de uzun süreden beri doğadan toplanan birkaç bitki evcilleştirilmişti ve bazıları nehir vadilerinin kıyısındaki küçük tarlalarda yetiştiriliyordu. Bunlar, yaklaşık 200 yıl öncesine kadar yetiştirilmeye devam eden fakat artık nesli tükenmiş olan chenopod (veya kazayağı), marsh elder ve ayçiçeğiydi. Bu bitkilerin hiçbiri çok verimli değildi ve öncelikli olarak toplayıcılık ve avcılık yapan grupların besinlerine bir katkıdan daha azını sağladılar. Birçok yerde dikkat çekici bazı mezar höyükleri yapılmış olmakla birlikte, yerleşmeler ve köyler, mısır buralara ulaşana kadar uzun bir süre küçük olmaya devam ettiler.

3.5.3 Andlar

Kuzey Amerika bitkilerinin çok önemi yoktu, ancak Orta Andlar'da evcilleştirmiş olanlar Mezo Amerika'dakiler gibi çok önemliydi. 1524 metreden daha yukarılarda yetişen kinin, muhtemelen yaklaşık MÖ 3000'de Güney Peru ve Bolivya'da evcilleştirilmişti. Bu süreç, neredeyse kesin olarak yabani guanaco* ve vicunadan† türemiş olan lama‡ ve alpakanın§ ehlileştirilmesiyle bağlantılıydı. Toplayıcı ve avcı gruplar, yaklaşık MÖ 7000'den beri koyun ve keçi gibi uysal ve nispeten kolay kontrol edilen yabani hayvanları güdüyorlardı. Her iki tür de kinin otladığı için, tohumlar hayvanların sindirim sisteminde zarar görmeksizin dışkıyla atılır ve bu

---

* Güney Amerika'ya özgü deve türünden ve lamadan iri bir hayvan (ç.n.)

† Güney Amerika'da deve türünden ancak ufakça bir hayvan (ç.n.)

‡ Güney Amerika'ya özgü deve cinsinden ancak daha ufak ve hörgüçsüz ve kılları yün benzeri bir yük hayvanı (ç.n.)

§ Güney Amerika'ya özgü koyuna benzer bir hayvan (ç.n.)

nedenle dışkı gübre olarak kullanıldığı zaman tohumlar büyür. Her iki hayvan türü de MÖ 3000 dolaylarında tamamen evcilleştirilmişti ve aynı tarihlerde yörede evcilleştirilen yegâne diğer hayvan onlara katılmıştı: kobay. (Kobay yaklaşık MÖ 9000'den beri Andlar'daki toplayıcılar ve avcılar için büyük bir besin kaynağıydı.) En önemlisi, toprak altında yetişen 4 yabani yumru kökün evcilleştirilmesiydi. Bunlardan üçü (oca, mashua ve ullucu) dağlık bölgelerle sınırlı olmayı sürdürdü, fakat dördüncüsü –(birçok çeşitleriyle) patates– daha aşağılarda da yetiştirildi ve sonunda dünyanın en büyük besin ürünlerinden biri haline geldi. Uzun süreden beri doğadan toplanmakta olan bu yumru kökler MÖ 2500 dolaylarında muhtemelen ilk defa Peru-Bolivya sınırındaki Titicaca Gölü'nün çevresinde yer alan topraklarda evcilleştirildi. Patatesin ilk defa neden ve nasıl yenerek evcilleştirildiği ilginç bir sorudur. Neredeyse tüm yabani patatesler potansiyel olarak zehirlidir ve hatta günümüzde yetiştirilenler bile henüz yeşilken ölümcül olabilir. Yalnızca birkaç türü zehirli değildir ve önemli ölçüde tehlikeli bir süreç olmasına rağmen bunlar tadına bakarak belirlenebilir. Zehir etkisini azaltmak için patateslerle aynı zamanda kil yendiğine dair, dağlık And bölgelerindeki insanlardan kalma bir takım etnografik bulgular vardır.

[*Geç Dönem Peru ve Andlar* ***5.5***]

3.5.4 Dünyanın Geri Kalan Kısmı

Dünyanın diğer bölgelerindeki bitkilerin evcilleştirilmesine dair bulgular pek belirgin değildir. Halihazırda dünya üzerindeki en önemli hububatlardan biri olan süpürge darısı, muhtemelen ilk defa Sudan-Çad bölgesinde evcilleştirilmişti. Tam tarihi bilinmemekle beraber bu çok erken olmuş olmalı, çünkü Arabistan yarımadası üzerinden ulaştığı Hindistan'da yaklaşık MÖ 2000'den itibaren biliniyordu. Tüm hububatlar içinde kuraklığa en çok dayanıklı olan akdarı, Büyük Sahra yakınlarında evcilleştirilmiş ve daha sonra Batı Afrika'daki Sahel yöresine ulaşmıştı. Bu iki hububat Afrika'da yerel baklagillerle (dış kabuğu dikenli bir çeşit fasulye ve yer fıstığı) birlikte dengeli bir beslenme sağlamıştı. Pirincin (Asya'dakinden farklı olan) Afrika türü, yaklaşık MÖ 1500'de Afrika'nın batısında bir yerlerde evcilleştirilmişti. Eski Dünya pamuğu ilk olarak MÖ 1800 civarında İndus Vadisi'nde şans eseri bulunmuştu, ancak doğal bir Hint bitkisi değildir ve muhtemelen Sudan-Nübye bölgesi kökenliydi. İklimin nemli olması nedeniyle arkeolojik mahallerde hemen hiç korunmadıkları için, temel tropik ürünlerin ilk defa nasıl ve nerede evcilleştirildiğini belirlemek çok daha zordur. Afrika'nın tamamında ve Güneydoğu Asya'da görülen Hint yer elmaları, sapını tekrar dikerek kolayca yetiştirilebilir ve birçok toplayıcı ve avcı grup bunu böyle yaptı. Kulkas ve ekmek ağacı Güneydoğu Asya kökenliydi ve Okyanusya'ya yayıldı. Manyok* ve tatlı patates tropik Güney Amerikalıdır.

---

* Köklerinden tapyoka (bir nişasta türü) çıkarılan bir bitki (ç.n.)

3.6 Çiftçiliğin Etkisi

MÖ 10.000'den sonraki yaklaşık 7000 yıl boyunca tüm dünyada birçok bitki ve hayvan evcilleştirildi ve insanların çoğu büyük ölçüde göçebe yaşam biçimini bırakıp, ürünlerine ve sürülerine bakmak için köylere yerleşti. Toplayıcı ve avcı grupların çok az malı vardı ve küçük grupları içindeki sosyal yapı büyük ölçüde eşitlikçiydi. Birkaç kişi bazı aletlerin yapımında veya besin türlerini bulmakta ustalaşmış olabilir, yaşlıların arasında bir ikisi grubun gelenekleri ve inançlarından sorumlu ve bu nedenle özel bir statüye sahip olabilir. Ne toprağın ne de kaynaklarının sahibi vardı; kim isterse onlardan yararlanabilirdi. Yiyecekler grup içinde paylaşılıyordu. Bunların tamamı çiftçilikle birlikte değişti. Ürünleri yetiştirmek için tarlaların oluşturulması ve hayvanların güdülmesi, toprağa tüm ürünleriyle birlikte, belki ilk önce toplum tarafından, fakat daha sonra hızlı bir şekilde şahıslar tarafından sahip olunması anlamına geliyordu. En temel değişim, toplayıcılık ve avcılıktan çok daha fazla çaba gerektirmesine rağmen çiftçiliğin daha fazla yiyecek sağlamasaydı, çiftçinin ve ailesinin yakınlarının tüketebileceğinden çok daha fazla. Bu yiyecek fazlası, daha sonraki tüm sosyal ve siyasi değişimlerin temelini oluşturdu. Çiftçilikten daha başka uğraşları olan kişileri beslemek için kullanılabilirdi; bunlar uzmanlaşmış zanaatkârlar, dini görevliler ve son olarak siyasi ve askeri liderlerdi. Kilit soru, bu artı ürünün nasıl ve kim tarafından çiftçiden alındığıydı. Başlangıçta bu belki toplumun önemli bulduğu işlevleri, özellikle dini olanları, desteklemek için gönüllü olarak veriliyordu. Bununla birlikte, nispeten küçük çaplı tarımsal toplumların bile çoğu kez yiyecek fazlasını paylaştırma yetkisine sahip reisler ve klan liderleri tarafından yönetilen gelişmiş hiyerarşilere sahip olduğu görülüyor. Bu nedenle, çiftçi olmayan uzmanlaşmış kişiler hayatta kalmak için bu mekanizmalara bel bağlamaya başladı. Yiyeceği topluma yeniden paylaştırma yöntemlerinin, çok uzun bir zaman boyunca, genellikle giderek daha zorlayıcı olmaya başladığı görülüyor.

Çiftçiliğin benimsenmesinin önemli başka sonuçları oldu. Yarı yerleşik toplayıcı ve avcı grupların barınaklarının bazıları oldukça özenli olmakla birlikte, insanlar bir yere bir kez yerleştikten sonra evler daha da özenli olmaya başladı. Güneybatı Asya boyunca güneşte kurutulmuş kerpiçle yapılan (genellikle damları düz) evler oldukça standart olmakla birlikte, Orta ve Batı Avrupa ile Çin'de ahşap evler kuraldı. Hareket halinde olmaktan bir kez vazgeçildikten sonra yeni teknolojilere de ihtiyaç doğdu. Yıllık hasadın depolanmasının zorunlu olması, buna uygun hububat ambarlarının ve çukurlarının inşa edilmesine yol açtı. Su da vazgeçilmez önemdeydi ve başlangıçta kil rulolarını üst üste koyup açık ateşlerde pişirerek toprak kapların yapımı her yerde gelişti (Güneydoğu Asya'da yaklaşık MÖ 6000'de). Toplayıcı ve avcıların çoğu kazıma sopaları kullanıyordu ve ilk çiftçiler de ürünlerini ekmek için aynı şeyi yaptılar. Bunu yumuşak toprağı kazabilen tahta ve taş başlı çapalar izledi. Çiftçilerin daha dayanıklı kesici aletlere de ihtiyacı vardı: ürünlerin hasat edilmesi için bilenmiş ve cilalanmış taş oraklar ve toprak

kazanmak için baltalar. Bu en iyi taşlara, özellikle de obsidiyene değer kazandırdı ve kısa sürede bunları uzak mesafelerden elde etmek için ticaret ağları oluştu.

İnsanların daha fazla yiyecek üretmesine imkân vermekle ve bu nedenle yavaş yavaş nüfus artmakla birlikte, çiftçiliğin çok sayıda önemli dezavantajı da vardı. İlk çiftçiler, toplayıcı ve avcılara göre daha az sayıda bitkiye bağımlıydı ve havaların kötü gitmesi sonucu ürün olmaması, bitkilere musallat olan hastalıklar ve depolama esnasındaki fire nedeniyle çok daha savunmasızlardı. Birçok defa ürün, yenileri çıkana kadar kışı ve ilkbaharı geçirmeye ancak ucu ucuna yetiyordu. Peş peşe gelen kötü hasatlar felakete yol açabiliyordu. Yiyeceklerin saklanması da hırsızlığa neden oluyor ve farklı gruplar arasında çatışmaya yol açıyordu. Çiftçi olmayan uzmanlar, özellikle toplumda yeniden paylaşım sistemi çökerse, yiyecek azlığından ve kıtlıklardan tam anlamıyla zarar görüyorlardı. Bir yere yerleştikten sonra, bu ilk çiftçi grupları toplayıcı ve avcı grupların yiyecek azlığının en kötü sonuçlarından kurtulmalarını sağlayan hareketli yaşam biçimine geri dönecek bilgi ve teknikleri birkaç nesil içinde kaybetti. Çiftçiler bulundukları çevreyi de ayrı ayrı hasara uğratabiliyorlardı. Tarım için toprak elde etmek, ev inşa etmek ve ısınmak ve yemek pişirmek için yakıt sağlamak üzere ağaçların kesilmesinin hassas yörelerde yıkıcı bir etkisi olabiliyordu. Son arkeolojik bulgular, ormanların kesilmesi büyük bir toprak erozyonuna ve tarım yapılacak toprakların tahribatına neden olduğu için Şeria Vadisi'ndeki ilk çiftçi köylerden bazılarının bir yıldan biraz daha uzun bir süre içinde terk edilmek zorunda kalındığına işaret ediyor.

Sınırlı sayıda ürün ve hayvan seçiminin insan beslenmesi üzerinde önemli sonuçları vardı. Çiftçiliğin benimsenmesiyle artmış olan ulaşılabilir yiyecek miktarının *normal düzeyi* kolayca anlaşılır olmaktan uzaktır. Toplam miktar daha fazla artarken, bu miktarın paylaştırılacağı nüfus da, kritik bir şekilde, aynı oranda artıyordu. Bununla birlikte en önemli sonuç, kısmen evcilleştirilen bitki türlerinin besleyicilikten, temel vitaminlerden ve minerallerden genellikle aşırı oranda yoksun olması, fakat aynı zamanda depolamanın bu oranları olduğundan daha da fazla düşürmesi nedeniyle bir çeşitlilik kaybıydı. Evcilleştirilmiş buğday yabani einkorn ve emmer buğdaylarından daha az protein içeriyordu ve üç önemli amino asitten de yoksundu. Evcilleştirilmiş pirinç düşük bir protein değerine sahipti ve A vitamini alımını daha da zorlaştırıyordu. En önemli sorunlardan bazıları mısırdan kaynaklanıyordu. İki önemli amino asit, demir ve niyasin vitamini, bakımından fakirdi. Besinlerin yüksek bir oranını oluşturduğunda besin yetersizliğinden kaynaklanan hastalıklara neden oluyordu: kansızlık ve pelagra*. Mezo Amerikalı çiftçiler besinlerine fasulyeyi katarak ve mısırı öğütüp tortilla† yaparken içine misket limonu suyu koyarak bu sorunları bir dereceye kadar telafi edebildiler. Çiftçiler gıdalarına Amerika'da çili‡ ve Avrasya'da soğan ve sarımsak gibi vitamin değe-

* Bir tür vitamin eksiliği hastalığı (ç.n.)

† Latin Amerika'ya özgü, bazlamaya benzer bir tür çörek (ç.n.)

‡ Kırmızı biber çeşidi (ç.n.)

ri yüksek tatlandırıcılar da ekliyorlardı. Et tüketimi, toplumdaki daha ayrıcalıklı grupların dışında neredeyse her yerde düşüktü ve bu, protein ve B12 vitamini alımını etkiledi. Bu genel sonuçlar ilk çiftçi gruplarına ait bazı iskeletlerin analiz edilmesiyle desteklendi. Güney Avrupa'daki ilk çiftçiler toplayıcı ve avcı öncüllerinden ortalama 5 cm daha kısaydı. Muhtemelen yaşam süresi beklentisi de düşüktü.

Yeni yaşam biçiminin insan hastalıkları üzerindeki etkisi çok daha önemliydi. Çiftçilik öncesi toplayıcı ve avcı grupların hastalığa yakalanma düzeyleri nispeten düşüktü. Öldürdükleri hayvanlardan geçen –özellikle bağırsak kurdu ve enfeksiyonları gibi– bazı enfeksiyonlarla parazitlerden ve verem dutu* ve (maymunlara ve kuyruksuz maymunları da etkileyen) sıtma gibi bazı diğerlerinden zarar görebiliyorlardı. Bununla birlikte, yaygın bir şekilde küçük gruplar halinde yaşamaları ve önemli oranda hareket halinde olmaları, bu hastalıkların yerleşik hale gelmesi ve tekrar üretilmesinin çok zor olduğu anlamına geliyordu. Bu gruplar tropik ve yarı tropik yörelerden taşınıp ayrıldıklarında muhtemel hastalık oranları düştü. Çiftçiliğin ve yerleşik bir yaşamın seçilmesi, ikincil bir sonuç olarak, hastalık seviyelerini artıran bir dizi koşul üretti. Evlerin yapılması, yiyeceklerin saklanması ve yiyecek atıklarının birikmesi, bunların tümü, insanlara yakın yaşayan haşaratı, özellikle de böceklerle fareleri ortaya çıkardı. İnsan atıkları birikti ve su kirliliği riskini çok ciddi ölçüde artırdı. Bu etkenler bir bütün olarak hastalıkların yayılmasına yardım etti. Bir süre toprakta yaşamak zorunda olan kancalı kurt† gibi hastalık yayan parazitlerin insanlara ulaşması kolaylaştı. Açılan tarlalar ve evlerin etrafında bulunan az miktarlarda su, birçok alanda sivrisinekleri ve dolayısıyla sıtmayı geliştirdi. Ayrıca su birikintileri ve (özellikle sulama amaçlı) su hendekleri en geç MÖ 1200'de Mısır'da ve muhtemelen daha önce Mezopotamya'da bilinen şiştosomiasis‡ taşıyıcısı salyangozlar için etkili bir üreme zeminiydi.

Hepsinden çok daha önemlisi, insanların artık çok daha büyük topluluklar halinde ve hayvanlara çok daha yakın yaşamalarıydı. Bulaşıcı hastalıklar, varlıklarını sürdürebilecekleri ve kendilerini yeniden üretebilecekleri ve böylece yeni insanlara bulaşabilecekleri belli sayıda bir insan nüfusuna ihtiyaç duyar. Toplayıcı ve avcı gruplar kesinlikle hastalıkları barındıracak kadar büyük değildi. Bununla birlikte, hastalıklar nüfus yavaş yavaş arttıkça, daha büyük yerleşimlerde yaşandıkça ve gruplar ticaret ve takas ağları aracılığıyla birbirleriyle temas içinde oldukça, üreyecekleri yeterli büyüklükte bir insan nüfusu bulabildiler. Yine de kritik etken hayvanların evcilleştirilmesiydi. İnsanlar artık bir dizi hayvanla her zaman yanıbaşlarında olacak şekilde yakın yaşıyorlar, çoğunlukla, özellikle kışın, yaşadıkları yerleri bile onlarla paylaşıyorlardı. Sonuç, mutasyona uğrayabilmiş ve kendilerini insanlara yerleştirebilmiş, hayvanlara özgü birçok hastalıktı; neredeyse tüm önem-

---

* Deride yaralara yol açan bulaşıcı bir tropikal hastalık; tıpta *frambesia* da denir (ç.n.)

† İnce bağırsaklarda bulunan ağzı kancalı bir çeşit solucan, ankilostom (ç.n.)

‡ Bakteriyal hastalıklar (ç.n.)

li insan hastalıkları değişime uğramış hayvan hastalıklarıdır. Kızamık sığırlardaki rinderpest* (ve muhtemelen köpeklerdeki distemper)† ile ilişkilidir, çiçek hastalığı ineklerin memelerinde görülen bir tür çiçek hastalığından türemedir, difteri de sığırlardan gelir, gribin kökeni domuzlar ve tavuklardır ve sıradan nezle de atlardan geçer. Bu yeni hastalık örnekleri evcilleştirmeyle birlikte birdenbire ortaya çıkmadı, insanların yavaş yavaş edindiği hastalıklar olarak yerleşik hale gelmeleri binlerce yıl sürdü. İnsan sağlığı ve dünya tarihi açısından sonuçları çok önemli olacaktı.

Çiftçiliğin çeşitli zararlarına rağmen insanlar bunlarla birlikte yaşamayı öğrendi. Uygulamada, böyle yapmak dışında çok az seçenekleri vardı. Genellikle çiftçilik atılan çok küçük adımlarla benimsendi, öyle ki toplayıcılık ve avcılık önemini ancak yavaş yavaş yitirdi ve yaşam biçimleri zaman içinde değişti. İlk adımlar bir kez atıldıktan sonra geri dönüşün mümkün olmadığı görüldü. Nüfus arttı ve toplayıcılık ve avcılık yoluyla beslenmek için çok fazla hale geldi. Muhtemelen çevrede bunun gerçekleştirilebilir bir seçenek olmasına yol açacak ulaşılabilir durumda çok fazla boş arazi de kalmamıştı. Eski yaşam biçiminin bilgisi ve kültürel uyarlamalar hızlı bir şekilde yitirildi.Yoğun olarak planlı bir besin sağlama sürecine bir kez girişilince, tek seçenek bu süreci yönetmekti. Değişimlerin uzun vadeli sonuçları ancak yavaş yavaş görünür hale geldi; üretime katılmayan uzmanları besleme becerisi geliyor ve sosyal zorbalık giderek artıyordu.

* Öksürük ve halsizliğe yol açan bir köpek hastalığı (ç.n.)

† Sığır humması (ç.n.)

GENEL GÖRÜNÜM 2

MÖ 5000'de Dünya

NÜFUS:
5 milyon

KENTLER:
Eridu (4000), **Obeyt** (2000), **Ur** (2000)

OLAYLAR

- Sümer'de tapınakları olan ilk köyler
- Anadolu ve Elam'da bakırın ilk defa eritilmesi
- Çin'de, Yangtze ve Sarı Irmak boylarında ilk tarımsal yerleşmeler – domuz ve tavukların evcilleştirilmesi
- İndus Vadisi'nde tarım yapılan ilk köyler
- İtalya, Balkanlar, Tuna Vadisi ve Orta Avrupa'da ilk tarımsal yerleşmeler
- Sümer'de mühürler ve simgelerin üzerinde ilk erken yazı

4
Uygarlığın Doğuşu

İlk çiftçi toplumlar tarafından üretilen artı ürünün anlamı, neredeyse tüm toplumların daha hiyerarşik ve dengesiz olmasıydı. Reisler ve dini otoriteler artı ürünün büyük bir kısmını kontrol ediyor ve temelde kendi önceliklerine göre bölüştürüyorlardı. Bunu bu şekilde yaptıkları zaman, toplumları içinde yer alan insanlar üzerinde daha çok kontrol kullanıyorlardı. Diğer gruplarla da, özellikle arazi egemenliği ve suyu kullanma hakkı için çatışmaya giriyorlardı. Bu gelişme düzeyindeki toplumlar binlerce yıl boyunca dünyanın hemen her yerinde var oldular; son 1000 yıla kadar Avrupa'nın büyük bir bölümünde, MS 1600'dan sonra Avrupalılar tarafından yerli Amerikan yaşam biçiminin yıkımına kadar Kuzey Amerika'da ve 19. yüzyılın sonlarına kadar Afrika'nın bazı bölgelerindeydiler.

4.1 Uygarlık

Bazı toplumlar bir avuç yörede, dış etkiler olmaksızın, daha da ileri giderek zorba devletlere dönüştüler ve bizim uygarlık dediğimiz kurumları, örgütlenmeleri ve kültürü yarattılar. Bu süreç insanlık tarihinde en fazla altı kez ortaya çıktı: Mezopotamya'da, İndus Vadisi'nde, Çin'de, Mezo Amerika'da ve Orta Andlar'da. Avrupalılar tarafından yoğun bir şekilde incelenen eski uygarlıkların ilki olan Mısır da, Mezopotamya'daki daha erken gelişmelerin bazı etkileri muhtemelen olmakla birlikte, geleneksel nedenlerle bu kategoriye genellikle dahil edilir. Bu toplumlar bir dizi özellikleri nedeniyle ayırt edilebiliyorlardı; başlıca kentlerde yaşayan ve vergilendirme ve haraç kuralları yoluyla halkın geri kalanına karşı güç kullanan, üretken olmayan binlerce kişiden (rahipler, hükümdarlar, memurlar, zanaatkârlar,

ve askerler) oluşan elit bir grubu besliyorlardı. Kentlerde birçoğu görkemli bir ölçeğe sahip tapınaklar, saraylar ve tahıl depoları gibi kamu yapıları kompleksi yer alıyordu. Bu toplumlar ekonomik ve sosyal bakımdan ilk çiftçi gruplardan daha karmaşık bir yapıya ve aynı zamanda güçlü bir şekilde kendilerine ait bölgesel sınırlara sahipti. Çoğu, çeşitli kayıtları tutmak için bir tür yazı geliştirmişti.

Bu değişimler her toplum tarımı benimsediğinde meydana gelmiş, kendiliğinden işleyen bir süreç değildi ve uygarlığı meydana getiren etkenleri birbirinden ayırmak zor. Mezopotamya, Dicle ve Fırat nehirlerinin geniş, bereketli ve daha sonraları su verilen taşkın ovasıydı. Çin'deki gelişmeler Sarı Irmak ve Yangtze nehirlerinin çevresinde yoğunlaşmıştı. Harappa uygarlığı İndus Vadisi'ndeydi ve Mısır çok dar Nil Vadisi'ne ve onun yıllık taşkınlarına bağımlıydı. Peru'daki ilk uygarlıklar dar sahil vadilerinde toplanmışlardı ve aradaki çöllerle birbirlerinden izole olmuşlardı. Mezo Amerika'da ise ilk uygarlıklar Körfez sahili ve tropik cangıllar* gibi hiç de konuksever olmayan yerlerde ortaya çıktı. Teknoloji bu değişimlerin merkezinde yer almamış gibi görünüyor; madenlerin ilk kez kullanılması gibi önemli gelişmeler genellikle uygarlığın gelişmesinin ardından geldi. Amerikalar'daki uygarlıklar ise neredeyse tamamen, madenler olmadan idare etti. Benzer şekilde ilk kentlerin kurulması değişimin sebebi değil sonucuydu.

Tek başına hiçbir sebep "uygarlık"a yol açan karmaşık sosyal, ekonomik ve siyasi değişimleri açıklayamaz. Nüfusun ezici çoğunluğunu oluşturan ilk çiftçilerin üretkenliği çok düşüktü. Nehir vadilerinin bazıları diğer yörelerden biraz daha verimli olmuş olabilir, ancak eldeki tekniklerle herhangi bir çiftçinin tek başına önemli bir yiyecek artışını sağlaması mümkün değildi. Bu nedenle, kritik değişimler bu toplumların örgütlenme biçimine bağlıydı. Bu toplumlardaki güç ve otorite düzeyleri birkaç bin yıllık bir dönem içinde dramatik bir şekilde yükseldi ve bu daha fazla dengesizlikle el ele yürüdü. En önemli etkenler, çiftçiliğin gelişmesinde olduğu gibi, "kastanyola" ve "geri bildirim"di. Bir kez bir adım atıldıktan sonra onu geriye döndürmek zordu ve toplumun bir kesiminde meydana gelen değişikliklerin başka bir yerde, daha da büyüyen ve bir döngü içinde daha fazla değişim üreten, önemli etkileri oluyordu.

İhtiyaç fazlası yiyecek, dini faaliyetleri ve toplumda sınırlı derecede bir düzen sağlayan lideri desteklemek amacıyla başlangıçta gönüllü olarak verilmiş olabilir. Bununla birlikte, bu toplumlar evrim geçirip daha karmaşık hale gelince iç baskının seviyesi daha çok arttı. Liderler daha çok otorite kullandılar ve artı ürünün çiftçi olmayanlara paylaştırılmasını dayatabilen yeni –ekonomik, ideolojik, askeri ve siyasi– kurumlar ve güç tipleri ortaya çıktı. Bazı bireyler diğerlerinden daha fazla güç ve zenginlik elde ettikçe toplumlar yavaş yavaş daha dengesiz hale geldi. Bazıları daha fazla toprağı elinde tutuyor, diğerleri dini, askeri veya siyasi gücü elinde bulundurup kullanıyordu. Bu sürecin çok önemli bir parçası, diğer

* Balta girmemiş orman (ç.n.)

gruplarla (temel olarak toprak üzerine) girişilen çatışmalardı; bu durum liderliğe, askeri güce ve toplumun denetim içinde yönlendirilmesine olan ihtiyacı destekliyordu. İnsanlar güç uygulamasından bir dereceye kadar yarar görebiliyordu: Koruma, düzen ve önemli sayılan dini işlevlerin yerine getirilmesi. Bununla birlikte, uzun süren bir evrim sürecinden sonra, sonuçta bu ilk uygarlıklar aslında çok daha karmaşık iç örgütlenme ve otorite düzeylerini ve büyük ölçüde dengesiz bir kaynak paylaşımını içeren devletler tarafından farklı kılındılar. Elit kesimin elinde bulundurduğu güç o kadar büyüktü ki çiftçilerden ihtiyaç fazlası yiyeceğin sürekli olarak çekip alınmasını sağlayabiliyor, ilkel ordularında hizmet etmenin yanı sıra devlet ve dinle ilgili işlevler için çalışmayı zorla kabul ettirebiliyordu.

Bu bölümün geri kalan kısmında, bu değişimler (en yakından incelenen bölge olan) Mezopotamya, Mısır ve İndus Vadisi'nde ele alınıyor. Son kısımlar her üç uygarlıkta ortak olan iki konuyla ilgili: teknolojideki gelişmeler ve yazının geçirdiği evrim. Bir sonraki bölüm Amerikalar ve Pasifik'teki olaylarla ilgili; Çin'deki gelişmelerin gözden geçirilmesi ise 7. bölümde izlenebilir.

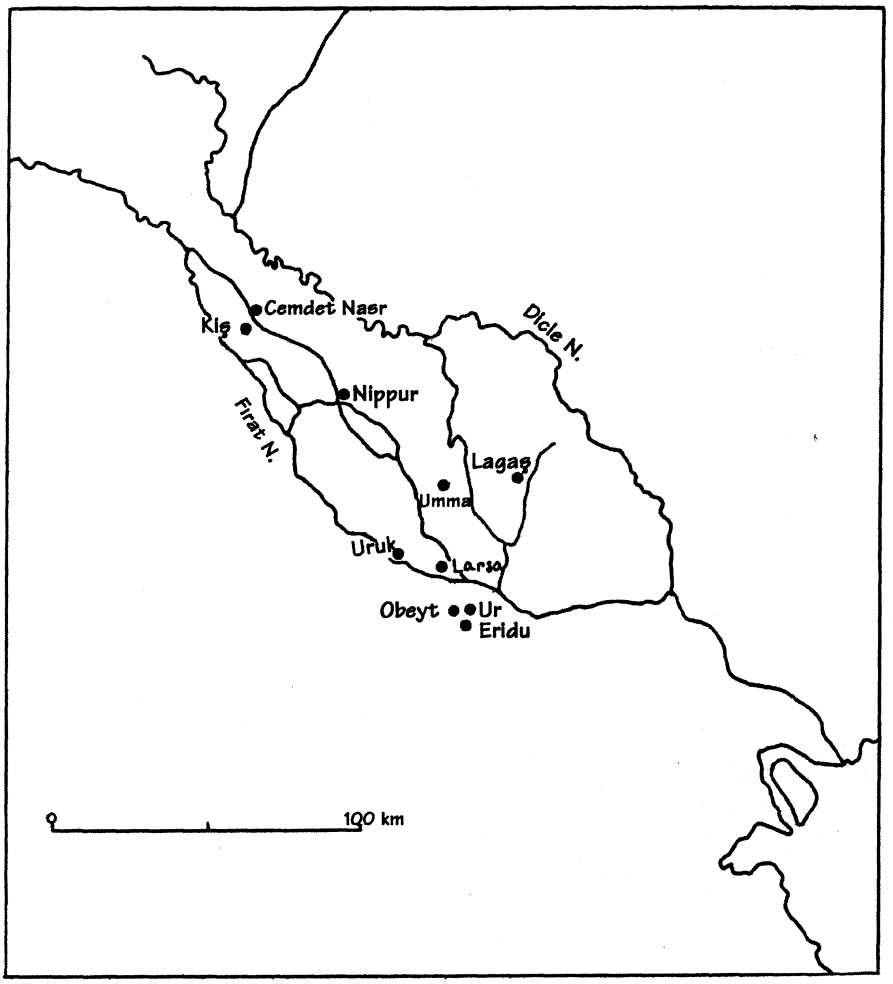
4.2 Mezopotamya: Uygarlığın Kökenleri

Dicle ve Fırat nehirlerinin vadisine (bölgede kurulan Roma eyaletinin adı Mezopotamya'ydı)* çiftçiler tarafından MÖ 5700 dolaylarına kadar yerleşilmemişti. Daha önceki birkaç bin yıl süresince çiftçilikteki önemli gelişmelerin ovanın çevresindeki dağların eteklerinde yer almış olması ikiz nehirlerin geniş vadisindeki zor koşulları yansıtıyor. Yörede yazlar uzun ve çok sıcak, kışlar sert ve soğuktu. Sulama yapıldığında toprak bereketli olmakla birlikte, nehirlerden uzakta az miktarda kullanılabilir su bulunuyordu. Aynı zamanda, neredeyse önemli her kaynaktan yoksundu: En yakın taş Eridu'nun batısındaki çöldeydi, en yakın bakır İran ve Anadolu'daydı ve kereste çok yetersizdi; çoğu kuzeydeki ve doğudaki dağlardan elde ediliyordu ve tapınak yapımında kullanılan en iyisi (sedir ve kavak) Lübnan dağlarından taşınmak zorundaydı.

4.2.1 Erken Evreler

Başlangıçta burası, MÖ 3000 dolaylarında uygarlığın ilk ortaya çıkışı için çok uygun bir aday gibi görünmüyordu. Diğer yandan, belki de yerleşmenin başlangıcından itibaren daha büyük ölçüde bir sosyal örgütlenmeyi dayatmış olan zor koşullardı. İlk çiftçiler vadiyi ekip biçtiklerinde, güneyde neredeyse hiç yağış olmadığını, nehirlerin yeni ekilen bitkilerin suya en çok ihtiyaç duyduğu ağustos ile ekim ayları arasında en düşük, ürünlerin taşkınlardan korunması gerektiği ilkbaharda ve yaz başlarında (dağlardaki kış karlarının erimesinin ardından) en yüksek seviyesinde olduğunu keşfettiler. Suyun denetimi, depolanması ve sulama yapılması bu nedenle önemliydi. Bu durum, güçlü bir merkezi devleti değil (bu

* İki Nehrin Arası (ç.n.)

Harita 5: Sümer Kentleri

daha sonra olmuştu), ama çiftçi toplulukları arasında nispeten yüksek düzeyde bir işbirliğini gerektiriyordu. Bu toplulukların geniş akraba grupları etrafında örgütlenmiş oldukları ve ilk yerleşimlerin bu nedenle epeyce geniş olduğu görülür; yaklaşık MÖ 5500'e tarihlendirilen (Bağdat'ın doğusundaki) Çoga Mani, 66 dönüm kadar bir alanı kaplıyordu ve yaklaşık 1000 kişilik bir nüfusa sahipti.

Asıl gelişmeler oldukça güneyde, Sümer diye bilinen bölgede oldu. İlk çiftçilerin (MÖ 3000 dolaylarında uygar toplumlar tarafından bilinen) Sümerler olup olmadığı ya da Sümerlerin bölgeye sonradan gelip gelmediği bilinmiyor. Bununla birlikte, bu uzun dönem boyunca kilit yerlerde bulunan yerleşmelerde belirgin bir süreklilik olduğu için ilki daha olası görünüyor. MÖ 4000 dolaylarındaki ilk yerleşim

zamanından itibaren tarihlendirilen en erken evreler, Eridu, Usayla ve Ur gibi bir dizi önemli köyle tanımlanan ana kazı yerinden dolayı Obeyt olarak bilinmektedir. Bunlar kerpiç ve saz evlerden oluşmuştu ve topluluğun tarlaları köyün etrafında kümeleniyordu. Köylerdeki ilk tapınaklar muhtemelen topluluğun yiyecek stokunun saklandığı merkezlerdi. Çiftçiler aynı zamanda bataklık kaynaklarından da faydalanıyor ve kanolar ile balık ağları kullanıyorlardı. Köyler dini ve törensel eylemlerin odak noktasıydı ve bazıları bir hayli büyümüştü; alanı neredeyse 17,5 dönümü bulan bölgedeki en büyük tapınağa sahip olan Eridu'nun nüfusu MÖ 4500 dolaylarında yaklaşık 5000 kişiydi. Bu, Güneybatı Anadolu'da yer alan Çatalhöyük gibi bazı ilk kentlerin nüfus büyüklüğüyle neredeyse aynıydı. MÖ 4000'den sonraki 500 yıl içinde Eridu ve Ur, 110 dönümlük bir alanı kaplayacak kadar büyümeyi sürdürdüler ve buralarda yaşayanlar yaklaşık 5 km uzunluğunda sulama kanallarını kullanıyorlardı. Eridu'daki tapınak alanı da genişlemişti. Bu tapınaklar şüphesiz Sümer'deki çeşitli toplulukların kimliğinde belirleyiciydi, ancak bulunmuş olan mezarlar Obeyt döneminin başından sonuna kadar herhangi bir sosyal sınıflaşma ve varsıllık farklına dair fazla ipucu sunmaz.

4.2.2 Uruk

Uygarlığın geliştiği MÖ 4000'den sonra yaklaşık 1000 yıl süren kilit dönem, ana yerleşimi nedeniyle Uruk diye bilinir. Aslında, çömlekçilik stillerinde Obeyt döneminin tipik renkli eşyalarından, çömlekçi çarkında yapılan çömlek tipine doğru bir değişim nedeniyle daha önce ayrı bir dönem olarak tanımlanmıştı. Bununla birlikte, birbirini güçlendiren ve dikkate değer devlet denetimiyle birlikte ilk defa radikal olarak farklı bir toplum yaratan eksiksiz bir dizi yeniliğin bu dönem boyunca olduğu artık açıklık kazanmıştır. Sulama yapılan topraklardan elde edilen tarımsal artı ürün, üretici olmayan bir grubun varlığına olanak sağlaması açısından vazgeçilmezdi ve yakın yerlerden hammadde temini için de takas ediliyordu. Toplum içinde uzmanlaşmanın artması daha büyük bir sınıflaşma ve dengesizlik yaratmıştı. Dini otoriteler kadar din dışı liderler, ordular ve savaş da ortaya çıktı. Elit tabaka, hızla büyüyerek gerçek kentlere dönüşen yerleşmelerde yaşıyordu. Toplumu yönetip işletmeye yardımcı olması amacıyla yazı ve bununla birlikte okuryazar bir memurlar sınıfı ortaya çıktı. Paralelinde, madenleri kalıba dökmenin ilk adımları atıldı.

Bu gelişmelerin doğası en iyi Sümer'in en önemli kenti haline gelen Uruk'ta izlenebilir. MÖ 3600 dolaylarında, zigurat olarak bilinen devasa bir tapınak kütlesi inşa edilmişti ve daha sonra sürekli olarak büyütülmüştü. İanna ve Anu adlı tanrılara adanmış olan törensel yapı grubu, duvarlarda yer alan süslü nişleri ve çapı 183 cm'den büyük olan sütunlarıyla, masif platformlar üzerine incelikli bir yaklaşım ve düzenlemeyle inşa edilmişti. Bu sütunlar ve duvarlar sarı, siyah veya kırmızıya boyanmış küçük konik şekillerden oluşan mozaiklerle bezenmişti. Tapınaklar ve kamu yapıları, 2640 dönümün (zirvesinde olduğu dönemde antik Atina'nın iki

katı) üzerinde bir alanı kaplayacak kadar büyümüş olan Uruk'un toplam alanının üçte birini oluşturuyordu. Kent, uzunluğu neredeyse 10 km'yi bulan bir surla çevriliydi. MÖ 3000 dolaylarında nüfus muhtemelen, daha önceki herhangi bir insan yerleşmesinden alabildiğine fazla ve Sümer'deki herhangi bir diğer kentin iki katı olan neredeyse 40.000'e ulaşmıştı. Tüm bu işler için gerekli işgücü oldukça büyüktü ve tapınak otoriteleri ve ortaya çıkmaya başlayan kentin din dışı yöneticileri tarafından örgütleniyordu. Devletin çeşitli faaliyetlerini düzenlemek için ilk ilkel yazı MÖ 3400 civarında ortaya çıktı. Uruk'u kuşatan bölgenin büyük bir bölümü, yaklaşık 10 km çaplı bir dairenin içinde yer alan, her biri kendi küçük sulama sistemine sahip bir dizi bağımlı küçük kent ve köy halkının tarım yaptığı, yoğun olmaktan çok, geniş bir alandı. Bu küçük kasabalar ve köyler ile kent arasındaki ilişkiler karmaşıktı. Kentin tanrıları, (gönüllü ve zorunlu) hac ziyaretleri ve adaklarla yöre halkını kendine bağlıyordu, ancak savunma ve devlet projeleri için "haraç" ve "vergi" (tarımsal ürün fazlasına el konulması) kentin askeri ve siyasi otoritesi tarafından zorunlu olarak alınıyordu.

4.2.3 İlk Hanedanlık

Uruk'taki gelişmeler Sümer'deki diğer yerlerden daha ileriye gitmekle birlikte, MÖ 3000 dolaylarında bölgede yiyecek için yerel halklarına bağımlı olan ve savunma duvarlarıyla çevrilmiş bir dizi kent devleti vardı. MÖ 3000 ile yaklaşık 2300 arasındaki dönem, İlk Hanedanlık olarak bilinmektedir. Çoğunlukla bir dizi döneme ayrılmasına rağmen, bu ayrımlar çanak çömlek ve mühürlerdeki stil farklarından kaynaklanmaktadır ve fazla bir önemi yoktur. Bu, bölgedeki kent devletlerinin –toprak ve su gibi– yaşamın temel kaynakları uğruna bitmek bilmeyen anlaşmazlıklarla mücadele ettikleri bir dönemdi. Örneğin MÖ 2500 dolaylarında, Lagaş'ın, arazi sınırları yüzünden Umma'yla 150 yıl süren bir anlaşmazlığı olmuştu. MÖ yaklaşık 1800'lerde "Sümer Kral Listesi" olarak adlandırılan bir şey yazılmıştı, ancak bu büyük ölçüde destansıydı ve bazı gerçek hükümdarların adlarını içerse de kralların herhangi bir sıralamasını veya kent devletleri arasındaki hâkimiyet dokusunu elde etmek üzere faydalanmak mümkün değil. Hükümdarlardan bazıları bir tür feodal beyliği ima eder gibi görünen "Kiş Kralı" unvanına sahiptir. (Umma ile olan anlaşmazlık esnasında Lagaş hükümdarları, tam olarak niye olduğu bilinmemekle beraber, sanki bağlayıcı olması gerekirmiş gibi sürekli olarak "Kiş Kralı" Kral Mesalim'in yaklaşık MÖ 2600'deki bir kararına atıfta bulunuyorlardı.) Bununla birlikte, bu döneme ait dünya üzerindeki ilk uygarlığın nasıl yürüdüğünü oldukça detaylı bir biçimde belirlemeye yarayacak yeterli kanıt varlığını korumuştur.

Son birkaç on yıla kadar, bu uygarlığın tapınakların toprakların tümüne sahip olduğu, halkın çeşitli rütbelerden tapınak hizmetkârları olarak görüldüğü ve din dışı yöneticilerin tapınağın bir temsilcisi olduğu bir dizi "tapınak devleti"nden

oluştuğu düşünülüyordu. Artık bunun Girsu tapınağındaki tek bir arşivin 1930'da ciddi şekilde yanlış okunmasından kaynaklanan büyük bir yanlış anlama olduğu bilinmektedir. Sümer toplumunun nasıl örgütlendiğine dair kabul görmüş tasvir artık çok farklıdır. Toprakların büyük bir bölümüne aile grupları sahipti ve "tapınak" toprakları kentin yöneticilerinin ve ailesinin malıydı ve bu toprakları adamlarına dağıtabiliyordu. Yönetici, kentin tanrısı adına kentin koruyucusuydu ve tapınaklara bakıyor ve tanrıyla olan ilişkisi aracılığıyla statü kazanıyordu. Kentin yöneticisi önemli törenleri rahiplerle birlikte gerçekleştiriyordu ve tapınak hiyerarşisinde kraliyet ailesi de birçok önemli konuma sahipti. Bu nedenle dini ve din dışı olanlar arasında bir ayrım yoktu.

İç odası maden ve değerli taşlardan yapılmış bir tanrı heykelini içeren tapınağın yapımı ve bakımı, çok büyük toplumsal çaba gerektiriyordu ve varlığı toplumsal kimlik için belirleyici önemdeydi. (Her kentin kendine ait bir tanrısı vardı: Nippur'da Enlil, Eridu'da Enki ve Ur'da Nanna.) Tapınak teoride büyük arazileri kontrol ediyordu. Bazı araziler doğrudan doğruya, tarlalarda çalışmak üzere toplumsal bir yükümlülük sahibi köylüler tarafından ekilip biçiliyordu. Bu arazilerden tapınak personelini beslemek üzere her gün yiyecek dağıtımı yapılıyordu. Bununla birlikte, diğer araziler (genellikle hükümdar ailesinin üyeleri ve diğer elit tabaka üyelerinden oluşan) tapınak görevlileri arasında statülerine bağlı oranlara göre paylaştırılıyordu. Tapınaktaki sorumluluk alanlarının pek çoğu babadan oğula görevlerden başka bir şey değildi ve bu sorumluluk alanlarına ayrılan araziler de miras yoluyla geçiyordu. Tapınak toprağının geri kalan kısmı ailelere ve şahıslara sadece kiralanıyordu. Tapınaklar, tapınak arazilerinden toplanan ürünlerle beslenen uzman zanaatkârların çalıştığı büyük atölyelere de sahipti. Bunlar ürünleri ayrı bir tüccarlar grubu tarafından satılan veya takas edilen büyük ticari işletmelerdi.

Saray (*egal*–kelime anlamı "büyük ev") yöneticinin, yani *lugal*'in ("büyük adam") konutuydu. Bazı kentlerde saray, (bu ille de dini otoritenin emri altında olmak anlamına gelmediği halde) tapınak yapılarının bir bölümü olarak görünür, ancak bazılarında, özellikle kuzeydeki kentlerde ayrı bir yapıydı. Saray yönetici ailenin ve hizmetkârlarının konutuydu, kendine ait atölyesi vardı ve yönetimin merkezi ile devlet hazinesinin bulunduğu yerdi. Saraydaki işlerin çoğu, toplumun varsıl ve güçlü bir üyesi, başyargıcı ve önemli bir din görevlisi olarak *lugal* ile olduğu gibi ona ait büyük arazilerin idaresiyle de ilişkiliydi. Kentlerin aslında, daha önceleri bir tür akrabalık temeline dayalı olabilecek "semt"lerini temsil eden bir tür yaşlılar kurulu tarafından yönetildiğine dair bazı kanıtlar vardır. Bununla birlikte, yöneticinin temel işlevi savaş lideri olmasıydı ve bu muhtemelen din dışı otoritenin ortaya çıkmasındaki en önemli etkendi. Yöneticiler başlangıçta geçici bir süre savaş liderleri olmuş olabilirler (hatta belki de kurul tarafından seçiliyorlardı), ancak yaklaşık MÖ 2600'lerde bu liderlik soydan geçiyordu ve yöneticiler uygulamada hükümdarlar olmuştu. Kesin unvanları kentten kente değişiyordu; sebepleri tam olarak bilinmemekle beraber bazılarına *lugal,* bazılarına da *ensi* de-

niyordu. Otorite sembolleri birbirinin benzeriydi ve o zamandan beri süreklilik gösterir: bir şapka (taç), bir sopa (asa) ve bir sandalye (taht).

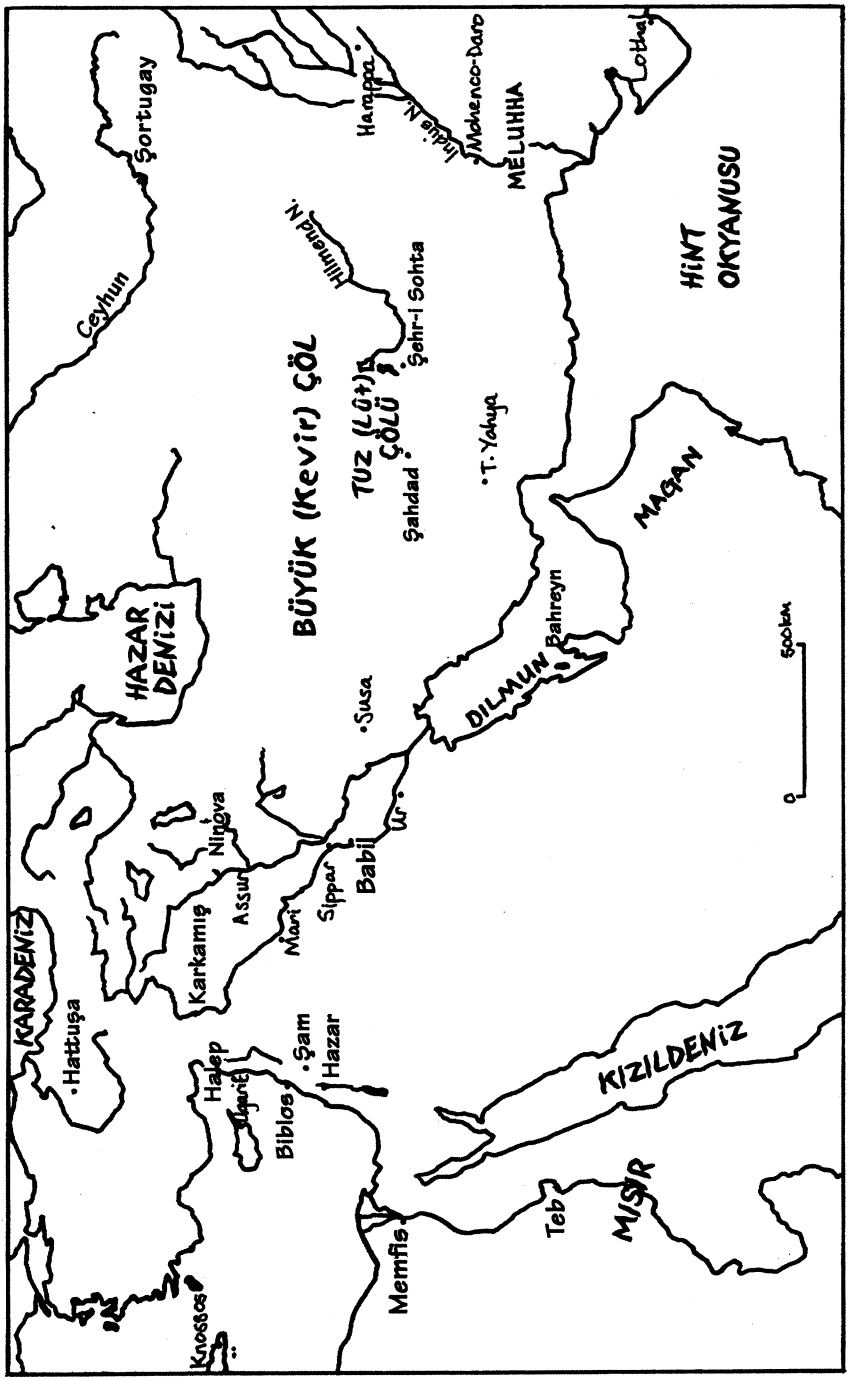
Savaşın Sümer kent devletlerinde önemli bir yeri vardı. Uruk döneminden (MÖ 4000) kalma en eski silindir mühürlerde savaş sahneleri ve savaş esirleri görülür. Yaklaşık MÖ 3000'den sonra İlk Hanedanlık döneminde Ur'un Kraliyet Forsu olarak adlandırılan nesne (işlevi bilinmeyen tahta bir nesne) ve Lagaş'ın (MÖ 2450 civarına tarihlendirilen) "Akbaba Steli"*, savaşları ve neredeyse kesin olarak devlete zorunlu hizmet veren askerlerden oluşan orduları tasvir eder. Piyadeler bu orduların temelini oluşturuyordu ve baltalar, keserler, büyük deri kalkanlar ve mızraklarla silahlanmışlardı. Ne bakır ne de bronzdan keskin bir kenar elde edilebildiği için kılıçları yoktu, ancak ilkel hançerleri vardı. Yönetici, eşekler tarafından çekilen yekpare tekerlekli bir savaş arabasına sahipti. Hem bunların yapımı hem de eşeklerin eğitilmesi büyük bir çaba gerektiriyordu. Bunlar önemli ölçüde statü sembolleriydi, zira yöneticiler yaya olarak savaşmış gibi görünüyorlar. Yiyeceğe bağımlı olan kentler topraklarının işgaline karşı çok savunmasızdı. Kuşatmalarda kullanılan koç başları ve kuleler savaşların temel bir unsuruydu ve kent ele geçirilince genellikle surlar yıkılıyor; erkekler öldürülüyor, köle ediliyor veya kör ediliyor, kadınlar ile çocuklar köleleştiriliyordu.

4.3 Mezopotamya: Yayılma ve Fetih

4.3.1 Ticaret

Mezopotamya, hayati bir öneme sahip hammaddelerin tümünden büyük ölçüde yoksun olduğu için, ilk Sümer kasaba ve kentleri başından beri bir dizi ticaret ağı yoluyla büyük bir alanı kaplayan dış bağlantılara sahipti. Bu temaslar, "uygarlığın" ortaya çıkışından çok önce kurulmuştu ve ilk insan toplulukları arasında bile var olan gelişmiş bağları kanıtlarlar. Obeyt döneminde (MÖ 5500-4000), kuzeydeki dağlarda yer alan Asur'dan kayıklar dolusu bileği taşı, genellikle Orta Anadolu'dan obsidiyen eşliğinde nehir yoluyla Sümer'e geliyordu. Muhtemelen Tepe Yahya'da yapılan özel klorit kaselerle takas edilen Obeyt çanak çömlekleri, Güney İran'ın her yerinde bulunmuştur. Sümer'de önemli sosyal ve siyasi gelişmelerin olduğu kilit Uruk döneminde (MÖ 4000-3000) bu ticaret ağları çok büyümüştü. Doğuda Elam'ın çevresindeki İran yaylasında maden rezervleri işletiliyordu ve Sümerler bakırın nasıl eritileceğini muhtemelen bu üretim yerinden öğrenmişlerdi (maden rezervleri yoktu). MÖ 3500'e gelindiğinde Sümer'in etkisi, Güneybatı İran'ın (7-10 günlük yoldaki) Kuzistan (Güneybatı İran) ovalarına yayılmıştı. Uruk stilindeki çanak çömlek, bazıları tarım ve ticaret kentlerinin bir karışımı olarak tanımlanmış Sümer kolonileri gibi görünen hemen her yerleşmede bulunmaktadır. Doğuyla olan ticari bağlarının en önemlilerinden biri, çok pahalı değerli lapis

* Stel: Çoğunlukla üzerinde kitâbe olan bir dikilitaş (ç.n.)

Harita 6: Mezopotamya'da İlk Ticaret Yolları

lazuli* taşları içindi. Sümer'e en yakın olan kaynak (5000 kilometreden daha uzak mesafede) Afganistan'ın çok kuzeyinde Ceyhun Nehri (Amuderya) boyundaki Şortugay'dı. Taşlar kervanlarla Orta İran'daki Şehr-i Sohta'ya getiriliyor, Elam'a ve sonunda Sümer'e nakledilmeden önce işçiler tarafından biçimlendiriliyordu. Sümer kentleri Körfez boyunca da ticaret yapıyorlardı. İlk durak yeri "Magan" (Orman Dağları) ile bir ticaret merkezi olan "Dilmun"du (genellikle Bahreyn olarak tanımlanmıştır). Bu yöre dokuma, deri ve arpa karşılığında Sümer'e büyük miktarlarda bakır sağlıyordu. Sümer kuzeyle, ikiz nehirlerin yukarısındaki Suriye, Akdeniz ve Doğu Anadolu'yla da ticaret yapıyordu. Mezopotamya'nın kuzeyinde yer alan bazı kasabalarda, Sümer'de Uruk döneminde üretilen çok miktarda çeşitli mal bulunmuştur. Diğerleri bir Sümer kenti ve kültürüne ait tüm özelliklerin bir kopyasıdır ve ilk Sümer kentleri tarafından kurulmuş ticaret kolonileriymiş gibi görünürler. İyi planlanmışlardır, surları vardır ve Kuzey Suriye'de Fırat Nehri'nin büyük kavisinde yer alan Karkamış ve Habuba Kabira ile daha doğuda Dicle boyunda yer alan Ninova gibi büyük kuzey-güney ve doğu-batı ticaret yolları üzerinde kilit noktalarda bulunurlar.

Doğuda yer alan bölgeler (Susa, Elam ve Orta İran), Körfez boyunca güneyde ve kuzeyde yer alanlar, Sümer'deki büyük gelişmelerin çeperinde ve daha düşük bir sosyal ve siyasi örgütleme düzeyinde kaldılar. Bu bölgeler, Sümerlerin dini ve siyasi elit tabakası için vazgeçilmez olan hammaddeleri ve egzotik nesneleri sağlıyorlardı. Buna karşın, Sümer temelde dokuma ve yiyecek sunabiliyordu. Bu takaslarda Sümer'in egemen ortak olduğuna ve egemenliğini kilit yörelerde kolonizasyon ve ara sıra askeri seferlerle güçlü kıldığına şüphe yok. Çeperde kalmış bu bölgelerin bazıları Sümer'le temasları sayesinde hızla gelişmeye başladı. MÖ 2500'lerde, Kuzey Mezopotamya ve Suriye'de çok hızlı bir şekilde Sümer'dekilere benzer yönde gelişen Aşur ve Mari (bugün Tel-Hariri) gibi bir dizi kent devleti yer alıyordu. Bazılarının kapladığı alan 1100 dönümden fazlaydı ve Sümer kentlerinin birçoğundan daha büyüklerdi.Yakın zamanda, 1970'lerin ortalarında yapılan en önemli keşiflerden biri, daha önce bilinmeyen bir "uygarlığın" bulunduğu Suriye'deki Ebla'da yapıldı. 8000'den fazla tablet bulundu ve yazılar deşifre edildiğinde, Sümer'dekilerle hemen hemen aynı gelişmişlik düzeyine sahip karmaşık bir toplumu gözler önüne serdi. Ebla, başında bir *malikum*'un (prens veya kral) ve bir yaşlılar kurulunun bulunduğu bir devletti ve kentin varsıllığı yaygın ticari bağlantıları ile Anadolu'ya giden yolların kontrolüne dayanıyordu.

4.3.2 İlk İmparatorluklar

İlk Hanedanlık döneminin sonlarında (MÖ 2400 dolaylarında) Sümer kentleri arasında yinelenen çatışma ve savaşlar gücün büyük ölçüde bir elde toplanmasına yol açtı. Lagaş Girsu ve Nina'yı egemenliği altına aldı ve Umma, Zabala'yı ele

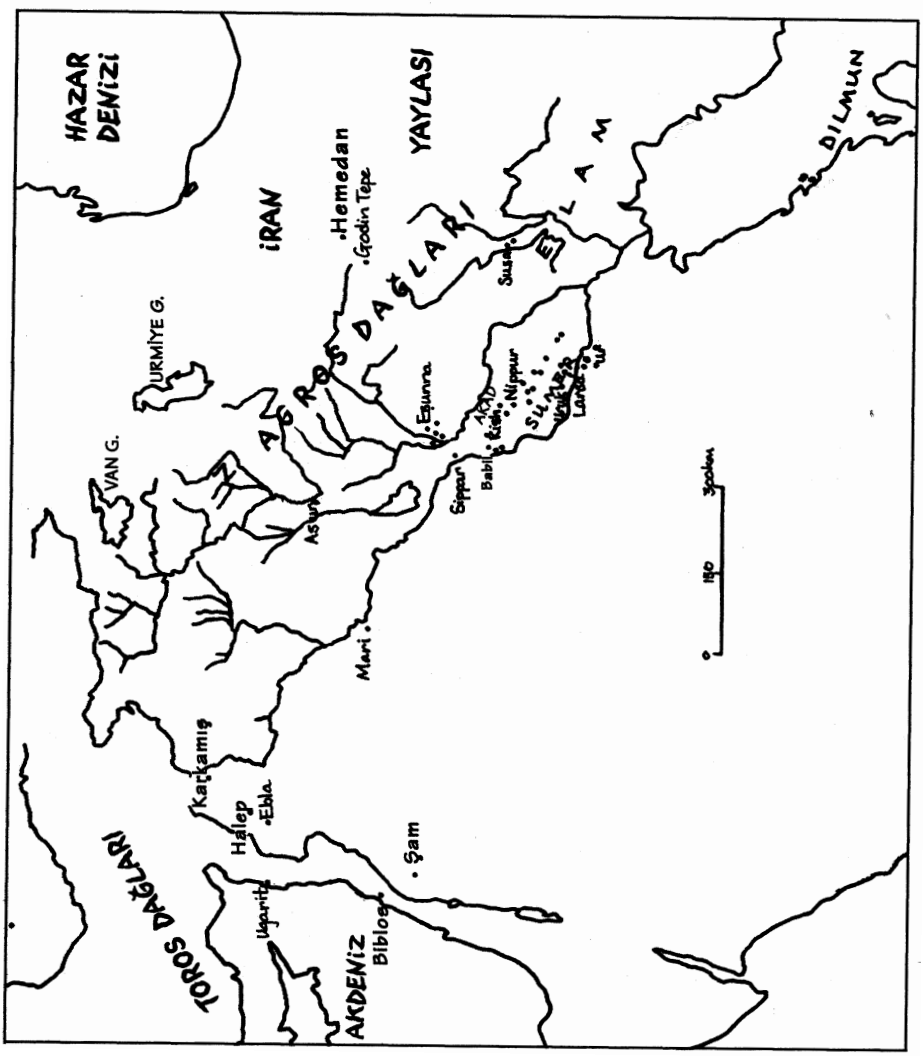
* Lacivert taşı (ç.n.)

geçirdi. Uruk ve Ur, (bilinen ilk hükümdarlardan biri olan) Lugalkigineddu'nun idaresi altında birleştirildi ve daha sonra Umma'yı ele geçirdi. Sonunda, MÖ 2350 dolaylarında (muhtemelen biraz daha sonra) üç kentin, Uruk, Ur ve Umma'nın hükümdarı Lagalzagesi'nin, kuzeydoğudaki Lagaş dahil, Sümer'in büyük bölümünü kontrolü altına alarak devletini genişlettiği ve aynı zamanda etkisini Kuzey Mezopotamya'ya ve Akdeniz'e doğru yaydığı görülüyor. Bu, Sümer'de dış etkilerin egemen olduğu ve dünya üzerindeki ilk "imparatorluk"un kurulduğu andı.

Sümer, Nippur'un kuzeyinde, Mezopotamya ovasında yer alan Akad bölgesinden bir hükümdar olan Sargon tarafından fethedildi. Sümerce bir Sami dili olmamakla birlikte Akad halkı bir Sami dili konuşuyordu. Yaklaşık MÖ 2500'den önceki dönemde iki halk arasında tam olarak nasıl bir ilişki olduğu açık değil. Uzun bir süre yan yana var olmuş gibi görünüyorlar ve Samice bazı kelimelere MÖ 3000'den önceki ilk Sümer kil tablet kayıtlarında bile rastlanır. Sargon'un kurduğu imparatorluğun tam olarak tarihlendirilmesi tartışma konusudur; 2300-2100 gibi daha geç tarihler mümkün olmakla birlikte, tarih olarak genellikle MÖ 2340-2159 verilmektedir. MÖ 300'de burada hâlâ oturuluyor olmasına rağmen imparatorluğun başkenti Akad keşfedilmemiştir. Sargon (ismin anlamı "gerçek" ya da "meşru" kraldır; bu, öyle olmadığını düşündürür) Kiş'de bir dizi saray entrikası sonunda iktidarı ve yaşamının nispeten geç bir döneminde Sümer'in dahil olduğu çevre bölgeleri ele geçirmiş gibi görünüyor. Muhtemelen MÖ 2284'te ölmüştü.

Sargon'un kurduğu imparatorluk iki oğlu, Rimuş (MÖ 2284-2275) ve Maniştuşu (MÖ 2275-2260) ile torunu Naram-Sin'in (MÖ 2260-2233) idaresi altında 100 yıldan fazla bir zaman için başarılıydı. İmparatorluk Naram-Sin'in Anadolu'da Zagros Dağları'nda ve doğuda Ebla'ya karşı seferler düzenlediği sırada muhtemelen zirvesindeydi. Bu dönem boyunca imparatorluğun kontrolünü merkezileştirmek için açık bir çaba vardı. Akad tarımsal artı ürünün çoğunu alıyordu ve Sümer kentleri arasında ilk kez ağırlıklar ve ölçüler standartlaştırılmıştı. Kral fethedilen bölgelere sadece ailesinin en yakın fertleri arasından değil, Akadlı elit tabakanın diğer mensuplarından da valiler tayin ediyordu. Yerel kişiler sadece ara sıra atanıyordu. Sami dili bölgede giderek egemen olmaya başladı. Sümerce yaklaşık MÖ 1700'e kadar hukuki ve idari belgeler için korundu. Kralın imparatorluk içindeki konumu, muzaffer savaşçı ve fatih rolüne giderek daha çok yapılan bir vurguyla daha da yüceltildi. Bu eğilim, "Akad tanrısı" olarak kendini ilahi kıldığında Naram-Sin zamanında doruğa ulaştı.

Naram-Sin'in ölümünden sonra, imparatorluk Şarkalişarri'nin idaresi altında bir 25 yıl daha bir biçimde varlığını sürdürdü. Bununla birlikte, daha sonraki imparatorlukların da farkına varmış olduğu gibi, yetersiz ulaşım ve yerel idarecilerin iktidarı ele geçirme eğilimine olanak tanınırsa merkezi imparatorluk görünümünü uzun süre korumak bile son derecede zordu. Yaklaşık MÖ 2200'den itibaren Akad İmparatorluğu'nun kontrol ettiği bölge başkentin çevresindeki bölgeye kadar küçüldü. Yerel yöneticiler güneyde Lagaş, Uruk gibi bazı eski Sümer kentle-

Harita 7: Güneybatı Asya: İlk Devletler ve İmparatorluklar

rinde ve daha kuzeydeki Kiş'te iktidarı ele geçirdi. (Modern Bağdat'ın doğusunda) Diyala Vadisi bölgesinde, (Akad İmparatorluğu'na paralı asker olarak katılmış muhtemelen göçebe bir halk olan) Gutiler kontrolü ele geçirdiler. Bir süre için Sümer'in büyük bir bölümünü yönettiler de.

MÖ 2112 dolaylarında, daha önce muhtemelen Ur kentinin valisi olan Ur-Nammu, Güney Mezopotamya'da yaklaşık 100 yıl süren yeni bir hanedan ve imparatorluk kurdu. Sümer kentlerini ele geçirmiş gibi görünür, ancak kontrol ettiği bölgenin tamamı Akad İmparatorluğu'ndan çok daha küçüktü. Sümer

kentlerinin refah içinde olduğu ve Akad İmparatorluğu'nun sonundaki karmaşa süresince bozulan ticari bağlantıların yeniden kurulduğu bu dönem, çoğu zaman, daha önceki Akad hâkimiyetinden itibaren "Sümer rönesansı"* olarak tanımlanmıştır. Bununla birlikte, bu "rönesans" büyük ölçüde edebi metinler ve tanrılara okunan ilahilerle sınırlı kaldı: konuşulan bir dil olarak Sümerce hâlâ gerilemekte olduğu bir dönemin içindeydi. Ayrıca, Akad mirası değil, sadece Guti mirası reddedilmişti. Kral isimlerinin çoğu, şahıs isimleri ve yeni kurulan kentlere verilenler gibi, Akadcaydı. Hükümdarlar kraliyet ailesinde görülen imparatorluğu kontrol etme çabasında –özellikle kralın kızlarının yerel yöneticilerle evlendirilmesi gibi– her zaman önemli olan politik olaylardan sonra, yılları önemli olaylarla adlandıran Akad geleneğini sürdürüyorlardı. İmparatorluğun kesin siyasi tarihi belirsiz ve hükümdarların tarihleri bile sorunludur; hanedanın ikinci kralı, bilinen ilk kanunnameyi hazırlayan ve 50 yıl kadar hüküm süren Şulgi olarak görünüyor. İmparatorluğun nasıl yönetildiğine dair bir miktar fikir verecek çok sayıda metin günümüze ulaşmıştır. Kral, hayattayken bile tanrısal kabul ediliyordu ve prestijini artırmak amacıyla düzenlenen saray törenlerinin bir parçası olarak ona şatafatlı, övgü dolu ilahiler düzülüyordu. Eyaletler, muhtemelen soydan geçme olan, *ensi*'lerin elindeydi, ancak kraliyet ailesine mensup rakip askeri kumandanlar olan *sagin*ler tarafından hem görevlerine yardımcı olunuyor, hem de kısmen kontrol altında tutuluyorlardı. Sınır bölgeleri bir *sukkalmah,* yani genel valinin denetimindeydi. Eyaletler tarımsal ürünlerin vergisini, devletin tapınaklara ve onların yetkililerine tahsis ettiği kolaylıkla ulaşılabilecek şekilde konumlanmış merkezlere ödüyorlardı. MÖ 2000 dolaylarında Üçüncü Ur Hanedanı olarak adlandırılan devlet yıkıldı. İmparatorluğun büyük bir bölümünün üzerindeki kontrol kaybedildi ve nihayet Sümer'in büyük bölümünün kontrolünü daha önceki Gutilere benzer eskiden göçebe olan diğer bir paralı asker grubu –Amoritler– ele geçirdi.

4.4 Geç Dönem Mezopotamya

Üçüncü Ur Hanedanı döneminden birçok metin günümüze ulaşmıştır ve bu metinler "uygarlık"ın doğuşundan sonraki 1000 yıl içinde Mezopotamya'da ortaya çıkan karmaşık toplumun oldukça anlaşılır bir resmini sunar. Toprak, toplumun temeli olmaya devam etti; halkın ezici çoğunluğu üretici olmayan az sayıdaki nüfusu beslemek için yiyecek üretmek zorundaydı. Bununla birlikte, toprağı kullanma hakkı büyük oranda dengesizdi. İsmi anılan tapınak arazileri ilk Hanedanlık döneminde olduğu gibi yaygındı, ancak tapınakların toprakların tümüne sahip olduğu düşüncesi yanlıştır; Lagaş'ta bulunan tapınak, sulanan toprakların sekizde birine sahipti. Bu tapınak arazilerinin bir kısmı doğrudan doğruya tapınak görevlileri tarafından işleniyordu, bir kısmı (temel olarak toplumun elit tabakasından) tapınak görevlilerinin geçinmesi için verilmişti ve kalanı üründen bir pay karşılığında kiralanmıştı. İkinci kategoriye dahil olan tapınak arazileri özellikle önemliydi, çünkü

tapınak görevleri hızla babadan oğula geçer hale gelmişti ve mülk sahipleri araziyi başkalarına devren kiraya verilebilme hakkına sahipti. Bu nedenle uygulamada bu topraklar elit tabakanın, özellikle de kraliyet ailesinin, soydan geçen ve üzerinde bir kiracılar karmasının –ortakçılar ve işçilerin–, çalıştırıldığı mal varlıklarına dönüştü. Bu toprakları grup halinde alıp satan büyük aileler ve akrabalık grupları, yaklaşık MÖ 3000'den sonra toprakların çoğu için daha az önemli olmaya başladılar. MÖ 2500 dolaylarında, bilinen toprak satıcılarının yarısı sıradan kişilerdi ve satışlar, mülkiyeti ve arazi sınırlarını gösteren arazi haritalarıyla birlikte eksiksiz olarak tabletler üzerine kaydedilmişti. Bu arazi ticareti, süregiden haksızlıkları artırdı ve kendi topraklarına sahip olan veya kiracı olarak işleyen köylüler hâlâ var olmakla beraber, toprakların az sayıda kişinin elinde toplanmasına yol açtı. Bununla birlikte, MÖ 2000'den önce bile toprak sahibi olmayan veya ücret karşılığında çalışan tarla işçileri yaygındı. Çalışacakları süreyi, ücretlerini (bu erkekler, kadınlar ve çocuklara göre değişiyordu) ve ödemenin gümüşle mi yoksa arpayla mı yapılacağını düzenleyen iş anlaşmaları gereğince çalıştırılıyorlardı. Saraya, tapınağa ve elit tabakaya ait geniş mülklerdeki işçiler çok fazla yaygındı. Bunlar, bir aile hayatı sürdürmekle beraber, mülklere bağlı ve gerçekte serf ya da adeta köle olan bağımlı topraksız işçilerdi. Hasadın kötü olduğu zamanlarda tüm aileler kendilerini satıyorlardı ve bazen topraklarında bağımlı borçlu kiracılar olmaya devam ediyor, bazen de onları satın alanların beslediği yarı kölelere dönüşüyorlardı. Ara sıra bir hükümdar borçları iptal eden bir ferman çıkarıyordu, ancak toplum içindeki dengesizlik düzeyi nedeniyle bunların uzun vadede fazla bir etkisi olmuyordu.

Hükümdarlardan, bürokratlardan, memurlardan ve rahiplerden oluşan elit tabakanın dışında, toplumda çiftçi olmayan iki önemli grup vardı: zanaatkârlar ve tüccarlar. MÖ 2000 dolaylarında altın, bakır ve gümüş işleyenler, marangozlar, tahta ve fildişi işleyenler, ip yapanlar ve deri işçileri gibi birçok uzman zanaatkâr vardı. Birçoğu saray ve tapınak görevlilerinin gözetimi altındaki büyük birimler halinde gruplandırılmıştı. En önemli endüstrilerden biri, saray imalathanelerinde (yerlilerden ve savaş esirlerinden oluşan bir karma olan) 6000 kadar işçinin bulunduğu (yaklaşık 300.000 koyundan oluşan büyük sürülere bağlı) dokuma üretimiydi. Mezopotamya ekonomisinin işleyiş biçimini incelemenin sorunlarından biri, günümüze ulaşan tüm kayıtların tapınak ve saray arşivlerinden çıkması ve zorunlu olarak, bu "devlet" ekonomisinin çok yanlı bir resmini oluşturmalarıdır. Bununla birlikte, bu kayıtlar bile bu sektörün dışında kalan –tuğla yapanlar, çobanlar, inşaatçılar ve daha birçok zanaatkâr gibi– birçok işçinin olduğunu gösteriyor. Tapınak ve saray atölyelerindeki işçilerden bazıları bağımlı olmuş olabilir, ancak birçoğu ücret karşılığında çalıştırılıyordu; çoğuna arpa ile ödeme yapılmakla birlikte, bu olgu, erken bir tarımsal ekonomide en kolay ödeme şeklinin bu olduğu gerçeğini yansıtmaktadır.

Tapınak ve saraylar, denetimleri altındaki mülkler ve çalıştırdıkları işçiler aracılığıyla kaynakların paylaştırılmasında kuşkusuz önemli bir rol oynamakla birlikte, bü-

yüyen bir ticari sektör de vardı. Köylünün sahip olduğu, kendisinin ve akrabalarının gereksinmelerini gideren ve devlet ile dini otoritelerin el koyduğundan geriye kalan mevcut her artı ürün, diğer ihtiyaçları satın almak için satılabiliyordu. Halkın ezici çoğunluğunun çok az malı olduğu için, bu muhtemelen küçük çaplı bir ticaretti. Yine de küçük dükkânlara, bir "alışveriş sokağı"na ve bir "takas kapısı"na birçok atıf bulunur. Hesapları MÖ 2000 civarındaki dönemden kalan epeyce büyük bir tüccar grubu da vardı. Bu tüccarların malların üretimi için saray ve tapınak atölyelerine bağlı olduğu bellidir, ancak önemli bir bağımsız rolleri olduğu da açıktır. Ticaretin, özellikle de dış ticaretin, saray ve tapınak otoritelerine bağlı olmadığı düşünülüyordu. Gerçekten de başka türlü nasıl yapılabileceğini hayal etmek zordur. Sarayla pazarlık eden ve geniş ticaret ağlarını örgütleyenler, daha sonra *karum* olarak bilinen, birçok tüccar birliğiydi. Yönettikleri ticarette izledikleri yolun en temel özelliği, her ürüne gümüş üzerinden bir değer biçilmesiydi. (Bu ara sıra bakır üzerinden de oluyordu, ancak MÖ 3000'lerden sonra oldukça ender görüldü.) Bu nedenle, çeşitli malların ticareti normal şartlarda düşük gümüş değerlerine göre yapılmakla birlikte, gümüş bir hesaplama standardı, bir takas aracı ve bir ödeme şekliydi; dolayısıyla gümüş, nakit paranın tüm rollerini üstlenmişti ve çok geniş bir alanda kabul görmüş bir takas aracı sağlıyordu. Gümüş sikkeler var olmamakla birlikte, belirli değerlerde gümüş halkalar üretiliyor ve bunlar bir şekilde daha küçük birimlere ayrılabiliyordu. Ticaret yolları boyunca dış dünyaya dağılmış olan tüccarlar bu mekanizma sayesinde, MÖ 3200 gibi erken bir tarihte, erken dönem Mezopotamya kentleri için hayati öneme sahip ürünlerin ticaretini organize edebiliyorlardı.

MÖ 2000 dolaylarında Üçüncü Ur Hanedanı'nın yıkılmasından sonra, Sümer'de kayda değer bir yeniden canlanma olmayacaktı. Amoritler birkaç on yıl boyunca kontrolü ellerinde tuttular ve İsin ve Larsa kentlerinde kısa ömürlü hükümdarlar oldu. MÖ 1900 dolaylarında Sümer, daha önce Kuzey Mezopotamya'da önemsiz bir kent olan Babil'in kontrolü altına girdi. Bu tarihten itibaren uygarlığın merkezi daima bölgenin kuzeyinde oldu ve nihayetinde Sümer kentleri geriledi ve terk edildiler. Bu gerilemenin altında yatan sebepler neydi? Erken dönemde Sümer kentlerinin hepsi sulamayla yapılan tarıma bağımlıydı, ancak Mezopotamya'da sulama şartları ideal olmaktan çok uzaktı. Çoğu kez 40°C'ye varan çok yüksek yaz sıcaklıkları buharlaşmanın çok olmasına ve toprak yüzeyinde tuz tabakalarının birikmesine yol açıyordu. Drenajın düz arazilerde çok yavaş olması ve ikiz nehirlerin getirdiği büyük miktardaki alüvyonun yol açtığı su baskını nedeniyle bu durum şiddetleniyordu. Bu sorunlarla başa çıkmanın tek yolu, toprakları uzun süre nadasa bırakmaktı. Sümerliler için bu mümkün değildi. Yüksek nüfus seviyesi ve çoğunlukla toprak hakkı üzerine anlaşmazlıkların yol açtığı rakip kentler arasındaki daimi güç yarışı, ürün elde etmek için mevcut her dönümün kullanılmak zorunda olması anlamına geliyordu. Sümer toplumunun temellerinin yavaş yavaş zayıflamasının altında yatan önemli bir neden, sulamanın neden olduğu çevresel bozulmaydı.

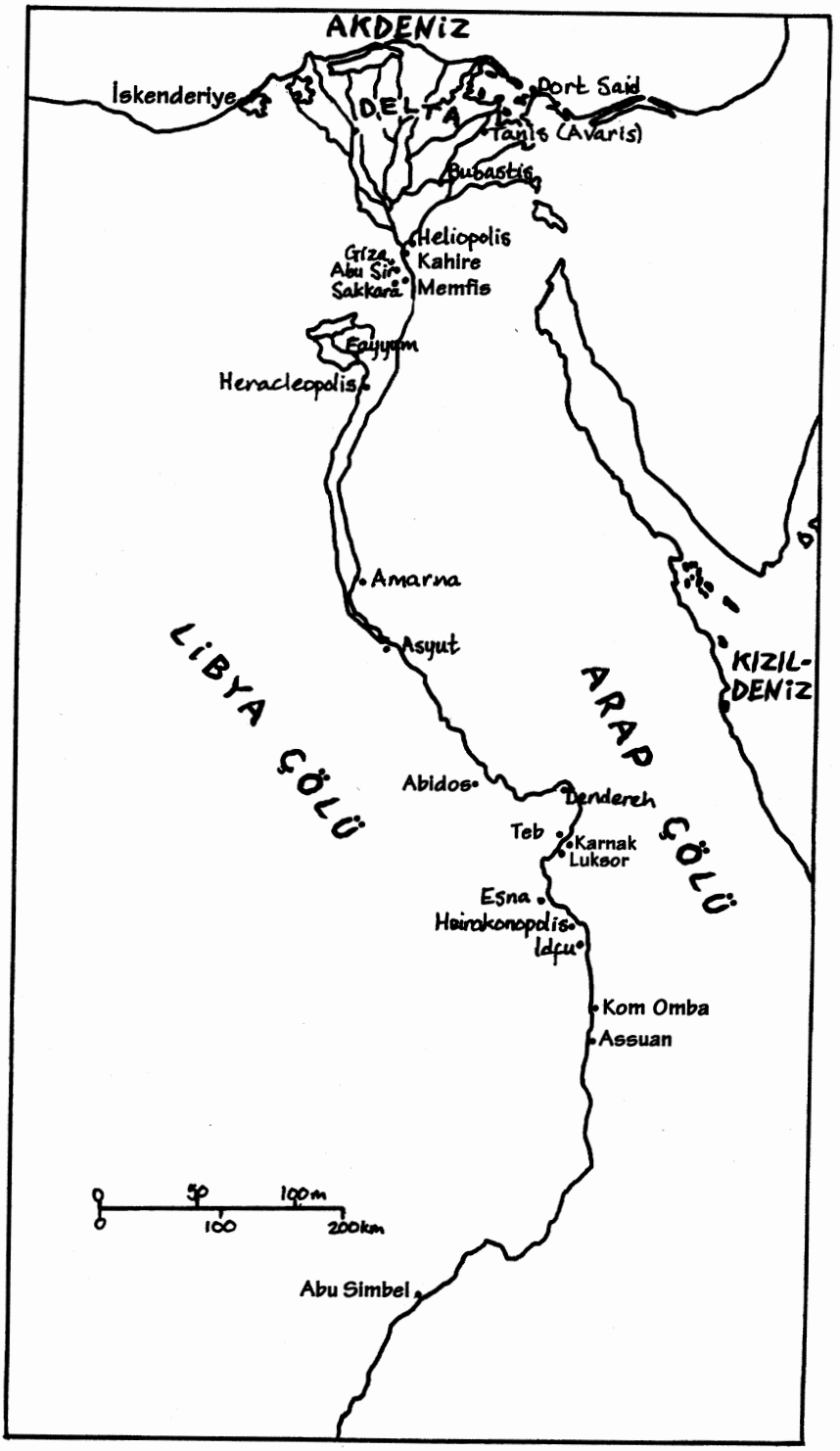
Sümer'de yaklaşık MÖ 3500'de, Uruk döneminin ortalarında uygarlığa doğru ilk temel adımlar atıldığında, bölgede kabaca eşit miktarda buğday ve arpa yetiştiriliyordu. Bununla birlikte, buğday topraktaki tuz miktarına arpanın ancak yaklaşık yarısı kadar bir seviyede dayanabilir. Sümer'de toprakların giderek tuzlandığı, buğday üretiminin düşmesinden anlaşılabilir: MÖ 2005'de toplam ürünün sadece %15'ini oluşturuyordu ve MÖ 1700'e gelindiğinde tüm bölgede tarımından tamamen vazgeçilmişti. Daha da önemli olan, ürün miktarının düşmesiydi. MÖ 2400 dolaylarına kadar yüksek miktarda ürün elde ediliyordu; en azından ortaçağ Avrupa'sında olduğu kadar. Yaklaşık olarak bu sıralarda, eldeki tüm topraklar işleniyordu, ancak tuz seviyesi yükselince üretim düştü ve bazı yöreler tamamen terk edildi. MÖ 2400-2100 arasında ortalama ürün miktarı neredeyse yarı yarıya düştü. MÖ 2000'e gelindiğinde, "Toprak beyaz oldu" diye o sırada düşülmüş kayıtlar vardır; bu tuzlanmanın etkisine açık bir atıftır. Tarımsal verimin ve bu nedenle üretici olmayan elit tabakayı besleyecek yiyecek fazlasının miktarındaki olağanüstü düşüşün Sümer toplumu ve devleti üzerindeki etkisi çok büyük oldu. Yaklaşık MÖ 2400'de ürün miktarındaki ilk ciddi düşüş, Sümer'in Akadlı Sargon tarafından ilk defa dışarıdan fethedilmesiyle yaklaşık aynı zamana denk düşer. Devam eden yüzyıllardaki sürekli gerileme, ancak kısa ömürlü canlanmalar (Üçüncü Ur Hanedanı) ve daha da büyük ölçüde çöküşlerle –Guti ve Amorit dönemleri– belirlendi. MÖ 1900 dolaylarında ürün miktarı, klasik Sümer kent devletlerinin ilk defa canlandığı İlk Hanedanlık dönemi (yaklaşık MÖ 2900-2400) boyunca elde edilen miktarın ancak üçte biri kadardı. Tarımsal temelin altı oyulmuştu ve bölge karmaşık bir devlet altyapısını daha fazla destekleyemedi.
[*Geç Dönem Mezopotamya* ***7.1.1***]

4.5 Mısır

[*Erken Dönem Mısır* ***3.3.2***]

4.5.1 Birleşme

Nil Vadisi'nde uygarlığın ortaya çıkmasına yol açan süreçler Mezopotamya'dakinden daha geç başladı, ancak çok daha yoğundu. Tarım oldukça geç gündeme geldi ve MÖ 4000 dolaylarında bile hâlâ büyük ölçüde avcılık ve balıkçılıkla geçinen, yaklaşık 100 kişiden oluşan, sadece yarı yarıya çiftçi olan pek çok toplum vardı. Yaklaşık 1000 kişilik, yeraltı evleri ve bir merkezde toplanan köyün tahıl depolarını içeren köyler de bulunuyordu. İzleyen 500 yıl içinde nüfus arttı ve yerleşmeler Nil Vadisi'ndeki tarım yapılabilen toprakların oldukça dar şeridinin büyük bölümüne yayıldı. Nehir kenarındaki bahçelerde buğday ve arpa yetiştiren ve sığır, keçi, koyun ve domuz besleyen köylerin tümünde sulama çalışmaları nispeten basitti. Kayıklar kullanılıyordu ve nehir boyundaki köyler arasında giderek gelişen bir iletişim ve ticaret vardı. Aynı zamanda, gelişen mesleki uzmanlaşma-

Harita 8: Nil Vadisi – Mısır Uygarlığının Başlıca Yerleri

nın ve –az sayıda köyün yerel yöneticileri olan– "lider"lerin ortaya çıkışının ilk işaretleri vardı.

Nil Vadisi'nde ortaya çıkan uygarlık birçok bakımdan Mezopotamya'dakinden farklıydı. Öncelikle, tarımsal arazinin miktarı Nil'in yıllık taşkın seviyesinin sınırlarıyla kısıtlanmıştı ve bu nedenle nüfus yoğunlukları Sümer'dekinden çok daha düşüktü. Kentler ortaya çıkmıştı, ancak Mezopotamya'daki gibi büyük yerleşmeler olmaktan çok, elit tabakanın tören merkezleri olma yönünde ilerliyorlardı. İkinci olarak, Nil Vadisi çok erken bir tarihte bir bütün haline gelmişti ve Mezopotamya'da görülenlere benzer birbirinden ayrı kent devletleri ortaya çıkmamıştı. Tarihinde daha sonra birliğin olmadığı uzun ve sık dönemler olmakla birlikte, vadiyi birleştirme becerileriyle tanımlanan Mısır'ın büyük hükümdar ve hanedanlarının geleneği devam etti. Üçüncü olarak, Nil Vadisi dardı ve çöllerle çevriliydi. Bu nedenle Mısır bilimciler geleneksel olarak, kültürün kendine özgü doğasını, izole oluşunu ve dış etkilerden yoksun oluşunu vurgulamışlardır. Bununla birlikte, vadinin imparatorlukları erken dönemlerden beri dış bağlantılara sahipti. Bu bağlantılar, yukarı Nil'de güneye, deltanın doğusunda Suriye'ye ve ayrıca Kızıldeniz'den aşağıya doğruydu. Bölüm 7'de görebileceğimiz gibi, Mısır, Güneybatı Asya'ya egemen olmaya çalışan birçok imparatorluktan biriydi. Bununla birlikte, ilk dış temaslarının, coğrafi sınırları daha belirsiz ve bu nedenle dış etkilere çok daha açık bir bölgede yer alan Mezopotamya'ya göre daha az önemi vardı. Buna rağmen, ilk uygarlıkların ortaya çıktığı iki yöre arasındaki fark, temel bir açıdan daha azdı. Her ikisi de, büyük ölçüde, halk kitlesini sömüren küçük bir elit tabakanın sosyal ve siyasi baskısı üzerine kurulmuştu.

Mısır devletinin kurulması, MÖ 3300 dolaylarında vadi boyunca tüm yerleşmeleri ayrı ayrı etkileyen Nil'in taşkın miktarındaki ani bir azalmayla bağlantılı gibi görünüyor. Bu, topluluklar içinde kötü hasatlarla başa çıkabilmek üzere düzenleme yapılması ve büyük bölümü artık taşkına uğramayan toprakların yeniden paylaştırılması ihtiyacını artırdı. Liderler ve grup önderleri vadi boyunca bu faaliyetleri düzenleyip bunun sonucunda prestij ve güç kazandılar. İnsanlar kısa sürede toplumsal eylemlerden önemli faydalar sağlamış olabilirler, ancak uzun vadeli sonuçları çok önemliydi. Yukarı Mısır'daki büyük yerleşmelerden biri MÖ 3400 dolaylarında nüfusu yaklaşık 10.000 olan Hierakonopolis'ti. Bir dönemde kent, en büyük yerel rakibi olan Nagada'yla ya birleşti ya da onu ele geçirdi. Daha büyük olan bu yerleşme birimi, dalgalanan yiyecek üretme sorunlarıyla daha kolay başa çıkabiliyordu ve Aşağı Mısır'a giden ticaret yollarını denetlemek üzere gücünü de geliştirdi. MÖ 3200 dolaylarındaki dönemde (hanedanlar öncesi son dönem) Nil Vadisi boyunca, özellikle de yukarı vadide, bir grup küçük lider ve önder, kendi aralarında ve ayrıca giderek kurak olmaya başladığı için Libya'dan ve Doğu Sahra'dan vadiye girmeye çalışan çeşitli gruplarla sonu gelmeyen bir çatışmaya girişmişlerdi. Doğunun ve batının etkilerine daha çok açık olan delta alanındaki gelişmeler belirsiz; Nil'in getirdiği alüvyonun miktarı ve nehrin yatağındaki sürekli değişimler bu ilk yerleşmelerin neredeyse hepsini toprak

altında bırakmıştır. Önemsiz hükümdarlar arasında devamlılık gösteren savaş, liderlerin ve savaş önderlerinin gücünü ve konumunu artırdı. Bu dönem boyunca, daha sonra gelen firavunların sembolik süslemeleri ve işaretleri artık kullanılıyordu: kısa etek, devekuşu tüyleri, penis kılıfı, kırmızı ve beyaz taç, değnek ve asa. Bu "hanedanlık öncesi" dönemin geleneksel değerleri, Mısır'ın Hierakonopolis'li bir hükümdar olan Narmer'in denetimi altında birleştirilmesi ve kralların İlk Hanedanı'nın kurulmasıyla birlikte MÖ 3500'de son bulur.

Bu tarihte Mısır'da tam olarak ne olmuş olduğunu bilmek çok zor. Sorun, MÖ 3000'den sonraki 2500 yıllık Mısır tarihinin büyük bölümünün, bu sırada Mısır'ın tümünü yönetmeyen kralların varlığıyla farklılaşan "ara" dönemlerle kesintiye uğrayan bir dizi hanedanlar (toplam olarak 26) halinde yapılanması gerçeğinden kaynaklanmaktadır. Bu dizge, büyük ölçüde Mısırlı bilgin Manetho'un MÖ 3. yüzyılda Yunanca yazdığı eser aracılığıyla bilinmektedir. Eserin aslı günümüze ulaşmamıştır, sadece diğer yazarlar tarafından yapılmış alıntılar ve özetler vardır. Benzer bir hanedanlık dizgesi "Torino Krallar Listesi"* olarak adlandırılan belgede ve birkaç kitabede korunmuş olarak yer alıyor. Bu dizgeler kuşkusuz MÖ 1500'den sonra "Yeni Krallık" döneminde ortaya çıkan bir geleneğe dayanır. Yine de, o zaman bile 1500 yıldan daha uzun bir süre öncesinde neler olduğunun bilinmesi çok fazla olası görünmüyor. Bu listelerde kralların sadece tek bir ismi yer alıyor, oysa firavunların üç isme sahip olduğu biliniyor ve bu, karışıklığa ve kimi yöneticilerin adının iki kere geçmiş olmasına yol açmışa benziyor. Geleneksel olarak Birinci Hanedan'ın ilk kralı Menes'ti, ancak oynadığı rolün ne olduğu kesin olarak bilinmiyor ve Menes, başka bir isim altındaki Narmer olabilir. Bilgi veren diğer kaynaklar "Manetho" geleneğiyle çelişir. Kitabesi Beşinci Hanedan zamanında (MÖ 2400 dolayları) hazırlanmış olan "Palermo taşı"nda ilk iki hanedanı ele alan kısımlar kayıptır, ancak Menes'in idaresi altındaki geleneksel birleşmeden önceki kralların bir listesi verilir ve bu da, daha önceki birleşik bir devletin yıkılarak onun tarafından yeniden kurulduğunu akla getirir. Diğer yandan, (yaklaşık MÖ 1200'e tarihlendirilen) "Sakkara tableti" o tarihe kadarki tüm kralların listesini vermekte, ancak Birinci Hanedan'ın ilk beş kralından bahsetmemektedir. Bunu neden bu şekilde yaptığı belli değildir.

Mısır'ın tek bir kralın yönetimi altında basit ve hızlı bir fetih süreciyle birleşmiş olması mümkün gibi görünmüyor. Yukarı Mısır'da, muhtemelen birçok küçük devletin arasından birinin başarılı olduğu gelişen bir siyasi rekabet dönemi vardı. Bu devlet daha sonra, öyle güçlü bir siyasi örgütlenme düzeyine sahipmiş gibi görünmeyen Aşağı Mısır'ı ele geçirmeye devam etti. "Menes" (ve/veya "Narmer") bu hükümdarlardan sadece birisiydi. Bununla birlikte, Mısır'ın iki parçasını –Yukarı ve Aşağı– birleştirme fikri bütün hanedanların temelini oluşturmayı sürdürdü. Bu düşüncenin sembolü firavunların çifte tacıydı: Yukarı Mısır için beyaz, Aşağı Mısır için kırmızı. Firavunlar aynı zamanda "iki kadının sevgilisi"ydi: Hierakonopolis yakınlarındaki Nekhab'ın akbaba tanrıçası Nekhabet ve deltadaki

* Torino Krallar Papirüsü olarak da bilinir (ed.n.)

Buto'nun kobra tanrıçası Wadjet. Birleşmenin sadece Mısır'ın iki parçasının bütünleşmesi mi olduğu yoksa burada diğer alanların ve küçük devletlerin mi yer aldığı belli değildir.Yine de, Mısır'ın MÖ 3050 dolaylarındaki birleşmesinin, çok daha uzun süren bir gelişme sürecinin yalnızca bir bölümü olduğu açıktır. Daha bir 1000 yıl boyunca Mısır'da bir dizi bölgesel ve mahalli kültür söz konusu oldu ve birçok tapınak bu eski stillerde inşa edilmeye devam etti. Bunları birbirleriyle kaynaştırmak ve artık "Mısır" kültürünün en mükemmel örneği olduğu düşünüleni onlara kabul ettirmeye çalışmak oldukça uzun sürdü. Bu kültür firavunun sarayından türedi ve aşağı yukarı birleşme zamanında çok hızlı bir şekilde meydana çıktı. Kutsal firavunun etrafında, incelikle işlenmiş bir ideoloji, mecazlar ve törensellik yaratıldı, hiyeroglif olarak bilinen oldukça özgün bir yazı sistemi de birdenbire ve tamamen gelişmiş olarak ortaya çıktı. Bununla birlikte, bu saray sanatı ile kültürü yüzyıl boyunca çok sınırlı kapsamda var oldu ve sadece birkaç yapıya yoğunlaştı.

4.5.2 İlk Hanedanlar

İlk iki hanedanın Erken Hanedanlık dönemi (MÖ 3050-2700), yaklaşık MÖ 3200'den sonra gelen dönemdeki çok hızlı gelişmelerin ardından, Mısır devletinin temel özelliklerinin hâlâ oluşturulmakta olduğu bir geçiş dönemiydi. İlk dört hükümdardan sonra, bir krallar listesinden bağımsız olarak dönemin tutarlı herhangi bir tarihini yazmanın mümkün olmadığı apaçık ortadadır. Bu krallar Mısır'ın tamamında hüküm sürdüler ve civardaki hükümdarlarla yapılan savaşlar, krallığın evrimine temel oluşturmayı sürdürdü. Başkent, Nil'den geri kazanılan arazi üzerine, Menes tarafından geleneklere uygun olarak kurulan Memphis'teydi. Kent bu dönem boyunca devamlı büyüdü; Nil'in kollara ayrıldığı yerin yakınında önemli bir stratejik konumdaydı ve deltayla birlikte, bakır ve turkuvaz sağlayan Sina Yarımadası'na uzanan ticaret yollarını kontrol ediyordu. Krallar Yukarı Mısır'daki Abydos'ta büyük anıt mezarlara gömülmeye devam etti. Bu nispeten erken aşamada bile, Mısır'ın iki önemli bölgeyle kayda değer dış bağlantıları vardı. Birincisi, Nil boyunca güneyde hammadde ve köle kaynağı olan Nübye'ydi. Sina üzerinden doğuya, Suriye'ye giden yollar daha önemliydi. Sina Çölü'nden geçip büyük ticari yerleşmelere giden yollar üzerinde bir dizi küçük "alışveriş durağı" ve birleşmeden hemen sonra Mısır nüfuzunun bir uzantısının sezilebildiği Levant'ın güneyinde "koloniler" varlığını korudu. Levant'tan başlayarak Mezopotamya'ya ulaşan bağlantılar söz konusuydu. Bu yollar boyunca yolculuk eden sadece mallar değildi. Mısır'daki sanat motiflerinden bazıları, özellikle de yarı arslan yarı kartal olan kanatlı ejderha ve gül şeklinde rozetleri tutan birbirine dolanmış iki yılan motifleri kuşkusuz Mezopotamya'dan, hatta daha doğudaki Elam'dan çıkmıştı.

MÖ 2200 dolaylarına kadar süren Üçüncü ve Sekizinci hanedanlar arasındaki "Eski Krallık" döneminin geleneksel başlangıcı olan yaklaşık MÖ 2700'de, Mısır'da

güçlü, birleşik ve çok karmaşık bir devlet ortaya çıkmıştı. Ne yazık ki günümüze ulaşan kayıtlardan mantıklı bir tarih anlatısı elde etmek mümkün değil. Hükümdarların yaptırdığı anıt mezarlar ve steller, savaş esirleri ve Sina ile Nübye'den getirilen ganimetlerle birlikte sürekli olarak savaş sahnelerini gösteriyor. Yaklaşık MÖ 2695'te, Memphis yakınlarındaki Sakkara'da yer alan "Basamaklı Piramit" ile törensel yapılarda önemli bir farklılık ortaya çıktı. Bu, Üçüncü Hanedan'ın birinci veya ikinci kralı olan Coser'in anıt mezarıydı. Piramit, 457 metre uzunluğu ve 228 metre eni olan, dış kuleleri ve tek bir girişi bulunan kalın taş duvarlarla çevrili büyük bir alanın bir parçasıydı. Bu alanda bir dizi taş mezar ve piramidin önünde bir platform vardı. Bu, *Sed* festivalinde "kralın görünmesi" amacıyla yapılmış olan bir sahneydi. Kral Yukarı ve Aşağı Mısır'ın iki tahtında oturuyor, sonra da, Mısır'ın tüm toprakları üzerinde hak iddia etme ve Mısır halkına hükmetme hakkını sembolik olarak göstermek için kapalı alanda ve taş mezarların çevresinde dolaşıyordu.

Kraliyet anıt mezarının biçimi Dördüncü Hanedan'da değişti ve artık, *Sed* festivaline uygun olması amacıyla dikdörtgen bir kapalı alanı olmayan gerçek bir piramide dönüştü. Piramit güneşin ve bununla birlikte firavunun, hükmettiği ülkeden çok, güneş ve yıldızlarla ilişkisinin sembolüydü. Bu yapılar ortalama 2,5 ton ağırlığındaki (bazıları 15 tondu ve hiçbiri 1,5 tondan hafif değildi) 2.300.000 taş bloktan oluşan Büyük Piramit'le zirvelerine ulaştılar. Altın kaplama kapak taşı artık yerinde olmamakla birlikte, aslında tepesinin yerden yüksekliği 147 metreydi. Tüm bu Mısır anıt mezarları, çoğunlukla firavunun yıldızlarda, özellikle hiç kaybolmayan ve bu nedenle "ölümsüz" olarak görülen kutup çevresindeki yıldızlarda tecellisiyle bağlantılı göksel mecazlarla doldurulmuştu. Büyük Piramit'le ilgili, çoğu kez orantılarındaki gizli matematik üzerine, bir yığın spekülatif saçmalık türetilmesine rağmen, birtakım güçlü sembolik yapılar içerdiklerine hiç şüphe yok. 57 dönümlük bir alanı kaplayan tabanının dört kenarı, tam olarak kuzey-güney ve doğu-batı doğrultusunda olacak şekilde düzenlenmişti. İçeride yukarıya doğru çıkan bir koridor, sert bir eğimi olan Büyük Galeri'ye ulaşır. 8000 kilometre güneyindeki Assuan'dan getirilmiş çok sert bir granitten yapılmış olan bu galeri 46 metre uzunluğundadır, ancak tavan yüksekliği 8,5 metre olmasına rağmen eni sadece 2 metredir. Kuzey ve güney duvarlarında yerden sadece yarım metre yukarıya yerleştirilmiş, dışarıya kadar uzanan iki baca vardır. Bir tanesi, ölümsüz yıldızlardan biri olan "Thuban"a (Mısırlıların kuzey yıldızına verdiği isim) ve diğeri de Orion'a (ölümsüz Osiris) doğru yönelendirilmiştir. Bu yapılar gökyüzü gözlemevleri değildi, ancak tanrısal firavunun ölümünden sonraki değişimini sembolize ediyorlardı. Tüm bu yapılar son derece uzun dönemli muazzam miktarda işgücü gerektiriyordu. Hükümdarları, rahipleri ve bürokratları beslemek için sadece tarımsal artı ürünün değil, bunun yanı sıra bu elit projeler için gereken çok büyük miktarlarda zorunlu işgücünün de toplanması, sahip olabilecekleri toplumsal destek her ne olurlarsa olsun erken dönem devletinin gücünü gösterir.

Mısır köylüleri ve devleti hayatta kalmak için Nil'e ve onun yıllık taşkınlarına bağımlıydı; yaklaşık MÖ 2900'den sonra Mısır'da, Memphis'in güneyinde hemen hiç yağmur yağmamıştı. Nil Nehri yılda bir kez suyla dolan doğal kanalların yaklaşık 90 cm üzerinde kalan setleri doğal bir yolla oluşturmuştu. Bu taşkın ağustos ayının ortasında Yukarı Mısır'da, birkaç hafta sonra da kuzeyde oluyordu. Normal bir taşkın havuzlarda yaklaşık 122 cm su biriktiriyor ve kasım ayına kadar sular burada durmaya devam ediyordu. (Kötü bir yıl yaşandığında bazı havuzlar kuru kalıyordu.) Ortalama bir taşkın, vadi yüzeyinin yaklaşık üçte ikisinin üzerinden aşarak, yılda bir ürün almaya yeterli oluyordu. Tarımı geliştirmek için geniş ölçekte sulama yapmaya ve nehirden çıkan radyal ana kanallar açmaya gereksinim yoktu; düşük teknolojili bir dizi lokal önlem almak yeterliydi. Yapılması gerekenler taşan suların aktığı kanalların toprakla dolmasını önlemek ve onları derinleştirmek, doğal setlerin alçak noktalarını hendekler kazarak açmak, doğal kanallarda suyun birikmesini sağlamak için suların buralardan taşmasını önlemek ve suyu tarlalara kovalarla dökmekti. Bu basit sistemle işlenen araziyi doğal taşkın alanının dışına doğru büyütmek ve az sayıda alanda yılın sonlarına doğru ikinci bir ürün almak için suyu biriktirmek mümkündü. Mısır dünyasının tüm ritmi yıllık Nil taşkınına dayalı olarak oluşturulmuştu. Takvim sadece üç mevsime bölünmüştü: *Akhet* (taşkın), *Peret* (büyüme) ve *Şemu* (kuraklık). Nil taşkınları pek çok nehirdekinden daha güvenilirdi, ancak taşkının büyük ölçüde aksaması, özellikle bu birkaç yıl arka arkaya tekrarlanırsa, felaket demekti. Yaygın bir açlık tehlikesi, hayvanların ölümü ve bir sonraki ürün için gereken tohumlukları yeme zorunluluğu ortaya çıkardı. Elit tabakanın yiyeceklere el koymayı sürdürmek amacıyla yaptığı baskı, kaçınılmaz olarak toplumsal huzursuzluğa ve siyasi krize yol açardı. Mısır devleti uzun zaman devam eden bir krizle baş edecek kadar güçlü değildi.

Mısır tarihinin birçok dönemi Nil'in taşkınlarında meydana gelen değişimlerle bağlantılıdır. Yaklaşık MÖ 3200-2800 arasındaki dönemde, alışılmadık küçük taşkınlar ve bunların da neden olduğu sosyal karışıklıklar görülmüştü ve bu sorunla baş etmek için daha ileri derecede bir düzenlemeye duyulan ihtiyaç Mısır devletinin ortaya çıkmasında önemli bir etken oldu. MÖ 2700-2200 arasındaki Eski Krallık döneminin başarı ve istikrarı genellikle yüksek ve güvenilir bir taşkınlar zamanına denk gelmişti. Eski Krallık'ın yıkılması ve MÖ 2180-1991 arasındaki Birinci Ara Dönem, neredeyse kesin olarak bu zamana ait felaket derecede sığ taşkınlarla bağlantılıydı. Birinci Ara Dönem, ilk firavunlarla ilişkilendirilen kraliyet binaları ve kitabelerden dikkat çekecek denli yoksundur, ancak ortaya çıkan küçük, yerel krallık hükümdarlarının anıt mezarları hem çoktu, hem de özenle yapılmışlardı. Görünen o ki, Nil taşkınlarının çok sığ olmasının yol açtığı ekonomik ve sosyal karmaşanın sonucu Mısır devletinin alt yapıyı ayakta tutma becerisinin azalması, merkezi kontrolün zayıflaması ve bir miktar yiyecek sağlamayı ve bölgesel savunmayı düzenleyebilen bölgesel hükümdarların (belki bunlar Eski Krallık'ın o bölgelerdeki valileriydi) ortaya çıkmasıydı. Bu hükümdarlar arasında kaçınılmaz olarak sürekli bir çatışma

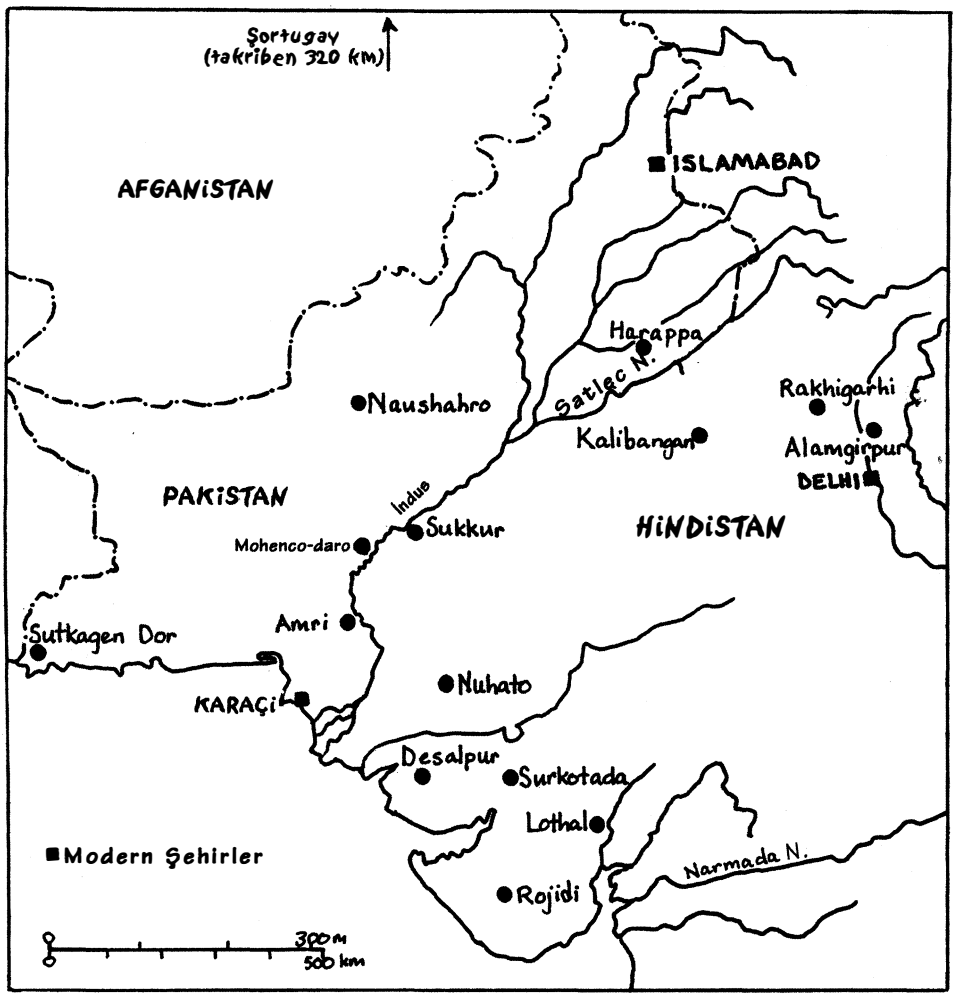
vardı. Bu dönemin sınırları belirsizdir, ancak MÖ 2180'den sonra Mısır'da 20 yıl kadar büyük bir iç savaşın ve sosyal kargaşanın olduğu görülür. MÖ 2160-2040 arasında, merkezi Memphis'in yaklaşık 9,5 kilometre kuzeyindeki bir bölgede yer alan bir hanedan vardı, ancak Nil Vadisi'nin sadece bir bölümünde hüküm sürüyordu. Yaklaşık MÖ 2130'da, Yukarı Mısır'daki Teb'de başka bir hanedan ortaya çıktı. MÖ 2040-2000 arasındaki bir yerlerde Nil'in taşkınları düzelmeye başladığında, Smatovi ("iki ülkeyi birleştiren") adındaki bir hükümdar birleşmiş bir Mısır krallığını yeniden kurdu.
[*Geç Dönem Mısır* **7.1.2**]

4.6 İndus Vadisi

Yaklaşık MÖ 2300'de İndus Vadisi'nde ve çevresindeki alanda gelişen uygarlık, dünya üzerindeki üçüncü gelişmeydi, buna rağmen bütün ilk uygarlıkların en az bilinenidir. Yazısı hâlâ deşifre edilememiştir, iç yapısı ve kültürü hakkında çok az şey bilinmektedir ve MÖ 1750'den sonra, birikimlerinin çok azını daha sonra gelen toplumlara ve devletlere aktararak çok hızlı bir şekilde çökmüştü. İlk uygarlıklar arasında en kısa ömürlü olanıydı ve başarısının en yüksek seviyesi, MÖ 2300'den sonra muhtemelen 300 yıldan fazla sürmedi.

İndus Vadisi'nde tarımın ilk kanıtları yaklaşık MÖ 6000'e tarihlendirilir. Başlıca ürünler buğday ve arpaydı; bunların tarımı neredeyse kesin olarak Güneybatı Asya'daki ilk köylerden yayıldı. Ayrıca, bezelye, mercimek ve hurma da yetiştiriliyordu. Önemli ürün pamuktu; dünya üzerinde herhangi bir yerde yetiştirilmesine dair ilk kanıt budur. Evcilleştirilen başlıca hayvanlar olan hörgüçlü sığır, manda ve domuzlar yerel sürülerden evcilleştirilmiş gibi görünüyor. Güneybatı Asya'nın başlıca hayvanları olan koyun ve keçilerin önemi daha azdı. Yaklaşık MÖ 4000'den itibaren nüfus artınca kerpiçten yapılmış büyük köyler vadide hızlı bir şekilde çoğaldı ve bölgedeki kültür giderek birbirine benzemeye başladı. Bu ilk çiftçilerin temel sorunu, Himalayalar'dan beslenen İndus'un haziran ile eylül ayları arasında vadide geniş alanları sular altında bırakması ve sık sık yatağını değiştirmesiydi. Yaklaşık MÖ 3000'den itibaren taşkınları kontrol altına almak ve çevredeki tarlaları sulamak için büyük bir alanı kapsayan çalışmalar yapıldı. Buğday ile arpa, taşkının suları geri çekilirken ekiliyor ve ilkbaharda hasat ediliyordu. Sulama miktarının ve taşkın denetiminin artması yiyecek fazlasını artırdı; MÖ 2600 dolaylarından itibaren 100, en fazla 200 yıl içinde çok karmaşık bir toplumu ortaya çıkaran hızlı bir sosyal ve siyasi gelişme dönemine yol açtı.

Uygarlığa yol açan süreç veya doğası hakkında çok az şey biliniyor. Hükümdarların hiçbirinin, hatta kentlerin bile adları bilinmiyor. Burada iki büyük kent vardı: Güneyde Mohenco-daro ve kuzeyde Harappa yerleşmeleri. Gelişmelerinin en yüksek noktasında 30-50.000'lik (yaklaşık Uruk büyüklüğünde) bir nüfusları olmuş olabilir, ancak bunlar, 482.270 metrekarelik bir alana sahip olan İndus Vadisi'nde yer alan, bu büyüklükte bir eşi daha bulunmayan yerleşmelerdi. İki

Harita 9: İndus Vadisi Uygarlığı

kentin benzer bir plana sahip olduğu görülüyor. Batı tarafında, hepsi kuzey-güney doğrultusunda yönlendirilmiş olan başlıca kamu yapılarının bulunduğu bir "iç kale" yer alıyordu. Doğuda çoğunlukla konut alanlarının yer aldığı bir aşağı kent vardı. İç kale bir tuğla duvarla çevrilmişti ve tüm kenti içine alan bir duvar daha olmuş olabilir. Sokaklar düzenli bir plana göre, evler eşit büyüklükteki tuğlalardan yapılmıştı. Tüm vadide ortak bir ağırlık ve ölçü seti vardı. Sanat motifleriyle dini motifler de büyük bir benzerlik gösteriyordu. Tüm bu özellikler İndus Vadisi toplumuna büyük bir denetimin hâkim olduğunu akla getirir.

İndus Vadisi uygarlığı geniş ticaret ağlarının merkezinde yer alıyordu. Orta Hindistan'dan altın, İran'dan gümüş ve Racputana'dan bakır geliyordu. Birçok

alış veriş yeri ve ticaret kolonisi de kurulmuştu. Bunların bir bölümü iç kısımlarda, Orta Asya'ya açılan geçitlerdeki stratejik noktalardaydı. Diğerleri Hindukuş Dağları'nın kerestesi gibi önemli kaynaklara ulaşımı kontrol ediyordu. İndus Vadisi'ndeki en yakın yerleşmeye 724 kilometreden daha uzak, bilinen tek lapis lazuli kaynağı Ceyhun (Amuderya) boyundaki Şortugay'da bir ticaret kolonisinin bulundurulması, uygarlığın yaygın etkisini gösterir. Hatta daha kuzeyde, Kopet Dağı'nın arkasında ve Hazar Denizi yakınındaki Altın Tepe'yle bağlantılar vardı. Burası 10 metre kalınlığında bir duvarın çevrelediği 7500 nüfuslu bir kasabaydı, içinde, 50 çömlek fırınının bulunduğu büyük bir zanaatkârlar mahallesi yer alıyordu ve İndus Vadisi'yle düzenli olarak ticaret yapıyordu. Ayrıca, deniz ticaret yollarını kontrol etmek amacıyla Kambay Körfezi'nin başlangıcındaki Lothal gibi yerleşmelerde ve batıda Makran sahilinde bir dizi kale vardı. Bu kaleler Körfez'den aşağıya ve sonra tüm Makran sahiline doğru seyreden gemileriyle, MÖ 2600 dolaylarından itibaren gelişen Mezopotamya ticareti için önemliydi. İndus Vadisi Mezopotamyalılar tarafından "Meluhha" olarak biliniyordu. Bir tek Bahreyn'de yapılan özel mühürlerin İndus Vadisi'nde keşfedilmesi ve İndus Vadisi uygarlığının, tüccarlarının kaldığı özel bir köyün bulunduğu Mezopotamya'da küçük bir tercümanlar kolonisi bulundurması ticaretin seviyesini gösterir.

İndus Vadisi uygarlığı MÖ 1700 dolaylarında çok hızlı bir şekilde son buldu. Çöküşün nedenleri karmaşıktı. Mezopotamya'da olduğu gibi çok yüksek sıcaklıkların hüküm sürdüğü ve drenajın yavaş olduğu elverişli olmayan bir çevrede yapılan sulama, toprağın tuzlanmasına ve ürün veriminin düşmesine yol açmıştı. Ayrıca, İndus'un yıllık taşkınını kontrol altında tutmak zor olmuş olabilir. Çok daha önemli bir yaklaşım, kerpiç tuğlaların, güneşte kurutulduğu Mezopotamya'dan farklı olarak, İndus Vadisi'nde odun yakılan fırınlarda kurutuluyor olduğu gerçeğiydi. Birkaç yüzyıl içinde vadi ormansız kalmıştı. Bu durum, toprak erozyonunu ve drenaj kanalları ile sulama hendeklerinin alüvyonla dolmasını güçlü bir şekilde hızlandırmış olmalı. Tüm bu etkenler bir iç zaafa ve ortaya çıkmış olan karmaşık toplumu ve devleti ayakta tutamamaya yol açmış gibi görünüyor. Sonuç, dışarıdan, muhtemelen çevreden gelen göçebe gruplar tarafından fethedilmek oldu. Bölgede kent yaşamı ve "uygarlık" yok oldu; benzer sorunlardan sonra Mezopotamya ve Mısır'da olduğu gibi bir toparlanma burada yaşanmadı. Neredeyse 1000 yıl sonra kent yaşamı Hindistan'da yeniden geliştiğinde, bu gelişmenin merkezi güneye ve doğuya doğru Ganj Vadisi'nin çevresi oldu. Bu bölge, Kuzey Hindistan'da ortaya çıkan çeşitli devletlerin ve imparatorlukların çekirdeği olmaya devam etti.
[*Geç Dönem Hindistan* ***7.3.3***]

4.7 Teknoloji

Mezopotamya, Mısır ve İndus Vadisi'nde birbirinden bağımsız uygarlıklar ortaya çıkarken, her üçünü (ve çeperdeki çok sayıda bölgeyi) de etkileyen gelişmeler

yaşandı. Özellikle, çok sayıda önemli teknolojik adım, MÖ 3000 dolaylarında tam da Mezopotamya'da daha karmaşık bir toplum ve devlet ortaya çıkarken, atıldı. Tüm bu gelişmelerin bağlantılı olduğu konusunda, pek kuşku yoktur.

İlk adımlardan bazıları çanak çömlek yapımındaki yeniliklerdi. Birkaç bin yıla rağmen, kil oluşumların elle biçimlendirilen halkalar halinde biraraya getirildiği ve ateşte doğrudan pişirildiğini gösteren üretim yöntemleri nispeten ustalıktan yoksundu. Delikli bir zeminin kabı ateşten ayırdığı ilk gerçek çömlekçi fırınları MÖ 4000 dolaylarında icat edildi. Fırınlar asıl çok renkli çömleklerin yapımı için vazgeçilmezdi ve dışta taş ya da kerpiç bir duvarla birlikte kilden yapılıyorlardı. Bu fırınlar Mezopotamya'da tepesinde bir hava deliğinin bulunduğu kubbe biçimindeydi, Mısır'da ise daha çok baca şeklinde. 500 yıl kadar sonra, bir el çömleği biçimlendirirken diğer elin bir süre dönerek duran bir platformu çevirdiği ilk çömlekçi çarkı geliştirildi; devamlı olarak dönen çark MÖ 700 dolaylarına kadar icat edilmedi. Fırınlara benzeyen ocaklar da kerpiç tuğlaları pişirmek için kullanılabiliyordu. Mezopotamya'da bu teknik, yapıların en önemli bölümlerinde kullanılacak tuğlalarla sınırlandırılmışken, İndus Vadisi'nde kerpiç tuğlalar yaygın bir şekilde fırınlanıyorlardı. (Kral saraylarında bile güneşte kurutulmuş kerpiç tuğlaların kullanılması devam etti.) Dokuma tezgâhları MÖ 3500 dolaylarında hem Mısır'da hem Mezopotamya'da kullanılıyordu; bunlar, ağırlıklarla yerinde tutulan ve iki yanda uzanan, aralarında gerilmiş atkı ipliklerinin yer aldığı kirişleriyle, dik olarak yere saplanmış kısa değneklerden daha fazlası değildi.

Tarım teknolojisinde de yavaş yavaş değişiklikler oluyordu. Mezopotamya'da erken Obeyt döneminde, kolayca yapıldıkları ve bol hammadde var olduğu için kilden üretilmiş oraklar kullanılıyordu. MÖ 3000'den hemen sonra bunların yerini, tahta bir sapa geçirilip (Mezopotamya'da yeraltındaki petrol yataklarından sızdıkları için kolayca elde edilen) katranla yapıştırılan çakmak taşından oraklar aldı. Aslına bakılırsa, toprağın yüzeyini üstünkörü sıyıran çatallı sopalardan başka bir şey olmayan sabanlar tahtadan yapılıyor ve (dünyanın birçok yerinde binlerce yıl olduğu gibi) insanlar tarafından çekiliyordu. Hayvanlara koşum takma teknikleri geliştirilene kadar, çok az ilerleme mümkün oldu. Mısır'daki en erken resimler boynuzlarından koşulmuş öküzleri gösterir. Mezopotamya'da onagerler (bir tür yaban eşeği) kullanılıyordu. Bir tasmayla yerinde tutulan bir boyundurukla kontrol ediliyorlardı, ancak ne yazık ki, saban çekildiği zaman hayvanın nefessiz kalma tehlikesi vardı. MÖ 3000 dolaylarında Mezopotamya'da sabanda önemli bir değişiklik yapıldı. Artık, sivri uçlu tek bir tahta parçası, toprağı bir parça kesen ve yana iten ve böylece daha derin ve daha geniş bir karık oluşturan bir taban biçimini almıştı. İki hayvanın koşulmasını gerektirecek kadar ağır olan bazı sabanlarda bir tohum oluğu vardı. Tüm bu sabanlar, her ne kadar gevşek topraklarda başarılı olabiliyorsa da, tohumların toprağın içine daha iyi yerleşmesini ve yeterince belirgin saban izleri arasındaki zararlı otların kolayca temizlenmesini sağladıkları için verimliliği artırdılar.

Hayvanlara tarımsal işler işin koşum takılması, dünya üzerindeki ilk yapay kara taşıtı fikrine yol açtı. Hayvanların çektiği kızaklar çok erken tarihlerden beri

Mezopotamya'da biliniyordu, ancak iki ve dört tekerlekli arabalar yaklaşık MÖ 3500'den beri kullanılıyordu. Bu arabalar hâlâ çok kaba saba ve kullanışsızdı; tekerlekler masifti ve birbirine tutturulmuş üç parça tahtadan yapılıyorlardı. Bozuk toprak yollarda kolayca kırılıyor ve kentlerin dışında az kullanılıyor olmalılar. Uzun yolculuklar için yük öküzleri kullanma eğilimi varsa da, iki tekerlekli arabalar İndus Vadisi'nde de biliniyordu. Mısır'da tekerlekli araçlar alışıldık değildi; eşyaları (hatta anıtsal yapılarda kullanılan ağır taşları) Nil üzerinden nakletmek nispeten kolaydı. Karada, papirüs kamışından yapılmış ipleri kullanarak kızakları insanların çekmesi olağandı; piramitler, kızaklar üzerinde duran taşların insanlardan oluşan büyük ekipler tarafından yukarıya sürüklendiği devasa rampaların kullanılmasıyla inşa edilmişti. İlk kayıklar hakkında az şey biliniyor. Akdeniz'de MÖ 10.000 dolaylarında kullanılmış olmalılar (sonra da dünyanın başka taraflarında), zira Melos Adası'ndan çıkan obsidiyenin anakaranın çok büyük bir bölümünde kullanıldığı tespit edilebilmektedir. MÖ 3000'den önce gemiler Körfez boyunca Umman'a ve birkaç yüzyıl sonra İndus Vadisi'ne yelken açıyordu. Mısır'da bilinen ilk tahta kayıklar daha önce papirüsten yapılanların bir kopyasıydı –omurgaları ve kaburgaları (ve dolayısıyla ambarları) yoktu– ve herkes, kürekçilerin oturaklar üzerinde oturdukları güvertede yolculuk etmek zorundaydı.

MÖ 3000 dolaylarında en önemli teknolojik gelişmelerden bazıları, insanın taş aletlere uzun süren bağımlılığının sona erdiğinin işareti olan, madenlerin kullanılmasıydı. İnsanların madenlerle ilk ilişkileri madenlerin pigmentlerini kullanmak olmuş olmalı: (her ikisi de demir cevheri) sarı ve kırmızı okr* ve bakır cevheri olan malaşit (yeşil) ve azurit (mavi). Bunlar yerleşik toplumlar ortaya çıkmadan önce on binlerce yıl bedenleri süslemek ve ritüeller için kullanılmıştı. Bakır, bir metal olarak maden yataklarında bulunur ve çekiçle dövülerek şekil verilebilir, ince şeritler halinde dövülebilir, hatta yüzük ve süs yapmak için birleştirilir. Bu küçük nesneler (maden sadece çok az miktarlarda bulunduğu için boyutları sınırlıydı) bakırın ilk kez eritilmesinden önce, binlerce yıl boyunca yapılmıştı. Bu can alıcı gelişmenin tam olarak nerede ve nasıl olduğu bilinmemektedir. İlk bakır madeni, muhtemelen mavi cam elde etmek için taş bakır cevheriyle birlikte yüksek ısıda, bir potanın içinde ısıtılırken fayans –sentetik bir lapis lazuli– üretimi sürecinin bir parçası olarak eritilmişti. Bu işlemin Mezopotamya'da yapılmış olması yörede hiç bakır cevheri olmadığı için, ihtimal dışı görünüyor. En muhtemel yerler belki, MÖ 6000-5000 kadar erken bir tarihte Anadolu ve İran yaylasıdır. Kuşkusuz, eritme tekniklerinin keşfedilmesinde pek yararı olmayacak çömlek fırınlarının gelişmesinden önce yapılmıştı. Çok az ekipman gerektiriyordu; işin anahtarı bilgi ve kavrayıştı. Bakır cevheri muhtemelen yakacak (kömür veya çok kuru odun) ile karıştırılıyor ve çok derin olmayan bir çukurda bir gün kadar akkor halinde bırakılıyordu. Karışım soğuduğu zaman bakır madeni dibe çökmüş oluyordu. Gerçi camsı cürufu kazımak gerekiyordu. Ardından bakır ya çekiçle

* Aşı boyası (ç.n.)

dövülüyor ya da tekrar ısıtılıp (çoktan beri kerpiç tuğlalar için kullanılmakta olan) kalıplara dökülüyordu; MÖ 3300 dolaylarında iki parçadan oluşan kalıplar, hatta daha özenli şekiller vermek için kapalı kalıplar geliştirilmişti.

Bu teknikler ve madeni nesnelerin üretimi az sayıdaki zanaatkârla sınırlıydı. Önceleri temel olarak küçük nesneler yapıldı: boncuklar, iğneler ve çengeller. Bu kısmen bakır kullanımının sınırlı olmasından kaynaklanıyordu; keskin bir kenar elde etmek zordu ve bu nedenle askeri ve tarımsal işlevler açısından pek yararı yoktu. MÖ 2000'lerde bakır oraklar Mezopotamya'da oldukça yaygın bir şekilde kullanılıyorlardı, ancak bunlar var olan çakmaktaşı oraklara göre pek de iyi değildi. Ayrıca maden cevherleri hâlâ nispeten az bulunuyordu; birçok nesne eritiliyor ve maden yeniden kullanılıyordu. Yine de teknikler gelişmeye devam etti ve arsenikli bakır cevherlerinin kullanılmasıyla sonuç daha iyi bir ürün oldu. MÖ 3000 dolaylarında gelişmenin hızı çok süratli bir şekilde arttı. 100 yıl içinde kurşun, gümüş, kalay ve altın, bunların hepsi, kullanılıyordu. Aslında MÖ 3000'den önce altın pek kullanılmıyordu, yine de MÖ 2600'larda Mezopotamya'da tapınak ve saray atölyelerindeki zanaatkârlar siyasi ve dini elit tabaka için olağanüstü karmaşık nesneler üretiyorlardı.

MÖ 3000 dolaylarındaki en önemli gelişme, erime sürecinde bakır cevherine az miktarda kalay cevherinin katılmasıyla, sadece erime ısısının düşürüldüğü ve erimiş madenin kalıplara daha kolay döküldüğünün değil, aynı zamanda çok daha sert bir nihai ürünün –bronz– elde edildiğinin keşfedilmesiydi. Bu sürecin tam olarak ilk defa nerede keşfedildiği bilinmiyor, ancak yine (uzun bir süre büyük bir üretici olan) Anadolu ve İran en muhtemel seçenekler. Yine de, bunun ötesinde bir gizem var. Kalay cevherleri bakır cevherlerinin yakınında bulunmaz ve bir tek granit kayalarıyla bir arada bulunur. Güneybatı Asya bölgesinde hemen hiç büyük kalay yatağı yoktur ve en muhtemel kaynak Afganistan'dadır. (Alternatifler Kuzey Portekiz, Britanya ve kalayı çok sonra yaygın olarak kullanan Cornwall'dir.) Bu nedenle bronz üretimi çok uzun mesafeli ticaret ağlarının korunmasına bağlıydı. Bu pekâlâ bronzun MÖ 3000'den sonraki 1000 yılda nispeten yavaş bir şekilde benimsenmesinin sebebi olabilir. Yine de, Mezopotamya'da yüksek kaliteli bronz yapılıyordu; sert ama kolay kırılmayan bir maden elde etmek için kalay miktarı %8-10 arasında oldukça sabit tutuluyor, biraz kurşun ilave edilmesi de bronzu daha akışkan yapıyor ve geliştirilmiş olan karmaşık dört parçalı kalıplara dökülmesini kolaylaştırıyordu. Yaklaşık MÖ 2000'den önce Mısır'da bronz az, ama bakır, özellikle de daha sert olan arsenikli bakır, yaygın bir şekilde kullanılıyordu.

MÖ 2000 dolaylarındaki büyük teknolojik gelişme, ateşin ısısını artırmak için keçi derisinden körüklerin icadı oldu. (Daha önceleri sadece bir üfleme borusu vardı.) Bu sadece büyük miktarlarda maden üretimine değil, aynı zamanda önce kavrulabilen daha yaygın bakır sülfid cevherlerinin kullanılmasına imkân sağlıyordu. Artık maden halindeki bakıra kalay cevheri katmak yerine, önce maden

halindeki kalaya indirgeniyor ve sonra iki maden birbiriyle karıştırılıp ısıtılıyordu. Bu daha uzun bir süreç olmasına rağmen çok daha etkiliydi ve değişik işlerde kullanılacak bronz elde etmek için kalay miktarının değiştirilmesine imkân sağlıyordu. Sadece bu icatlar ve uyarlamalarla gerçek bir "bronz çağı" gelişebilirdi. Neredeyse aynı zamanda ilk cam, fayans üretimi esnasında neredeyse kesin olarak, tesadüfen üretildi. (soğuma esnasında camın büzüşmesini önlemek için) Kurşunun ilave edilmesi de tuğla, kiremit ve çanak çömlek gibi toprak ürünlerin üzerine bir sır tabakasının çekilmesine imkân sağlıyordu. Yine de izleyen 1000 yıl boyunca cam çok kısıtlı olmaya devam etti.

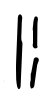
İlk madenlerin çıkarılması çok ilkel madencilik tekniklerine bağlıydı. Madenler küçük ve tehlikeli yerlerdi ve bu nedenle buralarda genellikle köleler çalışıyordu. Havalandırma bacaları ve su seviyesinin altında çalışmayı mümkün kılan pompalar yoktu. Madencilik, maden damarını takip edebilmek için kazmak ve sonra cevheri çıkarmak için ateş yakmak ve taş aletlerle yerinden söküp çıkarmak demekti. Madeni aletlerin ortaya çıkması yardımcı oldu, ancak temel bir fark yaratmadı.

[*Geç Dönem Teknoloji* ***8.1***]

4.8 Yazı

Yazının evrimi uygarlığın gelişmesi için temel olmuştu. İnkalar gibi pek azı yazı olmadan da işlerini yürütebilmişlerse de, çoğu erken uygarlıkta devletin işlemesi için temel olarak alındı. Yazının amacı bir dili temsil etmek değil, bilgiyi saklamak ve aktarmaktı. Başlarda, temel olarak ticaret ve idari işlere ilişkindi; edebiyat uzunca bir süre ortaya çıkmadı ve nesilden nesile sözlü olarak kolayca aktarılabilirdi. Yazının gelişmesi uygarlığın "nedeni" olmadı; giderek karmaşık bir hale gelen bir toplumda yer alan elit tabakanın ihtiyaçlarını karşılamak için geliştirildi ve ardından daha fazla güç ve kontrol doğrultusundaki eğilimleri güçlendirdi. Okuryazarlık son yüzyıllara kadar çok küçük bir azınlığa özgü olmaya devam etti ve yazı, bilgiyi sınırlu tutmak amacıyla çoğu zaman bilinçli olarak karmaşık tutuluyordu; zira devletin gücü ve devlet ile elit tabakanın halkın çoğunu kontrol altında tutup sömürebilmesi açısından yazı büyük öneme sahipti. Sadece onlar bilgiye ulaşabilirlerdi; sadece onlar belli kararları alabilir ve toplumun faaliyetlerini düzenleyebilirlerdi. Bilim ve okuryazarlık üzerindeki tekellerin elitler arasında bir birlik ruhu yaratmak ve onların değer sistemlerini yaymak bakımından da güçlü bir işlevi vardı. Bizim kültür ve uygarlık diye adlandırdıklarımız işte bunlardır.

Tüm yazılar aynı işlevi yerine getirmekle birlikte, farklı toplumlarda olağanüstü bir çeşitlilik sergilerler. Yakın zamana kadar, yazıların –"Batı uygarlığı"nda kullanılan alfabenin– en gelişmiş düzeylerine ulaşmadan önce genellikle bir dizi aşamadan geçerek evrimleştiği varsayılıyordu. Yazı sistemlerinin tırmanabildikleri

Piktogramlar		'Klasik' Sümerce MÖ y. 2.400		Eski Babilce MÖ y. 1700	Resim	Anlam
URUK Dikey	Takriben MÖ y. 3.000	Linear	Çivi Yazısı			
					BOYUN ve BAŞ	BAŞ ÖN TARAF
					BOYUN ve BAŞ + SAKAL ve DİŞ	AĞIZ, BURUN DİŞ, SES KONUŞMAK, KELİME
					ÖRTÜLMÜŞ VÜCUT (?)	ADAM
					OTURAN KUŞ	KUŞ
					BOĞA BAŞI	ÖKÜZ
					YILDIZ	GÖK GÖK TANRISI TANRI
					SU AKIŞI	SU TOHUM BABA OĞUL

Çizim 2: Çivi Yazısının Evrimi

ve tırmanmaları gereken böyle bir "merdiven"in olmadığı ve alfabetik sistemlere evrilmeyenlerin "başarısız" olmadığı artık kesindir. Hiçbir yazı doğası gereği diğerlerinden "daha iyi" değildir ve her birinin bazı avantajları ve dezavantajları vardır. Bir yazıyı oluşturmak için atılan ilk adımlar, örneğin bir ayak resminin ayak kelimesi için kullanılabildiği, piktogramlardı. Piktogramlar ayak resminin aynı zamanda "ayakta durmak" ya da "yürümek" anlamına geldiği ideogramlara çok kolay dönüştürülebilir. Bu iki yazı tipi, örneğin Çince'de olduğu gibi, bir yazı oluşturmak üzere birleştirilebilir. Dezavantajı, çok sayıda sembole ihtiyaç

duyulmasıdır; çoğu çok ender kullanılmasına rağmen Çin yazısında 70.000 civarında sembol vardır. Dile ortalama bir düzeyde hâkim olabilmek için bunların en azından 3000 tanesine ihtiyaç duyulur. Sistemin avantajı, kullanılan dile bağımlı olmamasıdır; bir inek resmi Fransızca'da "vache" ya da İngilizce'de "cow" olarak okunabilir. Bir sonraki aşama hece yazılarının gelişmesidir. Bu, simgelerin seslere denk olduğu fonetik bir sistemdir. Çoğu dil için bu tip 80-100 simge yeterlidir. Simge sayısının daha da azalmasına alfabetik sistemlerde rastlanır; çoğunda 20-30 simge vardır. (Alfabenin gelişmesi 8. bölümde ele alınmıştır.)

Dünya tarihinde görülen yazı tiplerinin gelişmesi ve bunlara uyum sağlanması basit bir süreç değildir. Birçok durumda toplumlar başka bir toplumun yazısını benimsemişlerdir. Bunlardan ilki, göreceğimiz üzere, Sümer'de bitişken* Sümer dili için geliştirilmiş çiviyazısını, Babil'de konuşulan Sami dili için ideal olmamasına rağmen, Babillilerin kullanmasıdır (MÖ 2000'den kısa bir süre sonra). Yunan alfabesi Fenike alfabesinin bir uyarlamasıdır. En ilginç alanlardan biri, Japonca için kesinlikle uygun olmamasına rağmen, Japonların Çin yazısını benimsemeleridir. Bunun sonucu olarak Japon çocukları okuma yazmayı Avrupa'daki ve Amerika'daki çocuklardan ortalama iki yıl geç öğrenmektedir, ancak bu olgu çok rekabetçi modern bir ekonominin gelişmesine engel olmamıştır. Yazılar Rusların Orta Asya'da (Bizanslı keşişlerin taklit etme yoluyla doğal olmayan bir şekilde yarattığı bir yazı olan) Kiril yazısı ile yaptığı gibi, egemen siyasi güçler tarafından da empoze edilmişlerdir.

Yazıların, yazılma şekilleri de çok farklıdır ve bir kez daha, doğaları gereği hiçbiri "daha iyi" değildir. "Batı"da kullanılan modern alfabetik sistemler soldan sağa ve sayfanın yukarısından aşağıya doğru yazılır. Tüm Sami yazıları hem ters yöne, hem de sayfanın yukarısından aşağısına doğru yazılır; bununla birlikte elyazmaları, Batı'nın kurallarında olduğu gibi arkadan öne doğru okunur. Çince (ve dolayısıyla Japonca) sayfanın yukarısından aşağıya doğru dikey satırlar halinde, fakat aynı zamanda arkadan öne doğru yazılır. Mezo Amerika'da Mayaların yazısı ikili dikey satırlar halinde yazılıyordu. Mısır hiyeroglifleri gibi piktografik yazıların çoğunda sözcükler satırın başına doğru "bakar"ken alfabetik işaretler satırın sonuna doğru "bakar". Erken Yunan yazısı *boustrophedon* niteliğindeydi; satırlar soldan sağa ve sağdan sola doğru birbirini izliyor ve simgelerin yönü de değişiyordu. Sözcük simgelerinin kelime ve cümle halinde yazılma evrimi çok yavaş oldu. Mısırca, çiviyazısı ve Sanskritçe, kelimelere ve cümlelere bölünmez ve erken ortaçağ Avrupa'sında dini elyazmalarında bu genellikle böyle yapılmaz. Bilinen ilk bölünmeler Sudan yöresindeki Meroitic yazıda ve Kıbrıs lehçesinde görülür; her ikisi de boşluk bırakmak yerine nokta ve tire işaretini kullanıyordu.

* Kendi başlarına anlamları olan ayrı ayrı sözcükleri veya bunların parçalarını birleştirme yoluyla yeni sözcükler oluşturma (ed.n.)

Dünya üzerinde bilinen ilk yazı Mezopotamya'da geliştirildi. Yazının öncülleri Obeyt döneminde (MÖ 5500-4000) iki türde bulunmuştur; birincisi mühürler ve ikincisi, içinde sayılar basılı olanlarla içinde küçük kil işaretler ve tüm yüzeyinde mühür baskılar olan içi oyulmuş kil toplar. Birinciler tahminen sahipliği göstermek için kullanılıyordu, ancak ikincilerin ne işe yaradığı bilinmiyor. İlk gerçek yazı Uruk'ta MÖ 3200'e tarihlendirilen Eanna tapınak yapı grubunda bulunmuş bir dizi tablette görülür. İçerikleri, yazının çoktan karmaşık ve hiyerarşik bir hale gelmiş olan toplumun idari ihtiyaçlarını karşılamak için geliştirildiğini göstermektedir. Tabletlerin yaklaşık %85'i tapınak yönetiminin ekonomik kayıtları ve malların taşınması, belgeyle yapılan dağıtımlar ve benzeri işlevleri ele alır. Geriye kalanlar "kral" ya da "lider"den başlayarak "kanunlar", "kent", "askeri birlikler", "sabanlar" ve "arpa"dan sorumlu çeşitli görevlilere ait 15 simgeyle birlikte uğraşların hiyerarşik bir listesini, dini görevliler ve ayrıca demirci, gümüş işçisi, çoban ve haberci gibi birçok meslekle ilgili simgeleri sunar.

Eanna tabletlerinde çoğunluğu piktograf şeklinde olan 2000 kadar simge vardır. Simgeler ıslak kil tabletlere kolayca işleniyordu, ancak bunun pek çok dezavantajı vardı. Tabletler çok yer kaplıyordu (bazıları 5,5 kg'dan daha ağırdı) ve bir kere kuruduktan sonra düzeltmek ya da ek yapmak mümkün değildi. Kil üzerine kama şeklindeki bir kalemle yazma zorunluluğu, yazıda birçok ilerleme sağlanmasını sağladı. Çiviyazısı evrimleştikçe sözcüklerin simgeleri daha az piktografik ve daha çok soyut hale geldi. MÖ 2000'lerde simgelerin sayısı 1000'e düştü, bununla birlikte sadece çok azı düzenli olarak kullanılıyordu. Önceleri çiviyazısı dikey satırlar halinde yazılırken daha sonra soldan sağa doğru yatay satırlara dönüştü ve sözcük simgeleri de 90° ters döndü. Başlangıçta simgeler Sümer dilinin seslerini çok az yansıtıyordu ancak zamanla bu da sağlandı. Örneğin Sümerce'de "vermek" *sum* idi, ancak bunun için bir piktograf bulunmuyordu. Kâtipler bu nedenle, muhtemelen biraz farklı telaffuz edilmekle beraber, sarımsağın da simgesi olan *sum*'u kullandılar. Sümer'in Akadlı Sargon tarafından fethinin, Akad dilinin giderek daha çok kullanılmasının ve Sümer dilinin gerilemesinin ardından çiviyazısı Akad diline uyarlandı. Bu üç tip simge kullanılarak yapıldı: telaffuz edilen bir heceyi göstermek için hece simgesi, bir kelime ya da fikir için ideografik simge ve okuyucuya ardından hangi tip simgenin geldiğini göstermek için belirleyici simge. Daha da karmaşa yaratan konu, bazı simgelerin farklı zamanlarda üç işlevi de görmesiydi. İlk defa kullanılmasının üzerinden 1000 yıldan biraz fazla bir zaman geçmesinden sonra, nispeten basit olan Sümer piktogramları farklı diller için kullanılabilecek çok karmaşık bir yazıya evrildi.

Çiviyazısı evrim geçirince kullanımı daha da yaygınlaştı. MÖ 2900 dolaylarında Ur'da arazi alımlarının detaylı metinlerini taşlara kazımak için kullanılıyordu. Bir 300 yıl içinde kraliyet kitabeleri ve dini metinler, MÖ 2500'lerde köle satışları, borç anlaşmaları ve iş hayatındaki kayıtlar için kullanılmaya başladı. 300

yıl sonra ilk ilkel "kanunname" yazılmıştı. Yazının kullanımı Mezopotamya'dan İran'daki Elam'a ve daha doğrudan bir şekilde Suriye'deki Ebla'ya yayıldı. 1975 ve 1977'de İtalyan bir ekibin keşfettiği kraliyet sarayı arşivinde, Mezopotamya'dan alınmış, çiviyazısıyla yazılmış 15.000 tablet bulunuyordu. Tabletler yaklaşık MÖ 2500-2300'e tarihlendirilmiştir ve kuşkusuz bir Sami dilinde yazılmışlardı. Akad dilinde olmadığı kesin olmakla beraber, hangi dil olduğu bilinmiyor. Şimdilik Ebla dili olarak adlandırılmıştır.

Yazının Mezopotamya'da gelişmesinin Mısır'daki olayları etkileyip etkilemediği belirsizdir. Bununla birlikte, Mısır devletinin biçimlenmesi kapsamında yazının çok geç ortaya çıktığı açıktır ve Mezopotamya'nın aksine çok az öncülü bulunmuştur. Mısır yazısı iki biçimde gelişti: anıtsal bir yazı (hiyeroglifik) ve gündelik işler için kullanışlı bir yazı (hiyeratik). Hiyerogliflerin büyük ölçüde piktografik tarzda ilk kısa grupları, birleşme zamanı ile Birinci Hanedan'a geçiş döneminde bulunmuştur. Hiyeroglifler büyük ölçüde resimsi olmaya devam etti ve Mezopotamya'daki çiviyazısına benzer bir evrim geçirmedi. Hükümdarlar için yaratıldıkları ve çok az yerde çok sınırlı bir biçimde kullanıldıkları açıktır; büyük ölçüde kraliyet anıt mezarlarında görülürler. Kraliyet-tanrısallık işlevlerini vurgulayan özel amaçlar için tasarlanan ve kullanım alanı çok kısıtlı olan hiyerogliflere büyük ölçüde, Mısır'ın coğrafi ve idari birimlerini çok mükemmel bir örnek olacak şekilde göstermek ve firavunla elit tabakanın başarılarını göstermek için başvuruluyordu. Bu, Sümer yazısının öncelikli olarak "ekonomik" olan işlevinden çok farklıydı ve Mısır toplumunun ve bu toplumun çok daha fazla merkezileşmiş devletinin çok farklı doğasını yansıtıyordu. Ancak yavaş yavaş, yaklaşık olarak Dördüncü Hanedan zamanında (MÖ 2500 dolayları) yazı biraz daha yaygın bir şekilde çeşitli makam sahiplerinin ve bürokratların anıt mezarlarında kullanıldı.

Hiyeroglifler normal bir yazıya göre çok fazla resimseldi ve hiyeratik yazı eşzamanlı olarak ihtiyaçları karşılamak amacıyla ortaya çıktı. Muhtemelen bu yazıya evrilen ilk simgeler tam MÖ 3000 öncesine tarihlendirilen çanak çömleklerde görülebilir. Hiyerogliflerin bir kamış kalemle birkaç kolay çizgiye indirgenmesiyle oluşan bu yazı, MÖ 2500 dolaylarından itibaren papirüse yazılıyordu. Ancak, bu araç çok pahalıydı ve çeşitli tapınak ve saray görevlileri tarafından tutulan kayıtların miktarı Mezopotamya'da daha ucuz kil tabletlerde tutulanlardan çok daha az gibi görünüyor. Hiyeratik yazı, çiviyazısındakine benzer bazı yollarla gelişti; okumaya bir destek olarak belirteçlerle birlikte ideografik ve hecesel bir sistem karışımıydı. Bununla birlikte, Mısır dilinin çivi yazısına göre doğasından kaynaklanan can alıcı bir farkı vardı: Her hecenin sadece sessiz harfleri gösteriliyordu.

İndus Vadisi yazısı hâlâ deşifre edilmemiştir; doğrusu, hangi dili temsil ettiğine dair neredeyse hiç bilgi yok. Sadece az sayıda simgenin kullanıldığı çok kısa

pasajlar bilindiği için, muhtemelen hiçbir zaman anlaşılmayacak gibi görünüyor. Bazı uzmanlar iki toplum arasındaki büyük ticaret ağının bir parçası olarak Mezopotamya'nın etkisiyle yaratılmış olabileceğine inanıyorlar, ancak böyle bir yargıyı destekleyecek sağlam kanıt çok az. Bununla birlikte, İndus Vadisi yazısını kullanmış olan kâtipler, diğer erken uygarlıklardaki gibi ayrıcalıklı elit tabakanın bir parçası olmuş olmalılar. Bu kişiler toplumun geri kalan kısmını yönlendirip kontrol ederek, devlet ve dini otoriteler için önemli bir işlevi yerine getiriyorlardı. Tarlalarda çalışan, ürünlerinin büyük bir kısmını vermek, devlet projeleri için çalışmak ve orduda hizmet etmek zorunda olan köylülerden çok daha iyi bir yaşam sürüyorlardı. İki Mısır papirüsünde şöyle yorumlar vardır:

> Kâtip ol. Seni çalışmaktan kurtarır, seni her tür işçilikten korur.
> Kâtip ol. Kolların ve bacakların düzgün, ellerin yumuşak olur. Beyaz elbiseler giyip dolaşır, saraylıların selamlarıyla onurlandırılırsın.

[*Erken Dönem Çin Yazısı* **7.8.2**, *Alfabenin Gelişmesi* **8.7.3**]

GENEL GÖRÜNÜM 3

MÖ 2000'de Dünya

Dünya nüfusu: 27 milyon

BÖLGESEL NÜFUSLAR:
Güneybatı Asya: 5 milyon,
Çin: 5 milyon, **İndus Vadisi:** 4 milyon, **Nil Vadisi:** 1 milyon

BÜYÜK KENTLER:
Lagaş (80.000), **Memphis** (50.000), **Uruk** (50.000), **Harappa** (50.000), **Mohenco-Daro** (50.000)

OLAYLAR

- Üçüncü Ur Hanedanı'nın yıkılışı. Babil'in yükselişi
- İlk Ara Dönem'den sonra 12. Hanedan zamanında Mısır'ın tekrar birleşmesi
- Doruğuna ulaşan İndus Vadisi uygarlığı
- Erken Çin kültürünün –Shanglar– ortaya çıkmaya başlaması
- Girit'de ilk karmaşık toplumların ortaya çıkması
- Güneybatı Asya ve Çin'de bronzun büyük çapta üretimi
- Güneybatı Asya ve Çin'de savaş arabasının gelişmesi
- Güneybatı Asya'da ilk cam üretimi
- Güneybatı Asya ticaret yollarında kervansarayların kurulması
- Avrupa boyunca tarımsal köyler
- Mısır tarımının tüm Mezo Amerika'ya yayılması. Amerika'da ilk tarımsal köyler
- Kuzey Amerika'da yetiştirilen ilk bitkiler
- Andlar'da patatesin ilk evcilleştirilmesi

5
İzolasyon: Amerikalar ve Pasifik

Mezopotamya, Mısır ve İndus Vadisi'ndeki erken uygarlıklar, görece olarak gelişmelerinin hemen ardından birbirleriyle temas halindeydiler. MÖ 2000 dolaylarından itibaren Güneybatı Asya'daki devletler ve imparatorluklar sürekli etkileşim içindeydiler ve etki alanları hem batıya doğru Akdeniz'e, hem doğuya doğru İran ve Hindistan'da ortaya çıkan devletler ile imparatorluklara yayılıyordu. Başlangıç dönemlerinde Çin uygarlığı nispeten izole kaldı, ancak MÖ 1000 dolaylarında Çin de Hindistan ve İran'daki devletlerle temas halindeydi. En geç MÖ 200'de Avrasya'nın tamamı birbiriyle bağlantılıydı. Bu nedenle, bu devletler ve toplumların, gelişmelerinin ilk aşamalarının dışında izole halde olduklarını düşünmek çok yanıltıcıdır. Bununla birlikte, dünya üzerinde uygarlığın Avrasya'yla binlerce yıl hiçbir temas olmaksızın doğup geliştiği tek bir bölge vardır: Amerika. 200 yıldan biraz öncesine kadar, benzer bir şekilde Pasifik, Avrupalılarla ilk önemli temasına kadar izole olmuş durumdaydı, ancak karmaşık toplumlar gelişmiş olmakla birlikte, bu toplumlar "uygarlığın" temel özelliklerine sahip değildi.

Amerika insanların MÖ 12.000 dolaylarında yerleştikleri son büyük bölgeydi. [***2.6.2***] Bu nedenle genel gelişme hızının Avrasya'nın gerisinde kalmış olması şaşırtıcı değil. Mezo Amerika'da tarımın benimsenmesi ve ilk köylerin gelişmesi Güneybatı Asya'dan neredeyse 6000 yıl sonra, MÖ 2000-1500'den önce meydana geldi. Nispeten karmaşık ilk toplum MÖ 1000'den kısa bir süre sonra ortaya çıktı ve ilk kentler ile başlangıç halindeki devletler yaklaşık MÖ/MS ayrımına tarihlenir. Bu, MÖ 3500 dolaylarında ilk Sümer kent devletlerinde söz konusu olanla kabaca eşdeğer bir gelişme aşamasıydı. Bundan sonra gelişme hızı Mezopotamya'dakinden çok daha farksız oldu; Tolteklerin ve Azteklerin askeri imparatorlukları aşağı yukarı MÖ 2300'de Mezopotamya'daki Akad İmparatorluğu ile karşılaş-

tırılabilir. Bu geç başlangıç, Aztek ve İnka imparatorluklarının nasıl Avrupalıların bu kadar gerisinde kaldıklarının ve 1500'den sonra neden onlar tarafından bu kadar kolay bir şekilde yıkıldıklarının nedenlerinden birisidir.

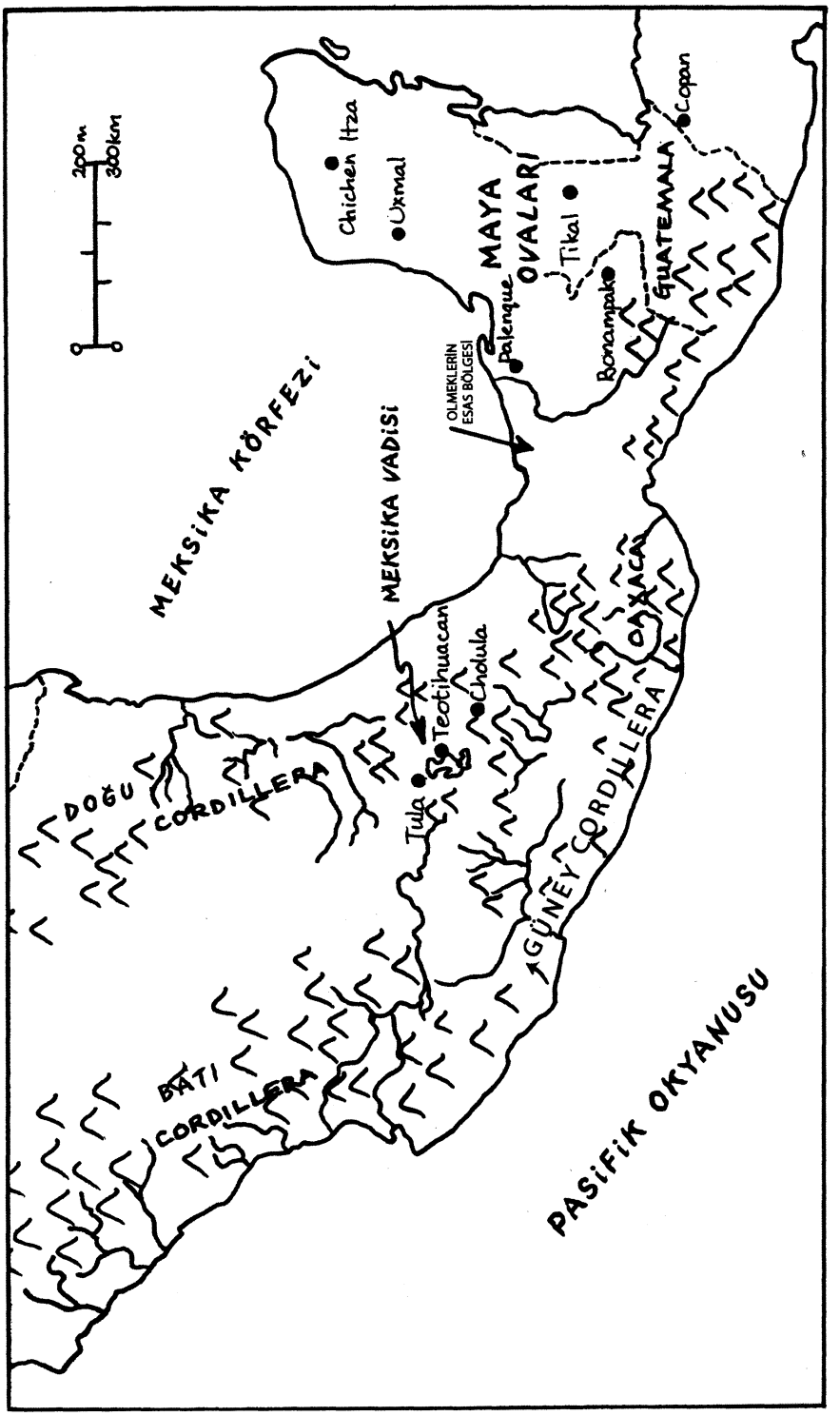
Amerika'nın izole olması, burada gelişen uygarlıkların Avrasya'da bulunmayan çok sayıda eşsiz özelliğe sahip olmaları anlamına geliyordu. Tarım, Avrasya'da bilinmeyen bir dizi ürüne, görmüş olduğumuz gibi, özellikle mısır, fasulye ve kabağa bağlıydı. Hatta daha da önemlisi, evcilleştirilebilecek önemde herhangi bir hayvan mevcut değildi. Koyun, keçi veya domuz, hatta daha önemlisi koşum hayvanı olarak kullanılabilecek sığır, at veya eşek yoktu. Andlar'da lama ve alpaka evcilleştirilmişti, fakat, sadece yük hayvanı olarak kullanılabiliyorlardı. Bunun sonucu, tekerleğin bilinmesine ve oyuncaklarda kullanılmasına rağmen kara taşımacılığını geliştirmenin mümkün olmaması ve her tür tarımsal faaliyetin insan gücüne bağlı olmasıydı. Sonuç olarak, su yoluyla taşımacılık insan hamallığına tek alternatifti ve yiyecek gibi en temel ürünlerin taşınması, en kısa mesafeler söz konusu olsa bile çok zordu. Ticaret bu nedenle temel olarak lüks maddelerle sınırlı kalırken, Mezopotamya'da MÖ 2000 gibi erken bir tarihte Ur'dan İsin'e her yıl 72.000 ölçek tahıl nakliyeliyordu. Bununla birlikte, askerler kendi yiyeceklerini taşımak zorunda olduğu için uzak sayılacak mesafelere ordu göndermek çok zordu; bu, Aztek İmparatorluğu'nun boyutlarına ilişkin en önemli sınırlardan biriydi. Bir başka temel farklılık, Amerika uygarlıklarında kayda değer madenlerin olmamasıydı. Gelişmiş maden işçiliği sadece Orta Andlar bölgesinde söz konusuydu ve burada bile kapsamı sınırlı olmaya ve önemli oranda ritüel ve süsleme işlevlerinin sınırları içinde kalmaya devam etti. Sonuç olarak Amerika'da tüm toplumlar alet ve silah açısından taşa bağımlı olmayı sürdürdüler.

Amerika'daki uygarlıkların farklı temelleri ve Avrasya'dan izole olmaları, en yararlı durumun, kabaca MS 1500'den sonra Avrupalılarla temaslarının hikâyesine kaldığı yerden devam ederek, tarihlerini tek bir birim olarak incelemek olduğu anlamına geliyor. Mezo Amerika'daki uygarlıklarla Andlar ve Peru'nun sahil kesimindekiler arasında önemli bağlar yoktu. Bu nedenle bağımsız olarak incelenebilirler.

5.1 Erken Dönem Mezo Amerika

[*Çağdaşı Avrasya* ***8.3, 8.5.3, 8.8, 8.9, 8.11, 8.12***]

Mezo Amerika tarihinin kronolojik bölümlere ayrılması, Avrasya'nın tarihlerinden çok farklıdır. En erken dönem (oluşum dönemi), MÖ 2000 dolaylarında ilk tarımsal köylerin gelişmesinden, MÖ/MS ayrımından kısa bir süre sonra kentlerin ve belli bir yapısı olan devletlerin ortaya çıkışına kadar tarihlenmektedir. Tarımın gelişmesinden sonra başlıca gıda ürünü olan mısırın verimini artırmakta karşılaşılan üretim sorunlarından dolayı köylerin sayısı ve nüfus başlangıçta çok yavaş büyüdü. Teknolojik gelişme de sınırlıydı. (Amerika'daki ilk çanak çömlek

Harita 10: Mezo Amerika

yaklaşık MÖ 3500'e, Ekvator'un Pasifik sahiline ve belki 1000 yıl sonra Meksika vadisine tarihlendirilebilir.) İlk köyler yeşim gibi az sayıda değerli taşı takas ediyorlardı ve MÖ 2200 dolaylarında Maya ovalarında kanolar kullanılıyordu.

İlk kompleks toplum ve kültür MÖ 1200 dolaylarında Körfez sahilindeki tropik ovalarda ortaya çıkıp 800 yıl kadar sürdü ve Olmek olarak bilinir. Gerçi bu, İspanyolların fethi esnasında o yörede yaşayan insanların adıdır. Çok eski bir toplumun parçası olan bu insanların adı bilinmiyor. Bununla birlikte, ardından gelen tüm Mezo Amerika uygarlıklarının birçok özelliği üzerinde önemli bir etkileri olacaktı. Bu bölgedeki erken gelişmeler, toprak bereketli ve yağış bol olduğu (yılda 300 cm'den çok) için yılda iki kez mısır ürünü alınmasından, böylece elit tabakayı beslemek için büyük bir tarımsal artı ürün elde edilmesinden kaynaklanıyordu. Olmeklerden günümüze kalan belki en dikkat çekici şeyler, alışılmadık yüzleri ve başka herhangi bir Amerika uygarlığında bilinmeyen abartılı kalın dudakları olan, taştan yontulmuş 2,5 metreden daha yüksek devasa kafalardır. Bunlar üç boyutludur, her yönden görülmek üzere tasarlanmışlardır ve ağırlıkları 40-50 ton arasındadır. En yakın taşocağı 130 kilometreden daha uzaktı ve taşlar tören merkezlerine nehir yoluyla getirilmiş olmalı. İlk Olmek yerleşmesi –San Lorenzo– yıkılmadan önce yaklaşık 250 yıl parlak günler yaşamıştı. Bu taş tören kafaları düz bir hat halinde dikkatle gömülmüş olmalarına rağmen bazıları yakındaki dar ve derin dere yatağına atılmışlardı. Tam olarak ne olduğu ve bu büyük tören yerinin niye bu şekilde terk edildiği bilinmiyor. Bu yerleşmenin yerini, neredeyse hemen, bir adadaki daha büyük bir yer olan La Venta almıştı. La Venta'da büyük tören kafalarının yanı sıra 128 metre uzunluğunda ve 73 metre eninde bir zemininin üzerinde 33 metre yüksekliğinde rengârenk boyanmış dev gibi bir kil piramit bulunur. Bunun bir mezar höyüğü olup olmadığı bilinmiyor, ancak yakında daha başka uzun ve alçak höyükler bulunur ve hepsi, 2 metre yüksekliğinde bazalt sütunların çevrelediği devasa bir meydanın parçasıdır. Bu büyük tören alanında ne olup bittiği bilinmiyor. MÖ 400 dolaylarında tahrip edilmiş ve kafaların neredeyse hepsi kırılmıştı. Olmek topraklarında, La Venta'nın yaklaşık 160 kilometre kuzeybatısında, 50'den fazla toprak höyüğün yer aldığı Tres Zapotes gibi daha küçük başka tören yerleri de bulunur.

MÖ 1200-400 arasındaki dönem süresince Olmek etkisi Mezo Amerika'nın büyük bölümüne, önce Oaxaca vadisine, sonra Meksika vadisine ve nihayet Guatemala'nın Pasifik sahiline bile yayıldı. Bu temasların bazıları yeşim gibi seçkin maddelerin ticaretine yönelikti ve kilit bölgelerde muhtemelen birçok Olmek ticaret kolonisi vardı. Olmekler barışçı bir toplum değildi. Anıtlarda, elit tabakanın Olmek toplumunu kontrol altında tutma yönteminin bir parçası olabilecek sayısız savaş ve fetih sahnesi görülür. Okuryazar değillerdi ve kimi nesnelere bazıları daha sonra Mayaların kullandıklarının ataları olabilecek hiyeroglifler kazınmış gibi görünse de, tam anlamıyla gelişmiş bir yazıları bulunmadı. Bununla birlikte, Olmeklerin devamında gelen tüm Mezo Amerika uygarlıklarının ortaklaşa kullandıkları

karmaşık takvimi icat ettikleri kesin gibi görünüyor. Tüm Mezo Amerika uygarlıklarının (yine muhtemelen Olmeklerden miras kalmış olan) taban sayısı olarak 20 rakamını kullanması olgusu bu sistemin temeliydi. Mezo Amerika takvimi, paralel giden iki takvimin bir birleşimiydi. İlki, 20 günlük 18 "ay"dan ve 365 günlük yılı tamamlamak için 5 "ölü" günden oluşan güneş yılı takvimiydi. İkincisi, 20 gün adından ve 1'den 13'e kadar olan rakamların 260 günlük bir toplama ulaştığı "kutsal" bir takvimdi. 260 gün hesabının benimsenme nedenleri bilinmiyor ve bu, bilinen astronomik döngülerden hiçbirine denk düşmez. İki takvim, başlangıç noktasına tam olarak sadece her 52 yılda bir geliyordu. Bu, tüm Mezo Amerika uygarlıkları için olağanüstü önemde bir zamandı, çünkü döngünün tamamlanması, dünyanın sonuna ve güneş doğamadığı için ebedi gecenin çökmesine işaret edebilirdi. Olmeklerin bir diğer büyük katkısı tüm Mezo Amerika uygarlıklarında kutsal bir işleve sahip gibi görünen top oyununu (MÖ 500 dolaylarında) icat etmeleriydi. Etrafı duvarlarla çevrili büyük bir avluda iki takım küçük bir kauçuk topu, muhtemelen ellerini kullanmadan duvarda yükseğe takılmış bir "halkadan" geçirmeye çalışıyordu.

MÖ 400 dolaylarında La Venta'nın yıkılmasından ve Olmek kültürünün son bulmasından sonra, yaklaşık 500 yıl boyunca tüm Mezo Amerika'yı etkisi altına alan büyük bir toplum veya devlet söz konusu olmadı. Bu dönemin en önemli yerleşmeleri Oaxaca vadisindeydi. MÖ 500 dolaylarından itibaren, üç vadinin birleştiği yerden 2000 metre yukarıdaki bir dizi tepede bulunan Monte Albán, ana vadideki tüm tarımsal yerleşmeleri hâkimiyeti altına aldı. Burası çevre yöreden şüphesiz haraç olarak gelen yiyecek alımına bağımlı elit bir tabakanın tören ve idare merkeziydi. Merkezi bir meydanın çevresinde inşa edilmiş bir dizi yapı ile bazı konut toplulukları ve zanaat üretim alanları vardı. Büyük bir savunma duvarının inşa edildiği MÖ 200 dolaylarından itibaren Monte Albán süratle büyüdü; zirvesindeyken nüfusu yaklaşık 20.000'di. Muhtemelen Zapotekçe konuşan toplum, çevre bölgeye hükmediyordu ve gücü savaş ve fetihlere dayanıyordu. Bu yerleşmede (okunamayan) ilk hiyeroglif metinlerden bazıları bulunur; ancak bu metinler savaş ve kentlerin fethini anlatır. Yapıların birçoğuna "Danzantes" diye bilinen 300'den fazla bir dizi garip figür yontulmuştu. Çoğu, savaş esirleri oldukları varsayılan garip şekiller almış parçalanmış bedenleri sergiler. Bu mahal, ne oldukları bilinmemekle beraber törensel işlevlere de sahipti. J binası olarak bilinen bir yapı buradaki yapılara kıyasla tuhaf bir şekilde konumlandırılmıştı. Muhtemelen, güneşin Monte Albán'ın üzerinde iki zirve geçişinden ilkinde, Capella'nın güneşe yakın olarak yükselişiyle bağlantılıdır. Bu nedenle bir "gözlem evi" değildi, daha çok takvimdeki özellikle önemli bir anı belirlemek için kullanılıyordu.

5.2 Teotihuacán

[*Çağdaşı Avrasya* ***9.7, 9.10, 9.11, 9.12, 10.2, 10.3, 10.8, 10.10, 10.11***]

MÖ/MS ayrımından kısa bir süre sonra, yaklaşık MS 900'e kadar süren Klasik dönemin başlangıcını oluşturan, Mezo Amerika'daki ilk büyük kent ve imparatorluk kuruldu. Meksika vadisinin kuzeydoğu kısmında yer alan Teotihuacán* yerleşmesi büyük bir alanı kaplar ve sayısız konut topluluğunu, tapınakları ve onların asıl çağrışımları olmasalar da daha sonra nerdeyse kesin olarak artık Güneş ve Ay olarak adlandırılan devasa iki piramidi içerir. Zirvesinde olduğu MS 500 dolaylarındaki aşağı yukarı 100.000'lik nüfusu onu dünyadaki en büyük kentlerden biri yapıyor ve etkisi Mezo Amerika'nın her yerine yayılıyordu. Buna rağmen, Mezo Amerika'daki tüm uygarlıklar arasında en az anlaşılmış olanıdır ve doğasına ilişkin neredeyse tüm önemli sorular yanıtsız kalmıştır. Kentin gerçek bir yazıya sahip olmadığı görülmektedir, yalnızca az sayıda hiyeroglif simgeye rastlanmıştır. Bu simgeler Mezo Amerika'da kullanılan diğer sistemlerle bazı benzerliklere sahiptir, ancak diğer yerlerde kullanılan karmaşık takvimlerin göstergeleri çok azdır. Kenti kimlerin inşa ettiği, hangi dili konuştukları ve kentlerine hangi adı verdikleri bilinmiyor. Kuşkusuz (dini ve askeri işlevlerin bir karmasıyla birlikte) güçlü elit hükümdarların bulunduğu çoksınıflı bir toplumdu, ancak kısa bir süre sonra Mayalarla birlikte bulunmuş olan, hükümdarları yüceltmeye adanmış anıtlardan yoksundu ve daha önce Monte Albán'da görülen fetih ve ele geçirme sahneleri burada yoktu. Askerlik kuşkusuz önemliydi, ancak kentin bir savunma duvarı yoktu.

Yöreye Meksika vadisinin diğer bölümünden daha geç bir dönemde, MÖ 150 dolaylarında yerleşildi. Bereketli toprağı, sulama yapılması ve bölgedeki obsidiyen yataklarının işletilmesi sayesinde bu bölge süratle gelişmişti. Daha önemlisi, dini bir yer ve tören alanı olarak kullanılmasıydı. Takvimin önemli bir dönemini gösteren bir tür astronomik konumlanma şekline sahipmiş gibi görünen Güneş Piramidi'nin tam altındaki önemli oranda onarılmış doğal bir mağarayı merkez alıyordu artık. Yerleşme, devasa bir alan üzerine özenli ancak oldukça zorlama bir plana göre tasarlanarak kentin yeniden inşa edildiği MS 150 dolaylarına kadar büyümeye devam etti. Döneminde, dünya üzerindeki herhangi bir yerden daha kapsamlı bir şekilde planlanmış bir kentti. Ana aks, "Ölüler Sokağı" olarak adlandırılandı; etrafında, her biri Mezo Amerika'da başka hiçbir yerde görülmeyen çok farklı bir mimari stile sahip üç tapınağın, 23 yapı grubunun inşa edildiği bir dizi meydan bulunuyordu, ayrıca, merkezi konumda bir "saray" ve idari yapılar konumlanmıştı. Her iki büyük piramit de tam olarak 15°28' kuzeydoğu yönelimli bu aks boyunca konumlanmıştı. Ana doğu-batı aksı planlı bir şekilde, "Ölüler Sokağı"na dik olmayıp 16°30' güneydoğuya bakacak şekilde uzanıyordu. Yerleşmenin doğal topografyasına uyumlu olmadığı için bu yönlenmeler inşaata uygun değildi. Kent boyunca zemin döşemelerine ve kaya çıkıntılarına kazınmış olarak bulunan bir dizi "artı işareti izi", dikkatli bir şekilde seçilmiş olduklarını kanıtlar.

* Nahva dilinde, 'Tanrılar Kenti' ya da 'İnsanların Tanrılara Dönüştüğü Yer' (ed.n.)

Bunlar kentin ana yönlenmelerini tekrarlayan iki aks tarafından dörde bölünmüş bir dizi eşmerkezli daire oluşturur. Doğu-batı yönlenmesi 18 Mayıs MS 150'de, güneşin Teotihuacán'ın tam tepesinden geçtiği ilkbahar gününde Pleiades'in* güneşe yaklaşmasına işaret ediyor gibi gözükse de, dikkatle seçilmiş bu iki yönün önemi bilinmiyor. Kent önemli iç sınırları belirten bir dizi duvarla da kendi içinde bölünmüştü.

Sanatı açık bir şekilde çok karmaşık bir sembolizm içermekle birlikte, Teotihuacán'daki dini inançların doğası belirsiz. Birçok tapınak eller yerine pençeleri ve insan kalplerinden yapılmış bir başlığı olan bir tanrıçanın varlığını kanıtlar; ikincisi yerleşmede yaygın bir motiftir. Teotihuacán belirgin diğer bir Mezo Amerika öğesinin tespit edilebildiği ilk yerdir; bu, daha çok Yunan mitolojisindeki Prometheus'a benzer bir yolla insanlara uygarlığı getiren bir kültür kahramanı olan (Nahualar tarafından adlandırılan, Quetzalcóatl) Tüylü Yılan'ın tapınağıdır. Çevresinde (her biri çiçeklerin taç yapraklarından oluşan tasma hariç 4 ton ağırlığında) yılan başlarından uzun bir diziye sahip olan bu tapınak yapısı boyunca simetrik bir şekilde en önemli yönlerde, muhtemelen sayısı toplamda 260'a ulaşan, bir dizi insan kurban etme yeri bulunuyordu.

Vadinin nüfusu, tapınaklar yapıldıktan kısa bir süre sonra, değişmesi kolay olmayan ve oldukça düzenli bir şekle girdiği görülen kentte yoğunlaşmış gibi görünüyor. Teotihuacán'ın uçsuz bucaksız konut alanı, içe dönük ve yaklaşık 54 kilometre uzunluğunda, penceresiz yaklaşık 2000 tek katlı "birim" ve onların avlular ağını içeriyordu. Her birinin yeraltı giderleri vardı. Her birinde muhtemelen altmış kişi yaşıyordu. Sokak planı nedeniyle evler de kentin kutsal düzeniyle uyum içindeydi. Bu tür evlerin Mezo Amerika'da bir örneği yoktu ve bir daha da görülmedi. Buralarda akraba gruplar yaşamış gibi görünüyor. Evlerin büyüklüğü, içlerinde yaşayan gruplara, onların statü ve mesleklerine göre değişiyordu. Kentin bazı bölümleri belirli mesleklere ayrılmıştı –çanak çömlek yapanlar güneybatıdaydı– ve (Oaxaca'dan olanlar batıda ve Veracruz'dan olanlar doğuda olmak üzere) "yabancılar", belki de tüccarlar, için de ayrı yerler vardı. Egemen elit tabakayla tam bağlantıları ne olursa olsun bu birimler, güçlü bir iç disipline sahip oldukça bütünlüklü ve düzenli bir toplum yaratma konusundaki kararlılığı ve muazzam bir gücü sergiliyor.

Teotihuacán'da çok hızlı ve büyük düzenleme aşaması yaklaşık 50 yıl içinde, MS 200 dolaylarında son buldu. Bunun ardından belki yaklaşık 400 yıl süren muazzam bir istikrar dönemi oldu. Kent, Mezo Amerika'ya yayılan geniş bir ticaret ağı geliştirdi. Kakao çekirdekleri bir tür ödeme şekli olabilmekle beraber, muhtemelen çoğu törensel ihtiyaçlar için olan çok sayıda malı –quetzal tüyleri, yeşim, kopal,† kauçuk ve kakao çekirdekleri– dışarıdan alıyordu. Bunun karşılığında dışarıya obsidiyen, çanak çömlek ve kumaş satıyordu. Etkisi çok geniş bir alana

* Süreyya burcu, Ülker (ç.n.)

† Vernik yapmak için kullanılan bir reçine (ç.n.)

yayılmıştı; artık Guatemala kentinin dış bölgelerinde kalan Kaminaljuyu yerleşmesi 1000 kilometreden daha uzaktı, buna rağmen Teotihuacán'ın minyatür bir kopyasıydı. Bağımlı yerel bir grup tarafından kurulmuş bir tür "koloni" mi yoksa sadece bir alışveriş yeri mi olduğu bilinmiyor. Aslında, aynı şekilde, Teotihuacán "imparatorluğu"nun tüm doğası anlaşılır durumda değil. Son birkaç on yıla kadar Teotihuacán'ın öncelikle teokratik ve barışçı bir toplum olduğu düşünülüyordu. Yerleşmede yapılan son kazılarda, başlıklarındaki özel bir püsküle belirlenen askeri sınıfın, egemen elit tabakanın daima önemli bir parçası olduğu görülmüştür. Bir fetih imparatorluğu olmuş olabilir, ancak aynı şekilde sadece kültürel ve ticari bir etki gücü de olabilir. Oaxaca ve Monte Albán'ın bu dönem boyunca Teotihuacán'dan bağımsız olmaya devam ettiği kesindir.

Askerler MS 600 dolaylarından itibaren Teotihuacán toplumunda daha önemli bir unsur olmuş gibi görünüyor, ancak bunun yaklaşık bu tarihlerde, Mezo Amerika'nın her yerinde görülen etkisindeki bir azalmayla ilişkili olup olmadığı açık değildir. Bütün bilinen, yaklaşık MS 750'de Teotihuacán'ın neredeyse kesin olarak iç eylemler nedeniyle tahrip edildiğidir, çünkü herhangi bir dış saldırıya ait kanıt bulunmuyor. Kentin tahribi gelişigüzel değildi. Tahribat merkezi alanlarda yoğunlaşmıştı ve "Ölüler Sokağı"ndaki tüm tapınaklar yıkılıp yakılmıştı; sadece bir kez değil, yeniden ve yeniden. Eski dini semboller sökülüp atılmıştı. Burada belli ki, kentin tüm siyasi, sosyal ve kutsal yapısının ve toplumun kalıcı ve sistematik bir yıkımı söz konusuydu. Kent, yıkılmayan az sayıda konut birimine rağmen yaklaşık 50 yıl boyunca terk edildi. Daha sonra, bir nesilden daha uzun bir süre sonra insanlar bazı konut birimlerinde yeniden yaşamaya başlamış olmakla birlikte bunlar çevredeki arazilerde basit bir şekilde tarım yapan çiftçilerdi ve bir zamanlar büyük olan kentin diğer özelliklerinden hiçbiri yeniden oluşturulmadı.

5.3 Mayalar

[*Çağdaşı Avrasya* ***10.12, 10.13, 11.1-11.9***]

Mezo Amerika'da klasik dönemin bir diğer büyük uygarlığı, Yucatán yarımadasının başladığı noktada, Körfez sahilinden Honduras'ın kuzeyine kadar uzanan geniş bir alan boyunca tropik cangıl ovalarında yer alan Maya uygarlığıdır. Birkaç yüzyıl Teotihuacán'la yan yana altın çağını yaşadı, ancak Teotihuacán'ın yıkılmasından sonra MS 900 dolaylarına kadar varlığını sürdürdü. Kolomb öncesi tüm Amerika kıtası uygarlıklarının en gelişmiş olanıydı; gerçek bir yazı geliştiren bir tek oydu ve ayrıca, bilinen takvimi çok daha karmaşık bir düzeyde geliştirdi. Yöredeki yerleşmelerin ilk izleri MÖ 2000 dolaylarına tarihlendirilir. Yaklaşık 1000 yıllık bir süre zarfında oldukça tek tip bir çanak çömlek stili söz konusuydu ve erken dönem Olmeklerle temas kurulmuştu. Yüzyıllar geçtikçe köyler büyüdü, tören alanları yapıldı ve egemen bir elit tabaka toplumu yönlendirdi. Nihayet MS ilk yüzyıllardan itibaren geniş tapınak kompleksleri ve kamu binalarına sahip bir

dizi kent büyük oranda gelişti. Yıllarca süren araştırmaya rağmen, yörede normal geçim şekli olduğu düşünülen "kes" ve "yak" tarımıyla bu tür bir toplumun nasıl yaşayabildiği açıklık kazanmadı. Bu sistemde çiftçi ağaçları yakarak bir tarla açar, birkaç yıl eker ve ardından cangıl tarlayı yeniden kaplayınca başka bir yere geçer. Yaygın olan bu tarım yapma sistemiyle ancak nispeten düşük nüfus yoğunlukları beslenebilir ve eğer yiyecekler bu şekilde yetiştiriliyorsa, boyutlarının işaret ettiği muazzam büyüklükteki nüfus için (çoğunlukla araları 16 kilometreden daha uzak olmayan) Maya kentleri arasında yeterli alan olmadığı açıktır. Bununla birlikte, 1970'lerden beri yapılan radar ölçümlerini de içeren arkeolojik çalışmalar klasik Mayaların elit bir sınıfı beslemeye yeterli yiyecek fazlasını üretebilecek güçte, oldukça yoğun bir tarım yöntemi kullandıklarını gösteriyor. Tepelerin yamaçlarında cangılı temizliyor ve toprağın erozyona uğramasını engellemek için bir dizi teras kompleksi yapıyorlardı. Daha önemlisi, bataklık alanlarda yükseltilmiş tarlaların oluşturulmasıydı. Hendeklerin üzerine ızgaralar yapılıyor ve bunların üzerine tarlalara bereketli bir toprak oluşturmak üzere çamur atılıyordu. Kanallarda da muhtemelen balık besleniyordu. Bu sistem büyük oranda bakım gerektirmiş, ancak fasulye, pamuk ve kakaoyla desteklenen ana ürün mısır açısından oldukça verimli olmuş olmalı.

Maya kentleri insan, yazıt ve çok sayıda tarih betimlemesiyle taştan yontulmuş stellerin dikilmesiyle karakterize edilmişti. 19. yüzyılın ortalarında, Maya uygarlığının keşfinin neredeyse hemen ardından, Mezo Amerika takvimini önemli ölçüde geliştirmiş oldukları ortaya çıkmıştı. Bitmek bilmeyen 52 yıllık döngü dizileri yerine Uzun Hesap denen çok daha kapsamlı bir yapıyla birleştirilmişlerdi. Hıristiyan takvimiyle artık genelde kabul görmüş bağlantısına göre, bu takvim MÖ 11 Ağustos 3114'te, varolan dünya düzeninin yaratılışıyla başlıyordu. Neden bu tarihin seçilmiş olduğu hâlâ bilinmiyor. Uzun Hesap muhtemelen Mayalar tarafından icat edilmemişti. Bilinen ilk örnekler, MÖ 36'da Chiapa devletinde Chiapa de Corzo'da dikilmiş olan Stel C'de bulunur. Bununla birlikte, Mayalar bu sistemi emsalsiz uzunluklara ulaştırmışlardır. Hesapları için bir temel olarak, 360 günlük *tun* yani "yıl"ı kullanmışlardı. 20 *tun* 1 *katun* (yani 7200 gün) ve 20 *katun* 1 *baktun* (yani 144.000 gün ya da 400 *tun*) yapıyordu. Bu hesaplama yöntemi Mayaların geriye ve ileriye doğru uçsuz bucaksız zaman dilimlerini hesaplamalarını olanaklı kılıyordu. Bilinen en eski tarih, Quirigua'da MS 766'da dikilmiş olan Stel D'de bulunur ve 40 milyon yıl öncesini gösterir. Mayalar diğer karmaşık hesapları da başardılar. Ay döngüsünü hesaplamanın yanı sıra, Maya bölgesinde bir tutulma meydana gelip gelmediğini bilmelerine imkân olmadığı halde güneşin tutulma döngüsünü de saptamışlardı. Tüm hesapları içinde belki de en karmaşık olan Venüs'le ilgiliydi. Gezegenin 584 günlük döngüsünden haberdardılar ve bunu, 260 günlük 146 döngüye ve 365 günlük 104 döngüye eşit olduğu billinen 65 Venüs döngüsü olarak her iki takvimlerine de uyarlamışlardı. Bununla birlikte, Venüs'ün döngüsünün tam olarak 584 gün olmadığının da bilincindeydiler ve bu

nedenle, bir yılda ortalama 14 saniyelik bir hata payı bırakan 481 takvim yıllık bir zaman diliminin sonuna düzeltme eklemişlerdi. Mayalar dolaylı yoldan bir yılın 365,2550 güne eşit olduğunu hesaplamışlardı; en doğru modern hesaplamalarla elde edilen değer 365,2422 gündür. Bu hesaplamalar dünyada ancak son birkaç yüzyıla kadar başarılmış çok daha karmaşık gözlem ve hesapların bir kısmıdır.

Gökbilimsel gözlemlerin ve muazzam zaman dilimlerini hesaplamanın Mayalar için açık olan önemi, bu toplumun doğası hakkında, önemli ölçüde aşınmadan önce son yıllara kadar varlığını sürdüren bir kabul oluşturmuştu. Arkeologlar tarafından, steller ve duvar resimlerindeki sayısız savaş sahnesine rağmen, Mayaları zamanlarını bu karmaşık hesap işleriyle harcayan rahiplerden oluşan bir teokrasinin yönettiği savunuluyordu. Bu büyük ölçüde İngiliz arkeolog Eric Thompson tarafından dile getirilen hükümlerin sonucuydu: 1954 yılında, "Klasik dönemin hiyeroglif metinleri tamamen zamanın akışını ve gökbilimsel konuları ele alıyor ... hiçbirinde kişilerin ele alındığı görülmüyor," diye yazmıştı. Şayet bu yorum doğru olsaydı, Mayalar neredeyse bilinen tüm toplumlardan farklı olmuş olurlardı. Thompson aynı zamanda, Maya yazısının muhtemelen deşifre edilemez olduğunu ve dikkat çekici bir şekilde, bölgede konuşulan dillerin hiçbiriyle bir ilişkisi olmadığını savunmuştu. Yukarıda alıntılanan ifadesinden sadece birkaç yıl sonra konumu zayıflamaya başladı ve son 20 yıl içerisinde Maya yazısından büyük bölümler (Thompson'un yanlış olduğuna kesinlikle ikna olduğu bir sistem kullanılarak) sonunda deşifre edildi. Mayaların yazısı aşırı derecede karmaşıktı. Bazıları aynı anlama gelen alternatifleri olmakla ve ayrıca bir dizi özel önek ve sonek bulunmakla birlikte, 800'den fazla sembol vardı. İdeografik, hecesel ve çok sayıda fonetik öğenin bir karmasıydı. Bazı anahtar sembollerin, özellikle de farklı kentler için kullanılan gliflerin* anlamlarının yavaş yavaş anlaşılması Maya toplumu hakkındaki görüşlerimizi tamamen değiştirdi. Mayaların kendilerini, yaptıklarını ve (gerçek ya da hayali) atalarını anmak için steller diken savaşçı bir elit kesimin egemenliği altındaki küçük krallıklara bölünmüş olduğu artık açık.

Bölgedeki ilk tören merkezleri ve kasabalar MS 50 dolaylarında ortaya çıktı. Sonraki 200 yıl, Maya ovalarında küçük reislikler ve devletler arasında artan bir çatışma, savaş ve fetih dönemiydi; bazıları büyüdü, bazıları fethedildi ve yok oldular. Hükümdarlar halkı yönetmek için daha çok güç kazandıkça ve ilk hanedanlarını kurdukça buna paralel olarak Maya toplumu içinde giderek artan bir farklılaşma ortaya çıktı. MS 250-300 arasındaki nispeten kısa dönemde değişimin hızı belirgin bir şekilde arttı. Bütün bölgede hükümdarların başarılarını övmek için Uzun Hesap tarihleri ve çok karmaşık ikonografiyle anıtsal mimariler ve ilk steller dikildi. Bilinen ilk stel 8 Temmuz 292'de dikilen Tikal'deki 29 no'lu steldir.

Yanıtlanması en güç sorulardan biri, Teotihuacán ile ilk Maya hükümdarları arasındaki kesin ilişkidir. Teotihuacán'un etkisi Mezo Amerika'da o kadar yaygındı ki, Mayaların bundan yalıtılmış olmaları çok muhtemel değil. Maya bölgesin-

* Arkeolojide oyma veya kabartma şekil (ç.n.)

deki çok büyük organizasyonun ve kentlerin ve yönetici bir savaşçı elit sınıfının ilk gelişimi, büyük Teotihuacán kentinin kurulmasıyla çakışır. Bu gelişim, bu şehrin yayılan etkisine karşı yerel bir tepki olabileceği gibi, Mayaların elit sınıfı Teotihuacán ile ilişkili olarak yükselmiş ve bölgeyi onun namına yönetmiş de olabilir. Bu etki kısmen Mayaların dağlık arazisinde bulunan Kaminaljuyu'daki Teotihuacán "kolonisi" aracılığıyla gerçekleştirilmiş olabilir. Teotihuacán'ın etkisi MS 350-500 döneminde hemen hemen tüm Maya kentlerinin heykelciliğinde, keramiklerinde ve ikonografisinde kesinlikle çok açık bir şekilde görülür. Tikal'in ilk hükümdarlarından bazılarının Teotihuacán'dan gelmiş ya da o kentlerden askeri destek almış olmaları da mümkündür. MS 445'te Tikal'de dikilen 31 no'lu stel, çevresinde Teotihuacán stilinde savaşçıların bulunduğu "Fırtınalı Gök" diye bilinen hükümdarı gösterir.

6. yüzyılın başlarında durum kökten bir biçimde değişti. Belki 500-550 arasında artan iç sorunların sonucu olarak, Teotihuacán'ın etkisi Maya bölgesinde görülmez oldu. Bu durum tüm Maya kentlerinde stel dikilmesine belirgin bir ara verilmesine denk düştü; 534-593 arasına tarihlenen hemen hiçbir stel yoktur. Bu dönemi Maya uygarlığının yaklaşık 200 yıl süren en dikkat çekici safhası izledi. En büyük kent olan Tikal'de 6 büyük tapınak ve sayısız çifte piramit grubu inşa edildi. Diğer kentlerde benzer yapı projeleri yürütülmekteydi ve her yerde muazzam sayıda stel yontulup dikiliyordu. Mayaların dünyasında siyasi yapının tam olarak nasıl olduğu biraz tartışmalıdır. Bağımsız kentler kuşkusuz önemliydi. Şimdiye kadar, bilinen 35 (ve bilinmeyen 3) yerleşme için (stellere kazınan hiyeroglifik bir sembol olan) "amblem glifi" tanımlanmıştır. Aslında bunlar hükümdarların unvanları değil, başkentin ve kontrol ettiği bölgenin yer adlarıydı. Kullanılmaları siyasi bağımsızlığa rastlar ve vazgeçilmeleri bir tür fetih olduğu anlamına gelir. Bu temel olarak alınırsa, hiçbir zaman kendi "amblem glifi" olmamış bazı kentler muhtemelen bağımsız değildi. Bununla birlikte, Tikal, Palenque ve Copán gibi büyük kentleri esas alan Mayaların, sekiz "bölgesel" birim olarak mı yoksa yaklaşık elli küsur küçük çaplı krallık olarak mı örgütlendikleri açık değildir. Örneğin Tikal'in 378'de Uaxactún'u alması ve Dos Pilas'ın 735'ten sonra 40 yıl boyunca Seibala'a egemen olması gibi bazı fetihler belirlenebilmiştir. Bazıları çok daha büyük olmakla birlikte, çoğu devlet muhtemelen başkentlerinin çevresindeki 24 kilometrelik bir alanı kontrol ediyordu. Tikal muhtemelen (çağdaşı Anglo-Sakson İngiltere'nin tüm nüfusuna eşit) 1.500.000 kişinin yaşadığı bir alana egemendi. Savaş yörelere bağlı olmamış olabilir ve genellikle yeterli adamın tarımdan ayrı kalabileceği kasım-mayıs arasındaki yağışsız mevsimle sınırlıydı.

Bu dönem boyunca Mayalara küçük bir elit sınıf egemendi. Son dönem tartışmalarının çoğuna her ne kadar çeşitli kentlerde "hanedanlar" bulunduğu düşüncesi hâkim olmuşsa da, tahta geçişin ne dereceye kadar soya bağlı olduğu belli değildir. Bazı durumlarda bu kesindi ve soy genellikle babadan oğula geçtiği halde, her ikisi de Palenque'den olan iki kadın hükümdar bilinmektedir: Leydi Kanal-

İkal (583-604) ve Leydi Zak-kuk (612-615). Gerçi ikincisi oğluna naiplik yapmış olabilir. Bazı stellerde farklı kentler arasında kraliyet evlilikleri yapıldığı kayıtlıdır. Aynı zamanda elit sınıf içinde şiddetli bir çekişme vardı. Tikal'de birçok stel daha sonra gelen hükümdarlar tarafından kasıtlı olarak kırılmış ve üzerindekiler silinmişti ve Copán'da, kraliyet ailesinin içinde önemli anlaşmazlıklar yaşanmıştı. Stellerin ardında yatan karmaşık hesaplamaları yapabilen bir "rahipler" grubu olması gerektiği halde, Mayaların dünyasına siyasi gücün egemen olduğu artık kesindir. Bu anıtlar hükümdarın doğum günü gibi önemli tarihleri ve saltanatı sırasındaki önemli olayları göstermek için genellikle tahta çıkışın 5. ve 25. yıl dönümlerinde dikiliyordu. Bunlar muhtemelen, bir vatoz dikeni ve bir sicimin hükümdarın karısının dilinden ya da hükümdarın penisinden geçirildiği özel bir kan alma töreniyle bağlantılıydı. Dökülen kan daha sonra hükümdarın atalarının ruhlarını çağırmak için kullanılıyordu. Binlerce yıl geriye giden destansı şecerelerin hesaplanması bu yüzdendi.

Maya uygarlığının zirvesi nispeten kısa ömürlü oldu. 731-790 arasında, karşılaştırılabilir diğer tüm dönemlerden daha fazla anıt dikildi. Yine de 800'den sonra tüm bölgede hızlı bir gerileme görüldü. Son hanedan anıtları Copán'da 820'de, Tikal'de 879'da ve Uaxactún'da 889'da dikildi. Bilinen son Uzun Hesap tarihi 909'dur ve sistem daha sonra gelen Mezo Amerika toplumlarının hiçbiri tarafından yeniden canlandırılmadı. Mayaların çöküş nedenleri uzun süre tartışılmıştır, ancak hâlâ açıklığa kavuşmuş olmaktan çok uzaktır. Can alıcı faktörlerden biri, şüphesiz, özellikle nispeten hassas geçim bazında elit sınıfın toplumun geri kalan kısmına uyguladığı baskıydı. Nüfus arttıkça bölgenin büyük bölümünde tarım arazisi, kereste ve yakacak temini ve tören binalarını sıvamak amacıyla muazzam miktarlarda kireç sıvası yapmak için ormanlar kesilmişti. Maya ovalarının tropik toprakları erozyona yatkındır ve bu sadece tepelerin yamaçlarındaki tarlalara zarar vermekle kalmıyor, aynı zamanda bataklık alanlarda bulunan yükseltilmiş çok hassas tarla sistemini de etkiliyordu. Büyüyen tarımsal sorunların ilk işaretleri, artan çocuk ölümleri ve köylüler arasında gıda eksikliği ve kötü beslenme hastalıklarının görülmesiyle 8. yüzyıl boyunca mezarlarda kendini gösterdi. Mayaların elit sınıfını besleyecek tarımsal artı ürün azaldıkça, elitlerin halk kitlesinden taleplerinin artmış olması olası görünüyor. Hemen hiç bürokrasisi olmayan ve kendini korumak için çok kısıtlı imkânlara sahip olan Maya devleti zayıftı. Çöküş döngüsü hızlı oldu. Büyüyen iç sorunlar ve baskılar bir "köylü ayaklanması"na yol açmış olabilir ve içten içe çöküşün doğası tam olarak ne olmuş olursa olsun, bu, bazı yerleşmelerde görülen yabancı fetihlerini kuşkusuz daha da kolaylaştırdı. Bir yüzyıldan daha kısa bir sürede ovalardaki Maya toplumu çok daha basit bir düzeye geri döndü, nüfus seviyesi düştü, kentler terk edildi ve hanedanlık anıtlarını cangıl kapladı.

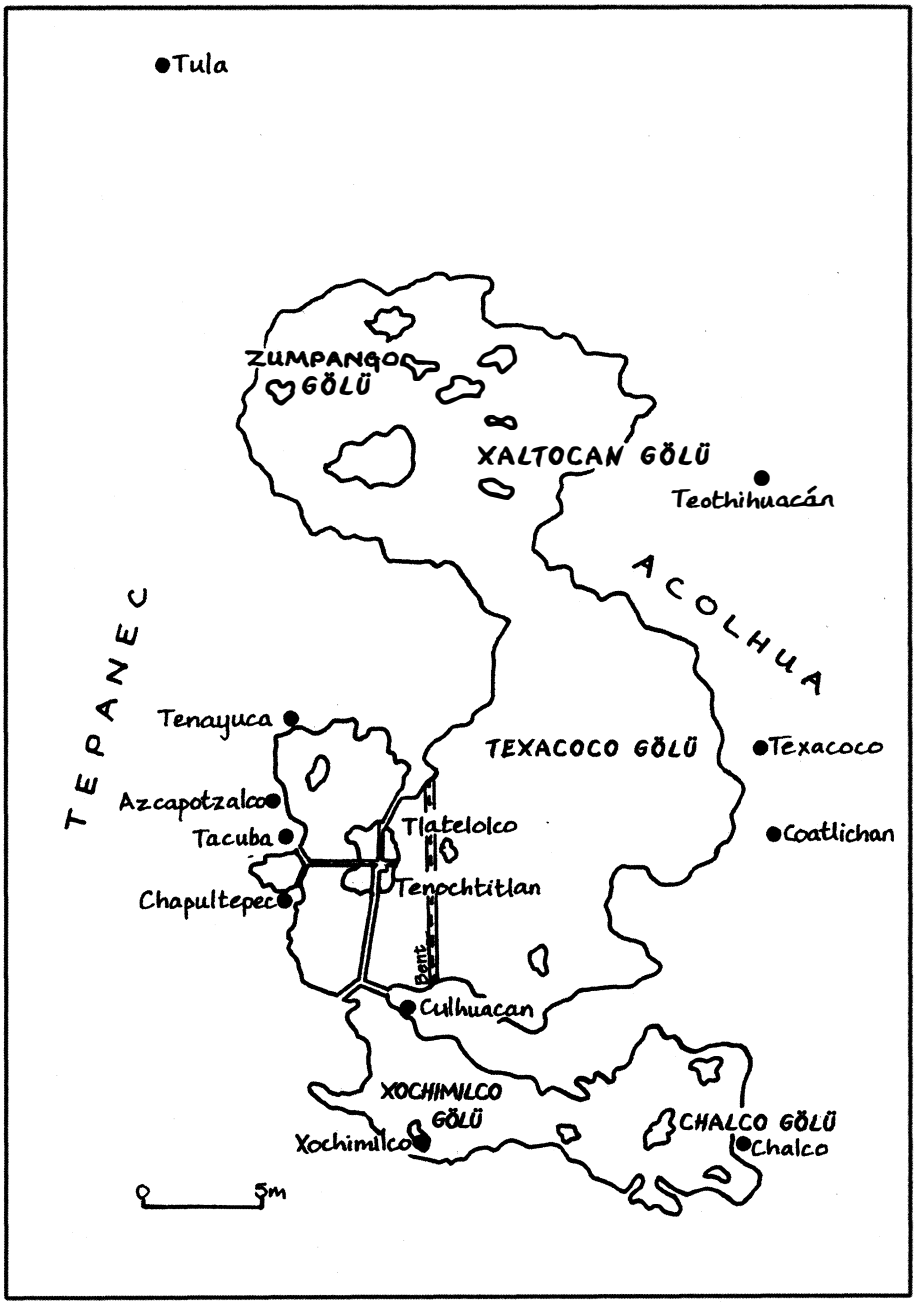
5.4 Aztekler

[*Çağdaşı Avrasya Bölümleri* ***13,14, ve 15***]

Mayaların MS 900 dolaylarında çökmesi, Mezo Amerika'da "Klasik" dönemin sonunu belirledi. Klasik sonrası (İspanyolların fethine kadar süren) dönemin özellikleri, yoğun savaşlar ve savaşçı zihniyet, halkların göçü ve geçici imparatorlukların kurulmasıdır. Buna paralel olarak bu toplumların işlerliğinde merkezi hale gelen insan kurban edilmesine giderek artan bir önem verilmiştir. Teotihuacán'ın yıkılmasından sonra, Orta Meksika'da bir dizi küçük devlet kuruldu. Bir Mixtek halkı MS 800 dolaylarında Puebla'daki Cholua'yı fethetti ve kuzeye, Meksika vadisinin içine girdi, Xochicalco'yu merkez alan bir devlet kurdu. Daha da önemlisi, sayısız grubun Meksika'nın kuzeyinden yerleşik çiftçi toplumların ötesinden ana merkezlere göç etmesiydi.

Bu kavimlerin en önemlisi 10. yüzyılın başlarında Topiltzin'in liderliği altında başkentlerini Meksika vadisinin kuzeyindeki Tula'da kuran Tolteklerdi. MS 1000 dolaylarında imparatorlukları Orta Meksika boyunca sahilden sahile uzanıyordu. Tula'daki muazzam yerleşmenin tamamında, Teotihuacán'ın ve Maya kentlerinin aksine, hemen hemen hiç kazı yapılmamıştır. Burası piramitleri, meydanları ve sütunlu salonlarında tanrıların az bulunduğu ama savaşçıların alışıldık olduğu resimleriyle bir yapılar topluluğuydu. Toltekler daha sonra çakal, jaguar ve kartal olarak adlandırılan olasılıkla totem kökenli çok sayıda askeri nizamlar halinde sınıflandırılmışlardı. İmparatorluk, 1160 dolaylarında Tula neredeyse tamamen tahrip edildiğinde yıkıldı. Piramitlerden birinin içine muazzam bir hendek kazılmış ve heykeller içine atılmıştı. Bu yıkım daha sonra *Çiçimekler* yani "köpek insanlar" diye bilinen bir grup tarafından yapılmıştı. Bu, aşağı yukarı "barbar"la eşanlamlı bir hakaret terimiydi ve Meksika'nın kuzeyindeki kabile gruplarına atıfta bulunuyordu. Tula düşmeden önce Tolteklerin etkisi Yucatán'a yayılmıştı. Yarımadanın kuzeyinde klasik Mayaların tropik cangıl ovalarından çok farklı çevre şartlarında Chichén İtzá gibi büyük merkezler kurulmuştu. Bu yerleşmede Klasik sonrası dünyanın birçok kilit özelliği bulunmuştur: *tzompantli*, insan kafatasları için raflar, ve *chacmools*, midelerinde insan kalplerinin konulduğu bir hazne bulunan uzanır haldeki figürler. 1250 dolaylarından sonra Chichén İtzá hızla geriledi ve Yucatán sahilinde gelişmiş bir ticareti denetim altında tutan Tulum ve Cozumel gibi diğer kasabalarla birlikte Mayapán'da yeni bir başkent ortaya çıktı. Oaxaca'da da Klasik Monte Albán yerleşmesi terk edildi ve bölgede 750-800 arasında egemen olmak üzere Mitla gibi yeni savaşçı merkezler gelişti.

Tula'nın 12. yüzyılın ortasında düşmesinden sonra Meksika vadisi, Toltek devletini tekrar kurmaya çalışarak bitmek bilmez değişen ittifaklara ve savaşlara girişen bir dizi küçük şehir devleti arasında bölündü. Nihayet 1420'lerin sonlarında, bu gruplardan daha sonra Aztekler denen bir tanesi (Meksikalar), tüm vadinin kontrolünü ele geçirdi ve 1519-20'de İspanyolların fethinden önce, Orta Meksika'nın büyük bir bölümünü içeren bir imparatorluk kurdu. "Aztek" yanıltıcı bir isimdir;

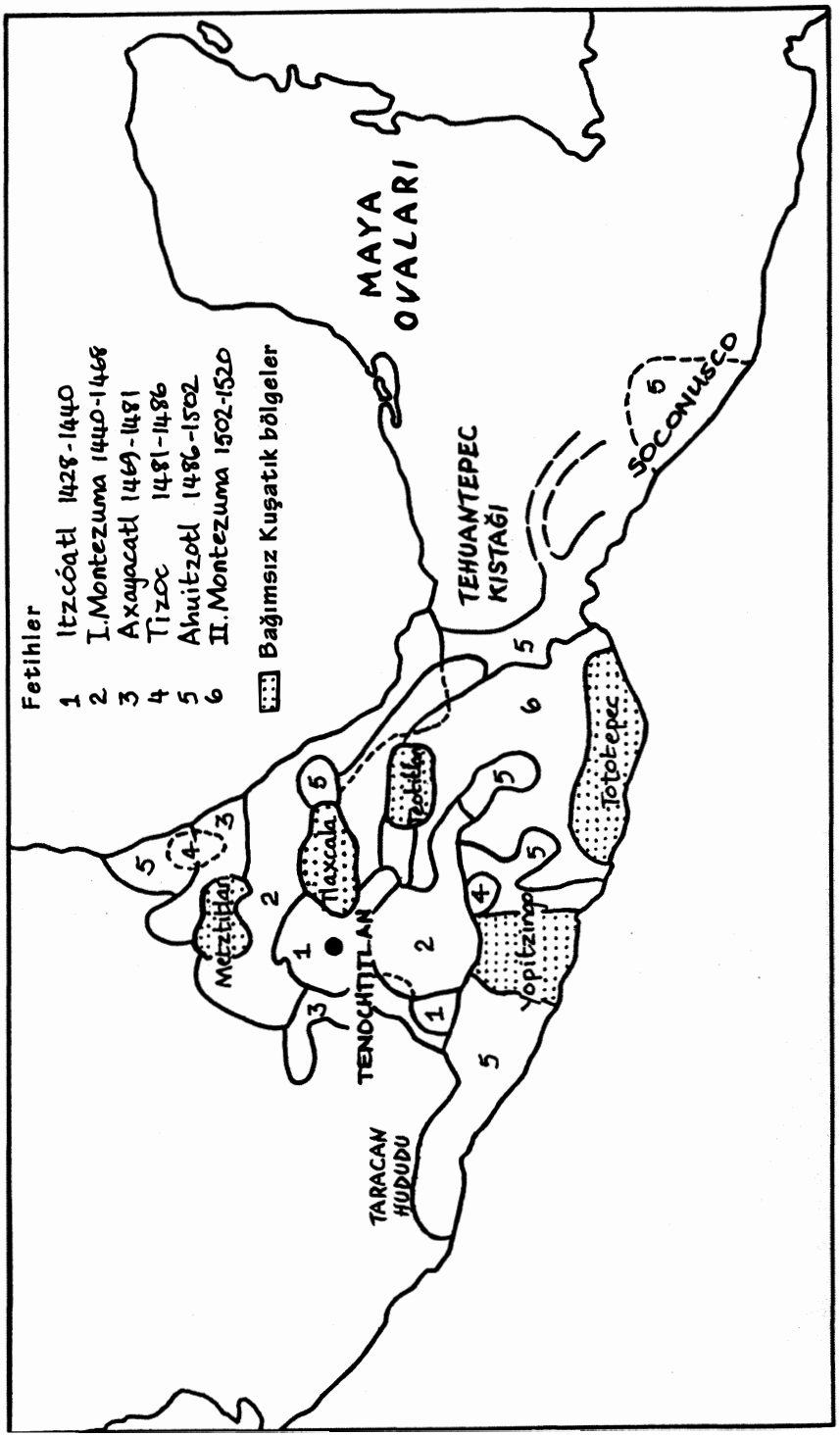
Harita 11: Meksika Vadisi

İspanyolların fethinden önce kullanılmıyordu. 20. yüzyılın başlarında yaygın hale geldi ve Meksikaların efsanevi yurdu Aztlan'dan türetilmişti. Vadiye Tula'nın düşmesinden sonra giren, gölün üzerindeki bir adada küçük Tenochtitlan kasabasını ve sonra imparatorluklarını kuran küçük bir gruptu. Bununla birlikte Aztek adı artık o kadar yaygındır ki onu kullanmaktan kaçınmak neredeyse mümkün değil. Aztek devletinin kuruluşu İspanyolların fethinden 100 yıldan daha kısa bir süre öncesine dayandığı için, Avrupalılar tarafından yazılacak olan, olayların akışına dair sözlü anlatılar unutulmamıştır. Bunlar çok sınırlı sayıda kuruma sahip, akrabalığa dayalı bir toplumun aristokrat bir elit sınıfa, çoksınıflı bir topluma ve aşırıya kaçmayan güçlü bir devlet yapısına nasıl dönüşebildiğine, içeriden çok ilgi çekici bir ışık tutar. Daha önceki uygarlıklarda liderler savaşta başarı elde edip parladıkça, kendileri için daha büyük güç edindikçe, devletin ilkel kurumlarını oluşturup elit sınıfla birlikte giderek dengesiz bir toplum yarattıkça, genel hatlarıyla birçok kez tekrarlanmış olması gereken bir süreçtir bu.

Meksika toplumunun temeli, 14. yüzyılın ortasında Meksika vadisine geldikten bir süre sonra 15 *calpullin*'di. Bunlar yerleşik, akrabalığa dayalı ve ekonomik gruplaşmalardı. Her birinin kendi okulu ve tapınağı vardı, ancak toprak, onu işlemeye devam ettikleri sürece bir sonraki nesillere devredebilen ailelere aitti. *Calpullin* askeri örgütlenmenin de temel birimiydi. Akrabalık grupları olmalarına rağmen, sadece aralarında değil kendi içlerinde de oldukça farklılıklar vardı ve bunlar nesilden nesile aktarılıyordu. *Calpullin* liderliği teorik olarak seçime açık olmakla birlikte, uygulamada soydan geçiyordu. Meksikaların ilk hükümdarı yani *tlatoani,* Culhuacan kentinin 1370'te zorla kabul ettirdiği muhtemelen Toltek asıllı bir yabancıydı. Gerçi ilk üç *tlatoani* çok sınırlı bir güce sahip savaş önderlerinden daha fazlası değildi.

Meksikalar doğudaki Acolhua konfederasyonuna karşı olan, vadinin batısındaki Tepanek grubunun bir parçasıydı. 15. yüzyılın başlarında Meksikalar Tepanek konfederasyonu içinde daha güçlü olmaya başlamışlardı ve nispeten silik tanrı-kahramanları, Huitzilopochtli, koruyucu tanrılarına dönüşmüştü. Aztek devletinin oluşumundaki kilit olaylar 1426-1428 arasında meydana geldi. Tepanekler Acolhua konfederasyonunu yendiler, ancak zaferden kısa bir süre sonra liderleri (Tezozomok) ölünce Meksikalar iktidarı ele geçirme fırsatından yararlandılar. Acolhua konfederasyonundaki Texcoco'nun sürgünde olan hükümdarı ve kendi Tepanek gruplarındaki küçük Tacuba kentiyle ittifak yaptılar ve Meksika *tlatoani*si İtzcóatl'ın önderliğinde rakiplerini yendiler. Meksikalar ittifakta hâkim durumda olup gerçek hükümdarlar olmalarına rağmen, bu üç kentin "üçlü ittifak"ı vadinin kontrolünü ele geçirdi.

Meksikaların elit sınıfı, Meksika kurumlarına yeniden şekil vermek, kendi pozisyonlarını güçlendirmek ve bir Aztek devletinin ana hatlarını oluşturmak için muazzam ölçüde artan prestijlerinin sağladığı fırsattan yararlandı. Süreç 1428'de tüm tarihi ve dini metinlerin yakılmasıyla başladı. Güç, her biri kraliyet ailesin-

Harita 12: Aztek İmparatorluğu

den gelen ve içlerinden birinin bir sonraki *tlatoani* olarak seçilecek olan 4 kişiden oluşan bir kurulun danışmanlığını yaptığı *tlatoani*'de toplanmıştı. Oldukça dengesiz bir toplumun yaratılmasının anahtarı, 1428'deki felihlerden kaynaklanan haraç ve arazilerin dengeli bir şekilde paylaştırılmayıp, imparatorluk ailesi ve onu destekleyen elit tabaka için ayrılmasıydı. Bu dengesizlik İtzcoatl ve halefi I. Montezuma'nın fermanlarıyla resmileşti. Bu fermanlar *pipiltin* (asil) ve *macehualtin* (sıradan yurttaş) sınıflarını belirledi; sadece birinciler çok eşli olabiliyor ve iki katlı evlerde yaşayabiliyorlardı ve giymelerine izin verilen elbiselerin tipiyle de ayırt edilebiliyorlardı.

Azteklerin 15. yüzyılın geri kalan kısmındaki yayılma hamlesinin iki kaynağı vardı. İlki, elit tabakanın fetih ve haraçtan kaynaklanan refah ve güç arzusu, ikincisi, 1420'lerin sonlarındaki yeniden yapılanmasının bir parçası olarak devlet kültü ve Azteklerin başarısının güvencesi haline gelen Huitzilopochtli'nin oynadığı roldü. 1428'de artık daha önce çok küçük bir ölçekteki insan kurban etmenin, Huitzilopochtli'nin, güneşin, evrenin varolan düzeninin ve dolayısıyla Aztek halkının devam ettirilmesinde çok önemli olduğu kabul ediliyordu. Fetihler, henüz canlıyken kalpleri sökülerek kurban edilebilecek esirleri sağlıyordu. Kurbanlardan geri kalan, yemeleri için halk arasında dağıtılıyordu. Tenochtitlan'ın merkezinde yer alan (gece gündüz eşitliğinde güneşin tapınağın üzerinde doğacağı şekilde yönlendirilen) Büyük Tapınak'ın Huitzilopochtli'ye adanması gibi önemli durumlarda dört gün süren tören boyunca yaklaşık 10.000 kişi öldürülmesine rağmen, muhtemelen her yıl yaklaşık 15.000 kişi kurban ediliyordu.

Azteklerin yayılma güdüsünün bir bölümü, özellikle 1450-1454'teki büyük kıtlığın ardından, ekonomikti. Guatemala'nın Pasifik sahilindeki Socunusco krallığı ile birlikte, bereketli Körfez sahili fethedilmişti. Yiyecek, haraç ve kurbanlık esir sağlamak üzere fetihlere duyulan ihtiyaç imparatorluğun idaresine az önem verildiği anlamına geliyordu. Önce kolay fethedilen yerler alınıyordu, ancak imparatorluğun merkezinin yakınında yer alan dağlık Tlaxcala krallığı gibi zor ele geçirileceği görülenler genellikle rahat bırakılıyordu. Fethedilen bölgeler öncelikle esirler alındıktan sonra ve Tenochtitlan'a haraç gelmeye devam ettiği sürece, genellikle yerel elit tabakanın kontrolü altında bırakılıyordu. Bu kaçınılmaz olarak bitmek bilmeyen isyanlara ve yeniden fetihlere yol açıyordu. İçeride ise zanaatkârlar ve tüccarlar kente geldikçe ve Aztek nüfusu arttıkça başkent hızlı bir şekilde büyüdü. Gölde inşa edilen mevcut bahçe ve tarlalar (chinampaslar) halkı beslemekte yetersiz kalınca muazzam ıslah projelerine girişildi. Buna rağmen, 15. yüzyılın sonunda Aztek İmparatorluğu hızla bir krize yaklaşıyordu; toparlanmaya ihtiyacı vardı; yayılmanın başlangıç aşaması büyük ölçüde son bulmuştu ve etkili bir kontrol için çok büyük olan bir alana çoktan yayılmıştı. Daha uzağa yayılma Oaxaca Vadisi'ndeki devletler tarafından engelleniyordu ve nüfusu sömürmeyi çok fazla zorlaştıran kuzeyde ve güneyde oldukça dağınıktı. Bununla birlikte, Aztek devletinin iç dinamikleri, herhangi bir toparlanmanın acil sorunları büyüt-

meye yol açması anlamına geliyordu. Elit tabaka fetihlerle gelen haraca muhtaçtı ve Aztek dünyasının kaderi, Huitzilopochtli'ye insan kurban etmeyi sürdürmeye bağlıydı. Fetihlerin olmaması kurban temin etmenin sona ermesi demekti ve bir esir tüccarı sınıfının ortaya çıkması bile yeterli sayıları sağlayamıyordu.

Son Aztek hükümdarı II. Montezuma'nın saltanatı sırasında (1502-1520) bu sorunlar daha da kaygı verici olmaya başladı. Bu hükümdar zamanının büyük bölümünü selefi Ahuitzotl'un (1486-1502) fethettiği düşünülen yerleri yeniden fethetmekle geçirdi; daha uzağa yayılmak çok zor olduğu için, daha önce karşılaşılmış olan sorunlara rağmen, imparatorluğun merkezine yakın olan Tlaxcala gibi yöreleri fethetmeye kalkıştı. Seferler haraç veya esir açısından pek bir şey sağlamadı ve sırf bu nedenle iç gerilimler arttı. Yöneticilere baskı yapma ve merkezi kontrolü artırma girişimi hoşnutsuzluğa ve isyana yol açtı. Tüm bu sorunlar İspanyollar için 1519'da buraya geldiklerinde yararlanacakları bereketli bir ortam yaratmıştı. [*Geç Dönem Orta Amerika* ***16.2, 17.1***]

5.5 Erken Dönem Peru ve Andlar

Peru, Mezo Amerika'dan izole olmuş konumdaydı ve gelişme düzeni büyük ölçüde coğrafya tarafından biçimlendirilmişti. Pasifik'in kıyı alanının büyük bölümü kurak, konuksever olmayan bir çöldür, ancak Andlar'dan inen 40 civarında nehir vadisiyle bölünmüş durumdadır. Bu vadilerde tarım ve sulama yapmak mümkündü, ancak buralarda ortaya çıkan uygarlıklar ve kültürler çoğunlukla aralarında yer alan çöller nedeniyle birbirlerinden nispeten izole olmuşlardı. Andlar'da tarımsal yerleşmeye sadece yüksek vadiler ve havzalar uygundu ve bu nedenle, MS 16. yüzyılda bile bölgenin büyük bir bölümü hâlâ bir kabile aşamasında varlığını sürdürüyordu. Gelişmenin görüldüğü başlıca merkezler (Peru/Bolivya sınırında) Titicaca Gölü'nün çevresindeki büyük havza ile büyük tarlaların açılıp büyük lama sürülerinin beslenebildiği yüksek yaylalardı.

Yaklaşık MÖ 1800'de çömlek yapımı ve dokumacılığın ortaya çıkmasından önce, ilk köyler MÖ 2500 dolaylarından sonra sahilde gelişti. MÖ 1800'lerde, özellikle Peru'nun kuzey sahilinde yer alan Casma Vadisi'nde, ilk büyük tören merkezleri de ortaya çıktı. En büyüklerinden biri Sechin Alto'daki devasa höyüktü; 225 metre uzunluğunda, 270 metre eninde ve 3 metreden daha yüksekti. "İlk Ufuk" döneminde (MÖ 900-200) neredeyse tüm sahil vadilerinin belirleyici özelliği anıtsal bir mimariye sahip tören yerleriydi. Bunlar sulamaya dayalı tarım toplumlarıydı, ancak bu toplumlardaki yetki sahipleri, temel yapı işlerinde gereken çok büyük sayılardaki işgücünü harekete geçirecek hatırı sayılır derecede gücü elinde tutmuş olmalı. Bu dönemde savaşlar çok yaygındı ve Chavín denen çok farklı bir sanat ve kültür anlayışı ana merkezi olan Chavín de Huántar yerleşmesinden tüm bölgeye yayıldı. Bununla birlikte, bu anlayışın askeri bir fethi ve tek bir kültür dayatmasını yansıtması olası gibi görünmüyor. Muhtemelen Chavín

kültürü, savaşçı olmayan bir tür dini kültün Peru sahilinin büyük bölümüne yayılmasını temsil ediyor.

Bu dönemde, Orta Andlar'da madenler kullanılmaya başladı, ancak topluma etkisi çok sınırlıydı, kullanımı büyük oranda elit tabaka içinde kalmayı sürdürdü. Orta Andlar'da çok çeşitli maden yatakları vardı, ancak madenlerin işlenmesi Güneybatı Asya'da olduğu gibi bakırla değil, en önemli maden olma özelliğini koruyan altınla başladı. Altın MÖ 1500 dolaylarından itibaren işlenmeye başladı. İnce bir altın varakla kaplanmış ilk dökülmüş ve dövülmüş bakır nesneler yaklaşık olarak MÖ 900-450'ye tarihlendirilen mezarlarda bulunmuştur. Elit tabaka altından yapılmış süs eşyalarına değer veriyordu ve zanaatkârlar çok kolay dövülen bakır ve gümüş alaşımlarıyla harikulade bir altın rengini veren bakır ve altın alaşımların *(tumbaga* alaşımları) üzerinde yoğunlaştılar.

MÖ 200 dolaylarında Chavín stili kaybolmaya başladı. İzleyen 800 yıl boyunca Peru'nun sahil kesiminin özelliği, erken devlet oluşumunun bazı özelliklerini göstermeye başlayan çeşitli nehir vadisi toplumlarının arasındaki yöresel farklılıklardı. Tarımın verimli vadi topraklarından sahil ovalarına yayılmasının ve böylece tarımsal artı ürünün çoğalmasının mümkün olduğu kuzeyde Moçika kültürü egemendi. Çöl tabanına kazınmış karmaşık şekillerle ilişkilendirilen Nazca kültürü güneyde en önemli olandı. And Dağları'nın çok güneyinde Tiwanaku dini yerleşmesi gelişti. MS 600-1000 arasındaki döneme, merkezi dağlık kesiminin ortalarındaki Ayacucho vadisinde olan Peru'daki ilk gerçek devlet ve imparatorluğun doğuşu damgasını vurdu. MS 600'den önce vadide hepsi kabaca aynı büyüklükte olan birçok yerleşme vardı. Nüfus arttıkça ve kaynaklar için rekabet şiddetlendikçe oluşan düşmanlıktan galip çıkan Wari, 4400 dönüm alanı kaplayan bir kente dönüştü ve vadiye egemen oldu. Wari'nin bilinen bir yazısı yoktu; bu nedenle sosyal ve siyasi yapısı ancak binaların kalıntılarından anlaşılabilir. Bu kalıntılar çok güçlü bir merkezi otoriteyi akla getiriyor. Kent, büyük iç duvarlarla halkın kışla gibi yerlerde yaşadıkları kapalı sitelere bölünmüştü. Merkezdeki binaların bazıları idari işlevler üstlenmiş gibi görünüyor. Yaklaşık 700'den itibaren Wari'nin etkisi Ayacucho vadisinin dışına yayıldı. Belirgin ikonografisi ve mimari tarzı sahil kesimi boyunca birçok yerleşmede görülebilir (bu bölgeye ilk defa dağlı bir grup egemen oluyordu), ancak çok kuzeyde ve Tiwanaku'nun bağımsız kaldığı güneydeki dağlarda görülmez. Bu dönemde uzun mesafelerle yapılan ticaret arttı ve farklı bölgeleri birbirine bağlayan bir yol sistemi yapıldı. Wari yayılmasının tam olarak nasıl olduğu tartışma konusudur. Bazı uzmanlar bunu daha çok Chavín gibi dini fikirlerin yayılması olarak görüyor. Diğerleri ise, Wari'de güçlü bir merkezi otoritenin varlığını esas alarak, askeri fetihlerin ve erken bir imparatorluğun kurulmasının daha olası olduğunu düşünüyor.

MS 1000 dolaylarında Wari geriledi. Bu tarihten 15. yüzyılın ortasına kadar Peru'nun özelliği yine farklı yöresel kültürlerdi. Bunların en önemlisi, merkezi Moche Vadisi'nde bulunan ve başkenti Chan Chan olan kuzeydeki Çimu kültü-

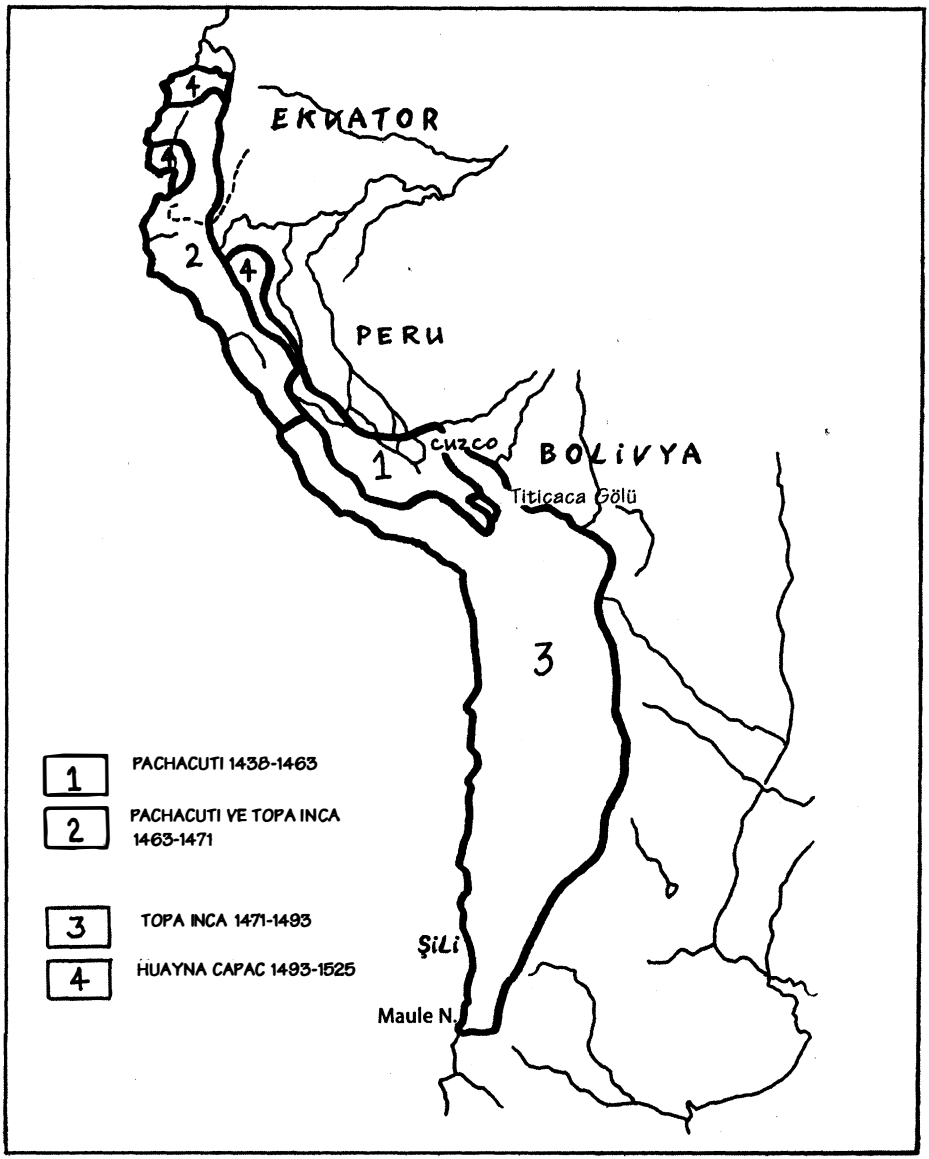
rüydü. MS 900 dolaylarında ortaya çıktıktan sonra 400 yıl kadar Çimu, yörede bulunan daha önceki Moçika kültüründen pek farklı görünmüyor; nehir vadilerinden birini ve çevre bölgelerin bir bölümünü kontrolü altında tutan sulamaya dayanan bir devlettir. 1300 dolaylarında, sahilin açıklarındaki Pasifik akıntılarının değiştiği ve olağanüstü şiddetli yağmurların karmaşık sulama sisteminin birçok kısmını yok ettiği, özellikle şiddetli bir "El Niño" olayı yaşandı. Çimu devleti sulama sistemini yeniden inşa etmek gibi muazzam bir işe girişmek yerine konumunu değiştirdi ve elit tabaka ihtiyacı olan kaynakları elde etmek için bir askeri fetih siyaseti başlattı. Sonunda kontrol ettiği alanı, Ekvator ile olan bugünkü sınırın yakınındaki Tumbes'ten Lima yakınlarına kadar uzanmak üzere dörde katladı. Bu büyük bölge üzerindeki denetiminin derecesi muhtemelen haraç almakla sınırlıydı ve yerel hükümdarlardan birçoğu muhtemelen yerlerinde kalmışlardı. Çimu İmparatorluğu büyüdükçe başkenti Chan Chan da büyüdü ve nihayet 16 kilometrekareden büyük bir alana yayıldı. Halkın büyük bölümünün yaşadığı bir araya sıkıştırılmış bir yığın düzensiz şekilli küçük odanın yanı sıra elit tabakanın oturduğu 34 site belirlenmiştir. Bununla birlikte kentin en dikkat çekici özelliği, imparatorluğun büyümesinden sonra her biri bir hükümdara ait olmak üzere 10 büyük sitenin bulunmasıdır. Her kralın, devleti idare ettiği ve ailesinin bir bölümü tarafından mumyalanmış bedenine bakılıp, ölümünden sonra bir dizi karmaşık ritüelle tapılacağı kendine ait saray sitesi vardı. Muhtemelen yılda en az bir kere mumyası halkın tapınması için dışarıya taşınıyordu. Maiyetinden veya ailesinden bazılarının ya hükümdarın ölümü zamanında veya sonradan kurban edildikleri anlaşılıyor. Bu uygulamanın Peru'nun erken kültürlerinde derinlere giden kökleri olduğu görülüyor, çünkü 15. yüzyıldan itibaren Çimu'ya meydan okumuş imparatorluk olan İnkalar tarafından daha da tantanalı bir şekilde uygulanıyordu.

5.6 İnkalar

[*Çağdaşı Avrasya Bölümü* ***15***]

1532'de İspanyollar Peru'ya geldiklerinde, İnka İmparatorluğu bugünkü Kolombiya'nın güney sınırından Orta Şili'deki Maule Nehri'ne kadar 4000 kilometreden daha uzak bir mesafeye uzanıyordu. Amerika'daki Kolomb öncesi imparatorlukların en büyüğüydü ve Avrasya'daki benzer imparatorlukların her birinden daha büyük bir alana yayılmıştı. Mezo Amerika'daki Aztek İmparatorluğu gibi, İspanyol fethinden bir yüzyıl kadar önce nispeten geç bir tarihte kurulmuştu.

MS 1200 dolaylarında Tiwanaku Devleti'nin yıkılmasından sonra dağlık kesimdeki çeşitli küçük devletler birbirleriyle neredeyse sürekli bir çatışma içindeydi. Bu sıralarda Güney Andlar'da bronz ilk defa yapılmıştı ve süs eşyasının yanı sıra ilk madeni silahlar için kullanılıyordu. İnkalar aslen uzun süre Titicaca bölgesindeki Colla ve Lupaca krallıklarına bağlı Cuzco civarındaki bir bölgede küçük

Harita 13: İnka İmparatorluğu

köylerde yaşayan çiftçilerdi. Erken sosyal örgütlenmeleri, Meksika Vadisi'ndeki Meksikalarınkine dikkat çekecek kadar benzerlik gösterir ve bu durum tüm dünyada bu gelişme seviyesindeki birçok başka grupta şüphesiz aynıdır. Toplumun temelini *ayllu* oluşturuyordu; ortak bir atadan geldiğine inanılan, bazı ailelerin birbirlerinin evlerini yapmak üzere birlikte çalışan, aynı zamanda tek başlarına

işledikleri topraklara sahip akrabalık grubu. İnka İmparatorluğu kurulduğu zaman *ayllu*'lar *curacas* diye bilinen ve ortak çalışmaları örgütleyebilen babadan oğula reisler tarafından yönetiliyorlardı. Benzer bir sistemin erken İnka tarihi için de geçerli olup olmadığı bilinmiyor. İnkaların yaklaşık 1400'den önceki erken siyasi örgütlenmesini belirlemek aynı derecede zor. Otorite, muhtemelen *ayllu* liderleriyle *sinchi* diye bilinen ve İnka olmayan diğer köylerle yapılan bitmek bilmeyen düşük yoğunluklu çatışmalarda başarılı olurlarsa daha kalıcı olabilen geçici savaş önderleri arasında paylaşılmıştı. İnkaların erken dönemde karmaşık bir dinleri vardı. Tiwanaku'dan yaratıcı tanrı Viracocha, güneş tanrısı Inti ve gök gürültüsü ve hava tanrısı Illapu inancını almışlardı. Bununla birlikte, bunlar farklı tanrılar değillerdi (bu hata İspanyolların yanlış anlamasından kaynaklanmıştır), aksine, tek bir tanrının farklı görünümleriydiler. Bu ibadetin yanı sıra bir kişi (mumyalanmış bir beden), kutsal bir yer veya heykel benzeri bir nesne olabilen bir *huaca* silsilesi vardı. *Huaca*'lar kutsaldı ve bir dizi *huaca* aracılığıyla yasallaştırılan her *ayllu* bakımlarını üstleniyordu. Bu bakım işi normal olarak *ayllu* içindeki, tarlalarda çalışamayacak kadar yaşlı olanlar tarafından yapılırdı.

İnka yayılması 15. yüzyılın başlarında Viracocha'nın zamanında başladı. Virococha, İnka hanedan listesinde sekizinci sırada olmakla beraber, hakkında gerçek bir bilgiye sahip olduğumuz ilk kraldır. Geçici savaş önderlerinin aksine muhtemelen ilk gerçek kraldı ve Cuzco'nun çevresindeki yörenin fethine girişti. Büyük yayılma, kent İnka karşıtı kasabaların bir koalisyonu tarafından kuşatılırken muhtemelen bir askeri darbeyle Cuzco'da iktidarı ele geçiren Pachakuti (1438-1471) zamanında başladı. Bu kral, İnka devletini ilk Aztek hükümdarlarının Meksika Vadisi'nde iktidarı ele geçirdikten sonra yaptıklarına çok benzer bir şekilde yeniden yapılandırdı. 1450'lerde İnkalar dağlık kesimin büyük bölümünde ve Titicaca Gölü havzasında kontrolü ele geçirmişlerdi. Daha sonra And Dağları'ndan sahil bölgelerine yayıldılar, 1463-1471 arasında Çimu Devleti'ni yenmek için kuzeye ve daha sonra 1493'de güney bölgesine girdiler. 1490'larda ana yayılma dalgası son bulmuştu.

İnkalar imparatorluklarını *Tawantinsuyu* –"Dört Yörenin Ülkesi"– olarak adlandırıyorlardı. Bu ad dünyayı algılamanın temel bir İnka biçimini yansıtıyordu. Başkent Cuzco (ki anlamı "dünyanın göbeği" idi) "bölgeler" eşit büyüklükte olmamakla beraber –güneybatıdaki çok çok büyüktü– benzer şekilde bölünmüştü. İmparatorluk gibi, kent de her bölge için bir tane olmak üzere, dört *apu* tarafından yönetiliyordu. Bölgelerin her biri, imparatorluğun ilk döneminde üç statü grubuna bölünmüş olan İnka sosyal örgütlenmesiyle de çok karmaşık bir şekilde ilişkiliydi. Her biri *ceque*'de temsil ediliyordu: bir ritüel ve sosyal örgütlenme. Cuzco'nun merkezinde Coricancha yani Güneş Tapınağı vardı. Bu tapınak imparatorluğun (ve dünyanın) merkezi olarak görülüyordu ve yönü özenle gündönümüne göre belirlenmişti; yazın güneşin doğuşunu ve kışın güneşin batışını esas alıyordu. Ekim takvimindeki önemli tarihler tapınaktan vadinin tepesindeki çeşitli kulelere uzanan diğer önemli yer belirleyici hatlar sayesinde belirlenebiliyordu.

İnkalar atalara tapmayı kuzeydeki rakip Çimu İmparatorluğu'nda olduğundan çok daha ileri seviyeye taşımışlardı. Ölü kralların bedenleri mumyalanıyor ve İnkaların en kutsal *huaca*'larına dönüştükleri Coricancha'da nişler içinde sergileniyorlardı. (İnkaların saklamış oldukları bütün mumyaların izini sürüp yok etmek İspanyolların 27 yılını almıştı.) Ölü hükümdarlara hâlâ hayattalarmış gibi davranılıyordu ve her birinin "bakımı" bir hizmetkârlar ordusunun çalıştığı çok büyük bir mülk aracılığıyla yapılıyordu. Ölü hükümdarların sayısı arttıkça onları ve artan nüfusu, özellikle de üretici olmayan elit tabakayı, –hükümdarların akrabası olan veya soyundan gelen *panaqa*'yı– besleyecek daha çok araziye ihtiyaç oluyordu. *Ayllu* bünyesindeki kamu çalışmaları uygulaması, İnka devleti tarafından her yurttaşın toprakları işlemek için işgücü sağlayacağı, yapı projelerinde çalışacağı veya orduda hizmet vereceği şekilde genişletilmişti. 15. yüzyılın sonuna gelindiğinde İnka İmparatorluğu, Mezo Amerika'daki Aztekler gibi, kendi iç dinamiklerinden kaynaklanan bir krizle karşı karşıyaydı. Her iki imparatorluk da toplumlarının merkezi kurumlarını ayakta tutmak için daha çok toprağa ve insana ihtiyaç duyuyordu; ya ölü kralların bakımı için arazi veya Huitzilopochtli için kurbanlar olmalıydı. Her ikisi de, mümkün olan yayılma ve kontrolün sınırlarına ulaşıyordu. İnkaların kolayca ele geçirebilecekleri topraklar artık yoktu ve Huayna Capac, hükümdarlığının (1493-1525) büyük bir bölümünü, bugünkü Ekvator'da yer alan nispeten küçük bir bölgeyi fethetmeye çalışarak geçirmişti. Mesajların imparatorluğun sınırlarından Cuzco'ya ulaşması iyi geliştirilmiş yol sistemi ve (İnkaların seleflerinden miras olarak aldıkları) devlet ulaklarıyla bile 10 günden fazla sürüyordu. Bu nedenle, özellikle de giderek daha çok insan grubu dahil edildiği için, imparatorluğu kontrol altında tutmak çok zordu.

Bu sorunların birçoğu, 1525'de Huayna Capac'ın ölümüyle İnka İmparatorluğu iç savaşa gömüldüğü zaman olgunlaştı. Savaş ölü kralın iki oğlu –Huascar ve Atahualpa– arasında yapılıyordu. İkincisinin hak iddiası daha zayıftı, çünkü o saf bir taht verasetini garanti etmek için düşünülmüş olan kardeş evliliğinden doğmamıştı. Bununla birlikte, ordunun büyük bölümü onun tarafındaydı. 1532'deki kritik öneme sahip savaşı kaybeden Huascar daha az seviliyordu, çünkü İnka toplumunun meşruiyet kazandıran, aynı zamanda İnka devletinin temel zafiyeti olan, önemli unsurlarından birine, muazzam toprakların ölü hükümdarların bakımına ayrılmasına, bir son vermek niyetindeydi. 1532'de geldiklerinde İspanyollar, Azteklerde olduğu gibi, çok ciddi bir ölçüde zayıf düşmüş bir İnka İmparatorluğu'yla karşılaştılar.

5.7 Pasifik

(*Bkz.* ***Harita 3***)

Polinezyalılar art arda yaptıkları epik yolculuklarıyla Pasifik'e yayıldıkları zaman, çok farklı ada dünyaları ve çevreleriyle karşılaşıp buralara yerleştiler. Hepsi alışıl-

mış Polinezya yaşam biçimi ve beslenme sistemiyle işe başladı, ancak bu durum, farklı grupların karşılaştığı farklı koşullar nedeniyle büyük ölçüde değişime uğradı. Polinezyalıların ülkesinde beslenme taro,* yam ve ekmek meyvesi yetiştirilmesinin yanı sıra az sayıda hayvanın beslenmesine bağlıydı: domuz, köpek ve tavuk. (Bununla birlikte, Polinezyalılar aslında çanak çömlekleri olması, zamanla kalitesinin birdenbire bozulması ve yaklaşık MS 300'den sonra artık yapılmaması nedeniyle insan grupları arasında eşsizdir.) Yeni yerleşmelerinde beslenme düzenlerinin tropikalden ılımana, oradan da Antarktik altına doğru değişen bir dizi çevreye uyum sağlaması gerekti. Bazı durumlarda, örneğin Yeni Zelanda'nın güney adasında, tarım terk edildi ve gruplar toplayıcılık ve avcılığa geri döndü. İnsanların hassas ada koşullarında çevreye etkileri çok yıkıcı olabiliyordu: Yeni Zelanda'da 13'ten fazla uçamayan dev moa† türü 16 kadar başka kuş türüyle birlikte yok edildi. Geniş ölçekli bir soy tüketme, benzer bir şekilde Hawai Adaları'nda görüldü. Polinezyalıların yerleştiği adaların hemen hepsi birbirinden izole durumdaydı ve böylece toplumlar, reislik aşamasına ve devlet kurmaya ramak kalıncaya kadar, evrimlerinde neredeyse bir dizi ayrı deneyimden geçiyorlardı. Avrupalılar Pasifik'te yelken açmaya başladıkları zaman hâlâ bu aşamada oldukları için, bu evrimin detaylarının bir çoğu bugün hâlâ hatırlanmaktadır.

Pasifik adaları, bölgeye gelen ilk Avrupalılara hem beslenmenin hem hayatın kolay olduğu "tropik cennet" gibi görünmüştü. Halbuki durum böyle değildi. Düzenli olarak meydana gelen mevsimsel kuraklıklar büyük bir sorundu ve kıtlık çok gerçek bir tehditti. Bu nedenle, yiyeceklerin (çukurlarda ve mayalanma vasıtasıyla) saklanması ve en ihtiyaç duyulan anlarda dağıtılması Polinezya toplumu için çok önemliydi ve bu işlev reislerin üstlendiği başlıca rollerden biriydi. Toplum, üyelerinin ortak bir atadan geldiklerine inanılan klan temelinde örgütlenmişti. Bununla birlikte, klanlar kendi içlerinde statüye ve soya göre çok katı bir şekilde bölünmüştü. Topraklar genellikle klana aitti, ancak tekil aileler tarafından işleniyordu. Yeni bir adaya yerleşildiğinde arazi, normal olarak ve özellikle, deniz kıyısından tepelerin zirvesine kadar uzanan dilimlere ayrılıyordu ve böylece her klan çeşitli kaynaklara sahip olmuş oluyordu. Reisin toplum içindeki rolü, toplumla tanrılar ve atalar arasında aracılık yapmaktı aslında. Bununla birlikte savaş her yerde görülüyordu ve toplumda iyice yerleşmişti. Alışılageldiği gibi genellikle fetih yapmak, araziyi tarıma açmak üzere büyük uğraşlara girmekten çok daha kolay olduğu için bu toprağı kullanma hakkıyla bağlantılıydı. Başarılı savaşçılar çoğu kez reislerin yetkilerini gasp ediyorlar ve ardından fethedilen toprakların büyük kısmına el koyarak ve idareciler kullanıp kendi namlarına işleterek kendi güçlerini artırıyorlardı. Bu nedenle siyasi güç, reisin ailesinden gelmekten çok giderek savaştaki başarıyla elde ediliyordu.

---

* Gulgas, kulkas; kulkas kökü; özellikle Pasifik adalarında kökü yenen bir bitki (ç.n.)

† Artık var olmayan ve devekuşuna benzeyen Yeni Zelanda'ya özgü bir kuş (ç.n.)

Polinezya toplumunun evrimi en iyi şekilde üç örnekle incelenebilir: Polinezya dünyasının tam merkezindeki Tonga, oldukça kuzeyde yer alan Hawai ve güneydoğudaki Paskalya Adası. Tonga hem grubun içinde dağınık durumdaki adalarla, hem doğuda Fiji ve kuzeyde Samoa ile detaylı bir seyahat ve takas ağı geliştirdiği için Polinezya'da benzersizdi. Tonga grubunun küçük adalarının her biri yoğun bir kuru tarımla (sulama mümkün değildi) en fazla 10.000 kişiyi besleyebilirlerdi. İnsanların şecere tutkusunun Avrupalıların istilasından sonra bile devam etmesi, arkeolojik bulgularla birlikte tarihinin hiç olmazsa bir kısmını öğrenmeyi mümkün kılmıştır. Tongatapu'daki Mu'a'da ve Lapaha'da, geniş tören höyüklerinin yapıldığı MS 1000 dolaylarında, toplum içinde sınıflaşmanın arttığı görülüyor. Bunlar iki reisin yaşadığı (ve gömüldüğü) ve en önemli işlevlerinden birini –yıllık haraç töreni ve haracın adamlarına dağıtılmasını– yerine gitirdikleri merkezlerdi. 15. yüzyıla kadar Tu'i Tonga (adaların baş reisi) hem kutsal hem de din dışı işlevler bakımından en önemlisiydi. Daha sonra 23. reis olan Takalaua suikaste kurban gitti ve işlevler paylaşıldı. Tu'i Tonga çok az gerçek gücü olan tamamen kutsal bir lider oldu. Kutsal olmayan yeni hükümdar, büyük tören höyüklerinin yerlerini yeniden organize eden, büyük bir dok inşa eden ve gücünü takımadanın büyük bir kısmına yayan *hau* idi. Yeni *hau* idari kararlarının uygulanması için kendi soyundan gelen bir dizi küçük reislik oluşturdu. İdare artık klan değil bölge temeline dayanıyordu. 1700'lere gelindiğinde reisler ile halkın geri kalanı arasında belirgin bir farklılık vardı. Sıradan yurttaşların reislerle olan ilişkisi, artık soydan değil, reisin kontrolü altındaki bir mülkte yaşıyor olmasından kaynaklanıyordu. Topraklar artık klanların değil, insanların haraç ve işgücü karşılığında toprakları işlemesine izin veren çeşitli derecelerden reislerin elindeydi. Çok belirgin bir statü farklılığının ve dengesizliğin evrimi, çok küçük bir grup için daha büyük bir güçle bağlantılı olmakla birlikte, tüm dünyada ilk tarımsal toplumlar giderek karmaşıklaştıkça bir çok kez tekrarlanmış gibi görünüyor. Bazıları daha da ileriye gitti ve dengesizliğin daha büyük ve merkezi iktidarın daha güçlü olduğu tam donanımlı devletlere dönüştüler.

Hawai'ye MS 500 dolaylarında yerleşildi ve bu bölge, Tonga'nın aksine tamamen izole durumdaydı. Bununla birlikte, sekiz büyük adanın bulunduğu büyük bir takımadaydı ve büyüklük bakımından Polinezya üçgeninde sadece Yeni Zelanda'dan sonra geliyordu. Verimli topraklar, büyük bir yiyecek fazlası sağlıyordu. Özellikle büyük yeni arazilere yerleşilen MS 900 dolaylarından sonra, hızlı bir nüfus artışı oldu. Bütün adalar statü ve güç için savaş, diplomasi ve ittifak evlilikleri vasıtasıyla birbirleriyle rekabet eden birçok bağımsız reisliklere bölünmüştü. 1400 dolaylarından sonra tarım yapılabilen tüm araziler sahiplenilince ve reislerin bazı oğulları için artık ayrılıp yeni yerleşimcilerle kendi kontrol alanlarını kurmak mümkün olmayınca, bu çatışmanın şiddeti arttı. Topraklar yoğun bir şekilde işleniyordu ve nüfus artmaya devam ettikçe, özellikle tarım çok kıyıda kenarda kalmış değersiz arazilere yönelip hasatın kötü gitmesi ve kıtlık riski arttıkça daha çok iç gerilime neden oluyordu.

Bu gerilimlerin sonucu, 1440 civarında O'ahu Adası'nda bağımsız reislerin yerini aslında küçük bir kral olan tek bir hükümdarın alması oldu. Diğer adalar hızla aynı yoldan ilerlediler. Bu güçlü merkezi denetimin ardı sıra sosyal değişimler gerçekleşti. Reisler toplumun geri kalan kısmından daha da uzaklaştı ve evliliklerini sadece diğer adalardaki reislerin aileleriyle yaptılar. Reisler kendilerini doğal akrabalık gruplarından uzak tuttular ve kendi amaçları doğrultusunda hüküm sürdüler. Haraç artık onlara ödeniyordu ve kıtlık zamanında topluma yardım etmek amacıyla bir miktar sorumluluk duymayı sürdürseler de haraç, neredeyse tamamen reis sınıfı arasında paylaştırılıyordu. Toprak sahiplikleri giderek artıyor, nüfusun çoğu onların kiracısı olarak çalışıyordu. Reisler daha çok haraç almak üzere daha fazla alanı kontrol etmeye çalıştıkları için adalar arasında daha sık savaş olmaya başladı. Nihayet 1795'te, Avrupalılar kalabalık bir şekilde gelmeden hemen önce, Hawai Adaları tek bir hükümdar tarafından fethedilip birleştirildi. Yaklaşık 1300 yıl içinde Hawai toplumu bir avuç yerleşimciden ilkel bir krallığa dönüşmüştü.

Paskalya Adası dünya üzerinde yerleşilmiş en uzak yerlerden biridir: Güney Amerika sahilinin 2000 mil açığında ve ufacık Pitcairn Adası'nın bile 1000 mil daha uzağındadır. MS 500 dolaylarında buraya bir avuç insan yerleşmişti. Bu yerleşimciler sadece 241 kilometrekare olan adanın çok az doğal kaynağı olduğunu ve kendi tropikaltı bitkilerinin burada yetişmediğini görüp, tatlı patates ve tavuk yiyerek yaşamak zorunda kaldılar. Nüfus arttıkça ada alışılmış Polinezya tarzında bir reis idaresi altında, klan ve akrabalık gruplarına ayrıldı. Her grubun *ahu* adı verilen kutsal bir mekânı vardı; bu definler, atalara tapınma ve ölü reisleri anmak için bir taş platformdu. Monoton ancak yeterince besleyici olan yiyecekleri elde etme kolaylığı, adalılara Polinezya için örneği görülmemiş bir seviyede gelişen kültürel faaliyetler için bol zaman bıraktı. Törenlerden biri, 47 özel ev kalıntısının, sayısız platformun ve kayalara yontulmuş heykellerin bulunduğu Orongo'daki kuş kültüdür. Ritüellerden bazıları, tam bir yazı olmaktan çok bir dizi anımsatıcı işaretten oluşan, *rongorongo* adı verilen bilinen tek Polinezya yazı şeklinden okumalar yapmaktı. Asıl çaba *ahu*'ya adanmıştı; 300'den fazlası ada sahilinin çevresinde yapılmıştı. Birçoğunun gündönümlerinden birine veya gündüz-gece eşitliğine göre yıldızlara göre dizilimleri vardı. Hepsinde, Rano Raraku taşocağındaki kayalardan obsidyen taş aletler kullanılarak yontulmuş ve oldukça stilize edilmiş bir erkek başı ve gövdesini betimleyen 1-15 arasında devasa taş heykel yer alıyordu. Yaklaşık 6 metre yüksekliğinde ve onlarca ton ağırlığındaydılar. Baş kısmına yerleşen topuz veya tüy şeklinde bir süs, başka bir taşocağından çıkarılmış yaklaşık 10 ton ağırlığında "en iyi kalite" kırmızı kayadandı. Birçoğu tamamlanmamış heykellerin toplamda 600'den fazlası biliniyor.

Adadaki nüfus 1550 dolaylarında yaklaşık 7000'lik bir zirve yapıp klan gruplarının sayısı katlanınca, klanlar arasındaki heykel dikme yarışı Paskalya Adası ya-

şamının temel bir özelliğine dönüştü. Yerleşimciler geldiği sırada ada ormanlarla kaplıydı, ancak nüfus artmaya başladıkça tarım arazisi, evler için kereste, ısınma ve yemek pişirmek için yakacak ve devasa heykelleri adanın bir ucundan diğerine götürmek üzere yuvarlak kütükler sağlamak için ağaçlar durmaksızın kesildi. 1600 dolaylarında ağaçlar tükendiğinde adada büyük bir kriz patlak verdi. Büyük heykeller artık taşınıp dikilemiyordu; devasa bir miktar, yarıda bırakılmış olarak taşocağında terk edildi. Bu gelişmenin adalıların inançları üzerinde çok önemli bir etkisi olacaktı. Artık evler inşa edilemiyordu ve insanlar mağaralarda veya sönmüş volkan göllerinin kenarında yetişen bitkilerden yapılmış saz kulübelerde yaşamak zorundaydı. Kanolar yapılamıyordu ve uzun yolculuklar sazdan yapılmış kayıklarla mümkün değildi; halk adada kapana kısılmıştı. Ormanların yok olması ada toprağını olumsuz yönde etkiledi, erozyona ve ürün veriminin düşmesine yol açtı. Tavuklar kıymetli mal haline geldi ve güçlendirilmiş kümeslerde korunmaları gerekti.

Yiyecek miktarıyla birlikte nüfus da azaldı. Bir yüzyıl içinde adada 3000'den biraz daha fazla insan kalmıştı. Toplumsal bölünme devam etti. Klanlar arasında arazi ve yiyecek için yapılan savaşlar çoğaldı. Kölelik ve yamyamlık sıradan hale geldi. Savaşların ana hedeflerinden biri, rakiplerin *ahu*'larını tahrip etmekti; bunun için, devasa taş heykeller devriliyordu. 18. yüzyılın başlarında ilk Avrupalılar geldiği sırada heykellerin birkaçı hâlâ ayaktaydı. 100 yıl sonra hepsi devrilmişti. Halk, atalarının adanın doğal çevresini ve onunla birlikte kendi toplumlarını tahrip etmeden önce neler başardığını bile hatırlayamadan ve çok az kaynakla olağanüstü bir yokluk içinde yaşamaya terk edilmişti.

BÖLÜM

III

Erken İmparatorluklar

(MÖ 2000-MS 600)

6
Erken Avrasya Dünyası

Mezopotamya, Mısır ve İndus Vadisi'nde ve daha sonra Çin'deki ilk uygarlıklar MÖ 2000 dolaylarında ilkel devletler ve imparatorluklara evrilmişlerdi. Dünya tarihi en azından daha 3000 yıl, Avrasya boyunca yavaş bir "uygarlaşmış" alan yayılması, yeni devletlerin kurulması, yerleşik devlet ile göçebe gruplar arasında süren gerilim ve bir dizi imparatorluğun yükselip çöküşüyle karakterize oldu. Tüm bu devlet ve imparatorluklar, ilk tarımsal toplumların doğasından, teknolojik değişimin çok düşük hızından ve etkili siyasi otorite sınırlamalarından kaynaklanan aşağı yukarı benzer pek çok etkenin baskısı altındaydı. Bu tablo, imparatorlukların kısa ömürlü vakalar olmaya mahkûm olmaları ve tarih örüntülerinin aşağı yukarı benzer seyretmesi anlamına geliyordu. Yaratıcı güce sahip bir hükümdarın yönetimi altında bir ilk yayılma aşamasının ardından, etkili bir imparatorluğu hem iç hem de dış sorunlar karşısında ayakta tutmak genellikle zordu. Bazı durumlarda bu sorunlar çoğu kez yüzyıllarca kontrol altında tutulabiliyordu, ancak sonunda ölümcül oluyorlardı. Çin'de MÖ 1000 dolaylarına kadar hiçbir devlet, ilk tarımsal toplumların dayattığı koşulların ötesine geçemedi.

6.1 Avrasya Toplumları

Erken devletlerin karşı karşıya olduğu temel sorun, yaklaşık MÖ 8000 sonrasında gelişen tarımın doğasından kaynaklanıyordu. Çok daha fazla çaba karşılığında yapılan çiftçilik toplayıcılık ve avcılıktan daha verimli olmakla birlikte, genel verimlilik düzeyi düşüktü. Sağladığı artı ürün azdı ve bu nedenle toplumlar toplam nüfusun ancak çok küçük bir bölümünü çiftçilik dışında uğraşlarla besleyebilirdi. Son birkaç yüzyıla kadar nüfusun %10'undan fazlası çok ender olarak tarım dışında istihdam

edilebilirdi ve bu rakam çoğu kez %5'e yakındı. Toplumların elde edebileceklerine ciddi bir kısıtlama getiren çok zorlayıcı bir olguydu bu. Kayıtlı tarihin büyük bir bölümünde insanların ezici çoğunluğunun edindiği deneyim, kaba saba bir tarım ve yoksulluktu. Nüfusun büyük bir bölümü kötü havanın ve kötü hasatların merhametine kalmış olarak, açlık sınırında yaşıyordu. Kötü giden bir yıl yıkıma neden olmayabilirdi, ancak peş peşe iki ya da üç yıl bu şekilde olduğunda kıtlık, açlık ve ölüm neredeyse kaçınılmazdı. Nüfus çok yavaş bir şekilde ve aralıklı olarak artıyordu. Uzun duraklama dönemleri ve bazen, kısa süreler için, düşüş yaşanıyordu. Nüfus artışı, zaten işlenmekte olanlardan daha düşük bir verimlilik seviyesine sahip olabilse de temel olarak yeni toprakların tarıma açılmasıyla destekleniyordu. Teknolojik ve verime dayalı ilerlemelerin ortaya çıkması çok yavaştı ve ancak sınırlı bir etkileri oluyordu. Bu nedenle nüfus, var olan toprakların besleyebileceği en düşük seviyede artma eğilimindeydi ve bu, kötü hasatların, savaşların ve hastalıkların etkisini daha da artırıyordu. Topraklarda beslenemeyen nüfus fazlası, geniş bir dilenciler, serseriler, caniler ve haydutlar grubu yaratıyordu. Ekonominin gelişmesi yoğun olmaktan çok dağınık olma eğilimindeydi. Daha çok insanın daha çok toprağı işlemesi, daha gelişmiş bir ekonomiye dönüşebilirdi, ancak önemli, niteliğe dayalı değişim nadirdi.

Her toplumda var olan küçük elit tabaka ortalama köylüden farklı bir hayat yaşıyordu; çoğu kez aynı dili bile konuşmuyorlardı. Yaşamlarını köylülerden çeşitli yollarla çekip alabildikleri ihtiyaç fazlası sayesinde sürdürüyorlardı: kira, vergi, haraç ve işgücü. Köylülerin birçoğu toprak kölesi veya borçlu olarak toprağa bağımlı kılınmıştı. Birkaç toplumda, elit tabakanın ihtiyaç duyduğu artı ürünün büyük bir bölümünü yaygın köle düzeni sağlıyordu. Elit tabakanın neredeyse tamamı tüm Avrasya'daki birkaç büyük kentte yaşıyordu. Çoğu imparatorluk Babil, Memphis, İskenderiye, Chang-an, Roma ve Konstantinopolis gibi hükümdarın sarayı ve idarenin yer aldığı tek bir büyük kente sahipti. Kent nüfusu elit tabaka, hizmetkârlar, diledikleri malı yapan zanaatkârlar ve iş ve hayatta kalmaya yetecek kadar yiyecek bulmaya çalışan yoksullarla çoğalıp çoğu kez yüz binlerce kişiye ulaşıyordu. Çinliler MS 6. yüzyıl sonlarında bir kanal ağının yapımına başlayıncaya kadar bu büyük kentler genellikle, halkı beslemek için gereken büyük miktarda yiyeceği naklet-menin tek yolunu oluşturan, sahillerde veya tekne işleyen nehirlerin kenarında yer alıyorlardı. Bazı devletlerde saray büyük ölçüde gezgindi, yiyecek fazlasını yerinde tüketmek amacıyla ülke içinde yer değiştiriyordu; bu, 16. yüzyıla kadar İngiltere'de devam eden bir uygulamaydı. Bu sorunlar tüm erken devlet ve imparatorlukların karşı karşıya olduğu nakliye ve ulaşım zorluklarını yansıtır. Orduların geçmesi (ve yanı sıra ulakların koşması) için yapılmış birkaç imparatorluk yolu dışında karadan ulaşım çok yetersizdi. Arabalar ilkeldi ve kara taşımacılığının güç ve masraflı olması, havaleli yüklerin karadan birkaç on kilometreden daha uzağa taşınmasının ekonomik ve çoğunlukla mümkün olmaması anlamına geliyordu. Deniz taşımacılığı da aynı şekilde sorunluydu. Gemicilik genellikle ilkel ve zayıftı ve kara görüş menzilinden uzağa çok az gemi yelken açabiliyordu. Akdeniz'de

yolculuk yapmak son birkaç yüzyıla kadar büyük ölçüde yaz mevsimindeki sakin aylarla sınırlıydı ve Hint Okyanusu ile Güneydoğu Asya ve Çin sularında gemi yolculuğu, mevsimlik muson* rüzgârlarıyla kısıtlıydı.

Nüfusun tarımla geçinerek yaşayan ezici çoğunluğu, alet edevat ve çanak çömlek gibi ev eşyası cinsinden birkaç önemli şeyin dışında kalanları satın almak için harcanmak üzere çok az şey sahipti. Ticaret talebin düşüklüğü ve kötü ulaşım şartlarıyla sınırlıydı. Var olan ticaretin büyük kısmı (harcanabilecek gelirin çoğuna sahip olan) elit tabakaya yönelikti ve genellikle daha kolay taşındıkları için temelde lüks maddeleri içeriyordu. Toprak varsıllığın temel göstergesiydi ve elit tabaka özellikle yiyecek, giyecek ve egzotik ithal mallar gibi çok belirgin tüketim malları dışında, köylülerden topladığı ihtiyaç fazlasını harcamak üzere çok fazla seçeneğe sahip değildi. Tüccar ve zanaatkârların sayısı bu nedenle sınırlıydı. Bu gruplar elit tabaka ile köylüler arasındaki yaşamlarını toplumun ana ekseninin dışında geniş bir alana yayılmış olarak sürdürüyorlardı. Genellikle elit tabakanın dışında tutuluyorlardı ve varsıllıkları erken devletler için önemli olmakla birlikte, sosyal açıdan değersiz oldukları kabul ediliyordu. Zaman geçtikçe, varsıllık yavaş yavaş artınca, ticaret seviyesi arttı ve giderek ekonominin daha önemli bir sektörü haline geldi.

6.2 Avrasya Devletleri ve İmparatorlukları

Sosyal, ekonomik ve ulaşıma ilişkin baskılar göz önüne alındığında, Avrasya'daki erken devlet ve imparatorluklar çok kırılgan yapılar olmanın koşullarıyla kuşatılmışlardı. Çok az kaynağa ulaşabiliyorlardı ve bunlar bile kalıcı olmuyordu. Güvenebilecekleri ekonomik ve sosyal altyapı çok kısıtlıydı. Neredeyse tüm erken devlet ve imparatorluklar hükümdarlıktı, sadece birkaç alanda ve genellikle az sayıda şehir nispeten kısa bir süre için yerel bir oligarşinin idaresi altında bağımsız kaldı. Önemli dini, sembolik ve törensel işlevleri çoğu kez hükümdar elinde tutuyordu, ancak ayrımın tam olarak nasıl yapıldığı üzerine çok görüş ayrılığı olsa da, genellikle hükümdarla dini otoriteler arasında bir güç dağılımı söz konusuydu. Din, hükümdarlar açısından genellikle yaşamsal bir öneme sahipti ve bu sadece meşrulaştırma işlevinden kaynaklanmıyordu. Özellikle Hıristiyanlık ve Müslümanlık gibi kurtarıcı dinlerin yükselişiyle birlikte, köyde ve yerel düzeyde daha fazla yer alan az sayıda örgütlenmeden birini oluşturuyordu. Dini gruplar, ortaçağ Avrupa'sında da olduğu gibi, genellikle toplumdaki tek okuryazar unsurdu ve bu nedenle ilkel bir devlet yapısının varolması için bile vazgeçilmez bir öneme sahiplerdi.

Çoğu hükümdar için, yürürlükte olan iktidarında keskin bir karşıtlık söz konusuydu. Sarayda kişisel iktidarlarının genellikle sınırı yoktu; kaprisleri yerine ge-

* Özellikle Asya ve Afrika'nın güneyinde, mevsimlere göre yön değiştirerek düzenli olarak yinelenen rüzgâr sistemi; yaz mevsimi boyunca denizlerden karalara, kışın ise karalardan denizlere doğru eser (ed.n.)

tiriliyor ve rakipleri ve eski gözdeleri ayırt edilmeksizin göz açıp kapayana kadar sürgüne veya ölüme gönderilebiliyorlardı. Siyaset diye bir şey pek söz konusu değildi. Siyaset, temelde iktidar, varsıllık ve etki elde etmek amacıyla çeşitli elit tabaka mensupları ve ailelerinin hükümdarın sarayında veya cumhuriyetçi Roma'da olduğu gibi kendi aralarında sürdürdükleri bir mücadeleydi. Bu gibi durumlarda iktidar kaçınılmaz olarak öncelikle özel ve kişisel anlamıyla algılanıyordu. Hükümdarların saray dışında, toplum karşısındaki kişisellik içermeyen iktidarı çok sınırlıydı. İktidarı yerel elitlerle paylaşmanın ve bir şekilde onları kontrol etmeyi ümit etmenin dışında yapacak pek bir şeyleri yoktu. Elitlerin konumu, toprağa sahip olmaları ve bunun kendilerine sağladığı güç ve hamilik sayesinde genellikle çok sağlamdı. Hükümdarların elinde bir tek aile fertlerini sarayda rehine olarak tutmak gibi çoğu kez kaba kontrol yöntemleri vardı. Bu tür en yaygın rejimlerden biri, 17. yüzyılın başları ile 1868 arasında, tüm yerel aristokrasinin yılın bir bölümünü başkent Edo'da geçirmek ve biri Edo'da diğeri kendi memleketlerinde olmak üzere iki eve sahip olmak zorunda olduğu Tokugawa Japonya'sında bulunuyordu.

Bu erken devletler ve imparatorlukların olağanüstü sınırlı işlevleri vardı. Devlet işlerini yerine getirmek üzere sadece çok küçük bir bürokrasileri bulunuyordu ve hükümdarın özel dairesiyle devletin faaliyetleri arasında genellikle çok az ayrım yapılıyordu. Temel hedefleri vergileri toplamak ve dış ve iç kontrol amacıyla ordu bulundurmaktı. Devletler (özellikle Çin'de) vergilendirme yeteneklerini artırmak amacıyla, halkı ve toprakları yalnızca belli durumlarda kayıt altına alabiliyorlardı; çoğunun çok basit vergilendirme sistemlerine sahip olmaktan başka seçenekleri bulunmuyordu. Toprak tek varsıllık göstergesi olduğu için vergiler buna göre saptanıyor ve miktarları, bir tek bu uygulanabilir olduğu için, eyalete ve arazinin büyüklüğüne göre belirleniyordu. Köylülerin "devlet"le teması bir tek vergi toplandığı sırada gerçekleşiyordu. Vergi toplama, zorla ele geçirmeye dayandırılmıştı ve bu da, köylüler tarafından, modern anlamda vergilendirmeden çok, muhtaç oldukları yiyeceğin zorla ele geçirilmesi olarak algılanmış olmalı. Vergi miktarları, bunu yapabilmenin bilgisine sahip olunmadığı için, genellikle kolay bir şekilde değiştirilemiyordu. Sorun, nüfus azaldığı zaman vergi yükünün artacak, muhtemelen hükümetin bastıramayabileceği ayaklanmalara yol açacak olmasıydı. Eğer nüfus artar ve bir bölge daha varsıl olmaya başlarsa devlet hayati vergi gelirini elde edemezdi. Zaman ilerledikçe vergiler genellikle, giderek toplumun gerçek varsıllık sınırlarının dışına çıkmaya başladı. Devletin sahip olduğu seçeneklerden biri, kendi adına vergi geliri toplamak üzere vergi görevlileri çalıştırmaktı. Bu devlet bürokrasisinin yetersizliğini yansıtsa da, en azından genellikle güvenilir bir gelir sağlıyordu. Olumsuz yanı, vergi görevlilerinin kendi ceplerine attıkları miktardı. 18. yüzyılda Fransa'da devlet tüm vergi gelirlerinin yaklaşık dörtte birini bu şekilde kaybediyordu.

Çok sınırlı bir iç güvenlikten daha fazlasını hemen hemen hiçbir devlet sağlayamıyordu. Bir güvenlik gücü yoktu ve büyük arazi alanları, özellikle dağlar, bataklık-

lar ve başkentten uzak bölgeler hemen hemen hiç birinde kontrol edilmiyordu. Bu bölgeler yolculara saldıran ve köyleri yağmalayan eşkıyaların ve haydutların yurtlarıydı. Kanunlara karşı çıkanların, şayet yakalanırlarsa, cezaları acımasız oluyordu, ancak "asayişi sağlamak" büyük ölçüde yerel gruplara ve az sayıda toprak sahibine kalmıştı. Hükümdarlar zaman zaman çeşitli ekonomik, sosyal ve dini sorunlara ilişkin fermanlar çıkarabiliyorlardı, ancak bunların uygulanmalarını sağlamak kolay değildi ve bu fermanlar çok nadir olarak dikkate alınıyordu. Kimi devletler imar işlerine –yollar, kanallar, tapınaklar ve saraylar– girişiyorlardı, fakat bunlar ancak yerli halka angarya yükleyerek veya köle ve savaş esirleri kullanılarak yapılabiliyordu. Az sayıda devlet güvenlik nedenleriyle halkların yerlerini tamamen değiştirebiliyordu. Asur İmparatorluğu gücünün zirvesinde olduğu 300 yıl boyunca yaklaşık 4,5 milyon insanın yerini değiştirerek bu siyaseti büyük ölçüde benimsemişti.

Erken devletlerin ve imparatorlukların ana işlevi savaş olmaya devam etti ve çoğu hükümdarın geleceği savaştaki başarılarına bağlıydı. Devlet gelirlerini artırmanın genellikle en kolay ve çoğu zaman tek yolu, bir komşu devlete saldırmak veya topraklarını yağmalamak ya da tarımsal artı ürüne el koymak üzere tarım yapılan toprakları ve bu topraklar üzerinde yaşayan köylüleri ele geçirmekti. Bu, hükümdarın saygınlığını artırıyor, elitleri ödüllendirebilmesini ve şansı varsa ona sadık kalmalarını sağlıyordu. Devlet gelirlerinin büyük bir bölümü orduyu beslemek üzere harcanıyordu. Devletin bu önde gelen ve çoğu kez tek işlevi 1000 yıl boyunca varlığını sürdürdü; 1130-1815 arasında İngiltere'de tüm devlet gelirlerinin dörtte üçü ordu ve donanmaya harcanıyordu.

Bu genel kısıtlamalar nedeniyle erken devlet ve imparatorlukların tarihi, izleyen bölümlerde durmadan tekrarlandığını göreceğimiz, aşağı yukarı benzer bu düzeni izleme eğilimindeydi. Devletler en erken aşamalarında tek bir dinamik liderin önderliğinde çoğu kez hızlı bir şekilde büyüyebiliyorlardı. Büyük toprakları çabucak fethetmek genellikle tüm devletlerin, özellikle de çökmek üzere olabilecek rakiplerin, içinde bulunduğu zayıf koşullar nedeniyle çoğu zaman mümkün oluyordu ve orduların çoğu küçük olduğu için tek bir savaş, genellikle kesin bir sonuca ulaşıyordu. Ancak yine de, yayılmanın karşısına genellikle çok hızlı bir şekilde güçlü engeller çıkıyordu. Nehirler ve dağlar gibi doğal sınırları aşmak genellikle zordu ve özellikle ulaşım zayıf olduğunda savaş, işgal ve yeni eyaletlerin idaresinden doğacak masrafları elde edilecek muhtemel gelirlerle dengelemek gerekiyordu. Uygulamada erken imparatorluklar kesin olarak belirlenmiş "sınırlar"a sahip değildi. Bunun yerine, denetimin kısıtlı, düzensiz ve yerel şartlara bağlı olduğu ve çoğu kez düzenin sağlanması ile biraz ganimet elde edilmesi amacıyla cezalandırma seferleri düzenlenmekten daha fazlasını içermeyen sınır bölgeleri söz konusuydu.

Erken devlet ve imparatorlukların asıl sorunları başlangıçtaki fetih aşamasının ardından ortaya çıkıyordu. En önemlilerinden biri, hükümdar ailesinden kimin

tahta çıkacağıydı. Her birinin ihtiyacı, istikrarı sağlamak üzere yetişkin bir erkek hükümdarın kesin ve muhalefet olmaksızın tahta çıkmasıydı. Hükümdarın oğulları veya kardeşleri arasında kavgaya neden olan taht veraseti veya bir naibe bağımlı küçük bir oğulun tahta çıkması, iç zayıflamaya ve çoğu kez iç savaşa yol açmaya genellikle yeterli oluyordu. Nüfus artışına, yeni toprakların işlenmesine, vergi gelirlerinin artmasına ve ticaretin büyümesine neden olan istikrar dönemleri genellikle birkaç nesil boyunca taht verasetinin sorunsuz gerçekleşmesine denk düşüyordu. Bununla birlikte, çok az devlet taht veraseti sorunlarından uzun süre kaçınabiliyordu.

Yeni imparatorluklarda ilk hükümdarın birbiriyle bağlantılı üç sorunu çözümlemesi gerekiyordu: adamlarını nasıl ödüllendireceği, yeni fethedilen toprakları nasıl kontrol edeceği ve bir orduyu nasıl besleyeceği. Çözümler, temel bir zorlamaya dayanmak zorundaydı; toprak neredeyse tek zenginlik aracı ve göstergesiydi. Benimsenen çözümler neredeyse hep aynıydı; fethedilen topraklar hükümdar istediği zaman verilecek belli sayıda askeri beslemek üzere kullanılabilmeleri amacıyla, elit tabakadan kişilere bağışlanıyordu. (Bu sisteme Avrupa tarihinde "feodalizm" deniyor, ancak bu sadece Avrasya'nın tamamında binlerce yıl boyunca alışılmış olan bir olgunun bir görüntüsüydü.) İlk başta bu bağışlar genellikle asker sağlama koşuluna bağlıydı; hükümdar tarafından geri alınabiliyor ve mirasla aktarılamıyordu. İlk hükümdarlar bağış sahibi öldüğünde toprakları başkalarına verebilecek kadar güçlü olabiliyorlardı zaman zaman. Bununla birlikte, genel eğilim bu toprak sahipliğinin çok hızlı bir şekilde soydan soya geçmeye başlamasıydı. Bu bir kez gerçekleştikten sonra hükümdarlar kendi güç merkezlerini oluşturmuş ve kendi askerlerini kontrol edebilen yerel elitler üzerinde çok daha az kontrol sahibi olmaya başladılar. Bu durum onları destek sağlamak üzere pazarlık yapmak durumunda bırakıyordu. Hükümdarın bu yerel elitleri denetlemek üzere kendi otoritesini temsil eden mahalli ve taşralı valileri tayin etmesi gerekiyordu. Sorun, eğitimli bir bürokrasi söz konusu olmadığı için hükümdarın bu görevi verebileceği (ve güvenebileceği) az sayıda kişi olmasından kaynaklanıyordu. Bu nedenle imparatorluklar genellikle birkaç büyük valiliğe ayrılıyordu, bu valilikler aile hükmünün sürdürülmesi amacıyla, hükümdar ailesinden işbirliğine biraz ilgi göstermeleri beklenen kişilere emanet ediliyordu. Güçlü bir hükümdar söz konusu olduğunda bu sistem işleyebiliyor, ancak olumsuz yönü, taht verasetine karşı çıkıldığı durumlarda kraliyet ailesi üyelerinin yararlanabileceği büyük güç merkezlerinin oluşmasına yol açmasıydı.

Şayet taht veraseti sorunlarından kaçınılabilirse, erken imparatorluklar bir süre için nispeten istikrarlı olabiliyorlardı. Ancak yine de, genellikle iç sorunlar birikmeye başlıyordu. Elit tabaka soydan soya geçen mülklerine iyice yerleşiyor ve topraklarını, ya yoksullaşmış köylülerden satın almak veya doğrudan doğruya el koymak yoluyla büyüterek daha da fazla güç kazanıyorlardı. İmparatorluklar kurulduğunda yürürlüğe konan vergi sistemleri, giderek varsıllığın gerçek dağılım

sınırlarının dışına çıktıkça yavaş yavaş verimliliklerini de kaybediyorlardı. Elit tabaka giderek vergi vermekten kaçındıkça ve vergi ödemeyen kurumlara, özellikle dini gruplara, daha fazla toprak bağışlandıkça bu sorun şiddetleniyordu. Hükümdarın elde edebileceği varsıllık, yetersiz ulaşım şartları nedeniyle denetlenmeleri zor olan güçlü taşra elitlerinin yükselişine paralel olarak azalma eğilimindeydi. Her iki eğilim de bir orduyu beslemenin giderek zorlaşması anlamına geliyordu. Vergileri artırmaya çalışmanın genellikle bir yararı olmuyordu ve sadece taşra isyanlarına veya köylü ayaklanmalarına veya her ikisine birden yol açıyordu. Genellikle bir kısır döngü ortaya çıkıyordu; iç zaafiyetlerin artması, taşra isyanları ve taht veraseti kavgaları bir araya geldiğinde, dış baskılara karşı koyma kabiliyetinde bir azalmaya, toprak kaybına ve bu nedenle gelir kaybına, daha fazla zayıflığa ve sonuç olarak çöküşe yol açıyordu.

Bu çöküşün gerçek doğası imparatorluktan imparatorluğa değişiyordu. Teotihuacán ve Mayalar gibi bazıları, geride bir halef devlet bırakmaksızın mutlak çöküşün acısını çekmiş gibi görünüyor. Çoğunlukla, bazı yerlerin kaybedilmesiyle bir değişim söz konusu oluyordu ve başka bir yerde yeni kurumlar ve gruplar ortaya çıkarak var olan geleneklerden bazılarını sürdürüyorlardı. Bu yapının en iyi örneği, MS 5. yüzyılda Batı Avrupa'da (kültürü önemli ölçüde varlığını sürdürse de) siyasi bir birim olarak yok olan ve doğuda yeni bir imparatorluk yapısıyla ortaya çıkıp, her ne kadar sonunda çok zayıf düşmüşse de, bir 1000 yıl daha varlığını sürdüren Roma İmparatorluğu'nun çöküşüdür. Genellikle sadece, çok güçsüz ve dayanıksız olan devlet yapısı, yeni hükümdarlar tarafından yerine yeni bir grup getirilerek ortadan kaldırılıyordu. Halkın büyük çoğunluğu –köylüler– için genellikle çok az şey değişiyordu. Mülk sahibi yeni elitlerin gelmesi, hükümdarlarıyla çoğu zaman az temasları olduğu için temelde pek bir şeyi değiştirmiyordu. Yeni hükümdarlar bir iç savaş ve fetih döneminin ardından bir miktar istikrar sağlayabilirlerdi, ancak bu aynı zamanda daha etkili bir vergilendirme ve az miktardaki yiyecek fazlasına el konulması anlamına geliyordu.

6.3 Erken Avrasya Tarihinin Örüntüsü

Erken tarımsal imparatorluklarla ilgili yükselme ve yıkılma tarihinde, farklı bölgeleri etkileyen dikkat çekici bazı sürekli örüntüler ve belirgin strüktürler söz konusuydu. Hiçbir siyasi yapı Avrasya'nın tamamını kontrol edebilecek durumda değildi; söz konusu mesafeler bölgesel imparatorluklardan başkasına izin vermeyecek kadar büyüktü. Avrasya'nın muazzam mesafeleri içinde, her biri farklı geleneklere sahip ve birbirleriyle ancak yavaş yavaş temasa geçen üç kilit bölge yer alıyordu: Güneybatı Asya, Hindistan ve Çin. Her üçünün de içinde, uygarlığını ilk ortaya çıktığı bir çekirdek alan bulunuyordu. Bunlar Güneybatı Asya'da Mezopotamya ve Mısır, Hindistan'da Ganj Nehri ovası (İndus Vadisi uygarlığının daha sonraki Hindistan üzerinde hemen hiç etkisi kalmamıştı) ve Çin'de Yangtze ve Sarı ırmaklardı. Bu çekirdek alanlar, genellikle önemli hammaddelere sahip çeper

bölgeleriyle bağlantı kurmuşlardı. Ticaretin yavaş gelişimi çeper bölgelerde önemli siyasi gelişmeleri ortaya çıkardı; yerel hükümdarlar bu ticareti kontrol ediyorlar ve gelişmiş olan devletle işbirliği sayesinde daha çok güç ve prestij kazanıyorlardı. Tüm bu etkenler, çeper bölgelerde devletlerin ortaya çıkmasına yol açacak değişimin hızını artırdı. Böylece "uygarlık" yavaş yavaş yeni bölgelere yayıldı. Bu süreç, MÖ 1500 dolaylarından sonraki dönemde Yunanistan'ın ve daha sonra İtalya'nın Güneydoğu Asya dünyasına dahil olmasından, MS 1000 dolaylarındaki yüzyıllarda doğu Avrupa ve Rusya'daki olağanüstü benzer gelişmelere kadar kolayca görülebilir durumdaydı. Benzer şekilde "uygarlık" alanı Çin'de yavaş yavaş, özellikle iki ırmağın ovalarının güneyine, çok verimli sulu pirinç tarımının yapılabileceği bölgelere doğru yayıldı. Bu nedenle Çin devletinin içindeki denge zaman içinde sürekli olarak yer değiştirdi. MS 2'de yapılan nüfus sayımına göre Çin halkının üçte ikisi kuzey Çin'de yaşarken, MS 1200'de beşte birinden azı buradaydı. MS 1550'ye gelindiğinde ise nüfusun üçte ikisinden çoğu güneyde yaşıyordu.

Hindistan'da üç bölge arasında çok belirgin bir ayrım vardı: kuzeyde, Ganj Ovası'nın kilit ticaret yolunun çevresinde oluşan devletler ve kültürler, Dekkan Yaylası ve nihayet, en güneyde yer alan Körfez'i ve Güneydoğu Asya'yı birleştiren dış ticaret yollarına her zaman güçlü bir şekilde bağlanma eğiliminde olan en güneydeki devletler. Modern Hindistan'ın tamamını her zaman kontrol eden bir imparatorluk yoktur ve bu, Hindistan tarihinin bir "başarısızlık" olduğuna dair yaygın Avrupalı varsayıma yol açmıştır. Ancak Hindistan modern Avrupa kadar bir alanı kaplar. Devletlerinden birçoğu herhangi bir Avrupa devletinden çok daha büyüktür ve dikkat çekici olgu imparatorluklardan bazılarının –Maurya, Gupta ve Mugal– neredeyse kıtanın tamamına hükmetmiş olmalarıdır. Daha kuzeyde, Orta Asya'daki devletler birbirlerinden çok uzak vahaların ve onlara komşu tarım yapılabilen toprakların çevresinde gelişti. Birçok önemli merkez ortaya çıktı; bunlar Amuderya ve Seyhun boylarında Baktriya ve Sogdiya, daha doğuda Fergana, Aral Gölü'nün yakınında Amuderya deltasında Harezm ve Kaşgar gibi Tarım Havzası vahalarıydı. Bu vahalar hem batıda İran ve İndus Vadisi, hem de doğuda Çin'le bağlantılıydılar. Güneybatı Asya ve Çin toplumları arasındaki ticaret yolunun gelişmesinde önemli bir etkileri olacaktı.

Avrasya'nın üçüncü çekirdek bölgesi olan Güneybatı Asya'da, 3000 yıldan daha uzun bir süre, imparatorlukların uğruna mücadele ettikleri ve üstünde peş peşe büyük kentlerin kurulduğu üç stratejik koridor ve ticaret yolu vardı. Birinci yol, Akdeniz'i Hint Okyanusu'nun ticaret sistemine bağlayan Nil ve Kızıldeniz koridoruydu. Mısır'da üç başkent –Memphis, İskenderiye ve Kahire– bu yolu kontrol ediyordu ve birbirini takip eden imparatorlukların merkezleriydiler. İkinci yol, karadan Suriye'nin Akdeniz sahilinden Kuzey Mezopotamya'ya, oradan da –biri Körfez'den aşağıya Hint Okyanusu'na ve diğeri karadan Orta Asya'ya giden– iki kilit yola uzanıyordu. Babil, Seleukeia ve Bağdat, Mezopotamya'da bu yolu birbiri ardına kontrol eden önemli kentlerdi. Üçüncü kilit bölge, Ege'den Çanakkale

Boğazı'nı geçerek Karadeniz'e çıkan ve nihayet Orta Asya'ya giden kara yollariydı. Troya bu yol üzerindeki önemli erken kentti, ama daha sonra tek bir yer –Yunanlar için Bizans, geç dönem Roma İmparatorluğu ve Osmanlılar için Konstantinopolis– geçişe hâkim oldu. Bu üç yoldan ikincisi, sadece nispeten kolay iletişim nedeniyle değil, hem Körfez'de denizyoluna hem karadan Orta Asya'ya giden kervan yollarına bağlandığı için genellikle çok daha önemliydi.

MS 16. yüzyıl başlarına gelinceye kadar bir tanesi (Osmanlılar) dışında hiçbir imparatorluk, her üç yolun üzerinde birden geçici bir kontrolden fazlasını sağlayamadı. İlk imparatorluklar ilk iki yolun merkezlerinde –Mezopotamya ve Nil Vadisi– kuruldu ve MÖ 8. yüzyılda Asur'un kısa süreli yükseliş dönemine kadar hiçbir devlet her ikisini birden kontrol edemedi. Bunu Avrasya tarihinde can alıcı bir etken takip etti: İran'da imparatorlukların ortaya çıkması. Bu imparatorluklar sadece Güneybatı Asya dünyası ile Hindistan arasındaki bağlantıyı sağlamakla kalmayıp, Güneybatı Asya'daki dengeleri de değiştirdiler. İlk İranlı imparatorluk olan Ahamenişlerin MÖ 539'da Babil'i fethinden sonra artık Mezopotamya asıllı imparatorluklar kurulmadı ve bölge 1000 yıl boyunca genellikle bir İranlı imparatorlukla, merkezi batıda olan bir diğerinin arasındaki bir sınır bölgesi olarak kaldı. Ahameniş İmparatorluğu, Güneybatı Asya'da birinci ve ikinci kilit yöreler olan Mısır ve Suriye-Mezopotamya'yı kontrol ettiği gibi, Karadeniz vasıtasıyla üçüncü yolu da kısmen kontrolü altında tutan ilk imparatorluktu. MÖ 330 dolaylarında çöktü ve on yıldan kısa bir süre için Makedonyalı İskender her üç yolu ve İndus Vadisi'ne kadar doğuyu kontrol etti. Onun MÖ 323'te ölümü üzerine, imparatorluğu hızla dağıldı ve her biri kilit bölgelerden birini kontrol eden üç halef devlet kuruldu. 200 yıl içinde Roma İmparatorluğu bu devletlerin yerini aldı, ancak Akdeniz'e, Mısır'a ve Karadeniz yoluna hâkim olsa da, Suriye ve Mezopotamya bölgeleri için, 600 yıldan fazla farklı iki İranlı imparatorlukla daha mücadele edildi: Partlar ve Sasaniler. 7. yüzyılda İslamiyet'in yükselişi geç dönem Roma İmparatorluğu'nu sadece Karadeniz yolunu kontrol etmek üzere geri çekilmeye zorladı.

Coğrafi olarak Avrasya'nın bir parçası olsa da, MÖ 3000-2000 arasında Sahra'nın modern haliyle ortaya çıkması, Afrika'nın büyük bir bölümünde kısmen izole olmuş bir dünya yarattı. Kuzey Afrika sahilleri Akdeniz dünyasının bir parçasıydı ve Mısır kuzeye, doğuya ve batıya tam anlamıyla, ancak güneye çok daha az odaklanmaya devam etti. Etkisi Nil'den yukarıya Nübye'ye yayıldı, ama Mısır kültürü Ganj Ovası kültürünün Hindistan'da yaptığı gibi, Afrika kıtasına sızmadı. Afrika tarihinin araştırılmasındaki zorluk, Sahra'nın güneyinde kıtada (çok güçlü sözlü aktarımlar olmakla beraber) büyük ölçüde okuryazarlık olmaması ve bu nedenle Afrikalılarla temas kuran kişilere ait olanlar dışında kayda değer yazılı kayıtların günümüze ulaşmamasından kaynaklanmaktadır. Afrika'nın Sahra'nın güneyinde kalan bölümü sadece olağanüstü sınırlı dış bağlantılara sahipti. Bu bağlantılar büyük ölçüde, özellikle yaklaşık MS 700'den sonra Arap ticaret grupları olmak üzere, doğu kıyısından aşağıya doğru yolculuk yaparak Kızıldeniz

ve Körfez bölgelerinden gelen denizciler ve batıda çok eski zamanlardan beri var olmakla beraber MS 800 sonrasına kadar önemli bir gelişme göstermemiş olan Sahra ötesi kervan ticaretiydi. Bu nedenle Sahra altı Afrika'sı Avrasya'dan büyük ölçüde izole halde kalmaya devam etti. Kolonizasyon zor çevre koşullarına bağlı bir iç süreçti; birçok yerel sınır bölgesinde nüfus yavaş yavaş arttıkça ve tarım yeni bölgelere ulaştıkça gerçekleşiyordu. Bu yapılırken çiftçiler, özellikle hastalıklar ve kötü ulaşım şartları gibi önemli birçok engelle karşılaşıyordu. Çeçe sineği* ve bulaştırdıkları trypanosomes,† kıtanın çölün ve savanın güneyinde kalan büyük alanlarında ne sığırların ne de yük hayvanlarının yaşayabilmesi demekti. Tekerlekli ulaşım gerçekten mümkün değildi ve ulaşım Amerika'nın çoğu yerinde olduğu gibi insanların hamallık yapması ve, birçok nehir ancak kısa mesafelerde kullanılabilir olmakla birlikte, nehirlerde kanolar sayesinde gerçekleşiyordu. Bu, tarımsal artı ürünü taşımanın zor olması demekti. Bu etkenlerin tamamı, Sahra'nın güneyinde büyük devletlerin ortaya çıkmaması anlamına geliyordu.

6.4 Göçebe Dünyası

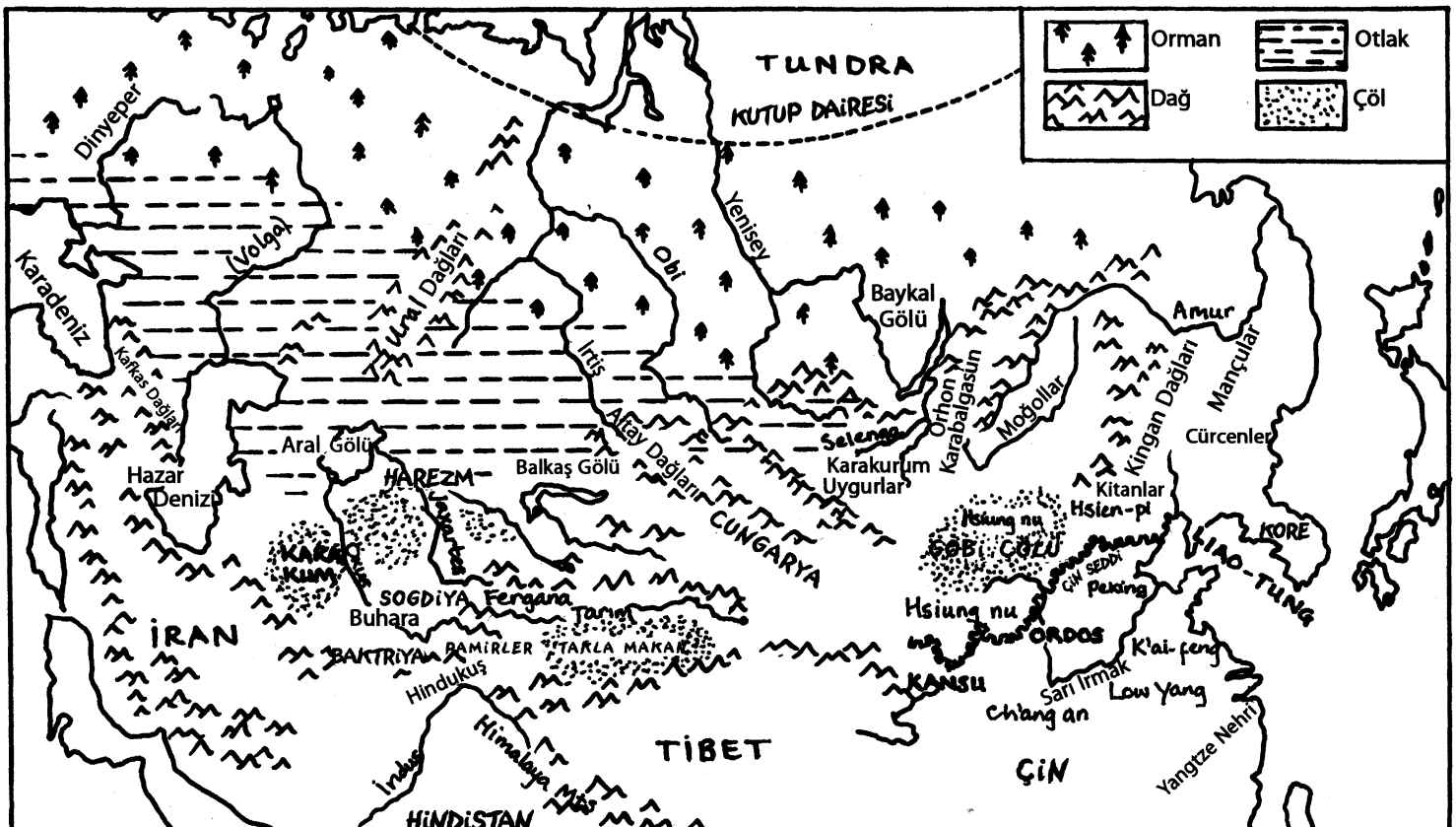
Avrasya uygarlıklarının hepsi ortak bir sorunla başa çıkmak zorundaydı: güneybatı Asya'da başlayıp Hindistan üzerinden Çin'e kadar uzanan yerleşik toplumlar bölgesinin çevresinde muazzam bir yay oluşturan Orta Asya'nın karmaşık dünyasının göçebe kavimleri. 20. yüzyılın başlarında göçebeliğin toplayıcılık ve avcılıktan çiftçiliğe geçişte başarısız olmuş bir ara safha olduğu düşünülüyordu. Şimdi, aslında özel çevre şartlarına çok başarılı bir şekilde uyum sağlandığı ve yerleşik toplumların varlığına bağlı olduğu değerlendirmeleri yapılmaktadır. Göçebe hayatın anahtarı atın ehlileştirilmesiydi. Bu gelişme MÖ 3200 dolaylarında muhtemelen Güney Ukrayna ovalarında bir yerlerde gerçekleşti. Bu ehlileştirme, insanların Ukrayna'dan, Avrasya üzerinden Baykal Gölü yöresine olduğu kadar, Moğolistan'a ve Mançurya'nın kuzeydoğusunun uzağına ve Amur Nehri'ne kadar da uzanan büyük otlakların geniş, ancak büyük ölçüde mevsimlere bağlı kaynaklarından yararlanma olanağı sağladı. Göçebelerin sürüleri genellikle karmaydı; en önemli olanlar koyunlardı, sığırlar nemli yörelere, develer (çift hörgüçlü "Baktriya" devesi) kurak yörelere özgüydü. Yaklar‡ yüksek dağlara çok iyi uyum sağlamışken, dzo ırkı (yak inek melezi) biraz daha az özellikliydi. Taşınabilir evlerde (*yurt*) yaşayan göçebeler hayvanlarını mevsimlere göre bir yerden diğerine götürüyorlardı; yemleri olmadığı için yetersiz ot hayvanları çok zayıflatsa da, kışlık otlakların hayati önemi vardı. Her grubun yıl içinde dolaştığı belirli bir bölgesi vardı, ama en iyi

---

* Orta ve Güney Afrika'da bulunan, sığır ve atlara öldürücü hastalık mikrobu ve insanlara uyku hastalığı mikrobunu bulaştıran bir sinek türü (ç.n.)

† Uyku hastalığı ve başka tehlikeli hastalıklar ortaya çıkaran ve böcek ısırmasıyla meydana gelen birkaç tür kan paraziti (ç.n.)

‡ Tibet'e özgü uzun tüylü sığır (ç.n.)

Harita 14: Orta Asya

otlakları ele geçirmek için sık sık çatışma yaşanıyordu. Bazen bir grup yeni bir bölgeye girmek için bilinçli bir karar alıyor ve bu diğerlerini peş peşe harekete geçmeye ve nihayet bazı grupları yerleşik çiftçilerin olduğu yörelere itmeye mecbur edebiliyordu.

Göçebeler yerleşiklerin kullanabileceği pek az şey üretiyorlardı; aslında at, ticareti yapılan başlıca maldı. Çin'de göçebelerle alışveriş yapmak ve orduları için ihtiyaç duydukları çok sayıda atı almak üzere çoğu zaman uzmanlardan oluşan bir At Alım Bürosu (*Ch'a-ma ssu*) vardı. Diğer taraftan göçebeler yerleşik toplumlardan kendilerinin yapmadığı birçok mal talep ediyorlardı; bunlar madeni eşyalar, yiyecek, kumaş ve ipek gibi lüks maddelerdi. Sorunları, yerleşik halkı bu tür dengesiz bir ticarete nasıl razı edecekleriydi. Göçebelerin sahip olduğu temel avantaj yerleşik uygarlıkların karşısındaki askeri üstünlükleriydi. Göçebe atlı okçular binlerce yıl boyunca yerleşik toplumların piyadelerinden daha etkili oldular. Uygar devletlerin süvarileri piyadeden daha etkili olmakla beraber sayıları azdı ve göçebeleri yenemiyorlardı. Göçebeler, saldırıya uğradıklarında sadece bozkıra çekiliyor ve izlenmesi zor küçük gruplara bölünüyorlardı. Yerleşik devletlerin elinden gelenler göçebeleri durdurmak için duvarlar inşa etmek, onları zayıflatmak amacıyla akınlar ve iç bölünmeleri destekleyerek diplomasi yapmaktı. Bu durum MS 16. yüzyıl sonrasına kadar sürdü. Yerleşik bölgelerde nüfus arttığı, tarımın sınırı göçebelerin alanlarına daha fazla ilerlediği ve ateşli silahlar benimsendiğinde, yerleşik toplumlar üstünlüğü yavaş yavaş ele geçirdi.

Tüm yerleşik toplumlar göçebelere "barbar" diyordu, ama genellikle onlarla anlaşmak dışında pek şansları yoktu. Göçebeler de şiddetli saldırıların, kentlere akınlar yapmanın ve uygar bölgelerin yağmalanmasının sadece kısa vadede verimli olduğunu çok çabuk fark ettiler. "Roma İmparatorluğu"nun yıkılması sırasında ortaya çıktığı düşünülen "barbar dalgaları"nın yerleşik toplumların üzerine çullandığına dair kabul görmüş manzara, aslında kuraldan çok bir istisnaydı. Göçebeler de fetih sonrasında, yerleşik hale geçmeden ve "uygarlık" kültürüne ait pek çok şeyi benimsemeden, yerleşik toplumlara hükmedemeyeceklerinin farkına vardılar. Bu sadece Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Batı Avrupa'da değil, –1640'tan 1911'e kadar hüküm süren son imparatorluk hanedanı olan– Mançular dahil, birçok kez Çin'de gerçekleşti. Göçebeler ile yerleşik toplumlar arasındaki ilişkinin normal dokusu aslında simbiyotikti.* Aralarında belirgin bir sınır yoktu. Bunun yerine insanların sık sık bir yaşam biçiminden diğerine geçtikleri ve bazen göçebelerin yerleşik halka egemen olduğu ve bazen de tersinin gerçekleştiği bir ara bölge söz konusuydu. Kuvvet kullanma tehdidi ve yerleşik toplumların buna karşı çıkacak güçlerinin olmaması, genellikle ticareti başlatmaya yetiyordu. Çinliler kendi üstünlüklerine dair görüşlerine uygun olarak bu ticareti daima "barbarların haraç vermesi" olarak adlandırıyorlardı. Bu ticaretin iyice

* İki canlının bir arada yaşayıp birbirinden yararlanması (ç.n.)

incelenmesi, uygulamada çok asimetrik olduğunu ve dengenin ezici bir şekilde göçebelerin lehine olduğunu göstermiştir: Çinliler sınır boylarında yenemedikleri gruplardan barışı satın alıyorlardı.

Zaman zaman bozkırdaki göçebe dünyasına çeşitli halklar egemen olmuştu. Birçok yerleşik imparatorlukta olduğu gibi başlangıç aşamalarını, farklı grupları bir arada tutma kabiliyetine ve başarısına bağlı olarak karizmatik bir lider gerçekleştiriyordu. Bunlar karmaşık bir yolla faaliyet gösteren imparatorluk federasyonlarıydı. Merkezde lider ve yakın ailesi ile maiyeti bulunuyordu. Grup içinde büyük ölçüde danışarak karar alma söz konusu oluyordu ve taht veraseti, bir soya değil muhtemelen en etkili lider olacağı düşünülen kişinin seçilmesi kuralına bağlıydı. Bu ailenin içinden bir dizi "idareci", federasyondaki çeşitli boyları kontrol etmeye çalışıyor oluyorlardı. Alt seviyede var olan bu boy örgütlenmesi korunuyordu. Federasyonun lideri, kendi statüsünü ve sadakatlerini sürdürmeleri amacıyla adamlarına dağıtabileceği malları elde etmek için genellikle yerleşik bölgelerle yapılan "ticaret"e bağımlıydı. Yerleşik ve göçebe devletler, aralarındaki bu karşılıklı bağımlılık nedeniyle genellikle birlikte yükselip birlikte yıkılıyorlardı. Han İmparatorluğu, Sui ve T'ang imparatorlukları (MS 6. yüzyılın sonlarından itibaren) Türkî imparatorlukla* anlaşmak zorundayken, MÖ 2. yüzyıldan itibaren Çin'de, bozkırdaki Hsiung-nu† birliğinde dengini bulmuştu. Bu göçebe imparatorlukların, bağımlı oldukları Çin devletini yıkmak için bir sebepleri yoktu; hatta Uygurlar gibi bazı gruplar Çin'de düzeni yeniden kurmak ve mevcut hükümeti desteklemek üzere harekete bile geçtiler. Moğolların dışında Çin'in bazı bölgelerinin bu göçebe gruplar tarafından fethi, yalnızca Çin devleti zaten yıkılmakta olduğu sırada gerçekleşmiştir. Çinliler bu dönemlerde borçlanmanın daima tek yönlü olduğuna inanmaktan her zaman hoşlanmışlardır; "barbarlar" Çin usullerini benimsiyor ve Çinlileşiyorlardı. Aslında diğer tarafta da, özellikle iki dünya arasındaki sınırların sürekli olarak değişmekte olduğu Mançurya gibi birçok sınır bölgesinde, neredeyse aynı derecede borçlanma söz konusuydu.

6.5 Temaslar

Avrasya'da merkezleri Çin, Hindistan ve Güneybatı Asya olan çok farklı kültürel gelenekler ortaya çıksa da, hiçbiri dış etkilerden ve birbirlerinden izole olmuş değillerdi. Avrasya tarihinin önemli bir özelliği, bu farklı gruplar arasındaki temasın giderek artan düzeyidir. Bu temaslar ticareti, düşüncelerin, özellikle de dini düşüncelerin, taşınmasını ve teknolojinin yayılmasını içeriyordu. Mezopotamya MÖ 3000'den kısa bir süre sonra hem Mısır, hem de İndus Vadisi'yle temas içinde olsa da başlangıçta bu temaslar sınırlıydı. Ticaretin büyümesi ve ulaşımın gelişmesi gibi temaslar yavaş yavaş arttı. Bazı durumlarda tüccarlar Avrasya'nın farklı bölgelerini

* Göktürkler (ç.n.)

† Asya Hunları (ç.n.)

birbirine bağlayan büyük ticaret yollarında seyahat ediyorlardı; Güneybatı Asya'dan Hindistan'a, Orta Asya'ya ve Çin'e giden karayollarında, Akdeniz'deki ve Körfez ile Kızıldeniz'den, Hindistan'ın batı sahillerine ve Hindistan'dan Güneydoğu Asya ile Çin'in güney sahiline giden deniz yollarında. Bu yollarda geçen yolculuk süreleri, tüccarların genellikle yabancı bir kentte kalıcı bir koloni kurmasının daha kolay olduğu anlamına geliyordu. Buralarda, çoğunlukla ayrı mahallelerde yaşayarak yerel dili ve yaşam biçimini öğrendikleri gibi, kendi düşüncelerini ve inançlarını da yayıyorlardı. Yabancı camianın prestijiyle ilişkili oldukları için bu inançlar yerli toplumdan birçok kişiyi cezbediyordu. Özellikle reisler ve liderler kendi statülerini yüceltmenin bir yolu olarak çoğu kez yabancı dinleri benimsiyorlardı. Güneydoğu Asya'da birçok kişi Hinduizmi ve sonra da İslamiyeti benimsedi ve İslamiyet Batı ve Doğu Afrika'ya bu şekilde taşındı. Yabancı topluluklar, MS 3. yüzyıldan itibaren ticaret yolları boyunca Hindistan'dan ve Orta Asya'dan yayılan Budacılığın Çin'de yaygın bir biçimde benimsenmesinde merkezi bir rol oynadılar.

Zaman içinde, birçok iniş ve çıkıştan sonra, Avrasya dünyasının farklı toplumları arasındaki bağlar güçlendi. Ticaret sadece miktar değil, toplum içinde daha da büyüyen önemi ve alınıp satılan ürünlerin çeşidi açısından da arttı. Düşüncelerin, dini inançların ve teknolojinin aktarımı da benzer şekilde arttı. Avrasya dünyasının bir ucuyla diğer ucu arasında, örneğin Çin ile Akdeniz arasında olduğu gibi, doğrudan temaslar seyrek olmaya ve uzun bir dönem dolaylı olmaya devam etti. Han ve Roma imparatorlukları birbirlerinin varlığından haberdardı, ancak doğrudan temas düzeyleri çok sınırlı olmaya devam etti. Düşüncelerin alışverişi ve ticaret bağlantıları dolaylıydı ve Avrasya'nın İran, Hindistan ve Orta Asya gibi aracı toplumları üzerinden gerçekleşiyordu. Kökeni Güneybatı Asya olan İslamiyet, MS 8. yüzyılın başlarında Çin'le doğrudan temasa geçince böylesi temaslar daha doğrudan kurulmaya başladı. Avrasya dünyası birbirine yakınlaşmaya başladıkça, devletlerin ve imparatorlukların eşzamanlı yükseliş ve çöküşlerinde bir örüntü farketmeye başlayabiliriz. Refah zamanları ve iç sorunlar ve kargaşa dönemleri çakışma eğilimindeydi. Avrasya'nın bir yerindeki olayların sonuçları giderek geniş alanın tamamı boyunca hissedilmeye başlıyordu.

7
Etkileşim

(MÖ 2000-1000)

Uygarlığın Mezopotamya'da ortaya çıktığı ilk yer olan Sümer'in kesin olarak çöktüğü, Babil'in yükseldiği ve Mısır'ın Birinci Ara Dönem'deki dağılmadan toparlandığı MÖ 2000 dolaylarında, Güneybatı Asya'daki pek çok imparatorluk birbirleriyle daha önce olduğundan çok daha yakın bir temas içindeydi. Bir sonraki 1000 yıl (çoğu kez "Bronz Çağı" diye adlandırılan bir dönem) boyunca, bölge tarihindeki ortak ritmi fark etmek mümkündür. MÖ 2000-y. MÖ 1750 arasında Babil'in büyümesiyle, Mısır'da 12. Hanedan'ın (Orta Krallık dönemi) gücü ve birliği birbirine paraleldir. Güneybatı Asya'nın her yerinde ticaret bağları giderek güçlendi ve Ege'nin uygarlığa katılması ve Girit'te Minos uygarlığının ortaya çıkmasıyla, Levant'a yayıldı. Doğuda, Körfez'den İndus Vadisi'ne yapılan ticaret çok gelişti. Bu dönemi MÖ 1750'den sonraki 250 yılda ortak krize benzer bir dizi olay izledi. Mezopotamya'da iç sorunların artmasına paralel olarak Körfez ticareti geriledi ve İndus Vadisi uygarlığı yıkıldı. İkinci Ara Dönem'de Mısır "Hyksos" diye bilinen bir grup yabancı tarafından işgal edildi; Anadolu'da yeni bir Hitit Krallığı ortaya çıktı.

MÖ 1550-y. MÖ 1200 arasında canlanma devam etti. Bu dönemde, Yeni Krallık hükümdarlarının Mısır'ıyla Hititler arasında büyük bir emperyal çatışma, Mezopotamya'da Kassitlerin idaresi altında yenilenme ve kuzeyde Asur Krallığı'nın gelişmesi söz konusu oldu. Bakır ticaretinin yarattığı varsıllıkla Kıbrıs büyük bir krallığa dönüştü. Girit ve Ege çok gelişti ve Avrupa anakarasında ilk

uygarlık ortaya çıktı: Güney Yunanistan'daki Miken Uygarlığı. Arkasından, MÖ 1200 dolaylarında, çok geniş bir alanda çöküntü ve kayıtların olağanüstü az olduğu, yüzyıllarca süren bir "karanlık çağ" başladı. Kassit Krallığı yıkıldı, Mısır istila edilip yenildi. Miken uygarlığının yanı sıra Anadolu'daki diğer birçok küçük krallıkla birlikte Hititler yok oldu. Her yerde kentler yıkıldı. Kriz, Güneybatı Asya'da "Bronz Çağı" imparatorluklarının son bulmasına damgasını vurdu. MÖ 2. binyılda, Güneybatı Asya'daki bu gelişmelerle aynı zaman içinde, ilk belirgin Çin uygarlığı görüldü: Shang. Tam olarak tarihlemek zordur, ama çok belirgin bir bronz teknolojisine sahip Shang kültürü MÖ 1800'den kısa bir süre sonra ortaya çıktı ve MÖ 1027'ye kadar sürdü. (Gerçi çöküş için bir yüzyıl önceki bir tarih de olasıdır.) Güneybatı Asya ile Çin arasındaki mesafeler büyük olduğu ve bu tarihte temaslar çok düşük seviyede seyrettiği için Shangların Güneybatı Asya'nın büyük Bronz Çağı imparatorluklarıyla aynı zamanda yıkılmaları, muhtemelen bir tesadüften başka bir şey değildir.

7.1 Yayılma ve İstikrar

7.1.1 Mezopotamya

[*Erken Dönem Mezopotamya* ***4.4***]

MÖ 2000 dolaylarında Ur'da Üçüncü Hanedan'ın yıkılmasından sonraki dönemde Güney Mezopotamya bölgesinin özelliği, hemen hemen 200 yıl boyunca hiçbiri bir imparatorluk kurmayı başaramayan birçok kent devletinin ortaya çıkması oldu. Bu dönemdeki birçok hükümdar Amoritçe adlara sahip, ancak dönemin derli toplu bir siyasal tarihini ve bazı hükümdarların doğru bir sıralamasını oluşturabilmek bile mümkün değil. Güneyde iki kent –İsin ve Larsa– hâkimiyet için savaştı. İsin hükümdarları kraliyet protokollerinin ve idari yapılarının çoğunu Ur'daki eski hanedana dayandırdı ve Sümer kent devletlerinin eski hükümdarlarının sözde halefleri olarak meşruiyetlerini vurgulamak için "Sümer Kral Listesi" denen listeyi hazırladılar. İsin'in refahı Ur, Uruk ve Nippur vasıtasıyla Körfez ticaretini kontrol etmesinden kaynaklanıyordu. MÖ 1794'e, Larsa'nın tarım yapılan toprakların çoğunun suyunu kesmesinden neredeyse 100 yıl sonrasına kadar varlığını sürdürmesine rağmen, bu devlet Ur üzerindeki kontrolünü bir kez kaybettikten sonra gerilemeye başladı.

Orta Mezopotamya'da, Diyala Vadisi'ndeki Eşnunna kenti egemendi, ama önemli yeni bölgelerin ve kentlerin ortaya çıkmaya başladığı yer kuzeydeydi. Bunlardan biri Dicle'nin kıyısındaki Asur'du. Bu erken döneme ait kalıntıların çok azı kazılmıştır, çünkü emperyal Asur kentinin kalıntılarının altında kalmışlardır. Kentin adı muhtemelen doğrudur (baştanrısının adıdır) ve bağımsız olduğu MÖ 2000 dolaylarından itibaren hükümdarların kabataslak bir listesi yapılabilir. Gelişmesi üç ana ticaret yolunun üzerindeki konumuna bağlıydı: Ur üzerinden Körfez

ticaret yolu, Dicle üstündeki ticaret yolu ve Elam'dan Levant'a uzanan doğu-batı yolu. Hükümdarlar tüccarlara vergi muafiyeti tanımıştı ve kentin varsıllığı fatihleri cezbediyordu; sonunda Amorit, I. Şemsi-Addad (MÖ 1813-1781) tarafından fethedildi. Daha batıda, bugünkü Suriye-Irak sınırında, Fırat kıyısındaki Mari kenti diğer ana ticaret yollarını kontrol ediyordu. Tadmor Vahası (sonradan Palmyra olmuştur) üzerinden Orontes Nehri kıyısındaki Katna'ya ve Akdeniz sahilindeki Biblos'a giden kervan yolunun başlangıç noktası olup, Fırat boyundaki yollara egemendi. Bir Amorit hanedanı tarafından yönetiliyordu ve ticaretle gelen varsıllık 26,5 dönümlük bir alanı kaplayan muazzam bir sarayın yapımına imkân vermişti.

Yeni bir imparatorluğun kurulduğu kilit kent Babil'di. Yükselen su seviyesi yaklaşık MÖ 7. yüzyıla ait tabakanın kazılmasını imkansız kıldığı için kent hakkında çok az şey biliniyor. Tarihinin büyük bölümü başka yerlerde tutulan kayıtlardan öğrenilmektedir ve MÖ 1894'te Birinci Hanedan'ın kuruluşundan Sin-muballit'in hükümdarlığına (MÖ 1812-1793) kadar egemen olan hükümdarlar hakkında neredeyse hiçbir şey bilinmiyor. Aslında Sin-muballit sadece Babil İmparatorluğu'nun kurucusu Hammurabi'nin (MÖ 1792-1749) babası olduğu için bilinmektedir. Hammurabi başlangıçta Asurlu Şemşi-Addad'a ve Larsa'lı Rim-Sin'e bağlıydı ve ilk "fetihler" onların adına yapılmıştı. MÖ 1763 dolaylarında isyan edip iktidarı ele geçiren bu yeni kral Rim-Sin'i yendi ve güneyin kentleri olan İsin, Uruk, Ur, Nippur ve Larsa'yı aldı. MÖ 1761'de Orta Mezopotamya'daki Eşnunna'yı fethetmesi sayesinde Mezopotamya'nın Orta İran yaylasıyla olan ticaretini kontrol etti. Ertesi yıl Mari'yi yendi ve batıya giden ticaret yollarının kontrolünü ele geçirip büyük ticaret kenti Halep'le doğrudan temas kurdu. Hammurabi artık Mezopotamya'yı ve ilişkili ticaret yollarına egemen olan büyük bir imparatorluğu kontrol ediyordu; 600 yıl kadar önce Sargon'un Akad İmparatorluğu'nu kurmasından itibaren bölgede en güçlü olan hükümdardı. Saltanatının son iki yılında 2 metreden daha yüksek bir taş stele kazınmış olan "kanunnamesi" dışında Hammurabi hakkında çok az şey biliniyor. Bu stel, MÖ 13. yüzyılda Babil Elamlılar tarafından yağma edildiği zaman Susa'ya götürülmüştü ve metni, sonradan yapılan bir Elam kitabesi ile kısmen tahrip edilmiştir. Var olanlara bakıldığında, kanunlar çok garip ve seçmece bir derleme gibi gözükmektedir ve sanki Hammurabi tarafından belirlenen fiyatların çağdaş kil tabletler üstündeki gerçek fiyatlarla bir bağlantısı yoktur. Stel muhtemelen bir "kanunname" değildir, sadece birçok hükümdarın yaşamlarının sonuna doğru yaptığı gibi, kendine övgüler düzmenin bir örneği ve "başarılarının" bir listesidir.

7.1.2 Mısır

[*Erken Dönem Mısır 4.5*]

Mısır'da Birinci Ara Dönem'in sonunda 12. Hanedan'ın kurulması, Mezopotamya'daki bu gelişmelerle çağdaştır. Hanedan uzun ömürlü olmuş, MÖ 1991-1785

arasında hüküm sürmüş ve muhtemelen sarayda vezir olup iktidarı ele geçiren I. Ammenemes tarafından kurulmuştu. Yeni hükümdar başkenti ve firavunların defin yerini Memphis yakınlarında yeni bir kente, *Itj-towy* yani Lişt'e taşıdı. Hanedanın istikrarı kısmen taht verasetinin tek bir ailenin elinde tutulmasından ve Mısır tarihinde görülmemiş bir şey olarak tahttaki hükümdarın seçilmiş halefinin saltanata ortak olmasından kaynaklanıyordu. Bu dönemin istikrarına Mısır'ın etkisinin büyük ölçüde yayılması damgasını vurdu. Güneyde Nübye'de çifte surları, gözetleme kuleleri ve ızgara şeklinde bir iç planı olan bir dizi masif kale Nil'in birinci ve ikinci çavlanları boyunca inşa edildi. Nübye sıkı bir denetim altına alınarak, halkı altın, bakır ve ametist çıkarmak üzere madenlerde çalışmaya mecbur edildi. Birçok Nübyeli de Mısır ordusuna asker olarak alındı. Mısır doğuda, Sina'da ve Levant'ın içlerine doğru tapınaklar inşa ederek, ticaret yolları yaparak ve yerel mineral kaynaklarını işleterek güçlü bağlantılar kurdu. Biblos ve Güney Anadolu kadar uzaklara, kuzeydeki hükümdarlara elçiler gönderildi. Mısır orduları ara sıra bölgede müdahalelerle bulundular; Levant'la, aynı zamanda Mezopotamya'yla ve daha da doğuya doğru Güneybatı Asya'nın ticaret yollarıyla güçlü bağlantılar sağladılar.

7.2 Kriz y. MÖ 1750-y. MÖ 1550

MÖ 1785'te 12. Hanedan'ın son bulmasından sonra, Mısır'daki kriz geniş bir alanı kaplıyordu. Muhtemelen 50 yıl kadar süren 13. Hanedan bir kargaşa dönemiydi. Mısır'ın her yerinde kurulan denetim bir süre daha sürdü, ancak "hanedan" bir hükümdarlar izdihamından daha fazlası değildi. Önceki hanedanda olduğu gibi tek bir aile yoktu, sadece çoğu kez bir yıl veya daha az süreyle peş peşe iktidarda kalan asker, yabancı, kraliyet mensubu olmayan veya elit tabakadan hükümdarlar söz konusuydu. MÖ 1750 dolaylarına gelindiğinde, Aşağı Mısır'ın kontrolü muhtemelen birçok yerel hükümdara kaptırıldı. Bunu takip eden "İkinci Ara Dönem" yaklaşık 200 yıl sürdü, ancak ilkinden farklıydı; iç savaş yoktu, aksine "Hyksos" olarak bilinen bir dizi yabancı hükümdar vardı. Bu insanların kimler olduğu bilinmiyor. Muhtemelen Doğu Akdeniz'in güneyinden gelerek, merkezi Mısır denetimi çöktüğünde Nil Deltası'na girmişlerdi. Hyksosların meşru Mısır hükümdarlarına ait daha sonraki listelerinin dışında tutulmaları kuşku uyandırır ve aslında yeniden birleşen Mısır'ın izleyen Yeni Krallık hükümdarlarının propagandasını yansıtmaktadır. Uygulamada Hyksoslar Mısır'ın krallık geleneklerini sürdürdüler. Kendilerine "Ra'nın oğlu" diyor, Mısırlı rahiplerden hizmet alıyorlardı ve Mısırlılar saray görevlileri olmaya devam ettiler. Deltanın doğusunda, Avaris'te yeni bir başkent kuruldu. Levant'ın güneyinden yapılan ticareti kontrol ediyorlardı ve Nübye'deki Hyksos bulgularının sayısına bakılırsa, bu bölgeyle yapılan ticaret ve yaratılan etki önceki Mısır hükümdarlarının zamanında olduğundan pek farklı değildi. "Gerçek" bir Mısırlı hükümdar kolu Teb'de varlığını sürdürmüş gibi görünüyor, ancak neredeyse kesin olarak deltadaki Hyksos hükümdarlara bağlıydılar.

Mezopotamya'da Hammurabi imparatorluğunun çok kısa ömürlü olduğu görüldü. Batı'daki Mari'nin kontrolü 20 yıl içinde kaybedildi, aynı zamanda Larsa isyan etti. MÖ 1700'lere gelindiğinde Güney Mezopotamya ve hızla gerileyen Körfez ticareti üzerindeki denetim de yitirildi. MÖ 1677'de "Deniz ülkesi" hanedanı güneyi kontrol etmeye başladı. Babil İmparatorluğu kentin çevresindeki alana kadar geriledi. Nihai çöküş MÖ 1595'te Hitit Kralı I. Murşili'nin Babil'i yağmalayıp yıkmasıyla geldi. Diğer imparatorluklar zayıflayıp yıkılırken, aynı tarihlerde Kuzey Mezopotamya ve Doğu Anadolu'da yeni bir Mitanni Krallığı kuruldu. Bu devletin niteliği çok az yanıt bulabilen pek çok soru ortaya çıkarıyor. Diline "Hurrice" denmektedir ve çiviyazısıyla yazılmasına rağmen bölgedeki hiçbir başka dille bir ilgisi yoktur. "Hurri" kavmi muhtemelen her zaman bölgede yaşamış gibi görünüyor, çünkü isimlerinden bazıları yaklaşık MÖ 2200 gibi erken bir zamana tarihlenen Mezopotamya metinlerinde bulunabiliyor. Krallığın iki başkenti vardı –Waşşukanni ve Taide– ancak hiçbirinin yeri bulunmadı. MÖ 1500 dolaylarına gelindiğinde Mitanni, Levant'ın iki büyük ticari kent devleti olan Halep ve Emar'ı içine alacak kadar büyüdü. Birçok yüzyıl boyunca önemli bir devlet olarak kaldı ve MÖ 1500'den sonra Mısır'ın bölgeye yayılmasını durdurmaya yetecek kadar güçlüydü.

Mitanni'den başka bir devlet, daha güçlü ve daha iyi tanınmış olan bir devlet, MÖ 1750'den sonraki kargaşa döneminde ortaya çıktı: Anadolu'daki Hititler. Bu sürecin nasıl olduğu belirsizdir, çünkü MÖ 1650 dolaylarında krallık tam olarak oluşuncaya kadar hiçbir bilgi yoktur. Yerel bir hükümdarın eski Hattuşa kentinde (Ankara'nın doğusunda yer alan bugünkü Boğazköy) kontrolü ele geçirip onu yeni bir devletin başkenti yapmış olması olası görünüyor. Erken Hitit tarihinin temel bir kronolojisi bile diğer bölgelerle karşılaştırılmaya bağımlıdır ve güvenilir bir şekilde belirlenebilen olgu, en fazla MÖ 1650'den sonra başlangıçta bir yayılma döneminin ardından, y. MÖ 1595-1525 arasında bir iç istikrarsızlık dönemi ve Kuzey Levant üzerindeki kontrolün kaybedilmiş olduğudur. Hititler hakkındaki başlıca bilgi kaynağı, başkent Hattuşa'da keşfedilmiş olan tabletlerdir. Bu tabletlerden, "Hitit"in bile başka bir grup olan Hattiler tarafından verilmiş yanlış bir adlandırma olduğu anlaşılıyor; bu insanlar kendilerine *nes* ve lisanlarına *nesili* (modern terminolojide Nesit dili) diyorlardı. Mitanni ile olan ilişkileri de belirsizdir. Yaklaşık MÖ 1400'den sonraki imparatorluk döneminde, geç dönem "Hitit" krallarından bazılarının adları Hurri adlarıydı ve bir yüzyıl kadar sonra Yazılıkaya'daki büyük "Hitit" tören ve kült merkezine "Hurri" tanrıları egemendi.

7.3 Hint-Avrupalılar

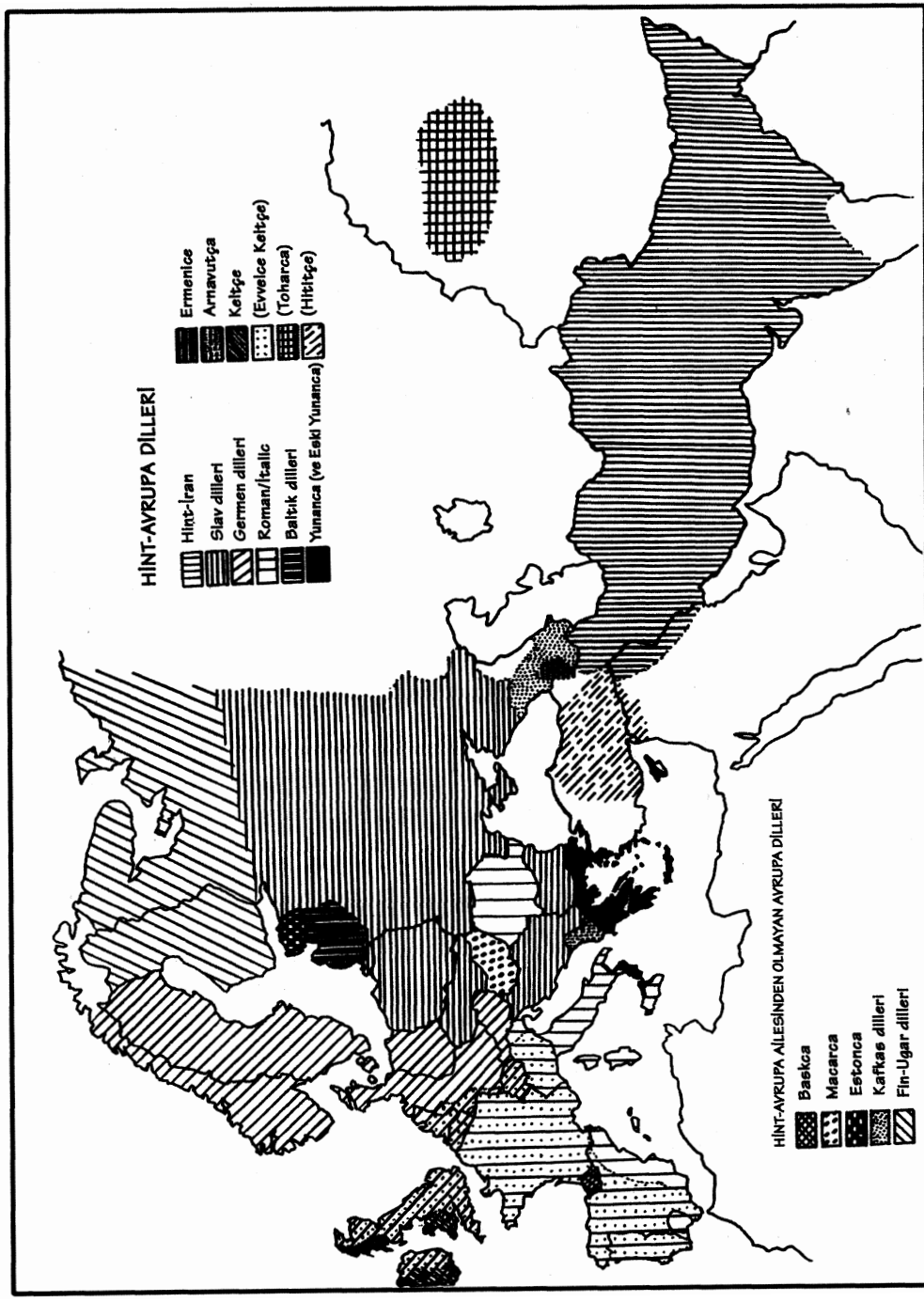
7.3.1 Dil

Daha temel bir sorun Hititler ile Anadolu'daki çeşitli diller arasındaki bağlantıdır, çünkü Hattuşa'daki tabletler, hepsinde Mezopotamya çiviyazısı benimsense de, yedi

dilde yazılmışlardı. Ayrıca metinler Hititçe olmamakla beraber (Mısır'daki hiyerogliflerle ilişkili olmayan) oyma hiyeroglif yazısının farklı bir biçimi kullanılmıştı. "Hititçe" metinler ve bölgedeki diğer dillerden ikisi (Luvice ve Palaca) artık dünya nüfusunun neredeyse yarısının konuştuğu Hint-Avrupa diye bilinen bir dil grubunun ilk kez ortaya çıkan bir bölümünü oluşturur. Hint-Avrupalıların ve dillerinin kökeni neredeyse 200 yıldır büyük bir tartışma konusu olmuştur. Bu dönemde çok farklı sorunların bir araya gelmesinden kaynaklanan muazzam bir kargaşa söz konusuydu; bu sorunların başlıcaları dillerin birbirlerinden ayrılması ve evrim geçirmesi, kültürde, sanat üslubunda ve çanak çömlekte meydana gelen değişimler ve kavimlerin ilerlemesiydi. Ama yine de bunlar birbirinden ayrı görünümlerdir ve elde edilen ipuçlarının diğerleri hakkında bir fikre varmak için kullanılması gerekmeyebilir.

Avrupalı bilim adamları 18. yüzyılın sonlarında Hint tarihi ve kültürünün karmaşıklıklarını ilk kez fark ettiklerinde, kendi "klasik" kültürlerinin ölü dilleriyle –(Eski) Yunanca ve Latince– Hindistan'ın benzer ölü dili –Sanskritçe– arasındaki benzerlikler ve Sanskritçe'nin İran'ın eski dillerine çok yakın oluşu da çarpıcı bir şekilde hemen fark edilmişti. Tüm bu dillerin, çok benzer cümle yapıları ve diğer yapısal özellikleriyle büyük bir diller ailesinin –Hint-Avrupa dil ailesinin– parçası olarak birbirleriyle ilişki içinde oldukları ortadaydı. Ama yine de önemli farklılıkların ortaya çıkmasına imkân verecek bir süre birbirlerinden izole kalmış olmalıdırlar. Hint-Avrupa dilleri arasındaki bazı benzerlikler çarpıcıdır. Sanskritçe'de savaş arabasının adı *ratha,* Latince'de tekerleğin adı *rota*'dır. Belli başlı Hindu tanrıları açıkça Hititlerinkilerle özdeştir; Hititçe karşılıkları parantez içinde olmakla beraber adları şöyledir: İndra (İndara), Varuna (Uruvna), Mitra (Mitira), Naksatras (Nasatiya). Hint-Avrupa dilleri arasındaki belli ilişkiler çok belirgindir. Avrupa'da Germen, Baltık ve Slav dilleri birbirleriyle İtalik-Keltik grubuyla olduğundan daha yakın bir ilişki içindedir. Roman dillerinin –Fransızca, İspanyolca, Portekizce, İtalyanca ve Romence– Latince'den veya Hintçe, Urduca, Bengali, Pencap, Marathi ve Sindhi dillerinin Sanskritçe'den türediklerine hiçbir itiraz yoktur. Eski diller uzmanları artık bilinmekte olan çok büyük sayıdaki Hint-Avrupa dilleri arasında bağlantı kurmaya çalışmışlardır. Bu diller arasında önemli yapı ve gramer benzerlikleri vardır, bu da başka dil yapılarıyla herhangi bir önemli birleşme ihtimalini dışarıda bırakır. Yine de zaman içinde meydana gelen gelişmeler, özellikle de "ödünç kelimelerin" benimsenmesi ve dillerin birbiriyle karışması (İngilizce'de olduğu gibi) bu diller için basit bir "evrim ağacını" oluşturmayı mümkün kılmıyor. Büyük çaplı ayrımlar belli olsa da, neredeyse bu alanda çalışan bilimadamları sayısınca farklı yaklaşım vardır. Bazı dil uzmanları tüm dillerdeki bazı ortak özellikleri bir araya getirip, bundan tüm diğerlerinin türediği düşünülen ilk bağımsız dili (Proto-Hint-Avrupa veya PHA)* yeniden oluşturmaya çalışmışlardır. Bu son derece hatalı bir uygulamadır. Var olan Roman dillerinden

* Proto-Indo-European veya PIE (ed.n.)

Harita 15: Avrasya'nın Hint-Avrupa Dilleri

"Latince"yi yeniden oluşturmak için kullanıldığında ve sonuçların yanlış olduğu görülebildiğinde, güvenilirliği hakkındaki şüpheler onaylanmıştır. Dillerin evrimi karmaşık bir konudur ve bazı genel özellikler bir yana bırakılırsa, Hint-Avrupa ailesi içindeki tam bağlantıyı ve evrim modelini belirlemek zordur.

7.3.2 Tarih

Hint-Avrupa dilleri ailesinden çıkarılabilecek tarihi sonuçların kesinliği daha da azdır. Sorunların çok büyük bir bölümü, birçoğu 20. yüzyılda bile belirgin bir şekilde var olan, 19. yüzyıl sonlarında Avrupa'da genel kabul gören varsayımlardan kaynaklanmaktadır. Definler, silahlar, çanak çömlek ve sanattaki yeni stillerle görülen "kültür" değişimleri yeni kavimlerin ortaya çıkması olarak yorumlanıyordu. MS 5. yüzyılda Batı Avrupa'da "Roma İmparatorluğu'nun yıkılması"yla ilgili olaylara yapılan aşırı vurgu, yeni kavimlerin ırka ve dine dayalı farklı gruplar oluşturan göçmen dalgaları oldukları sonucuna varılmasına yol açtı. Irkçı düşünce, bu "ırklar" içinde Germen kavimlerin, Anglo-Saksonların ve "Ari"lerin* özellikle tepede yer aldığı kesin bir hiyerarşi görüyordu. Uygarlıktaki ilerlemelerin, özellikle "klasik" Yunan'ın, bu üstün insanlarla özdeşleştirilmiş olmaları gerektiriyordu. Bu nedenle Hint-Avrupalılar, Orta Asya bozkırlarından gelip Güneybatı Asya ile Hindistan'ın köhne uygarlıklarını ve kavimlerini yıkan istilacı göçebe dalgaları oldular. Bu kavimlerin ilki MÖ 1750 dolaylarında Anadolu'yu istila eden ve ilk "Hint-Avrupa krallığını" kuran Hititlerdi. Hititlerin ve izleyen tüm istilacıların tek bir "Hint-Avrupalı yurdundan" geldikleri gösterilmeye çalışılmıştır. Hint-Avrupa dil ailesindeki ortak kelimeler saptanabilirse, bunun PHA konuşan özgün Hint-Avrupalıların kullandıkları kelime haznesi hakkında iyi bir fikir vereceği düşünülmüştü. Bu özgün veya "*ur*"† kelimelerin" birçoğunun ağaçlar ve hayvanlarla ilişkili olduğu, ancak ürünler ve sebzelerle bir ilişkisinini bulunmadığı, bunun en eski Hint-Avrupalıların göçebe olduklarını "ispat ettiği" öne sürülmüştü. Aslına bakılırsa tüm Hint-Avrupa dillerinde ortak bir kökü olan pek az kelime vardır. PHA olarak değerlendirilen ortaklıkların pek çoğu tamamen rastlantısaldır. Örneğin, PHA'da süt için değil ama tereyağı için, yağmur için değil ama kar için ve eller değil ama ayaklar için ortak bir kök olduğu düşünülmektedir. Sanskritçe savaş arabası kelimesi ile Latince tekerlek kelimesinin kabaca aynı olmalarından dolayı, özgün Hint-Avrupalıların savaş arabasına sahip olmaları gerektiğini iddia etmek de, bütünüyle kabul edilemezdir.

Bu düşünce çizgileriyle ilişkili sorunlar Hint-Avrupalılar hakkındaki iki etkin teoriyle çok güzel bir şekilde gözler önüne serilmiştir. Hint-Avrupalıların göçü teorisinin baş savunucusu, onları MÖ 4000 dolaylarında Güney Ukrayna ve Rusya bozkırlarında ortaya çıkmış olan "Kurgan kültürü"yle ilişkilendiren

---

* Sanskrit dilinde 'soylu' anlamına gelen *arya*'dan (ed.n.)

† En eski anlamında Almanca bir kelime (ç.n.)

Marija Gimbutas'tır. Bu "kültür", kurganlardaki ayırıcı özelliğe sahip definlerle, özel bir toprak kap ve bronz silahlar stiliyle ilişkilidir. Bu "kültür" daha sonra tüm Avrupa'da görülmüştür. Bununla birlikte "kültür", dil ve kavimlerin göçü arasında doğrudan bir bağ kurmak mümkün değil. Bu kültürün, kavimler hiç harekete geçmeksizin, yavaş yavaş Avrupa'nın her yerinde benimsenen ayırıcı bir özelliğe sahip bir dizi dini inancı temsil etmesi de aynı derecede mümkün. Diğer taraftan küçük bir savaşçı elit göç etmiş olabilir, ancak bunun dil üzerinde önemli bir etki yaratması olası değildi. Bir sonraki bölümde göreceğimiz üzere, MÖ ilk 1000 yılda, Avrupa'da ortak bir kültüre ve bir dil grubuna sahip bir "Kelt" dünyasının var olmuş olduğu düşüncesi de benzer zorluklarla doludur.

İkinci teori, Hint-Avrupa dilleri ve toplumlarının rahipler, savaşçılar ve çiftçiler şeklinde üçlü bir dağılımı yansıttığını, bu dağılımın Avrupa'da ve Hindistan'da sayısız toplumda görülmesi nedeniyle de ortak bir geçmişe sahip olduklarını "ispat ettiği"ni ileri süren Georges Dumézil'le bağlantılıdır. Göçebe grupların toplumları içinde bu tür nispeten karmaşık bir dağılım olmadığı için, aslında bu düşünce istilacı göçebeler görüşüyle bağdaşmaz. Böyle bir dağılım aynı zamanda belli bir düzeyde gelişmiş toplumlardaki oldukça belirgin örüntüyü yansıtır ve aynı zamanda, Japon ve Sami dillerini konuşan gruplar gibi, Hint-Avrupalı olmayan toplumlarda da görülür. Bazılarının öne sürdüğü gibi, Hint-Avrupalı toplumların diğerlerinden daha ataerkil olduklarına dair bir ipucu da yoktur; örneğin Mezopotamya'daki erken Sami toplumlar da aynı özelliklere sahipti.

İngiliz arkeolog Colin Renfrew tarafından bu teorilere bir alternatif geliştirilmiştir. Bu teori erken Anadolu dillerinin doğasına dayanır. Bu diller MÖ 1700 dolaylarındaki bilinen en eski ipuçlarına göre Hattice, Hurrice, Batı Samice, Akadca, Elamca, Sümerce, Urartuca ve sonra Aramice gibi Hint-Avrupalı olmayan dillerle, Hititçe, Luvice ve Palaca gibi Hint-Avrupa dilleri arasında büyük bir karışım olduğunu gösteriyor. Bu "Anadolulu" Hint-Avrupa dillerinin arkaik oldukları veya çok erken kaybolmuş veya diğer Hint-Avrupa dillerinde hiç var olmamış bazı gramer şekillerine ve yapılarına sahip oldukları aşikârdır. Bazı dil uzmanları bu nedenle "Anadolu" dillerinin PHA'dan, PHA bölünmeden çok önce ayrıldıklarını ve büyük bir "Hitit-Hint-Avrupa grubu" içinde ayrı bir grup oluşturduklarını öne sürmüştür. Bu Anadolu dillerinin bölgede çok derin köklerinin olması pekâlâ olasıdır ve bu dillerden biri, Çatal Höyük gibi küçük kasabalardaki ilk çiftçi gruplarla ilişkilendirilebilir. Bu bakımdan Hint-Avrupa dillerinin Anadolu asıllı olduğunu ve MÖ 5000 dolaylarında ilk çiftçi toplumlarla Avrupa'ya yayıldığını öne sürmek mümkündür. Daha sonra insanlar yerleşik düzene geçip, daha önce var olan gruplarla kaynaştıkça ve yeni topraklara yerleşilirken yavaş yavaş birbirlerinden koptukça Hint-Avrupa dilleri zaman içinde birbirinden ayrılmıştır. Bu aşama sırasında, Avrupa'da bu tarihte çiftçiliği benimsememiş olan gruplardan bazıları Baskça ve İskoçya'nın çok kuzeyindekiler gibi (açıkça Hint-Avrupa dil ailesinden olmayan) eski dillerini korudular. (Avrupa'da Macarca, Fin-Ugor dili ve Estonca

gibi Hint-Avrupa dil ailesinde yer almayan diğer diller çok daha sonra belirdi.) Herhangi bir özel arkeolojik "kültür"le tanımlanmasa da, Avrupa'ya doğru ilerleyen Anadolu-Kafkasya-Güney Rusya'nın muazzam kavim ve diller karışımından gelen diğer gruplar için de bu teori geçerlidir. Bozkırlardaki "yurtlarından" uygar dünyaya göçen ve özel bir sosyal yapı ve benzersiz bir dili yanlarında getiren Hint-Avrupalı akınları yoktu.

7.3.3 Hindistan

[*Erken Dönem Hindistan* ***4.6***]

Hint-Avrupalıların var olan uygarlıkları yıkmak için savaş arabalarını ve atları kullanan bozkırlı fatih savaşçılar olarak tanımlanmalarının yol açtığı sorunlar Hindistan tarihinde çok güzel bir şekilde gözler önüne serilmiştir. MÖ 1700 dolaylarında İndus Vadisi uygarlığının yıkılmasından sonraki dönemden ve ilk binyılın başlarından kalma hemen hiç arkeolojik ipucu yoktur. Var olan yegâne kaynaklar *Rig Veda* veya "Bilgi Dizeleri" gibi görünüyor; bunlar çeşitli tanrılara yazılmış binden fazla Sanskritçe şiirden oluşur. MÖ 600 dolaylarına kadar yazılı hale getirilmemişlerdi, ama 1000 yıl öncesinden kalma bir sözlü geleneği içerdikleri düşünülüyor. Bu şiirlere *Brahmanalar,* diğer bir deyişle *Rig Veda* hakkında olup rahiplerin yani *Brahmanlar*'ın oynadıkları rolü yücelten yorumlar eklenebilir. *Upanişadlar* çok daha felsefi ve karmaşıktır; muhtemelen MÖ 800 dolaylarında hazırlanmış yüzden fazla metinden oluşmaktadırlar. *Rig Veda*'ya koyu tenli *dasa*'ların –sonradan köle anlamına gelen bir kelime– savaş arabası, at ve bronz silahlar kullanan bir grup tarafından fethine dair bir destan dahil edilmiş gibi görünüyor. Fatih gruplar, başlarında bir *raca* veya kral ve *Ari* olarak bilinen bir asiller grubuyla, kabileler halinde örgütlenmişlerdi. Halkın çoğunluğu, sadece oğulların vâris olabildiği ve ölülere dini hizmet verilen ataerkil bir toplum içinde yaşayan *vaişya*'lardı. *Dasa*'ların fethi, muhtemelen Pencap'ı karşılayan "Yedi Nehir Ülkesi"nde gerçekleşmişti ve fetheden gruplar Ganj'dan haberdar değilmiş gibi görünüyorlar.

19. yüzyılda Avrupalı bilim adamlarının ellerinde bu kaynaklar, var olan uygarlıklara saldırıp onları yıkmak ve kendi farklı kültürlerini kurmak için at ve savaş arabaları kullanan bir ırk olarak, üstün bir açık tenli Hint-Avrupalı savaşçılar hikâyesi yaratmak için kullanıldı. 20. yüzyılın başlarında İndus Vadisi uygarlığı keşfedildiği zaman, hemen onun bu Hint-Avrupalı istilacılar dalgası tarafından yıkılmış olması gerektiği varsayıldı. Yıkımın tarihi (MÖ 1700 dolayları) bile bu modele uyuyor gibi görünüyordu. Bununla birlikte, İndus Vadisi uygarlığının dili bilinmiyor. Aslında bu dilin Hint-Avrupa dili, kökeninin de Güneybatı Asya ve İran'daki ilk tarımsal toplumlar olmaması için bir sebep yok. *Rig Veda* dikkatli bir şekilde okunduğunda, aslında istiladan değil, sadece savaşlardan bahsettiği görülür. Bu metinlerdeki hikâye, pekâlâ var olan bir toplum içinde gelişmiş ve çok açık tanımlanmış, kendine özgü bir elit kültüre ve değerlere sahip olan aristokrat

bir savaşçı grubun ("Ariler") köylü grupları üzerinde kontrollerini kurmalarına aynı şekilde atıfta bulunabilir. Bu yorumda, *Rig Veda*'nın Sanskritçe'si ile en eski dini literatürün –Avesta– Eski İranca'sı arasındaki belirgin bağlantı genel bir Ari-Hint-Avrupalı istilasından değil, var olan elit bir kültür arasındaki benzerliklerden kaynaklanır.
[*Erken Dönem Hindistan* ***8.5***]

7.4 Emperyal Çekişme-Güneybatı Asya MÖ y. 1550-y. 1200

7.4.1 Hititler, Kassitler ve Asurlular

MÖ 1500'den kısa bir süre önceki son 200 yıllık kargaşanın ardından Güneybatı Asya'da genel bir toparlanma oldu. Bu sırada Hitit Krallığı'nın ortaya çıkması Güneybatı Asya'daki büyük yeniden yapılanmanın sadece bir parçası ve ilk imparatorluklar arasındaki büyük mücadeleler döneminin başlangıcıydı. Hititlerin yayılması, muhtemelen yeni bir hanedanın kurucusu olan I. Tuthaliya'yla (MÖ 1430-1410) başladı. İlk önceleri baş düşman güneydeki Mitanni'ydi ve Hititler Mitanni karşısında Mısır'ın herhangi bir zaferinden yararlanmaya çalıştılar. Ancak Hititlerin gücü arttıkça bu devletler ona karşı birleşti. I. Şuppiluliuma'nın (MÖ 1370-1330) saltanatının sonlarına kadar önemli bir Hitit başarısı gözlenmedi. Bu kral doğuya saldırdı, Fırat'ı geçti, Mitanni'nin başkenti Vassukkani'yi yağmalayıp yıktı ve (tabi kral Şattivaza'nın idaresi altında) krallığın batı yarısını Asur'un yayılmasına karşı tampon olabilmesi için kontrol altına aldı. Daha sonra, büyük ticaret kentleri Halep ve Karkamış dahil olmak üzere kuzey Suriye üzerinde kontrol kurabildi. Bu zaferler bir sonraki kralın –II. Murşili (MÖ 1330-1295)– batıya saldırmasına olanak sağladı. Hitit metinleri bu bölgede iki düşman olduğunu –Arzava ve Ahhiyava– açıklıyor, ancak bunların kim oldukları tam olarak belli değil. Arzava yenilgiye uğratıldı ve Hitit kontrolü Ege'ye kadar geniş bir alana yayıldı. Bununla birlikte, II. Murşili başkent Hattuşa'nın kontrolünü kimlikleri hâlâ bilinmeyen "Gasga" adlı bir gruba kaptırmış olabilir. Bundan sonraki iki hükümdar –Muvatalli ve III. Hattuşili– zamanında Hititlerin gücü zirvedeydi. Anadolu ve Levant'ın büyük bir bölümünü denetimleri altında tutuyorlardı ve Mısır'a bir anlaşma ve ittifak kabul ettirecek kadar güçlüydüler. Hitit İmparatorluğu 400 yıl kadar başarılı oldu, ancak güçlü bir altyapı geliştirmedi. Hitit hükümdarı veya Hattuşa'daki "Büyük Kral", kraliyet ailesinden ve aristokrasiden oluşup birarada hüküm süren elit bir tabakanın parçasıydı. Bir dizi toplum ve Hattuşa'nın otoritesini kesin olarak kabul ettikleri sürece kendi hükümdarlarını, dillerini, geleneklerini ve kanunlarını koruyan daha eski siyasi birimler üzerinde hüküm sürüyordu. Orduya kumanda ediyordu ve tüm tanrıların başrahibiydi, fakat yaşamı boyunca kutsal olarak algılanmıyordu.

Hititlerin MÖ 1595'te Babil'i yıkmaları, bölgeye hâkim olmalarına yol açmadı. Bunun yerine Babil'i, MÖ 1530'dan yaklaşık 1200'e kadar bölgede hüküm süren Kassitler devraldı. Muhtemelen Zagros Dağları'ndan gelmişlerdi, ancak Mezopotamya'daki bu uzun dönem hakkında az şey bilinir. Kaba hatlarıyla bir krallar listesi hazırlamak bile zordur ve Kassitçe, bilinen herhangi bir başka dille ilişkili gibi görünmez. Ama yine de bunun oldukça istikrarlı bir dönem olduğu açıktır ve diğer imparatorlukların kayıtlarına bakılırsa Babilonya büyük bir emperyal devletti. Onlara önemli Körfez ticareti yollarını açan, çok güneydeki "Deniz ülkesi" hanedanını yenilgiye uğrattıktan sonra tüm Mezopotamya'da birlik sağlandı. Kassitler, ticareti Bahreyn kadar güneyde kontrol etmenin yanı sıra, Diyala Vadisi üzerinden İran'a ve (çok değer verilen lapis lazulinin kaynağı olan) Orta Asya'ya giden yolları kontrol etmiş gibi görünüyorlar. Mezopotamya'nın iyice kuzeyindeki Asur Krallığı küçüktü ve MÖ 1340 dolaylarında Hititler tarafından yenilgiye uğratılana kadar, Mitanni'ye bağlıydı. Mitanni'nin yenilgisi, Asurluların büyük ölçüde I. Adadnirari (MÖ 1307-1275) zamanında başlayan yayılmalarına olanak sağladı. Adadnirari, eski Mitanni Krallığı'nın doğusunu aldı (Hititler batısını kontrol ediyorlardı) ve güneyde Kassitlere karşı harekete geçti. Mezopotamya'nın kuzey kısmının kontrolü, Asur'un Hititler ve Mısırlılarla hemen hemen aynı seviyede güçlü bir devlet olduğu I. Şalmaneser (MÖ 1274-1245) zamanında ele geçirildi. Halefi I. Tukulti-Ninurta (MÖ 1244-1208) zamanında Asurlular Babil bölgesinin büyük bir kısmının etkin kontrolünü kazandılar ve başkente kendi kukla hükümdarlarını oturttular.

7.4.2 Mısır

Bu dönemde Güneybatı Asya'daki en önemli gelişmeler Mısır'da ortaya çıktı. Yaklaşık MÖ 1550'den itibaren Mısırlı liderler ve orduları, Hyksosları yavaş yavaş Levant'ın güneyine geri sürdüler ve birleşik Mısır devletini tekrar kurdular. Mısırbilimcilerin çoğu Mısır toplumunun tutuculuğunu vurgulasa da, bu hem toplum hem de devlet içinde büyük bir değişimin gerçekleştiği bir dönemdi. Bu döneme damgasını vuran, fethe dayanan bir imparatorluk toplumu ve devleti haline gelirken (temelde silah olarak iki tekerlekli savaş arabalarını kullanan) hayati bir güç şeklinde ordunun ortaya çıkmasıydı. Yeni Krallık olarak bilinen bu dönemde Mısır, en varsıl ve en güçlü devlet durumundaydı. İç sorunlar genel olarak bastırılmıştı ve Mısır'ın kontrolü Nübye'deki askeri kamplar ve müstahkem alanlardan Levant'ın ortasına kadar ulaşan mesafelere uzanıyordu. Bu, en büyük anıtlardan bazılarının inşa edildiği dönemdi: Abu Simbel, Karnak, Abydos, Batı Teb ve El Amarna. Az sayıdaki belgeye dayananlar bir yana, detaylı bir siyasi tarihi yazılamasa da, dönemin genel kronolojisi oldukça bellidir. Bu belgelerden biri, belki bilinen ilk uluslararası anlaşmadır; MÖ 1269'da Hititlerle yapılan (her iki tarafın hazırladığı metinler aracılığıyla bilinen) bir anlaşma. Ayrıca, "Amarna Mektupları" adı verilen belgeler vardır; bunlar temel olarak MÖ 1400'den sonraki 70 yıla tarihlenen

bir dizi kil tabletten oluşur. Tabletler, hâlâ Güneybatı Asya'nın uluslararası dili olan Akad dilinde yazılmıştı ve Mısırlıların bölgedeki diğer devletlerle yaptıkları yazışmaların kayıtlarını oluştururlar – Hititler, Kıbrıs, Babil, Mitanni, Asur ve özellikle de Mısırlıların kontrol etmeye çalıştığı Levant'daki yerel hükümdarlar.

Mısır devletinin asıl yeniden yapılanması Hyksoslar kesin olarak kovulduktan kısa süre sonra, I. Tuthmosis (MÖ 1507-1494) zamanında gerçekleşti. Başkent, Teb'den kuzeye, Sina'nın doğusundaki devletlerle önemli ilişkileri nedeniyle daha iyi kontrol edilebileceği bir yer olan Memphis'e taşındı. Burası aynı zamanda askeri ve iç yönetimin merkeziydi. Teb dini törenler için ayrılmıştı ve hemen yakınında, Karnak'taki "Krallar Vadisi" ve "Kraliçeler Vadisi" kraliyet definleri için kullanıldı. MÖ 15. yüzyılın ortalarında Mısırlılar Fırat kadar doğuda seferler yapıyorlardı. MÖ 1400'den kısa bir süre önce, II. Amenhopis'in Levant'daki büyük bir isyanı bastırmasının ardından Mısırlılar, kontrol edebilecekleri sınırların bu bölgenin merkezinde olduğunu fark ettiler. Mısır'a meydan okuyan Mitanni hükümdarlarıyla çeşitli antlaşmalar ve bir sonraki Mısır hükümdarı olan IV. Tuthmosis zamanında bir ittifak evliliği gerçekleştirildi.

Kayda değer Mısır gücünün son aşaması, 19. Hanedan ve özellikle II. Ramses (MÖ 1290-1224) zamanındaydı. Levant'ta yayılmak üzere büyük bir çaba gösterildi, ancak bu çaba, Anadolu'dan güneye doğru bastırmakta olan Hititlerin tepkisiyle karşılaştı. II. Ramses kendisi için diktirdiği anıtlarda çok başarılı olmuş gibi göklere çıkarılmakla birlikte, MÖ 1285'teki Kadeş Savaşı'nın aslında kazananı yoktu. MÖ 1269'da Hititlerle yapılan barış antlaşmasında Ramses kendini yine bir astın ricasını lütfen kabul eder gibi gösterir. Aslında bu, eşitler arasında yapılmış, her iki tarafın ihtiyaç duyduğu bir barıştı. (Özellikle Mısırlılar batıdaki çölden Mısır'a girmeye çalışan grupların baskısı altındaydı.) MÖ 1256'da bir Hitit prensesi II. Ramses ile evlendi ve iki devlet arasında artık savaş olmadı. Mısır devletinin emperyal doğası, en iyi şekilde hükümdarların yaptırdığı anıtlarla gözler önüne serilir. Muazzam tapınaklar ve büyük tören yolları, yıldırmanın yanı sıra kamusal ve dini şenliklere yer sağlamak üzere düşünülmüştü. Oymalar ve hiyeroglif metinler askeri üstünlüğü, düşmanların ezilmesini ve esirlerin halkın önünde idam edilmesini vurgular. Artık, "Büyük Ev" anlamına gelen *per'ao,* yani firavun unvanının resmen verildiği hükümdarın kutsal doğası Mısır ideolojisinin merkezinde yer alıyordu.

Firavunun ve çeşitli Mısır tanrılarının kutsallığının doğasının tam olarak ne olduğu, "Amarna Dönemi" adı verilen dönemde ve hemen sonrasında, Akenaton'un (MÖ 1364-1347) ve Horemheb'in (MÖ 1337-1306) devirlerinde tartışmaların merkezinde yer alıyordu. (Büyük bir iç sorunlar dönemi olsa da, çevre bölgelerin dış kontrolünü elde tutmanın zorluk çıkarmadığı görülüyor.) Mısır dini hiçbir zaman durağan değildi ve daima gelişmekteydi (ve eğer MÖ 4. yüzyılın sonundan itibaren Yunan nüfusunun yoğun istilasına maruz kalmasaydı gelişmeye devam ederdi). Rahiplerin geliştirdiği teolojisi, iki zıt fikri bağdaştırma çabasıyla isimler

ve kelimelerin cazibesi etrafında yapılanmıştı; bu fikirler tanrıların tarihsel çeşitliliği ve güneşin gücü aracılığıyla ifade edilen kutsal gücün farkına varılan birliğiydi. Bu nedenle güneş tanrısı Ra'ya, aynı zamanda doğa tanrıları olan diğer tanrılara ait 75 ad verilmişti. İnsan görünümündeki güneş tanrısının, Amon-Ra'nın (Teb'in tanrısıydı), özellikle güçlü bir kültü vardı. Bu aynı zamanda –en iyi, "hakikat", "adalet" ve evrenin gerçek düzeni şeklinde anlaşılabilecek– Mısırlıların *maat* düşüncesiyle bağlantılıydı. *Maat,* Ra'nın kızı olarak tanrıçaya dönüştü.

Bu sistem, adını *Aton*'dan –çok sayıda ışının yayıldığı ve bir elde son bulduğu güneşi gösteren kurs– sonra, Akhenaton olarak değiştiren IV. Amenhopis tarafından yıkıldı. Akhenaton *Aton*'u tüm hayatın evrensel yaratıcısı olarak görüyordu. Bu yeni bir şey değildi; Amon-Ra'ya Teb'de çoğu kez böyle hitap ediliyordu. *Aton*'a yapılan vurgu, güneş tanrısının gücüne vurgu yapan daha önceki eğilimlerin doruğuna ulaşması olarak da görülebilir. Yeni olan, artık güneşin kaynağı olarak görülmeyen diğer tanrı suretlerinin yüzlerinin tahribi, insani özellikleri olmayan güneş kursuna yapılan vurgu ve bir yığın kutsal varlıkla dolu bir evrenin yok sayılmasıdır. Aynı zamanda diğer tanrılara ait tapınakların gelirleri yeniden dağıtılıp, hepsi tek tanrı olan *Aton*'a ayrılmıştı. Ayrıca *Aton*'un tek dünyevi vücut bulması anlamında Akhenaton'un rolü, tanrı ile firavunun birleşmesi böylece daha da fazla vurgulanarak, belirtilmişti. Akhenaton kendisini düzenli olarak –tanrının doğası hakkında yeni hakikat anlamında– "*maat*'la yaşayan" biri olarak tanımlıyordu. Memphis ile Teb'in arasındaki yolun yarısında, *Aton*'a ibadet kirletilmesin diye, başka tapınakların bulunmadığı bir yerde tam anlamıyla yeni bir kent yaratmıştı. Şimdi Amarna olarak bilinen kente "güneşin ufku" anlamında Akhetaton adı verilecekti. Kentin yapımı, devlet ve seferber ettiği işçiler için muazzam bir çabayı gerektiriyordu; zirvesindeyken nüfusu muhtemelen 50.000 kadardı.

Bu epizotun nasıl yorumlanacağı tartışma konusudur. Diktirdiği anıtlarda, Akhenaton, tıpkı yakın ailesi gibi, genellikle çok farklı ve biçimi bozulmuş yüz hatlarıyla betimlenmişti. Kalıtımsal garip bir hastalıktan muzdarip olduğu öne sürülmüşse de bu olası değildir ve yontular muhtemelen Akhenaton ve ailesini insan değil, tanrı gibi betimlemek üzere hesaplı çalışmadır. Şüphesiz, Akhenaton'a ve esas eşi Nefertiti'ye tanrı gibi dua ediliyor ve bu ikili hayatta oldukları süre boyunca *Aton*'un özünün kutsallaştırılması olarak görülüyordu. Birçok yorumcuya göre, Akhenaton'un inancı tek tanrıcılığa yakın görünüyor ve Batı geleneğinde bu daha önceki görüşlerden üstün ve bir "gelişme" işareti olarak kabul ediliyor. (Gerçi Hıristiyanlığın tek tanrıcı olup olmadığı zor bir sorudur.) Bu bakımdan Akhenaton, Museviliğin bazı özelliklerinin habercisi olarak görülebilirdi. Ama yine de *Aton* düşüncesi herhangi bir ahlaki öğretiye dair değildi; o, hayatın kaynağıydı. Bu nedenle, (yüzlerce yıl) daha sonra söz konusu olan, Yahudilerin kolayca öfkelenen, insanların meselelerine karışan ve Yahudilere diğer tüm insanlardan farklı bir kimlik veren tanrıları Yahve'ye inançlarından çok farklıydı.

Akhenaton'un ölümü üzerine tüm düşünceleri reddedildi, *Aton* kültüne son verildi ve onun büyük kenti Amarna terk edildi. Hızla tamamıyla "düşman" haline

geldi ve saltanatı, büyük bir nefretle Mısır'ın kabul görmüş ve uzun süreden beri var olan inanç sistemini yıkma girişimi olarak kabul edildi. Bu denli şiddetli bir tepkinin neden söz konusu olmuş olduğu tam olarak bilinmiyor. Açık olan, bunun 18. Hanedan'ın bir parçası olarak hüküm sürmeye devam eden Akhenaton'un ailesine kadar uzanmadığıdır. Akhenaton'un yerine, muhtemelen kardeşi olan ve kızlarından biriyle evlenen Tutankhamon geçti. Asıl adı Tutankhaton'du ve adının değişmesi Amon-Ra'nın eski düzeninin yeniden kurulmasını simgeliyordu. Tutankhamon'un yerine, Akhenaton'un esas eşi Nefertiti'nin muhtemelen babası olan Ay geçti. Hanedanın son hükümdarı olan ve MÖ 1306'da ölen Horemheb, Ay'ın kızıyla, yani Nefertiti'nin kız kardeşiyle evliydi.

MÖ 14. yüzyılın yaklaşık son 50 yılı ya da biraz fazlası boyunca bu iç kargaşaların Yeni Krallık döneminde Mısır devletinin faaliyetine etkisi az oldu. Çok sayıda rahiple birlikte tapınaklar ve firavunların büyük defin alanları, bir dizi mülkün ürünleri ve işçileri sayesinde varlığını sürdürdü. Örneğin, II. Senusret'in piramidinin bakımı ve ayinlerinin yapılması amacıyla bir kent, Kahun, tam bir ızgara planına göre düzenlendi. Kentte, elit tabaka mensuplarının yaşadığı, karmaşık bir planı olan birkaç büyük ev vardı. Yaklaşık 3000 nüfusluk kitle, her biri elitlerininkinin yaklaşık yirmide biri olan 220 evde yaşıyordu. Bu kitle çeşitli işler için açık bir şekilde takımlar ya da ekipler halinde örgütlenmişti ve her biri, tamamıyla elit evlerindeki tahıl depolarından birine bağımlıydı; tüm kente ait merkezi bir tahıl deposu yoktu. Diğer tapınaklarda personel topluluklar halinde örgütlenmişti; genellikle on topluluk vardı ve köylerdeki işlerin başına dönmeden önce, her topluluk tapınakta bir ay hizmet ediyordu. Bu, elit tabakanın ihtiyacı olan tarımsal artı ürünün üretilmesi gereğiyle tapınak ve devlet hizmetinin birleştirilebildiği tek yöntemdi. Tapınak arazilerinde çalışanların ödemesi mal olarak yapılıyordu. Kâtipler hırsızlık olmaması için, tahılı elde edilir edilmez tartıyor, nakliyeyi denetliyor ve ürün yerine vardığında yeniden tartıyorlardı. Tahıl, ekmek ve biraya dönüştürülüyordu. Bira aslında alkol derecesi düşük, koyu bir bulamaçtı. Kâtipler üretim sürecini detaylı bir şekilde kontrol etmiyor, ancak belli bir miktar tahıldan ne kadar ekmek ve bira yapılacağını biliyorlardı. Ekmek kısmen standart bir kalıpta yapılıyordu ve bir işçiye normal olarak günde 10 somun ekmek ve değişen miktarlarda bira veriliyordu. Sosyal statüleri daha yüksek olanların tayını sabit bir kademe dizisi kapsamında artırılıyordu.

Büyük inşaat projelerinde çalışanların hepsi, görevliler, mimarlar ve zanaatkârların yanı sıra işçilerin tümü, doğrudan doğruya devlet tarafından istihdam ediliyordu. Malzeme ve tayınların tahsisi, işçilerin belirlenmiş "iş miktarı"nı yerine getirmelerini de sağlayan kâtiplerin sorumluluğundaydı. Piramit ve tapınak inşaatlarının detayları hakkında az şey bilinmektedir, ancak her biri, nüfusun yönetilmesi bakımından güçlü bir devleti, barakaların kurulmasını, taşların ocaklardan çıkarılıp taşınmasını, işçilerin yükseklere çıkabilmeleri için muazzam rampaların yapılmasını ve sonunda çok büyük miktarlarda molozun kaldırılmasını gerektirmiş olmalı. Bir devlet projesinin –Vadi Hamamat'taki taşocaklarına dü-

zenlenen bir sefer– günümüze ulaşmış kayıtlarından yola çıkarak bu faaliyetlerin derecesine ilişkin bazı fikirler elde edilebilir. Bu işe 18.660 tecrübeli ve tecrübesiz işçiyle birlikte avcılar, askerler, değirmenciler, bira yapımcıları ve fırıncılar dahildi. Onları 80 görevli, işçileri temin eden kasabalardan gelen 20 "belediye reisi" ve 8 kâtip denetliyordu.

Açıkçası devlet Mısır ekonomisinde önemli bir etkendi, ancak devlet kontrolünün dışında kalan hatırı sayılır ölçüde ticaret ve faaliyete dair epey ipucu vardır. Devlet ve tapınak projelerinde kıdemli görevlilere günde 500 kadar fazla sayıda somun verilebiliyordu. Maiyetlerine yiyecekleri ayrıca verildiğinden ve bazı işlemlerde ölçülemeyen kesirler olduğundan, bir kredi sistemi ve bu "somunları" başka ürünlerle değiştirmenin bir yolu olmuş olmalı. Bunun nasıl yapıldığı bilinmiyor. Topraklara özel olarak sahiplenebiliyor, alınıp satılıp kiraya verilebiliyordu. Özel tahıl depoları vardı ve tahıl stokları üzerinden borç alınıyordu. Üretim miktarı kontrol edilse de, büyük etkisine rağmen tahıl fiyatları devlet tarafından belirlenmiyordu. (Devletin elinde stoklar olmakla birlikte, kıtlık zamanlarında tahıl fiyatlarının on misli arttığına dair pek çok ipucu var.) Birçok köylü ticari faaliyetlerin sadece kenarında köşesinde yer alıyordu; bu binlerce yıl, çoğu toplum için böyle kaldı. Ama yine de, köy düzeyinde birçok ürünün takasının ve ticaretinin yapıldığına dair pek çok ipucu vardır. Bir öküzün bir çömlek içyağı, iki tünik, bir miktar hurda bakır ve bronz ve biraz bitkisel yağ karşılığında satın alındığı bir papirüste kayıtlıdır. Önemli olan konu, bu alışılmadık mallar karışımının 50 birim bakıra eşdeğer tutulduğu ve faturanın gümüş üzerinden düzenlendiğidir; bu, parayla benzer işlevlere sahip bir hesaplama birimi olduğunu gösterir. Gerçekten de ekonomide önemli miktarda gümüşün tedavülde olduğu görülür. Aşağı ve yukarı Nil ticareti çok yaygındı ve tüccarların konumu özellikle yüksek olmakla birlikte, dış ticaretin devlet tekelinde olduğuna dair bir işaret yoktur.

7.5 Ege'nin Uygarlığa Katılması

7.5.1 Girit ve Miken

Yaklaşık MÖ 2000'e kadar Avrasya'nın batı kısmında "uygarlık", Anadolu ve Mezopotamya'dan Mısır'a kadar uzanan bir bölgede Güneybatı Asya'nın anakarasıyla sınırlıydı. MÖ 2. binyılda Ege adalarına, özellikle de Girit'e ve nihayet Yunanistan anakarasının güney kısmına, Miken gibi yerlere yayıldı. Ege'nin erken tarihini ele almakla ilgili sorun iki türlüdür. Birincisi, Batı'nın eski Yunan dünyasına ve "Antik Yunan ve Roma"ya olan tutkusuyla birlikte, onlara ayrı bir inceleme alanı gibi davranmakta gösterilen ısrardır. Bu nedenle MÖ 2. binyılda Ege'deki toplumları kendi başlarına ve en önemli Güneybatı Asya toplumlarının küçük uzantıları olarak değerlendirmek yerine, neredeyse 1000 yıl sonraki klasik Atina'nın öncülleri gibi yorumlama eğilimi vardır. Özellikle Homeros'un destan-

larının klasik araştırmalardaki rolü, Miken dünyasını *İlyada* ve *Odysseus* ile özdeşleştirmek için hiç bitmeyen çabalara yol açmıştır. İkinci sorun ise, bu sırada Ege'de meydana gelen olayları tarihlendirmek için kesin bir yöntemin olmamasıdır. Bu, ara sıra kabaca Mısır'la eşleştirilebilen bir dizi çanak çömlek stilinin karşılıklı ilişkisine bağlıdır. Bu nedenle, hiçbir tarih, ne yandan bakılırsa bakılsın yaklaşık bir yüzyıldan daha kesin olamaz.

Ege'deki tüm toplumlar nispeten küçük ölçekliydi ve Mısır ve Mezopotamya'da var olan altyapıdan büyük ölçüde yoksundu. Yerleşmeler temel olarak tarımsal toplumlardı, bölgelerin tüm nüfusu muhtemelen birkaç binden fazla değildi ve az sayıdaki kasabada büyük kamusal alanlar ve biraz planlama belirtisi vardı. Beslenmesi gereken uzmanların sayısı anakarada olduğundan çok daha azdı. Tüm büyük gelişmeler –bitkilerin ve hayvanların evcilleştirilmesi, zanaat teknikleri, mühür kullanmak, yazının gelişmesi– Avrasya anakarasında başlayıp oradan batıya, adalara ulaştı. Ege adaları aynı zamanda Yunanistan anakarasından çok önce, Güneybatı Asya'nın etkisi altındaydı. Bölgede Mısır'ın –büyük ölçüde ticaret sayesinde– güçlü bir etkisi vardı. MÖ 1470'lerde Yeni Krallık tüm gücüne ve nüfuzuna eriştiği sırada, Mısır dilindeki *Kftiw*'in (haraç veren) Girit'i temsil ettiğine dair pek şüphe yoktur. Anakarada Mısır MÖ 1900 gibi erken bir tarihte, Atina yakınlarındaki Laurian gümüş ve kurşun madenleriyle ticaret yapıyordu ve MÖ 1400 dolaylarında ticaret doruğundaydı. Bu bölgede Levant'taki gibi Mısır kolonizasyonunun olmuş olması çok muhtemeldir. Yunanistan anakarasının Mısır dilindeki adı, Homeros'ta geçen *Danaoi* adına çok yakın olan *Tanaya* olarak okunabilir. Bu kelimelerin ortak kökü "eski" ya da "yıpranmış" anlamına gelen *tni*'dir. Bu kuşkusuz Danaos'la bağlantılıdır; bu, Yunanların Mısır'dan gelip Argos kolonisini (Aeschylus'un oyununda olduğu gibi) kurduğuna inandıkları ve daima yaşlı ve yıpranmış olarak gösterilen kişidir.

Yaklaşık MÖ 2000'den itibaren Girit'teki elitlerin Güneybatı Asya, özellikle de Mısır'la, temaslarını kendi statülerini yüceltmek ve Knossos, Phaistos ve Mallia'da yoğunlaşan küçük devletler kurmak için kullanmaları olası görünüyor. Bu "mini devletler" arasında rekabet vardı ve yollar boyunca birçok karakol kurulmuştu. Bir tarihte bu ilk yerleşme alanlarından birçoğu, muhtemelen adada en önemli yerleşme alanı olan Knossos'un kazandığı bir savaşta yıkıldı. 20. yüzyılın başlarında bu alan, yerleşme alanının Sir Arthur Evans tarafından gerçekleştirilen dikkatli kazısından bu yana, Girit'te hüküm süren krallarla ilişkilendirilmiştir ve "Minos Sarayı" terimi mazur görülemeyecek klasik Yunan etkisinin bir başka örneğidir. Aslında Girit'te "saray" olarak adlandırılan mekânların oturmak üzere yapıldığına dair çok az gösterge vardır. Hüküm süren bir aile ya da krala dair hiçbir ipucu, hükümdarın askeri ya da dini rolde hiçbir karakteristik tasviri, yaşamını ve başarılarını öven hiçbir kitabe ve hiçbir anıt mezar ya da defin yapısı yoktur. Özellikle Knossos'takiler olmak üzere, yapılardaki duvar resimleri (muhtemelen Mısır'dan alınmış) boğa kültü gibi çeşitli sembolik, dini ve törensel işlevleri be-

timler gibi görünüyor. Duvar resimlerinde hiçbir askeri tasvir ya da silah tasviri yer almaz. Tüm bu etkenler yapıların elitlerin yerine getirdiği çeşitli işlevler için tören merkezleri olduğunu akla getiriyor. Yaklaşık MÖ 1600'den sonraki dönemde Girit'in etkisi tüm Ege'de ve Yunan anakarasında görülüyordu, ancak belki bir koloni olabilecek Kythera'daki Kastri yerleşim alanının dışında herhangi bir siyasi kontrolün söz konusu olması olası görünmüyor.

Son birkaç yıla kadar Girit'teki yerleşim alanlarının yaklaşık MÖ 1450'de, Kyklad adalarından Thera'da meydana gelen (her ikisi de 19. yüzyılın sonlarında Krakatoa'da meydana gelenlerden çok daha büyük olan) çok kuvvetli bir deprem ve volkan patlamasının ardından yıkıldığı düşünülüyordu. Bu felaketi, Yunan anakarasından gelen gruplar tarafından adanın ele geçirilmesi izlemişti. Grönland'ı kaplayan buz tabakasından alınmış örnekler üzerinde yapılan araştırmalar, volkan patlamasının aslında MÖ 1640-1630 dolaylarında, işgalden ve sarayların yıkılmasından en az 200 yıl önce olduğunu göstermiştir. Volkan patlamasının Girit toplumu ve elitleri için oldukça önemli sorunlar yaratmış olması gerekirken, yaşamlarına devam etmiş ve anakaradan gelen Mikenli grupların hâkimiyetine girene kadar daha 200 yıl parlak bir dönem yaşamışlardı.

Anakaradaki bu küçük devletlerin gelişmesi Girit'tekinden çok daha sonra gerçekleşti. Bu devletlerin doğası çok farklı ve Güneybatı Asya'daki erken devletlerin bazılarına daha yakındı. Ama yine de, bu da küçük ölçekli bir toplumdu; Tiryns'teki büyük yerleşim alanı bile 80 dönümden daha küçük bir alanı kaplıyordu. Bununla birlikte Miken, Tiryns ve Pylos gibi yerlerdeki sarayların, askeri birlikleri ve geçim sistemini düzenleyebilen çok küçük bir bürokrat topluluğuyla birlikte yönetici asker elitlerin konutları olduğu görülüyor. Saraylar kayaların üzerine inşa edilmiş ve savunma duvarlarıyla çevrilmişti. Hükümdarların anısı, büyük aile mezar odalarında yapılan özenli definlerle yaşatılıyordu. İtibarları, Yunan anakarasındaki küçük devletler arasında gerçekleşen küçük ölçekli savaşlarda elde ettikleri başarılardan kaynaklanıyordu. Mikenli gruplar Girit'i MÖ 1450 dolaylarında ele geçirmiş gibi görünüyorlar. (Mısır kaynaklarında bu tarihi destekleyen bazı ipuçları bulunur.) Bu tarihten itibaren Miken dünyası yaklaşık MÖ 1200'e kadar doruğunda ve Akdeniz'in doğusu ve Güneybatı Asya'da çok daha geniş bir ticaret ağının parçasıydı. Miken kültürü tüm Ege'de ve anakarada birbirine epeyce benzer olsa da, herhangi bir siyasi birliğin söz konusu olduğuna dair ipucu bulunmuyor.

[*Geç Dönem Yunanistan* ***8.9***]

7.5.2 Yazılar ve Dil

[*Erken Dönemde Yazılar* ***4.8***]

Girit ve Miken dünyası hakkında, erken dönem yazılarından bir miktar daha sonuç çıkarılabilir. Yaklaşık MÖ 1800'de Girit'te, Lineer A olarak bilinen bir yazı ilkel

hiyerogliflerin yerini aldı. Sistem yerel olarak geliştirilmişti ve az sayıdaki işaret, yazının hayvanlar ve eşyalar için kullanılan piktogramların yanı sıra temelde heceye dayalı olduğunu düşündürüyor. Çoğunlukla, güneşte kurutulmuş kil tabletlerin (Mezopotamya'da fırınlanıyorlardı) ve mühürler ile toprak kapların üzerinde bulunan az sayıda yazıda görülmüştür. Lineer A'nın sadece birkaç kelimesi anlaşılabilmektedir ve bu nedenle Girit'in ilk sakinlerinin kullandığı bu dil anlaşılmaz olmayı sürdürüyor. Ama yine de, bir konuda şüphe yoktur: Lineer A Yunanca'nın hiçbir biçimi değildir; Güneybatı Asya'dakilere benzeyen bir Sami dilinde yazılmış olması daha olasıdır. Lineer A, Mikenliler Girit'i ele geçirinceye kadar varlığını sürdürdü. Yeni hükümdarlar daha sonra yerel kâtiplerden bu dili kendi dillerine uyacak şekilde değiştirmelerini istediler. Knossos'ta, Lineer B diye bilinen ve daha sonra anakaraya geri götürülerek orada kullanılan bir yazı oluşturdular. Lineer B, 1950'lerde deşifre edildi ve Yunanca'nın çok eski bir şekli olduğu görüldü. Yunan dilinin kökenleri karmaşıktır. Hem yapısı hem kelime haznesinin büyük bölümü Hint-Avrupa dil grubundandır, ancak Hint-Avrupa kökenli olmayan öğeler de barındırır. *Korinthos* ve *Athanai* ve *Mukanai* (Miken) gibi kelimeler Eski Yunan'da daha önce konuşulmuş olan bilinmeyen bir dilden türemedir. Bazı uzmanlar "Yunanca" kelimelerin üçte bir kadar büyük bölümünün Sami asıllı olduğunu öne sürmüşlerdir. Çok küçük bir kısmı hariç Lineer B metinlerinin tamamı, hükümdarın resmi görevlilerinin çalışma şeklini, askerler ve bununla bağlantılı tayın sistemini ele alan, tamamıyla idari metinlerdir. Bu dilin kitabelerde veya adaklarda veya uzun metinlerde kullanıldığına dair hiçbir iz yoktur. Aslına bakılırsa Lineer B ile kısa idari metinler yazılabilirdi; biraz daha uzun olan metinlerin aşırı derecede fazla alternatif okunuşu vardı ve kullanılan işaretler Lineer A'dan türetildiği için, Yunan diline iyi bir şekilde uyarlanmamışlardır. Okuryazarlık kuşkusuz hükümdarın sarayında yer alan bir avuç kâtiple sınırlıydı ve aslında kullanılan Yunanca'nın eski şekli, Miken dünyasında yaygın bir şekilde konuşulmamış olmalı. MÖ 1150 dolaylarında tüm Miken sarayları ve devletleri yıkıldıktan sonra, Lineer B kullanılmadı. Birçok yüzyıl sonra Eski Yunan dünyası yeniden okur yazar hale geldiğinde, Levant'ta kullanılmış olandan türetilmiş tamamen farklı bir alfabetik yazı kullanılıyordu. Lineer B'nin "ilk Yunanca"sının klasik Yunan'ın çok belirgin bölgesel lehçeleriyle olan bağlantısı da tamamen belirsiz.

Lineer B, hüküm süren krallar (*wanax*), saraylar (*wanaktoron*), maiyetler ve savaşın önemiyle Miken toplumunun iç dünyası üzerine bir miktar bilgi veriyor. Fakat, bu dünya Homeros'un tasvir ettiğine ne kadar yakın? İki epik şiirin, MÖ 700 dolaylarında (muhtemelen Miken'in yıkılmasından yaklaşık 500 yıl sonra) muhtemelen iki kişi tarafından yazıldığı düşünülmektedir. Bilinen en eski metin çok daha sonradır (MÖ 3. yüzyıl) ve Yunanca'nın modernize edilmiş İon lehçesiyle yazılmıştır. Homeros'un aktardığı bazı detaylar Miken dünyasından alınmış olabilir, örneğin erkek domuzun azı dişlerinden kesilmiş plakalarla kaplı miğferlerin giyilmesi. Troya kenti (VII A katmanı) MÖ 1250 dolaylarında yıkılmıştı ve

çoğu kez *İlyada*'daki "*Troya* Savaşı"yla ilişkilendirilse de, bu tarihlerde tüm Güneybatı Asya'da yaygın olan yıkımların herhangi birinden başka bir şey olmayabilir. Homeros'ta Miken dünyasına uymayan birçok şey de vardır. Onun kahramanlarının ölüleri yakılıyordu, oysa Miken hükümdarları büyük aile mezar odalarına gömülüyorlardı. Hükümdarların Lineer B'den bilinen başlıca unvanlarının –*hequetas*, *telestas* ve *lawagetas*– hiçbiri Homeros'ta geçmez. (Gerçi inceden inceye araştırmamış da olabilir.) Aynı zamanda Homeros, Miken dünyasının merkezi olan Batı Yunanistan'ın coğrafyası hakkında az şey biliyor gibi görünüyor. Bir bütün olarak bakıldığında, Lineer B, Homeros'unkinden çok farklı bir dünyayı gözler önüne serer ve Homeros'un son eseri, büyük ölçüde, uzun zaman önce kaybolmuş bir dünyaya ait, nesiller boyunca aktarılmış az sayıda olguyla süslenmiş güçlü bir destandır.

7.5.3 Kıbrıs

MÖ 2. binyılda Levant'ın merkezi bölümü, Kıbrıs adasıydı. Bu ada Alashiya Krallığı olarak biliniyor ve -çiviyazısı, Mısırca ve Lineer B ile yazılmış metinlerde birçok kaynakta bahsi geçiyordu. Refahı ve gelişimi, Güneybatı Asya ve Ege'nin tamamında bronz yapımı için hayati öneme sahip bakır madenlerine dayanıyordu. Adadaki toplum, MÖ 1700 dolaylarından itibaren, tarımsal köylerden oluşan bir toplumdan, kasabaları, anıtsal mimarisi ve bir krallık kurmak amacıyla ticaret ve artan zenginlikten yararlanan elitlerin idari olarak denetlenmesinde kullanılması amacıyla (Girit'teki Lineer A'ya dayanan) bir yazısı olan bir topluma dönüştü. Adanın her yerinde bakır cürufu, fırın parçaları, potalar ve dış ticaret için liman tesislerinden oluşan arkeolojik bulgular ortaya çıkmıştır. Bakırın büyük bölümü filolarla Levant'ın büyük ticaret kentlerine ihraç ediliyordu: Ugarit, Biblos, Beyrut ve Tsor. Kıbrıs'tan gelen bakır külçeleri Ege'nin ve Güneybatı Asya'nın her yerinde standart para birimi olarak kullanılıyordu. Külçelerin biçimleri, "külçe"yi temsil eden Lineer B ideogramını oluşturur ve aynı zamanda hem Knossos'ta hem Miken anakarasındaki Pylos mahallinde kullanılmış standart ağırlıkların temelini oluşturmuş gibi görünür. Kıbrıs hükümdarları kendilerini Mısır ve Hitit krallarına eşit görüyorlardı, ancak her iki taraf da, bakırlarına ihtiyaçları olduğu için, emperyal mücadelelerinde tarafsız kalabiliyordu.

7.6 Ticaret

[*Erken Dönemde Mezopotamya'da Ticaret* ***4.3.1***]

Kıbrıs, Güneybatı Asya ve Ege'nin çeşitli devletlerini ve imparatorluklarını birbirine bağlayan geniş bir ticaret ağının bir parçası olarak gelişti. Ticareti yapılan başlıca mallar madenler ve kumaşlar, yağ, baharat ve güzel kokular gibi nadir tarımsal ürünlerin yanı sıra, ticareti daha sınırlı yün ve tahıl gibi havaleli ürünlerdi. Önde gelen ticari merkezler, Levant'ın sahil şeridindeki zengin kentler, Kuzey

Mezopotamya'da Dicle'nin kıyısındaki Asur ve Güney Mezopotamya'da Körfez ticaretine egemen olan kentlerdi. Denizyolu ile nakliyat karada olduğundan çok daha kolaydı ve çok daha fazla miktarda mal taşınabiliyordu. Yaklaşık MÖ 1800'e tarihlendirilen Mari kentinden bir mektup, her biri 1600 galon* şarap taşıyan iki gemiye ve değirmen taşları ile katran taşıyan diğerlerine atıfta bulunuyor. Yakın zamanda Türkiye sahilleri açıklarında keşfedilmiş olan bir batık, geminin Mısır, Mezopotamya, Levant, Kıbrıs, Ege ve Avrupa anakarası kökenli bir yük karması taşıdığını kanıtlıyor. Bununla birlikte, kervan yolları üzerinden önemli miktarda ve iyi düzenlenmiş bir kara ticareti olduğuna dair de epey ipucu var. En eski kervansarayların tarihi, eşeklerin Kuzey Suriye'den Güney Mezopotamya'ya arabalar dolusu ardıç ağacı kerestesi çektiği yaklaşık MÖ 2000'dir. Bu tarih, "ilkel" birtakım yolların bulunduğu fikrini akla getirir. Günümüz standartlarına göre nakliye masrafları yüksek olsa da, ödenemeyecek kadar yüksek değillerdi kuşkusuz.

Ana maden olarak bakır, Umman'dan ve Doğu Anadolu'dan ve MÖ 2. binyılın yaklaşık olarak ortasından itibaren, Kıbrıs'tan geliyordu. Körfez'in yukarısına yapılan ticaret, Umman'dan her yıl gemiler dolusu yaklaşık 18 ton ve Anadolu'dan mevsimlik kervanlarla bunun yaklaşık altıda birini içermiş gibi görünüyor. Kıbrıs'la yapılan ticaret bu iki kaynağı da gölgede bırakıyordu. Mısır "denizin ortasındaki adaların" bir parçası olarak bildiği Kıbrıs'la doğrudan ticaret yapıyordu. Bronzun diğer önemli bileşiği olan kalay, İran üzerinden geçen uzun bir karayoluyla kuzeyde Asur'dan ve güneyde Susa'dan olmak üzere, temelde Afganistan'daki yüzey rezervlerinden geliyordu. Orta Anadolu gümüşün ana kaynağıydı –her yıl yaklaşık 45 tonu Mezopotamya'ya gönderiliyordu– ve altının büyük bölümü Mısır üzerinden, Nübye'den geliyordu. Güney Mezopotamya, madenlerin karşılığını ödemek üzere Anadolu'ya, Körfez yoluyla olduğu gibi karadan da gönderilen yüksek kaliteli dokuma üretiminde uzmanlaşmıştı. Tahıl Körfez yoluyla gönderiliyordu ve ayrıca Mezopotamya ve Mısır'daki nehirler vasıtasıyla geniş bir alana yayılan bir ticaret söz konusuydu. Daha sonraları, 2. binyılda, Miken çanak çömleğinin geniş bir bölgede ticareti yapılmaya başlamıştı; Kyklad adaları, Dodekanlar,† Sicilya, Kıbrıs, Malta, Doğu İspanya'nın yanı sıra Karkamış'ta ve Güneybatı Asya'nın çoğu kentinde bulunmuşlardır.

Bu ticaret nasıl düzenlenmişti? Kuzey Mezopotamya'daki Asur ile Orta Anadolu kenti Kaneş arasında ticaret yapan tüccarların arşivleri keşfedilmiş olduğu için bu soruyu yanıtlama şansımız var. Bu arşivler şaşırtıcı derecede "modern" bir ticaret şeklinin varlığını kanıtlıyor. Asur yaklaşık 10.000 kişinin yaşadığı küçük bir kent ve uluslararası ticaret için bir geçiş merkeziydi; kendisi önemli herhangi bir şey üretmemiş gibi görünüyor. Ticaret sarayın veya tapınağın denetimi altında değildi, bunun yerine, "liman" olarak bilinen bir tüccar topluluğu tarafından düzenlemişti. En önemli ticaret, gümüş ve zaman zaman altın karşılığında Anadolu'ya

* 4,55 litre (ç.n.)

† Ege Denizinde'deki On İki Ada (ç.n.)

gönderilen kalayla (Afganistan'dan) yapılıyordu. Kalay İran'daki aracılar vasıtasıyla sağlanıyordu, ancak Asur, dokuma satın almak üzere Güney Mezopotamya kenti Sippar'da bir ticaret kolonisi bulunduruyordu. Asur tüccarları Kaneş'te ana iç kalenin altında yer alan ayrı bir alanda yaşıyorlardı. (Ama yine de, mektuplar keşfedilmemiş olsaydı diğer yerlerde ticaretin daha önce düşünülenden çok daha geniş bir alana yayılmış olabileceğini akla getiren bu alanın yabancı bir ticari koloni olduğundan sadece arkeolojik bulgulardan yola çıkarak kuşku duyulamazdı.) İki koloni arasında, tüccarların Asur'dan 1200 kilometreden daha uzakta kalıcı bir koloni bulundurmalarına yetecek kadar önemli, kuşkusuz iyi düzenlenmiş ve güvenilir bir ticaret söz konusuydu. Büyük eşek kervanları kesin olarak belirlenmiş kurallara göre malları nakliyordu. Vergiler Asur'da ve Kaneş'te ödeniyordu. Asur tüccarlarının yerel Anadolu dokumalarının ticaretini yapmaları yasaklanmış, ancak bunun karşılığında belli bazı lüks malların tekel hakkı onlara verilmişti. Ticaret önde gelen ana ticaret kentlerinde aile üyelerini bulunduran aile şirketleri tarafından düzenleniyordu. Firmalar dalgalanan fiyatların ve kabul edilebilir kâr oranlarının pekâlâ farkındaydı; mektuplar, hangi miktarda malın hangi fiyatlarla satılacağına ve beklenen kâr oranlarına ilişkin talimatlar içeriyor. Yine aynı mektuplar tüccarların ne tür ortaklıklar kurduklarını, çeşitli işler için ne büyüklükte sermaye (altın) yatırdıklarını ve borçların hem Asur'da hem Kaneş'te nasıl ayarlandığını da gözler önüne seriyor. Daha sonraki daha gelişmiş ticaret ağlarına ait özelliklerin birçoğu çoktan uygulamaya konmuştu kuşkusuz.

7.7 Avrasya'nın Çeperi: Avrupa

[*Erken Dönem Avrupa* ***3.3.1***]

Avrupa anakarasının büyük bir bölümü, çok daha gelişmiş olan Güneybatı Asya ve Ege dünyasının çeperinde kalıyordu. Kehribar gibi az sayıda bulunan çok özel ürünün ticaretini yapıyordu, ancak erken imparatorlukların ve devletlerin genel etkisi çok azdı. MÖ 2. binyılda Avrupa'nın daha önceki 2000 yılda oluşmuş erken tarımsal toplumlarla çok büyük ölçüde devamlılık içerdiği de ortadadır. Bu özellikle "Kurgan" ya da "kuyu mezar" adı verilen kültür ve bununla bağlantılı olan "kabartmalı" çanak çömlek ve daha az yaygın olarak, bu kültürün ardılı "geniş ağızlı kap" kültürü için geçerli. Bu kültürler genellikle, Rusya ve Ukrayna steplerinden gelip asıl çiftçi sakinlerin yerini alan, tüm Avrupa'yı kaplayan Hint-Avrupa dilini konuşan göçebe grupların dalgalarının belirtisi olarak yorumlanmıştır. Artık çoğu arkeolog, bu değişimleri, oldukça istikrarlı olan toplumların var olan kültürlerinde ortaya çıkan düzenlemeler ve birikimler olarak görüyor. "Kurgan" kültürünün belirgin özelliği, toprak bir tümseğin altında yer alan bir mezar çukuruna gömülmeden önce cesedin parçalara bölünerek, belirli mezar hediyeleriyle birlikte defnedilmesi ve mezarın ya doğuya ya da güneye bakacak şekilde konumlanmasıdır. Daha sonra, cesedin üzerine kırmızı toprak serpiliyordu. Bu daha çok tüm Avrupa'da

büyük toplu tören merkezleriyle bağlantılı eski inançların yerini alan yeni bir dini inanç biçiminin yayılması olarak görülebilir.

Bu dönemde Avrupa'nın her yerinde toplumlar çok küçük ve izole olmuş durumdaydı. Köylerin çoğu, en fazla 8-9 dönümlük bir alana yayılmış olan kulübelerden ve yaklaşık 100 insandan oluşuyordu. Tepelerin üzerinde, az sayıda korunmuş alan yer alıyordu, ancak yine az sayıdaki bakır madeni dışında, uzmanlaşmış üretim alanı bulunmuyordu. Bronz işçiliğindeki gelişme yavaştı –Balkanlar'da yer alan toplumlar MÖ 5000 gibi erken bir tarihte (Mezopotamya'dan daha önce) bakır kullanmış olabilir– ancak, bakır yatakları Kuzey Avrupa'nın dışında yaygın olsa da, kalay sadece Atlantik sahilinde, Bohemya'da ve Kuzey İtalya'da birkaç yerde bulunuyordu. Bronzun Orta ve Güney Avrupa'da benimsendiği sırada bile, Britanya'da ve kuzeyde sadece bakır kullanılıyordu. Malzemeler erken tarımcılar tarafından uzak mesafelerden takas ediliyordu ve ticaretin gelişmesiyle birlikte bronzun takas edilmesi, bu sürecin yoğunluk kazanmasından başka bir şey değildi. Yaklaşık MÖ 2000-1500 arasında Avrupa'da nüfus, muhtemelen atların çektiği ve vadilerdeki daha ağır toprakların işlenmesini olanaklı hale getiren daha ağır bir tip sabanın kullanılmasıyla bağlantılı olarak sürekli artmış gibi görünüyor. Bu dönemde bronz üretiminin ana merkezi, Moravya ve Bohemya'da yayılan belirgin "Otomani" kültürüyle birlikte Karpat Dağları'ndaydı. Bu kültürün ayırıcı özelliği, tepelere kurulmuş olan ve Ege dünyası ile Avrupa arasında ana bağlantıyı sağlayan taş duvarlı müstahkem yerleşim alanlarıydı. Bronz üretimindeki artış ve takasın yüksek düzeyi, nüfus artışının ve yerleşim alanlarının büyümesinin yol açtığı sosyal değişimleri hızlandırmış gibi görünüyor. Tuz gibi kilit önemdeki diğer kaynakların denetimi ve değeri yüksek az sayıdaki malların ticareti de aynı oranda önemliydi.

Yavaş yavaş, çok güçlü olmayan reisler ve daha askeri bir nitelik kazanmış elitler ortaya çıktı. Toplum zaman geçtikçe daha hiyerarşik olmaya başladı ve bazı yerleşim alanları diğerlerinden daha önemli merkezlere dönüştü. Bronz giderek silahlara, özellikle hançerlere dönüştürülüyordu ve bu dönemin mezarlarından çıkartılan silahların sayısına bakılırsa, köyler arasında yapılan savaş muhtemelen sıradan bir şeydi. Daha önce yeni kavimlerin harekete geçmesi olarak düşünülmüş olan bu döneme ilişkin diğer değişimlerin bazıları bunlardan kaynaklanmaktadır. Az sayıda ata sahip olan savaşçı elitler kendi ritüellerini, özellikle de alkol tüketimiyle ilgili olanları, geliştirdiler. ("Kabartmalı kapların" bilinmediği) Batı Avrupa'daki "geniş ağızlı kaplar", sadece erkeklere özgü bu ritüellerle bağlantılı özel kaplar gibi görünüyor. Elitler aynı zamanda yavaş yavaş halkın daha büyük bir bölümünü sömürmeye başladı ve ürettikleri az miktardaki tarımsal artı ürüne el koydular. Yine de, Avrupa'nın her yerinde siyasi örgütlenmelerin genel seviyesi çok düşüktü. Muhtemelen zaman zaman köyler arasında savaş ittifakı yapılsa da, köyler ve önemsiz liderlerden fazlası söz konusu değildi.

[*Geç Dönem Avrupa* ***8.12***]

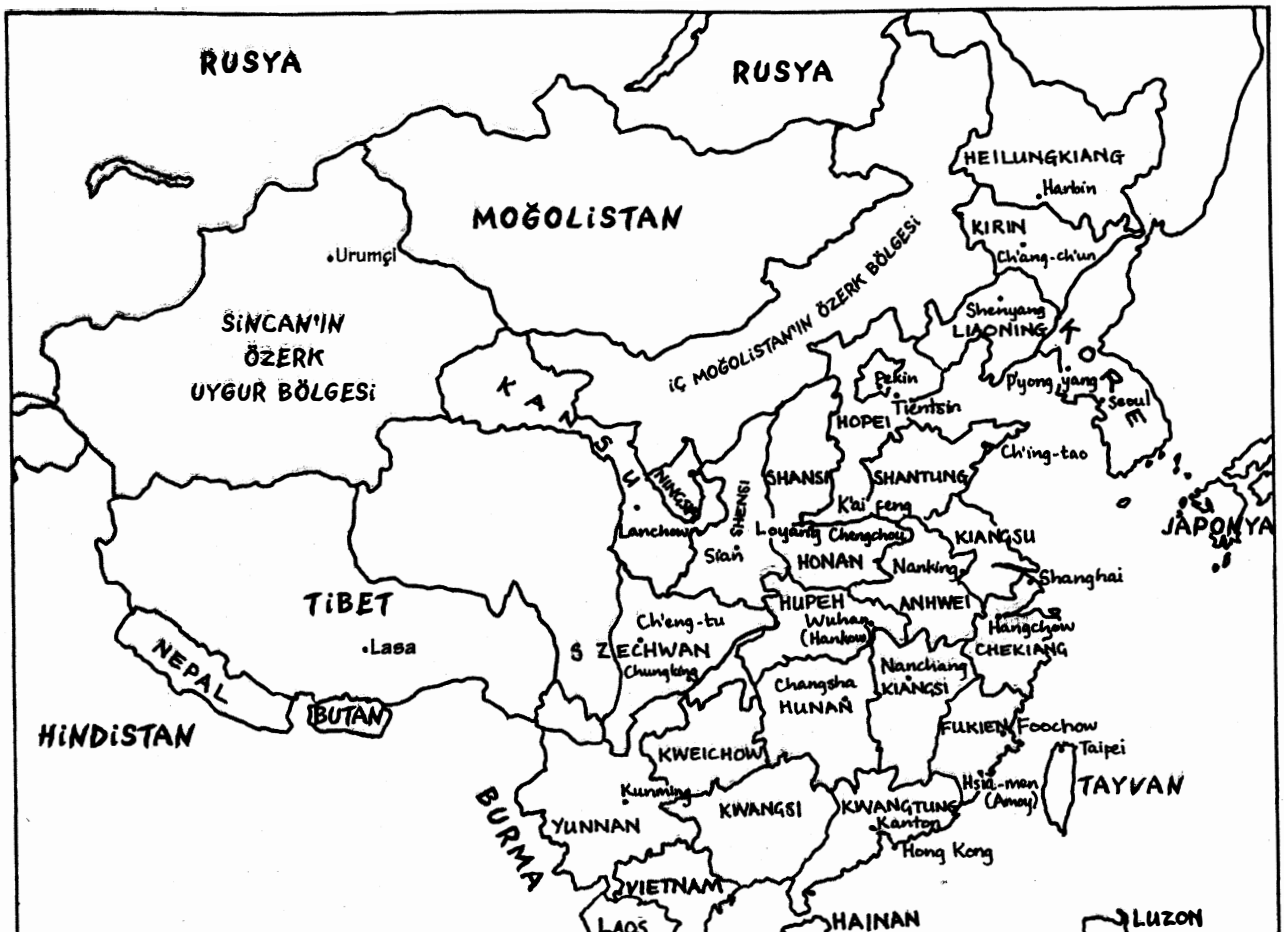
7.8 Erken Dönem Çin: Shanglar

[*Erken Dönem Çin Tarımı 3.4*]

Çin'in Wey Nehri ile Sarı Irmak çevresinde yer alan merkezi konumdaki ovasında ortaya çıkan ilk tarımsal köylerle toplumların evrim geçirip karmaşık bir uygarlık haline gelme süreci, büyük ölçüde bilinmiyor. Mezopotamya'da olduğu gibi yazılı kayıtlar yoktur ve çok az sayıda arkeolojik araştırma yapılmıştır. MÖ 1800 dolaylarında Shang (Yin) olarak bilinen, neredeyse tam olarak gelişmiş karmaşık bir kültür ve uygarlık tanımlanabilir. Bu kültür ve uygarlığın doğası, daha önceki yaklaşık 1000 yıl boyunca gerçekleşmiş evrim sürecinin, dünyanın diğer yerlerindeki gelişmelere –toplumun geri kalan kısmını harekete geçirebilen ve yönlendirebilen güçlü dini, askeri ve siyasi elit tarafından tarımsal artı ürüne giderek daha fazla el konmasına– dikkati çekecek derecede benzer olduğunu düşündürüyor. Shangların ortaya çıkışı bu uzun süreli evrimin bir parçasıydı ve bronzun işlenmesine önem veren çok daha karmaşık ve başat bir elit kültürün damgasını taşıyordu. Bu gelişmeler Mezopotamya ve Mısır'dakilerden neredeyse 1000 yıl sonra meydana gelmekle birlikte, yöreye özgü olduklarına hiç şüphe yoktur; herhangi bir önemli dış etki olduğuna dair bir iz söz konusu değil. Aslında Çin'de evrilen bronz işleme tekniği –parça dökümü– dünyanın diğer yerlerinde bilinmiyordu. Shanglar zamanında kültür, yazı ve kurumlarda meydana gelen gelişmeler, daha sonra söz konusu olan çok farklı bir Çin uygarlığının gelişmesinin temellerini oluşturuyordu. Shanglar 2. binyılın neredeyse tamamında varlıklarını sürdürdüler; ya MÖ 1122'de ya da 1027'de yıkıldılar. (Her iki tarihi de destekleyecek ipuçları var.)

7.8.1 Shang Toplumu ve Devleti

Shanglar hakkında bildiklerimizin neredeyse tamamının kaynağı, 1928'de keşfedilmiş olan An-yang yerleşmesidir. Burası yaklaşık ilk 500 yıl süresince, Shangların başkenti olmuş gibi görünüyor. Geleneksel anlamda bir kent değil ve daha çok, büyük bir tören merkeziydi. Huan Nehri boyunda, 3200 metreden daha uzun ve eni 1600 metre olan bir alanı kaplıyor ve bir dizi sarayı, tapınağı, mezarı ve halk kitlesinin yaşadığı küçük bir köyü içeriyordu. Yaklaşık 250 kilometre kuzeyine ve güneyine uzanan çok büyük bir bölgede, kente bağlı köyler yer alıyordu. Shang bu tarihte Orta Çin'deki tek "devlet" değildi kuşkusuz, ancak en önemlilerinden biriydi. İttifak evlilikleri ve klan bağlarıyla çeşitli zamanlarda ilişki kurulmuş diğer 8-33 devlete atıf bulunulur. Seçkinlerin gücü, An-yang'da insan ve hayvanların kurban edildiği kraliyet definlerinin bazılarından anlaşılabilir. 1976'da keşfedilen kuyu mezarlardan birinde, kraliyet ailesinin ikinci dereceden bir üyesi, 200'den fazla çeşitli ritüel içki kabı ve her birinin ağırlığı 150 kilodan fazla olan bir çift kazanın dahil olduğu yaklaşık 400 bronz nesne, 7000 (uzak mesafelerden güney sahillerinden getirilen ve para yerine geçen deniz kabuğu) kavri kabuğu ve 600'den fazla nadir bulunan yeşim nesnelerle birlikte gömülmüştü. Bir seferde 100-150 sı-

Harita 16: Çin: Bölgeler

ğırın kurban edilmesi daha alışılmış olsa da, seçkinler dini ritüellerde zaman zaman 1000'den fazla sığır kurban edebiliyorlardı.

Shang devletinin örgütlenmesi klan ve diğer unsurların karmaşık bir birleşimiydi. Hüküm süren klan Tzu'ydu, ancak mensuplarının hepsi kral olamazdı; hükümdarlık, klan içindeki bir kraliyet hanedanına özgüydü. Bunun nasıl oluşturulduğu belli değildir ve kesin atalar ile soy dizisi bilinmiyor, ancak (gerçek ve mitolojik) uzak atalar klan ritüellerinin merkeziydi. Ritüel ve evlilik amaçlarıyla, eşit olmayan on gruba (*kan*) bölünmüş kraliyet hanedanında kesin taht veraseti kuralları vardı. Yeni kral selefiyle aynı *kan*'dan olamazdı ve şayet bir nesil değişimi varsa taht veraseti, on *kan*'a bölünen iki "üstün grup" arasında olmak zorundaydı. Kral, kendisine tavsiyede bulunacak bir kurula sahipti, bu kurulun en önemli üyesi, diğer üstün gruptan bir *kan* grubunun başıydı. Bazı hallerde taht veraseti için uzlaşmaya varılmış olduğu, bazen de tartışmalı ve kanlı olduğu görülüyor.

Kraliyet klanının tüm üyeleri başkentte dini ve idari işlevlere sahipti ve Shangların *yi* yani kent kurumlarının temeliydiler. Bu kurumlar bilinçli, planlı bir şekilde yaratılmıştı ve doğal oluşumlar değillerdi. Her birinin başında, kentin adını alan, kraliyet hanedanının bir üyesi bulunmalıydı. Kentin tören salonunda, yöneticinin ata klanı ve kraliyet hanedanıyla bağlantısını gösteren tabletler yer alıyordu. Bu kent yöneticilerinden bazılarının kraliyet klanına alınmış yerel hükümdarlar olmaları olası. Yönetici, çevredeki tarım topraklarını kontrolü altında tutuyor ve krala yiyecek sağlayıp hizmet sunuyordu. An-yang'daki kralların bu yerel hükümdarları ne dereceye kadar kontrol edebildikleri belli değildi. Ve bu şüphesiz, çok değişkendi. Aslında Shang'ın diğer hükümdarların ya kan yoluyla ya da resmi yolla bir krala bağlandığı gevşek bir konfederasyondan ziyade herhangi bir zamanda birleşik bir devlet olup olmadığı açık olmaktan çok uzaktır. 800'den fazla kentin adı bilinmektedir, ancak yerleri ve egemen oldukları bölgeler belirlenememektedir. Kentler genellikle birbirleriyle savaşıyorlardı. Halk kitlesi *tsu* olarak bilinen 100 hanelik birimler halinde örgütlenmişti. Bunlar öncelikli olarak askeri bir işleve sahipti ve istendiğinde 100 asker çıkarmakla yükümlüydüler; daimi ordu sadece bazı *tsu*'lardan asker temin ediyordu. *Tsu*'ların tam olarak nasıl örgütlendikleri belli değildir, ama farklı klanlar değillerdi ve çok farklı statülere sahip olmuş gibi görünüyorlar.

Shang hükümdarı, şahsında hem dünyevi hem dini işlevleri birleştiriyordu ve devlete meşruiyet kazandıran, ikincisiydi. Baştanrı *Ti,* toplum ve devlet için önemli iki unsuru –hasat ve askeri zafer– sağlıyordu. Kralın ataları ona aracılık edebiliyorlardı ve onlara saygı göstermek bu nedenle çok önemliydi. İstekleri krala kehanet yoluyla bildiriliyordu. Shang öncesi dönemde olduğu gibi, yakılmış hayvan kemiklerinde oluşan çatlaklar kehanet için kullanılıyorlardı (Güneybatı Asya toplumları genellikle hayvanların iç organlarını yorumluyorlardı) ve bu işleri yapan kâhinler en önemli devlet görevlileri arasında yer alıyordu. Shang döneminde yeni olan olgu, kemiğin üzerine bir sorunun yazılmasıydı; bunlar genellikle askeri seferlere, av ve önemsiz hükümdarlardan alınacak haraçlara dair kehanetlerdi. Bu kemikler Shang devleti hakkındaki bilgilerimizin ana kaynağıdır.

7.8.2 Çin Yazısı

[*Güneybatı Asya'da İlk Yazı* ***4.8***]

Kehânet kemiklerinin üzerine kazınan sorular hem Çin sayı sisteminin hem olgun Çin yazısının ilk örneklerini oluşturur. Çin sayı sistemi daima onluk sistemdeydi ve birden ona kadar ve yüze karşılık gelen işaretler vardı. (On bin işareti sonradan eklenmişti.) En geç MÖ 1300'de, bir alan değer sistemi de geliştirmişlerdi. Shang kemikleri tam olarak gelişmiş erken Çin yazısını gösterir, ancak MÖ 5000 dolaylarına tarihlendirilen çanak çömlek üzerindeki ilkel şekillerden itibaren söz konusu olan 3000 yıl içindeki evrimi, günümüze hiç malzeme ulaşmadığı için izlenemez. Çin yazısı tam anlamıyla özgün dünya üzerindeki üç yazıdan biridir; diğerleri Mezopotamya'nın çiviyazısı ile Mayaların yazısıdır. (Mısır ve İndus Vadisi'nin yazıları muhtemelen özgündür, ancak Mezopotamya'dan etkilenmiş olabilirler.) Çin yazısı kuşkusuz, konuma dayalı olan Çin dilinin yapısına çok uygundur. Kelimelerin işlevini cümle içindeki yerleri belirler, diğer dillerde (özellikle Hint-Avrupa dil ailesinde) olduğu gibi gramer değil. Çince temelde tek hecelidir ve hecelerin sayısı sınırlı olduğu için birçok homofon –aynı şekilde telaffuz edilse de farklı anlamları olan ve yazıda farklı karakterlerle gösterilen kelime- vardır. Çin yazısı anlamı esas alır; her işaret anlamsal bir birimdir ve diğer yazılarda olduğu gibi telaffuzla ilgili değildir. Çin yazısındaki işaretler altı tipe ayrılabilir. En temel işaretler, 600 ya da biraz daha fazla nesneyi gösteren resimlerdir. İkinci kategori çok sınırlı sayıdaki sembolik resimlerdir; bir yarımay "akşam" demektir. Üçüncü grup, sembolik bileşiklerdir, örneğin çocuk işareti iki defa tekrarlandığında ikiz anlamına gelir. Dördüncü kategori –tersine çevrilmiş işaretler kategorisi– enderdir; baş aşağı konmuş bir çocuk işaretinin doğum anlamına gelmesi örneğinde olduğu gibi. Beşinci kategori ödünç alıntılardır ve sonuncusu artık en önemlilerden biridir: Yaklaşık MÖ 2. yüzyıldan beri geliştirilmiş ses gösteren işaretler. İşaret kombinasyonlarıyla (ve artık işaretlerin yaklaşık %90'ı bileşiklerdir) neredeyse sonsuz sayıda yeni kelime türetilebildiği için Çin yazısı çok incelikli ve esnektir. Yazı malzemelerinin yeni tiplerindeki gelişmelerle birlikte görünümleri değişse de, işaretlerin iç yapısı son 4000 yıl boyunca değişmeden kalmıştır. Çince aynı zamanda işaretlerin sayısının geçen zaman içinde azalmak yerine arttığı dünyadaki yegâne yazıdır. Shang döneminde yaklaşık 2500 işaret vardı. MS 100 civarında bu sayı 9.000'in biraz üstüne çıkmıştı, bir 11. yüzyıl ansiklopedisinde 24.000 işaret bulunmaktaydı ve sadece birkaç bini genellikle kullanılsa da, modern Çince'de 70.000 civarında işaret bulunur.

Birçok Batılı için Çin yazısı, bir alfabeyle karşılaştırıldığında işaret çokluğu nedeniyle belirgin bir "başarısızlıktır"; hem öğrenmesi, hem de yazması zordur. Bununla birlikte, Çin tarihini çok etkilemiş Batı Avrasya yazı sistemleri içinde muazzam bir avantaja sahipti. Çin yazısı dille ilişkili değildi ve fonetik değişimler, lehçe farklılıkları, farklı telaffuzlar ve hatta farklı dil yapılarından etkilenmeden varlığını sürdürdü. İlk birleşik Çin devletinde (MÖ 200'den kısa bir süre önce Ch'in devleti) kabul ettirilen standart yazı, bu birlikte büyük bir rol oynadı, birbirlerinin dilini anlamayan insanların iletişim kurmalarını sağladı. Çin yazısının fonetik değişimlerden

ve dilin evriminden etkilenmemesi, kültür ve bilgi birikiminde yoğun bir süreklilik sağladı. Tarihleri MÖ 2. yüzyıla kadar geriye giden klasik metinler, o tarihte dilin nasıl konuşulduğu tam olarak bilinmese de, mükemmel bir kolaylıkla okunabilirler. Çin bu yüzden Akdeniz ve Avrupa dünyalarında ortaya çıkan ve mesela Yunanca ve Latince'yi, modern Roman dillerini ve İngilizce ile Almanca'yı karşılıklı olarak anlaşılmaz kılan karmaşık değişimlerden kurtuldu; Avrupa'da diller değiştikçe çoğu kez "kaybolan" çok geniş bir bilgi ve gelenek birikimini olanaklı kıldı.
[*Geç Dönem Çin* ***8.2***]
[*Türetilmiş Japon Yazısı* ***11.7.1***]

7.9 Çöküş: Yaklaşık MÖ 1200

Shanglar ya MÖ 1122'de ya da 1027'de Choular tarafından yıkıldı. Bu büyük ölçüde siyasi bir olaydı. Shangların idari kraliyet kayıtları yok edilmekle birlikte, önemli ölçüde ekonomik, sosyal ve kültürel bir süreklilik vardı. Çin bu tarihte Batı Avrasya dünyasından nispeten izole olduğu için, Shangların yıkılmasının Güneybatı Asya ve Ege'deki devletlerin çok daha yaygın ve çok daha derin çöküşüne denk gelmesi muhtemelen tesadüften başka bir şey değildi. Ege'deki çöküşün, Batı Roma İmparatorluğu'nun MS 400 dolaylarında çok daha yaygın bir şekilde bilinen "yıkılmasından" daha büyük bir önemi vardı. MÖ 1200 dolaylarında 40 veya 50 yıllık bir süre içinde, Levant'ta neredeyse her önemli kent ve saray yıkıldı ve çoğu bir daha hiç kurulmadı. Son zamanlarda bazı arkeologların kabul gören kronolojiler düzenleme çabalarına rağmen, tüm Güneybatı Asya ve Ege'de MÖ 1200'den sonra neredeyse hiçbir kaydın günümüze ulaşmadığı, bu nedenle tutarlı bir tarih yazmayı imkansız kılan en azından 200 yıllık bir "Karanlık Çağ"ın var olduğu kesin gibi görünüyor. MÖ ilk 1000 yılda çeşitli devlet ve toplumlar bu karanlık çağdan ortaya çıkmaya başladığı sırada, çok önemli değişimler meydana gelmişti.

Anadolu'da bilinen her yerleşim alanında, yerleşimin yıkıldığını gösteren MÖ 1200 dolaylarına tarihlendirilen bir tabaka [tahribat tabakası] bulunur. Hitit İmparatorluğu'nun iç sorunları yaklaşık MÖ 1215'ten sonra belirgin bir şekilde artmıştı, doğuda gelişmekte olan Asur İmparatorluğu'ndan kaynaklanan bir dış baskı vardı ve Batı Anadolu'da çoğu yörenin kontrolü elden çıkmıştı. Nihayet başkent Hattuşa yağmalanıp yakıldı ve bununla birlikte Hitit İmparatorluğu yok oldu. Anadolu'nun batı sahilindeki Troya'da, yaklaşık MÖ 1250 ile MÖ 1190-1180 arasına tarihlendirilen iki tahribat tabakası vardır. Kıbrıs'ta üç önemli kentin, Enkomi, Kition ve Sinda'nın her biri muhtemelen ikişer defa yağmalandı. Suriye'de ticaret kenti Ugarit yakıldı ve bir daha kurulmadı. Yakıldığı sırada yüzlerce kil tablet bir fırında pişmekteydi ve günümüze ulaştılar. Bu tabletlerde "krala" hitaben, bölge savunmasız olduğu için 150 gemi isteyen, askerlerin ve gemilerin Anadolu'da olduğunu ve adı verilmemiş bir "düşman"ın denizden saldırmakta olduğunu bildiren mesajlar kayıtlıdır. Levant'ta Suriye-Mısır güzergâhı boyunca, büyük kentlerin –Aşdod, Aşkelon ve Megiddo– hepsi tahrip edildi. Yunan anakarasının ve Ege'nin her yerinde, her Miken

sarayı yıkıldı ve kültürün neredeyse tüm izleri yok oldu. Kykladlar yıkımın en kötüsünden kurtulmuş görünse de, tahribat özellikle Girit'te büyüktü. Halk dağlarda, örneğin deniz seviyesinden hemen hemen 1000 metre yüksekteki Lasithi Ovası'ndan 396 metre daha yüksekte bulunan Karphi gibi ulaşılması zor yerlere kaçtı.

Mezopotamya'da tahribe dair az gösterge vardır, ancak kuzeyden Asur'un ve doğudan Elam'ın çifte istilalarından sonra, Kassit İmparatorluğu'nun son bulmasının devamında büyük bir siyasi istikrarsızlık dönemi olduğu açıkça ortadadır. Peşi sıra bölgedeki küçük çaplı siyasi gruplaşmaların hiçbiri kontrolü sağlayamadı ve kuzeyde Asur devlet olarak ayakta kalabilse de, gücü sınırlıydı. Mısır'da iç sorunlar, özellikle de taht veraseti için uzun süreli mücadeleler, II. Ramses'in MÖ 1224'teki ölümünden sonra hızla çoğaldı. 10. Hanedan'ın son firavunu ile 1186'da 20. Hanedan'ın ilk firavunu olan Setnakht'ın tahta geçişi arasında 14 yıllık bir boşluk olduğu görülüyor. Mısır'ın gücü hızla azaldı ve MÖ 1135 dolaylarında Levant üzerindeki kontrol yitirildi. 10 yıl sonra, birlik dağıldı ve başkentleri Teb ve Tanis'te olan en azından iki ayrı krallık ortaya çıktı. 20. Hanedan MÖ 1070 dolaylarında son buldu: MÖ 712'ye kadar süren Üçüncü Ara Dönem boyunca Mısır, dışarıdan gelen bir Sudanlı hanedan tarafından tekrar birlik sağlanana kadar küçük devletlerden oluşan bir yamalı bohçaya benziyordu.

Bu yaygın karmaşa ve çöküşü açıklamak için sayısız çaba harcanmıştır. MÖ 1159'da, İzlanda'daki Hekla yanardağının Çin kadar uzaklarda bile hissedilen büyük patlamasının sebep olduğu iklimin ve dolayısıyla tarımın dengesinin bozulması bu sorunlara katkıda bulunmuş olabilir, ancak tahribatın önemli bir kısmı daha önceden meydana geldiği için birincil neden olamaz. Bu erken imparatorluk ve devletlerin, elit tabaka ile köylü kitlesi arasında bölünmüş ve toplumla devleti birleştirecek çok az devlet altyapısına sahip, çok kırılgan bir yapıya sahip olduklarına şüphe yoktur. Ama yine de, bu durum yüzyıllardır böyleydi ve bu kadar çok sayıda devlet ve imparatorluğun neden tam bu zamanda, bu kadar geniş bir sahada, bu kadar çabuk çökmüş olduğunu anlamak zordur. En çok kabul görmüş yaygın açıklamalardan biri, "Deniz Kavimleri" diye bilinen bir "yarı barbar" dalgasının uygar dünyanın üzerine çullanmış olmasıdır. Bu açıklama, 19. yüzyıldan sonra gelişen, göçlerin önemini vurgulayan fikirlerin hâlâ egemen olduğunun bir başka örneğidir. Bu şekilde, ("klasik" Yunan'a "Ari" bir temel kazandırmak için) Yunanistan, "Dorların istilası"yla ilişkilendiriliyordu, oysa çok daha detaylı bir inceleme sonucunda bunun çok şüpheli bir olgu olduğu ortaya çıkmıştır. "Deniz Kavimleri" denen bir grubun var olduğu düşüncesi bile, sadece Mısırlıların ifadesine ve yanlış yorumlanmış iki kitabeye dayanır. Bu kitabeler, kendi başlarına hareket eden Akdenizli "Deniz Kavimleri" grupları uydurmasının aksine, Suriyeliler ve onların Akdeniz dünyasından gelen paralı asker birlikleriyle yapılan savaşların kayıtlarından fazlasını içermez.

Birçok yerde meydana gelen bu çöküşün akla en yakın açıklaması, savaşın doğasındaki bir dizi yapısal değişimdir. MÖ 2000-y. MÖ 1200 arasında, Güneybatı Asya

ve Ege'deki tüm devlet ve imparatorlukların (aynı zamanda Çin'deki Shangların) başlıca silahı savaş arabalarıydı. Savaş arabası, MÖ 2000 dolaylarında dönemin büyük bir teknolojik zaferiydi, düşünülegeldiği gibi, dışarıdan gelen bir "barbar" grup tarafından değil, Güneybatı Asya'da bir yerlerde geliştirilmişti. (Çin'deki gelişme ayrıydı.) Öküzlerin ve yaban eşeklerinin çektiği masif tekerlekli arabalar MÖ 3000 dolaylarında geliştirilmişti ve bazıları kralları ve savaş liderlerini savaşa taşımak üzere prestij aracı olarak kullanılmış olabilir; ancak savaş aracı değillerdi. Savaş arabasının gelişmesi birçok yeniliğe bağlıydı. Atın ehlileştirilmesi kesinlikle yerleşik uygarlıkların dışında gerçekleşmişti, ama atı kontrol etmek amacıyla gemli yuların nerede geliştirildiği bilinmiyor. Hafif savaş arabasının hafif bir şasisi ile deri örgüden bir platformunun bulunması ve masif tekerleklerin ağırlığının %10'u kadar ağır olan, ısıyla bükülmüş, parmaklıkları olan tekerleklerin geliştirilmesi gerekiyordu. Tekerlek göbeği, çemberi ve parmaklıkları üç farklı ağaç türünden, genellikle karaağaç, meşe ve dişbudaktan yapılıyordu. Dingil başlangıçta platformun altında ortadaydı, ancak MÖ 1300 dolaylarında daha dengeli bir sürüş sağlamak amacıyla platformun kuyruk kısmına alındı. Özgün halinde tekerlekte 4 parmaklık bulunuyordu, ancak MÖ 1300'lerde Güneybatı Asya'da bu sayı 6'ya çıkarıldı ve 300 yıl sonra Çin'de sayısı 18'e kadar çıkan tekerlek parmaklıkları kullanılıyordu. MÖ 1700 dolaylarında savaş arabası, Anadolu'da geliştirilmiş (tahtadan, boynuzdan ve sinirden yapılan, yapımı yıllar alan) bileşik yayı* kullanan okçularla biraraya getirildi.

MÖ 1700 dolaylarından itibaren Güneybatı Asya ve Çin'de iki kişilik (sürücü ve okçu) savaş arabası, başlıca savaş aracı haline geldi. Okçu, rolleri kuşatma savaşına, yürüyüş sırasında ve kampta savaş arabalarının korunmasına ve savaştan önce uzun saflar halinde dizilmeye indirgenmiş olan mızraklı piyadelere neredeyse hiç tepki görmeden ok atabiliyordu. Piyadeler yaralıları öldürmek üzere savaş arabalarına eşlik ederlerdi. Başlangıçta sadece az sayıda (belki 100 kadar) savaş arabası kullanıldı, ama sahip olunan atların sayısı artınca ve savaş arabalarının silah olarak etkili olduğu kanıtlanınca erken imparatorluklar sayılarını çoğalttı. Bu nedenle, işin maliyeti bu erken devletler açısından çok büyük oldu. Birliğe zırh gerekiyordu (zaman zaman atlar için de zırh kullanılıyordu) ve atlara yiyecek yetiştirmek üzere ayrılması gereken arazi toplamı muazzamdı. Büyüyen saray bürokrasilerinin asıl görevi, bu elit birliklerin kaydını tutmak ve onlara yiyecek sağlamaktı. En büyük imparatorluklarda sayılar hızla büyüdü; MÖ 1285'te Mısır ile Hititler arasındaki Kadeş Savaşı'nda iki taraf da ortaya muhtemelen 3000'er savaş arabası sürdü ve piyadeler savaşa hemen hiç dahil olmadı. Miken dünyasındaki gibi daha küçük krallıklar, birkaç yüzden fazla savaş arabasına sahip olamıyorlardı.

MÖ 1200 dolaylarında savaş arabasına güvenen erken imparatorluklar bir sürü nedenle çıkan savaşın doğasındaki çok hızlı değişimlerle başa çıkmak zorundaydı. Bele kadar inen ve sıkı oturan zırhlar, deri eteklikler ve çok kullanışlı olmayan bronz

---

* *compound bow*: Türk yayı ya da Tatar yayı da denen, kısa bir bileşik yay (ed.n.).

baldır zırhlarıyla piyadeler daha iyi zırhlara kavuştular. Hepsinden daha önemlisi, göğüs göğüse çarpışmada hayati bir önem taşıyan, elle tutulacak yeri olan yuvarlak kalkanların geliştirilmesi oldu. Bu değişimler iki yeni silahla birleşti. İlki, av silahlarından türetilen ama atlara karşı çok etkili olan kısa (yaklaşık 1 metre uzunluğunda) bir kargıydı. İkincisi, yeni bir tip kılıçtı. Yaklaşık MÖ 1200'e kadar kılıçların savurmaya uygun orak şeklinde bıçağı vardı. MÖ 1450 dolaylarında Orta Avrupa'da "Naue Type II" geliştirildi. (Gerçi Güneybatı Asya'ya ulaşması bir yüzyıldan fazla sürdü.) Bu, uzun bir bıçaktı ve kabzayla bıçağın tek parça olarak döküldüğü paralel uçlara sahipti. Bu nedenle bükülmeden ve kırılmadan güçlü darbeler indirilebiliyor, ayrıca kesmek ve saplamak amacıyla kullanılabiliyordu. Tüm bu değişiklikler, piyadeleri savaş arabalarına üstün gelecek etkili bir silaha dönüştürerek savaşta devrim yarattı. 200 yıl içinde savaş arabalarının etkin rolü son buldu ve bir kez daha hükümdarla elit tabakanın birkaç mensubunu savaş yerine taşımak üzere taksi işlevine indirgendi. MÖ 1200 dolaylarındaki dönemde, Güneybatı Asya ve Ege'de yer alan devletlerin savaş yöntemlerini yeterince hızlı bir şekilde değiştiremedikleri görülür. Uygar dünyanın çeperlerinden gelen ve geçici bir teknolojik üstünlüğe sahip olan birçok farklı grup tarafından yenilgiye uğratıldılar. "Karanlık Çağ"ın ilk binyılının başlarında, uzun kılıçlar ve yuvarlak kalkanlar kullanan piyadeler, yeni devlet ve imparatorlukların ordularına üstünlük kurdu.

[*Geç Dönem Güneybatı Asya* ***8.6***]

8
Yayılma

(MÖ 1000-200)

MÖ 1000-MÖ 200 arasındaki dönemde Avrasya'nın ayırıcı özelliği birçok önemli değişimdi. Birincisi, çok daha ileri bir teknik kullanılarak önce Güneybatı Asya'da ve sonra Çin'de demir yapımının gelişmesi ve yayılmasıydı. İkinci olarak, dönemin sonunda dünya üzerindeki en büyük birleşik devlet Çin'de kuruldu. Üçüncüsü, Hindistan'ın büyük bölümünü kontrolü altına alan ilk imparatorluğun zirvesine ulaşması ve yıkılmasıydı. Dördüncüsü, Güneybatı Asya'ya, uygarlığın ilk ortaya çıktığı Mezopotamya merkezli neredeyse son imparatorluk olan Asur İmparatorluğu tarafından MÖ 539'a kadar egemen olunmasıydı. Yerini kısa bir süreliğine bir Babil İmparatorluğu ve daha sonra, Akdeniz ile İran'ın uzak doğusu arasında ilk bağlantıyı sağlayan bir dizi İran imparatorluğunun birincisi (Ahamenişler) aldı. Bu imparatorluk MÖ 330'da İskender'in çok kısa ömürlü Makedonya İmparatorluğu tarafından yenildi. Daha bir 10 yıl geçmeden, İskender'in imparatorluğu, Güneybatı Asya'da üstünlüğü elde etmek üzere bir sonraki yüzyıl boyunca mücadele eden üç büyük krallığa bölünmüştü. Nihayet MÖ ilk binyılın başlangıcından itibaren, Güneybatı Asya uygarlıklarının etkisi Ege'nin ötesinde yeni bölgeleri kapsamak üzere Akdeniz'in batısına doğru yayıldı. Süreç, Fenikelilerin ticaret kentleriyle başladı ve bunu Yunan kentlerinin kolonileri izledi. 7. yüzyılda Orta İtalya'da Etrüsk kentleri gelişti ve onların ardından Roma kenti geldi. Roma yavaş yavaş İtalya yarımadasında hâkimiyetini kurdu ve dönemin sonunda, eski Fenike kolonisi Kartaca'yı yenilgiye uğratmış ve Batı Akdeniz'in büyük bir kısmına

egemen olmuştu. Daha kuzeyde, Kuzeybatı ve Orta Avrupa'daki değişimin hızı, güneyin daha gelişmiş devletleriyle yakın temasa geçildikçe artıyordu.

8.1 Demir

[*Erken Teknoloji* **4.7**]

MÖ 1000 dolaylarına kadar tüm Avrasya toplumlarının ana madenleri bakır ve bronzdu; altın ve gümüş, lüks maddeler için ve zaman zaman para birimi gibi saklanıyordu. Bakır ve bronzun iki önemli dezavantajı vardı. Nispeten yumuşak madenlerdi ve etkili bir kesici kenar elde etmek üzere bilenmeleri zordu. Demir üretiminin gelişimi, çok daha sert aletler ve silahlar imal edilmesi yoluyla hem tarım hem savaş üzerinde büyük bir etki yapacaktı. Bununla birlikte, demirin ilk defa hangi süreçle yapıldığını anlamak zordur, çünkü kullanılan teknikler bakırın ve bronzun eritilmesinde kullanılan tekniklerden radikal bir biçimde farklıdır. Güneybatı Asya'da bronz üretiminde kullanılan fırınlar akışkan demir elde edecek kadar sıcak değillerdi. Demir cevheri ısıtıldığında tüm elde edilen, süngerimsi bir kütleydi ve sonunda, dövme demir elde etmek üzere tekrar tekrar ısıtılması ve kor halindeyken çekiçle dövülmesi gerekiyordu. Bu da kor halindeki demiri dövme, şekil verme ve kaynak yapma tekniklerinin geliştirilmesinin yanı sıra yeni aletleri –maşa, örs ve çekiç– ve fırının şartlarını kontrol edebilme kabiliyetini gerektiriyordu.

8.1.1 Güneybatı Asya ve Hindistan'da Demir

Demir üretiminin yüzyıllarca çok küçük bir ölçekte olması şaşırtıcı değildir. Muhtemelen MÖ 2000 dolaylarında tesadüfen üretilmiş ve ilk başlarda değerli bir maden olarak görülmüştü. Daha bir 1000 yıl boyunca büyük ölçekli üretim için gereken teknikler tam olarak geliştirilmedi. Demir kullanımının geliştirilmesi tek bir merkezde olmuş ve bununla ilgili fikirler ve teknikler farklı toplumlar arasında hızla yayılmış gibi görünmüyor. MÖ 1000 dolaylarında büyük bir ölçekte ilk defa üretilen dövme demir, sertti ve kolayca biçimlenebilirdi ve tarımsal araç gereç, tel, çivi, at nalı ve silah, özellikle de kılıç yapımı için idealdi. İmal edilen ilk aletler bıçaklardı, ancak yaklaşık 100 yıl içinde demirin tarımda kullanımı yaygınlaşmıştı. Demir baltalar ve dayanıklı sabanlar ve çapaların kullanımıyla toprakların çok daha kolay tarıma açılması sayesinde verimliliği önemli ölçüde artardı. Demirin kullanımı marangozluk ve taş işçiliği gibi başka mesleklerde de devrim yarattı. Demir kullanımı Güneybatı Asya'dan yavaş yavaş yayıldı. MÖ 700'den sonra kısa sürede Mısır'a ve hemen hemen aynı zamanda Balkanlar'a ulaştı. Avrupa'nın geri kalan kısmına demir, Batı Akdeniz'deki Fenikeli tacirlerden geldi ve muhtemelen toplum içindeki nispeten düşük örgütlenme seviyesi nedeniyle, yaklaşık MÖ 500'den öncesine ait herhangi bir yerli üretimin çok az kanıtı vardır. Aslında Batı Avrupa'da kullanılan demir miktarı, daha 1500 yıl boyunca Akdeniz bölgesinde söz konusu olan miktara ulaşmadı. Demir üretimi Güneybatı Asya'dan doğuya doğru da ya-

yıldı ve 100 yıl içinde Hindistan'a ve 500 yıl kadar sonra da güneye ulaştı. MS 3. yüzyılda Hint demirhanelerinde neredeyse 8 metre uzunluğunda ve 6 tondan daha ağır muazzam sütunlar yapılıyordu. Hint endüstrisinin teknolojik seviyesi o kadar yüksekti ki, üretiminin bir kısmı Akdeniz dünyasına ihraç ediliyordu. Bir alanda Hint endüstrisi emsalsizdi; burada tüm Avrasya'da çok değer verilen yüksek kaliteli kılıç bıçaklarına dönüştürülen pota çeliği küçük miktarlarda üretiliyordu. Hallettikleri sorun, gereken çok yüksek ısılara –1400°C kadar– dayanabilen bir kap bulmaktı. MÖ 300 dolaylarında Hindistan'daki imalathaneler çinkonun nasıl kullanılacağını da keşfetti. Avrupa'da bu süreç, bu tekniklerin Portekizliler tarafından Hindistan'dan getirildiği MS 1500 sonrasına kadar bilinmiyordu.

8.1.2 Teknolojik Duraklama

Demir teknolojisinin gelişmesi insanlık tarihinde büyük bir adımdı. Ancak yine de, teknolojik değişimin genel hızı, MÖ 1000 dolaylarından sonra Güneybatı Asya ve Akdeniz'in her yerinde çok yavaştı. Hiçbir yeni hammadde kullanılmıyor, gerçekten yeni hiçbir üretim yöntemi geliştirilmiyordu. Aksine bölgedeki tüm toplumlar, enerji kaynaklarının sınırlı olmaya devam ettiği ve teknik değişimlerin ya düşük seviyede kaldığı veya çok yavaş arttığı ya da mevcut tekniklerin yeni sahalara uygulandığı teknolojik bir duraklama sürecine ulaşmış gibi görünüyor. Sadece birkaç yeni teknoloji geliştirilmişti; bunlar Levant'ta cam üflemeciliği (bunun için demir bir üfleme tüpü gerekiyordu) ve MÖ 300 dolaylarında, yükseltilmiş, böylece çömlekçinin kile her iki eliyle şekil verirken oturabildiği ve döndürmek için ayağıyla çarkı itebildiği çömlekçi çarkında yapılan değişikliklerdi. Büyük bir ilerleme, su gücünün ilk defa kullanılmasıydı. Su değirmenleri MÖ ilk yüzyılda Yunanistan'da veya Anadolu'da bir yerlerde geliştirildi; ilk atıf MÖ 65'te Pontus Kralı Mitridates'in sahip olduğu bir su değirmenine yapılandır. İlk değirmenler ilkeldi; yatay olarak yerleştirilmişlerdi ve dişli kutusu olmadığı için değirmen taşı çarkla aynı hızda dönüyor ve çalışabilmesi için suyun çok hızlı akması gerekiyordu. MS 5. yüzyıl dolaylarında, suyun bir değirmen havuzunda tutulabilmesi sayesinde değirmenin çok daha uzun süre çalışabildiği suyla dönen bir çarkla birlikte dişli kutusu kullanılmaktaydı. Değirmenler buğday öğütmek ve zeytinlerin yağını çıkarmak için kullanılıyordu.

[*Batı Avrasya'da Geç Dönem Teknoloji* ***12.4***]

8.1.3 Çin'de Demir ve Teknolojik İlerleme

Demir teknolojisinin ve kullanımının en dikkat çekici gelişmesi Çin'de gerçekleşti. Kullanılan tekniklerin bazıları Avrasya'nın geri kalan kısmındakinden çok ileriydi ve en azından MS 1800'e kadar Çin, dünyanın önde gelen demir ve çelik üretim merkeziydi. Çin'de demir üretiminin gelişmesi Güneybatı Asya'dakinden 400 yıl sonra başlamış olsa da, başından beri çok farklı bir teknolojiye dayanıyordu. Çinliler

dövme demir üretimi yerine (bronz gibi kalıplara dökülebilen) doğrudan dökülen demire, MS 1380 civarındaki bilinen ilk Avrupa üretiminden (ve o zaman bile teknikler muhtemelen Çin'den yayılmıştı) neredeyse 2000 yıl önce geçmişlerdi. Bunun mümkün olmasının pek çok nedeni vardı. Çinliler ihtiyaç duyulan çok yüksek ısıları (en azından 1130°C) muhafaza edebilen fırınlar yapmak üzere çok kaliteli kil kullanıyorlardı. Aynı zamanda dökme demirde kabarcık oluşturma eğilimindeki karbonun çoğunu uzaklaştıran çok düzenli bir hava akımı için çift yönlü körük pistonları geliştirmişlerdi. MS ilk yüzyıllarda hem pistonlu körükler hem de demir dövmenin ağır yükünü ortadan kaldıran şahmerdan çekici su gücüne uyarlandı. (İlk Çin su değirmenleri Güneybatı Asya'dakilerle çağdaştır, ama sadece Çinliler bunları demir üretimine uyarladı.) MÖ 250 gibi erken bir tarihte dökme demir endüstriyel ölçekte yapılıyordu; Szechwan'da bazı demirhaneler binden fazla işçi çalıştırıyor ve tıraş için usturalar bile üretiyorlardı. MS 200 dolaylarında, heykeller, muazzam sütunlar ve pagodalar için demir dökülüyordu. MS 600'e gelindiğinde 90 metreye kadar olan açıklıklar için yapılan asma köprülerin kabloları üretiliyordu. (Avrupa benzer bir asma köprüyü daha 1100 yıl boyunca üretmedi; 1741'de Alman mühendis Fischer von Erlach, 1725'teki Çin ziyareti sırasında edindiği bilgiye dayanarak bir tane inşa etti.)

Çinliler hem dökme hem de dövme demire kolayca sahip oldukları için çelik üretimi nispeten kolaydı. Yaklaşık MS 400'de kofüzyon tekniği geliştirildi; bu yöntemde karbon içeriğini dengelemek ve çelik üretmek için iki tip demir birlikte ısıtılıyordu. Nereden bakılırsa bakılsın bu prensip nihayet 19. yüzyılın ortalarında Avrupa'da geliştirilen Siemens-Martin açık ocak prosesiyle aynıydı. Bu yüzden 1845 gibi geç bir tarihte Amerikan çelik endüstrisinin, üretim tekniklerini iyileştirmek amacıyla Çinli danışmanlardan yararlanmış olması şaşırtıcı değildir. Güneybatı Asya ve Akdeniz'de olduğundan farklı olarak, Çinliler teknolojik duraklamadan kaçındılar. Demir teknolojisinin gelişmesi Çin'i dünyanın en ileri ekonomisi ve toplumu yapan daha genel bir gelişme sürecinin sadece bir parçasıydı. Çin için neredeyse demir kadar önemli olan, ipekböceğinin evcilleştirilmesi ve MÖ 14. yüzyıl gibi erken bir tarihte bir ipek endüstrisinin geliştirilmesiydi. Avrasya toplumları arasında bir tek Çin çok uzun (yüzlerce metre uzunluğunda) bir lifi olan dokuma ipliğine sahipti ve lif uzunluğu birkaç cm olan ve çekilip birlikte örülmesi gereken keten veya pamuğa muhtaç değildi. İpek aynı zamanda bitki liflerinden çok daha güçlü bir lif dayanıklılığına sahipti. İpek üretiminin çeşitli teknikleri, 2000 yıl kadar süreyle Çin'de çok iyi korunan bir sır olarak kaldı. Bu dönem boyunca Çin, Avrasya'da yapılan en değerli ürünün, her toplumdaki seçkinlerin istediği bir ürünün tek üreticisiydi. Bu, ilk büyük Avrasya ticaret sisteminin temelini oluşturacaktı.

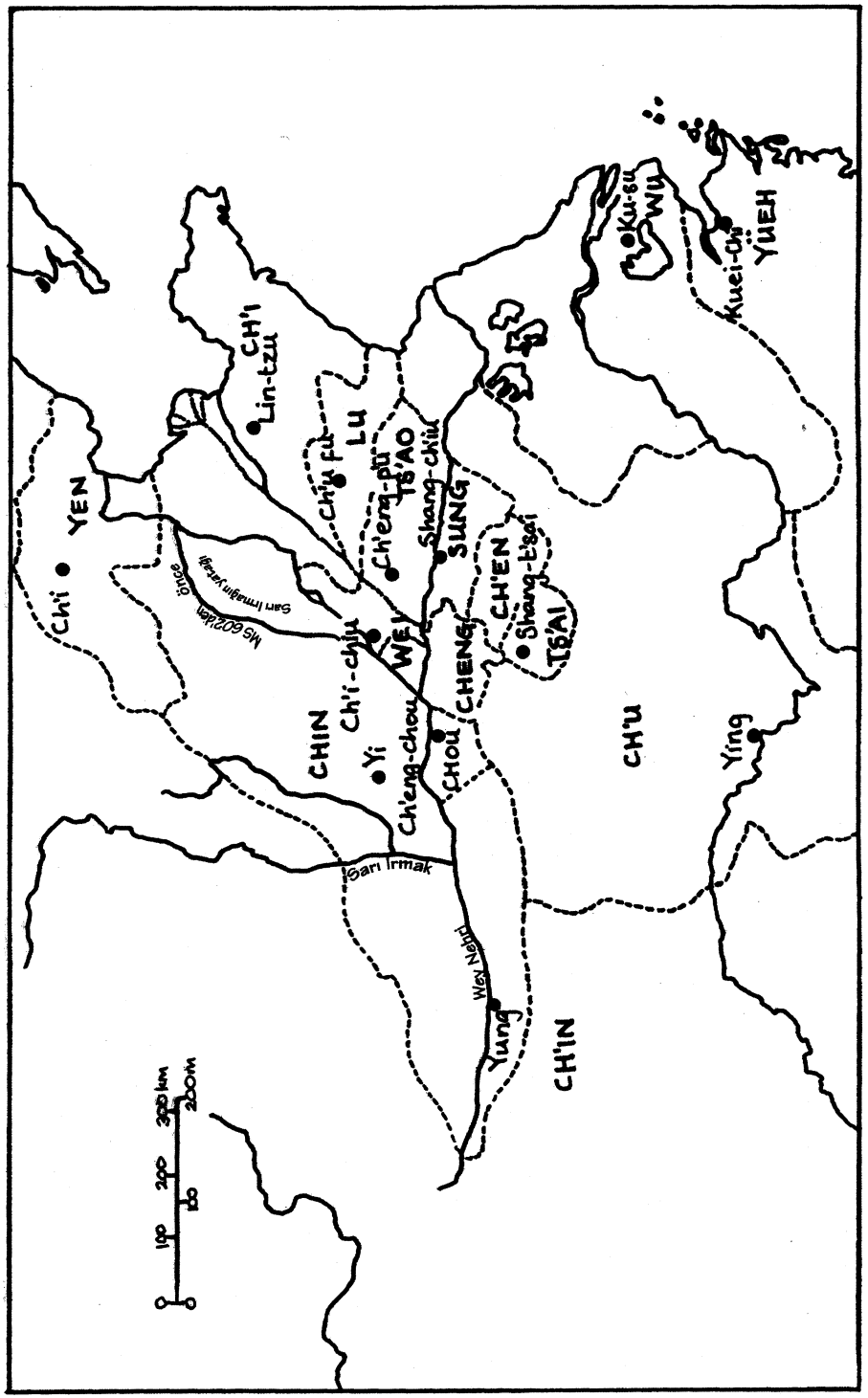
[*Çin'de Geç Dönemde Teknoloji* ***12.3***]

8.2 Çin: Erken Choular

[*Erken Dönem Çin* **7.8**]

Temel olarak yanlış olduğunu düşündürecek hiçbir sebebin olmadığı Çin söylencesine göre, Kral Wu'nun yönettiği Shansi'deki Chou devleti, Shangları Sarı Irmak'ın kuzeyinde Mu-ye Savaşı'nda yendi, son Shang kralını (Chou-hsin) idam etti ve kendi yönetimini ve başkentini Shansi'deki Wey Vadisi'nde, Sian yakınlarındaki Chou-tsung'da kurdu. Bu olaylar ya MÖ 1122'de ya da 1027'de oldu ve yalnızca Shang döneminde küçük devletler arasındaki uzun çatışma silsilesinde yer alan diğer bir savaştan ibaretti. Çin geleneği bunu önemli bir değişim olarak görmekte iki yönden haklıydı. İlk olarak, MÖ 200'den kısa bir süre önce, tek bir Çin devletinin kurulmasına yol açan çok uzun bir sürecin başlangıcıydı. İkinci olarak, Çin etkisinin, ilk Çin kültürlerinin geliştiği çekirdek alanın dışındaki büyük yayılmasının başlangıcını belirledi. Çinli köylüler MÖ 1000 dolaylarından beri kuzeye doğru Pekin çevresindeki, kuzeydoğuya doğru Şantung'daki ve aynı zamanda Aşağı Yangtze ovalarındaki alanları kolonileştiriyorlardı. Nüfus her yerde devamlı olarak arttıkça, yerleşim alanlarının ve kasabaların sayısı önemli ölçüde arttı. Chouların tarihi en fazla üç döneme ayrılabilir. MÖ 771'e kadar olan ilk dönem, başkent Shansi'de olduğu için Batı Chou diye bilinmektedir. MÖ 771'den 5. yüzyılın sonlarına kadar olan ikincisi, başkentin Ch'eng-chou'ya (Honan'da, sonraki başkent Loyang'ın yakınına) taşınmasıyla başlar ve çoğu kez Şantung'daki Lu krallığı yıllıklarının adıyla, *Ch'un-Ch'iu,* yani "İlkbahar ve Sonbahar Dönemi" diye anılır. Üçüncüsü, Çin'in MÖ 221'de Ch'inler tarafından birleştirilmesine kadar sürer ve "Savaşan Devletler" dönemi diye bilinmektedir.

Chou devletinin kesin özelliklerini yorumlamak zordur. En tepede, Chouların egemenliği ve *T'ien-tzu,* yani "Göğün Oğlu" unvanının verildiği hükümdarda (Shanglarda olduğu gibi) askeri ve dini işlevlerin birleştirilmesi yer alıyordu. Chou başkenti toplumun dini odağı ve ölü kralları yüceltmenin merkeziydi. Bugün sadece kısmen anlaşılmış olan karmaşık bir sembolizmde makrokozmos ile mikrokozmosun birleştiği, önceden belirlenmiş bir plana göre düzenlenmiş olan yapay bir dünyaydı. Kent, kenar uzunlukları 9 *li* (3700 metreden biraz daha az) olan bir kare biçimdedir. Her kenarın 3 kapısı vardı ve 9 cadde kenti her yönde kat ediyordu. Her cadde tam olarak dokuz savaş arabasının geçebileceği genişlikteydi. Hükümdarın sarayı kentin ortasındaydı ve merkezinde yaz gündönümünde gölge vermeyen bir güneş saati bulunuyordu. Shanglar zamanında olduğu gibi, her kent bir şekilde (gerçek veya yapay olarak) Chou kralıyla akraba olan hükümdarının adıyla anılıyordu. Bu ailelere, sınırlarını gösteren toprak siperlere atfen *feng* adı verilen bir bölge üzerinde siyasi ve dini iktidar hakkı tanınmıştı. Her hükümdar ailesi, kentin kurucusunun daima yüceltildiği bir geleneğe sahipti ve ancak asıl eşin ilk oğlu hem iktidar hem de ataları yüceltme sorumluluğunun vârisi olabilirdi. Hükümdar ailesinin sadece ikinci dereceden üyeleri ataların son dört nesline saygılarını sunabilirdi.

Harita 17: Çin: "İlkbahar ve Sonbahar" Dönemi Devletleri (MÖ 771-403)

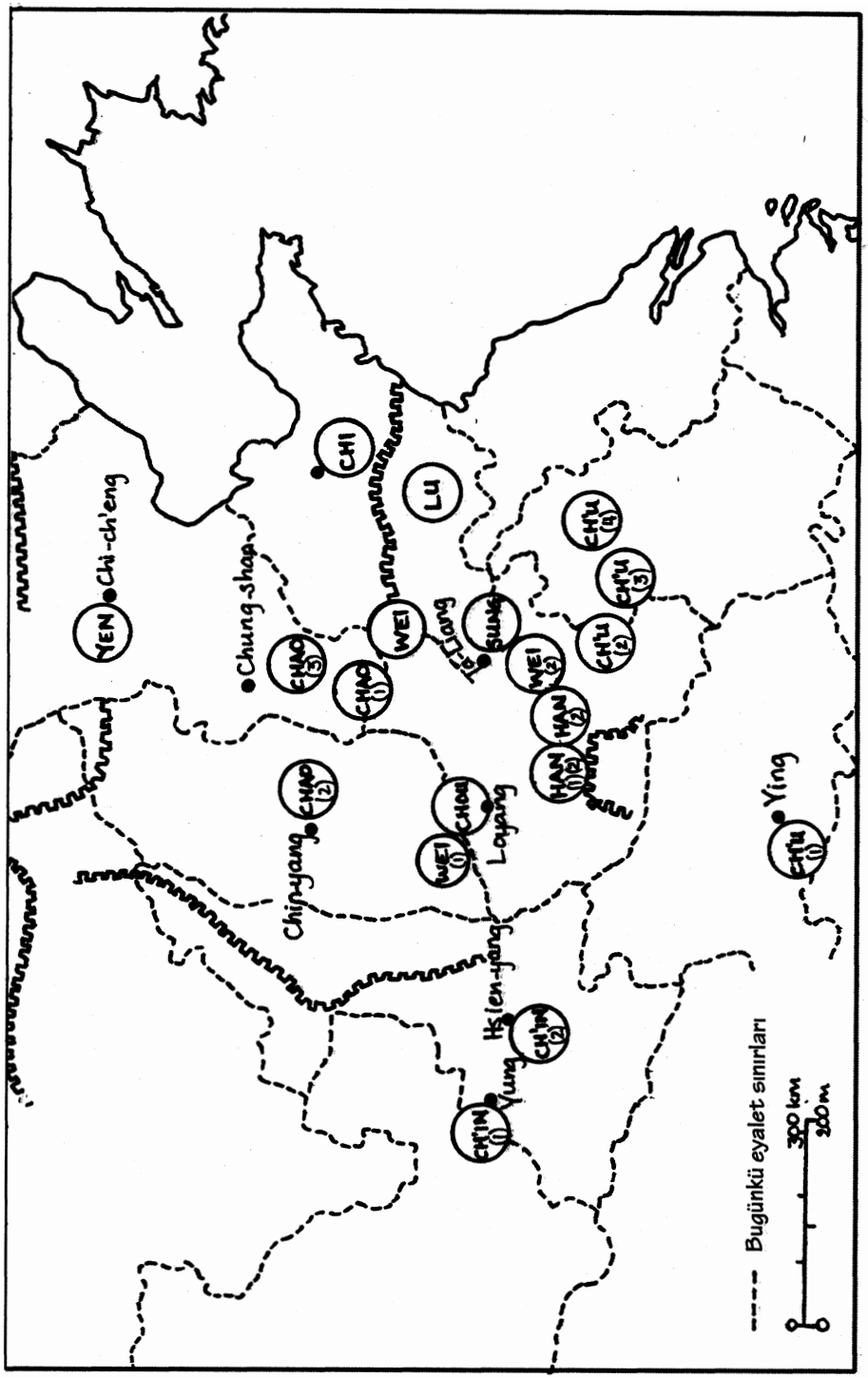
Shanglar ile erken Choular arasında önemli bir süreklilik olduğu aşikârdır. Her ikisi de hükümdarın etkin gücünün çok sınırlı olduğu oldukça ilkel hükümdarlıklardı. Chou kralının evrensel üstünlüğüne görünürde bir bağlılık olsa da uygulamada yerel devletler ve hükümdarları bağımsızdı. Chou kralları başlarda kentlerin hükümdarlarını görevden alma gücüne sahip olmuş olabilir ama bu makamlar hızla babadan oğula geçer hale geldi; bu yaklaşık MÖ 750'den sonraki dönemde daha düzenli olarak görülür olmaya başlayan bir eğilimdir. Çin'in merkezinde yer alan ovada, en önemlileri Chang, Sung, Wei, Lu, Ts'ao, Ch'en ve Ts'ai olan, yaklaşık bir düzine güçlü prenslik ortaya çıktı. (Sung eski Shang hanedanının soyundan gelenlerin hükmü altındaydı.) Yayılmaya yeterli olacak alana sahip oldukları için, bölgenin uçlarında daha da büyük devletler gelişti. Bunlara, merkezi Şansi'deki Fen Vadisi'nde bulunan ve gücünü kuzeybatıdaki göçebe gruplarla neredeyse sürekli devam eden savaş sayesinde artıran Chin ile Şantung'un iyice kuzeybatısındaki Ch'i dahildi. Çince konuşulmayan bir yöreyi idare eden güneydeki Ch'u hükümdarları kral unvanını aldı ve aynı zamanda orta Çin'deki iktidar mücadelesine dahil oldular. Chi'i ve Chin'in önderliğinde konfederasyonlar ortaya çıktı. Bunlar ilk başta gönüllü ittifaklardı, ama MÖ 597'de Chin'in, Ch'u kralı Chuang tarafından yenilmesinden sonra daha güçlü olan devletleri kendi ittifak sistemlerine girmeye mecbur ettiler. Daha güneydoğuda, merkezi ovalarda geliştirilen özgün Çin gelenekleriyle daha az bağlantılı olan yörelerde, Wu ve Yüeh devletleri büyük ölçüde Ch'u'nun yok olması pahasına MÖ 600 dolaylarından sonra daha güçlü olmaya başladı. Merkezi ovanın uçlarındaki diğer devletler gibi büyüme ve daha güçlü hale gelme becerisine sahiplerdi. Başlangıçta Wu, özellikle kral Fu-ch'a (MÖ 496-473) zamanında en önemli olan devletti, ama MÖ 460'larda Yüeh kralı Kou-chen tarafından yenilgiye uğratıldı ve Orta Yangtze ve Şantung yörelerinde fethetmiş olduğu yerleri kaybetti.

Bu krallıklar arasındaki neredeyse sürekli savaş halinin baskısı altında, hem toplum hem de devlet hızla değişiyordu. Başarılı devletler ve hükümdarlar, Shang ve erken Chou dönemlerindeki eski gevşek konfederasyonlardan çıkabilen ve iktidarı merkezileştirip kontrolleri altındaki yörelerin kaynaklarını seferber edebilenlerdi. Hükümdarlar özellikle ilk defa MÖ 590'larda Lu'da ve 50 yıl kadar sonra Cheng'de görülen tarımsal vergilendirme sistemlerinin geliştirilmesiyle kaynak sahibi oldular. MÖ 550'lerden itibaren hükümdarlar aynı zamanda iç denetimi artırmak üzere (bronz tabletlere kazınan) kanunnameler çıkarıyorlardı. Fakat önde gelen ailelerden bazıları merkezileşmeye direndiği için bu gelişmeler birçok devlette büyüyen iç çekişmelere yol açtı. Lu krallığında iktidar üç aile –Meng-sunlar, Shu-sunlar ve Chi-sunlar– tarafından ele geçirildi. Meşruiyetini teorik olarak hâlâ Chou kralına dayandıran hükümdarı neredeyse bütün gücünden yoksun bıraktılar. Chi'i'de, T'ien ailesi daha da ileri gitti ve iktidarı kendisi için resmi olarak elde etti. Chin'de iktidar için savaşan ve nihayet krallığı yeni Han, Wei ve Chao devletleri olarak bölmüş olanlar ordu liderleriydi.

8.3 Çin: Merkezi Devletin Kurulması

Çin'in MÖ 403'teki bölünmesi, genellikle "Savaşan Devletler" döneminin başlangıcı olarak kabul edilir. Bu, MÖ 221'de Ch'inlerin egemenliği altında ilk birleşik Çin devletinin oluşmasıyla sonuçlanan, ekonomi, toplum ve devletteki değişimin hızlandığı bir çağdı. Devletler arasındaki mücadeleye başlıca yedi devlet katılmıştı. Bunların arasından üçü Chin'in bölünmesinden ortaya çıktı: Shansi'deki Han, Wei ve Chao, (artık T'ien ailesinin hüküm sürdüğü) Ch'i, Ch'in, Orta Yangtze vadisindeki Ch'u ve başkenti Pekin'in yakınında olan kuzeydeki yeni Yen (modern Hopei eyaleti) krallığı. Bu devletler arasındaki çatışmaya hayati önemde birçok gelişme yön vermişti. En önemlilerinden biri, aristokratların gücünde merkezi bir konuma sahip olan savaş arabalarının askeri öneminin gerilemesiydi. Onun yerini, arazinin savaş arabalarıyla çarpışmaya müsait olmadığı güney devletleri Wu ve Yüeh'de ilk defa geliştirilen piyade orduları aldı. Bu eğilim iki başka değişimle güçlendi. Birincisi, demir silahların, özellikle de kılıçların geliştirilmesiydi. İkincisi, bozkır göçebelerinden alınmış ama bir Çin icadını –1000 yıldan daha uzun bir süre sonra bile ilk ateşli silahlarda kullanılacak kadar etkili olan ileri düzeyde bir kurma ve tetik düzeneğiyle okları atış konumuna getiren otomatik kundaklı yay– kullanan atlı okçuların gelişmesiydi. MÖ 300 dolaylarına gelindiğinde savaşlar, savaş sanatını inceleyen profesyonel kumandanların komuta ettiği kitle halindeki piyade orduları arasında yapılıyordu. Savaşın doğasında meydana gelen bu değişim temel sosyal ve siyasi değişimleri de beraberinde getirdi. Aristokrasinin gücü, şiddet ve savaş üzerindeki tekelleri kırıldı ve büyük ordular oluşturmak üzere köylülerini kontrol edip harekete geçirebilenler etkili devletler haline geldi. Bu kısmen, toprakların tarıma daha kolay açılmasını ve daha derin sürülmesini sağlayabilen demir aletlerin kullanılmasıyla mümkün oldu. Bunun sonucu, devlet yeterince iyi örgütlenirse önemli ölçüde gelir sağlayabilecek daha çok toprağın artan bir nüfus tarafından işlenebilmesi oldu. Hükümdarlar aristokrasiye daha az, hem yerel düzeyde hem de merkezdeki idari işler için devlete memur sağlayabilen ikinci dereceden toprak sahiplerine daha çok bağımlı olmaya başladılar. Çin, hâlâ çok yetersiz olmakla beraber, etkili bir bürokrasi geliştiren dünya üzerindeki ilk bölge haline geldi. Akrabalığa ve aile bağları sistemine dayanan eski otorite bağının yerini, hükümdarın ve onun yerel temsilcilerinin otoritesinin egemen olduğu bir "kamu düzeni"nin yaratılması aldı; eski akrabalık sistemine verilen önem azaldı ve köylü aileleri ve onların kendi atalarına saygıyla sınırlı kaldı.

Devletler arasındaki savaş kısa süreli, değişken ittifaklar ve iki büyük güçün –Ch'in ve Wei– egemenliğiyle karakterize olmuştu. Yerleşim alanlarını ve dolayısıyla güvenebilecekleri kaynakları büyütemeyen merkezi ova devletleri, yayılan çeper devletler tarafından yavaş yavaş özümsendi. MÖ 350'lerde, uzman yönetici Şang Yang'ın yönetimi altında bulunan, batı sınırındaki Ch'in devleti yeni savaş, vergilendirme ve idare tarzlarını benimseyen ilk devlet oldu. Ch'in, yerleşmiş eski bir aristokrasisi olmayan nispeten fakir ve izole olmuş bir devletti, ama bir sınır

Harita 18: Çin: "Savaşan Devletler" (MÖ 403-221)

bölgesinde oldukça kolay bir şekilde büyüyebildi. Halk aynı zamanda vergilendirme sisteminin temelini oluşturan 5 ve 10 ailelik yarı askeri gruplar halinde örgütlenmişti. Yeni bir soyluluk yaratılmıştı, ancak bu sınıf savaşlardaki başarıya temellendirilmişti. Hsien-yang'da yeni bir başkent kuruldu ve iç yönetimle ilgili yeni hiyerarşisi yaratıldı. Sivil ve askeri işlevler birbirinden ayrıldı: Sivil görevler bir *hsien-lung*'un yönetimi altında *hsien,* yani "vilayetler"e, askeri görevler, başında bir *t'ai-shou*'nun bulunduğu ve *hsien* gruplarından oluşan *chün* yani "komutanlıklar"a bölündü. Ağırlıkları ve ölçüleri birleştiren bir sistem yaratıldı. Daha sonra *hsiang,* yani "şansölye" olarak bilinen bir makam sahibi, hükümdarın başdanışmanı olarak ortaya çıktı.

Ch'in devletinde meydana gelen bu değişikliklerin, rakiplerini çiğneyip geçen Ch'in zaferinin ardından MÖ 221'den sonra Çin devletinin yaratılmasında merkezi bir yeri vardı. MÖ 314'te kuzey sınırındaki göçebe grupları yendi ve ardından, diğer Çin devletlerine karşı harekete geçmesine yetecek kadar emniyette oldu. MÖ 311'den itibaren Szechwan'a ve sonra Hubei'e yayıldı ve orada MÖ 277'de Ch'uları mağlup etti. Bunu merkezi vadinin doğu sınırındaki devletlerle –Han, Wei ve Chau– yapılan bir dizi savaş izledi. MÖ 249'da Ch'in orduları, Honan'daki Doğu Chouların küçük devletini yendi ve sadece teoride değil gerçekte de Chou krallarının eski hanedanının hükümdarlığına son verdi. Birleşik Çin devletinin kurulması, MÖ 247'de iktidara gelen Ch'in prensi Cheng zamanında gerçekleşti. Kısa bir birleştirme döneminden sonra, MÖ 231'i izleyen 10 yıl içinde çok hızlı bir şekilde başlıca fetihler başarıya ulaştırılarak, geriye kalan bağımsız son 6 devlet yok edildi: Chao (MÖ 228), Wei (MÖ 225), Ch'u ve Han (MÖ 223), Yen (MÖ 222) ve nihayet Ch'i (MÖ 221).

8.4 Çin: Ekonomi, Toplum ve Fikirler

Bu askeri ve siyasi değişimlere paralel olarak bir dizi önemli sosyal ve ekonomik değişim gerçekleşti. Yerleşim alanlarındaki bu çok önemli büyüme, birleştiği dönemde Çin'i dünya üzerindeki sadece en büyük değil, aynı zamanda nüfusu en kalabalık devlet yaptı. Wey Vadisi'nde, merkez ovada ve Szechwan'daki Ch'eng-tu Ovası'nda tarıma açılan topraklar muazzam derecede büyüdüler. Geniş bir alana yayılan işletmeye açma faaliyetleri çoğu kez devlet tarafından mali destek görüyordu ve bunlara bataklıkların kurutulması, büyük ölçekli sulama tesisleri ve daha önce yerleşilmiş olan yörelerde suyun daha iyi kontrol edilmesi dahildi. Sürekli savaş halinde olmak, MÖ 300 dolaylarından itibaren Çin'in daha sonraki köklü teknolojik, ekonomik ve sosyal ilerlemesinin temelini oluşturan dikkat çekici bir "modern" ekonomiye sahip olması anlamına gelen ekonomik ve sosyal değişimleri yavaşlatmadı ve belki de hızlandırdı. "Savaşan Devletler" dönemi boyunca, yeni yöreler tarıma açıldıkça ve yeni kasabalar ortaya çıktıkça devletler arasında serbest nüfus hareketi söz konusuydu. Köylü ordularının gelişmesi eski savaşçı aristok-

rasinin gücünü büyük ölçüde kırdı ve tüm devletler, ordularına gereken insan gücünü sağlayacak yeterince köylüye sahip olabilmeyi garanti etmeye çok önem verdi. Büyük mülkler ve toprak beyleri var olmaya devam etse de, Çin, Güneybatı Asya, Akdeniz ve Avrupa'dan tamamen farklı bir yöntem geliştirdi. Toprakların çoğu özel mülkiyetti ve serbestçe el değiştirebiliyordu. MÖ 2. yüzyıla gelindiğinde mülkiyet hakları iyice yerleşmişti. Çin kendi topraklarında bağımsız olarak çalışan ve bununla birlikte önemli ölçüde bir hareketlilik yeteneğine sahip özgür köylüler ülkesi oldu. Büyük toprak beyleri vardı, ama topraklarını temelde kiracılar veya özgür işçilerin yardımıyla işliyorlardı. Çin'de köylüler hiçbir zaman Avrupa'da olduğu gibi toprağa bağlı ve sahiplerinin satabildiği toprak köleleri olmadılar. Köylüler her nüfus sayımında, toprak beylerinden bağımsız ayrı haneler olarak kaydediliyorlardı. Köleler var olsa da bunlar daha çok savaş esirleri ve ağır suçlulardı ve Çin'de hiçbir zaman "klasik" Yunan ve İtalya'da olduğu gibi büyük ölçekli kölelik söz konusu olmadı. Büyük mülklerde kiracılığın yaygın biçimi, MÖ 3. yüzyıl gibi erken bir tarihten beri kontratla düzenlenen ortakçılıktı. Kiracıyla toprak beyi arasındaki standart paylaşım yarı yarıyaydı ve bu Çin tarihi boyunca neredeyse sabit kalmaya devam etti; toprak beyi öküzleri de temin ederse fazladan bir %10 daha alıyordu. Birçok aile toprağa sahip değildi veya kiralamıyordu, ama başkalarının mülklerinde özgür işçiler olarak çalışıyorlardı. MÖ 3. yüzyıl gibi erken bir tarihten beri bu yazılı kontratlar aracılığıyla yapılıyordu. (Birkaç yüzyıl içinde, iki tarafın da dolduracağı standartlaştırılmış matbu kontrat formları var oldu.)

Aynı zamanda Çin, ileri derecede uzmanlaşmış bir işçilikle birlikte, çok erken bir dönemden itibaren nakit ekonomisine sahip bir serbest piyasaydı. Avrasya'daki diğer yerlere kıyasla, köylülerin kendi kendilerine geçinmeleri çok daha zordu ve ürünlerini satarak pazar ekonomisine katılıyorlardı. Köylüler vergilerini ürün olarak değil, nakit olarak ödüyorlardı. Her malın fiyatı vardı. Devlet çalıştırdığı işçilerin ödemesini malla değil, nakit olarak yapıyordu ve köylü aileler sahip olduklarını parasal karşılığıyla kayıt altına alıyorlardı. İlk büyük Çinli tarihçi olan Ssu-ma Ch'ien, *Shih-chi* (Tarihi Kayıtlar) adlı eserinde Çin ekonomisinin ve toplumun bir tasvirini yapmıştı:

> Yiyecek üretecek çiftçiler, dağların ve bataklıkların zenginliğini söküp alacak adamlar, bu malzemeleri işleyecek zanaatkarlar ve onları pazarlayacak tüccarlar olmalıdır. Hükümet emirlerini beklemeye gerek yoktur; herkes arzu ettiklerini elde etmek için elinden gelenin en iyisini, üstüne düşeni yapmalıdır. Böylece ucuz mallar daha fazla bir fiyata satılacakları yerlere giderler, pahalı mallar insanların ucuzlarını aramalarına neden olurlar. Her şey kendiliğinden bu şekilde işlediğinde, tıpkı suyun gece gündüz kesintisiz olarak akması gibi, herkes mesleklerinde canıgönülden çalıştığında nesneler, talep edilmeden ortaya çıkacak ve insanlar, sipariş almadan onları üreteceklerdir. Çünkü bu apaçık bir şekilde işleyişle ve doğayla uyum içindedir.

Bu metin, Adam Smith'ten neredeyse 2000 yıl önce, MÖ 100 dolaylarında yazılmıştı, yine de, akan su metaforunun Smith'in "görünmez el"iyle aynı rolü oynadığı pazar ekonomisinin işleyiş biçiminin çok benzer bir tasvirini verir.

Çin düşünce yapısının ve fikirlerinin belirgin özelliklerinin birçoğu, birleşik Çin devletinin yaratılmasına rehberlik eden dönemde ortaya çıktı. Hıristiyan ve klasik geleneklerin Avrupa için çok önemli hale gelmesi gibi, bunlar da Çinliler için öyle oldu. Bu geleneği değerlendirirken karşılaşılan sorun, "Batı"nın tek bir terim –Konfüçyüsçülük– içinde tüm bunların toplanabileceğine ve bu geleneğin temelde durağan ve oldukça tutucu olduğuna inanmış olagelmesidir. Bu görüşlerin hiçbiri tutarlı değildir. Çin çok dinamik bir toplum ve ekonomiydi, önemleri zaman içinde değişen birçok görüş ve fikri içeriyordu; Çin Budist bir ülke ve Budacılığın yaygınlaştırılmasında önemli bir merkez olduğu için yaklaşık MS 400'den sonraki birçok yüzyıl boyunca miras alınan bu gelenek çok az bir önem taşıdı. "Konfüçyüsçülük"ün kökenleri, MÖ 2. yüzyılda antik dönem düşünürü K'ung Ch'iu'yunun düşüncelerini benimseyen Çinli aydınlara kadar uzanır. Bu terim, 17. yüzyılda Cizvit misyonlerler tarafından "Üstad K'ung" anlamına gelen K'ung futzu'dan "Konfüçyüs" olarak Latinceleştirildi. Sözlü anlatıya göre K'ung Ch'iu, MÖ 551-479'da yaşamıştı ve öğretilerinin çok küçük bir derlemesi –*Lun-yü* yani Seçme Eserler– ancak ölümünden sonra yapılmıştı. Bu öğretilere göre kişinin başlıca hedefi, bilgelikle hareket ederek ve doğru davranışları izleyerek kendini geliştirmek olarak belirlenmişti – fazilet bireysel çabanın sonucuydu. Bu sistemin doğasında "tutucu" olan hiçbir şey yoktur. Bu, birçok Avrupalının düşündüğü gibi bir din de değildi; bunu zorunlu kılacak bir "tanrı"nın olmadığı ahlaki bir sistemdi.

Çin düşünce yapısında, *Chuang-tzu*'nun çoğunu yazmış olan Chuang Chou'nun (MÖ y. 370-300) yazıları sayesinde en çok tanınan Taoculuğun daha merkezi bir konumu vardır. Taocular için amaç, sadelik (*p'u*), doğal hayatın ritmine yakınlık, dünyadan (ve özellikle kamu hayatından) uzaklaşmak ve öğretilen veya hakkında yazılan dünyadan ziyade doğrudan deneyime yoğunlaşmaktı. Tek gerçek, sonsuz değişimdi. Taoculuk çok geniş bir alanda yaygın hale geldi ve Çin düşünce yapısı üzerinde K'ung Ch'iu'nun fikirlerinden çok daha derin bir etki yarattı. Taoculuk birçok bakımdan (kendisinden yüzlerce yıl öncesine dayanan) bazı Budacılık öğretilerine yakındı ve daha sonra Budacılığın Çin'e girişini kolaylaştırdı. Yine MÖ 4. yüzyılın sonlarında yaşamış olan (sonradan Mencius diye Latinceleştirilmiş) Meng-tzu'nun yazılarında da Budacılıkla paralellikler görülebilir. Onun yazıları, özel olarak derin ya da özgün değildir; büyük ölçüde geçmişi idealize eder, bununla birlikte tüm insanların kendilerini iyi yapacak ahlaki özelliklere sahip olacakları insancıl bir devleti savunur. Bu yazıların aydın Çinli dünyasının hâkim görüşleriyle birleştiği MS 10. yüzyıl dolaylarına kadar Çin'de çok az etkisi oldu.

Daha uygulamaya dönük bir düzeyde, devletin artan gücünü haklı çıkaran bir yığın düşünür vardır ve *Fa-chia,* yani "yasacılar" diye bilinirler. Bu yazarların

en önemlilerinden biri olan Han Fei (MÖ yaklaşık 280-234) hükümdarın mutlakiyetçi olması, emrindekilerin ve görevlilerin işlevlerinin tarafsız ve bağlayıcı kurallarla belirlenmesi gerektiğini ileri sürüyordu. Kanunlar kamuya açık, kesin, herkes için aynı olmalı ve dolayısıyla değişken insan yargılarına bağlı olmamalıydı. Bu görüşlerin hem birleşik Çin devletinin gelişme biçiminde, hem de kanunların doğasında temel bir etkisi oldu. Çin hukukuna göre hâkimin rolü, sonunda Avrupa'da gerçekleştiği gibi, delilleri incelemek ve birçok faktörü göz önüne alarak uygun cezayı belirlemek değildi. Bunun yerine işlevi, sadece suçu doğru bir şekilde tanımlamaktı; bu bir kere yapıldıktan sonra daha önceden belirlenmiş olan ceza verilirdi. Çin devleti için önemli olan, doğru kuralları ve mekanizmaları kurmaktı, böylece bireylerin özellikleri daha az önemli olacaktı.
[*Geç Dönem Çin* ***9.1***]

8.5 İlk Hint İmparatorluğu

[*Erken Dönem Hindistan* ***7.3.3***]
Hint tarihi MÖ 1700 dolaylarında İndus Vadisi uygarlığının çöküşünden sonra, 1000 yıldan fazla süren uzun bir "karanlık çağ"la karakterize olmuştur. Olayların sadece genel bir çerçevesi belirlenebilir. Racputana'dan Himalayalar'a kadar Kuzey Hindistan'a, büyük nehir vadileri boyunca birbirlerinden yaklaşık 13 km arayla sıralanan bir dizi küçük köyde görülen "Boyalı Gri Keramik" olarak adlandırılan kültür egemendi. Hayati öneme sahip gelişme, (muhtemelen İran'dan) demir teknolojisiyle tanışmak ve onun tarım aletlerinde kullanılmasıydı. Bunlar, çiftçilerin Ganj Vadisi'ne girmelerine, balta girmemiş cangılı temizlemelerine ve çok bereketli topraklarda pirinç yetiştirmelerine imkân verdi. İzleyen 2000 yıldan daha uzun bir süre Kuzey Hindistan tarihinin çekirdek yöresini oluşturan, oldukça verimli bir tarımla varlığını sürdürebilen ve besin fazlası yaratan bu alandı.

8.5.1 Hint Toplumu

Bu döneme ilişkin en zor tarihsel sorunlardan biri, Portekizlilerin 16. yüzyılda yanıltıcı bir şekilde "kast" dedikleri kendine özgü Hint sosyal sisteminin kökenine inmektir. Tarım alanlarının genişlemesi ve yeni toplulukların bu sosyal sisteme katılması, dört farklı insan grubuna ayrılan mevcut sosyal sınıflanmaya daha büyük bir karmaşıklık ekledi: elitler yani Brahmanlar, Kshatriyalar yani savaşçılar, ezici köylü çoğunluğu oluşturan Vaişyalar ve en altta hizmetkârlar ve toprak köleleri olan Şudralar. Bununla birlikte, Şudraların bile altında beşinci bir grup hızlı bir şekilde ortaya çıktı: Pançamalar, yani "dokunulmazlar" da denen kast dışı gruplar. Zamanla beş ana grup kollara ayrılınca sistem daha da karmaşık hale geldi. Bu dağılımın temelinde (beşinci grup genellikle, diğerleri adına çok kirletici olduğu düşünülen deri işçiliği gibi işler yapsa da) meslekler yatıyordu, ama doğum ve akrabalık ilişkileri eşit derecede önemliydi. "Uygarlaşmış" alan büyüdükçe ve

yeni yöreler, özellikle de güneyde, bu alana katıldıkça farklı sosyal gruplar arasındaki denge yöreden yöreye, Hint sosyal sistemi ve gelişmesi hakkında basit bir tanımlama yapmanın mümkün olmadığı büyük değişiklikler göstermeye başladı. Hindistan farklı, kısmen dışlayıcı, bir yığın sosyal sınıfa kesin hatlarla bölünmüş görünse de, çok sıradışı ya da özel bir şekilde önemli "kast"ın yarattığı etki, anlaşılır olmaktan uzaktır. Her Avrasya toplumu, toprak beyleri, rahipler ve savaşçılardan oluşan belli bir sayıda elit, köylü kitlesi ve sayısız farklı mesleki kategoriden oluşan çok farklı sosyal gruplara bölünmüştü. Bu gruplar arasında sınıf değiştirme sadece Hindistan'da değil her toplumda çok sınırlıydı.

8.5.2 Budacılık ve Caynacılar

MÖ 800 dolaylarında Hindistan'ın dini giderek karmaşıklaşıyor ve Avrasya'daki çoğu toplumda görülen sadelikten uzaklaşıyordu. Bu akımların en ortodoks olanını, ("önde oturmak" anlamına gelen) *Upanişad*'lar* olarak bilinen öğretiler sunar. Buna göre bireyin amacı, kendini kontrol ederek acı çekmekten ve sonsuz yeniden doğumdan kurtulmaktır. Karmaşık "karma" düşüncesi (dünyaya bir çok kez yeniden gelme aracılığıyla, eylem ve sonuçlar arasında bağ kurmak), inceden inceye işlenmiş ve *Rig Veda*'nın baştanrısı –Brahma– her yerde var olan evrensel bir ruha, Brahman'a dönüştürülmüştü. Çok daha aşırı bir akım, Himalayalar'ın eteklerinde, Kapilavastu yakınlarındaki küçük bir devletin hükümdarının oğlu olan Sidharta Gautama'nın doğumuyla (sözlü anlatıya göre MÖ 563'te, ama muhtemelen yüzyıllarca sonra) ortaya çıktı. Sidharta, Buda olarak, tüm büyük dünya dinlerinin ilkinin ve en uzun ömürlü olanının –Budacılığın– temelini attı; ıstırabın evrenselliğini, sebeplerini ve ona son vermenin yöntemini öğretti. Bu daha sonra "Sekiz Aşamalı Yol" olarak bilinir hale geldi. Bireyin amacı, ıstırabın ve yeniden doğuş döngüsünün son bulmasıyla (tam karşılığı "sönmek" olan) "nirvana"ya ulaşmak olmalıydı. Budacılık aynı zamanda, meditasyon, cinsel saflık, şiddete başvurmamak ve yoksulluktan oluşan bir hayatı benimseyen Buda'nın gösterdiği yolun takipçileri için hem erkek, hem kadın rahipliğini (Sangha) tanıyan ilk dindi. Buda'nın yakın ilişkide olduğu çağdaşı, Cina'lar –Cina'nın, fatihin müritleri– olarak tanınır hale gelen ve Veda ve Brahmacı otoriteyi reddeden, keşişlerden ve ruhban sınıfından olmayanlardan oluşan bir rahipliği kuran bir başka Kşatriya prensi, Vardhamana Mahavira'ydı. Mahavira, 24 *tirthankara,* yani ıztırabı sona erdirmek için geçilecek yolu gösteren "geçit yapanların" sonuncusu olarak kabul edilmişti. Bu, tüm doğayı kozmik yasanın vücut bulmuş hali olarak gören ve bu yüzden hayatın tüm varlıklarına karşı şiddet uygulamamanın mutlak yasa olduğu, bedensel zevklerden önemli ölçüde vazgeçmiş bir tarikattı. Ruhban sınıfından olmayan müritler için tarım yapmak bu nedenle dayanılmazdı ve bunlar alışveriş ve ticaretin çekimine kapıldılar. Muhtemelen bu aşırı perhizkârlık nedeniyle Caynacılar hiçbir zaman Budacılık kadar yaygın olmadı.

---

* Hint kutsal metinleri (ed.n.)

8.5.3 Maurya İmparatorluğu

Budacılık ve Caynacılar süratle değişmekte olan bir Hindistan dünyasında ortaya çıkmışlardı. MÖ 500'den önce Ganj Ovası'nda ilk kasabalar gelişmekteydi ve Kuzey Hindistan 16 kadar küçük krallığa bölünmüştü. Ovanın batı kısmında, başkenti Sravasti olan ve bölgesinde önemli bir dini alanın yer aldığı Ayodhya'nın bulunduğu Kosala Krallığı, başkenti Ganj'ın kıyısındaki Varanasi olan bağımsız Kasi Krallığı'nı fethetti. Ovanın doğu kısmında Magadha Krallığı en önemli olandı. Başkenti Rajgir'deydi ve sadece Ganj boyunca yapılan ticareti değil aynı zamanda Barabar tepelerindeki demir ve bunun gibi metal kaynaklarını kontrol ediyordu. Magadha gücünün temelini oluşturan, oldukça verimli bir tarım, ticaret üzerindeki kontrol ve metal kaynaklarının bu kombinasyonuydu; diğer küçük devletleri fethederek doğuya ve güneye doğru büyüdü ve MÖ 400 dolaylarında, hükümdarı Bimbisara'nın zamanında, Kuzey Hindistan'daki en güçlü devletti ve Ganj boyunda ve Orta Asya kadar uzak ticaret yolların ile ticaret şehri Taksila'da egemendi.

MÖ 322 dolaylarında Magadha'nın son Nanda kralı, askeri liderlerinden biri olan ve yeni bir hanedan kuran Çandra Gupta tarafından devrildi. Bu, süratli bir büyümenin başlangıcıydı. MÖ 305'e gelindiğinde yeni Maurya İmparatorluğu, Pencap ve Hindukuş Dağları kadar batıda, Kuzey Hindistan'ın büyük bir bölümünü kontrol ediyor ve İran hükümdarlarıyla ortak sınırları için anlaşmalar yapıyordu. İmparatorluk, muhtemelen mevcut yönetsel bölünmeleri dikkate alan ve Çandra Gupta'nın akrabaları ve generalleri tarafından idare edilen *janapada,* yani "bölgelere" bölünmüştü. Standart bir sikke ve bir arazi vergisi çıkarılmıştı. Uygulamada ya Budist ya da Cayna dini gruplarının elinde bulunan veya yeni yörelere yerleşmeyi teşvik eden birçok arazi vergiden muaftı. Merkezi hükümdarın gücü sınırlıydı –yeni imparatorluğun kontrolündeki bölge çok büyüktü ve geliştirilebilecek yetersiz bir altyapı vardı–; birçok kasaba kendi kendisini idare etmeye ve yarı bağımsız kalmaya devam etti. Sözlü anlatıya göre Çandra Gupta, MÖ 301'de gücünün doruğundayken tahttan feragat etti ve Güney Hindistan'da Cayna keşişi oldu. Yerine MÖ 269'a kadar hüküm süren oğlu Bindusara geçti ve imparatorluğu çok daha güneye doğru büyüttü.

Maurya İmparatorluğu'nun en tanınmış hükümdarı Aşoka'dır; çünkü fermanlarını ve ahlaki talimatlarını 18 kaya yüzeyine ve 30 sütuna yazdırmıştır (MÖ 269-232). Yazı, günümüze ulaşmamış olan çok daha eski gelişmeleri açık bir şekilde temel alsa da, bu kitabeler deşifre edilebilen Hint yazısının bilinen ilk örnekleridir. Bazıları Güneybatı Asya'daki Aramice'nin bir varyantı olan Kharoshti olmakla birlikte, büyük bir bölümü modern Hintçe'nin atası olan Brahmi dilindedir. Aşoka, hükümdarlığının ilk 10 yılında imparatorluğu Hindistan'ın iyice güneyine kadar genişletti. Temel bir değişime yol açan, (günümüzde Orissa'da) Kalinga Krallığı'nın aşırı derecede kanlı bir savaşla mağlup edilmesiydi. Aşoka, Budacılığa geçti ve saltanatının geri kalan dönemi boyunca devam eden yeni bir şiddete başvurmama politikası başlattı, MÖ 240'ta üçüncü büyük Budacılık konsülünü topladı. Hükmettiği imparatorluk bugünkü Afganistan'ın yakınlarından

Bangladeş'e kadar uzanıyordu ve güneyde sadece üç küçük krallık –Çera, Çola ve Pandya– bağımsız kalmıştı. Aşoka her ne kadar batıda İran, Mısır ve Suriye'deki krallıkların hükümdarlarıyla eşit bir düzeyde görüşmeler yapıyorsa da uyguladığı iç kontrol çok sınırlıydı. Çoğu yönetim yerel olmaya devam etti ve Maurya İmparatorluğu'nun önde gelen başarısı, uzun iç barış dönemi oldu.

Maurya İmparatorluğu'nun zayıflığı Aşoka'nın ölümüyle gözler önüne serildi. Taht veraseti kavgaları iç savaşa, bölünmeye, ekonomik gerilemeye ve dışarıdan gelen saldırılarla imparatorluğun hızla bir dizi küçük devlet şeklinde parçalanmasına yol açtı. Aşoka'nın soyundan gelenler, Pushyamitra Shunga adlı bir generalin MÖ 72'ye kadar Orta Hindistan'ın büyük bir kısmında hüküm süren yeni bir hanedan kurduğu MÖ 184'e kadar Magadha'da hükümdarlık etmeye devam ettiler.

8.6 Güneybatı Asya: Asur'un Üstünlüğü

[*Erken Dönem Mezopotamya ve Mısır* **7.4** ve **7.9**]

MÖ 1200'den sonra, Güneybatı Asya'nın genelinde, 300 yıl kadar süren "karanlık çağdan" çıkan ilk devlet Asur'du. Bölgenin tarihine MÖ 900 dolaylarından MÖ 610'a kadar egemen oldu ve Mısır ile Mezopotamya arasındaki tüm sahayı ve bu alanın ana ticaret yollarını kontrol eden ilk imparatorluktu. Tarihi iki döneme ayrılır. MÖ 10. yüzyılın sonları ile MÖ 745 arasında hükümdarları, yukarı Mezopotamya'da asıl Asur bölgesinin çevresindeki yöreler üzerinde kontrol kurmakla meşguldü. İmparatorluk dönemi MÖ 745'te başladı ve hızlı yayılma dönemi 40 yıl içinde büyük ölçüde son buldu. İmparatorluk bir yüzyıl daha yaşadı.

Asur kaynaklı anlatılar, MÖ 1050 dolaylarında özellikle şiddetli olan iç parçalanma ve gerileme dönemine rağmen, devletin MÖ 1500 dolaylarında kurulan özgün Asur Krallığı'yla olan sürekliliğini daima vurgulamıştı. Bu dönemde büyük ölçüde bir süreklilik kuşkusuz vardı; Asur daima merkez kentti ve kraliyet törenleri hiç değişmeden sürdü. Zafiyetin en kötü dönemi son bulduğunda MÖ 1000 dolaylarından itibaren bir yüzyıl boyunca, eski Asur Krallığı bölgesinde yeniden kontrol kurulması için çaba harcandı. Bu dönem kuzey dağlarında bitmek bilmeyen savaşlar ve seferler dönemiydi, ama MÖ 884'de Tukulti-Ninurta öldüğü zaman büyük ölçüde tamamlanmıştı. Asur İmparatorluğu daima, özellikle acımasız olarak tasvir edilmiştir, ama gerçekte bölgedeki diğer erken imparatorluklardan pek farklı değildi; (diğer imparatorlukların yaptığı gibi) kesinlikle fetih ve talanla yaşıyorlardı, ancak evlilik yoluyla ittifaklar kurma politikalarını yürütüp, ticareti ve tüccarları desteklediler ve birçok durumda yerel yöneticiler yenilgilerinden sonra konumlarını korudular.

Büyük yayılma II. Asurnasirpal (MÖ 883-859) zamanında başladı. Bu hükümdar Levant'ın bazı bölümlerini fethetti ve kraliyet avlarının, seferlerin ve ritüellerin heybetli rölyef yontularının yapıldığı Asur geleneğini başlattı. Aynı zamanda, yeni başkent olarak (daha sonra Nemrud olan) Kalah'ı kurdu. Büyük Asur başarısı,

MÖ 812'de V. Şamsi-Adad tarafından (MÖ 900 dolaylarında yerel bir hanedanın ortaya çıktığı) Babil'e yapılan saldırıydı. Asurlular ülkeyi yakıp yıktılar ve Babil'i herhangi bir kalıcı denetim kurmaya yeltenmedikleri halde, 12 yıl hükümdarsız bıraktılar. MÖ 750 dolaylarında Asur (Asur, Ninova ve Kalah kentlerinin dahil olduğu tarihi bölgesinin dışında) Fırat'ın çizdiği büyük yayın doğusunda kalan yöreyi, Kuzey Mezopotamya ovasının tamamını ve doğuda Zagros Dağları'nın eteklerini kontrol ediyordu. Hâlâ büyük bir krallıktan daha fazlası değildi.

Hızlı emperyal yayılma dönemi, Suriye'yi güneyde Şam'a kadar fetheden ve kendine bağlı devletleri Mısır sınırına kadar kontrolü altına alan III. Tiglat-pileser (MÖ 744-727) zamanında başladı. Bir yüzyıl boyunca önemli bir rakip olmuş olan Urartu Krallığı (aşağı yukarı günümüzdeki Ermenistan) yenilgiye uğratıldı ve fethedilemese de gücü zayıfladı. Babil'in bazı kısımlarının yönetimi ele geçirildi, ama MÖ 705'teki II. Sargon hâkimiyetine kadar Mezopotamya'nın tamamı fethedilmemiş ve imparatorluğa dahil edilmemişti. Geniş bir alana yayılan ticaret bağlantıları sayesinde hayati önemde bir alan olsa da, hâkimiyet altında olduğunu iddia etmek zordu. Sürekli olarak, Asurluların yerleştirdiği kukla krallar tarafından da çıkarılan, isyanlar söz konusuydu ve tüm bölgenin hem MÖ 689'da hem de 648'de yeniden fethedilmesi gerekti. Yaklaşık MS 700'den sonra Asur yayılmasının ana hedefi, MÖ 671'den beri Nübyeli bir hanedanın hüküm sürdüğü Mısır'dı. İkisi arasında süren Levant'ta yeniden güç kazanma çatışması, bir Asurlu istilasına ve Memphis'in MÖ 671'de ele geçirilmesine yol açtı. Teb'in ele geçirilmesinden sonra bile, Mezopotamya'da olduğu gibi, elde edildiği düşünülen hâkimiyeti sürdürmenin çok zor olduğu görüldü. Asurlular 656'da Mısır'ı tekrar birleştiren ve MÖ 525'e kadar hüküm süren Saite (26.) Hanedanı'nı kuran kendilerine bağlı bir kral olan Psammetichus'u tahta geçirmekten fazlasını yapamadılar. Asur devleti güçlü olduğu sürece Mısır hükümdarları genellikle Asur'a bağlı kaldı.

Asur'un emperyal yayılması askeri gücündeki büyük bir değişime dayanıyordu. MÖ 1200 dolaylarında savaş arabalarının bir yana bırakılmasının sebep olduğu askeri devrim, Asurlular tarafından sonuna kadar götürüldü. MÖ 800 dolaylarına gelindiğinde Asur ordusunda sadece 1300 kadar savaş arabası ama 50.000'den çok piyade vardı. Bu tarihte Batı Avrasya'da hiçbir devlet bu büyüklükteki bir profesyonel orduyu besleyemezdi ve bu nedenle bunların köylü kitlesinden askere alınmış bir milis kuvveti olması gerekiyordu. Fetihler kralın gücünü de artırdı. Asur devletinin ilk dönemlerinde hükümdara danışmanlık yapan bir tür seçkinler konseyinin var olmuş olması olası görünüyor. Kral, imparatorluk büyüdükçe çok sayıda vali ve askeri komutan görevlendirebilme kabiliyeti sayesinde daha fazla güç kazandı ve giderek otokratik ve mutlak hale geldi. İmparatorluk genellikle en büyük kentinin adını taşıyan eyaletlere bölünmüştü. Her birinde bir vali ve yönetim ile vergi merkezi olarak işleyen bir saray vardı. Asurluların ticareti vergilendirerek elde ettikleri gelir için hayati öneme sahip birçok kent, yerel validen bağımsız olmaya devam etti ve doğrudan doğruya kralla ilişki içinde oldu. İlkel bir yol sistemi geliştirilmiş olsa da ulaşım zorlukları devam etti. Bu yüzden etkili kontrol temelde,

fethedilen yörelerde kendi varlıklarını sürdürmeleri için toprak verilmiş küçük Asurlu yönetici azınlığın bağlılığına güveniyordu. Asurluların benimsediği, yeni bir yöntem gibi görünen bir politika, imparatorluğun etrafındaki çeşitli grupların sürgün edilmesiydi. Bu politika bir ölçüde imparatorluğun ücra köşelerini iskâna açmak için tasarlanmıştı, ama kolayca anlaşılabileceği gibi halkı dehşete düşürme ve iç hâkimiyete yardımcı olma etkisine de sahipti. Çoğu kez iddia edildiği ölçekte olmasa bile, çok büyüktü ve muhtemelen 4 milyon kadar insanı etkiledi.

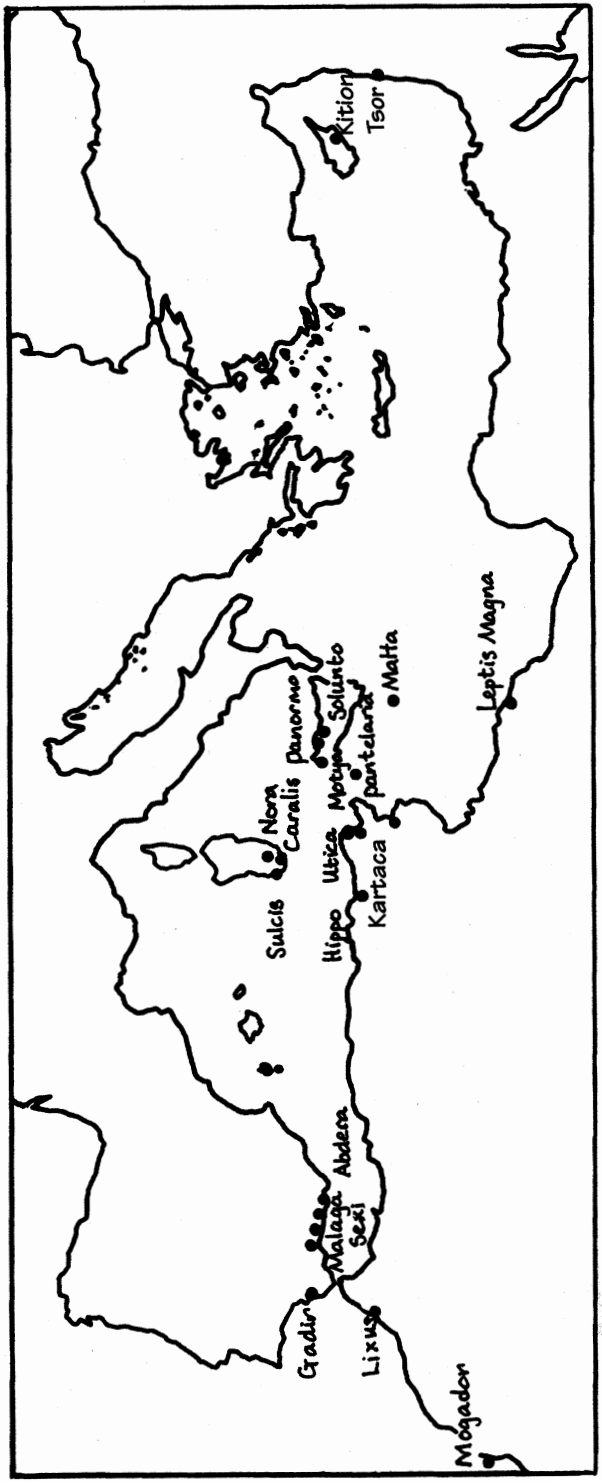
Asur İmparatorluğu'nun çöküşü ani ve beklenmedik oldu. MÖ 630 dolaylarında gücünün zirvesindeydi, yine de 30 yıl içinde varlığı artık son bulmuştu ve Asur bölgesinin ana kentleri –Nemrud, Ninova ve Asur– tümüyle yıkılmıştı. Çöküşe dair kaynaklar bölük pörçük ve çoğu kez çelişkilidir ve önemli tarihlerin çoğu herhangi bir güvenilirlik çerçevesinde belirlenemez. Büyük Asur krallarının sonuncusu olan Asurbanipal MÖ 631-627 arasındaki bir tarihte öldü ve hemen arkasından taht veraseti üzerine şiddetli bir iç çatışma ortaya çıktı. İktidar boşluğu, Mezopotamya'nın güneyinden gelen bir Kaldelinin, Nabopolassar'ın, muhtemelen MÖ 626'da Babil çevresinde bir krallık ve 10 yılın sonunda Mezopotamya'nın büyük bir bölümü üzerinde denetim kurmasına olanak sağladı. MÖ 616'da Nabopolassar, Asur ülkesine saldırabilecek kadar güçlüydü ve bir iki yıl sonra Batı İran'da gelişmekte olan Medlerin devletiyle ittifak içinde Assur'u ve MÖ 612'de Ninova'yı yakıp yıktı. Asurlular ve Mısırlı müttefikleri karşı saldırıda bulundular, ama MÖ 608'e gelindiğinde Asur devleti dağılmıştı ve Asurluların büyük kentleri enkaz halindeydi.

Nabopolassar'ın Babil'de kurduğu devlet kısa ömürlü oldu. Mısır ve Levant'ın kontrolü için (son 1000 yılda olduğu gibi) büyük savaşların yapıldığı II. Nebukadnezar (MÖ 605-562) zamanında zirvesindeydi. Krallık, Körfez'den aşağılara inen ve doğuya yönelen ticaret yollarının kontrolü ve onlardan sağlanan vergiler sayesinde nispeten refah içindeydi. Babil yeniden inşa edilip geliştirilmişti (sonunda 10 kilometrekareden daha büyük bir alanı kaplıyordu ve nüfusu 100.000'in üzerindeydi) ve devasa çift surlar ve bir hendekle çevriliydi. Nebukadnezar'ın ölümünden sonra taht veraseti için yapılan 7 yıllık savaşın sonunda Nabodinus hâkimiyeti sağladı. Krallığı, MÖ 593'te İran'da yükselen Ahameniş İmparatorluğu tarafından yıkıldı [*8.8*]

8.7 Fenikeliler ve Levant

8.7.1 Levant

Levant sahil şeridinin ticaret kentleri, zarar gördükleri sorunların ardından Asur'un yükselişine paralel olarak MÖ 1200 dolaylarında yeniden canlandı. Bu canlanma, Orta ve Batı Akdeniz'de koloniler ve geniş bir ticari imparatorluk kurma ve büyük bir yayılma döneminin başlangıcıydı. Bu sürecin parçası olan devletler ve

Harita 19: Akdeniz'de Fenikelilerin Yayılması

insanlar, onların kendileri için hiçbir zaman kullanmadığı kökeni bilinmeyen Yunanca bir kelime olsa da, genellikle "Fenikeli" diye adlandırılır. Onlar kendilerine *can'ani,* yani Kenanlı ve memleketlerine Kenan diyorlardı. Tarihleri ve önemleri, özellikle onları ısrarlı bir şekilde daha sonraki rakipleri olan Yunanların ve Romalıların gözleriyle gören klasikçiler tarafından büyük ölçüde görmezden gelinmiş ve küçümsenmiştir. Levant kıyı şeridindeki bölgede yaşıyorlardı ve yörede uzun zamandan beri gelişmiş olan zengin ticaret kentlerinin etrafında kurulmuş küçük krallıklar halinde örgütlenmişlerdi. Onların ülkelerine dair tarih, kolayca anlaşılır olmaktan çok uzaktır. Önde gelen merkezleri Biblos,* Tsor† ve Sidon'du.‡ Tsor ve Sidon giderek önemli hale geldi. Bu kentler gitgide Asur'un etkisi altına girdikleri MÖ 800 dolaylarına kadar bağımsız kaldı. Asurluların onların ticaretle edindikleri gelirin peşinde olması sayesinde sözde özgürlüklerini korudular. Tsor'un bağımsızlığı, MÖ 564'te, II. Nebukadnezzar'ın Babil İmparatorluğu tarafından sadece görüntüde sona erdirildi.

Büyük yayılma dönemi MÖ 900 dolaylarında başladı. Başlangıçta muhtemelen maden ticaretiyle bağlantılıydı: Anadolu'da, bakırı için yakındaki Kıbrıs adasında ve gümüş ve kalay için giderek batıya doğru. İlk büyük yerleşmeler MÖ 820'de Kıbrıs'ın doğu kısmında Kition kentinin çevresindeydi, ama batıyla yapılan ticaret uzun yolculuk boyunca ara duraklama noktaları gerektiriyordu. Bu durum, büyük bir kent ve kendi imparatorluğunun başkenti olacak olan Kartaca'nın MÖ 814'te çok erken bir tarihteki kuruluşunun nedenini açıklar. İyice batıda, Gadir'de (bugün Cadiz) ve kuzey Afrika'da Lixus'ta yerleşmelerin kurulması daha erken bile olabilir ve muhtemelen Atlantik'ten, özellikle Portekiz sahil şeridinden ve belki daha da kuzeyde Bretanya ve Cornwall'den yapılan kalay ticaretini kontrol altına alma girişimleriyle ilişkiliydiler. Gadir, iç kesimindeki maden yataklarından, özellikle daha bir 1000 yıl boyunca önemli bir madencilik merkezi olacak Rio Tinto civarındakilerden, yararlanan büyük bir ticaret merkezi haline geldi. İspanya'nın Doğu Akdeniz sahili boyunca Malaga, Sexi (bugün Almunecar) ve Abdera'da (bugün Adra) başka koloniler yer alıyordu, ama bunlar kısıtlı kaynaklarıyla tek tük yerleşilmiş alanlardaydı ve tarımsal yerleşmeler olabilirler. Fenikeliler, Batı ve Doğu Akdeniz arasındaki boşlukları daha çok yerleşme alanıyla oldukça seri bir şekilde doldurdular. Sicilya'da, batı ucundaki Motya, Panormo (bugün Palermo) ve Solunto dahil olmak üzere, adanın büyük bir bölümüne yerleştiler. MÖ 800'e gelindiğinde Malta, Gozo, Pantelleria ve muhtemelen Lampedusa'da yerleşmelere sahiplerdi. Kısa bir süre sonra, Libya sahilleri boyunca (Leptis Magna ve Hippo) daha fazla yerleşmeyle birlikte, Sardinya'da hinterlandlarını kontrol edebildikleri yerler olan Nora, Sulcis ve Caralis'e (bugün Cagliari) yerleştiler. Bu ticaret imparatorluğu, Ege'yi olduğu kadar (Fenikeliler MÖ 850 gibi erken bir tarihte Rodos

* Bugün el-Cubeyl (ed.n.)

† Sayda (ç.n.)

‡ Tyros; bugün Sur (ed.n.)

ve Girit'le ticaret yapıyorlardı) Yunanistan anakarasının parçalarını da kapsıyordu. Antik Yunan ve Roma tarihçileri, Antik Yunan'da gelişen devletler üzerinde Fenikelilerin etkisi olduğunu itiraf etmeyi hiç istemez, ama Levant kentleri çok daha önce kurulmuşlardı ve Güneybatı Asya uygarlığının çekirdek bölgesinin parçası oldukları için çok daha fazla etkiliydiler. Ege'de neredeyse kesin olarak Fenikeli yerleşmelerin var olmuş olması ve Yunan Kadmos efsanesi, Thebai'nin Fenikeliler tarafından kurulduğu söylencesinin varlığını sürdürmesini sağlamıştır.

Tüm bu koloniler yüzyıllarca Akdeniz'e egemen olan bir yerleşme ve ticaret imparatorluğunun parçasıydı. Fenike gemileri hâlâ oldukça ilkeldi, küreklerle birlikte kare şeklinde yelkenler kullanıyorlardı ve idare edilmeleri zor olmuş olmalı. Seferlerin çoğu kıyı boyunca yapılıyordu, ama adalardaki yerleşmeler, buraları kerteriz alarak ve yıldızlara bakarak yön tayin ettiklerini ve açık denizlere yelken açabildikleri kanıtlıyor. Yolculuklar (son birkaç yüzyıla kadar Akdeniz'de olduğu gibi) yaz aylarında yapılıyordu ve Tsor'dan güney İspanya'ya gitmek muhtemelen üç ay kadar sürüyordu. Bir yaz sezonu içinde bir geri dönüş yolculuğu yapılamıyordu ve bu nedenle yolculuk, kış molasıyla birlikte 15 veya 16 ay kadar sürmüş olmalı. Fenike gemileri Cebelitarık Boğazı'ndan Mogador kolonisi kadar güneye de gidiyorlardı ve Batı Afrika sahili boyunca daha da güneye doğru yol almak zor olmamış olmalı. Mısır firavunu Nechas'tan mali destek alan Fenikeli gemicilerin MÖ 596-593'te Afrika'nın çevresini dolaşmış olduklarına dair bazı kanıtlar vardır.

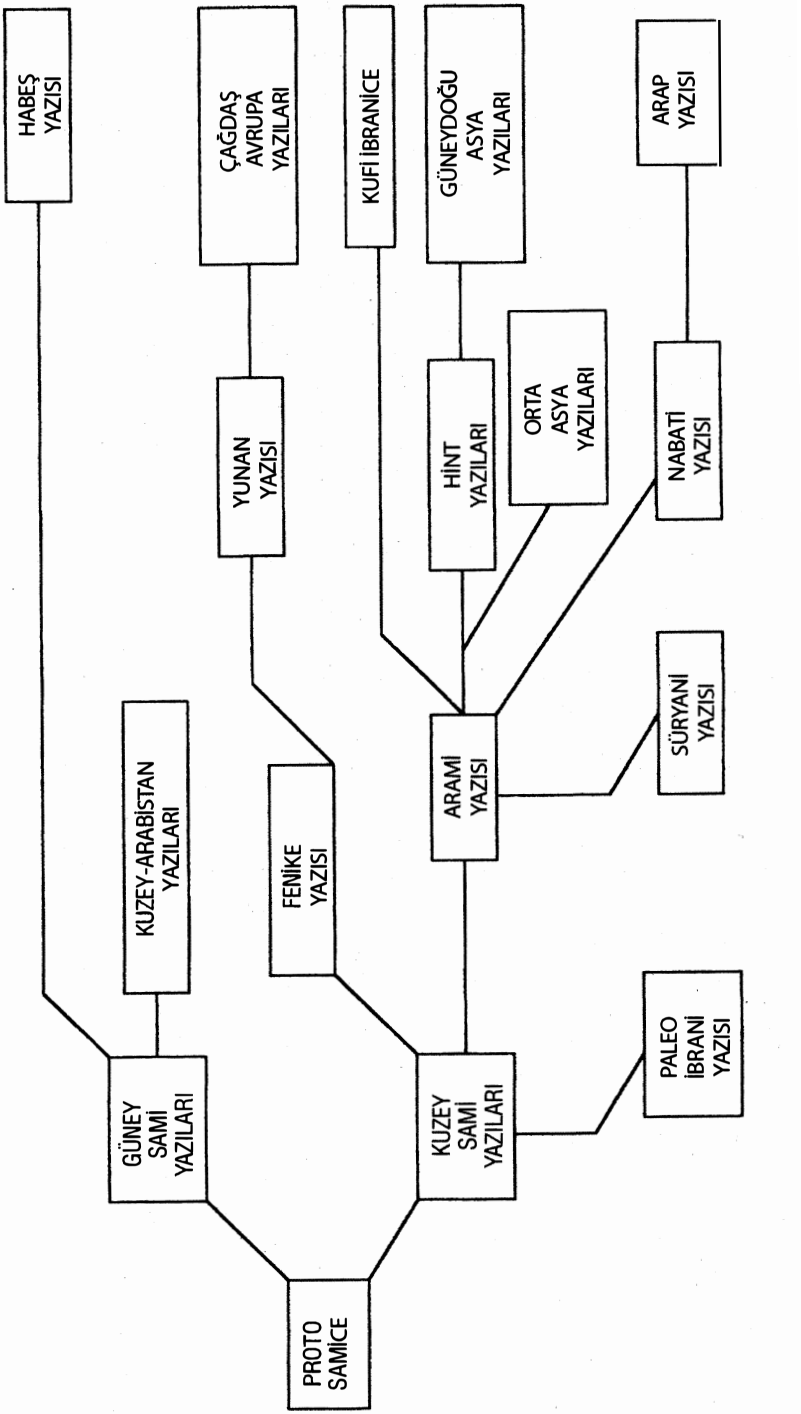
8.7.2 Kartaca

Fenikelilerin anayurdu giderek Asurluların ve Babillilerin hâkimiyeti altına girdikçe, kolonileri zamanla daha bağımsız olmaya başladı. Bunların en önemlisi Kartaca'ydı. Kartaca, Tsor'un kraliyet ailesi tarafından kurulmuş olabilir, ancak kesin statüsü ne olmuş olursa olsun yüzyıllarca ana yurdu olan kente hizmet etmeyi sürdürdü. Tsor'a her yıl bir elçilik heyeti gönderiliyor ve Kartaca'nın ticari kârının %10'una eşdeğer bağışların Tsor kentinin tanrısı Melkart'ın tapınağına sunulması sağlanıyordu. Kartaca sadece ticari bir merkez değildi; zenginliği ve gelişmesi (zirvesindeyken nüfusu muhtemelen 75.000'in üzerindeydi) oldukça verimli tarımsal hinterlandını giderek genişletmesine dayanıyordu. Kartaca İmparatorluğu'nun kurulmasının ilk adımı, MÖ 654'te ilk kolonisinin –İbiza– kurulmasıyla atıldı. MÖ 600 dolaylarından itibaren, Güney İspanya ve Kuzey Afrika'nın yanı sıra, Sicilya'nın büyük bir bölümünü ve Sardinya'nın yönetimini ele geçirmesi sayesinde, giderek Orta ve Batı Akdeniz'deki Fenike kolonilerinin denetimini ele geçirdi. Kolonilerinden bazılarıyla birlikte Kartaca'nın önemli bir özelliği, çocukların yakılması da dahil, insanların kurban edildiği *tophet,* yani yerleşmenin sınırında yer alan kutsal alandı. Bu gelenek, özellikle ilk çocuğun kurban edilmesi, Akdeniz bölgesinde oldukça yaygın olsa da sadece istisnai durumlarda uygulanırdı, oysa Kartaca'da çok daha sık olmaya başladı. Burada, krallar ve doğrudan kentin ku-

rucularının soyundan gelenler için saklı tutulan bir "ayrıcalık" söz konusu olmuş gibi görünür ve bu ayrıcalık, bağımsızlıklarıyla ilişkili ritüellerle bağlantılı olabilir. MÖ 400'den sonraki 200 yılda 20.000 kadar çocuğun kurban edilmiş olması olası görünüyor. Bunların zayıf çocuklar olduğuna ve ritüellerin, Yunan Sparta devletinde uygulanan zayıf olanların ölüme terk edilmesi kuralının sadece daha aşırı bir şekli olduğuna dair bazı kanıtlar vardır.
[*Geç Dönem Kartaca* ***9.5***]

8.7.3 Alfabe

[*Erken Yazılar* ***4.8, 7.5.2*** *ve Çin* **7.8.2**]
Fenikelilerin anayurdu temel bir gelişme bakımından da önemliydi: MÖ 1400-900 dolaylarındaki dönemde alfabenin evrimi. İçerdiği kesin süreç tam olarak açık olmamakla birlikte, bazı kilit aşamalar saptanmıştır. Sina'da, (turkuvaz madenlerinin olduğu) Serabit el-Khadem'de, MÖ 1400 dolaylarına tarihlendirilen 30 kadar kitabe bulunmuştur. Mısır hiyeroglif yazılarının yanında, sadece kısmen deşifre edilmiş olsa da, bir Sami dilinde olduğu neredeyse kesin olan başka bir yazı daha vardır. Hiyerogliflere yakın bir görüntüye sahip olan bu yazıda, alfabetik olduğunu düşündüren sadece 29 işaret bulunur. Aşağı yukarı aynı dönemde (muhtemelen 200 yıl sonra) Kuzey Suriye'de yer alan Ugarit'te, eşzamanlı olarak 5 farklı yazının –Mısır hiyeroglifleri, Akad çiviyazısı, Kıbrıs-Minos yazısı, Hitit hiyeroglifleri ve Ugaritçe "çivi yazısı alfabesi"– kullanılmış olması nedeniyle, daha da karmaşık bir durum gerçekleşmiş gibi görünüyor. Ugaritçe "çiviyazısı alfabesi" bir batı Sami dili olan Ugaritçe'yi ve hakkında az şey bilinen Hurrice'yi yazmak için kullanılıyordu. 30 işareti vardı, ancak bu işaretler Mezopotamya'daki özgün çiviyazısından türemiş değildir. Muhtemelen hecesel yazı ile alfabe arasındaki bir geçiş yazısıdır. Bu karmakarışık bir durumdu, ancak alfabenin güçlü bir Mısır etkisi olan bir yörede ortaya çıktığı ve sesli harfler olmadığı için Mısır hiyerogliflerinden türetildiği sonucuna varılabilir. Bununla birlikte erken Ugarit alfabesi, bir kişinin her işaret için bir sessiz harf icat ettiği basit bir süreç sonunda ortaya çıkmamıştır. Sonunda, belli bir tasarım olmaksızın, sistemin bu derece gelişmesi ancak belirli bir süre içinde gerçekleşti. Ugarit'te olup biten, yazıcıların, dilleri için gereken üç sesli harfe (a-i-u) karşılık olarak işaretler eklemiş olmasıdır. Tüm sesli harflerin mevcut olduğu tam bir alfabe, MÖ 1000 dolaylarında Kral Ahiram'ın lahdinin kapağına ve anıt mezarının duvarlarına kazınmış olarak Biblos'ta görülebilmektedir. Batı Avrasya'da, Hindistan'da ve Güneydoğu Asya'da kullanılmış, çok farklı yazılar halinde zaman içinde gelişen bir evrilme ve çok farklı diller halinde benimsenme sürecinden geçerek en sonunda türeyen alfabeli tüm yazılar Levant kökenlidir.
[*Türetilmiş Yunan Yazısı* ***8.9.1***]

Çizim 3: Alfabetik Yazıların Evrimi

8.7.4 İsrail

Asur İmparatorluğu ve Fenike ticaret kentlerinin yükselişleriyle aynı zamanda, Levant'ın sahil ovasının arkasındaki tepelerde birkaç küçük devlet ortaya çıktı. Şayet tarihlerinden bazı kısımlar Eski Ahit'te* anlatılmasaydı, dünya tarihi içinde küçük bir öneme sahip olacaklardı. Bu tarihle uğraşmak iki büyük sorunu içerir. Birincisi, Eski Ahit'in tarihi değil dini bir doküman olmasıdır. İçinde anakronizmler, olayların iki hatta üç defa anlatımı, tezatlar (mesela Yaratılış'ın [Genesis] iki farklı hikâyesi) ve baştanrı Yahve hakkında iki çok farklı görüş yer alır. Yazılanların bir kısmı için imkân dahilindeki en erken tarih 9. yüzyıldır, ama çok daha geç bir tarih daha muhtemeldir; bu nedenle hiçbiri krallıkların ortaya çıkışıyla çağdaş değildir. İkinci sorun, dinle ilgilidir. Eski Ahit'in büyük ölçüde doğru olduğu ve tüm ipuçlarının bu çerçevenin içine sokulması gerektiği, "Batı" dünyasında yaygın olarak varsayılmaktadır. Bölgede yapılan arkeolojik çalışmaların çoğu, Eski Ahit'in doğru olduğunu kanıtlamaya çalışmak ve "kanıtlamak" için kullanılmaktadır; böylece Eski Ahit'te adı geçen bir kentin bir tahribat tabakası varsa, bu, İsrailoğullarının fethi esnasında Yeşu tarafından yıkıldığının "kanıt"ı olarak kabul edilmektedir. Aslında, MÖ 1200 dolaylarından önceki eski İsrail tarihine ilişkin iddiaların hiçbirini destekleyecek akla uygun kanıt yok ve buna Mısır'da kalış, Mısır'dan çıkış,† çölde dolaşma ve Yeşu tarafından yapılan fetih dahil. Özellikle bu sonuncusu, İsrail'in bölge üzerinde hak sahibi olduğunu haklı göstermek üzere uydurulmuş bir 7. yüzyıl efsanesine benziyor.

MÖ 1200 dolaylarındaki dönemde, tüm Güneybatı Asya'da olduğu gibi bu bölgede de önemli değişimler meydana geldi. Arkeolojik bulgularla en uyumlu yorum, "zulümler devri"nde, MÖ 1200-1050'de, kıyı şeridinin Kenan kültüründen gelen birçok grubun tepelerde bir dizi yeni köy kurmuş olduklarıdır. Bu Eski Ahit'teki "Hâkimler" dönemidir; bu dönemde halk grupları hem dış düşmanlarla, hem kendi aralarında savaşıyorlardı ve aralarında bir dini birliğin var olup olmadığı hiç bilinmese de Şekem, Beytel, Gilgal ve Şiloh gibi birkaç kült yerini paylaşıyorlardı. Onların "on iki kabile" oldukları fikri çok daha sonra ortaya atılmıştır. Birleşik devletin ilk kralı, –küçük bir bölgenin kontrolünü ele geçiren askeri bir lider olan– Saul'dü (yaklaşık MÖ 1020-1000). Yerine geçen oğlu İşbaal, ordu komutanı Abner ve bir zamanlar Saul'ün sarayında bulunmuş olan ama sonra ilk kralla ve oğluyla savaşan küçük çapta bir eşkıya olan Davud'un yaptıkları bir

---

* Eski Antlaşma olarak da bilinir. Kutsal Kitap'ın ilk kısmını oluşturan 39 kitaba (bölüme) verilen isim. Tevrat ve Zebur'u da kapsar. İsa'nın doğuşundan önceki uzun bir zamanı içerir; Yahudi peygamberleri, din adamları ve alimleri tarafından yazılmıştır. Yeni Ahit ise, Kutsal Kitap'ın ikinci kısmını oluşturur ve 29 bölümdür. Kanonik kabul edilen Matta, Markos, Luka ve Yuhanna İncil'lerini ve Yeni Ahit'in (Yeni Antlaşma) ilk dört bölümünü içerir. Yeni Ahit, havalariler ve din adamları tarafından yazılmıştır. Hıristiyanlar Tanrının Musa ile yaptığı anlaşmadan yüzlerce yıl sonra, İsa ile yeni bir anlaşma yaptığına inanır, Yahudiler ise bunu reddeder (ed.n.)

† Exodus (ç.n.)

ittifakla hızla devrildi. Davud ve oğlu Süleyman, küçük krallıkta kısa ömürlü bir hanedan kurdular ve en altta kölelerin bulunduğu hiyerarşik toplumda ilkel bir idari yapı oluşturdular. Eski Ahit'teki hikâye şüphesiz özel bir dini mesaj vermek için yazılmıştır ve tarihi değeri sınırlıdır; mesela bilinen hiçbir tapınak binası bu döneme tarihlendirilemez ve Saba Krallığı bu tarihte mevcut değildi. Davud bölgedeki diğer küçük devletlerden birkaçını –Ammon, Moab ve Edom– yendi, ama hükümdarlığı, bu devirde diğer krallar için olduğu gibi, büyük ölçüde özeldi ve kendi prestijine dayanıyordu. Krallığın zenginliği sahil şeridindeki büyük ticaret kentleriyle Akabe Körfezi arasında yer alan ticaret yolları üzerindeki kontrolünden kaynaklanıyordu. Süleyman öldüğü sırada krallık gerilemekteydi ve MÖ 920'lerdeki bir tarihte kalıcı olarak ikiye ayrıldı: kuzeyde başkenti Samiriye olan İsrail ve güneyde başkenti Kudüs olan Yahuda. Eski Ahit'teki hikâye şüphesiz güneyde yazılmıştır; bu nedenle Davud idealize edilmekte ve İsrail'in daima "isyan" halinde olduğu görüşünde ısrar edilmektedir. İki küçük krallık hakkında Eski Ahit dışı kaynaklar çok azdır ve başlıcaları Asur'a aittir. (Asur kayıtlarında çoğu kez Samiriye olarak adlandırılan) İsrail, Asur ile Yahuda arasında bir tampon devlet olarak rol oynuyordu ve bu nedenle daha istikrarsız olma eğilimindeydi. 200 yıl var olduktan sonra MÖ 721'de Asur tarafından fethedilip imparatorluğa dahil edildi. Yahuda, bağımlı bir krallık oldu, ama sözde bağımsızlığını MÖ 587'de, II. Nabukadnezar zamanında Levant'ın geri kalan kısmının büyük bölümünde olduğu gibi, Babil İmparatorluğu'na dahil edilene kadar korudu.

Çağdaş ipuçlarının üstünkörü bir incelenmesi bile bölgedeki dinle ilgili durumun, Eski Ahit'te tasvir edilen nispeten basit durumdan çok daha karmaşık olduğunu gösterir. Yahuda'nın güneyindeki Kuntillet Ayrud'da elde edilen arkeolojik bulgular, baştanrı Yahve'nin çoğu kez bir semavi eşi olduğunu akla getirmekte ve Khirbet el-Kom kaynaklı metinler toplumun bazı kesimlerinin onu dişi olarak gördüklerini göstermektedir. Saf tektanrıcılık çok sonraki bir gelişmeydi ve Eski Ahit'te şiddetle suçlanan "yabancı" tanrıların birçoğunun ortak bir Levant kültüründen alındıkları ve sahil şeridindeki çok daha gelişmiş kentleri temsil ettikleri için bölgedeki ibadetin bir parçası olmaları şaşırtıcı değildir. Bölgedeki dini inançların karmaşıklığı, Ammon'da Deir Alla'daki bir tapınağın duvarına kazınmış Aramice metin vasıtasıyla değerlendirilebilir. Burada Baalam'ın hikâyesi anlatılır (Eski Ahit'te No. 22-24'te yer verilir), ama söz konusu tanrıların hiçbiri İsraillilerle ilişkili değildir.

8.8 Ahameniş İmparatorluğu

MÖ 560 dolaylarında İran'da kurulan imparatorluk, bu tarihe kadar Güneybatı Asya'nın çekirdek bölgesine kıyasla kenarda kalmış bir yöredeydi. Bir sonraki 1000 yıl içinde, Batı Avrasya tarihinin büyük bölümüne egemen olacak olan üç büyük İran İmparatorluğu'ndan ilkiydi. (Adını hükümdar ailesinden alan) Ahameniş İm-

paratorluğu, dünyanın o zamana kadar görmüş olduğu en büyük imparatorluktu ve MÖ 400'den kısa bir süre önce zirvesinde olduğu sırada, batıda Boğaziçi'nden Mısır'a, Kuzey Hindistan'a ve Orta Asya'nın günümüz Kazakistan'ının sınırları kadar içlerine uzanıyordu. Onu Part İmparatorluğu (yaklaşık MÖ 140-MS 224) ve Sasani İmparatorluğu (MS 224-651) takip etti. İran adı, Sasanilerin memleketlerine verdikleri isimden türetilmedir: *Eranşahr*. Pers adı, imparatorluğun (daha geniş anlamda İran dil grubunun bir parçası olan) Persçe konuşulan eyaletini temsil eden Yunanca terimdir. Ahameniş İmparatorluğu'nun tarihini değerlendirmenin zorluğu, imparatorluğa ait kaynakların (özellikle MÖ 522'den sonra) çok az olması ve birçoğunun Yunan kaynaklarından çıkarsanmış olmak zorunda olmasıdır. Yunan kaynakları, temelde sadece kendi sınırlı Ege dünyalarıyla ilgileniyorlardı ve "Persleri" (tümü "Doğu"ya sonradan mal edilen özellikler olan) korkak, köhne, zengin, yozlaşmış ve kadınlar tarafından yönetiliyor olarak göstermekte ısrar ettikleri için hiç güvenilir değillerdir. Aslında zenginlik dışında, bu özelliklerin tam tersi geçerlidir.

Pers ülkesi, Zagros Dağları'nın güneydoğu ucunda yer alan günümüz İran'ının eyaleti Fars'tı. Bölge hakkında, muhtemelen batıda kalan Elam'ın kontrolü altında olduğu yaklaşık MÖ 700'den öncesine ilişkin az şey bilinir. MÖ 646'da bölge Asurluların saldırısına uğradı ve küçük bir krallık bağımsız olmak üzere bağlarını kopardı. Ahameniş İmparatorluğu diğer birçoğu gibi tek bir fatih tarafından kurulmuştu: II. (Büyük) Kyrus (MÖ 559-530). Fetihleri, bilinen en hızlı emperyal yayılma dönemlerinden birine damgasını vurur. Kyrus (Kuraş), küçük Pers krallığının vârisi oldu, bir 10 yıl içinde komşu Susa ve Med krallıklarını yendi ve ardından batıya doğru harekete geçti. Anadolu'da Lidya Krallığı mağlup edildi ve kralı Kroisos esir alındı. Nihayet MÖ 539'da, Babil Kralı Nabonidus (Nabunaid), Opis Savaşı'nda yenildi ve imparatorluğu yıkıldı. Doğuya doğru harekete geçen Kyrus, günümüz Afganistan'ının çoğu bölgesinin ve Orta Asya'nın güneyinin kontrolünü ele geçirmek üzere devletini büyüttü. Yeni bir başkent –(adını Kyrus'un kabilesinden alan) Pasargadee– kuruldu, ama imparatorluğun merkezi Med Krallığı'nın eski başkentiydi – Ekbatana (bugünkü Hamedan). Kyrus öldüğü zaman, batı Avrasya'daki yegâne büyük bağımsız devlet Mısır'dı. Halefi Kambyses (MÖ 530-522) bir donanma kurdu, Kıbrıs'ı fethetti ve ardından MÖ 526'da Memphis'in zaptıyla doruğa ulaşan Mısır istilasını başlattı. Asurluların kurdurduğu Sais Hanedanı'na son verildi.

Kambyses'in ölümünden sonra tam olarak ne olduğu belirsizdir. Kesin olan tek olgu, hükümdar ailesinden olsa da I. Dareios'un (MÖ 522-486) meşru halef olmadığı ve bir dizi isyanı bastırmak zorunda kaldığıdır. Her şeye rağmen denetim hızla yeniden kuruldu ve Ahamenişler MÖ 330'daki kesin yenilgilerine kadar krallık üzerindeki hâkimiyetlerini hiç kaybetmediler. İmparatorluk MÖ 500 dolaylarından sonra çok az sorunla karşılaştı ve ayaklanmalar daha ziyade Mısır'da oldu. İmparatorluk, sayıları hızla artma eğilimi gösteren ve denetim arttıkça daha

paratorluğu, dünyanın o zamana kadar görmüş olduğu en büyük imparatorluktu ve MÖ 400'den kısa bir süre önce zirvesinde olduğu sırada, batıda Boğaziçi'nden Mısır'a, Kuzey Hindistan'a ve Orta Asya'nın günümüz Kazakistan'ının sınırları kadar içlerine uzanıyordu. Onu Part İmparatorluğu (yaklaşık MÖ 140-MS 224) ve Sasani İmparatorluğu (MS 224-651) takip etti. İran adı, Sasanilerin memleketlerine verdikleri isimden türetilmedir: *Eranşahr*. Pers adı, imparatorluğun (daha geniş anlamda İran dil grubunun bir parçası olan) Persçe konuşulan eyaletini temsil eden Yunanca terimdir. Ahameniş İmparatorluğu'nun tarihini değerlendirmenin zorluğu, imparatorluğa ait kaynakların (özellikle MÖ 522'den sonra) çok az olması ve birçoğunun Yunan kaynaklarından çıkarsanmış olmak zorunda olmasıdır. Yunan kaynakları, temelde sadece kendi sınırlı Ege dünyalarıyla ilgileniyorlardı ve "Persleri" (tümü "Doğu"ya sonradan mal edilen özellikler olan) korkak, köhne, zengin, yozlaşmış ve kadınlar tarafından yönetiliyor olarak göstermekte ısrar ettikleri için hiç güvenilir değillerdir. Aslında zenginlik dışında, bu özelliklerin tam tersi geçerlidir.

Pers ülkesi, Zagros Dağları'nın güneydoğu ucunda yer alan günümüz İran'ının eyaleti Fars'tı. Bölge hakkında, muhtemelen batıda kalan Elam'ın kontrolü altında olduğu yaklaşık MÖ 700'den öncesine ilişkin az şey bilinir. MÖ 646'da bölge Asurluların saldırısına uğradı ve küçük bir krallık bağımsız olmak üzere bağlarını kopardı. Ahameniş İmparatorluğu diğer birçoğu gibi tek bir fatih tarafından kurulmuştu: II. (Büyük) Kyrus (MÖ 559-530). Fetihleri, bilinen en hızlı emperyal yayılma dönemlerinden birine damgasını vurur. Kyrus (Kuraş), küçük Pers krallığının vârisi oldu, bir 10 yıl içinde komşu Susa ve Med krallıklarını yendi ve ardından batıya doğru harekete geçti. Anadolu'da Lidya Krallığı mağlup edildi ve kralı Kroisos esir alındı. Nihayet MÖ 539'da, Babil Kralı Nabonidus (Nabunaid), Opis Savaşı'nda yenildi ve imparatorluğu yıkıldı. Doğuya doğru harekete geçen Kyrus, günümüz Afganistan'ının çoğu bölgesinin ve Orta Asya'nın güneyinin kontrolünü ele geçirmek üzere devletini büyüttü. Yeni bir başkent –(adını Kyrus'un kabilesinden alan) Pasargadee– kuruldu, ama imparatorluğun merkezi Med Krallığı'nın eski başkentiydi – Ekbatana (bugünkü Hamedan). Kyrus öldüğü zaman, batı Avrasya'daki yegâne büyük bağımsız devlet Mısır'dı. Halefi Kambyses (MÖ 530-522) bir donanma kurdu, Kıbrıs'ı fethetti ve ardından MÖ 526'da Memphis'in zaptıyla doruğa ulaşan Mısır istilasını başlattı. Asurluların kurdurduğu Sais Hanedanı'na son verildi.

Kambyses'in ölümünden sonra tam olarak ne olduğu belirsizdir. Kesin olan tek olgu, hükümdar ailesinden olsa da I. Dareios'un (MÖ 522-486) meşru halef olmadığı ve bir dizi isyanı bastırmak zorunda kaldığıdır. Her şeye rağmen denetim hızla yeniden kuruldu ve Ahamenişler MÖ 330'daki kesin yenilgilerine kadar krallık üzerindeki hâkimiyetlerini hiç kaybetmediler. İmparatorluk MÖ 500 dolaylarından sonra çok az sorunla karşılaştı ve ayaklanmalar daha ziyade Mısır'da oldu. İmparatorluk, sayıları hızla artma eğilimi gösteren ve denetim arttıkça daha

küçük bir bölgeye sahip olan "satraplık"lara bölünmüştü. Satraplar daima Pers asıllıydı ve konaklama noktalarıyla kilit noktalarda garnizonların yer aldığı bir yol şebekesiyle birbirine bağlanan büyük eyalet kentlerinden hükmediyorlardı. İmparatorluğun satraplık düzeyinin altındaki yönetimi yerel elitler tarafından yürütülüyordu, çünkü başka bir seçenek yoktu. Genel olarak, merkezi denetimin düzeyi, daha önceki herhangi bir imparatorlukta olduğundan muhtemelen daha yüksekti. Persler vergi ödemiyorlardı ve imparatorluğun her yerinde mülk edinebiliyorlardı – başlangıçta topraklar çeşitli türde askeri hizmetler karşılığında bağışlanıyordu, ama imparatorluğun kurulmasından sonra oldukça hızlı bir şekilde bunlar nakdi ödemelere dönüştü ve ordunun büyük bölümünü paralı askerler oluşturdu.

Ahameniş kralı, İran dini –Zerdüştçülük– için çok önemliydi. Bu dinin ve kurucusunun –Zerdüşt– kökeni tam olarak bilinmiyor. Zerdüşt, neredeyse kesin olarak Ahameniş İmpratorluğu'nun kurulmasından önceki bir zamanda, muhtemelen MÖ 630-550 dolaylarında yaşamıştı, ama bu tarihlerin 200 yıl kadar önce olmuş olması da akla yakındır. Zerdüşt hakkında yazılanlar, arkaik bir tarzda ve dilde ve çok uzun bir dönemde yazılmış nazım ve şiirler (*Gathalar*) şeklinde *Avesta*'da toplanmıştır. Zerdüşt, muhtemelen Doğu İran'da yaşıyordu ve kendi öğretilerine başlamadan önce bir rahipti. Bu öğretilerin temeli, dünyanın karşıtlığı* ilkesine, iyi ile kötü arasındaki sonsuz çatışmaya dayanır. Zerdüşt'ün başlattığı dünyanın üçüncü evresinde denge iyilikten ve tanrı Ahura'dan yana değişecek ama insanlar seçim yapmakta özgür olacaklardı, eğer isterlerse, kötülüğü yok etmeye yardım edebileceklerdi. Ölü bedenlerin toprağı kirletmesinler diye açıkta bırakılmasında olduğu gibi, kutsal ateş de ibadette merkezi bir rol oynuyordu. Zerdüştçülük dünyanın büyük dinlerinden birine dönüşüp yayılmadı (Hindistan'daki Parsiler bugün bu inancın önde gelen inananlarından bazılarıdır), ama fikirlerinin, özellikle iyilik ile kötülüğün bir arada bulunması prensibinin, etkisi derindi ve Güneybatı Asya'da ortaya çıkan neredeyse tüm diğer dinleri etkiledi.

Ahameniş İmparatorluğu yaklaşık MÖ 500'e kadar, kuruluşunun ilk 50 yılı içinde, I. Dareios'un egemenliği sırasında Samos, Trakya ve Kuzeybatı Hindistan bölümlerinin eklenmesiyle birlikte kapladığı alanın en geniş sınırlarına ulaşmıştı. Daha o zaman, o güne kadar bilinen en geniş imparatorluğu denetim altında tutmanın temel sorunlarıyla karşı karşıya kalmıştı. MÖ 498'de İonya sahil şeridinin Yunan kentleri ayaklandı ve Sardes kenti yakıldı. Ayaklanma bastırıldı, ama Dareios imparatorluğu daha batıya, Yunanistan anakarasına doğru genişletme hevesine kapılmıştı; MÖ 490'da Maraton Savaşı'nda yenilgiye uğratıldı. Dareios diğer yerlerde başarılıydı: Akdeniz ile Kızıldeniz arasında bir kanal açılmasını emretti, Susa'yı yeniden inşa etti ve hanedanın yeni başkenti olarak Persepolis'i kurdu. Politikasını halefi Kserkses (MÖ 486-465) sürdürdü. Mısır'da ve Mezopotamya'da ayaklanmalar bastırıldı, ama imparatorluğun Yunanistan'a yayılması yine başarısız oldu.

* Bahsedilen ilke, düalizmdir; ruh ve madde, iyilik ve kötülük, yaratan ve yaratılan vb, her şeyde birbirine karşıt iki ilkenin var olduğunu öne süren görüş (ed.n.).

Ahamenişlerin idaresini Thebai ve Tesalya kabul etti, Sparta ve Atina kabul etmedi. MÖ 480'de Yunanlar Salamis'te deniz savaşını ve ertesi yıl Plataea'da kara savaşını kazandılar. Kendi bölgelerinde hareket etme gücüne sahip küçük Yunan kuvvetleri, iyice batıda kendini çok fazla genişletmiş olan Ahameniş İmparatorluğu'nu yenilgiye uğratmaya ancak yeterli olmuştu. İzleyen birkaç 10 yıl içinde imparatorluk, Anadolu sahilleri, Ege adaları ve Trakya'da Yunanlara toprak kaybetti.

Kserkses ve vârisi MÖ 465'te katledildi. Onun yerine tahta geçen Artakserkses, izleyen 40 yıl boyunca hüküm sürdü. Yunanların desteklediği bir Mısır ayaklanması bastırıldı ve Kıbrıs'a yapılan bir Yunan istilası başarısız oldu. MÖ 431'de Sparta ile Atina arasında Peloponnes Savaşı'nın çıkması, Ahamenişlere Ege'de çok daha büyük bir hareket alanı tanıdı ve MÖ 413'te Atinalıların Sicilya'da mağlup edilmesinden sonra İon kentleri üzerinde tam bir denetim yeniden kuruldu. (Yunanlar MÖ 386'da bunu nihayet kabul ettiler.) MÖ 399'da Mısır'ın kontrolü kaybedildi ve 50 yıldan uzun bir süre boyunca tekrar kurulamadı. MÖ 338 dolaylarında bir dizi iç sorun ve saray darbesi olmasına rağmen Ahameniş İmparatorluğu hâlâ güçlü görünüyordu; yine de 10 yıl içinde, Makedonyalı İskender tarafından fethinden sonra, son buldu.

8.9 Yunanistan

MÖ 900 dolaylarında Yunanistan 300 yıl kadar önce Miken'in çöküşünü izleyen "karanlık çağlar"dan çıktığı zaman, eski dünyanın büyük bir bölümü kaybedilmişti. Ama yine de, bir koşul değişmemişti: Bölge Güneybatı Asya uygarlığına ait merkezlerin çeperinde kalmayı sürdürdü ve yüzyıllarca, ekonomik ve kültürel olarak daha gelişmiş alanlara bağımlı kaldı. Belirgin bir şekilde bir "Yunan uygarlığı" olarak görülenlerin çoğu –kent devletleri, kolonizasyon ve Ege ile Akdeniz boyunca yapılan ticaret– Fenikeliler tarafından başlatılmıştı ve daha sonraki Yunan uygarlığına ait özelliklerden birçoğu, ancak Güneybatı Asya'yla kurulan temas sayesinde geliştirildi.

8.9.1 Yunan Alfabesi

[*Bölgede Erken Yazılar* **7.5.2**]

Bu güzergâhla aktarılanların en önemlilerinden biri, Fenike alfabesiydi. Tüm kanıtlar bu alfabenin Yunan alfabesinin kökeni olduğunu gösteriyor. (Mikenlerin tamamen farklı olan Lineer B yazısının tüm izleri MÖ 1200'den sonra kaybolmuştu.) "Harfler" için kullanılan eski Yunanca kelime, "Fenike nesneleri"ydi: *Phoinikeia*. Yunan harflerinin biçimleri Fenikelilerinkinden uyarlanmıştı ve alfabenin sıralaması temelde aynıydı. Yunan harflerinin adları bir anlam içermez, ancak Fenike diline ait anlam içeren kelimelerden gelmişlerdir. Bunun sonucu olarak, *alpha* öküz anlamına gelen *aleph*'ten, *beta* ev anlamına gelen *beth*'ten ve *gamma* fırlayan çubuk anlamına gelen *gimel*'den gelmedir. Yunanca'daki tek önemli fark (Sami dil-

ARKAİK YUNANCA MÖ 8. YÜZYIL	KLASİK YUNANCA ADLAR	FENİKECE MÖ 8. YÜZYIL
A A A	Alpha	𐤀
B	Beta	𐤁
Γ	Gamma	𐤂
Δ	Delta	𐤃
E	Epsilon	𐤄
F	Digamma	𐤅
I	Zeta	𐤆
B H	Eta	𐤇
⊗	Theta	⊗
2	Iota	𐤉
K	Kappa	𐤊
L	Lambda	𐤋
M	Mu	𐤌
N	Nu	𐤍
ǂ	Ksi	ǂ
O	Omikron	𐤏
Γ	Pi	𐤐
Φ	Qoppa	Q
P	Rho	𐤓
Σ	Sigma	𐤔
T	Tau	𐤕
Y	Ypsilon	
Φ	Phi	
X	Khi	
✱	Psi	
	Omega	
M	Sampi	

Çizim 4: Yunan ve Fenike Alfabeleri

lerinde aslında ihtiyaç duyulmayan) sesli harflerin ilave edilmesiydi, ama bu yüzyıllarca önce Levant'ta diğer diller için de yapılmıştı. Yunanca'da özellikle çanak çömlek biçimleri, giyim kuşam, balıkçılık ve denizcilik terimleri gibi alanlarda Sami dilinden gelen önemli miktarda "yabancı kelime" de vardır. Yunan alfabesi, MÖ 850-800 dolaylarında muhtemelen Yunanistan ile Levant arasında yapılan ticaret işiyle ilgilenen tek bir kişi tarafından kurgulanmıştı; bunların Yunan mı yoksa Fenike dilinde mi oldukları bilinmiyor. Bunu Yunanistan'da ani bir kayıt tutma patlaması izledi: MÖ 776 yılının Olimpiyat şampiyonları, MÖ 683 yılının Atinalı yüksek makam sahipleri ve bir 10 yıl kadar sonra ilk kanunnameler. Okuryazarlık yüzyıllarca çok küçük bir elit zümreye özgü oldu ve MÖ 500'den sonrasına kadar, Avrasya'da o zamana dek büyük ölçüde kraliyet kitabelerine, ticari hesaplara, kanunnamelere ve dini ilahilere özgü olan yazının erken kullanımlarından büyük bir sapma yaşanmadı. Tiyatro edebiyatının (Euripides ve Sophocles) ve eleştirel tarihin (Herodotos ve Thucydides) Yunan dünyasında bilinen ilk örnekleri MÖ 500'den sonra görülmektedir. Çinli yasa koyucular hemen hemen aynı döneme tarihlendirilse de, bunları çok kısa bir süre sonra (Yunan yazarlarla birçok benzerliği paylaşan) siyaset ve toplum hakkındaki en erken düşüncelerden bazıları (Plato ve Aristoteles) izledi.

8.9.2 Erken Dönem Yunanistan

Güneybatı Asya kültürünün Yunanistan'a girmesi başlıca iki yer üzerinden gerçekleşti. İlki Suriye kıyı şeridinde, Orontes Nehri'nin ağzına yakın bir liman olan Al-Mina'ydı. Burası MÖ 800'den sonra yaklaşık 500 yıl boyunca hızlı bir şekilde gelişerek başarılı olmuştu ve Antik Yunan ve Roma âlimleri bir Yunan kolonisi olarak görmek istese de, muhtemelen daha çok Yunanistan'la ticaretin yapıldığı bir Fenike limanıydı, bazı Yunan tüccarlar da orada yaşıyordu. İkincisi, özellikle MÖ 725'ten sonraki dönemde (Antik Yunan ve Roma tarihçilerinin "Doğululaşma" aşaması olarak adlandırdıkları) Korinthos kentiydi. Buradaki (ve kısa süre sonra Atina'daki) çanak çömlek bezemesi lotus çiçeklerinin, palmiyelerin ve "hayat ağacı" olarak adlandırılan bezemelerin kullanılmasıyla, ağırlıklı olarak Güneybatı Asya fikirlerinden etkilendi. Yunan dini düşüncelerinin bazıları da aynı kanalla ulaştı. Fenikelilerin Astarte bereket kültünden Adonis kültü türetildi ve Astarte, Afrodit'e ve Adonis de âşığına dönüştü. Yunan tanrılarının genel sistematiği de büyük ölçüde Güneybatı Asya'nın daha gelişmiş mitolojilerine dayanıyordu.

MÖ 900 dolaylarında doğan yeni dünyaya Miken Yunanistan'ından gözle görülür ölçüde önemli bir nüfus akımı vardı; örneğin Attika'da olduğu gibi ayakta kaldıysa da kurumların çok azı varlığını sürdürdü. Başlangıçta küçük topluluklar ortak bir çerçeveyi çok az paylaşarak bir tapınağın çevresinde toplanan insan gruplarından ibaretti. Bereketli topraklar Yunanistan'da çok dağınık halde olduğundan, bu toplumlar zorunlu olarak birbirlerinden kısmen izole olmuş durumdaydı. Nü-

fus arttıkça çok hızlı bir şekilde ve kesinlikle MÖ 800'den çok uzun bir süre sonra olmamak üzere, elverişli toprakların yetersizliği ortaya çıktı. Bu bazı grupları göç etmeye ve Fenikelilerde olduğu gibi sadece ticari merkezlere değil aynı zamanda tarımsal yerleşmelere de sahip koloniler kurmaya zorladı. MÖ 750'ye gelindiğinde, Ege dışındaki ilk koloni kuruldu: İtalya'nın batı sahilinin açıklarında, İschia'daki Pithekoussait. Bunu, Sicilya'da Syracuse (MÖ 733) ile İtalya anakarasındaki (Taranto), Trakya'daki, Byzantium'daki (MÖ 660) ve Kuzey Afrika'daki –MÖ 630 dolaylarında Cyrene– yerleşmeler izledi. Batı Akdeniz'de Massalia'da (Marsilya), Nikaia (İznik)'da (Nice), Antipolis'de (Antibes) ve Emporion'da (Kuzey İspanya'da Ampurias) koloniler kuruldu. MÖ 600'den kısa bir süre sonra kolonizasyon hareketinin ana hamlesi son buldu. En iyi yerlerin çoğunun ya Fenikeliler ya da Yunanla tarafından daha önce alınmış olması muhtemel görünüyor.

Yunanistan'daki küçük yerleşmeler yavaş yavaş mini devletlere evrildi; Korinthos muhtemelen ilk gelişen devletti. Kalkan, mızrak ve kılıçla silahlanmış, ağırlıklı olarak piyade ordularına öncelik veren MÖ 1200 dolaylarındaki askeri devrimden bunlar da etkilenmişlerdi. Yunanistan'da bunlar "hoplitler"di, yani yeni devletlerin yurttaşı olan ve bu tür silah ve zırhları alabilen elitler. "Klasik" Yunan sık sık "demokrasi"nin yurdu olarak tasvir edilse de, bu kısa süre için bir avuç devlete özgü olan ve devamındaki politik gelişmeler üzerindeki etkisi az olan çok önemsiz bir siyaset biçiminden daha fazlası değildi. MÖ 650'den sonraki yüzyılda kurulan çeşitli devletlerin temel yönetim şekli "tiranlık"tı. (Avrasya'nın büyük bölümü için tipik olan küçük hükümdarlıklara verilen Yunanca isim.) Başlangıçta, Yunanistan'ın büyük bir bölümünü kontrol eden oligarşileri devirmiş kısmen sevilen hükümdarlar olmuş olabilirler, ancak kısa sürede soya dayalı hükümdarlara dönüştüler.

8.9.3 Sparta

Tüm Yunan devletlerinin en güçlüsü Sparta'ydı ve 4. yüzyılın ortalarında Makedonya'nın yükselişine kadar Yunan tarihine egemen oldu. Sparta, MÖ 800 dolaylarında Eurypartid ve Agiad ailelerinden iki "kralın" idaresi altındaki dört köyün birleşmesiyle meydana geldi, fetihle büyüdü. Messenia'yla yapılan savaş (yaklaşık MÖ 735-715) en önemli olaydı. Bu bereketli yörenin fethi ve ayakta kalan Sparta devletinin kendine özgü yapısı 300 yıldan fazla değişmeden varlığını sürdürdü. Alışılmadık krallık sistemi dışında pek çok yönden, iktidar *Gerousia* yani 60 yaşın üzerindeki 28 ihtiyardan oluşan konseyde olsa da, her erkek yurttaşın toplantıda oy hakkına sahip olduğu tipik bir "hoplit devleti"ydi. Sparta devletinin doğası, her şeyden önemli olan askeri öncelikleriyle belirlenmişti. Bu öncelikler, ele geçirilen Messenia köylülerinin devlet köleleri, yani *helot*'lar muamelesi görmeleri, köpek derisinden şapka giymek zorunda olmaları ve cezalandırılmadan herhangi bir Spartalı tarafından öldürülebilmeleri olgusuyla, değişmez kılınmıştı.

Zayıf Spartalı erkek bebekler ölüme terk ediliyorlardı, 7 yaşından itibaren katı bir askeri eğitim söz konusuydu ve tüm yetişkin erkekler ortak yemek gruplarına paylaştırılmıştı. Tüm bunlar Sparta devletinin ayakta kalmasının en önemli öncelik olduğunu vurgulamak için tasarlanmıştı. Sparta sistemi o sırada ve daha sonra, devleti bireyin üzerinde tutanlara hitap ediyordu. Hem Platon hem Aristoteles bu sisteme hayrandı –askeri cesarete sadece eğitimde yapılan vurgudan daha kapsamlı bir amaç istiyorlardı– ve Platon'nun eseri olan *Devlet,* Sparta kurumlarının hafif eleştirel bir onayına dayalıdır. Sparta güçlü bir askeri devlet olmakla birlikte, daha geniş ölçekli Yunan sorunlarına müdahale yeteneği, helotları baskı altında tutmak ve ayaklanma başlatabilecek herhangi bir istilayı savmak üzere ordusunun büyük bir bölümünü kendi topraklarında tutma ihtiyacı nedeniyle sınırlıydı. (MÖ 370-369'daki ilk başarılı istila tam da buna neden oldu ve Messenia'nın kaybıyla Sparta sisteminin etkin bir şekilde son bulmasına yol açtı.)

8.9.4 Atina

Genellikle Sparta sisteminden ayrı konumlandırılan Yunan devleti, onu "demokratik" olarak tanımlamak her ne kadar çok aşırı bir basitleştirme olsa da, Atina'dır. MÖ 590'ların sonlarında Solon'un yaptığı bir "reform", iktidarı elde tutmanın eski aristokratik tekeline son verdi, ancak bunun yerine en alttaki grubun tamamen dışarıda tutulduğu ve önemli makamlara ancak tepedeki grubun gelebildiği sınıf esaslı bir sistem getirdi. Reformlar büyük ölçüde etkisizdi ve Atina, MÖ 546-510 arasında Peisistratid ailesinin "tiranlık"ıyla yönetildi. Sparta'nın desteklediği Atinalı sürgünler buna bir son verdi. Bunu takip eden farklı aristokratik klikler arasındaki mücadeleden Kleisthenes'in başını çektiği grup galip çıktı ve kendi yararlarına olmak üzere bir dizi reform yaptılar: Eski "kabileler"i sona erdirdiler ve askeri örgütlenme ve etkili bir kent yönetimi olan *Boule,* yani 500'ler Meclisi'ni seçmenin temeli olmak üzere, Attika'nın tamamı için 10 yapay birim oluşturdular. MÖ 510'dan sonraki 100 yıl içinde, Sparta'ya bağlı bir yönetimden kısa ömürlü bir imparatorluğa dönüştü. MÖ 480-479'daki Ahameniş saldırısına karşı Yunan direnişini yöneten Sparta olduğu halde Atina, MÖ 490'da Maraton'da ve 10 yıl sonra Salamis'te "Persler"e karşı elde edilen başarının çevresinde kendi mitlerini yarattı. Muhtemelen MÖ 477'de bir deniz ittifakı –"Delos Ligası"– oluşturuldu, ama bu, MÖ 454'te Liga hazinesinin Delos'tan Atina'ya götürülmesinin ardından, 25 yıl içinde, bir Atina imparatorluğu haline geldi. Kentin yeniden yapılanmasına, özellikle Parthenon ve Prophylaia'nın inşasına, gelir sağlayan, işte bu hazineden ve Laurion'daki gümüş madenlerinden kaynaklanan zenginlikti. Atina MÖ 462'de Sparta'yla ilişkisini kesti ve Sparta'nın üstünlüğüne meydan okuması, 5. yüzyılın sonunda ezici bir yenilgiye uğradığı Peloponnes Savaşı'na yol açtı.

Teoride Atina, erkek yurttaşlarının demokrasisiydi. *Ekklesia* yani meclis, son söz hakkının sahibiydi ve sürgüne göndermek gibi bazı kararlar için 6000 oy

gerekiyordu. Meclise katılım için ödeme yapılması 390'larda gündeme getirildi. Uygulamada, yurttaşların çoğu meclise katılmıyordu –meclisin toplandığı tepe (Pnyx) yurttaşların beşte birinden fazlasını alamıyordu ve çoğu karar meclise katılabilen az sayıda kişi tarafından alınıyordu–; şehrin dışında yaşayanların düzenli olarak katılabilmeleri çok olası değil. Gündelik yetki, ne görüşeceğine karar vererek ve kendi kararlarını yerine getirerek meclise egemen olan *Boule,* yani 500'ler Meclisi'nin elindeydi. Bu meclise 30 yaşın üzerindeki erkekler seçiliyor ve bir kişi sadece iki kez görev yapabiliyordu. Bu yöntem demokratik gibi görünebilir (ve kesinlikle Sparta'nın *Gerousia*'sından daha demokratikti), ancak uygulamada seçilmek için çok az kişi ortaya çıkıyordu ve tartışmalar, politik meselelere katılacak servete, zamana ve retorik ile halka hitap etme eğitimine sahip ve politik bir hayatın içerdiği önemli riskleri alan küçük bir politik elit tarafından yönetiliyordu. MÖ 411-410 ve MÖ 404-403 arasındaki çok kısa iki oligarşik yönetim dönemi dışında, sistem, Makedonyalıların oy kullanmak için mülkiyet belgesini şart koştukları ve böylece yurttaşların üçte ikisini dışarıda bıraktıkları MÖ 322'ye kadar varlığını sürdürdü.

Bununla birlikte, Atina göründüğünden çok daha az demokratikti. Yetişkin nüfusun sadece yaklaşık altıda biri herhangi bir siyasi hakka sahipti. Tüm kadınlar siyasi sistemin dışında tutulmuştu ve erkek yurttaşların ayrıcalıkları giderek kesin bir şekilde tanımlanmıştı. Aslında bu hak, MÖ 510'da Kleisthenes tarafından yaratılan "kabileler", yani *demes*'ten birine kaydedilmiş olan Atinalı erkeklerin soyundan gelen herkese verilmişti. MÖ 450-451'de bu, Perikles tarafından hem baba hem anne soyundan gelme koşuluyla kısıtlanmış ve böylece bu yurttaşlık dışa kapalı, kendini yineleyen bir gruba dönüşmüştür. Bu koşul, grup olarak sayıları en azından erkek yurttaşlar kadar yüksek olan *metikleri* (yurttaş olmaksızın Atina'da yaşayanlar) sistem dışında bıraktı. Onların özel bir vergi ödemeleri (yurttaşlar normalde muaftı), orduda hizmet etmeleri (toplam olarak ordunun dörtte birini teşkil ediyorlardı) gerekiyordu, ama konut sahibi olamazlardı ve hiçbir siyasi hakları yoktu. Bununla birlikte, Atina demokrasisi hakkındaki temel olgu –Sparta'daki helotlar gibi olmasa da– köleliğe dayanmasıydı. Aslında Atina, dünya tarihinde var olan az sayıdaki köle toplumunun ilkiydi. Güneybatı Asya'daki diğer toplumların çoğu, uygarlığın Mezopotamya'da ortaya çıkışından beri kölelere sahipti, ama bunların toplam sayısı azdı ve toplum ile ekonominin işlevleri açısından önemli değillerdi. Atina'da yaklaşık 100.000 köle vardı ve nüfusun üçte birini oluşturuyorlardı; bu MS 1860'da Amerika Birleşik Devletleri'nin güney eyaletlerinde ki kadar yüksek bir orandı. Köleler toplumun her alanında yer alıyordu. MÖ 477'den sonraki yüzyılda Atina'daki güvenlik gücü, Karadeniz bölgesinden gelen devlet kölelerinden oluşmuştu, devletin ve Atina'nın zenginliğinin büyük ölçüde bağlı olduğu Laurion'daki gümüş madenleri köle işgücüyle çalıştırılıyordu. Atina'da alışılmışın dışında olan şey, toprak yetersizliğine, özgür işgücü fazlasına ve köle işgücü sistemlerinde tipik olan büyük mülklerin bulunmamasına rağmen,

köleliğin boyutuydu. Kölelerin çoğu, muhtemelen bu işi üstlenmek istemeyen Atinalı yurttaş çoğunluğunun küçük çiftliklerinde çalışmış olmalı. Bu yurttaşlar Atina'nın yarı demokratik politik işlerine katılmak üzere vakit bulabiliyorlarsa, bunu yaşamın her alanında köleleri çalıştırdıkları için yapabiliyorlardı. Kölelerin çoğu, mağlup edilmiş düşmanların köle yapılmasından çok, iyi örgütlenmiş bir köle ticaretiyle temin ediliyordu. Yunanlar zamanlarının çoğunu dış düşmanlardan çok birbirleriyle savaşarak geçiriyorlardı. Kendilerinin tüm diğer insanlardan, özellikle de "barbarlardan", üstün oldukları görüşüne sıkı sıkıya bağlı olan Yunanlar, bu sistemden oldukça memnundu. Aristoteles, hem efendinin hem kölenin işine yarayan köleliğin "doğal" durumunun güçlü bir savunucusuydu. *Politika* adlı eserinde; "Bazıları hür doğar, bazıları köle, ve ... köle olarak hizmet etmeleri her iki taraf için de doğru ve uygundur" iddiasında bulunmuştur.
[*Geç Dönem Roma'da Kölelik* ***9.6***]

8.10 Makedonya İmparatorluğu

Hem Yunan kent devletleri hem Ahameniş İmparatorluğu MÖ 350'den sonra çok çabuk gelişen, ama hızla dağılan Makedonya İmparatorluğu tarafından yok edildi. Bu imparatorluğun tarihi, birçok bakımdan 200 yıl önce Büyük Kyros zamanında Ahameniş İmparatorluğu'nun ortaya çıkışına benzer –daha önce Güneybatı Asya'nın "uygar" dünyasının çeperinde kalmış bir grup tarafından yapılan bir dizi hızlı fetih– fakat Makedonyalılar, imparatorluğun bir bütün halinde ayakta kalmasını sağlayan kurumları ve yapıyı geliştirmediler.

8.10.1 İskender

Kuzeyde, Yunan dünyasından uzakta yer alan Makedonya, başlangıçta Ahamenişlerin otoritesini tanıyan bağımlı bir krallık olarak ortaya çıktı; Philippos'un egemenliği altında MÖ 340'larda da büyük bir güce dönüştü. Philippos, MÖ 338'de (Atina, Boetia ve Korinthos'un dahil olduğu) Yunan kentlerinin çoğunu Khaironeia Savaşı'nda mağlup etti. Ertesi yıl Makedonya'nın egemenliğinde anakara devletlerinin bir ittifakı kuruldu ve Ahamenişlere savaş ilan edildi. İttifakın dışında kalan önemli tek devlet Sparta'ydı. MÖ 336'da Philippos esrarengiz koşullar altında suikaste kurban gitti. İktidara gelen oğlu İskender ise Thebai ayaklanmasını bastırdıktan sonra Yunanistan'ın ve kuvvetlerinin denetimini ele geçirdi. Giriştiği savaş ilk başta, 150 yıldan daha uzun bir süre önceki olayların tersine dönmesi, Anadolu'daki Yunan kentlerinin Ahamenişlerin kontrolünden "kurtarılmış" olması gibi görülebilirdi. (Aslına bakılırsa kentler büyük ölçüde kendi kendilerini idare ediyorlardı ve İskender'in fethinden sonra haraçlarını Ahameniş kralının yerine ona verdiler.) İssos Savaşı'ndan (MÖ 333) sonra İskender Ahameniş İmparatorluğu'nun önemli eyaletlerine girince savaş bir fetihe dönüştü. MÖ 332'de Tyros [bugün Sur] alındı ve ertesi yıl Mısır fethedildi. (Burada Ahameniş idaresinin devrilmesi nedeniyle biraz sempati

duyulmuş olabilir.) Yeni bir başkent, Aleksandreia [İskenderiye] kuruldu. Ahameniş Kralı III. Dareios iyi savaştı, ancak İskender hem iyi hem de şanslı bir generaldi ve MÖ 331'de Gaugamela Savaşı'nda kazanılan zafer Makedonyalıların, imparatorluk başkenti Persepolis'e girmelerine imkân verdi. Ertesi yıl Dareios öldü ve Ahameniş İmparatorluğu son buldu.

Bu noktadan itibaren İskender'in megalomanik eğilimleri daha güçlü hale geldi. Kayıtsız şartsız sadakat bekliyor ve hem kutsallığına dair propagandasına ve hem de komplolar hakkındaki paranoyasına inanıyordu. Fetih ve kişisel şan ve şöhret dışında çok az şeyle ilgileniyordu. Dareios'un ölümünden sonra üç yıl, temelde Ahameniş İmparatorluğu'nun iyice doğusunda seferler düzenledi; Hindukuş Dağları'nı aştı, Seyhun (Sir Derya) Nehri'ne ulaştı, Sogdiana ve Baktriya'daki ayaklanmaları bastırdı ve İndus Vadisi'nde sefer düzenledi. Onun "bilinen dünyanın sonu"na ulaştığı düşüncesi sadece bir Yunan kibriydi. Bölge Yunanlar için yeni olabilirdi, ancak 200 yıldır Ahameniş İmparatorluğu'nun bir parçasıydı ve İskender, Hindistan hakkında çok az şey biliyor, Çin hakkında ise hiçbir şey bilmiyordu. MÖ 326'da batıya geri dönüşünden sonra İndus Vadisi'nde fethettiği yerler hızla kaybedildi. Hayatının son üç yılı, muazzam bir alana yayılmış, dünya tarihinde o zamana kadar bilinen en büyük imparatorluğunun yedi yıl ya da biraz fazla sürmüş denetimini elinde tutmaya çalışmakla geçti. İmparatorluk sınırlı sayıda idari yapıya sahipti. Mali ve askeri konular (Yunanların değil) Makedonyalıların elindeydi, ama yerel hükümdarlar ve valiler fetihten sonra genellikle yerlerinde bırakılmışlardı. İmparatorluğun merkezi, stratejik ve mali nedenlerle batıdaki Yunan eyaletlerinden çok daha zengin olan Mezopotamya'ydı. MÖ 323'de İskender burada, Babil'de öldü.

8.10.2 Helenistik Krallıklar

Sonraki 20 yıl boyunca İskender'in generalleri ganimetin paylaşılması için savaştılar. Birkaç yıl süreyle İskender'in süvari komutanı Perdikkas, imparatorluğu birlik içinde tutacak bir uzlaşma sağlayabilecek gibi göründü, ama MÖ 320'de rakipleri tarafından katledildi. Temelde Frigya satrapı Antigonus'un tüm imparatorluğu kontrol etme girişiminin etrafında yoğunlaşan sürekli değişen ittifaklar ve pozisyon kapma çabalarıyla karmakarış bir dizi çatışma ortaya çıktı. Antigonus, MÖ 301'de rakiplerinin bir koalisyonu tarafından İpsos Savaşı'nda yenildi. Bu olay, imparatorluğun son 5 yıldır kendilerine kraliyet unvanları vermekte olan generaller arasında bölünmesini kesinleştirdi. Ortaya çıkan yeni krallıkların İskender'den önce var olan devletlerin halefleri olduğu açıkça görülebilir. Ptolemaios, Mısır'ın kontrolünü ele geçirdi (ve İskender'in naaşını İskenderiye'ye götürdü). İran, Mezopotamya ve Kuzey Suriye Selevkos'un payına düştü ve Lysimakhos, Anadolu ve büyük bir bölümü ile Trakya'yı kontrol etti. MÖ 301'den sonra, halef devletler arasındaki neredeyse art arda yapılan savaşların çoğu, eski Makedonya yurdunu ve Yunanistan'ı kontrol etmek içindi. Bu bölge, kuzeyden gelen göçebe gruplar

tarafından istila edilmeden önce, önce Antigonus sonra da Mısır kralının egemenliği altında oldu. Nihayet Antigonus'un torunu Antigonus Gonatus bir krallık kurabildi.

Halef krallıklar içinde muhtemelen en güçlüsü, bölgede uzun zamandan beri yerleşik hale gelmiş olan kurumlara güvenebilen Mısır'dı. Levant ve Güney Suriye'deki eski etki sahası yeniden oluşturuldu, MÖ 290'larda Kıbrıs bir süre için fethedildi ve Rodos ile ittifak halinde, Ege bölgesinde yapılan ticaret denetim altına alındı. Ticaretten sağlanan gelirler, hem paralı askerlerin hem de orduda egemen olmaya başlamış olan Mısırlı birliklerin maaşlarının ödenmesinde hayati bir rol oynuyordu. Krallığın merkezi kozmopolit yeni başkent İskenderiye'ydi. Bununla birlikte, neredeyse sürekli savaş halinde olmanın sonucunda ortaya çıkan mali baskı ve vergilerin gitgide artması, iç sorunların büyümesine ve köylü ayaklanmalarına sebep oluyordu. Bir iç savaş sonrasında, MÖ 207-186 arasında Yukarı Mısır, Nübyeli hükümdarların idaresi altında ayrıldı ve etkili yönetim şekli Aşağı Mısır'da bile çöktü. Bundan sonraki yüzyılda Mısır devleti zayıf ve etkisizdi. Selevkos devletinin tarihi, MÖ 300 dolaylarındaki zirvesinden sonra neredeyse sürekli bir gerilemenin tarihiydi. Doğuda Baktriya, on yıllarca büyük ölçüde bağımsız olmasına rağmen satrap Diodotus'un isyanının devamında MÖ 250 dolaylarında ayrıldı. Baktriyalılar Hindukuş Dağları'nı aşıp Kuzeybatı Hindistan'da kendi Gandhara krallıklarını kurdular. İran'da iktidar istikrarlı bir şekilde Partların eline geçti ve MÖ 188'de, Anadolu'nun büyük bir bölümü kaybedilmişti. Daha büyük kayıpların ardından Selevkosların elinde hükmedebilecekleri, sadece Kuzey Suriye'de küçük bir bölge kaldı.

İskender'in ve Helenistik krallıklardaki haleflerinin büyük başarısı Antik Yunan ve Roma tarihçileri tarafından daima, üstün bir Yunan kültürünün doğuya doğru yayılması olarak görünmüştür. Örneğin Amuderya kıyısındaki Ali Khanum'da (bugün Afganistan'ın kuzey sınırı), bir Yunan jimnazyumunun kalıntıları ve Delphoi'de bulunan benzer bir sütundan kopya edilmiş olan 140 ahlaki öğretinin kazınmış olduğu bir sütun yer alır. Mısır'da yönetim çift dilli olsa da, Yunanca devlet dili olarak yayıldı. (Büyük ölçüde Ahameniş İmparatorluğu'nun *lingua franca**sı olan Aramicenin yerini aldı.) MÖ 250 dolaylarına kadar çeşitli Helenistik devletlerde bir Yunan kolonizasyon dalgası gerçekleşti ve yeni birçok Yunan kenti kuruldu. Fakat (Mısır, Mezopotamya, İran ve Kuzeybatı Hindistan gibi yörelerde çok uzun zamandan beri yerleşmiş olan kültürlere "üstün" olmayan, sadece farklı olan) Yunan kültürünün yayılması, imparatorluğun asıl amacının –sömürü, yağma, mali ve askeri kontrol, vergilendirme ve yerli halkın ağır şekilde çalıştırılması sayesinde saltanat süren Makedonyalı elitler için zenginliklerin toplanması– yanı sıra büyük ölçüde tesadüfiydi. Helenistik dünya boyunca şu veya bu şekilde bir homojenlik, Makedonyalı ve Yunan küçük bir elit zümreye mahsustu. Yunanlar kendi üstünlüklerine inanıyor,

* Ortak bir dili olmayan toplulukların birbirleriyle anlaşmak için kullandığı karma dil (ed.n.)

kendilerini sanat ve edebiyatta idealize ediyor ve diğer tüm gelenekleri aktif düşmanlığa varacak düzeyde hor görüyorlardı. Jimnazyumlar, tapınaklar ve tiyatrolar gibi Yunan kurumlarının yaygınlaşması, bir "sömürge" kültürü olarak Yunanların büyük ölçüde yerli halktan kopuk yaşadığı yerlere özgüydü. Egemen elitlerin kültürü, sömürgelerin çoğunda olduğu gibi, temelde yeni sistemin içinde ilerleme umudu olanlar tarafından benimseniyordu. Aynı zamanda Hindistan ve İran'dan batıya, Akdeniz'e doğru bir düşünce akışı vardı. Bu belki de, İskender'in Orta Asya ve Hindistan ticaret yollarının kavşağındaki büyük ticaret şehri Taksila'da, Caynacı ve Budist geleneklerine sahip Hintli zahitlerle şahsen karşılaştığı erken bir tarihte başlamıştı.

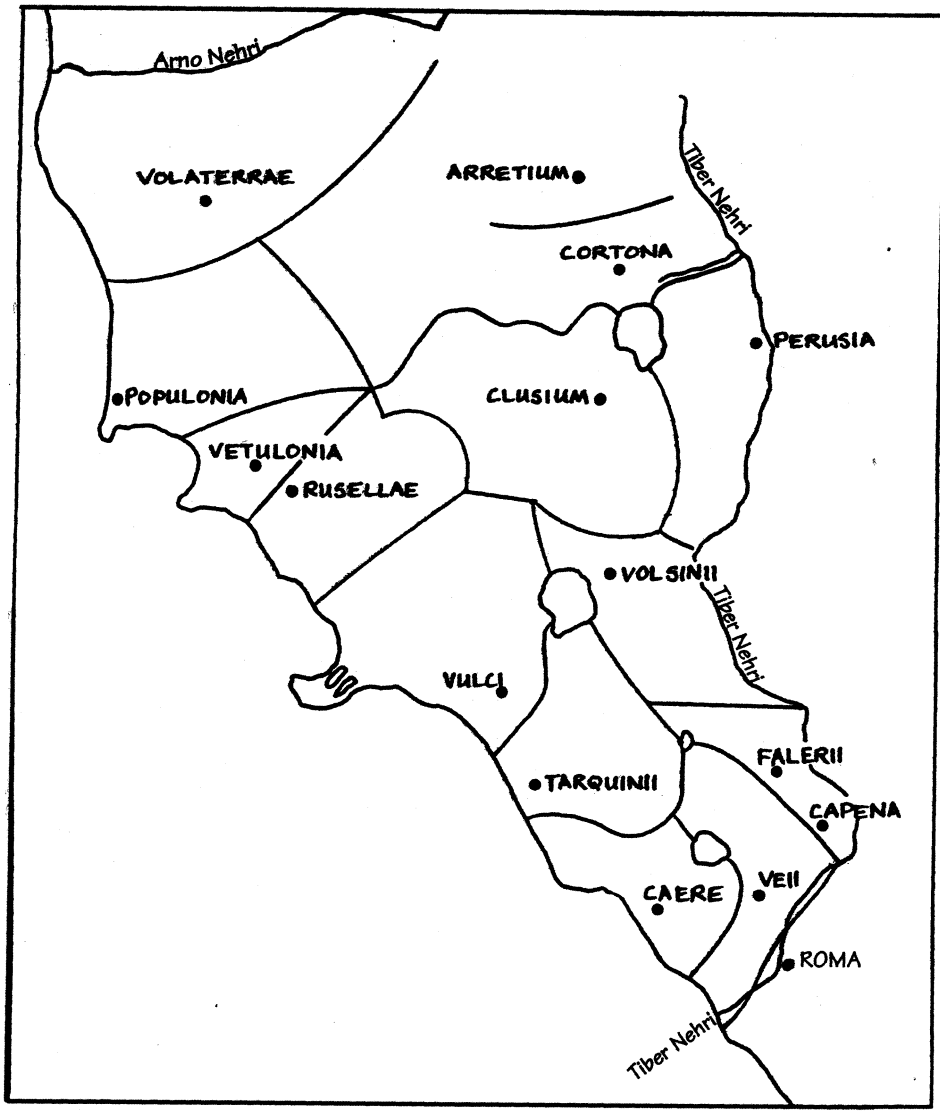
8.11 İtalya'nın Uygarlığa Katılması

8.11.1 Etrüskler

MÖ 1000'den sonrasına kadar İtalya, Güneybatı Asya ve Ege'deki gelişmelerden pek etkilenmemişti; bu dünyaya önce Fenikeli daha sonra Yunan tüccarların faaliyetleriyle yavaş yavaş dahil oldu. Bilinenlerin çoğu, bu tüccarlar ile İtalya'nın batı sahilinde Roma'nın kuzeyindeki, Etruria bölgesinde* yaşayan yerli halk arasındaki etkileşime dairdir. Bu etkileşim, ilerlemede daha öne geçmiş tüccarlarla yapılan ticaret ve temasları denetim altında tutan elitlerin sahip olduğu gücün emniyete alınması ve gelişmesi aracılığıyla, yerel grupların küçük devletler halinde gelişmesinin hızını artıran dış ticaretin etkisinin başka bir örneği olarak ortaya çıkar. MÖ 1000 dolaylarında "Villanova" olarak bilinen yaygın bir kültür, iyice güneyde yer alan Salerno'ya kadar İtalya'nın büyük bir bölümündeki demir kullanan tarımsal köyleri kapsıyordu. Yaklaşık MÖ 800-700'den sonraki dönemde, ticaret arttıkça ve özellikle sahil kesiminde ve Vulci, Volaterrae (Volterra), Veii, Tarquinii ve Russallae gibi yerlerde köyler gelişip küçük kasabalara dönüştükçe, Etruria'da Etrüsk kültürü diye bilinen daha gelişmiş bir kültür gelişti. Bölgenin sahip olduğu zenginliğin büyük kısmı, İtalya yarımadasında bulunan az sayıdaki maden yataklarının bazılarından geliyordu. Yöre halkı kendine Etrüsk değil "Rasenna" diyordu. Etrüsk onlara sonradan verilmiş bir addı. Kökenleri belli değildir ve yazıları tam olarak deşifre edilememiştir. Bazı uzmanların Anadolu kökenli olduğunu ileri sürdükleri, Hint-Avrupa dil ailesine ait olmayan bir dil konuşmuş olabilirler. Bununla birlikte, Etrüsk kültürünün gelişim süreci, çok güçlü bir süreklilik gösteren Villanova kültürünün etkisiyle, tamamen yerel kalmış gibi görünüyor.

Etrüskler, Fenikeliler ve Yunanlar gibi kent devletleri halinde örgütlenmişlerdi ve Fenikeliler gibi krallar, yani *Lauchme* tarafından idare ediliyorlardı. Hükümdarların hâkimiyet sembolleri, sonradan Roma'da olduğu gibi, bir balta ve bir demet asadır (*fasces*). MÖ 600 dolaylarından itibaren, krallar bir oligarşi idaresiyle yer de-

* Bugün Toscana bölgesi (ed.n.).

Harita 20: Etrüsk Kentleri

ğiştirmiş gibi görünüyor; şayet bu doğruysa, MO 510'da Tarquinius'un kovulmasına dair Roma söylencesi aynı sürecin bir parçası olmalıdır. Etrüsk kentleri (kentlerin adları bilinmemekle beraber), ortak bir kutsal yeri ve *zilath mechl rasnal,* yani "Rasenna halkının yüksek görevlisi"ni içeren bazı ortak kurumlara sahip on ikili bir ittifak halinde örgütlenmiş; bu ittifak, temelde ortak askeri eyleme nadir olarak kalkışmış ve dini işlevli olmuş gibi görünüyor. Etrüsk kültürü büyük ölçüde anıt mezarları ve düşmanlarının, özellikle de Roma'nın, ara sıra yazdıkları aracılığıyla

bilinmektedir. Etkileri İtalya boyunca geniş bir ölçekte yayılmıştı; bu ortak kültürün kesin doğası ve bir tür "imparatorluk"u temsil edip etmediği bilinmese de, MÖ 500'lerde kuzeyde Po Vadisi'nden güneyde Campania'ya kadar uzanıyordu.

8.11.2 Erken Dönem Roma

Roma Etrüsk dünyasının parçası olarak gelişti. Roma'nın tepelerindeki –Palatine, Esquiline ve Quirinal– küçük tarımsal köyler MÖ 700 dolaylarına tarihlendirilir. Bir yüzyıl kadar sonra yerleşimciler vadilere indi ve sonradan Forum olacak bölgenin drenajına* başladılar. O tarihte Roma'yı Etrüsk kralları yönetiyordu ve bu dönem süratli bir büyüme ve ilk kamu binalarının inşa edilme dönemiydi. Erken Roma kültürünün büyük bir bölümü Etrüsktü. Capitolino tanrılar üçlüsü –Jüpiter, Iuno ve Minerva– Etrüsk kökenliydi. MÖ 500 dolaylarındaki bir tarihte Etrüsk hükümdar kovuldu ve denetimi yerel bir oligarşi ele geçirdi.

Roma'nın siyasi sisteminin Yunan kent devletlerinin sistemiyle bazı benzerlikleri vardı, ama "demokrasi" Atina'da olduğundan daha da sınırlıydı ve yönetici elit, iktidar üzerinde sıkı bir denetim kurmuştu. Roma'nın en çok benzediği Yunan devleti Atina değil, militarist Sparta'ydı. Erken devletin temelini *proletarius,* yani topraksız ırgattan farklı görülen özgür tarımsal mülk sahibi yani *assiduus* oluşturmuştu. MÖ 107'ye kadar, lejyoner olarak hizmet etmek *assiduus*'un hem hakkı hem göreviydi. Meclisteki oylama –*comitia centuriata*†– ilk oyu kullanan daha zengin ve daha iyi silahlanmış ordu birliklerine göre yapılıyordu. Mecliste tartışma yapmak mümkün değildi. Senato'nun sunduğu öneriler sadece kabul veya reddedilebilirdi. Senato, katı bir mülkiyet sınavından geçmeleri gereken elit soylu ailelerden‡ oluşturuluyordu. Daha düşük dereceli diğer mevki sahipleriyle birlikte yılda iki üst düzey yönetici, yani konsül, bu elitler arasından seçilirdi. Bu elit zümrenin herkese açık olmayan doğası, yükselen bir zengin toprak sahipleri –*pleb*– unsuruyla büyük bir çatışmaya yol açtı. Çatışma, MÖ 342'de biraz daha geniş bir yönetici elitin oluşturmasıyla sonunda çözüme kavuştu; *plebler* kendi meclislerini, konsüllerin kararları hakkında veto yetkileri olan iki üst düzey görevli de tribünleri§ kazandı. İktidardaki elit zümre içindeki politik çatışma çok sertti ve bazen daha da yayılıp meclise de yansıyordu, ancak –yayılmak ve ganimet elde etmek üzere askeri bir temel üzerine kurulmuş– Roma devletinin amacı ve kesin ilkeleri üzerinde güçlü bir uzlaşma vardı.

---

* Roma, bataklık ova toprakları üzerine kurulmuştur (ed.n.)

† Yüzler Meclisi (ed.n.)

‡ Patrici (ed.n.)

§ Lat. *tribunus,* Yun. *tribounus*. Roma Cumhuriyeti ve İmparatorluğunda, siyasal meclisler her bir oyun eşit ağırlık taşıdığı bir ortam sunmuyordu. Atina'nın halk meclisi (*ekklesia*) sisteminden farklı olarak, Roma'da sınıf sistemini yansıtan bir meclis sistemi söz konusuydu. MÖ 494'te kurulan *Pleblerin* Tribünü, *pleb* sınıfının haklarını savunmakla görevliydi (ed.n.).

MÖ 500'den sonra Romalılar kentin yakın çevresi üzerinde denetim elde etmek amacıyla, MÖ 396'da Veii'nin zaptedilmesiyle sona eren bir dizi küçük savaş halinde her yıl savaşa girdiler. Devamındaki 60 yıl boyunca Roma güneye doğru ilerledi, ama İtalya'da, MÖ 295'te Sentinum Savaşı'ndaki zafere kadar, Po Vadisi'nin güneyinde Roma egemenliği söz konusu olmadı. Roma'nın yakın çevresinde yer alan bazı toplumlar yurttaşlığa kabul edilmişlerdi, ama MÖ 295'ten sonra İtalya'daki en büyük halk topluluğu "müttefikler"den oluşuyordu. Savaşta yenildikten sonra Roma'ya bağlanmışlardı ve asker sağlamakla yükümlüydüler ve yurttaş olmasalar da yeni fetihlerden birtakım kazançlar elde edecek durumdaydılar. MÖ 290'larda Roma hâlâ, profesyonel ordusu ve kalıcı bir bürokrasisi olmayan, yarı amatör bir elit tarafından yönetilen çok sınırlı bir üst yapıya, kıt kanaat geçinen ezici bir köylü çoğunluğa sahip çok küçük bir devletti. Ya çok az sikke kesiliyordu ya da hiç kesilmiyordu ve ticaret yapma seviyesi hâlâ düşüktü. Yerel bir güçtü ve hâlâ Avrasya dünyasının çeperinde yer alıyordu.
[*Geç Dönem Roma* **9.5**]

8.12 Avrasya'nın Çeperi: Orta ve Batı Avrupa

[*Erken Dönem Avrupa* ***3.3.1***]

Avrupa'nın geri kalan kısmı sosyal, ekonomik ve siyasi örgütlenmede İtalya yarımadasından bile düşük bir seviyede olmaya devam etti. MÖ 750 dolaylarından itibaren sadece demir aletlerin ve silahların kullanılmaya başlaması, tarımsal köyler ve az sayıda maden üretim merkezinde yer alan bir toplumda daha büyük bir örgütlenmeye ve hiyerarşiye doğru yavaş yavaş gelişmekte olan eğilimleri güçlendirdi. Savaşçılardan ve reislerden oluşan elitler, silahları –bazıları ilkel arabaları– ile birlikte tümülüslere gömülüyorlardı. Tepelerde yer alan kalelerin bazıları bu elitlerin konutlarına dönüştü. Akdeniz'le birlikte gelişen ticareti denetim altında aldıklarında, yaklaşık MÖ 600'den sonra güçleri daha da arttı. Bu ticaret, temelde Kuzey İtalya ve Rhone Vadisi'ndeki yollara egemen olan Marsilya'daki Yunan ticaret kolonisi üzerinden yapılıyordu. Kilit önemde bir merkez, Yukarı Tuna kıyısında yer alan Heuneburg yerleşimiydi; tabanı 183 metre eninde ve 550 metre uzunluğunda olan üçgen şeklindeki yüksek bir burnun üzerine yayılmış ve taş bir temel üzerine oturan fırınlanmamış tuğlalardan yapılmış bir savunma duvarıyla çevrilmişti. Şüphesiz, güneye giden ticaret yolları üzerinde denetim kurmaları ve Akdeniz'den gelen prestijli ürünlere sahip olmaları sayesinde zenginleşen ve güç kazanan yerel bir reisin ve savaşçı elitlerinin konutuydu.

MÖ 500-450 dolaylarında, Orta ve Batı Avrupa'daki toplumlarda bilinmeyen sebeplerden kaynaklanan büyük bir değişim, mevcut merkezlerde bir gerileme ve güneyle yapılan ticarette bir duraklama, meydana geldi. Bu değişim, La Tène* diye bilinen yeni bir kültürel tarzın ortaya çıkışıyla karakterize olmuş ve sık sık

* İnsan kafası motif ya da masklarıyla tamamlanan hayvan ve çiçek desenleri (ed.n.)

"Keltler"le ilişkilendirilmiştir. "Keltler"in kimler olduğu ve kültürle dil arasındaki bağlantının ne olduğu soruları, son derece yanıltıcı hale gelmiş olabilir ve MS 500'den itibaren 1000 yılı aşkın bir süre içinde bölgede gelişen kültürlere, hatta Hıristiyan kilisesine, "Keltik" teriminin atfedilmesi bu soruları hiç basitleştirmedi. Tüm bu özellikler tek bir isim altında toplanamaz. Batı ve Orta Avrupa'da yaşayan insanların kendilerine Kelt dediklerine dair hiçbir kanıt yok. İsim, muhtemelen yerli kabilelerden birine *Keltoi* diyen ve küstahlıklarının ve kibirlerinin alışıldık bileşimiyle bunu "barbar" hinterlantta yaşayan herkes için kullanan Marsilya'daki Yunan kolonisinden kaynaklanmaktadır. Terim daha sonra, Romalılar kime Kelt demek istemişlerse onlar için kullanıldı. Ancak; burada bile bir karmaşa vardır: Galya'nın üçte birinin Keltik olduğunu bir tek Caesar rapor etmiştir ve Romalılar, Britanya'yla İrlanda'yı "Keltik" olarak değerlendirmemişlerdir. Hint-Avrupa dil ailesinde bir Kelt dil grubu vardı, ama sadece Romalıların ulaşmadığı yerlerde (İrlanda gibi) varlığını sürdürmüş ve Britanya gibi yerler de onlardan sadece biraz etkilenmişti. Bununla birlikte, Kelt dili konuşulan yörelerle La Tène sanat stili arasında basit bir denklik yoktur. İberya'da Kelt dili konuşulan yörelerde bile çok az La Tène sanatı vardır ve bu stilin en iyi örneklerinden bazıları bir Germen dilinin konuşulmuş olduğu Danimarka'da bulunmuştur. Keltler fikri, Hint-Avrupalılarda olduğu gibi, doğudan gelen göçler fikriyle kaçınılmaz olarak ilişkilendirilmiştir. Bununla birlikte, bu teoriyi destekleyecek fazla delil de bulunmaz. Bu tarihten önce Avrupa'da konuşulmuş olan diller hakkında delil olmadığı için, bu "Keltik" gruplar, dillerini çok uzun süren bir dönem içinde farklılaştıran çiftçilik yapan özgün toplumlardan daha fazlası olmayabilirler. MÖ 400 dolaylarında Kuzey İtalya'ya gelişlerinin dışında göçler muhtemelen tarihlerinde küçük bir rol oynadı.

MÖ 450 dolaylarından itibaren Avrupa'da birbiri ardına çok farklı toplumlar ortaya çıktı. Ticaretin ve ardından Roma yayılmasının baskısı altında, Akdeniz'e en yakın kuşaktaki gelişme en hızlısıydı. MÖ 1. yüzyılda Galya'da (Caesar'ın terimi olan) *oppida*'lar, yani örgütlü devletlere dönüşmenin eşiğindeki toplumları denetimleri altında tutan elitlerin yaşadığı tepelerin en yüksek yerlerine kurulmuş müstahkem yerleşmeler yer alıyordu. Çekoslovakya'da Msecke Zehrovice gibi önemli "endüstriyel" köyler gelişti. Bavyera'da, demir çiviyle birbirine tutturulmuş 400 tonun üzerindeki kütüklerden yapılmış 6 kilometreden daha uzun bir savunma duvarına sahip Manching gibi büyük ticaret merkezleri de yer alıyordu. Tüm bu özellikler Avrupa'da Alpler'in kuzeyinde daha önce görülmüş olanlardan çok daha büyük bir sosyal örgütlenmeyi gerektiriyordu. Diğer taraftan Britanya'da yer alan Pennines gibi birçok dağlık alanda bulunan toplum Çin, Hindistan ve Güneybatı Asya'daki gelişmiş Avrasya toplumlarından dünyalar kadar uzak, dağınık halde, çok yoksul bir tarım köyleri birikiminden daha fazlası değildi.

GENEL GÖRÜNÜM 4

MÖ 500'de Dünya

Dünya Nüfusu: 100 milyon

BÖLGESEL NÜFUSLAR:
Çin: 30 milyon, **Hindistan:** 25 milyon,
Yunanistan: 3 milyon

BÜYÜK KENTLER:
Babil (250.000), **Ekbatana** (200.000),
Loyang (150.000), **Atina** (150.000), **Sravasti** (150.000),
Memphis (100.000), **Kartaca** (50.000)

OLAYLAR

- Polinezyalıların Fiji, Samoa ve Tonga'ya yerleşmesi
- Çin'in birçok devlete bölünmesi – "İlkbahar ve Sonbahar Dönemi"
- Kuzey Hindistan'ın sayısız küçük krallığa bölünmesi
- Ahameniş İmparatorluğu'nun Boğaziçi'nden Mısır, Mezopotamya, Kuzeybatı Hindistan ve Orta Asya'ya kadar hüküm sürmesi
- Kartaca İmparatorluğu'nun Orta ve Batı Akdeniz'de egemen olması
- Yunanistan'da küçük devletler ve Akdeniz'de Yunan kolonileri
- Orta İtalya'da Etrüsk kentleri, Roma bağımsız
- Mezo Amerika'nın Körfez sahilinde Olmek uygarlığı zirvesinde Oaxaca'da Monte Albán'ın ortaya çıkışı
- Peru sahil vadilerinde tören merkezleri
- Orta ve Batı Avrupa'da La Tène kültürünün ortaya çıkışı
- Kuzey Hindistan'da Budacılığın ve Caynacıların ortaya çıkışı
- Çin'de ilk dökme demir üretimi
- Peru'da madeni (altın ve bakır) eşyaların yapımı
- Batı Afrika'da demir işçiliği

9
Avrasya Dünyasının İlişkilenmesi

(MÖ 200-MS 200)

MÖ 200 dolaylarına kadar Güneybatı Asya ve Çin'deki imparatorluklar ve devletler Avrasya kıtasının zıt uçlarında, neredeyse tamamen birbirlerinden izole halde gelişmişlerdi. Mezopotamya, İndus Vadisi'yle ticaret yapıyordu ve İran'ın Kuzeybatı Hindistan'la temasları vardı. İskender'den sonra Akdeniz dünyası, Maurya İmparatorluğu'ndan şöyle böyle haberdardı. Çin, bırakın daha batıdaki bölgeleri, Hindistan'la bile temas kurmuş gibi görünmüyor. Çok sınırlı ve dolaylı yegâne diğer olası temaslar, Orta Asya'da dağınık durumda bulunan göçebe kavimler vasıtasıyla olmuş olmalı. Avrasya'nın uzak uçları arasında gidip gelen önemli teknolojiler, ticaret ya da fikirler söz konusu değildi. Bu durum MÖ 200 dolaylarından sonra değişmeye başladı. Can alıcı etken, Ch'inler ve Hanlar devrinde birleşik Çin'in gelişmesiydi. Bu gelişme, sonunda Çin'i İran'daki Part İmparatorluğu ve Baktriya'daki daha küçük Kuşan Krallığı ve Kuzeybatı Hindistan'la temasa geçiren, Orta Asya'da batıya doğru bir Çin yayılmasını başlattı. Buna paralel olarak, Roma'nın Part İmparatorluğu'nun Mezopotamya'daki sınırlarına doğru doğuya yayılması, Çin'den Akdeniz'e kadar uzanan zincirin son halkasını oluşturdu. Dünya tarihinde ilk defa olmak üzere, Avrasya'nın ayrı parçaları biraraya getirildi. Bağlantılar ilk başta kararlı değildi, ama MÖ 200'den sonraki 400 yıl içinde büyük bir ticaret ağı kuruldu. Farklı Avrasya toplumları büyük ölçüde hâlâ birbirlerinden bağımsızdı, ancak aralarındaki bağ bundan sonra hiçbir zaman tamamen kopmadı.

9.1 Çin: Birleşik Devletin Kurulması

[*Erken Dönem Çin 8.2-8.4*]

MÖ 221'de birleşik Çin devletinin yaratılması, son bölümde görmüş olduğumuz üzere, Ch'in'in savaşan devletlerden oluşan tüm rakiplerini yenilgiye uğratmaktaki başarısının sonucuydu. Ch'in prensi Cheng, daha sonra gelen imparatorların alışılmış unvanı haline gelen *huang-ti* ("ulu hükümdar") unvanını ve yeni bir isim aldı: Ch'ih-shih Huang-ti. Ch'in Devleti'nin bir önceki yüzyıl boyunca iktidara yükselişi sırasında benimsediği politikaları tüm Çin'e uyarladı. Başdanışmanı olan yasacı Li Ssu'nun yönetimi altında Çin, altında *hsien*'ler yani "vilayetler"in yer aldığı 36 ve daha sonra 48 *chün*'e, yani "komutanlık"a bölündü. Çin yazısı tektipleştirildi, tek bir para birimine geçildi (20. yüzyıla kadar tedavülde olan ve ortasında kare şeklinde bir delik bulunan bakır bir sikke), ağırlıklar ve ölçüler, hatta araba tekerleklerinin çapı bile tek tipleştirildi. Aynı zamanda, eski krallıkların iç surları yıkıldı, bir yol ve kanal ağının yapımına başlandı ve göçebe Hsiung-nulardan korunma amaçlı savunma duvarı,* kuzey ve kuzeybatı sınırında uzatıldı. Eski taşra aristokrasisinin denetim altına alınması, 120.000 ailenin başkentte yaşamak zorunda bırakılmasıyla sağlandı. Bunlar devrimci değişikliklerdi ve giderek artan yeni devlet eleştirisi, MÖ 213'te alınan, tıp, tarım ve kehanet hakkındakiler hariç tüm yazıların yakılması kararında yankısını buldu. Bereket versin ki bu tamamen uygulanmadı, yoksa erken Çin tarihi hakkında daha da az bilgi sahibi olacaktık. Devletin yeniden oluşturulması büyük ölçüde hâlâ sürerken, MÖ 210'da Ch'in imparatoru öldü. (1970'lerde keşfedilen yeraltı ordusu "terra-cotta [pişmiş toprak] savaşçılar"† mezarının muhafizlarıydı.) Oğlu onun yerine geçti, ama Çin hızla iç savaşta dağıldı. Bu kargaşa döneminde, eski aristokrasiden gelmeyen küçük rütbeli bir Ch'in görevlisi, Liu Pang, rakiplerini devre dışı bıraktı ve ardından MÖ 202'de Çin'e egemen oldu. Liu Pang, tek bir kesintiyle, neredeyse 400 yıl boyunca varlığını sürdürecek Han hanedanının kurucusu oldu. Bu dönemdeki diğer tüm Avrasya devletlerinden daha merkeziyetçi olmaya başlayan ve iktidarını devam ettirmekle etkili Çin devletinin belirgin özelliklerinden birçoğunun gelişmesini mümkün kılan, uzun dönemli bu hanedanın istikrarıydı.

Hanların egemenliği altında Ch'inlerin itibarı lekelendi, ama uygulamada Han devleti kesinlikle aynı temeller üzerinde kurulmuştu. Merkezi yönetimin askeri, sivil ve müfettişlik işlevlerine ayrılmasıyla birlikte, *chün* ve *hsien*'ler muhafaza edildi. Ch'inler zamanında henüz başlangıç aşamasında olan birleşik devletin tam olarak gelişmesinin on yıllarca sürmesi, Çin devletlerinin uzun bağımsız tarihleri ve çeşitli tecrübeleri göz önüne alındığında şaşırtıcı değildir. Başlangıçta Liu Pang,

---

* Çin Seddi. Çince, Wan Li Chang Cheng (On Bin Li'lik Duvar), 2400 km boyunca uzanır. Bazı bölümleri MÖ 4. yüzyılda yapılan duvar, bu dönemde tamamlanmıştır (ed.n.)

† Keşfedildiğinde şaşkınlık yaratan yeraltı ordusundaki heykellerin hiçbiri diğerine benzemez, hepsi insan boyundadır. Tamamı henüz incelenmemiş devasa mezarda, ayrıca, yeraltında kurulan bu yapay dünyanın bir parçası olarak yapay bir nehir de keşfedilmiştir (ed.n.)

erken Avrasya hükümdarlarının birçoğunun uyguladığı yöntemi benimsemekten daha fazlasını yapamadı; en yakın akrabalarından 20'si, bağlılıklarını sürdürecekleri umuduyla eski krallıklardan bazılarının başına geçirildi. İmparatorluk delegeleri tarafından denetleniyorlardı, ancak prens Wu ve Ch'u'nun önderliğindeki 7 krallığın isyanı bastırılana kadar (MÖ 154) merkezi denetim oluşturulamadı. MÖ 127'de yapılan, bağlı prensliklerde en büyük erkek evladın öncelik hakkına son veren ve topraklar ile unvanların tüm meşru oğullar arasında paylaştırılmasını zorunlu kılan yasal bir değişiklikle merkezi yönetim sağlama alındı.

MÖ 200'den sonraki on yıllarda iç barışın ve istikrarın sağlanması, nüfusun durmadan artmasına ve işlenen toprakların daha da çoğalmasına yol açtı. Devlet, nüfus üzerinde yavaş yavaş daha büyük bir kontrole sahip olabildi. MÖ 192-190 arasında 150.000 köylü, yeni kurulan başkent Ch'ang-an'ın surlarını inşa etmekle görevlendirildi. Avrasya'da neresi olursa olsun en gelişmiş vergilendirme sisteminin temelini oluşturan doğru bir nüfus sayımı yapıldı. Her köylü ailesinin 4 vergi ödemesi gerekiyordu. Birincisi, tahmini ürünün otuzda biri gibi çok düşük bir seviyede tutulmuş olan arazi vergisiydi; tahmini olması gerekiyordu, çünkü bürokrasi Çin kadar büyük bir ülkede gerçek ürün verimini değil, sadece toplam arazinin değerini saptayabiliyordu. İkincisi, 7 yaşın üzerindeki çocuklar için özel bir tarifenin uygulandığı ve tüm erkeklerle kadınların ödediği kafa vergisiydi. Üçüncüsü, MÖ 142'de toplanan, tüm malların (sadece köylülerin değil) ve tüm ticari kârların %1,2'si olarak belirlenmiş mal vergisiydi. Sonuncu olarak, köylüler askerlik hizmetinden ve angaryadan muaf tutulmak için bir vergi ödeyebilirlerdi. Çin'deki para ekonomisinin ölçeği ve köylülerin, Avrasya'nın geri kalan kısmının büyük bölümünde olduğu gibi, ayni bir sistemle sınırlandırılmamış olmaları, arazi vergisi dışında, tüm bu vergilerin nakden ödenmek zorunda olması olgusuyla anlaşılır.

9.2 Hanların Yayılması ve Hsiung-nular

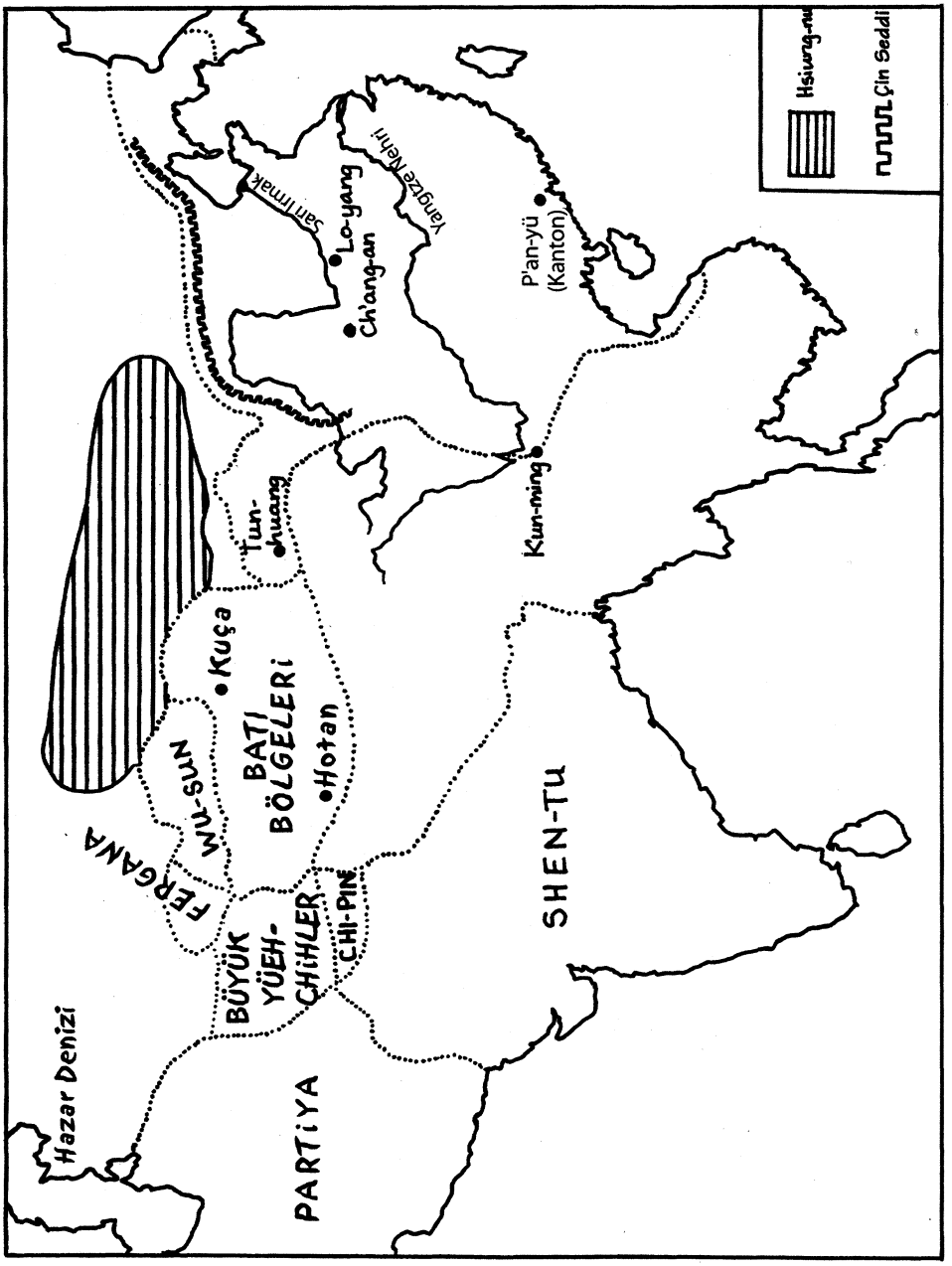
Hanların yükselişine paralel olarak bozkırlarda Hsiung-nu İmparatorluğu'nun gelişmesi, Avrasya tarihinde alışıldık olmaya başlayan bir olayın ilk örneğidir. (Altayca konuşan bir grup olan) Hsiung-nular birkaç yüzyıl Orta Asya bozkırlarına egemen olmak ve sınır boylarında Çinlilere sorun çıkarmakla birlikte, imparatorluklarını ancak yerleşik bir devletten yararlanarak kurabilirlerdi ve bu, Hanların yükselişine kadar yaygın bir ölçekte yapılmış olamazdı. Çinlilerden ele geçirilen ürünler üzerindeki denetim, Hsiung-nu birliği önderine, bu yüksek prestijli malların takipçilerine dağıtılması sayesinde gücünü destekleme ve devam ettirme olanağı tanıdı. Hsiung-nu İmparatorluğu, Mete* (yaklaşık MÖ 209-174) tarafından kurulmuş ve oğlu Lao-shang (bu Çince adıdır) tarafından Orta Asya vahalarını içine alacak şekilde büyütülmüştü. Bu büyüme, diğer bir göçebe grubu –Yüeh-chih– daha batıya,

* Maotun (ç.n.)

Hindistan'ın ve Part İmparatorluğu'nun sınırlarına kadar sürdü. Yeni kurulan (nüfusu göçebelerin muhtemelen elli misli olan) Han İmparatorluğu Hsiung-nu'lara karşı zafer kazanmaya çalıştı, ama MÖ 201-200'de yenildi. At sırtındaki okçuları ve bozkırlara geri çekilme becerileriyle göçebeler, yerleşik devletlere karşı daima askeri üstünlüğe sahip oldular. Çinliler kısmen inşa edilmiş olan Çin Seddi'nin güneyine çekildi ve bir yatıştırma siyasetiyle –ittifak evlilikleri ve haraç ödenmesi– barışı satın aldılar. Hanlar, daha sonraki tüm Çin hanedanları gibi, kendi kültürel üstünlüklerine inanmışlardı ve "barbarlar"ı daima bağımlı ve kendi imparatorluklarına haraç öder halde tasvir ediyorlardı. Söz konusu malların analizi, bu durumun "barbarlar"ın lehine olmak üzere neredeyse tamamen tek yönlü bir "ticaret" olduğunu gösterir. MÖ 2. yüzyılın başlarında Hanların Hsiung-nulara yıllık ödeneği 200.000 litre şarap, 92.000 metre ipeklinin yanı sıra Hsiung-nu önderinin saray halkını besleyecek hububattı. Bunun karşılığında Çinliler iki deve gibi göstermelik garip bir hediye alıyorlardı. Barbarlara yapılan ödeme, ortalama olarak Çin devleti gelirlerinin yaklaşık onda birini buluyordu.

Han devleti, kurulduktan sonraki ilk 60 yılda Avrasya'daki en büyük devlet üzerinde denetim kurmaya yoğunlaştı. İmparator Wu Ti (MÖ 141-87) bu hedefe ulaşıldıktan, özellikle de MÖ 154'te "yedi krallık" ayaklanması bastırıldıktan sonra bir yayılma siyaseti benimseyebildi. MÖ 133'te, Hsiung-nulara yıllık haraç ödeme siyasetine son verilmesine karar verildi. MÖ 127-119 arasında Hsiung-nulara karşı, (dünyanın herhangi bir yerinde seferber edilen en büyük kuvvet olan) 100.000'den kalabalık bir orduyla yoğun bir saldırı düzenlendi. Sonuç, bir yıkım oldu. Çinliler ordularının yaklaşık olarak %80'ini kaybetti ve Hsiung-nular bir süreliğine durdurulmakla birlikte Çinliler hâlâ, barışı güvenceye almak için, neredeyse devletin yıllık gelir toplamının yarısını bulan (100.000 atın dahil olduğu) çok büyük bir ödeme yapmak zorundaydı. Savaş siyaseti Çin'i neredeyse iflas ettirmişti ve bir yatıştırma ve ödeme yapma siyasetinin yeniden benimsenmesi şaşırtıcı değildi. Hsiung-nuların gücü, neredeyse 150 yıl boyunca tartışmasız bir taht verasetini sürdürme kabiliyetleri sayesinde korundu. İmparatorluğun bir iç savaştan sonra iki kardeş –Hu-han-yeh ve Chih-chih (Hsiung-nular sadece Çinlilerin onlara verdikleri adlarla bilinmektedir)– arasında bölündüğü MÖ 59'da bu durum son buldu. Çinliler, hareket etmek için daha geniş bir alan yaratmak ve göçebelerin bir kısmını imparatorluklarına dahil etmek amacıyla bu anlaşmazlıklardan yararlanabildiler. Bununla birlikte, hâlâ haraç ödüyorlardı ve bu iç savaş sırasındaki bir değer kaybının ardından, kısa sürede tekrar eski seviyelerine döndü.

Hsiung-nulara yapılan saldırı Çinlilerin yayılma siyasetinin sadece bir parçasıydı. Kuzeyde ve kuzeydoğuda ilk Han *chün*'ü MÖ 128'de Mançurya'da kuruldu; MÖ 109'dan sonraki 3 yıl içinde Kore yarımadasının büyük bölümü fethedildi ve batı sahiliyle birlikte kuzeyi, devamındaki 400 yıl boyunca kontrol altında tutuldu. Sınır kuzeybatıda da geriye itildi. Hanlar, bu yeni bölgeleri iskân etmek üzere devlet destekli bir kolonizasyon sistemini yürürlüğe koydular. MÖ 127'de 100.000'den fazla

Harita 21: Erken Dönem Han Hâkimiyetinde Orta ve Doğu Avrasya

köylü Moğolistan'a yerleştirildi. 7 yıl sonra Şantung'un batısındaki muazzam selin 700.000'den fazla afetzedesi Shansi'ye gönderildi. MÖ 102'de 180.000 asker ve köylü kuzeybatı eyaletlerine yerleştirildi. Bu sınırları denetim altında tutmak her zaman zordu ve yerleşik olanlar ile göçebelerin dünyaları arasındaki sınırı belirten basit bir hat yoktu. Çin Seddi, kararlaştırılmış ve belirgin bir sınırı işaret etmiyordu ve iki dünyanın birbirinin içine geçtiği ve aralarındaki dengenin sürekli olarak değiştiği geniş bir alan vardı. Göçebelere karşı savunma yöntemi hiçbir zaman basit bir şekilde askeri olmadı – diplomasi, ticaret, iskân, asimilasyon ve belli bir miktarda askeri gücün karmaşık bir bileşimini içeriyordu. MÖ 166'da Çinliler sınır bölgesindeki faaliyetler hakkında bilgi aktarmak için flamalar ve duman aracılığıyla karmaşık bir işaret verme sistemi kurdular. (Yerinden kıpırdamayı bir pasaport sistemiyle denetleyen) Askeri garnizonlar, askeri-tarımsal yerleşmelerdeki çiftçi-askerler tarafından gözlenen ilk savunma hattıydı; bu, o tarihte büyük bir sınır ordusunu desteklemek için kullanılabilecek yegâne yöntemdi.

Güneye doğru yayılmak çok daha kolaydı, çünkü Çinliler sadece, görece olarak düzensiz kabile halkları ve göçebe grupların askeri üstünlüğüne sahip olmayan birkaç zayıf krallıkla karşılaşıyorlardı. Çin halkının Yangtze'nin güneyine doğru Hanlar zamanında tam güçle harekete geçmesi, ülke tarihindeki en temel etkilerden biriydi. Sorun basit bir askeri fetih değildi sadece, aynı zamanda, tarım sınırları boyunca yeni topraklar açmak üzere halkın güneye doğru yavaş yavaş ilerlemesiydi. Bu eylem artık izi bile kalmamış farklı kabile gruplarını asimile etti ve tamamen farklı bir tarım tipiyle –sulu pirinç yetiştirmekle– birlikte, Çin'deki en zengin ve en bereketli yörelerden birini içine alarak Çin'in tüm dengesini güneye kaydırdı. Bu sürece birçok krallığın askeri yenilgisi de dahildi. Süreç MÖ 110'da, Min'deki (bugün Fukien) Yüeh Krallığı'nın yıkılmasıyla başladı. Aynı zamanda, Han birlikleri Kanton'a ve Vietnam'daki Kızıl Nehir deltasına ulaştılar ve bölgede denetim kurdular. (Çinli tüccarlar yüzlerce yıl önce Da-nang'a ve hatta daha güneye ulaşmışlardı.) Kuzey Vietnam, muazzam mesafeler, son derece yetersiz ulaşım ve bir isyan başlatabilmenin kolaylığı nedeniyle, denetim altına almak için zor bir bölge olduğunu Çinlilere her zaman kanıtlamıştı. Daha batıda, Yukarı Yangtze ile Birmanya arasındaki yolda bulunan nehir geçitlerini kontrol ettiği için çok zengin olan Tien krallığı MÖ 109'da fethedildi. MÖ 87-74'teki bir isyana kadar kralın hükümdarlık etmesine izin verildi. Bu dönemde Çin denetimi Batı Yunnan'daki K'un-ming kabilelerine düzenlenen seferlerle, Birmanya'nın bugünkü sınırının yakınına kadar genişledi. Birkaç on yıl sonra kuzey Birmanya'daki Şan Krallığı, Hanlara haraç ödüyordu.
[*Geç Dönem Çin* ***9.7.1*** *ve Orta Asya Ticareti* ***9.8***]

9.3 Hindistan

[*Erken Dönem Hindistan* ***8.5***]
Maurya İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra MÖ 200-MS 200 arasındaki dönem boyunca, Hindistan siyasi olarak bölünmüştü. Ne yazık ki siyasi tarih çok

genel olarak saptanabilir ve farklı krallıklar için önerilen tarihler 200 yıl kadar açık bir farkla durmadan değişir. Hem batıda İran, hem de doğuda Çin'le temas halinde oldukları için, en çok Kuzeybatı Hindistan'daki krallıklar bilinir. En geç MÖ 250'ye gelindiğinde, Selevkoslardan tamamen bağımsız olan Baktria Krallığı, izole bir durumda olmalarına rağmen daha bir 100 yıl kadar, Yunan kültürlerini koruyan küçük bir Makedonyalı elit tarafından idare ediliyordu. MÖ 2. yüzyılın başlangıcında başkentleri Sagala'dan (bugün Sialkot) hükümdarlık ederek denetimlerini Pencap üzerinden güneye doğru genişlettiler. Yunanlar tarafından Menander, ancak Hintliler tarafından Milinda olarak bilinen hanedanın son kralı, MÖ 150 dolaylarında Yunan kültürünü bütünüyle terk etti ve Budacılığa geçti. "Kral Milinda'nın Soruları" diye bilinen metin artık Budacılığa standart girişlerden birini oluşturmaktadır. Krallık Orta Asya'dan gelen göçebeler tarafından yıkıldı. Devamında Baktria Krallığı'ndan gelen bir grup Kâbil Vadisi'nden Taksila'ya geçti ve zenginliğini Ganj Vadisi ile Hindistan'dan Orta Asya'ya giden kilit ticaret yollarını denetimi altında tutmakla sağlayan küçük Gandhara Krallığı'nı kurdu. "Antik Yunan ve Roma" tarihçileri tarafından çoğu kez "Yunan" oldukları düşünülmüştür, ama aslında Budist sanatın önemli bir merkezi ve Budacılığa Mahayana geleneğinin gelişmiş olduğu alandı. Bu öğretilerin daha batıya, Güneybatı Asya'ya yayılmasına yardımcı olan, Gandhara Krallığı'nın etkisiydi. Gandhara'daki Baktrialı hükümdarların sonuncusu (Hermaeus), kuzeyde İskit göçebeleri ve eşzamanlı olarak batıda Part İmparatorluğu'ndan yapılan bir saldırı sırasında MÖ 50 dolaylarında öldürüldü.

Tüm Kuzeybatı Hindistan krallıkları içinde en önemli olan Kuşan'dı. Kökenleri ve tarihleri bile çok belirsizdir. Muhtemelen Han İmparatorluğu'nun baskısı altında kalan Hsiung-nuların batıya doğru sürdüğü bir Yüeh-chih* krallığıydı. Kuşanlar (veya Yüeh-chihler) muhtemelen Hint-Avrupa dili konuşanların en doğuda olanlarıydı. Bu dil artık "Toharca" olarak adlandırılır (çağdaş Hint anlatılarında Tukhara). Hükümdarlarından en önemlisi olan Kanişka MÖ 58, MS 78 ve MS 128 gibi çok farklı şekillerde tarihlendirilmiştir. Şu an için bu çelişkili tarihler içinden bir çözüme ulaşmak mümkün değildir, fakat bu 200 yıllık dönemin sonuna doğru olması daha olası gibi görünüyor. Krallığın başkenti Purushapura'ydı (bugün Peşaver) ve denetimi Baktria, Keşmir, Sind, Pencap ve ta Delhi'ye kadar doğuyu içine alan bir alana yayılmıştı. Krallığın nasıl örgütlenmiş olduğu, tarihi gibi bilinmiyor. Onun zenginliği de Gandhara gibi Kuzey Hindistan'dan, özellikle de Ganj Vadisi'nde Taksila ve Baktria üzerinden Orta Asya'ya ve doğuya, Çin'e doğru giden tüm kilit ticaret yollarını denetimi altında tutmasından kaynaklanıyordu. Denetim altında tuttuğu alan, Avrasya boyunca kurulmuş ağların kilit bir parçasıydı. Bu alan Avrasya'nın farklı kültürlerinin ve fikirlerinin kaynaşması için de hayati bir önemdeydi. Kuşan hükümdarları tarafından yüksek kaliteli, tektipleştirilmiş altın ve gümüş sikkeler kestiriliyordu; bunların birçoğunda Yunan yazısı

* Yüeçi (ed.n.)

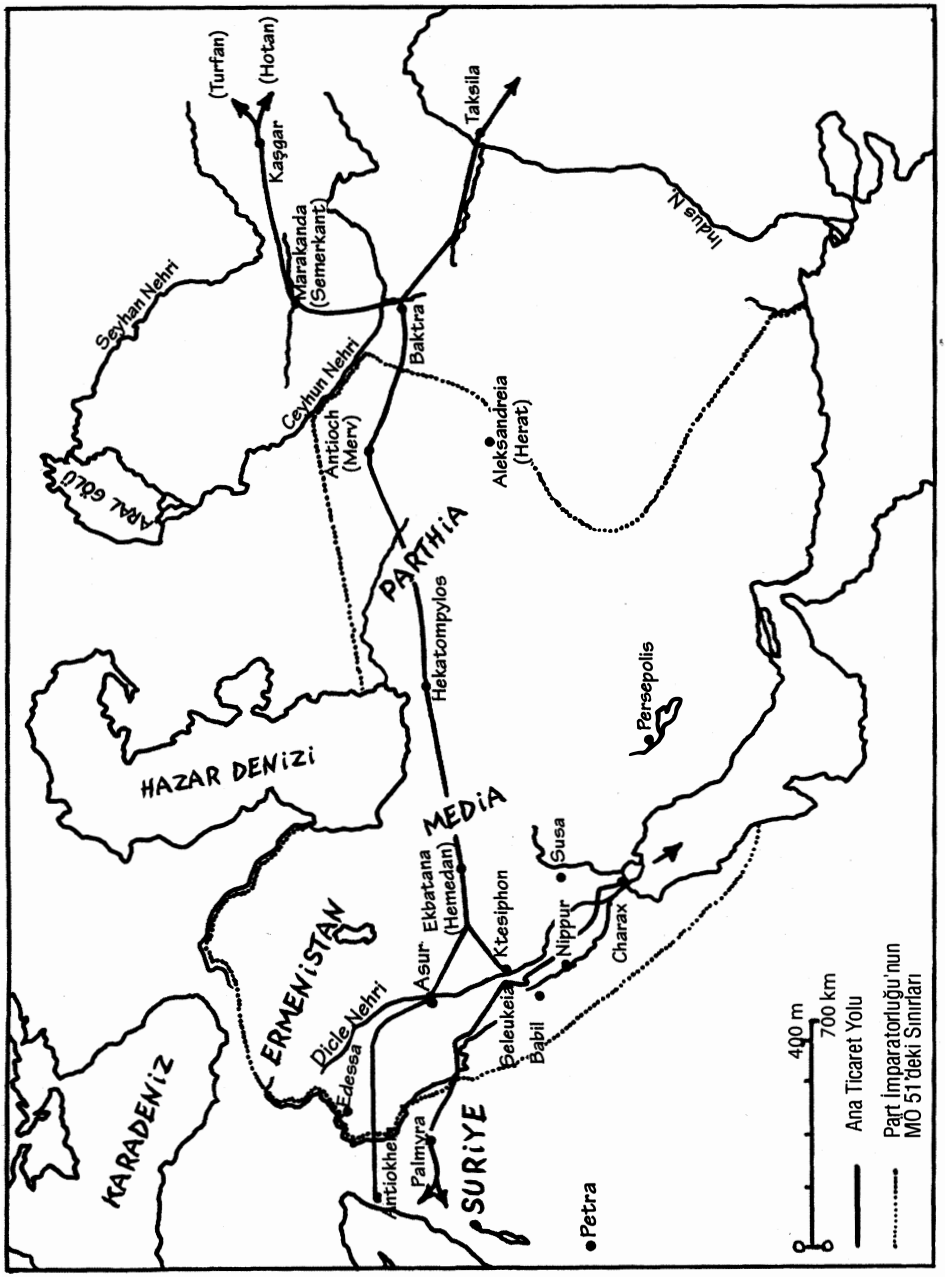
kullanılmıştır. Ancak İran, Sümer ve Hint tanrılarının yanı sıra Buda da gösterilir. Krallıkta Budacılık egemendi. Günümüze ulaşmış edebi eserlerin çoğu da Budisttir, ama Sanskritçe yazılmışlardır. Budacılığın, Dördüncü Büyük Konseyi'nin yapıldığı yerdi ve daha sonra Budacılığın Orta Asya ticaret yolları boyunca Çin'e yayılmasında kilit rol oynadı. Kuşan Krallığı, Sasanilerin MS 240 dolaylarında yükselen İran İmparatorluğu tarafından fethedilene kadar, 300 yıl varlığını sürdürdü. [*Geç Dönem Hindistan* ***10.10***]

9.4 Part İmparatorluğu

Günümüze neredeyse hiç resmi belge ulaşmadığı için MÖ 247-226 arasında, neredeyse 500 yıl boyunca İran'da ve Mezopotamya'nın büyük bir bölümünde hüküm sürmüş olan Part İmparatorluğu hakkında çok az şey bilinir. İmparatorluğa Batılı kaynaklarda Part, Doğulu metinlerde ise imparatorluğun kurucusu Arsakes'e atfen Arsakid denir; kendi imparatorluklarını nasıl adlandırdıkları bilinmiyor. Bununla birlikte, imparatorluk Avrasya tarihinde önemli bir rol oynadı. Roma ve Han imparatorlukları arasında doğrudan teması teşvik etmese de ikisini birbiriyle ilişkilendiren kilit konumdaki ticaret ortağı ve başlıca aracıydı. "Partlar"ın, ilk olarak Ahameniş İmparatorluğu'nun yönetimi altında, Doğu İran eyaleti Horasan'da yaşadığı biliniyor. Muhtemelen Makedonyalıların Selevkos krallığının parçasıydılar, ancak bu krallık giderek batı bölgelerindeki sorunlara odaklandıkça, bu alan üzerinde kurulmuş olan denetim kaybedildi. Selevkoslar ile Baktria Krallığı arasındaki bölgede ortaya çıkmış olan Part devleti, Arsakes tarafından MÖ 247'de kurulmuş görünüyor. (En azından bu, Partların kendi tarihlerinin başlangıcı olarak gördükleri tarihtir.) 50 yıldan uzun bir süre, onu MÖ 209'a kadar bağımsız bir devlet olarak tanımayan Selevkoslarla neredeyse sürekli savaş halinde yavaş yavaş batıya doğru ilerleyen küçük bir krallıktan daha fazlası olmadı. İmparatorluğun asıl kuruluşu MÖ 170 dolaylarında tahta çıkan I. Mithradates'e tarihlendirilir. Başkenti Nisa'dan Hekatompylos'a taşıyarak, Medya'yı ve MÖ 141'de Selevkosların Orta Mezopotamya'daki başkenti Seleukeia'yı işgal ederek krallığı İran'ın merkezine doğru genişletti. MÖ 138'de öldüğü zaman, Part İmparatorluğu batıda Dicle ve Fırat'tan doğuda Baktria'nın sınırlarına kadar uzanıyordu. İmparatorluğu, batıda son Selevkosların ve doğuda Yüeh-chihlerin saldırılarına karşı dengede tutmak bir 20 yıl daha aldı. Yayılmanın son safhası Mezopotamya'dan kuzeye, Ermenistan'a doğru oldu.

Partlar Mezopotamya'ya doğru doğuya yayılmakta olan Romalılarla ilk defa MÖ 92'de temasa geçtiler. Bu, Partların halefi Sasaniler zamanında devam ederek 600 yıldan fazla süren bir çatışmanın başlangıcıydı. Sonuca götüren bir savaşa – belki MÖ 53'te Carrhae* Savaşı'nda Romalıların uğradığı ağır yenilgi bu sonuca yakın olmuşsa da – hiçbir zaman girilmedi. Karşı tarafı sonuca götüren stratejik bir yenilgiye uğratacak güce her iki taraf da sahip değildi, hatta Romalıların, yeni

* Bugün Harran (ed.n.).

Harita 22: Part İmparatorluğu

Part başkenti olan (Dicle'de, Seleukeia'nın hemen karşısında yer alan) Ktesiphon'u üç kez zaptetmeleri (MS 116, 164 ve 198'de), geçici başarılardan daha fazlası olmadıklarını kanıtlamıştı. Yüzyıllar boyunca, genellikle Mezopotamya'da, bazen de Ermenistan'da, çok büyük çabalar gerektiren ama neredeyse hiçbir şeyi değiştirmeyen, bir durup bir başlayan seferler dizisi söz konusu oldu. Kuşan krallığıyla bir anlaşma yapma amacını taşıyan Romalıların saldırısına rağmen yine çok önemli olmayan bir sonuçla, Partlar doğuda Kuşan Krallığı'yla karşı karşıya gelmişti.

Zamanla Part İmparatorluğu'nun odak noktası batıya doğru, doğu-batı ticaret yollarına egemen olabildiği zengin Mezopotamya bölgesine kaydı ve bu nedenle yeni başkent Ktesiphon kuruldu. Part İmparatorluğu'nun iç yönetimi anlaşılır olmaktan uzaktır, ancak burada herhangi bir güçlü merkezi yönetim var olmamış gibi görünüyor. Arsakid aile krallığı daima elinde tuttu, ama taht veraseti üzerine birçok iç anlaşmazlık vardı. İmparatorluk, aristokrasi mensuplarının hüküm sürdüğü Ermenistan ve Büyük Media gibi bir dizi "krallık" halinde bölünmüş gibi görünüyor. Persis (Fars) eyaleti muhtemelen Ahameniş ailesi tarafından idare ediliyordu. Diğer yönetici aristokrat aileler, kendi eyaletlerinde geniş ve pahalı saraylarını koruyan ve Arsakid kralın kumanda ettiği ordunun önemli bir bölümünü sağlayan Suren, Karen, Gew ve Mihran'dı. Partlar Selevkosların geride bıraktığı bürokrasiyi devraldıkları için başlangıçta imparatorluğun resmi dili Yunancaydı. (Ahameniş İmparatorluğu'nun dili) Aramice batıda önemini korudu, ama MS 200 dolaylarında imparatorluğun son birkaç on yılına kadar Partça resmi dil haline gelmedi. İmparatorluğun dini oldukça karmaydı. Zerdüştçülük önemliydi, ama Sasanilere kadar İran'ın devlet dini olmadı. Yunan inançları büyük ölçüde Yunan topluluğuna özgüydü. Kuşan Krallığı'ndan batıya doğru yayılan bir din olarak Budacılık çok önemliydi.

[*Geç Dönem İran* ***10.13***]

9.5 Roma Yayılması

[*Erken dönem Roma* ***8.11.2***, *Kartaca* ***8.7.2*** ve *Yunanistan* ***8.10***]

MÖ 295'teki Sentinum Savaşı'nın sonrasında İtalya yarımadasının büyük bölümü üzerinde kurulan hâkimiyet, Roma devleti için önemli sorunlar yarattı. Daha önceki 200 yıl boyunca Roma, olağandışı durumlar haricinde, her yıl savaşmış, askeri fetih ve yayılma dinamikleri devletin ayrılmaz parçası olmuştu. (Hemen hemen tüm Antik Yunan ve Roma tarihçileri tarafından yakın zamana kadar tekrarlanan Roma'nın aslında "savunma"da olduğu ve ilhaklar yapmaya "zorlandığı" düşüncesi, Roma'nın o sıradaki mazeretlerinden kaynaklanır.) Senatoyla ilgili görevini sürdürdüğü süre boyunca bir Romalının siyasi kariyeri, savaşta elde ettiği başarı üzerine inşa ediliyordu. Bu, itibar ve – en iyi durumda – başarılı general için bir "zafer alayı" ödülü sağlıyordu. Tüm makam sahiplerinin eğilimi kaçınılmaz olarak savaştan yanaydı. Roma devletinin düşünce yapısı tümüyle militerdi ve diğer sanayi

öncesi devletlere göre nüfusun daha büyük bir yüzdesi sürekli olarak silah altındaydı. Genç erkeklerin yaklaşık üçte ikisi orduda ortalama 7 yıl hizmet görüyordu. Romalıların savaş meydanında çağdaşlarından çok daha şiddet taraftarı ve çok daha az insaflı olduğu görülüyor. Teslim olmayı reddetmiş olan bir kentin tüm halkının soğukkanlılıkla katledilmesi onlar için sıradandı. Roma'nın İtalya'yı denetimi altına aldıktan sonra bir fetih ve yayılma siyaseti izlemesi çok şaşırtıcı değildir.

Roma'nın İtalya dışındaki dünyaya ilk defa bulaşması, Roma'ya karşı Tarentun kentini desteklemeye cüret eden Epeiros (Epir) hükümdarı Pyrrhus'la savaşa girmesiyle gerçekleşti. Epir hükümdarı MÖ 275'te Beneventum Savaşı'nda mağlup edildi. Güney İtalya'nın denetimini tam olarak ele geçiren Roma'nın bir sonraki adımı, Kartaca'nın Sicilya üzerinde kurduğu kontrole meydan okumak oldu. Savaş, Kartaca'nın Sicilya'dan vazgeçmeyi ve kefaret ödemeyi kabul ettiği MÖ 241'e kadar sürdü. 3 yıl sonra Roma, Sardinya ve Korsika'yı fethetti. Roma sadece bölgesel bir güçtü, ama hâlâ İspanya'nın büyük bir bölümünü ve Batı Akdeniz'i olduğu gibi Kuzey Afrika'yı da denetimi altında tutan Kartaca'nın zararına olacak şekilde yükselmeye başlamıştı. İki devlet arasında güçlü ticari bağlar vardı, ama Roma yayılmasının İspanya'ya doğru devam etmesi, aralarında ikinci savaşın çıkmasına yol açtı. MÖ 218'de Kartacalı general Hannibal İtalya'yı istila etti ve Roma'nın yarımadadaki müttefiklerinden bir miktar destek elde etti. MÖ 216'da Romalıların Cannae'deki yenilgisine kadar bir dizi savaşta başarı kazandı. Bununla birlikte, müttefiklerin çoğu Roma'ya sadık kaldı. Hannibal sonuca ulaşmış bir yenilgiye yol açamadı ve Roma gücünü kıramadı. Roma, nüfusunun daha da fazlasını seferber ederek gücünü yavaş yavaş yenileyebildi. Avrupa'da kesin Kartaca yenilgisi MÖ 207'de Kuzeydoğu İtalya'da, Metauros Nehri Savaşı'nda oldu. Ardından Romalılar Kuzey Afrika'ya doğru – Kartaca'nın MÖ 202'de Zama Savaşı'nda son ve kesin bir yenilgiye uğradığı – bir sefere çıkabildiler.

Roma'ya doğuyla çok ciddi bir şekilde ilgilenmeye başlama kararı aldıran, bazı Yunan krallıklarının, özellikle de Makedonyalı V. Philippos'un, Kartaca'yı desteklemesi oldu. MÖ 197'de Philippos Cynocephalae Savaşı'nda yenildi ve Romalılar Yunanların özgürlüğü hakkında ikiyüzlü bir beyanda bulundular. Bir sonraki savaş, Yunanistan üzerinde etkili olan Makedonya'yla MÖ 171'de başladı; V. Philippos'in oğlu Perseus, MÖ 168'de Pydna Savaşı'nda yenildi. Makedonya Krallığı lağvedilip 4 parçaya bölündüğü sırada, Makedonya'yı desteklemiş olan Rodos gibi Yunan kentlerine karşı da güçlü bir harekât düzenlendi. Roma artık Akdeniz bölgesindeki en güçlü devletti. Yunanistan'a etkili bir şekilde egemendi ve etkisini Anadolu ile Akdeniz'in doğusuna yaymaya başladı. Batıda, Kartaca'dan alındıktan sonra İspanya'da bazı sorunlar meydana gelmişti. MÖ 197 ve 154'te iki ayaklanma oldu. Birincisi 20 yıl süren bir savaşa yol açtı ve ikincisinde Romalılar, MÖ 137'de Numantia'da yenilgiye uğrasalar da, 4 yıl sonra kenti tamamen tahrip ettiler. Son büyük sorun, MÖ 201'de savaşın sonunda tespit edilen 50 yıllık kefaret

ödendikten sonra Kartaca'yla nasıl bir anlaşma yapılacağıydı. Romalılar Kartaca Devleti'nin yeniden canlanmasını ve savaşı önleyecek bir siyaset uygulamaya çoktan karar vermişlerdi. MÖ 146'da Kartaca kolayca yenilgiye uğratıldı, kent tamamen tahrip edildi ve Kuzey Afrika ilhak edildi.Artık Roma Akdeniz'in neredeyse tamamını denetimi altına almıştı.

9.6 Roma Toplumu

Sürekli savaş ve fetihlerin Roma üzerinde önemli bir etkisi oldu. Bunun sağladığı para, yağma malı, arazi ve kölelere hem toplum hem de devlet bağımlı hale geldi. MÖ 240 dolaylarında Sicilya, Sardinya ve Korsika'nın fethi İtalya anakarasında yapılanlardan farklı bir temele dayanıyordu. Yeni fethedilen yöreler müttefiklere dönüşmediler; nakit olarak haraç ödemeleri istendi. MÖ 200 dolaylarına gelindiğinde Roma'nın tüm devlet gelirlerinin dörtte üçü dışarıdan ve sonraki 150 yıl boyunca, temelde Akdeniz'in doğusundaki zengin yörelerin fethinden geliyordu. Bu gelirler toplamda altı kat artmış oldu. Bu sıradışı zenginlik, seferler sırasında daha doğrudan elde edilen ganimet ve yağma malıyla birlikte toplumda bir dizi temel değişiklik meydana getirdi ve küçük bir tarım devletiyken kurulmuş olan çok zayıf Roma kurumları üzerinde muazzam bir baskı yarattı.

Savaşta elde edilen ganimetin bir bölümü askerlere dağıtılıyorsa da, çok önemli bir bölümü iktidardaki zengin elitlere gidiyordu. Bu, onların zenginliğini büyük ölçüde artırdı ve devasa mülkler yarattı. MÖ 167'de İtalya toprakları üzerindeki tüm vergilerin kaldırılmasıyla bu arazilerin değeri yükseldi. Dışarıdan gelen haraçlar bu gelir kaybını fazlasıyla karşılıyordu. Toprak daha değerli hale gelince, elitler tarafından daha çok küçük köylünün mülküne el kondu ve kamu arazileri iç edildi. Kaçınılmaz sonuç, erken Roma devletinin belkemiğini oluşturan grubun –kendi toprağına sahip köylü *assiduus*– çökmesi oldu.Yurttaş olan kişilerin oranı ve askerlik hizmeti yapması istenen kişilerin sayısı bu nedenle aynı şekilde azaldı. Geriye kalanların daha uzun süre hizmet vermesi istendiğinden, onların yokluğunda topraklarına el koymak elitler için daha kolay oldu. MÖ 107'de temel insangücü azlığı nedeniyle mülkü olmayanlar da askere alındı. Bu tamamen uygulama dışı olmasa da, önemli bir sapmaydı ve yeni askerler nihayet terhis edildikleri zaman kendilerine toprak verilmesini bekliyorlardı. MÖ 82'de Sulla, lejyonlarından 23'ünü terhis edince neredeyse 100.000 askeri yeniden iskân etmek zorunda kaldı. MÖ 25 dolaylarına gelindiğinde toplamda yaklaşık 250.000 askere toprak verilmişti. Bu ancak geriye kalan köylü topraklarının zararına yapılabiliyordu. Uygulamada toprak dağıtımı uzun vadede çok fark yaratmadı; askerlerin çoğu ya satış yoluyla ya da zor kullanılmasıyla topraklarını hızla elitlere kaptırdı. En iyimser tahminle MÖ 90 ile yüzyılın sonu arasında, İtalya'daki köylü ailelerinin yarısı (1,5 milyondan fazla insan) topraklarından atılmıştı. Birçoğu, nüfusu 500.000'e kadar ulaşmış olabilecek ve kalabalıklaşmakta olan Roma kentine geldi. Kendilerini doyurabilecek durumda

değillerdi. Devlet ucuz yiyecek ve MÖ 58'den itibaren bedava yiyecek dağıtarak iç barışı bir dereceye kadar satın aldı. Devlet gelirlerinin altıda biri buna harcanıyordu, ama elitlere bu şüphesiz, ödenmesi gereken küçük bir bedel olarak görülüyordu. Elitlerin derdi, yeni zenginliklere ulaşma olanağı elde etmekti. En büyük yağma malı ve ganimete ulaşma olanağına her yıl sahip olan sadece iki senatör vardı. Akdeniz bölgesinin denetimi ele geçince, fetihlerin ve seferlerin sayısında azalma oldu. Bu nedenle kamu görevlerinin denetimi (özellikle eyalet valilikleri) yozlaşma, vergi toplama hakkının satışı ve gasp yoluyla zenginliğin ana kaynağı haline geldi. Siyasi kariyerin ödülleri büyüdükçe rekabet ve düşmanlık daha da arttı; açgözlülük, hırs ve rakiplerin öldürülmesi "politika"nın önemli özellikleri haline geldi. Roma kurumları bununla başa çıkamadı ve devlet iç savaşın içine düştü.

Fetihlerin ve yayılmanın temel etkisi, İtalya'nın Atina gibi **[8.9.4]** ama daha büyük ölçekte bir köle toplumuna dönüşmesi oldu. Roma'da başından beri köleler vardı (MÖ 357 gibi erken bir tarihte köle azat etmeye bir vergi konmuştu), ama MÖ 250 dolaylarına kadar bir köle toplumu değildi. Bu tarihten itibaren savaşlar, elitlerin büyük mülklerinde çalışacak kölelerin düzenli bir şekilde elde edilmesini sağladı. Çok sayıda köleye sahip olmak elitler arasında zenginliğin ve üstünlüğün simgesi haline geldi. Bu, Roma toplumunda sahip olunabilecek zenginliğin birkaç şeklinden biriydi. MS 1. yüzyılın başlarında 2 milyon kadar köle vardı ve toplam nüfusun üçte birini oluşturuyorlardı. Bu ölçekte bir kölelik düzeni, özellikle savaşlar vasıtasıyla sürekli ve kitlesel olarak köle temin edilmesini gerektiriyordu. Bir kent ele geçirildiği zaman halkı komutan tarafından köle tüccarlarına satılabilir veya çoğu çok daha hızlı bir şekilde elden çıkartmak için askerlere dağıtılırdı. Köle elde edilmesinin sürdürülmesi önemliydi. MÖ 146'da Kartaca düştüğünde 25.000 kadın köle olarak satılmıştı. MÖ 67'de geleceğin imparatoru olacak olan Vespasianus, Galilee'deki* [Celile] Tiberias'ı [Tiberya] ele geçirdiği zaman, zayıf ve hastalıklı olan 1200 kişi katledilmiş, 6000 erkek Korinthos Kanalı'nda çalışmaya gönderilmiş ve geriye kalan halkın 30.000'i köle olarak satılmıştı. Septimius Severus MS 198'de Partların başkenti Ktesiphon'u ele geçirdiğinde, yaklaşık 100.000 kişi olan kent halkının hepsi köle olarak satılmıştı. (İspanya'daki Cantabri'de, MÖ 22'de, Romalıların ailelerini acımasızca parçalayıp köle olarak satmalarını görmektense, halkın kitle halinde intihar etmesi gibi birçok örnek bulunur.) Bununla birlikte savaşlar, ortalama yaşam süresinin kısa olması nedeniyle sadece sayılarını sabit tutmak için her yıl en azından 250.000 yeni köleye ihtiyaç duyan İtalya'nın köle nüfusunu sürdürmeye yeterli değildi. (Bu, 18. yüzyılın sonlarında en yüksek noktasında olduğu sırada, Amerika kıtasına yapılan yılda 80.000 dolayındaki Avrupa köle ticaretiyle olan benzerliği gösterir.) Bu nedenle kölelerin çoğu, çok iyi gelişmiş bir köle ticareti vasıtasıyla Akdeniz'in çeper bölgelerinden geliyordu; Kuzey Avrupa, Karadeniz yöresi ve Afrika.

Kölelerin deneyimleri çok farklıydı. Çoğu büyük gruplar halinde tarımsal mülklerde çalışıyordu. Madenlerde çalışmaya gönderilenler (özellikle İspanya'da

* Antik Filistin'in kuzeyindeki tarihsel bölge (ed.n.)

40.000'den fazla bir köle işgücü vardı) kısa bir süre içinde ölünceye kadar çalıştırılmayı bekleyebilirlerdi. Buna karşın, evlerde çalışmak üzere elitlere köle olanlar daha rahat bir hayata sahip olabilirlerdi. Az sayıda köle sahibi nisbeten merhametli olabilse de, (azat edilmek mümkündü ve az sayıda zengin eski köle vardı) sistem şiddete, zor kullanmaya ve mülk haline gelmiş kölenin sahibinin mutlak gücüne dayanıyordu. Köleler satılabilir ve (kanunen tanınmayan) aileler parçalanabilirdi. Birçok kölenin boynunda, kaçtıkları takdirde nasıl iade edileceklerinin talimatı kazınmış madeni tasmalar bulunuyordu. Puteoli'de bulunmuş bir kitabe, köle sahiplerine sabit ücretlerle kamçılamak ve çarmıha germek gibi bir dizi seçenekle işkence ve idam hizmeti sunan bir cenaze kaldırıcıları şirketini ortaya çıkarmıştır. Devlet doğal olarak köle sahiplerini destekliyordu. MS 61'de Roma Valisi Pedanius Secundus, kişisel bir neden yüzünden kölelerinden biri tarafından öldürülmüştü. Romalıların atalardan kalma âdeti bu gibi durumlarda aynı çatı altında yaşayan tüm köleleri idam etmekti ki bu, kadınlar ve çocukların dahil olduğu 400'den çok kişi anlamına geliyordu. Senato meseleyi görüştü ve kanunu değiştirmemeye karar verdi, askerler bazı isyanları bastırdı, idamlar gerçekleştirildi. Bazı köleler devletin gücünün yetmediği daha tenha yerlere kaçmayı başardı, ama köle ayaklanmaları sınırlı, yerel ve kısa ömürlüydü. İtalya ve Sicilya'da MÖ 140-70 arasında üç ayaklanma oldu; en önemlisi Spartacus'un yönettiği son ayaklanma, uzun süren bir askeri harekâttan sonra bastırıldı ve 6000 kölenin Capua ile Roma arasındaki yolda çarmıha gerilmesiyle sonuçlandırıldı. Bu şekilde cezalandırma Roma dünyasında alışılmadık veya sadece kölelere özgü bir şey değildi; Augustus, yenilgiye uğrattığı rakibi Pompeius'un ordusundan aynı sayıda askeri çarmıha gerdirmişti. Anlamlı olan, Romalı elitler arasında, bazıları köleliğin doğaya ve insanların manevi eşitliğine aykırı olduğunu düşünse de, hiçbir önemli figürün köleliğin kaldırılmasını muhtemelen teklif bile etmemiş olmasıdır. Bu tür görüşler uygulamaya dönük olmaktan ziyade felsefi olmaya devam etmiştir.

9.7 İç Kriz: Han ve Roma İmparatorlukları

MÖ 90 dolaylarından sonraki yüzyıl içinde, hem Han hem de Roma imparatorlukları bir iç kriz yaşadı. Bununla birlikte, ikisi de önemli bir toprak kaybına uğramadı ve her ikisi de bu dönemden yeni bir yönetim sistemi ortaya çıkardı: MS 2. yüzyıl sonlarına kadar süren uzun refah ve istikrar dönemine girilmiş oldu. Birbirinden uzak bu iki imparatorluğun bu aşamada neden kabaca benzer siyasi yollardan geçmiş oldukları tam olarak bilinemiyor. Muhtemelen tesadüften başka bir şey değildir, ama kıtanın farklı bölümleri arasındaki bağlar derinleştikçe bir yerdeki sıkıntıların Avrasya'nın diğer bölümlerini etkilemeye başlamış olması mümkün.

9.7.1 Çin

Çin'deki sorunlar imparator Wu Ti'nin MÖ 87'de, 50 yıldan uzun bir saltanattan sonra ölmesiyle başladı. Yetişkin bir vâris olmadığı için yerine naip olarak Gene-

ral Huo Kuang geçti. MÖ 68'deki ölümüne kadar general aslında aile içinde ve özel bir diktatörlük yaptı. Ölümünden 2 yıl sonra Han hanedanı kontrolü tekrar etkili bir şekilde ele geçirince, akrabalarının hepsi idam edildi. Ama yine de, süregiden hanedan sorunları, bitmek bilmeyen saray entrikaları, güçlü imparatoriçelerin saltanatı ve güçsüz çocuk hükümdarlar bulunuyordu. Kaçınılmaz sonuç, merkezi yönetim denetiminin kalıcı bir şekilde azalmasıydı. Bu sorunlar, nüfus artışının neden olduğu (toprakların yetmemesi ve elitlerin denetimi altındaki büyük mülklere dahil edilmesi gibi) sosyal sorunlar ve tarım dışı ekonomi sektörünün büyümesiyle tüccarlar ve üreticilerin sahip olduğu servetin çoğalmasının yarattığı sorunlarla birleşti. MS 9'da Han hanedanı, yeni Hsin hanedanını kuran Wang Mang tarafından devrildi. Onun karşı karşıya kaldığı sorun, yönetimin zaten zayıf olduğu ve sosyal karmaşayı önlemenin zor olduğu şartlar altında denetimin nasıl ele geçirileceğiydi. Wang Mang sosyal gerilimin sebeplerinden bazılarını ortadan kaldırmak için devletleştirme ve ardından, arazi mülklerini daha eşitlikçi bir temelde yeniden dağıtma girişiminde bulundu. Hükümetin bu tür bir politikayı gerçekleştirecek güce sahip olmadığını anladı. Dolaşımdaki paraya müdahale edilmesi pek çok sorunu daha da kötüleştirdi ve Sarı Irmak havzasında meydana gelen yaygın su taşkınları daha fazla köylü ayaklanmasına yol açtı. MÖ 22'den sonraki 40 yılda Çin'de 20'nin üzerinde önemli köylü ayaklanması olduğu biliniyor. Bunların arasında en geniş çaplı olan sonuncusuydu – yüzlerini boyama tarzlarından dolayı bunlara *ch'ih-mei* yani "kırmızı kaşlar" adı verilmişti. Kırmızı kaşların taleplerinden biri, Hanların yeniden başa geçirilmesiydi. MS 25'te, Han soyuna uzanan muğlak bir hak iddiasından daha fazlası olmasa da, Nanyang yakınında önemli bir toprak sahibi olan Kuang Wu Ti bunu gerçekleştirdi. Kendi mülkünü korumak amacıyla oluşturduğu asker gücüyle kendi alanında yavaş yavaş denetimi eline geçirdi, orduyu büyüttü, bölgesel isyanları ve köylü ayaklanmalarını bastırdı ve kendini yeniden başa geçirilmiş Han hanedanının imparatoru ilan etti.

9.7.2 Roma

Roma İmparatorluğu'ndaki kriz, elitler arasındaki tartışmalarla başladı. MÖ 133'te, tribünlerden biri olan Tiberius Gracchus (elitlerin el koymakta oldukları) kamu arazisi mülkiyetinin kısıtlanması ve Roma halkını mirasçısı yapmış olan Pergamon Kralı III. Attalos'un mirasının da dahil olduğu arazi fazlasının topraksız köylülere yeniden dağıtılması gerektiğini savundu. Bu, imparatorluğun nasıl yağmalanması ve fetih ganimetlerinin nasıl paylaştırılması gerektiğine dair bir tartışmaydı. Gracchus, elitler arasındaki muhalifleri tarafından katledildi. 10 yıl sonra kardeşi Gaius, Roma ordularının giderek daha büyük bir bölümünü oluşturan Latin* halkını Roma yurttaşı yapmayı teklif etti. İsyanı başarısızlığa uğradığında öldürüldü. MÖ 91-88'de, İtalik müttefikler yurttaşlık talebiyle ayaklandığında

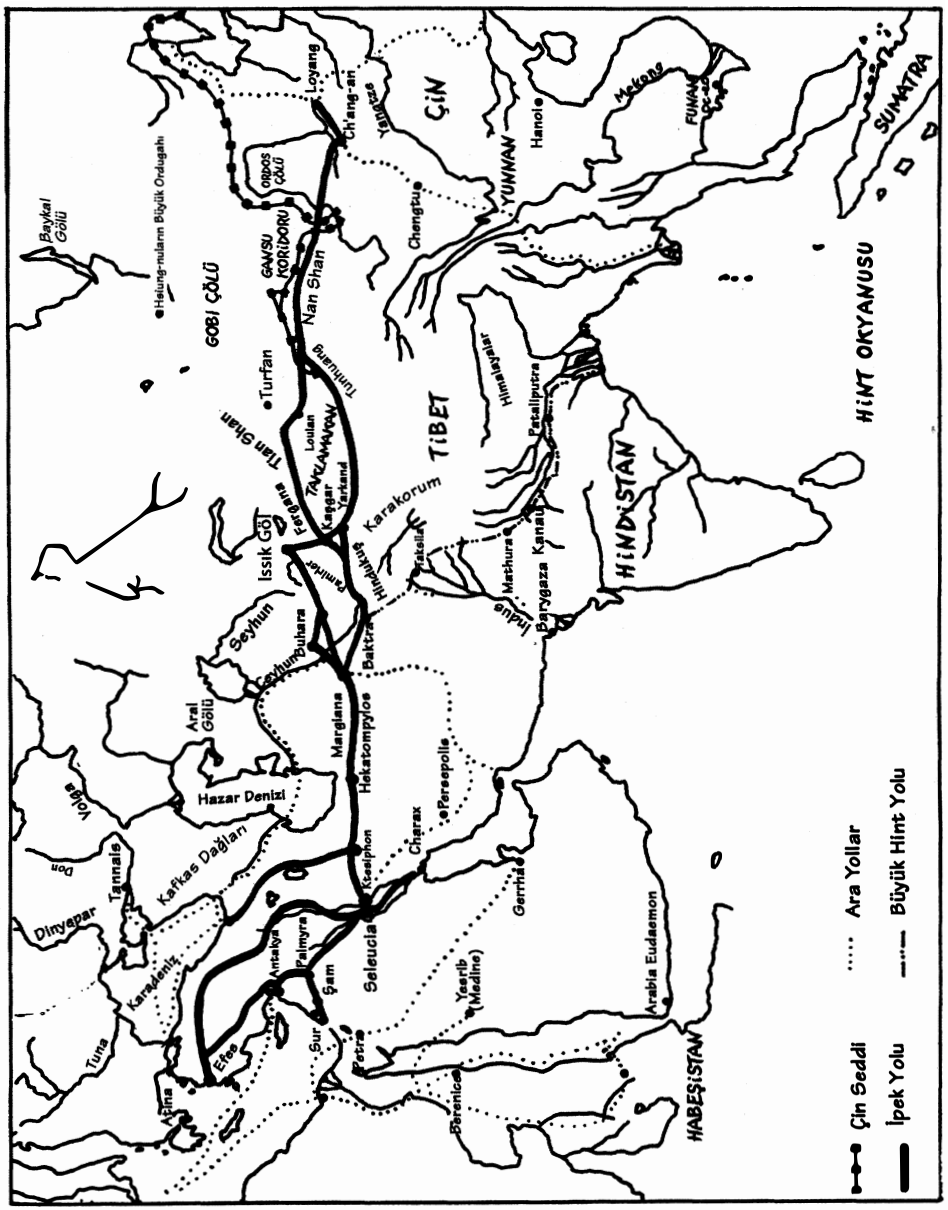
* Kökenleri MÖ 2. binyılda İtalya Yarımadası'na göçen Hint-Avrupa kabilelerine dayanan, İtalya'da tarihsel Latium bölgesinde yaşayan antik halk (ed.n.)

iç savaş başlayınca daha büyük sorunlar ortaya çıktı. Romalılar kuralı çok hızlı bir şekilde kabul ettiler. Aynı sıralarda Anadolu'da Pontus Kralı VI. Mithradates, Roma'nın Asya eyaletini istila etti. Elitlerin hırslı bir mensubu L. Cornelius Sulla, doğuda bulunan kuvvetlerin kumandasının kendisine verilmesinde ısrar etti. Roma'nın üzerine yürüdü, muhaliflerini iktidardan düşürdü, bazılarını öldürdü ve diğerlerini kanundışı ilan etti. Bir general, kuvvetlerini ilk kez Roma hükümetine karşı kullanıyordu; bu, izleyen on yıllar boyunca görülen benzeri pek çok olayın ilkini oluşturacaktı.

Sulla, MÖ 83'te doğudan zaferle geri döndüğünde kısa bir iç savaş, kitlesel katliamlara ve Sulla'nın diktatör olarak başa geçmesine yol açtı; iktidarı yasal değildi ve kaba kuvvetten başka bir şeye dayanmıyordu. Muhalifleri bir kez daha ya öldürüldüler ya da yurttaşlık hakları ellerinden alındı, Senato Sulla'nın taraftarlarıyla doldurulduğu, tribünlerin hakları kısıtlandı ve hükümdara karşı çıkmış olan İtalyan kentleri yurttaşlıktan çıkarıldı, para cezasına çarptırıldı, topraklarına el kondu ve Sulla'nın eski askerlerine verildi. MÖ 78'deki ölümünden sonra durum daha da kötüye gitti. Oligarşi, artık çok geniş bir alana yayılmış bir imparatorluğun yönetilme şekline sahip değildi. Çin'de olduğu gibi etkili bir bürokrasi mevcut değildi ve hükümet etmek, kim özel bir göreve sahipse sadece onun kişisel sorunuydu. Özel komutanlara önce İspanya'da ve daha sonra doğuda geniş yetkiler vermek dışında pek seçenek yoktu. Doğuda bağımsız bir tavır alan Pompeius Senato'ya hiç danışmadan Mithradates'in krallığından geriye kalanı ve ardından Selevkosları ilhak etti. Benzer şekilde, MÖ 58-50 arasında Caesar, Senato'ya hiç danışmaksızın Gallia Transalpina'yı fethetti. MÖ 57'de Pompeius'a, Roma'ya tahıl sağlama işinin kumandası verildi. Bir şahsa sivil bir meselede ilk defa bu kadar yetki veriliyordu. Roma'nın eski kurumları savaşların ve imparatorluğun baskısı altında dağılmıştı. Politik başarının ödülleri güç, zenginlik ve ganimet olarak büyüdükçe başarısızlığın cezaları da büyüdü: Ölüm, yurttaşlık haklarının geri alınması ve tüm mülklere el konması. Politik oyunun kazançları büyüyünce yapılan hareketler daha aşırı olmaya başladı. Komutanlar ve eyalet valileri, muhaliflerinin onlara neler yapabileceğini düşünerek iktidarlarının dayandığı temellerden vazgeçemiyorlardı.

Sonucuna ulaşmış bir olay, MÖ 49'da Caesar'ın komutanlık bölgesinin sınırını –Rubicon Nehri– aştığında meydana geldi ve görev dönemi sona erince muhaliflerinin neler yapacağı korkusuyla, iktidarı ele geçirmek üzere Roma üzerine yürüdü. Neredeyse 20 yıl süren bir iç savaş başlattı. Birkaç ordu komutanının artan gücü, Sulla MÖ 88'de Roma üzerine yürüdüğünde peşinden subaylarından sadece birinin gelmiş olmasından anlaşılır. Bunu Caesar yaptığında onu bir kişi izlemedi; zaten o da rakibi Pompeius'un taraftarıydı. Caesar rakiplerini yendi ve MÖ 44'te gerçek anlamda kral oldu. Suikaste kurban gitti ve MÖ 43'te taraftarları tarafından bir triumvir* kuruldu: Lepidus, Marcus Antonius ve (Caesar'ın arzusuyla ölümünden sonra yerine getirildiğinde onun muazzam servetinin vârisi olan)

* Üçler meclisi. Latince *trium* "üç", *vir* "adam" (ed.n.)

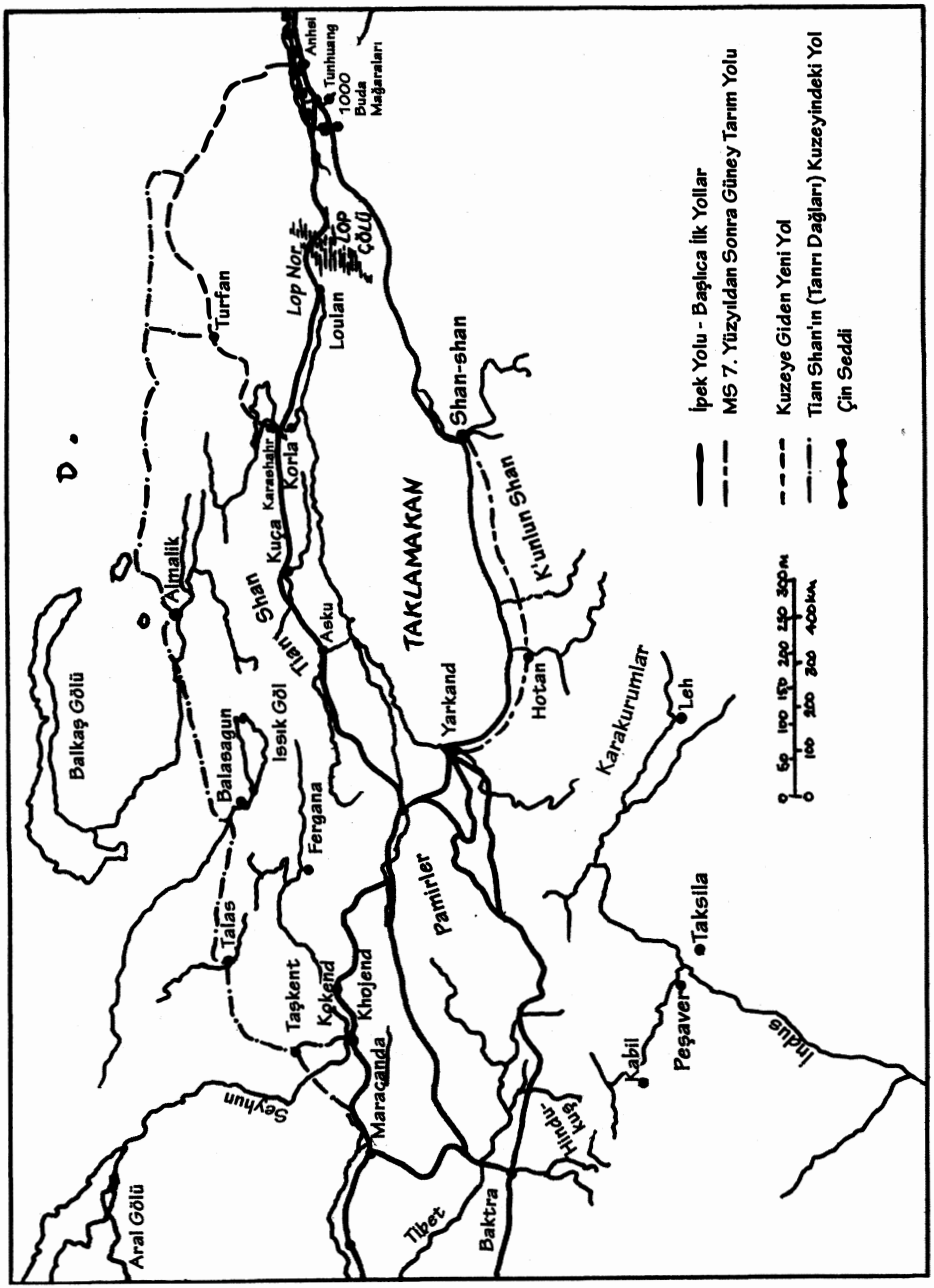

Harita 23: Roma-Han Döneminde Avrasya Bağlantıları

Octavius. Bu üçlünün imparatorluğu kendi aralarında paylaşmalarından sonra, pek bir yönetim de olmamıştı. Caesar'ın katilleri olan Brutus ve Cassius'u, MÖ 42'de Philippi Savaşı'nda yendiler ve ardından kendi aralarındaki iç savaşa devam ettiler. İç savaş, MÖ 31'de Marcus Antonius ve sevgilisi Mısır Kraliçesi Kleopatra Actinum Savaşı'nda yenildiğinde son buldu ve Octavius tek hükümdar haline geldi. Octavius'un zaferi, eski Roma sisteminin sonuna ve yeni bir despotizmin zaferine damgasını vurdu. Cumhuriyet yönetimi görüntüde korunsa da etkili güç, sonuçta ve kısa süre sonra uygulamada imparator olan yeni hükümdarın elinde toplandı. İstikrar sağladığı sürece zenginlerin birçoğu yeni sistemden oldukça memnundu. Kısa bir iç savaşın dışında 200 yıldan uzun bir süre bu böyle devam etti.

9.8 Avrasya Bağlantıları: İpek Yolu

MÖ 1. yüzyılda hem Han hem de Roma imparatorluklarını etkileyen iç sorunların, Avrasya'nın farklı devlet ve imparatorlukları arasında çoğalan bağlantılar üzerinde fazla bir etkisi olmadı. Bu bağlantılar için hayati önemde olan, Çin etkisinin batıya doğru yayılmasıydı. Çin'in denetim altında tuttuğu alanın batıya doğru kayması, MÖ 4. yüzyılın sonlarında Ch'in'in, Szechwan'a yayılmasıyla başladı ve Orta Asya göçebeleriyle ticaret ve temaslar aynı zamanda gelişti. Hsiung-nuların yenilgiye uğratılması gibi kilit olaylar, imparator Wu Ti zamanında benimsenen yeni Çin siyasetinin parçası olarak 2. yüzyılın sonlarında meydana geldi. MÖ 139-126 arasında bir elçi, Chang Ch'in, onlara karşı müttefik arayışının bir parçası olarak bir görevle iyice batıya doğru gönderildi; Hsiung-nuların esiri olarak 10 yıl geçirdi, ama kaçtı ve Fergana'ya ve Hsiung-nular tarafından batıya doğru sürülmüş olan Yüeh-chihlerle karşılaştığı Baktria'ya ulaştı. Buna rağmen, Hsiung-nular artık bir intikam savaşıyla ilgilenmiyorlardı. Chang Ch'ien, ikinci bir göreve MÖ 115'te gönderildi ve Fergana, Sogdiyana ve (Çinlilerce Wu-sun olarak bilinen) Orta Asya vahalarına ulaştı. Wu Ti bu bölgenin denetim altına alınmasının önemli olduğuna karar verdi. MÖ 101'de, Pamir Dağları yakınındaki Taklamakan Çölü'nün diğer tarafına kadar uzanan "Batı Bölgeleri" denen bu yerler, Çin'in denetimi altına alındı. Fergana fethedildi ve Wu-sun bölgesinde bir haraç sistemi kuruldu. Wu-sun bölgesindeki vaha devletleri, Hsiung-nulara haraç ödemektense zenginliklerinin büyük ölçüde bağlı olduğu ticareti desteklediklerı için Çinlilere vergi vermeyi tercih ettiler. MÖ 59'dan sonra Hsiung-nular arasındaki bölünmeyle birlikte Hanlar, bölgedeki tek büyük devlet konumuna geldi ve denetim devam ettirildi. Wang Mang'ın iktidara el koyduğu sırada sallantıya düştüler ama yönetime yeniden gelen Han imparatorlarından ikincisi zamanında kolayca yeniden toparlandılar. Bu bölgelerden geçen yollar, Çin ve Part İmparatorluğu ve dolayısıyla daha batıdaki Akdeniz arasında kurulan ilk doğrudan bağlantıları oluşturuyordu. İzleyen 1500 yıl boyunca Avrasya tarihinde hayati bir unsur olacak olan "İpek Yolu"nu oluşturuyorlardı. Bu sadece bir ticaret yolu değildi, aynı zamanda kıtadaki farklı toplumlar arasında önemli fikirlerin ve teknolojilerin dolaştığı bir

Harita 24: Orta Asya'da "İpek Yolu"

kanaldı. Sadece tüccarlar tarafından değil, misyonerler ve hacılar, zanaatkârlar ve daha birçokları tarafından da kullanılıyordu.

Chang Ch'ien Fergana'ya geldiği zaman pek çok Çin malının, özellikle sadece Çin'de yapılan ipeklilerin satıldığını görünce şaşırdı. Bu mallar, Çin'den, Szechwan ve Yunnan yoluyla Birmanya ve Doğu Hindistan'a MÖ 4. yüzyılda açılan yoldan gelmişlerdi. Oradan da Ganj Vadisi'nden geçen (Maurya İmparatorluğu zamanında inşa edilmiş olan) Büyük Hint Yolu'nu aşarak büyük ticaret şehri Taksila'ya ve ardından Orta Asya'ya satılmışlardı. İpek Yolu'nun açılması sadece İran'a ve Akdeniz'e değil, Kuzeybatı Hindistan'ın zengin devletlerine de doğrudan bir yol sağlıyordu. İpek Yolu normal bir yol değildi; çoğu çöl olan ve sadece az sayıda vahanın bulunduğu 8000 km'den daha uzun, konuksever olmayan yörelerden geçiyordu. Birçoğu Hindistan ile Çin arasında gidip gelmekle birlikte, yolculuğun tamamını az sayıda tüccar yapıyordu. Bunun yerine yol, yolculuğun bir kısmını yapan aracı tüccarların karmaşık bir ağı üzerinden düzenlenmişti. Bu onlara Partların, Çinli ve Orta Asyalı tüccarlar ile Romalı ve Akdenizli tüccarların doğrudan ilişkisini önlemek amacıyla yaptıkları gibi ticareti denetleyebilme ve engelleyebilme olanağı sağlıyordu. İçerdiği riskleri üstlenmeye değer kılan, bu ticaretin ürettiği muazzam zenginlikti.

İpek Yolu, (MS 1. yüzyıla kadar Çin'in başkenti) Ch'ang-an'da başlıyordu ve ilk 800 km boyunca Wei ve Sarı Irmak vadilerinde, Nan Şan'ların (Güney Dağları) kıyısı boyunca yukarıya doğru yapılan kolay bir yolculuktu. Ardından Kansu Koridoru boyunca yolculuğun en ıssız ve tehlikeli kısmını oluşturan Tarım Havzası'nın muazzam çöllerinin kıyısında yer alan sınır kenti Tunhuang'a gidiyordu. İki rota vardı. Güney rotası vahalar birbirinden çok uzak ve gündüz vakti sıcaklık çok yüksek olduğu için daha zordu, bununla birlikte sağladığı avantaj alanda eşkiyaların olmamasıydı. Bu rotayı kullanan tüccarlar genellikle gece yol alıyorlar, yönlerini yıldızlara bakarak tayin ediyorlardı. Karakurum Dağları üzerinden Keşmir ve Hindistan'a giden yolun başı olan büyük Hotan kentine varmadan önce ilk ana durak Şanşan'dı (Çerçen). Bununla birlikte birçok tüccar Yarkent ve Kaşgar'a gitmeyi ve Pamirler'le Hindukuşlar'dan geçip Taksila ve Kuzeybatı Hindistan'a giden yolu izlemeyi tercih ediyorlardı. Kuzey rotası, Tarım Havzası'nı ve Lop Nor Çölü'nü aşarak vaha kenti Loulan'a ve daha sonra Kum Çölü'nden geçerek Korla'ya ulaşıyordu. Korla'daki su MS 3. yüzyılda kuruyunca, kuzey rotasının bozkırlardan güneye gitmekte olan göçebelerin önemli bir merkezi olan Turfan'dan geçen muazzam bir yay çizme zorunluluğu baş gösterdi. Buradan çıkan kuzey rotası, Kuça ve Aksu'dan geçip kuzey ve güney rotalarının birleştiği Kaşgar'a varıyordu. Kaşgar'dan Pamirler'in batısına doğru çok dik bir tırmanış vardı, ama dağların diğer tarafında hemen zengin tarım arazilerine ulaşılıyordu. İpek Yolu buradan itibaren ticaretin varacağı yere ve yerel siyasi koşullara bağlı olarak çatallanıyordu. Hindistan'a yönelenler, Ganj'a giden Hint Yolu'nun başı ve dolayısıyla Avrasya tarihinin önemli kavşaklarından biri olan Baktriya'ya doğru

yolculuk yapıyorlardı. Batıya yönelenler, kuzey yönünde kalıp Merv'e (Margiana) doğru gidiyorlardı. Merv'e ulaşmak için Maracanda (Semerkand) ve Buhara üzerinden geniş bir tur atmak da mümkündü. Merv'den batıya doğru giden rota, düzenli su temin etme zorunluluğu nedeniyle Elburz Dağları'nı izleyerek İran Yaylası'ndan geçiyordu. Rota bundan sonra surla çevrili kentler dizisini – Hekatompylos, Rhagae ve Ekbatana– Orta Mezopotamya'ya (döneme bağlı olarak Babil, Seleukeia, Ktesiphon ve Bağdat'a) doğru takip ediyordu. Buradan sonra iyi düzenlenmiş ve gelişmiş yollardan geçilerek Halep, Antakya ve Akdeniz'e veya daha az sıklıkla Palmyra ve Petra'ya gidiliyordu.

Bu dolambaçlı rota boyunca yapılan ticaret – bütün elitlerin istediği ama Çinlilerin üretim sırlarını sıkı sıkıya koruduğu lüks mal olan – ipeğe yoğun talepten dolayı kârlıydı ve bu nedenle Güneybatı Asya ve Akdeniz'de fiyatları çok yüksekti. İpek, yol boyunca bir para türü olarak da kullanılıyordu. Ancak Romalıların özellikle istedikleri sadece ipek değildi; diğer kilit mal, Romalıların bildiklerinin en iyisi olduğu Pliny tarafından onaylanan, dökme demirdi. Çin teknikleri bilgisi, MÖ 75 dolaylarında batıya doğru Hsiung-nulara, 40 yıl kadar sonra Wu-sun vahalarına ve MS 1. yüzyılda Fergana'ya yayılmış olsa da, batıda henüz daha uzak bir noktaya ulaşmamıştı. (Avrasya'nın batı kısımları, 1000 yıldan uzun bir süre daha dökme demirin nasıl yapılacağını bilmedi.) İpek Yolu'ndaki sorun, Avrasya'nın iki ucu arasında yapılan (bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi) tüm ticarette olduğu gibi, Batı'nın Hindistan ve Çin'in istediği çok az şey üretmesi veya hiçbir şeyi üretmemesiydi. Kâr, Doğu'dan Batı'ya yapılan ticaretle elde ediliyordu.

9.9 Avrasya Bağlantıları: Deniz Yolları

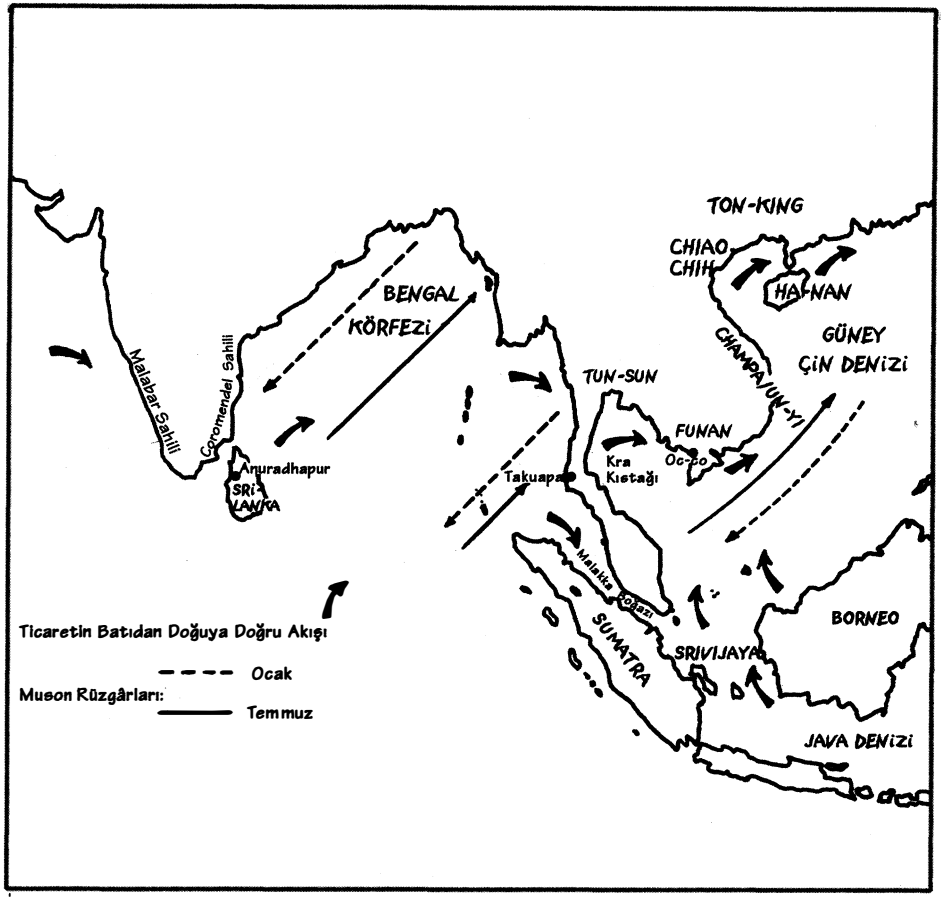
Mısır ile Kızıldeniz'in çıkış noktaları arasındaki yollar, muhtemelen MÖ 2. bin yılın başlarına tarihlenirler. Ters rüzgârlar nedeniyle Kızıldeniz'den yukarıya gemiyle gitmenin zorluğu yüzünden, gemi ve kervan yolculuğu genellikle birarada yapılıyordu. Mısırlı tüccarlar yolculuklarına, normalde yerel ve Hintli tüccarların Arap Denizi'ni geçip Kuzeybatı Hindistan'a gittikleri Babû'l-Mendep Boğazı'nda son veriyorlardı. Bu ticaret şekli Akdenizli tüccarların Batı Hindistan'la doğrudan bağlantı kurdukları MÖ 100 dolaylarına kadar sürdü. Antik Yunan ve Roma tarihçileri çoğu kez musonları Romalı tüccarların "keşfettiğini" iddia ederler. Halbuki Akdenizli tüccarlar onlara aşina olmadan önce yerel tüccarlar binlerce yıl boyunca bu rüzgârlarla yelken açmışlardı. Bu ticareti kârlı kılan, Akdenizli elitlerin Doğu'nun ürünlerine talepleriydi. Marabiber, Hint ve Çin kumaşları ve elbette ipek.

Alışılmış rota, Akdeniz'den Mısır'a, Nil'den aşağıya ve kervanla Kızıldeniz'in ucundaki Berenice gibi ticaret limanlarına doğruydu. Gemiler konvoy halinde (bazen bir sezonda 120 gemi kadar çok) Arap Denizi'ne ve ardından muson rüzgârlarıyla Hindistan'ın batı sahiline yelken açıyordu. Başlarda Akdenizli tüc-

carların ana limanı, İndus'un ağzına yakın Barygaza'ydı, ama daha sonra Hint Okyanusu boyunca doğuya doğru iyice güneydeki limanlara neredeyse doğrudan yolculuklar yapıldı. Bu sahil boyunca, farklı toplumlardan gelen tüccarların buluşup işlerini görebilecekleri 16'dan fazla büyük liman yer alıyordu. Doğu–batı deniz ticareti rotalarında kilit bağlantıları sağlıyorlardı. Akdenizli tüccarlar normalde Güney Hindistan'dan daha doğuya gitmiyorlardı ve Bengal Körfezi boyunca ve Güneydoğu Asya'yla yapılan ticarete Hintli tüccarlar egemendi. Bu bölgede uzun zamandır yerleşmiş rotalar, Takuapa gibi limanlara gitmek için Kra kıstağının kuzeyine yelken açmayı kapsıyordu. MÖ 3. yüzyıla gelindiğinde Çinli ziyaretçiler, burada 500'den çok İranlı ve Sogd tüccarın bulunduğunu ve ailelerinin muazzam sayıdaki Hintliler ve Hindu rahiplerle birlikte kalıcı olarak burada yaşadığını bildirmişti. Hintli (ve bir avuç Akdenizli) tüccarlar Malaya yarımadasının yanından geçip Güneydoğu Asya'nın Suvarnadvipa, –"Altın Ada"– diye bildikleri adalarına yelken açtılar. MS 200 dolaylarına gelindiğinde Hindistan'dan doğuya giden gemilerin boyu 60 metreden uzundu, 300 ton yükle birlikte 200 kişi taşıyorlardı ve kaza ihtimaline karşı arkalarından daha küçük bir tekneyi çekiyorlardı.

Mallar, Güney Vietnam'a ve Oc-èo limanının bulunduğu gelişmekte olan Funan yöresine yelken açmadan önce Kra kıstağında kısa bir süre karadan taşınıyordu. Funan, Kra kıstağında üslenen Malay tüccarlar, bu kadar doğuya gelen Hintli tüccarlar ve güneye inen Çinli tüccarlar arasında kilit aktarma durağı olarak gelişti. Etki gücü, ziyaretçi tüccarlara satılabilen Oc-èo'nun hinterlandındaki çok verimli sulu pirinç tarımının üzerine inşa edilmişti. Başlangıçta yöre, ticareti denetimleri altına aldıkları ve yabancı âdetleri ve Hinduizm gibi dinleri benimsedikleri için itibar ve güç kazanabilen güçlü yerel önderler tarafından kontrol ediliyordu. MS 100 dolaylarında ticaretin sağladığı zenginlik artınca Çinlilerin Hun P'an-huang diye tanıdıkları bir hükümdarın küçük krallığına dönüştü. Bir yüzyıl sonra yöre, Hun P'an-huang'ın oğlunun ölümünden sonra seçilmiş Fan Shih-man adındaki bir askeri lider tarafından kontrol ediliyordu. Fan Shih-man doğudaki Mekong deltası alanının denetimini ele geçirerek ve yiyecek fazlasını çoğaltarak küçük bir imparatorluk yarattı. Malaya yarımadasının doğu kıyısını fethetmek ve doğu-batı ticaret rotaları üzerinde daha fazla denetim elde etmek amacıyla sefer ekipleri gönderildi. Bu, Funan refahının zirve noktasıydı. Ticaret rotaları Kra kıstağından ve Malakka Boğazı üzerinden tüm deniz rotalarına ve Cava üzerinden Çin'e doğru kayınca kötüleşti. MS 3. yüzyıldan sonra Çin, Funan'a sadece iki heyet göndermekle yetindi ve daha sonra yöre Malaya yarımadasından gelen esaslı bir şekilde Hintlileşmiş bir hükümdarlar grubu tarafından ele geçirilmiş gibi görünüyor. Ticaret, Funan'dan itibaren, inci ticaretinin merkezi Chiao-chih (Tongkin) üzerinden Vietnam sahili boyunca Çin'in gelişmekte olan güney limanlarına, özellikle de Kanton'a kadar Çinlilerin elindeydi.

Tüccarlar doğu-batı deniz rotalarında da İpek Yolu'nda olduğu gibi nadiren rotanın tamamı boyunca yolculuk yaparlardı. Çin gemileri Bengal Körfezi'ne

Harita 25: Güneydoğu Asya'nın Deniz Ticareti

MO 4. yüzyılda ulaşmış gibi görünüyor; MO 1. yüzyılda kuşkusuz Hindistan'a varmışlardı. Muhtemelen Kızıldeniz'e ve Afrika'nın Boynuzu'na gitmişlerdi ve şüphesiz bir grup Çinli tüccar, MÖ 360'ta Mezopotamya limanlarına ulaşmıştı. Hintli tüccarlar gemiyle zaman zaman Çin kadar uzaklara gitmişlerdi ve bazı küçük Hint krallıklarının elçileri MS 159-61'de bu yoldan Han sarayına yolculuk yapmışlardı. Bir Hint heyeti de, MÖ 1. yüzyılın sonlarında Roma'daki Octavius'a gönderilmişti. Roma ve Han imparatorlukları birbirlerinin varlığından haberdardı. Çin, Roma İmparatorluğu'nun sert doğasının farkındaydı, ama onu daima denizci bir ülke –*Hai-hsi Kuo*, "denizin batısındaki ülke"– olarak biliyorlardı. Romalılar Çin'in bir kara imparatorluğu olduğunu düşünüyorlardı, ama aradaki mesafeler hakkında pek bir fikirleri yoktu. Augustus, Roma'da (fethetmeyi ümit ettiği) Çin'i Ren Nehri'nin doğusunda, ama Galya'nın sadece üç misli eninde gösteren bir dünya haritası yaptırmıştı. Az sayıda doğrudan temas vardı. MÖ 36'da

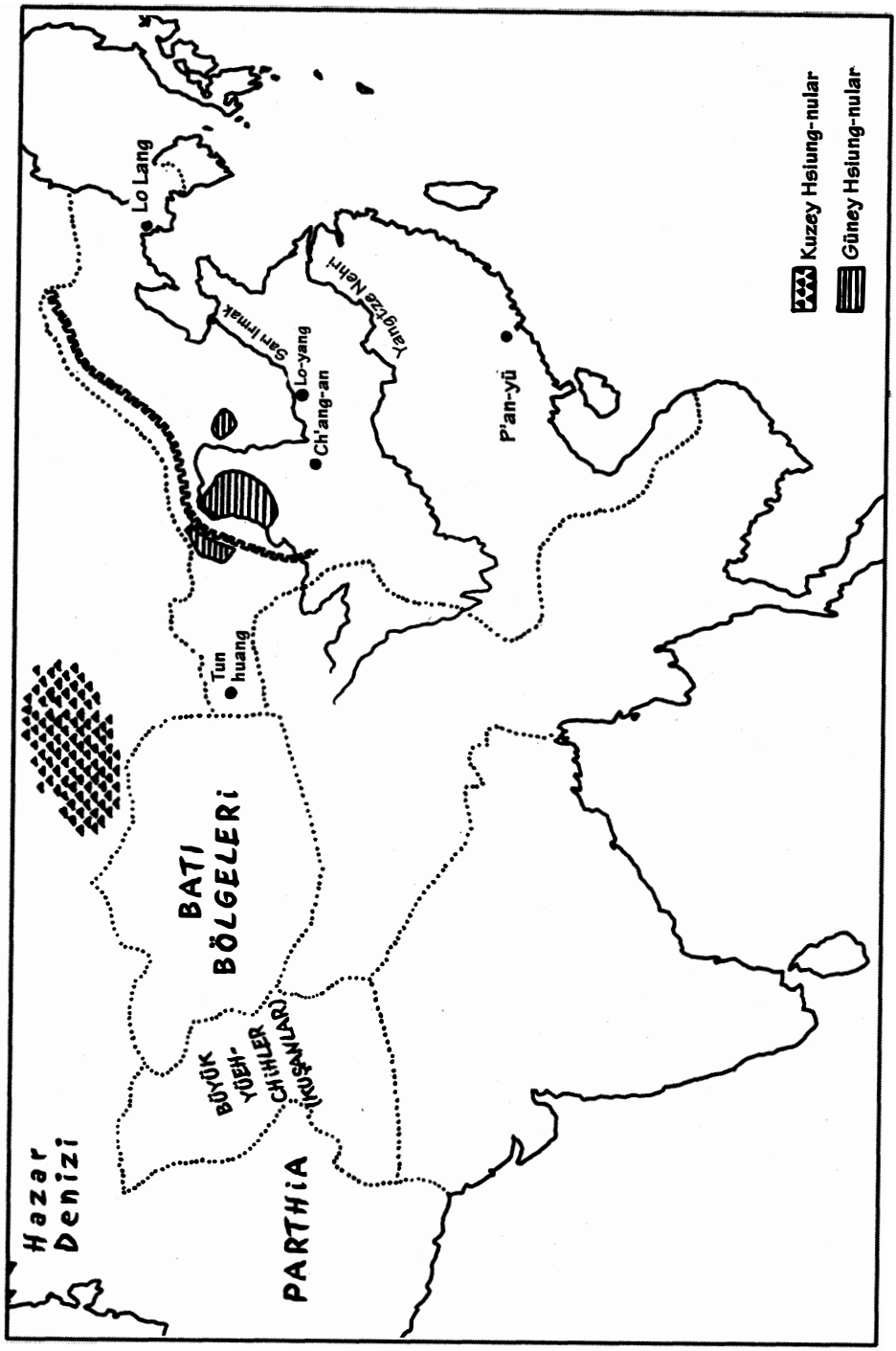
Çinli general Ch'en T'ang, Orta Asya'da bir yerlerde 150 kadar Romalı lejyoneri ele geçirdi; muhtemelen Partların safına geçmiş asker kaçaklarıydılar ve imparatorluğun iyice doğusuna gönderilmişlerdi. Daha da doğuya götürüldüler ve Han İmparatorluğu'nun en kuzeybatısında yer alan Chang-i eyaletine yerleştirildiler. Bu sadece küçük bir olaydı, ama toplumlar birbirlerine yakınlaştıkça Avrasya'da ne ölçüde temasların olduğunu gözler önüne seriyor. Bir grup Romalı tüccar MS 166'da deniz yolundan Hanların sarayına ulaştı. Çinliler onların aslında 5 yıl önce ölmüş olan imparator "An-tun"un (Antoninus Pius) elçileri olduğunu zannettiler (veya onlar kendilerini öyle gösterdiler). Han imparatoruna sunacak şeyleri azdı; bir tek, Roma malı olmayan ve yolculukları sırasında edindikleri gergedan boynuzları ve kaplumbağa kabukları.

Bu tüccarların başından geçenler doğu-batı ticaretinin sorunları için semptomatikti. Akdenizli tüccarlar, Hindistan ve Çin'deki çok daha zengin toplumların tüccarlarının istediği çok az şeyi sunabiliyorlardı; var olanların en iyisi mercan ve camdı. Ancak, Avrasya'nın batısındaki toplumların "Doğu"nun' ürünlerine çok güçlü bir talebi vardı: Baharatlar, ipek, demir, kumaş, fildişi, çivit, damarlı akik ve egzotik hayvan postları. "Batı" çok az şey sunabildiği için bu ticaretin devamını sağlamanın tek yolu bu malları nakitle satın almaktı: Altın ve gümüş. Antik Yunan ve Roma ile daha sonraki dönem tarihçileri, bu ticareti çoğu kez Akdeniz ve Avrupa'dan külçe halinde değerli maden "ihracatı" olarak tanımlamışlardır. Aslında bu, Avrasya'nın daha yoksul bölgesinin, ellerindeki tek mal varlığını –değerli madenler– kullanarak elitlerin çaresizlikle daha zengin bölgeden istedikleri ürünleri satın almasından daha fazlası değildi. Bu oldukça dengesiz "ticaret" MS 19. yüzyıla kadar aynı şekilde devam etti. Pliny, Roma İmparatorluğu'nun ticareti devam ettirmek amacıyla MS 1. yüzyıl boyunca 55 milyondan fazla altın sikke yolladığını öne sürüyor. Hindistan sahilindeki ticaret kentlerinde bunlar kesilip deliniyor, ipe diziliyor, tartılıyor ve külçeye dönüştürülüyordu; ayarları bozuksa kabul edilmiyorlardı.

[*Geç Dönem Güneydoğu Asya* ***11.7.2***; *Geç Dönem Hint Okyanusu Ticareti* ***12.2.1***]

9.10 Hanlar Döneminde Çin: Refah ve İstikrar

MS 25'te özellikle ilk üç imparatorun zamanında, Hanların durumunun yeniden düzelmesi, MS 1. yüzyılın sonuna kadar uzun süreli bir istikrar ve refah dönemine yol açtı. Yeni rejim, köylü ayaklanmaları ve imparator Wang Mang'a karşı yapılan seferlerde Kuang Wu Ti'yi desteklemiş olan merkezi ovada, özellikle de Honan'da, yer alan büyük toprak sahibi ailelerin etrafında kurulmuştu. Başkent doğuya, Sarı Irmak kıyısındaki Loyang'a taşınmıştı. Çin'de iç barış hüküm sürüyordu ve bu durum üretim ve ticaret yapan toplulukların artmakta olan zenginliklerine ve önemlerine yansıdı. Güneydoğu Asya'da ve batıya doğru Avrasya'nın geri kalan kısmında, denizaşırı yapılan ticaret doruğundaydı. Merkezi ovanın bazı alanları

Harita 26: Geç Han Hâkimiyetinde Orta ve Doğu Avrasya

ile Szechwan ve Hunan'da nüfus hızla arttı. Büyük mülklere ait topraksız işçilerin işgücü bu nedenle artış gösterdi. Bununla birlikte, köylü sorunları bastırıldı ve MS 108'e kadar büyük ayaklanmalar söz konusu olmadı.

Kuzey ve kuzeybatı sınırlarındaki göçebelerle ilgili durum da genellikle sakindi. Hsiung-nuların bölünmesi, uyarının ciddiyetine rağmen Çinlilere çok daha büyük bir esneklik sağladı. Kuang Wu Ti, Kuzey Hsiung-nulara saldırma fikrini çok pahalı ve çok zor diye reddetmişti. Politikadaki en önemli değişim, imparatorluğun uç yörelerini denetim altına almak üzere daha az çaba harcandığında, Güney Hsiung-nu birliğinin yavaş yavaş Han İmparatorluğu'nun sınırları içine sürüklenmesi oldu. Bu politika birçok bakımdan Han devletini güçlendirdi. 1. yüzyılın sonunda, büyük mülklere işçi olarak yerleştirilmiş veya hâlâ imparatorluğun dışında kalan "barbarlar"ı denetim altında tutmak amacıyla Çin ordusuna alınmış 250.000 kadar Hsiung-nu bulunuyordu (aynı politikayı daha sonra Romalılar da benimsedi). Ancak haraç sistemi büyük ölçüde olduğu gibi kaldı. Çinliler, Hsiung-nulara hâlâ yıllık ödemeler yapıyorlardı ve 500 kadar Hsiung-nu aristokratını ağır maliyetlerle Han sarayında ağırlamak zorundalardı. MS 89-90'da kısa süreli bir Hsiung-nu akını oldu, ama Fergana'yı ve eski Wu-sun bölgesini içine alacak kadar büyümüş olan "batı bölgeleri"nde durum istikrarlı olmayı sürdürdü ve ticaret İpek Yolu boyunca gelişmeye devam etti.

MS 105'te İmparator Ho Ti'nin ölümünden sonra Han İmparatorluğunda istikrarsızlığın arttığı çoğu kez öne sürülmüştür. Çok sayıda çocuk imparatorun tahta geçmesinin, iki grubun –imparatorluk ailesiyle ilişkili büyük toprak sahibi ailelerin ve saraydaki kadınların– dikkat çekecek denli artan iktidarına yol açtığı doğrudur. MÖ 135'te hadımların iş ve ticaret faaliyetlerinden edinmekte oldukları muazzam serveti aktarabilmeleri amacıyla oğul evlat edinmelerine izin verildi. Ancak bu gelişmelerin saray çevreleri dışında önemli bir etkisi olmuş gibi görünmüyor ve arkasından yönetim uygulamada işlevlerini sürdürdü. Hadımlar saraya ve büyük toprak sahibi aileler taşraya hâkimdi. Ticaret ve üretim gelişmeye devam etti ve Çin sadece en büyük değil, aynı zamanda en zengin Avrasya devleti olmayı sürdürdü. Özellikle nüfus artışının sömürü çoğaldıkça köylü hoşnutsuzluğuna yol açan mevcut topraklar üzerinde yarattığı baskının artması nedeniyle sorunlar birikmişti, ama yine de bunlar bastırıldı. MS 170 dolaylarında büyük kriz başlayıncaya kadar Han İmparatorluğu önemli sorunlarla karşılaşmadı.

9.11 Roma İmparatorluğu: Refah ve İstikrar

MÖ 31'deki iç savaşta elde ettiği zaferinden sonra (adı Augustus olarak değiştirilen) Octavius tarafından kurulan yeni sistem askeri güce dayanıyordu. Octavius, temel olarak iç denetim sağlamak ve rakiplerin güç kazanmasını önlemek amacıyla kullanılmış olan bir daimi ordunun varlığını korudu (MS 9'dan itibaren 25 lejyonluk bir kuvvet kuraldı). Devletin tüm gelirlerinin yaklaşık yarısı orduya harcanıyordu, ama

dışarıda az sayıda sefere girişildi ve bunlar da temelde orduyu meşgul etmek içindi. Augustus Roma'da kendi güvenliği için *praetor* muhafizlarını oluşturdu. Roma'nın hiçbir zaman gerçek bir bürokrasisi olmamıştı; senatörler ve diğer makam sahipleri devlet işlerini görmek için kendi özel kaynaklarını kullanıyorlardı, devlet parasının özel ellere akıtılabilmesi bu yüzden kolaydı. Augustus zamanında çok az şey değişti. Serveti nedeniyle saray görevlileri çok kalabalıktı ve bu, imparatorluk tarihinde sarayın yönetimi en alt seviyede ele aldığı dönemdir. İmparatorun mülklerini ve kölelerini, onun Senato'yu yönetmesinden çok eyalet gelirlerinin toplanmasını, ihtiyaç duyduklarında sikkerin kesilmesi ve gerek duyduklarında vergiler icat edilmesini yönetti. Daha önce de olduğu gibi özel para ve devlet parası arasında ayrım yapılmıyordu. Eyaletlerde yönetim gücünün düzeyi düşüktü. İtalya dışındaki eyaletler, ticarete konan vergilerle birlikte toprak ve kafa vergilerinin karışımından oluşan bir tür haracı Roma'ya ödemek zorundaydı. Bu yapıldığında, yerliler Romalı bir valinin ve önemsiz özel maiyetinin genel otoritesi altında kendi kendilerini yönetmekte serbest bırakılıyorlardı. İmparatorluğa dışarıdan yapılan önemli bir saldırı yoktu ve toprakları daha da genişletmek üzere pek girişimde bulunulmuyordu. Çeper alanları çok yoksuldu ve imparatorluğa pahalı bir garnizonun masraflarını karşılayacak çok az şey verebilirlerdi. Britanya, MS 43'te Claudius zamanında fethedilmişti (kuzey sınırı normalde aşağı yukarı bugünkü İngiltere-İskoçya sınırı kadardı; kısa süreliğine daha kuzeye uzatılmış, ama bundan vazgeçilmişti) ve Daçya [Dacia]* 106'da buna eklenmişti. Yahuda ve Ermenistan gibi bazı yörelerde bağımlı krallar bulunuyordu, ama bunlar uygulamada imparatorluğun bir parçasıydı. Savaşın başta Partlara karşı aralıklı olarak devam ettiği alan, Mezopotamya'daydı. Eyalet olarak Traianus zamanında 115-17'de imparatorluğa dahil edilmiş, ama halefi Hadrianus zamanında bundan vazgeçilmişti.

İmparatorluk veraseti genel olarak pek sorun yaratmıyordu; bu hak öncelikle Augustus ailesine kalmıştı. Tiberius ve Neron gibileri, elitler ve saray için önemli olsalar da imparatorluk için pek önemli değillerdi ve halk üzerinde fazla bir etki yaratmadılar. Neron öldüğünde, MS 68-69'da ("üç imparatorun yılı") iç savaş çıktı, bir ordu komutanı olan Vespasianus iktidara gelince son buldu. Onun kurduğu Flavius hanedanı, MS 96'da Domitianus'un ölümüne kadar sürdü. Bir sonraki yüzyıl boyunca taht veraseti genellikle imparator tarafından bir varisin resmen evlat edinilmesiyle oluyorsa da bu çoğu kez iktidarı ele geçirmek için bir kılıftan başka bir şey değildi. MS 2. yüzyılda istikrar ve refah devam etti. Edward Gibbon'ı aşağıdakileri yazmaya sevkeden buydu:

> Şayet bir kişinin dünya tarihinde insanoğlunun en mesut ve müreffeh olduğu dönemi söylemesi istenirse tereddüt etmeden Domitianus'un ölümünden [96] Commodus'un tahta geçişine [180] kadar olan süreyi söyler.

---

* Antikçağda Karpat Dağları ve Transilvanya'nın, günümüzde ise Romanya'nın ortakuzey ve batı kesimlerinin oluşturduğu bölge (ed.n.)

Gibbon'ın görüşleri kaçınılmaz olarak Avrasya tarihine taraflı bir bakış açısıyla sınırlıydı ve Romalı elitlerin konumundan gerçekten etkilenmişti. Yine de görüşleri, Avrasya'nın diğer yerlerindeki istikrarın uzun mesafeli ticaretin gelişmesini sağladığı bir zamanda Britanya'dan Levant'a kadar Roma İmparatorluğu boyunca çok gerçek bir iç barış ve dış istikrar dönemini yansıtıyor.

MS ilk 200 yılda Roma İmparatorluğu'nun doğası yavaş yavaş değişti ve Roma ile İtalya'nın özel konumu kaybedildi. Augustus zamanında imparatorlukta yaşayanların çoğu Roma yurttaşı değildi. Bu ayrıcalık yavaş yavaş birçok kente verildi ve nihayet 212'de İmparator Caracalla neredeyse evrensel bir yurttaşlık bağışında bulundu. 1. yüzyılın sonundan itibaren imparatorlar çoğunlukla Roma elitlerinden değil, taşra kökenliydi. Trajan (98-117), Hadrian (117-138) ve Marcus Aurelius (161-180) İspanya'dandı ve Antoninus Pius (138-161) Galyalı bir ailedendi. Taşralıların İtalya'ya ağır ağır gerçekleşen bir akını vardı ve yavaş yavaş hem senatörlük hem de şövalyelik kurumlarına sızdılar. MS 1. yüzyılda Latince konuşulan batı eyaletlerinden gelen taşralılar ve sonradan Yunanca konuşulan doğu eyaletlerinden gelenler Senato'ya kabul edildiler. 2. yüzyılın sonuna kadar normalde sadece İtalyanlar lejyonlara kumanda etmekle birlikte, 200'e gelindiğinde bu iki "Romalı" düzende yer alan çoğunluk özünde taşralıydı. İmparatorluğun tüm karakteri yavaş yavaş değişmekteydi; artık bir "Roma" imparatorluğundan çok, bir Akdeniz imparatorluğuydu. Zenginliğin yoğunlaştığı ve Avrasya ticaret rotalarına ulaşmanın mümkün olduğu yer, Akdeniz'in doğusuydu. Alplerin kuzeyinde kalan Avrupa, temelde kabilelerin yaşadığı, sadece az sayıda çok küçük kasabanın bulunduğu, yoksul ve gelişmemiş, "Roma" uygarlığının ince bir cilasına sahip bir yer olarak kaldı. İmparatorluğa katkısı azdı ve elitler bu bölgeyle hiçbir kültürel birlik kavramına sahip değillerdi; kültürel birlik imparatorluğun Yunanca konuşulan doğu kısmına özgüydü.

9.12 Avrasya Krizinin Başlangıcı

2. yüzyılın sonuna doğru, Avrasya'daki uzun istikrar döneminin sonuna yaklaşmakta olduğuna dair işaretler vardı. Nüfus, ekilen toprakların besleyemeyeceği kadar büyüdüğünde, bir süreden beri için için kaynamakta olan ve 170'lerde Sarı Irmak boylarındaki (temelde nehrin yukarısının yaygın olarak ağaçsız bırakılmasından kaynaklanan) sel felaketleriyle baş gösteren sorunlar bir tarımsal kriz olarak Çin'de başladı. Toprakların kaybı, yıkımlar ve hastalıkların patlak vermesi yaygın köylü ayaklanmaları yarattı. En önemli ayaklanma, Chang Chiao ve iki kardeşinin önderlik ettiği *Huang-chin,* yani "Sarı Türbanlar" ayaklanmasıydı. Kısmen, salgına dönüşmüş olan hastalıkları tedavi etme çabasıyla ilişkili olan mesihçi ve kurtuluşçu bir inancı yaratmak için Taocu geleneklere ve *T'ai P'ing,* yani "Büyük Barış" tarikatına yakınlıkları vardı. Bu hareket zamanının büyük bir bölümünü dini gerekliliklerle geçirmekle birlikte, 360.000'den çok silahlı taraftarı bulunu-

yordu. Szechwan'da, Chang Ling'in yönettiği benzer ama farklı bir hareket vardı. "Sarı Türbanlar"ın kurulmasından hemen sonra Chang kardeşler ölse de bu köylü ayaklanmaları hızla yayıldı. 188'e gelindiğinde isyan Shansi, Hopei, Liatung ve Shensi'ye yayılmıştı. Ordu "Sarı Türbanlar" isyanını bastırma gayretiyle iktidara giderek daha fazla el koyunca, imparatorun otoritesi sözde kalmaya başladı. Son Han imparatoru Hsien Ti, 189'da komutanı Tung Cho tarafından tahta çıkarıldı. Ertesi yıl askerleri başkent Loyang'ı yağmaladı ve hem imparatorluk kütüphanesini hem de Han arşivlerini yok etti. 192'de Tung Cho suikaste uğradı. Han hanedanı 220'ye kadar resmen lağvedilmemekle birlikte, 190'dan sonra etkili bir güce sahip değildi. Rakip ordu komutanları köylü ayaklanmalarını bastırmaya çalışıp kendi krallıklarını kurmak üzere birbirleriyle savaşınca Çin, anarşinin içine sürükledi. Birleşik Çin Devleti dağıldı ve neredeyse 400 yıl boyunca bir daha kurulamadı.

Han İmparatorluğu'nun iç sorunları ve bunların Avrasya ticaret yollarında sebep olduğu istikrarsızlık muhtemelen batıya, Part İmparatorluğu'na yansıdı. 3. yüzyıl gibi erken bir tarihten itibaren Orta Asya'ya en yakın olan doğu eyaletlerinde geniş çaplı ayaklanmalar meydana geldi. İsyanları yeni Sasani İmparatorluğu'nu kuran Ardeşir yönetiyordu. Son Part kralı olan V. Artabanos, 224 veya 226'da Sasanilerle yaptığı savaşta öldürüldü. Bir on yıl içinde İran dağlarındaki son Part direnişi sona erdi. 3. yüzyılın ortalarında Kuşan Devleti de dağılmıştı. Daha batıda, Roma İmparatorluğu'nda da, büyüyen sorunların belirgin işaretleri vardı. Gibbon imparatorluğun çöküşünü Marcus Aurelius'un öz oğlu Commodus'un 190'da tahta çıkışıyla tarihlendirse de bu çok erken bir tarihtir. Commodus, Tiberius ve Neron gibi erken imparatorların tüm eksiklerine sahip olsa da saltanatı sadece üç yıl sürdü. Onun yerini, güçlerini 10 lejyon ve yardımcılarından oluşan güçlü Tuna ordusunu denetimleri altında tutmalarından alan Libyalı ordu komutanlarının kurduğu yeni hanedanın ilk imparatoru olan Septimius Severus aldı. Severus hanedanının ilk iki hükümdarı –Septimius Severus ve oğlu Caracalla– zamanında genel istikrar dönemi devam etti. Daha zayıf olan Elagabalus (218-222) ve Alexander Severus'un (222-235) tahta çıkışlarına kadar ciddi sorunlar başlamadı. Bu durum sorunların ve ticari yıkımın 220'lerde Part İmparatorluğu'ndan batıya doğru yayılmasıyla ilişkili olabilir. Bir sonraki on yılda Roma İmparatorluğu, 190'lardan sonra Çin'i etkileyene çok benzer anarşiye yakın bir döneme girdi. Avrasya'da neredeyse 400 yıl boyunca sadece kısa kesintilerle sürmüş olan uzun istikrar dönemi son bulmuştu.

[*Geç Dönem Çin* ***10.2***, *Geç Dönem Roma İmparatorluğu* ***10.3***]

GENEL GÖRÜNÜM 5

MS 150'de Dünya

Dünya Nüfusu: 180 milyon

BÖLGESEL NÜFUSLAR:
Çin: 60 milyon,
Roma İmparatorluğu: 45 milyon, **Hindistan:** 40 milyon,
Afrika: 16 milyon, **Amerika Kıtası:** 15 milyon

BÜYÜK KENTLER:
Loyang (500.000), **Roma** (500.000),
İskenderiye (400.000), **Seleukeia** (300.000), **Ch'ang-an** (250.000),
Antakya (150.000), **Teotihuacán** (50.000)

OLAYLAR

- Hanların refahının doruğu. Çin'in önemli Orta Asya kentleri kadar batıda kalan bir alanı denetim altında tutması
- Kuzeybatı Hindistan'da Kuşan İmparatorluğu'nun gelişmesi
- Mezopotamya ve İran'da Part İmparatorluğu
- Roma İmparatorluğu doruğunda: Britanya ve Ren'den Akdeniz'in diğer tarafına Levant'a kadar uzanıyor
- Ana ayrıntılarıyla Teotihuacán'ın inşası
- Peru'da Moche, Nazca ve Tiwanaku kültürleri
- Hindistan-Çin ticaret yolu üzerindeki Funan'da Hun P'an-huang Krallığı
- İpek Yolu'nun gelişmesi
- Budacılığın Hindistan'dan Orta Asya ve Çin'e yayılması
- Avrasya'da ilk su değirmenleri kullanımda
- Kâğıdın Çin'de ilk defa kullanılması
- Çin'de pusula kullanımda
- Peru'da madeni (altın ve bakır) nesnelerin yapımı

10
Kriz

(MS 200-600)

Avrasya 200'den sonraki 400 yılda genel bir krize girdi. Çin'in birliği bozulmuştu ve kuzeyde Orta Asyalı "barbarlar" sınırlardan içeri sızıp kendi krallıklarını kuruyorlardı. Birlik içinde olunmayan bu duruma rağmen Çin kültürünün etkisi daha da geniş bir alana yayıldı, Kore ve özellikle Japonya daha geniş bir alana yayılan Avrasya dünyasına eklendiler. Avrasya'nın iyice batısında Roma İmparatorluğu batı eyaletlerinin kontrolünü yavaş yavaş kaybetmişti. Çin'de olduğu gibi değişen ölçülerde Roma imparatorluk geleneklerinin etkisi altında kalsalar da, "barbarlar" kendi krallıklarını kurmuşlardı. Hanların aksine Roma İmparatorluğu, imparatorluğun daha zengin olan doğu yarısına yeniden odaklanması ve kurumlarını yeniden oluşturması sayesinde hayatta kaldı. Bu süreçte onu bir "Roma" imparatorluğu yapan şeylerin büyük bölümünü zamanla kaybetti ve yeni bir devlet haline geldi. Baş düşmanı, Partların halefi olup Mezopotamya bölgesi için çatışmayı sürdüren İran'daki Sasani İmparatorluğu'ydu. Sasani İmparatorluğu da 4. ve 5. yüzyıllarda önemli bir zaafiyetler döneminden geçmesine rağmen, Çin'i ve Roma İmparatorluğu'nu etkileyen sorunların birçoğuna maruz kalmayan nispeten istikrarlı bir devletti. Daha doğuda, Kuzeybatı Hindistan'da Kuşan Devleti en geç 250 dolaylarında yok oldu. 320'den sonraki 200 yıl içinde Kuzey ve Orta Hindistan'da Gupta İmparatorluğu'nun yükselişi ve çöküşü görüldü. Bu büyük karmaşaya rağmen Avrasya'daki bu dönemin, dünya tarihi için uzun vadede çok büyük bir önemi oldu, çünkü dünyanın iki büyük dininin –Budacılık ve Hıristiyanlık– yayılmasına tanık oldu.

10.1 Hastalık

[*Erken Dönem Hastalık Bulguları* ***3.6***]

MÖ 200-MS 200 arasında Avrasya dünyasının ilişkilenmesi sadece MS 200-600 krizi boyunca kaybolmayan (birçok bakımdan yoğunlaşmışlardı) ticari ve kültürel bağlantıları yerleştirmekle kalmadı, bir başka dramatik etkisi de oldu: hastalıkların yayılması. Bu dönemde Avrasya'yı etkileyen temel sorunların ve iç yıkımların bazılarını açıklamaya yarayan işte bu faktördür. Görmüş olduğumuz üzere, tarımın benimsenmesi, yerleşik toplumların gelişmesi ve kasabaların ve ardından kentlerin büyümesi hastalıkların insanlar üzerindeki etkisine büyük ölçüde yansıdı. İnsanlar evcilleştirdikleri hayvanlardan bulaşan yeni hastalıklara maruz kaldılar ve su temini ve atıklardan korunmada yetersizlikle birlikte, birbirlerine çok yakın yaşamalarının yol açtığı hastalıklardan da etkilendiler. Bununla birlikte, başlangıçta insanları etkileyen hastalıklar Avrasya'nın birbirlerinden hâlâ büyük ölçüde izole olmuş farklı yerlerinde farklı farklıydı. Her yerde salgınlar vardı, ama insanlar yakalanmış oldukları hastalıklara karşı zamanla bağışıklık kazanıyorlardı. Avrasya'nın ilişkilenmesi demek, tüccarlar ve hacılar kıtanın tümünde, İpek Yolu'nda ve deniz yollarında dolaştıkça insanların daha önce yakalandıkları hastalıkları yaymaları demekti. Etkileri mahvediciydi.

Hastalıklar tarihinin önemli sorunlarından biri, Avrasya'da yayılan hastalıkların teşhis edilmesidir. Çağdaş anlatılar çoğu kez genellemeler içerir ve semptomların betimlenmesine yardımcı olmaz ve sorun, bu yeni hastalıkların ilk etkisinin genellikle çok daha büyük olması ve insanlar bir ölçüde bağışıklık kazandıktan sonra semptomların daha fazla azalmaya başlaması olgusuyla daha da güçleşmesidir. Bununla birlikte, örneğin MÖ 430'da Peloponnes Savaşı'nın kritik bir anında Atina'da patlak vermiş olana benzer kimi büyük salgınlara rağmen, Güneybatı Asya ve Akdeniz halkının aslında ne çiçek hastalığına ne de kızamığa yakalanmadığı kesin görünüyor. Bu hastalıklar, hangisinin hangisi olduğunu tespit etmek zorsa da, iki belirgin salgın halinde çıkageldiler. MS 165-180 arasında Roma İmparatorluğu'nda, Orta Asya ve Çin'den gelen ticaret yollarının odak noktası olan Mezopotamya'da savaşan askerlerden yayılan dehşetli bir salgın vardı. İkinci salgın, 251-266'da görüldü. Çin de 161-162'de kuzeybatı eyaletlerindeki orduda baş gösteren büyük bir salgına maruz kaldı. Bu salgın, bu tarihte Roma İmparatorluğu'nu etkileyen hastalıkla muhtemelen aynı olduğunu ve onun da Avrasya ticaret yolları üzerinden yayıldığını akla getirmektedir. Kısa bir süre sonra, 310 ile 322 arasında Çin'in neredeyse tamamı, birçok yerde belki de halkın üçte birinin öldüğü iki büyük salgının etkisi altında kaldı.

Kısmen kesin olarak teşhis edilebilen bir hastalık –hıyarcık vebası– tüm Avrasya ölçeğindeki ilk salgına yol açtı. Bu salgının etkisi, daha sonra ortaya çıkan daha iyi bilinen salgına (800 yıl kadar sonraki "Kara Ölüm", **15.1**) dikkat çekecek kadar benziyordu. Her ikisinde de muhtemelen nüfusun yaklaşık üçte biri öldü. Neredeyse kesin olarak, hastalığı yayan kara sıçana bulaşması mümkün

tek merkez olan Kuzeydoğu Hindistan'da bir yerlerde ortaya çıktı. Buradan gemiyle Akdeniz'de yolculuk yaptı, 542'de Konstantinopolis'e ulaştı. Etkisi korkunç oldu: Doruk noktasında olduğu sırada kentte bir günde 10.000'den fazla kişiyi öldürüyordu. Akdeniz çevresine yayıldı, ama burasıyla ticaret bağlantıları çok zayıf olduğu için Kuzeybatı Avrupa'ya ulaşmamış gibi görünüyor. (Bu tarihte Kuzeybatı Avrupa'ya ulaşmış olan yeni hastalık cüzzamdı.) Hıyarcık vebası doğuya doğru da yol aldı ve 610'da Güneydoğu Asya ve Hindistan'dan gemilerle Çin'de Kwantung'a ulaştı. 762-806 arasında Hindistan'dan gemilerle taşınarak, yeniden kıyı eyaletlerinde olmak üzere Çin'e ikinci defa geldi, yöre halkının üçte biri ile yarısı arasında kalan bölümünün ölmesine yol açtı. 808'de Japonya'ya ulaştı. Raporlar yine halkın yarısının öldüğünden söz ediyor. Tüm bu hastalıkların Avrasya boyunca yayılmasının etkisi derindi. Bir bütün olarak ele alındığında MÖ 200-1000 arasında dünya nüfusu 220 milyondan sadece 265 milyona çıktı ki bu, tarımın gelişmesinden itibaren görülen en düşük artış hızıydı. Bu oran toplumların, Avrasya'nın ilişkilenmenin beraberinde ürettiği yeni hastalık bilançosuna uyum sağladıkları sırada karşı karşıya kaldıkları sorunu büyük ölçüde yansıttı.

10.2 Çin: Dağılma (y. 200-y. 430)

[*Erken Dönem Çin* ***9.10, 9.12***]

Han hanedanı resmen 220'de son bulmuştu, ama bundan çok daha önce de gerçek bir güce sahip değildi ve askeri komutanlar ile önde gelen aristokrat aileler denetimi ele geçirmek amacıyla savaştıkları için Çin bir dizi küçük krallığa ayrılmaya başlamıştı. 3. yüzyılın başlarında bir aile, Ts'aolar, birleşik bir hanedanı yeniden kurabilecek gibi görünerek 219'da kuzeyi birleştirmişlerdi ve Yangtze Vadisi'ni fethetmek için güneye iniyorlardı. Ancak Hubei'de, Yangtze boyundaki Kızıl Kayalar Savaşı'nda yenildiler ve bunun sonucunda Çin üç krallığa bölündü. Güneyde Ts'aolara karşı çıkan iki müttefik kendi krallıklarını kurdu. Liu Pei, 263'e kadar devam eden Szechwan'ın Han hanedanını ve Sun Ch'üan, başkenti 229'dan sonra Nanking'de olup 280'e kadar varlığını sürdüren Wu hanedanını kurdu. Ts'ao ailesinin kuzeyde eski başkent Loyang'da kurduğu Wei hanedanı 265'e kadar hüküm sürdü. Tamamen askeri bir devletti. Ordunun çoğunu "barbar" yardımcı kuvvetler oluşturuyordu, ama ordulara kumanda eden önde gelen aileler, sadece kendi içlerinde evlenen, dışa çok kapalı hükümran bir elit zümre haline geldiler. Sonunda Wei Devleti'nin altını oyan bu aileler oldu. 263'te Szechwan'ın Hanlarını yenmiş olan ordu komutanı Ssu-ma Yen, Loyang'a geri dönerek iktidara el koydu.

Ssu-ma Yen, başkenti yine Loyang'da olan yeni Batı Chin hanedanını kurdu. 280'de Nanking'de Wu'ları fethettikten sonra Çin'in tekrar birleştirildiği ileri sürülebilir. Uygulamada merkezi yönetimin gücü çok azdı ya da hiç yoktu ve ülkenin güneyinin büyük bir bölümü Chin denetiminin dışındaydı. Ancak kesin dağılmanın görüldüğü ilk yer kuzeyde, tam da Batı Chin Devleti'nin merkezi (ve

Çin uygarlığının eski çekirdek bölgesi) oldu. Bu duruma, yeni imparatorluk ailesi içindeki iç savaş, kıtlık, hastalıklar ve bir milyondan fazla mültecinin güneye doğru harekete geçmesi sebep olmuştu. Böylece, bozkırdan gelen birçok göçebe grubun yolu açıldı. 316'da eski başkent Loyang terk edildi ve büyük oranda yıkıldı. Chin hanedanı güneye giderek Doğu Chin adıyla Nanking'e yerleşti. Ancak buna rağmen, tüm Güney Çin'i hâlâ hâkimiyet altında tutamıyordu. Ch'eng Hanların ayrı bir hanedanı 347'de Chinler tarafından ilhak edilene kadar Szechwan'da, Ch'engtu'da hüküm sürdü. Bu, ticari Güney Çin çevrelerinin Orta Asya'ya giden ticaret yollarına ulaşmalarını sağladı ve ticaretle refahın bir kısmını yeniden sağlama imkânı verdi. Kuzeyde 304'ten 439'a kadar süren dönem, buradaki politik parçalanma düzeyinin eksiksiz bir göstergesi olan "Beş Barbarın On Altı Krallığı" olarak bilinir. Bu dönem, küçük krallıkları, süratle değişen başkentleri ve (bazıları eski Han imparatorluğunun dışından bazıları da içinden) "barbar" orduların rekabetiyle muazzam bir kargaşa dönemiydi. Çoğu krallık, kendini Çin geleneklerinin varisi olarak görmekten hoşlanıyordu ve adlarını çoğu kez 600 yıl öncesinin "Savaşan Devletler" dönemindeki devletlerin adlarından alıyorlardı. Kuzeyde kalan Çinli elitler mülklerine çekilip onları tahkim ettiler ve kendi ordularını kurdular.

Han hanedanının son bulması ile 430'lar arasındaki 200 yıldan uzun zaman, genel dağılma ve büyük sosyal ve siyasi kaos dışı tanımlayıcı bazı temaları ortaya koyar. Kuzeyde çok sayıda göçebenin Han İmparatorluğu'na ait eski sınırların içinde dolaşması ve köylü çiftçilere dönüşmesi, Hanların MS 25'te yeniden başa geçmesinden itibaren Hsiung-nulara uygulanan politikanın bir devamıydı. Ortaya çıkan devletlerin hepsi Orta Asya'dan Kore'ye kadar sınır bölgelerinin denetimini sürdürmeye çalışma siyasetine devam etti. Orta Asya yönünde batıya hâlâ seferi heyetler ve elçilikler gönderiliyordu ve "Çin" otoritesi, düzeyi farklılaşsa da Tarım Havzası'na kadar uzanıyordu ve İpek Yolu açık kalmaya devam etti. 4. yüzyılın başlarına kadar Kore, Çin denetimi altındaydı. Kuzeyden çok sayıda insanın Çin'in güneyine (özellikle 4. yüzyılın başlarından itibaren) gelmesi de uzun zamandan beri varolan bir sürecin parçasıydı. Yavaş yavaş Yangtze'nin güneyindeki, özellikle de Kanton çevresindeki, yörelere Çinli göçmenler yerleşti ve asıl sakinler ya öldürüldü, asimile edildi ve Çinlileştirildi ya da ücra dağlara sürüldü. Güneydoğu Asya ve Hindistan ile yapılan ticaret devam etti – elçilik heyetleri gönderildi, Vietnam'ın güneydoğu sahilinde gelişmekte olan krallıklarla temasa geçildi ve bir heyet de Tayvan'a gönderildi. Szechwan nispeten izole, özerk ve zengin topraklar, maden kaynakları ve Yunnan ve Orta Asya'ya giden ticaret yolları üzerinde kurduğu denetim sayesinde zengin olmaya devam etti. Szechwan hükümdarlarının temel sorunu, doğuya ulaşmanın yegâne yolunun Yangtze Vadisi'nden aşağıya doğru olması ve bu durumun bu bölgedeki devletlerle bitmek bilmeyen çatışmalara neden olma eğiliminde olmasıydı.

10.3 Roma İmparatorluğu: Dağılma ve Yeniden Yapılanma

[*Erken Dönem Roma İmparatorluğu* ***9.11, 9.12***]

235'de son Severus imparator Alexander Severus'un katledilmesi, Roma İmparatorluğu'nda 50 yıl süren bir iç anarşi ve dış zaafiyet döneminin başlangıcını belirledi. Bununla birlikte, Hanların tersine imparatorluk ayakta kaldı ve 3. yüzyılın sonlarında yeniden yapılanıp 4. yüzyılın ortasına kadar süren bir diğer görece istikrarlı döneme girdi. 235 ile Diocletian'ın tahta çıktığı 284 arasında, bir imparatorluk hanedanı kurulmadı ve imparatorların çoğu sadece birkaç ay tahtta kaldı. Çeşitli eyalet orduları çoğu kez kendi komutanlarını aday gösteriyorlardı, ama birkaç ay sonra aynı kolaylıkla onları katlediyorlardı. Senato'nun rolü ve etkisi ani bir şekilde gücünü yitirdi ve eski haline hiç dönemedi. Bu dönemde Roma, imparatorluğun asıl ikametgâhı ve merkezi olma konumunu yitirdi, bir daha da kazanamadı. İmparatorluk tahtı için mücadele eden herkes denetimi altındaki orduyu büyüttü, merkezi yönetim artık neredeyse var olmadığı için ordunun parasını ödeme sistemi hızla çöktü. Bu sorunlar, elitlerin istediği malların ödemesini yapmak için Hindistan ve Çin'e çok fazla gönderilen altın ve gümüşün tükenmiş olmasıyla ilişkilidir. Gümüş sikkelerin ayarı o kadar bozuktu ki neredeyse değersiz hale gelmişlerdi. Birçok ordunun ödemesi artık nakit olarak yapılmıyordu ve vergiler askerlerin beslenebilmesi için yiyecek olarak toplanıyordu. İmparatorluk dışarıda zayıftı. 251'de İmparator Decius, Gotlar karşısında ağır bir yenilgiye uğradı; hem Alpler'in kuzeyinde hem de Balkanlar'da göçebe grupların ve kabilelerin sayısız akınları vardı. Doğuda Partların yerine geçmiş olan Sasani İmparatorluğu'yla neredeyse sürekli bir savaş vardı. 256'da Şapur zamanında,Antiokheia'yı (Antakya) ve Levant'ta diğer birçok kenti zaptettiler. 4 yıl sonra, Romalılara yüzyıllarca acısını çekecekleri büyük bir aşağılanma yaşattılar: Roma ordusu sadece yenilmekle kalmadı, İmparator Valerian yakalanarak esir alındı.

Roma İmparatorluğu 284'ten sonra, Diocletianus ve Constantinus dönemlerinde 50 yıl süren büyük bir yeniden yapılanma sürecine girdi; daha önceki 300 yılda gelişmiş olan sistemle pek az ortak yanı olan, meşru yeni bir devletin –Geç Dönem Roma İmparatorluğu– temellerini attı. İmparatorluğun batı eyaletleri üzerinde kurulan denetim 4. yüzyılın sonlarından itibaren yavaş yavaş kaybolmakla birlikte, yeni yapı doğuda İslamiyetin yükselişine kadar neredeyse 400 yıl ayakta kaldı. Bu, herhangi bir uzak görüşlü planın değil, iyi kötü başarılı yeni bir imparatorluk sistemi yaratacak bir dizi şans eseri kararın sonucuydu sadece. Tüm erken imparatorluklarda olduğu gibi ana sorun, imparatorluk verasetiydi. Diocletianus, her birinin belirlenmiş halefiyle birlikte (doğal olarak imparatorluğun doğusu ve batısı için) iki imparatorla olan sorunu çözmeye çalıştı. Sistem, temel olarak Diocletianus'un önceki 50 yılda yaşanan kargaşaya son vermekteki başarısının devamında oluşan prestij sayesinde 20 yıl için yürüdü. 305'te Diocletianus emekli olunca, Constantinus Milvian Köprüsü Savaşı'nı kazanıp Roma'ya girene kadar 5 yıl süren bir iç savaş oldu. Ancak onun da doğuda ortak bir imparatoru,

Licinius vardı ve ancak 324'te o yenildiğinde Constantinus tek imparator oldu. 337'deki ölümü üzerine ise imparatorluk üç oğlu arasında bölündü ve başka bir iç savaş çıktı. Sonunda taht veraseti çözülemez hale geldi. 284'ten sonraki kısa istikrar dönemi bir dizi tesadüfi olayın sonucuydu.

Son çare olarak imparatorluk gücü, ordu esası üzerine kuruldu. Diocletianus benimsediği diğer politikaların çoğunu belirleyen bir ordunun yeniden yapılandırılmasına girişti. Daha çok lejyon oluşturuldu, ama büyüklükleri daha küçüktü. Ordu aynı zamanda –sahra ordusu ve sınır birlikleri olmak üzere– ikiye bölünmüştü. Toplam büyüklüğünü tahmin etmek zor, ama 400.000 civarında olmuş olabilir, aynı zamanda büyük bir sosyal ve ekonomik yüktü. Diocletianus'un, para ekonomisinin çöktüğünü ve orduyu ayni olarak destekleme zorunluluğunun devam ettiğini kabul etmekten başka pek seçeneği yoktu. Bu tarımsal verime göre saptanan, ama temel olarak ordunun ihtiyaçlarını göz önüne alan bir arazi vergisiyle yapıldı. Orduya yerel bölge içerisinde ödeme yapılıyordu, çünkü uzak mesafelere yiyecek taşımak mümkün değildi. Uygulamada elitler önemli muafiyetler elde ettiler ve verginin yükü neredeyse tamamen köylülerin sırtına bindi. Hükümetin ana hedefi, orduyu besleyecek kadar verginin yiyecek şeklinde akışının sürmesini garantilemekti. Bunu yapmanın bir yolu, köylüleri bulundukları mülklere bağlamayı denemekti. Bu politika bütünüyle artmakta olan bir sosyal eğilimi yansıtıyordu: Toprak sahiplerinin kiracıları üzerindeki gücünün artması ve toprağa bağlanıp toprak sahibinin mülkünde çalışması istenen bir tür serf olan yeni bir sosyal grubun, *coloni*'nin, yaratılması. Diocletianus sadece köylülüğü değil, tüm meslekleri babadan oğula geçer hale getirmeye çalıştı, ama değil geç dönem Roma İmparatorluğu kadar zayıf olan hiçbir yönetim bu tür bir politikayı zorla kabul ettiremezdi ve onun düşüncesi de bir teori olmaktan öteye gidemedi. Diocletianus'un, devam eden enflasyonun altından kalkmak için hazırlanmış 301'in fiyatları hakkındaki fermanı da aynı derecede teorikti.

Yönetimin etkili olabildiği tek alan, her eyalet için ayrı askeri ve sivil valiler atanmasıydı. Buna paralel olarak hepsi öncekilerden çok daha küçük olan yeni eyaletler oluşturuldu. Britanya artık tek eyalet olmak yerine 4 eyalete ve İber Yarımada'sı 5 eyalete bölündü. Bu durum, etkili bir devlet denetiminin ancak çok sınırlı bir bölgede uygulanabildiği olgusunu yansıtıyordu. İtalya'nın özel statüsü nihayet kaldırıldı ve 11 eyaletinde de arazi vergisi uygulandı. Bu, imparatorluğun eski merkezlerinin, özellikle de Roma'nın, azalmakta olan önemini gösteriyordu. (Emekli olana dek Diocletianus'un ana konutu) Bosphorus [İstanbul] yakınlarındaki Nicomedia [İznik], Selanik, Milano ve Aquileia gibi yeni merkezler ortaya çıktı. Constantinus 330'dan sonra Byzantium'u Konstantinopolis olarak yeniden inşa ederek ve kutsayarak bu durumu bir adım daha ileriye götürdü. Mükemmel doğal limanı ve Karadeniz'e çıkan ticaret yolları üzerindeki kilit stratejik konumuyla bu kent, hayatının son 7 yılında onun ana konutu oldu. Olasılıkla bu ilk başlarda yeni bir imparatorluk yönetim merkezi olarak bir kent kuran ya da var

olan birini kullanan erken imparatorlar arasında yaygın olan bir politikanın bir diğer örneğinden daha fazlası gibi görünmüyordu. Tek bir önemli fark vardı: Constantinus imparatorluk ölçeğinde bir kurum olması için Senato'yu açmakla kalmadı, Konstantinopolis'te ikinci bir Senato kurdu. Bu, Roma ve İtalya'nın konumundaki zayıflamanın ve adı ve ideolojisi dışında artık bir "Roma" imparatorluğu olmadığı gerçeğinin bir başka sembolüydü. Konstantinopolis, 4. yüzyılın sonlarına kadar büyük bir imparatorluk başkenti olmadı, ancak daha sonra daha 1500 yıl değişmeyen bir durumda tek olmayı sürdürdü.

10.4 Budacılığın Yayılması

MS 200'den sonra Avrasya'nın her yerinde görülen kargaşa dünyanın büyük dinlerinden ikisinin –Budacılık ve Hıristiyanlık– yayılmasına engel olmadı, hatta bunu teşvik etmiş bile olabilir. Var oluşunun yaklaşık ilk 500 yılında Budacılık büyük ölçüde Hindistan'la sınırlıydı. MS ilk yüzyıllarda Hindistan'dan yayıldı ve Tibet, Orta Asya ve Çin'de değişikliğe uğradı. Hıristiyanlığın Roma İmparatorluğu'nda yaptığına çok benzer bir şekilde Çin'de Çin geleneklerine uyum sağladı. Çin, 400'den sonraki 600 yıldan uzun bir süre boyunca uygulamada Budist bir devlet ve Budacılığın Kore ve Japonya'ya yayıldığı merkez oldu. Budacılığın yayılması, Hıristiyanlığın Roma İmparatorluğu'nda aynı zamanda meydana gelen yayılmasından çok daha geniş kapsamlı bir olguydu ve Avrasya'da bu döneme kadar görülmüş en karmaşık kültürel etkileşimi temsil ediyordu.

MÖ son 200 yılda Budacılık, Hindistan'da *sangha*'ların, yani keşiş tarikatlarının oluşması ve çoğu önemli miktarda mal varlığına sahip manastırların yükselişiyle daha kurumsal bir hale gelmişti. Aynı zamanda, ticaret yolları üzerinde özellikle Budist düşüncelerin yayılmasına yardım eden tüccarlar arasındaki ruhban sınıfından olmayan zengin taraftarları da etkiledi. Buna paralel olarak Budacılığın içinde yeni unsurlar ortaya çıktı. Özgün doktrin (*Theravada* geleneği) *sangha*'ların dünya nimetlerinden vazgeçmelerinin ve meditasyon yoluyla kişisel aydınlanmanın önemini vurguluyordu. Bu, *Mahayana* yani "büyük vasıta" ekolünün gelişmesiyle tamamlandı. Bu yeni ekol, *Bodhisattva* yani *nirvana*'ya ulaşmayı reddeden ve tüm varlıklar aydınlanmaya kavuşana dek sürekli yeniden doğuşu kabul eden aydınlanmış kişi fikrini vurguluyordu. Bu gelişmeler Hint Budist felsefesinin çoğalan karmaşıklığı, özellikle de *Prajnaparamita* yani "aklın mükemmelliği" ekolü ve onun evrensel boşluk ve tüm olguların özünü oluşturan beyhudeliğe dair fikirleriyle ilişkiliydi. Ek olarak, diğer ekoller, özellikle daha sonra Tibet'te önem kazanan, Budacılığın daha mistik ve ibadete yönelik taraflarını ve Buda'nın yarı tanrısallığını vurgulayan bir gelenek geliştirdiler. Çeşitli Budacı geleneklerin çoğalan farklılıkları cazibesini önemli ölçüde artırdı.

Bu yeni fikirlerin gelişmesi açısından en önemli yer, Kuzeybatı Hindistan ve Kuşan İmparatorluğu'ydu. Budacılık buradan ticaret yolları, özellikle de İpek Yolu boyunca yayıldı. Kuşkusuz batıya, Part İmparatorluğu'na ulaştı ve Budacılık

hakkında kimi haberler olasılıkla Akdeniz'e doğru, daha batıya bile gitti. Budacılığın Hıristiyan fikirlerinin gelişimi üzerindeki etkisini yargılamak zordur, ama bu tarihte manastır sistemi önemli ölçüde gelişmiş dünya üzerindeki yegâne din olarak, manastırların daha sonraki gelişmesi üzerindeki etkisi derindi. Doğuya doğru Çin'e yayılması çok daha önemliydi. Metinleri Çince'ye ilk tercüme edenler Hintliler değil Partlar, Sogdlar ve Orta Asya'daki vaha devletlerinin halkıydı. Çin'de Budacılığa dair ilk atıflar, Kuzey Kiangsu'da MS 65'e tarihlenir. İlk başlarda İpek Yolu'ndan Kuzey Çin'e ulaşmış olan yabancı tüccarlar ve daha sonra onlarla ilişkide bulunan gruplarla sınırlı kalmış görünüyor. 300'den kısa bir süre sonra, deniz ticaret rotaları üzerinden güney Çin'e de yayıldı. İlk başlarda etkisi *Teravada* meditasyon alıştırmalarıyla sınırlıydı, ama kısa süre içinde *Mahayana* felsefi metinlerinin çok sayıda tercümesi yapıldı.

Budacılığın Çinliler arasında önemli ölçüde yayılması 4. yüzyılın sonlarında başladı. Bir kez Çinli bir temel oluştuktan ve artık ithal bir inanç olarak görülmedikten sonra, hızla olağandışı bir büyüme kaydetti. Budacılık Çinli geleneklere, özellikle de Budacılıkla ortak özellikler paylaşıyor gibi görülebilen unsurları olan Taoculuğa, kolayca uyarlanabildi. Kader ve kısmet hakkındaki fikirler *karma* hakkındaki Budacı düşüncelerle eşit tutulabiliyordu. Meditasyon gibi birçok Budacı ahlaki öğreti ve uygulama da var olan Çin düşünceleriyle uyum içindeydi. Hint eserlerini getiren, tercüme eden ve geliştirenlerden önde gelen iki kişi, Yangtze yöresindeki Hui-yüan (334-417) ile Kuzey Çin'deki Kumarajiva'ydı (350-413). Keşiş tarikatları hızla kuruldu ve özellikle Budacılığın karmaşıklığı, inceliği ve çeşitliliği ile otantik Hint metinlerine geri dönmenin gerekliliği kavrandığında hacılar ticaret rotaları boyunca kara ve deniz yoluyla Hindistan'a yolculuk yaptılar. Bu hacıların sayısız anlatısı vardır, ancak belki de en ünlüsü Fahsien'inkidir. Fahsien, Chang-an'dan 399'da yola çıkmış ve İpek Yolu boyunca Kuzeybatı Hindistan'a ve sonra da sayısız Budist yerleşim alanını ziyaret ettiği Ganj Vadisi'nden aşağıya doğru seyahat etmişti. 414'te Çin'e geri dönmeden önce de gemiyle Sri Lanka, Sumatra ve Cava'ya gitti. Yazdığı *Fo-kuo-chi* ("Budist krallıkları hakkında rapor") eksiksiz olarak günümüze ulaşmıştır. Onun ve devam eden yüzyıllar boyunca benzeri Çinli hacıların anlattıkları, o dönemin Hindistan tarihi hakkında yegâne ana bilgi kaynağıdır. Toplam olarak 1700'den fazla Budist metin, çok karmaşık Hint felsefi kavramlarının yerine tek tipleştirilmiş Çince terimler koyan muazzam tercüman grupları tarafından Çinceye çevrilmişti. 515'ten sonraki 400 yılda tercümelerin 15 kütüphane kataloğu üretildi. Bu eserler bugün Sri Lanka'nın Pali dilindeki *Teravada* metinleriyle birlikte sayısız Budacı metnin ana kaynağını oluşturuyor. Bu kaynaklar, Çin'e ulaşanların sadece Budacı metinler olmadığı olgusuyla güçlenen Çinlilerin dünya görüşü üzerinde derin ve kalıcı bir etki yaptı. Çin düşüncesinin ve bilgi birikiminin diğer alanları üzerinde benzer bir etki yapan matematik, astronomi ve tıp hakkındaki Hint eserleri neredeyse aynı derecede önemliydi.

Hızla artan Budacılık hayranlığının Çin toplumu üzerinde çok büyük bir etkisi oldu. 477'de Kuzey Çin'de yapılan bir sayım, burada 6478 kayıtlı manastır ile 77.000'den çok keşiş bulunduğunu göstermiştir. 534'e gelindiğinde, 30.000'den çok manastırla birlikte 2 milyon kadar keşiş vardı. İlk kraliyet manastırları, 476'da P'ing-ch'eng'de Tabgaçların* Kuzey Wei hanedanı tarafından kurulmuştu. Sonradan bu hanedanın başkenti Loyang, Asya'daki en önemli Budacı merkez oldu. 534'e gelindiğinde 1300'den çok manastır bulunuyordu ve dokuz katlı bir stupası† olan en büyükleri (Yung-ming) kentteki en yüksek binaydı. Burada 3000'den fazla yabancı keşiş bulunuyordu ve ziyarete gelen yabancı hacılar için 1000'den çok oda vardı. Budacı sanatın yeni şekilleri, özellikle de *Ch'ien-fo-tung,* yani kaya sanatı mağaraları geliştirildi. Bunların ilki, İpek Yolu üzerinde bulunan Tenhuang yakınlarında yer alan, yapımına 366'da başlanmış 1000 Buda kompleksiydi ve uygulama buradan hızla Kuzey Çin ve Szechwan'a yayıldı. Günümüze çok azı ulaşmış olan duvar resimleri de aynı hızla yayıldı. Manastırlar kültürel ve sanatsal yaşamın merkezlerine dönüştü, ama devlet açısından sorun, toplum ve ekonomi üzerindeki etkileriydi. Budacı kurumlar devletten tamamen bağımsız olunmasında ısrarlıydı. *Sangha* manastır dışı kurallardan ve devlete karşı askerlik hizmeti gibi yükümlülüklerden muaftı. Manastırların malı satılamazdı ve inancın etkileyici ani yükselişi nedeniyle şaşılacak derecede çoğaldı. Bu, iki büyük sorun yaratıyordu: Ordu için yeterince asker bulmak ve manastırların mülkleri çoğaldıkça azalan vergi gelirleriyle başa çıkmak. Kuzey Weileri tarafından bir devlet dairesi –*Chien-fu-ts'ao* ("Erdem Yaratan İşleri Denetleme Bürosu")– kuruldu, görevlileri Budacı keşişlerden oluşturuldu ve en yüksek mevkiye sahip olan, tüm keşişlerin denetleyicisi oldu. Amaç, keşiş olacak kişilerin sayısını sınırlandıracak bir mekanizma yaratmaktı, hatta her yöre için kotalar belirlenmişti. Genel olarak Budacılığa destek sadece halk düzeyinde değil aristokratlar ve kraliyet aileleri arasında da öylesine olağanüstüydü ki bu denetimlerin çok sınırlı bir etkisi oldu.

10.5 Paganizm

Hıristiyanlık Roma İmparatorluğu'nda Çin'deki Budacılıktan çok farklı bir dünyayla karşılaştı ve çok farklı bir şekilde yayıldı. Neler olduğunu analiz etmekteki sorun, öykünün neredeyse tamamının Hıristiyan kökenli olması ve her zaman olduğu gibi bunların çok taraflı bir anlatımıdır. Örneğin, Hıristiyan tarihçilerin çoğunlukla ileri sürdüğü, MS ilk yüzyıllarda paganizmde bir gerileme ve Hıristiyanlık tarafından doldurulmayı bekleyen bir "manevi boşluk" olduğu iddiasını destekleyecek bir ipucu yoktur. Ne insanların neye inandığı ne de belli bazı

* Topalar, Tobalar olarak da bilinir (ed.n.)

† Buda'ya ya da başka kutsal kişilere ait olduğu kabul edilen röliklerin saklandığı anıt. Buda'nın Nirvana'ya geçmiş durumunun, yani ölümünün mimari bir simgesi. Hindistan'da ortaya çıksa da, zamanla Budacı kültürün bulunduğu her yere yayılmıştır (ed.n.)

inançların yükselişi ve düşüşüne dair detaylı açıklamalarda bulunmak mümkündür; var olan ipuçları çok sınırlı ve kişisel inançların en önemli yanları bilinemiyor. Hıristiyanlığın çoktan beri kabul görmüş inançların yerini alması ve başarıya erişmesi kesinlikle kendiliğinden olmadı; (birçok bakımdan Güneybatı Asya ve Akdeniz paganizmine çok benzeyen) Hinduizm Hindistan'da var olmaya devam etmişti ve aynı şekilde Çin'de uzun zamandan beri sahip olunan fikirler de varlığını sürdürmüştü. Hıristiyanlık, uzun zamandan beri çok güçlü olduğu yerlerde 7. yüzyılda İslamiyet yayıldığı sırada bile çok hızlı bir şekilde tamamen ortadan kaldırılamayacak kadar yerleşik hale gelmemişti. Yaklaşık olarak 800'lere gelindiğinde ise Batı Avrasya'nın çeper bölgelerine geri püskürtülmüştü.

MS ilk yüzyıllarda paganizm içselleşmiş büyük bir öneme sahipti ve Roma İmparatorluğu'nda sosyal yaşamın kalbinde yer etmişti; çoktan beri yerleşmiş olan âdetleri ve inançları içeriyordu ve insanlar onun doğru olduğuna, kendilerine yarar sağladığına inandıkları için korunup destekleniyordu. Yıllık büyük kamu törenlerinden yeme içmeye, sağlık, başarı ve çocuk sahibi olma gibi hayatın en temel kaygılarına kadar din, sosyal yaşamın merkezine yerleşmişti. Adaklar sonradan Hıristiyanlıkta azizlere sunulana çok benzer bir yolla, hayatın o yönünü hangi tanrının kontrol ettiğine inanılıyorsa ona sunuluyordu. Paganizm tamamen düzensiz bir tanrılar bolluğu değildi; bazı tanrılar diğerlerinden çok daha önemliydi, bazıları yerel olarak özellikle güçlüydü ve diğerleri önemli sosyal işlevleri yerine getiriyorlardı. Kitabelerin sayısına göre yargıya varılırsa, kat be kat önemli olan, doğuda Zeus ve (Afrika'nın haricinde) batıda Jüpiter'di. Tanrılar genellikle belli her bölgeye ve o bölgenin kabul görmüş inançlarına göre, Kybele, Bellona, Astarte ve Ma olarak temsil edilen ana tanrıça gibi, çok farklı formlara bürünmüş olarak canlandırılıyordu. Bir ibadet alanında birden fazla tanrının temsil edilmesi bir sorun yaratmıyordu. Bu alanların işlevleri Epidaurus'ta yer alan, daha çok günümüzdeki Lourdes'a* benzeyen Asklepion gibi büyük şifa yerlerinden, Kybele gibi özel tanrılara inananlara ve kültüne kabul edilmişlere veya Eleusis gizemlerine katılanlara özgü olan yerlere kadar çeşitlilik içeriyordu. Atların tanrısı Galyalı Epona, Roma'da araba yarışçıları ve arena halkı arasında popüler olmakla birlikte, Akdeniz dünyası Romalıların Alpler'in kuzeyinde kalan yerleri fethettikleri zaman karşılaştıkları İber, Kelt veya Germen tanrılarından genelde etkilenmemişti. Çoğunlukla, bir imparatorun belli bir tanrısı veya benimsediği bir kült vardı. Hadrian Atina'daki Zeus Tapınağı'nın yapımını tamamlattı ve Elagabalus, taptığı Suriyeli bir tanrı için 3. yüzyılın başlarında Roma'da bir tapınak inşa ettirdi. Elitler arasında yer alan az sayıda filozofun sahip olduğu inancın –Stoacılar, Epiküristler ve imparator Marcus Aurelius'un *Meditations* adlı eserinde görülen türden bir felsefenin– halk kitlesiyle bir ilişkisi yoktu.

Bazı inançlar ve kültler sağlayabilecekleri yarar nedeniyle belli tanrılara tapınmanın ötesine geçiyordu ve ruh, yaşamdan sonrası ve yeniden doğuşa dair düşün-

* Lourdes Fransa'da Hz. Meryem'in şifa dağıttığına inanılan bir ziyaret yeri (ç.n.).

celerden dolayı, kişinin evrendeki yeri hakkında daha karmaşık bir görüşe sahiplerdi. Bu düşüncelerde tam olarak neyin "Doğulu" olduğunu anlamak zor olmakla birlikte, bu dinler çoğu kez "Doğulu kültler" olarak tanımlanmıştır. Bu terminolojinin kullanılması "Doğu"nun irrasyonel, gizemli, Yunanlar ile Romalıların (ve dolayısıyla Avrupalıların) "rasyonel" ve "bilimsel" zihinlerini etkilemiş olarak görüldüğü, çoktan kökleşmiş Avrupalı dünya görüşlerine dayanmaktadır. Akdeniz'in doğusundan başlayarak Yunanistan ve İtalya üzerinden batıya doğru, uzun süren bir inanç aktarımı olmuştu. Örneğin ruh göçünün ve yeniden doğuşun var olduğunu öne süren Pythagoras ve destekçilerinin benzer Hint düşüncelerinden etkilenmediklerini düşünmek zordur. MS ilk yüzyıllardaki tüm bu inançların en önemlisi Mitracılıktı. Bu iddiayı destekleyecek ipucu olmamakla beraber, Mitracılığın çoğu kez "İran" asıllı olduğu düşünülmüştür; aslında izlenebilen bir çıkış yeri yok ve ilk kez MS 100'den kısa bir süre önce Roma İmparatorluğu'nun batısı boyunca ve Roma'da (özellikle Ostia'ya) çoktan beri büyük ölçüde yayılmış olduğu görülüyor. Mürit edinmekte çok etkili olmuştu, ama günümüze hiçbir yazı ulaşmadığı ve her şey küçük tapınaklarına ve oradaki oymalara göre yorumlanmak zorunda olduğu için inançları ve yapısı hakkında az şey biliniyor. Mitracıların kamusal törenleri yoktu ve ibadet küçük tapınaklarda ve mahzenlerde buluşan yaklaşık 50 kişilik gruplarla yapılıyordu. Mitra'nın, bir boğanın törenle kurban edilmesiyle dünyayı kurtaran ve *Sol Invictus* – "Yenilmez Güneş"– ile özdeşleştirilen bir kurtarıcı tanrı olduğu kesin gibi görünüyor. Küçük tapınaklarının duvarlarındaki kitabelerin bazılarında şöyle bir deyiş de yer alır: "Ve sen bizi ebedi kanı dökerek kurtardın." Mitra'nın iki yardımcısı vardı: Cautes ve Cautoprates. Heykelleri genellikle küçük tapınaklarının girişinin iki yanında bulunurdu; onlar doğan ve batan güneşi, Mitra öğle güneşini temsil ediyordu. İbadet edecek olanlar tapınaklara girmeden önce yıkanarak kendilerini arındırırlar, bunu kutsanmış ekmek ve suyla Mitra'nın anısına kutsal bir yemek yenmeden önce bir dua etme ve bilgilendirme süreci izlerdi. İnananlar gezegenler, ay ve güneşle ilişkili yedi kabul merasimi, ilerleme ve arınma safhasından geçerlerdi. Gerçekten de birçok tapınağın tavanında yer alan yıldız temsilleri tam olarak MS 2. ve 3. yüzyıllarda gece semasının görüntüsünü sergiler.

Mitracılıktan bir-iki yüzyıl sonra başka bir din ortaya çıktı: Manicilik. Kurucusu Mani (216-276), Mezopotamya'daki Zerdüştçü bir aileden geliyordu. Var olan tüm dinleri (Hıristiyanlık dahil) sınırlı ve sadece belli insanlara özgü görüyordu. Buna karşın güçlü bir şekilde ikilik içeren ve dünyayı iyi ile kötü arasında bir savaş olarak gören (bu şüphesiz Zerdüştçülükten alınmıştı) kendi dini, evrenseldi. Kötülük sorununa getirdiği açıklamadaki entelektüel tutarlılık ve sunduğu kişisel kurtuluş umudu nedeniyle yaygın bir cazibesi vardı. Belirgin bir ahlaki ilkeyle dünya zevklerine sırtını dönmüştü ve taraftarları arasında güçlü bir cemaat ruhu yaratıyordu. 3. yüzyılın sonlarında temelde tüccarlar aracılığıyla olmak üzere Akdeniz'e, Sasani İmparatorluğu'na ve Kuzeybatı Hindistan'a önemli ölçüde ya-

yılmıştı. Hem (onları bir heretiklik olarak gören) Zerdüştçülük ve hem de daha sonra Hıristiyanlık tarafından daima güçlü bir takibata maruz kalıyordu. İslamiyetin yayılması onu etkili bir şekilde Güneybatı Asya'dan sildi, ama Orta Asya'da var olmaya devam etti ve Taoculuk ile Budacılıktan unsurlar katılarak değişikliğe uğratıldığı Çin'e yayıldı.

10.6 Erken Hıristiyanlık

"Paganizm" çok hoşgörülüydü ve tüm inançları kabul ediyordu. İlk yüzyıllara kadar tektanrıcılık sadece Yahudilere özgüydü. Tektanrıcı inançların –Yahudilik, ondan türeme Hıristiyanlık ve yakından bağlantılı İslamiyetin– evrimini incelerken karşılaşılan sorun, bugün dünyanın büyük bir bölümünün bu son iki inanca bağlı olmasından ve bunların genellikle insan algısında bir "ilerleme" olarak görülmesinden kaynaklanır. Bununla birlikte daha geniş bir perspektiften, Budacılığın ve Taoculuğun felsefi inceliklerinden yoksun olarak da görülebilirler. Ayrıca tektanrıcılık, diğer dinlerin karşı karşıya kalmadığı ve hiçbir zaman tam olarak çözülmemiş hassas pek çok sorunu ortaya atar. Özellikle, şayet Tanrı her şeye kadirse neden dünyada acı çekmek ve kötülük vardır? Bununla birlikte Hıristiyanlığın, üçüncü bir unsurun, Kutsal Ruh'un, dahil edilmesiyle daha da sorunlu olmaya başlayan Tanrı ile oğlu arasındaki ilişkinin tam anlamıyla ne olduğuna dair bitmek bilmeyen tartışmalarla başı derttedir. Dünya tarihindeki en kötü, en acımasız ve en uzun süren tartışmalar, savaşlar ve cezalandırmalar genelde bu dinler ailesi içinde ortaya çıkmıştır.

MS 1. yüzyılda Yahudi cemaatinin dışında bir Yahudi mezhebi olarak başlamış olan Hıristiyanlığın kökeni hakkında söylenebilecek olan güvenilir her şey, İsa, statüsü ve öğretilerine dair önceki inanışlara radikal bir biçimde yeniden şekil veren Hıristiyan metinlerinden aşikar olduğu üzere, temelde Paul'un öğretilerinin etkisi altındadır. 2. yüzyılın başlarında Hıristiyanlığın Roma İmparatorluğu'nda fazla önemi yoktu; çok fazla farkına varılmayan önemsiz bir külttü sadece. Buna rağmen 300 yıl içinde devamındaki tarih üzerinde derin sonuçları olan resmi bir devlet dinine dönüşecekti. Bu nasıl oldu? 4. yüzyılın başlarına kadar çok az şeyin değiştiği oldukça açık bir şekilde görülüyor. Hıristiyanlar küçük, içine kapalı, nadiren kendi gruplarının dışından evlenen ve mümkün olduğunca dikkat çekmekten kaçınan bir cemaat gibi görünüyorlar. 251'de, Roma piskoposunun bir mektubuna göre, kentte sanki 150 kadar Hıristiyan rahip (bunların üçte biri cin çıkarıcıydı) ve toplam olarak 1500 kişilik, belki biraz daha kalabalık bir cemaat varmış gibi görünüyor. Bu, yaklaşık olarak 500.000 kişinin yaşadığı bir kentin nüfusu içinde küçücük bir orandır. Yine de bu kentin Hıristiyanlığın başlıca merkezlerinden biri olması sayılarının diğer yerlerde daha az olduğunu ve çoğu yerde hiç bulunmadıklarını düşündürüyor. 3. yüzyılın iki büyük tarihinde Hıristiyanlardan bahsedilmez bile, yegâne kaynaklar kilisenin kendine sakladıklarıdır. İmparatorluk

halkının büyük bir bölümünün Hıristiyanların neye inandığı hakkında muhtemelen çok az fikri vardı.

Hıristiyanlık tarihini ele alırken karşılaşılan sorun, tüm kaynakların kilise kökenli olması nedeniyle her şeyin mümkün olan en iyi şekilde gösterilmesi ve zarar verecek hiçbir şeyin yazılmamasıdır. Bu kaynaklar Hıristiyanlığın içerdiği çok karmaşık teolojinin ana yapısı üzerine tutarlı ve güçlü tezler sunar ve din değiştirenler, bu fikirleri çabucak kabul etmiş, hayatlarını değiştirmiş ve dindar, manevi bir cemaatin bir parçası olmuş gibi gösterilirler. Uygulamada teoloji sadece çok küçük bir elit azınlıkla ilgiliydi. Vaazlara dair çok az ipucu bulunur ve Hıristiyan literatürünün büyük bölümü çoktan din değiştirmiş olanları hedeflemiş gibi görünüyor. Doktrinin, sayıları çok az olan din değiştirenler dışında önemli bir unsur olmuş olması muhtemel değildir. Din değiştirenlerin çoğu için en önemli unsur cinlerin kovulması, "ruhların" ve "şeytanların" çıkarılmasıyla birlikte mucizeler, şifalar ve kehanetlerdi ki tüm bunların İsa'nın, müritlerinin ve diğer tüm inançlara düşman bir Tanrı'nın gücünü sergilediği kabul edilebilir. Kilise, devlet tarafından cezalandırılmış olmasını da abartır. Halbuki bu abartının ve bununla bağlantılı din şehitleri yaratılmasının dine nasıl yeni taraftarlar kazandıracağını anlamak zordur. Aslında cezalandırmalar çok nadir, sınırlı ve etkisizdi. Roma devleti inançları zorla kabul ettirecek güce sahip değildi. 303'te Diocletian Hıristiyan kiliselerinin ve yazılarının yok edilmesi için bir ferman çıkardı. Bu ferman teorik olarak 311'e kadar varlığını sürdürdüyse de etkisi çok sınırlıydı. Bu daha sonradan Constantinus'un etkisini yüceltmek amacıyla Hıristiyanlar tarafından abartılmıştı.

10.7 Constantinus ve Kilisenin Kurulması

Hıristiyanlık için kilit olay, 312'de imparator olarak yerini sağlamlaştıracak olan Milvian Köprüsü Savaşı'ndan önceki gece Constantinus'un "din değiştirmesi"yle meydana geldi. Bazı anlatımlarda (ama hepsinde değil), başarısını Hıristiyanlıkla ilişkilendiren bir (paganlar için gizli şeyleri görmenin başlıca aracı olan) rüya gördüğü varsayılır. Saltanatı zamanındaki olayları ele alırken karşılaşılan sorun kaynakların, özellikle de Eusebius'un büyük kilise tarihinin, Hıristiyanlığın en sonunda başarıya ulaşmasındaki rolü nedeniyle Constantinus lehinde hiç sıkılmadan tarafgir olmasıdır. Aslında Hıristiyanlığın Constantinus'un ve daha sonraki imparatorların desteği olmaksızın başarıya ulaşacağına inanmak çok zor. Buna rağmen gelişme çok yavaştı. 4. yüzyılın başlarında Hıristiyanlık hâlâ çok küçük bir azınlık diniydi. Ordu oldukça hoşgörülüydü ve Hıristiyan değildi. 4. yüzyılın sonlarına kadar Constantinus'un kendi yönetiminin üçte ikisi Hıristiyan olmadı. 5. yüzyılın başlarında imparatorluğun en çok Hıristiyanlaşmış parçası olan doğuda bile kamu görevlerinde bulunanların yaklaşık yarısı hâlâ Hıristiyan değildi. Roma toplumu 5. yüzyılın ortalarından önce Hıristiyan olmadı. İmparator İtalya'yı (nadiren yaptığı gibi) ziyarete karar verdiği zaman bile, Milano'da bulunan imparatorluk

sarayından büyük ölçüde izole olan eski Roma elit zümresi, paganizmin son kalesi olmaya devam etti. 5. yüzyıla kadar kentler Hıristiyan falan değil düpedüz pagandı ve taşra, özellikle Sardinya ve Britanya gibi uzak ve geri kalmış yerler, ezici bir çoğunlukla pagan olmaya devam etti. Constantinus'un kendisi bile birçok pagan özelliği koruduı 321'e kadar sikkelerde hâlâ Apollon'un ve güneşin sembolleri yer alıyordu. 324'ten sonra Hıristiyanlık sembolü kullanılmış olsa da, bu pek bir şey ifade etmiyor ve özellikle Hıristiyan olmayan, taht üstünde hak iddia eden Marnetius'un sikkelerinde bile kullanılmış bir imparatorluk sembolü olmuş gibi görünür. Constantinus İtalya'da yer alan Hispellum'da olduğu gibi pagan tapınaklarının yapılmasına ve imparatorluk ailesine ithaf edilmesine 330'lara kadar hâlâ izin veriyordu.

Constantinus imparatorların geçmişte yaptıklarını yaptı; kendi dini inançlarının lehine davrandı. Bu tür bir tutum sadece Hıristiyanlığın yararına olsa da 313'te tüm dinlere hoşgörü bağışlayan Milano fermanıyla başlangıç yaptı, fakat ister gönüllü ister zorla olsun kitle halinde din değiştirilmesini talep etmeye kalkışmadı; böyle bir anlayış henüz bilinmiyordu. Bununla birlikte kiliseler adayarak, arazi bağışlayarak, vergi muafiyeti tanıyarak ve kiliseye kaynak sağlamak için tapınakları yağmalayarak örnek oluşturup buna yol açabildi. İmparator olduğu için yaptıklarının orantısız bir etkisi oldu ve birçok kişiyi, özellikle elit zümreden olanları, din değiştirmenin ve kiliseye destek vermenin başarıya giden yol olduğuna ikna etti. Constantinus, Roma geleneklerine sadık, acımasız ve şiddet yanlısı bir hükümdar olmayı sürdürdü. Kanunlarında bekârlığın cezalandırılmasının kaldırılması gibi bazı Hıristiyanlık etkilerinin izlerini görmek mümkünse de diğer konularda az şey değişti. Kilisenin köle sahibi olmasına izin verildi ve mülklerinde öyle de yapıldı; tek değişiklik kölelerin alınlarının dağlanarak damgalanmamasıydı. (Başka yerlerde bu hâlâ yapılıyordu.) Bir kızı evlenmek için kaçıran bakıcı bir köle, gırtlağına eritilmiş kurşun dökülerek öldürülmeliydi. Artık kadınlar ancak kocaları katil veya büyücüyse boşanabilip (ki bu Roma toplumunda çok kolaydı) çeyizlerini geri alabiliyorlardı.

Constantinus'un politikasında kilisenin bundan sonraki tüm tarihi üzerinde büyük bir etkisi olacak kilit bir unsur, kendisini sadece kilisenin hamisi olarak değil yöneticisi olarak da görmeseydi. Daha da önemlisi, kilise önderlerinin onlara sağlanan imtiyazlardan dolayı şüphesiz müteşekkir olup onun bu rolünü seve seve kabul etmiş olmaları olgusuydu. Çağdaşı Çin'deki Budacılığın ve diğer pek çok dinin aksine Hıristiyanlık, devletin bağışladıklarına bağımlı olan bir devlet dinine dönüşmüştü. Kilisenin yeni konumu, inançları üzerinde derin bir etki yarattı. 4. yüzyıla kadar Hıristiyanlık çoğu dinde olduğu gibi çeşitli inanışları bünyesinde barındırıyordu ve bunlardan sadece birinin "doğru" olduğunda ısrar etmek için bir neden görülmüyordu. Bu olgu birçok kilise önderinin yaptığı gibi sadece tek bir doktrine izin verilebileceğinde ısrarcı olan Constantinus zamanında değişti. Sonuç, Hıristiyanlığın farklı doktrinlere derinden ve kinle bölünmesi oldu. Bunların çoğu, çok

zor bir konu olan üçlülük teolojisine ve özgür iradenin doğası ile ilk günaha* özgü olanların etrafında yoğunlaşıyordu. Özel bir sorun da İsa'nın doğasına özgüydü; o sadece tanrısal mıydı (monofizitlik) ya da tanrısal değil miydi (Ariusçuluk) veya iki ayrı doğası mı vardı (Nasturilik) ya da her ikisinin karmaşık bir bileşimi (ki sonunda bu benimsendi) miydi? "Doğru" inancı ve "imanı" belirleme çabası "heretik"leri yarattı. Sonuncuların taraftarları imparatorun toplanmaya çağırdığı, 325 yılında Nikaia'da [İznik] yapılmış olanla başlayan kilise konsillerinde tartışmayı kaybeden bir azınlıktan daha fazlası olmadı. Kilise Kuzey Afrika'daki Donatusçular† gibi hizipler ve imparatorluğun –Roma, Antakya, Kudüs, İskenderiye ve Konstantinopolis gibi– başlıca kentlerinde bulunan piskoposluklar arasındaki gitgide güçlenen çatışma yüzünden de bölündü. Aynı zamanda kilisenin içinde kabul görme ve etki sahibi olma arzusu paganizmin Paskalya ve Noel yortuları gibi birçok unsurunun ve azizlerin artan rolünün Hıristiyan inançlarına dahil edilmesi anlamına geliyordu

Hıristiyanlığın başarısının bir sebebi Constantinus'un uzun süren (yirmi beş yıl) saltanatı, ailesi ve 360'ların başlarında kısa süren saltanatı esnasında olayları etkileyecek vakti olmayan ve kilisenin vergi imtiyazlarını kaldırmaktan başka bir şey yapmayan Iulianus'un haricinde devamındaki tüm imparatorların da Hıristiyan olmalarıydı. 4. yüzyıl boyunca imparatorluk politikası Hıristiyanlığın lehine davranmaktı, bu durumda giderek daha fazla imtiyaz, güç ve zenginlik kazandı. Bağışlar, vergi muafiyetleri ve tapınakların yağmalanması sayesinde kiliseye para aktı. Toplumun işlevlerinin ve törenlerinin gitgide daha büyük bir bölümü kilise tarafından devralındı. Özellikle imparatorluğun batısındaki imparatorluk yönetimi zayıfladığı zaman piskoposlar giderek güçlü yerel liderlere dönüştüler. Yavaş ama devamlı olarak taraftarlarının sayısı arttı. Augustinus gibi birkaç kişi entelektüel tartışmaların etkisiyle din değiştirdi, ama çoğu için bu böyle olmadı. Bazı din değiştirmeler olasılıkla samimi değildi ve Hıristiyan inancının başarıya giden yol olduğuna ilişkin giderek belirgin hale gelen göstergelerden kaynaklanmıştı. Daha önce olduğu gibi doktrinin incelikleri hakkında çok az tartışılıyordu ve daha çok mucizelere, şifaya ve cin kovmaya dayanılıyordu. Din değiştirenlerden bazılarının başka şansı yoktu; köleler efendilerinin dayakla zorla kabul ettirilebildiği (ki kilise bunu onaylıyordu) inançlarına uymak zorundaydı. Bilmeden bile olsa mülklerinin yasaklanmış (yani Hıristiyanlara özgü olmayan) ibadetler için kullanılmasına izin eden toprak sahipleri mülklerini bile kaybedebilirlerdi. Orduyla desteklenen şiddet ve fiziksel zorbalık paganlara ve heretiklere karşı kullanılıyordu. 386'da piskopos Marcellus, Suriye'de Apamea'da yer alan büyük Zeus Tapınağı'nı tahrip etmek için askerleri kullandı. Altı yıl sonra yerel bir piskopos İskenderiye'de, Ammianus'un "Capitol"den sonra dünyadaki en muhteşem bina" diye tasvir ettiği Serapeion'u (Serapis'in Tapınağı'nı) tahrip etmek için ayaktakımının başını çekti.

---

* İnsanın günahkâr doğduğuna duyulan inanç (ed.n.)

† Ceacilianus'un Kartaca piskoposu seçilmesi üzerine 4. yüzyıl başlarında Kuzey Afrika'da Donatus'un önderliğinde gelişen akım (ed.n.)

407'de bir imparatorluk fermanı şunu emrediyordu: "Şimdi bile tapınaklarda ve kutsal yerlerde putlar varsa... temellerinden sökülecektir. Altarlar* her yerde tahrip edilecektir." Hıristiyanlığın etkisi geliştikçe devletin Yahudi karşıtı politikası da gelişti. Yahudiliğe geçmiş olan Hıristiyanlar tüm mal varlıklarını kaybettiler. Ayrıca Yahudiler imparatorluk yönetiminden uzaklaştırıldılar, avukatlık yapmaktan men edildiler ve 438'de tüm devlet görevleri onlara yasaklandı.

Hıristiyanlığın gelişmesinin bir cephesi, dünyadan elini eteğini çekenlerin ve manastırların ortaya çıkmasıydı. Bu durum 4. yüzyılın ortasında Mısır'da başladı ve Levant'a yayıldı. 5. yüzyılın başlarında Levant'ta 60'ın üzerinde manastır bulunuyordu. Birçok kişi din değiştirdikten sonra bekârlığı seçti. Bu davranışın ardındaki düşüncelerin bazıları neredeyse kesin olarak daha doğudan, hemen hemen 1000 yıl önce geliştikleri yerden ve dolayısıyla özellikle Hıristiyan çerçevenin dışından geliyordu. Bu aşamada manastırlar, birçok yüzyıl sonra Avrupa'da yaygın hale gelen büyük dini tarikatlar halinde organize olmamıştı; zengin ve imtiyazlıydılar ve çoğu kez elit zümreye dahil olanlara özgüydüler. Muazzam zenginlikler kiliseye aktarılsa da bunun büyük ölçüde fakirlere verildiğine dair çok az ipucu var. 5. yüzyıla gelindiğinde kilise geç dönem Roma İmparatorluğu'nun bünyesine iyice yerleşmişti ve önemli ölçüde zenginlik ve güç elde etmişti. Halkın çoğu artık en azından bir dereceye kadar Hıristiyandı. Diğer inançlara karşı son derecede hoşgörüsüz olan kilise, gücünü giderek inançlarını zorla kabul ettirmek ve sosyal faaliyetleri birkaç yüzyıl önce hayal bile edilemeyecek derecede düzenlemek amacıyla kullandı.

10.8 Çin'de Yenilenme

Yaklaşık olarak 5. yüzyılın ortasından itibaren Roma İmparatorluğu'nun büyük ölçüde Hıristiyan olduğu ve Budacılığın Çin'de iyice yayılmış olduğu sırada, geçmiş 250 yılın kargaşasından kurtulmanın belirgin işaretleri Çin'de vardı. Orta Asya ve deniz yoluyla Güneydoğu Asya'yla yapılan ticaretin yeniden canlanması ülkenin güneyinde zenginliğin artmasını sağlamıştı. İktidar, 300'den sonra güneye gitmiş olanların soyundan gelenlerle Yangtze Vadisi ve Yangchou Körfezi sahilinin zengin yerli toprak sahiplerinden meydana gelen egemen aristokrat elitlerin elindeydi. Kendilerini vergiden ve yönetimin el koymasından muaf tutabiliyorlardı ve toplamda devlet kontrolü altında olan ordudan çok daha güçlü olan kendilerine ait özel orduları bulunuyordu. 5. yüzyılın sonlarında, aristokratlar ile "halktan kişiler" olarak gördükleri kişiler arasında evliliği yasaklayan bir kanun çıkarttırabildiler. Bu gruplar 6. yüzyılın büyük bir bölümüne dek, Güney Çin'de hüküm süren zayıf hanedanların saraylarında gerçek iktidarı ellerinde tutuyorlardı. Sung hanedanı (420-479) kuzeyli hanedanlarla yapılmış savaşlarda ordu komutanlarından biri olmuş olan Liu Yü tarafından kurulmuş, kuzeyden yapılan büyük göçten

* Hıristiyanlık öncesi çeşitli dinlerde üstünde kurbanların sunulduğu ya da ibadet ve ayinlerin merkezini oluşturan yüzey (ed.n.)

beri bölgede hüküm sürmüş olan Doğu Chinleri devirmişti. Sunglar 450'lere kadar nispeten istikrarlıydılar, ama Ch'i hanedanını (479-502) kuran bir askeri ayaklanmayla devrildiler. Aristokrasinin gücünü denetleme girişimleri başka bir askeri ayaklanmaya ve Liang hanedanının (502-57) kurulmasına yol açtı. Kurucuları Wu'nun uzun (neredeyse 50 yıl) süren saltanatı bir ölçüde istikrar sağladı, ama köylüleri soyan haydutlardan pek farklı olmayan başına buyruk askeri grupların faaliyetlerini kontrol altına almayı giderek beceremez oldular. Liang hanedanı 553'te Szechwan'ın denetimini yitirdi ve güney, aristokratlardan birçoğunun öldürüldüğü acımasız bir iç savaşın içine sürüklendi. Ch'en hanedanı (557-589) bu çatışmadan ortaya çıktı ama zayıf ve etkisizdi, önemli bir askeri kuvvet toplamayı başaramadan varlığını sürdürdü.

Çin'in gelecekteki tarihi için en önemli olaylar kuzeyde meydana geldi. "Beş Barbarın On Altı Krallığı" kargaşasından sonra Kuzey Wei hanedanı bölgede yeniden birliği sağladı. Hanedanın kurucuları daha önce göçebe bir halk olan Tabgaçlardı (Çinliler onlara Toba diyorlardı). 315'te Kuzey Shansi'de onlara toprak verilmişti. 4. yüzyılın sonuna gelindiğinde başkenti Ta-t'ung'da olan Hopei ile Honan'a kadar uzanan bir krallık kurmuşlardı ve 439'da Kuzey Çin'in büyük bir bölümünde birliği sağlamışlardı. Tabgaçlar, yönetim hâlâ Çinlilerde olmakla birlikte, krallıktaki toprakların çoğunu ellerinde tutan bir göçebe aristokrasisi oluşturuyorlardı. Köylü kitlesi de Çinliydi ve katı bir düzenlemeye bağlıydılar. 5 aile 1 *lin,* yani "komşuluk", 5 *lin* 1 *li,* yani "köy" ve 5 *li* 1 *tang,* yani "komün" oluşturuyordu. Bunlar askeri birliklerin temelini oluşturuyorlardı ve her seviyeden önder merkezi yönetime karşı sorumluydu. Yeni yerler denetim altına alındıkça yönetim, toprakları işlemeye başlamak ve vergi geliri elde etmek amacıyla köylüleri buralara yerleştirdi. 386 ile 409 arasında 450.000'den fazla insan Ta-t'ung'un çevresindeki bölgeye getirildi. Tabgaçlar kısa bir süre içinde normal bir Çinli devleti gibi davranır ve kuzey ve kuzeybatıdaki göçebelere saldırır hale gelmişlerdi. 429'da, 200 yıl sonra Avrupa'yı istila eden Avarlar olabilecek Juan Juanlara (bu "kımıldaşan solucanlar" anlamında aşağılayıcı bir Çince addı) karşı büyük bir sefer düzenlendi.

Tabgaçlar yerleşip kendi devletlerini kurunca eski aristokratların bir bölümü göçebe hayatlarını sürdürmek üzere bozkırlara geri döndüler. Geride kalanlar kalıcı bir şekilde Çin kültürünü benimsediler. 5. yüzyılın başlarında Çin ceza kanunu benimsendi, ama asıl değişim Çin hanedan adı Yüan'ı alan Hsiao Wen Ti (471-499) zamanında oldu. 480'de Çin imparatorluk ritüelleri göçebelere ait olanların yerini aldı ve üç yıl sonra sadece Tabgaçlarla Çinliler arasında evliliklere izin verilmekle kalınmadı, kesinlikle desteklendi de. 494'te başkent Ta-t'ung terk edildi ve imparatorluk sarayı (315'te terk edilmiş olan) eski Çin başkenti Loyang'a taşındı ve buranın yeniden inşasına başlandı. Aynı yıl sarayda Çincenin lehine Tabgaç dili yasaklandı, 495'te Tabgaç elitlere Çince adlar almaları emredildi. 6. yüzyılın başlarında Tabgaçlar hâlâ güçlü bir devletti, ama daha sonra hızlı ve kesin bir çöküş yaşadılar. 523'te bozkır sınırını koruyan "barbar" grupların başlattığı acımasız bir

iç savaş 534'e kadar sürdü. Sonunda başkent Loyang zaptedildi ve kraliyet ailesinin tüm üyeleri maiyetleriyle birlikte öldürüldü. İmparatorluk iç savaşı kazanmış olan askerler arasında paylaşıldı.

General Kao Huan, Güney Hopei'de yer alan Yeh'te Doğu Wei hanedanını kurdu. Çin'in etkilerine düşman olan bir gelenekçiydi ve devlete egemen olan Tabgaç savaşçı elitine yakın olmayı sürdürdü. General Yü Wen T'ai, eski imparatorluk merkezi Ch'ang-an'da Batı Wei hanedanını kurdu ve önceki Kuzey Wei hanedanının Çinlileşmiş elitlerinden birçoğuna bağlı kaldı. Batı Weiler Orta Asya'da 300 yıldan uzun bir süredir herhangi bir Çin hanedanının sahip olduğundan daha büyük bir güce ve etkiye sahip oldu. Sasani İran'dan 553, 558 ve 578'de elçilik heyetleri gönderildi ve Orta Asya'daki çeşitli krallıklar (Sogdiana, Buhara ve Hotan) Ch'ang-an'a 560, 564, 567 ve 574'te heyetler gönderdiler. Devletin ana kuvveti 550'de kurulmuş olan ve ona rakipleri karşısında kesin bir askeri üstünlük sağlayan köylü milis ordusuydu. 6. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Ch'ang-an tarafından Çin'de yeniden birlik sağlanacaktı. Yü Wen T'ai 556'da öldü. Yerine (görünürde yeni Chou hanedanını kuran) geçen oğlu 557'de (artık Ch'i denen) Doğu Weileri yıktı. Kuzeyde tek bir hanedan etrafında birliği yeniden sağlama başarısına rağmen 581'de, kraliyet ailesinden Yang Chien başını çektiği bir ayaklanmayla iktidarı ele geçirdi ve Sui hanedanını kurdu. 589'da Suiler Nanking'de bulunan zayıf güneyli Ch'en devletini kolayca fethettiler ve neredeyse 400 yıldan beri ilk defa Çin'de yeniden birliği sağladılar.

Özenle yapılandırdıkları ve biçim verdikleri hanedan tarihlerini yazarken Çinli tarihçiler arasında görülen, daha sonra Çin'in Batı tarihçilerinin çoğunun büyük ölçüde uymuş olduğu gelenek, Çin tarihinin devamlılığını, Çin kültürünün gücünü ve "barbarlar"ın mümkün olduğunca kısa sürede Çinlileşme arzusunu vurgulamak olmuştur. Bununla birlikte, Hanlardan sonra birlik olmaktan uzak 400 yıllık uzun dönemin Çin kültüründe, toplumunda ve devletinde önemli değişimler yarattığı ortadadır. Bu değişimlerin temelinde özellikle Tabgaçlar zamanında Budacılık yatar. 5. yüzyılın başlarından sonra en azından 500 yıl boyunca Çin büyük ölçüde Budacı kültürün egemen olduğu Budacı bir devletti ve bu, Hanlar zamanındaki erken Çin imparatorluğuyla tam bir kopukluktu. Budacılığın etkisi, gerilemesinden sonra bile büyük ölçüde sürdü ve Çin eski kültürüne geri dönmedi, dönemedi. Benzer şekilde, eski Han Devleti'nin sınırları içine yerleşen "barbarlar" sonunda Çinlilerin birçok kültürel ve idari özelliğini benimsemiş olsa da bu tek yönlü bir süreç değildi. Çin, eski göçebelerin köylü olması ve göçebe elitlerin bünyesine katılmasıyla çok değişmişti. Bunun sonucu yeni bir kültürel, sosyal ve siyasi sentezin doğuşu oldu. 10. yüzyılın başlarına kadar Yü-wen, Mu-jung, Ling-hu ve Yü-ch'ih gibi adlarla Çin'de Sui ve T'ang devletlerine egemen olan büyük ailelerin birçoğu kuşkusuz Türk ve Hsien-pi bozkır göçebelerinden gelmişti. Çinli Li adını alan T'ang hükümdarları bile aslında yarı Türktü.

[*Geç Dönem Çin* ***11.5***]

10.9 Doğu Avrasya Çeperinin Uygarlığa Katılması

Çin'de birliğin sağlanamamış olmasına paralel olarak MS 200 dolaylarında Hanların düşüşü ile 589'da Suilerin iyice yerleşmesi arasında, temelde Budacılığın yayılmasıyla bağlantılı olarak büyük ölçüde bir Çin etkisi yayılması söz konusu oldu. Bunun sonucu 4. yüzyılın başlarında Kore'de ilk ilkel devletlerin ortaya çıkmasıydı ve 6. yüzyıla gelindiğinde Japonya'nın aynı yönde yol aldığına dair ilk işaretler vardı.

10.9.1 Kore

Kore uzun zamandan beri Hanlar ve diğer Kuzey Çinli devletler için bir sınır bölgesiydi. Farklılaşan seviyelerde denetim uygulanıyordu ve Hanların yarattığı eyaletlerde yavaş yavaş Koreli yerel hükümdarlar ortaya çıkmıştı. Bunlar statüleri açısından Çinlilere bağımlıydılar ve yönetimleri (Kore toplumunda bütünüyle olduğu gibi) büyük ölçüde akrabalığa dayanıyordu; iktidar, egemen klanlar içinde bir sonraki nesile geçmeden önce kardeşten kardeşe geçiyordu. Hanların sonu ve özellikle 265'te Weilerin düşüşünden sonra Kuzey Çin'de büyüyen kargaşanın devamında Çinliler yavaş yavaş Kore üzerinde kurulan denetimi kaybettiler, yerel hükümdarların kendi devletlerini kurmalarını kolaylaştırdılar. 4. yüzyılın başlarından itibaren Kore yarımadasında üç büyük devlet yer alıyordu: Güneyde Silla ve Pekçe, kuzeyde Kogurya. Kogurya, sadece Çin'in etkisine en yakın olduğu için değil aynı zamanda kuzeye, Mançurya'ya doğru büyüyecek yeri olduğu için en güçlüleri haline geldi. 371'de Paekche tarafından yenilgiye uğratılsa da kendisini çabucak toparladı ve Kwanggaet'o (391-413) ile Changsu'nun (413-491) uzun süren saltanat döneminde hızla büyüdü. Başkent dağlardan P'yongyang'a taşındı ve arkasından 5. yüzyıl boyunca Kogurya, Mançurya'nın kuzeyinden yarımadanın güneyine kadar uzanan büyük bir imparatorluk oldu. Yarımadanın doğu kenarı boyunca (Kore devletlerinin daima en geri kalmışı olan) Silla Krallığı yayılsa da, 6. yüzyılın büyük bir bölümünde bu konumunu korudu. Üç devlet de hâlâ oldukça ilkeldi. Bu devletlere orduların çoğuna kumanda eden toprak sahibi birkaç aristokrat aile egemendi ve merkezi denetim seviyesi düşüktü. Kültürel olarak en önemli gelişme Çin'den Budacılığın yayılması oldu. Kogurya 366'da, Paekche 384'te ve daha uzak kalan Silla 5. yüzyılın ortasında resmen Budacı oldu. Çok farklı olan Kore dili için hiç uygun olmamasına rağmen yazının (Çin yazısı şeklinde) Kore'ye Budacı keşişlerle yayılmış olması muhtemel görünüyor. Budacılığın kurumsallaşmasıyla Kore onun daha da ileriye, Japonya'ya doğru yayılabileceği bir merkeze dönüştü.

[*Geç Dönem Kore* ***13.6.1***]

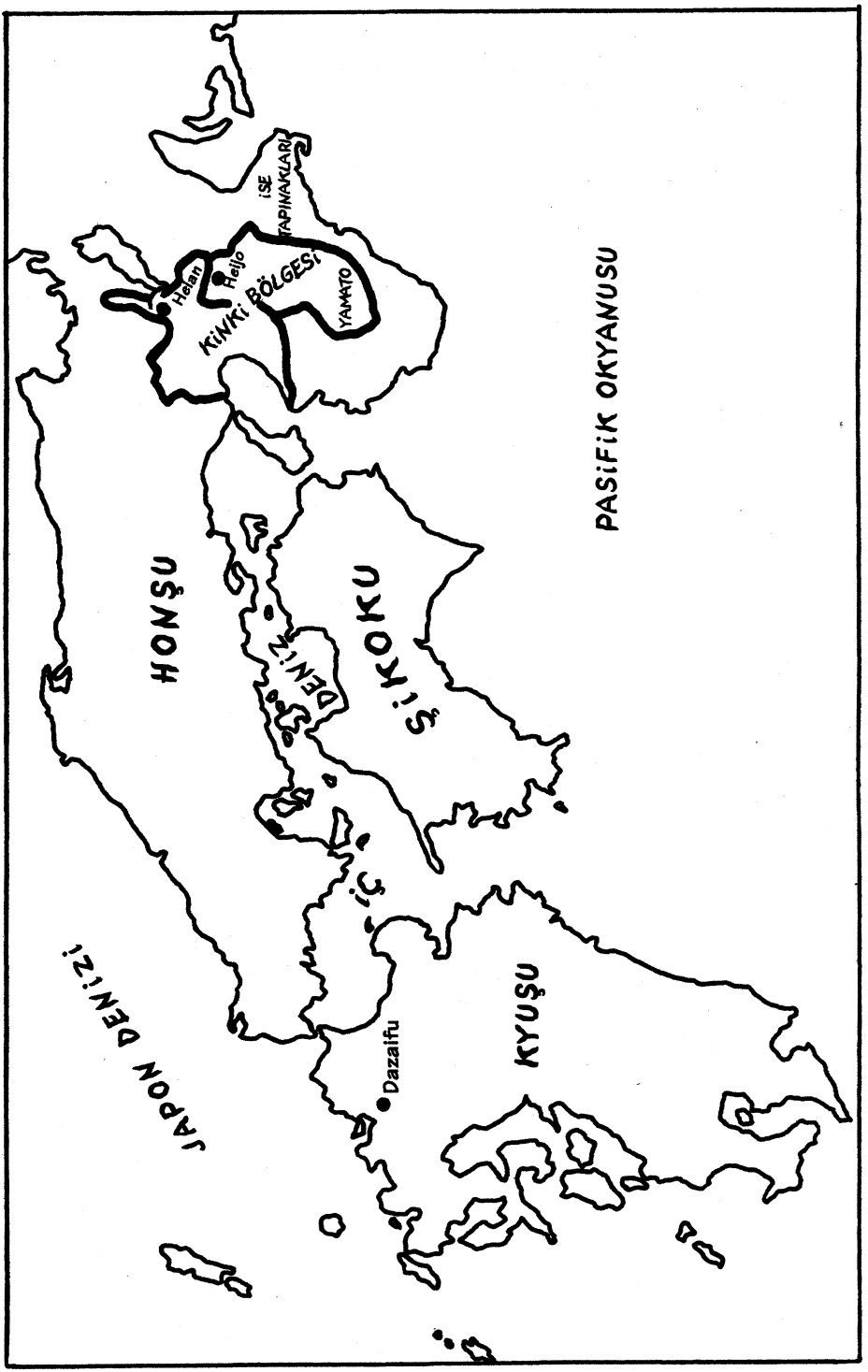
10.9.2 Japonya

Japonya'nın coğrafyası kendine özgü tarihinin ardındaki temel faktörleri açıklamaya yardımcı olur. Avrasya anakarasından 100 mil uzakta yer alan bir adalar grubu

olarak, Çin'de meydan gelen karmaşık tüm değişimlerden uzak kalan Japonya'nın tarihi Çin kültürünün yüzyıllardır karşı konulmaz bir etkisinin var olduğu MS 4. yüzyıldan sonra bile iç etkenlerin egemenliğinde kaldı. Adalar hiçbir zaman istila edilmedi ve 1945'ten önce, o da bir kez olmak üzere bir istila tehdidi oldu; 13. yüzyılın sonlarında Moğollar zamanında. Ancak Japonya büyük bir ülke (günümüz Almanya'sından daha büyük) olmakla birlikte, topraklarının sadece beşte biri tarıma uygundu ve önemli madenleri de bulunmuyordu. Bu sorunlar tarıma uygun yerlerde sulu pirinç üretiminin yoğun olarak yapılması ve bu sayede büyük bir yiyecek fazlasının sağlanmasıyla büyük ölçüde aşılıyordu. Ekonomik, sosyal ve siyasi gelişme tarımın yoğun yapıldığı az sayıda yere özgü olmaya devam etti: Büyük Honşu adasının güneybatı kısmı (Osaka, Kyoto ve Kobe'nin çevresindeki bölge) ve (adı daha önce Edo olan) günümüz Tokyo'sunun çevresindeki doğu uzantısı.

Japonya'da çanak çömleğe sahip yerleşik toplumlar (Comon kültürü) MÖ 300 dolaylarında, tarımın gelişmesinden 10.000 yıl kadar önce oldukça yerleşik hale gelmişlerdi. "Comonlar" muhtemelen farklı diller de konuşan, toplayıcılık, avcılık ve balıkçılığa, özellikle tuna balığı balıkçılığına dayalı ortak bir kültürü paylaşan olasılıkla çok sayıda farklı halk topluluklarından oluşan bir gruptu. MÖ 1000 dolaylarında az sayıda ürünün yetiştirilmiş olması mümkün. Sulu pirinç tarımı neredeyse kesin olarak (Tokyo yakınlarındaki yerleşmeden adını alan) "Yayoi" kültürüyle birlikte geldi. Bunlar, kökenleri tam olarak bilinmese de anatomik olarak "Comonlar"dan farklı, kuşkusuz yeni bir halktı. Demir aletler kullanıyorlardı ve MÖ 100 dolaylarında Güneybatı Japonya'ya egemenlerdi. Tarımlarını değişen şartlara uyarlayarak ve Kuzeydoğu Honşu'nun daha kurak yörelerinde akdarı, arpa ve buğday tarımına geçerek yavaş yavaş doğuya ve kuzeye doğru yayıldılar. Güneybatıda çoğalan besin fazlasına dayanarak ilk liderlikler ve küçük devletler ortaya çıkmaya başladı. Dövmeleriyle tanınan liderler Güney Honşu'da Kinki bölgesinde bulunmuş olan büyük taş mezar odalarına ve 457 metre uzunluğunda ve 3,5 metre yüksekliğindeki toprak höyüklere gömülüyorlardı. Kültürün büyük bölümünün Japonya'ya en yakın yer olan Kore yarımadasının güneydoğusunda yer alan Silla'nınkine yakın olduğu görülüyor. Bu küçük Japon liderlikleri ve devletleri (muhtemelen yüz kadar vardı) zaman zaman Çin'le temas halindeydi. MS 57 ve 107'de Han sarayına elçiler göndermiş gibi görünüyorlar. Çinliler onlara *Wa,* yani "cüce" diyorlardı.

Ortaya çıkmakta olan Japon devleti ve kültürünün çekirdeği sulu pirinç yetiştiren yörenin merkezinde yer alan Yamato bölgesindeydi. Şikoku ve Kyuşu adaları buradan fethedildi. Yamato hükümdarları, yörenin *uji* diye bilinen kabile veya klan birimlerinin başı olan yörenin diğer kabile reisleri üzerinde genel bir üstünlük iddia ediyorlardı. Yamato hükümdarları bu *uji*lerden birinin başıydı. Üstünlükleri muhtemelen ana tören merkeziyle –güneş tanrısı İse'ye adanmış bir dizi ibadet alanı– ilişkilerine dayanıyordu. Geleneksel Japon dininin, Budacılıktan ayırt etmek amacıyla

Harita 27: Erken Dönemde Japonya

ancak çok daha sonra ("tanrıların yolu" anlamına gelen Çince asıllı bir kelime olan) "Şinto" olarak adlandırılması söz konusu oldu. Yamato güneş kültü her şeyin üzerindeydi ve diğer kültler 3000'den fazla kademesi olan özenle derecelendirilmiş bir sistem içinde ilişkilendirilmişlerdi. Bunlar önemli doğa kültleriydi; ölmüş imparatorlar Batı Avrasya'da anlaşıldığı şekliyle tanrısal olmasa da daha sonra bu sisteme dahil edildiler. "Şinto"nun düzene sokulmuş bir felsefi sistemi yoktu, bunun yerine ritüel arınmışlığı ve sade bir ibadeti vurguluyordu. Yamato hükümdarları, iktidarları birçok yüzyıl sınırlı veya hiç olmasa da ve gerçek şecere olağanüstü karmaşık olsa da birbirini takip eden dünyadaki en geniş hükümdarlar soyunu oluşturan Japon imparatorluk ailesinin kurucularıydılar. Japonya'nın hızı yavaştı; 6. yüzyılda bile etkili bir merkezi devlet bulunmuyordu. Yamato'daki imparatorların üstünlük iddiası, imparatorluk ailesi içindeki taht veraseti anlaşmazlıkları ve askeri birlik komutanlarının –Otomo ("Büyük Muhafizlar") ve Monobe (Silahlar Birliği)– artan gücü nedeniyle gitgide zayıfladı. Emperyal "hükümdarlar" Japon tarihinin büyük kısmında oldukları gibi kaldılar: Pratikte başka yerde uygulanmış olan otoritenin aktarılmasına yönelik sembolik bir hanedan.

[*Geç Dönem Japonya* ***11.7.1***]

10.10 Hindistan: Gupta İmparatorluğu

Daha önceki Maurya İmparatorluğu gibi yaklaşık olarak 320-550 arasında Kuzey Hindistan'a egemen olan Guptaların merkezi, Doğu Ganj ovasındaki Magadha Devleti'ydi. Önemli maden kaynaklarını, özellikle demiri, denetimi altında tuttuğu için ve vadi boyunca kilit ticaret rotalarına, özellikle Kuzeybatı Hindistan'a ve dolayısıyla Orta Asya'ya gidenlere, egemen olabilmesi açısından daima güçlü bir devlet olmuştu. Gupta hanedanının kurucusu Çandra Gupta'ydı. (Aynı adı taşıyan Maurya İmparatorluğu'nun kurucusuyla akrabalığı yoktu ve bu Budacı değil bir Hindu imparatorluğuydu.) 320'de Pataliputra'da iktidara geldi ve Ganj'ın kuzeyinde Vaishali Devleti'nde hüküm süren Liççhavi ailesiyle yaptığı bir ittifak evliliğiyle topraklarını genişletti. İmparatorluğun asıl büyümesi ve yerini sağlamlaştırması oğlu Samudra'nın (330- yaklaşık 375) zamanında gerçekleşti. Hem batıda Pencap'ı hem doğuda Bengal'i fethetti ve aynı zamanda kuzeyde Keşmir'i ve güneyde Dekkan Yaylası'nın büyük bir bölümünü denetimi altına aldı. Hindistan'ın güneyindeki krallıklar ve belki Orta Sri Lanka'daki Budacı krallık üzerinde muhtemelen dolaylı bir egemenliği vardı ve haraç alıyordu. İmparatorluğu, 415'e kadar hüküm süren halefi II. Çandra Gupta zamanında, özellikle 409'da, Batı Hindistan'daki limanların (ve dolayısıyla Körfez ve Kızıldeniz'le yapılan ticaretin) denetimini ele geçirdikten sonra zirvesindeydi.

Gupta İmparatorluğu'nun yapısı hakkında çok az şey biliniyor, ama güçlü bir merkezi yönetimi olması hiç olası değil. Denetim, imparatorun genel hükümdarlığını kabul eden ve vergilerinin bir kısmını ona haraç olarak veren yerel hükümdarlar vasıtasıyla sağlanıyordu. Kapsamlı bir merkezi denetim mümkün değildi,

Gupta başkentinde güçlü bir bürokrasi de yoktu. Refah ve genel iç barış dönemi dış baskının özellikle de göçebe grupların Orta Asya'dan güneye doğru harekete geçmesinin acil sorunlara sebep olduğu 5. yüzyılın ortasına kadar sürdü. Skanda Gupta (455-467), hükümdarlığının büyük bir bölümünü Kuzeybatı Hindistan'da muhtemelen Hun grupları (aynı tarihte Batı Avrupa'da büyük sorunlara yol açmış aynı kavim) olan göçebelere karşı seferler düzenlemekle geçirdi. Sadece savaşın artan masrafı, bunun imparatorluk kaynaklarını zorlaması ve artan vergi ve haraç talepleri kontrol altına alınamayan iç isyanlara yol açtı. Olayların akışı tam olarak bilinmemekle birlikte, Gupta İmparatorluğu 467'den sonra hızla çöküşe geçti. 490'lara gelindiğinde Hunlar Pencap'ı denetim altında tutuyorlardı ve ardından 515'te Keşmir'i ve Ganj Ovası'nın büyük bir bölümünü (imparatorluğun kalbini) ele geçirdiler.

Kuzey Hindistan 6. yüzyılın başlarından itibaren 50'den fazla devlete bölünmüştü. Batıda Kathiavar yarımadasının çevresindekiValabhi Krallığı'nda Maukhari hanedanı hüküm sürüyordu. Rajastan'da Gurjaras Krallığı'nın merkezi başkent Jodhpur'du. Doğuda Bengal, Assam, Orissa ve Nepal'de ayrı ayrı devletler vardı. Nihayet 7. yüzyılın başlarında, Delhi'nin kuzeyindeki Thanesar'ın hükümdarı Harsha Vardhana, bir ölçüde birlik sağladı; krallığını Kuzey Hindistan'da Ganj Vadisi boyunca genişletti ve Doğu Avrasya'nın en parlak kentlerinden biri haline gelecek olan Kanauj'da yeni bir başkent kurdu. Güney Hindistan bu dünyadan neredeyse tamamen izole durumdaydı ve Kuzey Hindistan'da yer alan nispeten zayıf devletler bile gelişmeden, çok daha belirsiz bir siyasi hâkimiyet sistemi görülmüştü. Köylü nüfusun çoğu sarnıçların ve bentlerin ortaklaşa yapılmasına dayanan ve sulu tarımın çok verimli olduğu büyük nehirlerin sulama havzalarının çevresindeki köylerde yaşıyordu. Güney Hindistan'ın çok daha izole olan dağlık ve ormanlık yörelerinde insanların çoğu toplayıcılık ve avcılıkla geçiniyordu. Bu grupların üzerinde farklı savaşçı elitler –Kançipuram'da Pallavalar ve Tancor'da Pandyalar ve Çolalar– değişen ölçülerde denetim uyguluyorlardı. Savaşçılar, akıncılar ve yağmacılardan pek farklı değillerdi. Ancak, Avrasya'yla irtibatı sağlayan denizyollarının merkezinde bulunan ve savaşçıların zenginliklerinin bir kısmını temin edebildikleri, hem batı hem doğu sahilinde yer alan limanlardaki çok sayıda tüccara büyük bir serbesti vermekle yetiniyorlardı. Benzer savaşçı gruplar Andhura sahilindeki kasabalara yağma malı için çullandıkları nispeten çorak Dekkan Yaylası'nda önemliydi. 550 dolaylarında Çalukyalar Güneybatı Dekkan'da denetimi ele geçirdiler ve 7. yüzyılın başlarında II. Pulakeşin zamanında hükümdarlıklarını Bombay açıklarındaki Elephanta Adası kadar uzaklara yaydılar. Çalukyalar hem kuzeydeki Harsha Vardhana'yı hem de güneydeki Pallavaları yendiler. 752'de Aurangabad yakınlarındaki Ellora'yı üs edinerek Rastrakuta hanedanını kuran uyruklarından biri tarafından devrildiler. Rastrakutaların ikinci kralı II. Krişna (756-775) zamanında, Şiva'nın cennetini tasvir eden ve kayaya oyulmuş, Partenon'dan daha büyük, devasa tapınak inşa edildi.

[*Geç Dönem Hindistan* ***13.9***]

10.11 Geç Dönem Roma İmparatorluğu'nun Krizi

Çin'in, Han hanedanının yıkılmasını izleyen kargaşanın en kötü döneminden çıkmaya başladığı ve Gupta İmparatorluğu'nun Hindistan'ın büyük bir bölümüne egemen olduğu sırada, Roma İmparatorluğu büyük bir kriz dönemine giriyordu. Diocletianus ve Constantinus zamanındaki istikrar iç sorunlardan bazılarını çözmüştü, ama temel sorunlar devam ediyordu. Birinci sorun, uzayıp giden imparatorluk taht veraseti konusuydu. 337'de Constantinus'un ölümü üzerine üç oğlu imparatorluğu parçaladı ve uzun bir iç savaşa giriştiler. 350'ye gelindiğinde hayatta kalan tek kişi olan II. Constantinus tek başına imparator oldu, ancak vârisi yoktu ve Constantinus'un üvey kardeşinin oğullarından biri olan Iulianus isyan edip 361'de Constantinus ölünce iktidarı ele geçirdi; sadece 2 yıl tahtta kaldı ve paganizmi desteklemesinden dolayı olasılıkla bir Hıristiyan komplosunun sonucunda esrarengiz bir şekilde ölümü Constantinus hanedanının sonunu getirdi. Ondan sonraki imparatorlar, Valens ve Valentiuanus, ordu tarafından seçilmişti ve Valentinianus (Valens ile) ortak imparator uygulamasını imparatorluk resmen bölünmemekle beraber hayata geçirdi. Bölünme, 395'te Theodosius'un ölümü üzerine imparatorluk iki oğlu arasında paylaşıldığında gerçekleşti: Batıda Honorius ve doğuda Arcadius. Bu resmi bölünme 476'da batıdaki son imparator devrilene kadar sürdü. Tüm bu dönem boyunca imparatorluk taht verasetinin sağlam bir kuralı yoktu ve soydan gelmenin, evliliğin, saray kliklerinin ve hepsinden önemlisi ordunun desteğinin karmaşık bir bileşimiyle karar veriliyordu.

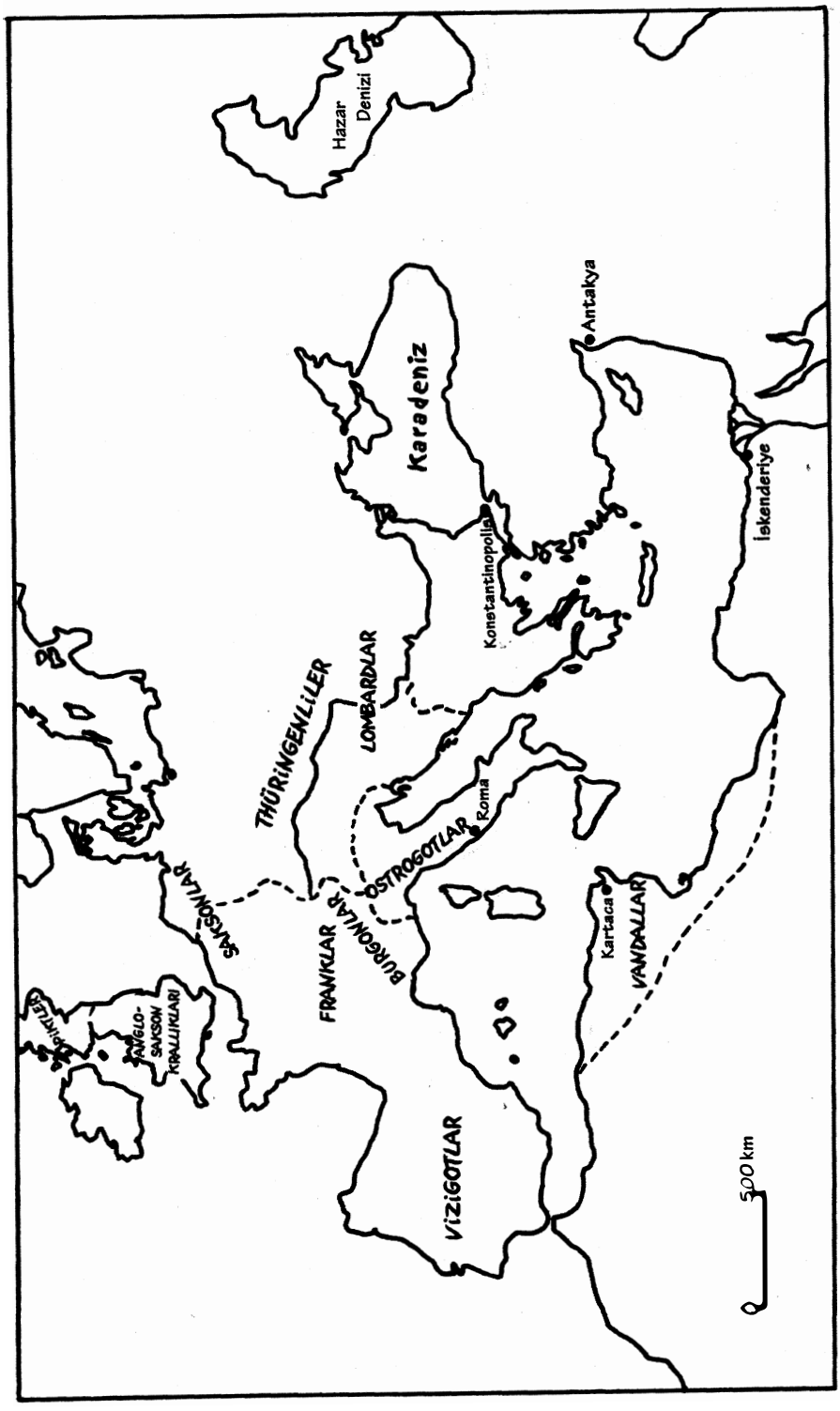
İkinci büyük sorun yeterli bir orduyu beslemekti. Büyük ölçekli bir geçim ekonomisinde ordunun yerel kaynaklardan beslenmesi gerekiyordu ve sınırlardaki askerlerin çoğu (Çin sınırlarında olduğu gibi) kendi kendilerini besleyen asker köylülerdi. Ancak vergi tabanı küçüldükçe ve merkezi yönetimin gelir elde etme becerisi azaldıkca paralı asker bulup ödeme yapma imkânı da azaldı. Roma ordusunun mevcudu önemli oranda azaldı, imparatorluğun ilk döneminde muhtemelen 150.000 kadarken, 4. yüzyılın sonlarında bunun yarısından daha azına düştü. Sonuçta önemli olan ordunun büyüklüğüydü. Romalılar rakiplerine karşı teknolojik veya askeri bir avantaja sahip değildi. Eşit derecede önemli olan konu, Romalıların Çinliler gibi giderek "barbar" paralı askerlere bel bağlamış olmalarıydı. Merkezi yönetim onları denetim altında tutmaya yetecek kadar güçlü olduğu sürece bu bir sorun yaratmayabilirdi, ama merkezi yönetim zayıfladıkça "barbar" askeri liderlerin bağımsızlığı artıyordu.

Üçüncü sorun taht verasetinden kaynaklanan anlaşmazlıklardan, merkezi yönetimin zayıflamasından ve gitgide etkisini yitiren ordudan kaynaklanıyordu; imparatorluğun sınırlarını korumak giderek imkânsız hale geliyordu. 4. yüzyılın sonlarına kadar imparatorluğun tüm eyaletleri üzerinde, geç elde edilen ve savunulması zor olan –3. yüzyılın ortasında kaybedilen– Daçya hariç, denetim sürüyordu. Büyük sorunların ilk işaretleri, Iulianus'un 363'te Sasanilere karşı Mezopotamya'da felaket boyutunda bir yenilgiye uğramasını izleyen 370'lerde görüldü. Bir Germen kabilesi olan Gotlar, Hunlar tarafından batıya doğru sürülüyorlardı ve 376'da büyük ölçüde imparatorluk makamları başka bir şey yapamadıkları için Balkanlar'da ve Trakya'da

büyük bir alana yerleşmelerine izin verildi. İki yıl sonra isyan ettiler ve Hadrianapolis [Edirne] Savaşı'nda Valens öldürüldü. 382'de Gotlar yardımcı askeri kuvvet olup, imparatorluk yönetiminden yıllık bir ödeme alınca kalıcı bir anlaşmaya varıldı.

Gotlar sorunu önlenmiş olmakla birlikte benimsenen yöntem, imparatorluğun karşı karşıya kaldığı sorunlardaki son etkeni gözler önüne sermektedir. Sonuç olarak doğudaki imparatorluk oldukça iyi örgütlenmişti, yeterince güçlüydü ve daha da önemlisi,"barbarlar"ı denetim altında tutacak ve gerekirse parayla başından savacak kadar zengindi. Bu nedenle en önemli sorunlar, imparatorluğun zayıf olduğu,"barbarlar"ın büyük baskısıyla karşı karşıya kaldığı ve barışı satın alamayacak kadar yoksul olduğu batıda görülüyordu. İmparatorluğun asıl çöküşü 5. yüzyılın başlarından itibaren gerçekleşti. Bu, "uygar' devletler tarafından denetim altında tutulan bölgelerde, daha önceki 1000 yıl içinde uygarlığın parçası haline gelen Batı Avrasya çeperlerinden geriye doğru bir çekilmeyle ve Akdeniz'in doğusundaki eski çekirdek bölgede bir yoğunlaşmayla belirdi. Sorunlar, bu aşamada etkileri sınırlı olmakla birlikte, 406'da çeşitli Germen kabilelerin Ren Nehri'ni geçmeleriyle başladı. Ertesi yıl imparatorluk üzerinde hak iddia eden III. Constantinus Britanya'da bir isyan başlattı. Roma tahtı üzerindeki hak iddiasını güçlendirmek amacıyla denetimi altındaki lejyonları yanında kıtaya getirdi ve Roma askerleri bir daha geri dönmediler. Batıdaki "Roma" orduları çoktan imparatordan daha fazla güce sahip "barbar" bir komutanın –Stilicho– kumandası altına girmişti. (Benzer "barbar" komutanlar doğuda da vardı, ama denetim altında tutuluyorlardı.) Balkanlar'daki Gotlar bölündü ve Alaric'in kumandası altındaki Ostrogotlar batıya doğru harekete geçtiler, 410'da Roma'yı yağmaladılar. Ertesi yıl son "Roma" lejyonları İberya'yı terk ettiler. 418'de Gotların diğer kolu olan Vizigotlar Güney Galya'ya yerleşmeye başladılar ve daha sonra İspanya'ya geçtiler. 428'de "Roma" orduları son seferlerinde Ren boyunda savaştılar. Batıdaki eyaletler üzerindeki denetim zayıflayınca Milano'dan ulaşılması daha zor olan Ravenna'ya geçen imparatorluk yönetiminin, bir grup "barbarı" diğerlerinin karşısına çıkarmaya çalışmak dışında yapacak bir şeyi kalmamıştı. 432'de Kuzey Afrika'da bulunan askerlerin neredeyse tamamı İtalya'da tüm şiddetiyle süren iç savaşa katılmak üzere geri getirildiler.

"Barbar" istilacıların sayısı azdı. 439'a gelindiğinde 80.000'den az Vandal Kuzey Afrika'nın tamamını almıştı. 455'e gelindiğinde Gaiseric'in kumandası altında Korsika, Sardinya ve Balear adalarının kontrolünü ele geçirmiş ve Roma'yı da yağmalamışlardı. Doğudaki yönetim tarafından yıllık 3000 kilogram altınlık bir ödemeyle 440'ların başlarında baştan savılan Attila'nın kumandası altındaki Hunlar, yeni imparator Markianus bu ödemeyi durdurduğu zaman batıya geldiklerinde eski başkent birkaç yıl önce bu kaderden kılpayı kurtulmuştu. Batı imparatorluğunu daha fazla yıkımdan sadece Attila'nın ölümü ve onun yerine geçmek için yapılan iç savaş kurtarmıştı. 457'den itibaren batıda etkin güç, imparatorluk ordularının Germen komutanı Ricimer'in elindeydi. Onun 472'de ölmesi üzerine bu rolü son "ordular komutanı" Odoacer üstlendi. 476'da küçükmüş gibi Romulus Augustus adını taşıyan batıdaki son imparatoru tahttan indirdi ve ismen doğu imparatorunun otoritesine tabi olarak kral unvanını aldı. Çoğu kez "Ro-

Harita 28: Yaklaşık MS 525'te Batı İmparatorluğu'nda "Barbarlar"

ma İmparatorluğu'nun yıkılması"na damgasını vurmuş gibi görünse de, 476'daki olayların sembolik olmaktan öte pek bir önemi yoktu ve asıl, Roma geleneğinin tek varisi haline gelen doğu için önemliydi.

476'dan sonra bile eski Roma geleneğinin önemli bir bölümü batıda varlığını sürdürdü. Ostrogotların 460'larda Konstantinopolis'te esir tutulmuş ve iki defa "ordular komutanı" olmuş lideri Theodoric, 490'da İtalya'da iktidarı ele geçirdi, 493'te Odoacer'in öldürüldüğü Ravenna'yı zapt etti. Theodoric Roma geleneğiyle yetişmişti. Roma'da hem bedava hububat dağıtımını hem de arenadaki oyunları yeniden başlattı ve elit zümre büyük ölçüde var olmaya devam etti. Senato hâlâ işbaşındaydı ve batı konsilliği 541'de doğu imparatoru tarafından son verilene dek devam etti. Theodoric, kuzeydoğuya doğru bir savunma hattı oluşturmak üzere 505'te Pannonia'yı [Macaristan] denetimi altına aldı ve 3 yıl sonra Provence'i ele geçirdi. Galya'da bir dizi karmaşık olay daha vardı. Farklı gruplar üstünlük elde etmeye çalışıyorlardı: Güneyde Vizigotlar, Rhone Vadisi'nde Burgonlar, Roma ordularının eski bir komutanı olan Gundobad'ın kumanda ettiği bir grup ve Franklar. Bu son grup Galya'ya bir "barbar istilası" gibi dalmadı, Gundobad gibi geride kalmış imparatorluk ordularının eski bir komutanı olan I. Childéric'in emrinde kuzeyde iktidarı ele geçirdiler. Franklar, Childéric'in oğlu Clovis'in merkezi Toulouse olan Vizigot Krallığı'na karşı Vouillé (Poitiers yakınlarında) Savaşı'nda kazandığı zaferin ardından üstünlüklerini elde ettiler.

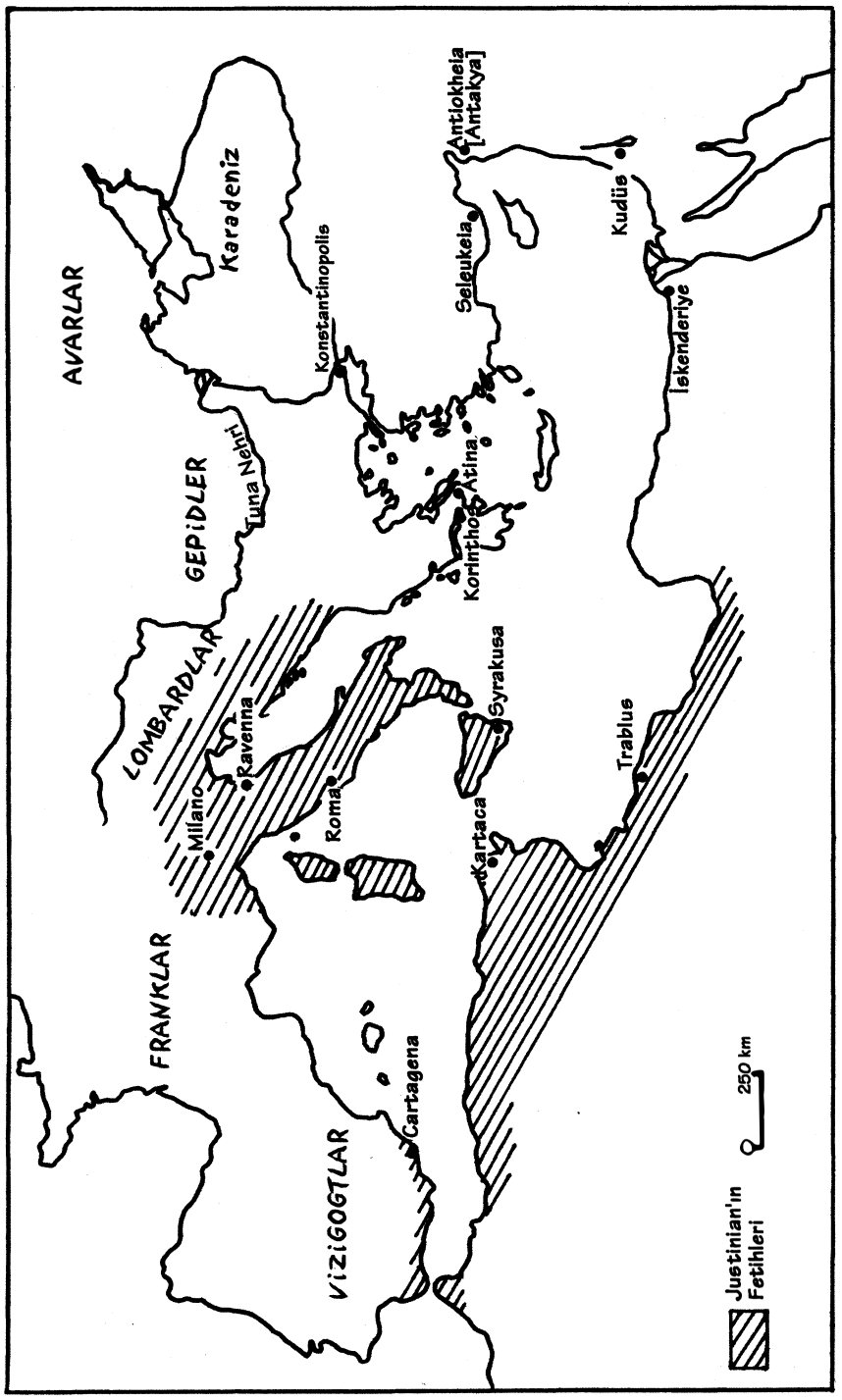
Başlarında "barbarlar"ın bulunduğu birçok krallık ortaya çıksa da, 6. yüzyılın ortasına kadar eski imparatorluğa hâlâ dikkate değer bir bağlılık vardı. Aslında en iyisi, Batı Avrupa'da 400-500 arasındaki dönemi, güçlü bir barbar istilacılar dalgası olarak değil de imparatorluk gücünün yavaş ve kalıcı bir erozyonu olarak görmek. Germenler yüzyıllardan beri imparatorluğa dahil olmakta ve bu süreç içinde Roma kültürünü önemli ölçüde özümseyerek yaşam biçimlerini değiştirmekteydiler. Roma ordularının ve hükümetin gücü zayıfladı, imparatorluk sınırları içine daha fazla Germen girdi, liderleri "imparatorluk" ordularının kumandasını ele geçirdi. Sonunda kendi krallıklarını kurdular, ama hâlâ birçok şeyi Roma gelenekleriyle borçluydular ve çoğu kez en azından görünüşte doğunun imparatoruna biat ettiler. Elit zümre, birçoğu artık Hıristiyan kilisesine dahil olarak, var olmaya devam etti ve Roma hukuku Germen hukukunun yanı sıra var olmayı sürdürdü. Doğudaki imparatorlar pragmatik bir politika benimsediler; batılı bir imparatoru kabul ettiremiyorlardı, ama yeni krallıkları kalıcı olarak görmüyorlardı ve sadece becerebildikleri en iyi uzlaşmaya varıyorlardı.

Köylü kitlesi var olmaya devam etmekle birlikte, statüleri tüm imparatorlukta batıdaki kesin çöküşten çok önce değişmeye başlamıştı. Kölelik önemini kaybetti, ama eski köleler ve özgür köylülerin statüsü, tamamen toprağa bağlı özgür olmayan yeni bir serf sınıfı yaratmak üzere birbirine karıştı. (Bu tam anlamıyla özgür köylülerin ana taşra grubu olarak kaldığı Çin'de meydana gelmeyen bir gelişmeydi.) Roma İmparatorluğu zirvesinde olduğu sırada geniş ölçekli kölelik temelde İtalya'ya özgüydü. Diğer yerlerde özgür kiracılar varlıklarını sürdürüyorlardı; (Roma hukukuna göre beş yıllık) kira anlaşmaları bittiği zaman serbestçe çekip

gidebiliyorlar veya yıllık bazda olmak üzere yenileyebiliyorlardı. *Coloni,* yani serfler diye bilinen toprağa bağlı bir grup vardı, ama bunların sayısı azdı. Temel değişim, orduyu beslemek üzere ümitsiz bir çırpınışla getirdiği vergi sisteminin sonucu olarak Diocletianus'tan sonra görüldü. Köylüler vergi defterine kaydedildiler ve babadan oğula geçen bir temel üzerinde toprağa bağlandılar. Toprak sahibi köylüler köylerine, kiracılar ise kiraladıkları araziye bağlıydı. Özgür köylüler statülerinde fazla bir fark hissetmemiş olabilirler, çünkü köylerde muhtemelen çok sıkı bir denetim yapmıyorlardı. İkinci grup, özellikle üzerlerindeki hukuki denetim yoğunlaşınca, değişimi kuşkusuz fark etti. 332'de Constantinus, toprak sahiplerinin ayrılmak istediklerinden şüphe duyulan *coloni*'leri zincire vurmalarına izin verdi. 365'te *coloni*'lerin toprak sahiplerinin rızası olmadan mallarından feragat etmeleri yasaklandı ve yönetim 370'lerde devletin vergi tahsildarları yerine toprak sahiplerinin *coloni*'lerden vergi toplamasına izin verdi. Bu sosyal grubun altında, toprak sahibi tarafından bağlı oldukları toprakla birlikte satılabildikleri için uygulamada köle olan *adscripticii*'ler yer alıyordu. 4. yüzyılın sonlarında kanunlar kölelerin çalıştıkları topraktan bağımsız olarak satılmalarını yasaklayınca köleler bu gruba "yükseltildiler". 5. yüzyılın sonlarında özgür olarak algılanmadıkları için köleler ve *adscripticii*'ler askerlik hizmetine kabul edilmiyorlardı. *Coloni*'ler kişisel olarak özgür, ama uygulamada toprağa bağlıydılar. Bu grupların her birinde köylülerin kesin oranı bölgeden bölgeye farklılaşıyordu. Bazı yerlerde, özellikle Mısır'da, özgür köylüler kısa kiralama süreleriyle varlıklarını sürdürdüler, ama uzun zamandan beri büyük mülklerin egemen olduğu İtalya gibi yerlerde özgür olmayan serfler çoğunluktaydı. Bu gelişmelerin daha sonraki Avrupa tarihi için kritik bir önemi oldu. Kıtanın çoğu yerinde özgür olmayan köylüler, serfler 1000 yıl kadar taşra halkının çoğunluğunu oluşturdular.

10.12 Doğu Roma İmparatorluğu'nun Canlanması

Doğu Roma İmparatorluğu'nda Diocletianus ve Constantinus zamanında oluşturulan yönetim yapısı, 7. yüzyılın ortasına kadar büyük ölçüde değişmeksizin varlığını sürdürdü. İmparatorluk güçlü ve zengin olmaya devam etti ve hükümdarları her zaman sahip oldukları otoritenin batı eyaletlerine kadar yayılması gerektiğini düşündüler. Sorun, bunu elde etmeye yeterli olacak kuvveti seferber etmekti. Kuzey Afrika'yı Vandallardan geri almak üzere 468'de yapılan sefer olağanüstü bir başarısızlıktı. Bu dönemin kilit figürü, erken imparatorluklarda iktidarı yerleştirmek için gerekli istikrara erişilmesinde uzun süreli bir saltanatın önemine bir başka örnek oluşturan İustinianos'tur. İustinianos, 527-565'te imparatordu, ama amcası I. İustinos'un hükümdarlığı zamanında 518'den itibaren tahtın ardındaki asıl güçtü. Saltanatı, geç dönem imparatorluğun daha yeni Hıristiyan unsurları ile Roma geleneğinin birlikte şekillendirilmesini de gözler önüne serer. Roma kanunlarını *Digesta* (533) ve *Codex İustinianos* (534) kapsamında kanunname halinde bir araya getirmesi, daha sonra gelen pek çok Avrupa devletinin hukuk sistemine temel

Harita 29: İustinianos'un Zamanında "Yeniden Fetih"

oluşturdu. Aynı zamanda paganların ders vermesini yasaklayan kanunlar çıkarıldı ve Atina'daki Akademi etkin bir biçimde kapatıldı. Bu çabalar, imparatorluk otoritesinin yeniden hissettirilmesiyle ilgili olsa da, diğer yandan da Ortodoksluk otoritesinin heretiklere, özellikle de barbar krallıklarda egemen olan Ariusçuluğa* kabul ettirilmesiyle ilgiliydi. İustinianus'ın mirası da çok belirsizdi. Kuzey Afrika'yı yeniden fethetmekte başarılı olmuştu, ama sonuç, (doğunun geri kalan kısmında olduğu gibi) Yunanca konuşan bir idarenin daha önceki imparatorluk döneminde daima Latince konuşmuş olan bir bölgeye kabul ettirilmesi olmuştu. İtalya'yı yeniden fethetme girişimi, eski Roma elit zümresinden ve kurumlarından geriye kalanların pek çoğunu yok eden, çok yıkıcı 20 yıllık bir savaşa yol açtı. Sonunda senatör ailelerinden birçoğu doğuya gitti ve Konstantinopolis'te Latince konuşan bir zümre oluşturdular. Savaşların masrafları korkunçtu ve 540'larda hıyarcık vebası salgınının patlak vermesinin etkisiyle bir araya gelince, imparatorluğu ciddi şekilde zayıflattı.

İustinianus'un, saltanatının başlangıcında büyük bir yeniden fetih hareketini hayal edip etmediği belli değildir. Kuzey Afrika 533'te Vandallardan kolayca geri alındı, ama bu kısmen hububat üretiminin önemi nedeniyle uzun zamandan beri var olan bir siyasetti. İustinianus'un komutanlarından Belisarios, 536'da Sicilya'yı geri aldı ve 540'ta Roma'ya girdi. Sorun Sasanilere karşı doğuda da kuvvet bulundurma zorunluluğundan kaynaklanıyordu ve 20.000 kişilik bir Ostrogot kuvvetine karşı Roma'yı savunmak için 5000 kişi bırakılabildi. 550'lerde hadım Narses'in kumandasında büyük kuvvetler gönderilebilene kadar Roma iki defa Ostrogotların eline geçti. Narses, Got Kralı Totila'yı 552'de Busta Gallarum Savaşı'nda yendi ve savaşın büyük ölçüde harabeye çevirdiği İtalya imparatorluğun bir parçası olarak, en azından geçici olarak, güven altına alındı. İspanya'nın güneyindeki sahil şeridi de denetim altına alınmıştı. Ancak Doğu Roma İmparatorluğu o kadar zayıflamıştı ki ne İtalya'da ne de Balkanlar'da denetimini devam ettirecek yeterli kuvvetleri seferber edemiyordu. 568'de Lombardların istilası imparatorluk otoritesini küçük Ravenna valiliğine ve yarımadanın güneyindeki bazı yerlere indirgedi. 580'lerde Avarlar ve Slavlar Balkanlar'ın büyük parçalarını aldılar. Eski Roma İmparatorluğu'nun tekrar ihya edilemeyeceği kesin olarak belli olmuştu.
[*Geç Dönem Roma İmparatorluğu* ***11.4***]

10.13 Roma-Sasani Çekişmesi

[*Erken Dönem İran* ***9.4***]

Doğu Roma için önemli olan sorun, özellikle İustinianus ve haleflerinin zamanında, iki cephede birden savaşmak zorunda kalmasıydı. Karşı karşıya kaldığı en

---

* 4. yüzyıl başında, İskenderiyeli rahip Arius tarafından ortaya atılan Hıristiyan öğretisi. Temel çıkış noktası, kendi kendine var olan ve değişmez olan Tanrı'nın tekliğidir; bu nedenle kendi kendine var olamayan oğul, Tanrı olamaz (ed.n.)

güçlü düşman İran'daki Sasani İmparatorluğu'ydu ve bu yüzden batı için ayrılabilen kuvvetler genellikle çok sınırlıydı. İki imparatorluk arasındaki çekişme kesin bir sonuca varılmaksızın her ikisini de ciddi bir şekilde zayıf düşürdü.

Üç büyük İran imparatorluğunun sonuncusu olan Sasani İmparatorluğu, 224'te Partları yıkan Ardeşir tarafından kuruldu. Gerçi geride bırakılan Partlarla yapılan savaş bir 10 yıldan fazla devam etti. Sasaniler eski Part İmparatorluğu'nun Ermenistan dışında büyük bir bölümünü ele geçirdiler ve 3. yüzyılın ortasında (aynı zamanda Romalıları yenip imparator Valens'i esir alan) Şapur zamanında denetimlerini Baktriya dahil Orta Asya'nın bazı kısımlarına genişletmek üzere Kuşan İmparatorluğu'nun dağılmasından yararlanabildiler. Şapur'un (muhtemelen 272'de) ölümünden sonra 3. yüzyılın sonlarından itibaren uzun bir istikrar dönemi yaşanmış gibi görünüyor. 363'te İulianus zamanında Romalıların yenilgisinden sonra, Kuzey Mezopotamya'nın denetimi ele geçirildi. Romalılarla olan sınır bundan sonra büyük ölçüde değişmedi ve ara sıra gerçekleşen çatışmalar birkaç müstahkem kent, kuşatma ve hasımların parayla baştan savılmasına dayanıyordu. Bu tarihte Sasani ordusunun temelini, aristokrasinin süvarileri ve köylülerin piyadeleri çıkardığı zorunlu askerlik oluşturmuş gibi görünüyor.

Sasani İmparatorluğu'nun zirvesi, 531'den 579'a kadar hüküm süren (batıda Chosroes olarak bilinen) I. Hüsrev dönemiydi. Gücünün temelini, imparator denetiminde kalıcı bir ordu kurmasına yetecek parayı sağlayan etkili bir arazi vergisini ilk defa kabul ettirmesi oluşturuyordu. Bu, yerel aristokrasinin gücünü zayıflattı, merkezin gücünü artırdı ve kralın, orduyu daha önce denetimi altında tutan küçük bir aristokrasi yerine daha büyük bir yerel toprak sahipleri grubu aracılığıyla hüküm sürmesine olanak sağladı. Romalılar batıyla meşgul oldukları için Sasaniler Doğu Roma İmparatorluğu'nun ikinci büyük kenti olan Antiokheia'yı [Antakya] 540'ta ele geçirebildiler. Romalılarla yapılan savaş, Romalıların barış elde etmek üzere büyük bir ödeme yaptıkları 561'e kadar devam etti. Sasaniler aynı sırada imparatorluğun doğusuna kuvvet göndermeye yetecek güce sahipti ve 558'de otoritelerini Ceyhan Nehri kadar uzaklara doğru genişlettiler.

I. Hüsrev'in ölümünden sonra taht veraseti üzerine anlaşmazlık çıktı ve II. Hüsrev (591-628) hak iddiasında bulunan Behram Çobin'e karşı tahta ancak Roma İmparatoru Mavrikios'in yardımıyla çıkarıldı. Buna karşılık birçok sınır kenti Romalılara verildi. İmparator Mavrikios 602'de gaspçı Phokas tarafından idam edilip ve ardından imparatorlukta kargaşa çıkınca Sasanilere fırsat doğdu. Sasaniler Antakya, İskenderiye ve artık kutsal kente dönüşmüş olan Kudüs'ü ele geçirdiler. Romalıların toparlanması, 610'da iktidara gelen imparator Herakleios zamanında oldu. İmparatorluğun büyük kentlerini yeniden ele geçirdikten sonra Herakleios, Konstantinopolis'i Sasaniler ile Avarların ortak kuşatmasına karşı kendi kendini savunmaya bırakarak 620'den itibaren Mezopotamya'da savaştı. Romalıların Ktesiphon'u ele geçirmesini, bir askeri ayaklanma ve II. Hüsrev'in 628'deki ölümü izledi. Sonraki 4 yıl içinde beş Sasani imparatoru var oldu. Sorun, zaferine rağmen Doğu Roma İmparatorluğu'nun neredeyse 30 yıllık bitmeyen

bir savaş nedeniyle rakibi kadar zayıf düşmüş olmasıydı. Her ikisi de 630'larda Arabistan'dan gelen Müslüman Arap ordularının seline karşı koyacak durumda değillerdi. Avrasya dünyasını kalıcı bir biçimde değiştirecek olan, bu orduların çok kısa sürede ulaştığı zaferdi.

GENEL GÖRÜNÜM 6

MS 600'de Dünya

Dünya Nüfusu: 200 milyon

BÖLGESEL NÜFUSLAR:
Çin: 50 milyon, **Hindistan:** 50 milyon,
Asya'nın Geri Kalanı: 40 milyon, **Avrupa:** 25 milyon.

BÜYÜK KENTLER:
Konstantinopolis (500.000), **Ch'ang-an** (500.000), **Loyang** (400.000), Ktesiphon (300.000), **İskenderiye** (200.000), **Teotihuacán** (100.000), **Kanauj** (100.000), **Tikal** (50.000), **Roma** (50.000)

OLAYLAR

- Madagaskar'ın ilk yerleşmesi
- Polinezyalıların Hawai ve Paskalya Adası'na yerleşmesi
- Suiler zamanında Çin'in birleşmesi
- Sasani İmparatorluğu'nun Mezopotamya, İran ve Amuderya Nehri kadar doğuda hüküm sürmesi
- Doğu Roma İmparatorluğu'nun Anadolu, Levant, Mısır, Kuzey Afrika, Yunanistan ve Balkanlar'ın bir kısmında hüküm sürmesi
- Batı Avrupa boyunca yer alan "Barbar krallıklar"
- Mezo Amerika'da Teotihuacán'ın etkisinin azalması
- Büyük Maya kent devletlerinin ortaya çıkması
- Güney Japonya'nın her yerinde pirinç yetiştirilmesi – erken devletlerin ortaya çıkması
- Sahra ötesi kervan yollarının açılması
- Çin'de 2000 kilometre uzunluğundaki Büyük Kanal'ın yapılması
- Çin'de asma köprülerde demir kabloların kullanılması
- Çin'de at hamutunun kullanılması
- Çin, Orta Asya ve Hindistan'da üzenginin yaygın bir biçimde kullanılması
- Kore ve Japonya'da kâğıdın kullanılması
- Kuzey Afrika, Mısır, Levant, Mezopotamya ve İran'da tekerlekli taşımacılığın yerini develerin alması
- İpek üretimi sırrının Çin'den Levant'a kaçırılması
- Avrupa'da ağır sabanların kullanılması
- Çin'de etkisi zirvesine ulaşan Budacılık

BÖLÜM

IV

Büyük İmparatorluklar

(MS 600-1500)

11
İslamın Yükselişi

(600-1000)

İslamın yükselişi Avrasya tarihinde kökten bir dönüşüme damgasını vurdu. Ortaya çıkışından sonra bu din, 100 yıldan biraz daha uzun bir süre içinde bir imparatorluk ve dünya üzerinde daha önce hiç görülmemiş ölçekte bir sosyal ve kültürel birlik oluşturdu. Dünya tarihinde başka hiçbir din bu kadar uzağa bu kadar çabuk yayılmadı. Güney Akdeniz boyunca, İspanya'dan Güneybatı Asya, İran, Orta Asya ve Hindistan'a doğru uzandı. Daha önce büyük ölçüde birbirinden farklı olan ve birbirinden ayrı bulunan kültürleri biraraya getiren ve Akdeniz ile Hint Okyanusu dünyalarını ilk kez bir sistem dahilinde birbirine bağlayan ilk büyük imparatorluk oldu. Sonunda İslam dünyası Güneydoğu Asya, Afrika'nın doğu sahili ve Batı Afrika'nın büyük bölümünü bünyesine kattı. İslamiyet, Çin'le birlikte, 1000 yıldan uzun bir süre dünyadaki en önemli uygarlıktı ve bu dünyanın büyük kentlerinin birçoğunu ve en verimli tarımlarından bazılarını içeriyordu.

İslamın yayılması tek bir para birimi olarak dinar ve uluslararası bir dil olarak Arapça ile birbirine bağlanan geniş bir dünya yarattı. 1000 yıldan daha uzun bir süre dünyanın tektanrılı dinlerinin en büyüğü ve en etkilisi olan yeni din, inananlar için nispeten açık bir sosyal yapı oluşturdu. İslam dünyası, çok kozmopolit ticaret imparatorluklarından ve imparatorluğun çeperlerinde yer alan Kurtuba (Cordoba) ve Semerkand'dan merkezde yer alan Şam, Bağdat ve daha sonra Kahire gibi birbirlerine deniz ve kervan yollarıyla bağlanan büyük kentlerdeki bağımsız tüccar elitlerden oluşuyordu. Arapların devrinde İslamın pek çok yolla yayılması,

çeperlerde yer alan göçebe grupların "uygar" devletlerin yerleşik toplumları üzerindeki etkisinin bir diğer örneğiydi. Hızlı fetihlerden sonra yerleşik toplumlar yeni dinin etkisiyle kendi değişimlerine uğrarken Arap elitler mevcut kültürler tarafından özümsendiler. Ortaya çıkan, Güneybatı Asya ve İran'da zıt fikirleri birleştiren yeni bir uygarlıktı. Güneybatı Asya'da İslamiyet Helenizmin, özellikle Öklid, Arşimed, Ptolemaios* ve Galenos ile birlikte Platon† ve Aristoteles'in gerçek vârisiydi. Daha sonra bu bilginin Batı Avrupa'ya aktarılmasının ana mekanizması oldu. İran'da yeni bir İran-Arap sentezi doğdu ve İslamiyetin Hindistan'la temasları, Hintlilerin özellikle matematik alanındaki başarılarının batıya, İslam dünyasına ve nihayetinde batı Avrupa'ya ulaşmasının ilk yolunu sağladı.

7. yüzyılın başlarında İslamın yükselişine paralel olarak Çin'de, Sui ve T'ang hanedanları zamanında önemli bir canlanma oldu. Sadece önemli iç ekonomik gelişmeler değil, Orta Asya'ya doğru Çin egemenliğinin Hanların zamanında olduğundan daha yaygın ve derin olduğu büyük bir askeri yayılma da söz konusuydu. 8. yüzyılın ortasında Avrasya'daki iki büyük yayılmacı güç –İslamiyet ve Çin– Orta Asya'da karşı karşıya geldi. Bu, merkezi Güneybatı Asya ve Akdeniz'de olan bir imparatorluğun Avrasya kıtasının doğu ucundaki büyük devletle dünya tarihinde ilk defa doğrudan temasa geçmesiydi (ve çatışması). Bu emperyal çekişme esnasında bu iki güç, iki büyük Orta Asya imparatorluğuyla da –Türkler ve Tibetliler– uğraşmak zorundaydı. Bu gelişmelere paralel olarak Avrasya'nın çeperlerinde Japonya ve Batı Avrupa'da erken devletler ortaya çıkmaktaydı.

600'den sonraki 400 yılda olayların genel bir hareket örgüsü Avrasya'nın her yerinde fark edilebilir. 600'den sonraki 150 yıl içinde büyük imparatorluklar ve devletler, önemli bir yayılma hamlesi ve iç istikrar deneyimlediler. Önemli bir istikrarsızlık dönemi 750'lerde başladı (başlangıcı, İslam ile Çin arasında Talas Savaşı'nın olduğu 751 dolaylarında oldu). İslam ve Çin dünyalarındaki sorunlar katlandı ve T'angların zayıflaması ve İslamiyette Abbasi İmparatorluğu'na geçişle görünür hale geldiler. Gerilemenin hızı arttı; 10. yüzyıla gelindiğinde Çin tekrar bölünmüştü ve Abbasiler artık birlik içindeki bir İslam dünyasını denetim altında tutamıyorlardı. Buna ek olarak, Türklerin ve Tibetlilerin Orta Asya imparatorlukları yıkıldı ve Batı Avrupa'da 800 dolaylarındaki sınırlı toparlanma, çeperlerden gelen grupların istilasıyla son buldu.

11.1 Erken İslam

630'larda Arapların Arabistan yarımadasından başlattıkları ani saldırı kesinlikle beklenmedikti. Bölge, kuraklığı nedeniyle hep önemsiz olagelmişti; Güney Arabistan'da, Umman'da ve sağda solda kalan az sayıdaki vahada tarım yapılıyordu, ama yarımadanın pek çok yerinde, çölün iç kesiminde deve ve kenar bölgelerde

* Bathamyus (ed.n.)
† Eflatun (ed.n.)

koyun ve keçi besleyen göçebe gruplar çoğunluktaydı. Yemen'de ve kuzeyde de ticaret kentleri, (MS 106'da Romalılar tarafından fethedilene kadar Nebatilerin başkenti) Petra ve Palmyra'nın çevresinde küçük krallıklar var olmuştu. Roma ve Sasani imparatorlukları farklı zamanlarda bölge üzerinde iyi kötü bir otoriteye sahip olmuş ama iç kesimler kabile düzeyinde kalmıştı. Buradaki göçebeler yoksuldu ve Orta Asya'dakilerden çok farklıydı. Arabistan geri kalmış bir bölgeydi, kültürel bir kavşak değildi. En önemli gelişme, 6. yüzyılda Mekke'nin kuzey-güney ticaret yollarını denetim altında tutan bir kervan ve ticaret kenti olarak öne çıkmasıydı. Bu, daha kuzeydeki kentlerin, özellikle de Palmyra'nın, gerilemesinin ve Kızıldeniz'de artan korsanlığın ticareti iç kesimlere kaydırmasının bir sonucuydu. Mekke aynı zamanda kutsal mekân Kabe'yle bir hac kentiydi. Kent ve çevresindeki alan, 6. yüzyılın başlarında ortaya çıkmış olan Kureyş kabilesinin denetimi altındaydı. Bir önderi yoktu, ancak kabile önderlerinin meclisi tarafından idare ediliyordu ve farklı kabileler arasındaki kan davaları tehdidiyle (ve uygulanmasıyla) karakterize olmuştu. Muhammed 7. yüzyılın başlarında bir peygamber olarak böyle bir dünyada ortaya çıktı.

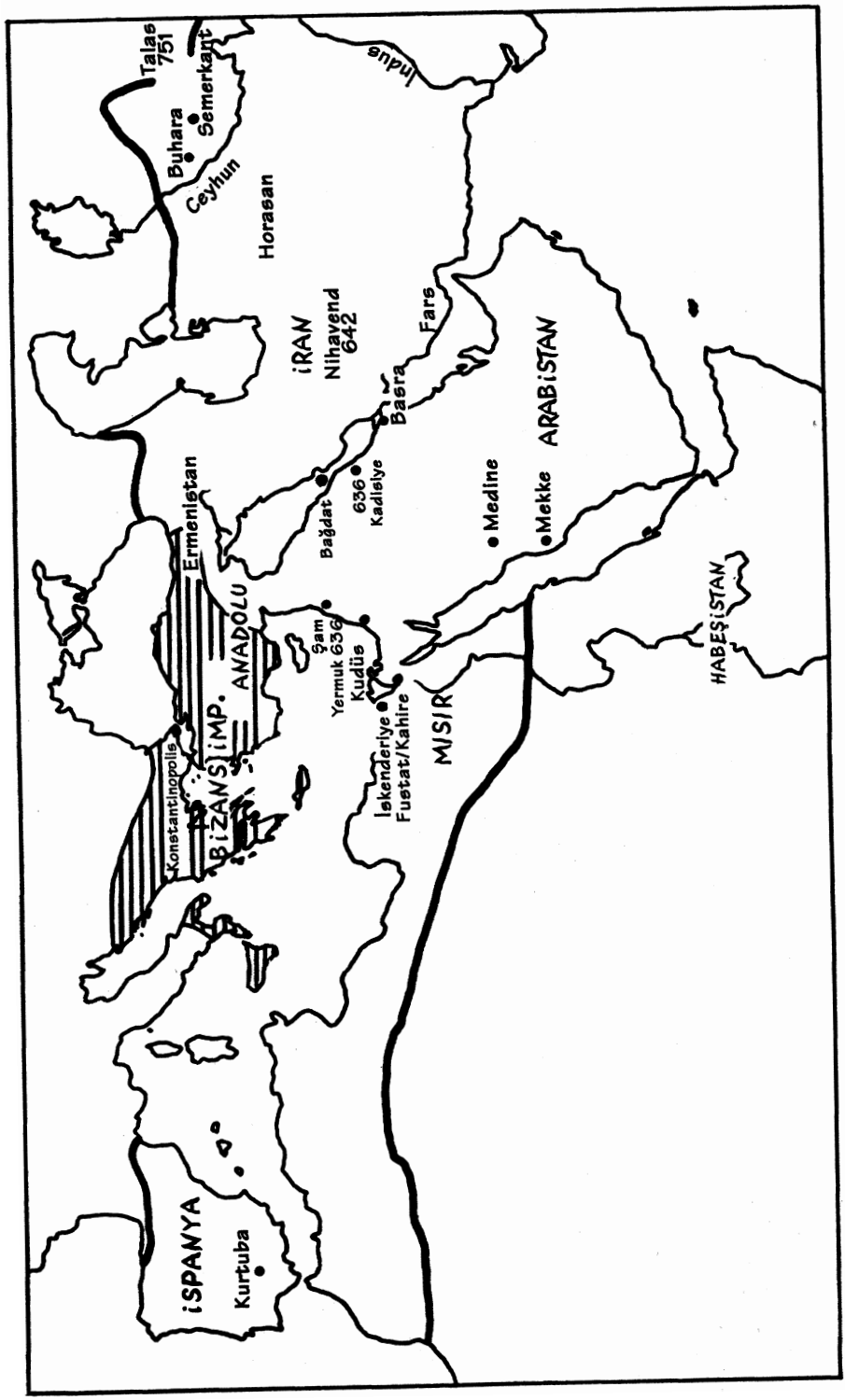
Erken İslam tarihini ve Muhammed'in hayatını değerlendirmenin zorluğu, 690'larda Emevi halifesi Abdülmelik tarafından yaratılan ortodoks tarih haricinde nerdeyse hiçbir şey bilinememesidir. Yoğun bir editörlük süreciyle tek bir güçlü gelenek yaratıldı. (800'den önceye tarihlenen bilinen yegâne metin, Muhammed hakkında neredeyse hiçbir şey söylemeyen Kuran'ın metnidir. Basmakalıp biyografi, 767'de ölen İbn İshak'a ait eserin İbn Hişam tarafından 9. yüzyılda yapılan baskısıdır.) Muhammed 570 civarında Mekke'de doğdu ve 40'lı yaşlarının başlarında ilk vahyi aldıktan kısa süre sonra, vaaz vermeye başladı. Taraftarları yüz kişiden ya da biraz daha fazlasından daha çok değildi ve Kureyş tarafından onu önleyecek girişimlerde bulunuluyordu. 622'de Mekke'yi terk edip (sonradan Medine olarak tanınan) Yesrib'e gitti. Buraya, eski bir geleneğin parçası olarak topluma başkanlık edecek ve yerel kabileler arasındaki kan davalarını durduracak bir dini lider olarak çağırılmıştı. Olasılıkla kentteki büyük Yahudi cemaati Muhammed'in katı tektanrıcılığına sempati duyduğu için davet edilmişti. Gelişinden kısa süre sonra Muhammed, Medine için hem bir cemaat (*ümmet*) hem de devletsiz kalmış bir çevrede bir devlet yaratan bir anayasa hazırladı. Daha da önemlisi, melek Cebrail'den Muhammed'e gelen vahiylerde, Kuran'da toplanan dini mesajının inceden inceye işlenmesiydi. Kuran'ın son metni halife Osman (644-656) zamanında kabul edildi ve bazı farklılıklar bulunsa da Muhammed'in gerçek öğretisi olduğundan ve onun İncil'i etkilemiş metne ilişkin aktarım sorunlarından etkilenmemiş olduğundan pek şüphe duyulmaz. (Ayrıca –Tanrı'dan inen Kuran'ın bir parçası olmayan Muhammed'in sözleri– hadisler var.) Muhammed Medine'de İslamiyetin beş şartını özenle hazırladı: *salat* (namaz), *zekât* (sadaka vermek), *hac*, *şahadet* (inanca şahadet etme zorunluluğu) ve ramazanda *oruç* tutmak. İslam Musevi-Hıristiyan mirasın büyük bir bölümünü paylaşır. Kuran Adem'i tüm insanların

ortak atası olarak ve diğer peygamberleri ve İbrahim ve Musa gibi kişileri, hatta çarmıha gerilmemiş bir peygamber insan olarak İsa'yı tanır. Erken dönem İslamının tektanrıcılık, ahlaki yasalar, uyulması gereken dini hususlar ve seçilmiş halka gönderilmiş peygamberin önemli rolü bakımından Museviliğe çok yakın olduğuna da pek şüphe yok. Kıyamet gününde herkesin tek tek yargılanacağını vurgulaması bakımından Hıristiyanlığa da yakındır. İlk başta Müslümanlar Mekke'ye değil de Kudüs'e yönelerek dua ediyorlardı ve Kudüs'ün önemi (ve fethi) İslami geleneğin bugün kabul ettiğinden çok daha uzun sürmüş olabilir; şayet öyleyse Arapların ilk askeri seferlerinin bazıları daha iyi anlaşılır.

Erken dönem İslamın Musevilikle olan yakın ilişkisine rağmen Muhammed'in 624'te Medine'deki Yahudilerle arası açıldı ve ardından ya kovuldular ya da köle yapıldılar. Muhammed aynı zamanda Mekke'deki Kureyş'in baskısı altındaydı ve 625'te düşük yoğunluklu savaş ve kervan trafiğine yapılan akınlar başladı. 630'da Muhammed Mekke'yi fethetti, Kabe'yi arındırdı ve tektanrıcı bir kutsallığa dönüştürdü. İki yıl sonra öldüğünde, Arabistan yarımadasındaki (ortak bir kimlikleri olan, ama devlet yapıları olmayan) Arap kabilelerinin çoğu yeni İslam cemaatine dahil edilmişlerdi. Sonraki birkaç on yılda, dünya tarihinde görülen en dikkat çekici ve yoğun değişime uğrayacaklardı. Atalarından kalma paganlığın yerine tektanrıcı ve büyük bir yeni dünya dininin, önde gelen savunucularına dönüştüler. Çöl göçebeleri olmayı bırakıp çoktan beri uygarlaşmış yörelere yerleştiler. Yeni bir devletin evrimiyle eski kabile yapıları kayboldu. Yoksulluk içinde yaşamak yerine inanılmaz derecede zengin oldular. Eski taşralılıklarının yerine Avrasya dünyasının merkezinde olmaya geçiş yaptılar. Bu nedenle tüm bu değişimlerin Araplar üzerinde muazzam bir baskı yaratmış olmasına şaşmamak gerekir. Temel sorun, Muhammed'in sadece dini bir cemaat değil aynı zamanda siyasi bir cemaat de yaratmış olmasıydı. Halefleri Muhammed'in onlara verdiği çok sınırlı rehberliğe dayanarak fethedilen yerlerde Müslüman yeni devleti meşrulaştırmanın bir yolunu bulmalıydılar. Elit Arap fatihlerinin oynayacağı rolü ve yeni imparatorluktaki halkın ezici çoğunluğuyla aralarındaki ilişkileri tanımlamak zorundaydılar. Bir yüzyıldan daha kısa bir süre içinde bununla ilişkili çeşitli sorunlar nedeniyle üç iç savaş oldu ve İslam dünyası bir daha düzelmeyecek şekilde parçalandı.

11.2 İslamın Yayılması

Muhammed'in 632'deki ölümünden sonra erken İslam tarihine egemen olan faktör, dünya tarihinde benzeri görülmemiş büyüklükteki bir dizi fetihti. İlk birkaç yılda Doğu Roma İmparatorluğu'na ve Sasanilere karşı Suriye ve Mezopotamya'ya akınlar yapıldı. Başlangıçta Araplar başarılı değillerdi ve iki imparatorluk, aralarında on yıllarca süren savaşla birbirlerini tüketmemiş olsalardı Arapların (ve dolayısıyla İslamiyetin) başarılı olması olası gibi görünmüyor. 636'da Şam ele geçirildi ve ertesi yıl Yermuk Savaşı'ndan sonra Doğu Roma İmparatorluğu tam bir bozgun

Harita 30: İslamın Yerleşmesi

halindeydi. 638'de Kudüs'ü ve 641'e gelindiğinde Suriye'nin geri kalan kısmını kaybetti. Yarmuk Savaşı'nın olduğu yıl (637) içinde Araplar Kadisiye Savaşı'nda Sasanileri yendiler ve başkent Ktesiphon dahil olmak üzere Mezopotamya'nın büyük bölümünü ele geçirdiler. 5 yıl sonra Sasaniler Zagros Dağları'nda Nihavend Savaşı'nı kaybettiler, sonrasında Arapların İran içlerine ilerlemesini durduramadılar. Dağlarda Sasanilerin direnişini nihayet kırmak üzere yapılan seferler burada uzun sürse de –Fars eyaleti 649'a kadar ve uzaklardaki Horasan 654'e kadar fethedilmemişti– 640'ların ortasında siyasi bir güç olarak Sasani İmparatorluğu'nun varlığı son bulmuştu. 643'te İskenderiye düştüğü zaman batıda Mısır ele geçirildi. Aynı yıl içinde Tripolis'e [Trablusgarp] ulaşıldı. Muhammed'in ölümünün üzerinden on yıldan biraz daha fazla bir zaman geçmişti ki, İslam dünyası, Güneybatı Asya'nın, İran ve Mısır'ın tamamını denetimi altına almıştı ve ardından bu çekirdek bölgeden yayılmayı sürdürdü. Kuzey Afrika'nın geri kalan kısmı 643-711 arasında fethedildi, bunu 759'a gelindiğinde İber yarımadasının neredeyse tamamının ele geçirilmesi izledi. Arap kuvvetleri Kuzeybatı Hindistan'daki Sind'i ve 713'e gelindiğinde Orta Asya'nın kilit ticaret kentlerini –Buhara ve Semerkand– denetim altına almak üzere İran'dan doğuya doğru ilerledi. 8. yüzyılın başlarına gelindiğinde İslam dünyası, dünyanın o zamana kadar gördüğü en büyük imparatorluğu oluşturuyordu.

11.3 İslam Dünyasının Örgütlenmesi

11.3.1 İlk Halifeler

Tüm yayılmacı imparatorluklarda olduğu gibi Arapların da karşı karşıya kaldıkları sorun, bu kadar büyük, karışık ve kültürel farklılıklara sahip bir imparatorluğu nasıl idare edecekleri ve denetim altında tutacaklarıydı. Üzerinde yükselecek kendilerine ait neredeyse hiçbir devlet yapıları ve siyasi örgütlenmelerinin bulunmadığı olgusu, sorunlarını daha vahim hale getirdi. Muhammed öldüğü zaman, iktidarı devralacak bir oğul, belirlenmiş bir halef ve ne tür bir yönetim kurulabileceği üzerine bir talimat bırakmamıştı. Taraftarları onunla 622'de Medine'ye gitmiş bir Kureyşli olan Ebubekir'i, Tanrı'nın resulünün halefi veya vekili anlamına gelen *halife* unvanıyla *imam,* yani cemaatin lideri olarak seçtiler. Kendi liderlerini seçen diğer Arap kabilelerinin isyanları bastırıldı. 633'e gelindiğinde Ebubekir, Arabistan'ı kontrol ediyordu; 634'te öldü. Halefi olan Ömer (634-644) Muhammed'e en yakın olanları, özellikle de Medine döneminden olanları el üstünde tutuyordu. En hızlı fetihlerin yapıldığı dönemde halifeydi ve erken İslam dünyasında Araplar için kurallar oluşturdu. Fethedilen toprakların kişilere değil devlete veya cemaate ait olduklarını kabul ettirdi. Araplar, fethedilen ülkelerin geliriyle geçinen garnizonlarda yaşayan askeri bir elit olarak kalacaklardı. Tarım yapmaları yasaklanmıştı. Bu kararlar fethedilen halkların Arapları hemen özümsememelerini sağladı. Ama yine

de, Arapların kendilerini kontrol edecekleri ve yönetecekleri bir yol bulmaları gerekiyordu. 638'den itibaren, savaşta onlara kumanda eden, barış zamanında onlardan sorumlu olan reislerini halifenin atadığı ve *eşraf*, yani yönetici aristokrasiyi oluşturan, zoraki kabileler yaratıldı. Halifelerin, diğer erken imparatorluk hükümdarları gibi, destek alabilecekleri pek bir kurumsal yapı yoktu. Aileleri sırtlarını dayayabilecekleri her şeydi ve imparatorluğun dört valisi de halifenin akrabasıydı. Bunun sonucu olarak idarede, maliyede veya yetkinin kullanılmasında kamusal ve özel alanlar arasında küçük bir ayrım vardı.

Fetihler esnasında yıkımın ölçüsü çok küçüktü ve Arapların politikası mevcut halkı mümkün olduğunca az rahatsız etmeye dayanıyordu. Muhtemelen halkın büyük bir bölümününün –köylülerin– yaşantısında çok az bir değişiklik oldu, sadece vergilerini farklı bir hükümete ödüyorlardı. Kentler ve eyaletlerle, genellikle haraç karşılığında yerel elitlerin işbaşında bırakıldığı ve yerel sorunlarda çok önemli ölçüde özerkliğin tanındığı bir dizi anlaşma yapıldı. Mevcut politikalar sürdürüldü; eskiden Romalıların Mısır'dan ayni olarak aldığı hububat Konstantinopolis yerine Mekke ve Medine'ye ve sonraları Bağdat'a gönderiliyordu. Dini uzlaşma çok önemliydi. İslam başından beri hoşgörülü bir dindi. Muhammed Yahudilerin ve Hıristiyanların bir vergi karşılığında dinlerini korumalarına izin vermişti. Bu politika fetihlerden sonra sürdürüldü. İnanmayanların din değiştirmeleri için bir çaba harcanmadı. İslam inancı yeni hükümdarları tanımlıyordu ve Arapların üstünlüğünün bir işareti olarak görülüyordu. Din değiştirmek sadece sıkıntılı statü sorununu ortaya çıkarıyor ve hükümetin gelirini azaltıyordu.

11.3.2 Emeviler, Birinci ve İkinci İç Savaşlar

Üçüncü halife olan Osman, Emevi kabilesini ve Muhammed'in ilk yoldaşları arasında bulunmamış olan diğer Mekkelileri el üstünde tutan Mekkeli bir aristokrattı. Bu, İslam öncesi eski iktidar yapılarının yeniden kurulmasının ilk işaretiydi. Aynı zamanda İslam dünyasında zenginliğe ve güce giderek Arabistan dışında ulaşılması, bir başkent olarak Medine'yi amaca aykırı kılıyordu. Arap dünyasındaki gerilimler 656'da Osman'ın Arap askerleri tarafından katledilmesiyle patlak verdi. Bunun sonucu, sadece İslam dünyasını kimin idare edeceğini belirleyen değil aynı zamanda İslamı derinden etkileyecek olan kökten bir bölünmeye yol açan 5 yıllık bir iç savaş oldu. 656'da iktidar üzerinde hak iddia eden çok kişi vardı. Muhammed'in yeğeni ve damadı olan Ali, iddiasını temel olarak Muhammed'e olan dini bağlılığına dayandırıyordu. Muhammed'in en genç dul karısı olan Ayşe'nin desteklediği Mekkeli aristokratlar olan Talha ile el Zübeyr'i çok kısa sürede devre dışı bıraktı. Diğer iddia sahibi, İslama geç girmiş ama bununla birlikte katledilen Osman gibi aynı Emevi ailesine mensup olan Suriye Valisi Muaviye'ydi. Ali ile Muaviye'nin kuvvetleri arasında 657'de yapılan Sıffin Savaşı'nın kazananı olmadı. Bunu, Ali'yi destekleyen grup içinde Hariciler (ayrılıkçılar) diye bilinen bazılarının ayrıldığı anlaşmazlıklar izledi. Ali 661'de

bazı Hariciler tarafından katledildi ve Muaviye halife olarak genel kabul gördü. Muhammed'le kişisel bağları olmayan ilk kişiydi.

656-661 arasındaki ilk iç savaş İslamda temel bir bölünme yarattı. Şiiler (*şia* yani takipçilerden) Ali'nin Muhammed tarafından halefi olarak belirlendiğine inanıyorlardı. Bu bakış açısına göre ilk üç halife geçersizdi ve doğası gereği dini makam olan halifelik üzerinde ancak Ali ile onun soyundan gelenler hak sahibi olabilirlerdi. Hariciler ilk iki halifenin meşruluğunu kabul ediyorlardı, ama Osman, Ali ve daha sonra gelen tüm halifelerin hatalı bir tutum içinde olduklarını düşünüyorlardı. Halifeliğin ne Emevi ailesine ne de Ali'ninkine geçmemesi, bunun yerine kim meziyetlerinden dolayı seçilirse ona geçmesi gerektiğini ileri sürüyorlardı. Çoğunluğu oluşturan diğer gruplar (sonradan Sünni diye bilineceklerdi) sonunda ilk iç savaşta taraf tutmayan bir görüş etrafında birleştiler. Haricilerin ileri sürdükleri görüş yerine, halifenin sadece İslam cemaatinin siyasi koruyucusu olduğu ve manevi liderliğin her zaman İslam dünyasındaki alimler arasından bulunabileceği kararına vardılar.

Muaviye'nin ilk iç savaştaki zaferi Mekke aristokrasisini ve özellikle Emevi ailesini halifeliğin sahipleri olarak onayladı. Yeni yapı, başkentin Medine'den Emevilerin gücünün merkezi olan Şam'a taşınmasıyla takviye edildi. Muaviye, Arap elitleri, özellikle de Medine ve Mekke grupları, arasındaki hizipleşmelerle olduğu gibi büyüyen dini bölünmelerle de uğraşmak zorundaydı. Büyük ölçüde Suriye'deki Arap kabilelerinin desteği ve imparatorluğun eyaletlerindeki asıl yönetimi oluşturan akrabalarının sadakati sayesinde ayakta kaldı. Emevilerin bir imparatorluk ailesi olarak ortaya çıkışları, Muaviye'nin halife olarak oğlu Yezid'i ardılı olarak gösterme kararıyla teyid edilmiş oldu. Bu son derece bölücü bir karardı, çünkü halifelik makamına seçimle gelinmesi gerektiği varsayılıyordu ve Emeviler, Arap elitlerinin birçoğu tarafından dine geç girmiş fırsatçılar olarak görülüyorlardı. Bunun sonucu, 680'den 692'ye kadar süren ikinci bir iç savaş oldu. Savaş, Ali'nin oğlu Hüseyin'in isyan etmesiyle başladı. O ve ailesi Kerbela'da katledildi, Şiilerin en büyük şehitleri yaratıldı. Emevi karşıtı en büyük kuvvetin başını, İslam dünyasının Mekke'den yönetilmesi gerektiğini ileri süren ve ilk iç savaşta başrolde olanın oğlu olan İbn el Zübeyr çekiyordu. Yezid'in 683'deki erken ölümünden sonra I. Mervan (bir Emevi), –ailenin kabileden önde gelen destekçileri– Kuda tarafından halife olarak seçildi, Suriye ve Mısır'ı denetimi altında aldı. Oğlu Abdülmelik, Mezopotamya'nın büyük kısmını kontrol eden el Zübeyr'i yendi ve öldürdü ve ancak bu sayede 692'de tüm İslam dünyasının hâkimiyetini ele geçirdi. Emeviler anlaşma yoluyla değil (kutsal Mekke kentinin [mancınıklarla] taşa tutulması dahil) kuvvet kullanarak halife olarak konumlarını sağlamlaştırmışlardı, 740'lara kadar da hüküm süreceklerdi.

11.3.3 Emevi Toplumu

Emevilerin yönettiği dünya, fetihler esnasında kurulan kurumlar çöktükçe hızla değişiyordu. Arapların halk kitlesinden ayrı ve dinleriyle tanımlanmış bir askeri

yönetici elit olduğu fikri sürdürülemiyordu. Artık iç ve dış barışın büyük ölçüde güven altına alınmasıyla Araplar ordudan ayrılıyor ve sivil işlerle uğraşıyorlardı. Birçoğu Mezopotamya ve İran'da büyük toprak sahibi oldu. Toplum giderek karmaşıklaştıkça ve Araplar ile Arap olmayanlar yavaş yavaş bütünleştikçe Arap kabile sistemi de yok oluyordu. Kilit bir faktör, orduya asker alma yönteminin değişmesiydi. Kabile sadakatleri güçlü olmaya devam etmekle birlikte, artık alay sistemine geçmekte olan ordunun temel birimlerini meydana getirmiyorlardı. Asıl ordu, yerel savunma için (hem Arap ve hem de Arap olmayan) yerel milislerle birlikte giderek Suriye'den oluşturuluyordu. Zamanla ordu iç denetimin temel aracına dönüştü ve eyalet valileri sadece halifenin akrabaları olmak vesilesiyle seçilmek yerine ordunun içinden çıkmaya başladı. Sivil halife orduyu ve onunla birlikte imparatorluk yönetimini kontrol etmeye kalkınca bu istikrarsız bir duruma yol açtı. En büyük sosyal değişimle –giderek hızlanan din değiştirmelerle– birleşen İslam dünyasının ağırlık merkezinin Suriye'den Mezopotamya'ya kayması nedeniyle bu istikrarsızlık şiddetlendi. Din değiştirme, ilk başlarda Arap hanelerindeki kölelere ve Arap cemaatine yakın kişilere özgüydü ama yavaş yavaş yeni gruplar, özellikle Sasani eski yönetici elit zümrenin mensupları Müslüman oldu. Bu sürecin kontrol edilmesi gerekiyordu, çünkü Arap imparatorluğunun temelini oyuyordu; vergi verenler inanmayanlardı. Araplar ve Müslümanlar toprak sahibi olunca, vergiden muaf tutulmaları imkânsız hale geldi ama onlardan vergi toplamak fetihler zamanında kurulmuş olan rejimi sarstı. 690'ları izleyen on yıllarda meydana gelen bütün bu değişimler, özünde devletin Arap nitelikli olmaktan daha geniş bir İslami temele doğru kayması anlamına geliyordu.

Arap elitlerin konumu temelden değişmekle birlikte Arapça yönetim, edebiyat ve din dili olarak İslam dünyasında hızla yayıldı. Mısır, Suriye ve Mezopotamya'da konuşulan ana dil haline geldi ve kullanımının yayılması İslamın kabul edilmesinden daha hızlı oldu. Mısır'da Koptça ve Suriye ile Mezopotamya'da Aramice gibi diğer diller varlıklarını sürdürdüler, ancak giderek daha az önemli olmaya başladılar. Fakat yönetim sistemi hem Mısır'da hem Suriye'de çoğunlukla Doğu Roma İmparatorluğu zamanında olduğu gibi kaldı ve İslami bir yönetimin temeli ancak çok yavaş atıldı. İran'da durum farklıydı. Batı kısmına yerleşen Araplar çift dilli oldular, ama daha doğuda Arapçayı terk edip fetihlerle daha doğuya, Maveraünnehir'e yayılıp orada Sogdcanın yerini alan Farsçayı benimsediler. Bu çok önemli bir sürecin –eski İran geleneklerinden birçoğunu kapsayan yeni bir İran-Arap-İslam sentezinin yaratılmasının– başlangıcıydı.

11.4 Bizans Devleti'nin Kurulması

[*Erken Dönem Roma İmparatorluğu* ***10.12***]

İslamiyetin çok hızlı bir şekilde yükselişi Sasani İmparatorluğu'nun aksine, çok farklı bir şekilde olmakla beraber, hayatta kalan Doğu Roma İmparatorluğu üze-

rinde temel bir etki yaratmıştı. Birkaç on yıl içinde, Suriye, Levant, Mısır ve Kuzey Afrika üzerindeki imparatorluk denetimi sona erdirildi. Bu, imparatorluk halkının büyük bir kısmının, en zengin kentlerinden bazılarının ve Konstantinopolis halkını besleyen Mısır'dan sağlanan çok hayati öneme sahip hububat kadar ticaret yollarının da (ve yarattıkları gelirin) kaybı demekti. İmparatorluk Güneybatı Asya'nın çekirdek merkezinden uzaklaştırıldı ve konumu büyük bir imparatorluk olmaktan sadece önemli bir bölgesel devlet olmaya doğru hızla geriledi. Tarihinin hareket örgüleri, artık önemli ölçüde büyük İslam imparatorluğunun hareket örgüsüyle belirleniyordu; İslam imparatorluğu güçlü olduğu zaman o zayıftı ve aksi olduğunda güçlüydü. İmparatorluğun askeri kuvvetlerini doğuda İslama karşı yoğun bir şekilde seferber etme ihtiyacının sonucu, Balkanlar'da Slavlara ve Avarlara daha fazla toprak kaybetmek oldu. İmparatorluk sadece Balkanlar'ın çeperindeki büyük kentlerin –Atina, Patras, Korinthos, Thessalonike [Selanik]– ve Trakya'da Adrianopolis [Edirne] gibi kalelerin kontrolünü elinde tutabildi. Bu fetihler Konstantinopolis'in çok yakınlarındaydı ve imparatorluk artık Konstantinopolis'in ihtiyaç duyduğu besinin çoğunu üreten Trakya'nın denetimini elde tutmak zorundaydı. Elindeki büyük koz, Boğaziçi'nden Karadeniz'e geçen ticaret yolu üzerindeki denetimiydi.

Doğu Roma İmparatorluğu'ndan Bizans devletine doğru gerçek değişimin işareti, muazzam toprak kayıplarıydı. Bununla birlikte, Yunan dili ve kültürünün egemenliğine rağmen halk kendini (Konstantinopolis'in bulunduğu yerdeki asıl Yunan kolonisinin adından türeyen) Bizanslılar diye adlandırmıyordu. *Romaioi* (Romalı) ve Hıristiyan olma iddiasındaydılar (her ikisi de etkili bir şekilde eş anlamlıydı). Romalıların soyundan geldiklerinin, tarihlerinin sürekli olduğunun ve özellikle başkentin ikinci Roma olarak öneminin ciddi olarak farkındaydılar. Bununla birlikte, İslamın yükselişinden sonra meydana gelen iç değişimler, Diocletianus ve Constantinus'un yapılandırdığı, doğuda 7. yüzyılın ortasına kadar ayakta kalmış olandan radikal olarak farklı bir devlet ortaya çıkardı. Bizans tarihi çoğu kez bir "gerileme" tarihi olarak görülse de, devlet yeniden yapılandıktan sonra 800 yıl hayatta kaldı. 1204'te batılı Hıristiyanlar tarafından fethinden sonra ciddi bir şekilde zayıflamasına rağmen, yüzyıllarca büyük bir bölgesel devlet olarak varlığını korudu. Buna ek olarak, Balkanlar'ın büyük bir bölümüne, Doğu Avrupa'ya ve Rusya'ya yayılan kültürel etkisi, doğrudan doğruya siyasi kontrol sergilediği bölgelerden daha büyüktü.

Muhammed'in ölümünden 20 yıl sonra, Doğu Roma İmparatorluğu artık yeni Bizans devletinin çekirdeğini oluşturan Anadolu'dan daha fazlasını kontrol etmiyordu. Muazzam nüfus, toprak ve gelir kaybı, onlarca yıl devam eden sürekli savaşla (ve iç çatışmayla) birlikte önemli bir toplum sadeleşmesine yol açmıştı. Büyük bir altyapıyı besleyecek tarım fazlası artık yoktu ve birçok kent, Konstantinopolis'i devletin tek gerçek kenti olarak bırakarak geriledi. Bizans İmparatorluğu (çoğu kez kimin imparator olacağına karar veren) bir ordu çıkaracak şekilde askeri bir devlet olarak örgütlendi. 7. yüzyılın çalkantıları içinde eski top-

rak sahibi sınıf büyük ölçüde yok oldu ve senato, büyük bir makam sahipleri topluluğu haline geldi. Sivil ve askeri güç arasındaki (Diocletianus'un yapılandırdığı geç dönem Roma İmparatorluğu'nun temelini oluşturan) eski ayrım lağvedildi ve güç merkezileştirildi. Bu yapı yarımadanın büyük bir bölümü 560'larda Lombardlara kaptırıldıktan sonra ilk defa İtalya'da uygulandı, muhtemelen Herakleios zamanında Sasanilerden geri alınırken Levant'a doğru genişletildi. 650'lerden sonra imparatorluktan geriye kalanlar, tüm yönetim işlerinden sorumlu bir *strategos** emrindeki askeri bölgelere (*thema*) bölündü; sivil vali *strategos*'un eşiti değil sadece vekiliydi. Hükümet, paralı askerlerden oluşan eski tip bir orduyu besleyecek gelirlere artık sahip değildi ve bu nedenle farklı bir sisteme geçmek zorunda kaldı. Her *thema*'daki askerlere, babadan oğula sahip olacakları ama satamayacakları bir toprak bağışı yapıldı ve vergilerin çoğundan muaf tutuldular. Bunun karşılığında ordunun büyük bölümünü oluşturacaklardı. Devletin temeli böylece Anadolu'nun köylü askerleri haline geldi. Eski toprak sahiplerinin gücü zayıflatılmıştı ve geç dönem Roma İmparatorluğu'ndaki *coloni*'lerin, yani serflerin yerini, devlete karşı askerlik yükümlülüğü olan bu özgür köylüler almıştı. Eski toprak sahibi sınıf ortadan kalksa da, askeri valiler ve taşra elitleri zamanla kaçınılmaz bir şekilde daha fazla güce ve köylü askerler üzerinde daha fazla hâkimiyete sahip olma eğiliminde olmuşlardı. Buna rağmen, Bizans devleti, yüzyıllarca bu eğilimleri önlemeye yetecek kadar güçlü olmayı sürdürdü. Bir mülkün gelirleri yerel bir toprak sahibine verilse bile devlet bir *praktikon,* yani bir köylü yükümlülükleri sicili hazırlıyordu ve bunu sürekli olarak yeniden gözden geçirecek güce sahipti. Toprak sahipleri tam olarak bağımsız olmadılar. 9. yüzyılın ortalarına kadar, yeni bir köylü sınıfı –toprak beyinden bir şekilde bağımsız olarak onun toprağını işleyen *paroikoi*– ortaya çıkmaya başlamadı.

Müslümanların 656-661'deki iç savaşı, Bizans devletine 630'lar ve 640'lardaki kayıplardan sonra biraz nefes aldırdı, ancak daha sonra, 7. yüzyılın geri kalan kısmında büyük bir krizle karşı karşıya kaldı. En önemlileri 660, 668 ve 674-678'de Konstantinopolis'in kuşatılması ve bunun devamında tüm Aşağı Tuna bölgesinin 681'den sonra Bulgarlar tarafından alınmasıydı. 10 yıl sonra, İslam kuvvetleri Ermenistan'ın kontrolünü ele geçirdi. Tek teselli Araplarla varılan anlaşmaya göre, iki tarafın da Kıbrıs'ta asker bulundurmayacakları ve vergi gelirini paylaşacak olmalarıydı. (Bu anlaşma 300 yıl sürdü.) 695'ten sonra Bizans devleti, iç savaş ve zayıf veya güçsüz hükümdarların tahta çıkmasıyla sarsıldı. 705'te sakatlanmış olan (695'teki bir ayaklanmada burnu kesilmişti) II. İustinianos, Konstantinopolis'e yeniden girdi, ama bunu ancak Bulgarların desteğiyle yapabildi ve onlara haraç ödemek zorunda kaldı. Anadolu *strategos*'unun III. Leon adıyla iktidarı ele geçirdiği 717'ye kadar güçlü bir hanedan kurulamadı.

Neredeyse hemen ardından, devlet büyük bir din anlaşmazlığıyla daha da çok bölündü. İslamın temel bir şartı, Tanrı'nın ve (Muhammed dahil olmak üzere)

* Komutan (ed.n.)

insanların herhangi bir şekilde tasvir edilmelerine tamamen karşı olmasıydı. Bunun Doğu Hıristiyanlığı üzerinde –Paulusçular ve İkonoklastlar* olmak üzere– iki akım aracılığıyla çok büyük bir etkisi olacaktı. Paulusçular, İsa'nın insan olduğuna ve Tanrı'nın ona daha sonra tanrısallığından sadece bir pay verdiğine inanmalarıyla Nasturilere yakındı. Aynı zamanda Aftartodosetizm† olarak bilinen bir düşünceyi destekliyorlardı: İsa'nın vücudunun tanrısal olduğu ve bu yüzden çarmıha gerilmenin bir hayal ürünü olduğu. İkonoklazmın doğu kilisesinde daha merkezi bir konumu vardı ve Anadolu'nun köylü ordularının ve manastır sistemine bağlı olmayan din adamlarının arasında iyice kök salmıştı; hareketin önde gelen karşıtları keşişlerdi. 726'da III. Leon tarafından resmen onaylandı ve kentteki geniş çaplı muhalefete rağmen 730'da, tüm dini tasvirlerin tahrip edilmesini emreden bir ferman çıkarıldı. III. Leon 741'de öldü ve kısa süren bir iç savaştan sonra yerine köktenci bir ikonoklast olan oğlu V. Constantinos geçti. 740'ların sonlarında İslama karşı kazandığı geçici başarı, dini görüşlerine destek sağlamış gibi görünüyordu. 754'te bir kilise konsili, tasvirleri yüceltmenin kilisenin doktrinlerine aykırı ve aforoza neden olduğunu açıkladı. (Ancak devamında bu geçerli bir konsil olarak kabul edilmedi.)

775'te V. Constantinos'un ölümünden sonra Bizans devleti neredeyse bir yüzyıl süren büyük bir istikrarsızlık dönemine girdi. Başlangıçta, iktidara 787'deki Nikaia [İznik] Konsili'nde ikonoklazmı desteklemeye son veren Constantinos'un dul eşi Eirene geldi (Bu, Paulusçuların kiliseyi terk etmelerine, dualist dünyaya dayalı tam bir Manici konumu benimsemelerine ve halifeliğin desteğiyle yukarı Fırat boyunda kendi devletlerini kurmalarına sebep oldu.) Daha başka ayaklanmalar, Eirene'nin oğlu VI. Constantinos'un tahttan indirilip gözlerine mil çekilmesine ve 802'de Eirene'nin tahttan indirilmesine yol açtı. Tekrarlanan Arap ve Bulgar saldırıları esnasında imparator Nikephoros öldürüldü (kafatası Bulgar hanı Krum tarafından içki kasesi olarak kullanıldı). Ilımlı bir ikonoklast olan V. Leon 820'de bir ikonofil tarafından katledildi ve ertesi yıl Anadolu'daki bir köylü asker ayaklanması ancak Bulgarların yardımıyla bastırılabildi. 860'lara kadar İslama karşı (özellikle Sicilya'da) kayıplar, saray entrikaları, zayıf imparatorlar ve naipler sürüp gitti.
[*Geç Dönem Bizans İmparatorluğu* ***11.10.4***]

11.5 Çin: Suiler ve T'anglar – Canlanma ve Yayılma.

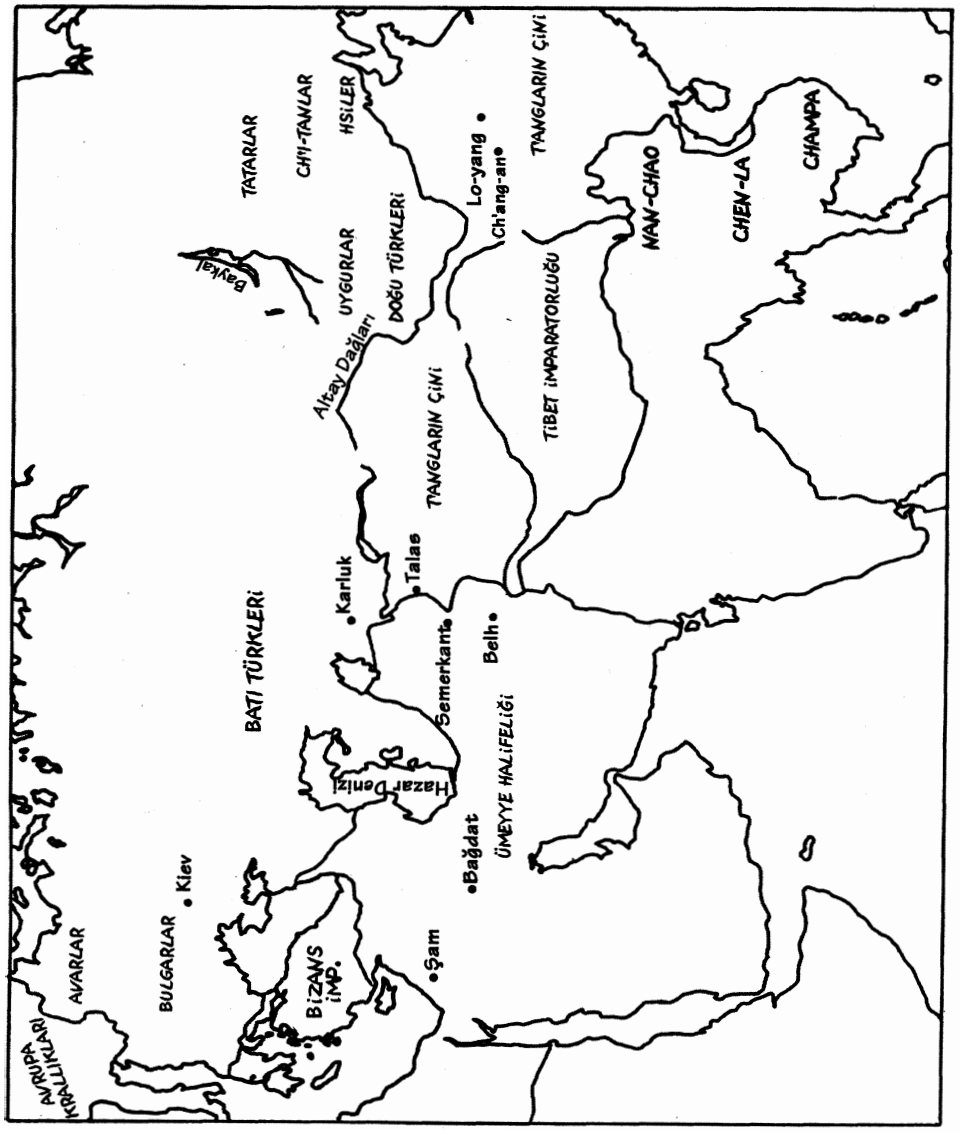
[*Erken Dönem Çin* ***10.8***]

Çin'de Sui hanedanı zamanında birliğin 6. yüzyılın sonlarında yeniden sağlanması, önceki yüzyılda ya da biraz daha sonra "barbar" Tabgaçlarla başlayan ve devam

---

* *eikonoklastes*: tasvir kırıcı. Dini tasvirleri kıranlar; bunları sevenlerin (ikonofiller) karşıtları (ç.n.).

† 6. yüzyılda, Monofizitlerin İsa'nın tanrısal tek doğası olduğu inancını aşırı bir uca götürerek, İsa'nın bedeninin tanrısal doğası nedeniyle acı duymaz ve bozulmaz olduğunu ileri süren heretik düşünce (ed.n.)

Harita 31: MS 8. Yüzyılın Başlarında Avrasya

ettiği sürece kuzeydeki çeşitli krallıkların tek bir devlete indirgendiği uzun bir sürecin doruğuna ulaşmasıydı. Bu yüzden 589'da Nanking'deki zayıf Ch'en devletinin kesin olarak fethi, geçmişten büyük bir kopuş yaratmadı. Hem Suiler hem de halefleri olan T'anglar kurumları, egemen elitleri ve kültürleri bakımından Han Çinlileri ile "barbar" unsurların geçen yüzyıllar boyunca özellikle ülkenin kuzeyinde oluşturdukları sentezin bir parçasıydı. Bununla birlikte, Çin'in yeniden

birleşmesi 7. yüzyıl boyunca dışarıda hızlı bir yayılma dönemine ve Çin devletinde büyük bir ekonomik canlanmaya yol açtı.

Çin Suiler tarafından yeniden birleştirilmekle birlikte, Suiler de MÖ 3. yüzyılda ülkeyi birleştiren ilk hanedan olan Ch'inler gibi devrilmeden önce sadece kısa bir süre hüküm sürdüler. İlk Sui imparatoru general Yang Chien'in halefi 605'te oğlu Yang oldu, ama savaşların, özellikle Kore devletleriyle yapılanların, sebep olduğu iç gerilimler çoğalan köylü ayaklanmalarına ve nihayet aristokratların isyanına yol açtı. 617'de Şansi sınırı boyunca göçebelere karşı savunmadan sorumlu general Li Yüan, Türk kabileleriyle ittifak kurdu, başkent Ch'ang-an'ı ele geçirdi ve T'ang hanedanını kurdu. Li Yüan'ın farklı rakiplerini ezmesi, ülkeye barış ve kontrolü getirmesi 626'ya kadar sürdü. Bir yayılma siyasetine daha sonra girişebildi.

11.5.1 Yayılma

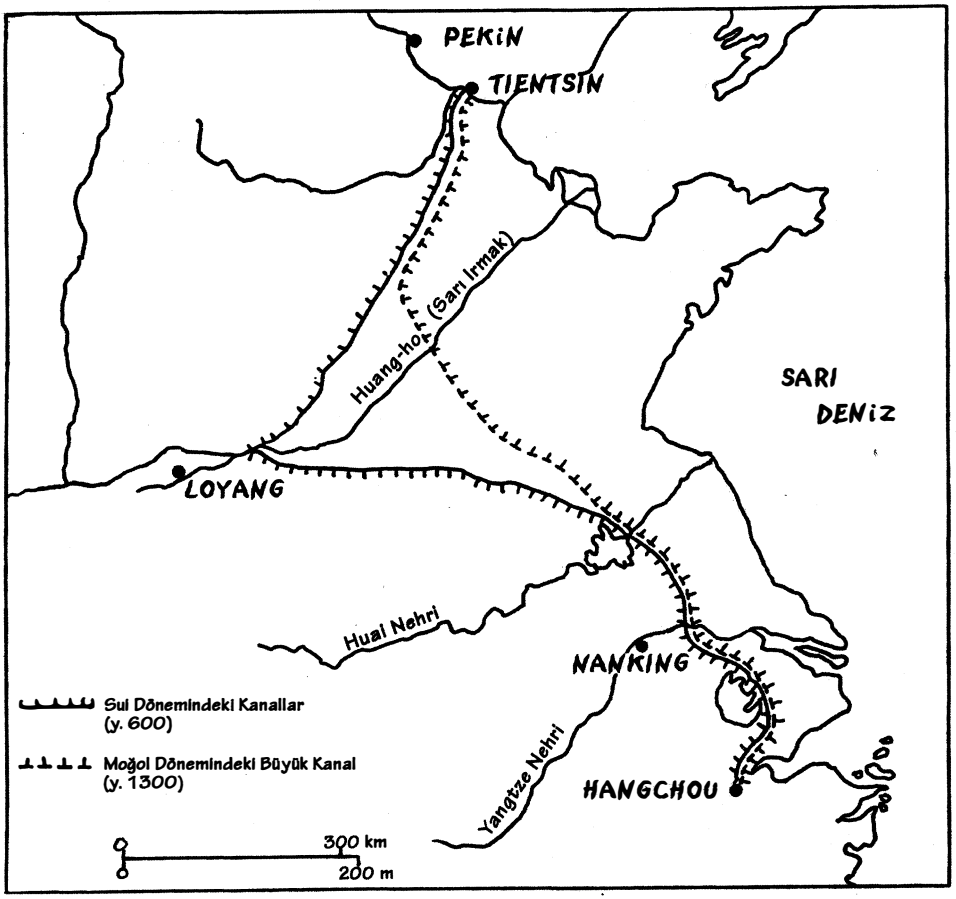
626'dan 683'e kadar olan dönem, Çin tarihindeki en büyük askeri yayılma dönemidir. 630'da Uygur Türklerinin ittifakıyla Doğu Türkleri, Sibirya'da Baykal Gölü'nün güneyinde büyük bir savaşla yenilgiye uğratıldı. Bu, Çinlilere batıya, Orta Asya'ya doğru genişlemenin yolunu açtı. Tarım Havzası'na giden yolu denetim altında tutan (birkaç yüzyıl önce Çinli koloniciler tarafından kurulmuş olan) Kao-ch'ang krallığı imparatorluğa dahil edildi. T'ang birlikleri batıya doğru ilerledikçe sadece İpek Yolu üzerindeki denetimi ele geçirmekle kalmadılar, aynı zamanda 600 yıl önce Hanların egemenliğini sadece çok genel bir şekilde tanımış olan yöreleri fethettiler. Orta Asya'nın "Batı bölgeleri" ve vaha devletleri olmuş olan yerler artık Çin devletinin bir parçası haline geldi. Maveraünnehir'de, İran sınırındaki Buhara (An), Taşkent (Şih) ve Semerkand'da (Kang) valilikler oluşturuldu. 648'de Çin, Kuzey Hindistan devleti Magadha'da taht verasetine karar verecek kadar güçlüydü. Yine de buralar, Çin devletinin muazzam büyüklüğünden dolayı denetim altında tutulması zor yerler olmaya devam etti. Kaşgar'daki (Sulo) garnizon, başkent Ch'ang-an'dan 4500 kilometreden daha uzaktaydı. Suiler kuzeydoğuda Kore krallığı Kogurya'yu yenememişlerdi ve 612'de Salsu Nehri Savaşı'nda ağır bir yenilgiye uğramaları, en sonunda devrilmelerinin ardında yer alan etkenlerden biriydi. T'angların 645'te Kore'yi istilası büyük ölçüde başarılı oldu; yarımadanın güneyindeki küçük Kore devleti Silla ile ittifak yapılarak Kogurya 660'da fethedildi ve Çin'e dahil edildi. Çinliler Kore'ye egemen oldular ve Silla ile yarımadanın kuzeyindeki bağımlı P'o-hai (Koreliler Parhae diyorlardı) krallığında kendi idari sistemlerini kurdular. Çin'in etkisi iyice güneye, Champa ve Chen-la krallıklarının Çin'in egemenliğini tanımış oldukları Güney Vietnam'a kadar uzandı. 50 yıl içinde Çin devleti daha önce hiç görülmemiş bir şekilde, İran'ın doğu sınırından Kore, Mançurya ve Moğolistan ve Vietnam'daki Mekong deltası kadar güneye yayılmıştı.

11.5.2 Ekonomi ve Toplum

Bir benzeri görülmemiş bu yayılma, temel olarak iki Sui imparatorun güçlü bir ekonomik ve idari temel atmalarına dayanıyordu. Son derece önemli bir etken, Çin nüfus dengesinin sürekli olarak ülkenin güneyine kaymasıydı. 606'da tüm hanelerin yaklaşık beşte biri güneyde yer alıyordu. 150 yıl geçmeden bu oran ikiye katlandı. Bu bölge tarım açısından en verimli alandı ve temelini oluşturan sulu pirinç üretiminden bazı yörelerde yılda iki ürün alınabiliyordu. Tarımsal artı ürün büyük ölçüde güneyden alınsa da Çin'in idari merkezi kuzeyde, başkent Ch'ang-an'ın ve eski başkent Loyang'ın çevresinde yer alıyordu. Buna ek olarak, ordunun kuzey ve kuzeybatı sınırlarındaki tehditlere karşı seferber edilmesi gerekiyordu. İlkel nakliye sistemi nedeniyle olağanüstü miktarlardaki havaleli yiyeceği karadan taşımak mümkün değildi. Suiler, tüm endüstri öncesi toplumlar için belirleyici olan bu sorunu dünya tarihinin o zamana kadarki en büyük toplumsal mühendislik harikasını inşa ederek çözdüler. 587-608 arasında, Sarı ve Wei ırmaklarının vadilerini Aşağı Yangtze'ye ve ardından Loyang'dan kuzeye, Pekin'e doğru bağlayan bir kanallar ve gemilerin işleyebildiği nehirler ağı inşa edildi. (Tek sorun akıntıya karşı Sarı Irmak'tan yukarıya doğru başkent Ch'ang-an'a gitmekti ve burada nakliyenin çoğunun karadan yapılması gerekiyordu.) Tüm projenin ana parçası Hangchou'dan Loyang yakınlarına ve ardından kuzeye doğru Tientsin'e kadar uzanan Büyük Kanal'dı. 50.000 güvenlik görevlisi tarafından korunan kanalı bu iş için seçilmiş 5 milyondan fazla köylü inşa etmişti; olasılıkla işçilerin yaklaşık yarısı ölmüştü. Kanal 1800 kilometre uzunluğundaydı ve 35 metreden daha genişti. Yanında, alışveriş noktaları ve yedek hayvan değiştirme yerleri bulunan bir imparatorluk yolu uzanıyordu. Taşınan hububatı koymak için devasa tahıl ambarları inşa edilmişti; en büyüğünün kapasitesi 33 milyon ölçekti.* 8. yüzyılın başlarında güneyden başkente her yıl 120.000 tondan fazla pirinç nakledildiyordu.

700 dolaylarında Ch'ang-an 1 milyona yaklaşan nüfusuyla dünyanın en büyük kenti olduğu için bu kadar muazzam miktarda yiyeceğe ihtiyaç duyuyordu. (Hıristiyan Avrupa'nın en büyük kenti olan Roma'nın nüfusu 50.000 kadardı.) Kent Suiler tarafından muazzam bir ölçekte yeniden inşa edilmişti. Başkentin surları doğudan batıya 9 kilometre ve kuzeyden güneye 7,5 kilometre uzunluğundaydı. Kent, tam bir dikdörtgen oluşturan, kuzey-güney doğrultusunda 14 ve doğu-batı doğrultusunda 11 caddenin uzandığı bir plana göre düzenlenmişti. Caddelerin bazılarının eni 135 metreydi ve kentin içinde duvarlarla çevrili 110 mahalleyi birbirinden ayırıyorlardı. Ayrıca, her biri ortaçağ Londra'sının tamamından büyük, kanallarla bağıntılı iki devasa pazar yeri bulunuyordu. Merkezde (yaklaşık 4,5 kilometrekarelik bir alanı kaplayan) imparatorluk kentinin duvarlarla çevrili mekânı vardı. Burada Avrasya'nın en karmaşık ve etkin yönetimi, muazzam boyutlardaki Çin devletini idare etmeye çalışıyordu. *Shang-shu-sheng,* yani "devlet işleri dairesi" altı bakanlıktan –kamu idaresi, maliye, ordu, adalet, kamu işleri ve

* 3,5 libre, 1,649 kilo (ç.n.)

Harita 32: Çin: Büyük Kanal

hakları– oluşmuştu. *Men-hsia-sheng,* yani imparatorluk kançılaryası imparatorluk fermanlarını inceleyip çıkarıyordu. *Chung-shu-sheng,* yani büyük sekretarya da bütün resmi metinleri hazırlıyordu. Tüm bu kurumlar imparator, altı büyük bakanlığın sivil başkanları ve imparatorluk sarayındaki kilit kişilerden oluşan Devlet Konseyi tarafından kontrol ediliyordu. Ek olarak, hükümet hakkında kamudan gelen şikâyetleri ele alan ve bütün hükümet kurumlarını denetleyen *Yü-shih-t'ai,* yani sansür kurulu vardı. *Ta-li-ssu* karmaşık tüm davalar hakkında karara varan yüksek mahkemeydi ve ölüm cezasını ancak bu mahkeme verebilirdi. 268'te Batı Chinleri ve 564'te Kuzey Chouları tarafından çıkarılan kısmi kanunnameleri esas almışsa da 500'ün üzerinde maddeden oluşan eksiksiz Çin kanunnamesi T'anglar tarafından çıkarıldı. Taşrada eski Çin sistemi *chou,* yani valilik devam ediyordu. Bütün bu kurumlarda, Hanlar zamanında var olmasına rağmen 669'a kadar resmileşmemiş bir sınav sistemiyle işe alınan bürokratlar çalışıyorlardı.

T'ang devletinin tarımsal temeli, özgür köylüleri kollama amaçlı dikkat çekici bir sistemdi. 486'da Kuzey Weiler zamanından kalma bir sisteme dayanıyordu ve sadece hak sahipleri için ömür boyu olmak üzere, parsellenmiş arazilerin dağıtımını sağlıyordu. Kuzey Weiler bunu tarıma elverişli hale getirilmiş topraklar için kullanmışlardı, ama 624'ten itibaren T'anglar bunu tüm topraklara yaydılar ve 5 yıl önce hazırlanmış vergi sistemiyle ilişkilendirdiler. Büyük mülkler, ölünceye veya altmış yaşına gelinceye kadar kullanılan birbirinden ayrı parsellere bölündü. Yetişkin erkek köylüler için ayrılan parseller, ortalama olarak 13 dönümden biraz küçüktü. Ancak sistem eşitlikçi değildi; yaşlılar, hastalar, dullar ve keşişler daha az pay alıyorlardı; idari hiyerarşinin mensupları rütbelerine göre 35-3500 dönüm arasında ve imparatorluk ailesinin ferdi olan bir prens çok daha fazlasını alıyordu. Bu büyük parseller daha sonra köylülerin işlemesi için bölünüyorlardı. Her köylüye verilen arazinin alanı, tarımın yoğunluğuna göre de değişiyordu; ipekböceği yetiştirmek için kullanılan dutluklarda ve kenevir yetiştirilen yerlerde genellikle daha küçüktü. Böyle bir sistem tam bir nüfus sayımı ve arazinin verimliliğinin tespiti için çok etkin bir bürokrasi gerektiriyordu. Aynı zamanda hükümetin, bu yeniden toprak dağıtımını uygulayacak yeterli gücünün olması lazımdı. T'ang sisteminin büyük ölçüde teorik olduğu düşünülüyordu, ama son zamanlarda Orta Asya'da keşfedilen belgeler sistemin çalıştığını ve toprakların nesilden nesile yeniden tahsis edildiğini gösteriyor. Gerçi bunun pirinç yetiştirilen çok verimli yörelerde benzer ölçüde yapılıp yapılmadığı pek belli değildir. Yönetimin bu sistemi kabul ettirmekteki becerisi, Avrupa'da olduğu gibi bir serf sınıfı oluşturmada büyük toprak sahipleri açısından bir kazanım olmadığı anlamına geliyordu; onun yerine toprakları köylülere sadece kiralıyorlardı. Bu tarımsal sistem toprağa göre veya toprak sahibi üzerinden değil de kimi köylülerle kıyaslandığında yine özgür köylülüğün yararına olan etkenleri güçlendirerek belirlenen vergilendirmeyle ilişkilendirilmişti. Köylülerin üç vergi vermesi gerekiyordu: Hububat için *tsu*, ipek ve kenevir için *tiao* ve devlete çalışmak için *yung*. Vergilendirme sistemindeki sorun aristokrasi, bürokrasi ve dini kurumlara tanınan muafiyet derecesinden dolayı yükün önemli bir bölümünün köylülerin sırtında binmesiydi.

T'angların özgür köylülüğü korumakla ilgilenmelerinin sebeplerinden biri, ordunun belkemiğini oluşturmalarıydı. Sistem, sınırları savunmak üzere milis birliklerine sahip olan Kuzey Chouların yaratmış olduklarına dayanıyordu. T'anglar bu örgütlenme şeklini tüm imparatorluğa yaydılar ve gerektiği zaman köylüleri seferber ettiler. Ancak askeri liderler eski göçebe aristokrasisinden çıkıyor ve bunlar süvarileri oluşturuyordu. İmparatorluğun yönetici seçkinleri sivil hizmetlerdeki bürokratlar değil onlardı. T'ang döneminde, büyük göçebe imparatorlukları taklit ederek kundaklı yay kullanan okçular olan süvarilere verilen önemin büyük ölçüde arttığı görüldü. Atlar aslında Türklerden ele geçirilenlerdi, ama 650 dolaylarından itibaren, ordunun temelini ve T'angların kontrolünün yayılmasını temin eden 700.000'den çok atın bulunduğu devlet haraları vardı. Başlangıçta bu

atlar bozkırlardaki küçük Moğol atlarının cinsindendi, ama Orta Asya ve Tibet atlarıyla çiftleştirip melez atlar yetiştirildi. Arap atları 703'te hediye olarak geldi. Hükümetin sorunu, özellikle 7. yüzyılın sonlarından itibaren at temin edilmesini ve dolayısıyla ordunun etkili olmasını sağlamaktı.

7. yüzyılın sonları ve 8. yüzyılın başları T'anglar için bazı iç sorunlar dönemi oldu. Hükümete iki T'ang imparatorunun –T'ai-tsung (626-649) ve Kao-tsung (649-683)– sabık odalığı olan Wu Chao egemendi. Onların ölümünden sonra Wu Chao Çin tarihinin ilk ve yegâne imparatoriçesi ve Chou hanedanının tek mensubu oldu. Başkenti Loyang'a taşıdı, çok sayıda seçkini idam ettirdi, ama el üstünde tuttuğu Budacı kurumlarından büyük destek gördü. T'angların tekrar iş başına geldiği 705'teki ölümüne kadar iktidarı elinde tutabildi. İmparator Hsüan-tsung (712-756) zamanında T'anglar 100 yıldan daha önce yaratılmış olan sistemi büyük baskılara maruz kalınmasına rağmen yaşatabildiler. İmparatorluğun vergi ve toprak mülkiyeti temellerini tekrar düzene sokmak için 721-724'te nüfus kayıtları yeniden düzenlendi. Ancak milis sisteminin sürdürülmesinde giderek büyüyen sorunlar bulunuyordu ve ardından generallerin kumanda ettiği orduların gücü arttı. Bununla birlikte, T'anglar Orta Asya'daki emperyal çekişmenin sebep olduğu dış baskıların arttığı 8. yüzyılın ortasına kadar sistemi sürdürebildiler ve Çin güçlü, müreffeh, birlik ve iç barış içinde olmaya devam etti.

11.5.3 İnançlar

[*Çin'de Erken Dönemde Budacılık* ***10.4***]

Sui ve T'ang dönemleri boyunca Çin Budacı bir devlet olmaya devam etti. Doğu Avrasya Budacılığının evriminde kilit bir role sahipti. Bu dönemde geliştirilen Çin Budacılığı ekolleri Japonya'daki Budacılığın ana akımını oluşturdular. Budacılığın Çin toplumu ve uygarlığında merkezi bir yeri vardı ve Kore ile Japonya'daki etkisinin temelini oluşturuyordu. 7. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Çin'de önemli Hint Budist metinleri üzerinde çalışan 185 tercüme kurulu vardı ve sayısız hacı Hindistan'a gidiyordu. Sanskritçeyi akıcı bir şekilde konuşan Hsüan-tsung karadan gitti, ardından Japonya üzerinde büyük bir etkisi olacak, çok kapsamlı ve karmaşık olan Vijnanavada felsefe ekolünün metinlerini getirdi. Diğerleri arasında denizyoluyla Hindistan'a giden ve 729'da Orta Asya üzerinden geri dönen Koreli keşiş Hui-ch'ao ve 751'de gidip 790'da geri dönerek aynı yolculuğu yapan Wu-k'ung bulunuyordu. Çin, 7. yüzyıl boyunca denizyolları ile Sri Lanka ve Güneydoğu Asya'ya ve daha sonra Orta Asya ve Tibet'e gelen, Hindistan'daki Tantrik Budacılığın gelişmesinden etkilenmişti. Bunun ilk Hintli uygulayıcıları 716'da Çin'e ulaştılar ve önemli metinler 750'lerde tercüme edildi. Çin aynı zamanda Budacılıkta iki yeni geleneğin gelişmesi bakımından da önemliydi. Arı Toprak ekolü, müritlerin Buda Amitabha'ya bağlı olduğu ve onun Arı Toprak'ında yeniden doğmak üzere sürekli olarak tekrarlanan bir and içtikleri Budacılığın

çok sadeleştirilmiş bir şekliydi. Daha önemlisi, Japonya'da Zen ekolü diye bilinen Ch'an'ın (Arı Işık) 8. yüzyıldaki gelişmesiydi. Bu ekol ikonaklasttı, geleneğe düşmandı ve paradoksları kullanarak aniden aydınlanmak için uzun eğitim sürecini reddediyordu.

Çin aynı zamanda, özellikle Orta Asya'nın ana ticaret yolları boyunca, çok çeşitli şekillerdeki etkilere açıktı. Bütün büyük kentlerde büyük yabancı kolonileri yer alıyordu ve özellikle Ch'ang-an çok kozmopolitti. İlk Zerdüşt tapınağı başkentte 631'de kuruldu, bunu bütün büyük kentlerde kurulan diğerleri izledi. 694'ten itibaren Maniciliğin öğretilmesine yetki verildi. Dışarıdan gelen diğer bir etki, güçlü Budacılık etkisiyle neredeyse bütün Hıristiyan içeriğini kaybetme şekli Avrasya'daki kültürel aktarımların karmaşıklıklarını gözler önüne sermekle birlikte, Nasturi Hıristiyanlığıydı. 5. yüzyılın başlarında Konstantinopolis patriği olan İsa'nın iki doğası olduğunu ileri süren Nestorius, heretik ilan edildi ve aforoz edildi. Nasturi kilisesine bağlı olanlar, takibata uğradıkları Doğu Roma İmparatorluğu'na ciddi bir düşmanlık besledikleri için Sasani İmparatorluğu'nda güçlü bir şekilde gelişti; İslamdan hoşgörü gördü ve ticaret yolları boyunca doğuya doğru yayıldı. Misyoner Alopen, T'ang imparatoru T'ai-tsung tarafından 635'te huzura kabul edildi, 3 yıl sonra öğretisini aktarmasına izin verildi. İmparator şöyle demişti: "Bu öğreti bütün yaratıklara yardımcı ve bütün insanlara yararlıdır. Öyleyse tüm imparatorlukta serbest olsun." Çin'de *po-ssu ching-chiao* (İran kutsal metinlerinin dini) olarak biliniyordu, ama müritleri büyük ölçüde Sogd tüccarlardan oluşan yabancı bir cemaat olarak varlığını sürdürdü. 781'de Ch'ang-an'daki Nasturi kilisesinde dikilen kitabenin içerdiği Süryanice ve Çince olmak üzere iki dilli bir metninden anlaşıldığı kadarıyla hâlâ Hıristiyandı. (Bu durum, 17. yüzyılda keşfettikleri zaman Cizvit misyonerlere oldukça anlaşılmaz görünmüştü), fakat ÇinlilerTaocu ve Budacı arka planlarıyla kilise metinlerine sutra ve Hıristiyan azizlere Budalar diyerek Budist terimler biçiminde benimsemiş olsalar da Hıristiyanlığın kavramlarını anlayamıyorlardı. En sonunda 8. yüzyılda, C'h'ang-an'da yer alan kilisenin başında bulunan piskopos Cypriacus'un gözler önüne serdiği üzere Hıristiyanlık temelini kaybetti. "İstirahat ve Haz Üzerine Sutra" adlı eserinde Hıristiyan bir doktrin yer almamıştı ve aksine İsa, çaba göstermekten kaçınmaya ve harekete geçmemenin benimsenmesine ve bunun önemine dair Budacı düşünceleri öğretiyordu.

İslam Çin'in güneyine Hindistan ve Güneydoğu Asya'dan gelen tüccarlarla ulaştı. Hem Sünni hem de Şii camilerinin bulunduğu Kanton'da (Araplara göre Kanfu) güçlüydü.

11.6 Orta Asya'da Emperyal Çekişme

11.6.1 Türkler

Suilerin ve T'angların yükselişi ve Çin'de birliğin yeniden sağlanması, Hanlar dönemindekine ve bozkırlarda Hsiung-nu İmparatorluğu'nun paralel yükselişine

benzer bir sürece yol açtı. Bir göçebe imparatorluğu, Çinlilerin T'u-chüeh olarak bildikleri Türk imparatorluğu (Türk "zorlu" veya "kuvvetli" demektir), canlanan Çin ile aynı zamanda yükseldi. Türk imparatorluğu kendi kayıtlarına sahip ilk bozkır imparatorluğudur ve günümüze ulaşanlar büyük ölçüde bölük pörçük olsalar da olayların sadece Çinliler tarafından yapılan yorumlarından kurtulmayı mümkün kılıyor. Türkler 6. yüzyılın ortasında liderleri Bumin'in önderliğinde bağımsız bir göçebe grup olarak ortaya çıktılar, Batı Wei hanedanı ile ittifak yaparak göçebe Juan Juan imparatorluğunu 552'de yıktılar. Neredeyse Bumin'in ölümünden hemen sonra bölündüler, ama doğu kısmı Mukan (553-572) zamanında hızla yayıldı, diğer bozkır halklarını fethetti ve tam Suiler tarafından birliğin sağlandığı sırada Çin sınırlarına ulaşan bir devlet yarattı. Bir sonraki yüzyıl boyunca Türk imparatorluğu batı ve doğu yarısı olarak bölünmüş olmaya devam etti. Çinliler doğal olarak bu parçalanmaları teşvik etmeye çalıştılar ve ardından T'anglar Doğu Türklerini 630'da yenebildiler. İmparatorluğun batı yarısı barışçı olmayı sürdürdü ve liderleri öncelikle Budacılığı yaymakla ilgilenmişler gibi görünüyor. Türk toplumu "çadırlar" (büyük aile), boylar ve oymaklar şeklinde örgütlenmişti. Siyasi iktidar boylar düzeyindeydi ama bir boydaki (birbirleriyle akraba olmaları gerekmeyen) oymakların sayısı liderin özelliklerine bağlıydı. Benzer şekilde devletin içerdiği oymakların sayısı lidere bağlıydı. Hsiung-nular gibi erken bozkır imparatorluklarının aksine Türk imparatorluğunun iyi kötü gelişmiş bir siyasi yapısı vardı. İmparatorluğu kurmuş veya yeniden kurmuş olan boya bağlı biri olması gereken bir *kağan* tarafından yönetiliyorlardı ve, erkek kardeşi olmuş olsa gerek, bir vekil, yani *yabgu* ile birlikte hüküm sürüyordu. Bütün bozkır imparatorluklarında olduğu gibi, taht verasetinin kuralları yoktu; iktidar, hükümdar ailesinde kim en uygun bulunuyorsa ona geçiyordu. Türklerin zenginliği İpek Yolu'nda yapılan ticaretten vergi alma becerilerine bağlıydı. Başlangıçta ilk hedefleri Sasanileri devre dışı bırakmak ve doğrudan doğruya Doğu Roma İmparatorluğu'yla iş yapmaktı –567-568'de Konstantinopolis'e elçiler gönderdiler– ama özellikle İslamın yükselişinden sonra bu siyaseti sürdürmenin zor olduğunu gördüler. Çin'e yaptıkları akınlar yağma malı ele geçirmekten çok, Çinlilerin onlara batıya satabilecekleri ipek şeklinde bir "ödeme" yapmalarında ısrar etme amacını taşıyordu. Normalde Çinlilerin yıllık ödemesi 100.000 top ipekti.

11.6.2 Tibet İmparatorluğu

Tibet İmparatorluğu (halk kendini *Bod-pa* olarak adlandırıyordu), 7. yüzyılın başlarında kabile halinde dağınık bir gruplaşmadan çıkarak örgütlenmiş bir devlet olarak ortaya çıktı. Yarlung hanedanı, Slon-btsan rlung-nam (570-620) tarafından kuruldu, ama devletin yapısı oğlu Srong-brtsan sgam-po'nun 640'lardaki hükümdarlığına kadar tamamlanmadı. Bu süreç uç bölgede yer alan bir devlet oluşumu için oldukça tipikti; Orta Asya'daki ticaret yolları üzerinde kurduğu kısmi denetim üzerine temellendirilmişti ve doğudan yayılan Çin'in baskısı altında or-

taya çıktı. Keşmir'in Gupta yazısı benimsendi ve Tibetçeye uyarlandı. Budacılık da Hindistan'dan geldi, ama (büyük ölçüde animistik olan) mevcut Bon dininin güçlü rekabetiyle karşı karşıya kaldı ve 779'a kadar resmi devlet dini haline gelmedi. Tibet kendi içinde, askeri valilere sahip üç (sonradan dört) *ru*, yani "sancak"a bölünmüştü. Tibet'in çekirdek alanı dışında yer alan fethedilmiş bölgeleri denetim altında tutmak çok zordu. Bunlar, imparatorun tasarrufundaki devlet mülküne dönüştüler, ancak bu denli büyük ve uzak yöreler için, Tibet'in, egemenliğini teoride tanıyan yerel hükümdarları denetim altında tutmaya çalışan askeri valiler atamaktan başka pek seçeneği yoktu. Tibet hükümdarları özellikle 7. yüzyılın sonlarında çoğu kez güçsüzdü ve saray ile askeri aristokrasi içindeki kliklerin egemenliği altındaydı. Bu yüzden Tibet İmparatorluğu'nun erken Avrasya imparatorluklarının standartlarına göre bile zayıf bir yapısı vardı.

11.6.3 Emperyal Çekişme

Dört büyük imparatorluğun –Çinliler, Türkler, Tibetliler ve Araplar– arasındaki çekişme 8. yüzyılın başlarında başladı. Çinlilerin Kaşgar kadar batıda askeri garnizonları vardı ve Tibetliler güneydeki bölgeye egemendi. Kuzeydeki Türk İmparatorluğu, 683'den sonra Kutluğ Kağan'ın ayaklanması, Çinlilerin yenilgiye uğratılması ve imparatorlukta yeniden birliğin sağlanmasının devamında yeniden toparlanmıştı. Arap orduları 712-713'te Maveraünnehir, Buhara ve Semerkand'ı ele geçirdikleri zaman batıdan gelmişlerdi. 715'te Çinli general Lu Hsiu-ching, Fergana'yı tekrar ele geçirdi ve Avrasya'nın karşıt uçlarındaki imparatorluklar dünya tarihinde ilk defa birbirleriyle doğrudan askeri temasa geçtiler. 8. yüzyılın geri kalan bölümünde bu dört imparatorluk Orta Asya'nın çok geniş bir alanını denetim altına almak amacıyla mücadele ettiler. Birbirinden uzak iki imparatorluğun (Araplar ve Çinliler) ve yerel ama çok iyi örgütlenmemiş olan Türklerin ve Tibetlilerin seferber edebildikleri kuvvetler arasında iyi kötü bir denge vardı ve aralarında bir dizi farklı ittifak oluşturdular. Tibetliler 720'lerde Türklerle ittifak kurdular ve aradan geçen on yılın sonlarına doğru Araplara saldırdılar ve İran'daki son Sasani hükümdarının soyundan gelen Hüsrev'i Araplara karşı ayaklandığı sırada desteklediler. Çinliler ile Tibetliler arasında sürekli sınır savaşları çıkıyordu, ama Tibetliler Pamirler'in ve dolayısıyla Hindistan'a giden ticaret yollarının kontrolünü korumayı başarabildiler. Sadece batıdaki Arapların değil bozkırdaki Tölös ve Türgeş gibi diğer başka grupların da baskısı altında olan Türkler 730'larda çöktü. Onların yerini doğu Türklerinin başkenti olan Kara-Balgasun'u alan ve Altay Dağları'ndan Baykal Gölü'ne kadar uzanan bir bölgeye egemen olan bir bozkır imparatorluğunu kuran (Tölös grubundan) Uygurlar aldı.

Araplar Çinlilere karşı Tibetlilerle bir ittifak oluşturmaya çalıştılar ve 732 ile 744'te Tibet'in başkenti Lhasa'ya elçiler gönderdiler. Fakat Çin'in Tarım Havzası'nda ve Fergana'daki iktidarının dorukta olduğu bu dönemde Tibetliler zayıftı. 740'ların ortasından itibaren asıl çekişme, Çinliler daha batıya, Semerkand

ve Ceyhun'a doğru ilerleyince onlarla Araplar arasında oldu. Çözümü 751'de Avrasya tarihindeki en önemlilerden biri olan Talas Savaşı sağladı. Arap orduları Koreli general Kao Hsien-chih'in kumanda ettiği Çin ordusunu kesin bir yenilgiye uğrattılar. Bu, T'angların Çin'inin içeride önemli sorunlar yaşadığı ve dışarıda yetersiz kaldığı dönemin başlangıcına damgasını vurdu. Bununla birlikte, Araplar daha doğuya doğru ilerlemek üzere sözde müttefikleri Tibetlilerin sahip olduğu güç nedeniyle Çinlilerin bu zayıf durumundan yararlanamadılar. Tibetliler, Khri-srong Ide-brtsan (755-797) zamanında sahip oldukları gücün doruğuna ulaştılar ve Çinlilerin Araplarla olan doğrudan temasını kestiler. 756'ya gelindiğinde Tibetliler, kilit vaha kenti Turfan'ı denetimleri altına aldılar, ardından doğuya doğru ilerlediler ve 762'de, Çin'in başkenti Ch'ang-an'ı ele geçirdiler. 783'teki bir barış anlaşması doğudaki Kansu koridoruna kadar, Çin'in eski "Batı bölgeleri" üzerinde Tibet hükümranlığını kanıtlayıncaya kadar, savaş bir 20 yıl daha devam etti ve bu sırada Tibetliler güneydoğuda Szechwan'ın büyük bir bölümünü denetimleri altında tutuyorlardı. Tibet'in gücü Himalayalar'ın güneyinde de hissediliyordu. Magadha ve Bengal'in Budacı kralı –Dharmapala (760-815)– Tibet'in egemenliğini tanıyordu ve Müslüman yazarlar Bengal Körfezi'ne "Tibet Denizi" diye atıfta bulunuyorlardı. Tibetlilerin sorunu, olası bir Arap saldırısına karşı batıda kuvvet bulundurmak zorunda olmaları ve bu nedenle ellerinde Çinlilere karşı sınırlı miktarda kuvvet bulunmasıydı. Çin'i yeniden istilaları 789'da başarısızlığa uğratıldı, ama 2 yıl sonra Pei-t'ing Savaşı'nda ortak bir Çinli ve Uygur saldırısı karşısında zafer kazandılar ve Tarım Havzası ile kilit doğu-batı ticaret yollarının denetimini bir 50 yıl daha ellerinde tuttular. Arap orduları Talas Savaşı'ndaki zaferlerinden sonra doğuya doğru ilerleme avantajı elde edemeseler de, kazandıkları zaferlerin uzun vadede çok önemli iki sonucu oldu. Öncelikle, Orta Asya'nın büyük bir bölümü üzerinde kurulmuş olan Arap ve dolayısıyla İslam denetimi kanıtlandı; büyük ticaret kentleri Semerkand ve Buhara, Çin dünyasından çok İslam dünyasının bir parçası olacaktı ve devamında İslam etkisi ticaret yolları boyunca doğuya sızacaktı. İkinci olarak, bir sonraki yüzyıl boyunca bozkırlardaki Türk boyları İslamı kabul ettiler ve yavaş yavaş doğudaki Çin dünyası yerine batıya doğru İslam dünyasının içine daha çok çekildiler. Bir iki yüzyıl içinde Türk boyları İslam dünyası üzerinde 20. yüzyıla kadar sürecek temel bir etki yaratacakları batıya doğru ilerliyorlardı. [***13.7.2***]

11.7 Avrasya'nın Çeperi: Japonya ve Güneydoğu Asya

11.7.1 Japonya

[*Erken Dönem Japonya* ***10.9.2***, *Çin Yazısı* ***7.8.2***]

6. yüzyıl boyunca Japonya'da, erken imparatorların zamanında ilk gerçek devlet ortaya çıkmaya başlamıştı. Bununla birlikte, çeperlerdeki birçok devlette olduğu gibi erken dönem Japon devletinin şekillenmesinde de en önemli olgu, yerel

elitlerin kendi itibar ve güçlerini artırmanın bir yolu olarak Çin kurumlarını ve fikirlerini benimsemeleri ve bölgedeki egemen kültürel ve siyasi gücün –Çin– etkisiydi. Suiler zamanında yeniden birlik sağlanmadan önce bile çoğu, özellikle Budacılık –ilk Budist tasvirleri ve sutralar 538'de Kore devleti Paekche'den gelmişti–, Kore üzerinden aktarılmış olsa da Çin etkisi Japonya'da yaygındı. İmparatorun 7. yüzyılın ortasına kadar yönetime egemen olan en önemli klanlardan birinin, Sogaların, önderiyle birlikte din değiştirmesinin devamında 587'ye kadar resmi din haline gelmedi.

7. yüzyılın başları ve ortası boyunca Japonya'da iki büyük dalga halinde Çin etkisi görüldü. Bu zaman zarfında Çin'e 16 resmi heyet gönderildi. Budacı hacılar iki ülke arasında serbestçe gidip geliyorlardı ve Japonya'da öne çıkacak olan Budacı ekollerin tamamı T'ang dönemindeki Çin ekollerinin uzantılarıydı. Çinliler de yavaş yavaş Japonlar için kullandıkları aşağılayıcı *Wa* (yani "cüce") terimini bir yana bıraktılar ve ülke "Nippon" (güneşin kaynağı), yani Çince şekliyle *Jih-pen*'e (Japonya) dönüştü. Çin modellerini benimseme süreci 604'te takvimle başladı. Ardından ülke, Çin sistemini kullanarak 66 vilayete, 592 ilçeye ve daha alt düzeyde her birinde tüm köylülerin birbirlerinin davranışlarından ve vergilerden ortaklaşa sorumlu olduğu beş ailelik gruplar şeklinde örgütlenmiş üç köyden meydana gelen birimlere bölündü. Vilayetler yerel yönetimi denetleyen merkeze bağlı görevlilerin izlediği yöntemleri yansıtan "mıntıkalar"a ayrıldı. Japon adalarının adları bu erken dönemdeki idari bölünmelerden türetilmiştir; Kyuşu "Dokuz Vilayet" ve Şikoku "Dört Ülke"dir. Merkezde imparator –fazlasıyla Çinli bir unvan olan– *Tenno*, yani "Yüce İmparator" oldu ve yeni saray seremonileri Çinlilerden uyarlandı. Japonya'da sekiz bakanlıklı bir Büyük Devlet Konseyi vardı; altısı T'anglardan olmak üzere, iki tane de saray yönetimi için. Bununla birlikte, sınavla seçilen bir bürokrasi yoktu, makamlar aristokrasiye ayrılmıştı ve hızla babadan oğula geçer hale geldiler. Merkezi yönetim kurduğu denetimi zamanla daha geniş bir alana yaydı ve eski *uji* (klan) sisteminin yerini aldı, tarımsal ürünlere ve dokumalara konan vergiyi, angaryayı (yiyeceğe çevrilebiliyordu) ve askerlik hizmetini zorla kabul ettirdi. 701'de Taiho kanunnamesi, Japonya'da ilk defa ve büyük ölçüde Çin örnekleri model alınarak, yayımlandı. 646'da bir imparatorluk fermanıyla mevcut bütün toprak sahiplikleri lağvedildi ve ülkedeki nüfus sayımına dayanan T'angların eşit toprak dağıtımı sistemi kurumsallaştırıldı. Bununla birlikte, yönetimin bu kadar karmaşık bir sistemi ne dereceye kadar dayatabildiği ve düzenleyebildiği açık değildir. Japon yönetimi Çin modeline göre şekillendirilmiş olabilir, ama Japonya'da etkili bir ekonomik ve sosyal altyapının olmaması nedeniyle daha güçsüzdü; hâlâ bir para birimi yoktu ve sadece bir tane büyük kent bulunuyordu. Yamato'da bulunan bu kent, Nara, 710'dan sonra Japonya'nın başkenti oldu; ondan önce imparatorlar kendi mülklerinde yaşıyorlardı. Kent, Ch'ang'dan örnek alınmış bir ızgara plana sahipti, ama dış düşmanlar olmadığı için kent surları yoktu.

Batı yarısının büyük bölümü hiçbir zaman inşa edilmedi, ama başkent çok sayıda Budacı manastırıyla çevriliydi. Yine Ch'ang-an planına göre düzenlenmiş olan ama surları olmayan yeni bir kentin, Heian'ın, inşa edildiği 794 yılına kadar Nara başkent olarak kaldı. Heian, bulunduğu yerin biraz kaydırılmasıyla 1185'e kadar başkent ve Japonya'da daima kilit bir şehir olan Kyoto haline geldi. (Kentte hâlâ özgün 8. yüzyıl sokak numaraları bulunur.) Kyoto 200.000 kadar nüfusu olan büyük bir kente dönüştü. (Avrupa'daki tüm kentlerden çok daha büyüktü; o tarihlerde Paris'in nüfusu 25.000 kadardı.)

Japonya'nın izole halde olması dış düşmanlarının olmaması anlamına geliyordu ve bu bir iç barış zamanıydı. 764'teki bir isyandan sonra, 500 yıldan daha uzun bir süre boyunca başka bir isyan olmadı. Nüfus düzenli olarak arttı, ama hâlâ hiçbir köylü hoşnutsuzluğuna yol açmayacak kadar bol miktarda uygun tarımsal arazisi bulunuyordu. 8. yüzyılda Güney Kyuşu devlete dahil edildi ve Kuzey Honşu'da (özgün "Comon" avcı-toplayıcıların soyundan gelmiş olabilecek) Aynuların gücü ortadan kaldırıldı, ardından bu bölge de yerleşime açıldı. Ancak *uji*, yani klanların gücü yok edilmiş olsa da merkezi yönetimin gücü sürekli olarak zayıfladı. Yerel büyük toprak sahiplerini denetim altına alma becerisi yoktu ve büyük mülkler oluşmaya devam ettikçe eşit arazi sistemi çöktü. Yerel vergi defterlerinin denetimini büyük toprak sahipleri devraldı, giderek daha fazla vergi muafiyeti elde edebildiler. Köylüler büyük toprak sahiplerinin denetimi altına girme eğilimindeydi, çünkü kısmen serf haline gelseler bile devlete vergi vermekten kurtulmuş oluyorlardı. Vergi gelirleri azaldıkça merkezi yönetimin gücü de azaldı. 10. yüzyıla gelindiğinde köylülerin ve tarım yapılan toprakların önemli bir bölümü büyük mülklerin denetimi altına girmişti ve devletin vergi gelirleri en az düzeydeydi. İmparatorların gücü daima sınırlıydı ama 9. yüzyıl boyunca daha da azaldı. Kadınlar imparatorluk tahtına çıkmaktan alıkondular. 592-770 arasında imparatorların neredeyse yarısı kadındı, ama bu tarihten sonra sadece ikisi imparator oldu. İmparatorlar devasa mülklere sahip ve 857-1160 arasında neredeyse bütün yönetim makamlarını kontrol eden Fujiwara ailesi tarafından yönetilir hale geldiler. (19. yüzyıla kadar saraya egemen oldular ve naipler daima bu ailenin beş büyük kolundan seçildi.)

Japon devletinin doğuşundan sonraki yaklaşık 400 yıl içinde Çin yazısı Japon diline uyarlandı. Bunun sonucu, belki de dünya üzerindeki en elverişsiz yazı oldu. Japon elitler ilk başlarda Çince kullanıyorlardı ve önemli Budist metinler Çince okunup yazılıyordu. 8. yüzyılda Çin'le kurulan temaslar yavaş yavaş gerilemeye başlayınca Japonlar kendi dillerine göre bir yazı türü icat etme ihtiyacı duydular. Çin yazısı, Çince'nin aksine çok heceli ve çok çekimli, tamamen farklı bir dil olan Japonca için hiç uygun değildi. Çin yazısıyla, fiillerin sonlarında gerek duyulan çekimler ile sıfatlar, yani kelimelerin bire bir karşılığının değişmeden verilmesi ifade edilemiyordu. Sorun, Japonların izole bir durumda olmaları, kültürel bakımdan Çinlilerin egemenliği altında bulunmaları ve bu nedenle Çin yazısını

benimsemek dışında seçeneklerinin olmamasıydı; bir hece veya alfabe yazısı çok daha tercih edilir olurdu (alfabe yazısı 10. yüzyıl Japoncası için sadece 14 harf gerektiriyordu), ama ellerinde bunların hiçbiri yoktu. 10. yüzyıla gelindiğinde Japonya'da üç farklı yazı sistemi gelişmiş durumdaydı. Japoncaya girmiş olan çok sayıdaki Çince kelime için Çin işaretleri (ya da daha doğrusu Çincenin Japonca versiyonları) korunmuştu (fakat Çinliler bu yazıyı okuyamıyorlardı). İkinci olarak şairler ve bazı nesirler için (yarı fonetik bir yazı olan) *kana* vardı. Üçüncüsü (isimler, fiil kökleri ve sıfatlar için) Çince işaretler ve (temelde çekimler ve kelime sonuna konan ekler için) *kana*'nın bir birleşimi vardı. Ancak bu karmaşık sistemle bile bir işaretin telaffuzu, hatta anlamı belirsiz olabiliyor ve ancak bağlamdan yola çıkarak anlaşılabiliyordu. Modern Japonca'ya evrilen işte bu üçüncü sistemdi.
[*Geç Dönem Japonya* ***13.6.2***]

11.7.2 Güneydoğu Asya

[*Erken Dönem Güneydoğu Asya* ***9.9***]

Güneydoğu Asya, Japonya gibi izole değildi. Hint Okyanusu dünyasını Çin'e bağlayan Avrasya ticaret yollarının merkezinde yer alıyordu. Bu nedenle hem Hindistan'dan hem de Çin'den yayılan etkilere çok açıktı. Ticaretten elde edilebilen gelirler ve daha gelişmiş kültürler ve dinlerle temas içinde olmanın sağladığı itibar, bölge elitlerinin güçlerini artırarak, küçük devletler kurmalarına imkân verdi. Bu sürecin nasıl işlediğini daha önce, MS ilk yüzyıllarda Kra kıstağında ve GüneyVietnam'da doğu-batı ticaret yolları bu yöreden geçiyorken görmüştük. 5. yüzyıldan itibaren ticaret yolları Malaka Boğazı'na kaydı ve Sumatra ile Cava'daki devletlerin gelişmesine yol açtı. Bu devletlerin merkezleri, Hindistan ve Çin'den gelen tüccarların buluştuğu ana duraklama noktaları olan limanlardı. Bazıları, özellikle de Arap tüccarlar, Çin'e kadar yolculuğun tamamını yapıyorlardı, ama onların da uygun rüzgârları beklemek için mola vermeleri gerekiyordu. Ortaya çıkan "devletler" çok zayıftı ve hükümdarlar liman kentinin çevresindeki alandan daha fazlasını nadiren denetim altında tutuyorlardı. Ticaretten alınan vergilerden elde edilen zenginliği, karşılık olarak yiyecek temin eden ve sahil bölgesi hükümdarlarına genel anlamda bir bağlılığı kabul eden kıyıdan uzak liderlerin desteğini satın almak için kullanıyorlardı.

Yörede ortaya çıkan ilk ve en önemli devlet Sumatra'nın güneydoğu sahilinde yer alan Palembang'ın çevresinde bir merkez oluşturan Srivijaya'ydı. 7. yüzyılın sonlarından 11. yüzyılın başlarına kadar ticaret yollarına egemen olan bu devletin hükümdarı, bölgedeki korsanlığı önleyebildi ve böylece ticareti, denetimi altında bulunan 13 ya da daha fazla limana çekti. Kraliyet idaresinin yaptığı başlıca iş, pazarları denetleyerek ölçülerin doğru olmasını ve sikkelerin düşük değerli olmamasını sağlamaktı. Srivijaya hükümdarları, sosyal düzene yaptığı vurgunun cazibesine kapılarak aslında Hinduizmi, özellikle de Siva ve Vişna kültlerini benimsemişlerdi. Ama buna rağmen, 7. yüzyılın sonlarından itibaren Güneydoğu Asya'nın anakarasında

ve adalarında önemli boyutta bir Mahayana Budacılığı yayılması görüldü. Bir Çinli hacı Hindistan'dan geri dönerken 670'lerde bir süre kaldığı Srivijaya'da 1000'den çok Budacı keşiş görmüştü. Batı Cava'nın büyük bir bölümü Srivijaya'nın etkisi altındaydı, ama daha doğuda, Orta Cava'da bulunan Saliendra hükümdarları Mataram yöresinde kendi küçük devletlerini kurdular ve itibarlarını artırmak amacıyla kendilerine "mihrace" dediler. Bölgenin her yerinde, Borobudur'da olduğu gibi bir dizi önemli tapınak inşa edildi ve ardından yerel halkı bütünleştirecek odak noktaları gibi bir etki yarattılar. Bu sistem, Güney Hint Krallığı Çolas'tan gelen denizcilerin 1025'te Srivijaya'yı yağmalamalarına kadar devam etti. Güneydoğu Sumatra bir daha toparlanamadı ve doğu-batı ticaret yollarının egemenliği Orta ve Doğu Cava'daki devletlere geçti.

[*Geç Dönem Güneydoğu Asya* ***12.2.1***]

11.8 Avrasya'nın Çeperi: Batı Avrupa

5. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonraki 300 yılda, Batı Avrupa bir dizi küçük, çok zayıf krallığa bölünmüştü. Nüfus azdı ve büyük ölçüde ormanlık bir peyzajda yer alan, neredeyse tamamen kendine yeten, izolasyon halindeki köylere seyrek bir şekilde dağılmıştı. Birkaç kasaba vardı, ama pek çoğu köylerden biraz daha büyüktü. Çok yerel bir düzeyde olanlar dışında neredeyse hiç ticaret yapılmıyordu. İletişim zayıftı ve hükümdarların elinin altında bulunan kaynaklar çok azdı; devlet gücü çoğunlukla yoktu. Genel olarak bakıldığında, ekonomik ve sosyal gelişme düzeyi muhtemelen Japonya'da olduğu kadar geri kaldı. Ren Nehri'nin doğusunda yer alan alanlar, Romalıların MÖ 1. yüzyılda karşılaştıkları zaman olduğu gibi hâlâ kabile düzeyindeydi.

11.8.1 İberya ve Britanya

İberya yarımadasına 470'lerde Vizigotlar yerleşmişlerdi, ama devletleri zayıf ve bölünmüştü; güneydoğu kıyılarını da 550'ler ile 620 arasında yeniden ele geçiren Doğu Roma İmparatorluğu'na kaptırdılar. Reccared (586-601) Ariusçuluktan Ortodoksluğa döndüğü için kilise vakanüvisleri tarafından en önemli kral olarak görüldü ve başkent Toledo çevresinde güçlü olan kilise bu yüzden onu ve halefleri destekledi. 7. yüzyıl boyunca kraliyet ailesi içindeki bitmek bilmeyen kavgalar nedeniyle taht verasetinde neredeyse tam bir kopukluk vardı. Kraliyet dağılmaktaydı ve ardından 8. yüzyıl başlarında Araplar tarafından kolayca yıkıldı. Toledo 711'de zaptedildi. 10 yıl içinde neredeyse yarımadanın tamamı Arapların kontrolü altına girmişti. Sadece birkaç Hıristiyan topluluğu (onlara pek devlet denemezdi), kuzeyde ve batıdaki en ücra dağlarda varlığını sürdürdü.

Britanya, Roma İmparatorluğu zamanında daima çok fakir ve önemsiz bir eyalet olmuştu. 407'de lejyonların ayrılmasından sonrasına ilişkin kesin bir kronoloji belirlenemez. Roma döneminden kalma bazı süreklilikler ve bir süre için işgal

edilmiş Cirencester gibi az sayıda kasaba olsa da ülke Romalı-Britanyalı, Anglo-Sakson ve karma ailelerin hüküm sürdüğü birçok küçük ve rakip krallığa bölünmüştü. Anglo-Sakson gruplar paralı asker olarak getirilmişti ve kendi krallıklarını kurmak üzere burada kalmaya devam ettiler, ancak "Keltler'in batıya doğru gitmeye zorlandığı bir kitle göçü olduğu fikri, arkeolojik kanıtlarla desteklenmemiştir. 6. yüzyılın sonlarında Northhumbria ve Kent gibi az sayıda daha büyük, daha tutarlı krallık ortaya çıkmıştı, ama en önemli gelişme, ülkenin merkezinde birçok küçük krallık ve reisliğin içinden Mercia'nın yükselişiydi. Çeşitli şekillerde hegemonya ve konfederasyonlar yoluyla, özellikle Offa (757-96) zamanında Mercia adanın güney kısmına egemen oldu.

11.8.2 İtalya

İtalya'nın İustinianos zamanında yeniden fethi sadece ülkeyi tahrip etmekle kalmadı, sürdürülemedi de. Lombardlar muhtemelen geride kalan Romalı otoriteler tarafından sınır savunma kuvvetleri olarak ülkenin kuzeyine çağrılmışlardı. 568'den sonraki 4 yıl içinde kuzeyin büyük bir bölümünü işgal ettiler, Milano'da başkentlerini kurdular ve imparatorluğun elinde sadece Ravenna gibi birkaç küçük yer bıraktılar. Lombardlar kilise vakanüvisleri tarafından özellikle barbar olarak betimlenmişlerdir, ama bu temel olarak kilisenin hâlâ imparatorluğa bağlı olmasından ve, Ariusçuluğa müsamaha gösterip gelişmesine izin verdikleri için Lombard hükümdarlara karşı olmasından kaynaklanıyordu. (Roma'da bile Ariusçu kiliseler vardı.) Lombardlar, Roma ve Ostrogot dönemlerinde köylülere konan vergilerle geçinen seçkinlerdi. Yarımada büyük ölçüde bağımsız olan düklüklere bölünmüştü ve Bizans'ın gücü zayıfladıkça Lombard bölgesi yavaş yavaş büyüdü. Lombard krallığı nispeten başarılıydı ve 150 yıldan fazla varlığını sürdürdü. İtalya'da Bizans gücünün yavaş yavaş zayıflaması Roma'da kilisenin gücünü artırdı. Hıristiyan kilisesi hâlâ tek bir bütün olarak algılanıyordu ve imparatorun denetimi altında doğuda görüş belirten konsiller batıda meşru sayılıyordu. İmparator, 653'te Papa I. Martin'i yargılamak üzere Konstantinopolis'e getirtecek kadar güçlüydü hâlâ. Batı ve doğu kiliseleri arasındaki farklılıklar yavaş yavaş büyüdü. Dil engelleri çoğaldı, özellikle ikonoklazm konusunda olmak üzere bitmek bilmeyen doktriner anlaşmazlıklar vardı ve Bizans'ın gücü azaldıkça papanın dünyevi gücü arttı. Bu arada kilise, belli belirsiz de olsa, farklı Avrupa krallıkları arasında otoritesi yayılan tek kurumdu ve neredeyse toplumdaki yegâne okuryazar unsuru oluşturuyordu; manastırların gelişmesiyle daha da güçlü olmaya başladı. 6. yüzyıldan itibaren başrahiplerinin idaresi altında, mutlakıyetçi ve totaliter topluluklar yaratan bir dizi kurala göre (Benedictus'a ait olanlar en tanınmışları haline geldi) daha sıkı bir şekilde örgütlenmiş olmaya başladılar. I. Gregorius (590-604) keşişlikten gelen

ilk papaydı. Bu kurumlar İrlanda ve Batı İskoçya'dan başlayarak Çukur Ülkeler'e* ve Frizya'ya geçerek Roma İmparatorluğu'nun ya dışında kalmış ya da çeperlerde bulunan yörelere Hıristiyanlığı yaymaya başladılar. İrlanda kilisesi bölgede bir süredir etkili olmakla beraber, Roma kilisesi 597'de Britanya'ya kendi misyoner grubunu gönderdi.

11.8.3 Frank Krallığı ve İmparatorluğu

Roma geleneğinin ve etkisinin daha yıllarca güçlü olmaya devam ettiği İtalya ile Romalılaşma cilasının oldukça çabuk kaybolduğu bazı ülkeler ve Britanya arasında ortada kalan alan, eski Galya eyaletiydi. Frank yerleşimleri büyük ölçüde kuzeydoğu sınırları içinde toplanmıştı.Akdeniz dünyasına daha yakın olacak şekilde konumlanmış olan güneyde çok daha büyük ölçüde bir süreklilik vardı ve eşki Roma elitlerinin birçoğu ile köylüler varlıklarını sürdürdüler. Galya, Romalılardan önce birçok kabile grubunu barındırmış olan çok büyük bir bölgeydi ve neredeyse 1000 yıl daha bölünmüş olarak kalacaktı; oluşum halindeki proto-Fransa olduğu düşüncesi büyük bir yanlış anlamadır. Frank denetimi Galya'nın büyük bir bölümü üzerinde Clovis zamanında kuruldu, ama 511'deki ölümü üzerine krallık dört oğlu arasında paylaşıldı – bölgesel olarak tanımlı alanlarda hüküm sürmüyorlardı ve her birinin sahip olduğu topraklar krallığın her yerine dağılmıştı. Franklar 534'te Burgonya Krallığı'nı fethettiler ve 2 yıl sonra Provence'in denetimini ele geçirdiler. Clovis'in oğulları öldükçe krallık yavaş yavaş tekrar birleşti, ama sonuncusunun –I. Clotaire– 561'deki ölümü üzerine hemen tekrar bölündü. 613'te, II. Clotaire zamanında tekrar birlik sağlandı, ancak I. Dagobert'in ölümü üzerine 638'de bir kere daha bölündü. Çeşitli krallıklar altında yönetim gücü Batı Avrupa'nın herhangi bir yerindeki kadar güçlü olmuş gibi görünüyor – fermanlar çıkarıyordu ve *dux* (dük) ve *comes* (kont) atamak yoluyla yerel yönetimler üzerinde bir ölçüde denetim sahibiydi (her iki halde de Latince ünvanların korunması ilginçtir).

660'lardan itibaren Frank kralları (Merovenjler) güç kaybettiler ve giderek ayrılıkçı farklı aristokrat gruplar tarafından hâkimiyet altına alındılar. Austrasia'da (Frank krallığının doğusu) hükümdarlar sarayın babadan oğula kâhyaları olan (sonradan Karolenjler olarak bilinecek) Arnulfinglerin denetimi altına girdiler. 8. yüzyılın başlarından itibaren gerçek güç onlardaydı ve (sonradan Martel –"çekiç"– diye tanınacak) Charles zamanında (Frank krallığının batısı) Neustrialıları, doğudaki Sakson kabilelerini ve 733'te Poitiers yakınlarında küçük bir Arap akıncı birliğini yendiler. Bu, Avrupa'yı Arap denetiminden "kurtarmadı" (İslamiyet hiçbir zaman denetimini Pireneler'in kuzeyine yaymaya çalışmadı), ancak Austrasia'ya Akitanya'nın denetim altına alınması fırsatını sundu ve ardından 10 yılın sonunda Burgonya'yı ve Provence'i de denetimine almıştı. 743'te başka bir

* Hollanda, Belçika, Lüksemburg topraklarını içeren alan (ed. n.)

Harita 33: Karolenj İmparatorluğu

Merovenj, III. Childeric, tahta çıkarıldı, ancak daha sonra Karolenjler Frank aristokrasisinin onayıyla tahta kendileri çıkmaya karar verdiler. 750-751'de papanın onayını almak üzere Roma'ya bir heyet gönderildi ve 751'de (Martel Charles'in oğlu) III. Pépin kral olarak taç giydi. Papa II. Stephanus 754'te Fransa'yı ziyaret ettiği zaman onun tarafından resmi olarak kutsandı. Bu, Karolenjler ile papalık arasında her bir tarafın diğerine duyduğu ihtiyaca dayanan uzun süren bir ittifakın başlangıcı oldu. Kilise krallar için, taht üzerindeki oldukça şüpheli hak iddialarını meşrulaştırıyordu ve Karolenjler hem Lombardlara hem Konstantinopolis'teki imparatora karşı papalığa destek oluyorlardı.

III. Pépin'in 768'deki ölümü üzerine krallık iki oğlu arasında tekrar bölündü; (sonradan "Büyük" ya da Charlemange) Charles, Austrasia'yı ve Neustria'nın bazı bölümlerini aldı ve Carloman yeni fethedilen yerlerin çoğuna hükmetti. Ancak Carloman'ın 771'deki ölümü üzerine krallık yeniden birleştirildi. Charles zamanının çoğunu doğuda, önderlerinin daha üstünde merkezi bir örgütlenme

ve fethedilebilecek kentleri olmadığı için yenilmesi zor Saksonlar üzerine seferler düzenleyerek geçirdi. 785 dolaylarına gelindiğinde denetim doğuda Elbe Nehri'ne kadar ele geçirilmiş ve insanlar zorla Hıristiyan yapılmıştı. (794'e kadar Bavyera'da da denetim ele geçirilmişti.) 774'te Lombardlar yenildi ve krallıkları ilhak edildi. Charles farklı bir kavimden olmasına ve farklı bir dil konuşmasına rağmen "Lombardların Kralı" unvanını aldı. (Çağdaşları için bu çok yabancı bir kavramdı.) Hükümdarlığının en önemli olayları, 795'te III. Leo'nun papalığa seçilmesinin ardından Roma'da gerçekleşti. Papalık, Roma'nın elit aileleri arasında zenginlik ve güç amacıyla yapılan mücadelelerde değerli bir mükâfattan daha fazlası olmadı. 799 ilkbaharında Leo düşmanlarının saldırısı karşısında Frankların yanına kaçtı ve 800 yazında onların orduları tarafından tekrar yerine yerleştirildi. Aralık ayında Charles, papanın davranışı hakkında bir araştırma konsili toplamak üzere Roma'ya gitti. 23 Aralık'ta konsil işin kolayına kaçarak, sadece bir masumiyet yemini eden papayı yargılamaya yetkisi olmadığına karar verdi. Papa iki gün sonra Charles'a imparatorluk tacını giydirdi.

Batıda bir imparator yaratılması Charles'ın fetihlerinin değil, sadece Roma'daki bir dizi olayın sonucuydu, ancak bu olaylar uzun vadede önemli sonuçlar yaratacak ve Batı Avrupa'nın siyasi tarihine yüzyıllarca şekil verecekti. O zaman hiç kimse yaşananların gerçekten ne anlama geldiğini ve etkisinin ne olacağını bilmiyordu. Bir tacın kullanılması yeniydi. (Bizans'ta daha bir yüzyıl boyunca kullanılmayacaktı), fakat törenin büyük bölümü iyi kötü bilinen Romalı öncellerinden uyarlanmıştı. II. Stephanus, III. Pépin'i "Romalıların Patricisi"* yapmıştı ve 799-800'deki olaylardan sonra Leo'nun, Papalık ile Frank Krallığı arasındaki ittifakı sağlamlaştırmak için daha fazlasını yapmak dışında pek seçeneği yoktu. Başrol oyuncuları, VI. Constantinos'un 797'deki ölümünden sonra Konstantinopolis'teki imparatorluk tahtına bir kadın, Eirene, çıktığı için yaptıklarının gerekli olduğunu ileri sürebilirlerdi. Ancak Roma'daki olaylar doğudaki imparatorluk tarafından, I. Mikhail'in (811-813) hükümdarlığına kadar bir şey yapılamamışsa da, kabul görmedi. Ardından, Charles ile yapılan bir anlaşmada, sadece "İmparator Francorum' olarak tanındı. Charles 801'de Roma'dan ayrıldı ve o yıldan sonra, kendisine hiç doğru olmayan "Roma İmparatorluğuna Hükmeden İmparator" unvanını vermesine rağmen bir daha geri dönmedi.

Charles'ın yarattığı imparatorluk bütün erken imparatorluklar için çok tipikti. Neredeyse tamamen yaratıcısına dayanıyordu ve ekonomik ve sosyal altyapısı daha gelişmiş bir yapıya destek olamadığı için çok zayıf bir kurumsal temele sahipti. Etkili bir iç idare yoktu; yerel denetim, ara sıra ne olup bittiğini görmek üzere saraydan gönderilen birileri tarafından "denetlenen" kontlara devredilmişti. Kontlar Charles'a bir sadakat yemini ediyorlardı ve fetihlerden elde edilen ganimet dışında, bu, imparatorluğu bir arada tutan neredeyse tek mekanizmaydı. Her kontun, imparatorluğun "idarecileri" olan küçük kraliyet kilisesi rahiplerinin hazırladığı

* Patricius Romanorum (ed.n.)

birkaç resmi belgeye göre işlem yapacak bir notere ihtiyacı vardı sadece. Charles, Avrupalı tüm erken dönem hükümdarları gibi, okuma yazma bilmiyordu ve yaşamının sonlarına doğru okuma yazma öğrenmeye çalışsa da başarılı olamadı. Charles'ın belki de en önemli başarısı, –Frank kanunnamesi– "Lex Salica"nın yeniden gözden geçirilmesi ve aslında, hüküm süren Franklardan farklı oldukları anlaşılsın diye yapılmış da olsa, buyruk altına alınmış insanlara yönelik benzer kanunnamelerin hazırlanmasıydı. İmparatorluğun –büyük ölçüde kurucusunun fetihlerinden elde ettiği itibara dayanması, bu denli büyük ve farklılık içeren bir alanı denetim altında tutmanın zorluğu ve her zaman sorun oluşturan imparatorluk tahtı veraseti gibi– zaafları, Charles'ın 814'teki ölümünden sonra çok kısa bir süre içinde ortaya çıkmış olacaktı.

11.9 Avrasya'nın Sorunları

Yaklaşık olarak 600-750 arasındaki dönemde Avrasya tarihinin belirleyici özelliği, Hanların yıkılması, Part İmparatorluğu'nun sona ermesi ve Roma İmparatorluğu'nda ciddi iç sorunların ortaya çıkmasından sonraki 400 yıla damgasını vuran sorunlardan başlayarak belirgin bir toparlanma anlamında genel bir iyileşmeydi. İki kilit faktör, İslamiyetin yükselmesi ve dünyanın o zamana kadar gördüğü en büyük imparatorluğu yaratmak üzere hızla yayılması ile Çin'in Suiler ve T'anglar zamanında yeniden birleşmesi, yayılması ve refahıydı. Orta Asya'da Türk ve Tibet imparatorluğu güçlüydü. Gücü önemli ölçüde azalan Bizans Devleti bile kendini yeniden yapılandırmayı ve varlığını sürdürmeyi başarabilmişti. Avrasya'nın çeperlerinde Japonya'da ilk devlet ortaya çıkmıştı ve batı Avrupa'da Charlemange'ın egemenliği altında kısa ömürlü Frank İmparatorluğu'nun kurulmasıyla birlikte daha büyük bazı politik örgütlenmeler olmuştu.

Bununla birlikte, 750'den itibaren çoğalan sorunların işaretleri Avrasya'nın her yerinde görülmüştü. 200 yıldan daha uzun bir süre boyunca çoğu devlet, yapısal sorunları ve geniş bir alana yayılmış topraklarda denetimi elinde tutmayı giderek beceremeyi deneyimledi. Uzak eyaletlerin bağımsız olmaya başlamasıyla birlikte İslam İmparatorluğu parçalara ayrıldı, T'ang hanedanı zayıfladı ve yaklaşık 900'den itibaren birbirleriyle çekişen krallıklar arasında Çin yeniden bölündü. Tibet İmparatorluğu dağıldı, iç denetimini sürdürmek ilkel Japon devletine giderek daha zor geldi ve Batı Avrupa'da Frank İmparatorluğu çöktü ve bölge, istikrarsızlığa ve yeni bir istila dalgasına tanık oldu.

Avrasya'nın her yerinde iz bırakan düşüş, Suriyeli askerlerin 744'te Emevi halifesi II. El Velid'i öldürdükleri ve bir yüzyıldan daha kısa bir süre içinde İslamiyetin üçüncü iç savaşını başlattıkları zaman başladı. Suriyeli asiler Cezire'nin (Ermenistan-Azerbaycan) Emevi Valisi Mervan tarafından yenilgiye uğratılmış olsa da, Mervan daha sonra İran eyaleti Horasan'daki bir Şii ayaklanmasında yenildi. İslamiyet 740'ların sonlarında bölünmekle birlikte, Çin'deki giderek artan istik-

rarsızlık dönemini başlatan, ordularının T'anglara karşı Talas Savaşı'nda (751) elde ettikleri başarı oldu. Savaşı, general An-Lu-Shan'ın isyanı ve başkenti zaptetmesi izledi. İsyan sonunda bastırılmış olsa da Çin'in gücü zayıflamaktaydı ve imparatorluğun uzak bölgeleri üzerindeki denetim kalıcı bir şekilde kaybediliyordu.

GENEL GÖRÜNÜM 7

MS 750'de Dünya

Dünya Nüfusu: 220 milyon.

BÖLGESEL NÜFUSLAR:
Hindistan: 60 milyon, **Çin:** 50 milyon, **Asya'nın Geri Kalanı:** 40 milyon, **Avrupa:** 25 milyon.

BÜYÜK KENTLER:
Ch'ang-an (1.000.000), **Bağdat** (500.000), **Konstantinopolis** (300.000), **Loyang** (250.000), **Kyoto** (200.000), **İskenderiye** (200.000), **Kurtuba** (160.000), **Tikal** (75.000), **Roma** (50.000), **Paris** (20.000)

OLAYLAR

- İslam İmparatorluğu İspanya'dan Kuzey Afrika, Mısır, Levant, Mezopotamya, İran ve Kuzeybatı Hindistan'a kadar egemen. Yerini alan Abbasiler tarafından devrilen Emevi halifeliği
- T'anglar zamanında Çin İmparatorluğu yayılmasının doruğu
- Uygur ve Tibet imparatorluklarıyla birlikte, İslam ve Çin imparatorluklarının Orta Asya'da çatışması. Talas Savaşı (751)
- Japon devletinin ortaya çıkması
- İkonoklazm üzerindeki anlaşmazlıklar nedeniyle sarsılmış ve zayıf Bizans İmparatorluğu
- Batı Avrupa'daki küçük krallıklar. Frank Krallığı'nda Karolenjlerin iktidara gelmesi
- Bir iç isyanla sistematik olarak tahrip edilen Teotihuacán – imparatorluğun kesin olarak çöküşü
- Maya uygarlığının zirvesi
- Oaxaca'daki Monte Albán'ın terk edilmesi
- Peru'da Wari "imparatorluğu"
- Batı Afrika'da erken devletler – Kanim, Gana ve Gao
- İslamiyetin Doğu Afrika sahilini etkilemesi
- Wollo'da Habeş Krallığı
- Çin, Kore ve Japonya'da ilk tahta blok baskı
- İslam dünyasında kâğıt üretiminin yerleşmesi
- Batı Avrupa'da ilk defa üzengi kullanımı

11.10 İslam: Abbasi İmparatorluğu

Abbasiler için asıl sorun, İslam dünyasının kilit öneme sahip yerlerinin denetim altına alınması sağlandıktan sonra, onlara uygun mantıklı bir yönetim şekli belirlemekti. Bunu hiçbir zaman başarıya ulaştıramadılar. Halifelik oldukları iddiasında olsalar da, uygulamada İslam dünyasına hükmeden bir hanedan imparatorluğuydular. Hükümdarlıklarını kurarken egemen elitlere, İslam dünyasına 1. yüzyılda egemen olmuş Arapların dışında kalanları da dahil ettiler. Emevilerin Suriyeli imparatorluk askerlerinin yerini, isyana katılmış olan Horasanlılar aldı ve bunun arkasından hem kilit noktalardaki garnizonları onlar oluşturdular hem de askeri valilerin çoğu onların arasından çıktı. Abbasilerin ana merkezi İran'dı (Farsça konuşuyorlardı) ve Sasani İmparatorluğu'na ait uygulamaların pek çoğunu İslami idare yapısına aktardılar. Nasturi Hıristiyanların çoğundan idareci olarak da faydalanıyorlardı ve saray memurlarının başı olan vezir, Orta Asya'daki Belh kentinden gelen Budacı Bermekoğulları ailesindendi. Halifeliğin başkenti, Şam'dan Mezopotamya'ya halife el Mansur (754-75) zamanında inşa edilen (eski yerleşim alanları Seleukeia ve Ktesiphon'un çok yakınında yer alan) yeni Bağdat kentine taşındı. Çok kısa bir süre sonra burası, Çin hariç, dünyanın en büyük kentine dönüştü. İslam dünyasının her yerinden gelen çok kozmopolit bir nüfusu vardı ve kuruluşundan sonra 100 yıl içinde bu nüfus neredeyse 900.000 kişiye ulaştı.

Halifelik üzerindeki hak iddiaları İslam âlimlerinin büyük bir bölümü tarafından reddedilse de Abbasiler İslam dünyasını idare etmek durumunda olan bir hanedanlık imparatorluğu uygulaması içindeydiler. Bunun sonucu neredeyse sonu gelmeyen dini sürtüşmeydi. Sorunların bir kısmı, İslam âlimlerinin (*ulema*) İslami kanunlarını (*şeriat*) Muhammed ve ilk iki halife zamanında var olan Arap kabile kanunları çerçevesinde yorumlamaları yüzünden çıkmıştı. Emevilerin, Muhammed'in ölümü üzerinden 13 yıldan biraz fazla bir zaman geçtikten sonra fark ettikleri gibi bu, büyük bir imparatorluğun yönetilmesini imkânsız kılan bir hareket noktasıydı. Giderek Sünni âlimler bile, özellikle Abbasilerin de böyle bir iddiası olmadığı için, halifeliği İslam dünyasında bir devlet yönetimi sağlamak için gerekli bir beladan daha fazlası olmadığı için reddetmeye başladılar. Halifelik, İslamı desteklediği için bazı övgüye değer nitelikler elde edebilirdi, ancak bu *ulema* tarafından tanımlanmış olmalıydı. Şii mirası ayaklanmanın kaynağı ve ara sıra onlara destek veren Abbasiler olsa da, Şiiler de Abbasileri reddetmişlerdi. Şiiler Muhammed'in ailesi içindeki imam neslini sadece Ali'nin soyundan gelen iki kişiyle (Hasan ve Hüseyin) sınırlandırıyorlardı. Buna karşın Abbasiler İslamın *şuubiye* kavramı –İslamın, İran gibi Arap dünyası dışından olanlar da dahil olmak üzere her kültürle uyumlu olduğu düşüncesi– aracılığıyla daha geniş bir bakış açısı oluşturmaya çalışıyorlardı. Bu düşünce, Muhammed'in fikirlerine uygun olmadığı gerekçesiyle *ulema* tarafından reddediliyordu. 9. yüzyılın başlarında halife el Memun Şiilerin desteğini almaya çalıştı ve onların 8. imamı olan Ali el Rida'yı vârisi olarak seçti. Mezopotamya'daki büyük bir ayaklanmadan sonra plandan vazgeç-

meye zorlandığı halde, daha sonra Şii imamın otoritesine kendisi sahip çıkmaya çalıştı. 833'te *ulema*'ya karşı bir soruşturma (*minha*) başlattı ve bu, el Mütevekkil'in (847-861) hükümdarlığına kadar sürdü. Saldırı, *ulema* Hıristiyanlığın aksine bastırılabilecek örgütlü bir yapı oluşturmadığı için başarısız oldu. Liderlik etme nitelikleri bireylere bağlıydı ve onların dini otoritesini kabul edenlerin oluşturduğu tabandan geliyordu. Sonunda Abbasiler, hiç değilse halifeliklerinin varlığını kabul etmeye razı olmuş olan Sünnilere daha yakın durdular.

11.10.1 İberya

Abbasiler eski Emevi imparatorluğunun tümünü hiçbir zaman denetim altına almamışlardı. Emevi ailesinin geri kalanını katleden Abbasilerden kurtulan Abdurrahman İbn Muaviye, İslam eyaleti Endülüs'ün (İberya) denetimini 756'da ele geçirdi ve 1031'e kadar hüküm sürecek olan hanedanı orada kurdu. İberya yarımadası, daha büyük bir İslam dünyasına dahil edilmiş olması nedeniyle uzun zamandan beri ekonomik yarar elde ediyordu. Toplanan zenginlik kalıcı bir paralı asker ordusunu (temelde Kuzey Afrikalı Berberiler) beslemek için yeterliydi. Büyük oranda kölelerin çalıştığı eski Vizigot mülkleri dağıtılmıştı ve halkın büyük bölümü, tüm İslam dünyasına satılan tarımsal artı ürünü üreten kiracı çiftçiler haline geldi. Emeviler zamanında artan bir refah vardı ve 900'e gelindiğinde 160.000 kadar olan nüfusuyla başkent Kurtuba, Batı Avrupa'daki en büyük kentti. Kendisini halife ilan eden ve 400.000'den fazla kitabın bulunduğu bir kütüphanenin kurulmasına yardımcı olan III. Abdurrahman (912-961) zamanında muhtemelen zirvesindeydi. Ulu Cami (sonradan katedrale dahil edildi) el Hâkim (961-976) zamanında inşa edildi. İslam idaresi altındaki İberya hoşgörülü bir dünyaydı ve Hıristiyan kilisesi ve Vizigotlar zamanındaki cezalandırmalardan sonra Yahudi cemaati, durumunda göze çarpan bir düzelme olduğunu gördü. Nüfusun büyük çoğunluğu *Mustaribler*'e dönüştü. Müslüman kültürünün giyim kuşam ve yeme içme âdetleri gibi birçok yönünü benimsediler, ama Hıristiyan olarak kalmaya devam ettiler. Başkentte ve sarayda hizipleşme ve dini çatışma tırmandıkça Abbasiler İslam dünyasının diğer yerlerinde yavaş yavaş denetimi yitirdiler. 789'da Fas, Ali soyundan gelen İdrisilerin önderliğinde imparatorluktan ayrıldı. 800'de Abbasi halifesi Harun Reşid, Aglebi hanedanını kuran Kuzey Afrika'nın geri kalan kısmının valisine gerçek bağımsızlık ve özerklik ihsan etti. 821'de Memun, Horasan'da hüküm süren yeni Tahiri hanedanını tanıdı.

11.10.2 Köle Askerler

Denetim altına aldıkları yerlerde, İslam dünyasında bir benzeri olmayan ve geç dönem İslam tarihinde büyük bir etkiye sahip olan bir kurumu –köle askerlik– yaratmanın sorumlusu Abbasilerdi. İlk bakışta köleleri silahlandırmak çok garip görünebilir. Bu, Atinalıların, Romalıların ve daha sonraki Avrupalı köle impara-

torluklarının her ne pahasına olursa olsun kaçındıkları tek şeydi. Kökleri (izlenebildiği kadarıyla), fethedilen toplumdan ayrı tutulan elit bir Arap ordusuna ilişkin özgün Müslüman idealinden uzaklaşılmış olmasına uzanıyordu. Ordu yerleşik hale geçip toplumla bütünleştikçe daha çok insan Müslümanlığı kabul etti. Dünyanın daha büyük bir parçası fethedildiği zaman İslam imparatorlukları ciddi bir sorunla karşı karşıya kaldılar, çünkü İslam kanunları cemaatin diğer unsurlarıyla savaşmayı yasaklıyordu. İslam dünyasının sınır boylarında yer alan çeper bölgelerden köle askerlerin askerlik hizmetine alınması bu sorunların bazılarını çözdü ve paralı askerlerin kullanılmasıyla kıyaslandığında bazı avantajları vardı. Köleler genç yaşta askere alınıyorlardı, aileleri yoktu ve bu yüzden doğru değerlere sahip olacak şekilde eğitilip bir kalıba sokulabiliyorlardı. Devletin veya hükümdarın mülkiyetinde elit birliklere dönüştüler. Bununla birlikte sorun, çoğunlukla sadece kendilerini askere alan hükümdarların nesline bir sadakat duymalarıydı. İlk köle askerler Abbasi el-Mutasım (833-842) zamanında Orta Asya'daki Türklerin arasından toplandı. Arkadan gelen neredeyse tüm İslam hanedanları köle askerlere güvenmeye başladılar ve bu askerler 1250-1517 arasında Mısır'da hüküm süren Memlûkların egemenliği altında başarılarının zirvesine ulaştılar. Yönetenlere dönüşen bir köle asker "hanedanı"ydılar ve orduya, sonunda kendileri de yeni yönetenler nesline dönüşecek daha çok köle alıyorlardı.

11.10.3 Fatımiler ve Dağılma

Abbasi halifeliği, köle Türk askerlerin 861'de halife Mütevekkil'i katletmelerinin ardından dağılmaya başladı. Bunu anarşinin geliştiği bir dönem izledi. İkinci nesilden köle bir asker olan İbn Tulun, Mısır'da iktidarı ele geçirdi ve Abbasiler yörenin denetimini 905'e kadar tekrar ele geçiremediler. 869-883 döneminde, şekerkamışı tarlalarında çalıştırılmak ve niteliği bozulmuş arazileri tuzdan arındırıp böylece daha çok araziyi tarıma geri kazandırabilmek üzere Güney Mezopotamya'ya getirilmiş olan Afrikalıların da içinde olduğu bir dizi çok büyük köle isyanı vardı. İslam dünyasındaki en büyük Abbasi karşıtı güçlerden biri, gelişen radikal Şii hareketiydi: İsmaililik. Bu hareket tüm Şii geleneğiyle yollarını ayırdı ve bu geleneği Kuran'ın derin anlamına dayanan, İslamın yeni bir şekli içinde yer alan mesih inancı üzerinden yeniden tanımladı. Kanun ve ritüel yoktu ve sırra vâkıf olma hiyerarşisi vasıtasıyla manevi bir vahiye dayanıyordu. Şüphesiz İslam öncesine ait bazı inançları benimsemişti ve Sünni âlimler bu hareketi İslami olarak görmeyi reddettiler. Siyasi bir hareket olarak İsmaililik 909'dan itibaren Kuzey Afrika'yı denetimi altına aldı ve Fustat'ta (Kahire) yeni bir başkent kurduğu Mısır'ı 969'da fethetti. Burada türbeler ve ziyaret yerleriyle birlikte önemli bir Ali kültü yaratıldı. Dünyevi açıdan bakıldığında, Berberi kabile kuvvetleri ile Türk ve Sudanlı köle alaylarına dayalı bir fetih rejiminden daha fazlası değildi. Yönetimin önemli bir bölümü, daha önce Abbasiler zamanında olduğu gibi, Yahudi ve Hıristiyan görev-

liler tarafından yürütülüyordu ve hükümdar Bizans ritüellerini benimseyip onları daha da geliştirdi. Fatımiler 978'den sonra 100 yıl boyunca Güney Suriye ve Şam'ı denetimleri altında tuttular, ama Mısır'da rejim iç savaşlar ve dini bölünmeler doğrultusunda 1021'den itibaren çöktü.

Fatımiler 960'larda Mısır'ı fethetmeden önce Abbasi halifeliği aslında son bulmuştu. 10. yüzyılın başlarından itibaren, imparatorluğun Mezopotamya'da yer alan çekirdeği üzerindeki denetimleri bile çok sınırlıydı ve bölge, 945'te kendi rejimlerini kurup halifeyi kukla haline getiren İranlı paralı askerler, Büveyhiler, tarafından fethedildi. Bir bakış açısına göre, Abbasi İmparatorluğu'nun yıkılması yerel büyük toprak sahiplerinin, ordu ve eyalet yöneticilerinin iktidarı ele geçirip Bağdat'ın merkezi denetimine karşı kendilerine ait daha küçük devletleri kurma süreci olarak görülebilir. Bununla birlikte bu "yıkım", çok büyük tek bir imparatorluk sürdürülemez olduğu için İslam dünyası kapsamındaki farklılığın neredeyse kaçınılamaz gelişmesi olarak da görülebilir. Bu farklılık neredeyse tamamen politik olmaya devam etti. Abbasilerin çöküşü İslam dünyasının her yerindeki geniş ticaret ağını pek fazla değiştirmedi ve İslam dünyasının temel kültürel ve dini birliği bozulmadan kaldı.

[*Geç Dönem İslam Dünyası* ***13.7***]

11.10.4 Bizans Dünyası

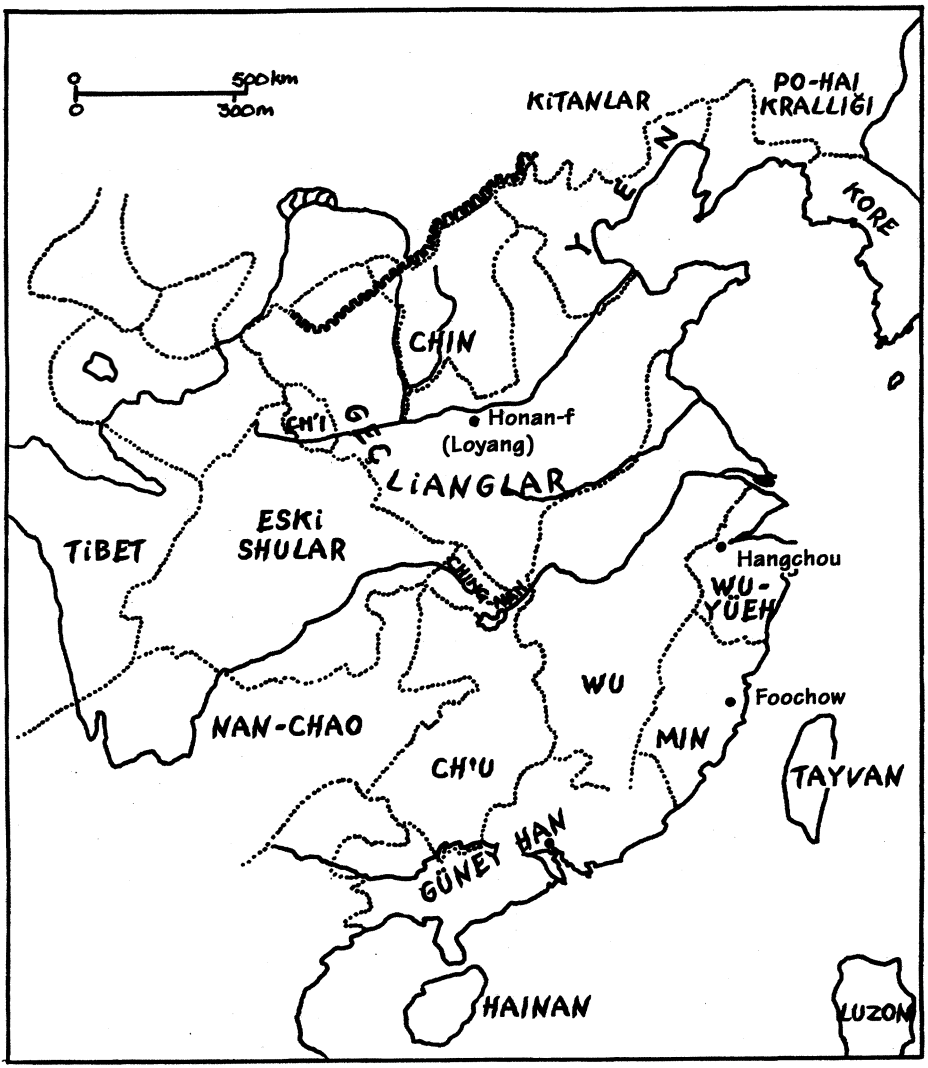
860'lardan itibaren Abbasilerin düşüşü, Bizans gücünde bir yükselişle neredeyse tamamen aynı zamanda meydana geldi. Geçmişte olduğu gibi Bizans tarihinin gelişme örgüsü İslam dünyasında olanın tersiydi. 864'te Bulgarlar yenilgiye uğratıldı ve dinleri zorla değiştirildi. Bu, Balkanlar'da uzun bir Hıristiyanlaştırma sürecinin ve Bizans kültürel etkisinin yayılmasının başlangıcıydı. 3 yıl sonra bir saray darbesiyle Makedonyalı bir köylünün oğlu, I. Basileios olarak, 200 yıl hüküm sürecek olan Makedonya hanedanının ilk imparatoru haline geldi. Bu hanedanın saltanatı, her ne kadar hâlâ sınırlı olmaya devam etse de, Bizans gücünün zirvesinde olduğu dönemle çakıştı. Malta 870'te kaybedilmişti ve Bari'nin 3 yıl sonra tekrar zaptedilmiş olmasına ve Anadolu'da ilerlemeler kaydedilmesine rağmen 902'de Sicilya'daki son merkezler kaybedilmiş oldu. 930'larda ve 940'larda Abbasilerin gücü zayıfladıkça Doğu Anadolu ile Kuzey Suriye'de kazançlar elde edildi. 960'larda Halep ve Girit ele geçirildi. Girit'in denetim altına alınması Ege'ye yapılan Müslüman akınlarını büyük ölçüde azalttı. Dört Ermeni krallığı, 968'de Taron, 1000'de Taik, 1021'de Vaspurakan ve 1045'te Ani, ilhak edildi, ancak sonuncusu hemen kaybedildi. Bununla birlikte, İslam dünyasının iç sorunlarına rağmen Bizanslılar güç dengesinde önemsiz değişikliklerden fazlasını yapacak güce sahip değildi; Balkanlar'da ve Doğu Avrupa'da daha başarılı oldular. 989'da Kiev PrensiVladimir din değiştirmeye ikna edildi ve kurduğu küçük prenslik Bizans'ın manevi ve kültürel uzantısı haline geldi. Çok daha önemlisi, Bulgar ordusunun

yenilgiye uğratıldığı, 15.000'den fazla esirin gözlerine mil çekilen 1014'teki Struma Nehri Savaşı'nda kazanılan zaferdi. 4 yıl sonra Bulgar devleti yıkılıp Bizans'a dahil edildi. Bizans hükümdarları için asıl sorun, Anadolu'daki askeri aristokrasinin konumunun güçlenmesi, mülklerinin geniş bir alana yayılması ve köylü askerleri giderek serflere dönüştürme başarılarıydı. Bu sadece vergi gelirlerini azaltmakla kalmadı, aynı zamanda 7. yüzyılın ortasında yapılanmış olan Bizans devletinin temellerinin tam anlamıyla altını oydu ve gelecek adına çok ciddi sonuçlara yol açtı.

11.11 Doğu Avrasya'nın Sorunları: Çin, Tibet ve Uygurlar

751'de Talas Savaşı'nda Araplara yenilmesi, T'ang İmparatorluğu için ciddi sorunların başlangıcına işaret ediyordu. Bunu neredeyse hemen general An Lu-shan'ın ayaklanması izledi. General karma bir Sogd ve Türk soyundan geliyor ve Pekin, Shansi ve Şantung bölgelerinin ordularını kontrol ediyordu. 755'te başkenti ele geçirdi. 757'de onun ölmesine rağmen isyan başka bir askeri liderin, Shih Ssu-ming'in, önderliğinde devam etti ve ancak Tibet'in ve Uygurların yardımıyla bastırıldı. Çinliler aynı zamanda 750'lerden itibaren 400 yıldır denetim altında tuttukları yöreleri birbiri ardına kaybediyorlardı. 40 yıl içinde Orta Asya'nın artık İslamın, Tibetlilerin ve Uygurların egemen olduğu neredeyse her yerinden geri çekilmişlerdi. Kore'de Silla Krallığı, güçlü hükümdarı Kyongdok (742-765) zamanında aslında bağımsız oldu. Ancak 8. yüzyıldaki geniş ölçekli aristokrat ve köylü ayaklanmaları daha sonra gücünü kaybetmesine ve bir yüzyıl içinde Silla Krallığı'nın çökmesine yol açtı. Güneyde 750'lerden itibaren Nan-chao Krallığı Çin, Hint ve Tibet etkilerinin çok fazla birbirine karıştığı bir yerde gelişti. 827'ye gelindiğinde Kızıl Nehir yöresine egemendi, 860'larda Çinlileri yendi ve Szechwan'ı işgal etti. 902'den itibaren Ta-li Krallığı olarak biliniyordu. 13. yüzyıla kadar varlığını sürdürdü. 939'da Vietnam, Güney Çin'in tüm denetiminden kurtuldu ve devamında neredeyse her zaman Çin'den bağımsız oldu.

Uygurlar Kara-Balgasun'daki başkentleri üzerinden doğunun merkezinde bulunan bozkırlara hâkimdi. Genellikle Çinlilere destek oluyorlardı ve An Lu-shan isyanının bastırılmasına yardım ettiler. Bunu yapmalarının sebebi Çin'den haraç almalarıydı. Çinliler her Uygur atı için 40 parça (daha önce Türklere ödenenin sekiz katı) ipek ödemek zorundaydılar ve sürekli olarak en kötü atlar onlara veriliyordu. T'anglar 765'te başkentten ayrılmalarını sağlamak için Uygurlara 100.000 parça ipekten oluşan özel bir ödeme yapmak zorunda kaldılar. 100 yıl içinde Çinliler at başına 50 parça, yıllık olarak da toplamda 500.000 parça ipek öder olmuşlardı. Uygurların İpek Yolu'ndaki ticaretten gelir elde edebilmek için, diğer Orta Asya imparatorluklarında olduğu gibi, istikrara ihtiyaçları vardı. Batıdaki Sogd tüccarlarla yakın ilişki içindeydiler ve 760'larda onlar aracılığıyla gelen Maniciliği ve Sogd yazısını benimsediler. Uygurlar hızla Orta Asya ticaret ağlarından yarar sağlayan yerleşik bir halk haline gelip anlaşma bozulduğu takdirde tazminat davası

Harita: 34: 10. Yüzyılda Çin: "Beş Hanedan"

açma imkânı veren kapsamlı bir hukuk sistemi geliştirdiler; bu, tüccarları için önemli bir güvenceydi.

Giderek yerleşik hale gelmiş olmak muhtemelen, 832'de bir iç savaşla sonuçlanmış olan taht veraseti kaynaklı iç anlaşmazlıkların yapmış olduğu gibi, Uygurların askeri gücünü zayıflattı. 20 yıl içinde Uygur İmparatorluğu (Ötüken yöresinden bir Türk boyu olan) Kırgızlar tarafından yenilgiye uğratıldı ve üç krallığa bölündü: Kan-chou, Sha-chou ve en önemlisi, vaha ticaret kenti Turfan civarında konumlanan Koço. 9. yüzyılın ortasında Uygurlar Mahayana Budacılığını kabul

ettiler. Ne Tibetliler ne de Çinliler onları yenecek güçte olmadığı için bağımsız krallıklar halinde varlıklarını sürdürdüler. T'anglar ve Uygurlar zayıflayınca 9. yüzyıl başlarında Tibet devletinin büyüdüğü görüldü: Uzakta kalan Semerkand'ı bile kuşatabildiler. 822'de Çinlilerle Tibet'in bağımsızlığını tanıyan bir barış antlaşması yaptılar; metin 1959'a kadar Lhasa'da duran bir dikilitaşa kazınmıştı. Tibet devleti kısa ömürlü oldu ve (kısmen Budacı manastırlara karşı yönelen) bir aristokrat ayaklanmasının ve vâris bırakmayan kralın, Ghang-darma'nın, öldürülmesinin ardından 840'larda çöktü. Anarşi çıktı. 10. yüzyılın başlarında Budacılık Amdo manastırında üslenen dGongs-pa rab-gsal tarafından Tibet'e getirildi. Tibet Budacılığının en eski ekolünün –rNying-ma-pa– temelleri burada atıldı. Tibet politik açıdan bir dizi küçük krallığa bölünmüş olmayı sürdürdü.

830'larda Uygurların çöküşü T'ang hanedanının önemli desteklerinden birini ortadan kaldırdı. Bununla birlikte, zayıfladıkları sırada endüstri öncesi tüm imparatorluklarda görülen birçok ortak sorundan muzdariplerdi: Hizipleşme ve merkezin zayıflığı, başa çıkılması zor dış tehditlerin büyümesi ve giderek devlet sınırları içinde kurulan hâkimiyetin, özellikle de eyalet yöneticileri ve yerel askeri görevliler (*chieh-tu-shih*) üzerindekilerin, sürdürülmesi sırasında karşılaşılan bir başarısızlık. 870'lere gelindiğinde T'angların "adil toprak sistemi"nin çökmesi, yerel elitler topraklara el koyunca köylülerin hoşnutsuzluğunu tırmandırdı. Büyük sınır ve eşkıya grupları taşrada kol geziyordu; 10 yıl içinde bazılarının sayısı 600.000'i geçmişti. 881-883 arasında başkent Ch'ang-an'ı ele geçirdiler, hükümet birlikleri kenti geri alıp yağmaladılar ve daha sonra yağmacı köylülere tekrar kaptırdılar. İmparatorlar artık harabe haline gelmiş olan Ch'ang-an'ı terk etti, Loyang da kentte yaşayanların çoğunu kaybetti. T'ang hanedanı 907'ye kadar resmen son bulmamakla birlikte 880'lerin ortalarından itibaren imparatorların gerçek gücü çok sınırlıydı. İmparatorluk dağıldı. 9. yüzyılın sonlarından beri hiçbir merkezi müdahale olmadan haleflerini belirleyen askeri görevliler artık kendi krallıklarını kurmuşlardı. Çin 10. yüzyılda "Beş Hanedan" döneminde bölündü. Bunlar Kuzey Szechwan'da Shular, Kanton çevresinde Güney Hanları, Fukien'de Minler, Hunan'da Ch'ular ve Chekiang'da Wu-Yüehler olmak üzere Çin'in büyük bölgelerini kontrol eden krallıklardı.

9. yüzyılın sonları ve 10. yüzyıldaki dağılma kısa ömürlü olsa da, (979'a gelindiğinde Çin'de tekrar birlik sağlanmıştı), çok sayıda önemli sonuca yol açtı. Hanların yıkılmasından sonra Çin'e yerleşip kendi hanedanlarını kurmuş göçebe grupların soyundan gelen kuzeyin eski aristokrasinin büyük çoğunluğu, savaşlarda yok oldu. Askeri görevlilerin emrindeki ordular giderek tam zamanlı asker ordularına dönüşünce, askeri bir elit olarak güç kaybına da uğradılar. Bu politik bir parçalanma dönemi olsa da, aynı zamanda, Sungların yönetimi altındaki bir sonraki 300 yılın olağanüstü başarıların temellerinin atıldığı, Çin'de refahın hızla artmakta olduğu bir dönemdi. Yangtze yöresinde geliştirilmiş sulama tekniklerinin kullanılmasının ve verimi yüksek yeni pirinç türlerinin sayesinde artan tarımsal

verim, hızlı bir refah artışı ve büyüyen bir ticarete olanak sağladı. Orta Asya'ya giden yolların denetimi artık Çinlilerin elinde değildi. Ardından, tüccarlar deniz yollarına ve güneydeki sahil kentlerine yöneldi. Burada gelecek yüzyılların ticari devriminin ilk işaretleri çoktan beri görülmekteydi ve yönetim vergi tabanını tarım ve topraktan bütünüyle ticaret ve ticaret hacmine kaydırabildi.

Bir yandan da 9. yüzyılın başlarından itibaren Çin'de, yabancı etkilere karşı çoğalan bir düşmanlık ve Budacılık öncesi Çin gelenekleri olararak görülen şeylere geri dönülmesi için baskı yapma özellikleriyle öne çıkan büyük bir kültürel değişim yaşanıyordu. Kısmen politik olan bu eğilim An Lu-shan isyanının yol açtığı tahribattan –o ve birlikleri (büyük ölçüde doğru bir şekilde) Çinli olarak görülmüyorlardı– ve Tibetlilerin ve Uygurların, özellikle de at ticareti üzerindeki denetimlerinin, Orta Asya'daki yoğun baskısından kaynaklanıyordu. 760 gibi erken bir tarihte Yangchow'da yabancı tüccarlara yönelik saldırılar vardı. Aynı zamanda Orta Asya'yla irtibatları kesildiği için Budacılığın zayıflamakta olduğu bir sırada Budacı manastırların gücünü ve zenginliğini hedeflemiş artmakta olan bir öfke söz konusuydu. Ülkenin güneyindeki Çinlilerin birçoğu, özellikle de kültürel düzeyi gelişmiş elitler, kuzeyde yer alan Çinli olmayan elitlerin gücü olarak gördüklerine düşmanlık besliyorlardı ve yaşatılan bir Çin gelenekçiliği –ya da "yeni-Konfüçyüsçülük"– olduğuna inanmış oldukları şeyin propagandasını yapıyorlardı. Uygulamada bu, Hanlar zamanında 1000 yıl önce geliştirilmiş olan fikirlerden çok uzaktı. 840'larda "İran" asıllı dinler –Zerdüştçülük, Manicilik ve Nasturi Hıristiyanlığı– yasaklandı. 842-845 arasında Budacılığa karşı bir dizi önlem alındı. Manastırlar "uygun olmayan" keşişlerden temizlendi ve keşişlerin mallarına el kondu (Budacılığa dayalı gerekçelerle bu haklı gösterilebiliyordu.) Bunlara ek olarak, 4600 manastır ya kapatıldı ya da yıkıldı, *sangha* mensubu 260.000 erkek ve kadın dünyevi hayata geri dönmeye mecbur edildi ve daha fazla mülk vergilendirildi. Budacılık karşıtı bu fermanlar başkent dışında olasılıkla tam olarak uygulanmadı, 840'lardan sonra da hafifletildi. Budacılık, özellikle de Ch'an ekolü, birçok eyalette parlak günlerini yaşamaya devam etti, ama genel olarak 840'lardaki fermanlar zaten var olan bir süreci –Çin toplumu ve devleti içinde Budacılığın öneminin azalmasını– hızlandırdı.

[*Geç Dönem Çin* ***13.1***]

11.12 Batı Avrasya'nın Sorunları: Dağılma ve İstila

Charlamange Frank geleneğine uygun olarak imparatorluğunu üç oğlu arasında paylaştırmaya niyetlenmişti. Ne var ki, oğullardan ikisinin erken ölümü (Dindar) Ludwig'in (Louis) tek halef olması demekti. Babasının ölümünden kısa süre önce kendisini imparator ilan edip taç giydi, ama belirleyici an, 2 yıl sonra 816'da Reims'te Papa IV. Stephanos tarafından tekrar taç giydirildiğinde geldi. İmparatorun meşruiyet kazanması için papa tarafından taç giydirilmesinin zorunlu olduğu bir geleneği gerçek anlamda başlattı ve bu yüzyıllarca sorunların ana kaynağı

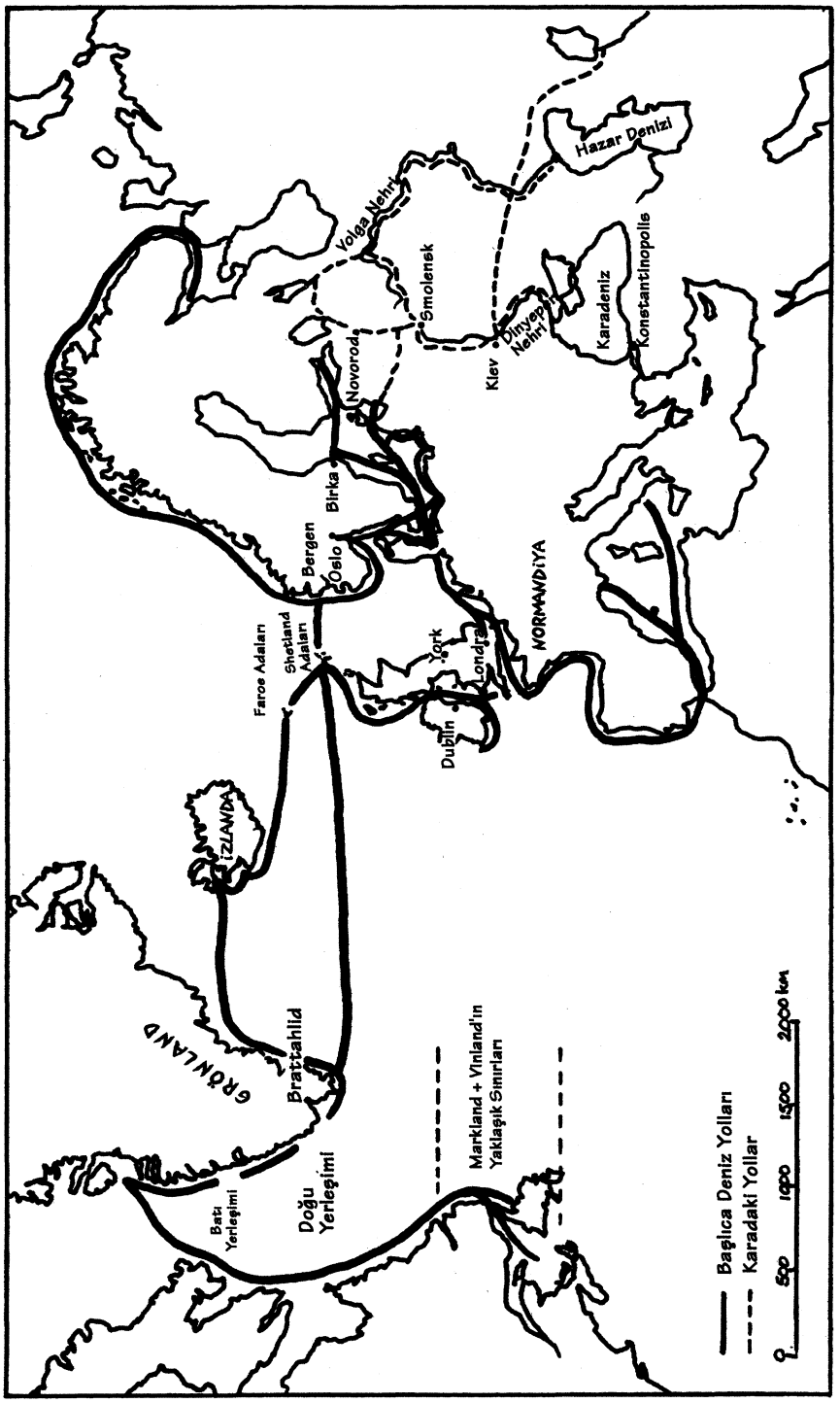
olacaktı. Ludwig, babasının imparatorlukta uyguladığı sınırlı denetimi 830 dolaylarına kadar sürdürebildi, ancak sorunlar daha sonra hızlı bir şekilde tırmandı. Fetihlerden gelen ganimet olmayınca elitlerin sadakatini sağlayacak fazla bir şey yoktu ve sayıları çoğalan isyanlar, kraliyet ailesi içindeki entrika ve komplolar ve Ludwig'in üç oğlu arasındaki miras anlaşmazlıklarıyla çığırından çıktılar. Ludwig 840'ta öldü ve 3 yıl sonra oğulları Verdun'de imparatorluğu nasıl paylaşacakları üzerinde anlaşmaya vardılar. 823'ten beri papa tarafından imparatorluk unvanının halefi olarak gösterilmiş olan Lothar, İtalya yarımadası dahil olmak üzere orta kesimleri aldı. (Kel) Charles batıyı ve (Alman) II. Ludwig (Louis) doğuyu ele geçirdi. Bu ikisi Lothar'a karşı birleşti; 842'de Strasbourg'da ettikleri yeminler, erken dönem Fransızca Roman* ve Eski Yüksek Almanca† dillerinin bilinen ilk örnekleridir. Ancak hüküm sürdükleri bölgelerin milletler ve dillerle hiç ilgisi yoktu; bunlar sadece ailevi nedenlerle anlaşmaya varılmış kişisel hükümranlık alanlarıydı. 9. yüzyılın geriye kalanının çoğunda, üç krallık arasında toprak ve imparatorluk unvanı yüzünden neredeyse bitmek bilmeyen savaşlar oldu. 880'lere gelindiğinde kraliyet sülalelerinin soyu kuruyordu. 884'te Şişko Charles teorik olarak imparatorluğun tek hükümdarıydı, ancak artık gerçek bir gücü yoktu ve zaten deliydi. 4 yıl sonra öldüğünde, imparatorluk kalıcı olarak dağıldı.

Merkezi otorite çökünce devletin sahip olduğu kadarıyla güç, kısa sürede babadan oğula hükümdarlara dönüşen yerel kontların eline geçti. 911'e gelindiğinde Doğu Frank krallığında Karolenj sülalesinden kimse kalmamıştı ve 10. yüzyılda Batı Frank'ta bazı Karolenj hükümdarlar seçilmiş olsa da, sonuncuları V. Louis 987'de öldü. Son kraliyet sikkeleri 9. yüzyılda kesildi. 10. yüzyılda az sayıda sikke de piskoposların ve yerel hükümdarların otoritesi altındaki yönetim döneminde kesilmişti. 10. yüzyıla gelindiğinde Frank İmparatorluğu bir dizi yerel devlete bölünüp dağılmıştı: Flandre, Normandiya, Burgonya, Akitanya, Bavyera, Gaskonya ve sayısız daha küçük birim. 10. yüzyıl tarihi büyük ölçüde onların aile anlaşmazlıklarına, ittifak evliliklerine ve kraliyet sülalesinden geriye kalanlarla bağlantılarına dairdir. Dağılma çoğu kez "feodalizm" diye tanımlanmıştır, ancak bu terim tüm endüstri öncesi imparatorluklar ve devletlerdeki ortak bir görünümün özel bir Batı Avrupa biçiminden başka bir şey ifade etmez. Toprak önde gelen zenginlik kaynağıydı ve bir orduya sahip olmanın tek yolu savaşçıları besleyecek toprakların bağışlanmasıydı. Merkezi denetim zayıfladığında hükümdar tarafından bağışlanan toprakların babadan oğula geçme tehlikesi her zaman vardı. Kaçınılmaz sonuç ise, yerel askeri elitlerin elinde daha da çok gücün ve toprağın birikmesiydi. Avrupa "feodalizm"ine özgü olanların tamamı, 9. ve 10. yüzyıllardaki parçalanmanın düzeyi, yerel toprak sahiplerinin elde ettiği (özellikle meşru) gücün büyüklüğü ve toprağa ve toprak sahiplerine bağlanan serflerin sayısının çokluğudur.

---

* Eski Fransızca, Roman dili. (ed.n.)

† *Hochdeutsch.* Almanya'nın güneyindeki dağlık bölgelerde y. 1100'e kadar konuşulan, standart olmayan, bir takım lehçelerden oluşan dil (ed.n.)

Harita 35:Vikinglerin Dünyası

Batı Avrupa'da merkezi otorite zayıflayınca bölge sayıları giderek artan istilalara maruz kaldı. Bu da, yerel hükümdarlar bu saldırılarla başa çıkmak için harekete geçtiğinde sadece hükümet otoritesinin çöküşünü hızlandırdı. Sonuç, çözülmekte olan otoritenin ve çökmekte olan düzenin kısır döngüsüydü. Başlangıçta asıl tehlike, daha önceleri çok çeperde kalmış bir alan olan İskandinavya'dan geldi. Frank İmparatorluğu, Frizya'ya girince ve ticaret özellikle Danimarka'daki Hedeby'de ve İsveç'in doğu sahilindeki Birka'da gelişince Avrupa'nın geri kalan kısmıyla daha çok temasa geçmişti. Gelişme bir uç bölgesi için çok tipikti. 8. yüzyılda Danimarka'da zayıf bir krallık ortaya çıkmıştı, ama İskandinavya'nın büyük kısmı politik olarak örgütlü olmamayı sürdürüyordu. İskandinavya halkının neden yaygın bir şekilde akınlara giriştiği tam olarak belli değildir. Kaydedilen ilk akın 793'te Lindisfarne ada manastırına yapıldı. Kronikleri derleyen keşişler Vikinglerin acımasızlığını daima abarttılar, çünkü onlar pagandı ve (zenginliğin büyük kaynaklarından biri olan) manastırlara saldırıyorlardı, halbuki aynı derecede acımasız olan yerel Hıristiyan hükümdarlar kiliseye ilişmeme eğilimindeydi. En büyük akınların bazıları, 840'larda Kuzey Fransa'nın büyük bölümüne (Paris'i yağmalamaktan, para verilip baştan savılarak alıkonulmuşlardı), Kuzey İspanya'ya ve Güney Fransa'ya yapıldı ve 10 yılın sonunda Dublin yağmalandı. 850'lere gelindiğinde Vikingler küçük bir devlet kurdukları Kiev'i de denetimleri altında tutuyorlardı ve 860'ta Konstantinopolis'e saldırmaktaydılar. 860'lardan itibaren saldırıların en ağır olduğu yer Northumbria, Mercia ve Doğu Anglia krallıklarının ortadan kaldırıldıkları İngiltere'ydi. Kral (Büyük) Alfred'in hükümdarı olduğu Wessex, muhtemelen Vikingler (muhtemelen az sayıda olmakla beraber) ülkenin doğusuna yerleşmeye başladıkları ve orduları küçülmekte olduğu için kurtulmuştu. Vikingler Kuzey Fransa'ya da yerleştiler ve Batı Frank'ın hükümdarı Saf Charles, onların lideri Rollo'yu "Normandiya" bölgesinin yeni hükümdarı yaptığı 911'de bir oldubittiyi kabul etti. Bu sistemin faydası, Vikinglerin, yurttaşları tarafından yapılan daha sonraki akınlara karşı koymalarıydı.

Batı Avrupa'daki dağılma daha da yaygınlaştı. Güneyde İslam kuvvetlerinin sayıları giderek artan akınları vardı. 9. yüzyılın ortasında Balear Adaları zaptedildi; aynı sırada Arap grupları köle avı için Rhône Vadisi'nden yukarılara doğru gidiyorlardı. 840'larda Güney İtalya'ya ve daha kuzeyde papalık topraklarına akınlar yapıyorlardı, hatta papalık destek için doğunun imparatoruna başvurmak zorunda kaldı. Daha önemli bir tehdit doğudan ve Macarlardan geliyordu. Bu kavmin tam olarak kökeni, hiçbir zaman kendilerine verdikleri adla –Magyar– anılmamış olsalar da, çeşitli adlar altında atıfta bulunulduğu için belli değildir. Macarca (içinde bir miktar Türkçe unsurlar bulunan) bir Fin-Ugor dilidir ve Avrupa'ya egemen olan Hint-Avrupa diliyle bir akrabalığı yoktur. Muhtemelen "Onogur" olarak bilindikleri Orta Volga bölgesinden diğer bir göçebe grup olan Peçeneklerin baskısıyla göç ettiler. 880'lerde Karpatlar'ı geçtiler. 890'larda Alpler'in üzerinden İtalya'ya akınlar yapıyorlardı. 10. yüzyılın ilk 20 yılında Doğu Frank'a, özellikle de Thüringen, Saksonya ve Alemannia'ya yoğun akınlar yaptılar. 955'e kadar kesin bir yenilgiye uğratılmadılar, daha sonra Macar Ovası yöresine yerleşmeye başladılar. İç za-

yıflık ve dış saldırıların sonucu olarak Batı Avrupa 10. yüzyılda Avrasya dünyasının çeperinde çok fakir, geri kalmış ve şöyle böyle örgütlenmiş bir bölge olarak kaldı. [*Geç Dönem Avrupa* ***13.12***]

GENEL GÖRÜNÜM 8

MS 1000'de Dünya

Dünya Nüfusu: 265 milyon

BÖLGESEL NÜFUSLAR:
Hindistan: 80 milyon, **Çin:** 65 milyon, **Asya'nın Geri Kalanı:** 40 milyon, **Afrika:** 35 milyon, **Avrupa:** 35 milyon (**Fransa:** 6 milyon, **Almanya:** 3 milyon, **İtalya:** 5 milyon)

BÜYÜK KENTLER:
K'ai-feng (450.000), **Hangchou** (450.000), **Konstantinopolis** (300.000), **Sian** (300.000), **Kahire** (200.000), **Kyoto** (200.000), **Bağdat** (150.000), **Kanton** (150.000), **Sevilla** (125.000), **İsfahan** (110.000), **Semerkand** (70.000), **Venedik** (35.000), **Milano** (45.000), **Londra** (30.000)

OLAYLAR

- Polinezyalıların Yeni Zelanda'ya yerleşmesi
- Sung hanedanı zamanında Çin'de yeniden birliğin sağlanması
- Kuzey Çin, Moğolistan ve Mançurya'da Kitan İmparatorluğu
- Kore'de Koryo Krallığı
- Gaznelilerin İran, Afganistan ve İndus Vadisi'nde hüküm sürmesi
- Srivijaya'nın Güneydoğu Asya'da ticarete egemen olması
- İspanya'da Emevi halifeliği
- 10. yüzyıl istilalarından sonra Batı Avrupa'da çok ağır politik toparlanma. İngiltere ve Kuzey İspanya'da küçük krallıklar. Otto İmparatorluğu zayıf. Paris çevresinde zayıf Capet hükümdarları
- Piast hanedanı zamanında Polonya Katolik Kilisesi'nin kurulması. Macaristan Krallığı'nın kurulması. Din değiştiren İskandinavya Hıristiyan olma yolunda. Rus Viking hükümdarlarının doğu kilisesine geçmesi
- İslamın Batı Afrika'ya ulaşması
- Batı Afrika'nın ormanlık bölgesinde İfe Krallığı
- Çinlilerin Doğu Afrika sahilinde ticaret yapması

- Zimbabve'de Mapungubwe
- Orta Meksika'da Toltek İmparatorluğu
- Kuzey Peru'da Çimu devleti
- Tonga'da büyük tören merkezleri
- Vikinglerin Grönland'dan Kuzey Amerika'ya ulaşması
- Çin'de ilk ateşli silahların kullanılması
- Çin'de kâğıt paranın kullanılması
- Müslüman İspanya'da ilk defa kâğıt kullanılması
- Basra'da ilk gelgit değirmeninin kullanılması, giderek Batı Avrupa'da su değirmenlerinin ve İslam dünyasında yel değirmenlerinin kullanılması
- Avrupa'da at hamutunun kullanılması
- Mısır ekiminin Kuzeydoğu Amerika'ya ulaşması

12
Geç Dönem Avrasya Dünyası

MS 1000'lere gelindiğinde Avrasya dünyası, yaklaşık olarak geçmiş 3000 yıl boyunca kıtada var olmuş erken tarımsal imparatorluklardaki şartlara göre birçok yönden önemli ölçüde değişmeye başlamıştı. Değişim çok yavaştı, ama genel olarak dünya nüfusu MÖ 2000'de 30 milyonken 1000 yıl sonra 50 milyona çıkmıştı. Demir aletlerin kullanılmasının sağladığı kolaylık ve daha çok araziyi tarıma açma imkânı MÖ 500'e gelindiğinde nüfusu ikiye katlamış, MS 1. yüzyılda ikiye katlayıp yaklaşık 200 milyona ulaşmıştı. Ardından uzun bir görece duraklama dönemi oldu; ekilebilen toprak biraz daha fazlaydı, teknoloji büyük ölçüde durağandı ve Avrasya kıtasının birbiriyle ilişkilenmesiyle hastalıkların yayılması nüfus artışını önemli ölçüde sınırlandırdı. MS 1000'e gelindiğinde dünya nüfusu ancak 250 milyona çıkmıştı.

Yaklaşık on kişiden dokuzunun geçinmek için ya özgür köylüler, topraksız işçiler ya da serfler olarak doğrudan doğruya tarıma bağımlı olduğu Avrasya toplumları, karşı konulamayacak şekilde tarımsal olarak kaldılar. Geriye kalanların birçoğu –değirmencilik, sepicilik, bira ve dokuma üretimi gibi– tarımsal ürünlerin işlenmesinde çalıştırıldıkları için dolaylı olarak bağımlı olmaya devam etti. Ekonomik büyüme, başlangıçta çok geniş bir alana dağılmış durumdaydı –daha fazla insan daha fazla toprağın işlenebilmesi demekti– fakat toplumdaki temel sıkıntılar çok az değişmişti. Ticaretten bir miktar zenginlik üretilebilirdi, ama köylüler öncelikle sadece kıt kanaat geçinen üreticiler olarak kaldıkları sürece talep düşük olmaya devam etti. Ticaretin oranı, birçok kesintiyle, çok yavaş bir şekilde arttı ve ticareti yapılan ürünlerin sayısı ile katettikleri mesafeler büyüdü. Bu, toplum içinde yeni zenginlik kaynakları yarattı ve bu kaynaklar zamanla talebi ve ticareti daha da çoğaltarak katlanan bir etki yarattı. Sonuç, yüzyıllar içinde

toplumların biraz daha zenginleşmesi ve zenginlik kaynaklarının yayılmasıydı. Bu değişimler, daha büyük bir ticaret ve üretim altyapısını oluşturma imkânı bulunan Avrasya'nın en verimli tarımın yapıldığı yörelerinde daha da ileri gitti ve daha hızlı gerçekleşti. Değişim özellikle üç bölgede fark ediliyordu: Yaklaşık olarak MÖ 2. yüzyıldan itibaren bir para ekonomisi ve çok gelişmiş bir ticaret sistemine sahip Çin; çok verimli bir tarıma ve (özellikle güneyde) ticaret kentlerine sahip Hindistan ve İslam dünyasının büyük bölümü. Bu değişimlere paralel olarak, MS ilk 1000 yılın son birkaç yüzyılında teknolojik gelişmenin hızı artmaya başlayarak topluma açık imkânlar daha da genişledi.

1000 dolaylarına gelindiğinde Çin, erken toplumları etkilemiş olan büyük sıkıntıların bazılarından kurtulmaya başlamış, Avrasya'daki ilk toplum oldu. Ekonomide tarımı, endüstri üretimini, ticareti ve finansı etkileyen, bununla birlikte devlet, devletin vergilendirme sistemi ve kullanabildiği zenginlik açısından yankıları olan temel dönüşümler söz konusuydu. Bunlar bir sonraki bölümde detaylı olarak ele alınacaktır. Bu bölüm, Avrasya dünyasıyla, çok kabaca 600-1500 arasındaki büyük imparatorluklar dönemiyle daha geniş anlamda ilgilenmektedir. Ekonomide ve toplumda büyük değişimleri hâlâ engelleyen sıkıntıların bazılarının izlerini sürecek, ama aynı zamanda Avrasya'da büyüyen ticaret ağlarına, refahını ticaretten sağlayan kentlerin artan sayısına ve büyük çapta Çin'den kaynaklanan teknolojik değişimin hızlanmasına göz atacaktır.

12.1 Çiftçilik ve Yaşam Biçimleri

Avrasya'nın birkaç yöresi –çok verimli türler kullanılarak sulu pirinç üretimi yapılan Yangtze Vadisi, Hindistan'ın bazı bölümleri, Mezopotamya ve Mısır– dışında, tarımsal üretim yetersizdi. Verim, özellikle ortalama olarak ekilen tohumun iki katından biraz fazla olduğu Avrupa'da düşüktü. (Modern tarımsal ürünlerde verim, tohumun yaklaşık otuz mislidir.) Üzüm bağlarının verimi bugünkü seviyenin yedide biri kadardı. Avrupa'da yeterli kışlık yem bulma zorluğunun sebep olduğu hayvan azlığı (hayvanlar ilkbaharda o kadar zayıf düşmüş oluyorlardı ki yeni çıkan otları yemeleri için tarlalara taşınmaları gerekiyordu), gübrenin de çok az olması anlamına geliyordu. Paris bölgesinden bazı 13. yüzyıl metinlerinde, toprakların en azından on yılda bir gübrelenmesi gerektiğinden başka bir şey önerilmemektedir. Hayvanlar kötü beslendikleri için alınan verim de çok düşüktü; bir 14. yüzyıl İngiliz ineği, modern bir hayvanın altıda biri kadar süt ve üçte biri kadar et veriyordu.

Nüfusun tamamı, olumsuz hava şartlarının, haşeratın ve savaşların yarattığı tahribatın neden olduğu kötü hasatların merhametine kalmıştı. Bu sorunlar, toprak sahipleri veya devletin vergi olarak köylülerin ürünlerinden aldıkları miktar nedeniyle daha olağanüstü hale geliyordu. Köylüler Japonya'da pirinç üretiyorlardı, ama bu üretim büyük oranda toprak sahiplerine ve devlete gittiğinden akdarı ve yabani otlarla geçinmek zorunda kalıyorlardı. Avrupa'da çoğu köylü, toplam

ürünlerinin yaklaşık üçte birini vermek zorunda bırakılıyordu ve ellerinde kalan ürün nadiren satılacak kadar oluyordu. Kışların 200 günden uzun sürebildiği Rusya'da, az sayıdaki hayvanlarını hayatta tutabilmek için muazzam miktarlarda yeme ihtiyaç duyuyorlar, geçmişteki toplayıcı ve avcı insanlar gibi ormanlardan yiyecek temin etmek çok önemliydi. Avrasya'da kasabalar ile kentlerin çevresindeki birkaç yörede bir pazar bulunduğu için daha çok ticari tarım yapmak mümkündü; köylülerin küçük bir tarlası bile bu şartlar altında kârlı olabiliyordu. Kıtlık her zaman var olan bir tehlikeydi; 11. yüzyılda Fransa'da tüm ülkeyi etkileyen 26 genel kıtlık olmuştu. Çoğu durumda kıtlık, sadece yiyeceğin az olması ve fakirlerin onu satın alamaması değildi, mutlak bir yiyecek kıtlığı vardı. 1315-1317'de Batı Avrupa genelinde art arda gelen özellikle kötü hasatlar oldu ve 1316 Ağustos'unda, St. Albans'a geldiği zaman, Kral II. Edward bile yiyecek satın almanın mümkün olmadığını gördü, çünkü hiç yiyecek yoktu.

Köylülerin büyük bir bölümü hiçbir malı olmayacak kadar fakirdi, Japonya'da köylüler kenevirden üretilmiş giysiler giyiyorlardı; kenevir var olan tek malzemeydi. 17. yüzyıldan önce Avrupa'da kasabalar neredeyse tamamen ahşaptan inşa edilmişti ve köylülerin penceresiz, kerpiç ve toprak kulübeleri vardı, ısınmak için hayvanlarıyla birlikte yaşıyorlardı. Pescara'da 1560 gibi geç bir tarihte halkın dörtte biri toprağa kazılmış çukurlar olan derme çatma yerlerde yaşamaktaydı. Ev eşyaları ancak Çin gibi zengin bir toplumda alışılmış bir şeydi. Halka açık hamamlar temelde İslam ülkelerinde ve insan ve hayvan atıklarının kentlerden etkili bir şekilde atılma sistemi sadece Çin'de vardı. 13. yüzyılın sonunda Siena'da kent meclisi Piazza del Campo'daki çöpleri yemeleri için bir dişi domuzla dört domuz yavrusundan faydalanıyordu. Avrupa'da çoğu insan bir ekmek, lapa, bulaşık suyu gibi yemek ve çorbadan oluşan çok monoton bir besinle yaşıyordu ve Çin, Güneydoğu Asya ve Hindistan'ın bazı yerlerinde gıdaların neredeyse tamamı pirinçten oluşuyordu. Et ve balık, yıl içindeki belli festival ve kutlamalar dışında normalde sadece zenginler tarafından tüketilen istisnai besinlerdi. Bu yüzden insanların sağlık ve yaşam süresi beklentilerinin düşük olması hiç şaşırtıcı değildir. Levant'ta erken İslam döneminde ortalama ölüm yaşı, MÖ 9000 dolaylarındaki yaşla aynıydı. MS 1200 civarlarında İskandinavya'da ortalama yaşam süresi yaklaşık 18 yıldı ve insanların yarısı çocukken ölüyordu. 15 yaşına gelenler 34 yaşına kadar yaşamayı ümit edebilirlerdi. Alpler'in kuzeyinde MS 1000-1200 arasına tarihlenen yüzden fazla mezarlığın detaylı bir şekilde incelenmesi, çok yüksek olan çocuk ölüm oranları bir yana, erkeklerin üçte bir ve kadınların dörtte birinin (temelde sıtma, çiçek, dizanteri ve veremden olmak üzere) 14-20 yaşları arasında ölmüş olduğunu ortaya çıkarmıştır. Genel olarak nüfusun dörtte birinden azı 40 yıldan fazla yaşayacak kadar hayatta kalıyordu. Özellikle elitler arasında olmak üzere, iyi gıda alan ve fazla ağır iş yapmayan az sayıda kişi daha uzun yaşayabiliyordu. 12. yüzyılın sonlarındaki papalar, III. Lucius ve III. Celestine, 90'larında ölmüşlerdi. Bunun sonucu, Avrasya'nın modern toplumlara göre çok farklı bir nüfus yapısına sahip olmasıydı. Nüfusun sadece yaklaşık %5'inin yaşı 65'in üzerindeydi ve

çocuklar bakıma muhtaç ana sınıftı: Buna rağmen birçoğuna bakılmıyordu ve çocukların öldürülmeleri alışıldık bir şeydi. Avrupa'da doğan her on çocuktan biri terk ediliyor, birileri bulup baksın diye atılıyordu.

12.1.1 Yeni Ürünlerin Yayılması

İslamın yükselişi ve ortak bir kültürle Batı Akdeniz'den Güney Asya'ya ve Afrika'nın içlerine kadar uzanan bir dünyanın yaratılması, dünya tarımında ilk büyük değişimlere neden oldu; fikirlerin aktarılmasına engel olan kültürel sınırların birçoğunu yıktı ve Akdeniz dünyası ile Hint Okyanusu dünyası arasında uzun zamandan beri var olan sınıra bir son verdi. Bunun sonucu, yaklaşık 10.000 yıl önce çiftçiliğin gelişmesinden bu yana ilk defa ürünlerin önemli ölçüde yayılması oldu. Yeni ürünler sadece beslenme yelpazesini genişletmekle ve kötü giden hasatın etkisini biraz olsun azaltmakla kalmadı, bununla birlikte besin düzeninde çok büyük bir çeşitlilik üretti. Yeni ürünlerin yayılmasının ana merkezi, birçok bitkinin tüccarlar tarafından Güneydoğu Asya'dan getirildiği ve yüzyıllardır yetiştirildiği Hindistan'dı. Müslüman tüccarlar Hindistan'a ulaştıklarında birçok bitkiyi daha batıya, Akdeniz bölgesine götürülmeden önce, yeni şartlara uyum sağladıkları İran ve Mezopotomya'ya getirdiler.

Söz konusu önemli ürünler hububattı. Süpürge darısı Hindistan'a Afrika'dan gitmişti, ama 10. yüzyılda Güneybatı Asya'ya ve bir yüzyıl sonra İspanya'ya getirildi. İslamın yükselişinden önce pirinç Güneybatı Asya'da hemen hiç bilinmiyordu, ancak daha sonra Hindistan'dan getirildi ve hızla iklim açısından uygun olan her yere yayıldı. Sert buğday türleri muhtemelen ilk defa Etiyopya'da yetişti, fakat daha sonra Araplar tarafından Kızıldeniz bölgesinden Akdeniz'in her yerine götürüldü. Şekerkamışı daha da önemliydi. Kökeni muhtemelen Güneydoğu Asya'ydı, oradan MS 1. yüzyıla gelindiğinde Çin'e ve aynı zamanda batıya doğru Hindistan'a ve nihayet İran'a yayıldı. Şeker yetiştirilmesinin büyük bir ölçek alması, İslamiyet zamanında Mezopotamya'ya getirildiği ve 10. yüzyılda Levant'ın ve özellikle Kıbrıs olmak üzere Akdeniz'in doğusundaki adalara yayıldığı zaman gerçekleşti. Aynı zamanda bu üretim Doğu Afrika sahilinde, aşağılara doğru Zanzibar'a kadar yayıldı. Şeker damak tadı açısından evrenseldi, ama şekerkamışını işlemek yoğun emek gerektiriyordu. Avrupa'nın şekere olan talebi, daha sonra dünya tarihindeki en belirleyici güçlerden birine dönüştü. (Şekerkamışı yetiştirilmesinin Avrupalıların denetimi altında önce Akdeniz'e sonra Atlantik adalarına ve nihayet Kuzey ve Güney Amerika'ya yayılması dünyanın en büyük köle imparatorluklarının temelini attı.) Neredeyse aynı derecede önemli olan, eski dünya pamuğunun yayılmasıydı. İlk defa Kuzeybatı Hindistan'da İndus Vadisi uygarlığı tarafından yetiştirildi, ama iklim şartlarına çok bağlı olduğu için yayılması uzun sürdü. MÖ son yüzyıla gelindiğinde ancak Körfez'in, Nübye'nin ve Mezopotamya'nın bazı kesimlerine kadar ulaşmıştı. En önemli değişim, 8. yüzyılda Orta Asya vahalarının ve ticaret kenti Turfan'ın çevresinde çok daha dayanıklı bir türün gelişmesiydi. Pamuk 200 yıl içinde İslam

dünyasının her yerinde yetiştiriliyordu ve iplik haline nasıl getirileceği bilgisi hızla yayılınca yeni bir dokuma endüstrisi yaratıyordu.

Daha az merkezi bir konumda olmakla beraber yine de önemli olan birçok ürün de yayıldı. En önemlilerinden bazıları, aşılama yapılarak doğru bakılmak zorunda olduğu için yetiştirilmesi zor olan narenciye ağaçlarıydı. İlk defa Assam ve Kuzey Birmanya'da çok küçük bir alanda görülmüşlerdi, fakat Çin, Hindistan ve Malaya yarımadasında farklı türleri geliştirilmişti. İslamiyetten önce sadece tek bir türü (ağaç kavunu) Güneybatı Asya'ya ulaşmıştı, ancak 10. yüzyıla gelindiğinde ekşi portakal, limon ve misket limonu, hepsi birarada Kuzeybatı Hindistan'dan Akdeniz'e getirilmişti. Asıl memleketi Birmanya ve Güneydoğu Asya olan muz, Hindistan ile Çin'e MÖ 4. yüzyıla gelindiğinde ulaştı. Müslümanlar tarafından batıya götürülen bu meyve 10. yüzyıla gelindiğinde Kuzey Afrika sahili boyunca giderek İspanya'ya doğru ve aynı zamanda Doğu Afrika sahili boyunca Zanzibar'a doğru yayıldı. Ispanak ve patlıcanın asıl memleketi Hindistan'dı ve Çin ile İran'a 7. yüzyılda ulaştılar; İslamiyet zamanında hızla yayıldılar ve en geç 10. yüzyılda İspanya'daydılar. Diğer ürünler Akdeniz bölgesine uyum sağlayamadı ve sadece İslam dünyasının bazı kesimlerine yayıldı. Hindistancevizi palmiyesi MÖ 6. yüzyıla gelindiğinde Malaya'dan Hindistan'a ulaştı, fakat biraz daha sert iklimlere bile uyum sağlaması zor olduğu için daha batıya gitmesi uzun bir zaman aldı. 10. yüzyıla gelindiğinde muhtemelen Doğu Afrika'da yetişiyordu, fakat 14. yüzyıla kadar Körfez'de (Umman ve Dofar) yetişmedi. Mango da Hindistan'dan geldi ve 9. yüzyıla gelindiğinde Umman'da, çok kısa bir süre sonra da Doğu Afrika'da yetişiyordu.

Bu yeni ürünlerin İslam dünyasından Hıristiyan Avrupa'ya yayılması çok daha yavaş oldu. Bu yayılma İslam bilgisinin ve teknolojinin aktarılması üzerine iki ana bölgede gerçekleşti: İspanya ve Sicilya. 13. yüzyılda süpürge darısı ve sert buğday İtalya'ya ulaştı (İtalyan mutfağının klasiğini –makarnayı– yaratan ikincisi), bunları 14. yüzyılda portakal ile limon ve bir yüzyıl sonra (Po Vadisi'nde muazzam çiftliklerde yetiştirilen) pirinç izledi. Kuzeye doğru çok daha yavaş olan bu yayılmanın nedenleri ne iklime bağlıydı ne de sulama tekniklerinin yokluğuna, tek neden Güney Avrupa'da tarımsal bir yeniliğin gerçekleşmemesiydi. Yeni ürünler, İslam dünyasında daha yoğun ürün alınmasını, daha düzenli dönüşümlü ekimleri ve işlenen toprakların genişlemesini sağlayarak tarımsal bir devrim yarattı. Çok verimli bazı alanlarda yılda üç ürün almak bile mümkün oluyordu; Kıbrıs'ta iki buğday hasadının arasında bir pamuk hasatı yapılabiliyordu ve Mezopotamya'nın en iyi sulanan yörelerinde ve Çin'deki Yangtze Vadisi'nde yılda iki pirinç hasatı yapmak mümkündü. Geniş ürün yelpazesi tarımsal riskleri azaltmıştı ve sağladıkları gelir artışı ekonomik gelişmede genel bir hızlanmaya destek oluyordu. Dünyadaki en zengin iki yöreden biri olarak İslam dünyasının (diğeri Çin'di) varlığını sürdürmesine yardımcı olan, tarımsal temeldi.

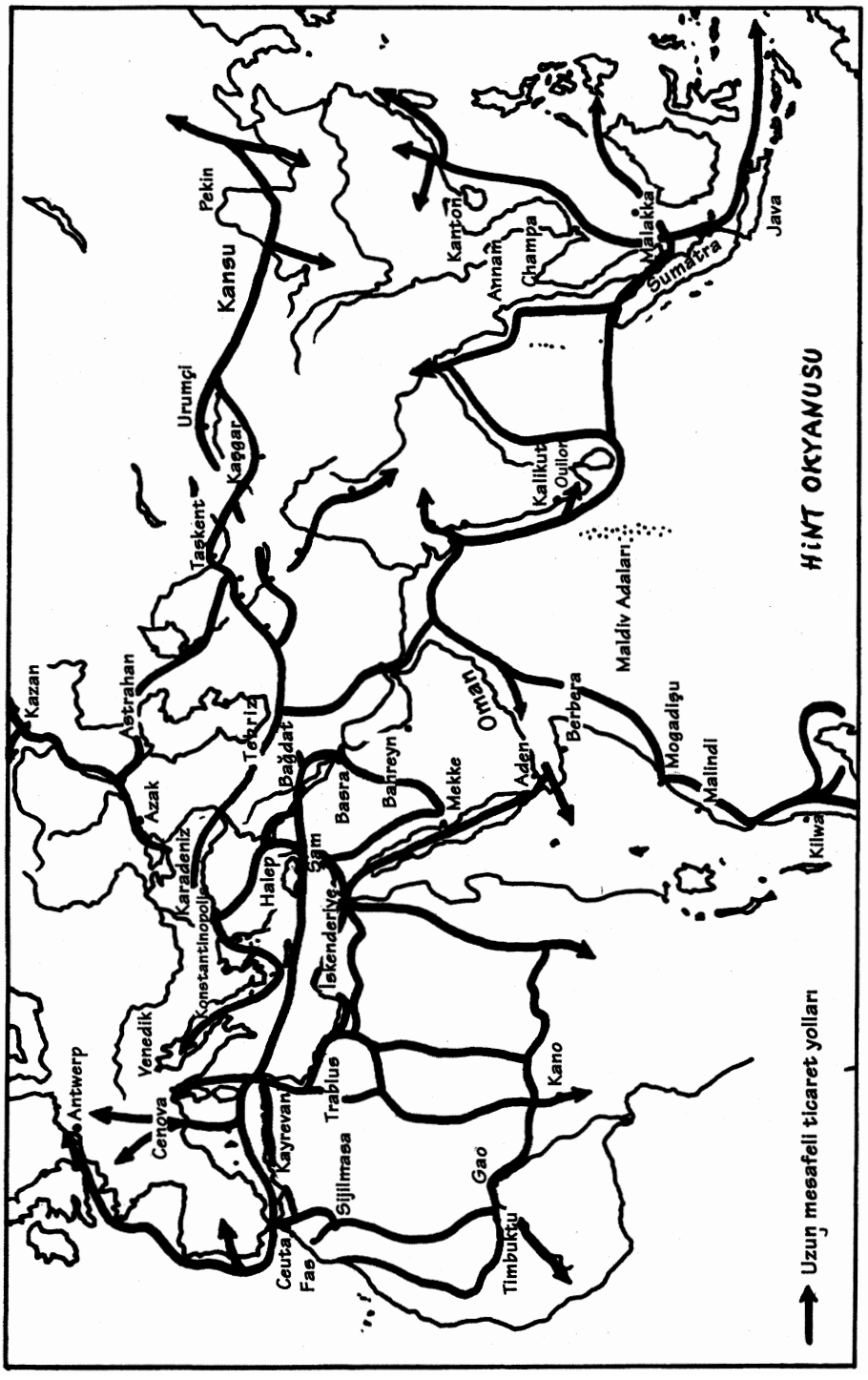
[*Ürünlerin ve Hayvanların Geç Dönem Yayılması* ***16.3***]

12.2 Avrasya Ticaretinin Merkezinde Yer Alan İslam

İslamın yükselişi Avrasya'nın yapısını sadece politik olarak değil ekonomik açıdan da değiştirdi. MÖ son yüzyıllardan itibaren Çin ile Akdeniz, İpek Yolu ve deniz yolları üzerinden bağlantılı olmakla birlikte, bağlar temelde dolaylıydı. İran'daki Partlar ve sonra Sasani İmparatorluğu, Levant ve Akdeniz tüccarlarını Orta Asya yolları üzerinden Çin ile doğrudan temasa geçmekten başarılı bir şekilde alıkoymuşlardı. Hint Okyanusu yolları üzerinden deniz bağlantıları da bir dizi tüccarın elinde benzer şekilde paylaşılmıştı. İslam daha önce hiç görülmedik ölçüde bir ekonomik bölge ve etki alanı yaratarak bu durumu kalıcı olarak değiştirdi. Levant ve Mezopotamya'nın çekirdeğinin (ve en zengin bölgesinin) çevresinde yoğunlaşmakla beraber bu, Avrasya'nın neredeyse her yerini birleştiren açık bir ticaret sistemiydi. Doğuda (Afrika'nın doğu sahili dahil olmak üzere) Hint Okyanusu üzerinden Güneydoğu Asya'ya ve böylece, Orta Asya karayolları üzerinden de ulaşılan Çin'e kadar uzanıyordu. Güneyde Nil'den aşağıya doğru Sudan'a ve aynı zamanda Sahra ötesi kervan yollarıyla Batı ve Orta Afrika'ya uzantısı vardı. Batıda, sadece Kuzeybatı Avrupa değil aynı zamanda Atlantik sahilleri boyunca uzanan yollar da buna dahildi. Kuzeyde, büyük Rus nehirleri boyundaki ticaret yollarını kapsıyordu.

Ticari yapının temelini İslam dünyasının merkezindeki zengin kentler oluşturuyordu: Şam, Kahire ve Abbasiler tarafından kuruluşundan birkaç on yıl sonra giderek Çin dışında dünyanın en büyük kenti haline gelen Bağdat. Başlangıçta Bağdat sarayın ve caminin çevresinde, aralarında evlerin bulunduğu bir dizi duvarıyla daire şeklinde bir kasaba olarak düzenlenmişti. Zenginliğini kısmen sarayın varlığından alarak nüfusu çığ gibi büyüdü ve dış mahalleler merkezden dışa doğru yayıldı. Zirvesinde olduğu dönemde Konstantinopolis'ten 5 misli büyük bir alanı kaplıyordu ve nüfusu 900.000 kadardı. Bu dönemde Leicester gibi tipik bir İngiliz "kasaba"sının nüfusu 1300'dü. İslam dünyasının önemi paralarının Avrasya ticaretine egemen olmasına yansıyordu. 7. yüzyılın sonuna kadar eski Bizans ve Sasani sikkeleri tedavülde kaldı. Daha sonra Batı Afrika'da çıkarılan ve Sahra üzerinden nakledilen altına erişimine bağlı olarak İslam kendi paralarını çıkardı. Altın sikke *dinar* ve gümüş sikke *dirhem*'di; daha doğuda hâkim olma eğiliminde olan *dirhem*'di , fakat ticarette kulanılan asıl para birimi *dinar*'dı. Bizanslılar kendi altın sikkelerini –*nomisma*– kesiyorlardı, fakat bu sikkenin dolaşımı sınırlıydı.

İslam dünyası Rusya, Kuzeybatı Avrupa ve Afrika'daki çeper bölgelerden gelen ürünleri içine çekiyordu. Bu ürünler çeper için tipikti. En önemlilerinden biri, Güney Mezopotamya'daki büyük şekerkamışı çiftliklerinde, madenlerde ve ev işlerinde çalışan kölelerdi. Köleler üç ana yöreden geliyorlardı. Orta ve Doğu Avrupalı köleler (büyük bir hadım etme merkezi olan) Verdun, Arles ve Venedik ya da Karadeniz üzerinden naklediliyorlardı. Orta Asyalı olanlar (başka bir hadım etmek merkezi olan) Semerkand ve Buhara üzerinden geliyorlardı. Aynı zamanda, Afrika'nın her tarafından gelenler vardı: Sahra'yı geçip Kuzey Afrika ve Mısır'a, Etiyopya ve Sudan'dan Mısır'a ve Doğu Afrika sahilinden Aden, Sokotra ve sonra

Harita 36: Avrasya'nın Merkezinde Yer Alan İslam: MS 600-1500 Arasında Ticaret Yolları

Körfez'e. Avrupa'nın çeperleriyle yapılan ticarette kehribar, kürk ve özellikle İslam dünyasında az bulunan kereste de önemliydi; gemi yapımı, şeker üretimi ve kömür yapımında gerekiyordu. İslami ticaretin ana odağı yine de Avrasya'nın daha zengin ve gelişmiş diğer yörelerine doğruydu: Hindistan ve Çin. Bu yollar boyunca yapılan ticaret yavaş yavaş, lüks olanların öncelikli olmasından nerede en çok talep varsa oraya gönderilen büyük hammadde kargolarının önde gelmeye başlamasına doğru dönüştü. Lüks bir ürünün ticareti geriledi: Çin'den gelen ham ipek. Ya 6. yüzyılın sonlarındaki ya da 7. yüzyılın başlarındaki bir tarihte bir Nasturi keşiş kaçak olarak Çin'den bir miktar ipekböceği getirdi; nasıl yetiştirileceğinin ve ipeğin nasıl yapılacağının sırrını da beraberinde getirmişti. Şam ve Halep'teki Müslüman üreticiler, bölgeyi, Bizans dahil bütün alanın ham ipek tedarikçisine dönüştürdüler. Ancak, ham ipek Güneybatı Asya'da üretilmekle beraber, üretilen yüksek kaliteli (hâlâ Avrasya'nın en iyisi olan) Çin ipeği, büyük ticaret kalemlerinden biri olmaya devam etti.

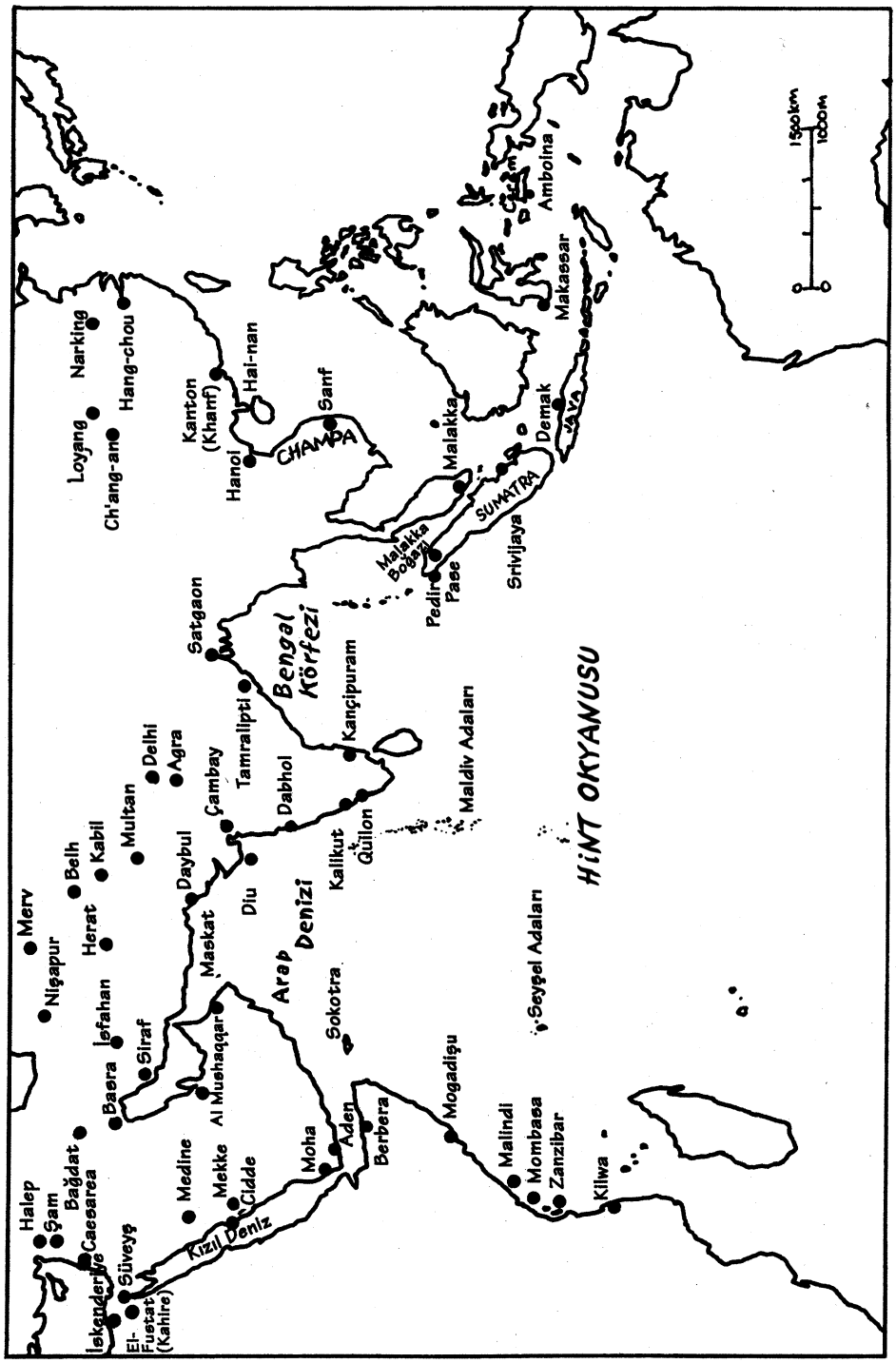
İslam dünyasının yaptığı ticaret büyük ölçekliydi; her yıl 8000 civarındaki önemli sayıda tüccar, ya gemiyle ya da kervanla Kuzey Afrika sahil şeridi boyunca yolculuk yapıyordu. Ticarete çok sayıda farklı grup egemendi. En önemlilerinden biri Yahudi gruplardı, özellikle de Radhanitler'di (İfadenin nereden kaynaklandığı belli değildir.) Muhtemelen İslamın yükselişinden önce de varlıklarını sürdürüyorlardı, fakat artık Hıristiyan krallıkların Yahudi düşmanı politikaların olduğu zamana göre daha büyük bir hareket özgürlüğüne sahiplerdi. "Syri" tüccarların (temelde Nasturi ve Yakubi Hıristiyanlar ile İslam ve Bizans arasındaki ticareti büyük ölçüde kontrol eden Ermenilerin) birçoğunu saf dışı bıraktılar. Giderek 11. yüzyıla kadar egemen olacakları uzun mesafeli ticaretin denetimini ele geçirdiler. Merkezleri, özellikle Kahire olmak üzere, Kızıldeniz'den Hindistan'la yapılan (İslamiyet zamanında muhtemelen Körfez'den yapılandan daha önemli olan) ticaretin büyük bölümünü ve, özellikle İtalya'yla olmak üzere, Güney Avrupa'yla yapılan ticareti denetim altında tutan Mısır'da bulunuyordu. Hindistan ile baharat, boya maddeleri ve yiyecek karşılığında bakır, kurşun ve dokuma ticareti yapılıyordu. Bu tüccarların 11. ve 12. yüzyıl belgeleri, saklanmaları için kondukları Kahire'deki bir sinagogun *Geniza,* yani depolarında 19. yüzyılın sonlarında keşfedildi. Bu belgeler İslam zamanında ticaretin nasıl yapıldığına dair esaslı ipuçları veriyor. Ticaretin büyük bölümü, özel işler için ortaklıklar kuran küçük tüccarlar tarafından yapılıyordu. Ticaret büyük ölçüde iki aydan önce ödeme yapılmayan kredi temelinde gerçekleşiyordu. Kullanılan para genellikle sadece sikkeler değil, aynı zamanda geçerliliği ya hükümet, tüccar ya da bankerler tarafından onaylanan mühürlü kasalardı. Kahire'nin her yerinde yabancı paralar için para değiştiriciler vardı. Bununla birlikte ticaretin büyük bölümünde nakit kullanılmıyordu. Bankalar bonolar, akreditifler, "ödeme emirleri" (çekler) ve tahviller düzenliyordu ve bu nedenle bu işlemleri eşzamanlı olarak yürütebilmek için muhasebe teknikleri geliştirdiler. (İslamiyetin faiz yasağından bir yolunu bularak kolayca kurtulunu-

yordu ve Müslüman bankerler bu ticaretin her aşamasında yer alıyorlardı.) Büyük ticaret gruplarından bir diğeri, 750'lerin sonlarından itibaren uygulamada Abbasi halifeliğinden bağımsız olan Kuzey Afrikalı Haricilerdi. Sahra'dan Sahel'e ve Sudan'a giden ve İslam dünyasına altın ve köle getiren ticaret yollarının merkezi olan büyük kervan kenti Sicilmasa'yı kurmuşlardı.

12.2.1 Hint Okyanusu Dünyası

Hint Okyanusu dünyası çok daha kozmopolitti ve bu dünyanın karmaşık ticaret ağlarında Müslüman tüccarlar sadece bir unsuru oluşturuyorlardı. Bu dünyaya hiçbir devlet egemen değildi ve hiçbiri ticari avantajlar elde etme ya da yolları denetim altına alma girişiminde bulunmuyordu. Okyanuslarda yelken açan konvoyların birçoğu, çok çeşitli gruplardan ve yerlerden gelen tüccarlardan oluşuyordu; uzun mesafe deniz yolculuğunun tehlikeleri nedeniyle birlikte yolculuk yapıyorlardı. Bununla birlikte, Müslüman tüccarlar, mevsim rüzgarlarının özellikleri nedeniyle Çin'e yapılan yolculuk en az 18 ay sürse de kendilerinden önce yolculuk yapmış olanların çoğundan daha uzağa seyahat ediyorlardı. Gemiler eylül ayında Körfez'in ve Kızıldeniz'in ağzında toplanıyor ve Hindistan'ın güney limanlarına ulaşmak üzere kuzeydoğu muson rüzgârıyla yol alarak, Hint Okyanusu'nu geçiyorlardı. Daha sonra, nisan ve mayıs aylarında Kanton'a ulaşmak üzere Güney Çin Denizi'ndeki musonları yakalamak üzere aralık ayında güneybatı musonlarıyla Bengal Körfezi'ni geçiyorlardı. Dönüş yolculuğunda gemiler, mayıs civarında Körfez'de ve Kızıldeniz'de olmak amacıyla arkasından Hint Okyanusu'ndaki erken kuzeydoğu musonlarının geldiği kuzey musonlarını yakalamak üzere Kanton'dan sonbaharda ayrılıyorlardı. İlk doğrudan İslam elçiliği Çin'e 660'da ulaştı; birkaç on yıl içinde Güney Çin limanlarının çoğunda büyük Müslüman tüccar toplulukları bulunuyordu. Bu ticaret tek yönlü değildi. Çinli tüccarlar sadece Cava ve Sumatra'yla yapılan ticarete egemen olmakla kalmıyorlardı, sık sık batıya, Hint Okyanusu'na doğru gidiyorlardı. 5. yüzyıl gibi erken bir tarihte Çin gemileri Körfez'de ve Aden'de alışıldık bir görüntüydü ve 8. yüzyıla gelindiğinde Doğu Afrika sahilinde önemli bir ölçekte ticaret yapıyorlardı. İslam orduları tarafından 751'de Talas Savaşı'nda esir alınan Çinliler Mezopotamya'ya getirilmişlerdi. 762'de Körfez'den ayrılan bir Çin yelkenlisiyle yurtlarına geri dönebildiler. Aslında eserlerini 10. yüzyılın sonlarında yazan büyük Arap coğrafyacı el-Mukaddesi, bütün Arap dünyasını "Çin Denizi"nin çevresinde konumlanmış bir şekilde algılıyordu.

Doğu-batı ticaret yolları üzerinde yer alan kentler ticaretin etkili bir şekilde yürütülmesinde geçmişte olduğu gibi büyük bir önem taşıyorlardı. Kentler uğranacak limanlar, erzak temin edilecek yerler ve malların takas edileceği pazarlardı. En önemlilerinden bazıları Hindistan kıyılarında, Sri Lanka'da, Maldivler'de ve Güneydoğu Asya'da (Sumatra, Cava ve Güney Vietnam) bulunuyordu. En önem-

Harita 37: MS 600-1500 Arasında Hint Okyanusu Dünyası

lileri Hindistan'dakilerdi. Büyük Hint devletleri kara devletleriydi ve karşılığında bir miktar gelir sağladıkları sürece kıyılarında yer alan ticaret kentlerinin bağımsız ve refah içinde olmalarından genelde oldukça hoşnut oluyorlardı. Bütününde bakıldığında Hindistan, sağlam tarımsal altyapısı ve endüstrisi neredeyse tüm iç talebi karşılayabildiği için büyük ölçüde refah içinde olmaya devam etti. Bu nedenle talep edilen özel ürünleri –özellikle pamuklu ve ipek mamullerle birlikte boya maddeleri ve maden işlerini– diğer yerlere satabiliyordu. Satın aldıklarının miktarı çok daha azdı ve Roma İmparatorluğu zamanında olduğu gibi, altın ve gümüşün çoktan beri yerleşmiş bir düzenle doğuya akması devam etti. Gucerat yöresi uzun zamandan beri Körfez'le temas içindeydi, çünkü muson mevsimlerini bekleme zorunluluğu olmaksızın yılın her döneminde gemiyle kıyı şeridi boyunca iki yer arasında gidip gelmek mümkündü. Ana limanı, Körfez bölgesinden gelmiş büyük bir Arap tüccar topluluğunun bulunduğu Kambay'dı, fakat aynı zamanda daha geniş bir bölgeyle, özellikle de Doğu Afrika kıyılarıyla, ticaret yapılıyordu. Yaklaşık olarak 12. yüzyıla gelindiğinde bu kıyılarla yapılan ticaret lüks mallardan (özellikle pamuklu) dokuma, silah, yarı işlenmiş hammaddeye ek olarak ipek, at, hububat, şeker, tuz ve kurutulmuş gıda maddeleri gibi temel ürünlere kaydı. Quilon'un gerilemesinden sonra, daha güneyde, Malabar'ın sahil şeridinde yer alan Kalikut en önemli limandı. Kızıldeniz'le yapılan ticaretin önemli bağlantısı ve Hint Okyanusu'na gelen Çin yelkenlilerinin uğradığı başlıca limandı. Yerli tüccarlar Sumatra ve Cava'yla ticaret yapıyorlardı; bununla birlikte 15. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Kalikut'da 15.000'den çok Müslüman tüccar bulunuyordu. Doğu-Batı ticareti için Güneydoğu Hindistan'daki Çola devleti de önemliydi ve yerel Tamil tüccarlarıyla onların çeşitli anonim şirketlerine güçlü bir destek veriyordu. Değişik zamanlarda Çola, Sri Lanka ve Maldivler'i denetimi altında tuttu ve hatta Sumatra kadar doğuya akınlar düzenleyip, Srivijaya'nın burada sahip olduğu ticari üstünlüğü yok etti. Ticaretin büyük bir bölümü önemli oranda, Kançipuram tüccar sınıfının zenginliğinin temelini oluşturan yörenin yüksek kalitede dokuma üretimiydi.

12.2.2 Avrupa Ticareti

Avrupa, Avrasya ticaret dünyasının daha batıda kalan çeperinde yer alıyordu ve ticaretin türü, düzeyi ve finansal uygulamaların inceliği (veya bunun olmaması), bu çeper statüsünü birçok yüzyıl boyunca yansıttı. Bütün olarak bakıldığında, Avrupa hammadde –şarap, yün, kereste, balık ve kürk– üretmeyi sürdürdü ve ancak çok ağır bir şekilde ilerleyen daha mamul mallar üretimine başladı. O zaman bile İslam dünyasının ihtiyacı olan şeylerin çok azını yapıyordu ve muazzam ticari dengesizlik nedeniyle doğu ticaretinden talep ettiği ürünler için ödeme yapmakta sürekli olarak sorunlarla karşılaşıyordu. Avrupa'nın, 11. yüzyılda Amalfi ve Bari gibi limanlar aracılığıyla güneyden gelen Avrasya ticaret ağına erişmesi sağlandı. Bu dönemde

en önemli gelişme, Avrupa ticaretinin kuzeyde yeni yörelere yavaşça yayılmasıydı: Flander çevresi (kumaş endüstrisi yüzyıllarca büyük ölçüde İngiliz yünüyle desteklendi), İskandinavya, Baltık ve Rusya. Avrupa içinde yapılan kuzey-güney ticareti, Troyes ve Provins gibi kentlerdeki Champagne panayırları üzerinden yapılan yavaş ve pahalı kara ticaretiyle karşılanacak ölçüde küçüktü ve bunlar bile 12. yüzyılın sonlarında İtalyan tüccarlar gelene kadar yöresel panayırlar olmaktan öteye gidemediler. Akdeniz'den Kuzey Avrupa'ya yapılan ticari yolculuklar, gemiler düzenli uzun okyanus seferleri yapan İslam, Hint ve Çin gemilerinden farklı olarak Atlantik'in tehlikeleriyle baş edemedikleri için 13. yüzyılın sonlarından önce herhangi bir ölçekte yapılmadı.

Avrupa ticaretine 11. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar Kuzey İtalya kentleri hâkimdi. Venedik en önemlilerden biriydi, 1204'te Konstantinopolis'i yağmalamak üzere Batı Avrupalı bir "Haçlılar" birliğini finanse etmeden önce, Adriyatik üzerinde hâkimiyet kurmak amacıyla Bizanslılarla olan bağlantılarından yararlanıyordu. Başlıca rakipleri Pisa ve 13. yüzyılın ortasına gelindiğinde Karadeniz ticaretine hâkim olan Cenova'ydı. Bu kentlerin ticari faaliyetinin çoğu, iç kesimlerde Lombardiya'nın imalatçı kentleriyle, özellikle de Milano'yla yapılıyordu. Alman yerleşmeleri Kuzey Avrupa'da doğuya doğru yayılınca, yaz mevsiminde Lübeck, Rostock, Stettin ve Riga gibi kentler arasında yapılan yolculuklarla Baltık'ta bir ticaret ağı gelişti. Yapılan ticaret temel olarak doğu ormanlarının ürünleri –kürk ve kereste– üzerineydi ve (çoğunun nüfusu 1000'den az) birkaç büyük kasabanın egemen olduğu Hansa Ligası tarafından organize ediliyordu. 15. yüzyılda ticaret Flander ve Hollanda kentlerini beslemek üzere hububat (başlıca çavdar) temin edilmesine kayıncaya kadar Alman kentleri bu yörelerin giderek artan rekabetiyle karşılaşmadı.

Avrupa'nın ticaret seviyesi, 15. yüzyıla gelindiğinde 500 yıl öncesine göre çok daha gelişmiş olmakla birlikte, Avrasya ölçülerine göre hâlâ çok gerideydi. 1400'de bile Venedik'te yaz mevsiminde yaklaşık 5 tanesinin Levant'a doğru sefere çıktığı sadece 20 tüccar kadırgası bulunuyordu. Cenova da yaklaşık aynı sayıda kadırgayı ve Katalan ticaret kenti Barselona biraz daha azını sefere gönderiyordu. Getirilen kargonun toplam miktarı, yaklaşık olarak küçük bir modern şilep kargosunun aynısı olan 4000 ton civarındaydı. Ticari uzmanlaşma seviyesi de düşüktü. Champagne panayırları hemen hemen bütün işlemler takasla yapılacak şekilde düzenlenmişlerdi. Avrupa'da para yerine kullanılacak altın ve gümüşün yokluğu nedeniyle takasın hayati önemi vardı. Başta gelen altın sikkeler, İslam *dinar*'ı veya Bizans *nomisma*'sıydı. Ticaretin büyümesine rağmen, 1252'de Cenova'da *genovivo*, hemen ardından hızla Floransa'da *florin* ve Venedik'te *dukat* kesilene kadar yeni altın sikke kesilmedi. Kesilen sikkelerin miktarı genelde çok azdı ve gümüş sikkeler kesildikleri yerin yakın çevresinde nadiren dolaşıma giriyordu. Temel sorun 15. yüzyılın sonlarında Orta Avrupa'daki madenler açılana kadar Avrupa'da çok az altın ve gümüş olması ve olanın da önemli bir bölümünün İslam dünyasından alınan

malları ödemek üzere doğuya akmasıydı. 14. yüzyılın ortasında Fransa'daki darphaneler gümüş olmadığı için üretimi durdurmak zorunda kaldılar. Bu nedenle sikke ayarının düşürülmesi kaçınılmaz oldu. 1250-1500 arasında 240 "peni"deki gümüş miktarı Fransa'da 80 gramdan 22'ye ve Milano'da 70 gramdan 9'a düştü. İslam dünyasıyla kurulan ilişkiler sayesinde İtalya'daki tüccarlar yavaş yavaş onların daha gelişmiş ticari uygulamalarından bazılarını benimsediler. Poliçeler İtalya'da ilk defa 1300 dolaylarında kullanıldı ve 50 yıl içinde uzun mesafelere yapılan ticarette sıradanlaştı. Kuzeyde yapılan Hansa kentlerinin ticareti temelde hâlâ takasa dayanıyordu ve kredi çok nadirdi. Çift kayıtlı defter tutma yöntemi*; İtalya dışında alışılmadık bir uygulamaydı ve 16. yüzyıla kadar kuzeyde hiçbir şekilde kullanılmadı. Kilise otoritelerinin (İslamda olduğu gibi) karşı çıkmasına rağmen borç veriliyordu, ama riskler yüksekti. 1341'de İngiltere kralı III. Edward borçlarını ödemeyi reddediverince sonuç Floransa'daki Peruzzi ve Bardi ailelerinin 5 yıl içinde iflası oldu.

12.2.3 Ticaret Dünyası

15. yüzyıla gelindiğinde Avrupa, Avrasya dünyası içinde hâlâ önemsiz bir bölgeydi. Bununla birlikte ticaret artık hem çeşitlilik hem de hacim olarak büyüdüğü için 1000 yıl öncesine göre çok daha gelişmiş bir seviyede yürütülen, giderek bütünleşmiş bir ticaret dünyasının özelliklerinden bazılarını paylaşıyordu. Çin'in güney kıyı kesimi, Bengal, Nil, Kuzey İtalya ve Flander gibi yerlerde bulunan büyük kentlerin çevresinde yer alan tarım kent pazarlarının taleplerini karşılamak üzere büyük ölçüde ticarileşmişti ve köylüler kiralarını mal yerine daha çok nakit olarak ödüyorlardı. Daha uzak yörelerde geçinmek üzere yapılan tarım hâlâ devam ediyordu. Ticari ve endüstriyel gelişme birçok yörede aynıydı; örneğin Flander ve Güney Hindistan'da bulunan Kançipuram'da uzmanlaşmış dokuma üretimi. Fakat Çin'de ve Hindistan'daki endüstrileşme ve ticarileşme seviyesinin Avrupa'dakinden çok daha yüksek olduğuna pek şüphe yok. Çin nüfusunun yaklaşık onda biri kentlerde yaşıyordu, bu 1800'de Britanya'da görülen oranla aynıydı. Venedik, Aden, Kalikut ve Malakka gibi yarı bağımlı (veya bağımsız) ticaret kentleri her yerde ticaret ağlarının odak noktalarında yer alıyorlardı. Bu kentler, özellikle de Avrupa dışında bulunanlar, iş yapan çok farklı gruplara bağlı tüccarlarıyla kozmopolit kentlerdi. 15. yüzyıla gelindiğinde Malakka Akdeniz, İç Asya, Doğu Afrika, Hindistan, Çin, Japonya ve Güneydoğu Asya'nın tümüyle ticaret yapıyordu ve kentte 84 farklı dil konuşuluyordu. Hükümdarlar, yaratmış oldukları zenginlik büyük bir gelir kaynağı sağladığı için bu kentleri desteklemekten genellikle memnundu. Devlet çeşitli roller üstleniyordu; Venedik'te gemiler inşa edip daha sonra onları tüccarlara kiralıyordu, Çin bazen aynısını yapıyordu, ama genellikle tüc-

* Her şeyin bir kez giriş, bir kez çıkış olmak üzere iki kez kayda alındığı defter tutma yöntemi (ed.n.).

carları kendi risklerini üstlenmekle başbaşa bırakıyordu. Zamanla politik riskler değişti, ticaret modellerinde kaymalar oldu, yeni yollar açıldı ve eskileri önemini yitirdi ve böylece farklı kentlerin refah düzeyi yükseldi ve düştü. Ancak yine de Avrasya'da ticaret seviyesinin hacmi gelişiyordu ve ticaret ağları, yavaş yavaş, daha sıkı bir şekilde bütünleşmeye başlamıştı. Bunun sonucu, bir bölgede gerçekleşen olayların ve sebep oldukları yıkımların sistem boyunca her yeri etkileyecek şekilde gittikçe artarak yayılıyor olmasıydı.

12.3 Bilim ve Teknoloji: Çin

Avrasya giderek karmaşık bir ticari ilişkiler ağıyla birbirine bağlanınca aynı şekilde hiçbir yer bilimsel ve teknolojik değişimin tekelini elinde tutamaz oldu, bu da, tıpkı ipek üretiminde Çinlilerin başına gelmiş olan yolla yayıldı. Yine de 17. yüzyıla kadar Çin'in ve, çok daha küçük bir oranda, İslamın Avrasya'da yer alan en büyük bilgi, yaratıcılık ve teknik ilerleme alanları olduklarına hiç şüphe yok. Bu tür bir iddia, "bilimsel yöntem" ve "rasyonellik"i sadece klasik Yunan'a ve nihayetinde "Batı"ya özgü olarak gören kalıplaşmış "Batı uygarlığı" bakış açısına ters düşüyor gibi görünebilir. Böyle anlatılarda "Doğu" büyük ölçüde bilim dışı ve durağan olarak değerlendirilir. Bu, eski Yunan kültürüne saçma bir şekilde olduğundan daha fazla değer veren ve tüm diğer geleneklerin değerini küçük gören genel eğilimin bir parçasıdır. (Antik) Yunan'ın bazı alanlarda önemli olduğuna kuşku yok; örneğin Öklid geometrisi Avrasya'nın herhangi bir yerinde olandan çok daha gelişmişti. (Çin, İslam dünyasının büyük bir çoğunluğuyla birlikte cebirde çok daha güçlüydü.) Yine de Yunanlar (Avrupa'da 16. yüzyılın sonlarına kadar etkili olan) Ptolemeus astronomisinin* kristal semavi küreleri gibi veya, optikte, ışık ışınlarının nesneden değil gözden çıktığına inanmış olmak gibi çok temel yanlış yorumlar yapabiliyorlardı. Çinlilerin yaptığı çalışmaların, organik bir materyalizmin ağırlıkta olduğu Avrupa'daki mekanik, indirgemeci görüşü geçersiz kıldığı kuşkuya yer bırakmayan bir vakaydı; olguların anlaşılabilir bir evrensel örüntü içinde ilişkilendirildiği çok daha bütünlüklü† bir bakış açısı. Çinliler bu nedenle atomizm ve mekanik etkileşimden çok, alan teorileri ve uzak bir yerdeki eylemle ilgileniyordu. Bu ölçümlendirme ve sınıflandırma yapmayı zorlaştırmıyordu ve Çinli "ilim adamları" (MS 130'dan beri kullanılan) sismograf‡ ve aynı esnada

---

* Dünya'nın evrenin merkezi olduğu ve Güneş ile gezegenlerin Dünya'nın etrafında bir çember içinde döndüğünün çok açık olduğu düşüncesi; çünkü bu düşünceye göre, çember kusursuz bir geometrik biçimdi, bu yüzden göklerin formu da kusursuz olmalıydı (ed.n.)

† Holistik (ed.n.)

‡ Çinli gökbilimci ve matematikçi Chang Heng'e ait ilk sismograf aygıtı, ağzı açık sekiz kaplumbağadan oluşan bir dayanağın etrafına monte edilmiş sekiz ejderhadan meydana geliyordu. En küçük bir sarsıntı dayanağın içinde yer alan sarkacı harekete geçiriyor ve bronz bir top ejderin ağzından kurbağanın ağzına çınlayarak düşüyordu (ed.n.)

geliştirilen ondalık olarak derecelendirilmiş sürgülü çap pergeli (kademeli vida yöntemi) gibi karmaşık aletleri yapabiliyorlardı.

Çinlilerin diğer herhangi bir alandan çok daha ileride oldukları bir alan astronomiydi. İlk güneş tutulması gözlemi, MÖ 1361'de kuyrukluyıldızların ilk kez kaydedilmesinden ("Halley kuyrukluyıldızı" olarak adlandırılan MÖ 467'de tanımlanmıştı) 300 yıl kadar sonra yapılmıştı ve MS 635'e gelindiğinde Çinli gözlemciler kuyrukluyıldızların kuyruklarının daima güneşten uzak bir noktayı işaret ettiğini* biliyorlardı. MÖ 28'den itibaren güneş lekelerinin kaydı sistematik olarak tutuluyordu; bu, Rönesans Avrupa'sında bu olguyu kimin "keşfettiği" çekişmelerinden 1500 yıl kadar önce gerçekleşmişti. Daha da önemlisi MÖ 1400'de bilinen ilk kayıt da dahil olmak üzere nova† ve süpernova‡ kayıtlarıydı (günümüz gökbilimcileri bu kayıtları hâlâ kullanıyor) ve sadece Çinlilerin ve Japonların kayıtları sayesinde bilinen, MS 1054 Crab nebulasını yaratmış olanın kaydıydı. MS 8. yüzyıl gibi erken bir tarihte Çinli bilim adamları güney yarımküre takımyıldızlarının haritasını çıkarmak üzere Cava'ya ve diğer adalara keşif gezileri yapıyor, MÖ 350 gibi erken bir tarihte yıldızların yerlerini derece cinsinden belirliyorlardı. Modern gökbilimi, İslam dünyasının altazimut§ sisteminden ve Yunanların ekliptik¶ koordinatlarından çok Çinlilerin ekvatoryal çerçevelerini ve koordinatlarını kullanıyor. Bunlar, 13. yüzyılda Çin'e giden ve başında Müslüman gökbilimci Cemaleddin'in bulunduğu bir bilim heyetinin hazırladığı Arapça metinlerden bilgi edinen Tycho Brae'nin 16. yüzyıl sonlarında yazdığı esere dayanır. Çinlilerin zaman ölçümleri aynı derecede önemliydi. Mısır ve Mezopotamya'da bilinen su saatlerini, günümüzün tüm zaman gösteren aletleri ve kol saatleri için büyük bir öneme sahip olan saatin rakkas çarkının sekteli hareketini idare eden takımı [veya maşalı tertibatı] geliştirmek suretiyle uyarladılar. Bu, Avrupa'da benzer düzeneklerin kullanılmaya başlamasından 600 yıl önce, ilk defa MS 725'te Budist keşiş İ-Hsing tarafından geliştirildi. Fakat Çin saatleri 14. yüzyılda Avrupa'da geliştirilen daha gelişmiş tam anlamıyla mekanik saatler yerine su mekaniğiyle işleyen saatler olarak kaldılar.

Çin biliminin ve teknolojisinin gücü, sorunlara pratik çözümler getirmekte ve böylece ekonomide ve toplumda kayda değer değişimler yaratmaktaydı. İlk değişimlerden biri atların yük çekebilmeleri için etkili bir koşum tarzının geliş-

---

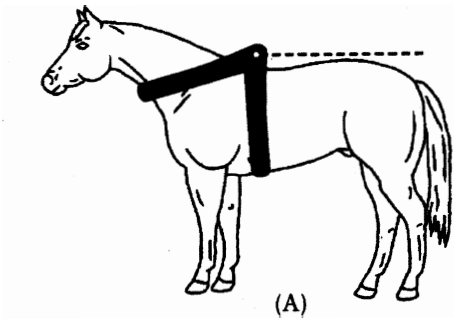
* 2004'te NASA'ya ait Stardus sondası Wild 2 adı verilen kuyrukluyıldızdan örnek parçacıklar topladı. İçerdiği bileşenlerin incelenmesi, bir kuyrukluyıldızın ancak Güneş Sistemi'nin serin kıyılarından çok uzakta oluşabileceğini gösterdi (ed.n.)

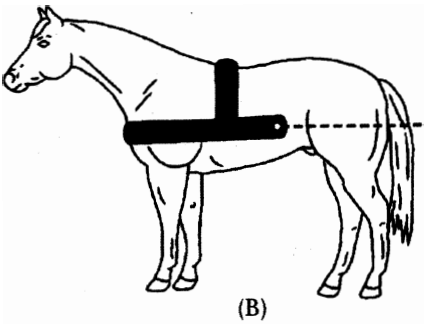
† Parlaklığı geçici olarak normal düzeyinin birkaç bin ile 100 bin katına çıkan patlayan yıldızlar sınıfının adı (ed.n.)

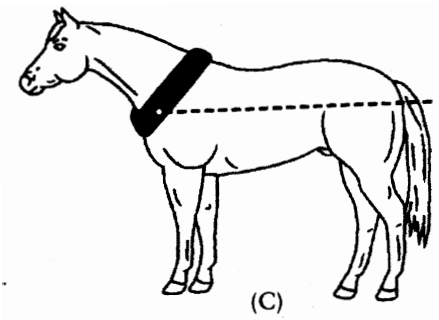
‡ Şiddetle patlayan ve bunun sonucunda parlaklığı aniden normal düzeyinin yüz milyonlarca katına çıkan yıldızlar sınıfının ortak adı (ed.n.)

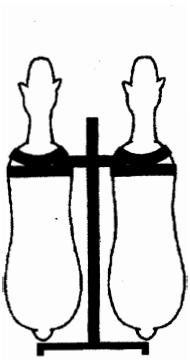
§ Gökcisimleri ölçümlerinde kullanılan alet (ed.n.)

¶ Güneşin bir yıl içinde çizdiği büyük daireye tutulum dairesi denir. Yer'in Güneş çevresindeki yörüngesinin gökküre üzerindeki izdüşümü (ed.n.)

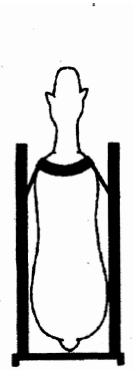

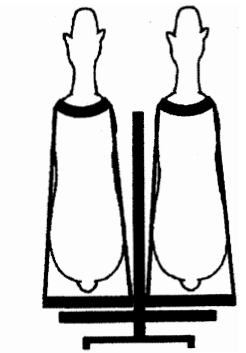

(A) Eski tip boyun ve göğüs koşum takımı
(B) Modern göğüs-kayış (kolan) koşum takımı
(C) Modern hamut koşum takımı
(D) Boyun koşumunun yukarıdan görünüşü
(E) Göğüs-kayış (kolan) koşumunun yukarıdan görünüşü
(F) Hamut koşumunun yukarıdan görünüşü
(G) Bir araba vagonuna iki at koşmak üzere araba falakası kullanımını gösteren hamut koşum takımının yukarıdan görünüşü

Çizim 5: At Koşumlarının Tipleri

tirilmesiydi. Atlar önceleri öküzler, inekler ve mandalar için kullanılmakta olanlardan türetilmiş bir boyun ve göğüs kayışından oluşan koşum takımıyla kontrol ediliyorlardı. Boynu gövdeyle birleştiren boyun omurgalarını geriye doğru çektiği için öküzlerde etkili olan boyunduruk ilkesine göre çalışıyordu. Fakat atlarda, hayvan daha fazla güç kullandığı zaman ana çekiş gücünün boyunduruğun nefes borusuna yaptığı baskıyla birlikte atın boğazına yüklüyordu. Hayvanın bu şekilde boğuluyor olması, atları tarla sürmek gibi ağır yüklerin çekilmesinde kullanışsız hale getiriyordu ve bu nedenle sadece savaş arabalarını çekmek gibi hafif işlerde kullanılabiliyorlardı. Etkili bir koşum takımı, çekiş gücünün toplandığı noktanın aşağıda, hayvanın iki yanında olmasını gerektiriyordu. Ancak bu da farklı bir araç tasarımını gerektiriyordu – hayvanların ortasına yerleştirilen bir araba oku* yerine hareket kâbiliyeti sağlamak amacıyla araba falakası† adı verilen tasarıma sahip iki yan araba okuna bağlanmalıydı. Bu sorunlar göğüs-kayış koşum takımına ve atların göğüsleriyle yatay bir çekiş yapmasını sağlayan araba oklarını tutan bir arka kayışa (kolana) sahip iki araba oklu bir araçla çözüldü. Bu sistem atların ağır yükleri, özellikle ağır toprakları yarabilen sabanları çekmelerini sağladı. 3. yüzyılda geliştirilmişti, ama Avrupa'da en azından MS 600'e kadar bilinmiyordu. İkinci gelişme, –hayvanın boynuna yastıklı bir boyunluğun geçirildiği, atın göğsüyle değil omuzlarıyla çekiş yapmasını sağlamak amacıyla araba oklarının omuz hizasına yerleştirildiği bir sistem olan– modern koşum takımıydı; bu, çok ağır yükler için çok daha nitelikli bir yöntemdi. Çin'de MS 500 dolaylarında kullanılıyordu, ama Avrupa'da bir 500 yüz yıl daha kullanılmayacaktı.

Çin'de, Avrupa'ya daha 1000 yıl boyunca ulaşmayan, MS 3. yüzyılda el arabasının icadı gibi geniş bir yelpazede başka icatlar da yapıldı. Dökme demir (Avrupa'da en erken 14. yüzyıla kadar yapılmıyordu) MS 6. yüzyıldan itibaren demir zincirli (Avrupa'da ilk olarak 1740'larda yapılan) asma köprülerin ve 610'da tonoz bölmelerine ayrılmış bir kemer köprünün yapımına olanak sağlıyordu. 1345'te Avrupa'da ilk kez inşa edilen bu tür köprü, Floransa'daki Ponte Vecchio'ydu. 1675 gibi geç bir tarihe kadar Ruslar köprü yapımında tavsiyelerde bulunmaları için Çinli uzmanlar kullanıyorlardı. Tuz ve doğalgaz için, yüzeyden 600 metre derine ulaşan yüksek kalite çelikten delgi (sondaj) matkabı kullanarak derin kuyuların açılması Szechwan'da başladı. Tuzlu suyu yukarı çekecek vanaları olan uzun bambu borular kullanılıyordu, 19. yüzyılda ilk Amerikan petrol kuyularında kullanılan yöntem gibi. Su gücü Avrasya'nın geri kalan kısmıyla aynı zamanda (MS ilk yüzyıl) geliştirildi, ama hububat öğütmek yerine aslında demir ve çelik endüstrisindeki çifte darbeli piston körüklerini çalıştırmak için kullanılıyordu.

---

* Hayvanlarla araba gövdesi arasındaki bağlantıyı sağlayan ve arabanın gidiş yönünü belirleyen ahşap düzenek (ed.n.)

† Araba okunun iki yanında (ucuna koşum takımlarının tutturulduğu) ve okun bitiminde bulunan ahşap düzenek (ed.n.)

Manivela,* ilk defa MS ilk yüzyıllarda ekinleri savurarak taneyi kabuğundan ayıran makinelerde sabit bir nokta etrafında dönen yelpaze için kullanıldı, ama 700 yıldan uzun bir süre Avrupa'da bilinmedi. 1200 dolaylarına gelindiğinde Çinliler manivela, bağlantı mili ve piston milini maden eritmek amacıyla kullanılan ve körükle yani hava basılarak işleyen ocaklarda ve demirhanelerde kullanılan "körük makineleri" üretmek için suyun gücüyle birleştirmişlerdi. (Buharlı bir makineyi meydana getiren bütün parçalara sahipti, ama ters yönde çalışıyordu.) Su gücü dokuma endüstrisinde, özellikle de çok uzun ve çok esnek ipek elyafı makinelerde kullanılmaya uygun olduğu için ipek üretiminde, yaygın biçimde kullanılıyordu. 1090'a gelindiğinde Çin'de, aynı bağlantıdan çıkan iki tür hareket üreten ipek eğirme makinesi bulunuyordu: Kozalar kaynar su buharına tutuluyor,† ipek elyafı halkalardan geçirilerek büyük bir kasnağın üzerine sarılıyordu; ipeği düzenli bir şekilde sarmak üzere tevzi kolunun erken bir modeliyle sevk korkuluğu da vardı. Aynı zamanda çıkrık makineleştirilmişti ve üç iğin‡ aynı zamanda çalıştırılması amacıyla bir aktarma kayışı geliştirilmişti.

Çinlilerin geliştirdiği icatların en önemlilerinden bazıları, denizciliğe ve navigasyona dairdi. Çin gemileri tasarım bakımından Avrasya'nın geri kalanındakilerden tamamen farklıydı. *Chhuan,* yani "Çunke"§ aslında tarih öncesi bambu saldan geliştirilmiş dikdörtgen bir kasaydı. Su geçirmez bölmeler elde etmek için ambarın çapraz bağlama ahşap perdelerle bölmelendirildiği parçalı bir yapısı vardı. Bu uygulama 19. yüzyılda gemi yapımcıları Çin teknikleriyle tanıştıkları zaman Avrupa gemilerinde benimsendi. Bu şekilde üretilen gemiler diğer yöntemleri kullanarak yapılanlardan hem daha çok büyüktü hem de kare biçiminde biten kıç sövesi, MÖ 1. yüzyıldan itibaren (Avrupa'da 1000 yıldan daha uzun bir zaman sonrasına, MS 1180'e kadar bilinmeyen) kıç-bodosu dümeninin kullanılmasına olanak tanıyordu. İlk baş ve kıç yelkenleri MS 3. yüzyılda geliştirilmişti ve gemilerin rüzgâr üstü gitmelerini sağlıyordu; bu, Avrupa'nın dört köşe seren yelkenli gemilerinin yapamadıkları bir şeydi. Çin yelkenli gemilerinin yetkinliği, Akdeniz'de 16. yüzyılın sonlarına kadar kullanılan, kürekleri forsaların çektiği çok kürekli kadırgalara Çin'in hiçbir zaman sahip olmadığı anlamına geliyordu. Çinlilerin yapmış olduğu nehir ve göllerde yapılan deniz savaşlarında kullanılan, yandan çarklı

---

* Çizgisel bir hareketi, dairesel bir harakete çeviren aygıt – örn. bir mile dik açıyla tutturulmuş bir kol (ed.n.)

† İpek liflerinin zarar görmemesi için İpek Böceği'nin henüz koza içinde olduğu sırada öldürülmesi amacıyla boğma denen işlemle kozalara buhar ya da sıcak hava verilmesi (ed.n.)

‡ Çıkrıklarda lifi eğirerek iplik haline getiren eğirme düzeneği (ed.n.)

§ Eski bir Çin yelkenli gemisi. Uzun pruvalı, kıç bölümü yüksek olan yelkenlinin, beş direği ve, ya keten ya da bambudan yapılmış tek çekişte jaluzi gibi açılıp kapanabilen dört yakalı yelkenleri vardı. Ortaçağ başlarında Endonezya ve Hindistan sularına kadar gidebiliyorlardı (ed.n.)

ayak değirmeniyle* çalışan teknelerdi. 12. yüzyıla gelindiğinde bu teknelerin, –her iki tarafta 11'er ve kıçta 1 tane olmak üzere– sayıları 23'e kadar çıkan çarkları bulunuyordu. Çin navigasyonu, manyetizmayı anlamaya ve çok doğru haritalara dayanıyordu. Manyetizmanın incelenmesi tamamen Çinlilere özgüydü ve Taocuların kehanetlere olan ilgisinden ortaya çıkmıştı. İlk pusulalarda (Müslümanlar tarafından "yüzen balıklar" diye biliniyorlardı) kuzeyi ve güneyi göstermek için balık şeklindeki bir demir parçası kullanılıyordu. Bunlar, mıknatıs taşına sürtmek yerine kuzey-güney doğrultusunda tutulurken akkor haline gelinceye kadar ısıtılarak mıknatıslanıyordu. Manyetik göstergelere ilk kesin atfin tarihi MS 83'tür, ama muhtemelen çok daha önceden beri kullanılıyorlardı. Avrupa'da ilk bilinen örnekler 12. yüzyılın sonlarına, kıç dümeninin Çin'den alınmasıyla aynı zamana tarihlenir. Bundan en azından 200 yıl önce Çinliler manyetik kuzey kutbunun hareket ettiğini ve gerçek kuzey olmadığını biliyorlardı. Avrupalılar manyetik kuzeyle gerçek kuzeyin denk gelmesi için bir süre pusulalarını düzenlemeye çalıştılar. Çinlilerin manyetizma hakkındaki bilgileri MS 4. yüzyıldan itibaren doğru koordinatlara sahip haritalar yapmalarını sağladı. 15. yüzyıla gelindiğinde gemiciler için yapılan Çin seyir haritaları, rotaları ve yön değiştirme zamanları ve yerleriyle birlikte eksiksiz pusula kerterizlerini gösteriyordu.

12.4 Bilim ve Teknoloji: İslamiyet ve Avrupa

İslam bilimde Yunan geleneğinin önde gelen mirasçısıydı ve bilimsel düşüncenin gelişmesi İslami kültürde önemli bir rol oynadı. Bu kısmen çok sayıda el yazmasının Arapçaya tercüme edilmesi sayesinde ve 813'te Bağdat'ta kurulan Beytü'l-Hikme (Bilgelik Evi) gibi kurumlarıyla Fatımiler zamanında Mısır'da kurulan benzer kurumlarda muazzam bilgi kaynaklarının toplanmasıyla oldu. Daha da önemlisi İslamiyetin doğuya doğru yayılması ve bu yayılmanın Hindistan'da birikmiş olan bilgiye ulaşılmasını sağlamasıydı. İslam âlimleri matematikte (Arap rakamlarını kullanmakla beraber) Hint hesap sistemini ve Hintlilerin (daha önce Çin'e yayılmış olan) sıfır kavramını benimsediler. 875'e gelindiğinde el-Harizmi cebirin temellerini atmıştı (bu nedenle adı Algoritmi'dir) ve 12. yüzyılın başlarına gelindiğinde (modern Batılılar tarafından şair Ömer Hayyam olarak daha iyi tanınan) Ömer Hayyam çoktan 3. dereceden (x^3) eşitlikleri 25 kategori olarak sınıflandırıyordu. Astronomide asıl ivme, 711'de Bağdat'ta tercüme edilen Hintlilerin *Siddhanta* adlı bilimsel eserinden ve 9. yüzyılda bilinen diğer eserlerden kaynaklanıyordu. Bununla birlikte temel sınırlama hâlâ egemen durumda olan Yunanların Ptolemeus astronomisiydi. Daha da önemli olan nihayet ışık ışınlarının yol aldıkları doğrultu hakkında Yunanların hatalarını düzelten İbn-el Haytam'ın optik konusundaki eseriydi.

---

* Büyük bir çarkın kenarına tutturulmuş basamakların üzerinde insanların ya da sürekli bir kayış üzerinde hayvanların yürümesiyle çalıştırılan değirmen (ed.n.)

İslam dünyası teknolojide birçok önemli gelişme kaydetti. Gemiler Çin "Çunke"leri gibi gelişmiş olmasa da Avrupa'dakilerden çok ileriydi. "Karavela" tipinde inşa edilmişlerdi; Kuzey Avrupa'da "clinker" tipinde inşa edilen gemiler bindirme kaplamalıyken onlarda uç uca bağlanıyordu. Yelken donanımının ana özelliği, direkten belli bir açıyla sallandırılmış bir serene takılan ve geminin rüzgâra karşı Avrupa'da kullanılan dört köşe yelkenlerden daha iyi yol almasını sağlayan Lâtin yelkeniydi.* Bu tekniklerin her ikisi de sonradan Avrupalı gemi yapımcıları ve denizciler tarafından benimsendi. İslam dünyasının her tarafında muazzam tersaneler ve limanlar inşa edildi –10. yüzyıla gelindiğinde Tunus'da 200'den fazla gemi için demirleme yeri vardı– ve Hindistan'a ve daha uzaklara denizden ulaşmak üzere tehlikelerin ve akıntıların işaretlendiği doğru seyir haritaları hazırlanıyordu. Su değirmeninin her üç tipi de –suyu altından alarak işleyen (Vetruvian), suyu yukarıdan alarak işleyen ve yatay olan– 9. yüzyıla gelindiğinde kullanılıyorlardı ve (Avrupa'da bilinen ilk örnekten 100 yıl kadar önce) 11. yüzyılda Basra'da ilk gelgit değirmenleri çalışmaktaydı. Askeri seferler için İslam dünyası ilk başta petrol ve katran karışımlarının kullanıldığı ve askerlerin yanmaya dayanıklı özel giysilerle korunduğu yangın çıkaran özel savaş teknikleri geliştirdi. 673'te Callinicus adında Baalbekli bir Suriyeli mimar bazı sırları yanına alarak Bizanslıların tarafına geçti. Bu sırlar "Rum ateşi†" olarak adlandırılan şeye dönüştü; bu adlandırma Batı Avrupalılar tarafından yapılmıştı, ama sırrın nereden kaynaklandığını bilen Bizanslılar tarafından kullanılmıyordu. İslam kuvvetleri güherçile ve damıtılmış petrol (İslam dünyasında çok ileri damıtma teknikleri vardı) kullanarak daha ileri formüllerle ve bronzdan yapılmış bir piston pompasının, yanan sıvıyı bir ağızlıktan püskürttüğü bir tür "alev makinesi"yle –*zarraya*– bu alanda yeni teknolojiler geliştirmeye devam ettiler.

Neredeyse İslam dünyasının tümündeki en dikkat çekici gelişme, tekerlekli araçların yerini develerin almasıydı. Daha bir 500 yıl alışılagelmiş olmasa da tek hörgüçlü deve muhtemelen MÖ 1500 dolaylarında Arabistan yarımadasında bir yerlerde ehlileştirilmişti. MÖ 100'den kısa bir süre önce, Kuzey Arabistan eyeri – yükün hörgüce binmeyip kaburgalara dağıtılması için hörgücün üstünde (oturak yerinde bir semer yastığı olan) ters V şeklinde bir çatma– geliştirilene kadar yüzyıllarca sütü için beslendiler. Bu eyer yük eyeri olarak kullanıldığı zaman yükler her iki tarafa bağlanıyordu. Bu, göçebe kavimlerin yerleşik toplumlar üzerinde derin bir etki yaratmış olan yeniliklerinin bir başka örneğiydi. MS 3. yüzyıla kadar Kuzey Afrika'dan İran'a dek tüm bölgede tekerlekli ulaşım ve döşenmiş yollar yaygındı, ama devenin önemli birçok avantajı vardı. Öküz, katır veya at beslemekten çok daha ucuzdu ve katırlarla atların koşum sorunlarının yarattığı sıkıntılar yoktu. Bu hayvanlarla ancak sınırlı miktarda yük taşınabiliyordu ve arabalar bir

* Pena yelken olarak da bilinen üç yakalı yelken. Daha önce kullanılan dört yakalı yelkenler tekneyi rüzgâr yalnızca arkadan geldiğinde hareket ettirebiliyordu. Latin yelkeni rüzgârı yandan alabilen ilk yelken türüydü (ed.n.)

† Suda hızla yayılarak düşman gemilerini yakma özelliği vardı (ed.n.)

devenin ihtiyacı olan nispeten az miktardaki donanımdan çok daha pahalıydı ve bakımları çok daha zordu. Bir deve bir günde iki misli yol alabiliyordu, yollara ihtiyacı yoktu ve bir kişi, arka arkaya bağlandıklarında yaklaşık altı deveyi güdebiliyordu. İlkel tekerlekle sağlanan taşımacılığın ve 19. yüzyıldan önce daha yaygın olarak kullanılan ve çoğu kez çukur izlerden başka bir şey olmayan feci durumdaki "yolların" terk edilmesi, bu nedenle ileriye doğru atılmış büyük bir adımdı. Altyapı yatırımları, yolların bakımını yapmaya çalışmaktansa köprüler ve kervansaraylara yoğunlaştırılabilirdi. Tekerlekli araçlarla yapılan taşımacılık daha etkin olduğu Anadolu gibi bazı yörelerde korundu. Ancak develerin kullanılması, çok sayıdaki avantajı nedeniyle İslam dünyasının merkezi konumdaki her yerinde hızlı bir şekilde ve çok geniş bir ölçekte yayıldı. Kuzey Afrika'ya doğru yayıldığında hörgücün önüne binicinin oturması için –binmek için uygun, ama yük taşımak için uygun olmayan– özel bir eyer geliştirildi ve ardından Sahra ötesi kervan ticaretinin gelişmesinde temel bir rol oynadı. İki hörgüçlü deve, daha doğuda, İran veya Afganistan'da tek hörgüçlü türden muhtemelen biraz daha önce evcilleştirilmişti. Mezopotamya kadar batıya ve aynı zamanda doğuya, Hindistan'a yayıldı ve Part ve Sasani imparatorlukları zamanında İpek Yolu'ndaki kervan trafiğinin temelini oluşturdu. İki türün melezleri daha çok işe yarıyor ve daha ağır yükleri taşıyabiliyorlardı, ama üremelerini sağlamak çok zordu. Tek hörgüçlü deve doğuya İslamiyetin yükselişiyle yayıldı ve iki hörgüçlü tür veya Baktriya türü kısa sürede Ceyhun Nehri'nin batısında nadiren kullanılır oldu.

İslamiyet, bilgi ve teknolojinin Hıristiyan Avrupa'ya yayılmasının başlıca yoluydu. Avrupa Yunan bilimi, Aristoteles ve hayati önemde birçok teknolojiyle, (aslında Hint rakamları olan) "Arap rakamları", sıfır kavramı, çift kayıtlı defter tutma yöntemi ve ticari kredinin çeşitli şekilleri gibi gelişmelerle birlikte bu yolla tanıştı. İslamiyetin etkisi sayısız kilit kelimenin Arapçadan türetilmesinden izlenebilir: Müslin, moher [tiftik], damasko [Şam ipeği], arsenal [tophane], amiral, alkol, alkali, şeker, şurup, şerbet, safran ve (kâğıt için) ream*(*rismah*'dan). İspanya'da önemli teknolojiler için kilit kelimeler Arapça'dan türetilmişlerdi: *Tahona* (değirmen), *acena* (suyla dönen çark), *acequia* (sulama kanalı). İslam ve Kuzey Avrupa kültürlerinin en çok birbirine yakınlaştıkları, bu bilginin aktarımında çok büyük bir önemi olan iki yer İspanya (özellikle Toledo) ve Sicilya'ydı. Avrupalılar, ancak (Avrupa'da Avicenna olarak bilinen) İbn Sina'nın eseri ve (Averrhoës olarak bilinen) İbn Rüşd'ün yorumu aracılığıyla Aristoteles'in farkına vardılar. Bunun tüm Avrupa düşüncesinin, özellikle de Aquinas gibi farklılık yaratanların düşüncelerinin, gelişmesinde çok önemli bir yeri vardı. Ayrıca, İslam eğitim kurumları, üniversitenin gelişmesi için modeldi ve ders içeriğinin dağılımı ve eğitim yöntemleri büyük ölçüde özdeşti.

Avrupa'nın geri kalmışlığı, yaklaşık olarak 400-1000 arasında hemen hiçbir madenin kullanılmamasından ve bu tarihten sonra bile kullanım düzeyinin düşük

* 480 veya 500 tabakalık kâğıt topu (ç.n.)

olmasından anlaşılır. Önemli bir gelişme, toprağı sabanın açtığı iz [karık] doğrultusunda yarması için dikey bir bıçağın ve keseği kenara atmak için yatay bir saban demiriyle belli bir açıdaki çevirme tahtasının biraraya gelmesiyle ortaya çıkan ağır sabanın kullanılmasıydı. Bu alet çok daha ağırdı; toprağı sürmek daha zordu ve 8 öküz gerektiriyordu. Hiçbir köylü bu kadar çok hayvana bakamazdı ve bu yüzden bir grup olarak bakılması ve kiraya verilmesi gerekiyordu. At koşum takımının geliştirilmesi, yaklaşık olarak 1100'den sonra atların çektiği sabanlara geçilmesine doğru yavaş bir değişime yol açtı. Ağır sabanın daha hafif sabanlara karşı Kuzeybatı Avrupa'nın ağır topraklarına daha uygun olmanın dışında özel bir avantajı yoktu; diğer yerlerde çiftçiler 2 öküzün çektiği daha ucuz ve kullanımı ve bakımı daha kolay, toprağı fazla derin açmayan sabanla idare edebilmişlerdi. Aynı zamanda Avrupa, ata binmek üzere üzengiyi benimseyen Avrasya'daki son yerdi. Üzengi muhtemelen göçebe gruplar tarafından Orta Asya'da bir yerlerde geliştirilmişti ve MS 3. yüzyılda Hindistan'da biliniyordu. Çin'e İpek Yolu'ndan ulaşmıştı ve 477'ye gelindiğinde burada tüm ayağı içine alacak şekilde geliştirilmişti. Batıya doğru gitmesi 200 yıl almıştı ve 694'e gelindiğinde İran'da biliniyordu. Avrupa'da ilk kez 730'larda Frank orduları tarafından kullanıldı. Üzenginin faydası binicinin attan düşmesini daha da zor hale getirmesiydi, fakat sonuçta bunun Avrupa "feodalizm"ine neden olduğu düşüncesi, bön bir teknolojik determinizmdir. Avrasya'nın geri kalan kısmında böyle bir şeye neden olmamıştı. "Feodalizm" 9. yüzyıl ve sonrasında Avrupa'daki özel sosyal ve ekonomik şartların sonucuydu. Demir nalların kullanılması da Orta Asya'dan Çin'e, İslam dünyasına, Bizans'a ve nihayet 10. yüzyıl dolaylarına gelindiğinde Batı Avrupa'ya yayıldı.

Avrupa yavaş yavaş yeni teknolojileri benimsedi. En önemlilerinden biri su değirmeniydi; 1086'da İngiltere'de 5624 tane bulunuyordu, ama tahılı uzak mesafelere taşımak o kadar zordu ki birçoğu pek kullanılmıyordu. Su değirmenlerinin kullanılması yavaş yavaş yaygınlaştı. 9. yüzyılın ortasından itibaren Fransa'da bira için malt yapımı ve 11.-12. yüzyıllara gelindiğinde kenevir için presleme değirmenleri ve kumaş kasarlamak için kullanıldı. İslam dünyasında yel değirmenleri yaklaşık olarak 10. yüzyıldan itibaren gelişti, fakat dikey milleri vardı. Avrupa'ya has gelişme muhtemelen ilk defa 12. yüzyılda İngiltere'de kullanılan yatay milli yel değirmeniydi. 13. yüzyıla gelindiğinde Ypres'in çevresinde 120'den fazla bu tür değirmen bulunuyordu. Hepsinden önemlisi, Avrasya'nın başka bir yerinde genellikle 1000 yıldan beri kullanılan teknolojilerin Avrupa'da benimsenmesiydi. Birçoğu İslam aracılığıyla buraya ulaşmıştı. Sivri kemer (Gotik mimaride önemli bir yeri vardı) Amalfi üzerinden İslam dünyasından geldi. Avrupa'da, özellikle de Venedik'teki cam yapımcılığı 13. yüzyılın sonlarında Levant'tan geldi. Benzer şekilde 1277'de, Toledo'da, zamanı gösteren aletler hakkında, Arap İspanya'sında 11. yüzyıldan beri kullanılan cıvalı bir maşa tertibatlı, ağırlıkla çalışan saat fikrini içeren, Arapça bir metnin tercüme edilmesi Avrupa'da zamanı gösteren aletlerin

gelişmesi için büyük bir öneme sahipti. Diğer teknolojiler Çin'den geldi. 12. yüzyılın sonlarına gelindiğinde manyetik pusula ve kıç dümeni kullanılmaktaydı, ama 13. yüzyılın sonları, dökme demirden yapılan tonoz bölmelerine ayrılmış kemer köprüye kadar birçok Çin tekniğinin benimsenmesi bakımından can alıcı bir öneme sahipti. Bu nedenle Avrupa 15. yüzyıla gelindiğinde teknolojide Avrasya'nın geri kalan her yerinde gerçekleşen gelişmeleri yakalamaya başlamıştı.

12.5 Kâğıt, Matbaa ve Barut

Dünya tarihi üzerinde büyük bir etki yaratacak olan Çin teknolojik gelişmelerinin üç tanesi kâğıt, matbaa ve baruttu. Çin'de 1. ve 9. yüzyıllar arasında geliştirildiler, ancak önce İslam dünyasına ve sonunda Hıristiyan Avrupa'ya olmak üzere batıya doğru yayılmaları uzun zaman aldı.

12.5.1 Kâğıt

Kâğıdın icadından önce toplumlar yazı yazmak için hepsi önemli dezavantajlara sahip az sayıda malzeme tarafından sınırlandırılmışlardı: Taş üstüne oymak (taşıması neredeyse imkânsız), ağaç kabuğu (çok kırılgan), kil tabletler (ağır), papirüs* (kırılgan) ve parşömen† ya da vellum‡. Vellum daha dayanıklı ve kâğıttan daha iyi bir yüzeye sahip olmakla beraber, tek bir kitap yazmak için 200'den çok hayvanın derisi gerekebiliyordu ve Avrupa'daki manastırlar uygun hayvan derileri kalmadığı için çoğu kez kitap yapmayı durdurmak zorunda kalmışlardı.

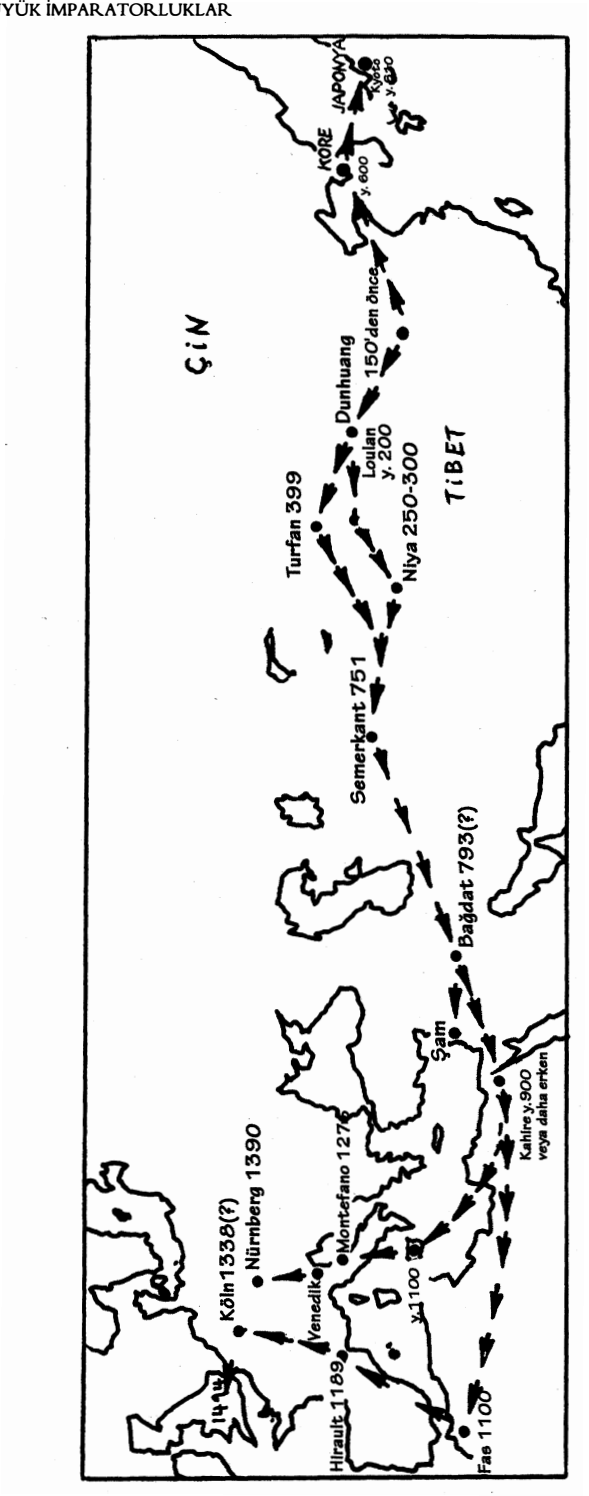
Kâğıt Çin'de MS 105 dolaylarında Han sarayının bir görevlisinin denetimi altında geliştirildi. En eski tipi, ham elyafin (özellikle dut ağacının kabuğu, defne ve ot) ve paçavraların bir karışımından oluşuyordu. Elyaf 100 gün suda bekletiliyor, varsa dış kabuklar ayıklanıyor, kâğıt hamuru kireçle karıştırılıyor, 8 gün kaynatılıyor ve tekrar tekrar yıkanıyordu. Daha sonra süzülüyor, yumuşak bir hamur elde edene kadar dövülüyor, ağartılıyor, yıkanıyor ve kolalanıyordu. Kâğıt yapmak için bir çerçeve, bu karışımın olduğu tekneye daldırılıyor, suyu akıtılıyor ve ısıtılmış bir duvarın üzerinde kurutuluyordu. Teknikler zamanla geliştirildi. Çin'de kâğıt kullanımı 100 yıl içinde yaygın bir hale gelmişti. İpeğin aksine kâğıdın üretim yöntemleri gizli tutulmaya çalışılmadı ve kağıt hızla Orta Asya'ya yayıldı; 7. yüzyıla gelindiğinde Kore ve Japonya'ya, bir süre sonra da Hindistan'a ulaştı. Çin etkisi T'anglar zamanında batıdaki en uç noktaya ulaşmış olduğu zaman,

---

* Nil sahillerinde yetişen bir tür sazdan işlenenerek üretilen ve kâğıt gibi kullanılan malzeme (ç.n.)

† Üzerine yazı yazmak veya resim çizmek amacıyla özel olarak hazırlanmış hayvan derisi; tirşe ya da rak. Yapımı zor ve pahalı olduğu için gerekli oldukça kazınıp üzerine yeniden yazı (palimsest) yazılır (ed.n.)

‡ Büyük değer taşıyan yapıtlar için özellikle dana ve koyun derisinden hazırlanmış kaliteli, ince parşömen (ed.n.)

Harita 38: Kâğıdın Çin'den Yayılması

Semerkand'da yaklaşık 650'den beri kâğıt üretiliyordu. Yörenin, özellikle 751'deki Talas Savaşı'ndan sonra, İslam askerleri tarafından fethedilmesinin sonucu kâğıt teknolojisinin batıya aktarılması oldu. İslam askerleri esir aldıkları Çinli işçileri Bağdat'a götürdü ve bu işçiler 793'te burada bir kâğıt fabrikası kurdu. Kâğıt İslam dünyasında hızla parşömenin ve aynı zamanda Mısır'da uzmanlaşmış papirüs kullanımının yerini aldı; Kuzey Afrika'ya yayıldı ve 10. yüzyıla gelindiğinde İslam İspanya'sına ulaştı. Müslüman kâğıt üreticilerinin karşılaştığı sorun uygun ağaç kabuklarının yokluğuydu ve bu nedenle daha sonra paçavra oranı artırıldı. Bu, kâğıt kalitesini düşürdü. Avrupa kâğıt kullanımını benimsemekte yavaş davrandı. Hem 1145'te Sicilya Kralı II. Roger, hem de 1221'de Almanya'da II. Frederick resmi dokümanlarda kâğıt kullanılmasını yasakladı. Hıristiyan Avrupa'da ilk kâğıt fabrikası 1276'da İtalya'da kuruldu. Teknoloji İslam dünyasından geldi ve Avrupa'nın icadın aslında Çinlilere ve 1000 yıldan daha öncesine ait olduğu hakkında hiçbir fikri yoktu. Fransa, İtalya ve Almanya 14. yüzyılda kâğıt yapmaya başladı, ama İngiltere'de 1495'e kadar kâğıt fabrikası yoktu ve 1586'ya kadar Hollanda'da da olmadı. Avrupa kâğıdının sorunlarından biri, karışımda kullanılan paçavra oranının daha yüksek olması nedeniyle kalitesinin çok düşük olmasıydı. Üretim süreci, giderek artan talep nedeniyle paçavraların yerini odun hamurunun aldığı 19. yüzyıla kadar neredeyse hiç değişmedi ve bu yapıldığında kalite daha da düştü.

12.5.2 Matbaa

Kâğıdın gelişimi olmasa, baskı yapılması imkânsız olabilirdi. Tahta bloklar kullanılarak yapılan ilk baskı, muhtemelen 700 dolaylarında Çin'e tarihlenir. Baskının iki çok erken örneği de Kore ve Japonya'dan gelmiştir. İlki, 751'e tarihlendirilen Pulguk-sa Tapınağı'ndan bir Budist büyüsüdür ve 754-770 arasında, bir milyondan çok Budist *dharani*si, yani özdeyişi Japonya'da basılmış ve özel tapınaklara ve stupalara konmuştu. Günümüze ulaşan tam anlamıyla basılmış ilk kitap 868'e tarihlendirilen, Orta Asya'da İpek Yolu'ndaki Tunhuang kaynaklı (Mahayana Budacılığının klasiklerinden biri olan) *Diamond Sutra*'dır.* Geniş ölçekli blok baskının gelişimi 10. yüzyılın sonlarında Çin'de gerçekleşti. Budistler (9. yüzyılın ortasındaki takibatlara rağmen) *Tripitaka*'nın, Budist yasaların, altı farklı baskısını yapmışlardı ve her baskı 80.000'den fazla tahta blok gerektirmişti. Hükümetin mali destekte bulunduğu Ulusal Akademi "Konfüçyüs" klasiklerini bastı ve Taocular da tüm kendi yasalarını bastılar. Çok hızlı bir şekilde basılan kitaplara tarih, coğrafya, tıp, felsefe, şiir ve nesir eklendi. Her kentte kitapçı dükkânları vardı ve kuşkusuz Çin, çok küçük bir elit dışında da okuryazarlığın yaygın olduğu dünya üzerindeki ilk toplumdu. Basılan kitapların sayısındaki artış dikkat çekici bir kâğıt talebine yol açtı. 1100'lere gelindiğinde başkente sadece bir eyaletten (Hsin-an) her yıl gönderilen kâğıt, 7 farklı türden olmak üzere 1,5 milyon tabakadan fazlaydı. Kâğıt

* Elmas Sutra (ç.n.)

fabrikalarının her birinde yaklaşık 1000 işçi çalışıyordu ve uzunluğu yaklaşık 150 metre olan kâğıt ruloları üretebiliyorlardı.

Tahta blokların oyulması ve hazırlanması uzun zaman alıyordu, ancak çok etkiliydiler. Matbaacılar her gün yaklaşık 2000 çift sayfa basabiliyorlardı ve her blok yaklaşık 15.000 basım ve rötuş yapıldıktan sonra bir 10.000 baskı için daha kullanılabiliyordu. Tahta bloklar Çin yazısı için özellikle uygundu, depolanabiliyorlardı ve bir defada oldukça küçük tirajların düzenli olarak basılmasına son derece uygunlardı. Matbaacılar kandil isinden sabit bir mürekkep geliştirmişlerdi. Bu, Avrupa'da "Hint mürekkebi" olarak yanlış biliniyordu. Çok renkli baskı 12. yüzyıla gelindiğinde alışıldık bir şeye dönüşmüştü. 1040'larda Pi Sheng, seramikten yapılmış hareketli harfler takımı* geliştirdi. Tahtadan yapılmış hareketli harfler takımı daha zor yapıldı, ama 1300 dolaylarında sorunların birçoğu Wang Chen tarafından çözümlenmişti ve harfler takımı, yaklaşık 2 metre çapında döner bir tabladaki bölümlere yerleştiriliyordu. 1322'ye gelindiğinde Ma Ch'eng'te, 100.000'in üzerinde hareketli harfler takımı kullanılmaktaydı. Hareketli harfler takımının kullanımını belli sınırlar içinde tutan ve böylece tahta blok baskısını verimli kılan, Çincenin gerektirdiği harflerin muazzam sayısıydı.

Matbaanın Çin'den batıya doğru yayılmasının izini sürmek, kâğıt kullanımının izini sürmekten çok daha zordur. Uygurlar Sogdcadan türetilmiş alfabelerini kullanarak (ancak başlıklar ve sayfa numaraları Çinceydi) Çinlilerin tahta bloklarıyla 9. yüzyılda kitap basıyorlardı. Matbaanın kullanılması muhtemelen buradan Moğollara ve ancak Moğol İmparatorluğu zamanında batıya yayıldı. 1294'te İran'da ve yine aynı yıllarda Almanya'da da kullanılıyordu. 14. yüzyılın başlarına gelindiğinde, Doğu Avrasya'dan 600 yıl kadar sonra, dini matbuat ve blok baskı kitaplar Avrupa'da oldukça yaygın bir şekilde biliniyordu. Teknikler Çin'de kullanılanlarla tıpatıp aynıydı. Matbaadaki can alıcı gelişme, hareketli metal harfler takımının kullanılmasıydı. Bu, ilk defa yönetimin 1403'te Matbuat Dairesi'nde bir Harf Döküm Bürosu kurduğu Kore'de yapıldı. Metal harfler üretmek için kullanılan teknikler sikke kesilmesinden uyarlanmıştı ve kitaplara çok büyük bir talep olduğu için ve baskı adetlerinin giderek artan sayısı nedeniyle gerekliydi. Avrasya'daki teknolojik gelişmenin artan hızı, Avrupalılar tarafından hatalı olarak matbaanın "mucidi" sıfatıyla övülen Johann Gutenberg'in 1440'ların sonlarında Strasbourg ve Mainz'da (alfabetik yazı sistemleri için çok uygun olan) benzer hareketli harfler takımlarıyla denemeler yapmakta olmasından anlaşılır: 1455'te, hareketli harfler takımıyla Avrupa'da basılan ilk kitap olarak, bir İncil bastı.

12.5.3 Barut

16. yüzyıla gelindiğinde matbaanın gelişmesinin Avrupa üzerindeki etkisi, 600 yıl önce Çin'de olduğu kadar büyük olacaktı. Bu zaman diliminde Avrupa eşit dere-

* Hurufat; matbaacılıkta, baskısı yapılacak metinlerin dizilmesinde kullanılan, üzerinde kabartma bir harfin bulunduğu, metalden veya ağaçtan yapılmış küçük bir kalıp (ed.n.)

cede önemli bir diğer Çin icadının –barutun– etkisini de kabullenmek zorunda kalıyordu. Barut ilk olarak, Taocu simyacıların barutun içine konan maddelerin –kömür, güherçile (potasyum nitrat) ve kükürt– karıştırılmasının tehlikelerini ilk defa kaydettikleri 9. yüzyılda, tahta blok baskısıyla aynı zamanda, geliştirilmişti. 919'a gelindiğinde *huo yao,* yani "ateş eczası", bir alev makinesinde ateşleyici olarak kullanılıyordu. Yaklaşık olarak 950'ye gelindiğinde Çinliler –uçarak kaybolup gitmesine izin verilmeyen, roket düzeneğindeki taşınabilir bir alev fırlatıcı olan– "ateş mızrağı"nı mükemmelleştirmişlerdi. Denemeler karışımdaki güherçile miktarı artırılınca neler olduğunu gösterince, gerçek patlayıcılar gelişti. Yaklaşık olarak 1000'e gelindiğinde gitgide daha kalın kovanlarla ilkel bombalar ve humbaralar yapılıyordu ve 1044'te barutun tam formülü ilk defa yazıldı. (Bu Avrupa'da 1327'ye kadar bilinmedi.) 12. yüzyılın sonlarında, hedefin üzerine gelindiğinde otomatik olarak ok yağdıran iki kademeli roketlerle birlikte çoklu roket atıcılar kullanılıyordu. Çok daha önemli olan, giderek mermilerin atılabileceği dayanıklı (sertleştirilmiş kâğıt, bronz ve sonunda dökme demir) boruların geliştirilmesiydi. 1120'ye gelindiğinde namlulu silahlar alev makinesi olarak kullanılıyordu ve 1280 dolaylarında, merminin namlunun içini kapladığı ilk gerçek silah geliştirildi ve Moğollara karşı kullanıldı.

Bu gelişmelerin tümü tamamen Çin sınırları içinde ve Avrasya'nın diğer yerlerine ateşli silahlar hakkında hiçbir bilgi ulaşmadan gerçekleşti. 13. yüzyılın sonlarından itibaren, muhtemelen Moğollar zamanında barut teknolojisi hızla batıya doğru yayıldı ve Hıristiyan Avrupa'dan çok daha önce İslam dünyasına ulaştı. İslam kuvvetlerinin 1291'de Akka kuşatması esnasında ilkel patlayıcı humbaralar kullanmış olmaları olası görünüyor. İlk ilkel top Memlûklar tarafından Mısır'da kullanıldı ve 14. yüzyılın başlarında Kuzey Afrika ve İspanya'ya ulaştı. Ateşli silahların bilgisi buradan Batı Avrupa'ya ulaştı. Kullanılmış olduklarına dair ilk kayıt, 1346'daki Crécy Savaşı nedeniyle alınmıştır, fakat etkili silahların gelişmesi İslam dünyasında Avrupa'dan daha çabuk oldu. 1453'te Konstantinopolis kuşatmasında Osmanlı kuvvetleri, taşınmaları için 70 öküz ve 1000'den fazla insan gerektiren toplar kullanıyorlardı. (Çoğu zaman topları kullanılacakları yerde dökmek onları nakletmekten daha kolaydı.) Bronzdan yapılmışlardı, çapları neredeyse bir metreydi ve 150 kilodan daha ağır gülleler atıyorlardı. Bu yeni silahların etkisi, birçok küçük devlete bölünmüş olan ve neredeyse sürekli olarak savaş acısı çeken istikrarsız Avrupa'da çok dramatik olacaktı. Çin'de yaratmış olduğu etkiler dengeleri daha az değiştirmişti.

[*Geç Dönemde Barutun Avrasya Üstündeki Etkisi* ***18.1***]

13
Çin Yüzyılı

(1000-y. 1250)

10. yüzyılda Çin açık bir farkla Avrasya'nın en gelişmiş bölgesiydi. Ekonomisi ve toplumu özgür köylülüğe ve, özellikle güneyde olmak üzere, çok verimli bir tarıma dayanıyordu. Verimi yüksek pirinç türlerinin geliştirilmesi, yerçekiminden faydalanarak –ve makinelerle– yapılan sulama sistemleri ve tohum çukuru açmak için kullanılanlar gibi makinelerle yılda iki ürün alınması ve önemli miktarda yiyecek fazlası üretilmesi anlamına geliyordu. Köylülerin çoğu artık sadece geçimlerini sağlamak üzere üretim yapmıyor, ürünlerini satarak para ekonomisine aktif olarak katılıyorlardı. Tarımsal artı ürünün çoğu Büyük Kanal üzerinden dünya üzerindeki en kalabalık büyük kentlere nakledilyordu. Çin aynı zamanda dünyadaki en gelişmiş kentlere sahip ülkeydi. Teknolojik olarak Avrasya'nın önde gelen bölgesiydi ve önemli birçok alanda –dökme demir üretimi, pistonlu körükler, asma köprü inşaatı, pusula ve matbaa– tekel oluşturmuştu. Bunların içinde matbaanın etkisi, bilgi toplum içinde büyük ölçekte yayılınca dramatik oldu. Çin'in elde etmiş olduğu zenginliğin İslam dünyasında bile bir benzeri yoktu ve iç ve dış ticaret düzeyi Avrasya'nın diğer yerlerindeki düzeyden daha yüksekti. Bütün bu gelişmelerin toplam etkisi hayati önem taşıyordu ve Çin daha da temel değişimlerin eşiğindeydi. Erken tarımsal toplumların kısıtlamalarının birçoğundan kurtulan, Avrasya'daki ilk toplum olacaktı.

Çin 10. yüzyılın büyük bölümünde birlik içinde olmamakla beraber, karışık siyasi durumun etkisi, 200 dolaylarında Hanların yıkılmasını izleyen kaos sıra-

sındakinden çok daha azdı ve ekonomi üstünde fazla etkisi olmamış gibi görünüyor. T'anglardan sonra ortaya çıkan bir birliğin sağlanamadığı dönem de çok kısa sürmüştü. 951'de general Kuo Wei, K'ai-feng'de Chou hanedanını kurdu ve neredeyse bütün Kuzey Çin'i birleştirdi. Hükümdarlığı kısa sürdü ve 960'da ordunun yaptığı bir darbe, general Chao K'uang-yin'i iktidara getirdi. Bu general, Çin'i 13. yüzyılın sonuna kadar idare edecek olan Sung hanedanının kurucusuydu. 20 yıl içinde Avrasya tarihinin en dikkat çekici bir dizi askeri seferiyle, modern Fransa'dan yedi kat daha büyük bir bölgede birlik sağladı. Değişimin hızı, bu değişimin rakip 10. yüzyıl hanedanlarını ortadan kaldırmış olmasından anlaşılabilir. 963'te, Orta Yangtze'deki Ch'u Krallığı fethedildi. Bunu 2 yıl sonra Szechwan'daki geç dönem Shular izledi. 971'de, Kwantung'daki Güney Hanları saf dışı bırakıldı. 4 yıl sonra, Anhwei, Kiangsi ve Hunan'daki Chiang-nanlar onları izledi. 978'de Kiangsu ve Chekiang'daki Wu-yüehler ele geçirildi ve nihayet 979'da, Şansi'deki Kuzey Hanlar (bir Türk hanlığı) yenilgiye uğratıldı. Ancak, Hanların ve T'angların aksine Sunglar, Orta Asya ve kuzey bozkırlarını kontrol etmek için dışarıya doğru yayılmayı sürdürmediler. Sungların önü, kuzeyde Kitan İmparatorluğu, batıda Tibet İmparatorluğu'ndan geriye kalanlar ve güneybatıda Ta-li Krallığı (Nan-chao'nun halefi) tarafından kesilmişti. 968'de Vietnam birleşti ve bağımsız oldu. 1225'e kadar hüküm süren Ly hanedanı, 1009'dan itibaren Güney Çin'e saldıracak kadar kuvvetliydi.

Hanedanın kuruluşundan sonra, 100 yıldan biraz daha uzun bir süre içinde, Sunglar Mançurya'daki Çinlileşmiş bir kavim olan Juan Juanlar tarafından yenilgiye uğratıldı. 1127'de, K'ai-feng dahil olmak üzere Çin'in kuzey yarısını kaybettiler. Daha sonra, 1279'da Moğollar tarafından ele geçirilinceye dek, Güney Sunglar olarak Hangchou'da hüküm sürdüler. Tüm bu nedenlerin sonucunda, bütün bir tarihi tutarlı bir hanedan şablonu içine zorla yerleştirmeye çalışan ve özellikle Çin'in "barbarlar"la olan ilişkilerine kafayı takan Çinli resmi tarihçiler, Sungları daima Çin geleneğini korumakta yetersiz zayıf bir hanedan olarak sınıflandırmışlardır. Modern tarihçilerin özellikle son 30 yıl içinde yaptığı çalışmalar, Sunglara ait bu tabloyu tamamen değiştirmiştir. Artık onların dinamik ve teknolojik açıdan yaratıcı bir ekonomiye sahip, muazzam derecede zengin bir ülkeye hükmetmiş oldukları anlaşılıyor. Bu dönemde Çin'in, Avrupa'da 600 yıl kadar sonra meydana gelen ve "ticaret devrimi" ve "endüstri devrimi" denen şeylere yol açan ekonomik ve sosyal değişimlerin eşiğinde olduğu artık bellidir. Geriye kalan soru, bu dönüşümü Çin'in neden başaramadığıdır.

13.1 Sungların Çin'i ve Komşuları

Sung devletinin kurumları, yeniden yapılan fetih tamamlandıktan sonra ikinci imparator T'aitsung (976-97) zamanında kuruldu. Çin'de (veya dünyanın başka bir yerinde) daha önce hiç görülmemiş ölçüde güçlü bir bürokrasi ve merkezi

bir devlet kurdular. Yönetimin en yüksek kademesinde 5-9 arasında üyesi bulunan bir Devlet Konseyi yer alıyordu. Konseye imparator başkanlık ediyordu, ancak sadece bir tek oya sahipti. Resmi dokümanları hazırlayan Bilim Adamları Kurulu bu konseye bağlıydı. Genel idari yapı T'anglar zamanında olduğundan daha basitti, sadece 3 büyük daire bulunuyordu: Ekonomi ve finans dairesi (vergilendirme, bütçe, devlet tekelleri ve nüfus sayımı işlerine bakıyordu), ordu dairesi, adalet ve personelle ilgilenen sekretarya. Kamudan gelen şikâyetleri ele alan 3 ayrı büro vardı ve bu büroların memurları imparatora karşı bile dokunulmazlık sahibiydi. Sivil memurların seçilmesi amacıyla kullanılan sınav sistemi en parlak olduğu dönemin içindeydi. Sınavın üç aşaması vardı: Eyaletler, imparatorluk sekretaryasının denetimi altında başkent ve imparatorun başkanlık yaptığı saray. Hâlâ birçok şey himayeye ve tavsiyeye bağlı olsa da, tarafsızlık yazıların anonim tutulmasıyla sağlanıyordu. Sistem, son birkaç yüzyıla kadar Avrupa'nın bilmediği düzeyde eğitimli, okuryazar bir elitin (matematik ve astronomi de sınavların önemli bir parçasıydı) varlığı sayesinde işliyordu. Çin'de merkezi resmi bürokraside yaklaşık 25.000 sivil memur bulunuyor, yaklaşık yirmi katı da eyaletlerde çalışıyordu. Avrupa'da yer alan devletlerin kraliyet maiyetindeki bir avuç kâtiple fiili bir yönetime sahip olduğu bir zamanda durum buydu.

Sung politikasının önemli bir parçası, maliyetlerinin karşılanması ve sivil denetimin yürütülmesi amacıyla orduyla ilgiliydi. Ordunun mevcudu 975'te 375.000 kadarken hızla artarak 11. yüzyılın ortasında 1.250.000'i geçti. Bu toplamın yaklaşık 300.000'i başkentin çevresini tutuyordu, bir o kadarı da Kitanlara karşı kuzey sınırında bulunuyordu ve 400.000'den fazlası kuzeybatı sınırındaydı. Artık askerler T'angların dağınık durumdaki bölgesel milis sistemine göre orduya alınmıyordu, ordu temel olarak profesyonel paralı askerlerden meydana gelmişti. Bu ordulardan bir tanesi bile Hanlar zamanındaki Çin devletini iflas ettirebilirdi ve bu kadar büyük sayıda bir ordu (o zamana dek dünya üzerinde görülmüş en büyük orduydu ve 19. yüzyıla kadar Avrupa'da var olan orduların her birinden daha büyüktü) ancak Çin'in muazzam zenginliği ve etkili vergilendirme sistemi sayesinde finanse edilebiliyordu. Buna rağmen, sistemin masrafları nedeniyle, hükümet içinde fikir ayrılıkları vardı. Wang An-shih gibi reformcular, asker bulmanın ve beslemenin zorlukları nedeniyle ordunun sayısını azaltma çabasıyla, Ssu-ma Kuang gibi muhafazakârla kıyasıya mücadele ediyordu. Ordu aynı zamanda, yanıcı düzenekler ve roketlerle gelişen bir ateşli silahlar yelpazesiyle teknolojik anlamda gelişmiş bir seviyedeydi. Ordu mevcudunun çok büyük ve teknolojik seviyesinin çok gelişmiş olmasına rağmen, askeri yönden Sungların neden nispeten başarısız oldukları sorusunu sormak kaçınılmazdır. Temel neden, teknolojik üstünlüklerini sürdüremeleriydi; yeni silahlara ait bilgiler sınırları hızla aşıyor ve Çin'in çevresindeki güçlü devletler tarafından kendi silahlarını geliştirmek üzere kullanılıyordu.

Bu devletlerin en önemlisi, 10. yüzyılın başlarında T'angların çöküşü sırasında A-pao-chi'nin önderliğinde ortaya çıkan Kitanlardı. Kitanların başkenti, onlar

yanıltıcı bir şekilde Nanking veya "güney başkenti" demiş olsa da, Pekin'di (Pekin "kuzey başkenti" demektir). 11. yüzyılın başlarında güçlerinin zirvesindelerdi ve Çin'in yeniden ayağa kalkmasına paralel olarak bir göçebe imparatorluğun yükselişinin bir başka örneğini oluşturuyorlardı. Kitan İmparatorluğu, Mançurya'nın büyük bir bölümünü, Doğu Moğolistan'ı, Kuzey Shansi'yi ve Pekin yöresini içeriyordu. Bozkır alanlarına da egemen olmuşlardı ve bir ittifak evliliği yapmış oldukları zayıflamaya devam eden Bağdat'taki Abbasi Halifeliği'yle temas içindeydiler. İmparatorluğun gücü, Farsça'da, Batı Türkçesinde ve doğu Slav dillerinde "Kitay"ın Çin'in adı olmasından ve (örneğin Marco Polo gibi) Avrupalılar için Kuzey Çin'in "Cathay" olmasından anlaşılabilir. Kitanlar Sungları 1004'te büyük bir yenilgiye uğrattılar. Bunun üzerine 100.000 ons* gümüş ve 200.000 top ipeği yıllık haraç olarak vermek zorunda kaldılar. Bu haraç, 1042'de daha da yükseltildi. Kitanların sadece kuzeyle değil Orta Asya'yla yapılan ticarette de merkezi bir rolleri vardı. Bununla birlikte, hızla, göçebe bir kavimden, hepsi Çinlilerden benimsenmiş olan tarım, müstahkem kasabalar, demir dökümhaneleri ve dokuma fabrikalarına sahip bir kavime dönüştüler. Kitan İmparatorluğu 11. yüzyılın sonlarında geriliyordu ve nihayet 1125'te Juan Juanlar tarafından yenilgiye uğratıldılar. Kitanların çoğu batıya gitti, ardından Sinkiang'daki Uygurlara katıldılar; orada 1133'te başkenti Balasagun olan Karakitan Krallığı'nı kurdular, Kaşgar ve Semerkand kadar batıda yer alan birçok Orta Asya vaha kentine hâkim oldular. İktidarda bulunan elitler büyük oranda Çinlileşmişti, ama bununla birlikte çok güçlü bir Budacı ve Nasturi kültürü de söz konusuydu. Devlet, Moğollar tarafından fethedildiği 1218'e kadar varlığını sürdürdü.

11. yüzyılın başlarında Tangutlar çok önemli iki ticaret kenti olan Wuwei ve Chang-yeh'i ele geçirdiler. 1038'de Batı Hsia İmparatorluğu'nu kurdukları zaman, Çin'in kuzeybatı sınırında çok daha karmaşık bir devlet ortaya çıkmış oldu. Bu devlete bir Tangut (göçebe) eliti hâkimdi, ama devlet, Tibetliler, Uygurlar, Türkler, Çinliler ve (Kuzey Çin'de 500 yıl önce hüküm sürmüş olan Tabgaçların soyundan gelen) Hsien-peilerden oluşan bir karmadan meydana geliyordu. Hem göçebe hem de yerleşik gruplar barındırmakla birlikte, zenginliği Çin ile Orta Asya arasında yapılan ticaret yollarından yararlanmasından kaynaklanıyordu. Tangutlar Çinlileri 1044'te barış yapmak ve 72.000 ons gümüş, 135.000 top ipek ve 15.000 kilo çaydan oluşan yıllık bir haraç ödemek zorunda bıraktılar. 1081'deki bir Sung saldırısı başarısız oldu, ardından haraç ödemeye devam ettiler. Batı Hsia'ların kültürü çeşitli geleneklerin karmaşık bir bileşimiydi. Tangut'ta çok önemli miktarda Budist literatürün bulunduğu biliniyor, ama bunlar Tibet geleneğinden değil de Çinlilerden alınmışlardı. Batı Hsia İmparatorluğu da Moğollar tarafından yıkıldığı 1227'ye kadar varlığını sürdürdü.

---

* Kuyumcu libresinin on ikide biri (31 gram) veya çarşı libresinin on altıda biri (28,3 gram) nispetinde olan bir ağırlık birimi (ç.n.)

Sunglar üzerinde en büyük etkiyi yaratan göçebe imparatorluk, Çin'de 1640'lardan 1911'e kadar hüküm süren "Mançu" İmparatorluğu'nu kurmuş olanların ataları olan Juan Juanlardı; Sungların kuruluşunun ardından bir kavim olarak 100 yıldan daha uzun bir süre tanınmamışlardı ve muhtemelen her şeyden önce Çin dünyasının bir ucunda bulunan at yetiştiricileriydiler. 1115'e gelindiğinde, Aguta tarafından kurulan imparatorlukları, başkentleri Harbin'in kuzeydoğusu üzerinden Mançurya'nın büyük bir kısmını yönetiyordu. 1120'de Sunglarla bir ittifak oluşturdular, ama 1120'lerin ortalarında Kitanların yıkılmış olması hızlı bir şekilde yayılmak için bir fırsat yarattı. 1126'da (Kitan İmparatorluğu'nun sınırlarının çok ötesinde yer alan) Kuzey Çin'in büyük bir bölümünü işgal ediyorlardı. Ertesi yıl, Sungların başkenti K'ai-feng'i ele geçirdiler ve ardından hanedanı Güney Çin'e çekilmek zorunda bıraktılar. Güneye yapılan akınlar devam etti; Çin İmparatoru Hui-tsung esir bile alındı. 1142'de yapılan bir barış anlaşması iki devlet arasındaki sınırı Huai Nehri olarak belirledi ve Sungları yıllık bir haraç ödemek zorunda bıraktı. Bunu, Juan Juan elitlerinin arasındaki taht veraseti krizi devleti önemli ölçüde zayıflatıncaya kadar 20 yıl boyunca düşmanca bir birliktelik ve sınır savaşları izledi. Bununla birlikte Juan Juanlar Kuzey Çin, Mançurya ve Moğolistan'da büyük bir imparatorluğa hükmetmeye devam ettiler. Başkent 1153'ten sonra Pekin'e taşındı ve idari yapı yeni yöneticilerle birleşen eski Sung memurlarının elinde kaldı. İmparatorluk başından beri Çinlileşmişti. Aslında, geçmişte birçoğunda olduğu gibi, Çin'in büyük bir kısmına sadece Çinli yönetici sınıfla hükmeden bir diğer imparatorluk olmuştu. 12. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Shih-tsung (1161-1189), Juan Juan geleneklerini yeniden canlandırmanın, karma evlilikleri yasaklamanın veya dilin gerilemesini durdurmanın mümkün olmadığını gördü. Ancak resmi metinlerin Çince'ye tercüme edilmeden önce Juan Juan dilinde hazırlanmasına devam edildi. Juan Juan İmparatorluğu Moğolların yükselişine kadar var olmaya devam etti; 1216'da topraklarının çoğunu kaybetti ve nihayet 1220'lerin sonlarında fethedildi.

13.2 Sunglarda Tarım

Sungların tarım ekonomisinin gücü ülkenin güneyinde yer alıyordu ve daha önceki yüzyıllarda Çin halkının büyük ölçüde güneye göç etmiş olmalarının bir sonucuydu. Bununla birlikte, bu ekonomik güç, tek başlarına ele alındıklarında görece olarak çok önemli olmasalar da, bütün olarak ele alındıklarında son derece önemli olan bir dizi gelişmeye dayanıyordu. Kirayla tutulmuş mülklerinin güvence altında olduğu bağımsız bir köylülük ve ülkede nispeten serbest bir pazarın varlığı, daha birçok şeyin buna bağlı olduğu hayati temellerdi. Hanlar zamanından bile önce gelişmiş ve T'anglar zamanında geliştirilmiş olan bu yapı, 1153'te bir imparatorluk fermanıyla daha da sağlamlaştırılmıştı. Bu ferman, hiçbir kiracının arazi satışının bir parçası haline getirilemeyeceğini (böylece Avrupa'da var olduğu şekilde bir serfliği

olanaksız kılıyordu) ve hiçbir yeni toprak sahibinin kiracının toprağı işleme hakkını elinden alamayacağını açıkça ortaya koyuyordu. Bu bakımdan kiracılara toprak üzerinde kalıcı bir hak tanımış oluyordu, kiracılık hakkını satma ve hatta ileride tekrar geri alma hakları da vardı. Böylece toprak sahipleri neredeyse tam anlamıyla topraklarından sağladıkları kira parasıyla geçinmek durumundaydılar. Buna ek olarak, bir dizi teknolojik değişim uzun bir zaman içinde bir birikim oluşturmuştu. MS 3. yüzyıla gelindiğinde Kuzey Çin'de toprağı fazla derin olmayan bir şekilde açan saban, bir karık yapabilmek için keseği çevirebilecek şekilde elden geçirilmişti. Bu iyileştirme, 8. yüzyılda karık derinliğinin değiştirilebileceği ayarlanabilir bir saban bıçağı ve demirden yapılmış bir kesek deviricisiyle daha da geliştirildi. Güneyde yapılan sulu pirinç tarımında, sabanı çekmek üzere Avrupa'da olduğu gibi fazla hayvan gerekmiyordu; tek bir öküz veya manda yeterliydi. Kuzeyde yer alan kuru tarım bölgesinde bu saban, aynı esnada dört karık açacak şekilde uyarlanmıştı ve tohumların bir hazne içinde organik gübreyle karıştırıldığı, tohum için çukur açan bir düzenekle birleştirilmişti. Güneyde iyileştirilmiş su denetimi teknolojileri verimliliği artırdı ve yeni alanların tarıma açılmasını sağladı. Deniz seviyesinden aşağıda kalan ve bölmelerle birbirinden ayrılmış yerlerde, yoğun bir ekim alanı elde etmek için pompalar, su dolabı sistemleri ve makinelerle kontrol edilen sulama devreye girdi. Bir bütün olarak bakıldığında, tarım yapılan topraklar Sunglar zamanında muhtemelen ikiye katlandı. Vietnam'dan erken olgunlaşan özel bir pirinç türü getirildi ve 12. yüzyıla gelindiğinde her biri farklı topraklara, iklimlere ve olgunlaşma zamanlarına uyarlanmış 43 tür pirinç yetiştiriliyordu. Yeni tarımsal tekniklere ait bilgiler, sayısız çiftçilik el kitabının tahta bloklar aracılığıyla basılması sayesinde hızla yayıldı.

1127'den sonra yönetimin güneye taşınması, bu eğilimleri sadece yoğunlaştırdı. Çin'in bölünmesi, güneydeki pirinç ürünü fazlasının önemli bir bölümünün (önceki 500 yılın büyük bölümünde olduğu gibi) kuzeyde yer alan başkente nakledilmesine son verdi. Güneyde çoğalan artı ürün daha da çok kişiye tarım yapmak dışında beslenme imkânı tanıdı. Çin tarımı, refahın artması ve kentlerdeki nüfusun büyümesi sayesinde gitgide daha da çok uzmanlaşmaya başladı ve ticareti yapılabilir hale geldi. Farklı eyaletler ve yerler –gemi yapımı ve yapılar için kereste, şeker, kâğıt, kenevir, dut ağaçları ve ipek gibi– özel kalemlerin üretimi üzerine yoğunlaşmaya başladı, kentlerin çevresinde kentin taleplerini karşılayacak, pazara yönelik bahçecilik gelişti. Daha gelişmiş bir uzmanlaşma sayesinde daha çok insan yiyeceğini pazarlardan satın aldı, böylece tarımdaki ticarieşme seviyesi daha da artmış oldu. Tarımsal ürünlerin ticareti, nehirler ve kanallar boyundaki iç ulaşım ağının gelişmesine dayalı olarak hızla çoğaldı. Çin'de 45.000 kilometreden daha uzun kanallar ve ıslah edilerek gemilerin işleyebileceği hâle getirilmiş nehirler bulunuyordu. 11. ve 12. yüzyıllar dolaylarında Çin tarımının açık bir farkla dünyadaki en gelişmiş tarım olduğuna hiç kuşku yok.

13.3 Sung Endüstrisi

Çin kapsamında genel teknolojik gelişmişlik seviyesinin artan refah, kentleşme ve yeni taleplerle, özellikle ordunun artan talebiyle, birleşmesi bir "endüstri devrimi"nin, başlangıcını oluşturdu. Demir üretimi (Avrupa'da hâlâ bilinmeyen neredeyse tamamen dökme demir), 806'da yılda yaklaşık 13.000 tonken, yılda %3'lük bir artış gösterdiği 1076'ya gelindiğinde 125.000 tona çıkmıştı. Bu üretim seviyesi, geleneksel olarak "endüstri devrimi" şeklinde tanımlanmış gelişmenin arifesinde 1788'de İngiltere'deki 76.000 tonluk üretimin karşılığıdır. Bu demir giderek önemli sermaye yatırımı gerektiren büyük fabrikalarda yapılıyordu. Kiangsu'da Likuo'da bulunan demir tesislerinde 3600'den çok işçi çalışıyordu. Ülkenin güneyinde muazzam yeni madenler açılmıştı ve 1100'e gelindiğinde, Çin'de 20. yüzyılda bilinmekte olan her demir kaynağı zaten işletiliyordu. Bu işletmelerin sermayesi, çoğu gelirlerini tarımdan elde eden zengin elitler tarafından sağlanıyordu. Demir üretimi 10 kat artınca fiyatlar hızla düşmüş, böylece talep daha da yükselmişti; sadece 11. yüzyılda yaklaşık 4/5 oranındaydı. (Bu oran, İngiltere'de 1600-1825 arasında görülen fiyat düşüşünden daha fazlaydı.) Daha büyük bir üretimin ve talebin sonucu, 11. yüzyılın sonlarında Kuzey Kiangsu'daki ana üretim bölgesinde, fırınları ateşlemek amacıyla kömür üretmek için artık odun bulunamaması olmuştu. (Bu, 18. yüzyılda İngiltere'de de yaşanmıştı.) Çinli demir üreticileri, maden eritmek üzere körükle veya hava basıncıyla çalışan ocaklarda kok kömürü kullanarak, 700 yıl sonra İngiltere'de atılmış benzer adımları atmışlardı; bu süreç 1046'ya gelindiğinde kesin olarak ve muhtemelen 9. yüzyıl gibi erken bir tarihten beri kullanılmaktaydı. Bununla birlikte, dökme demirin karbondan belli bir ölçüde arındırılması amacıyla soğuk hava altında dövülmesini de içeren yeni teknikler geliştirilmişti. Aslında bu 19. yüzyılın ortasında Avrupa'da "icat edilen" Bessemer sürecinin aynısıydı. Demir üretimindeki artışa paralel olarak diğer madenlerin üretimi de artmıştı. 11. yüzyılın sonunda Çin yılda 93.000 ton bakır, 65.000 ton kurşun ve hemen hemen 50.000 ton kalay üretmekteydi. Artan bu maden üretimine olan talebin önemli bir bölümü, Sungların muazzam ordularının ihtiyacını karşılayacak silah üretiminden kaynaklanıyordu. 11. yüzyılın sonlarında, sadece iki silah üretim tesisinde 8000'den çok işçi çalışıyordu ve yılda 32.000 kılıç ve zırh yapıyordu. Diğer bir özel yay ve ok tesisinde, her yıl 16 milyondan fazla yay, ok ve çelik ok temreni üretilmekteydi. 1160'a gelindiğinde, ana silah üretimi yılda 3,2 milyon silahtan fazlaydı (taşra fabrikalarındaki üretim bu rakama dahil değildi). Teknolojik değişim sadece metal üreten endüstrilere özgü değildi. Dokuma endüstrisi eşit derecede önemliydi. 1090'larda kullanılmakta olan pedalla çalışan ipek sarma makinesi, daha zor olan kenevir elyafı üretimine uyarlanmıştı. 100 yıl kadar sonra, su gücüyle çalışan ve her makinede 32 iğin kullanıldığı çok daha karmaşık bir mekanik eğirme makinesi kenevir için kullanılmaktaydı. Bunlar 18. yüzyılın sonlarında İngiltere'de kullanılan dokuma makinelerine çok benziyordu.

13.4 Sunglarda Ticaret ve Finans

Köylü ve kırsal kesimin önemli bir bölümünün ticarete dönüşmüş bir tarımsal üretimin içinde olması, hem iç hem de dış ticaretteki muazzam büyümenin sadece bir parçasını oluşturuyordu. Diğer erken tarımsal imparatorlukların aksine Çin, tarım ürünlerinde ulusal bir pazar geliştirmişti. Bu, güneyden Büyük Kanal boyunca kuzeydeki kentlere basit bir şekilde taşınması meselesi değildi, aynı zamanda kazanç sağlayan her düzeyden tüccar ve simsar tarafından yönetilen ve pirinç satan dükkânların bütün büyük kentlerde bulunduğu ulusal bir pirinç piyasası oluşumuydu. Bu pazarı meyve, şeker, kereste, kâğıt, ipek ve özel tercihe bağlı diğer ürünlere ait benzer pazarların gelişmesi izledi. Köylerden kentlere ve eyaletlerle bölgelerden Çin'in bütününe uzanan bir pazarlar ağı söz konusuydu. Toplam çiftlik ürünlerinin muhtemelen yaklaşık üçte biri doğrudan doğruya köylüler ve toprak sahipleri tarafından tüketilmekten çok satılıyor veya takas ediliyordu. Bu pazarlar büyük bir tüccar, simsar, nakliyeci ve dükkân sahibi topluluğuyla birbirlerine bağlanmıştı ve etkili bir depolama ve nakliye sistemine dayanıyorlardı. Nakliye hâlâ neredeyse tamamen nehirlerde, kanallarda ve kıyı ticareti şeklinde yapılıyordu. Bu ticaretin yapılması için gereken tekne filoları muazzamdı. 8. yüzyıl gibi erken bir tarihte, T'anglar zamanında tuz ve demirden sorumlu yüksek bir devlet görevlisi olan Liu Yen sadece Yangtze'de kullanılmak üzere 2000'den çok tekne inşa ettirmişti. Her biri yaklaşık 10 ton yük taşıyabiliyordu ve toplamda, 1000 yıl sonraki tüm Britanya ticaret filosunun üçte birine eşdeğerdi. Marco Polo, 13. yüzyılın sonlarında (çok yıkıcı bir savaş döneminden çıkmış olan) Çin'i ziyaret ettiğinde, Yangtze boyunda, I-ching'deki bir limanda 5000'den fazla gemi olduğunu gördü ve diğer 200 limanda benzeri sayılarda büyük gemilerin olduğunu öğrendi. Yangtze hakkında, "Hıristiyanlıktaki tüm nehirler bir araya gelse ve denizler de buna eklense üstlendiği gemicilik ve nakliyenin toplam hacmi ve değeri hepsini geçer" yorumunu yapmıştı ve Marco Polo, Hıristiyan Avrupa'nın en büyük limanından geliyordu.

Denizyoluyla yapılan ticaret daha da önemliydi. T'anglar zamanında Çin daha çok Orta Asya üzerinden ticaret yapıyor, Güneydoğu Asya ve Hint Okyanusu yollarını daha az kullanıyordu. Sunglar zamanında Orta Asya'ya ulaşım özellikle Juan Juanların kuzeyi ele geçirmesinden sonra büyük ölçüde kapanınca, Çinli tüccarlar yüzlerini giderek okyanuslara çevirdiler ve deniz yolları üzerinde geçmişte olduğundan çok daha fazla egemenlik kurmaya başladılar. Bu kısmen, 10. yüzyılda (iyi geliştirilmiş dümen, pusula ve doğru bilgi veren seyir haritaları kullanarak) okyanuslara açılabilen "çunke" tipi gemilerin geliştirilmiş olmasından kaynaklanıyordu. 4-6 direği, 12 büyük yelkeni ve 4 güvertesi olan bu gemiler çok büyüktü; ya 1000 kişi ya da çok büyük kargolar taşıyabiliyorlardı. Tutulan yolculuk kayıtları, MS ilk yüzyıllarda olduğu gibi Hindistan'a giden Budacı hacılar yerine artık tüccarların kendileri ve Borneo, Cava, Hindistan ve Kızıldeniz'e gidişleri hakkındadır. 1225'e ait, Chao Ju-kua'nın yazdığı *Chu-fan-chih*'de (Yabancı Ülkeler Hakkında Bilgiler)

Akdeniz dünyası hakkında bile bazı detaylar bulunur. Büyük ticaret çunkelerine sadece yüklerini taşıyan tüccarlar değil, manastırlar, sivil ve askeri memurlar, toprak sahipleri ve hatta köylü grupları da sahip oluyorlardı. Kalıcı ve geçici ortaklıklar, aracılar ve yatırım yöneticileri vardı ve ayrıca gemiler kiralanabiliyordu da. Eşit derecede önemli olan diğer bir konu, yatırımın ve yöneticiliğin birbirinden farklı olmasıydı. Geniş bir yatırımcılar yelpazesinin bir parçası olabilen ilki, yükün bir bölümü veya yükün tamamı veya gemi için söz konusu olabiliyordu. Yükün nakliyesi sözleşmelerle düzenlenmişti ve ardından hızla örnek kontratlar geliştirildi, tektipleştirildi ve basılarak çoğaltıldı. Yeni bir gemicilik simsarları grubu da ortaya çıkmıştı.

İç ve dış ticarette sağlanan bu gelişmeler, toplumun artan bir şekilde ticarete katılmasının sadece bir parçasını oluşturuyordu. Tüccarlar ticari yolculuklara ve endüstri üretimine yatırımlar yapılmasına olanak sağlamak amacıyla mekanizmalar yarattıkları gibi, ticaretin muazzam derecede gelişen yapısı içinde iş görebilmek için yeni yöntemler de ortaya çıkmıştı. Çin kurumları finans işlemleri için İslam dünyasından bile önce çeşitli mekanizmalar geliştirdiler: Tüccarlar arasında kredi sistemleri, çekler, bonolar, tahviller ve ana kentler ve limanlarda para değiştirme büroları. Ticaret hacmi büyüdükçe hükümetin tedavüle soktuğu para hacmi de büyüdü. Sunglar 960'ta standart bir bakır sikke çıkardılar ve tedavüldeki sikkelerin miktarı 100 yıl içinde 11 katına çıktı. Ancak bu bile gelişmekte olan Çin ekonomisine yetmemişti. Kâğıt paranın çıkarılmasıyla (bu Avrupa'da daha 800 yıl yaygınlaşmayan bir şeydi), matbaanın icat edilmiş olmasının bu alan için hayati bir öneme sahip olduğu görülmüş oldu. Devlet tarafından basılan dünya üzerindeki ilk kâğıt para, 1024'te Szechwan'da çıkarıldı. 100 yıl içinde Çin'de önemli bir para türü haline gelmişti. 1161'e gelindiğinde, Sunglar yılda 10 milyon banknot çıkarmaktaydılar ve 50 yıl içinde kâğıt paralar büyük ölçüde sikkelerin yerini almıştı.

Çin ekonomisinin doğası değişince devlet de buna uyum sağlamak zorunda kaldı. Ticaretten alınan vergiler 1000 yılı civarında, tüm tarım vergilerinin yaklaşık tamamına çoktan eşit hale gelmişti. 100 yıl içinde tarım vergileri devlet gelirlerinin sadece küçük bir bölümünü oluşturmaktaydı. En önemli konu, iç ve dış ticaretten alınan ve malın cinsine göre %10-%40 arasında toplanan gümrük harçlarıydı. 1077'ye gelindiğinde, iç ticaret harçlarını toplamak üzere 2000 gümrük kapısı bulunuyordu ve 1205'te sayıları yaklaşık olarak 10.000'e çıkmıştı. Çin'in içinde (ve dışında) görülen inanılmaz ticari gelişme düzeyi, yönetime Sung hanedanının gelmesinden sonraki 200 yıl içinde gümrük gelirlerinin 130 kat artmış olmasından anlaşılabilir. 12. yüzyılın sonlarına gelindiğinde devletin tuz tekelinden elde ettiği gelir dışında tüm vergiler, kâğıt parayla ödenmekteydi. Hükümet tam olarak ne kadar gelir elde ediyordu? Sung ekonomisinin toplam hacmi üzerine hesaplar yapmak, Çin dünyadaki en büyük ve etkili bürokrasiye sahip olmuş olsa da, gerekli istatistikler ender olduğu için çok zordur. En iyi tahminler, Sung yönetiminin Çin'in elde etmiş olduğu servetin yaklaşık %10-%15'ini vergi

geliri olarak topladığını düşündürmektedir. Bu olağanüstü yüksek bir orandır, ancak Sungların muazzam bir orduyu nasıl besleyebildiklerini ve barışı komşularından nasıl satın alabildiklerini açıklar. Artan gelir, bir kamu hizmeti kurumları yelpazesine fon sağlanmasında da kullanılıyordu: Yetimhaneler, hanlar, bakım evleri, mezarlıklar ve tahıl ambarları. Bir karşılaştırma yapmak amacıyla belirtmek gerekirse, 19. yüzyılın sonlarına kadar işlevleri çok sınırlı ve devlet altyapısı çok zayıf olduğu için Avrupa'da hiçbir devlet, varlığın yaklaşık %5'inden fazlasını vergi olarak almıyordu.

13.5 Sung Toplumu

Sung ekonomisinin hızla büyümesi ve ticarileşmesi Çin toplumu üzerinde derin etkiler yarattı. En üst seviyede konumlanan aristokratların durumu temelden değişti. Aristokratlar artık mülklerine ve kumandaları altındaki ordu birlikleri içinde onlar için çalışan köylülerin askerlik yapmasına dayalı öncelikli ordu mensupları değillerdi. Ordu önemli ölçüde profesyonelleşti ve aristokrasi, köylülerden nakit olarak alınan vergileri varlıklarının ana kaynağı olarak görmeye başladı. Bunu bir kez sağladıktan sonra da kasabalara yerleşebilirler ve mülklerini işletmek üzere kâhyalar tutabilirlerdi. Varlıkları, giderek köylülerine faizle borç vermelerinden ve ekonominin diğer alanlarına –denizaşırı ticaret, armatörlük ve sanayi– yatırım yapmalarından kaynaklanmaya başladı. Elde ettikleri gelirleri kasabalarda çığ gibi artan ürün çeşitlerine harcayabiliyorlardı. Büyük kazançlar nüfusun nispeten küçük bir bölümünün elinde toplanmaya başlayınca hızlı ekonomik büyüme ve daha fazla gelir Çin toplumu içindeki eşitsizliği şüphesiz artırdı. Sunglar zamanında, bir bütün olarak bakıldığında vergi imtiyazlarında ve muafiyetlerde azalma olmasına rağmen, vergi yükü temelde hâlâ nüfusun ezici çoğunluğunu oluşturan köylülerin sırtına yüklenmişti. Yük, doğrudan alınan toprak vergileriyle devlet angaryalarına kaymış olsa da giderek bir para ekonomisine eklemlenmiş olan köylüler, satın aldıkları malların artan fiyatları üzerinden ticaret harçlarının büyük bir bölümünü ödemek zorunda kalıyorlardı. Daha büyük bir güvence sağlayan geçim amaçlı çiftçilik yapmaktan uzaklaşmaya başladıkça daha da gelişen ticarete dayalı çiftçilik, köylülerin üzerindeki baskıyı artırdı ve Sung dönemi boyunca köylü ayaklanmaları alışılmış bir şey olmayı sürdürdü. Bununla birlikte büyüyen ve çeşitlenen bir ekonominin sunduğu fırsatlar çoğaldıkça ve yeni gelir kaynakları ortaya çıktıkça sosyal hareketlilik de arttı. Ticaret yaparak kazanılan zenginlik eğitime ve statüye ulaşılmasında giderek hayati bir öneme sahip olmaya ve tüccarlar aristokratlarla evlenmeye başladı. Çin toplumunun bu dönemdeki genel görünümü, Avrupa'nın 17. ve 18. yüzyıllardaki görünümüne dikkat çekecek ölçüde benziyordu.

Sung toplumundaki belki en önemli gelişme kentlerin 19. yüzyıla kadar dünyanın hiçbir yerinde erişilmeyen bir düzeyde, çok hızlı bir şekilde büyümeleriydi. 12. yüzyıla kadar en önemli kent, 10. yüzyılda Beş Hanedan dönemi boyunca ve

erken Sunglar zamanında başkent olmuş olan K'ai-feng'di. İlk kent surları 781'de inşa edilmişti, ancak hızlı büyüme nedeniyle 954'te yeni surlara ihtiyaç doğmuştu. Küçük bir elit grubun yarattığı zenginliğe ve fethedilen yerlerden elde edilen yağma malına dayanan çoğu aşırı büyümüş büyük erken dönem kentlerin aksine K'ai-feng, bir ticaret kentiydi. Ticareti kentin belli alanlarıyla sınırlamak amacıyla konmuş olan kurallar hızla bozulmuştu ve 1063'te gece sokağa çıkma yasağının kalkması, kentin her yerinde mantar gibi eğlence yerlerinin bitmesine yol açtı. 1100'de herhalde 500.000 civarındaki toplam nüfusu K'ai-feng'i, Bağdat'ın Abbasiler tarafından yıkılmasından sonraki gerilemesinin ardından, dünyanın en büyük kenti yapıyordu. Hıristiyan Avrupa'daki en büyük kent, K'ai-feng nüfusunun yaklaşık onda biri kadar bir nüfusla muhtemelen Venedik'ti. Sungların başkentinin sadece bir mahallesinin (kentin kuzeydoğu köşesindeki "Sol İki Numara", nüfusu, Paris'in tüm nüfusundan daha büyüktü.

1100'de büyük güney kenti Hangchou'nun nüfusu, K'ai-feng'in nüfusundan muhtemelen sadece birazcık daha azdı ve zenginliği denizaşırı ticaretten kaynaklanıyordu. K'ai-feng'in 1127'de Juan Juanlar'a kaybedilmesinden ve başkentin güneye taşınmasından sonra Hangchou'nun nüfusu hızla arttı. 1200'e gelindiğinde muhtemelen 2 milyonun üzerine çıkmıştı; dünya üzerinde bulunan diğer herhangi bir kentten 10 kat daha büyüktü. (Bu tarihte Londra'nın nüfusu en fazla 40.000'di.) Bu rakam olağanüstü yüksek görünebilir, ancak her ikisi de gerilemeye başladıktan sonra kenti ziyaret etmiş denizaşırı seyyahların –Marco Polo ve İbn Batuta– ifadeleri dikkat çekecek denli tutarlıdır. Her ikisi de anacaddede düzenli olarak 6 kilometre arayla 10 pazaryeri bulunduğunu ve anacadde boyunca ilerlemenin bir günden daha uzun sürdüğünü belirtiyor. Kent surlarının içinde muhtemelen 800.000 kişi yaşıyordu, ancak dış mahalleler surların dışında kilometrelerce uzanıyordu; öyle ki bir ucundan diğerine kent alanının uzunluğu, muhtemelen 38 kilometre kadardı. 19. yüzyıl Londra'sından önce şüphesiz dünyanın en büyük kentiydi. Bir bütün olarak bakıldığında, Güney Sung nüfusunun yaklaşık beşte birinin kentlerde yaşıyor olması olası görünüyor. Kanton ve Nanking gibi diğer kentlerin nüfusu yaklaşık 200.000'di ve her biri bu tarihte, Kahire ve Konstantinopolis gibi dünyanın diğer büyük kentleri kadar büyüktü. Yerel ticaret geliştikçe ve büyüyen ulusal ekonomiye daha iyi eklemlendikçe, pazar kasabalarının yükselişi Güney Çin'in her yerinde eşit değerde önem kazandı. Bu kentleşme düzeyi, 19. yüzyıl başları Avrupa'sına dek dünyanın başka hiçbir yerinde görülmedi.

11. yüzyıla gelindiğinde Budacılık aşırı bir hızla önemini kaybetti ve 600 yıldan uzun bir süre Çin kültürünün merkezinde yer aldıktan sonra, artık elitler üzerinde önemli bir etkiye sahip değildi. Onun yerini 18. yüzyıl Avrupa'sındakine çok benzeyen doğal bir akılcılık, bir merak, araştırma ve deney ruhu almıştı. Bunun temeli matbaanın gelişmesi, büyük bir kitap ticareti, Budacı manastırların önemini yitirmesi ve önemli bilgi kaynakları olarak özel okulların ve kütüphanelerin değer kazanması sayesinde bilgi düzeyinin olağanüstü ölçülerde artmasıydı. 11. yüzyılın başlarına gelindiğinde 4 büyük Sung klasiği tamamlanmış ve basılmıştı. Bunlar

önemli bir edebi derleme olan *Wen-yüan ying-hua*, 1000 bölümlük bir ansiklopedi olan *T'ai-p'ing yü-lan*, 500 bölümlük bir garip hikâyeler koleksiyonu olan *T'ai-p'ing kuang-chi* ve 1000 bölümlük bir dizi politik metin ve denemeden oluşan *T'se-fu yüan-kuei*'ydi. Bahçıvanlık, arkeoloji (Shang döneminin bronz heykelleri), 2000'den fazla tarihi kitabe kaydı, mimarlık ve Sung İmparatorluğu'nun 1566 bölümlük resimli coğrafyası gibi alanları içeren, özel olarak üretilmiş kitaplardan oluşan çok geniş bir ürün çeşidi de vardı. En önemlilerinden biri, MÖ 403'ten MS 959'a kadar söz konusu olan Çin tarihini, bu tarihin oluşturulmasında kullanılan kaynakların eleştirel bir değerlendirmesi olan otuz bölümle birlikte yazan Ssu-ma Kuang'ın, *Tzu-chih t'ung chien* (Yönetimin Gözler Önüne Serilmesi İçin Mükemmel Ayna) adlı eseridir.

Sungların Çin'ine ait genel manzara, birçok bakımdan 600 veya 700 yıl sonrasına ait Batı Avrupa manzarasına benzer dinamik bir toplum ve ekonominin varlığını sergiler. Toplam nüfus 1200'de 115 milyon kadardı (400 yıl öncekinin iki katından daha çok) ve dünya nüfusunun yaklaşık üçte birini oluşturuyordu. Çok başarılı bir tarıma, yenilikçi bir teknolojiye, gelişen bir endüstri altyapısına ve çok gelişmiş bir ticaret sektörüne sahipti. Erken tarım toplumlarında karşılaşılan sınırların ötesine çoktan geçmişti ve muhtemelen, Batı Avrupa'da 18. yüzyıl ile 19. yüzyılın başında gerçekleşen, sonunda endüstri öncesi toplumların zincirlerini kıran bir dizi karmaşık dönüşümün eşiğindeydi. Çin neden bu son adımları atmadı? Yanıtlar karmaşıktır, ancak temel olarak dışarıdan gelen istila etkisiyle bağlantılıdır. Kuzeyin Juan Juanlar tarafından ele geçirilmesi, Güney Sungları demir endüstrisinin büyük bir bölümünden izole etmişti. Güney Sung döneminde 1127'den sonra gerçekleşen kayda değer büyüme, Moğol istilasının ve fethinin yıkıcı etkisiyle yarıda kesilmişti. Yıkımın boyutu ve Çin'in, tarihinde ilk kez yabancı bir imparatorluğa dahil edilmesi, devam eden ekonomik büyüme ve teknolojinin ilerlemesi üzerinde tahrip edici bir etki yarattı. 1300'e gelindiğinde Çin'in nüfusu 100 yıl önceki seviyesiyle karşılaştırıldığında dörtte birden fazla azalmıştı; veba ve hastalıkların etkisiyle 14. yüzyılda daha da azaldı. 1360'larda yönetime Mingler gelip Moğolları kovduklarında ilk yaptıkları, geçmiş 150 yılın yarattığı tahribattan kurtulmak oldu.

[*Geç Dönem Çin* ***14.5.1***]

13.6 Doğu Avrasya'nın Çeperi: Kore, Japonya ve Khmerler

13.6.1 Kore

[*Erken Dönem Kore* ***10.9.1***]

Sungların Çin'i, Avrasya'nın en gelişmiş devleti olmakla birlikte, Çin dışındaki etkisi temelde Güneydoğu Asya'yla kurulmuş ticari ilişkilerle sınırlı kalmıştı. Kore Çin kültürü tarafından hâlâ güçlü bir şekilde etkilense de, Budacılığın Çin'de gerilemeye başlamasından sonra da Budacı bir devlet olmaya devam etti. Bunun-

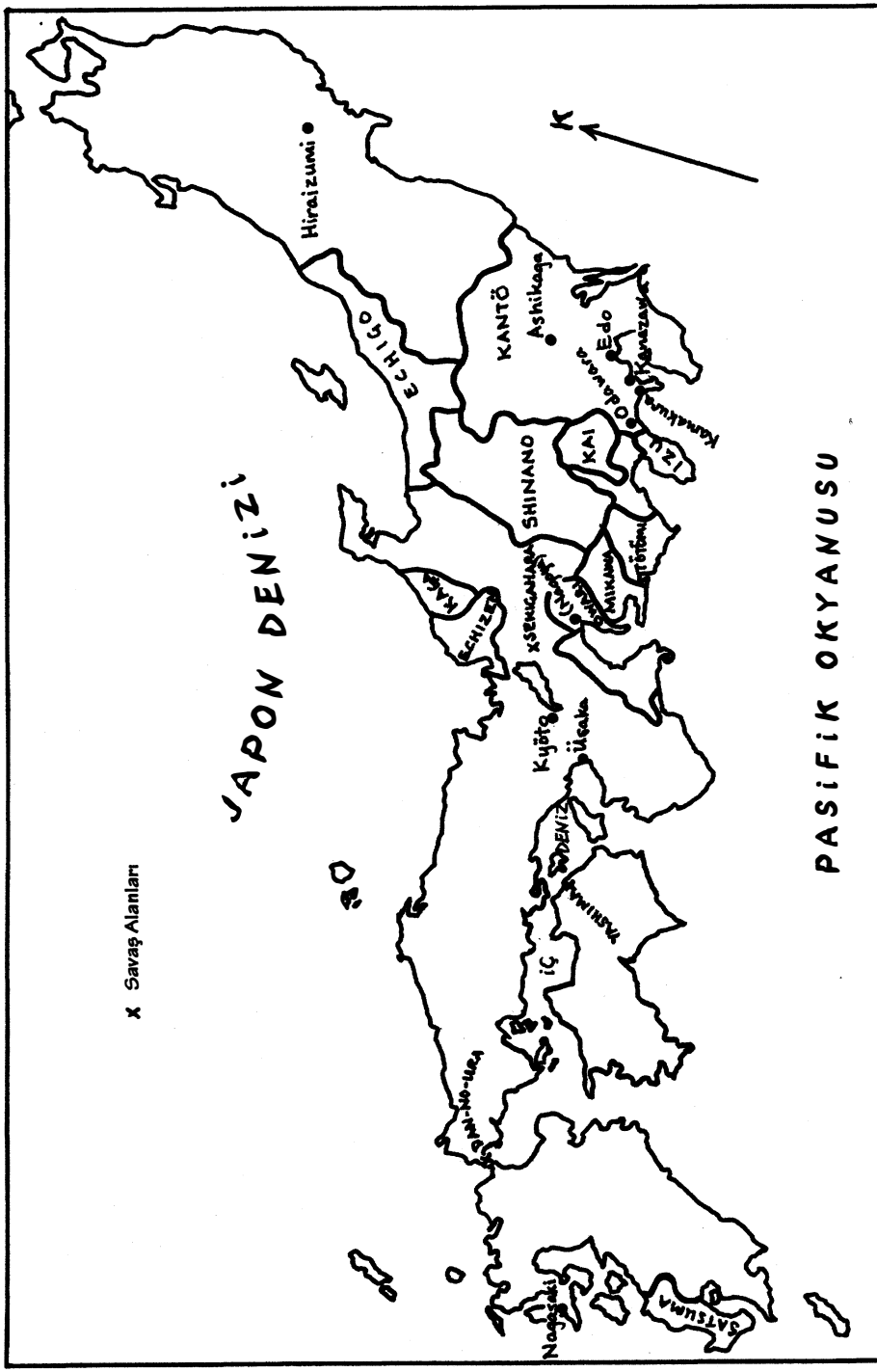
la birlikte, Kitan ve Juan Juan imparatorlukları Hanlar ve T'anglar zamanındaki konumlarının aksine, Çin gücünün yayılmasında büyük bir engel oluşturdukları için Kore, Sung döneminde siyasi bakımdan Çin'den bağımsız kalmıştı. Bunun sonucu, Kuzeydoğu Kore'de 920 dolaylarında yeni bir Koryo Krallığı'nın ortaya çıkması ve yavaş yavaş yarımadanın büyük bölümüne egemen olacak kadar gelişmesi olmuştu. 10. yüzyılın ortasında kral Kwangjong zamanında sivil memurluklarda Çinlilerin sınav sistemi benimsenerek ve merkezi, profesyonel bir ordu oluşturularak bir çeşit merkezi yönetim yaratmak üzere önemli bir çaba sarf edildi. Kore'nin 8 eyalete, 5 askeri komutanlığa (ek olarak 2 sınır bölgesine) bölündüğü ve 3 kentten –batıda Pyongyang, güneyde Seul ve doğuda Kyongju– idare edildiği 11. yüzyıl ortasına kadar tam anlamıyla bir idari yapı gelişmemişti. Kral sivil ve askeri hizmetler karşılığında toprak bağışlayarak hâkimiyeti elinde tutmaya çalışıyordu, ancak erken devletlerde yaygın olduğu üzere topraklar hızla aristokrasinin özel mülküne dönüşüyordu. Mülklerinin içerdiği nüfusun gitgide daha büyük bölümü köleye dönüşüyordu. En gelişmiş olduğu dönemde bu gelişim nüfusun yaklaşık üçte birini etkilemiş ve bu tarihte Kore'yi dünya üzerindeki en büyük köle toplumuna dönüştürmüştü. Çok sınırlı bir yapıya sahip olan merkezi yönetim iktidarını yitirmeye başladıkça Kore giderek daha istikrarsız olmaya başladı. Ordu 1014'te bir darbe girişiminde bulundu, 1170'te büyük bir ayaklanma yeni bir kralı, Myongjong'u, tahta çıkardı ve 1170'ler boyunca köylü isyanları sürdü. 1196'da Myongjong, General Ch'oe Ch'ung-hon tarafından devrildi ve ardından Kore askeri yönetime tabi oldu.

[*Geç Dönem Kore* ***15.5.1***]

13.6.2 Japonya

[*Erken Dönem Japonya* ***11.7.1***]

Politik yönden izole ve kültürel olarak giderek Çin'den bağımsız olmaya başlayan Japonya'da 10. ve 13. yüzyıllar arasındaki dönemde, ana hatlarıyla 1860'lara kadar devam eden kendine özgü bir yönetim sisteminin ortaya çıktığı görüldü. Bu değişimler, önceki yüzyıllarda meydana gelmiş olan bir dizi ekonomik, sosyal ve siyasi gelişmeye dayanıyordu. En önemlisi, sulu pirinç üretimine dayanan tarımsal mülklerin (*shoen*) gelişmesi ve mülklerde birçok sosyal grubun ortaya çıkmasıydı. En altta yer alan az sayıda köle ve serfin ardından parayla tutulan işçiler ve özgür köylüler geliyor, en üst düzeyde yöneticiler ve mülk sahipleri yer alıyordu. Bunların hepsi mülk üretiminden, genellikle yazılı belgelere veya bazen geleneksel hukuk sistemi içinde yer alan kanuni haklara (*shiki*) göre farklı bir yüzde alıyorlardı. Bu *shiki*'ler (hem kadınlara hem erkeklere) miras kalabiliyor ve bölünebiliyordu (ilk evlat hakkına ait bir sistem yoktu). Bir kişi, farklı mülklerde bir tip *shiki*'den daha fazlasına sahip olabiliyordu. Bunun sonucu, bir kişinin bir mülkte bağımlı ama bir diğerinde bağımlı olunan olduğu karmaşık bir sosyal yapının ortaya çıkmasıydı.

Harita 39: Erken Şogunluk Döneminde Japonya

Bununla birlikte en önemli grup malikânelerde yaşayan mülk sahipleriydi; birçoğu, eski saray memurları veya imparatorluk soyundan gelip de kendi hâkimiyet alanlarını yaratmış olanlardı. Askeri değişimler *shoen*'in güçlenmesinin yarattığı etkiyi artırdı. Kyoto'daki imparatorluk yönetimi tarafından denetim altında tutulan, askere alınmış olanlardan meydana gelen ana ordudan 792'de vazgeçildi ve askeri kuvvet bulundurmak yerel aristokrasinin ayrıcalığı haline geldi. Büyük mülk sahiplerinin çevresinde askeri gruplar oluşturuldu; daha başarılı olan liderler, toprak vererek mükâfatlandırdıkları ve herhangi bir anlaşma veya hukuki yöntemden çok sadakat bağıyla bağlanan açıktan yandaşları –*samuray*– hizmetlerine alabilmeye başladılar. Japonya'daki durum birçok bakımdan Karolenj İmparatorluğu'nun çökmüş olduğu dönemde çağdaşı Avrupa'dakine benziyordu. Ama yine de çok önemli iki fark söz konusuydu. Öncelikle, Japonya dışarıdan gelen bir istila yaşamamıştı. İkinci olarak, uygulamada imparatorun otoritesi olmasa da ismi sürdürülüyordu. Japonya'ya bir dizi küçük yerel hükümdar egemen olsa da, birbirinden ayrı monarşilere evrilmedi ve aristokrasi arasında yaşanan çoğu mücadele, imparatorluk sülalesini kontrol altında tutup onun namına hüküm sürme hakkı elde etmek adına veriliyordu.

10. yüzyılın sonlarında Japonya, farklı yerel askeri gruplar arasında devam eden neredeyse bitmek bilmeyen bir savaş durumunun içindeydi. Kanto yöresindeki Seiwa Genji gibi kimi gruplar çok başarılıydı ve hâkimiyetlerini bölgeyi Japonya'ya dahil etme sürecinin son kısmı olarak Kuzey Honşu'ya yaydılar. Yerel gruplar, imparatorluk sarayındaki farklı kliklerle ve kendilerini korumak amacıyla artık kendi silahlı taraftarları olan farklı Budacı manastırlarla ittifaklar yapıyorlardı. İmparatorluk sarayının ve çok sayıdaki (pek azı ölünceye kadar tahtta kalan) emekli imparatorun önde gelen destekçileri, İç Deniz'in çevresindeki alanın büyük bir bölümüne hâkim olan İse Heikelerdi. 1156'daki Hogen Savaşı ve 1159-1160'daki Heiji Savaşı sırasında İse Heikeler imparatorluk kenti Kyoto'nun askeri denetimini ele geçirmişlerdi, ancak bu bölgenin dışında çok az yer üzerinde hâkimiyetleri vardı. 1180'deki bir ayaklanmanın devamında İse Heike grupları imparatoru yanlarına alıp Kyoto'dan kaçtılar, fakat nihayet tüm Japonya'da kasırga gibi esmiş olan büyük bir savaştan sonra 1185'teki büyük Dan-no-ura deniz savaşında yenildiler (ve imparator boğuldu). İç savaşın sonucu, Kanto bölgesinden çıkan Yoritomo'nun önderliğindeki grupların ülkenin büyük bir bölümüne hâkim olmaları ve diğer taşra savaşçı gruplarının onun üstünlüğünü kabul etmeleri oldu. Yoritomo yenilgiye uğrattığı rakiplerinin topraklarını aldı ve kendi taraftarlarına dağıttı, ancak bunu doğrudan yapmadı. Görünüşte toprak, işlevini sürdüren ve kendi topraklarının geliriyle geçinen Kyoto'daki imparatorluk hükümeti tarafından bağışlanıyordu. Yoritomo, kâhyalar yani *jito*'lar atayarak yerel toprak sahipleri üzerinde bir dereceye kadar merkezi bir hâkimiyet sağlayabiliyordu. Kâhyalar yönettikleri mülkten kendi paylarına düşen *shiki*'yle geçiniyorlardı. Mülk sahipleri tarafından atanmıyorlardı ve makamları hızla babadan oğula geçmeye başladı. *Ji-*

to'ların rolü, mülkün *shiki*'lerini doğru bir şekilde toplayarak, yerel hâkim görevini yürüterek ve ürünün %2'si olarak belirlenmiş olan *hyoromaiyi*, yani pirinç vergisini toplayarak asgari düzeyde bir yerel yönetim oluşturmaktı. Her eyalette bir *jito, shugo,* yani koruyucu olarak atanıyordu ve görevi diğer *jito*'ları denetlemek ve yönetmekti. Uygulamada bu yapı, Kanto'daki ve Kyoto'nun çevresindeki önde gelen yerleşme alanlarının dışında büyük ölçüde teorik olmuştu. Yoritomo'nun Kyoto'nun batısında ve Kuzey Honşu'daki hâkimiyeti sınırlıydı.

Yoritomo'nun sahip olduğu kişisel gücün temeli, Kanto'daki Kamukura'ydı ve muhafızları Japonya'da uygulayabildiği iktidarın temelini oluşturdu. *Monchujo,* yani "Tahkikat Kurulu" aracılığıyla hukuk işleri için bir merkez haline geldi ve 1232'de Japonya'da kabul görmüş geleneksel kanuna dönüşen yazılı bir kanunname çıkardı: Joei Kanunnamesi. Yoritomo sadece Kyoto'daki imparatorluk otoritelerinin teorik onayıyla uygulamada tek kişilik bir hâkimiyet sürüyordu. 1192'de *Seii-tai-shogun,* yani "Barbarları Bastıran Başkomutan" unvanıyla atanınca bu sistem resmileştirilmiş oldu. Bu, 8. yüzyıla ve Kuzey Honşu'da Ainu'lara karşı yürütülen savaşlara tarihlenen, imparatorluğun askeri önderlerinin eski bir unvanıydı. Yeniden hayata geçirilmesi, en azından teorik olarak askeri bir imparatorluk yönetimi olarak görülebilecek bir yapının oluşmasına yol açtı. Şogun unvanı 1868'e kadar Japonya'yı idare eden çeşitli ailelere mensup askeri yöneticiler için geleneksel hale geldi. Neredeyse tamamen güçsüz olan sivil yönetim Kyoto'daki imparatorluk *bakufu*'suydu. 12. yüzyılın sonuna gelindiğinde Kamakura şogunluğu (adını başkentinden alıyordu) oluşturuldu. Hükmü, ülkeye büyük ölçüde *jito* olarak yayılmış olan ve yerel yönetimleri üstlenip pirinç vergisini Kamakura'ya gönderen aile adamlarının kişisel sadakatine dayanıyordu. Sorun, Yoritomo'nun aile içindeki tüm rakiplerini öldürmüş olması ve 1199'da öldüğünde geride yerine geçecek sadece çok küçük iki oğul bırakmasıydı. Yoritomo yandaşlarının arasındaki uzun süreli bir mücadele, sonunda Hojo ailesinin zaferine yol açtı. Hojolar *jito*'larını daha çok mülke yerleştirmek ve imparatorluk yönetiminden geriye kalana hâkim olmak üzere çeşitli kurullar oluşturmakta başarılı oldular. Hojo ailesinin hükmü 14. yüzyıla kadar sürdü.

[*Geç Dönem Japonya* ***15.5.2***]

13.6.3 Khmerler

Güneydoğu Asya anakarasında sulama sistemlerinin ve sulu pirinç tarımının gelişmesi büyük bir tarımsal artı ürüne ve devletlerin doğmasına yol açtı. Ancak, Japonya'nın aksine bunlar doğu-batı ticaret yolları üzerindeki konumları nedeniyle dış etkilere, Çin'in yanı sıra Hindistan ve İslamdan kaynaklanan etkilere çok daha fazla açıktı. Sonuç olarak gelirlerinin önemli bir kısmını her zaman ticaretten alınan vergilerden elde ettiler. En önemlisi, Khmer devletinin gelişmesiydi. Devlet büyük ölçüde yılda iki pirinç hasadına ve büyük bir artı ürün elde edilmesine

olanak sağlayan küçük ölçekli ama çok etkili bir sulama sistemine dayanıyordu. Karmaşık bir toplumun evrimi, çeperde yer alan dış etkilere açık bir alanda gelişen olaylar bakımından çok tipikti. Yaklaşık olarak 6. yüzyıldan itibaren ürün fazlasına, elit mallara ulaşma imkânı veren sahil şeridinde bulunan Hintli tüccarlarla ilişkileri sayesinde giderek güçlenmeye başlayan reisler (klanların liderleri) tarafından giderek daha fazla el kondu. Zaman geçtikçe reisler Hint dinlerinin ritüellerini daha fazla benimseye başladılar, kendilerini Hindu tanrılarıyla özdeşleştirdiler, statülerini ve güçlerini geliştirdiler ve krallara özgü kimi sıfatları aldılar. 9. yüzyılın sonunda, I. Indrawarman zamanında ilk büyük kamu binaları ve tapınaklar inşa edilmişti. Sınıflaşmanın ve sömürgeciliğin giderek arttığı bu toplumun en alt kademesinde *khnums* –savaş esirleri– ve onların soyundan gelmiş olup fiilen köle olarak partiler halinde tarlalarda çalışanlar yer alıyordu. Tapınaklar teorik olarak Khmer toplumunu birbirine bağlayan ana unsurlardı –toprakları vardı ve tarımsal artı ürünü paylaştırıyorlardı– bununla birlikte iktidar, uygulamada elitlerin ve hükümdarların elinde bulunuyordu. Tapınaklara verilen topraklar elit ailelerin malı olmaya devam ediyordu ve tapınaklar sadece bir miktar üretim ve çalışma hakkına sahip oluyorlardı. Ayrıca, tapınaklar elitlerin hâkimiyeti altındaydı ve böylece elitler yiyecek paylaşımını denetimleri altında tutuyorlardı. Hükümdarın rolü, karmaşık toprak paylaşım sistemini, yiyecek üretiminin ne ölçüde elitler tarafından denetim altında tutulacağını ve bu yolla farklı grupların temsili gücünü düzenlemekti.

Tarımsal artı ürün üzerinde daha da fazla hâkimiyet kurdukça ve köylülerin çalışmalarını daha da fazla yönlendirebildikçe elitlerin ve hükümdarların gücü çoğaldı. Bununla birlikte tam anlamıyla bir devlet yapısı ortaya çıkmadı. Muazzam tapınak kompleksleri, bentler, hisar hendekleri ve yollar inşa edildi; hepsi tanrısal düzenin yeryüzündeki sembolik temsili olarak ya kuzey-güney ya da doğu-batı doğrultusunda konumlanıyordu. Angkor Wat'taki büyük tapınaklar, 12. yüzyılın başlarında II. Suryavarman zamanında onun Vişnu'yla sembolik birleşmesinin şerefine inşa edildi. 12. yüzyılın sonlarında VII. Jayavarman zamanında hükümdarların dinde üstlenmiş oldukları önderlik rolü Angkor Thom tapınaklarının inşasıyla gözler önüne serildi. Şiva ve Vişnu için yapılmış olan tapınaklara dahil edilmiş olsalar da bunlar Bodhisattva Lokesvara'ya adanmış Budacı tapınaklardı. Tapınaklardan bazılarının hesapları hangi ölçekte işlev üstlendiklerini gösterir. 12. yüzyılın sonlarında Ta Prohm Tapınağı'nda, tapınak duvarlarının arkasında 18 yüksek rahip, ayinlerde rahip görevini yüklenen 2740 görevli ve 2632 yardımcının (bunlardan 615'i dansçı, 439'u münzevi keşiş ve 970'i öğrenciydi) dahil olduğu 12.640 kişi yaşamaktaydı. Köleler ve tapınak serflerinin çalışıp yılda 2500 tondan fazla pirinç ürettiği mülkler sayesinde geçiniyorlardı. Khmerler muhtemelen, temel olarak hâlâ 13.000'den fazla köye dağılmış durumda bulunan yaklaşık 300.000 kişilik bir toplam nüfusa sahipti. Büyük kasabalar bulunmuyordu, sadece tapınak kompleksleri vardı. Khmer "devleti" 11. yüzyılın başları gibi erken bir tarihte nüfusunu Kuzey Tayland'a ve Kra kıstağına yaydı ve sadece Vietnam sahil şeridinde yer alan ticaret merkezleriyle değil aynı zamanda Batı Malaya sahil şeridinde de yer alan Müslümanlara ait tica-

ret limanı Takuapa ve Güney Hindistan'ın Çola tüccarlarıyla bağlantı halindeydi. Birmanya'da bulunan Budacı Pagan krallığının baskısı altındaydı ve Pagan'a karşı genellikle Sri Lanka'lı Polonnaruva hükümdarlarıyla ittifak oluşturuyordu. Khmer "devleti" Moğolların saldırısına uğradığı 13. yüzyıla kadar yaşadı. Bundan kısa bir süre sonra öncelikle köylü ayaklanmaları ve elitlerin kendi aralarında sürdürdükleri çatışmalar yüzünden çöktü.

13.7 İslam Dünyası: Politik Parçalanma

[*Erken Dönem İslamiyet* ***11.10***]

Abbasi halifeliğinin 9. yüzyıl içinde çökmesi ve Mezopotamya'nın Büveyhiler tarafından ele geçirilmesi, İslam dünyasının 750'ler gibi erken bir tarihte Emevi hükümdarların iç savaşta Abbasilerin elde ettiği zaferi reddedip İberya yarımadasının büyük bölümünde kendi yönetimlerini kurdukları zaman başlamış olan politik birliğinin kesin olarak dağılmasını belirledi. Bu süreç İslamiyetin "gerileme"sinin genel bir parçası olmaktan çok, tek bir politik birim olarak yönetilmesi neredeyse mümkün olmayacak kadar büyük bir alanda, bir ölçüde birlik hâkimiyetinin uygulandığı erken İslam İmparatorluğu'nun sonu olarak görülmelidir. İslamiyet, Hıristiyan Avrupa gibi politik anlamda parçalanmış, ancak kültürel anlamda dünyanın çok belirgin bir bölgesi olarak var olmaya devam edecekti. 1000'den sonraki 200 yıl içinde politik açıdan daha önceki döneme göre çok daha fazla bölünmüş oldu. Genel olarak bakıldığında, Levant'ta Haçlı devletlerinin kısa süreli varlığının ve İberya yarımadasının büyük bir bölümünün kaybı dışında İslam sadece elinde tuttuğu bölgede hâkim olmakla kalmadı, siyasi ve kültürel etkisini daha geniş bir alana yaymayı sürdürdü.

13.7.1 On Birinci Yüzyılda İslam Dünyası

İslam dünyasının batısında Emevi hanedanı gerilemekteydi ve 1031'de Kurtuba'nın Kuzey Afrikalı göçebe Berberiler tarafından yağmalanmasından sonra devlet, minyatür "krallıklar" halinde parçalandı. Bu zayıflama Kuzey İspanya'daki küçük Hıristiyan devletlerin yayılmasına fırsat yarattı, 1086'da eski İslam başkenti Toledo kaybedildi. Bunun sonucu, İslami bir toparlanma çerçevesinde, (daha çok, sonradan gelişen askeri Hıristiyan tarikatlarına benzeyen) son derece disiplinli bir askeri dini grup olan, El Murabıtların ("kutsal savaş gönüllüleri"), hüküm sürmek üzere Kuzey Afrika'dan çağırılmaları oldu. Onların yerini 1150'lerde kabaca benzer bir grup olan, Fas ve Güney İspanya'da hâkimiyet kuran El Muvahhidler aldı. Mısır'daki Fatımiler, Batı Arabistan'ın ve kuzeyde Şam'a kadar Suriye'nin hâkimiyetini ellerinde tutabiliyorlardı. Sözde Şii Müslümanlar olarak, Mezopotamya'daki halifeliğin düşmanıydılar, ama halifelik nispeten güçsüzdü ve yörenin askeri yöneticileri olan Büveyhiler da zayıflamaya başlamıştı. 10. yüzyılın sonlarında Abbasilerin eski merkezi olan Kuzey İran'daki Horasan'ın hâkimiyetini, Alptigin'in önderliğinde yeni bir hanedan kuran bir grup köle askere, Gaznelilere, kaptırdılar. 11. yüzyılın

başlarında en güçlü oldukları dönemde Gazneliler İran'ın büyük bir bölümünü, Horasan'ı, Afganistan'ı ve İndus Vadisi'ni hâkimiyetleri altında tutuyorlardı. Aynı zamanda Semerkand'a ve Seyhun'a kadar Maveraünnehir'in büyük kısmında gevşek bir denetim uyguluyorlardı. Gaznelilerin İran'daki yönetimi saf İslami olmaktan çok öncelikle Sasani geleneklerinin yeniden söz sahibi olmasına dayanıyordu ve güçlü İran geleneğinin yeniden değer kazanmaya çalıştığı uzun süreçte diğer bir adımı oluşturuyordu. Gazneliler 1025'te, Mahmud döneminde bazı Selçuklu Türklerini Horasan'da paralı askerlik yapmak üzere davet etmişlerdi. Bu askerler 1036'da isyan etti ve İslam'ın merkezine giderek Türklerin hâkimiyet kurduğuna tanıklık edilen (1918'e kadar süren) bir süreci başlatmış oldular.

13.7.2 Türklerin Etkisi

[*Erken Dönem Türk Tarihi* ***11.6.1***]

751'de Karluk Türkleri Talas Savaşı'nda Müslüman ve Tibet kuvvetleriyle birlikte savaşmış ve bu yüzden Çinliler ile Uygurların muhalefetine maruz kalmışlardı. Bir sonraki yüzyıl boyunca Uygurların ve Tibet'in baskısıyla daha batıya sürüldüler. Müslüman dünyasının çeperinde 9. yüzyılın sonlarında Müslüman oldular ve 10. yüzyılın ortasında, Maveraünnehir bölgesinde Gaznelilerin sözde hâkimiyeti altında zayıf bir Karahanlı Devleti ortaya çıktı. Bölgenin kuzeyinde, Oğuz Türklerinin en üstün boyu olan Selçuklar iktidara geldi ve ardından 1025'te Horasan'a giren işte bu grup oldu. İsyan ettikten sonra 1038'de Nişabur'u aldılar, 1040'ta Gaznelileri yendiler. (Gazneliler Afganistan'a ve Kuzey İndus Vadisi'ne geri sürüldüler.) Selçuklular batıya doğru ilerlemeye devam ettiler ve İran'ın tamamında hâkimiyeti ele geçirdiler. (İzleyen 900 yıl boyunca İran, ya Türk ya Moğol elitler tarafından yönetilecekti.) Selçuklular Sünni Müslümandı ve yükselişleri Mısır ve Suriye'deki Şii Fatımilere etkili bir karşıtlık oluşturdu. Bu olgu, halife 1050'de Selçukluların lideri Tuğrul Bey'e, ilk defa kalıcı olarak kullanılan sultan unvanını verince tanınmış oldu. 1055'te Selçuklular Büveyhileri Bağdat'tan kovdular, önce Nişabur'dan sonra İsfahan'dan hüküm sürmeyi tercih etmekle beraber halifeliğin kontrolünü elde ettiler. Gazneliler gibi onlar da öncelikle İranlı memurlara ve saf İslami unsurlardan çok İran geleneklerine dayandılar. Selçuklu İmparatorluğu Melikşah'ın 1092'deki ölümüne kadar teorik olarak birlik içindeydi, ama hiçbir zaman gerçek bir merkezi yönetim söz konusu olmadı ve Selçuklu askeri liderler hangi bereketli toprakları ele geçirebildilerse kendi yönetimlerini orada kurmuş oldular. 1060'lara gelindiğinde Fatımiler Suriye ve Şam'ın hâkimiyetini kaybettiler, ancak daha da önemlisi, Selçukluların Bizans imparatorluğu ile çatışma halinde olmasıydı.

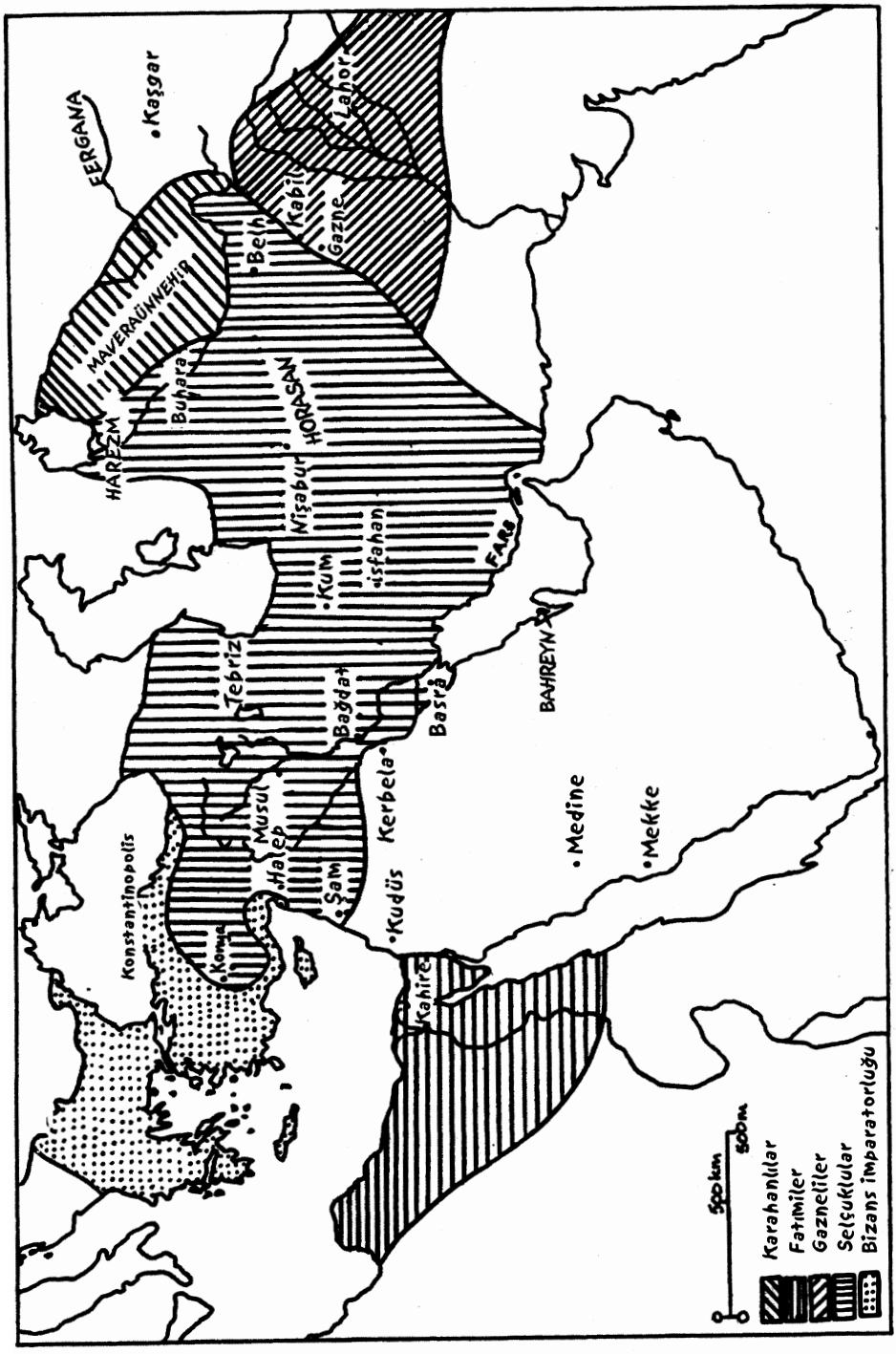
11. yüzyılın ortasına gelindiğinde Makedonya hanedanı zamanındaki Bizans'ın toparlanması çoktan sona ermişti ve Anadolu'nun büyük bölümünü yöneten askeri aristokrasi üzerindeki hâkimiyetini kaybettiğinde gücü de zayıflamaya başlamıştı. 1054'te, doğu ile batı arasında yaşanan birçok sorun nedeniyle Hıristiyan

kilisesi içindeki kesin bölünme gerçekleşmişti: Manastır sistemine bağlı olmayan din adamlarının bekârlığı, Komünyon için mayalı veya mayasız ekmek kullanılması, papanın üstünlüğü ve itikada (Kutsal Ruh'un konumu hakkında) "filiok"* maddesinin konması. 1056'da Anadolu'daki askeri aristokrasinin liderlerinden biri olan Komnen ailesi isyan çıkardı. İmparator Romanos Diogenes Selçuklulara bir karşı saldırıda bulunmak istedi ve Van Gölü'nün yakınına kadar ilerledi. 1071'deki Malazgirt Savaşı'nda Bizans kuvvetleri Alp Arslan'ın kumanda ettiği Selçuklular tarafından kesin bir yenilgiye uğratıldı ve imparator esir alındı. Bunun sonucu, Anadolu'nun neredeyse tümünün iki yeni hanedan kurmuş olan Selçukluların eline geçmesi oldu: Konya'da Selçuklu ve Orta ve Doğu Anadolu'da Danişmendli. 400 yıl boyunca imparatorluğun kalbi ve askeri gücünün kaynağı olan Anadolu'nun kaybı Bizanslılar için nerdeyse yok edici bir darbe olmuştu. Devlet varlığını sürdürmeye devam etse de bir daha eski gücüne kavuşamadı. Malazgirt'in hemen ardından iç savaş çıktı ve bunu, 1081'de Komnen ailesinin iktidarı ele geçirmesine dek süren sayısız isyan izledi. Güçlü askeri kuvvetler çıkaramadıkları için yardım bulup satın almaya çalıştılar. Güney İtalya'da ve Sicilya'da imparatorluk mülklerini almakta olan Normanlara karşı yardım karşılığında, 1082'de Venedik'e imparatorluğun her yerinde kısıtlama olmadan ticaret yapma hakkı tanındı.

Selçuklu "İmparatorluğu"nun 11. yüzyılın sonlarında (göçebelerin veraset alışkanlıklarının yerleşik bir devlette sürdürülmesinin sonucu olarak) birçok küçük bölgeye ayrılması, Batı Avrupa devletleri için bir fırsat yarattı. Bizanslılara yardıma çağrılan 1096'daki ilk Haçlı Seferi'nin imparatorluğa doğrudan bir yardımı olmadı (yapılan yağmanın boyutu ciddi bir sorun yarattı), ancak Antakya'nın (1097) ve Kudüs'ün (1099) ele geçirilmesi (ikincisi Fatımilerden alındı) ve Kudüs Krallığı'nın kurulması Bizanslıları büyük ölçüde rahatlattı. Haçlı Seferi'nin İslam dünyası üzerindeki etkisi çok sınırlı olmuştu. Suriye ve Levant zaten çok parçaya bölünmüş durumdaydı ve yeni, nispeten küçük Haçlı devleti pek fark yaratmadı. Halep 1128'de geri alınmış olsa da, 1140'lara kadar Müslümanlar etkili bir karşılık vermedi. Karşı saldırıyı büyük oranda Kürtlerden meydana gelen bir ordunun desteğiyle Musul *atabeki* (vali) Zengi yönetti. Edessa [bugün Urfa] 1144'te geri alındı ve 3 yıl sonra İkinci Haçlı Seferi'nin Şam kuşatması başarısızlığa uğratıldı. Mısır'da Fatımilerin yerini Zengi'nin Şam üzerinden hüküm süren oğlu Nureddin aldı. Nureddin'in 1174'teki ölümü üzerine Mısır'da Eyyubi klanından gelen yerel bir askeri yönetici olan bir Kürt, Salaheddin,† Şam'ı ve Suriye'yi işgal etti, Batılı Hıristiyanları 1187'de Hattin Savaşı'nda yendi ve Kudüs'ü geri aldı. Bu, 1250'ye kadar Mısır ve Suriye'de hüküm sürmüş olan birleşik bir Eyyubi devleti

* Latince *filioque*: "ve oğuldan". Kutsal Ruh'un yalnız Baba'dan değil Oğul'dan da türediğini belirten bu terim, Batı Hıristiyanlığı tarafından, Nikaia (İznik) Amentüsü'ne eklendi. Doğu Hıristiyanları ise bu ifadeyi kabul etmediler, Kutsal Ruh'un yalnızca Baba'dan kaynaklandığını savundular (ed.n.)

† Salaheddin Eyyubi (ed.n.)

Harita 40: Selçuk Türkleri'nin Yükselişi

yarattı. Üçüncü Haçlı Seferi'nin Kudüs'ü geri alma girişimini (1189-1192) başarısızlığa uğrattı ve aynı zamanda 1197, 1217, 1229 ve 1249'da Mısır'a yapılan diğer Hıristiyan saldırılarını püskürttü. 1291'e kadar küçük bir Hıristiyan üssü olarak sadece Akka limanı varlığını korudu.

13.7.3 On İkinci Yüzyılın Sonlarında İslam Dünyası

Mezopotamya ve İran'da hüküm süren Selçuklular Levant'ta meydana gelen olaylarla fazla ilgili değillerdi. Çabalarını doğuda hâkimiyet kurmaya çalışmak üzerinde yoğunlaştırmışlardı, ama bunun sonucunda başarı elde edemediler. Türk generali Atsız'ın yönettiği Harezmşahlar 1148'de Maveraünnehir'in hâkimiyetini ele geçirdiler ve ardından 1193'te Horasan'ı fethettiler. 13. yüzyılın başlarına gelindiğinde İran'ın batısından başlayarak Afganistan'ın bazı yerlerine ve Kuzeybatı Hindistan'a kadar uzanan bir imparatorluğa hükmediyorlardı. Yaklaşık 1200'e gelindiğinde İslam dünyasının çekirdek alanı 200 yıl önce olduğundan çok daha fazla alana bölünmüş bir haldeydi. En azından 9 ayrı devlet veya imparatorluktan oluşuyordu. Eyyubiler Mısır ve Suriye'de hüküm sürüyorlardı. Selçuklular Anadolu'nun büyük bir bölümünü, Zengiler Kuzey Mezopotamya'nın bazı yerleri ile Doğu Suriye ve Abbasilerden geriye kalan Güney Mezopotamya üzerinde hâkimiyet kurmuşlardı. Birçok yerel hükümdar Kafkasya bölgesinin hâkimiyeti ele geçirmişti, Hazarlar nasıl Luristan'ın fiilen bağımsız valileriyse Salgurlar da Fars eyaletinde aynı durumdaydı. Gurlular güneyde yer alan alana egemen olsalar da Harzemşahlar doğu İran'ın büyük bir bölümünü doğuda Ceyhun'a kadar hâkimiyetleri altında tutuyorlardı.

13.8 İslam Birliği

1000 ile 13. yüzyılın başları arasındaki dönem, ilk halifelik, Emevi ve Abbasi dönemlerinden çok farklıydı. İlk dönem, İslamın ve onun yaratmış olduğu toplumların ana çerçevesini belirlemişti. Devamında gelen dönem, var olan çerçeve içinde giderek farklılaşma yaratmaya başlayan bir dönem oldu. Abbasi halifeliğinin gerilemesinin sonucu olarak Bağdat artık İslam dünyasına egemen olan tek kent değildi. Onun yerini almış olan birçok merkez bulunuyordu: Semerkand, Buhara, Nişabur, İsfahan, Kahire ve Fas. Daha da önemli olan konu, dini farklılıkların devam etmekte olan evrimi ve sonucunda mezhep cemaatlerinin giderek gelişmesiydi.

Şii cemaatler 10. yüzyılın ortası dolaylarında imamlığın dolaysız kutsal rehberliği kaybolduğunda değişim geçirdiler. Bu rehberiliğin kaybolması üzerine dini ve kültürel miras, ilk olarak el Kulayni döneminde *Hadis* şeklinde sistematize edildi. İmam, dinin en yüce gerçeklerine ait dolaysız bilginin taşıyıcısı ve Tanrı'dan gelen buyrukların aktarıcısı olarak yarı gnostik terimler içinde yeniden tanımlandı. Dini bir ritüel örüntüsü ortaya çıktı: Muaviye'nin lanetlenmesi, Hüseyin'in Kerbela'da-

ki ölümünün topluca yasının tutulması, Muhammed'in Ali'yi sözde halefi olarak seçtiği günün kutlanması ve Necef'te Ali, Kerbela'da Hüseyin ve Meşhed'de Ali el Rida'ya ait olmak üzere önde gelen Şii türbelerine yapılan haclar. Şii cemaatler neredeyse İslamın tüm politik rejimlerine muhalefet ediyorlardı, bununla birlikte kurtuluşu, yaşamlarını hadislere göre biçimlendirmekte ve Şii liderlerin şahadetleri ile imamlığın mistik unsurlarını özümsemekte görüyorlardı.

Halifeliğin Abbasilerin kurumsallaşmasının devamında açık bir şekilde sadece politik olan işleviyle birlikte, Sünni geleneği içindeki halifeliğin zayıflaması, halifelikten ayrı bir dini liderliğin ortaya çıkmasına yol açtı. Bu liderlik, otoritelerini sezgi güçlerinin onay görmesinden alan âlimlerden oluşan bağımsız gruplar üzerine temellenmişti. 11. yüzyıla gelindiğinde, öğrenciler bir âlimden diğerine gittikçe farklı öğretmenlerin çevresinde gelişen ekoller,–İslami kuralların öğrenilmesi için toprak veya toprak kirasının kalıcı olarak bağışlandığı okullar olan– *medrese* şeklinde kurumsallaşmış durumdaydılar. Bu gelişme muhtemelen Horasan'da başladı, ancak dini ve hukuki bir eğitim şekli olarak Selçuklular zamanında hızla yayıldı. Şiiliğin özellikle Fatımiler zamanında güçlenmeye başlamasından sonra Sünni geleneğin güçlenerek yeniden ayağa kalkmasına yol açan, Sünni olan ve kuşkusuz Şia karşıtı Selçukluların yükselişi olmuştu. Selçuklular bakımından Fatımilere karşı yürütülen dini ve politik muhalefet, bir arada yürüyordu. Bu durum, Sünni faaliyetlerine ve kurumlarına güçlü bir devlet desteği verilerek sağlamlaştırılıyordu.

10. yüzyıla gelindiğinde, İslamda yer alan iki ana geleneğe paralel olarak başka bir gruplaşma ortaya çıkmıştı. Daha kendi başına, daha az örgütlü olmasına karşın uzun vadede büyük bir öneme sahip olmuştu. Sufilik, İslamın Hint geleneklerine ait birçok şeyin, özellikle hem Hinduizmde hem de Budacılıkta geliştirilmiş olan meditasyon tekniklerinin ve *guru* fikrinin, içerilmiş olduğu büyük ölçüde bireysel ibadete dayalı olan ve mistik bir biçimiydi. Çeşitli Sufi şeyhlerinin etrafında toplanan yarı manastırımsı *hankâh*'lar* gelişti. 11. yüzyılın sonlarına gelindiğinde bazı hankâhlar büyük Sufi pirlerinin türbelerine dönüşmüş ve ziyaret yerleri haline gelmişti. Öğrenciler seçtikleri şeyhe tam bir itaat içinde yaşayan müritlere dönüştüler. Sufiliğe kabul edilme koşulları daha ayrıntılı olmaya başladı ve farklı Sufi geleneklerinin içinden dini kardeşlikler veya *tarikat*'lar ortaya çıktı. Bunlar İslam davasının kutsal savaşına duyulan *gazi* bağlılığıyla ilişkili olarak özellikle sınır bölgelerinde giderek önemli olmaya başladılar.

İslam Abbasiler zamanında bile elitlerin dini olarak kalma eğilimindeydi ve bu nedenle güçlü Hıristiyan ve Zerdüşt cemaatleri İslam dünyası içindeki varlıklarını sürdürmüşlerdi. İslam dininin büyük bir ölçekte kabul edilmesi 10. yüzyıldan itibaren İslam dünyasında yaşanan genel bir dini hareketlenmenin parçasıydı. 100 yıldan çok az uzun bir süre içinde, İslam dinine geçmeyen sadece birkaç cemaat kalmıştı; öncelikle Kuzey Mezopotamya ve Suriye'de yer alan küçük Hıristiyan

* Tarikat merkezi (ed.n.)

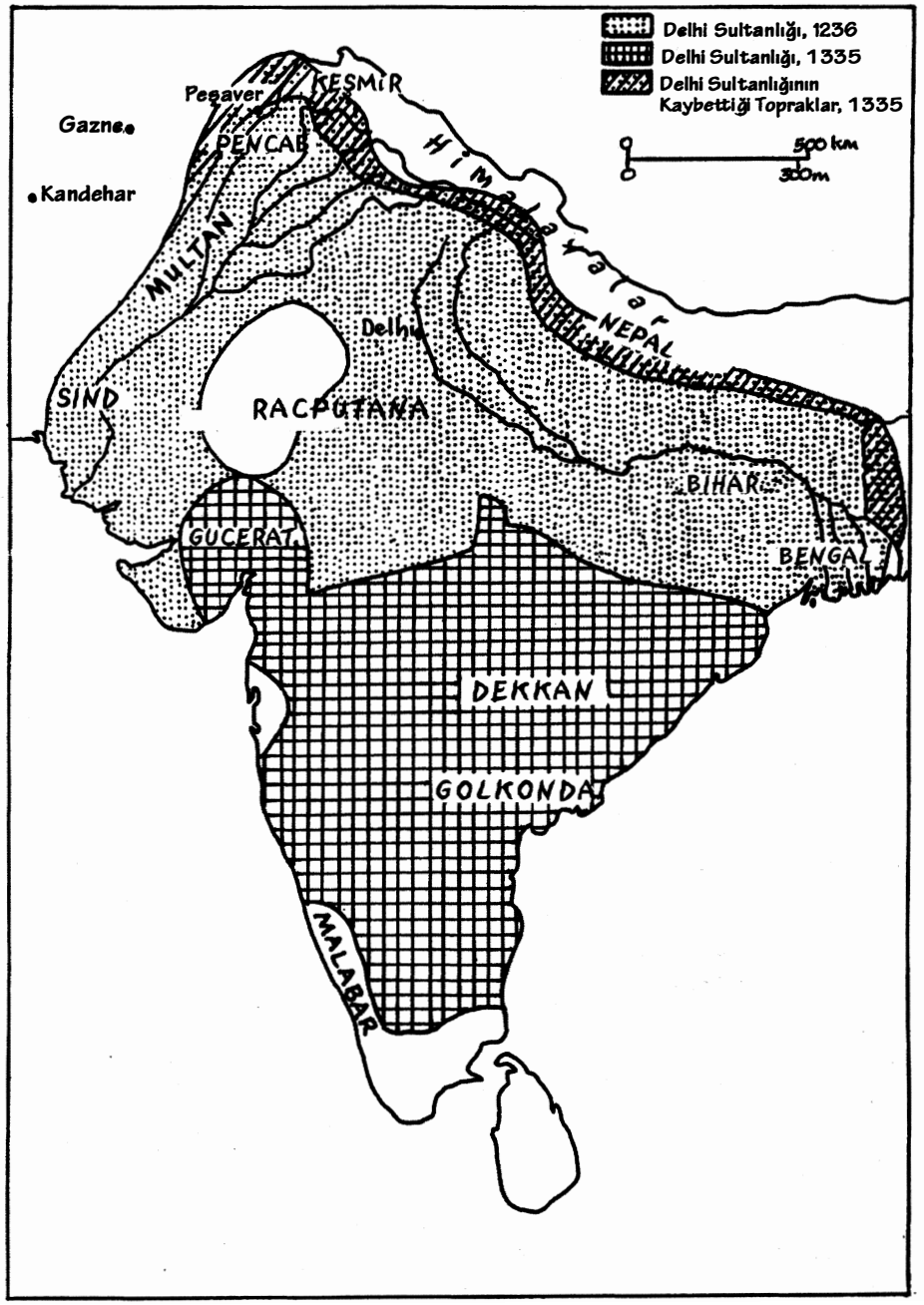
cemaatler. Politik değişimler, Müslüman olsalar bile (başta eski göçebeler olmak üzere) özellikle yabancı elitler tarafından idare edilmek, İslam cemaati içinde, özellikle de Sünni gelenekte, politik dünyadan kopuş yaşanmasına neden oldu. Toplumda var olan elitler siyasetten yüz çevirme ve cemaatin dini liderleri ve kayırılmak isteyenler ile ilerlemek isteyenlerin hamileri olma konumlarıyla hâkimiyet kurma eğilimi sergiliyordu. Tüccarlar gibi diğer cemaatler de siyaset dünyasından ayrı çok güçlü sosyal temellere sahipti. Bu yüzden İslamın dini gelenekleri farklı politik birimler üzerinden geçiyor ve insanları Kuzey Afrika'dan Hindistan'a ve daha da uzağına kadar tüm Avrasya merkezinde hâlâ varlığını sürdüren daha geniş bir cemaatle ilişkilendirecek bir mekanizma sağlıyordu. Politik bölünmelere rağmen İslamın yayılması devam etti; Hindistan'ın tamamına, Batı ve Doğru Afrika sahillerine doğru ilerledi. Bundan sonraki üç bölüm, daha tutarlı bir anlatım sunmak amacıyla, Moğol İmparatorluğu'nun etkisini hissetmemiş olan bu bölgelerde yaşanan hikâyeyi 15. yüzyıla taşıyarak bu yayılmayı inceleyecek.

13.9 İslamın Yayılması: Hindistan

[*Erken Dönem Hindistan* ***10.10***]

6. yüzyılda Gupta İmparatorluğu'nun yıkılmasının devamında Hindistan politik açıdan parçalanmış bir halde olmaya devam etmişti. İslam, yayılmaya başladığı ilk dönemde Arap kuvvetleri 711-713'te Sind'e ulaştığı zaman bir etki yaratmıştı. Bu bölgeden başlayan yayılma yavaş olmuştu ve Kuzey Hindistan rakip hanedanlar arasındaki bölgesel savaşlara sahne oluyordu: Müslüman kuvvetlerine büyük ölçüde engel olabilen Bengal'deki Palalar, Batı Dekkan Yaylası'ndaki Rastrakutalar ve kuzey ve batıdaki Pratiharalar. İslamın Hindistan üzerinde yaratmış olduğu asıl etki, Doğu İran ve Afganistan'da Abbasilerden sonra askeri rejimlerin kurulmaya başlamasından önce ortaya çıkmadı. 1030'da, tam da çekirdek bölgelerini Selçuklulara kaptırdıkları sırada Gazneliler Lahor'u ele geçirdiler ve İndus Vadisi'nin kuzey kısmı ile Afganistan'da egemen olmaya devam ettiler. Onların yerini, 12. yüzyılda Peşaver, Lahor ve Delhi'yi ele geçirip Kuzeybatı Hindistan'ın fethine başlayan Gurlular aldı. 1206'da onların generallerinden biri olan Kutbeddin Aybeg bağımsızlığını ilan etti ve 1526'ya kadar Hindistan'ın büyük bir bölümüne hükmedecek olan "Delhi Sultanlıkları"nın ilki olan Aybeg hanedanını kurdu.

Sultanlıkların 300 yılı, Hint tarihinde tek bir dönem olarak ele alınabilir, çünkü beş hanedan hüküm sürse de hepsi aynı Afgan-Türk elitinden geliyordu. Hanedanların her biri merkezi bir iktidar kurmaya çalıştı, bununla birlikte kalıcı bir başarı elde edemediler. Sultan çok sayıda yerel Müslüman ve Hindu hükümdar arasında en önemlisi olduğu ve daha genel bir hâkimiyet sahibi olmak ve haraç toplamak konusunda bazı hak iddialarında bulunmaktan öte gidemedi. Bazı yerlerde, özellikle de Racputana'da, sultanlık hâkimiyetinin gücü çok zayıftı. Aybeg hanedanı, Kuzey Hindistan'ın ve İndus Vadisi'nin büyük bölümünde 1290'a kadar

Harita 41: Delhi Sultanlıkları

hüküm sürdü. Sultanlığın en önemli yayılması, Gucerat'ın, Dekkan'ın büyük bir bölümünün ve Güney Hindistan'ın bazı bölümlerinin görünüşte hâkimiyet altına alındığı ve sultanlığın hükmünü tanımış oldukları Alaeddin Halaci (1296-1316) zamanında gerçekleşti. Halaci hanedanı, neredeyse kurucusunun ölümünün hemen ardında yıkıldı ve yerini 1320-1413 arasında hüküm süren Tuğluk hanedanı aldı. Birçok yerde iktidar kullanan Müslüman aileler arasında denge sağlamaya çalıştılar. Bu aileler Bengal, Keşmir, Gucerat, Caipur, Malva hükümdarlarıydı ve iki hanedan Dekkan'a hükmediyordu: Behmeniler ve Farukiler. Yeni bir elit sınıf oluşturacak Türk savaşçılar yardıma çağırıldı ve Müslüman olmayanlar hem sivil hem askeri idareye atandı. Hindu tapınaklarının yapılmasına izin verildi, ama sultanların hepsi inanç sahibi Sünniler olmuşlardı. Müslüman olmayanlar için kafa vergisi koydular ve şeriat kanunlarının toplum içindeki yerini sağlamlaştırdılar. 14. yüzyılın ortasından itibaren Delhi sultanlıkları gerilemeye başlamıştı. Özellikle Dekkan'da olmak üzere giderek yerel ayaklanmalar başladı; daha özerk ve tam anlamıyla bağımsız Hindu krallıkları ortaya çıktı. Güneyde konumlanan Vicayanagar askeri devleti Tamil bölgesinin kuzey sınırından yayılmaya başladı. Bu devlet teoride Hinduların koruyucusuydu fakat savaşlarının neredeyse tamamı kuzeyde yer alan sultanlıktan çok daha güneyde bulunan diğer Hindu devletlerine karşı yapılmıştı: Karnataka'daki Hoysala Devleti ve Kondavidu'daki Reddi Krallığı. 1350'lerden sonra güneyde 200 yıl sürecek bir imparatorluk kuruldu. Sultanlığın son hanedanları (1414-1451'de Seyyidler ve 1526'ya kadar Lodiler) Delhi'den hüküm sürmeye devam ettiler, ama çok güçsüz kaldılar.

Tüm Delhi hanedanları kültürel, dini ve siyasi karmaşıklıklarıyla beraber çok geniş bir alana yayılan Hindistan'ın tamamına hükmetmeye çalışırken devasa sorunlarla karşı karşıya kalmışlardı. İlk başta hevesli Müslümanlar oldular ve her ne kadar Hindu hükümdarları için cazip ve Hindu toplumunun meşrulaştırma eğiliminde olduğu, hükümdara duyulan sadakat ve hiyerarşinin önemine yaptığı vurguyla büyük ölçüde İran geleneklerinden alınmış kendilerine ait krallık kavramları olsa da, Hindu hükümdarlarını elitlere dahil etme girişimleri pek olmadı. Yeni elitler İslamın ilk zamanlarındaki Arap elitlerle oldukça benzer özelliklere sahipti; din değiştirmeye düşman ve kendilerine ait özel dinleriyle askeri bir elit olarak hâkimiyet sürmekten hoşnuttular. Bununla birlikte yavaş yavaş Hintli, Müslüman ve İranlı unsurlardan oluşan yeni bir kozmopolit bileşim ortaya çıktı. Dillerin ve edebiyatların yeni bir sentezi gelişti. Müslüman şairler Arapça ve Farsça'dan alıntı kelimelerle yeni bir edebi Bengali dilinde Hindu tanrıları ve mitleri hakkında yazmaya başladılar. Hinduizmin fazla gelişmediği yerlerde, özellikle çiftçi haline geldiklerinde İslamı benimseyen bazı toplayıcı ve avcı kabile gruplarının arasında ve Hindu taşra toplumunun sınırlamalarından bazılarının daha az göründüğü kentlerde, İslamiyet güçlüydü. Ancak, genel olarak bakıldığında, Hindistan'a gelen çok sayıda Müslüman din hocasına ve devletten gördükleri himaye ve desteğe

rağmen din değiştirme oranı düşüktü; halkın sadece beşte biri veya dörtte birini kapsıyordu. Müslümanların çoğu İndus Vadisi'nde, Kuzeybatı Hindistan'da, Bengal, Assam ve Dekkan'ın bazı yerlerinde yoğunlaşmıştı. Yerel politik ve dini Hindu yapıları genellikle ayakta kalmıştı ve Budacılığın gerilemesiyle birlikte Hindistan ezici bir çoğunlukla bir Hindu bölgesi olmaya devam etti. İslamın önemli bir etki yaratmış olduğu alan Sufilikti. Bu büyük ölçüde Sufiliğin birçok Hint geleneğini, özellikle metafizik unsurlarını, Hindu ve Budacı eğitim tekniklerini ve usta-çırak ilişkilerini benimsemiş olmasından kaynaklanıyordu. Bir bütün olarak bakıldığında sultanlık dönemi Hindistan'da büyük bir refah dönemi olmuştu. Doğu-batı Avrasya ticaretinin çoğunun merkeziydi, ticaret kentleri parlak günlerini yaşıyorlardı, tarımın verimliliği çok yüksekti ve iç ticaret önemli bir oranda gelişmişti. Hindistan Çin'den sonra Avrasya'nın en zengin yöresiydi.
[*Geç Dönem Hindistan* ***18.5***]

13.10 İslamın Yayılması: Batı Afrika

Batı Afrika'da çok sayıda farklı çevre bölgesi bulunuyordu ve her bir çevre tarımsal artı ürün artışını ve buna bağlı devlet oluşumunu geciktiren önemli sorunlar içeriyordu. Kuzeyde yer alan Sahra'nın güney kenarı boyunca uzanan kurak savanda yetişen ana ürünler akdarı ve (çok küçük bir tahıl olan) fonioydu, daha güneyde süpürge darısı yetiştirmek mümkündü. Birkaç yerde pirinç yetiştiriliyordu ve Fildişi Sahili'nin doğusu yıl içinde iki kez çok yoğun yağış aldığı için Hint yer elması tarımı çok verimli bir şekilde yapılıyordu. Ekvator ormanlarında yiyecek veya avlanacak az şey bulunuyordu, içine girilmesi zordu ve tarla olarak açılması çok daha zordu. Büyük bölümünde kimse bulunmuyordu ya da Pigme gruplarına bırakılmıştı. Demir teknolojisi yaklaşık MÖ 500'de kuzeyden yayılmıştı, ancak kullanılan tekniklerin birçoğu çok özgündü. Yerel üreticiler dökme veya dövme demir yerine, yüksekliği 6 metreye kadar varan bir bacaya sahip eritme ocağında körükle basılan önceden ısıtılmış havayla, doğrudan doğruya karbon içeriği yüksek çelik yapıyorlardı. Bölgenin tarihine egemen olan iç sınırdı; birçok köy toplumunun ormandan yavaş yavaş kazandığı toprak. MS ilk 1000 yılın başlarına gelindiğinde, çeşitli köylerin ve bu köylerin çevre alanlarının giderek bir araya toplanarak daha büyük siyasi birimleri oluşturmaya başladığı bir noktaya ulaşılmıştı. Ama yine de, tarımsal artı ürün azdı ve düşük nüfus oranlarıyla toprağa kolayca sahip olunabilmesi, her zaman siyasi hâkimiyetten kurtulmanın, yeni alanlara yerleşmek üzere çekip gitmenin mümkün olması anlamına geliyordu. Köy, Batı Afrika yaşamı içindeki önemini korudu ve birçok yerde –bir grup köyün siyasi reisi olan– *kafu*'dan daha büyük bir örgütlenme çok azdı. Ortaya çıkan "devletler" çok zayıftı ve ancak çok küçük bir çekirdek alanda dolaysız olarak hâkimiyet kurmuşlardı; çoğu kez kimin onlara hükmetme iddiasında olduğu hakkında çok az fikre sahip çevre köyler ve *kafu*'lar çekirdek alanla belirsiz bir ilişki içindeydi.

Harita 42: Erken Dönem Afrika

Birçok gelişmenin anahtarı, iki önemli kaleme dayanan Sahra ötesi kervan ticaretinin ortaya çıkması oldu. Batı Afrika'da tuz beslenme için önemliydi ve ticaretin temel unsurlarından birini oluşturuyordu (Hausa dilinde farklı tuz türleri için 50'den çok kelime vardı). Tuz, Sahra'da bulunan kurumuş göllerden kalabalık köle grupları tarafından kazılarak çıkarılıyor ve güneye taşınıyor, karşılığında altın ve köleler kuzeye gönderiliyordu. Kervan ticaretinin gelişmesi, (yüksek ısıya ve suya ihtiyaç duyan) hurma palmiyelerinin yetişebildiği bir vahadan diğer bir vahaya ulaşmayı nispeten kolaylaştıran develerin yaklaşık MS 300-400'de Kuzey Afrika'ya getirilmesine bağlıydı. Çoğu kez 10.000 veya daha fazla hayvandan meydana gelen ve çöl boyunca uzunluğu 25 kilometreyi bulan kervanların Kuzey ve Batı Afrika arasındaki yolculuğu yaklaşık birkaç ay sürüyordu. Eylül ayında kuzeyden yola çıkıyorlar ve ilkbaharda geri dönüyorlardı. Ancak develer iklim çok nemli olduğu için çölün kıyısından çok uzağa gidemiyorlardı. Bunun sonucu, Sahra'nın kıyılarında kervanların beklediği ve güneyli tüccarların mallarını getirdiği ticaret kasabalarının gelişmesi oldu. Bu kasabaların güneyindeki ticaret, bir grup Müslüman tüccar batı Afrika sahiline ulaşmış olsa da, genellikle mahalli tüccarların hâkimiyeti altındaydı.

Ticaret kasabalarının ilki, 5. yüzyıla tarihlenen (bugün) Mali'deki Eski Jene'dir. (Gerçi bu döneme ait diğer yerleşmeleri bulmak için az kazı yapıldı.) Bu büyük kasaba (surları 1,5 kilometreden uzundu) en yakınında yer alan 60 kadar köyü denetimi altında tutuyordu. Bununla birlikte önemli gelişmeler ancak Müslüman tüccarların Sahra'yı geçip gelmelerinden ve İslam dünyasının köle ve altına talebinin etkisinden sonra ortaya çıktı. Diğer birçok çeper bölgede olduğu gibi bu, sosyal ve siyasi gelişmenin hızını artırdı ve 700-900 arasında Batı Afrika'da üç krallığın kurulmasına yol açtı. Çad Gölü'nün çevresinde yer alan Kanim Krallığı'nda (ve halefi Burnu'da) altın bulunmuyordu ve bu nedenle köle elde etmeye yoğunlaştı. Her ikisi de, küçük bir savaşçı elit zümrenin idare ettiği, temelde çobanlık yapan insanlardan oluşan gevşek konfederasyonlardı. Batıda, merkezi günümüzün Gana devletinde değil de Doğu Moritanya'da yer alan, Soninke halkının Gana Krallığı bulunuyordu. Tahert'den gelip Sicilmasa'dan geçen ticaret yolunun uzak ucundaydı ve kendi altınını üretmiyor Senegambiya'daki Bambuk sahasından çıkan altının ihracatını denetimi altında tutuyordu. Ana kasabası belli değildir. Gana'nın önde gelen rakibi, daha doğuda Nijer Nehri boyunca uzanan, Songhai halkının Gao Krallığı'ydı. Bu krallık da Gao'da para yerine kullanılan tuzu Tahert'ten getiren yolun sonundaydı. İslam güneye Harici tüccarlarla yayıldı ve İslamı ilk önce yerel tüccarlar, en son da çiftçiler benimsedi. Gao hükümdarı 1000 dolaylarında Müslüman oldu, onu 100 yıl sonra Kanim izledi. Gana, Sünni İslamı Kuzey Afrika'daki El Murabıtlar aracılığıyla 1070'te benimsedi.

Gana Krallığı uzun bir gerileme döneminden sonra 1240 dolaylarında yıkıldı. Onu Mali "İmparatorluğu"nun kurulması izledi. Mali'nin 13. yüzyıldaki yükselişi askeri değişimlerle bağlantılıydı: Piyadenin azalan önemi ve Mısır'dan gelen atla-

rın kullanımı yayılmaya başladığında süvariliğin gelişmesi. Bununla birlikte atların kullanılması savan koşulları ve atların ücretleri nedeniyle küçük bir elit zümreye özgüydü; 1450'lerde 1 at 14 köle fiyatına satılıyordu. Mali, hükümdarı Mansa Musa 1324'te Mekke'den hac dönüşünden kısa bir süre sonra Gao mağlup edilene kadar ticarette onun önde gelen rakibi oldu. Mali'nin önemli ticari merkezi, sahip olduğu üniversitesiyle 13. yüzyılda İslam dünyasının büyük kentlerinden biri olan Timbuktu'ydu. 15. yüzyılın başlarında zirvesinde bulunduğu dönemde Mali, batıda Aşağı Nijer'e doğuda Gao'ya ve kuzeyde Sahra'nın kıyısından güneyde Nijerya'ya kadar olan alanın "hâkimiydi". Akdeniz'in doğusundan, çok değer verilen Beyaz köleler bile ithal ediyordu. Fakat 1433'te Timbuktu'yu göçebe Tuareglere kaptırdı ve kısa süre sonra Songhai, Sonni Ali Ber'in önderliğinde bağımsızlığını yeniden kazandı. Savan bölgesindeki bu gelişmeleri, daha yavaş bir hızla Batı Afrika'da daha güneyde yer alan orman bölgesindeki gelişmeler izledi. 15. yüzyılın sonlarında birçok bölgenin hâlâ devleti yoktu. İlk "devlet" –İfe– 1000 dolaylarında küçük bir altın alanına hâkim olmasına dayanarak ormanın kenarında ortaya çıktı, fakat 15. yüzyıla gelindiğinde, çok iyi kalite bronz heykel üretiminde uzmanlaşmış, herhangi bir önem kazanmış olan bir tek Benin vardı.
[*Geç Dönem Batı Afrika* ***17.8***]

13.11 İslamın Yayılması: Doğu Afrika

Doğu Afrika'nın iklimi ve arazi yapısı, göçebeleri çiftçilerden ayıran, doğudan batıya bir dizi iklim kuşağı oluşturan bir çevre olan Batı Afrika'nın tersine karmaşık bir çevre bileşimini ortaya çıkardı. Kolonizasyon ve toprağa yerleşmek batıda olduğu gibi burada da tarihin önemli bir özelliği haline geldi. Yaklaşık MS 400'e gelindiğinde, demir aletler kullanan, Bantuca konuşan çiftçiler Doğu ve Güney Afrika'nın büyük bir bölümüne yayılmışlardı, fakat çiftçiliğin sınırları bölük pörçüktü ve nüfus dağılımı çok düzensiz ve çok düşük oranlardaydı. Sahil bölgesi daima Hint Okyanusu dünyasının bir parçasını oluşturduğu ve Kızıldeniz ile Körfez'den gelen tüccarlar düzenli olarak sahil boyunca güneye gittikleri için Doğu Afrika, Batı Afrika'dan çok farklıydı. Yaklaşık MS 400'de, İran çanak çömleklerinin ticareti, Tanzanya'nın 75 kilometre kadar içerilerinde ve Mozambik'teki Chibuene kadar güneyde yapılıyordu. İslamın bilinen ilk izi, Kenya sahilindeki Lamu'da 8. yüzyılda inşa edilmiş küçük bir ahşap camidir (kapasitesi on kişiden azdı). 100 yıl sonra Çinli tüccarlar da sahilde faaldiler. Asıl yayılma dönemi, 9. yüzyılda Körfez'den gelen tüccarların kendi tuğlalarını ve çanak çömleklerini yanlarında getirerek yerleşim alanları kurmalarıyla başladı. Gezira'da (Mogadişu'nun güneyinde), Zanzibar'daki Unguja Ukuu'da ve Chibuene'de ticaret limanları oluşturuldu. Hindistan'a ve Çin'e fildişi, Körfez'e mangrov* sırıkları, altın ve bir

* Tropik deniz sahillerinde bulunan bataklıklarda yetişen karakteristik bir bitki türü (ç.n.)

yılda yaklaşık 1000 köle satıyorlardı. Kölelerin çoğu Mezopotamya'nın güneyindeki şeker kamışı çiftliklerinde çalıştırılıyordu, ama bazıları asker oldu ve hatta içlerinden biri, 15. yüzyılda Bengal tahtını ele geçirdi.

Yaklaşık 1000'den itibaren, İslam ticareti büyük bir ivme kazandı. 8 ticaret limanında yeni taş camiler yapıldı, erken Sunglar döneminde Çin'den Afrika'ya ithalat 10 kat arttı ve yaklaşık olarak 1070'te Güney Tanzanya'daki Kilva'da bir Müslüman hanedanı kuruldu. Muhtemelen Yemen'den gelen Mahdali hanedanı tarafından yıkılana dek 200 yıl varlığını sürdürdü. Kilva yaklaşık 20.000 nüfuslu büyük bir liman olarak gelişti; iç kesimlerle ve Hint Okyanusu üzerinden Hindistan, özellikle de Gucerat'la ticaret yapılıyordu. Svahili denen yerel bir dil gelişti, ama bu sıralarda Arapça'dan alınan fazla kelime yoktu. Sahra'yı geçen Kuzey Afrikalı tüccarların aksine Doğu Afrika'daki Müslüman tüccarlar nadiren çok içerilere girmiş gibi görünüyor; yerel tüccarların malları limanlara getirmesiyle yetiniyorlardı. Altın işlemeciliğinin gelişmesi ve içerilerde Limpopo ile Zimbabve'de yer alan Zambezi arasındaki yaylada ilk kasabaların ortaya çıkmasının dışında iç ticaret, düşük bir seviyedeydi. 1000 dolaylarında Mapungubwe'nin çevresindeki ilk yerleşme alanı, köylülerin tarım yaptığı köylerin üzerinde yükselen bir tepede yerel reis ile elitlerin yaşadığı küçük bir alış veriş noktasıydı. 200 yıl sonra önemini yitirdi ve yerini, Limpopo'nun kuzeyinde yer alan geniş meralara sahip bir yerde konumlanan Büyük Zimbabve aldı. Burası, tepede yer alan bir saray, surlarla çevrili büyük bir kapalı alan ve 13. yüzyılın sonlarından itibaren muazzam granit surlarıyla Afrika demir çağının en önemli yerleşmesi olmuştu. Sahildeki Kilva'yla yapılan altın ticaretini denetim altında tutan mahalli bir hanedanın yerleşme alanıydı. Muhtemelen yılda bir tondan fazla altını Körfez'e ve Hindistan'a nakledilmek üzere gönderiyordu. Yöre, meralardaki aşırı otlatma ve altın rezervlerinin tükenmesinin ardından 15. yüzyılda geriledi.

13.11.1 Hıristiyan Etiyopya

Hıristiyanlık, Güney Nil'in iç kesimlerindeki dağlık alanlarda etkili olan İslama rağmen varlığını sürdürdü. Fildişi ihracatı sayesinde Kızıldeniz ticaret yollarıyla bağlantısı olan Aksum Krallığı, 333'te Kral Ezana zamanında Hıristiyanlığı benimsedi; geleneğini İskenderiye'den aldı ve bu nedenle teolojik bakımdan Monofizitti ve kilise, 20. yüzyıl dahil olmak üzere, Mısır Kopt kilisesi keşişlerinin egemenliğinde oldu. Devlet dini, yazılı metinler Güney Arabistan'dan alınmış bir yazıyı kullanarak (Aksum'da yaygın olan bir Sami dili) Geez diline tercüme edildikçe yavaş yavaş halka yayıldı. Aksum Krallığı, Roma-Sasani savaşları ve İslamın daha sonraki yükselişi nedeniyle ağır bir sarsıntı geçirdi. 7. yüzyılın başlarına gelindiğinde, 20. yüzyıla kadar devam edecek olan bir süreç başlamıştı; krallık yavaş yavaş güneye kayıyordu. Aksum ve yerel Kuşi kültürleri kaynaştıkça, merkezi Aksum ve Tigre yerine Wollo'da olan yeni bir Habeş Krallığı yaratılmış oldu. Güneye doğru kaymanın nedeni, sadece daha iyi toprakların ele geçirilmesi değil aynı zamanda,

özellikle Zeila'dan olmak üzere, ticaret yollarının Kızıldeniz'e açılmasıydı. Habeş Krallığı, sahildeki Müslüman tüccarlara Körfez'e ve Hindistan'a ihraç edilmek üzere köleler, altın ve fildişi gönderiyordu. İslam, bu ticaret yolları boyunca, Batı ve Doğu Afrika'da olduğu gibi, önce Somali halklarına ve sonra 12. yüzyılın sonlarında İfat ve Doğu Shoa'da küçük Müslüman krallıkların olduğu daha içerilere doğru yayıldı.

Bununla birlikte Etiyopya büyük ölçüde tüm dış etkilerden izole olmaya devam etti. Bu nedenle Hıristiyanlığın kendine özgü biçimini yarattı. 1137'de yerel bir prens tahtı ele geçirdi ve 1270'e kadar hüküm süren Zagwe hanedanını kurdu. Bu hükümdarlar zamanında, Sion* kenti model alınarak Lalibela'da bir nehrin (Şeria) ve tepenin (Galyota)† çevresinde kayalara oyulmuş muazzam kiliseler inşa edildi. Kilise, İncil'in ve Yahudi uygulamalarının önemli bir yer tuttuğu manastır hayatına ait güçlü kurumlar geliştirdi. Yahudilerin yasaklarıyla aynı olan besin yasaklarına, St. George ile dört büyük meleğin İslama karşı savaş vermesiyle sembolize edilmiş olan seçilmiş bir ulus oldukları inancına sahiplerdi. Manastır düzenine bağlı olmayan rahipler normalde babadan oğula geçen makamlara sahip evli köylülerdi; keşişler normal Hıristiyan düzenine daha yakındı.

Etiyopya güneye doğru yayılmaya devam ettikçe, Shoa'daki yerel kuvvetler hükümdarlığı yıkıp kendi hanedanlarını kurdular. İlk kralları olan Yikunno Amlak, böbürlenerek Süleyman'ın soyundan geldiğini iddia etti, fakat İfat'daki Müslüman bölgesinin tamamını ve kuzeye doğru eski yurtları olan Aksum'u fetheden torunu Amda Sion (1314-1344) oldu. Onun hükümdarlığı zamanında Etiyopya'daki Yahudi geleneğinden geriye kalanlar ayrı bir Falaşi‡ cemaati oluşturdu. Etiyopya okur-yazarlığın olduğu ilk Afrika krallığıydı, bu yolla bazı kayıtlar bugüne kalmıştır ve tarihinin anahatlarını çözmek mümkündür. Genel olarak İslami krallıklar gibi koloniler kuran bir köylü toplumuydu ve sadece merkezi kurumları çok zayıftı –kral bir grup yerel hükümdar içinde sadece öncelikli olan kişiydi– 15. yüzyılın ortasına kadar devletin bir başkenti olmadı ve o da 20 yıl sonra terk edildi. O tarihte hükümdarlık güçlükle ayakta duruyordu.

13.12 Batı Avrasya'nın Çeperi: Avrupa-Toparlanma, Yayılma ve Tanımlanma

[*Erken Dönem Avrupa* ***11.12***]

Karolenj İmparatorluğu'nun çökmesi ve Viking ve Macar istilaları Batı Avrupa'da parçalanmaya yol açmıştı. Burası, herhangi bir örgütlü devletin pek bulunmadığı bir bölge haline gelmişti; idare, hangi toprak sahibi çok az olan tarımsal artı ürünün bir kısmını serflerinden ele geçirebiliyor, birtakım askeri kaynakları kontrol

* Kudüs (ed.n.)

† İncil'e göre Kudüs'te, İsa'nın çarmıha gerildiği tepe (ed.n.)

‡ Etiyopyalı Yahudiler, Sabâ melikesi Belkıs ve Süleyman Peygamberin oğlu I. Menelik soyundan geldiklerini ileri sürerler (ed.n.)

edebiliyor ve sınırlı derecede düzeni sağlayabiliyorsa önde gelen yerel güç oldu. Avrupa'nın her yerinde nüfus azdı –yaklaşık 35 milyon (kabaca 800 yıl önce Roma İmparatorluğu'nun zirvesinde olduğu dönemde sahip olduğu nüfusla aynı)– ve bu nüfus muazzam ormanlar ve işlenmeyen topraklarla birbirinden büyük ölçüde izole olmuş bir dizi köye dağılmış durumdaydı. Var oldukları kadarıyla kasabalar küçüktü –en büyükleri Roma ve Paris'ti– ve nüfusları belki 25.000-40.000'di, fakat çoğunun nüfusu 1000 civarındaydı. Ticaret yapma seviyesi çok düşüktü; önemli oranda İslam dünyasına köle ve hammadde ihracatından oluşuyordu.

13.12.1 Toparlanma ve Yayılma

1000 yılının devamındaki 300 yıl, Avrupa'da dikkat çekici bir yayılmaya tanıklık etti. Nüfus, 1300'lere gelindiğinde iki katından fazla artarak 80 milyona ulaştı ve yeni çiftçi toplumlar oluşmaya başladıkça işlenen toprakların miktarı muazzam derecede arttı. İlk başlarda yayılmanın önemli bir bölümü, mevcut köylerin etrafında yer alan topraklar işlenmeye başlayınca Batı Avrupa'daki yerleşik alanların sınırları içinde gerçekleşti. Bu yayılma, özellikle Orta ve Doğu Avrupa'da yerleşimciler yeni köyler ve kasabalar kurmaya başlayınca, oldukça hızlı bir şekilde bir kolonizasyon hareketine dönüştü. Bununla birlikte büyüme yoğun olmaktan çok dağınıktı; daha fazla insan bulunuyordu ama neredeyse hepsi yaşamlarını atalarının seviyesinde sürdüren köylülerdi. Dönemin sonuna yaklaşırken, Avrupa Çin'de ve İslam dünyasında yüzyıllarca önce geliştirilmiş olan teknolojilerin bazılarını benimsemeye başlamış olsa da, ekonomide kökten bir değişim gerçekleşmemişti. Bu büyümeye paralel olarak Avrupa'nın genelinde, geçmiş yılların kaosundan sonra kendini toparlayan bir ölçüde organize olmuş, ama nispeten zayıf politik birimler ortaya çıkmaya başlamaktaydı. Ayrıca, dünya tarihinde ilk defa, Kuzey Avrupa'daki olaylar Akdeniz'in çevresinde yer alan daha zengin ve gelişmiş alanları etkilemeye başlamıştı.

Toparlanmanın zamanlaması yöreden yöreye farklılık gösteriyordu. Toparlanma ilk önce, 9. ve 10. yüzyıllardaki istilalardan nispeten uzakta kalmış olan Burgonya gibi bölgelerde başladı ve 1080'e gelindiğinde Ile-de-France'ın büyük bölümü, Güney İngiltere'nin büyük bölümü gibi, ormanlardan temizlenmişti. Yaklaşık 1200'e gelindiğinde Batı Avrupa'daki iyi toprakların çoğu temizlenmişti ve yerleşmeler daha önemsiz topraklara doğru kaymaya başlamıştı: Kumlu veya killi topraklar, yüksek yerler ve fundalıklar. Araziler dolunca nüfus fazlası bazı yörelerde, özellikle de Almanya'da, hemen hiçbir politik örgütlenmeye sahip olmayan çiftçilerin hâlâ kes ve yak tarımı yaptıkları ve yeni yerleşmelerin nispeten kolayca kurulabileceği doğudaki bölgelere doğru gitmeye başladı. 10. yüzyılın başlarında Almanlar Elbe ile Saale nehirleri arasındaki bölgeye yerleştiler. Viyana 1018'de kurulmakla beraber, Macarların istilaları daha ileriye gidilmesini 12. yüzyıla ka-

dar durdurdu. Yerleşmeciler daha sonra Holstein, Mecklenburg ve Brandenburg'a girdiler. Toprak komisyoncuları arazileri böldükleri, yerleşmecilere alet edevat temin ettikleri ve köylerle kasabaları çoğu kez tektipleştirilmiş modellere göre geliştirdikleri için süreç iyi organize edilmişti. 12. yüzyılın sonlarına gelindiğinde yerleşmeciler Livonya ve Kurland'a ulaştılar ve bunu Riga (1201) ile Doğu Prusya (1231) izledi. En iyi topraklara yerleşilen 13. yüzyılın ortasına gelindiğinde, doğuya doğru ilerleyen yayılma azalmaya başlamıştı. Genel olarak bunun sonucu, Alman koloniciler ile yerli gruplar arasında kesin bir sınır ortaya çıkmaması, 20. yüzyılın sonlarına kadar Avrupa tarihinin başına dert olacak karmaşık bir yerleşmeler ve halklar karmasının oluşması oldu.

Avrupa yerleşmelerinin büyük yayılması, iklimin çok uygun olduğu bir zamanda gerçekleşti. 900-1200 arasındaki yüzyıllarda ısılar günümüze göre ortalama bir derece daha yüksekti. Orta Avrupa'da ağaç yetişme sınırı 150 metre kadar daha yüksekte bulunuyordu, İngiltere'de Severn kadar kuzeyde asma yetişiyordu ve Dartmoor'da 400 metre kadar yükseklikte bulunan yerlerde çiftçilik yapmak mümkündü. Daha sıcak bu iklimin en önemli etkilerinden biri, Viking yerleşmelerinin Kuzey Atlantik'te yayılması oldu. Güneybatı Norveçli Vikingler 870 dolaylarında [Buzlar Ülkesi] İzlanda'ya yerleştiler. Nüfusunun zirvesinde olduğu 1100'de yaklaşık 60.000'lik, temelde çobanlık yapan bir toplumdu, sözde Norveç kralına bağlıydı, fakat uygulamada kendine ait *Althing*'i yani meclisi bulunuyordu. Kızıl Erik 982'de buradan batıya yelken açtı ve [Yeşil Ülke] Grönland'ı keşfetti. 4 yıl sonra 14 gemilik bir konvoyla, yerleşmecilerle buraya geri döndü. Burası İzlanda'dan çok daha önemsiz bir yerdi ve Vikinglerin nüfusu muhtemelen hiçbir zaman 3000'i geçmedi. 1200 dolaylarında, 10.000 yıldan çok daha önce Kuzey ve Güney Amerika'ya yerleşilmesinden beri yaptıkları gibi, yeni topraklara yerleşmek üzere hâlâ kuzeydoğu yönünde yol alan İnuit grupları olan *Skraeling* dedikleri insanlara rastladılar. 1000 dolaylarında Kızıl Erik'in oğlu Leif, Grönland'dan daha batıya yelken açınca Amerika anakarasına ulaşan ilk Avrupalı oldu, Markland [Uçtaki Ülke] dediği Labrador sahiline vardı ve ardından daha güneye, Vinland [Üzüm Ülkesi] dediği Newfoundland sahiline yol aldı. Daha sonra Vikingler L'Anse aux Meadows'a yerleştiler. Belle Isle'da büyük bir topluluk bulunuyordu. Bu yerleşmelerin uzun süre varlığını sürdürmüş olması olası görünmüyor; muhtemelen yerli Amerikalı gruplar tarafından yok edildiler. Bununla birlikte, Vikingler 14. yüzyıla kadar kürk ve kereste için Grönland'dan Markland'a gelmeye devam ettiler.

Avrupa yayılması sadece tarımsal değildi. Aristokrat sınıfın uyguladığı mirasın ilk doğan oğula geçme hakkı giderek yaygınlaştığı için, mirastan mahrum kalan bazı küçük oğullar hüküm sürebilecekleri kendilerine ait toprak ve yer arayışına girdiler. Örneğin Kuzey Fransa'nın eski Viking yerleşmecileri, Robert Guiscard'ın önderliğinde aslen paralı asker olarak çalışırlarken, Bari civarında kendi topraklarını ve daha sonra 11. yüzyılın sonlarında Güney İtalya'nın büyük bir bölümünü ele

geçirdiler. Birkaç on yıl içinde Bizans, İslam ve Kuzey Avrupa geleneklerinin karışımıyla Akdeniz'in en zengin ve en kozmopolit yörelerinden biri olan Sicilya'nın kralları olmuşlardı. Normanlar 1066'daki fetihten sonra İngiltere'de yeni bölgelerden yararlanmak ve hüküm sürmek üzere Galler ülkesine ve İrlanda'ya girdiler. Birkaç on yıl sonra benzer askeri gruplar Levant'ın bazı yerlerinde hâkimiyeti geçici olarak ele geçirip Kudüs krallığını kurabildiler. Bununla birlikte Hıristiyan Avrupa genelde önemli bir güce sahip değildi. Galler Ülkesi, İrlanda, Orta ve Doğu Avrupa gibi iyi örgütlenmemiş yerlerde ilerleyebiliyordu, fakat diğer yerlerde Güney İtalya, Sicilya ve Levant'ta Bizans ve Fatımilerin hâkimiyeti zayıfladığı sırada geçici zayıflıkların yarattığı fırsatları değerlendirmekten daha fazlasını yapamıyordu. Levant'ta İslamiyet yeniden örgütlendiğinde Haçlı devletleri hızla yenilgiye uğratılmıştı.

13.12.2 İberya

[*Erken Dönem İberya* ***11.10.1***]

Bu kısıtlamalar İberya yarımadasında özellikle çok açıktı. Müslümanların ele geçirilmeye değer bulmadıkları ücra, fakir ve dağlık Asturias ülkesinde varlığını sürdüren yerel lordların idare ettiği küçük, yarı Hıristiyan "devletler" hakkındaki ilk detaylar, 8. yüzyılın sonlarına tarihlenir. Anakentleri 10. yüzyılın başlarında Leon'da kurulmuştu, fakat hükümdarlar yüzyılın sonuna kadar bir unvan üstünde hak iddia etmediler. VI. Alfonso büyüklenerek *totius hispaniae imperator** olduğunu iddia etmiş olsa da, 1077'de "Leon kralı" olarak taç giydi. Bununla birlikte, Kurtuba'daki Emevi halifeliğinin çökmesinden sonra İslamın gücünü kaybetmesinden ve siyasi bölünmeden yararlanabildi. 1064'te Hıristiyan kuvvetleri daha sonra Portekiz'e dönüşecek olan Coimbra'yı aldılar, fakat daha önemlisi 1085'te eski başkent Toledo'nun (Toletum) ele geçirilmesiydi. Kuzey Afrikalı Murabıtlar zamanındaki İslam toparlanması, Lizbon ve Valencia'nın (Balansiya) kaybına yol açtı. 12. yüzyılın başlarına gelindiğinde Hıristiyanlar Toledo'yu hâlâ ellerinde tutmakla birlikte, burası bir sınır kasabası haline gelmişti. Hıristiyan krallıklar küçük ve çok bölünmüş bir yapı sergilemeye devam ettiler. En büyükleri Leon-Kastilya'ydı. 12. yüzyılın başlarında Navarra ve (12. yüzyılın ilk 30 yılında Katalonya'daki çeşitli yerel hükümdarlarla birleşene kadar küçük bir dağlık krallık olan) Aragon'un yaptığı gibi, küçük bir Portekiz krallığı var oldu. Krallıkların güneye, İslam topraklarına doğru yayılmasına ve 1140'larda kazanç elde etmelerine rağmen (Lizbon 1147'de alınmıştı), bazı krallıklar sadece geçici oldu (Almeria 1157'de kaybedildi) ve fethin hızını hâlâ İslamın gücü belirliyordu. Hıristiyan krallıklar ancak 1212'de papalığın baskısıyla İslama karşı ortak harekât yapmak konusunda anlaştılar ve aynı yıl içinde kesin bir sonuca ulaşılan Las Navas de Tolosa Savaşı'nı kazandılar. Muvahhidler (1150'lerde Murabıtların yerini almışlardı) Kuzey Afrika'ya geri

* Tüm İspanya'nın İmparatoru (ed.n.)

çekildiler ve İslam direnişi çöktü. Anahtar, 1248'de Cadiz ve Sevilla'nın ele geçirilmesiydi. Bunun ardından İslam hâkimiyeti yarımadanın güneydoğusunda yer alan Granada'nın (Gırnata) çevresiyle sınırlı kaldı. Bununla birlikte İberya nüfusunun büyük bir bölümünü hâlâ Müslümanlar oluşturuyordu. Bu oran Valencia bölgesinde %75 kadar yüksekti. Bu durum, kuzeyden yayılmış saldırgan Hıristiyan krallıklar için muazzam bir sorun oluşturuyordu.

13.12.3 Hıristiyanlığın Yayılması

Yerleşmelerin yayılmasının Hıristiyanlığın yayılması anlamına gelmesi sadece İberya yarımadası için geçerli değildi. 1000'den sonraki yaklaşık 300 yıl ya da biraz daha fazlası, ayrı, Latin bir Batı Hıristiyanlığının tanımlanma sürecinde özellikle önemli oldu. 900'de (Roma'nın ve papalığın otoritesini tanıyan ve onların onayladığı ayin ve cemaatle dua usulünü uygulayan kiliselerin terimleriyle tanımlanmış) Latin Hıristiyanlığı İtalya'ya, Frankların yönetimindeki bölgeye, Britanya'nın bazı yerlerine ve İberya'nın kuzey çeperine özgüydü. Alman yerleşmecilerle birlikte doğuya yayıldı. Süreç, doğuda işlerin çoğunu yöneten Magdeburg piskoposluğunun 968'de kurulmasıyla başladı. Bunu Poznan Piskoposluğu ve 1000'de Gniezno Başpiskoposluğu ile Polonya'da ayrı bir kilisenin kurulması izledi. Ertesi yıl Esztergom'da [Estergon] Macaristan'ın ilk piskoposluğu kuruldu. İskandinavya'da Danimarka'nın din değiştirmesi 10. yüzyılın ortasında başladı. Bunu 11. yüzyılın başlarında Norveç ve kısa süre sonra İsveç takip etti. 1103'ten itibaren Danimarka'nın ve 1164'ten itibaren İsveç'in (Uppsala'da) kendi başpiskoposlukları bulunuyordu. Bu döneme gelindiğinde Pomeranya'nın büyük bölümü din değiştirmişti. Bunu 13. yüzyılda Brandenburg, Livonya ve Estonya izledi. Aynı tarihte Yunan kilisesi, özellikle 860'ların ortasında Bulgarları din değiştirmeye zorladıktan sonra, Balkanlar'da Bizans etkisinin artmasının peşi sıra yayılmayı sürdürüyordu. Kısa süre sonra Sırplar din değiştirdi. Bunu 988'de Viking hükümdarların Kiev çevresinde kurmuş oldukları prenslikler izledi. 11. yüzyıla gelindiğinde, hâkimiyet için rekabet etmeleri nedeniyle, özellikle Kuzey Balkanlar'da, Lâtin ve Yunan kiliseleri arasında yapılan tartışmaların büyümesi söz konusuydu. Tartışmalar 1054'te iki kilisenin resen ayrılmasının ardından daha da şiddetlendi. Bölünme, Orta Avrupa'da bir diğer fay hattına neden oldu (gerçi bu Alman yerleşmeciler ile yerli gruplar arasındaki bölünmeden farklıydı) ve bu bölünme 20. yüzyılın sonlarına kadar Avrupa tarihinin başına bela olacaktı.

Latin kilisesi yayılmaya devam ettikçe daha da güçlendi, sahip olduğu otorite ve genel olarak politikaları topluma kabul ettirme hakkı üzerinde daha güçlü iddialarda bulunmaya başladı. Bu birçok anlatımda kilisede "reform" diye sunulur ve yozlaşma ile kilise memuriyetlerinin para karşılığında satılmasının eleştirilmesi gibi erken dönem kilisesindeki en kötü suiştimallerden bazıları gerçektir. Bununla birlikte, sözde "12. yüzyıl rönesansı" düşüncesi, en iyi niyetle, kilisenin yeni bir

Harita 43: Avrupa'nın Din Değiştirmesi

Ortodoksluğu kabul ettirmeye ve daha kapsamlı bir otorite kurma hakkına sahibi olduğu iddiasını ortaya koyduğu sırada İslam dünyasından yeni bilgilerin yayılmasıyla başa çıkmaya çalışması olarak görülebilir. 1000'den sonraki yüzyıllarda kilise, (özellikle dünyevi hükümdarlar üzerinde) giderek iktidar iddialarında bulunmaya başladı, (bebeklerin vaftiz edilmesi, araftaki* ruhlar için şefaat, günah çıkartmak ve Komünyon ayininde kullanılan ekmek ve şarabın İsa'nın et ve kanına dönüştürülmesi gibi) yeni doktrinler getirdi, (özellikle yeni manastır tarikatları olmak üzere) yeni kurumlar yarattı, inançları tanımladı, "heretik"† düşüncesini yeniden canlandırdı ve Batı Avrupa'da yüzyıllarca devam ederek Avrupa mirasında güçlü bir unsur oluşturacak cezalandırıcı ve hoşgörüsüz bir toplumun yaratılması için dünyevi hükümdarları zaman içinde devreye soktu. Erken dönem Hıristiyanlığında, Constantine'den sonra gelen imparatorların ve Augustine gibi erken dönem kilise düşünürlerinin paylaştığı din değiştirmeye zorlama ve cezalandırmaya dair çok sayıda örnek bulunuyordu. Bununla birlikte (Arîler, Monofizitler‡, Nasturiler, Pelaguisçular§ ve diğer "heretikler"i üretmiş) henüz kurulmuş olan kilise içerisinde ilk başlarda yapılan doktrin tartışmalarının ardından uzun süren nispeten sakin bir dönem olmuştu. Avrupa yeniden toparlandığında kilise tarafından ileri sürülen iddialar yeni bir tahammülsüzlük ortaya çıkarmıştı.

Kilisenin uyguladığı politikaları destekleyecek pek çok erken örneği içeren bir alan, Yahudi düşmanlığıydı.¶ Yahudiler Hıristiyanlığın iyice yerleşmesinin ardından, kendi ibadet şekillerine devam etmelerine izin veren daha önce elde etikleri Roma imtiyazını kaybetmişlerdi ve ardından Hıristiyanlarla evlenmeleri, Hıristiyan köleler almaları veya yeni sinagoglar inşa etmeleri yasaklandı. 694'te Vizigot Krallığı'nda, Toledo Konsili Pireneler'in güneyindeki tüm Yahudileri köle statüsüne indirgedi. (Bu yüzden Yahudilerin İslamın daha kapsayıcı hoşgörüsünü İberya'da memnuniyetle karşılamaları hiç şaşırtıcı değildir.) Bununla birlikte, Yahudiler genel olarak hoş karşılanmamış olsalar ve toplumla kaynaştırılmamış olsalar da onlara tahammül edilmişti; daha kozmopolit ve okuryazardılar ve Batı Avrupa'nın dar Hıristiyan dünyasının dışına çıkan bağlantılara sahiplerdi. Giderek artan Yahudi düşmanlığının 11. yüzyıl boyunca izi sürülebilir. Bazı yerlerde bu özel bir vergiye dönüştürülebilmiş olsa da, Güneybatı Fransa kasabalarında Paskalya Yortusu'nda kilisenin dışında bir Yahudinin suratının ortasına bir tane patlatma "gelenek"i doğdu. Yahudi düşmanlığı, Birinci Haçlı Seferi'nin dini fanatizmiyle

---

* Cennet ile cehennem arasında geçici olarak günahların cezasının çekildiği yer (ç.n.)

† Hıristiyanlıkta, dinden saptığı gerekçesiyle kilise otoritelerince reddedilmiş dinsel öğretilere verilen ad (ed.n.)

‡ Hz. İsa'nın tek bir doğası olduğunu savunanlar (ed.n.)

§ Günahkârlığın insanın doğuştan taşıdığı zayıflıktan kaynaklanmadığını savunan ve görüşleri nedeniyle heretiklikle suçlanan keşiş Pelegius'un takipçileri (ed.n.)

¶ Anti Semitizm (ed.n.)

bağlantılı olarak 1096'da ilk zirvesine ulaştı. Duvarlarla çevrili ilk Getto* 1084'te Speyer Piskoposu Rüdiger tarafından yaptırıldı ve Rouen, Worms, Mainz, Köln ve Prag'a kadar tüm Almanya'da, Haçlı ordularıyla birlikte çok çeşitli Yahudi düşmanı gaddarlığa ortak olundu.

Bu eylemler 12. yüzyıl boyunca daha da ileri gitti ve Yahudiler Hıristiyan cemaatin düşmanı olarak damgalandılar. Hukuki olarak toprak sahibi olma ve sahip olduklarını miras yoluyla devretme haklarına sahip değillerdi ve mahkemeler tarafından da korunmuyorlardı. Öldükleri zaman mirasçıları haline gelmiş ve gelecek olanların mallarına o esnada el koyabilen kralın serfleri olarak tanımlanmışlardı. Bu uygulamanın Batı Avrupa'nın çoğunlukla iflas etmiş olan hükümdarlarına ve borç içindeki elitlerine çok cazip gelmiş olduğuna şüphe yok. Fransa Kralı II. Philippe özellikle Yahudi düşmanıydı. Yahudiler 1181'de kraliyet topraklarından (ve ertesi yıl Fransa'nın tamamından) kovuldular, fakat öncesinde krala "borç" vermeye zorlandılar ve mallarının çoğuna el kondu. İngiltere'de monarşi biraz daha zengindi, ama I. Richard'ın 3 Eylül 1189'daki taç giyme töreninde Londra'da en az 30 Yahudi yakıldı ve pogromlar† İngiltere'nin her yerine yayıldı. Ertesi yıl York'ta 150'den çok Yahudi katledildi. Kilise 1215'te toplanan Laterano Konsili'nde‡ pozisyonunu belirledi. Yahudiler farklı bir elbise giyeceklerdi, herhangi bir kamu görevine gelemeyeceklerdi ve eğer Hıristiyanlığı kabul ederlerse eski ritüellerinden hiçbirini sürdürmeyeceklerdi. Hıristiyan uygarlığının dışında tutulmuşlardı. İngiltere kralı I. Edward Yahudileri 1288-1289'da Gaskonya'daki topraklarından ve iki yıl sonra İngiltere'den kovdu.

Yahudilerin kilise tarafından ayrı bir cemaat olarak tanımlanması nispeten kolaydı. Bununla birlikte, kilise bir yandan "heretiklik" için yeni tanımlar getirmenin peşine düşmüştü. Bu tanımlar, kilisenin içinde olup da erken Hıristiyanlığın yoksulluk ideallerine geri dönülmesi gerektiğini savunan Waldensianlar,§ Fransiskenlerin büyük bir bölümü ve "Hür Ruhun Kardeşleri" gibi kilisenin sahip olduğu olağanüstü güç ve zenginliğe karşı çıkanları damgalamak için yararlıydı. Bununla birlikte, yoksul ve güçsüzlere cazip gelen ve kendi kiliselerine ve piskoposlarına, olasılıkla yerleşik kiliseye göre daha dolaysız bir dini yaklaşım sergileyen ritüellere sahip olan Katharların inançları gibi diğerlerine karşı çıkmak için de yararlıydı. 12. yüzyılın sonlarında Katharlar Languedoc, Provence, Lombardiya ve Toscana'da güçlüydü. Kilisenin verdiği karşılık bir kez daha 1215'te toplanmış olan Laterano Konsili'nde belirlenmişti. Dünyevi hükümdarlar heretikliğin kökünü kazımak için gereken her

* Kentlerin bir kenarında konumlanmış sadece Yahudilerin yaşaması için yapılmış olan Gettolar akşam olunca kapıların kapatıldığı, şafak vakti yeniden açıldığı tecrit içinde yaşanan mahallelerdi (ed. n.)

† Yönetimin açık ya da örtük onayıyla kalabalıkların dinsel, ırksal ya da ulusal bir azınlığa ya da mallarına saldırması (ed.n.)

‡ Roma'da, Laterano katedralinde toplanan konsil (ç.n.)

§ Kilisenin baskısına karşı Güney Fransa'da 1170'de Waldo tarafından kurulan ve sonra Protestan akımına katılan mezhebin mensupları (ç.n.)

şeyi yapacaklardı, aksi takdirde kilise iktidarlarına el koyarak topraklarını iyi Hıristiyanlara verecekti. Kilise bireysel inançları sorgulamak amacıyla bir Enkizisyon¶ mahkemesi oluşturdu. Bu sadece Katharlara değil Yahudilere, kurallardan sapmış din değiştirenlere ve kiliseyle aynı düşüncede olmayanlara karşı da kullanıldı. Heretikler cezalandırılmak üzere dünyevi otoritelere teslim edildiler.

Kilise tarafından takibata uğrayanlar sadece Yahudiler ve "heretikler" değildi, toplum içindeki diğer gruplar da buna maruz kalıyorlardı. Cüzzam bir hastalık olarak Avrupa'da 6. yüzyılda ortaya çıktı, fakat 11. yüzyıla kadar yaygın hale gelmemiş görünüyor. Laterano Konsili 1179'da cüzzamlılara nasıl davranılması gerektiğini tanımladı. Cüzzam teşhisi bir insanı ölü ilan etmekle aynı anlama geliyordu; cüzzamlı açık bir mezarın içinde ayakta tutuluyor, bir rahip ölüler için okunan bir duayı okuyordu ve genellikle cüzzamlının başına sembolik olarak bir parça toprak serpiliyordu. Cüzzamlılar kovularak veya bir yere kapatılarak toplum dışına itiliyorlardı, malları üzerindeki tüm haklarını kaybediyor, kiliseye gidemiyor ya da bir Hıristiyan mezarlığına gömülemiyorlardı. 1200'de Londra sokaklarında ve 2 yıl sonra da Paris sokaklarında dolaşmaları yasaklanmıştı. Fransa'da, V. Philippe zamanında kuyuları zehirlediklerini itiraf etmeleri için Enkizisyon tarafından düzenli olarak işkenceye tabi tutulmuşlardı; yüzlercesi yakıldı ve cüzzamlılara ait hastanelerin gelirlerine el kondu. 12. yüzyıldan itibaren mahkûm edilmeye başlayan bir diğer grup da erkek eşcinsellerdi. İlk kez 1179'da kilise tarafından resmi olarak mahkûm edildiler ve cezaları ilk sivil kanunnamelerde ölüm olarak belirlendi. Kilise otoriteleri tarafından onlardan alınan sadaka ve hediyelerle kiliselerin kirlenmeyeceği kararına varılmış olsa da, 13. yüzyıldan itibaren fahişelere de Yahudilere davranıldığı gibi davranıldı.

13.13. Avrupa: Krallıkların Ortaya Çıkması

10. yüzyılın sonlarından itibaren Batı Avrupa'da nüfusun ve yerleşme sayısının artması, bir önceki 200 yılın kaotik şartlarından yavaş yavaş daha büyük siyasi birimlerin ve krallıkların ortaya çıkmaya başlamasıyla karşılığını bulmuştu. En erken ortaya çıkmış olanlardan biri olan ve en kötü Viking istilalarından kurtulabilmiş olan İnglitere'de yer alan Wessex Krallığı, 10. yüzyıl boyunca, Viking yerleşmelerini de içine alarak, İngiltere'nin büyük bir bölümü üzerinde hâkimiyetini kuruncaya kadar büyümüştü.

13.13.1 "İmparatorluk"

Eski Frank İmparatorluğu'nun doğu kısmındaki gelişmeler daha önemliydi. 911'de Çocuk Ludwig'in ölümüyle Karolenj sülalesinin son bulması üzerine, soylular Frankonia Dükü Konrad'ı hükümdarları olarak seçmişlerdi. O da 911'deki ölümünden önce, Saksonya Dükü Heinrich (Kuşbaz Heinrich) halefi olarak belirledi.

¶ (Latince *inquiro;* araştırmak, soruşturmaktan gelen) özel din mahkemesi (ed.n.)

Harita 44: 10.Yüzyılda Batı İmparatorluğu

1024'e kadar hüküm süren Sakson (veya Otto) hanedanının kurucusu oldu. 19. yüzyılda (ve daha sonra) bu gelişme ilk "Germen" İmparatorluğu'nun kuruluşu olarak değerlendirildi. Oysa bu, yanıltıcı bir kavramdır. İmparatorluk kendisini "Germen" olarak görmüyordu, imparatorların sözde hâkimiyet kurmuş oldukları topraklar kimi yerlerde günümüz Almanya'sından daha büyük ve kimi yerlerde de daha küçüktü. Aslında bu, Charlemange zamanında kısa bir süre var olmuş bir "Roma" imparatorluğunu yeniden oluşturma çabasıydı. İlk başlarda krallar kendi prensliklerinin hükümdarları olmak dışında bir güce sahip değillerdi. Bu durum, öncelikle 955'te yapılan Lechfeld Savaşı'nda Macarlara karşı elde etmiş olduğu kesin zaferle kazandığı itibarın ve "Lombardların Kralı" haline geldiği İtalya'daki müdahalesinin bir sonucu olarak I. Otto (936-973) tarafından kısmen değiştirilmişti.

962'de Otto'ya papa tarafından imparatorluk tacı giydirildi. Bu, Charlemange'la olduğu gibi, iki taraf arasında kurulan bir çıkar ilişkisinin sonucuydu. Otto daha önemli bir statü elde etti, Karolenjler tarafından papaya yapılan toprak bağışları onay gördü. "İmparatorluk" geçmişte olduğu gibi uydurulmuş bir yapıydı ve papa ile imparatorun karşılıklı olarak elde ettikleri güç, yüzyıllar boyunca önemli tartışmalara yol açacaktı. Bu sorunlara imparatorluğun asıl yetersizliği eklendi: İmparatorun kendi toprakları içinde etkili bir güce sahip olmaması. Hâkimiyet kurduğu topraklar küçük ve dağınıktı ve yönetim için ne bir gelir ne de bir iktidar zemini sağlıyordu. Bölgesel prensler hâkimiyet kurdukları yörelerde daha güçlü bir iktidara sahiplerdi ve imparatorluk tahtı veraseti üzerine anlaşmazlıklar olduğu ve politikaya papalık dahil olduğu zaman imparatordan daha fazla iktidar sahibi oluyorlardı. İmparatorluk erken tarım devletlerinin pek çoğuna göre daha zayıftı. Monarşinin soydan geçme mi yoksa seçime mi dayalı olduğu ve eğer seçime dayalı olduysa kimlerin seçici olduğu belirsizdi. İmparatorluğun bir başkenti yoktu ve imparator bir tek kendine ait malikâneler ve hâkimiyeti altında bulunan az sayıda piskoposluk ve manastır malikâneleri arasında değil, bir ucundan diğer ucuna "krallığı" boyunca dolaşıp duruyordu. Onun ve maiyetinin miktarı çok az olan besin fazlasına erişme olanağını elde edebilmesinin tek yolu buydu.

Orta karar bir iktidara sahip tek imparator, (adını şatoları Stauf'tan alan) Hohenstaufen hanedanını kuran Schwaben Dükü Frederick'ti. Erken devletlerde çoğunlukla olduğu gibi bunun nedeni öncelikle, 1150'den Üçüncü Haçlı Seferi sırasında 1190'da ölene kadar süren uzun saltanatıydı. Papalığın gücünü yitirmiş olmasından yararlanmayı bildi, ama yine de asıl önemli sorunu imparatorluğun, papalığın ve önemli kentlerin oluşturduğu Lombardiya Birliği'nin birbirinden farklı çıkar ilişkileri arasında İtalya'da etkili bir imparatorluk yönetimi zemini bulmaya çalışıyor olmasıydı. Sicilya tahtı ölümünden hemen sonra oğlu VI. Heinrich'e miras olarak kalınca güçler dengesinde önemli bir değişme oldu. İki bölgenin sahip olduğu kaynakların birleşmesi, imparatorluğun İtalya üzerinde ezici bir hâkimiyet kurabilme tehlikesini yarattı ve bu nedenle Henry'e, hem imparatorluk unvanını babadan oğula geçer hale getirmeye kalkışmasına itiraz eden Alman prensler hem de papalık karşı çıktı. Kuzey Almanya'dan Sicilya'ya kadar uzanan bir imparatorluğu idare etmenin mümkün olup olmayacağı şüpheli olsa da, Heinrich'in 1197'de ölüp 3 yaşındaki oğlu Friedrich'i vârisi olarak bırakması uygulamada bu projeye son verdi. Almanya ve Sicilya'da imparatorluk gücü parçalanıp dağıldı ve Friedrich imparator olarak taç giyse de zaman zaman Almanya'yı ziyaret ederek, zamanının önemli bir bölümünü daha zengin ve daha kozmopolit Sicilya'da geçirdi. 1250'deki ölümü üzerine (Palermo katedralinde Arap kıyafetiyle gömüldü) Hohenstaufen hanedanı gerçek anlamda son buldu. Son meşru vârisi (torunu Conradin), 1266'da Sicilya tahtını ele geçiren Anjou Kontu Charles tarafından idam edildi ve bu, imparatorluk unvanının herhangi bir şekilde babadan oğula geçme ihtimaline son verdi. 1272'de Habsburg

Kontu Rudolf imparator olarak seçildi, fakat "imparatorluk", adından daha fazla bir gerçeklik içermedi. Devamındaki yüzyılda farklı ailelerden gelen birçok imparator oldu, fakat gerçek iktidar hem dünyevi hem ruhani bir yığın yerel hükümdarların varlığıyla ortadan kalkmıştı.
[*Geç Dönem "İmparatorluk" **15.9.1***]

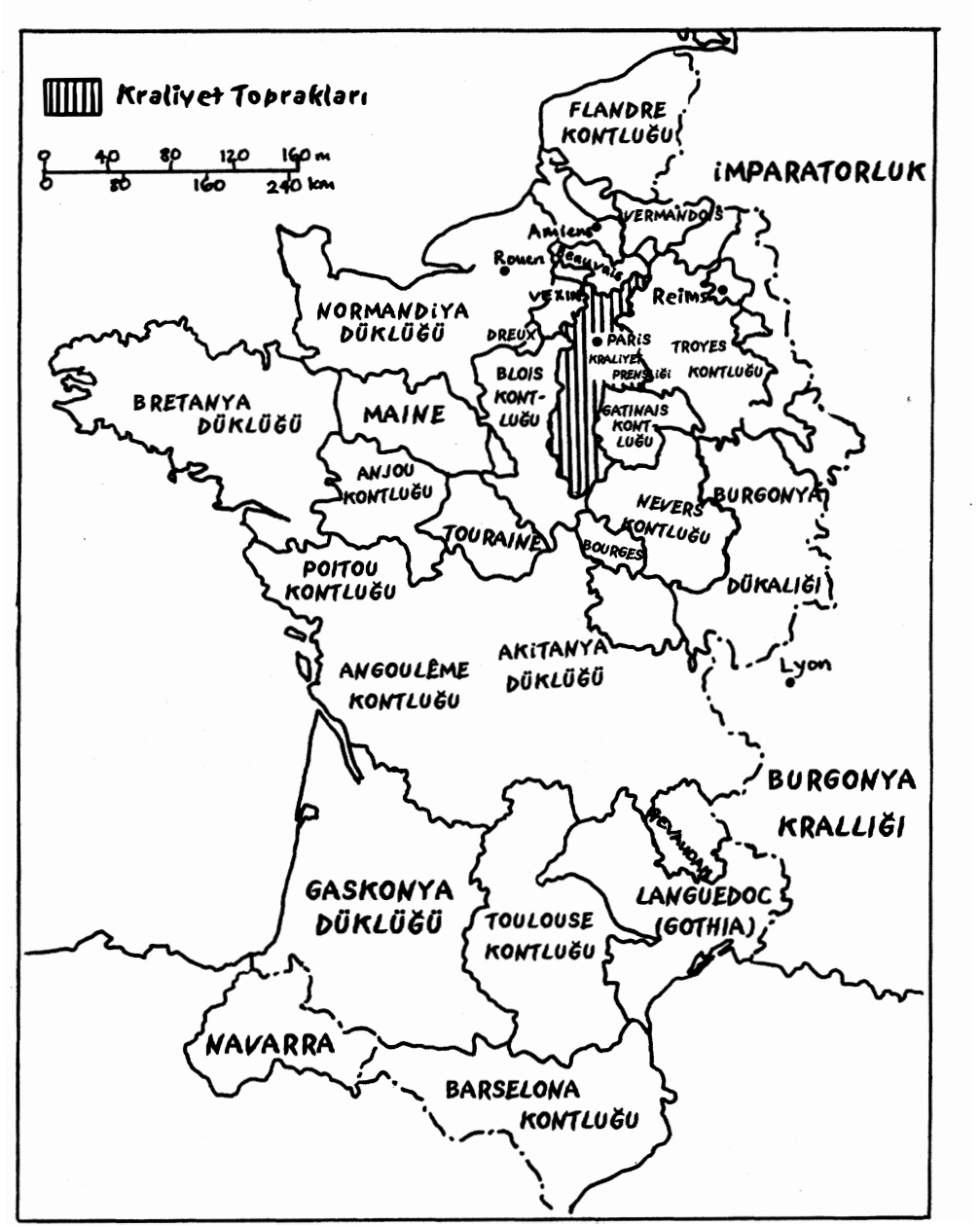
13.13.2 "Fransa" ve Angevinler

Batıda yer alan iktidarı dağılıp parçalanmış olan Frank krallığı, doğudakinden daha uzun bir süre varlığını sürdürdü. 987'de Hugues Capet kral olarak seçilerek eski kraliyet topraklarından geri kalanları kendi dükalığıyla birleştirinceye kadar da toparlanmaya başlamadı. Tahta onun çıkması, çoğu kez "Fransa"nın doğuşu ve krallık hâkimiyeti başarıyla yüzyıllar içinde yavaş yavaş yaygınlaştırılmış olduğu için tarihinin başlangıcı olarak gösterilmiştir. Aslında 10. yüzyılda, ve ardından daha çok uzun bir süre, eski Batı Frank krallığı dönemine ne isim verilebileceğine dair bir düşünce var olmamıştı. "Frank", Loire dolaylarından (Verdun'ün batısına kadar uzanan) Lorraine'nın sınırlarına kadar uzanan bir alandan başka bir şey değildi ve burada ayrı bir halkın yaşıyor olduğuna dair bir tasavvur yoktu. Hugues Capet "Fransa" kralı olarak değil, her birini hâkimiyeti altına almamış olduğu Galyalıların, Bretonların, Normanların, Akitanyalıların, Gotların, İspanyolların ve Gaskonların kralı olarak da taç giymişti. 10. yüzyılda taşradaki hükümdarlar kendilerine ait hâkimiyet alanları oluşturmuşlardı ve Akitanya Dükü V. William ve Blois Kontu Odo gibi adamlar İtalya, Burgonya ve Lorraine'deki miras hakları için mücadele ediyorlardı. Hiçbiri varlığına itiraz etmemiş olsa da taç tüm bu mücadeleler açısından büyük ölçüde önemsizdi. İlk Capet hükümdarları Paris çevresinde kümelenen kraliyet topraklarından daha fazlasına hâkim olamıyorlardı ve otoriteleri burada bile sınırlıydı. Capetlerin en büyük avantajı ("Almanya"da bulunan imparatorların aksine) uzun süren saltanatlarıyla birbiri ardından tahta geçen sağlam bir hükümdar soyu ortaya çıkarmış olmalarıydı. 1060'tan sonraki 200 yıl içinde sadece 6 kral oldu. Uzun saltanatlar ve sorunsuz tahta çıkışların anlamı, bu tür erken krallıklarda çoğunlukla olduğu gibi, yönetim gücünün düzenli bir şekilde artmasıydı.

11. ve 12. yüzyıllarda Capetler "Fransa" bölgesinin en güçlü hükümdarları değillerdi. 11. yüzyılın başlarında tüm yerel prensliklerin en güçlüsü Normandiya'ydı. William zamanında 1040'ların ortasından itibaren görülen büyüme, İngiltere tahtı üzerindeki hak iddiasını 1066'da zorla kabul ettirmesiyle doruğuna ulaşmıştı. O tarihten 1204'e kadar (1087-1096, 1100-1106 ve 1144-1154'teki kısa dönemler dışında) İngiltere daha güçlü bir unsura dönüşme eğiliminde olsa da, İngiltere ve Normandiya aynı hükümdarın yönetimi altındaydı.* Norman hükümdar,† Capet

* 1066'da I. William İngiltere tahtına çıkınca, Normandiya ve İngiltere birleşik bir yönetimi altına alınır ve iki ülke aynı hükümdar tarafından yönetilir (ed.n.)

† I. William'ın ölümünden sonra iki oğlu –II. William ve I. Henry– arasında başlayan mücadele, I. Henry'nin Normandiya dükü Robert'i yenilgiye uğratarak Normandiya tahtını bir süre ele geçirmesiyle sona erer (ed.n.)

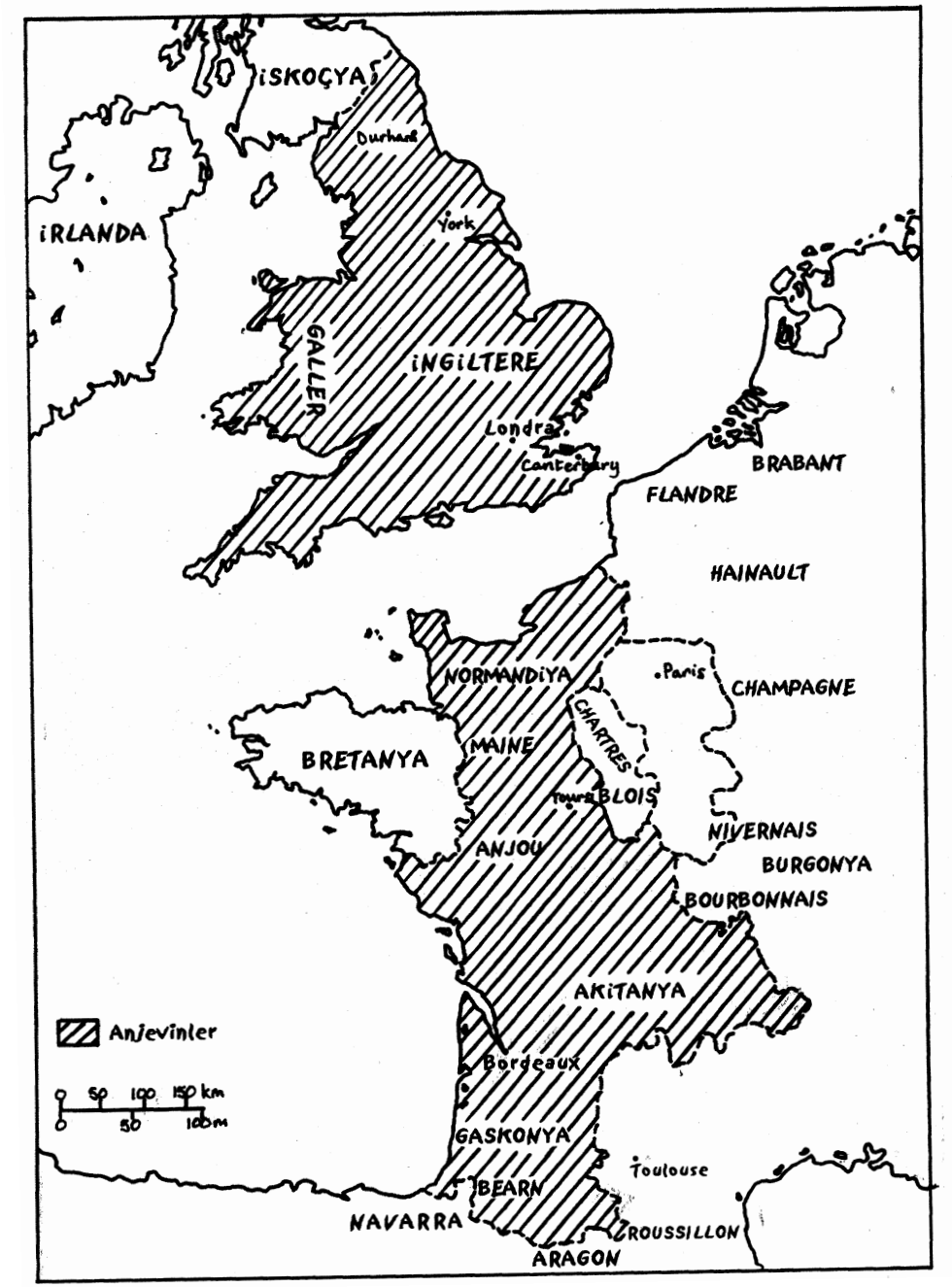

Harita 45: 11.Yüzyıl Ortasında "Fransa"

kraldan* daha güçlüydü ve I. Henry 1109'da kendisinin de bir kral olduğunu ileri sürerek Normandiya için krala sadakat yemini etmeyi reddetti. 1154'te II. Henry İngiltere kralı ve Normandiya, Maine ve Anjou hükümdarı olduğu zaman güç dengesi Capetlerin daha da aleyhine dönmüştü. (Capet Kralı VII. Louis'nin boşadığı) Akitanya düşesi Eleanor ile evlendiği zaman onun muazzam mirasını elde etmiş oldu. Aristokratik ittifak evliliği ve şansın bir karışımıyla bir kez daha tek bir hükümdara ait olan topraklar yaratılmış oluyordu. "Angevin İmparatorluğu" İskoçya sınırından Pireneler'e kadar uzanıyordu ve 12. yüzyıl Batı Avrupa'sında en çok genişlemiş politik birimdi. Ancak etkili bir şekilde idare edilmek için aşırı ölçüde büyüktü ve, I. Richard'ın Üçüncü Haçlı Seferi'ndeki masraflarıyla daha da kötüleşerek giderek artan askeri ihtiyaçlar, John'un saltanatı altında, giderek büyüyen iç sorunlara yol açan bir patlama noktasına ulaşmış oldu.

Diğer hükümdarlar onlara engel olma çabasıyla Capetlerin yanında yer aldığı sırada Angevinlerin sahip olduğu güç, Capetlerin pozisyonunun toparlanmasına yardımcı olmuştu. 12. yüzyılın başlarına kadar Capetler değil dışarıda, kendi kraliyet toprakları içinde bile fazla bir güce sahip olmamışlardı. Kralın pozisyonu, bazı piskoposların atanmasını denetleme, sikke kestirme, ekonomik canlanma (bu Ile-de-France'da oldukça belirgindi), taşra hükümdarlarından ordu talep etme hakkı ve kraliyet toprakları dışına giderek daha çok yapılan ziyaret sayesinde yavaş yavaş düzelmişti. II. Philippe'in (1180-1223) saltanatına kadar önemli kazançlar elde edilmedi ve Angevin İmparatorluğu parçalanmadı. II Philippe Anjou, Poitou, Normandiya ve Bretonya'yı ele geçirdi ve 1214'teki Bouvines Savaşı'ndan sonra kuzeydeki hâkimiyetine önemli ölçüde meydan okunmadı. Yeni topraklar kraliyetin sahip olduğu zenginliği ve gücü çok önemli bir ölçüde artırdı ve yönetim Normanların ve Angevinlerin kurmuş olduğu nispeten etkili sistemler üzerine temellendirilebildi. Güneydeki durum çok farklıydı. İngiliz krallar Gaskonya'da büyük toprak parçalarının hâkimiyetini ellerinde tuttular. Monarşi, çok güçlü olan Toulouse kontlarına ancak papalığın desteğini alarak ve Katharlara karşı Albigensis Haçlı Seferi'ni ilan ederek meydan okuyabildi. Aslında 1240'lardan beri hâkimiyet altına alınmış olan Languedoc'un fethiyle elde edilen fazladan zenginlik kraliyetin gücünü daha da artırdı. Bununla birlikte, Capetler artık farklı kurumları, tarihleri ve dilleri olan ve türdeş olmayan bir bölgeler dizisini kontrol etmeye çalışmaktaydılar. Bu yüzden merkezi yönetim çok sınırlıydı ve çeşitli bölgeler Capet krallarının en güçlüsü olan IV. ("Güzel") Philippe zamanında bile, 1285-1314'ün arasında, büyük ölçüde özerkliklerini korumuşlardı. Capetlerin, itirazla karşılaşmayan taht verasetine ve ardarda uzun bir süre saltanat sürmüş olmaya ne kadar çok şey borçlu oldukları, 1328'de IV. Karl'ın ölümüyle sülale son bulduğunda gerçekten anlaşılmıştı. Bu, uzun süren

* I. William'ın ölümünden sonra bozulan Normandiya-İngiltere birliği sırasında, Capet hanedanından gelen Fransa kralları İngiltere krallarına karşı mücadele içinde olurlar (ed.n.)

Harita 46: Angevin İmparatorluğu

bir iç parçalanma, kraliyet üzerindeki birbirine rakip hak iddiaları ve uzun süren iç ve dış savaşlar döneminin başlangıcı oldu.
[*Geç Dönem Fransa ve İngiltere* ***15.9.2***]

13.13.3 Orta ve Doğu Avrupa

Avrupa'nın daha doğusunda, binlerce yıl boyunca çok önemsiz olmuş ve kenarda kalmış, ama artık gün geçtikçe Avrasya dünyasının örgütlü bir parçası olmaya başlayan yerlerde monarşiler ortaya çıkmaya başlamıştı. Kuzeyde Danimarka, Norveç ve İsveç'te İskandinav devletleri oluştu. Alman yerleşimciler doğuya doğru hamle yapınca Orta Avrupa'da Bohemya'da ve ardından Polonya'da krallıklar gelişti. I. Mieszko Polonya'da 963'te Piast hanedanını kurdu ve Hıristiyanlığın Yunan'dan çok Latin formunu benimsediği sırada Polonya tarihinin geri kalanını etkileyecek hayati öneme sahip bir karar aldı. (Adı, sahra veya açık arazi anlamına gelen Lehçe bir kelime olan *Polska*'dan türetilmiş olan) Polonya daima batıya, imparatorluğa bel bağladı. 955'te I. Otto tarafından yenilgiye uğratılmalarından sonra Macarlar Orta Avrupa'da bulunan büyük ovalara yerleştiler ve 11. yüzyılın sonlarında, Arpad hükümdarı Geza zamanında örgütlü bir devlet ortaya çıkmaya başladı. Polonyalılar gibi o da imparatordan ve Latin Hıristiyanlığından destek sağlamak için batıya güvendi. 1000'de Geza'nın oğlu Vajk, İstvan (Stephen) adını aldı ve papanın hediye ettiği bir taçla ve imparator III. Otto'nun desteğini alarak taç giydi. Macaristan 1089'da Hırvatistan ve Dalmaçya'yı ele geçirdi, fakat 1102'de Adriyatik sahilindeki limanları Venedik'e kaptırdı. 12. yüzyılın sonlarına doğru Macaristan Kuzey Balkanlar ve Orta Avrupa'da büyük bir devlete dönüşmüş olduğu sırada, hâkimiyeti Bosna'ya kadar uzandı. Bununla birlikte, 1196'da III. Bela'nın ölümü üzerine krallık bir iç savaşa sürüklendi. 12. yüzyılın ortasına gelindiğinde Macaristan monarşisi sadece büyük geçmişinin bir gölgesiydi.

Daha doğuda bugün Ukrayna, Belarus (Beyaz Rusya) ve Batı Rusya olan yerlerde bir dizi daha da zayıf devlet ortaya çıkmıştı. 9. yüzyılda *Rus* olarak adlandırılan Vikingler, çeşitli doğu Slav kabilelerinin topraklarında hâkimiyeti ele geçirerek birkaç ilkel kasaba (Kiev, Novgorod ve Smolensk) ve ardından büyük nehirler üzerinden Karadeniz'e ve Konstantinopolis'e uzanan ticaret yolları oluşturdular. Bu yerleşmeler, Polonya ve Macaristan gibi diğer uç devletlerin ortaya çıkması ve (Yahudi bir elit zümre tarafından idare edilen) Hazar İmparatorluğu'nun güney bozkırlarında gerilemeye başlamasıyla aynı sırada, ilkel bir devlet halinde bir araya toplanmışlardı. Rus devletine belirgin özelliklerini verecek olan Bizans'la bağlantıları vardı. 10. yüzyılda Yunan Hıristiyanlığı bölgeyi etkilemişti ve muhtemelen 988'de Rus hükümdarı tarafından benimsenmesi, diğer yerlerde olduğu gibi örgütlü bir devletin kurulmasında önem taşımıştı. Devlet kültürü Yunan kilisesi tarafından belirlendi, (9. yüzyılda St. Cyril ve St. Methodius tarafından geliştirilmiş olan) Kiril alfabesini kullanıyordu ve kilise metinleri, Slavca kelimelerin bir

Bizans stili kazandığı Eski Kilise Slavcası diye bilinen bir dilde yazılmıştı. Rusların hükmettiği bölge örgütsüzdü ve ekonomik düzeyi çok düşüktü. Ticareti yapılan ürünlerin çoğu –kürkler, bal ve balmumu gibi– orman ürünleriyle birlikte kölelerden oluşuyordu. Ana kent Novgorod'da 1050'ye kadar taştan inşa edilmiş bir katedral var olmadı ve var olan da 100 yıl daha kentte bulunan ahşaptan yapılmamış tek bina olarak kaldı. Ulaşım şartları kötüydü ve kraliyet ailesi içindeki anlaşmazlıklar göz önüne alındığında birlik içinde herhangi bir devlete hâkim olmak çok zordu. Tek bir hükümdarın, Iaroslav (1036-1054), bulunduğu kısa bir dönem oldu, fakat Ruslar daha sonra gevşek bir prenslikler konfederasyonu halinde parçalandılar. Bunlar öncelikle kasabaların çevresinde yoğunlaşmışlardı. Görünüşte Kiev'te bulunan hükümdarın hâkimiyetini kabul etmişlerdi, ancak uygulamada onun hâkimiyetine ya küçük bir ölçüde ya da hiç imkân vermiyorlardı. 12. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Kiev gerilemeye başlamıştı; yeni bölgeleri içine alan ve Baltık'ı büyük nehir yollarıyla güneye bağlayan önde gelen ticaret kenti olarak gelişen Novgorod, en önemli kent haline geldi. Bu sırada, birbirlerine prenslik ailesinden ve merkezi Kiev'de bulunan kiliseden kaynaklanan ortak elit kültürden biraz daha fazla bağlı olan yaklaşık bir düzine bağımsız prenslik bulunuyordu. [*Geç Dönem Doğu Avrupa* ***14.5.3***]

13.13.4 Bizans İmparatorluğu'nun Yıkılması

Balkanlar'da yeni devletlerin, özellikle Macaristan'ın, ticaret kentiVenedik ve Güney İtalya ve Sicilya'daki Norman Krallığı'yla aynı esnada yükselmesi, Batı Avrupa yayılmasının etkisini İslamdan çok Bizans'ın hissetmesi demekti. 1071'deki Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'nun büyük bir bölümünün kaybedilmesi, batıda, üzerinde herhangi bir şekilde hâkimiyetin artırılmasıyla dengelenmemişti. Bizanslılar burada, yardımları karşılığında ticaret hakları tanıyarak Venedik ve Pisa'yla iş görmek zorunda da kalmışlardı. 12. yüzyılın başlarında İslam dünyasında gerçekleşen bölünmeler Bizanslıların Levant'ta bir ölçüde rahat hareket etmesini sağladı ve Antakya'yı ele geçirdiler, ardından yeniden kaybettiler ve 1159'da tekrar ele geçirdiler. Bununla birlikte, Selçuk hâkimiyetinin yeniden güç kazanması 1176'da neredeyse 100 yıl önceki Malazgirt Savaşı kadar kötü olan Myriokephalon Savaşı'nda felakete benzer bir yenilgiye neden olmuştu. Balkanlar'ın büyük bir bölümüne Macarlar ve Sırplar hâkimdi, 1185'te Thessalonike [Selanik] Normanların eline geçmişti ve 1191'de Kıbrıs, İngiltere Kralı I. Richard'ın yönettiği Üçüncü Haçlı Seferi'ne katılanlar tarafından ele geçirildi. Aynı sırada Bizanslılar eski destekçileri Venedik'le savaş halindeydi. 13. yüzyılın başlarında İslama karşı harekete geçeceği düşünülen "Dördüncü Haçlı Seferi"ne katılanların parası tükendiği ve onlara borç veren Venedikliler onları Konstantinopolis'e yönlendirdiği zaman imparatorluğun sonunun geldiği söylenebilir. Kent ele geçirildi ve ardından yağmalandı ve devamında imparatorluk Haçlı Seferi'ne katılanlar arasında

paylaşıldı. Flandre kontu Baudouin imparator olarak taç giydi, Venedikliler Girit, Euboa [Eğriboz Adası] ve diğer Yunan adalarını ele geçirdiler, Montferrat markisi Thessalonike [Selanik] kralı oldu, Othon de la Roche Atina ve Boetia'yı aldı ve Guillaume de Villehardouin Peloponnesos'ta [Mora] hükümdarlık yaptı. Doğu Roma İmparatorluğu'nun bilfiil halefi olan Bizans İmparatorluğu Trebizond'da [Trabzon], Epeiros'da [Epir] ve Nikaia [İznik] çevresinde az sayıda ücra bölgeye indirgendi.

GENEL GÖRÜNÜM 9

1200'de Dünya

Dünya Nüfusu: 360 milyon

BÖLGESEL NÜFUSLAR:
Çin: 115 milyon, **Hindistan:** 85 milyon,
Asya'nın Geri Kalan Kısmı: 50 milyon, **Avrupa:** 60 milyon.

BÜYÜK KENTLER:
Hangchou (2.500.000), **Fas** (250.000), **Kahire** (250.000),
Konstantinopolis (200.000), **Kanton** (200.000), **Nanking** (200.000),
Polonnaruva (140.000), **Bağdat** (100.000),
Şam (100.000), **Paris** (100.000), **Londra** (40.000)

OLAYLAR

- Sungların Güney Çin'e Hangcho üzerinden hükmetmesi
- Juan Juanların Kuzey Çin'e ve Mançurya'ya Pekin üzerinden hükmetmesi
- Karakitanların Orta Asya'nın büyük bir bölümüne hâkim olması
- Cengiz Han'ın Moğolların lideri olarak ortaya çıkması
- Japonya'da Kamakura Şogunluğu
- Kampuçya'da Khmer devleti
- Harzemşahların Maveraünnehir, Horasan, Afganistan ve Kuzeybatı Hindistan'a hâkim olması
- Kuzey Hindistan'da Delhi sultanlıklarının kurulması
- Mısır ve Levant'ta Eyyubi devleti – Akka Haçlıların elinde kalan son mülk
- Bizans İmparatorluğu'nun gerilemesi – Selçukluların Anadolu'ya hâkim olması. Dördüncü Haçlı Seferi'nin Konstantinopolis'i istila etmesi (1204)
- Portekiz'de ve Orta ve Kuzey İspanya'da Hıristiyan krallıklar
- Hohenstaufen İmparatorluğu'nun Almanya, İtalya ve Sicilya'da dağılıp parçalanması

- Angevin İmparatorluğu'nun İngiltere, İrlanda ve Galler'de bazı yerlere, Normandiya ve Batı "Fransa"nın büyük bir bölümüne hâkim olması. Orta "Fransa"da Capetler, güneyde bağımsız hükümdarlar
- Macaristan Krallığı'nda iç savaş
- Orta Meksika'da Toltek İmparatorluğu'nun çökmesi. Yucatan'daki Chichén İtzá doruğunda
- Andlar'da Tiwanaku devletinin çökmesi
- Kilva Doğu Afrika'da önemli bir İslami merkez
- Etiyopya krallığı Zagwe hanedanının hâkimiyeti altında – Lalibea'da kayalara oyulmuş kiliseler
- Büyük Zimbabve önemli bir ticari merkez
- Çin'de çok renkli baskının yapılması
- Avrupa gemilerinin Çinlilerin kullandığı kıç dümenini ve pusulayı benimsemesi
- Batı Avrupa'da yatay akslı yel değirmenleri
- Andlar'da ilk bronz ve madeni silahlar

14
Moğol İmparatorluğu

(1200-1350)

Moğol İmparatorluğu Orta Asya bozkırlarındaki bir iktidar boşluğundan ortaya çıktı. Türk ve Uygur imparatorluklarının çöküşü ve Mançuryalı Juan Juanlar tarafından Kuzey Çin'in 1220'lerde başarıyla fethedilmesi onu izledi. Onlarca yıl boyunca anarşi vardı, fakat 12. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Juan Juanlar bölgeye hâkim olan Moğol kabilelerine karşı bozkırlarda seferler düzenliyorlardı. Bununla birlikte, Moğolların erken tarihi hakkında neredeyse hiçbir şey bilinmemektedir. Bir kez ortaya çıkmalarının ardından devam eden tarihleri, genellikle hiçbir amacı ve tutarlılığı olmayan sansasyonel bir fetih, yağma, talan ve yıkım hikayesi olarak ele alınmaktadır. Bu büyük bir çarpıtmadır; Moğollar Avrasya'da varolan en büyük imparatorluğu yaratmışlardı. Doruğunda olduğu sırada imparatorluk, batıda Macaristan'dan doğuda Kore ve Çin'e, kuzeyde yer alan bozkırlardan güneyde Levant, İran ve Birmanya'ya kadar uzanıyordu. Bütün komşu yerleşik devletleri hâkimiyeti altına almış olan ilk ve tek bozkır imparatorluğu olmuştu. Avrasya'da sadece bir iki yer Moğolların dolaysız bir etkisi altında kalmamıştı: Batı Avrupa, Hindistan ve Güneydoğu Asya. 1200'den sonraki 150 yıl boyunca Avrasya tarihinin büyük bir bölümü yalnızca Moğolların yarattığı etkiyle anlaşılabilir.

14.1 Cengiz Han

Moğolların yükselişi daha sonra Cengiz Han olarak bilinen Temuçin'in yükselişiyle paraleldir. Borçegin klanının reisi olan babası Yesügey 12. yüzyılın ortala-

rında bir tarihte Tatar kabileleriyle yapılan bir savaşta öldürülmüştü. 12. yüzyılın sonuna gelindiğinde büyük bir Moğol lideri olarak konumunu pekiştirmişti, fakat egemen konumunun dönüm noktası, 1203'te, sonradan hepsi fetihler esnasında önde gelen yardımcıları haline gelecek yandaşlarından 19 kişiyle Temuçin arasında yapılmış olan Balcuna Ahdi'dir. 3 yıl sonra Moğolların Onon Irmağı kıyısında yaptıkları bir *kurultay,* yani toplantıda Temuçin lider olarak seçildi ve "Cengiz Han" unvanı verildi. Anlamı tam olarak belli değildir, fakat muhtemelen ya "Okyanusların Ulu Hükümdarı" ya da "İmparatorların İmparatoru" demekti.

Moğollar arasında hâkimiyetini kurduktan sonra Cengiz Han'ın ilk hedefi, Kuzey Çin'in Juan Juan denetimi altındaki alanlarını ele geçirmek oldu. Yiyecek, su ve malzemeyle birlikte gitmeye uygun tek yol, Kansu koridoru boyunca İpek Yolu'nu takip etmekti, fakat bu yöre Batı Hsi Hsialarının Tangut elitleri tarafından kontrol ediliyordu. Bir dizi saldırıdan sonra bu elitler Moğolların hâkimiyetini kabul ettiler ve Juan Juanlara haraç ödemeyi bıraktılar. Juan Juanlarla, 1211-1213 arasında, (bugün Pekin'in yakınlarında yer alan) başkentlerinin ele geçirilmesiyle 1214'te son bulan sınır savaşları yapıldı. Juan Juanlar daha güneye yöneldiler, fakat Moğollarla Güney Sungları arasında giderek sıkışmaya başlamışlardı. Zaten (hem sivil hem asker) sayısız Çinli görevliyle birlikte askeri birlikler de Moğolların safına geçmeye başlamıştı. Moğollar, 1216'ya gelindiğinde Kuzeydoğu Çin'in büyük bir bölümünü hâkimiyetleri altına almışlardı ama Juan Juanları kesin bir yenilgiye uğratmakta çok zorlanıyorlardı. 1220'lerin başlarına gelindiğinde çok az bir ilerleme kaydedilmişti.

Neredeyse yarısı Juan Juan askerlerinden oluşan Kuzey Çin'deki orduyu Cengiz Han yönetmiyordu. Zamanının çoğunu daha batıda geçiriyordu. Maveraünnehir ve Horasan'ın Harezm Türk hükümdarlarına yollanan Moğol bir ticaret heyeti 1218'de öldürülmüştü ve ardından buna karşılık vermek üzere bir cezalandırma seferi başlatılmıştı. Bu sefer kısa bir süre içinde art arda devam eden büyük fetihlere dönüşmüştü. Moğol birlikleri 1219'da Maveraünnehir'e saldırdılar, ertesi yıl önemli ticaret kentleri Buhara ve Semerkand'ı ele geçirdiler ve fazla zorluk çekmeden Harezm devletini yıktılar. Oldukça gelişmiş olan ticaret yollarını izleyerek daha batıya doğru ilerlemeye karar verdiler. 1221'de Ceyhun (Amuderya) geçildi ve Belh kenti tamamen tahrip edildi (günümüzde yeni kent başka bir yerde bulunur ve eski kentin yeri hiç bulunmamıştır). Bunu, Cengiz Han ile en küçük oğlu Toluy'un İran'a iki koldan yaptıkları saldırı izledi. Toluy, Horasan'ı ve Cengiz Han Merv kentini ele geçirdi, (muhtemelen yaklaşık 100.000 kişiden oluşan) halkını tamamı katletti ve Nişabur Moğol hâkimiyetine karşı ayaklandığında da aynı şeyi yaptı. 1222'de Kalabağ Savaşı'ndaki Moğol zaferinden sonra İran'ın ele geçirilmesi nihayet tamamlanmış oldu. Bu ölçekte bir savaş ve katliamın dönem şartlarında göre bile alışılmadık olduğu kuşkusuz. Maveraünnehir ve Doğu İran'daki nüfus kayıpları muazzamdı. Yüzyıllar boyunca itinayla inşa edilmiş olan ve sadece sulama amaçlı değil bütün çiftçilik faaliyetleri için de çok gerekli olan suyu sağlayarak,

ülkeyi kilometreler boyunca kat eden yeraltı su kanallarının ustalıklı *kanat* sisteminin bilinçli bir şekilde tahrip edilmesi, durumu daha da kötüleştirmişti. Bunun yiyecek üretimine etkisi hızlı ve dehşet verici oldu ve artık kırsal kesimin yiyecek fazlasıyla yaşayamayan kentlerde yarattığı etki hemen hissedildi. İnsanlar açlıktan öldü, Moğolların fethinden sonra nüfus hızla azaldı.

1220'lerin başlarına gelindiğinde Moğollar çok geniş bir alanda saldırılar düzenlemekteydiler. Birlikler Kafkasya'da akınlar yapıyorlardı ve bazı kuvvetler Novgorod yakınlarına ulaşmıştı. Aynı sırada Cengiz Han İran'dan geri dönerken bir Moğol başkenti, Karakurum, inşa etme kararı aldı, buna rağmen ölümünden sonrasına kadar kalıcı hiçbir bina tamamlanmamıştı. Aynı esnada, 1224'teki bir Tangut isyanının ardından hem Tangut hem de Juan Juan devletlerini yıkmaya karar vermişti. İlkini başardı, ama ikincisini 1227 Ağustos'undaki ölümünden önce başaramadı. Bu noktada Moğol İmparatorluğu, daha önceki birçok bozkır imparatorluğundan sadece biraz daha büyüktü. Tangutlar yenilgiye uğratılmıştı ve İran ele geçirilmişti, fakat Kuzey Çin'deki Juan Juanların fethi bile tamamlanmamıştı.

14.2 Ögedey ve Güyük

Cengiz Han ölünce imparatorluk dört oğlu arasında paylaşıldı. En büyükleri olan Cuci, Kıpçak bozkırını ve Rus prensliklerine doğru uzanan bölgeyi aldı. Çağatay Semerkand, Maveraünnehir ve günümüz Türkistan'ının çevresini aldı. En küçük oğul olan Toluy, normal Moğol veraset sistemine göre Cengiz Han'ın bozkırdaki ata topraklarını almıştı. Üçüncü oğul olan Ögedey, 1229'daki bir Moğol *kurultay*'ına kadar resmen seçilmemiş olsa da, en büyük hükümdar olarak belirlendi. Babası zamanında yapılan Moğol fetihlerinin kısa ömürlü olmamasını sağlayan ve büyük bir imparatorluk kurmaya başlayan Ögedey oldu. Moğol stratejisinin belirlenmesinde karar sahibi olan oydu, bununla birlikte sadece bir sefere katılmıştı: Cengiz Han'ın ölümünden sonraki karışıklık döneminde Moğollardan yeniden toprak ele geçirmiş olan Juan Juanlar'a karşı Honan'da ve Wei Nehri vadisinde yapılan sefer.

Ögedey'in ilk kararı Cengiz Han'ın tasarladığı fetihleri, özellikle de Juan Juanların yok edilmesini, tamamlamak oldu. Bu, Güney Sunglarının sözlü ifade edilmeyen yardımıyla 1231'den sonra 4 yıl süren büyük bir seferle sağlanmış oldu; son Juan Juan imparatorunun tahttan çekilip intihar etmesiyle bu devlet son buldu. İran'da eski bir Harezm lideri olan Celaleddin o sırada, batıda Selçukluların baskısı altında olsa da, bir Türk imparatorluğunu yeniden kurmaya çalışmaktaydı. 1228'de başkenti olan İsfahan'da tutulan Moğol esirlerinin hepsini katletmişti. Kaçınılmaz olan Moğol misillemesine direnemedi ve batıya kaçtı. Horasan doğrudan Moğol idaresi altına alındı. Moğol askerleri 1230'ların başlarına gelindiğinde Gürcistan ve Ermenistan gibi iyice batıya saldırı düzenlemekteydiler. 1234'te Ögedey'in acil hedeflerine ulaşılmıştı ve geleceğe dönük adımların kararlaştırılması amacıyla bir kurultay toplandı. Karakurum yakınlarında bulunan Orhon Nehri'nin kıyısında

rında bir tarihte Tatar kabileleriyle yapılan bir savaşta öldürülmüştü. 12. yüzyılın sonuna gelindiğinde büyük bir Moğol lideri olarak konumunu pekiştirmişti, fakat egemen konumunun dönüm noktası, 1203'te, sonradan hepsi fetihler esnasında önde gelen yardımcıları haline gelecek yandaşlarından 19 kişiyle Temuçin arasında yapılmış olan Balcuna Ahdi'dir. 3 yıl sonra Moğolların Onon Irmağı kıyısında yaptıkları bir *kurultay,* yani toplantıda Temuçin lider olarak seçildi ve "Cengiz Han" unvanı verildi. Anlamı tam olarak belli değildir, fakat muhtemelen ya "Okyanusların Ulu Hükümdarı" ya da "İmparatorların İmparatoru" demekti.

Moğollar arasında hâkimiyetini kurduktan sonra Cengiz Han'ın ilk hedefi, Kuzey Çin'in Juan Juan denetimi altındaki alanlarını ele geçirmek oldu. Yiyecek, su ve malzemeyle birlikte gitmeye uygun tek yol, Kansu koridoru boyunca İpek Yolu'nu takip etmekti, fakat bu yöre Batı Hsi Hsialarının Tangut elitleri tarafından kontrol ediliyordu. Bir dizi saldırıdan sonra bu elitler Moğolların hâkimiyetini kabul ettiler ve Juan Juanlara haraç ödemeyi bıraktılar. Juan Juanlarla, 1211-1213 arasında, (bugün Pekin'in yakınlarında yer alan) başkentlerinin ele geçirilmesiyle 1214'te son bulan sınır savaşları yapıldı. Juan Juanlar daha güneye yöneldiler, fakat Moğollarla Güney Sungları arasında giderek sıkışmaya başlamışlardı. Zaten (hem sivil hem asker) sayısız Çinli görevliyle birlikte askeri birlikler de Moğolların safına geçmeye başlamıştı. Moğollar, 1216'ya gelindiğinde Kuzeydoğu Çin'in büyük bir bölümünü hâkimiyetleri altına almışlardı ama Juan Juanları kesin bir yenilgiye uğratmakta çok zorlanıyorlardı. 1220'lerin başlarına gelindiğinde çok az bir ilerleme kaydedilmişti.

Neredeyse yarısı Juan Juan askerlerinden oluşan Kuzey Çin'deki orduyu Cengiz Han yönetmiyordu. Zamanının çoğunu daha batıda geçiriyordu. Maveraünnehir ve Horasan'ın Harezm Türk hükümdarlarına yollanan Moğol bir ticaret heyeti 1218'de öldürülmüştü ve ardından buna karşılık vermek üzere bir cezalandırma seferi başlatılmıştı. Bu sefer kısa bir süre içinde art arda devam eden büyük fetihlere dönüşmüştü. Moğol birlikleri 1219'da Maveraünnehir'e saldırdılar, ertesi yıl önemli ticaret kentleri Buhara ve Semerkand'ı ele geçirdiler ve fazla zorluk çekmeden Harezm devletini yıktılar. Oldukça gelişmiş olan ticaret yollarını izleyerek daha batıya doğru ilerlemeye karar verdiler. 1221'de Ceyhun (Amuderya) geçildi ve Belh kenti tamamen tahrip edildi (günümüzde yeni kent başka bir yerde bulunur ve eski kentin yeri hiç bulunmamıştır). Bunu, Cengiz Han ile en küçük oğlu Toluy'un İran'a iki koldan yaptıkları saldırı izledi. Toluy, Horasan'ı ve Cengiz Han Merv kentini ele geçirdi, (muhtemelen yaklaşık 100.000 kişiden oluşan) halkını tamamı katletti ve Nişabur Moğol hâkimiyetine karşı ayaklandığında da aynı şeyi yaptı. 1222'de Kalabağ Savaşı'ndaki Moğol zaferinden sonra İran'ın ele geçirilmesi nihayet tamamlanmış oldu. Bu ölçekte bir savaş ve katliamın dönem şartlarında göre bile alışılmadık olduğu kuşkusuz. Maveraünnehir ve Doğu İran'daki nüfus kayıpları muazzamdı. Yüzyıllar boyunca itinayla inşa edilmiş olan ve sadece sulama amaçlı değil bütün çiftçilik faaliyetleri için de çok gerekli olan suyu sağlayarak,

ülkeyi kilometreler boyunca kat eden yeraltı su kanallarının ustalıklı *kanat* sisteminin bilinçli bir şekilde tahrip edilmesi, durumu daha da kötüleştirmişti. Bunun yiyecek üretimine etkisi hızlı ve dehşet verici oldu ve artık kırsal kesimin yiyecek fazlasıyla yaşayamayan kentlerde yarattığı etki hemen hissedildi. İnsanlar açlıktan öldü, Moğolların fethinden sonra nüfus hızla azaldı.

1220'lerin başlarına gelindiğinde Moğollar çok geniş bir alanda saldırılar düzenlemekteydiler. Birlikler Kafkasya'da akınlar yapıyorlardı ve bazı kuvvetler Novgorod yakınlarına ulaşmıştı. Aynı sırada Cengiz Han İran'dan geri dönerken bir Moğol başkenti, Karakurum, inşa etme kararı aldı, buna rağmen ölümünden sonrasına kadar kalıcı hiçbir bina tamamlanmamıştı. Aynı esnada, 1224'teki bir Tangut isyanının ardından hem Tangut hem de Juan Juan devletlerini yıkmaya karar vermişti. İlkini başardı, ama ikincisini 1227 Ağustos'undaki ölümünden önce başaramadı. Bu noktada Moğol İmparatorluğu, daha önceki birçok bozkır imparatorluğundan sadece biraz daha büyüktü. Tangutlar yenilgiye uğratılmıştı ve İran ele geçirilmişti, fakat Kuzey Çin'deki Juan Juanların fethi bile tamamlanmamıştı.

14.2 Ögedey ve Güyük

Cengiz Han ölünce imparatorluk dört oğlu arasında paylaşıldı. En büyükleri olan Cuci, Kıpçak bozkırını ve Rus prensliklerine doğru uzanan bölgeyi aldı. Çağatay Semerkand, Maveraünnehir ve günümüz Türkistan'ının çevresini aldı. En küçük oğul olan Toluy, normal Moğol veraset sistemine göre Cengiz Han'ın bozkırdaki ata topraklarını almıştı. Üçüncü oğul olan Ögedey, 1229'daki bir Moğol *kurultay*'ına kadar resmen seçilmemiş olsa da, en büyük hükümdar olarak belirlendi. Babası zamanında yapılan Moğol fetihlerinin kısa ömürlü olmamasını sağlayan ve büyük bir imparatorluk kurmaya başlayan Ögedey oldu. Moğol stratejisinin belirlenmesinde karar sahibi olan oydu, bununla birlikte sadece bir sefere katılmıştı: Cengiz Han'ın ölümünden sonraki karışıklık döneminde Moğollardan yeniden toprak ele geçirmiş olan Juan Juanlar'a karşı Honan'da ve Wei Nehri vadisinde yapılan sefer.

Ögedey'in ilk kararı Cengiz Han'ın tasarladığı fetihleri, özellikle de Juan Juanların yok edilmesini, tamamlamak oldu. Bu, Güney Sunglarının sözlü ifade edilmeyen yardımıyla 1231'den sonra 4 yıl süren büyük bir seferle sağlanmış oldu; son Juan Juan imparatorunun tahttan çekilip intihar etmesiyle bu devlet son buldu. İran'da eski bir Harezm lideri olan Celaleddin o sırada, batıda Selçukluların baskısı altında olsa da, bir Türk imparatorluğunu yeniden kurmaya çalışmaktaydı. 1228'de başkenti olan İsfahan'da tutulan Moğol esirlerinin hepsini katletmişti. Kaçınılmaz olan Moğol misillemesine direnemedi ve batıya kaçtı. Horasan doğrudan Moğol idaresi altına alındı. Moğol askerleri 1230'ların başlarına gelindiğinde Gürcistan ve Ermenistan gibi iyice batıya saldırı düzenlemekteydiler. 1234'te Ögedey'in acil hedeflerine ulaşılmıştı ve geleceğe dönük adımların kararlaştırılması amacıyla bir kurultay toplandı. Karakurum yakınlarında bulunan Orhon Nehri'nin kıyısında

toplanıldığında, Kore yarımadasını fethetme (Moğol askerleri bölgede 1231'den beri harekât yapıyordu), batıya doğru Rus topraklarına karşı harekete geçme ve Güney Sunglarını ele geçirme kararı alınmıştı. İlk hedefe 1236'da ulaşıldı, ancak Güney Sunglarına yapılan seferler her iki tarafın da üstünlük elde edememesiyle son buldu. Moğollar Szechwan'a akınlar düzenlemekten daha fazlasını yapamadılar. Bu nedenle Moğolların çabaları, ikisi de ileride imparator olacak olan, Güyük ve Möngke'nin liderliğinde batıda yoğunlaştı. Saldırılar 1235'te Volga yöresinde başladı ve 2 yıl içinde o zamanlar çok önemsiz bir kent olan Moskova ile birlikte Voronezh ve Ryazan ele geçirildi. Bunu, 1238'in başlarında büyük kentler olan Vladimir ve Novgorod'un ele geçirilmesi izledi. Moğollar 1240'ta Kiev'in düşmesinin ardından Rusların tüm prenslikleri üzerinde hâkimiyet kurmuş oldular. 1241 ilkbaharının başlarında zayıf Macaristan Krallığı'na üç koldan saldırıya geçildi. Hızla ele geçirildi. Moğollar daha batıya doğru atağa geçtiler ve 1241 Nisan'ında Leignitz Savaşı'nda, Silezya Dükü I. Heinrich kumandası altındaki bir Alman ve Leh şövalyeleri ordusu tamamen bozguna uğratıldı. Moğolların Batı Avrupa'ya hücum ederek seferlerine devam etmeleri kaçınılmaz gibi görünüyordu. Bölgedeki krallıkların zayıflıkları ve kendi içlerindeki bölünmüşlük göz önüne alındığında, Moğol saldırısının başarılı olacağından şüphe duymak için bir sebep olmadığı görülüyor. Alman devletleri ve daha da batıdakiler, bir tek, Moğol liderlerinin izlenecek strateji konusundaki fikir ayrılıkları, bazı birliklerin geri çekilmesi ve (aşırı içki nedeniyle) Ögedey'in 1241 Aralık'ındaki beklenmedik ölümü sayesinde hayatta kaldılar. Ögedey ardında belirli bir halef bırakmamıştı ve ardından Moğol dünyası kargaşaya düştü. Sonunda 1246'da yapılan bir *kurultay*'da Güyük seçildi ama ardından bir iç savaş çıktı ve Güyük'ün 1248'deki ölümünden sonra bile devam etti. 1251'de seçilen Möngke'ye kadar yeni bir lider seçilmedi. Möngke rakiplerininin hepsini ortadan kaldırıncaya kadar Moğol elitleri arasında bu seçim sonrasında bile hâlâ anlaşmazlık vardı.

14.3 Zirvesindeki İmparatorluk

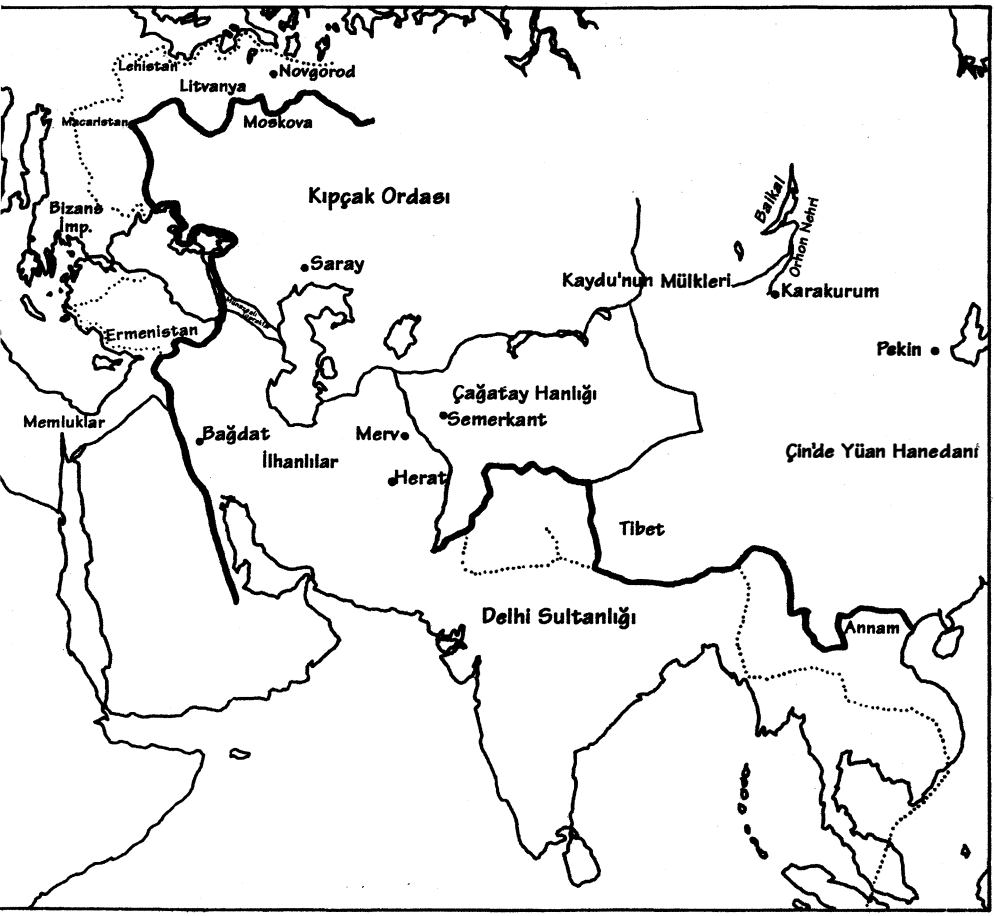
Möngke 1251'de tahta çıktığında, hasta bir Moğol İmparatorluğu'nu miras almıştı, yine de 1258'de öldüğü sırada dünyanın görmüş olduğu en büyük imparatorluk olmanın eşiğine gelmişti. Moğol İmparatorluğu, etkili bir altyapısı olmayan tüm erken imparatorluklar arasında alışılmış olan bir sistemi benimsemişti. İktidar, sadık kalacakları ümidiyle hükümdar ailesinin çeşitli üyelerinin ellerine bırakıldı. Ögedey zamanında Kıpçak Ordası (çoğu kez hatalı bir şekilde "Altın Orda" denmiştir) yarı bağımsız olarak Cuci'nin hâkimiyeti altındaydı ve daha sonra 1255'e kadar ikinci oğlu Batu'nun hâkimiyetinde oldu. Bu tarihte kardeşi Berke onun yerine geçti. 1240'ların başlarında yapılan fetihlerden sonra gelen dönemde 200 yıl sürecek bir sistem oluşturuldu. Her biri Moğolların hâkimiyetini tanımış, otoritelerini Hazar Denizi'nin yakınlarındaki başkent Saray'da bulunan Moğol hü-

kümdarlarından alan, ona haraç ödeyen ve onun namına hüküm süren çeşitli Rus hükümdarlarını hâkimiyetleri altında toplamışlardı. Möngke, kardeşi Hulagu'yu, *İlhan** yani "genel vali" unvanıyla güneyde, Semerkand'daki Moğolların lideri olarak atadı. Bu unvan İran'ın Moğol hükümdarları tarafından kullanılmaya devam etmişti. İlk görevi batıda yapılan fetihleri tamamlamak oldu. Ücra, müstahkem, dağlık alanlardaki –çoğu Müslümanın heretik olarak gördüğü– İsmaili mezhebine saldırarak Müslümanlar arasından destek sağlama girişiminde bulunuldu. Saldırılar daha sonra Mezopotamya'ya kaydırıldı ve 1258 Şubat'ında İslamın eski başkenti olan Bağdat ele geçirildi. Bir hafta süren yağma kentin büyük bir bölümünü tahrip etti, (erken Abbasi döneminde ulaşmış olduğu zirvesinden inse de sayısı hâlâ 100.000'in üstünde olan) halkın büyük bir bölümü öldürüldü ve çevresinde bulunan kırsal alan harabeye döndü. Birkaç on yıl önce İran'ın birçok yerinde olduğu gibi, sulama sistemlerinin büyük bir bölümünün tahrip edilmesinin sonucu, altyapıya kalıcı bir zarar verilmesi oldu. Etkin herhangi bir gücü uzun süre önce yitirmiş olan son Abbasi halifesi öldürüldü. Ardından Moğol kuvvetleri batıya doğru ilerlediler ve Halep'i tahrip ettiler. Şam 1260 Mart'ının başlarında teslim oldu ve yaz geldiği sırada Moğol orduları Gazze'ye ulaşmıştı. Hulagû, kardeşi Möngke'nin neredeyse 2 yıl önce Çin'de ölmüş olduğunu ancak o zaman öğrendi.

Hulagû arkada sadece küçük Moğol kuvvetleri bırakarak doğuya doğru yola çıktı. Bu kuvvetlerin karşısında, subaylarından biri olan Aybeg'in önayak olmasıyla 1250'de Mısır'da Eyyubi hükümdarlarını devirip kendi devletlerini kurmuş olan köle askerler, Memlûklar bulunuyordu. Bu, İslamın köle asker sisteminin ulaşmış olduğu en üst seviyeydi; hükümdar dahil olmak üzere elitlerin hepsi ya köle ya da eski köleydi ve askeri komuta makamları köle olarak satın alınıp sistem içinde yükselmiş (genellikle Türk veya Çerkez) olan yabancılara aitti. Mısır veya Suriye'nin hiçbir yerlisinin askeri komutan seviyesine ulaşmasına izin verilmiyordu ve teorik olarak kölelerin ve hükümdarların oğulları bile komutan olamıyorlardı. 1260'ta Moğollardan gelen teslim olmaları talebini geri çevirdiler ve Ayn Calut Savaşı'nda Hulagû'nun geride bırakmış olduğu zayıf kuvvetleri yendiler (veya en azından kimse kazanmadı). Memlûklar varlıklarını sürdürdüler ve 1517'ye kadar Mısır'da ve Suriye'nin büyük bir bölümünde hüküm sürmeye devam ettiler.

Möngke, 1258'de Güney Sunglarına karşı üç koldan başlatılan yoğun bir saldırı sırasında ölmüştü. Möngke'nin Kuzey Çin'e *ilhan* olarak atadığı kardeşi Kubilay, 1260'da kendisini Moğolların lideri ilan etti, fakat Çin'de bulunan merkezinden hüküm sürmeye devam etti. Birçok tarihçi Moğol İmparatorluğu'nun bu tarihte aslında son bulduğunu ve Kubilay'ın Çin'e hükmeden bir imparatordan başka bir şey olmadığını öne sürmüşlerdir. Fakat Moğollar o sırada bunu bu şekilde algılamıyorlardı. İran'da bulunan Hulagû, Kubilay'ın otoritesini tanıdı ve o da 1265'te Hulagû'nun oğlu Abaka'nın hükümdarlığını tanıdı ve onu 1270'te *ilhan* olarak

* Büyük Kağana bağlı anlamı taşır (ed.n.)

Harita 47: 13. Yüzyılın Sonlarında Moğol İmparatorluğu

resmen tahta çıkardı. Berke'nin halefi Möngke, Kıpçak Ordası'nın başı olarak da Temur 1267'de Kubilay'ın kesin otoritesini kabul eti. Moğollar Kubilay zamanında Çin'in fethini tamamladılar ve imparatorluklarını zirveye taşıdılar.

Güney Sunglara yapılan son saldırı, Kuzey Çin kaynakları kullanılsa bile büyük bir girişimdi ve 1270'lerin sonlarına kadar tamamlanmadı. Kesin sonuç sağlayan Ting-chia Savaşı 1275'te kazanıldı, fakat o zaman bile Moğolların 2000'in üzerinde tekneden oluşan bir Sung filosuna karşı yapılan bir deniz savaşını kazanmaları gerekti. Başkent Hangchou 1276'da ele geçirildi, fakat kesin zafer elde edilinceye kadar güney Çin'de savaş 3 yıl daha devam etti. 1279'da Kubilay kendisini yeni Yüan hanedanının ilk imparatoru olarak ilan etti. Artık Çin'in tüm kaynaklarını ellerinin altında bulan Moğollar diğer büyük seferleri hayal etmeye başlamışlardı. 1280'lerin başlarında, Kuzey Birmanya ve İrrawady vadisinin yanı sıra Vietnam'da

Champalarla ve Khmer krallıklarıyla savaşıyorlardı. 1000'den çok gemiden oluşan filolarla Sumatra ve Cava'ya deniz akınları yapıyorlardı. İstila tehtidine maruz olan Tibet'te, Tibet İmparatorluğu'nun 9. yüzyılın ortasında çöküşünden beri hiç olmadığı kadar büyük bir iç dayanışma vardı. Yerel hükümdarlardan meydana gelen bir meclis, Sa-skya manastırının başrahibi Kun-dga rgyal-mtshan'ı görüşmeci olarak seçmişti. 1247'de Moğollar başrahibi Tibet hükümdarı olarak kabul ettiler ve Moğol görevlilerin yıllık haraç toplamasını kabul etmeleri üzerine istiladan vazgeçildi. Bu, dini ve dünyevi gücü birleştiren ve 20. yüzyılda da devam edecek olan kendine özgü bir Tibet sisteminin başlangıcı oldu. Fakat Moğollar bile sürdürülebilir bir yayılmanın sınırlarına ulaşmaya başlamışlardı. Hiçbir Çin hanedanı hiçbir zaman Tibet, Birmanya, Sumatra ve Cava'yı hâkimiyeti altında almamıştı ve iyi düzenlenmiş bir gerilla savaşı karşısında Vietnam'ı elde tutmanın bile zor olduğu görülüyordu ve sonunda terk edilmek zorunda kalınmıştı. 1281'de, Çin tarafından hiçbir zaman hâkimiyet kurulmamış bir başka alana, Japonya'ya saldırma kararı alındı. 4400 gemiden oluşan muazzam bir donanma ve 45.000'den fazla askerden oluşan bir istila kuvveti, atlarıyla birlikte toplandı. Filo bir tayfunda yok oldu. Japonlara göre bu, kendilerini olası bir yıkımdan kurtaran ("ilahi rüzgâr") *kamikaze*'ydi. Bu olay Moğol fetihleri döneminin kapandığına ve bir yerini sağlamlaştırma dönemiyle, Avrasya'da şimdiye kadar kurulmuş en büyük imparatorluğu yönetme girişiminin başladığına işaret ediyordu.

14.4 İmparatorluğun Yönetimi

Kubilay Moğol İmparatorluğu'nun başında olmaya devam etti, ancak hükümdarlığını giderek, açık farkla Moğolların hâkimiyet kurduğu en zengin bölge olan Çin'de yoğunlaştırmaya başladı. Moğollar uzun bir dönem boyunca hem göçebe yaşam biçimlerini hem de bu yaşamın âdetlerini korumuşlardı. 13. yüzyılın sonlarında bile birçoğu Karakurum'da yaşamayı sürdürüyordu ve gidip gelmeleri 4 ayı bulan muazzam araba konvoyları halkı beslemek için Çin'den her yıl yarım milyon ölçek tahıl getiriyordu. Moğolların yaşam biçimi ve kurumları yine de değişmeye başlamıştı. En önemlilerinden biri, başında Cengiz Han'ın oğullarının ve ailelerinin bulunduğu güçlü prenslere ait önemli ailelerin ortaya çıkmasıydı. Geçmişte doğru askeri özelliklere sahip olduğu düşünülenler bozkırda hükümdar olmuşlardı. Artık iktidarı büyük ölçüde Cengiz Han'ın soyundan gelenler tekellerine alıyorlardı. Bu eğilime paralel olarak, geçmişte olduğu gibi klanlara ve onların çeşitli gruplaşmalarına değil de kişilerin fetihlerde oynadığı role dayanan yeni bir elit zümre ortaya çıkıyordu ve statüleri ailelerine geçiyordu. Geriye kalan Moğolların kaybının karşılığı Avrasya'nın fatih elitleri olarak hepsinin statüsünün yükselmiş olmasıydı. Ordu öncelikli Moğol kurumu olmaya devam etti (aslında ordu, tüm yetişkin erkekler parçası olduğu için Moğol toplumuydu) ve Moğol dünyasında sosyal değişim büyük ölçüde hâlâ askeri yararlılığa bağlıydı. Cengiz

Han'ın 1203'te oluşturduğu yeni birlik, *keşik,* yani imparatorun muhafızlarıydı. Bu birlik 13. yüzyıl boyunca yavaş yavaş büyüdü ve bu birliğe 1312'ye kadar sadece Moğollar katılabiliyorlardı

Başlangıçta Moğolların üstlendiği yönetim işlevleri sınırlıydı, fakat imparatorluk büyüdükçe bu değişmek zorunda kaldı. Sorunları, bu kadar büyük bir imparatorluğu idare etmek için ne tecrübelerinin ne de sayılarının yeterli olmamasıydı. Bununla birlikte Moğol elitleri güçlerini paylaşmaya, kendi etkilerini azaltmaya ve yerleşik komşularının dünyası tarafından özümsenebilecek olma ihtimalinin artmasına karşı gönülsüz olmaya devam ettiler. Birbiriyle çelişen bu baskılardan bir sonuca varmak on yıllar boyunca Moğol tarihinin önemli bir konusu olacaktı. Bu süreçte en önemli rolü, Moğolların ele geçirdiği ilk büyük halk olan Kitanlar oynadılar. Moğollar, özellikle Juan Juanların başkenti Chung-tu'yu ele geçirdikten sonra bir yönetim kurmaya çalıştıklarında, birçok düşünce, kelime ve kurumu onlardan almışlardı. Bu erken aşamada en önemli kişi, Cengiz Han'ın maiyetine 1218'de girmiş Çinlileşmiş bir Kitan olan Yeh-lü Ch'u-ts'ai'ydi. Juan Juanlar zamanında hâlâ yürürlükte olan Sungların maliye sistemini benimsedi ve hem Juan Juanlardan hem Sunglardan daha çok memur getirdi. Bununla birlikte tam anlamıyla bir Çin yönetim modeli kurma çabaları çok fazla Moğolu kendisine düşman etti ve 1236'da gücünü kaybetti. Bu erken aşamada Moğol yönetiminin öncelikli hedefi para toplamak oldu. Bir yer fethedildikten sonra genellikle tüm mal varlığının onda biri kadar bir vergi toplanıyordu. Daha sonra gümrük harçları (*damga*) geliyordu. Bu vergiyi göçebelerin geleneksel haracı –*alban*– ve daha ender olarak zorla toplanan para, yani *kubçir* izliyordu. Bu vergiler imparatorluğun her yerinde çoğu kez değişik adlar altında on yıllarca toplandı; ancak yavaş yavaş uyarlandılar ve fetihten önce var olan vergilendirme sistemlerine dahil edildiler. Moğolların daha tutarlı bir yönetim şekline doğru yol aldıklarının ilk işareti, Möngke tarafından 1252'de başlatılan imparatorluğun tam nüfus sayımıydı. Bu kadar olağanüstü bir işi tamamlamak on yıllık bir sürecin sonlarına kadar sürdü, fakat tamamlandığı zaman bir tek dini kurumlardaki yetişkin erkekler sayıma dahil edilmemiş oldu.

Moğollar, böylesine büyük bir imparatorluğu yönetirken iki özel sorunla karşı karşıya kalmışlardı. Yerel yönetim yerel dillerde yürütülebilse de, anlaşılabilmeleri için merkezi yönetim fermanlarının birçok dilde çıkarılmak zorunda olması birincisiydi: Farsça, Uygurca, Çince, Tibetçe, Tangutca, Arapça ve tabii Moğolca. Tüm bu diller çok farklı yazı türlerini gerektiriyordu ve bu nedenle başkentte büyük tercüman ve yazıcı gruplarının bulundurulması gerekiyordu. Ayrıca her yerleşik halkın da kendi idari bölümleri bulunuyordu. Yine de bu kadar büyük bir alana yayılmış bir imparatorlukta tutarlılık elde etmek çok zordu. Önemli haberlerin –Möngke'nin Çin'de ölümü– Mezopotamya ve Suriye'de seferde olan kardeşi Hulagu'ya ulaşmasının neredeyse iki yılı bulduğundan daha önce bahsedilmişti. Askeri seferleri organize etmek bile zordu. Ayrıca her yılın fetihlerine Möngke zamanında ordu komutanlarının Ocak ayındaki toplantısında karar veriliyordu ve

orduların en azından bir dereceye kadar koordine edilmeleri için bu katı zamanlama ve plana uyuluyordu. Söz konusu kuvvetlerin büyüklüğü bakımından bu önemliydi. İran'ın kesin olarak fethedilmesine 75.000'den fazla asker kuşatma makinaları, atlar ve orduyu beslemek için gereken koyun ve keçi sürüleriyle birlikte katılmıştı. Moğol ordularının fetihler sırasında bazı kentleri görmezden gelerek geçip gitmelerinin açıklaması, daha önce belirlenmiş olan zaman planına bağlı kalma ihtiyacıdır. Bu nedenle Moğolların imparatorluk içinde etkili bir ulaşım sistemine ihtiyaçları vardı. Bu sistem Ögedey tarafından 1234'te yaratıldı ve diğer endüstri öncesi imparatorluklarda yaratılan sistemlere benzemekle beraber onlardan çok daha geniş bir alana yayılmıştı. Bir günlük yolculuk mesafelerinde bir dizi konaklama (menzil) noktası kuruldu: İmparatorluğun ana yolları üzerinde her 30 ila 45 kilometrede bir. Hızlı kuryeler ve ulaklar bir mesajı elbirliğiyle bir günde belki de 300 kilometre taşıyabiliyorlardı. Konaklama noktalarının bakımı adam, at ve yem temin eden orduya aitti. Onlar da hem insanları, hem hayvanları beslemek zorunda olan yerel halktan destek alıyorlardı. Taşınacak olan bu yükü belirlemek için düzenli bir sistem olduğu varsayılıyordu, fakat uygulamada büyük ölçüde keyfiydi ve askerlerin halkı neyi sağlamaya zorlayabileceğine bağlıydı. Sistemi kullanma yetkisi bir *payza* yani tahta, gümüş veya altın plaket sahibi olmaya bağlıydı. Sistemin yönetime ait işlere ait olduğu varsayılıyordu, fakat önemli tüccarlar da bu sistemden yararlanabiliyorlardı. Tüm bu sistem Moğollarca *yam* diye biliniyordu. Bu da Kitanlar aracılığıyla Çinlilerden alındığını akla getiriyor; *chan*, yolculuk esnasındaki konak yerleri için kullanılan Çince bir kelimeydi.

Bu çeşitli yollar boyunca çok sayıda insan doğudan batıya veya aksi yönde yolculuk yapıyordu. Bunun "Moğol barışı"yla desteklenmiş olduğu düşüncesi biraz hayalcilik olur, fakat bu dönemde, daha önce de olduğu gibi, Avrasya'nın her yerinde kurulan temasların sayısı yüksekti. 1258'de Bağdat'a yapılan Moğol saldırısına, Çinliler kuşatma savaşında tecrübeli oldukları için Çinli bir general kumanda etmişti. Devamında çok sayıda Çinli mühendis Mezopotamya'daki sulama sistemleri üzerinde çalışmışlardı. Aynı zamanda Çinli yöneticiler çeşitli görevlerle Moğol İmparatorluğu içinde, özellikle İran'a olmak üzere, seyahat etmekteydiler. 1275'te Çinli bir Nasturi keşiş, Rabban Bar Sauma (Çince adı bu değildi), olağanüstü bir yolculuğa başlamıştı. Hıristiyanlığın kutsal yerlerini ziyaret etmek için İpek Yolu'ndan, İran üzerinden Filistin'e seyahat etti. 1287-1289'da Konstantinopolis ve Roma'yı ziyaret etti ve yoluna devam ederek Fransa'ya ulaştı ve orada 1294'teki ölümünden önce, hem Gaskonya'da İngiltere Kralı III. Richard hem de Paris'te IV. Philippe'le buluştu. Hıristiyanların Moğollara olan ilgisi, Moğolların Kral Davud'un (Cengiz Han) kumandası altında kâfir Müslümanlara saldırmak üzere Tanrı tarafından yaratılmış bir kuvvet olarak görüldükleri 1220'lerde başladı. Papanın Haçlı Seferi çağrısının kulak ardı edildiği 1240 civarında, Doğu ve Orta Avrupa'ya yapılan saldırılardan sonra kısa zamanda hayal kırıklığına uğradılar. Yine de Moğollara yönelik ilgi, onlar (Avrupa'nın en büyük düşmanları olan)

Müslümanlar olmadıkları için yeniden canlanmaya başladı. Moğollar yapısal bir bütünlük içeren bir dine sahip değildi (dinleri daha çok Animizmin şamanistik bir biçimiydi), fakat imparatorluklarında kısmen bir dinler bolluğu olduğu için çok hoşgörülüydüler. Moğol hükümetinde öncelikli etkiye sahip olanlar Nasturi Hıristiyanlığı (Orta Asya'da hâlâ güçlüydü) ile Ch'an Budacılığıydı. Batı Avrupa'da yayılan İslama ve Mısır'daki Memlûklara karşı ittifak oluşturmaya ilişkin belirsiz düşünceler bir sonuca ulaşmadı. 1245-1247'de Karakurum'a gönderilen bir heyet Güyük tarafından kovuldu ve Avrupalı hükümdarlara, biat ederek haraç ödemeleri bildirildi. Flaman Fransisken Wilhelm van Ruysbroeck 1253'te Moğol sarayına ulaşmıştı, ama bir etkisi olmadı.

Başka seyyahlar, keşişler ve din adamları da Moğolların hâkimiyeti altında bulunan Avrasya dünyasında dolaşıyorlardı. Batılı seyyahların en ünlüsü, 1271'de Venedik'ten yola çıktığını iddia eden ve eskiden beri var olan ticaret yolları boyunca Mezopotamya, İran ve Orta Asya'da seyahat ederek 1275'te Çin'e ulaşan Marco Polo'ydu. Hint Okyanusu boyunca uzanan ticaret yolları Sumatra, Sri Lanka ve Hindistan üzerinden yurduna geri dönerek 1295'te tekrar Venedik'e varmadan önce, orada 17 yıl kalmıştı. Pordenoneli Odoric aynı yolculuğu ters yönde 1315-1330 yılları arasında yapmıştı. İtalyan kentlerinden başka tüccarlar ve aileleri de Çin'e ulaşmışlardı. Yangchou'daki bir mezar taşında muhtemelen Cenova'dan gelmiş olan Catherine de Viglione'nin 1342'deki ölüm kaydı yer alır. Başka bir Fransisken, Giovanni di Monte Corvino, deniz yolundan Çin'e gitti ve cemaati çok küçük olmakla birlikte aslında Pekin başpiskoposluğu yaptı, 1328'de Pekin'de öldü. Bu dönemde Avrasya'daki tüm seyyahların belki de en önemlisi, geniş bir alana yayılmış İslam dünyası içindeki kültürel ve ekonomik bağlantılardan yararlanabilen tarihçi İbn Battuta'ydı. Mekke'ye hacca gitmek için 1325'te Tanca'dan yola çıktı. Mekke'den Mezopotamya'ya geçti ve deniz yoluyla Körfez aşağı gidip, Hindistan'a, Sri Lanka'ya ve Çin'e ulaştı. Denizyoluyla Hindistan üzerinden Körfez'e ve karayoluyla Suriye ve Mısır üzerinden geri dönmeden önce, o da Marco Polo gibi, Çin'de birçok yıl kalmıştı. 1349'da Fas'a ulaştı. Ertesi yıl Granada'daki İslam devletini ziyaret ettikten sonra, Sahra'yı geçmek üzere 1351'de yola çıktı ve Mali İslam krallığında 2 yıl geçirdi. Bir çeyrek yüzyıl süren seyahatleri esnasında 117.000 kilometre yol kat etmiş ve günümüzün 44 ülkesine karşılık gelecek kadar yeri ziyaret etmişti.

14.5 İmparatorluğun Parçalanması

Kubilay, Moğol dünyasının ulu hükümdarı olsa da Çin imparatoru olma rolüne odaklanmıştı. Moğol İmparatorluğu'nu yönetmenin akıl almaz zorluğunun anlamı, imparatorluğun kaçınılmaz olarak Cengiz Han'ın soyundan gelenlerin hâkim oldukları özerk birimler halinde giderek bölünmesiydi. 1294'te Kubilay öldüğü ve torunu Temur yerine geçtiği zaman teorik üstünlüğünün artık bir önemi kal-

mamıştı. Parçalanma süreci genel olarak barışçıydı; tek iç çatışma, İran İlhanlıları ile Kıpçak Ordası arasında 1260'ların başlarında aralarındaki sınır nedeniyle çıkmış olandı (İlhanlılar kazandı).

14.5.1 Çin

Kubilay Çin'de neredeyse 50 yıl boyunca bitmek bilmeden devam eden savaşın temel sonuçlarıyla başa çıkmak zorunda kalmıştı. 13. yüzyıl boyunca nüfus dörtte birden daha çok küçülüp 115 milyondan 85 milyona düşmüştü. Kentlerde ve kırsal kesimde yaşanan yıkımın yüksek oranlarıyla birlikte bu nüfus azalması, tarımsal altyapıya ve önceki yüzyıllarda inşa edilerek Sunglar zamanında muhteşem bir noktaya ulaşmış olan alt yapıya felaket boyutunda bir darbe indirmişti. Çin'i önemli ekonomik ve sosyal değişimlerin kıyısına getirmiş gibi görünen gelişmelerin neredeyse tamamı tersine dönmüştü. Bu nedenle ilk öncelik tarımsal altyapının yeniden oluşturulmasına verilmişti. Süreç yeni bir kurum olan *Ta-ssu-nung-ssu,* yani "Önemli Tarımsal Sorunlar Bürosu" tarafından yönlendiriliyordu. Bununla birlikte gelişme yavaştı ve Sunglar zamanında kullanılan ustalıklı sistemle karşılaştırıldığında ekonomik altyapının dağılmışlığı, 1260'ta kâğıt para tekrar çıkarılmış olsa da arazi vergisinin artık tahılla ve hane vergisinin de doğrudan doğruya köylülerin işgücüyle ödenmesinden anlaşılabilir. Sadece kafa vergisi nakit olarak ödeniyordu. Ticarette, özellikle İpek Yolu üzerinde yapılanda, artık tüm bu yerler Sung hanedanı zamanında olduğu gibi çeşitli Orta Asya imparatorlukları yerine Moğolların siyasi egemenliği altında olduğu için bir ölçüde toparlanma olmuştu. Güneydoğu Asya ve Hint Okyanusu'yla yapılan ticaretin Sunglar zamanında ulaşmış olduğu seviyelerde kaldığını bu yollardan kolayca gelen gezginlerin sayısı gözler önüne seriyor. Çin'in güneyi ile kuzeyi arasında yapılan pirinç ticareti, Juan Juanların kuzeyi ele geçirmesinin Büyük Kanal üzerinden yapılan nakliyatı durdurmasından önceki erken Sunglar zamanında görülen seviyelerine geri dönmüştü. Bununla birlikte, kanalın tamirinden ve 1279-1294 arasında ülkenin oldukça kuzeyinde yer alan yeni Moğol başkenti Pekin'e kadar uzatılmasından sonra bile nakliyatın önemli bir bölümü denizden yapılmaktaydı.

Eşit derecede zor bir sorun, Çin'in nasıl yönetileceği ve Çinli eski yönetici elitlere ne kadar güvenilebileceğiydi. Kubilay var olan sistemde Moğolların egemen olmasını sağlayacak değişiklikler yapmaya çalıştı. 1238'den sonra Moğollarla yapılan savaşın kopukluğa neden olmasıyla uygulama dışında kalan sınav sistemi 1315'e kadar yeniden yürürlüğe konmamıştı. O zaman bile farklı gruplar için kotalar kondu ve Moğollar bütün atamaların dörtte birini kendilerine ayırdılar. Merkezi yönetimde Ögedey zamanında Yeh-lü Ch'u-ts'ai tarafından kurulmuş ve sonra büyük ölçüde Çinli memurlarla doldurulmuş olan *Chung-shu sheng,* yani "Merkezi Sekretarya", öncelikli yönetim kurumuna dönüştürüldü. Fakat başında Moğol veliaht bulunuyordu ve yüksek görevlilerin hiçbiri Çin asıllı değildi. Bu kurum, (çok

geniş bir tanımla) askeri sorunlarla ilgilenen *Shu-mi yüan,* yani "Devlet Sorunları Bürosu"yla bütünleştirilmişti ve doğrudan doğruya imparatora rapor veriyordu. İşlevleri hakkında denetim ve asayiş amaçlı oluşturulan iki alt bürosu üzerinden bir fikir edinebilinir. Eski Çin "Sansür", yani *Yü-tai shih* kurumu yerel yönetimi açıkça denetleyen ve merkezi yönetimin Çinli unsurlarını gizlice gözetleyen bir kuruma dönüştürüldü. Çin 12 eyalete bölündü ve önemli tüm atamaları imparatorun yaptığı ve yüksek makamların Çinli olmayanlara ayrıldığı her biri, merkezi yönetim yapısının bir kopyası oldu. Bununla birlikte, "Sansür" kurumunun sadece üç eyalet dairesi vardı. Bu kurum, merkezi denetim seviyesini artırmaya çalışmak üzere tasarlanmıştı. Moğolların (Çin'e hükmeden diğer "barbarlar" gibi) giderek Çin hayatının ve kültürünün cazibesine kapıldıkları ve "Çinlileştikleri", izleyen yüzyılda güçlü bir etki yaratacak şekilde kabul gören bir Çin inancı haline geldi. Moğol elitlerinin birçoğu bozkır dünyasıyla temaslarını yitirmeye başlasa da, genelde Çin adetlerini benimsememişlerdi. Çince öğrenmediler, fakat devletin üst kademelerinde Çinlilere egemen olmayı sürdürdüler. Moğollar farklı bir yönetici elit olmayı sürdürdüler. Benzer şekilde, Çin'de büyük herhangi bir "Moğol karşıtı" izlenim oluşmamış gibi görünüyor; çoğu köylü ayaklanmasının kökleri, pek çok Çin hanedanı zamanında var olan aynı kırsal memnuniyetsizlikten besleniyordu.

Moğollar, yerli Çin Taoist inançlarını onaylamasalar da dini meselelerde oldukça hoşgörülü olmayı sürdürdüler. Kubilay, 1255-1258 arasında Taocularla Tibetli Budacı temsilciler arasında bir dizi tartışmayı teşvik etti. Budacıları desteklemeye karar verdi ve Taocuları reddetti. Budacılık yeniden gözde din haline geldi, vergiden muaf tutuldu ve daha çok mal varlığı ve zenginlik edinmeye başladı. Kubilay, Tibet'deki başrahip Sa-skya'nın konumuna onay verdi ve başında bulunan Phags-pa, Kubilay'ın manevi danışmanı oldu. 'Phags-pa aynı zamanda devletin Budacı İşleri Bürosu'na başkanlık yapıyordu; diğer dinler için ayrı düzenlemeler vardı (Hıristiyanlık, İslam ve Taoculuk birlikle gruplandırılmıştı).
[*Geç Dönem Çin* ***14.6*** ve ***15.2***]

14.5.2 İran ve Mezopotamya

Moğolların yönettiği ikinci en önemli bölge, İlhanlıların hâkimiyeti altındaki İran ve Mezopotamya'ydı. 1265'te Hulagû öldüğü zaman, Kubilay tarafından resmen İlhan olarak tanınan ve 1270'te tahta çıkarılan oğlu Abaka, Hulagû'nun yerine geçmişti. Bu, bu tür bir yöntemin uygulandığı son özel tören olmuştu. Abaka zamanında Moğollar, olgun ve artık oturmuş İran-İslam dünyasında yabancı bir yönetici elit olmaya devam ettiler. Halk Moğolları kafir yabancılar olarak görüyordu ve hâkimiyetlerine boyun eğmeleri, büyük ölçüde çok ciddi bir katliam ve yıkımdan (1270'teki Horasan ayaklanmasının bastırılmasında bu yine görülmüştü), yüksek düzeyde vergilendirilme korkusundan ve güçlü bir askeri yönetimin zorla kabul ettirilmesinden kaynaklanıyordu. 1281'de Mısır Memlûkları çok kötü

yönetilmiş bir Moğol saldırısını başarısızlığa uğrattılar ve Abaka'nın ölümünden sonra İlhanlık, fetihten kaynaklanan yıkımın zaten büyük olan ölçüsünü sadece daha da kötüleştiren bir iç savaşın içine sürüklendi. İlhanlı tarihindeki en önemli olay 1295'te Gazan'ın iktidara gelmesiydi. O zamana kadar Moğol hükümdarlar, özellikle de Gazan'ın selefi Argun, yurttaşları gibi din konularında hoşgörü göstermişler ve hatta Budacılık ve Hıristiyanlığı kayırma eğiliminde olmuşlardı. Bununla birlikte, Gazan İslamiyeti kabul etmişti ve 1297'de geniş kenarlı Moğol şapkasını geleneksel İran başlığıyla değiştirerek bozkır mirasını çok sembolik bir şekilde açıkça reddetti. Gazan din değiştirmenin heyecanıyla Müslümanlara ait olmayan tüm dini yapıların yıkılmasını emretti. Moğolların Çin'de yapmadıkları geçişi yapmaları onun saltanatı boyunca gerçekleşti –İlhanlık dönme Moğolların hükümdarlık ettiği (İran'ın 600 yıldan beri olduğu gibi) Müslüman bir devlet haline geldi. Gazan askeri bakımdan da başarılıydı– 1300'e gelindiğinde Halep ve Şam, Memlûklardan tekrar geri alınmış ve Suriye üzerinde hâkimiyet kurulmuştu. Mısır'a doğru daha fazla ilerlemek üzere bir girişimde bulunulmadı. Gazan 1304'te öldü ve Olcaytu ("Talihli") adını alan üvey kardeşi onun yerini aldı. 14 yıl barış içinde hükmetti ve Kıpçak Ordası'yla barış sağladı.
[*Geç Dönem İran* ***18.3***]

14.5.3 Kıpçaklar

Kıpçaklar, Rus topraklarında Ukrayna'ya kadar hüküm sürmüşlerdi, fakat bölgenin çok yoksul olması ve yerleşmek için cazip bulunmaması nedeniyle Hazar Denizi'nin yakınındaki Saray'da bulunan başkentlerini merkez alarak bu merkezin çevresinde kalmayı sürdürdüler. Kıpçaklar aslında bölgelerinin uzak batı kısmında kimi yerleşik nüfusa her nasıl olduysa hükmeden bir bozkır imparatorluğuydu. Benimsedikleri vergilendirme sistemi bu durumu yansıttı ve bu nedenle Moğolların Çin'in ve İran'ın zengin alanlarında uyguladıklarından çok farklı oldu. Hangi kökenden olursa olsun sürülerinin büyüklüğüne göre belirlenen vergiler ödeyen göçebe nüfus büyük ölçüde kırsal temelli olmayı sürdürdü. Göçebeler, vergilendirme seviyelerinin oransal olarak Moğol İmparatorluğu'ndaki diğer bir yerde olduğu kadar yüksek tutulduğu ele geçirilmiş yerlerdekilerden, yerleşik Rus halkından, çok daha az vergi ödüyorlardı. Rusların yerel yöneticilerinin temel işlevi bu vergi ve haracı toplamak ve Saray'daki Moğollara göndermekti. İlk başlarda yerel prensler kendi yönetim işlerinde, önemli işlevlerin büyük bir bölümünü yerine getiren Moğol *baskakı* tarafından sıkı bir şekilde denetim altında tutuluyorlardı. Yerel prenslerin Moğolların vekili olarak hareket etmelerine ancak güvenilirliklerini kanıtlamalarından sonra izin verildi. Bunun anlamı, Rus devletlerindeki taht verasetlerinde Moğolların kesin bir pay sahibi olmalarıydı. Geçmişte bu genellikle hükümdar ailesi içindeki çatışmalarla kararlaştırılıyordu. Anlaşmazlıklara artık Saray'da bulunan yönetim hakemlik yapıyordu ve prenslerden birinin hükümdar

olarak tanınması için onay vermeleri çok önemliydi. Bu nedenle, Novgorod'daki Nevskii ailesi gibi yerel yöneticiler etkili bir şekilde Moğolların onayını almaya çalışıyor ve onlar adına hüküm sürüyorlardı. Kendi içlerinde bölünmüş ve büyük ölçüde güçsüz olan Rus prensleri, 1280-1313 arasında görece olarak zayıf bir dizi Kıpçak yönetici zamanında bile, çok daha kapsamlı bir bağımsızlık elde etmek üzere bu durumdan yararlanamamışlardı.

Kıpçakların gücü, Özbeg (1313-1340) zamanında yeniden canlandı. Batı bölgeleri üzerinde sıkı bir denetim kurdu. 1328'de birçok on yıldan beri sözde hükümdarlarının kim olacağı ve Büyük Vladimir Prensi unvanını kimin alacağı konusunda çekişen Rus prenslerine bir uzlaşmaya varılmasını zorla kabul ettirdi ve bu unvanı Moskova'daki Danilo hanedanından gelen İvan'a verdi. Hanedanın bu unvan üzerinde bir hakkı yoktu, bu nedenle makamlarını devam ettirmek amacıyla büyük ölçüde Kıpçaklara bel bağlamışlardı. Çok küçük ve ilkel bir devlet olan Moskova'nın, Rus prenslikleri arasında önder olmaya doğru uzun süren yükseliş sürecini başlatan, onun bu kararı oldu. Smolensk kenti haraç ödemediği için 1339'da yağmalandı ve Moğol akınları bir kere daha Macaristan, Doğu Galiçya ve Prusya'nın içlerine kadar ulaştı. Özbeg'in halefi Canı-Bek (1342-1357) zamanında Kıpçak gücü devam ettirildi ve Azerbaycan'ın fethiyle imparatorluk daha da büyüdü.

[*Geç Dönem Tarihi* ***15.10.3***]

14.5.4 Çağatay Hanlığı

Moğol İmparatorluğu'nun en az bilinen bölümü, Maveraünnehir'in büyük kısmını ve (belirlenmiş ve kararlı sınırları olmayan) Türkistan'ı içine alan, merkezinde Buhara ve Semerkand kentlerinin yer aldığı Çağatay Hanlığı'dır. Bu hanlık Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay tarafından kurulmuştu ve Moğol İmparatorluğu'nun yegâne gerçek bozkır parçasıydı; yerleşik yaşam geleneklerinin çoğunu reddeden tek devletti, hatta orduya ganimet sağlamak için önde gelen kendi iki kentini bile yağmalatmıştı. Gerçek bir başkenti bulunmuyordu, fakat göçebelerin ana toplanma noktası İli Nehri boyunda yer alan Almalık'tı. Hüküm sürdüğü olağanüstü büyük alana yüzyıllarca önce buraya göç etmiş olan göçebe Türkler tarafından yerleşilmişti. Bunun sonucu, Moğol azınlığın zamanla Türk çoğunluğun içinde özümsenmesi ve yeni bir dilin, Çağatay Türkçesinin gelişmesi oldu. Hanlığın iç tarihi hakkında bilinen ne varsa dış kaynaklardan gelir. 1220'lerde kurulmuş olmasına rağmen hükümdarları, Ögedey'den Kubilay'a kadar olan Moğol liderlerinin üstünlüğünü kabul ettiler ve 10. hükümdar Duva'ya (1282-1307) kadar tam bir özerkliğe sahip olmadılar. Maveraünnehir'de güçlü olan İslam, İlhan ve Kıpçak bölgelerinde olduğu gibi, Türkistan'da hâlâ güçlü olan Budacılığa tercih edilerek devlet dini olarak benimsendi. Bu, Tarmaşirin'in (1326-1334) hükümdarlığı zamanındaki bir tarihte gerçekleşti. Onun ölümünden sonra hanlık ikiye

bölündü ve büyük göçebe fatihlerin sonuncusu –Timur– 14. yüzyılın sonlarında bu bölgede ortaya çıktı.
[*Geç Dönem Orta Asya* ***15.6***]

14.6 Moğol Hâkimiyetinin Sonu

Moğol İmparatorluğu 13. yüzyılın son çeyreğinde farklı zamanlarda özerk birimlere bölünmüş olsa da Cengiz Han'ın soyundan gelenler imparatorluğun geniş topraklarının her yerinde 1330'lara kadar hüküm sürmeye devam ettiler. Çöküşün yaşandığı ilk bölge, İran ve Mezopotamya'daki İlhanlık oldu. 1316'da Olcaytu'nun ölümünden sonra Moğol elitleri arasında taht veraseti nedeniyle ortaya çıkan uzun bir iç anlaşmazlık döneminin sonucu, merkezi yönetimin giderek zayıflaması ve güçlü eyalet valilerini ve hükümdarlarını denetim altında tutma kabiliyetinin giderek azalması oldu. İlhanlık en sonunda 1335'te çöktü ve sonraki birkaç yıl içinde birçok farklı yerel hanedan arasında bölündü. Serbedarlar Horasan'da hüküm sürüyorlardı, Celayirliler Bağdat ve Tebriz'in çevresindeki merkez alanı hâkimiyetleri altında almışlardı. Muzafferiler Fars eyaletini ve Kirtler Herat çevresindeki bölgeyi ele geçirmişlerdi. Bu hükümdarlıklar 1380'lere ve Timur'un fetihlerine kadar varlıklarını sürdürdüler.

Çin'de Moğol hâkimiyetinin sonunun başlaması kabaca aynı döneme tarihlendirilebilir. 1307'de Kubilay'ın vârisi ve (sonraki göçebe hükümdarla bir ilgisi olmayan) torunu Temur'un ölümünden sonra büyümüş olan sorunlar ve imparatorluk veraseti üzerinde anlaşmazlıklar vardı. İlk başlarda bunlar kontrol altına alınmıştı, fakat Moğol sarayında çeşitli hizipler arasındaki anlaşmazlıklar 1328'de su yüzüne çıktı. Kıpçak Temür* ile Merkit Bayan'ın yaptığı bir "darbe", imparatoru giderek Cengiz Han'ın ailesinden olmayan bu iki lidere bağımlı kılmaya başlamıştı. Aynı sırada, 14. yüzyılın başlarından itibaren yiyecek kıtlığının, açlığın ve yükselen fiyatların sebep olduğu köylü ayaklanmaları Çin genelinde büyümekteydi. Bunlar 1327'den sonra, Sarı Irmak boyunca meydana gelen seller nedeniyle daha da kötüleşmişti. Bu köylü ayaklanmaları çeşitli dini ayaklanmalarla, özellikle de ileride Buda'nın, Maitreya'nın (Çinliler Mi-le diyorlardı) geleceğine inanan kurtuluşçu Budacı akımlarla da bağlantılıydı. 1340'a gelindiğinde Honan, Hunan, Kwantung ve Szechwan'da büyük çaplı isyanlar oluyordu. 1344'te bentler yıkılınca K'ai-feng'den nehrin aşağısına doğru çok büyük bir bölge sular altında kalmıştı. Yıkılan yerleri tamir etmek 5 yıldan daha uzun sürdü ve geniş bir alanda tarım arazileri ve köyler kaybolmuş oldu. Bu, muhtemelen 1351'deki büyük *Hung-chin,* yani "Kırmızı Türbanlar" ayaklanmasının önde gelen nedeni olmuştu. Bu tarihe gelindiğinde, 1333'te tahta çıkan son Moğol imparatoru olan Togan Temür, ülkenin büyük bir bölümü üzerindeki hâkimiyeti kaybetmeye başlamıştı. Szechwan başka bir Moğol liderin yönetiminde aslında bağımsızdı. 1350'lerin sonlarına ge-

* Yuan Chang Zong. Kubilay Han'ın torunu ve ardılı (ed.n.)

lindiğinde, Güney Çin'in çok büyük bir bölümünde ve Aşağı Yangtze boyunda tüm hâkimiyet yitirilmiş durumdaydı. Birkaç yıl sonra asi köylüler kuzeye gittiler ve 1368'de Moğolların başkenti Pekin'i aldılar. Moğollar burayı savaşmadan terk ettiler ve bazıları Çin'de kalsa da liderlerin büyük bir bölümü bozkıra geri döndü. Bazıları, Çin'in yeni hükümdarlarına birçok on yıl boyunca büyük bir tehdit oluşturacak olan yeni bir Kuzey Yüan hanedanını kurdular.

Daha batıda Çağatay Hanlığı 1330'larda bölündü ve daha sonra 14. yüzyılda yeni göçebe liderler ortaya çıktı. Moğolların hükümdarlık yapmaya devam ettikleri tek yöre Kıpçak bozkırı ve Rus topraklarıydı. İç zayıflıklara rağmen Kıpçaklar, Orda'daki küçük bir Moğol grubunun lideri olan Toktamış'ın darbesinden sonra 1380'lerde yeniden toparlandılar. Ruslar haraç ödemeyi reddettiler ve Toktamış 1382'de Moskova'yı istila ederek ele geçirdi, yağmaladı ve yerle bir oluncaya kadar yaktı. Kıpçaklar, Timur'un 14. yüzyılın sonlarında indirdiği darbeden sonra varlıklarını sürdürdüler ve Moskova onlara boyun eğmeye devam etti. Moğol hükümdarlar 1410'dan sonrasına kadar uzak batı bölgelerindeki etkilerini kaybetmeye başlamadılar. Daha sonra Kıpçaklar 1430'larda –Kırım, Astrahan ve Kazan hanlıkları olmak üzere– üç parçaya ayrıldı ve bazıları 300 yıl daha varlığını sürdürdü.

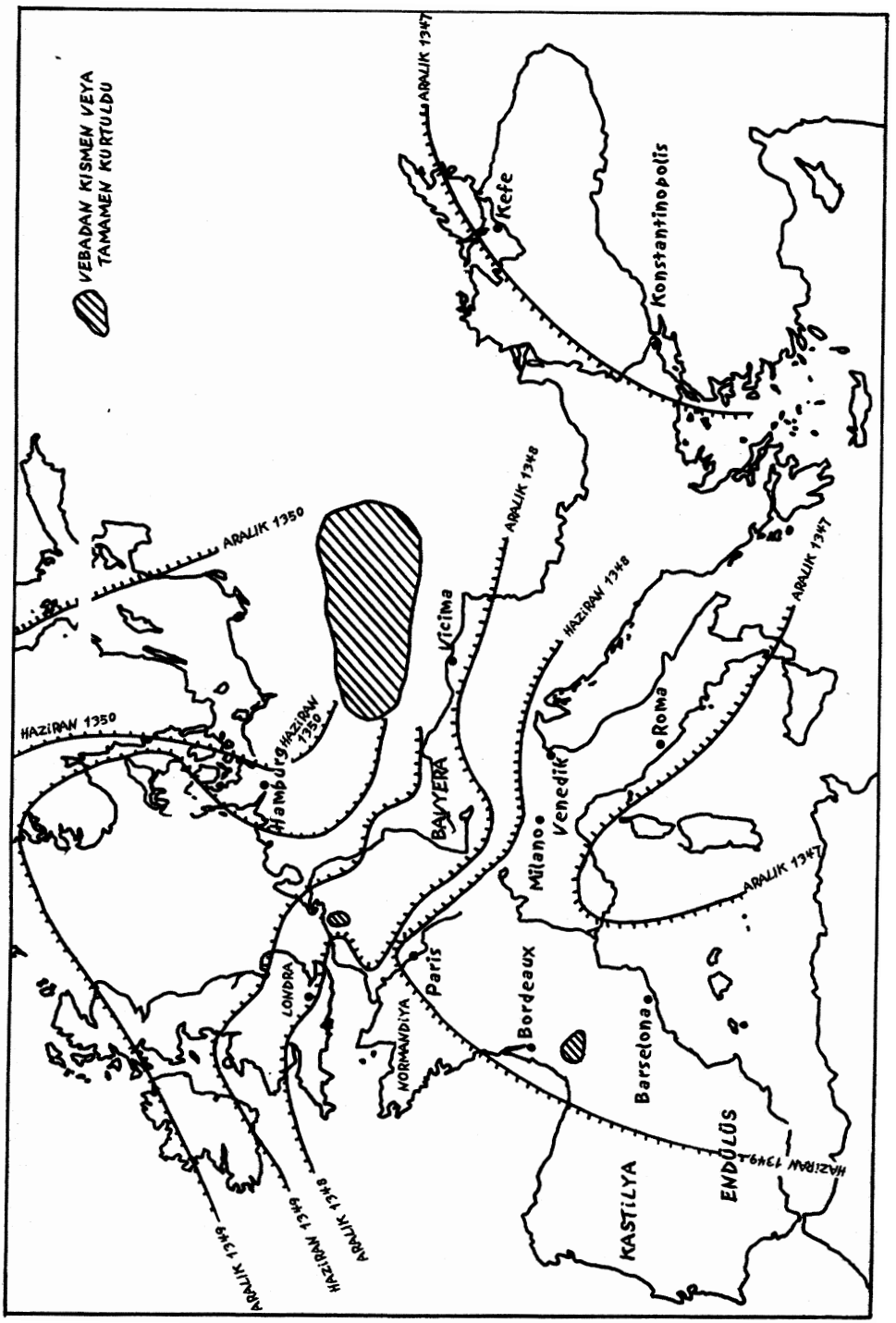
15
Toparlanma

(1350-1500)

15.1 Kıtlık ve Veba

[*Erken Dönem Avrasya Hastalık Örnekleri* ***10.1***]

14. yüzyılın ortasında Çin boyunca yayılan ve 1368'e gelindiğinde Moğol hâkimiyetinin çökmesine neden olan köylü hoşnutsuzlukları ve isyanları, Avrasya'da büyüyen sorunların yalnızca bir belirtisiydi. İran ve Mezopotamya'yla birlikte Çin, Moğal istilaları boyunca yüksek seviyedeki yıkımdan zarar görmüş olsa da, Avrasya'nın başka yerlerinde, özellikle Avrupa'da, daha temel sorunlar vardı. Bu sorunlar, artan nüfusun görece olarak hâlâ ilkel olan bir tarımsal altyapının besleyemeyeceği seviyelere ulaşmış olmasından kaynaklanıyordu. Avrupa'nın nüfusu, ancak 35 milyon olan 300 yıl öncekiyle kıyaslandığında 1300 dolaylarında yaklaşık 80 milyondu. Bu artış bir dereceye kadar yeni alanların tarıma açılmasının sonucuydu, fakat 13. yüzyılın sonuna gelindiğinde bu süreç, mevcut teknolojinin izin verdiği sınırlarına ulaşmaya başlamıştı. Avrupa'nın genelinde ürünlerin verimi azalmaktaydı. Avrupa'nın birçok yerinde aşırı nüfus yoğunluğu vardı. Kuzey İtalya, Flandre, Brabant ve Paris'in çevresi gibi yerlerde nüfus, tarımsal verim çok daha düşük olsa da muhtemelen 19. yüzyıl başlarında olduğu kadar yüksekti. Durum iklimin bozulmasıyla daha da kötüleşmişti. 12. yüzyılın makul şartları 1200'den sonra hızla kaybolmuştu ve giderek kötüleşen iklimin etkisi Avrupa'nın her yerinde görülebilmeye başlamıştı. Grönland'daki Viking yerleşmeleri iklim

Harita 48: Avrupa'da "Kara Ölüm"ün yayılması

ılımlıyken de önemsizdi. Otların yetişme süresi durmadan kısalınca verim düştü ve sığırları kışın hayatta tutmak zorlaştı. İklim kötüleşince İnuitler güneye doğru harekete geçtiler ve 1350 civarında Godthaab yerleşmesini yok ettiler. Artık Grönland'ın çevresindeki denizlerde yaz boyunca buz kitleleri bulunuyordu ve 1408'de Avrupa'nın geri kalan bölümüyle kurulmuş olan temas kesilmişti. Doğuda Julianehaab, 15. yüzyıldaki bir tarihte İnuit saldırılarının sonucunda yok oldu. İzlanda da çok önemsiz bir toplum haline geldi; buğday üretimi son buldu (ortalama ısılardaki 1°C düşüş bile yetişme süresini üçte bir azaltmaya yeterliydi) ve nüfus hızla azaldı. Güney İskoçya'nın yüksek yerlerinde ekilip sürülebilen topraklar tekrar otlağa dönüştü ve 1400'den sonra İngiltere'de üzüm üretimi son buldu.

İklimdeki genel bozulma büyük sorunlar yarattı. Kriz Avrupa'da, halkın büyük bölümü zaten açlık sınırında yaşarken, 1315-1317'deki beklenmedik yıkıcı olaylar sırasında görünür hale gelmeye başladı. 1315 yılı boyunca hava berbattı. Her mevsim yağışlıydı, tarlalar sular altında olduğu için çoğu yerde ilkbaharda ekim yapılamadı, sabanlar çamura saplandı ve otlar kesilip ambara kaldırıldığı zaman ne olgun ne de kuruydular. Hasat her yerde normal seviyelerin yaklaşık yarısıydı ve kalitesi çok düşmüştü. 1316 başlarına gelindiğinde Avrupa'nın tümünde çoktan beri yiyecek sıkıntısı vardı ve bir sonraki ekim için gereken tohumlar yeniyordu. O yıl da çok yağışlı geçti; hasatlar yine normal seviyelerinin yarısı kadardı. Bir öncekini izleyen ikinci kötü hasat büyük bir kriz yarattı; buğday fiyatları üçe katlandı ve gerçek bir kıtlık olan yerlerde sekiz katına çıktı. Yoksullar yiyecek satın alamıyorlardı, bazı yerlerde mutlak bir kıtlık vardı, ortada hiç yiyecek yoktu. Yoksullar kitle halinde ölüyorlardı, açlık çeken köylüler kırsal kesim boyunca topluluk halinde dolaşıyorlardı ve birçoğu yiyecek veya para bulmak için haydutluk yapmaya başlamıştı. Bulunan yiyeceklerin kalitesi çok düşüktü, ekmeklerde güvercin ve domuz dışkısı vardı ve hastalıktan ölen hayvanların yenmesi insanlar arasında salgın hastalıkların çıkmasına neden oluyordu. Britanya'dan Baltık'a kadar yamyamlık yapıldığına dair yaygın raporlar bulunur; 1318'de İrlanda'da yiyecek sağlamak için cesetler mezarlardan çıkarılıyor, Silezya'da idam edilen mahkûmların cesetleri yeniyordu. Yem kıtlığı ve birçok hastalık bazı yerlerde koyunların üçte ikisinden fazlasını öldürdü. 1319'dan sonraki 4 yıl içinde Avrupa'daki öküzlerin yaklaşık üçte ikisi ölmüştü. Hava daha az kötü olmakla ve hasatlar düzelmekle beraber, Avrupa'nın toparlanması uzun zaman aldı. Bu durum bu haliyle devam ederken, Avrasya'nın geri kalan kısmı gibi, Avrupa da –"Kara Ölüm" denen– çok büyük bir salgın hastalıkla sarsıldı.

Avrupa'da son olarak 757'de görülmesinden sonra Avrasya'da hıyarcık vebası olduğuna dair rapor yoktur. Bununla birlikte, hastalık tümüyle ortadan kalkmadı ve bazı kemirgenlere özgü olarak var olmayı sürdürdü. Yunnan'da 14. yüzyılın başlarındaki bir tarihte tekrar ortaya çıkmış gibi görünüyor. Avrasya ticaret bağlantılarının verimi ve ölçeği, hastalığın ticaret yolları boyunca yayılma biçimi aracılığıyla gözler önüne seriliyor. İlk büyük veba salgını 1331'de Çin'de ol-

du ve 1338'de Orta Asya'da Issık Kul'daki Nasturi tüccarlara ulaştı. 1346 yılında Kırım'da Cenevizlilerin ticaret kolonisi Kefe'ye vardı. (Muhtemelen kenti kuşatan Moğol orduları tarafından getirilmişti.) Veba oradan Konstantinopolis, Sicilya, Mısır ve 1347 sonunda Güney Fransa'ya ve ertesi yıl içinde Kuzey Fransa ve Güney İngiltere'ye ulaştı. Ardından kuzeye doğru yol aldı, hatta Grönland'a ve daha sonra doğuya doğru geri dönerek 1350 Aralık'ında Moskova'ya ulaştı. Hastalık, fareler ve salgından kaçmaya çalışan hastalığa yakalanmış insanlar tarafından yayılıyordu. Hastalığın hava yoluyla yayılan türü, öksürme ve aksırma sonucunda insanlar arasındaki doğrudan temastan yararlanarak yayıldığında neredeyse yüzde yüz ölümcüldü. Hastalığa yakalanmış farelerden pirelerle taşındığında muhtemelen hastalığa yakalananların üçte ikisinden azını öldürüyordu. Vebanın 1346-1350 arasındaki etkisi Avrupa, Mısır ve Levant'ta korkunç olmuştu ve Çin'de olduğundan çok daha kötüydü. (Hindistan ve Afrika'ya da yayıldı, fakat bu konuda o kadar az bilgi vardır ki etkisini belirlemek imkânsızdır.) Avrupa'da ve Güneybatı Asya'nın bazı kısımlarında nüfusun muhtemelen yaklaşık üçte biri öldü, bazı yerlerde bu oran çok daha yüksek oldu ve sadece az sayıda ücra yöre hastalıktan kurtuldu. Aileler yok olup köyler terk edilince toplum içinde de parçalanmaya yol açması şaşırtıcı değildir.

Veba görülen tek olgu değildi. Ani salgınlar 14. yüzyılın geri kalan kısmında tüm Avrasya'da düzenli olarak var olmayı sürdürdü. Durum Avrupa'da 1360'larda ve 1370'lerde özellikle kötüydü. İnsanların bir dereceye kadar bağışıklık kazanması ve veba salgınlarının şiddetinin azalması neredeyse 100 yıl ve pek çok nesil aldı. Bununla birlikte, yüzyıllarca Avrupa'da yaşamın büyük endişe yaratan bir gerçeği olarak kalmaya devam etti. 1347-1536 arasında Avrupa'da bir yerlerde ortalama olarak her 11 yılda bir, büyük bir salgın oluyordu ve hatta sonraki 150 yıl boyunca bu ortalama ancak 15 yılda bire düşmüştü. 1596'dan sonraki 6 yıl içinde kuzey İspanya'da nüfusun yaklaşık yarısı bir salgında öldü. 17. yüzyılda Fransa'da yaklaşık 2 milyon kişi vebadan öldü. İngiltere'de veba son kez 1665'te görüldü, Londra'da yoğunlaştı; Amsterdam'dan gelmişti ve en yüksek seviyesindeyken haftada yaklaşık 6000 kişi ölüyordu. Batı Avrupa'da son salgın 1720-1721'de Marsilya'da görüldü, fakat çok daha uzun bir süre Güneybatı Asya ve Mısır'a özgü olmayı sürdürdü.

Vebanın, kıtlığın ve bozulan iklimin büyük etkileri tüm Avrasya'da 14. yüzyılda yoğunlaştı. 1000 yılında 265 milyon olan dünya nüfusu üçte birden çok artarak 1200 yılında yaklaşık 360 milyon olmuştu, izleyen 200 yıl boyunca artış olmadı ve muhtemelen biraz azaldı. Bu sadece vebanın değil, aynı zamanda (özellikle İran ve Mezopotamya'da) Moğol istilalarının etkisinin ve Çin'de neredeyse 100 yıl boyunca sürerek nüfusu, 115 milyonluk zirvesinden 1300'lerde 85 milyona düşürmüş olan savaşların da sonucuydu. 14. yüzyılda Çin'de bir toparlanma olmadı; aslında nüfus vebanın etkisiyle muhtemelen yine önemli miktarda azaldı ve yüzyılın sonlarında 1300'lerdeki eski seviyesinde bile değildi. Genel olarak bakıldığında, Asya'nın nüfusu 1400'de, 1100'de olduğundan daha fazla değildi. Avrupa'da nüfus

1300'den kısa bir süre sonra zirvesine ulaşıp yaklaşık 80 milyonu bulmuştu. Çok kötü hasatların, aşırı nüfusun, kıtlığın ve ardından gelen vebanın etkisiyle, 1400'de 60 milyondan daha fazla olmayan bir toplama ulaşarak, tam olarak 100 yıl içinde en azından dörtte bir oranında azaldı. Felaketlerle dolu bu yüzyıldan sağ çıkanlar, özellikle de 1350 dolaylarından sonraki nesiller, için önemli düzelmeler oldu. Eldeki arazilerin miktarıyla kıyaslandığında işgücü açığı vardı ve köylü sınıfının şartları, özellikle ödemeleri gereken kiralar açısından, önemli ölçüde iyileşti. Ayrıca, yiyecek temininde daha az sıkıntı vardı. Ne ekonomide ne de toplumda kökten bir değişim yaşanmıştı –tarım karşı konulamaz bir şekilde belirleyici olmaya devam etti– fakat Avrasya'da nüfusun büyük bölümünün içinde bulunduğu şartlarda bir miktar düzelme olmuştu.

15.2 Çin: Minglerin Yükselişi

[*Erken Dönem Çin* ***14.5.1***]

1320'lerin sonlarından itibaren Çin'i giderek etkisi altına alan kitlesel köylü ayaklanmaları ve dini kurtuluş hareketleri 1340'ların ortasından sonra doruğuna ulaşmış ve Moğol hâkimiyetinin son bulmasıyla sonuçlanmıştı. Bu olaylar eski elitlerle ilişkisi olmayan yeni bir lider grubunu ortaya çıkardı. Bunlar Çin toplumundaki en yoksul grupların herhangi birinden geliyorlardı ve günümüz ölçülerine göre devrimci sayılabilecek hareketleri yönetiyorlardı. Sosyal ve siyasi karmaşa, 1368'de Moğollar gittikten sonra çok farklı bir Çin devletinin kurulmasına yol açtı. Sahilin orta ve güney kesimlerindeki ayaklanmaları balıkçı ve tuz tüccarı bir aileden gelen Fang Kuo-chen yönetiyordu; 1350'lerin sonlarına gelindiğinde, sayısız liman kentini ele geçirip yağmalayan 1000'den çok gemiden oluşan bir donanmayı kontrol ediyordu. Aşağı Yangtze Vadisi'nin büyük bölümü ve Sunglaların eski başkenti Hangchou, kanal kayıkçısı bir aileden gelen Chang Shih-ch'eng tarafından kontrol ediliyordu. Bütün liderlerin içinde en önemlisi, 1368'de Ming ("Aydınlık") hanedanının kurucusu imparator Hun-uru'ya dönüşecek olan, Chu Yüan-chang'dı. Chu'nun alışılmadık bir hanedan adı olarak Ming'i seçmesi daha önceki dini inançlarıyla, özellikle de Maniciliğin etkisiyle ilişkilendirilebilir. 14. yüzyılın ortasındaki devrimci köylü ayaklanmaları, çoğu kez Çinli tarihçiler tarafından, nefret edilen Moğollara karşı milliyetçi bir ayaklanma olarak gösterilmiştir. Bununla birlikte, her şeyden önce toplumla ilgili olan bu isyanlarda çok az Moğol karşıtı düşünce var olmuş gibi görünüyor ve Chu, ordularında pek çok Moğoldan bizzat kendisi yararlanmış ve onları unvanlarla ödüllendirmiştir.

Chu Yüan-chang, Çin tarihinin en önemli figürlerinden biridir. Nesiller boyunca sürecek bir yönetim modeli kurmuştu. Çin'in dikkate değer bir toparlanma yaşamasına ve etkisinin önemli bir ölçüde yayılmasına rehberlik etmişti. Kiangslu bir altın yıkayıcısının torunuydu, 1328'de doğmuştu. Babası Anhwei'de gezgin bir çiftlik işçisi ve annesi usta bir büyücünün kızıydı. Sarı Irmak bentlerini yıktıktan

sonra, 1344'teki büyük kıtlık sırasında Budacı bir keşiş oldu. 1348'lerde Kuzeydoğu Anhwei'de küçük bir köylü asi grubunun lideriydi. Daha sonra *Hung-chin,* yani "Kırmızı Türbanlar"a katıldı ve yöredeki liderleri haline geldi. İsyan yayılınca 1359'da Nanking'i ele geçiren köylüleri yönetti ve 4 yıl içinde Orta Çin'in büyük bir bölümünü hâkimiyeti altına almıştı. 1365-1367 arasında rakip asi liderlerin çoğunu yok etti ve 1368'de Moğolların başkenti Pekin'i aldı. 10 yıldan biraz daha uzun bir süre içinde Minglerin hâkimiyeti tüm Çin'e ve Szechwan (1371), Kansu koridoru (1372), Yunnan (1382) ve nihayet Kore (1392) olmak üzere, Çin'in dışına yayılmıştı.

Yeni Ming yönetiminin göz ardı edemeyeceği öncelik, Çin'in 13. yüzyılın savaşları, seller, veba ve 20 yıldan daha fazla sürmüş olan köylü ayaklanmaları ve iç savaşla tahrip olmuş tarımsal altyapısını yeniden inşa etmekti. Neyi başarabilmiş olduklarının ölçüsünü sadece Çin'in bu karışıklıklardan sonra ayakta kalmış altyapısının ölçeği değil, devlet sisteminin gücü de gözler önüne serer. Tarım yapmak için yeniden toprak kazanılmasını destekleyecek nüfus değişimleri örgütlendi, göçmenlere yeni araziler bağışlandı ve ardından vergi muafiyeti tanındı. 1370'lerin başlarında program başlatıldığında, yılda 880.000 dönüm toprak geri kazanılıyordu, fakat birkaç yıl içinde yılda 8.800.000 dönümün üzerine çıkmıştı. Yeni ağaçların dikilmesi ve ormanların oluşturulması programda önemli bir yer tutuyordu. 1391'de Nanking çevresinde 50 milyon ağaç ve 5 yıl sonra Honan ve Hubei eyaletlerinde 84 milyon meyva ağacı dikilmişti. 14. yüzyılın sonlarında Çin'de toplam olarak yaklaşık 1 milyar ağaç dikilmişti. Bununla birlikte, sulama sistemlerine destek olarak yaklaşık 40.000 bent ya inşa edilmiş ya da tamir edilmişti. 1381-1382'ye gelindiğinde Ming hükümeti tam bir nüfus sayımı yapabilecek, 10 yıl sonra bunu gözden geçirebilecek ve 1387'de tüm ülkenin yüz ölçümünü çıkarabilecek duruma gelmişti.

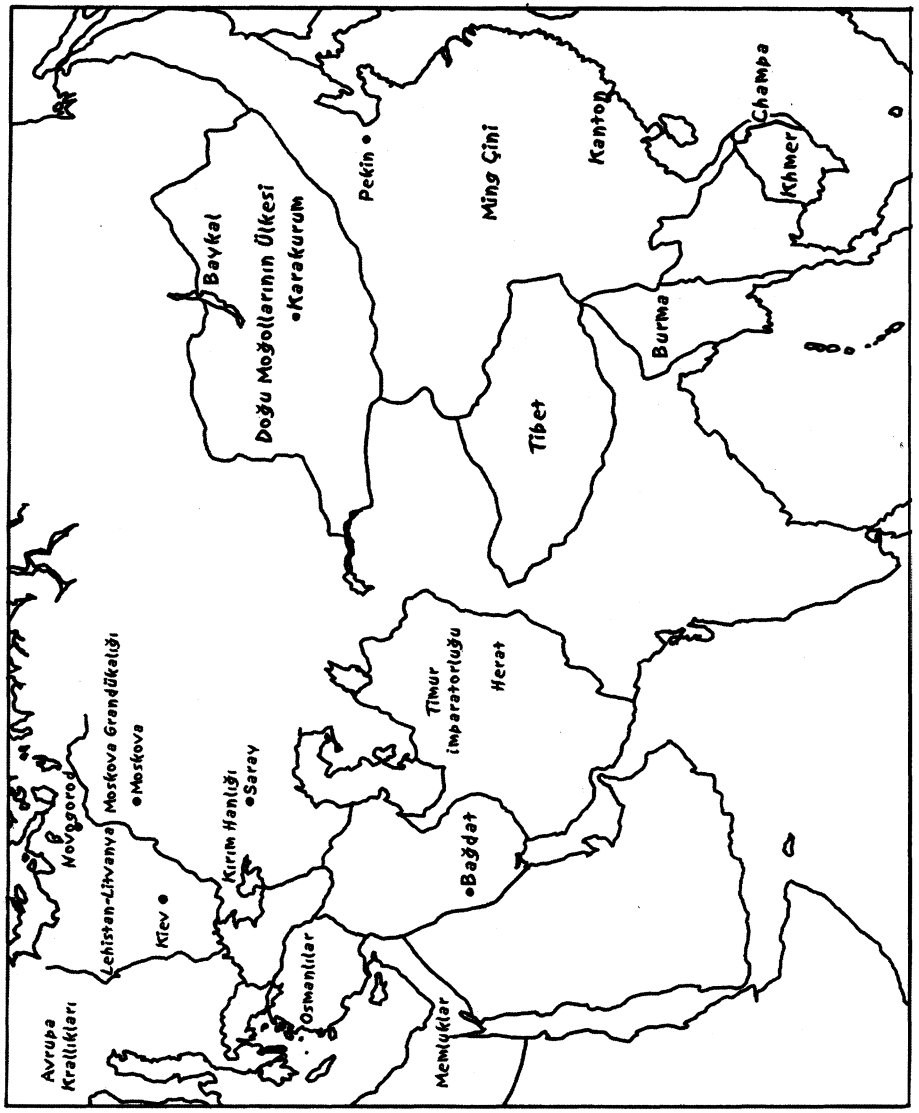
Chu ve danışmanları T'anglar ile Sungların klasik yönetim modelini restore ettiklerine inandılar. Bununla birlikte, önceki yüzyılda veya daha fazla zamandır kullanılmış olan bazı Moğol uygulamalarını biraraya getirmek ve kendilerinin getirmiş olduğu yenilikleri de yapmak dışında pek seçenekleri yoktu. Bunun sonucu, 19. yüzyılın ortasına kadar Çin yönetim modelini oluşturacak olan, çok farklı bir yönetim biçimi olmuştu. Chu hem kendisiyle birlikte iktidara gelmiş olan kişilere, hem de Çin yönetiminin çoğunluğunu oluşturan eğitimli elitlere karşı şüphe besliyordu. Daha az imtiyazlı sosyal gruplardan daha çok idareciyi başa getirmeye çalıştı ve iktidara geldikten hemen sonra yeni bir bürokrat neslini eğitmek amacıyla Nanking'de bir devlet üniversitesi kurdu. Bununla birlikte, sistem içinde seçilmek ve ilerlemek amacıyla adam kayırma önemli bir yer tutmaya devam etti. Chu, Moğollar zamanında iktidarın anahtarlarını elinde tutan eski Genel Sekretarya'yı safdışı bıraktı ve 6 ana bakanlığın yönetimini doğrudan kendine bağladı. Bunlar üç ana departman olan maliye, kamu işleri ve ordu ile birlikte adalet, kamu idaresi ve ritüellerdi. Bir koordinasyon kurulu aracılığıyla askeri stra-

tejinin kontrolünü de kendine bağladı. 10 yıldan fazla zaman geçmeden yeni imparator, bütün kilit kararları kendisinin almasının mümkün olmadığını gördü. Çin yönetiminin kapsamı ve karmaşıklığı (özellikle dönemin Avrasya yönetimlerinin çoğunun çok sınırlı becerileriyle kıyaslandığında) tek bir kişinin üstesinden gelemeyeceği boyuttaydı. 1382'de büyük bir yeniden düzenleme yapıldı. İmparatorla birebir ve onun namına iş görmesi için 5 özel "büyük sekretarya" oluşturuldu. Chu hâlâ idarenin çoğuna karşı şüphe besliyordu ve bunun paralelinde hükümet memurlarını kontrol altında tutacak bir tür ilkel casusluk sistemi olan *chin-i-wei*'yi ("Brokar Üniformalı Muhafizlar") yarattı. (1387'de güçleri büyük ölçüde azaltıldı.) Genel olarak bakıldığında yeni yönetim sistemi imparatorun elinde eskisine göre çok daha büyük gücün toplanmasını sağlıyordu. Yeni sistem aynı zamanda daha önce var olandan daha iyi yapılandırılmış bir bürokratik sistemin aksine sadece imparator için faaliyet gösteren gizli komiteler ve özel danışmanların kullanılmasını getirmişti.

Chu, Çin hükümetinin yeniden kurulmasına ve ekonomik ve sosyal toparlanmaya rehberlik ettikten sonra 1398'de öldü. Yerine geçen kişi, endüstri öncesi çoğu imparatorlukta olduğu gibi, büyük eyaletlerde valilik yapan imparatorluk ailesine mensup prenslerin gücünü kısıtlamaya kalktı. Bu girişimi amcalarından birinin, Pekin bölgesindeki ordulara kumanda eden Chu Ti'nin, isyanına neden oldu. Ti, 1402'de Nanking'i ele geçirdi, Yung-lo adıyla imparator oldu ve 1424'e kadar hüküm sürdü. 14. yüzyılın son 30 yılındaki geniş çaplı toparlanma üzerine inşa edilmiş olan hükümdarlığı, Çin tarihinin en dikkat çekici dönemlerinden birinin tanığı oldu.

15.3 Çin ve Çevresinde Yer Alan Dünya

Çin'in yayılması Chu Yüan-chang döneminde başlamıştı ve Yung-lo döneminde devam etti. Toprakların kaybedilmesinden sonra kuzeyde kurulmuş olan Moğol krallığı yıkıldı. Artık Çin'in kuzeyinde bulunan önde gelen iki göçebe grup, kuzeybatıdaki Oyratlar ile kuzeydoğudaki Tatarlardı. (Tatarlara Avrupalılar tarafından genellikle hatalı bir şekilde Tartarlar denmektedir; daha sonraki Rus tarihinde yer alan Tartarlar farklı bir Türk kökeninden geliyordu.) 15. yüzyılın ilk 10 yılı içinde Çin orduları eskisine göre çok daha kuzeye ilerlediler ve Moğolistan'da, Ulan Bator'un kuzeydoğusunda 1410'daki Onon Nehri Savaşı'nda göçebe gruplar ağır bir yenilgiye uğratıldılar. Moğolistan Çinliler tarafından oldukça kuzeye, Amur Nehri'ne kadar işgal edildi. 200.000 kişiden daha kalabalık bir Çin ordusu 4 yıl sonra Vietnam'da müdahalede bulundu, yerel kuvvetleri yendi ve uzun zamandan beri hüküm süren Tran hanedanının idaresine son verdi. Kızıl Nehir yöresi ve orta Vietnam'ın büyük kısmı ilhak edildi. Bununla birlikte, bu bölgede herhangi bir Çin hanedanının geçmişte olduğu gibi hâkimiyet kurmasının çok zor olduğu görüldü. 1418'de Le Loi'un yönettiği bir isyan, bir on yıl içinde Çinlileri kuzeye

Harita 49: 15.Yüzyılın Başlarında Avrasya

gitmeye zorladı ve yeni bir Vietnam hanedanı olarak Le hanedanını kurdu. Çin diplomatik heyetleri batıya, Orta Asya'ya gönderildiler, 1413, 1416 ve 1420'de Maveraünnehir'e ulaştılar, fakat Çinlilerin 750'den önce, T'anglar zamanında bu bölgede uygulamış olduğu yaygın denetimi yeniden sağlamak üzere bir girişimde bulunulmadı. Saray hadımlarından biri olan Hou Hsien, belki de yörede en çok gezen Çinli seyyahtı. 1403-1406'da Tibet ve Hindistan'ı, 1413'te Nepal'i, 1415 ve 1420'de (ikinci kez deniz yolundan gelerek) Bengal'i ve 1427'de tekrar Tibet'i

ziyaret etmişti. Çin'de güçlü bir hanedanın yeniden kurulmuş olması çevre yörelerden de sayısız diplomatik ve ticari heyetin gelmesine yol açtı. Chu'nun iktidara gelmesinden sonraki yıl (1369) Kore, Japonya, Vietnam ve Champa'dan heyetler geldi. Bundan sonraki 2 yıl içinde onları Khmer krallığından geriye kalanlardan, Tayland ve Malaya'dan gelen heyetler izledi. 1390'da Hindistan'ın Coromandel sahilinden temsilciler geldi. 1408'de Borneo Kralı Nanking'de öldü, ailesi ve saray halkıyla birlikte yıllardır orada yaşıyordu. Mısır Memlûklarının temsilcileri aynı yıl içinde ve 1441'de tekrar Çin'e geldiler.

Çinlilerin, Hint Okyanusu'nda Güneydoğu Asya ve Afrika sahiline kadar yaptıkları yolculuklar daha da dikkat çekicidir. Bu yolculuklar çoğu kez "keşif yolculukları" olarak gösterilmiştir, fakat, önceki bölümlerde görmüş olduğumuz üzere, Çinliler uzun zamandan beri Hint Okyanusu'nda ticaret ve deniz yolculuğu yapıyorlardı. Özellikle fildişi, gergedan boynuzu, inci ve çeşitli baharat ve aroma maddeleri satın aldıkları Doğu Afrika sahiline çok aşinaydılar. Doğu Afrika sahilinde bulunmuş olan en eski Çin sikke gömüleri 620'ye tarihlendirilir ve Tanzanya sahilindeki yerleşme alanlarında muazzam miktarlarda 10. yüzyıl porseleni bulunmuştur. 9. yüzyıla ait bir Çin kitabında, Berbera'ya ait detaylar bulunur ve 1060'a tarihlendirilen *Hsin T'ang Shu*'da Malindi limanı ve Kenya sahilinin geri kalan kısmının detayları yer almaktadır. 1178'den kalma bir kitapta Madagaskar uzun uzadıya tasvir edilmektedir. 1402 tarihli bir Çin haritası (ve Kore haritaları da) Güney Afrika'nın doğru yönde belirtilmiş olduğunu gösterir; Avrupalılar Güney Afrika'nın hâlâ doğuyu gösterdiğini düşünüyorlardı. Çinliler bölge hakkında Güney Çin limanlarına sık sık uğrayan çok sayıdaki Müslüman tüccarla ilişkileri sayesinde de önemli ölçüde bilgi edinmişlerdi. Bu nedenle 15. yüzyılda yapılan seyahatler bilinmeyen bir dünyayı keşfetmek üzere değil, aksine binlerce yıldan beri tek bir ticaret ağının parçası olarak sık sık gidilen ve iyi bilinen yollarda yapılan yolculuklardı. Bu yolculuklar, bir iç kargaşa döneminden sonra yeniden eski gücüne kavuşan Çin'in eski bağlantılarının artık yeniden oturtulması anlamına geliyordu.

Büyük seyahatler bir hadım, sefir ve resmen "Üçlü Hazinenin Amirali" olan Cheng Ho (1371-1433) döneminde yapılmıştı. Ho, Yunnan'daki bir Müslüman aileden geliyordu. Babası hacı olmak için Mekke'ye gitmişti; bu nedenle Güneydoğu Asya ve Hint Okyanusu'ndaki ticaret ve hac yolları hakkında yeterince bilgi sahibi olmuş olmalı. 1405-1433 arasında yükünün yanı sıra yaklaşık 500 kişilik taşıma kapasitesine sahip, açık deniz yolculuğu yapabilen her biri 1500 tonluk 60'ın üzerinde muazzam çunkeden oluşan filoyla yedi yolculuk yapmıştı. (Yaklaşık 100 yıl sonra Hint Okyanusu'na ulaşabilen Avrupa gemileri yaklaşık 300 tondu ve bu tarihte tüm Çin donanması yaklaşık 6500 gemiden oluşuyordu.) 1405-1411'deki ilk üç seyahat Cava, Tayland ve Sri Lanka'yla birlikte, Hindistan sahilindeki Kalikut ve Koçin'e yapıldı. 1415'te Sumatra'ya ve daha sonra Hint Okyanusu'nu geçerek Hürmüz'e, Körfez ile Maldiv Adaları'na uğramadan doğruca Aden'e gitti.

Son üç seyahat Doğu Afrika'ya, özellikle Mogadişu, Mozambik ve Madagaskar Boğazı'na yapılmıştı. Bu yolculuklardan birinde iki zürafa, geri dönen konvoydan önce Malindi'den Çin'e gönderildi.

Bu seyahatler Avrupalıların 16. yüzyılın başlarında yaptıklarından çok farklıydı. Çinlilerin, karşılaştıkları halkları fethetme veya dinlerini zorla değiştirtme girişimleri olmadı; zorla din değiştirtme düşüncesi, bir sürü dini deneyimlemiş olan Çinliler için bilinmeyen bir kavramdı. Çin kültürünü, değerlerini ve hâkimiyetini zorla kabul ettirme amacı taşınmadığı gibi, karşılaştıkları halkları köle yapmak üzere bir girişim de söz konusu değildi. Çinliler, filonun 1409'da uğradığı Sri Lanka'daki olayların gösterdiği üzere, ziyaret edecekleri insanlar hakkında son derece detaylı bilgi sahibiydiler. Olayın anısına dikilen bir kitabe –Çince, Tamilce ve Farsça olmak üzere– üç dilde yazılmıştı. Adadaki her üç din için de imparatordan hediyeler getirilmişti. Bunlar Budacılığa, özellikle Kandy'deki meşhur Diş Tapınağı'na, Tamil tanrısı Devundara Deviyo'ya ve çeşitli Müslüman camileri için hazırlanmıştı. Hediyeler toplam olarak 1000 altın sikke, 5000 gümüş sikke ve 100 top ipekle birlikte diğer başka şeylerden oluşuyordu. Çin'e geri dönüldüğünde, seyahatlerin sonuçları çoğunlukla yayımlanıyordu. En ünlü 3 kitap *Batı Okyanuslarının Barbar Krallıkları Üzerine Risale* (1434), *Galaksi Yolundaki Teknenin Keşfettiği Harikulade Şeyler* (1436) ve *Okyanusların Harikaları*'ydı (1451). Son kitap yayımlandığı sırada ana yolculuklar çoktan sona ermişti, fakat temaslar yeniden kurulduktan sonra Çinli tüccarlar Güneydoğu Asya ve Hint Okyanusu'nda yolculuk yapmaya devam ettiler.

[*Erken Dönem Avrupa'nın Yayılması* ***15.11*** ve ***17.11*** *ile karşılaştırınız*]

15.4. Çin: İstikrar

1430'lardan itibaren Çin yönetiminin asıl dikkati (sorunsuz bir ticaret sahası olan) Güneydoğu Asya'ya değil, kuzey sınırına yönelmişti. Bu, iki etkenin sonucuydu. 1421'de Pekin, 1450'ye kadar tüm devlet işlevlerinin taşınması tam anlamıyla tamamlanmamış olsa da, 1368'den beri başkent olan Nanking'in yerini alarak başkent olmuştu. Pekin (veya bu yöredeki kentler) Kitanlar, Juan Juanlar ve Moğollar zamanında başkent olmuştu, fakat bir Çin hanedanının başkentinin bu kadar kuzeyde ve Yangtze ile güneyin zengin tarımsal ve ticari bölgelerinden bu kadar uzakta yer alması ilk kez gerçekleşti. Bu, Büyük Kanal'ın Moğollar zamanında yapılan tamirinden ve Pekin'e kadar ulaştırılmasından sonra üzerinde daha fazla çalışarak sağlanmıştı. 1411-1415'te bir dizi büyük derin su havuzunun [alavere havuzu] yapımı tamamlanmıştı. Bu, en büyük teknelerin bile bütün yıl boyunca kanalı kullanabilmesi ve böylece kıyı yolculukları yapma ihtiyacının azalması demekti. Bununla birlikte, Pekin'in başkent yapılmasının içerdiği büyük sorun, neredeyse bir sınır kenti olması ve göçebe bozkır halklarının saldırılarına karşı savunmasız kalmasıydı. Bu durum, 1440'larda Essen Han tarafından tekrar bir-

leştirilen Oyratların giderek artan akınları nedeniyle gerçek bir endişe kaynağına dönüşmüştü. Hatta 1449-1457 arasında imparator Cheng-t'ung'u esir olarak ellerinde tutmuşlar ve Çinliler de imparatoru fidye ödeyerek kurtarmak zorunda kalmışlardı. Çinlilerin buna verdiği yanıt, 1403-1435 arasında, 6. yüzyıldaki istihkâmlarla hemen hemen aynı hat üzerinde inşa edilmiş olan Büyük Duvar'ın* arkasına çekilmek oldu. 1440'larda yeni bir "iç" Büyük Duvar inşa edildi ve bu sur 1465-1487 arasında uzatıldı. Bazı yerlerde iki, hatta üç sıra sur bulunuyordu ve uzunlukları toplamda 4800 kilometreyi buluyordu. (Günümüzde turistlerin Pekin yakınlarında gördükleri bu surlardır.) 15. yüzyılın ortasından itibaren Çinliler kuzeye doğru ilerleme girişimine önem vermediler, bunun yerine sınırı koruyor olmaktan memnunlardı.

Ming hanedanı ilk yıllarda –Pekin çevresi ve güneybatı (Yunnan ve Kweichow) gibi– önemli sınır bölgelerinde, aynı zamanda ilk başkent Nanking çevresinde ve (hayati bir destek hattının güvenliğini sağlamak için) Büyük Kanal boyunca askeri koloniler kurmuştu. On kişilik her bir birimde üç asker ve savaşçıları besleyecek yiyeceği sağlayan yedi çiftçi vardı. Buna benzer bir sistem yeni değildi ve büyük miktarda yiyeceği karadan nakletmenin zorluğu nedeniyle uzak sınır bölgelerindeki askeri birlikleri beslemek amacıyla kullanılan az sayıda yöntemden biri olarak diğer hükümetler tarafından da benimsenmişti. Başlangıçta birliklerin görevleri babadan oğula geçiyordu, çünkü bu, eskiden olduğu gibi imparatorluğun ücra yerlerinde birlikler bulundurmanın yegâne yoluydu. 15. yüzyılın ortasına gelindiğinde sistemin çökmeye başlaması beklenmedik bir şey değildi. İlk "ordu aileleri"nin soylarından gelenler daha uygun işler için ayrılmaya başlamışlardı ve kolonileri ayakta tutmak için kullanılan topraklara, teknik açıdan kanun dışı olmasına rağmen, giderek yerel büyük toprak sahipleri el koyar olmuştu. Çin'in zenginliği arttığında, tarımsal altyapı yeniden inşa edildiğinde ve ticaret yeniden toparlandığında, orduyu beslemek üzere daha iyi geliştirilmiş bir sisteme geçmek mümkün oldu. Hükümet, ayaklanmaların liderlerine dönüşecekleri endişesiyle yerel halk orduları oluşturmaya taraftar değildi. Vergi gelirleri, bunun yerine, büyük bir paralı asker ordusuna ödeme yapmaya yetecek kadar artırılmıştı. Ordunun ülkenin kuzeyinde bulunan malvarlıklarını tüccarlar devraldı. Toprakları köylülere kiralıyor ve daha sonra ürünlerini askerlere satıyorlardı.

Bu dönüşümler, sadece Avrasya'nın alabildiğine zengin ekonomisi olarak konumunu daha da güçlendiren Çin ekonomisindeki çok önemli değişimler sayesinde mümkün olmuştu. Mingler 14. yüzyılın sonlarına kadar ve büyük toparlanma dönemi sırasında, vergilerin ayni olarak ödendiği eski yönetim sistemine geri dönmek zorunda kalmışlardı. Tamamıyla paraya dayalı bir ekonomi yavaş yavaş yeniden kuruldu. 1394'te, o sırada basılmış olan yeni kâğıt paraların karşılığında bakır sikkeler geri alındı ve 1403'te yönetim, ticari işlerde altın ve gümüşün kullanılmayacağına, sadece kâğıt paranın kullanılacağına dair bir ferman çıkardı. Sivil

* Çin Seddi (ed.n.)

memurların ödemeleri de kâğıt parayla yapılıyordu. Bununla birlikte, yönetim Sunglar kadar ihtiyatlı değildi ve çok fazla banknot basmıştı. Bunun sonucunda meydana gelen enflasyon, 15. yüzyılın ortasından itibaren kâğıt paranın değerini çok düşürdü ve kâğıt paranın yerini giderek gümüş paranın almasına neden oldu. Bu başlangıçta –Aşağı Yangtze vadisi ve güney kıyılarındaki ticaret kentleri gibi– önde gelen ticaret bölgelerinde benimsenmişti. Zamanla tüm işlemler için –1465'te devlete taşradan ödenen vergilerde ve 1475'te tuz vergisinde– benimsendi ve 1485-1486'da tüm zanaatkârlar ve köylülerin gümüşle vergi ödeyerek angaryadan muaf olabileceklerine dair bir ferman çıkarıldı. Bu sistem, Çin ekonomisinin paraya dönüştüğü ve köylülerin ürünlerini ayni olarak vermektense satmakta oldukları olgusunu bir kez daha kanıtlıyor. 15. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Çin'de, gümüş merkezli bir ekonomi bulunuyordu.

15. yüzyılda Çin devletinin doğası da değişmişti. 1430'dan sonra taşradaki "büyük koordinatörler" idarenin tüm meselelerinden fiilen sorumlu hale gelince, çok daha az merkezi olmaya başlamıştı. İlk Ming imparatorunun 1382'de kurduğu "büyük sekretarya"lar merkezde giderek güçlenmeye başladılar. 1424'ten itibaren idari makamların sorumluluğu resmen onlara verilmişti. İki yıl sonra (uygulamada 1368'de kaldırılmış olanın aynısı olan) resmi bir "Büyük Sekretarya" yeniden kuruldu ve altı büyük bakanlığın başında bulunanlardan, en yetkili beş ordu görevlisinden ve denetleme dairesinin yöneticisinden oluşturuldu. İmparatorun yönetimin her uygulamasını şahsen denetleyeceğine dair eski Ming düşüncesi yeniden gündeme getirilmedi ve eski bürokratik yapının önemli bir bölümü yeniden kuruldu. Gerçi aynı derecede önemli olan bir gelişme hadımların yönetimde yeniden güç kazanmaları oldu. 15. yüzyılın başlarına gelindiğinde, imparatorun özel muhafızları, imparatorluk imalathanelerinin yönetimi ve haraç ödemelerinin denetlenmesi onların sorumluluğundaydı. 1420'lerde hadımların denetiminde olan yeni bir gizli servis, *tung-ch'ang* ("Doğu Gezinti Alanı") daha önceki Brokarlı Muhafızların yerini almıştı. Genelde, hadımların hâlâ idarecilerin çoğunu sınav sistemiyle seçen güneyin eski elitlerinden değil de ülkenin kuzeyinden alınması eğilimi vardı. 15. yüzyılın son 25 yılına gelindiğinde, imparator üzerinde giderek imparatorluk sarayındaki hadımlar hâkimiyet kurmuştu.

16. yüzyılın sonlarına kadar Çin'in belirgin özelliği, ülke genelindeki istikrar ve refahın yüksek seviyesiydi. Köylü ayaklanmaları varolmakla birlikte, bunlar nispeten küçük ölçekliydi ve kolayca bastırılmışlardı. Nüfus dünya ortalamasından çok daha hızlı bir şekilde artmaya devam etti; 1400'de yaklaşık 80 milyonken 1600'de ikiye katlanarak 160 milyona ulaştı. Buna rağmen, 1200'de ulaşmış olduğu zirve noktasına göre nüfusun en azından üçte bir daha fazla olması nedeniyle toprak ve yiyecek sağlamanın yarattığı baskı, verimliliğin yavaş yavaş artması, daha çok arazinin işletmeye alınmasıyla önlenmiş gibi görünüyor. Dış ticarette 1567'ye kadar kaldırılmayan bir yasak olmakla birlikte, iç ve dış ticaret yüksek bir seviyedeydi. Bir para ekonomisi kapsamında zengin toprak sahipleri aldıkla-

rı kiralarla büyük kentlerde yaşayabiliyorlardı. Pekin 1500'de 672.000 kişilik bir nüfusa sahipti ve dünya üzerindeki en büyük kentti. Ayrıca Çin'de, Sunglar zamanındakinden daha küçük olmakla beraber, dördünün dünya üzerindeki yedi büyük kentin arasında yer aldığı daha büyük başka kentler bulunuyordu: Hangchou (375.000), Nanking (285.000) ve Kanton (250.000). (1500'de dünyadaki yirmi en büyük kentten sadece ikisi Avrupa kentiydi; büyük olan Paris'in nüfusu 225.000, Londra'nın sadece 50.000'di.) Aynı zamanda endüstri üretimi de toparlanmıştı. 15. yüzyılın ortasına gelindiğinde, erken Mingler zamanındaki toparlanma döneminde devlet tarafından işe alınan bütün ustalar özel sektöre geçmişlerdi. Gitgide daha çok köylü, tarım uğraşlarının en düşük seviyede olduğu mevsimlerde, özellikle dokuma imalatında olmak üzere, endüstride yarı-zamanlı çalışıyorlar ve böylece para ekonomisine daha fazla katılıyorlardı. 16. yüzyıla gelindiğinde Çin'in alabildiğine zengin ve Avrasya'daki en gelişmiş ekonomi ve toplum olduğuna hiç şüphe yoktur.

[*Geç Dönem Çin* ***17.15.3*** ve ***19.2***]

15.5 Kore, Japonya ve Güneydoğu Asya

15.5.1 Kore

[*Erken Dönem Kore* ***13.6.1***]

Kore, Çin'deki hükümdarlıkları yıkılana kadar Moğolların hâkimiyeti altındaydı. Minglerin kurulması üzerine, Çinliler Koreli askeri lider Yi Song-gye tarafından 1388'de eski Koryo hanedanına karşı yapılan darbenin devamında hâkimiyetlerini yeniden kuruncaya kadar kısa bir süre yarı bağımsız olmuştu. Yeni Yi hanedanının dış siyaseti, *sadae* yani "büyüğe hizmet" olarak tanımlanıyordu. Çin'e yılda 3 haraç heyeti gönderiliyordu. Çok sayıda kurum da Minglerden alınmıştı. Sınav sistemi, devlete egemen bir yönetici sınıf, yani *yangban* yarattı. Ateşli silahlar, özellikle top ve roketler Çinlilerden alındı ve yeni bir devlet dairesi olarak Ateşli Silahlar Baş Müfettişliği kuruldu. 1401'de Çinlilerinki örnek alınarak kâğıt para çıkarıldı. 1400'de eski tüm aristokrat birlikler, profesyonel elitlerin yer aldığı ve zorunlu askerlik hizmeti yapanlardan meydana gelen ana orduya dahil edilmişti. 1390'da krallığın tam anlamıyla bir arazi ölçümü yapıldı, eski aristokrat ailelerin mülkleri ellerinden alındı, Yi Song-gye'nin taraftarlarına başkentin çevresinde toprak verildi ve geriye kalanlar devlet arazisi haline geldi. Bununla birlikte, bu sistem sürdürülemedi. Özel şahısların eline daha çok toprak geçince ve askeri birliklere, devlet kurumlarına ve Budacı manastırlarla tapınaklarına destek olmak üzere toprak verilince 15. yüzyılda sistem çöktü. Kore'nin zenginliği artınca, 1566'dan sonra toprak vermek yerine görevlilere nakit olarak maaşları ödenmeye başlandı. Erken Yi hanedanı zamanında Kore'de iki tane can alıcı gelişme de oldu. Birincisi, dünyada ilk defa olmak üzere matbaada hareketli metal harf takımının kullanılması, ikincisi, Kore yazısının geliştirilmesiydi.

MS ilk yüzyıllarda Kore, sonradan Japonya'nın yaptığı gibi, çok heceli ve bitişken yapılı Kore diline uygun olmamasına rağmen, Çin yazısını benimsemişti. 7. yüzyılın sonlarında özgün Çin karakterlerinden 36 karakterlik bir hece yazısı geliştirildi, fakat daha fazla karakter eklenince sistem kısa zamanda karmaşık bir hale geldi. Hareketli harf takımıyla baskı yapılmaya başlamasından birkaç on yıl sonra, kral Sejong zamanında, sistemde reform yapıldı ve 1446'da yaygın olarak kullanılan yeni bir yazı geliştirildi. 11 sesli ve 17 sessiz harfi vardı, fakat, Japon sisteminde olduğu gibi Çinlilerin yazısının yerini tam olarak almamakla beraber, durum daha az karmaşıktı ve eski yazıya özgü belirsizliklerin çözüme kavuşturulmasında kullanıldı.

15.5.2 Japonya

[*Erken Dönem Japonya* ***13.6.2***]

Japonya'yı Avrasya anakarasından ayıran yüz millik okyanus yine tarihini özel kıldı ve gelişmesine neredeyse tamamen iç etkenlerin hâkim olmasını sağladı. 1274'te ve *kamikaze,* yani "ilahi rüzgârın" (bir tayfun) istila filosunu yok ettiği 1281'de, Moğolların saldırısından kurtulmuştu. Bununla birlikte, istilaya karşı hazırlık yapmanın ve istihkâmlar inşa etmenin masrafları büyüktü ve Kamakura şogunluğu devleti için büyük zorluklara yol açmıştı. Ülke içinde bölünmüşlük vardı. Diğer askeri ailelerin birçoğu, 1230'larda iktidarı ele geçirmiş olan Hojo ailesine ya çok az sadakat duyuyordu ya da hiç duymuyordu. Soya dayalı savaşçı sınıfı da büyümeye devam ediyordu (ilk oğul mirasın tamamı üzerinde hak sahibi değildi), bununla birlikte geçimlerini sağlayacak topraklar orantılı olarak artış göstermiyordu; giderek büyüyen borçları vardı ve gitgide daha da yoksullaşmaya başlamışlardı. Genel olarak bakıldığında Komakura şogunluğunun gücü sınırlıydı ve merkezi yönetim zayıftı.

14. yüzyılın başlarındaki kesin etken, Kyoto'daki hanedan kolunun bölünmesi ve çeşitli hiziplerin şogunluğun aleyhine kendi güçlerini artırma girişimleri oldu. 1331'de imparatorluk hanedanının kollarından birine mensup olan Go-Daigo'nun ayaklanması, Japonya'nın büyük bölümüne yayılan Genko iç savaşına yol açtı. 1333'te bir Kamakura generali,Ashikaga Takaiyi, Go-Daigo'yu yakalamak için gönderildi. Fakat Takaiyi, Hojolara karşıydı, taraf değiştirdi ve Go-Daigo'yu destekledi. Sonraki 3 yıl içinde Go-Daigo tam anlamıyla bir imparatorluk devletini yeniden oluşturmaya çalıştı (Kemmu restorasyonu), fakat sonunda Ashikaga, Kanto bölgesindeki rakiplerini yendi, Kyoto'yu ele geçirip sonra 1336'da ele geçirilince başarısız oldu. Go-Daigo neredeyse anında kaçtı ve Yoshino'da zayıf bir imparatorluk hükümeti kurdu. Bu dönem, elli yıldan daha uzun bir süre Japonya çevresinde güç ve etki sağlamak üzere manevralar yapan çeşitli askeri hiziplerin Yoshino kolu, 1392'de mücadeleden vazgeçip Kyoto'ya geri dönünce sona erdi.

Ashikaga, Kyoto'yu ele geçirdikten sonra hâkimiyeti altındaki imparatorluk hanedan kolunu, 1338'den itibaren şogun olarak kendi konumunu sağlamlaştır-

mak ve 1573'e kadar var olacak olan şogunlar hanedanını başlatmak için kullandı. Fakat yönetim sistemi ve sahip olduğu güç, 150 yıl kadar önce Kamakura'da kurulan özgün şogunluktan çok farklıydı. Ashikaga ailesine ve şogun unvanlarına pek karşı çıkılmasa da Japonya'nın tamamı üzerinde güçleri çok sınırlıydı. Teorik olarak yerel ve eyalet valilerini atıyorlardı, fakat uygulamada sadece güçlü yerel lordların ve büyük mülk sahiplerinin konumlarını onaylıyorlardı. Daha sonra *daimyo* diye bilinen bu yerel lordlar, ilerleyen dönemde 200 yıl içinde yavaş yavaş çeşitli ittifaklar oluşturarak, bozarak gitgide daha çok gücü ellerinde toplayan önemli kişiler haline geldiler. Daha çok taraftar ve savaşçı topladılar ve zamanla aileye sadakatin en önemli şey olduğu ve sadece (ilk oğul olmaktan ziyade seçilen veya evlat edinilen) tek bir oğulun miras hakkına sahip olduğu (kadınlar mirastan mahrum bırakılıyordu) bir sistem kurdular. Cesaret, sadakat ve şerefe dayalı özel bir şövalyelik anlayışına sahip olan bu savaşçı elit, topluma egemen olmaya başladı. Şeref konusu yenilgiye uğrandığı zaman *seppuku* (Batılıların "harakiri" terimi, "karın yarmak" anlamına gelen amiyane bir Japonca terimdir) olarak bilinen karnını yararak intihar etme yöntemiyle kutsallaştırıldı. Kyoto'daki merkezi yönetimde (şogunluk tarafından temsil edilen) askerler neredeyse her alanda söz sahibi oldu. Şogunluk yönetimi artık Kamakura'da değil de Kyoto'da olduğu için Ashikaga ailesine ait mülklerin çoğunun ve ekonomik gücün toplandığı Kamakura'da önemli bir *kanrei,* yani "yönetici" makamı ortaya çıktı. Bu makam 1439'daki başarısız bir isyana kadar Ashikaga ailesinin bir mensubunun elindeydi, daha sonra Usegi ailesine verildi. Daimyolar arasında giderek artan çatışmalar yüzünden 100 yıldan daha uzun bir süre boyunca neredeyse ardarda yapılan savaşların patlak verdiği 1467'ye kadar şogunluk barışı koruyabildi.

Bu dönemde Japonların politik gelişimi nispeten çalkantılı olsa da, ekonomik olarak zenginliğin ve refahın arttığı bir dönem oldu. Çin'deki yüksek verimli pirinç türlerinin aynısının yetiştirildiği tarım, ustalıkla geliştirilmiş sulama sistemleri ve büyük oranda gübre kullanımıyla çok bereketli oldu. Toprakların muhtemelen üçte ikisi soyluların sahip olduğu malikâneler, yani *shöen*'ler ve önde gelen askeri elitler olan yerel lordlara ait olanlar, yani *zaichi-ryoshu*'larla kaplanmıştı. Bununla birlikte köylerde bulunan köylüler önemli ölçüde özerklik elde etmişlerdi –köylerde işlenen suçlar hakkında toprak sahipleri değil onlar hüküm veriyorlardı– ve 1428 ile 1441'deki köylü ayaklanmaları ve protestoları tüm borçların silinmesini sağladı. Ticaret ve refah toplum içinde yaygınlaşmaya başlayınca köylüler giderek kendi kendilerine yeterli olmaktan ve vergiler ile harçları (genellikle Kyoto'da oturan toprak sahiplerine) ayni olarak ödemekten para ekonomisinin içinde çok daha fazla yer almaya doğru geçiş yapmaya başladılar. 11. yüzyıldan itibaren Japonya, Kore ve Çin ile kendi gemileri üzerinden ticaret yapmaya başlamıştı ve ticaret üçüncü Ashikaga şogunu olan Yoshimitsu, Minglerle resmi bir haraç ilişkisi içine girdikten sonra 1404'te resmi bir anlaşmayla düzenlenir oldu. Japonya Çin'e bakır, kükürt, kereste ve (1480'lere gelindiğinde yılda 37.000 adet) özel kılıç satıyordu. Karşılığında

büyük miktarda Çin parası ülkeye akıyordu. Bir para ekonomisi yaratıldı ve tüccarlar kısa sürede kredi mekanizmaları, para transferi sistemleri ve bankerler, yani *doso* ("depocu adamlar") vasıtasıyla faiz karşılığı borç vermeyi başlattılar. Tüccarlar yerel iktidar merkezleriyle başa çıkabiliyorlardı ve hükümdarlarla pazarlık edip yerel vergilerden muafiyet kazanmak için aşağı yukarı Avrupa'daki loncalara benzeyen *za*'yı kurdular. Tüccarlar büyük ticaret kentlerinde özerk birimlere dönüştüler. Batıdaki limanlarda anakarayla yapılan ticaret büyüdü. (Günümüzde Fukuoka'nın parçası olan) Hakata ve (daha sonra Osaka'nın bir parçası olan) Sakai'de ve iç kesimlerde yer alan müstahkem kentlerde büyük pazarlar bulunuyordu.

13. yüzyıldan itibaren Japonya'da Budacılık hızla gelişti ve Çinli atalarından farklı bir şekilde evrilerek kendine özgü benzersiz nitelikler kazandı. Savaşçı elitlerin çoğu Budistti, fakat Avrupa'da benzer gruplar arasında ortaya çıkmış olan şövalyelik ile din arasında görülen karmaşa burada yoktu. Japonya'da bu iki kavram çok ayrı tutuluyordu. 1175'te *Jodo* tarikatı, Buda Amida'nın cennetine ve sade ve samimi bir şekilde Buda'nın adını tekrarlayarak orada yeniden doğuşa duyduğu inançla Japonya'ya geldi. Kyoto'daki Budacı mahkeme, elbette Buda'nın neredeyse tüm öğretilerini bir kenara attığı için Budacı olmadığı gerekçesiyle karşı çıkmıştı ama her şeye rağmen, bu akım önemli ölçüde yaygın hale geldi. 1222'den itibaren Nichiren tarikatı gelişti. Arı Toprak ekolüyle birçok özelliği paylaşan bu tarikat, farklı olarak Lotus Sutrası'na ağırlık veriyordu ve çok daha güçlü bir Japon temele sahipti. Özellikle Kyoto'da Ashikaga şogunluğu süresince, alabildiğine etkili akım, 12. yüzyılda Çin'e giden keşişler tarafından getirilmiş olan Zen'di. *Rinzai* tarikatı 1191'de ve *Soto* 1227'de resmileşti. Farklılıklarına rağmen her ikisi de nitelik, disiplin ve aydınlanmanın doğrudan deneyimi ve gurunun görevine bir vurguyla birlikte skolastik felsefenin reddi üzerinde duruyorlardı. Aydınlanmaya, *zazen** (meditasyon halinde oturmak) ve –ani bir aydınlanma sağlamak amacıyla hazırlanmış çözümsüz entelektüel problemler olan– *koan* alıştırmalarıyla ulaşılabilirdi.

[*Geç Dönem Japonya* ***18.6***]

15.5.3 Güneydoğu Asya

[*Erken Dönem Güneydoğu Asya* ***12.2.1***]

Japonya'nın aksine Güneydoğu Asya, okyanus ticaret yollarının merkezinde ve Hint Okyanusu ile Çin'in egemen olduğu denizler arasındaki en önemli bağlantı olarak kaldı. Moğol akınları son bulduktan sonra 13. yüzyılın sonlarındaki önemli gelişme, Ketarajasa'nın 1294'te Orta Cava'daki Macapahit tahtına çıkmasıydı. Onun hükümdarlığı zamanında vergiler yerel yöneticiler aracılığıyla değil doğrudan merkezi yönetime ödenerek çok daha büyük bir merkezi denetim sağlanmıştı. Güneydoğu Asya'da neredeyse ilk defa, giderek ticari olmaya başlayan sulu pirinç üretim alanlarında yaratılan tarımsal artı ürün ile sahillerdeki ticaret limanlarının

* Çince *zou* "oturmak" ve *chan* "meditasyon"dan gelir (ed.n.)

üzerindeki hâkimiyet arasında dolaysız bir bağlantı kurulmuştu. Aynı zamanda Majapahit hâkimiyeti Sumatra, Borneo'nun bazı yerleri ve Malay yarımadasına yayarak bölgede görülmüş en büyük ticaret imparatorluğunu oluşturdu. Zenginliğinin büyük bölümü çeşitli limanlarında yapılan uluslararası ticaretten alınan hafif vergilerden kaynaklanıyordu. Tüccarlar var olan çok çeşitli baharatı satın almak için geldikleri ve sonucunda büyük miktarlarda değerli maden Majapahit devletine aktığı için Çin'le yapılan ticaret özellikle önemliydi. Marco Polo, Çin'den yurduna geri dönmekteyken geldiğinde, buranın dünya üzerindeki en zengin yer olduğunu düşünmüştü; Avrupa'dan kat kat zengin.

Sonuç olarak Majapahit yöneticileri tüm imparatorluk üzerinde hâkimiyet kuramadılar. 1402'de Güneydoğu Sumatra'dan gelen kaçak bir prens olan Paramesvara, Malaka Boğazı'ndan geçen daha kuzeydeki ticaret yoluna egemen küçük Malaka kentini ele geçirdi. Burası 15. yüzyıl içinde bölgenin önde gelen ticaret kenti olacaktı. Ticaretten elde ettiği zenginlik sayesinde tek bir liman kentinin bağımsız bir devlet kadar güçlü olabileceği yeni bir gelişmenin bir parçası olmuştu; sürekli bir ürün ve yiyecek akışını sağlayabildiği sürece iç bölgelerde bulunan alanları bünyesine katmaya ihtiyacı yoktu artık. Malaka'ya paralel olarak Aceh ve Johor gibi diğer devletler de önemli olmaya başladı, fakat onlar da halklarını besleyebilmek amacıyla büyük miktarda yiyecek –pirinç, tuz, kurutulmuş balık ve karabiber– ithal etmek zorundaydılar. Kentler ne kadar çok malın geçişini teşvik edebilirlerse can alıcı uluslararası ticaretteki rolleri o kadar önemli olmaya başlıyordu ve bu nedenle yoğun bir ticari rekabetin içindeydiler. Güneydoğu Asya'nın her yerinde ticaret zaten çok yüksek bir seviyedeydi; ticarete Avrupalıların egemen olduğu 18. yüzyıldakiyle aynıydı. Malaka bütün bu kentler için tipik bir örnekti. İşe askeri fetihle başlamıştı, fakat ticareti desteklemek amacıyla hızla siyasi tarafsızlık ve düşük vergi politikasına geçmişti. Bunda çok da başarılıydı. 1500 yılına gelindiğinde Hint Okyanusu'nda ve Kahire'den Çin'e kadar olan Asya ticaret ağındaki 60'ın üzerinde ülkeden ve kentlerden gelen tüccarları içeriyordu. Şehirde bu toplulukların her birinin yerleştiği ayrı mahalleler bulunuyordu ve hepsine özerk ve yerel yönetim denetiminin dışında olma hakkı tanınmıştı. Ticaretin ürettiği gelir için ödemeye razı olduğu bedel buydu.

13. yüzyılın sonlarından itibaren, nasıl olduğu hakkında çok az şey bilinse de, İslamın Güneydoğu Asya'da büyük bir etkisi görülmüştü. Elitlerin birçoğu daha önce ticaret yolları üzerinden Hindistan'dan yayılmış olan Hinduizm ve Budacılığın etkisi altında kalmıştı. Bu etki, bu bölgenin daha büyük bir dünyaya dahil olma sürecinin bir parçasıydı. İslamın yayılmaya başlamasında öncelikle etkili olanların, limanlara yerleşerek çoğu kez yerli ailelerden kız alıp evlenen ve var olan Hindu elitlerine karşı olan yerli hükümdarlara cazip gelen bir dini yayan Arabistan, Körfez ve Hindistan'dan gelen tüccarlar olduğu görülüyor. Ayrıca Gucerat, Bengal ve Arabistan'dan gelen Müslüman misyonerler, özellikle de tüm bölgede İslamı sadece elitler için olmayan çok yaygın bir din haline getiren sufiler, bulunuyor-

du. İslamın yayılmasının birkaç belirtisine rastlanabilir. Kuzey Sumatra'da bulunan Samudra'nın Hindu Malay hükümdarının 1282'de Müslüman danışmanları vardı ve İbn Battuta çeşitli seyahatleri esnasında 1345-1346'da oraya uğradığı sırada büyük bir Müslüman âlim grubuna rastlamıştı. 1292'de Marco Polo da Samudra'dan çok uzakta olmayan Pasai'de büyük bir Müslüman cemaatinin bulunduğunu belirtmişti. 15. yüzyılın başlarında Malaka hükümdarları Müslüman oldular ve bu, dinin daha da yayılması için bir zemin oluşturdu. 1474'te Pahang, Kedah ve Patani'nin Malay hükümdarlarının hepsi Müslüman oldular ve İslam aynı sırada Cava'nın Tuban gibi sahil şeridi toplumlarına, oradan da iç kesimlere doğru yayıldı. 1498'de Maluku Adaları'nı Borneo'nun sahil kasabaları izledi ve ardından İslam buradan Filipinler'e doğru yayıldı.

Tüm Güneydoğu Asya bölgesi, İslamın merkezi alanıyla, Hindistan ve Çin'le ilişkilenmiş olan büyük ticaret dünyasına tam anlamıyla dahil olmuştu. 15. yüzyılın sonlarında denizciler için bir el kitabı yazan İbn Mecid, bölgeye henüz hiçbir Avrupalı gelmeden önce, Körfez ve Kızıldeniz'den Çin'e kadar yapılan deniz yolculuğunun zamanlarını ve musonları tespit etmişti. Bununla birlikte, sadece tüm Doğu Afrika sahiline ait olan detayları eklemekle kalmamış, Ümit Burnu'ndan nasıl geçileceğini ve Afrika'nın batı sahili boyunca yukarıya doğru yelken açarak Atlantik'ten Akdeniz'e nasıl ulaşılacağını da yazmıştı.

[*Geç Dönem Hint Okyanusu Dünyası* ***17.10-17.13***]

15.6 Timur

[*Erken Dönem Orta Asya* ***14.5.4***]

Timur veya çoğu kez dendiği gibi (Aksak Timur anlamında Farsça'dan gelen) Timurlenk, Avrasya'nın yerleşik toplumlarını etkileyen büyük göçebe fatihlerin sonuncusuydu. Yaşamı ve amaçları daha önceki Moğolların başarılarından ve çevrelerinde bulunan yerleşik toplumlara hükmetme becerilerinden çok etkilenmişti. Bununla birlikte, yol açtığı yıkımın ölçüsü genellikle Moğol fetihleri zamanındaki kadar büyük olsa da, seleflerinden çok daha az başarı elde etmişti. 1330 civarında bir tarihte Semerkand yakınlarında doğmuştu ve Barlas kabilesinin önde gelen bir ailesinden gelmesine rağmen, Moğol Çağatay hanlığının 1334'te dağılmasından sonraki halef "devletler"den biri olan Çağatay ulusunda bir kabile konfederasyonunun başı oldu. Yaşamı boyunca yaptıkları, neredeyse hiçbir merkezi yönetimin bulunmadığı, oldukça farklı kollara ayrılan bir politik yapı içinde yer alan karizmatik bir bozkır askeri önderinin alışılmış modelini izledi.

1370'te Maveraünnehir civarı ile Kuzey ve Doğu Afganistan'da karma bir kırsal ve yerleşik bölge olan Çağatay ulusunun başına geçmişti. Timur'un hayatının geri kalan kısmı 1405'teki ölümüne kadar neredeyse kesintisiz bir şekilde seferlerle dolu oldu. Eski kabile liderlerinin birçoğunun yerine kendi atadığı liderleri geçirdi, ama onları sadece çok sınırlı bir denetime tabi tuttu. Sonuçta gücü yan-

daşlarına ganimet sağlama becerisine dayalıydı. Bu, çoğu seferin neden eski bilindik yerlere yapıldığını ve görünüşte hâkimiyeti altında bulunan yerlerde neden bir yönetim kurmaya pek girişmediğini açıklamaya yardımcı olur. Batı İran'a geçmeden önce 1380-1391'de Horasan'a sefer düzenlemişti. Kuzeye Kıpçak Ordası'na doğru dönmeden önce, 1380'lerin sonlarında İran ve Kafkasya'ya odaklandı (sözde Gürcistan'ı fethetti). 1393'te Moğolların Bağdat fethini tekrarladı, ertesi yıl Moskova'ya saldırıyordu. Dört yıl sonra da Delhi'ye saldırdı. 15. yüzyılın ilk yıllarında Bağdat'ı yeniden ele geçirdi. Gürcistan'ı yeniden fethetti ve ardından da Şam ve Halep'i aldı. Bu seferler esnasında tahribat, katliamlar ve yağmalar yaygındı ve bu durum 100 yıl önceki Moğol istilalarından sonraki toparlanmayı durdurdu. 1404'te Minglerin Çin'ini fethetmeye kalkıştı, ama ertesi yılın başlarında öldü. Timur'un ordusu Müslümanlar, Hıristiyanlar, Türkler, Tacikler, Araplar, Gürcüler ve İranlıların karışık bir toplamıydı. "Fethedilen" yerlerdeki yerel hükümdarlar vergi gelirlerini Timur'a devrettikleri sürece yerlerinde bırakıldılar: Çoğu kez seferlere asker de gönderdiler, ama Timur'un çevresinde toplanan göçebe elitlerin arasına hiçbir zaman kabul edilmediler.

Timur'un "imparatorluk"unun onun ölümü üzerine hemen dağılması şaşırtıcı değildir. Yine çok tahrip edici olan bir iktidar mücadelesi birbirine benzemeyen bölgeleri tekrar birleştirmek üzere girişilen tüm çabalardan vazgeçilmiş olan 1420 yılı civarına kadar sürdü. Uluğ Bey* Maveraünnehir ile ana kentler olan Semerkand ve Buhara üzerinde hâkimiyet kurdu ve 800 yıldan beri oluşmakta olan İran-İslam sentezinin bir başka türünü yarattı. Bu gelirini Orta Asya ticaret ağlarından temin eden ve onları öncelikli kentlerde sayısız etkileyici bina, özellikle de camiler, inşa etmek için kullanan zengin bir krallıktı. Azerbaycan, Fars ve Kafkasya gibi daha kenarda kalan yerler yerel hükümdarların yönetimi altında bölünüp ayrıldı. Bir diğer büyük halef devlet, başkenti Herat olmak üzere Horasan ve çevresinde yer alıyordu. 1407'den sonra burayı 40 yıl boyunca katı bir İslami rejim uygulamış olan Şahruh yönetti.

[*Geç Dönem Orta Asya* ***18.4***]

15.7 Osmanlıların Yükselişi ve Yenilgisi

13. yüzyılda Moğolların yayıldığı sırada çok sayıda Türkmen halkı batıya doğru yönelmiş ve Batı Anadolu'da Bizanslılar ile Selçuklular arasında çekişme konusu olan toprakların bulunduğu bir alana yerleşmişti. Osmanlılar bu gruplardan biriydi ve taşıdıkları önem 14. yüzyılın ortasına kadar ya çok azdı ya da hiç olmamıştı. Ancak, 100 yıldan biraz daha uzun bir süre içinde Konstantinopolis'i zaptetmiş ve Roma İmparatorluğu'nun son, çok uzak, vârisi olan devlete son vermişlerdi. Bununla birlikte, Balkanlar'ın büyük bir bölümünü hâkimiyetleri altına almışlar ve İslamı Avrupa'da o sırada olduğundan çok daha içerilere doğru taşımışlardı.

* Timur'un torunu, Şahruh'un oğlu (ed.n.)

16. yüzyılın başlarına gelindiğinde Güneybatı Asya ve Mısır da dahil olmak üzere hâkimiyetlerini tüm Akdeniz'e yaymaya başlamışlardı.

Osmanlılar Anadolu'ya geldikleri sırada Bizanslılar, Venedik'in yönlendirmesiyle Konstantinopolis'in Haçlılar* tarafından zaptedilip yağmalandığı ve imparatorluğun aralarında paylaşıldığı 1204 yılında yaşamış oldukları en büyük talihsizliğin ardından kendilerini toparlamışlardı. Bizans'ın vârisi olan küçük devletler içinde en başarılısı, Nikaia [İznik] çevresinde konumlanmış olandı. Zaman içinde Yunanistan'da bulunan Epeiros [Epir] devleti gibi rakipleriyle mücadele ederek hâkimiyetini yaygınlaştırmıştı ve en sonunda eski başkent [Konstantinopolis] imparator VIII. Mikhail Palaiologos tarafından Venedik'in başrakibi Cenova ile ittifak kurularak 1261'de geri alınmıştı. Ama yine de, kendini toparlayan Bizans devleti 12. yüzyılın sonlarındaki zayıf devletle kıyaslansa bile çok sınırlı bir alana hâkimdi. Yunanistan'ın büyük bölümü hâlâ Batı Avrupalı hükümdarların elindeydi, Yunan adalarının neredeyse tamamı Venedik tarafından kontrol ediliyordu, Kıbrıs'ta bir Fransız hanedanı hüküm sürüyordu ve Kuzey Balkanlar'da Sırbistan ve Bulgaristan bağımsızdı. Bu esnada Bizanslılardan *gaza,* yani "kutsal savaş" yoluyla ele geçirilmiş topraklarda, 1260-1320 arasında Anadolu'da Osmanlıların yapmış olduğu gibi, küçük "devletler" kurmak pek çok yerel *gazi* önder için nispeten kolaydı. Anadolu, Osmanlılarda başından beri, bunu yoğun tahrip savaşlarıyla ilişkili görmeseler de, İslamı yayma görevinin önemli bir yeri olmuştu. Osmanlı devleti bir sınır toplumu olarak kozmopolitti ve ilk başından beri çok sayıda Hıristiyanı bünyesinde barındırıyordu. İslam ölçülerine göre bile çok hoşgörülüydü ve yayılmanın amacı açıkça "kâfirler"e boyun eğdirip onları hâkimiyet altına almak ve büyük İslam dünyası içine katmaktı. Osmanlılar var olan Selçuklu uygulamalarının önemli bir bölümünü kurumsal olarak bünyelerine dahil etmişlerdi ve kentler büyük ölçüde kendi kendilerini idare edecek durumdaydılar.

1320'ye gelindiğinde Osmanlılar Bursa'ya kadar gelmişlerdi. İzleyen iki on yıl sonunda, 1339 dolaylarında neredeyse Anadolu'daki bütün toprakların Osmanlıların eline geçmesine yol açan ardı arkası kesilmeyen bir iç savaş Bizanslıların başına bela olmuştu. Bizanslılar imparator John Kantakuzenos'a ait mülklerin önemli bir kısmının bulunduğu Trakya'yı savunmaya karar verdiler. Bu tarihe gelindiğinde imparatorlar egemen küçük bir aristokrasinin parçası olmaktan daha fazlası değillerdi. Bu, Osmanlıların, liderleri Orhan'ın hâkimiyeti altında 1345'te Çanakkale Boğazı'nın doğusunda yer alan küçük Karesi prensliğini ele geçirerek kesin bir adım atmalarına imkân sağlamıştı. Ertesi yıl Orhan, Bizans tahtı üzerinde hak iddia eden V. John Kantakuzenos ile ittifak kurdu ve kızı Theodora ile evlendi. 1352'de Orhan'ın oğlu Süleyman, artık imparator olan Kantakuzenos'a Sırplara ve Bulgarlara karşı yaptığı savaşlarda yardım ediyordu. Yapılan sefer sırasında Gelibolu'daki Cimbi Kalesi'ni aldı, iade etmeyi kabul etmedi, ardından önemli başka yerleri eline geçirdi ve Çanakkale Boğazı'nın batı yakasına çok sayıda asker ve ar-

* IV. Haçlı Seferi (ed.n.)

dından Karesi'den yerleşimciler getirdi. Osmanlılar bu üsten hareketle Balkanlar'a doğru yayılmayı başarabildiler.

Asıl Osmanlı yayılma dönemi I. Murad [Hûdavendigâr] zamanında 1360'tan sonra gerçekleşti. Osmanlılar, zayıf ve bölünmüş durumda olan Hıristiyan devletlerinden fazla bir toplu karşılık görmediler. Belirleyici olay, 1369'da Trakya'da, Balkanlar'a uzanan nispeten kolay yolları açan Edirne'nin [Adrianopolis] zaptedilmesi oldu. Üç yıl sonra Dobruca ve Bulgaristan fethedildi, 1385'e gelindiğinde batıda Arnavutluk sahiline ulaşılmıştı ve iki yıl sonra Thessalonike [Selanik] alındı. Burada yer alan geçitlerden kuzeye ulaşmak mümkündü. Kilit zafer, Sırp ordularının tam anlamıyla yenilgiye uğratıldığı ve Balkanlar'ın neredeyse tamamının ele geçirildiği 1389'daki Kosova Savaşı'ydı. 1396'da zayıf Haçlı kuvvetleri Niğbolu Savaşı'nda yenildikten sonra Sırbistan krallığı en sonunda vasal statüsüne indirilmiş oldu. Bizanslılar bir tek Konstantinopolis'i savunabilen küçük, güdük bir devlet olarak kalsalar da Osmanlılara tabi olmuşlardı. Osmanlıların etkili askeri gücü, alışılmış bir İslami model çerçevesinde, ilk kez Edirne'nin ele geçirilmesinden sonra savaş esirlerinden oluşturulan köle ordusuna dayanıyordu. Bu askerler *yeniçeri* ya da Avrupalılar tarafından "janissaries" olarak biliniyordu. Osmanlı ordusundaki farklılık, köle askerlerin (diğer tüm örneklerde olduğu gibi) dışarıdan toplanması yerine imparatorluk içinde yer alan gayrimüslim halktan oluşturulmuş olmasıydı. Bu siyaset eyaletlere sırayla uygulandığı için *devşirme,* yani "rotasyon" olarak biliniyordu. Askerlerin büyük bir bölümü sınır bölgelerinden geliyordu ve yerel komutanların değil yalnızca sultanın bu yöntemle asker toplamasına izin vardı. Osmanlıların bu yöntemle zorunlu asker toplamaları, daha önceki Hıristiyan hükümdarların köylü halktan zorla asker toplamalarından ya da feodal düzenden muhtemelen daha kötü değildi. Aslında Osmanlı idaresinin eğilimi devletin gücünü artırmaktı ve eski feodal parçalanmışlığın ve yerel toprak beylerinin köylüler üzerinde kurmuş olduğu iktidarın ileri seviyede olduğu bir dünyaya önemli ölçüde bir düzen getirmişti. Azalan istismarla ve vergilerin ve zorla el koymanın hayatı sürdürebilecek seviyelerde uygulanması ve bu şekilde var olmak, muhtemelen köylülerin yararına olmuştu. Osmanlı ve diğer Müslüman yerleşmeciler yavaş yavaş Anadolu'dan Balkanlar'a geçerek kendi tarımsal yerleşmelerini kurdular. Osmanlı devleti çok hoşgörülüydü; mümin olmayanların sadece bir kafa vergisi ödemeleri yeterliydi. 17. yüzyıla gelindiğinde birçok devlet görevi özellikle Hıristiyanlara ayrılmıştı. (Bu, mevcut uygulamaların resmileştirilmesiydi.) Yerel elitler genellikle sisteme dahil edilmişlerdi ve birçoğu, elit yeniçerilerle birlikte savaşmaları için kendi askerlerini getirerek Osmanlı ordusunun bir parçası olmuşlardı.

Osmanlılar Anadolu'da doğuya doğru da yayılarak Eretna beyliği* (başkenti Sivas'tı) ve eski Selçuklu başkenti Konya'nın dahil olduğu Karaman Beyliği ile temasa geçtiler. Karamanlılar 1387'de büyük ölçüde Sırplardan ve Hıristiyan askerlerden meydana gelen bir Osmanlı ordusuna yenildiler. Bu küçük beyliklerin

* İlhanlılardan sonra, Orta Anadolu'da 1341-81 arasında egemen olan devlet (ed.n.)

çoğu 1390'ların sonuna gelindiğinde fethedilmişti ve Osmanlılar Tuna'dan Fırat'a kadar uzanan bir imparatorluğa hükmediyorlardı. Bu noktada Osmanlılar Timur ve göçebe askerlerden oluşan ordusuyla karşı karşıya geldiler. 1402'de Ankara Savaşı'nda kesin bir yenilgiye uğradılar ve hükümdarları Sultan Bayezid [Yıldırım] tutsak düştü. Anadolu'daki yerel beyler Timur'un denetiminde tekrar eski topraklarına yerleştirildiler, Osmanlı topraklarının geri kalan bölümü Bayezid'in imparatorluk hâkimiyeti için mücadele eden oğulları arasında bölündü ve Balkanlar'da yerel prenslikler bağımsızlıklarını yeniden elde etmeye çalıştılar. Yenilginin en muhtemel sonucu, Osmanlı Devleti'nin dağılması olacak gibi görünüyordu.

GENEL GÖRÜNÜM 10

1400'de Dünya

Dünya Nüfusu: 350 milyon.

BÖLGESEL NÜFUSLAR:
Hindistan: 100 milyon, **Çin:** 80 milyon,
Asya'nın Geri Kalanı: 85 milyon, **Avrupa:** 60 milyon
(**Fransa** 11 milyon, **İtalya** 7 milyon, **Almanya** 6,5 milyon,
İngiltere 2,5 milyon), **Afrika:** 40 milyon.

BÜYÜK KENTLER:
Nanking (475.000), **Kahire** (450.000),
Vicayanagar (350.000), **Hangchou** (300.000), **Pekin** (300.000),
Kanton (300.000), **Paris** (275.000), **Kyoto** (200.000), **Milano** (125.000),
Venedik (100.000), **Semerkand** (100.000), **Şam** (100.000), **Bağdat** (100.000),
Londra (45.000), **Chan-Chan** (45.000)

OLAYLAR

- Çinlilerin Mingler'in yönetimi altındaki toparlanmasının önemli ölçüde tamamlanması; Moğolistan ve Kore'ye yayılmaları. Güneydoğu Asya, Hint Okyanusu, Körfez ve Doğu Afrika'ya seyahatlerin yapılmaya başlaması
- Japonya'da Ashikaga şogunluğu
- Malaka'nın kurulması; Güneydoğu Asya ticaret yollarının merkezinde yer alan Majapahit'in yerini alması
- Zirvesine ulaşmış olan Timur "İmparatorluğu". İran'da Safevi hareketinin ortaya çıkması
- Kuzey Hindistan'da Delhi sultanlıklarının zayıflaması
- Güney Hindistan'da Vicayanagar devleti
- Memlûkların Mısır'a ve Levant'a hükmetmesi
- Osmanlıların Balkanlar'ın büyük bir bölümünü ve Anadolu'yu hâkimiyeti altına alması. Konstantinopolis civarındaki güdük Bizans devleti

- İtalya'da refah içinde olan kent devletleri
- Papalıkta "Büyük Bölünme"
- İngiltere ile Fransa arasında yapılan "Yüz Yıl Savaşı"nda ara.
- İberya'da Endülüs ile sınırlı İslam hâkimiyeti
- Polonya-Litvanya Doğu Avrupa'da önemli bir devlet
- Moğolların Ruslar üzerinde hâlâ süren egemenliği
- Grönland'da yer alan Viking yerleşmeleriyle temasın kesilmesi
- Tenochtitlan'da bulunan "Aztekler" de dahil olmak üzere Meksika vadisinde küçük şehir devletlerinin varlığı
- Kuzey ve Orta Peru'da Çimu imparatorluğu
- Andlar'da ilk İnka fetihlerinin yapılması
- Batı Afrika'da Timbuktu merkezli Mali imparatorluğunun egemenliği
- Batı Afrika'nın ormanlık bölgesinde Benin devletinin varlığı
- Çin'de ve Kore'de kâğıt paranın yeniden tedavüle girmesi
- Çin'de tahtadan yapılmış hareketli harf takımının kullanılması
- Kore'de madenden yapılmış hareketli harf takımının geliştirilmesi
- Avrupa'da dökme demirin ilk defa üretilmesi
- Fransa, Almanya ve İtalya'da ilk kâğıt üretiminin yapılması

15.8 Osmanlı Yenilenmesi ve Yayılması

Ankara Savaşı'ından sonraki yirmi yıl içinde Osmanlı dünyası iç çatışmalarla, Balkanlar ve Anadolu'daki farklı grupların taraf değiştirdiği ittifaklarla bölünmüş durumdaydı. Anadolu'nun büyük bir bölümü hâlâ Timur'un oğlu Şahruh'a bağlıydı ve Bizanslılar da kilit kent Thessalonike'yi [Selanik] yeniden ele geçirmek için yeterli gücü toplayabilmişlerdi. Murad'ın* Osmanlılar arasında tek başına bir hâkimiyet sahibi olabilmesi ve devleti yeniden kurmaya başlaması 1423'ten önce söz konusu olmadı; bu neredeyse otuz yıl alacak bir süreçti. O da Osmanlılar için daima büyük bir tehlike oluşturan iki cephede birden savaşmanın yaratacağı sorunlardan kaçınmak için önce Anadolu'da barış yaptı. 1430'a gelindiğinde Thessalonike Bizanslılardan geri alınmıştı ve Balkanlar'ın hâkimiyeti için Macaristan Krallığı'yla büyük bir mücadele başlamıştı. 1439'da Osmanlılar Sırbistan'ı yeniden elde geçirmiş olsalar da doğuda, Anadolu'daki denetimi elde tutmak üzere büyük bir askeri çaba gösterilmesi gerektiği için neredeyse hemen ardından tekrar kaybettiler. Balkanlar'da etkili bir hâkimiyetin kurulması, 1444'te Macarlara karşı Varna Savaşı'nda zafer kazandıktan sonra gerçekleşti. Bu tarihe gelindiğinde, Osmanlılar pozisyonlarını neredeyse 1402'de sahip oldukları noktaya yeniden getirmişlerdi ve en dikkat çekici kazanımlarını elde etmek üzerelerdi.

1430'lara gelindiğinde Bizanslılar askeri güçlerini önemli ölçüde kaybetmişlerdi ve sadece Konstantinopolis kentini hâkimiyetleri altında tutuyorlardı; bunu, büyük ölçüde Osmanlılar hâlâ diğer yerlerle çok meşgul oldukları için yapabiliyorlardı. Son ümitleri, İslam karşıtı bir Haçlı seferiyle Batı Avrupa'nın desteğini elde etmekti ve bu da son 400 yılda birbirlerinden ayrı olan kiliselerin tekrar birleşmelerine bağlıydı. Uzun pazarlıkların ardından Latinlerin koşulları büyük ölçüde kabul edilerek, sonunda 1439'da Ferrara ve Floransa konsillerinde bu sonuca varıldı. Ancak bu gelişme askeri bir destek sağlamamıştı. Batı Avrupa çok güçsüzdü ve kendi sorunlarıyla çok meşguldü. Doğu Roma İmparatorluğu'nun sonu, Sultan II. Mehmed'in 1451'de tahta çıkmasının ardından geldi. Mehmed, Konstantinopolis'i savunanlardan bire on daha kalabalık bir ordu toparlayabildi. Hücum edenler, 1000 yıldır zaptedilemeyen surlarda gedikler açabilecek etkili toplara da sahipti. 1453'te Konstantinopolis ele geçirildi. İki küçük birimi varlığını sürdürmüş olsa da Bizans İmparatorluğu nihayet son bulmuştu. Yunan eyaleti Mora, Sparta yakınında bulunan başkenti Mistra ile birlikte zaten Osmanlılara bağlı bir devletti ve sonunda 1460'ta zaptedildi, ardından fethedildi. Bir yıl sonra son ileri karakol olan Trabzon, Osmanlıların eline geçti. Uzun süren Bizans gerilemesinin ardından, Konstantinopolis yeniden inşa edildi ve dışarıdan yeni nüfus getirilerek büyük bir imparatorluğun başkentine dönüştürüldü. Topkapı Sarayı† ve

---

* Fatih'in babası II. Murad (ç.n.)

† Önce Beyazıt'taki Eski Saray yapılır, birkaç yıl sonra Bizans Akropolis'inin yerinde (Yeni Saray) Topkapı Sarayı (ed.n.)

selatin camisi* ile birlikte devasa bir Büyük Çarşı [Kapalıçarşı] inşa edildi. Nüfus 150 yıl içinde yaklaşık 700.000'e çıkmış ve onu dünyanın ikinci en büyük kenti yapmıştı. Yunanca konuşma dilinde kent anlamına gelen kelime Türkçe'de İstanbul olarak benimsendi, ancak kent 1920'ye kadar resmi kullanımda, belgelerde ve sikkelerde Konstantiniyye adıyla anılmaya devam etti. Osmanlılar Bizans yönetiminden kalan pek çok şeyi ödünç almışlardı ve Güneydoğu Avrupa'da fethettikleri topraklarına her zaman *Rumeli,* yani "Roma ülkesi" dediler. Çağdaşları olan Müslüman hükümdarlar da sultana *Kayser-i Rum,* yani "Roma'nın Caesar"ı diye hitap ediyorlardı.

Osmanlı yayılması Konstantinopolis'in ele geçirilmesinden sonra devam etti. 1454'te (yokluğu büyük bir erken dönem zaafı olan) Osmanlı donanması Karadeniz'de harekete geçti ve burada bulunan Ceneviz kolonileri, Osmanlıların hükümdarlığını tanıdılar. 1456'da Belgrad kuşatması başarısız olduktan sonra Tuna kuzeydeki sınır haline geldi. Balkanlar'da geriye kalan bağımsız küçük birimler temizlendi: Sırbistan (1459), Mora (1460), Bosna (1463) ve Kuzey Arnavutluk (1464-1479). Anadolu'da Karaman Beyliği nihayet 1468'de yeniden fethedildi. Bu noktadan sonra Osmanlılar Batı Avrupa devletleri için Akdeniz'de önemli bir tehdit oluşturmaya başlamıştı. İşkodra 1479'da Venediklilerden alındı ve Doğu Adriyatik'in büyük bölümü üzerinde hâkimiyet kuruldu. Osmanlı kuvvetleri 1480'de İtalya yarımadasına çıkıp Otranto'yu aldılar. İslami bir saldırıyla karşı karşıya kalan papa, Fransa'ya kaçmaya hazırlandı. Ancak Osmanlıların yayılma dönemi 1481'de geçici olarak son bulmuştu. II. Mehmed öldü, Otranto kaybedildi ve yeniçeri ayaklanmasının bastırılması zaman aldı. 15. yüzyılın son 20 yılı, önceki 50 yılda görülen dikkat çekici toparlanma ve ilerlemenin ardından bir güçlendirme dönemi oldu.
[*Geç Dönem Osmanlı Tarihi* ***17.15.1*** ve ***18.2***]

15.9 Avrupa: Batı'da Parçalanma

Avrupa'da 14. yüzyılın başlarında yaşanan tarımsal sorunlar, Kara Ölüm'ün yıkıcı etkisiyle birleştiğinde büyük bir kriz ortaya çıkmıştı. Genel olarak nüfus üçte bir oranında azalmıştı, tarım gerilemiş ve vergi temelinin altının oyulması ilkel devletleri çok daha zayıf ve karşılaştıkları sorunlarla daha az başa çıkabilir hale getirmişti. Avrupa Avrasya'nın hâlâ en geri kalmış bölgesiydi (Batı'dan çok Doğu bu durumdaydı) ve 14. yüzyılın ortasında yaşanan felaketin ardından toparlanmak burada, bölge Moğol istilaları ve Timur'un yaptığı seferlerin yıkıcı etkilerine maruz kalmasa da diğer yerlerden daha uzun sürmüştü. Elitler için, özellikle batıda, Latin kilisesinin etrafında tekdüze bir kültür yaratılmış olmakla birlikte, Avrupa siyasi bakımdan aşırı ölçüde parçalanmaya devam etti. Siyasi otoritenin parçalara ayrılmış olduğu yerlerde bağımsız, küçük toplumların ortaya çıkması mümkün

* Padişah ailesince yaptırılmış büyük camilere verilen ad. Burada bahsi geçen II. Mehmed'in kendi adına yaptırdığı Fatih Sultan Mehmet Camii'dir (ed.n.)

oldu. Bunlar, çoğunlukla Avrasya'nın geri kalan kısmında olduğu gibi, hükümdarların, varlıklarını sürdürmeleri için bu kaynaktan gelen gelire bağımlı olduğu ticaret kentleriydiler. Bu kentler daha büyük siyasi birimlerden daha az bölünmüş değillerdi; sınıf çatışmaları çoğunlukla had safhadaydı ve önde gelen aileler arasındaki mücadeleler buralara özgüydü. Genel olarak 1350-1450 arasındaki dönem, (papalık dahil) Avrupa'daki tüm hükümdarlıklar için hatırı sayılır ölçüde bir zayıflama dönemi olmuştu ve bir tek 15. yüzyılın son yarısı, toparlanmanın önemli işaretlerinin görüldüğü zamandı.

15.9.1 "İmparatorluk"

[*"İmparatorluğun" Erken Dönem Tarihi* ***13.13.1***]

Tüm Avrupa içinde en fazla parçaya ayrılmış olan yer imparatorluk çevresiydi; bunlar oldukça kaba bir ölçekle Almanya ve Avusturya ile çevresindeki bâzı alanlardı. En gelişmiş bölge olan batıda, bir yığın küçük devlet yer alıyordu, halbuki doğuda daha büyük birimler halinde Bavyera ve Avusturya dükalıkları, Brandenburg markiliği ve (Töton Şövalyeleri tarikatı ve üstad-ı azamları tarafından kontrol edilen) Prusya bulunuyordu. 13. yüzyılın sonlarında Hohenstaufen sülalesinin yok olmasının ardından, imparator unvanı korundu, fakat bu unvan eskisinden daha az şey ifade ediyordu. İmparatorluğun tutarlı ve etkili bir siyasi birim olması söz konusu değildi. Gerçek iktidar başka yerde konumlanıyordu ve unvan hükümdarlık için genel bir hak iddiasından fazlasını sağlamıyordu. İmparatora papa tarafından taç giydirilmesi gerektiği kabul edilmişti ve bu kabul, imparatorluğun hâkimiyet düzeyi orada Almanya'dan bile alt düzeyde olsa da İtalya'ya müdahale edecek bir hak sağlayabilirdi. İmparator, dört Ren ülkesinin güçleri –Mainz, Köln ve Trier başpiskoposlarıyla birlikte Palatine kontu– ve doğudaki üçlü –Saksonya Elektörü, Brandenburg markisi ve Bohemya kralı– tarafından seçiliyordu.*

14. yüzyılın büyük bir bölümünde elektörlerin seçenekleri çok fazlaydı. Ana çatışma aristokrat üç hane arasında yaşanıyordu: Lüksemburglar, Habsburglar ve Wittelsbachlar. İlki haneye adını veren dükalık kökenliydi, fakat aynı zamanda 14. yüzyılın büyük bir kısmında Bohemya kralları da olmuşlardı. Habsburglar, Swiss konfederasyonunu (Uri, Schwyz ve Unterwalden) oluşturan küçük köylü kantonları tarafından 1315'te Morganten Savaşı'nda mağlup edildikleri İsviçre'den gelmişlerdi. Bu yenilgi konfederasyonun varlığını sürdürmesini sağlamıştı ve yüzyılın ortasında Luzern, Zürih ve Bern kentleri onlara katılmıştı. Habsburglar dikkatlerini giderek Avusturya'daki topraklarında yoğunlaştırmışlardı. Wittelsbachlar, Bavyera dükleri ve Palatine kontlarıydılar, fakat aile içindeki iç bölünmeler nedeniyle nispeten zayıflamışlardı. 14. yüzyıl tarihi karışıktır, uzun vadede önemli değildir ve öncelikli olarak imparatorluk unvanını kullanarak aile

* İmparator yedi elektör prens tarafından seçiliyordu (ed.n.)

gücünü artırma çabalarıyla doludur. Sadece iki önemli imparator var olmuştu. Birincisi, rakipleri Habsburgları 1322'deki Mühldorf Savaşı'nda yenen bir Wittelsbach olan Bavyeralı Ludwig'di (1314-1347). Ludwig papanın, özellikle İtalya'dakinin, en önemli düşmanıydı ve imparatorluk yaptığı dönem boyunca, Brandenburg ve Tirol'ü aile topraklarına katmayı başarmıştı. Onun ardından gelen IV. Karl, papayla 1340'ların başlarında Ludwig'e karşı ittifak oluşturmuş ve imparatorluğun İtalya'ya ilgisinden vazgeçmiş bir Lüksemburg'du. Zamanının büyük bölümünü, ailenin doğuda elde ettiklerini sağlama almak için harcadı. Hükümdarlığı sırasındaki en önemli olay, imparatorluğun elektörlük sisteminin çalışmasını durduran ve düzene sokan ve oğlu Wenzel'in onun yerine geçmesine imkân yaratan 1356'daki Altın Ferman'dır.

Üç büyük aristokrat aile, mirasının sürekli bölünmesi nedeniyle 14. yüzyılın sonlarına gelindiğinde giderek zayıflamıştı. Bu durum Wittelsbachların gücüne yüzyıllarca sürecek şekilde neredeyse son verdi. 1378'de IV. Karl'ın ölümü üzerine Lüksemburg toprakları üçe bölündü. Aynı şey 1395'te Habsburg toprakları için de gerçekleşti. İmparatorluğun siyasi otoritesi zayıflıyordu. Süeb kentlerinin ittifakı kendi otorite alanlarını yarattı, Çek topraklarında hâkimiyet reformcu ve "heretik" Husçu* orduların eline geçmişti ve Swiss konfederasyonunda bir köylü ayaklanması oldu. İmparatorluğun neredeyse hiç gücü yoktu. 1410'da imparator olan Sigismund, Macaristan kralı olarak dikkatini diğer rolü üzerinde yoğunlaştırmayı çok daha kârlı buldu. Uzun vadeli en önemli gelişme, onun 1437'deki ölümü üzerine gerçekleşti. Avusturya Dükü Albrecht (imparator II. Albrecht) seçildi. Albrecht bir Habsburg'du ve başlangıçta aile toprakları üzerinde bile çok az hâkimiyete sahip olsa da, imparatorluk unvanı ailede kalacaktı. Sonraki yüzyılda Habsburglar Avrupa'da en önde gelen hanedan devleti olacaklardı.

15.9.2 İngiltere ve Fransa

[*Erken Dönem Tarihi* ***13.13.2***]

Batıda İngiliz ve Fransız hükümdarlıkları arasında karşılıklı olarak yaratılan etki, 1450'lere kadar çözülemeyen aşırı bir istikrarsızlık ve çatışma dönemi ("Yüz Yıl Savaşları") yaratmıştı. Olayı başlatan sorun, Capet kralları hanedanının ortadan kalkması ve VI. Philippe'in Fransa'nın ilk Valois kralı olarak 1328'de tahta çıkmasından kaynaklanıyordu. İngiltere hükümdarları, Fransa hükümdarlığında hiçbir zaman kabul görmemiş olan kadın soyundan gelen aile kökeninden hükümdar tayini konusundan yola çıkarak Fransa tahtı üzerinde hak iddiasında bulunmuşlardı. Ancak, bu durum (Angevin imparatorluğunun kalıntısı olarak 1259'dan beri Fransa hükümdarından alınmış bir tımar olarak elde tutulan) Gaskonya konusundaki anlaşmazlıkla birlikte, İngilizlerin müdahalede bulunması ve yağma seferleri için bahane oluşturdu. Var olduğu kadarıyla "Fransa", birbirine bağlı bir birim

* Konstanz Konsili kararıyla yakılarak cezalandırılan Bohemyalı din reformcusu Jan Hus'un püriten din anlayışının takipçileri (ed.n.)

olmaktan çok uzaktı ve sadece Capetlerin toplamış olduğu, uzun zamandan beri elde tutulan kraliyet toprakları sağlam bir temel oluşturuyordu. Güneyde kurulmuş olan hâkimiyet, Gaskonya'nın dışında bile, hâlâ sınırlıydı. Kuzeyde Flandre kontları aslında bağımsızdı ve Bruges gibi gitgide zenginleşmeye başlayan ticaret kentlerini denetimleri altında tutuyorlardı. Fransa'nın ana müttefiki İngiltere'nin eski düşmanı İskoçya'ydı, ancak kraliyetin gelişme seviyesinin düşük olması nedeniyle gücü zayıftı. İngiltere Fransa'dan çok daha az zenginse de kaynaklarını sınırlı seferler için oldukça etkili bir biçimde harekete geçirebilen daha güçlü ve daha merkezi bir hükümdarlığa sahipti. Fransa'nın zayıflığından yararlanabilecek durumdaydı.

İngilizler Flandre ile ittifak kurmaya çalıştılar, ancak 1340'ların başları dışında pek başarılı olamadılar. Gerçi 1346'da Crécy Savaşı'ndaki başarıdan sonra, Calais'yi alıp 200 yıl ellerinde tutabilmişlerdi. Fransız talihinin ilk dönüm noktası, Fransız kralın esir düşüp yönetimin dağıldığı ve Fransa'nın büyük bir bölümünde köylü çetelerinin başı boş bir şekilde dolaşıp İngiliz askerlerinin yaptığı gibi kırsal kesimi ve kasabaları yağmaladıkları 1356'daki Poitiers Savaşı'ndan sonra gerçekleşti. İngilizler Fransızları kesin bir yenilgiye uğratacak güce sahip değillerdi. V. Charles'ın tahta çıkışının ardından, 1364'ten itibaren Fransızlar önemli ölçüde toparlandı. Hâkimiyet yeniden sağlandı ve Charles 6000 kişilik kalıcı, güçlü bir ordu (bu Çin'deki çağdaşı Ming ordusunun yüzde biri kadardı) oluşturmaya yetecek kadar vergi geliri sağlayabildi. 1380'de Charles öldükten sonra, İngiltere kralı V. Henry Fransa tahtı üzerindeki iddiayı yeniden gündeme getirene kadar, 25 yıl boyunca pek çarpışma yaşanmadı. Fransız kraliyet ailesi, VI. Charles'ın giderek artan deliliği nedeniyle bölünmeye başladı ve İngilizlerin 1415'te Agincourt Savaşı'nda kazandıkları zafer, Fransızların talihinin ikinci kez dönmesine yol açtı. İngilizlerin Kuzey Fransa'daki yağma seferleri, Normandiya üzerinde 1419'da yeniden hâkimiyet kurulmasına ve Burgonya düküyle zımnen yapılan ittifaka dayanarak Paris'in zaptedilmesine yol açtı. V. Henry'nin 1422'deki erken ölümü (aynı yıl içinde VI. Charles da ölmüştü) ve bebek yaştaki oğlu VI. Henry'nin tahta geçmesi, İngilizlerin giderek zayıflamasına sebep oldu. Fransızların yeniden toparlanması 1429'da, karizmatik bir dini fanatik olan Jeanne d'Arc'la başladı, ancak İngilizlerin eski mülkleri Normandiya ve Gaskonya sınırları içinde tutuldukları 1444'e kadar gerçekleşmedi. İngilizler nihayet 1453'te kovuldular ve VII. Charles zamanında Fransız hükümdarlığı ilk kez, günümüz Fransa'sının büyüklüğüne yakın bir bölge üzerinde hâkimiyet kurmuş oldu. Aynı sırada İngiltere, 1485'te yeni Tudor hanedanının ilk kralı VII. Henry tahta çıkıncaya kadar, bir iç savaşla "Güller Savaşı"yla boğuşuyordu.

15.9.3 İtalya ve Papalık

İtalya yarımadası da önemli ölçüde parçalanmıştı. En büyük siyasi birim, çok kırılgan olmakla birlikte, 13. yüzyılın ortasından sonra Anjou ailesinin hâkim ol-

duğu Napoli Krallığı'ydı. Aynı sırada Provence'da da hüküm sürüyorlardı, fakat hâkimiyet unvanı üzerinde hak iddia ettikleri halde Sicilya'ya hâkim değillerdi; ada Aragon kraliyet ailesinin hükmü altındaydı. Daha kuzeyde papalığın toprakları yer alıyordu ve İtalya'nın geri kalan kısmı, kentler ve prensliklerden oluşan yamalı bir bohçaya benziyordu. Devletlerin hepsi, ticaretten elde ettikleri gelirlerle Avrupa ölçülerine göre nispeten zengin olsalar da, küçüklerdi. Nüfuslarının az olması, hükümdarların kaynaklarını kontrol edilmeleri zor ve eğer paraları ödenmezse ya da sürekli savaşlardan yeterince ganimet kazanamazlarsa kolayca işverenlerine karşı cephe alan paralı asker ordularına (*condottieri*) harcamaları anlamına geliyordu. 1320'lere gelindiğinde, kentlerin çoğu artık önde gelen tüccar ailelerin cumhuriyetçi yönetim biçimlerine sahip değildi, ya tek bir ailenin hâkimiyetine ya da sıkı denetimli bir oligarşiye geçmişlerdi. Milano'ya Visconti ailesi, Ferrara'ya Esteler ve Verona'ya Della Scalalar hâkimdi. Venedik biraz farklıydı; Büyük Meclis'in denetimi altında bulunan bir oligarşiydi, fakat 1297'den sonra hükümdar gruba yeni aileler dahil edilmedi. *Doge* (ya da dük) aslında seçilmiş bir hükümdardı. Siena'nın yönetimi, Cenova gibi geniş ölçüde cumhuriyetçi bir yapıda varlığını sürdürmüştü, ancak Cenova çok istikrarsızdı ve 14. yüzyılın sonlarında bağımsızlığını yükselen güç konumundaki Milano'ya kaptırmıştı. Floransa 1340'lardan itibaren, 100 yıl sonra Medici ailesinin yükselişine kadar, cumhuriyetçi bir komün olarak kaldı.

Papalık, 14. yüzyılın başlarından 15. yüzyılın ortasına kadar bölünmüş ve zayıf durumdaydı. Fransa hükümdarlığı, 1309'da papalığın hâkimiyetini ele geçirdi ve 1377'ye kadar sürmüş, "Avignon Esareti" olarak adlandırılan dönem boyunca elinde tuttu. Papalar Roma'dan uzakta olsalar da bu dönem, giderek daha özenli bir şekilde düzenlenen bir papalık sarayının doğuşunun, çoğalan bir zenginliğin ve bir din fasadının ardına özenle saklanarak siyasi manevraların içinde daha fazla yer alınmasının tanığı olmuştu. Fransız din adamları ve dünyevi otoriteleri seçim sürecini kendi amaçlarına göre yönlendirdikleri için bir Fransız papalar silsilesi ortaya çıkmıştı. 1378'de XI. Gregorius öldüğünde papa Roma'ya geri dönmüştü, ancak VI. Urbanus'un papa seçilmiş olması doğrudan doğruya, rakibi VII. Clemens'in 1379'da Avignon'da papa ilan edilmesiyle "Büyük Bölünme"ye yol açmıştı. İki papanın varlığı Batı Avrupa'yı büyük oranda Fransız yandaşı ve karşıtı gruplardan oluşan dünyevi saflar halinde ikiye böldü. Papalığın gücünü kaybetmesi ve Latin kilisesinin içindeki bölünme "konsillik hareketi"nin –(4. ve 5. yüzyıllarda doktrini kararlaştırmış olan) kilise konsillerinin kesin otorite olmaları gerektiği iddiasının– gelişmesine yol açtı. 1409'da Pisa'da toplanan konsilin en önemli sonucu, üçüncü bir papa seçmek oldu. Bu durum, sadece bölünmeye son vermekle kalmayıp aynı zamanda Bohemya'daki Husçu din reformcularının lideri John Hus'u mahkûm edip yaktıran Konstanz Konsili'nde (1414-1418) nihai olarak halledildi. V. Martinus (1417-1431) Roma'ya geri döndü, ancak daha önceki on yıllarda yaşanmış olan mücadeleler papalığın doğasını önemli ölçüde değiştirmişti. Papalık artık

önemli ölçüde İtalya'daki papalık topraklarının sağladığı dünyevi güce dayanıyordu ve sonraki 400 yılda yarımadadaki karmaşık güç mücadelelerinde önemli bir rol oynadı.

15.9.4 İberya

[*Erken Dönem Tarihi* ***13.12.2***]

Büyük önem taşıyan İslam bölgelerinin yeniden ele geçirilmesinin 13. yüzyılın ortasında sona ermesinin ardından, İberya Yarımadası iyice parçalanmış durumdaydı. Bunun ardından gelen 250 yılda, "reconquista"* düşük seviyede kalmıştı ve zaman zaman yapılan sınır çatışmalarından fazlası olmamıştı. Granada İslam krallığı, Müslümanların çoğu sınırın dışında yaşıyor olsa da, çok zengindi. Hıristiyan krallıklarda yaşayanlar (Yahudiler gibi) kanunen ayrı bir kategoride tutuluyorlardı ve giderek farklı bir muamele görmeye başlamışlardı. 13. yüzyılın ortasından sonra gelen dönemin önemli bir bölümünde, Hıristiyan devletlerin en güçlüsü Aragon'du. Aragon, güneye doğru yayılmasına Valencia çevresinde yer alan Kastilya toprakları engel olduğundan İberya'dan uzak durdu ve Akdeniz'deki imparatorluğuna ve ticaret ağına odaklandı. 1282'deki "Sicilya Vesperum"unun† ardından Sicilya'yı ele geçirmesinden sonra imparatorluğuna Sardinya ve Korsika'yı ve 1343'ten itibaren Balear Adaları'nı kattı. Dönemin karmaşık güç mücadeleleri sırasında papalık, Anjou hanedanı, zaman zaman Fransa hükümdarlığı ve sürekli olarak da ana ticari rakibi Cenova Aragon'a karşı oldu. Minik Navarra krallığı, Kastilya ve Aragon onu paylaşmak üzere sık sık plan yapmış olsalar da varlığını korumaya devam etti ve 14. yüzyılın sonlarından itibaren ittifak evlilikleri yüzünden Fransa krallığının bir parçası olarak sona ermesi çok olası görünüyordu. Portekiz krallığı, (diğer İberya krallıklarını da etkileyen bir sorun olan) kraliyet ailesi içinde süregiden bu bölünmeler nedeniyle çok zayıflamıştı ve papalığın resmen hâkimiyet kazanması sık sık ya Roma'dan ya da Avignon'dan müdahale edilmesine yol açıyordu. Krallıkların en büyüğü, Orta İspanya'daki Kastilya'ydı. Eski Aragon kraliyet ailesinin erkek soyunun 1410'da I. Martin'in ölümüyle son bulmasının ardından, yavaş yavaş Aragon'a yaklaşmıştı. Bu politika, 1469'da Aragon kralı Fernando ile (tahtın vârisi) Kastilyalı Isabel'in evlenmesiyle doruğuna ulaştı. 1479'dan itibaren iki krallığı ortaklaşa yönettiler, fakat tek bir İspanya krallığı yaratmak söz konusu değildi. Aragon ve Kastilya birbirlerinden ayrı olmaya devam ettiler ve kendilerine has kurumlarını koruduular.

---

* Yeniden Fetih (ç.n.)

† Sicilya Vesperum Ayaklanması: Sicilya'daki Fransızların katledilmesiyle, Napoli ve Sicilya Kralı I. Carlo'ya karşı başlayan ayaklanma. Adını, Palermo dışındaki bir kilisede, Paskalya ayini sırasında akşam duaları okunurken başlayan çatışmalardan alan bu ayaklanma, Fransa ile Aragonlular arasında krallığı ele geçirmek için mücadele başlatır. (ed.n.)

15.10 Avrupa: Doğudaki Krallıklar

Doğu Avrupa'nın tarihi, yaklaşık 1300'den itibaren bazı açılardan Batı Avrupa tarihinin tersine gelişmişti. Siyasi parçalanma yerine, Macaristan ve Polonya–Litvanya gibi büyük toprakları kontrol eden krallıklar ortaya çıkmıştı. Buna rağmen bu krallıklar nispeten zayıf krallıklar olmayı sürdürdüler. Daha doğuda, Kıpçak Ordası 1430'larda üç parçaya bölündükten sonra gücünü kaybettiği sırada Moskova, Ruslar arasındaki hâkim güç haline gelmişti.

15.10.1 Polanya-Litvanya

Polonya bir Piast dükü tarafından 1320'de yeniden birleştirildi. Devam eden 50 yıl boyunca kraliyet, (13. yüzyılın sonlarında Baltık çevresinde yer alan büyük topraklar üzerinde hâkimiyet kurmak üzere doğuya yayılmış olan) Töton Şövalyeler ve Bohemya'yla barış içinde oldu. Polonya, topraklarının iyice batısında, Kıpçak Ordası gücünü kaybettiği ve Rus prenslikleri zayıf ve siyasi olarak bölünmüş oldukları için doğuya doğru yayıldı; (Lwow kenti dahil) Galiçya'yı ve Volhynia'yı aldı. 1370'e gelindiğinde üç misli büyüktü. 1370'te III. Kazimierz'in ölümü, Piast hanedanının sonunu getirdi (aynı zamanda Macaristan Kralı I. Lajos olan) yeğeni Anjou'lu Louis, halefi oldu. Susturmak amacıyla büyük toprak bağışları yaparak muhalefeti satın almış ve Kosice Kanunu'na göre 1374'te soyluların, din adamlarının ve kentlerin ayrıcalıklarını artırdı. 1382'de öldüğü zaman vâris bırakmadı. Soylular sınıfının artmaya başlayan gücü, bir ara dönemden sonra, Louis'in kızı Jadwiga (Hedvig) kraliçe olarak taç giydiği ancak nişanlısı Wilhelm von Habsburg Polonya'dan kovulduğu zaman, gözler önüne serildi. Bu, Habsburg topraklarıyla bir bütün olma tehlikesi nedeniyle kabul edilebilir bir durum değildi. Bunun yerine Jadwiga, daha sonra Polonya Kralı Jogaila olarak seçilen Litvanya grandüküyle evlenmeye mecbur edildi. İki devlet, Avrupa'daki en büyük krallığı oluşturmak üzere birleşmiş oldu. (Litvanya hâlâ büyük ölçüde pagandı ve Jogaila'yla birleşmenin bedeli olarak, Latin Katolik kilisesinin dinini kabul etti.)

15. yüzyıl, Polonya-Litvanya devletinin sürekli olarak büyümesine tanık oldu. Polonyalılar, Litvanlar, Çekler, Rutenler ve Ulahlardan oluşan bir ordu, Töton Şövalyeleri'ni 1410'da (Tannenberg yakınlarındaki) Grünwald Savaşı'nda toplu bir yenilgiye uğrattı. Şövalyelerin yarısı (Büyük Üstad dahil olmak üzere) öldürüldü ve (yaklaşık 14.000 kişiden oluşan) diğer yarısı, esir alındı. Gdansk,* Elblag ve Torun'un Polonya'nın himayesini talep ettikleri 1454'e kadar, topraklarının çoğu tarikata bırakıldı. Ardından başlayan on dört yıllık bir savaştan,† sonunda Polonyalılar ve Litvanlar galip çıktı. 1466'da tarikatın toprakları paylaşıldı. Batı Prusya, Polonya'nın içerdiği özerk bir eyalet olurken, Doğu Prusya ve Livonya, Polonya'nın hâkimiyetini tanımakla birlikte Tötonların denetimi altında kaldı.

---

* Danzig (ç.n.)

† On Üç Yıl Savaşları (ed.n.)

Gdansk, Polonya'ya geri verildi ve çok kısa bir süre içinde Polonya ürünlerinin, özellikle hububatın, Hollanda'ya ihraç edildiği büyük bir limana dönüştü. Litvanya doğuda eski Rus topraklarının büyük bölümüne egemen oldu.
[*Geç Dönem Polonya-Litvanya* ***18.10.1***]

15.10.2 Macaristan

Macaristan, (1440'larda çok bir kısa süre için birleştiği) Polonya-Litvanya gibi çok büyük bir krallık olarak gelişme olanağına sahipti, ancak istikrarsız ve zayıf bir hanedan soyunun acısını komşusundan daha çok çekmişti ve bir yandan da sonunda onu ortadan kaldıracak olan Osmanlıların büyümekte olan gücüyle uğraşmak zorundaydı. Buna rağmen, Macaristan uygun iki durumda Doğu Avrupa'nın en önemli imparatorlukları olabilecek olanların neredeyse çok önemli bir parçasına dönüşmüştü. Macaristan Moğol istilalarından sonra çok yavaş toparlanmıştı ve aristokrasi giderek daha fazla güç elde ettiği zaman, 13. yüzyılın sonlarında merkezi devlet çökmüştü. Son Arpad Kralı III. Andras'ın 1301'de ölmesinin ardından, yedi yıl boyunca bir hükümdar tahta çıkmadı. Nihayet kilise ile soylu alt sınıfı (evlilik yoluyla Arpadlarla akraba olan Napoli kralının oğlu) Anjou'lu Charles'ı, 1308'de zorla I. Karoly olarak seçtirdiler. Yeni hükümdar, 1342'ye kadar uzun süren bir saltanat dönemi boyunca, hükümdarlık konumunu yeniden yapılandırabildi, aristokratların el koyduğu toprakların çoğunu geri aldı ve çıkarılan altın ve gümüş madenlerinin çoğalması üzerine toplanan vergilerle kraliyet gelirlerinde artış sağladı. Halefi I. Lajos (1342-1382), kaynaklarının çoğunu Napoli tahtını ele geçirmek amacıyla üç büyük girişime harcadı. Bununla birlikte, Macaristan hegemonyasını Hırvatistan, Slovenya ve Dalmaçya'da yeniden kurmayı başardı. 1370'te Polonya kralına dönüşse bile, iki krallığın birleşmesinde bir yarar görmedi.

Lajos'un ölümü üzerine, Macaristan'da büyük bir iktidar mücadelesi yaşandı. Napoli kralı tahtı ele geçirdi, ancak katledildi ve soylular 1387'de Kral Zsigmond olarak tahta geçen Lüksemburg'lu Sigismund'u desteklediler. Sigismund 1410'da imparatorluk unvanını elde etti ve 10 yıl sonra Bohemya kralı oldu. Bu gelişme büyük bir krallığın kurulabilmesi olanağını içeriyordu. Ancak zamanının çoğunu, Husçu hareketinin ve isyanının 1415 civarında zirvesine ulaşmış olduğu Bohemya'ya harcamıştı. 1437'de ölmesi üzerine, Polonya-Litvanya'nın Jogailan Kralı III. Wladyslaw, Macaristan Kralı Ulaszlo olarak seçilene kadar Macaristan'da üç yıl boyunca yine kaos yaşandı. Bu seçim yine Orta ve Doğu Avrupa boyunca büyük bir imparatorluğun temelini oluşturabilirdi. Ancak kraliyet Osmanlıların tekrar toparlanmış olan gücüyle karşılaştığı için bu durum sadece dört yıl devam etti. Ulaszlo, 1444'te Varna Savaşı'nda öldü. Onun yerini, Habsburglar adına naip olarak seçilen Transilvanyalı bir savaş lordu olan Janos Hunyadi aldı. Ancak, onun 1458'de ölmesi üzerine, oğlu Matyas kral olarak seçildi. Matyas, güçlü Osmanlılara saldırmak yerine batıya yöneldi ve 1470'te Bohemya'yı aldı. Nihayetinde

Bohemya paylaşıldı. Matyas Hunyadi Moravya ve Silezya'yı, peşinden 1485'de Doğu Avusturya'yı aldı ve Viyana'yı başkenti yaptı. 1490'da ölmesi üzerine, Viyana ve Doğu Avrupa üzerindeki hâkimiyet kaybedildi. Macar soyluları, 100 yıl önce Polonya'daki benzerleri gibi, Habsburg topraklarının parçası haline getirilmemek için ümitsizce çırpınıyorlardı. Bu nedenle krallığı, Bohemya'nın Jogaila hükümdarı Wladyslaw'a sundular, o da II. Ulaszlo adıyla tahta geçti.

15.10.3 Moskova'nın Yükselişi

[*Erken Dönem Tarihi* ***14.5.3***]

Polonya-Litvanya'nın doğusundaki Rus topraklarında, Hazar Denizi yakınında Volga boyunda yer alan Saray'da bulunan Kıpçak Ordası, 1430'lara kadar egemen güç olmuştu. Daha sonra Kazan, Kırım ve Astrahan olmak üzere üç hanlığa bölündü ve bu da, batıdaki küçük küçük devletlere biraz daha manevra alanı sağladı. (Kentin kendisinden daha fazlasına hâkim olamayan) Moskova hükümdarları, Moğollar tarafından Vladimir grandükü unvanıyla işbaşına getirilmişlerdi ve bu onlara diğer Rus devletleri karşısında hayali bir üstünlük sağlamıştı. Moskova ve hükümdarları olan Danilo hanedanı o kadar zayıftı ki pozisyonlarını korumak için Moğolların himayesine ve desteğine ihtiyaç duyuyorlardı. Hükümdarların, haraç ödemek, saygı sunmak ve bunun bir yan ürünü olarak Ruslar arasındaki itibarlarını artırmak için Saray'ı düzenli bir şekilde ziyaret etmeleri gerekiyordu. Her şeye rağmen bu, Moskova devletinin yavaş yavaş büyüdüğü uzun ve sık sık kesintiye uğrayan bir sürecin başlangıcı olmuştu. Rusların Yunan Ortodoks kilisesi sorumlusuna (metropolit) ait konutu, 1299'da Kiev'den Vladimir'e ve 1325'te Moskova'ya nakletmesi de Moskova'nın konumunu güçlendirdi. Kilise 1257'den beri Moğolların koruması altındaydı (vergiden muaftı), 1261'den sonra Saray'da bir piskopos bulunduruyor ve Moğol hanının sağlığı için dua ediyordu. Kilisenin asıl etkisi, geçmişi nedeniyle Bizans kültürünü Moskova'da yaygınlaştırmaktı.

Moğollar dünyevi konularda egemen unsur olmaya devam ettiler. (Bu, milliyetçi Rus tarihçilerin her zaman olduğundan daha önemsiz göstermekte kararlı oldukları bir olgudur.) Diğer prenslikler gibi Moskova da, Moğolların at sırtında savaşma yöntemini benimsedi, ancak daha önemlisi, Moğolların idari uygulamalarının kullanılmasıydı. Bu uygulamalar, prensler mülklerini Moğolların namına idare etmek zorunda oldukları için benimsenmişti. Sivil valinin *daruga* ve askeri valinin *baskak* şeklindeki Rusça unvanları kuşkusuz Moğolca *daruya* ve Türkçe *baskak*'tan türetilmiştir; *baskak* adı Moğollar tarafından imparatorluğun batı kısımlarında üstlenilmiştir. Aslında bunlar 14. yüzyıl başlarında Rus prensliklerini denetleyen Moğol görevlilerdi. Moğollar yerel prenslerin sadakatine ve haraç ödemeyi sürdüreceklerine güvenmeye başlayınca arkasından, atanmış Ruslar onların yerleri almıştı. Moskova'nın 19. yüzyıla kadar devam eden ve *Mestnichestvo* olarak

bilinen sosyal statü ve askeri rütbe sistemi, Moğolların sisteminden türetilmişti. Moğolların cezaları da Rusların kanunnamelerine dahil edilmişti.

Moskova 1430'ların başları ile 1440'ların ortası arasında bir iç savaşla bölünmüştü, ancak Moğolların hâkimiyeti kaybolmaya yüz tutunca belirgin bir toparlanma oldu. Bu durum Moskova'yı batıda yükselen devlet olan Polonya-Litvanya ile bir anlaşmaya varmak için daha serbest bıraktı. 1449'da Moskova grandükü II. Vasili, IV. Casimir ile ortak sınırlarını ve etki sahalarını belirleyen bir anlaşma yaptı. Bu anlaşma, Moskova'ya Novgorod ve Pskov ile kuzeydoğuda yer alan alanlarda egemen bir konum kazandırdı ve doğuda Smolensk'e kadar uzanan bütün Batı Rus topraklarının (günümüzde Ukrayna ve Beyaz Rusya) hâkimiyetini Polonya-Litvanya'ya bıraktı. Moskova hükümdarları Kırım hanlığına hâlâ haraç gönderiyorlardı, ama 1462'de tahta çıktığında III. İvan bunu Moğolların kesin onayını almadan yapan ilk kişi olmuştu. Aynı sırada kilise, Moskova hükümdarlarının pozisyonunu güçlendirmeye çalışıyordu ve Moğolların etkisi azalırken onların karşısında yer alıyordu. Kilise, özellikle 1453'te Konstantinopolis'in düşmesinden sonra, Bizanslılarla olan bağları vurgulamaya uğraştı, hatta Moskova'nın "üçüncü Roma" olduğuna dair saçma bir iddiayı ortaya atmaya başladı. Ama buna rağmen, prenslik çok geri planda kalmış bir alan olmaya devam etti. Tuz ihtiyacı dışında, köylüler büyük ölçüde kendi kendilerine yetiyorlardı ve toprakların büyük bölümünü kaplayan ormanlarda "kes ve yak" tarımı yaparak birbirlerinden çok uzak toplumlar halinde yaşıyorlardı. Halkın Kara Ölüm'den ve 14. yüzyılın geri kalan kısmında vebanın sürekli olarak tekrar ortaya çıkmasından sonra kendine gelmesi uzun bir zaman almıştı. 15. yüzyılın sonlarında prensliğin tamamında otuzdan az kasaba bulunuyordu ve bunların çoğunda ancak birkaç bin kişi yaşıyordu.

[*Geç Dönem Moskova* ***18.10.2***]
[*Avrupa'da Geç Dönem Hanedan Çatışmaları* ***18.9***]

15.11 Atlantiğe Açılmak

Dünya tarihi bakış açısından, 15. yüzyılda Avrupa'daki en önemli gelişmelerden biri Avrupa'nın Atlantik'e açılmış olmasıydı. Bu, Portekiz'de "reconquista"nın 1249'da çoktan tamamlanmış olmasından çok sonra, ancak I. João'nun hâkimiyeti altında yeni hükümdarlığın kurulmasının ardından, öncelikle Portekizliler tarafından başlatılmıştı. Babasının ardından 1419'da tahta çıkan Henrique de, askeri Aviz tarikatının üstadı ve bu yayılmanın başlıca destekçilerinden biri olmuştu. 1460'taki ölümüne kadar süren uzun saltanatı boyunca, Kuzey Afrika'ya sadece üç kez gitmiş olsa da, 19. yüzyılda bir İngiliz tarihçisi tarafından ona ilk defa "Denizci Henrique" denmiştir. Portekizlilerin yolculukları, Akdeniz'in doğusundaki İslam hâkimiyetinin ve Hint Okyanusu'na giden yolların çevresinden dolaşmak amacıyla yapılmış uzun vadeli bazı planların bir parçası olmamıştı; henüz çok sınırlı da olsa, belli belirsiz bir "keşif ruhu"nun ya da mistik Avrupa yayılmacılık dina-

miğinin bir sonucuydu. Kolayca elde edilen kârlar görülebilir hale gelir gelmez adım adım ilerleyerek, uzun bir zaman periyodunda gerçekleşti. Mali kaygılar her zaman öncelikli olmuştu ve ilk aşamalarda genellikle küçük bir grup tarafından finanse edilmişlerdi, ancak kâr potansiyeli bir kere gözler önüne serildikten sonra hükümdar tarafından desteklenir hale geldiler.

Yayılma, Henrique'in kral olmasından hemen önce, 1415'te Kuzey Afrika sahilindeki Ceuta'nın (Septe) ele geçirilmesiyle başladı. Ancak Portekiz, Fas'ın Müslüman hükümdarlarına karşı başarılı olamazdı; nüfusu Fas'ınkinin yaklaşık altıda biriydi ve daha az zengindi. Portekizlilerin yapmaya çalıştığı şey, Batı Afrika'nın altınlarına doğrudan ulaşmak için Faslıların ve onların çok kârlı Sahra ötesi ticaret yollarının üzerinde kurdukları denetimin etrafından dolaşmak oldu. Portekizliler (İslam dünyasında yüzyıllardır kullanılan Latin yelkenli) üç direkli karavelayı geliştirmiş olsalar da, karşı karşıya oldukları sorun Afrika sahili açıklarındaki akıntılardı. Sahra sahil şeridi boyunca uzanan Kanarya akıntısının her zaman kuzeyden güneye doğru hareket etmesinin anlamı, Bojador Burnu'nun,* karadan uzakta yelken açma deneyimleri az olan veya hiç olmayan Akdenizli denizciler için (Kanarya Adaları'nın hemen güneyindeki) dönüşü olmayan nokta olmasıydı. Afrika'yı saat yönünde dolanan Müslüman denizciler, denizde daha açıktan yol alarak bu sorundan kurtuluyorlardı. Portekizliler aynı şeyi memleketlerine geri dönmek için Kanarya, Madeira ve Asor Adaları'ndan yararlanmayı yavaş yavaş öğreninceye kadar yapamadılar. Bojador Burnu'nu dolaşıp 1434'te geri dönen ilk Portekizli denizci, Gil Eanes oldu. Bununla birlikte, Avrupalı ilk denizcinin Afrika'nın güney ucundaki Ümit Burnu'na ulaşması 50 yıldan daha uzun bir süre sonra gerçekleşti ve Vasco da Dama'nın 1498'de burnu dolaşması, bir on yıl daha sonra oldu.

Atlantik adaları, bu nedenle yolculukların kilit noktasıydı. Gelecek yüzyıllarda Avrupalıların Atlantik'e açılmasının etkisinin mikro ölçekte ilk sergilendiği yer burasıydı. Yarar elde edilen ilk adalar, Avrupalıların 14. yüzyılın başlarında keşfettikleri Kanarya Adaları'ydı. Bu bölge 1380'ler gibi erken bir tarihte Portekizliler, Fransızlar ve Aragonlular tarafından köle temin edilmek üzere akınlara uğradı. Gruptaki yedi adada Guançeler yaşıyorlardı; bu, Berberilere yakın olan ve adalara MS ilk yüzyıllarda yanlarında ürünlerini ve evcilleştirilmiş hayvanlarını (keçiler, domuzlar ve köpekler, ama sığır ve atlar değil) getirerek yerleşen yaklaşık 80.000 kişilik bir topluluktu. Guançeler, Avrupalılar tarafından yok olmaya sürüklenmiş ilk halk olmanın değeri kuşku götürür onuruna erişmişlerdi. Avrupalılar (özellikle Kastilyalılar) topraklarına zorla el koyarak, sakinlerini köle olarak satarak ve Avrupa'dan ürünler ve hayvanlar getirerek –özellikle şeker kamışı plantasyonları kurmuşlardı– adaları tek tek fethettiler. (1496'da Tenerife en sonuncusu ol-

* Günümüzde Batı Sahra sınırları içinde kalır. Deniz ulaşımını güçleştiren bir sığ kayalık şeridinde yer alan burnun Arapça adı "tehlikenin babası" anlamına gelen Ebu Hatar'dır (ed.n.)

muştu) Guançelerin sonuncusu 1540'larda öldü. Diğer Atlantik adalarında kimse yaşamıyordu ve Kanarya Adaları'ndan çok kısa süre sonra, 1425'te Madeira'ya, 1427-1450 arasında Asorlar'a ve 1450'lerde Cabo Verde (Yeşil Burun) Adaları'na yerleşilmişti.

İklimi çok serin olan Asorlar'ın haricindeki tüm bu adalardan yararlanmanın anahtarı şekerdi. Avrupalıların (İslam dünyasında önemli ürünlerden biri olan) şekerkamışıyla tanışmaları Venediklilerin 12. yüzyılın başlarında, Birinci Haçlı Seferi'nden sonra Sur civarında yer alan köylerin bazılarını ele geçirerek Avrupa'ya şeker ihraç edecek plantasyonlara dönüştürdükleri zaman başladı. Şeker ilk başlarda, Avrupa'da baldan başka bir tatlandırıcı bulunmadığı için her ne kadar önemli olsa da, çok önemsiz bir ticari maldı. Şeker üretmenin temel sorunu hem yetiştirmek hem de işlemek için çok yoğun bir işgücü gerektirmesiydi. Aşırı ağırlığı ve çok yer kaplıyor olması nedeniyle işlenmemiş kamışı nakletmek, özellikle de karayoluyla, çok masraflıydı ve bu nedenle her çiftliğin kendine ait fabrikası vardı. Kamışlar özsuyunu çıkarmak için orada eziliyor, konsantre etmek için bu özsu saatlerce süren ve çok yorucu ve yoğun olan bir dizi işlemle kaynatılıyordu. Çok az kişi bu işi isteyerek yapardı. Bununla birlikte bir kez işlenip konsantre hale getirildikten sonra şeker hacmine göre çok büyük bir değer kazanıyordu ve oldukça büyük bir kârla gemi yoluyla uzun mesafelerde ticareti yapılabilirdi. Endüstri büyük ölçekte ancak Levant yeniden güçlenmeye başlayan İslama kaptırıldıktan ve üretim Haçlı bir soylu karmasının ve Venedikli tüccarların denetimi altında Kıbrıs'a kaydırıldıktan sonra başlamıştı. Kıbrıs'ın yerli halkı zamanlarının çoğunu kendi yiyeceklerini üreterek geçiriyorlardı ve pek azı şeker plantasyonlarında çalışmaya istekliydi. Bu yüzden plantasyon sahipleri işin büyük kısmını yapmak üzere Karadeniz yöresinden (ve biraz da Afrika'dan) köle getirdiler. Talep ve üretim ve buna bağlı olarak da köle ticaretinin seviyesi düşüktü; yılda 1000 kişiden fazla değildi. Sicilya'da şeker üretimi başladığı zaman bu sayı biraz daha artmıştı.

Atlantik adalarında ilk başlardaki kereste ve hammadde sömürüsü sona erdiği andan itibaren yeni toprakları kullanmanın en kârlı yolunun şeker üretimi olduğu kısa bir süre içinde belli olmaya başladı. Sorun yaratan, gerektirdiği ağır işçilikti. Avrupalılar denetçilikten başka bir işte çalışmayı kabul etmiyorlardı. Çözüm Afrika'dan köle getirmekti. Yapılan bu ticaretteki can alıcı gelişmeler, 1440'larda Portekizliler Batı Afrika sahillerinde imtiyaz elde etmek üzere yerel hükümdarlara haraç vererek düzenli olarak ticaret yapmaya başladıkları zaman başladı. Avrupalılar girişmiş oldukları bu faaliyetleriyle birlikte toplu bir davranış kalıbı ortaya çıkmasına neden oldular; bu kalıp, uzun bir zamandır yerleştirilmiş kara deriye duyulan hoşnutsuzluk, (kısmen İncil'den kaynaklanan) kendi üstünlüklerine dair algı, Avrupa'nın kendisini karşısında konumlandırmış olduğu din olarak İslama duyulan nefretle birlikte, Hıristiyanlığın üstünlüğü çerçevesinde bir Haçlılık ve misyonerlik inancıyla şekilleniyordu. 1442'den itibaren papa Portekizlilerin seya-

hatlerini, adalara yerleşilmesini ve Afrika sahil şeridinde ticaret yapılmasını Haçlı seferi olarak kabul etti ve kral Henrique yeni "İsa Tarikatı"nın başı olarak atandı. Afrikalıların köle yapılması, papaya göre bu Hıristiyanlığı onlara götürme sürecinin bir parçası olduğu için ahlaken haklı çıkarıldı. Benzer şekilde Müslümanlardan köle satın almak da kârlar Haçlı seferine yatırılacağı için, kabul edilebilirdi. Yalnız, kâfirleri güçlendireceği için ödeme olarak silah teklif edilmemeliydi. İlk köleler Portekiz'e götürüldüler, ama 1455'te Afrika sahilindeki Arguin'de ve yine 1480-1482'de El Mina'daki Portekiz kalelerinin inşa edilmesinde kullanıldılar.

Avrupalı Atlantik dünyasının önemli unsurlarından ikisinin bir araya getirilmesi, şeker plantasyonlarında çalıştırılmak üzere adalara köleler getirildiği zaman gerçekleşti. Şeker üretimi Madeira'da 1455'te başladı. Tesisleri kuracak sermayenin çoğu Cenova'dan ve teknik danışmanlar Sicilya'dan geldi. Atlantik'te sahip olduğu konum, şekerin Madeira'dan kolayca Kuzey Avrupa'ya ihraç edilmesi demekti ve bu gelişme, her ikisi de Venedik'in Akdeniz'in doğusundaki egemenliğini yok etmeye kararlı olan, Cenovalı ve Flaman tüccarlarda bu yeni yeri geliştirme isteği yarattı. 1480'lere gelindiğinde Antwerp, Madeira şeker ticaretine ayrılmış yetmiş kadar gemiye sahipti. Rafine etme ve dağıtım işlemleri Antwerp'te yoğunlaştı. 1490'lara gelindiğinde Madeira bir şeker üreticisi olarak Kıbrıs'ı geçmişti. 1480'lerde Portekiz yönetimi Afrika'dan adalara ve Portekiz'e olan köle trafiğini düzenlemek amacıyla Casa dos Escravos'u kurmuştu. Tüccarlar belli yerlerde köle satın alma ve satma hakkını satın aldılar ve kârın yüzde otuzunu yönetim aldı. Kısa süre içinde (nüfusun onda birini zaten kölelerin oluşturduğu) Lizbon'da halka açık büyük köle mezatları ortaya çıkmıştı. Afrikalılar Moriscolara* ve Müslümanlara tercih ediliyorlardı ve birçoğu da Valencia çevresinde gelişmiş olan şeker plantasyonlarında çalışmak üzere Kastilya'ya satılıyordu. Bütün Atlantik adalarındaki toplam köle sayısı her zaman 10.000 civarındaydı. Bu sınırlı sayı bile 1440'lar ile 15. yüzyılın sonu arasında toplam olarak 140.000 kölelik bir ticareti gerektirmişti.

Kuzey ve Güney Amerika'nın keşfinden önce bile Avrupalıların inşa edecekleri Atlantik dünyasının anahatları çoktan belli olmuştu. Belli başlı özellikleri, yerli halkın zorla ele geçirilmesi ve ortadan kaldırılması, Afrika'dan köle ticareti yapmak ve Avrupa'ya mal temin etmek için ticari plantasyonların geliştirilmesiydi. Sonraki birkaç yüzyılda bu sistem devasa bir ölçekte yinelenecekti.

---

* Müslüman egemenliğindeki İspanya'nın Hıristiyanlarca yeniden ele geçirilmesinden sonra, inançlarını gizleyerek vaftiz edilmeye razı olan ama İslam ibadetini sürdüren Endülüs Müslümanları. (ed.n.)

GENEL GÖRÜNÜM 11

1500'de Dünya

Dünya Nüfusu: 440 milyon

BÖLGESEL NÜFUSLAR:
Çin: 110 milyon, **Hindistan:** 90 milyon,
Asya'nın Geri Kalan Kısmı: 50 milyon, **Avrupa:** 80 milyon,
Afrika: 40 milyon, **Kuzey ve Güney Amerika:** 70 milyon
(**Meksika:** 20 milyon, **İnka İmparatorluğu:** 11 milyon)

BÜYÜK ŞEHİRLER:
Pekin (672.000), **Vicayanagar** (500.000), **Kahire** (450.000),
Hangchou (375.000), **Konstantinopolis** (350.000), **Nanking** (285.000),
Kanton (250.000), **Paris** (250.000), **Tenochtitlan** (80.000),
Londra (50.000), **Cuzco** (50.000)

OLAYLAR

- Ming hanedanı Çin'de gücünün zirvesinde
- Japonya'da Ashikaga şogunluğunun çöküşü; özerk daimyolar ülkenin büyük bölümüne hâkim
- Malakka Güneydoğu Asya ticaret yollarının odağında refahın zirvesinde
- Orta Asya'da Özbek İmparatorluğu
- Mugalların Kuzey Hindistan'ı istila etmesi, çöküşün eşiğindeki Delhi sultanlıkları
- İlk Avrupa gemilerinin Hindistan'a ulaşması
- İran'da Safevi İmparatorluğu
- Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu'ya ve Balkanlar'ın büyük kısmına hâkim olması
- İngiltere, İspanya ve Fransa'da daha güçlü devletler. Habsburg imparatorluğunun ortaya çıkması

- Jogaila ailesinin Polonya-Litvanya, Macaristan ve Bohemya'ya hükmetmesi
- Moskova'nın yavaş yavaş büyümeye başlaması
- Kanarya Adaları'nın fethinin tamamlanması. Karayip Adaları'nda ilk İspanyol yerleşmeleri
- Orta Meksika'da zirvesine ulaşan Aztek İmparatorluğu
- Peru ve Bolivya'da zirvesine ulaşan İnka İmparatorluğu
- Polinezyalıların Chatham Adaları'na yerleşmesi
- Hawai'de ilk kralların hükümdarlıkları. Zirvesine ulaşan Paskalya Adası medeniyeti
- Avrupa'da ilk matbaa baskısının yapılması
- İngiltere'de ilk kâğıt üretimi

BÖLÜM
V

Dünya Dengesi

(1500-1750)

16
Kolomb'un Dünyası

11 Ekim 1492 akşamı, köklü bir Cenovalı tüccar ailesinden gelen Kristof Kolomb Batı Atlantik'te, gemisi *Santa Maria*'nın uzağında bir ışık gördüğünü zannetti. Birkaç saat sonra, *Pinta*'da* bulunan gözcü, Rodrigo de Triana karayı gördü ve 12 Ekim'de keşif grubunun bir kısmı karaya ayak bastı. Asya'da olduklarını düşünmelerine ve Kolomb'un hâlâ Avrasya'nın doğu sahilini "keşfetmiş" olduğuna inanarak ölecek olmasına rağmen, Karayip Denizi'nde yer alan Büyük Antil Adaları'ndaydılar. Amerika'ya ulaşan ilk Avrupalılar değillerdi; beş yüz yıl kadar önce Vikingler bunu yapmış ve birkaç kısa ömürlü yerleşme alanı kurmuşlardı. Birçok açıdan 15. yüzyılda Asorlar'da kurulmuş üsten batıya doğru bir yoklama yapmış olmaktan daha fazla değilse de bu seyahatin dünya tarihi üzerinde derin bir etkisi olacaktı. Kuzey ve Güney Amerika'nın uzun süren izole durumuna bir son verilmişti ve sonucunda bu iki bölge önceki 1000 yıl boyunca Avrasya'da yaratılmış olan dünyaya yavaş yavaş dahil edilmişti. Avrasya, özellikle de Avrupa, yeni insanların, fikirlerin, kültürlerin ve ürünlerin keşfinden etkilenmişti, ama en büyük etki Kuzey ve Güney Amerika'da hissedilmişti. Kuzey ve Güney Amerika'nın daha büyük bir dünyanın içine dahil edildikleri şartlar Avrupalılar tarafından zorla kabul ettirilmişti.

16.1 Avrupa'nın Yükselişi

Kuzey ve Güney Amerika'nın "keşfi" o zamana kadar Avrasya sınırları içinde büyük ölçüde kıt kanaat bir yaşamı sürdürmüş olan Avrupa'nın konumunu esaslı bir

* Kolomb keşif seferine, 36 m boyundaki *Santa Maria* ve 15 m boyundaki *Nina* ve *Pinta* adlı iki karavelayla çıkmıştı (ed.n.)

şekilde değiştirdi; Avrupalılara büyük kârlar ve güç elde edebilecekleri bir Atlantik ticaret dünyası yaratma fırsatı verdi. Devamındaki 300 yıl boyunca yavaş yavaş bu konuma dayanarak gelişebildiler, öyle ki 19. yüzyıla gelindiğinde dünyanın en önemli alanında konumlanmış hale geldiler. Avrupalıların (daha önce 15. yüzyılda Atlantik adalarında sergilemiş oldukları) davranışlar 100 yıldan daha kısa bir süre önce Hint Okyanusu'nda dolaşan Çinlilerin davranışlarından çok farklıydı. Kolomb ilk yolculuğunda karşılaştığı Aravaklar hakkında şunları söylemişti: "Sizi sahip oldukları her şeyi paylaşmaya davet ediyorlar ve sanki yüreklerinden hissediyormuş gibi sevgi gösteriyorlar... Bu insanların dinlerini değiştirmek ve bizim için çalışmalarını sağlamak ne kadar kolay olurdu." Kolomb 1492-1506 arasında Atlantik'te dört yolculuk yapmıştı ve yerli Kariplerin rehberliğinde gemileri Batı Hint Adaları'nın bazılarını, Orta Amerika sahilini ve Güney Amerika'nın kuzey sahilini araştırmıştı. İlk yerleşme alanı olan Isabella 1494'te Espanola'da kuruldu. Kolomb'u diğer gemiciler izledi. 1497'de John Cabot Asya'yı bulmak amacıyla Bristol'den yelken açtı, ama onun yerine Newfoundland'e (Kanada) ulaştı ve ertesi yıl sahil boyunca Delaware kadar aşağıya indi. 1497'de (Amerika kıtasına adını verecek olan) Amerigo Vespucci, Kuzey Amerika'nın güney sahili boyunca yolculuk yaptı.

Portekizli Vasco da Gama'nın Ümit Burnu'nu dolaşarak Afrika'nın doğu sahili boyunca yukarıya doğru gitmesi 1498'in başlarında gerçekleşti. Da Gama Malindi limanında, burada deniz yolculuğu yapmanın engin bilgisi kadar Hint Okyanusu haritaları ve ustalıkla geliştirilmiş navigasyon aletleriyle de (da Gama'nın ona göstermiş oldularına gülmüştü) donanmış olan Hintli Müslüman kılavuz Ahmed İbn Mecid'le karşılaşmıştı. Portekizlilere çoktan beri bilinen yollar üzerinden Kalikut limanına kadar rehberlik yapmayı kabul etti ve 18 Mayıs 1498'de limana ulaştılar. Bu, Avrupalıların Avrasya'nın bu bölgesinde eskiden beri var olan ticaret yollarının zenginliğiyle doğrudan doğruya ilk karşılaşmalarıydı ve bu karşılaşmanın burada yaratacağı etkiler Atlantik dünyasındakinden çok daha sınırlı olacaktı. Avrupa'nın dünyanın geri kalan kısmına aşina olmadığı 200 yıldan daha uzun bir süre artık geçmiş olsa da daha önce dünyada hiçbir toplum dünyanın bütün okyanuslarının birbiriyle bu şekilde ilişkilendiği bir seviyeye ulaşmamıştı. 1519-1522'de Fernando Macellan'ın* yönettiği küçük bir filo ilk defa dünyayı çepeçevre dolaştı; Filipin yerlilerinin bazıları tarafından öldürüldüğü için yolculuğu kendisi tamamlamadı. Avrupalılar 1565'te Pasifik'i ilk defa batıdan doğuya doğru başarıyla geçtiler. 17. yüzyılda Hollandalılar Hint Okyanusu'nda muson bölgesinden kurtulup Güney Afrika'dan doğruca Güneydoğu Asya adalarına gitmek üzere "Kükreyen Kırklar"†ın batıdan esen rüzgârlarından nasıl faydalanacaklarını öğrenmişlerdi. Ara

* Fernao de Magalhaes (ed.n.)

† "Roaring Forties". Son derece güçlü esen rüzgârlar ve ard arda patlayan fırtınalar nedeniyle, 40. paralel ile 50. paralel arasına verilmiş isim. 50. paralelin güneyine ise "Çığlık Atan Elliler" (Screaming Fifties) adını taşır (ed.n.)

sıra yapılan hatalar Avustralya'nın batı sahiline ulaşmak demekti. Ama yine de 18. yüzyılın ortasına ve James Cook'un seyahatlerine kadar Avrupalılar Avustralya'nın doğu sahili, Yeni Zelanda ve Polinezya hakkında çok fazla şey bilmiyorlardı.

Genel olarak bakıldığında Avrupa'nın 1500'den sonraki 250 yılın içinde dünyanın geri kalan bölümü üzerinde yarattığı etki yavaş ve sınırlı olmuştu. 1750'ye gelindiğinde Avrupalılar sadece Kuzey Amerika'nın doğu sahilini, Orta ve Güney Amerika'nın büyük bir bölümünü, Afrika sahili boyunca az sayıda kale ve ticaret yapılan yerle birlikte Ümit Burnu'nda çok küçük bir yerleşmeyi, Hint Okyanusu dünyasında bir avuç kale ve ticaret yapılan yeri ve Güneydoğu Asya'da bazı adaları denetimleri altında tutuyorlardı. Paralelinde Rusların Sibirya'daki yayılması Pasifik sahiline ulaşmıştı. Avrasya'nın büyük imparatorlukları ve devletleri, özellikle de çoktan beri oturmuş gelenekler ve yüzyıllar boyunca toplanmış büyük servetler üzerine kurulmuş olan Çin, Japonya, Hindistan, İran ve Osmanlılar 1500-1750 arasındaki dönemde Avrupa'dan çok az etkilendiler. Tarihleri ve gelişmeleri kendi dinamiklerine ve iç güçlerine göre ilerledi. Avrupa'nın büyük ve felakete yol açan etkisi Kuzey ve Güney Amerika'da görülmüştü. Avrupalılar burada, kıtaya son buzul çağı bittikten sonra geç bir tarihte yerleşmiş oldukları ve tarımın gelişmesi geç başladığı için kabaca MÖ 2000 dolaylarında Mezopotamya ve Mısır'da görülmüş olan bir gelişme aşamasındaki insanlarla karşılaşmışlardı. Bu insanların Avrupalıların ilkel ateşli silahlarına karşı koyacak madeni silahları bile yoktu. Ata ve atlı savaşçılara da aşina değillerdi. En önemlisi Avrupalıların taşıdıkları hastalıklara karşı bağışıklıkları yoktu. Bu şartlar altında Avrupalıların acımasızlığı ve şiddet içeren davranışları başarılarında sadece ek bir etken olmuştu.

Amerika kıtasına yapılan ilk seyahatlerden 400 yıl sonra Avrupa dünyanın en önemli bölgesiydi. Avrupalılar uzun süre başarılarının sebeplerini kendilerince açıklamaya çalıştılar. Irksal üstünlük, huzursuz ve araştırmacı Avrupalı karakteri ve tanrısal rehberlik düşünceleri artık daha az moda ve çoğu insan, bu düşüncelerin yerine, dünyanın bu kısmına eşsiz bir şekilde ayrıcalık tanımış bir "Avrupa mucizesi" olduğu fikrini yerleştirmeye çalışmıştır. Bu açıklamalar coğrafyanın içerdiği avantajların, tek bir büyük imparatorluk yerine bir küçük devletler topluluğunun, farklı bir aile yapısı tipinin, özel mülkiyetin, uyulması zorunlu kontratların, serbest pazarların, biriken zenginliğin, kapitalizmin ortaya çıkmasının ve rasyonel bir bilimsel aklın, özel bir Avrupa mirası olarak görülmüş olmasının çevresinde inşa edilmektedir. Oysa gerçekte, önceki bölümlerin gözler önüne sermiş olduğu gibi, görece geri kalmışlığı dışında Avrupa'yı 1492'de Avrasya'nın geri kalan yerlerinden farklı kılan çok az şey vardı. Avrupa'da yapılan tarım düşük bir verimlilik seviyesinde kalmıştı ve yapılan ticaret ile zenginliğin düzeyleri Avrasya'nın geri kalan kısmındakinin çok daha altındaydı. Serbest pazarlar, kanunen uyulması zorunlu kontratlar, özel mülkiyet ve çok büyük bir zenginlik birikimi Çin'de 1000 yıldan daha uzun bir süredir alışılmış şeylerdi ve Avrasya'nın geri kalan kısmının büyük bir bölümünde de bulunuyordu. Avrupa'da yer alan ticaret kentleri de benzersiz

değildi; benzer bağımsız yerler Avrasya'nın her yerinde bulunuyordu ve genellikle daha kozmopolittiler. Avrupa dikey yeldeğirmenini ve mekanik saati geliştirmenin dışında Avrasya'nın yaratıcı teknolojik alanı olmaktan çok fazla uzaktı. Yaklaşık 1000'den sonraki dönemde yapmış olduğu, diğer yerlerdeki, özellikle de Çin'deki, teknolojik gelişmeleri –dökme demir, kâğıt, matbaa ve barut– özümsemekti. Avrupa denizcilik teknolojisinde herhangi bir avantaja da sahip olmadı. Yine Çinlilerin gelişmelerini (kıç dümeni ve pusula) ve İslam dünyasındakileri (Latin yelkeni) özümsedi, ama gemileri okyanuslara açılan Çin çunkelerinin hâlâ sadece dörtte biri kadar büyüktü. İslam dünyasının, Hindistan ve Çin'in denizcileri Avrupalılar kadar uzaklara gidiyor ve genellikle bunu daha büyük bir ustalıkla yapıyorlardı. Batı Avrupa şans eseri Moğol istilalarının etkisine maruz kalmasa da hâlâ Avrasya'nın geri kalan kısmından daha az zengindi. Burası 1000 yılı gibi geç bir tarihte Avrasya'nın nüfusu az, tarımı gelişmemiş, az sayıda kasabası, çok sınırlı ticareti olan ve çok sınırlı ölçüde gelişmiş, önemsiz ve çok kıyıda kenarda kalmış bir alanı olduğu için bu çok şaşırtıcı değildir. Devamındaki 500 yıl içinde önemli ölçüde büyümüştü, ama hâlâ gitmesi gereken uzun bir yol vardı.

Avrupa'nın sahip olduğu tek büyük avantaj, bir rastlantının ürünü olan coğrafi konumuydu. Avrasya'nın en uzak batı ucunda olması, Amerika kıtasına yolculuk yapabilecek ve kendisinden çok daha düşük bir gelişme seviyesindeki toplumları bulacak bölge olması anlamına geliyordu. Avrupa'nın Avrasya'nın geri kalan kısmına yetişmesini mümkün kılan, Kuzey ve Güney Amerika'dan yağmalanan –önce altın ve gümüş ve sonra köle çalıştırılan plantasyonlardan elde edilen– zenginlikti. Daha sonra bu zenginlik Batı Avrupa tarafından Asya ticaret sistemi içindeki kendi yolunu satın almak ve daha fazla avantaj elde etmek için kullanıldı. Yaklaşık 1750'ye gelindiğinde Avrupa, Avrasya'nın geri kalan kısmı ile aşağı yukarı aynı zenginlik ve gelişmişlik seviyesine, ve özellikle Hindistan'da olmak üzere, uzun zamandan beri oturmuş olan toplumların zararına, söz sahibi olacak ve dünya üzerinde az nüfuslu diğer bölgeleri –Kuzey ve Güney Amerika, Avustralya ve Yeni Zelanda– geliştirecek konuma ulaşmıştı. Aynı zamanda, daha önceki Avrasya tarihine egemen olmuş olan tarımsal ve ticari toplumların modelinden farklı bir yönde, temel bir dönüşümü gerçekleştirmek üzereydi. Çinlilerin 600 yıl kadar önce Sunglar zamanında gerçekleştiremedikleri işte bu dönüşümdü. Avrasya'nın geri kalan kısmının bakış açısından Avrupa'nın etkisi alışılmış bir tarihi olgunun bir diğer örneği olarak görülebilir; söz konusu olan, zengin ve uzun bir süredir yerleşip oturmuş toplumların üzerine şiddetle çullanan ve kısa vadeli önemli bir bozulmaya yol açan çeperde kalmış bir toplumdu. Avrasya'daki toplumların bazıları bu baskıya boyun eğdi, ama diğerleri geçmişte olduğu yeni duruma uyum sağlamanın, yeni unsurları özümsemenin ve yeni bir sentez yaratmanın bir yolunu buldular.

16.2 Kolomb'un Dünyası: Hastalık

[*Erken Dönem Hastalık Örnekleri* ***10.1*** ve ***15.1***]

Daha önce değinildiği gibi, Avrasya'da geniş bir alana yayılmış olan temaslar (özellikle ticaret ağları) hastalıkları kıtanın her yerine yaymıştı. MS 200-700 arasındaki korkunç salgınlar, yine Kara Ölüm'ün gözler önüne sermiş olduğu gibi, başlangıçta ölümcüldü. Bununla birlikte insanlar yavaş yavaş bir dereceye kadar bağışıklık kazandılar ve hastalıklar insanlar arasında yerleştiklerinde şiddetlerini bir ölçüde kaybetti. Ancak, Kuzey ve Güney Amerika'da bulunan insanların içinde bulunduğu durum çok farklıydı. Bütün kanıtlar onların 1500 dolaylarında Avrupalı nüfustan çok daha sağlıklı olduklarına işaret ediyor. Evcil hayvanları (insanlarda görülen hastalıkların ana kaynağı) olmadığı için tarımın benimsenmesiyle yayılan hastalıkların etkisine maruz kalmamışlardı. Bir şey kesindir: Avrasya'daki hastalıklara hiçbir zaman maruz kalmamışlardı ve bunlara karşı bağışıklıkları yoktu. Avrupalıların gelmesinin yarattığı etki bu nedenle korkunç oldu. Elde edilen sonucu etkilemiş olan sadece teknolojik üstünlükleri değildi; etkili ama kasıtlı olmayan hastalık silahı çok daha önemliydi. Avrupalılar Amerika kıtasında yerleşme kurmak için ıssız bir yer arayıp bulmamışlar ama gelişlerinden sonraki 100 yıl içinde bunu kendileri yaratmışlardı.

Amerika kıtasına ilk darbeyi vuran hastalık 1519'da Antiller'de başlamış olan çiçek hastalığıydı; Kolomb'un seyahatlerinden sonra daha kısa bir süre içinde gelmemiş olması –uzun süren yolculuk ve gemilerde hastalığı taşıyanların olmaması nedeniyle– sadece bir rastlantıydı. Önce Yucatán'a yayıldı ve ardından Azteklerin başkenti Tenochtitlan'ın Hernán Cortés ve bir avuç askeri tarafından alınmasında çok önemli bir rol oynadı. Bu grup, başkente girdikten sonra püskürtülmüş ve Tlaxcala'ya gidip tekrar toparlanmak zorunda kalmıştı. Onlar bunu yaparken Tenochtitlan'da iki aydır şiddetle hüküm süren salgın Montezuma'nın ölümünden sonra başa geçen ve istilacılara karşı direniş örgütlemeye çalışan Cuitlahvac gibi birçok Aztek liderinin de dahil olduğu olağanüstü sayılarda insanı öldürmüştü. İspanyolların yeniden hücumuna karşı daha sonra direnmeyi başaramamış olan, moral çöküntüne uğramış bir toplum enkazıydı. Çiçek hastalığı Peru'ya Pizarro ve onun maceraperestler çetesinden önce ulaşmış ve liderler arasındaki bir iç savaş nedeniyle zaten önemli ölçüde bölünmüş olan İnkaları yok etmeye başlamıştı. Aztekler ve İnkalar teknolojik bakımdan üstün bir düşmanla karşı karşıya olsalar da, çok daha büyük bir sayıda olma avantajına sahiplerdi ve şayet hastalığın yarattığı etki olmasaydı en azından az sayıdaki Avrupalının ilk darbesinden sonra ayakta kalabilirlerdi. Hastalık toplumda çok büyük bir yıkıma yol açmıştı; o kadar çok ölü vardı ki hayatta kalanlar hepsini gömemiyorlardı ve cesetler sokaklarda çürüyordu. Hemen her aile bir üyesini kaybetmişti ve hayatta kalanlar ya çiçek bozuğu ya da kördü. Daha da üzücü olan, hastalığın korkunç etkilerine karşı büyük ölçüde bağışık olmalarının istilacılara yarı tanrısal bir statü kazandırmasıydı. Bu yüzden yerli halkın istilacılara karşı etkili bir direnişte bulunamamaları çok şaşırtıcı de-

ğildir. Bununla birlikte yerli Amerikan halkını mahveden sadece çiçek hastalığı değildi. Bu hastalığın etkisi başka hastalıkların gelmesiyle güçlendi: 1530-1531'de kızamık, arkasından 1546'da tifüs (bu hastalık ilk defa 1490'larda görüldüğü için Avrupa'da da nispeten yeniydi). Amerika kıtasına gelen yeni hastalıkların her ikisi de Afrika kaynaklıydı ve muhtemelen Avrupalıların getirdiği kölelerle taşınmıştı. Sıtma 1650'lerde Amazon bölgesine yerleşmişti, sarı humma da gemilerdeki su fıçılarında barınan özel bir sivrisinekle –*Aedes aegypti*– 1648'de Yucatán ve Küba'ya geldi.

Amerika kıtasını ele geçiren Avrupalıların hastalıklarının yarattığı etki genel olarak, 1500 dolaylarındaki bölge nüfus tahminlerine dayandırılır ve verilen rakamlar çok çelişkilidir. (Avrupalıların fethinden yaklaşık 100 yıl sonra bölgeye ait genel olarak uzlaşılmış rakamlar bulunur.) 20. yüzyılın başlarında Avrupalı ve Amerikalı bilim adamları kısmen Amerika yerlilerinin çok gelişmiş toplumlara sahip olabileceklerine inanmadıkları, kısmen de yıkımın ölçeğini önemsizmiş gibi düşük göstermek istedikleri için çok düşük tahminler yaygındı. Birkaç on yıl önce ortaya konmuş olan çok yüksek tahminlerin bazıları artık aşağıya çekilmiştir ama uzmanlar arasında varılan uzlaşma insan ölçeğindeki yıkımın korkunç boyutlarını hâlâ göstermektedir. Orta Meksika'nın (gerçek anlamda Aztek İmparatorluğu'nun yeri) nüfusu 1500'de 20 milyon kadardı ve bu, tüm Avrupa nüfusunun dörtte birine eşdeğer olup İtalya'nın nüfusunun iki katı, Britanya'nınkinin de dört katıydı. Bir yüzyıl içinde bölge nüfusu 1 milyonun biraz üstüne düşmüştü. Andlar bölgesinde (İnka İmparatorluğu'nda) nüfus 1500'de yaklaşık 11 milyonken, 1600'e gelindiğinde 1 milyonun altına düşmüştü. Karayiplerin 1500'de muhtemelen 6 milyon kadar olan yerli nüfusu neredeyse tamamen yok edilmişti. Köleleştirmenin ve daha sonra 16. yüzyılda köleleri madenlerde ve plantasyonlarda çalıştırmış olmanın bir payı olmuş olsa da, nüfus kaybının neredeyse tamamı hastalıktan kaynaklanmıştı. 1500'de toplam dünya nüfusu yaklaşık 425 milyonken, Amerika kıtasınınki muhtemelen yaklaşık 70 milyondu; 1600'e gelindiğinde ise bu nüfus 545 milyon olan dünya nüfusu içinde yaklaşık 8 milyondu (16. yüzyılın ortasında Amerika kıtasının nüfusu 4 milyon kadar düşük bir seviyeye inmiş olabilir.) Yaklaşık %90 oranında bir nüfus azalması inanılmaz gibi görünse de, hastalığın direnci olmayan gruplar üzerindeki etkilerine dair diğer kanıtlarla tutarlıdır. Gerçekten kaç kişi ölmüştü? Bunu tahmin etmek zordur, ama yaklaşık 100 milyondan çok daha az olması muhtemel değildir. Bu ölçekte bir ölüm insanlık tarihinde herhangi bir toplumun katlanmak zorunda kalacağı en büyük ölçekli ölüm olmuştu ve etraflarındaki topluluklar ölüp giderken, tüm yaşam biçimleri yok olurken ve geriye ne kaldıysa Avrupalı istilacılar tarafından yıkıma uğratılırken hayatta kalan az sayıda insan muazzam bir kültür şokuyla karşılaştı.

Avrupa ile Amerika kıtası arasında hastalıkların taşınmasının tek yönlü olmadığı neredeyse kesindi. Avrupa'da ilk frengi salgını tam olarak 1490'ların başına tarihlendirilebilen hastalıklar arasında nadirdi. İlk vakalar 1493'te Barselona'da

ortaya çıkmış gibi görünüyor ve daha sonra diğer birçok hastalıkta olduğu gibi ordular aracılığıyla yayılmıştı. 1494'te Fransa Kralı VIII. Charles Napoli tahtı üzerinde hak iddia etmek amacıyla İtalya'yı istila etmiş ve hastalık da askerlerle birlikte taşınmıştı. İstila başarısız olunca Charles Fransa'ya geri çekildi; dağıtılan ordu aracılığıyla o zamana kadar daha da fazla yayılmış olan hastalık 1496'da İngiltere ve Hollanda'ya, 1499'da Macaristan ve Rusya'ya ulaştı. Bu tarihe gelindiğinde frengi 1330'lar ve 1340'lardaki hıyarcık vebasının ("Kara Ölüm") tam tersi yönünde çoktan Avrasya ticaret yolları üzerinden yayılmıştı. Hastalığın yayılma hızı, Avrasya'nın çok daha samimi bir şekilde ne ölçüde kaynaşmaya başladığını gösterir: 1498'e gelindiğinde Mısır ve Hindistan'daydı, 1505'e gelindiğinde Kanton'a ulaştı, daha sonra Japonya'ya yayıldı. Her toplum frengiyi bir "yabancı hastalığı" olarak gördü ve takılan adlar da nasıl yayıldığı ile ilişkilidir. İngilizler ve İtalyanlar için "Fransız hastalığı"ydı. Fransızlar "Napoli hastalığı" diyorlardı ve Polonyalılar için "Alman hastalığı" olmuştu. Hintliler için "Frenklerin hastalığı", Çinliler için ilk defa geldiği limana atfen "Kanton çıbanı"ydı. Japonlar ise hem "T'ang hastalığı" hem "Portekiz hastalığı" diyorlardı.

Bu yüzden can alıcı soru, hastalığın Kolomb'un seyahatlerinde denizciler tarafından getirilip getirilmediğidir; kuşkusuz bu zamanda yaşayanlar Avrupa'ya nasıl gelmiş olduğundan kesin olarak emindiler. Bu görüş, 1490'ların başlarından önce frenginin Avrasya'da şüpheye yer bırakmayan bir tarifinin olmaması olgusuyla desteklenmektedir. Kolomb öncesi Amerikalıların iskeletlerinde frengiden kaynaklanan hasarların bulunduğuna dair de bazı kanıtlar bulunur. Ölümcül olması nedeniyle frenginin 1490'larda yeni bir hastalık olduğuna pek şüphe yoktur; Avrupalıların çiçek hastalığı ve kızamıktaki gibi, büyük ölçüde bağışıklık kazanmış oldukları için Amerika kıtasının halkı üzerinde zamanla benzer bir etki yaratmamış olmalı. Diğer bir açıklama, cilt hastalıklardan biri olan (Güneydoğu Asya'da *bejel* diye bilinen) frenginin, yakın akraba olduğu tropik bir hastalık olan cilt veremin-den türediğidir. Bunun bu şekilde olması, yani cilt vereminin sadece cinsel yolla bulaşmaya uyum sağlamasının ötesinde ölümcül de olması için, 1490'larda ani bir değişim yaşamış olması gerekir. Bu yüzden zamanlaması tamamen tesadüfi olarak Kolomb'un seyahatleriyle çakışıyor olabilir. Bununla birlikte, Avrupalıların Amerika kıtasını "keşfi"nin karşılığı olarak frenginin Avrasya'nın tamamının ödemek zorunda kaldığı bedel olması çok daha olası gibi görünüyor. (Hatta cilt vereminin ve bütün cilt hastalıklarının Amerika kıtasından gelip tropiklere yayılmış olması mümkün; bilinen o ki, Sri Lankalılar cilt veremini sadece Avrupalılardan kaptıklarına emindiler.)

Frenginin 16. yüzyılın başlarında ölümcül olan yeni hastalığa hiç direnci olmayan nüfus üzerindeki ilk etkisi dehşet vericiydi. 1540'lara gelindiğinde bölgeye özgü olmaya başladığı için şiddeti azalmıştı, 17. yüzyıla gelindiğinde tehlikeli bir bulaşıcı hastalıktı, ama ortaya çıkardığı yan etkiler çok daha az şiddetliydi. Ama yine de, 20. yüzyıla kadar bilinen bir tedavisi olmadı.Yaygın olan iki ilaç vardı. Birincisi olan civa, hastalığın seyrini önemli ölçüde yavaşlatmak bakımından etkiliy-

di, ama aşırı dozda alındığında zehirleyici olması gibi önemli bir dezavantajı vardı. İkincisi olan guaiacum Batı Hint Adaları'nda bulunan bir ağacın odunundan yapılıyordu. Cıva gibi zehirli değildi, ama 1530'larda bile genellikle etkisiz olduğu düşünülüyordu. Ancak, alternatif bir tedavinin olmaması 1932'ye kadar British Pharmacopoeia'nın* onaylanmış ilaçları arasında kalmaya devam etmesi demekti.

16.3 Kolomb'un Dünyası: Hayvanlar ve Ürünler

[*Erken Dönemde Ürünlerin Yayılması* ***12.1.1***]

Avrasya ve Amerika kıtası ekonomik, sosyal ve siyasi bakımdan birbirlerinden bağımsız olarak gelişti ve farklı hastalık gruplarına sahiplerdi. Ayrıca kıtaların milyonlarca yıl öncesinden beri birbirlerinden ayrı olmaları, evcilleştirmek üzere ilk insan topluluklarının ellerinin altında bulunan hayvan ve bitkilerin tamamen birbirinden farklı olması demekti. Amerika kıtasında Andlar'da bulunan lamalar ve alpakalar bir yana bırakılırsa çiftçilik ve (hem araç çekmek için hem yük hayvanı olarak) taşımacılıkta kullanılmaya uygun hayvanlar bulunmuyordu. Evcilleştirdikleri ürünler de eşsizdi. 7. yüzyılda İslam dünyasının yaratılması, Avrasya sınırları içindeki ilk büyük ürün yayılmasını ortaya çıkarmıştı. 1500'den sonra Kolomb dünyası –bu kez dünya ölçeğinde olmak üzere– ikinci ve en büyük ürün ve hayvan yayılmasını temin etmişti; yetiştirilebilecek ürün çeşidini çoğaltarak, yeni toprakların işlenmesini sağlayarak ve mevcut tarım arazilerinin verimliliğini artırarak her toplum üzerinde derin bir etki yarattı. Yeni ürünler ile hayvanların yayılması ve benimsenmesi yüzyıllar aldı, ama uzun vadeli etkisi 1700 dolaylarından itibaren nüfusun dünya çapında daha önce görülmemiş bir oranda artışının temellerini atmak oldu. (Bugün "geleneksel" olarak görülen mutfakların ortaya çıkmasına da yol açtı. Mesela, İtalyan yemeklerinin iki ana unsurunun –hamur işleri ve domates– her ikisi de biri İslam dünyasından diğeri Amerika kıtasından olmak üzere son 600 yılda edinilmişti. Hint mutfağının acı kırmızıbiberi de Amerika kıtasından geldi.)

Amerika kıtasına ilk hayvanlar Kolomb'un 1493'te yapmış olduğu ikinci yolculuğunda götürüldü. Avrupa'da evcilleştirilmiş olan hayvanların neredeyse bütün türleri –atlar, köpekler, domuzlar, sığırlar, tavuklar, koyun ve keçiler– kıtaya taşındı. En önemli etkiyi yaratan hayvan attı. Amerika yerlileri değil bir atlı savaşçıyı bu büyüklükteki bir hayvanı bile hiç görmemişlerdi ve etkisi şaşırtıcı değil, dehşete düşürücü olmuştu. Aynı zamanda atlar katırlarla birlikte İspanyol sömürge toplumunun temelini oluşturdu. Öncelikli ulaşım aracını ve Kolomb öncesi toplumda eksikliği duyulan önemli bir unsuru –yolların olmadığı arazilerde mal taşımak için yük hayvanı– sağladılar. Birçok alanda, özellikle atlar olmadan sürüleri denetlemenin mümkün olmadığı Güney Amerika otlaklarında sığır yetiştirilmesinde, ekonominin hayati bir parçasına dönüştüler. Atlar çok kısa bir süre içinde vah-

* İngiltere tıbbi ürünleri ve farmakolojik maddeleri için resmi standartlar koleksiyonu (ed.n.)

şileşti; bir kere Meksika yaylalarının daha iyi otlaklarında yetiştirildikten sonra kuzeyde ve Peru'dan Andları aşarak Pampalara* yayılınca güneyde bu süreç devam etti. İspanyollar 1580'lerde Buenos Aires'e gelmeden önce bile burada çok büyük at sürüleri otluyordu. Kuzeyde Kuzey Amerika'nın Büyük Havzası'na yayıldılar ve bazıları ata binmeye uyum sağlayıp muazzam bizon sürülerinden yararlanınca yerli birçok Amerikan halkının hayat tarzını değiştirdiler. Atlar aynı zamanda yerli halkın Avrupalılara daha iyi karşı koymasını ve birbirleriyle yeni yöntemlerle savaşmalarını sağladı.

Sığır yetiştirmek çok kısa bir süre içinde İspanyol Amerika'sının başlıca faaliyetlerinden biri haline geldi ve geniş Amerika otlaklarına sömürgeci yayılmanın merkezine yerleşti. 1587'ye gelindiğinde Meksika'dan İspanya'ya her yıl 100.000'den fazla deri ihraç ediliyordu. Öküzler Amerika kıtasında ilk defa sabanın kullanılmasına da imkân sağladı; koşum hayvanları olmadan Amerika yerlileri kazıma çubuğundan ileriye gitmemişlerdi. Koyun ve keçilerin uyum sağlaması daha uzun sürdü ve Meksika yaylalarına çıkarıldıktan sonra ancak 1580'lerde sayıları hızla artmaya başladı. Avrupa'dan gelen hayvanlar Amerika kıtasında otu ilk defa ete, süte ve yüne dönüştürdü. (Süt ve yün Orta Amerika'daki insanlar için tamamen yeni ürünlerdi).

Avrupalıların fethettikleri ilk yerler Avrupa bitkilerinin yetişmesine uygun değildi ve birkaç sebze dışında neredeyse hiçbiri Karayipler'in yarı tropikal adalarında tutunamadılar. İlk başarılı ithal 1516'da gerçekleşti: Kanarya Adaları'ndan gelen muz (Avrupalılar bu ürünü İslam dünyasından edinmişlerdi). Şeker kamışı 1530'lara kadar büyük ölçekte önce Hispaniola'da yetiştirildi. Avrupa'nın ılıman iklime uygun ürünleri Meksika yaylaları ve Peru fethedilene kadar gelişemedi; mısır öncelikli ürün olmayı sürdürdü. Üzüm Meksika'da iyi yetişmedi ve ilk büyük Amerikan üretimi 1550'lerde Peru'ya ve sonra Şili'ye sokulmasını beklemek zorunda kaldı. 16. yüzyılın sonuna gelindiğinde Avrupa'nın önde gelen bütün besin bitkileri ve hayvanları Amerika kıtasında yetiştiriliyor ve besleniyordu.

Amerika kıtasına götürülen Avrupa bitkilerinden daha da önemli olanlar, tam aksi yönde yolculuk edenlerdi. Bunlar Batı Avrupa'da kalmayıp çok kısa bir süre içinde Avrasya ve Afrika'nın her yerine yayıldı. (Hindi dışında Amerika kıtasından gelen hayvanların fazla bir önemi yoktu.) Ürünler temelde iki türdü: Mısır, patates, tatlı patates, baklagiller ve manyok gibi dünya tarımının temel ürünleri haline gelenler; ve besinlere çeşitlilik katanlar: domates, acı kırmızıbiber, helvacı kabağı, kabak, papaya, avokado ve ananas. Bütün bunların içinde en önemlisi bugün dünya üzerindeki iki önemli üründen biri olan mısır Avrupa dışına yayılan ilk ürün olmuştu. 1550'ye gelindiğinde Batı Afrika'da, 1574'e gelindiğinde Mezopotamya'da ve 16. yüzyılın sonundan hemen önce Çin'de yetiştirilmekteydi. Bu sırada Mısır ve Levant'ta da benimsenmişti. Mısır Avrupa'da ancak görece olarak geç bir zamanda yetiştirildi, çünkü 16. ve 17. yüzyılların daha sert olan iklimi yetişebileceği yerlerin sayısını önemli ölçüde azaltmıştı. Yetiştirildiği ilk

* Güney Amerika otlakları (ç.n.)

yerler güneydeydi (16. yüzyılda Portekiz'de muhtemelen çok sınırlı bir ölçekte yetiştiriliyordu), ama ürün Avrupa'da 19. yüzyıla kadar önemli bir ölçekte benimsenmedi. Avrupa üzerinde en büyük etkiyi yaratan Amerika ürünü, 18. yüzyılın sonlarından önce öncelikle İrlanda ve Almanya'ya mahsus olsa da, patatesti. Çok yoksul olanların yiyeceği olarak görülüyordu, ama iklimin uygun olduğu yerlerde köylülerin az toprakla geçinebilmesinin mümkün olduğu anlamına geliyordu. İrlanda'da yaklaşık altı buçuk dönüm patates biraz sütle birlikte bir aileyi bir yıl beslemeye yetiyordu. Neredeyse 2 milyon kişi göç etmiş olsa da, adanın nüfusu 1754'te 3,2 milyonken 90 yıl sonra 8,2 milyona çıkmıştı. Tek bir ürüne aşırı ölçüde bağlı olmak, 1840'ların ortasında patates haşeresi gelip ardından da açlık başgösterince felakete yol açtı.

Amerika kıtasının ürünlerini en çabuk ve en büyük ölçekte benimseyen Avrasya bölgesi Çin oldu. 16. yüzyılın ortasına gelindiğinde yer fıstığı, mısır ve tatlı patates yaygın bir şekilde yetiştiriliyordu. Sonuncusu özellikle önemliydi, çünkü başka ürünler için kullanılmayan topraklarda yetiştirilebiliyordu. Paralelinde mısır süratle Güneybatı Çin'in yüksek kesimlerinin temel ürünü oldu ve bunu kısa süre sonra Kuzey Çin takip etti. Mısır Çin'de insanların yemesi için yetiştirilirken Avrupa'da genellikle bir yem ürünüydü. Amerika ürünlerinin etkisi Çin'in 18. yüzyılda dünyada nüfusu en hızlı büyüyen yer olmasına yardımcı oldu ve tarımsal üretimi değiştirdi. 17. yüzyılın başlarında pirinç Çin'in yiyecek üretiminin yaklaşık %75'ini oluşturuyordu, ama 20. yüzyıla gelindiğinde bu rakamın yarısından daha azına düşmüştü. Afrika'da Amerika ürünlerinin mısır dışında en önemlisi Portekizlilerin 16. yüzyılda Kongo ve Angola bölgelerine götürdükleri manyoktu (ve onun işlenmiş ürünü tapyoka).

Dünya tarihi üzerinde önemli bir etki yaratacak iki Amerika ürünü daha vardı. Birincisi olan kakaoya Kolomb öncesi toplumlarda çok değer veriliyor ve hatta çekirdekleri para olarak kullanılıyordu. Bu ürün Avrupa'da yavaş yavaş benimsendi ve çikolata içmek yüzyıllarca moda olmadı. İkinci ürün tütündü. Avrupalılar tütün içme alışkanlığını karşılaştıkları Amerika yerlilerinden edindiler ve 17. yüzyılın başlarında tütün Avrupa'ya çok geniş bir ölçekte yayılmıştı. İlk başlarda özellikle küçük pipolarla içiliyor veya enfiye olarak kullanılıyordu. Sigara ve purolar ancak daha sonra üretildi. Tütün Kuzey Amerika'da önemli bir ürün haline geldi; 19. yüzyıla gelindiğinde tütün yapıp satmayı içeren büyük bir dünya endüstrisiydi. İnsanların alışkanlıktan ve endüstrinin sebep olduklarından gördüğü zarar 20. yüzyılın ortasından önce anlaşılmaya başlamadı, ama o zamana gelindiğinde dünya nüfusunun büyük bir bölümü tütüne bağımlı hale gelmişti.

17
Erken Dönem Dünya Ekonomisi: Atlantik ve Hint Okyanusları

1500-1750 arasında Avrupa ve dünyanın geri kalan kısmı arasındaki ilişkileri çok farklı iki okyanus dünyası şekillendirmişti: Atlantik ve Hint Okyanusu dünyası. Avrupalılar ilkinde teknolojik açıdan daha az ilerlemiş ve Avrupalıların hastalıklarıyla rastlantısal olarak mahvolan toplumlarla karşılaşmışlardı. Avrupalılar görece olarak çok kısa bir sürede kendi hâkimiyetlerini geliştirmeyi ve yarar sağlayan tarafın neredeyse sadece kendileri oldukları bir toplum ve ekonomi yaratmayı başarmışlardı. Amerika kıtası Batı Avrupa'yı değiştirmeye başlayan zenginliğin ana kaynağı haline gelmişti. Hint Okyanusu'nda Avrupalılar teknolojik yönden kendileri kadar (eğer daha da ileri değilse) ilerlemiş ve çok daha zengin toplumlarla karşılaştılar. Bu dünyanın ekonomileri, toplumları ve siyasi sistemleri uzun zaman önce kurulmuş istikrarlı temeller üzerine inşa edilmişti ve Avrupalıların yaratabildiği etki az oldu. Aslında bu bölgeyle yaptığı ticaretin doğası, Avrupa'nın Avrasya'ya özgü tanımlamalar ölçüsünde hâlâ görece olarak geri kalmış olduğunu gözler önüne serer. Batı Avrupalıları ilgilendirdiği kadarıyla kilit etken iki okyanusu buluşturmalarıydı. Hint Okyanusu dünyasına girmelerini ve konumlarını iyileştirmeye başlamalarını sağlayan, Atlantik dünyasından elde edebildikleri zenginlikti. Avrupa'nın Avrasya'nın diğer toplulukları üzerinde 1750'den sonrasına kadar önemli bir etkisi olmadı.

17.1 Erken Dönem İspanya İmparatorluğu

Karayiplerden geri döndüğü zaman Kolomb'un rapor etmiş olduğu "yeni dünya", anında orada benimsenecek politikalara ilişkin can alıcı sorular ortaya çıkardı.

Harita 50: Atlantik Dünyası

Oradaki insanlara nasıl davranılmalıydı? "Keşfi yapanlar"ın hakları nelerdi? Şayet bu yerler fethedilecekse fethin amacı neydi? İlk kararları birlikte alan İspanyol ve kilise otoriteleri bu soruları cevaplarken önceki yüzyıllarda İspanya'yı ve Avrupa'nın geri kalan kısmını geliştiren gelenekleri örnek aldılar. Amerika kıtasını asıl sömürgeleştirmiş olan krallıkların (İspanya ve Portekiz) kökleri derin bir dini hoşgörüsüzlük, cezalandırma, bölgesel yayılma ve "kâfirler" ile "putperestler"in damgalanması geleneğine uzanıyordu. Kilise bu tutumları, fethi İncil'e dayanarak

haklı göstermekle sağlama alıyordu; yerliler boyun eğmeye davet edileceklerdi (kendilerinden ne istendiğini anlayıp anlamamaları önemli değildi), şayet kabul etmezlerse o zaman meşru olarak yok edilebilir veya köle yapılabilirlerdi. Yaptıklarını haklı çıkarmak için izlenen bu yöntem, krallıkların önceki yüzyıllarda "reconquista" süresince İslama karşı gerçekleştirdiklerini düşündükleri "kutsal savaş"a çok benziyordu. 15. yüzyılda İspanya'da Müslüman karşıtı, Yahudi karşıtı, "converso"* karşıtı düşünce akımları ve yasalar vardı. 1449'da resmi görev sahibi olmak için saf Hıristiyan kanından olmak şart koşulmuştu ve 1480'den sonra "converso"larla Enkizisyon uğraşmıştı. Yaklaşık 2000 kişi yakılmış ve geri kalanlar (yaklaşık 100.000 kişi) ya para cezasına çarptırılmış, ya hapse atılmış ya da krallıktan sürülmüştü. (Bütün Morisco'lar ve converso'lar en sonunda 1608-1612'de sürüldüler.) Birörnekliği sağlamak amacıyla sürekli olarak girişimlerde bulunuluyordu. Converso ve Morisco'ların domuz eti yemeyi, Kastilya dili konuşmayı veya alacalı elbiseler giymeyi reddetmeleri veya düzenli olarak yıkanmaları gibi eğilimleri Hıristiyan olmadıklarının yeterli kanıtı olarak kabul ediliyordu. Kolomb'un Karayipler'e geldiği yıl olan 1492'de, bütün Yahudiler İspanya'dan kovulmuşlardı. Yahudiler, Araplar, yabancılar ve heretiklerin hepsi Amerika kıtasında yapılan yeni fetihlerin dışında tutuldular. Sadece Kastilya'nın safkan tebasından gelenlerin (İspanya'daki diğer krallıklardan olanlar bile değil) bölgeye girmelerine, yerleşmelerine ve yarar sağlamalarına izin verilmişti. Amerikan yerlilerinin meşru fatihleri için çalışmaya mecbur edilecekleri ve geleneklerinin ve inançlarının Hıristiyanlık gerçeği adına yok edilebileceği başından beri kararlaştırılmıştı. Böylece kilise ve devlet politikası, sonuçları ne olursa olsun yeni fetihlerden olabildiğince çok zenginlik elde etme politikasına uygun düşen bir haklılık elde etmişti.

17.1.1 Yayılma

[*Erken Dönem Meksika ve Peru* ***5.4*** ve ***5.6***]

1494'te Hispaniola'da ilk İspanyol yerleşimleri kurulduğu sırada ada yoğun nüfuslu ve nispeten gelişmiş bir dünyanın parçasıydı. Sadece Hispaniola Adası'nda yaklaşık 4 milyon insan yaşamaktaydı; bunlar, aynı zamanda Jamaika ve verimli bir yarı tropikal tarıma dayanan küçük devletlerin geliştiği Porto Riko'da da yaşayan Aravaklardı. Meksika ve Peru'dan sonra Amerika kıtasının en gelişmiş yerlerini oluşturuyorlardı. On beş yıl içinde Hispaniola'da 100.000'den az yerli hayatta kalmış, mevcut olanlar hastalıklar ve zorunlu çalışmayla yok edilmişlerdi. İspanyollar adaları plantasyonlar kurup, Avrupa'ya ürün ihraç ederek kârlı hale getirmek için on yıllarca uğraşmışlar, ama devlet yardımıyla bile kâr elde etmenin çok zor olduğu anlaşılmıştı. (Yerli kölelerin çalıştığı ilk plantasyon Kolomb ve ailesi tarafından

* İspanyolca "dönme". 14. yüzyıl sonu ve 15. yüzyıl başlarında uygulanan baskılar ve 1490'larda Musevi din adamlarının İspanya'dan kovulmasından sonra Hıristiyanlığı benimseyen İspanyol Musevilerine verilen ad (ed.n.)

kurulmuştu.) Altın aradılar, fakat çok az bulabildiler. Karayipler'i sömürmek de çok zordu; yerli halk, özellikle de Hispaniola'nın güneyi ve doğusundaki Kiboniler, Karibler ve Aravaklar İspanyollara uzun süre direndi ve denizlerde gemilerini 17. yüzyıl gibi geç bir tarihte bile yenebildiler. En sonunda, sadece sayıca çok fazla bir üstünlüğün karşısında yenilmiş oldular. Adalardaki halk ölmeye başlayınca İspanyollar anakaraya ulaşıncaya kadar gün geçtikçe daha da uzaklarda köle avına çıktılar. 1515-1542 arasında, sadece Nikaragua sahilinden alınmış insanların sayısı 200.000'den fazlaydı, ama köleler o kadar çabuk ölüyorlardı ki bu da yeterli olmadı.

Meksika, Hernando Cortés'in Küba'dan kendi başına örgütlediği bir seferle fethedildi. Cortés Veracruz'da sahile çıkmış ve Aztek İmparatorluğu içinde yaşanmakta olan hoşnutsuzluktan ve hastalığın yaratmış olduğu etkiden yararlanarak bölgeyi fethedebilmişti. 1524'ten sonra onu başka haydutlar izledi: Batı Meksika'yı (New Galicia) fetheden Guzman, Guatemala'da de Alvarado ve Peru'da Pizarro. Amerika yerlilerinin gösterdiği direniş, Kuzey Meksika'nın "Çiçimek"leri, Şili'nin Arakanları ve Brezilya halkları arasında yüzyıllarca sürmüş olsa da, 1530'lara gelindiğinde Orta Amerika'nın ve Peru'nun büyük bir bölümü görünüşte İspanyol hâkimiyeti altındaydı. Hangi yönden yaklaşılırsa yaklaşılsın 19. yüzyıla kadar Amerika kıtasının tarihi (ve Amazon gibi yerlerde günümüze kadar) Avrupalıların yerleşmelerinin yavaş yavaş daha geniş bir alana yayılması, yerli halka boyun eğdirilmesi (1780'ler gibi geç bir tarihte İspanyollara karşı bir İnka ayaklanması vardı) ve bu insanların daha da ücra yerlere itilmeleridir. 1980'lerde bir Brezilya hükümet sözcüsü, "Amazon'un her köşesinde Kızılderililerin değil de gerçek Brezilyalıların yaşadığına emin olduğumuz zaman, ancak o zaman Amazon'un bizim olduğunu söyleyebiliriz," demişti.

17.1.2 Sömürü

Bu yeni İspanyol topraklarının örgütlenmesinin çok zor olduğu kanıtlanmıştı. Neredeyse yönetimin hiç bir şekli bulunmuyordu ve otoriteler kişisel sömürü amacıyla bir çerçeve belirlemek üzere "imparatorluk"u paylaştırmak dışında fazla bir şey yapamıyorlardı. Direnen yerliler köle olarak satılıyor ve geriye kalanlar *encomienda*'lara* dağıtılıyorlardı. Bu yasal sistem (teoride toprakları üzerinde olmasa da) teba yerli grupları üzerinde söz hakkı tanıyor ve sahipleri bu yerlileri plantasyonlarda, madenlerde ve kamu işlerinde çalışmaya zorlayabiliyorlardı. Sömürü derecesi o kadar yüksekti ki çoğu birkaç yıl içinde ölüyordu. 1540'lara gelindiğinde İspanyol Amerika'sında kriz baş göstermişti. Yerliler hastalık ve sömürü yüzünden o kadar kısa süre içinde ölüyorlardı ki *encomienda* sistemi sürdürülemiyordu. Hıristiyan misyonerlerinden bazıları sisteme karşıydı, ama misyoner tarikatların-

* İspanya'nın Amerika'daki kolonilerde yaşayan yerlilerin konumunu düzenlemek üzere oluşturduğu yasal sistem. Sisteme göre, İspanya kralı *Conquistador* (Fatih) askerler ve resmi görevlilere bir bölgede yaşayan belirli sayıdaki yerliyi bağışlıyordu. Bağışı alana *encomendero* deniyordu (ed.n.)

dan üçü sürdürülmesinden yanaydı. 1542'de hem kölelik hem *encomienda* teorik olarak lağvedilmişti. Kölelik devam etti; Güney Şili'deki Arakanlar 1680'lere ve Meksika'nın kuzeyindeki Apaşlar, Navaholar ve Şoşonlar 19. yüzyıla kadar köle olarak kullanıldılar. *Encomienda*'nın yerini topraklara İspanyollar tarafından tamamen sahip çıkılması ve yerli köylülerin yeni İspanyol efendileri için devamlı olarak çalışmasının talep edilmesi almıştı.

Aztek ve İnka imparatorluklarının fethedilmesi sırasında imparatorlukların büyük dini ve dünyevi hazinelerinde hazır olarak bulunan değerli madenlerin çoğu bir araya toplanmış, eritilmiş ve İspanya'ya gönderilmişti. Tapınaklar ve diğer büyük binalar yıkılmış, Hıristiyanlık insanlara zorla kabul ettirilmişti. Öncelikli tapınakların harabeleri üzerinde katedraller inşa edilmişti. Yağma malları ele geçirilmiş olduktan sonra diğer zenginlik kaynaklarına ulaşmak ilk başlarda zaman almıştı. İspanyolların Amerika kıtasından elde edebilecekleri zenginlik biçimini değiştiren, 1545'te Bolivya Andları'nda 3600 metre yükseklikte yer alan Potosi'deki gümüş yataklarının keşfedilmesi oldu. 1580'lerde ulaşmış olduğu en üst noktada, madenlerden yılda 300 tonun üzerinde gümüş çıkartılıyordu. Bu verimliliği sağlamak için yerli halk zorla çalıştırılmıştı. İşçiler bir hafta boyunca yeraltında kalmak ve maden cevherini çok zehirli olan cıvayı kullanarak işlemek zorundaydılar; ölüm oranının yüksek olması şaşırtıcı değildir. Yaklaşık 160.000 kişiden oluşan nüfusu (hemen hemen hepsi zorunlu işçilerdi) Potosi'yi dünya üzerindeki en büyük kentlerden biri yapıyordu. Paris, Roma, Madrid, Sevilla ve Londra'dan daha büyüktü. Sömürünün boyutu zorla çalıştırmakla bitmiyordu. Madencilerin elbise ve yiyeceğe ihtiyaçları vardı. Bunlar çevre köylerden haraç olarak alınıp İspanyollar tarafından madencilere satılıyordu. Elbiseleri yapmak üzere 10.000 kişi daha, Quito ve diğer yerlerde dokumacı olarak zorla çalıştırılıyordu. Yerel topluluklar, zorla çalıştırmayı örgütleyen İspanyol görevlilerin ve dinlerini değiştirtmeye çalışan rahibin de maaşlarını ödemek zorunda kalıyordu. Bu derecede bir sömürünün etkisi altında, yerel halk birkaç on yıl içinde neredeyse tamamen yok oldu. 16. yüzyılın sonuna gelindiğinde İspanyollar muazzam köle kafilelerini Buenos Aires'ten çıkartarak Andlar üzerinden Potosi'ye doğru yürütürlerken, kuzeyde nehir sularının getirdiği çakıl ile karışık maden birikintilerini bulmak için Karayipler'den Neuva Granada'ya (Kolombiya) getiriliyorlardı.

16. yüzyılın sonuna gelindiğinde Atlantik ekonomisi hâlâ çok fazla gelişmemişti. İlk fetihler yapılmış ve Aztek ile İnka imparatorluklarından elde edilen ganimetler ve yağma malları Avrasya hastalıklarının etkisinden sonra sağ kalmış olan halkın zorla çalıştırılarak çıkarmış oldukları altın ve gümüşle birlikte Avrupa'ya gönderilmişti. (1640'a gelindiğinde Avrupa'ya yaklaşık 17.000 ton gümüş ve 200 ton altın gönderilmiş bulunuyordu.) Amerika kıtasının başka yerlerinde, Portekizliler Brezilya'da ve İspanyollar Rio de la Plate'nin* ağzının çevresinde tutuna-

* Güney Amerika'nın güneydoğu kıyısında, Parana ve Uruguay ırmaklarının oluşturduğu haliç (ed.n.)

bilecekleri sağlam bir yer bulmuşlardı. Batı Avrupalı diğer uluslar fazla işin içinde değildi. Fransızlar kuzeyde St. Lawrence nehrinin içlerine doğru yelken açmışlardı ve İngilizler Hollandalılarla birlikte, ganimetlerin bir kısmını elde etmek ümidiyle devlet izniyle İspanyol ve Portekiz gemilerine karşı korsanlık yapıyorlardı. Atlantik ekonomisinin nasıl gelişebileceği belirgin olmaktan çok uzaktı.

17.2 Atlantik Kölelik Düzeni

16. yüzyılın büyük bölümünde İspanyollar dışarıdan getirilmiş önemli sayılarda köle kullanmaksızın imparatorluklarını sömürmeyi başardılar; yerlileri kullanmak daha kolaydı. 1550'de İspanyol Amerika'sında yaklaşık 15.000 köle bulunuyordu ve yüzyılın sonuna gelindiğinde toplam olarak yaklaşık 50.000 köle dışarıdan getirilmişti. (Bu resmi rakamdır, ama geniş ölçekli kaçak ticaret bu rakamı muhtemelen ikiye katlamıştı.) Buna rağmen sayıları hâlâ İspanyol göçmenlerin sayılarından daha düşüktü. Köleler öncelikli kamu işlerinde, özellikle de Küba'daki tersanelerde ve askeri teçhizat depolarında kullanılıyor ve 1610'a gelindiğinde Küba nüfusunun yaklaşık olarak yarısını oluşturuyorlardı. 17. yüzyılın başlarından itibaren giderek artan sayılarda anakaraya, özellikle de ölen yerlilerin yerini almak üzere Meksika ve Peru'ya, götürülüyorlardı. 1636'ya gelindiğinde Lima'nın nüfusunun yarısı ya köleydi ya da kölelerin soyundan geliyordu.

Yüzyıllarca köle ticareti yapılmış olsa da Avrupa 1500'den önce büyük oranda köle sahibi bir toplum değildi. (Tüm Batı dillerinde köle* kelimesi Akdeniz'de satılan Slavlara atıfta bulunur.) Hıristiyanlık köleliği başından beri onaylamıştı. Geç dönem Roma İmparatorluğu'nda Hıristiyanların Hıristiyan köle sahibi olmalarına izin veriliyordu ve kilisenin kendi mülklerinde büyük ölçekte bir köle sahipliği vardı. 16. yüzyılda Protestanlığın gelişmesi, özel mülkiyete saygı gösterilmesi ve dünyevi hükümdara itaat edilmesi gereğine yaptığı vurguyla bu tutumu değiştirmedi. Luther bile, Hıristiyan kölelerin Osmanlı sahiplerini terk etmemeleri için ısrar etmişti. Bu görüşler, Avrupa'da uzun bir zamandır yerleşik hale gelmiş olan, Siyah olmayı ve Afrikalıları normal bulmayan tutumlarla birleşmişti. Dini açıdan onlar, Nuh'un lanetlenmiş oğlu Ham'ı temsil eden kişiler olarak tanımlanıyorlardı. Ayrıca, ya kâfir ya da paganlardı ve bu yüzden kölelik eğer onların din değiştirmesine yarayacaksa daha da haklılık kazanacaktı. Bununla birlikte, Afrikalıları kendilerinden üstün olanların yararına çalıştırmak için tek çarenin kölelik olduğuna inanılmaktaydı. Buna benzer tutumlar, Beyaz bir derinin üstünlük sağladığı inancıyla birleşmişti. 1601'de I. Elizabeth tüm Siyahların İngiltere'den kovulmasını emretti ve 1753'te İskoçyalı filozof David Hume şöyle bir beyanda bulundu: "Dünyada, hiçbir zaman Beyazlar dışında başka herhangi bir deri rengine sahip uygar bir ulus olmadı." Sonuçta, köleliği yaratmış olan, plantasyon sisteminin gelişmiş olması ve onun getirdiği kârlarsa da, uzun zamandır yerleşik hale

* İngilizcede *slave* ve Almancada *Sklave* (ç.n.)

gelmiş olan ırka ve dine dayalı görüşler Afrikalıların aşırı derecede sömürülmeleri için bunun dışında bir haklılık sağlamış oldu. Amerika kıtasında yerlilerin toprağı nispeten kolay bir şekilde ele geçirilebiliyordu, sorun oluşturan, kıtanın insanları öldüğü için işgücü sağlanmasıydı. Avrupa toplumunun en alt tabakasına ait olup, Amerika kıtasına (yıllarca çalışmaları karşılığında yol masrafları işveren tarafından karşılanan) sözleşmeli işçi sıfatıyla gitmeye razı olmuş olanlar bile plantasyonlardaki şartlar altında çalışmaya isteksizdi. Küçük gruplar halinde çalışmayı tercih ediyorlardı ve bir diğer dezavantaj olarak sözleşmelerinin bitiminde kendilerine toprak istiyorlardı. Bununla birlikte özellikle Karayipler'de tropikal hastalıklardan ölmeye yatkınlardı. Yerlerinin doldurulması zor oluyordu, ağır işlere genellikle uygun değillerdi ve Beyaz oldukları için sömürülmelerinin bir sınırı vardı. Sonunda da serbest bırakılmaları gerekiyordu.

Avrupalılar bu sorunlara yanıtın büyük ölçekte Afrikalı köle ithali olduğu sonucuna, 17. yüzyıl boyunca uzun bir zaman içinde varmış oldular. Atlantik dünyasında gelişmiş olduğu şekliyle plantasyon sistemi kendine özgü birçok özelliğe sahipti. Hemen hemen tüm işler köleler tarafından görülüyordu, yine de köle nüfusu (ve sahiplerininki) kendilerini Kuzey Amerika sınırları dışında devam ettirmiyordu. Bu yüzden sistemin çalışmaya devam etmesi için büyük ölçekli köle ticaretinin yapılması gerekiyordu. Plantasyonlar köle sistemine dayansa da, özellikle şeker üretiminde, kurulmaları ve işletilmeleri büyük miktarda yatırım gerektiren büyük ölçekli kapitalist tarım örnekleriydi. Aynı zamanda neredeyse yapılan tüm üretimin ihraç edilmesi öngörülmüştü. Atlantik ekonomisinin çeşitli cepheleri 17. yüzyılın başlarından itibaren gelişmiş olduğu gibi Afrikalıların köleliği, bunun gerektirdiği sömürü ve Avrupalıların bundan elde ettikleri kârlar ile bağlantılıydı. Genç ve sağlıklı bir erkek bile olsa bir kölenin Karayipler'deki ortalama yaşam süresi beklentisi yaklaşık yedi yıldı. 1690'larda böyle bir köle, bir kölenin her yıl ürettiği şekerin değeri olan 20 sterline satın alınabiliyordu. Diğer masraflar çıktıktan sonra yüksek ölüm oranına rağmen bu rakam, sahiplerine hâlâ muazzam bir kâr bırakmış oluyordu. Kölelerin kendi kendilerini çoğaltmayı başaramamaları, fazla fark etmiyordu.

Avrupalı toplumlar kaba ve acımasızdı. En diptekilerin, özellikle mahkûmların, "serserilerin" ve "işsiz güçsüz yoksulların" durumu korkunçtu ve İrlandalı köylüler 1840'larda, daha önceki yüzyıllardaki birçok köleden muhtemelen çok daha kötü bir ekonomik durumdaydılar. Ancak bu insanlara karşı takınılan tutum ile kölelerin durumu arasında derin farklar bulunuyordu. Örneğin, Afrika ile Amerika kıtası arasındaki yolculuk sırasında, köle gemilerine benzer gemilerde taşınan Avrupalı mahkûmların dört katından fazla Afrikalı tıkılıyordu. Bu farklar Avrupalıların Afrikalılara nasıl davranılabileceğine dair düşüncelerini yansıtıyordu. Köleler Avrupa toplumları içinde en fazla kötü muamele gören işçilerden bile farklıydılar, çünkü temel tüm insanlık haklarını kaybetmişlerdi; sadece özgürlüklerini değil, özellikle aile ve çocuk sahibi olma haklarını da. (Bazı köle ailelerinin var olduğu olgusu, bu

aileler sahiplerinin iradesine bağlı olduğu ve kâr gayesiyle parçalanabildikleri ve çoğu kez de böyle yapıldığı için geçerli değildir.) Afrikalılar İngiltere başsavcısının 1677'de teyit ettiği görüşe göre mala dönüşmüşlerdi: "Zenciler eşya ve mal sayılmalıdırlar." Son kertede (ve çoğu kez son kertede bile değil) köle düzeni şiddete dayanıyordu. Köleleri çalıştırmakla hayatta tutmak arasında köle sahiplerinin izleyeceği çok ince bir çizgi bulunuyordu. Sistem içinde kırbacın önemli bir yeri vardı ve kırbaçlamanın yanı sıra daha ağır cezalar uygulanıyordu. Hukuk sistemi köle sahiplerini destekliyor, onlara hareket özgürlüğü tanıyordu. İngiliz sömürgelerinde bir köleyi öldürmek suç değildi, çünkü hiçbir köle sahibinin kendine ait bir malı keyfi olarak yok edeceği varsayılmıyordu. İsyan etmenin cezası eklemlerin her birini yere çivilemek ve çok yavaş ve acı verici bir ölüm olması için önce elleri ve ayakları, sonra da eklemleri yakmaktı. Daha küçük "suçların" cezası hadım etmek, bir ayağın yarısını balta ile kesmek ve kırbaçladıktan sonra deriye karabiber, tuz basmaktı. Bu acımasız cezalar köle sahipleri tarafından güvenlik sebebiyle gerekli görülüyordu. Bu, Karayip adalarından bazılarında yaşayan her beş kişiden dördünün köle olduğu gerçeğinin bir yansımasıydı, ki dünya tarihinde benzeri görülmemiş bir orandı.

Amerika kıtasına vardıkları sırada kölelerin moralleri, köle yapılmanın ve Afrika'dan geliş yolculuğunun yarattığı dehşetlerin ardından son derece bozulmuş oluyordu. Ardından, yaşadıkları şaşkınlığı tamamlamak üzere isimleri değiştiriliyordu. Hemen hemen dörtte üçü disiplini, hiyerarşisi ve gerektirdiği çabayla daha da fazla şok yaratan bir çalışma düzenine maruz kaldıkları şekerkamışı plantasyonlarında çalışmaya gönderiliyordu. Kölelerin çoğu tropikal bölgelerden gelmemiş olmasına ve tarım işlerinin çoğunu kadınların yaptığı toplumlarda yetişmiş olmasına rağmen, Avrupalılar Afrikalıların tropikal iklimde ağır işlerde çalışmaya özellikle uygun olduğuna dair bir efsane yaratmışlardı. Gerçekten de Karayipler'in büyük bir bölümünde tarla işçilerinin yaklaşık üçte ikisi kadındı. Kadınlar aynı zamanda sahiplerinin çok alışılmış cinsel saldırı tehlikesiyle ve sahiplerinin köle çocuklar doğurarak kârlarını daha da artırma beklentileriyle de karşı karşıyaydılar. Ancak kölelik düzeni sadece şiddet uygulama tehdidiyle yürüyemezdi. İşçibaşı veya ev kölesi olarak (ailenin parçalanma tehlikesi her zaman olsa da) bir aile hayatı, bir parça toprak, pazar tatili ve diğer kölelerle biraz toplum hayatı gibi bazı daha kolay şartlar ve terfi umudu olmak zorundaydı.

Kötü şartlar en düşük oranda iyileştirilse de, her düzeyde direniş yaygındı; çok çalışmaya itiraz, ufak tefek hırsızlıklar ve sabotaj bunlardan bazılarıydı. Doğrudan doğruya isyan nadirdi, çünkü örgütlenmesi zordu ve sahipleri kendi düzenlemelerini isyanın her zaman mümkün olduğu varsayımına göre oluşturmuşlardı. İsyan önemli bir ölçekte sadece bir kez –1790'larda Haiti'de– başarılı oldu. Virginia'da 1800'deki isyanlar ve 1831'de Nat Turner'in örgütlediği isyan kural olmaktan çok istisnalardı. Karayipler'de diğer büyük isyanlar 19. yüzyılın başlarında, 1816'da Barbados, 1823'te Demerara ve 1831-1832'de Jamaika'da görüldü. Bu isyanların her birinden sonra yüzlerce köle idam edildi. Avrupa devletleri köleleri kont-

rol altında tutmanın ortak çıkarları gereği olduğunu anlamışlardı ve 17. ve 18. yüzyıllardaki sömürge savaşları sırasında köle isyanlarını başlatmaktan kaçınmak konusunda çok dikkatliydiler. Köleler için tek alternatif kaçmaktı. Karayip adalarında bu neredeyse imkânsızdı. Kuzey Amerika'da katı kanunlar ve kaçakları geri getirmek için etkili bir sistem bulunuyordu. Her şeye rağmen sabık kölelerin kontrol ettiği mıntıkalar bulunuyordu, hatta Batı Hint Adaları'nın Jamaika gibi ücra köşelerinin bazılarında da böyle yerler vardı. En geniş alana yayılmış olan, 1672-1694 arasında, Pernambuco'da yer alan Palmares'ti. Başkenti Macaco idi (bugünkü Brezilya şehri Uniao) ve alanı sahil şeridi boyunca 200 km ve içerilere doğru 160 kilometre uzanıyordu. Burayı denetim altına almak için yıllarca süren büyük bir askeri sefer düzenlemek gerekmişti.

17.3 Brezilya: Kölelik Düzeni ve Plantasyonlar

Atlantik ekonomisinin karakteristik özelliklerinin –plantasyonların, kölelerin ve Afrika'yla yapılan ticaretin– 17. yüzyılın başlarında önemli bir ölçekte geliştiği yer, Portekizlilerin hâkimiyeti altında olan Brezilya'ydı. Atlantik köle düzeninin uzun tarihi boyunca Afrikalı kölelerin önemli bir bölümü Brezilya'ya getirilmişti ve burası köleliğin 1888'de kaldırıldığı bölgedeki son devlet olmuştu. 1580'lere kadar Brezilya sadece çok küçük bir rol oynamış olsa da, Portekiz İmparatorluğu başından beri öncelikli olarak ticarete dayanıyordu. Brezilya'da kolayca bulunan değerli madenler yoktu; gemiler oraya özellikle güzel bir kırmızı boya çıkarılan Brezilya ağacı* için uğruyorlardı. Bölgede yaklaşık olarak üç milyon yerli Amerikalı bulunuyordu ama çok düşük yoğunluklu olarak geniş bir alana yayılmış durumdaydılar ve bu nedenle Avrupa hastalıklarının en kötü etkilerinden bazılarına maruz kalmamışlardı. İlk başlarda yerlilerle Avrupa mallarının ticaretini yapmak oldukça kolaydı, ama yerliler kısa bir süre içinde istedikleri bütün malları almış oldular. 1549'da Bahia'da küçük bir koloni kurulmuş, Rio de Janeiro'daki mükemmel doğal limana ise önce Fransızlar yerleşmişti. (Burası 1550'lerde Portekizliler tarafından onlardan alınmıştı.) Ancak bu aşamada (İspanyolların *encomienda* sistemine benzer) yerli işgücü üzerinde hak sahibi olmayı da içeren ayrıcalıklar yöneticiler tarafından çeşitli maceraperestlere verildi. Şekerkamışı yetiştirmek için plantasyonlar kuruldu; bu plantasyonlar Kuzeydoğu Brezilya'nın toprağı ve iklimi ideal olduğu ve şeker kamışı işleyen değirmenlere su gücü sağlayacak bol miktarda ırmak ve nehir bulunduğu için gelişti. Toprağın verimliliği azaldığı için Atlantik adalarındaki üretim zaten azalmaktaydı ve 1580 gibi erken bir tarihte Brezilya, Madeira† ve São Tomé'nin‡ toplamından üç kat fazla şeker üretilmekteydi. Üretim yaygın bir yerli köleliğine dayanıyordu, 1570'lere gelindiğinde muhtemelen

* Bakkam ağacı, kızılağaç (ç.n.)

† Madeira Adaları, Atlas Okyanusu'nun kuzey kesiminde (ed.n.)

‡ Batı Afrika'da küçük bir ada ülkesi (ed.n.)

50.000 civarında bu tür köle vardı. En büyük köle sahiplerinden biri Cizvitlerin mülkleriydi ve kölelerini diğer üreticilere de kiralıyorlardı. Erken dönemdeki bir yorumcunun not ettiğine göre, kolonideki her yerleşmeci bedensel iş görmemek için köle satın alıyordu:

> Elde etmeye çalıştıkları ilk şey plantasyonlarda çalışacak kölelerdir. Onlardan iki çift veya yarım düzine alabilen herkes başka dünyevi malı olmasa bile ailesini gayet güzel geçindirebilir. Biri onun için balık tutar, diğeri avlanır ve geri kalanlar tarlalarını işleyip sürerler.

16. yüzyılın sonuna gelindiğinde yerli kölelerin sayısı Avrupalı yerleşmecilerin sayısından yaklaşık olarak bire üç daha fazlaydı.

Ancak yerli köle desteği kurumaya başlayınca Portekizliler onların yerini doldurmak üzere Afrika'ya yöneldiler. Afrika'dan yapılan yolculuğun mesafesi kısaydı ve Portekiz, Brezilya'nın karşısında yer alan Angola ve Kongo sahillerinde yapılan ticarete egemendi. Afrikalı köleler satın alan ilk gruplardan biri Cizvitlerdi ama 1600'e gelindiğinde kolonide hâlâ sadece 15.000 Afrikalı köle vardı. Bu yerli kölelerin sayısından çok azdı. 1630'a gelindiğinde bu sayı dörde katlanıp 60.000'in üzerine çıkmıştı ve yıllık ticaret 10.000 kadardı. Bunların yaklaşık yarısı İspanyol Amerika'sına gönderilmişti, böylece bu tarihte yapılan toplam Atlantik ticareti yılda 15.000 civarındaydı. Kârlar büyüktü; köleler Afrika sahillerinde karşılığında alındıkları malların değerinin yaklaşık on misline Brezilya'da satılabiliyorlardı. (Bu kısmen, sınırlı köle ticaretinin Afrika'daki fiyatları oldukça aşağıda tutmasından kaynaklanıyordu.) Ticaret çok arttığı zaman şekerkamışı plantasyonları için köleler istendi. 17. yüzyılın başlarına gelindiğinde Brezilya yılda 20.000 ton şeker (Avrupa'nın tüketiminin beşte dördü kadar) ihraç ediyordu ve koloni devletin gelirlerinin yaklaşık %40'ını sağlayarak Portekiz İmparatorluğu'nun çok önemli bir parçasına dönüşmüştü. Portekizli tüccarlar çoktan bir ticaret üçgeni kurmuşlardı: Kölelere karşılık Afrika'ya mal, Brezilya'da satılan köleler ve Avrupa'ya götürülen şeker. 17. yüzyılın ilk onyıllarına gelindiğinde Brezilya nüfusunun yarısı köleydi ve koloni refahının bağlı olduğu temel işgücünü oluşturuyorlardı. (İspanyol Amerika'sında köleler nüfusun hâlâ yaklaşık %2'sini oluşturuyordu.)

17.4 Hollandalılar ve Fransızlar

İspanyol ve Portekiz imparatorluklarının her ikisinin de zenginliği diğer Avrupa devletlerini, özellikle de İspanya'dan bağımsızlıklarını elde etmek için savaşan Hollandalıları cezbetti. İlk başlarda girişimler Havana'dan Cadiz'e yelken açan büyük gümüş ve hazine filolarına akınlar düzenlemek üzerine kuruluydu, ama kilit gelişme 1602'de kurulan Hollanda Doğu Hindistan Kumpanyası* ve benzer İngiliz şirketleri gibi hem devlet hem de ticaret politikasının hedeflerini birleştiren, 1621'de

* Vereenigde Oost-Indische Compagnie (ed.n.)

kurulan Hollanda Batı Hindistan Kumpanyası* oldu. Hollandalılar İspanyolların ticaretine zarar vermek (o tarihte Portekiz İspanya tarafından idare ediliyordu) ve kendilerine kazanç sağlamak istiyorlardı. Bu yüzden Brezilya ve şekeri çok güzel bir hedef oluşturuyordu. (Hollanda Batı Hindistan Kumpanyası köle ticaretinin ahlaki olup olmadığı konusunda teolojik tavsiye almıştı: Hollandalı Kalvenciler karşı çıkmıştı.) 1630'ların başlarında Hollandalılar Pernambuco eyaletini zaptettiler. Köle ticaretinden uzak durma çabaları fazla uzun sürmedi. Portekiz ve İspanyol gemilerinde ele geçirdikleri köleleri serbest bırakmak yerine satmaya başladılar. Ardından 1637'de Portekizlilerin Afrika sahilinde yaptıkları köle ticaretinin ana üssü olan El Mina'yı zaptettiler ve Brezilya'nın kendilerine ait bölümüne her yıl yaklaşık 2000 köleyi dışarıdan getirmeye başladılar. 1640'ta Portekiz İspanya'dan bağımsız hale geldi ve beş yıl sonra Pernambuco'da, Hollanda idaresine karşı bir ayaklanma gerçekleştirdi. Brezilya'ya çok az sayıda Hollandalı yerleşmeci gitmişti ve 1654'te tekrar Portekiz'in hâkimiyetine geçen koloniyi elde tutmak için fazla çaba gösterilmedi. Portekizliler İspanya'dan bağımsız hale geldiklerinde yeniden köle ticareti yapmaya başladılar. 17. yüzyılın sonlarına gelindiğinde kolonide yüzyılın ortasındaki yaklaşık 60.000 köleye karşılık yaklaşık 100.000 köle bulunuyordu. Bunların yaklaşık dörtte üçü şeker üretiminde çalıştırılıyordu.

Fransızlar Batı Hint adalarıyla 17. yüzyılın başlarından itibaren ilgilenmeye başladılar ama kolonileşme düşük bir seviyedeydi. 1640'larda Martinik, Guadeloupe ve komşu adalarda 7000 civarında yerleşmeci bulunuyordu; bunların önemli bir bölümü sözleşmeli işçilerdi. Kölelerin büyük bölümü Hollandalılar ve Fransızlar 1660'larda kendi şirketlerini kuruncaya kadar Fransa'yla yapılan şeker ticaretini kontrol eden İngilizler tarafından ithal ediliyordu. Bu tarihe gelindiğinde şeker üretimi yükseldiği için adaların nüfusunun yarısı kölelerden oluşuyordu. Asıl büyüme Saint-Dominique'in İspanyollardan alındığı 1690'lardan sonra gerçekleşti: 18. yüzyılın başlarında adalarda yaklaşık 50.000 köle vardı. 1685'te XIV. Louis koloniler için "Code Noir"ı† çıkardı. Hıristiyanların "aleni düşmanları" oldukları için bütün Yahudiler kovulacaklardı. Köle düzeni tek bir şartla kabul ediliyordu; köleler vaftiz edilecek ve Katoliklikle tanıştırılacaklardı. Kanuna köleler için bazı koruyucu maddeler ilave edilmişti, ama bu maddelere zorunlu olarak uyulmasını sağlayacak bir mekanizma getiştirilmemişti. Bu tarihte Fransız kolonilerindeki kölelik seviyesi 16. yüzyılın sonlarında hemen hemen Brezilya'da olduğu seviyedeydi. Sonraki yüzyılda görülmemiş bir büyümeye tanık olunacaktı.

17.5 Erken Dönem İngiliz Kölelik Düzeni

İngilizlerin Amerika kıtasıyla ilk temasları büyük ölçüde, Hollandalılar gibi, Drake ve Hawkins gibi adamlarla yapılan korsanlık ve yağmayla sınırlıydı. Virginia'daki ilk koloni, İrlanda'daki benzer projelerle rekabet ve yerlilerin İngilizler tarafın-

* West-Indische Compagnie. (ed.n.)

† Kara Kanun (ç.n.)

dan kendilerine biçilen –yiyecek yetiştirmeye ve yerleşmeciler için ucuz işgücü teminine hazır olan köylüler– rolünü oynamaması yüzünden zarar gördü. Altın bulunmadı ve yerleşmeciler sadece yerliler onlara yiyecek vermeye istekli oldukları için hayatta kaldılar. Buna karşın İngilizler topraklarına el koyabilmek için onlara her zaman savaş ilan ettiler. Virginia şirketinin kolonisinin hayatta kalmasını sağlayan bir formülü tesadüfen bulması 1620'lerden önce gerekleşmedi. Kendi yol paralarını ödeyen herkese bedava olarak toprak dağıtıldı; sözleşmeli hizmetkâr olarak gelenler serbest bırakıldıkları zaman toprak satın alabilirlerdi. 1640 ile yüzyılın sonu arasında 100.000'den çok sözleşmeli hizmetkâr Kuzey Amerika'daki kolonilere gitti. (Amerikan kolonilerine 1783'den önce gidenlerin çoğu serbest işçi değil sözleşmeli hizmetkârdı.) Tütün Avrupa'ya ihraç etmek için en önemli ve en kârlı ürün olan kölelerin sayısı düşük kalmıştı; 1670'te Virginia'da sadece 2000 köle bulunuyordu.

Amerikan anakarasındaki koloniler ilk defa 1624'te yerleşilen Barbados'un aksine yavaş geliştiler. Barbados Karayipler'in geri kalanına nispetle rüzgârların ters yönünde kaldığı ve bu yüzden bölgedeki önde gelen güç olan İspanya'nın saldırısını zorlaştıracağı için seçilmişti. Koloni başlangıçta tütün yetiştiriyordu ama fakir ve gelişmemiş bir yer olarak kaldı. 1638'de nüfusu, İngiltere'den 12 sterlin masrafla beş yıl çalışmak üzere getirilmiş 2000 sözleşmeli hizmetkâr ve her biri 25 sterline alınmış 200 Afrikalı köle dahil olmak üzere toplamda 6000'di. 241 km^2'den daha küçük olan adayı değiştiren ve plantasyon sisteminin potansiyelini gözler önüne seren (Hollandalılardan öğrenilen) şekerkamışı yetiştirmeye başlamak oldu. 1638'de hiç şekerkamışı yetiştirilmiyordu, halbuki 1645'e gelindiğinde adanın yarısını plantasyonlar kaplıyordu ve kısa süre içinde Avrupa'daki ana pazar olan İngiltere'de tüketilen şekerin üçte ikisi üretilmeye başlanmıştı. On sekiz ay boyunca ürün alınmadığı için plantasyon kurmak büyük miktarda sermaye gerektiriyordu. Bu yüzden fabrika sahipleri küçük hisse sahiplerinin hisselerini satın alıp kendi mülklerini oluşturma eğiliminde oldular. İlk başlarda sözleşmeli işçiler kölelerle birlikte çalışıyorlardı, fakat çok kısa bir süre içinde bir şekilde sadece denetim işlerini üstlenmeye başladılar; köleleri kontrol etmek, çok daha yumuşak davranılması gereken hoşnut olmayan Beyaz hizmetkârları kontrol etmekten daha kolaydı.

1640'ların başlarından itibaren Barbados örneği görülmemiş bir şekilde büyüdü. Bir on yıl içinde, (Brezilya'da satamadıkları için fiyatlar düşünce öncelikle Hollandalılar tarafından getirilen) 20.000 köleyi ve onların yarısından daha az sayıda sözleşmeli hizmetkârı içeriyordu. Ada 1650'lerin ortasına gelindiğinde Brezilya'nın tamamı kadar şeker ihraç ediyordu. 1680'lere gelindiğinde kolonide 50.000'den çok köle (toplam nüfusun dörtte üçü kadar) bulunuyordu, büyük çoğunluğu 440 dönümden büyük malikânelerde yüzden fazla köleden oluşan gruplar hâlinde çalışıyorlardı. Altı yedi ay süren hasat mevsiminde fabrikalar hiç durmaksızın çalıştığı için köleler günde on sekiz saat çalışıyorlardı. Ölüm oranla-

rının yüksek olması şaşırtıcı değildir. Açık bir farkla Amerika kıtasında yer alan en büyük İngiliz kolonisiydi; anakarada yer alan Virginia ve Massachusetts'den çok daha büyüktü. Şeker üretimi Jamaika'da da başladı ve 17. yüzyılın son yarısında adaya 85.000'den fazla köle getirilmişti.

İngilizler 1660'lardan itibaren büyük ölçekli köle ticareti yapmaya başladılar. 1663'te Afrika Kraliyet Maceraperestleri Şirketi'ne* (büyük ortaklar Kral II. Charles ve kraliyet ailesiydi) Amerika kıtasındaki İngiliz kolonilerine köle sağlama tekeli verildi. 1672'de bunun yerini yeni bir tekel, kraliyet ailesinden ve Londra'nın tüccar camiasından daha geniş bir ortak grubuna sahip, Kraliyet Afrika Şirketi aldı. Kurulduktan sonraki kırk yıl içinde Afrika'da yaklaşık 125.000 köle satın aldı. Şirket 1690'dan sonra, bağımsız tüccarlar köle ticaretinden elde edilen muazzam kârlardan pay almaya çalıştıkları için tekeli sürdürmenin gün geçtikçe daha da zorlaşmaya başladığını gördü.

17.6 On Sekizinci Yüzyılda Plantasyon Ekonomileri

17.6.1 Batı Hint Adaları

18. yüzyıl, şekerkamışı plantasyonlarının fevkalade dönemiydi. Yüzyılın ortasına gelindiğinde şeker Avrupa ticaretindeki en değerli mal olarak hububatı geçmişti: Avrupa'nın tüm ithalatının beşte birini oluşturuyordu ve yüzyılın son onyıllarına ulaşıldığında beşte dördü Batı Hint Adaları'ndaki İngiliz ve Fransız kolonilerinden geliyordu. Yüzyılın devamı süresince Fransız kolonileri, özellikle de daha iyi sulama, su gücü ve makinelerle birlikte yeni şekerkamışı türleri üzerinde yoğunlaşmasının kârlılığı artırdığı Saint-Domingue çok daha başarılı oldu. Adalarda, köle sahipleri ve tüccarlarla birlikte ışıl ışıl parlayan zengin bir toplum gelişti. Saint-Domingue'de Paris'teki galasından sadece birkaç hafta sonra Mozart'ın *Figaro'nun Düğünü*'nü sahneye koyan 1500 kişilik bir tiyatro bulunuyordu. İngiliz kolonilerinin içinde Jamaika açıkça en büyük potansiyele sahipti; kârlar, daha değerli olan beyaz şekerin üretilmesiyle artmış olsa da, küçük Barbados adası maksimum üretimine ulaşmaya başlamıştı. Yaklaşık 1740'tan önce Jamaika yetersiz dış ve iç güvenliğin sıkıntısını çekiyordu ama daha sonra birkaç toprak sahibi yaklaşık 500 kişilik köle gruplarının çalıştığı çok büyük malikâneler oluşturmaya başladığı zaman çok kısa bir süre içinde geliştirildi. Avrupa'da talep büyümeye devam ettiği için Britanya Batı Hint Adaları'nın her yerine yayılan şeker üretimi hiç sona ermeyecekmiş gibi görünüyordu. 1710'dan sonra sadece altmış yıl içinde şeker tüketimi Britanya'da beş kat artmıştı ve 18. yüzyılın ortasına gelindiğinde Britanya'nın denizaşırı ticaretinin yarısından fazlası sadece şeker ve tütünden oluşuyordu.

---

* Özgün adı "Company of Royal Adventures to Africa", daha sonra "The Royal African Company" (ed.n.)

Batı Hint Adaları'nda yaratılan zenginlik, gün geçtikçe artış gösteren sayılarda gelmeye devam eden kölelere dayanıyordu. 1690'larda Fransız kolonilerinde 27.000 ve İngilizlere ait adalarda 95.000 köle bulunuyordu. Bir yüzyıl sonra bu rakamlar 675.000 ve 480.000'e ulaşmıştı; on misli bir artış söz konusuydu. Ölüm oranları görülmemiş oranda yüksekti. 1712-1734 arasında Barbados'a dışarıdan 75.000 köle getirilmiş, köle nüfusu buna rağmen sadece 4000 kişi artmıştı. Ölen her altı köleye karşılık ortalama bir köle çocuğu doğuyordu ve sahipleri bu yüzden köle yetiştirmek yerine dışarıdan almaya önem veriyordu. Onların yaptığı kaba hesaplara göre bir çocuğu çalışma yaşına gelinceye kadar büyütmek (bu ne kadar erken de olsa) 40 sterline mal oluyordu (anne ve çocuk ölümlerinden dolayı iş kaybını da hesaba katmak gerekiyordu), halbuki yeni bir köle yaklaşık olarak 25 sterline satın alınabilirdi.
[*Haiti'deki Köle Ayaklanması* ***21.6***]

17.6.2 Kuzey Amerika

18. yüzyıl, köleliğin Kuzey Amerika'daki İngiliz kolonilerinde de büyük ölçüde yaygınlaşmasına tanık olmuştu. 1700-1770 arasında köle nüfusu yaklaşık 50.000'den 500.000'in üzerine çıkmıştı. 1770'e gelindiğinde üç büyük köle plantasyonu ürünü –tütün, çivit ve pirinç– bu kolonilerden Britanya'ya yapılan ihracatın dörtte üçünden fazlasını oluşturuyordu. 18. yüzyılın başlarında hâlâ yerli köleler bulunuyordu. Güney Carolina'da 1400'de olduklarından daha fazla sayıdaydılar (toplam nüfusun yaklaşık %10'u), ama kısa bir süre içinde onların yerini Afrikalılar almıştı. Kuzey Amerika'daki nüfusun önemli bir bölümü, Britanya'daki çiftçilerle aynı ürünleri yetiştiren küçük çiftçilerdi. Bu yüzden ürünleri için pek talep yoktu. (Britanya'daki fazla talepler İrlanda'dan karşılanabiliyordu.) Kuzey Amerika'daki çiftliklerin ürün fazlası kölelere yiyecek temini için Batı Hint Adaları'nda (hem İngiliz hem Fransız kolonilerine) satılıyordu; adalardaki arazilerin hemen hemen tamamında şekerkamışı yetiştiriliyordu. Bu küçük çiftçilerin yanısıra ortalama olarak şekerkamışı plantasyonları kadar büyük olan tütün plantasyonları bulunuyordu ama ürünün işgücü talebi düşük olduğu için bu plantasyonlarda daha az köle kullanılıyordu. Tütün toprağın verimliliğini çok kısa bir süre içinde tükettiği için plantasyonlar her yedi yılda bir daha iç kesimlere taşınıyordu. 1710'dan itibaren söz konusu olan yarım yüzyıl içinde tütün üretimi, (özellikle Maryland ve Virginia'da) bölge Avrupa'ya yapılan ihracatın neredeyse tekeli durumunda olduğu için üç katına çıkmıştı. Daha da yüksek bir büyüme oranı daha güneyde, pirinç ve çivit plantasyonlarının hızla büyüdüğü Georgia ve Güney Carolina'da görüldü. Bu iki koloni 1698'de tam olarak 5443 kg pirinç ihraç etti, 1770'e gelindiğinde ise bu rakam 38 milyon kg'a çıkmıştı.

Anakaradaki kölelik sistemi Batı Hint Adaları'nda bulunan sistemden çok farklıydı ve birçok sebepten dolayı ölüm oranları çok daha düşüktü. Çalışma koşulları

o kadar ağır değildi, özellikle bütün gece şeker üretiminde çalışmak söz konusu değildi ve iklim daha iyiydi. Kuzey Amerika'daki kölelerin birçoğu doğruca Afrika'dan getirilmek yerine plantasyon işine ve yeni iklime çoktan "alışmış" olarak Batı Hint Adaları'ndan satın alınıyorlardı. Ayrıca ev işlerinde Batı Hint Adaları'na göre daha çok kadın çalıştırılıyordu. Bunun sonucu, kölelerin daha uzun yaşaması, aile bağları kurmaya yönelmesi, üremesi, daha çok köle yaratması ve ithalat ihtiyacının azalmasıydı. Kuzey Amerika'daki kölelerin neredeyse üçte ikisi Maryland ve Virginia'da yer alıyordu ama buralarda bile Batı Hint Adaları'nda yaygın olan beşte dört oranının çok daha altında kalarak nüfusun sadece yaklaşık üçte birini oluşturuyorlardı. Kuzeydeki anakara kolonilerinde sayıları daha düşüktü; nüfusun yaklaşık %5'inden fazlasını oluşturmuyorlardı. Bu, büyük ölçüde, plantasyon ürünlerinin daha ılıman olan iklimde yetiştirilememesinden kaynaklanıyordu; kölelerin önemli bir bölümü ya ev işlerinde ya da kasabalarda çalışıyordu. Bununla beraber böyle bir statü Britanya'da kabul edilmese de, hükümet Amerika kıtasındaki bütün İngiliz kolonilerinde köleliği tanıyor ve destekliyordu.

17.6.3 Brezilya

Portekizlilerin 1650'lerde tüm kolonide yeniden denetim kurmalarından ve 1690'larda Güney Brezilya'da altın bulunmasından sonra Brezilya'da kölelik düzeni yeniden canlandı. 1720'lere gelindiğinde yılda 10 ton civarında altın çıkarılıyordu ve Batı Hint Adaları'nda yapılan üretimin yarattığı ciddi rekabetten zarar gören şeker ihracatının neredeyse tamamının değerine eşitti. Kölelerin birçoğu Amerika yerlileriydi. Yerleşmeciler ve yerlileri zorla Hıristiyan yaptıkları "misyonlar" (şeker plantasyonları ve sığır çiftlikleri) kurmuş olan Cizvitler arasında, arta kalan yerlileri kimin denetleyeceği konusunda uzun süren bir mücadele olmuştu. İç kesimlere doğru, bazılarını yerlileri dağlayarak damgalayan ve "misyonlarda" çalışmaya mecbur eden Cizvitlerin düzenlemiş olduğu büyük köle avı seferleri yapıldı. Bu seferlerden biri, São Luis'de bulunan katedralin 1718'de yeniden yapılmasının masraflarını karşıladı. 1690'lardan sonra yaşanan altına hücum sırasında kuzeydoğudaki birçok yerli, altın arayıcıları tarafından köle yapıldı. Ancak yerliler geçmişte olduğu gibi Avrupalı yerleşmecilerin istediği kadar işgücü sağlayamıyorlardı ve sonucunda köle ithalatı rekor seviyelere çıkmıştı. 1750'ye gelindiğinde Brezilya'da 500.000'den fazla köle bulunuyordu ve nüfusun yaklaşık üçte birini oluşturuyorlardı. (Bu oran neredeyse Kuzey Amerika anakarasında bulunan güney kolonilerindeki orana eşitti.) Brezilya'nın İngiliz kolonilerinden farkı, köle azatlarının nispeten yaygın olması ve orduya bile katılabilmeleriydi.

17.6.4 İspanya İmparatorluğu

İspanyol kolonilerinde altın ve gümüş çıkarılması 18. yüzyılda hâlâ öncelik taşıyan koşuldu. Andlar'daki madenlerde neredeyse tamamen yerliler çalışıyordu ve on-

ları tamamlamak için sadece birkaç bin köle bulunuyordu. Anakarada, kölelerin çalıştığı kakao ve çivit ihraç eden büyük plantasyonlar sadece Venezüella'da yer alıyordu. İspanya İmparatorluğu'nun klasik tek büyük plantasyon ekonomisi, şeker ve tütün üretiminin yapıldığı Küba'daydı. Burada nüfusun yaklaşık dörtte biri köleydi. İspanya imparatorluğuna köle temin etme hakkı, 1713'teki Utrecht Andlaşması ile Britanya tarafından elde edilmişti ve kölelerin imparatorluğa serbestçe giriş yapmasına 1787'ye kadar izin verilmedi. Bu, plantasyonların büyümesini ve dolayısıyla üretimi önemli ölçüde engelledi. 18. yüzyılda Avrupalı küçük devletlerin bile kendi köle imparatorlukları vardı. Danimarka'ya ait olan St. Thomas ve Sainte Croix adalarında her zaman 20.000 civarında köle bulunuyordu. Bunların neredeyse hepsi, Avrupalı büyük devletler arasındaki savaşlardan Karayipler'deki diğer koloniler etkilendiği sırada gelişen şeker üretiminde çalışıyorlardı.
[*Latin Amerika'nın Bağımsızlığı* ***21.7***]

17.7 Köle Ticareti

Avrupalıların Amerika kıtasındaki köle imparatorluklarının sürdürülmesi Afrika ile büyük bir köle ticareti yapılmasını gerektiriyordu. Bu, Avrupalı tüccarların 1500'den sonraki 300 yılda geliştirmiş oldukları en karmaşık uluslararası ticaretti ve dünya ölçeğindeydi. İşin içinde Hintli dokuma imalatçıları, Avrupalı imalatçılar (özellikle demir eşya ve ateşli silah üreticileri), Afrikalı tüccarlar, Avrupalı gemi sahipleri, plantasyon sahipleri, ayrıca kredi ve bankacılık kurumları yer alıyordu. Avrupa'daki her denizci devlet işin içindeydi. İnsan hayatının yoğun bir şekilde heba edilmesine ve olağanüstü ölçülerde ızdıraba sebep olmasına rağmen, katıksız bir ticari bakış açısına göre akıl almaz ölçüde başarılıydı. Çok sayıda Batı Avrupa ekonomisinin en dinamik sektörüydü ve bölgenin bir bütünlük içinde büyümesi ve refahın artması bakımından merkezi bir konuma sahipti.

Son 30 yıl boyunca tarihçiler tarafından köle ticaretinin çok doğru bir sayımı yapılmıştır ve bu sayımlar köle ticaretinin 18. yüzyılda doruğuna ulaştığını gösteriyor. Avrupalıların Amerika kıtasını fethetmesinin 1600'e kadar olan ilk yüzyılında kıtaya 370.000 köle getirilmişti. Bir sonraki yüzyılda bu 1.870.000'e çıktı. 18. yüzyılda Afrika'dan Amerika kıtasına 6.130.000 köle götürüldü. Bunun sonuncu, Amerika kıtasında 1700'de 330.000 kadar olan toplam köle nüfusunun 100 yıl sonra 3 milyonun üzerine çıkması olmuştu. Bu dönemde yapılan ticaret düzenli devlet tekellerinin denetiminden çıkmıştı ve bir sürü özel tüccarın elindeydi. 18. yüzyıl boyunca ticarete İngilizler egemen hale geldiler ve kölelerin %40'ından fazlasını (2,5 milyon insan) taşıdılar. Portekizliler üçte birin biraz altında (1,8 milyon) kalarak ikinci büyük deniz nakliyatçısıydılar ve Fransızların payına toplamın yaklaşık beşte biri (1,2 milyon) düşüyordu. Toplam sayıları 6 milyon civarında olan kölelerin üçte biri Brezilya'ya İngiliz ve Fransız Batı Hint Adaları'na, dörtte birden biraz azı ve sadece %5'ten biraz fazlası Kuzey Amerika anakarasına gitti.

Toplamda nakledilenlerin yaklaşık üçte ikisi erkekti (bu önceki yüzyıllardan daha yüksek bir yüzdeydi) ve hemen hemen dörtte biri çocuktu.

Köle tüccarları için en önemli tek masraf, kölelerin Afrika sahillerindeki fiyatıydı. Afrikalılar tarafından tespit edilen bu fiyatı tüccarlar denetleyemiyordu; yükselme eğilimindeydi ve Avrupalıların sundukları malların kalitesine göre çok dikkatli bir şekilde belirleniyordu. 1670'ten sonraki 100 yıl içinde bir erkek kölenin Afrika'daki ortalama fiyatı 3 sterlinden 15 sterline çıkmıştı ve bu yüzden Amerika kıtasında satılabileceği fiyat da 17 sterlinden 35 sterline yükselmişti ve 18. yüzyılın sonunda neredeyse 50 sterline çıktı. Bu fiyatlar kârların yüksek olduğu anlamına geliyordu. 18. yüzyılda İngiliz köle tüccarları için yıllık kâr oranı yılda %10'un biraz altındaydı; bu, Batı Hint Adaları'nda kölelerin çalıştırıldığı büyük bir plantasyondan elde edilen kar oranıyla aynıydı ve toprağa yatırım yapmaktan üç kat daha kârlıydı. Köle ticareti yapanların yaptığı önemli masraf Afrika sahillerinde ticaret yapmak için satın alınan malların masrafıydı. Belli bazı mallar ön sırada yer alıyorlardı: Avrupa'dan demir, ateşli silahlar (18. yüzyılın sonuna gelindiğinde İngilizler Afrika'ya yılda 300.000 tüfek göndermekteydi), kumaş ve kâğıt ve Amerika'daki plantasyonlardan rom* ve tütün. En önemli olanlar, Avrupa'nın Asya'da satın alabildiği ürünler, özellikle baharat ve dokumaydı. Dokuma ürünlerinin hayati önemi vardı, çünkü 18. yüzyılın sonuna kadar Hint dokumalarının kalitesi Avrupa'da yapılanlardan çok daha yüksekti ve Afrikalılar kalitesiz mal kabul etmiyorlardı. Hint dokumalarının iki büyük ithalatçısı olan Liverpool ve Nantes aynı zamanda en büyük köle ticareti limanlarından ikisiydi. Fransızlar için Hint dokumaların değeri, köle satın almak için takas ettikleri malların değerinin %60'ından biraz azdı (Avrupa dokumaları %5'ti) ve İngilizler için Afrika'ya götürülen en büyük tek kalemdi. 1750'lerden itibaren İngiliz endüstrisindeki önemli gelişmelerden sonra bile hâlâ toplam ticaretin üçte birini oluşturuyordu.

Köle ticareti yapanlar için bir sonraki büyük masraf Afrika'dan Amerika kıtasına geçişti. Bu yolculuklar esnasındaki korkunç şartlara yol açan, tüccarların kâr elde etme ihtiyacıydı. Köle gemilerinde güvenlik nedenleriyle normal mürettebatın iki katı mürettebat bulundurulduğu için masraflar yüksekti; kölelerin Afrika'dan götürülmekte olduklarını nihayet anladıkları yolculuk başlangıcı, her zaman isyan tehlikesinin en büyük olduğu zamandı. Köle gemilerindeki ölüm oranı dehşet vericiydi, Afrika'dan alınanların toplamının yaklaşık %15-20'siydi. Afrika'dan doğruca Brezilya'ya yapılan daha kısa yolculuklarda bu oran daha düşük olabiliyordu ama Angola'dan Kuzey Amerika'ya yapılan uzun yolculuklarda gemidekilerin yaklaşık üçte birine kadar çıkabiliyordu. Köleler birinin başı diğerinin ayağına denk gelecek şekilde balık istifi yerleştiriliyorlar ve zincirleniyorlardı. Normal şartlarda yolculuk boyunca kötü beslenmenin, su yetersizliğinin, deniz tutmasının ve ishalin yarattığı inanılmaz şartlarda güverte altında tutuluyorlardı. 17. yüzyılda ufkun ötesinde olsalar bile gemilerin kötü kokusu New Amsterdam

* Şekerkamışı rakısı (ç.n.)

(bugün New York) halkına gelmekte olduklarını haber veriyordu. Köle tüccarları bu şartları kabulleniyorlardı, çünkü kölelere Avrupalı bir göçmene verilen kadar yer verilse karaya sadece yarı sayıda köle çıkarırlardı ve kârları yok olurdu. 18. yüzyılda köle tüccarları yiyecek ve su miktarını çoğaltıp özel olarak tasarlanmış gemiler kullanmaya başlayınca ve hatta bazı durumlarda iskorbüt hastalığına karşı limon suyu verip, çiçek hastalığına karşı aşı yapmaya başlayınca yolculuklardaki ölüm oranı normalde beşte bir olan orandan biraz daha aşağıya düşmüştü. Ancak yine de, en düşük seviyedeki (yirmide bir) ölüm oranları bile hâlâ Avrupalı mahkûm gemilerinde görülen orana göre beş misli daha yüksekti. Bu oran önemli ölçüde, Avrupalıların Afrikalılar için kabul edilebilir fakat kendi canileri için kabul edilemez buldukları aşırı yüklemenin sonucuydu.

Çok yüksek kârlar ve 18. yüzyılın son iki on yılında yılda yaklaşık 80.000 köle olan ticaret hacmi nedeniyle sınırlı sayıda iyileştirmenin küçük ek masrafını kaldırabiliyorlardı. Ticaretin seviyesi bu ölçülerde olunca Amerika kıtasının iskânında kilit bir konuma sahip olmuş olması şaşırtıcı değildir. 1820'den önceki yaklaşık 300 yıl içinde Atlantik'ten Avrupalı göçmenlerin üç katından çok daha fazla Afrikalı geçirilmişti: 2,4 milyona karşılık 8,4 milyon. Ancak, 1820'de Amerika kıtası nüfusunun yarısı Beyaz ve yarısı Siyahtı. Bu, Amerika kıtasında yer alan köle plantasyonlarındaki ölüm oranının ölçüsüdür.

[*19. Yüzyıl Atlantik Ekonomisi* ***21.8***]

17.8 Atlantik Ekonomisinde Afrika

Amerika kıtasında olduğu gibi Batı Afrika'nın büyük bölümleri, özellikle de Kamerun'un güneyindeki bölgeler, 15. yüzyılın sonlarına kadar Avrasya tarihinden büyük ölçüde izole olmuş durumdaydılar. Portekizlilerin gelişi durumu değiştirmişti ama ilk Avrupalıların yaptığı etki çok sınırlı kalmıştı. Afrikalı reislikler in ve devletlerin yaklaşık yüz kişi taşıyabilen ve yüksek bordalı Portekiz gemilerine rampa etmeleri zor olsa da, bölgede bulunan bir avuç Avrupa gemisine karşı önemli ölçüde direnme gücüne sahip gemilerden oluşan sahil donanmaları bulunuyordu. Portekizlilerin Senegambiya'da ve Gorée Adası yakınında karaya çıkma girişimleri 1446'da ve 1447'de püskürmüştü. Portekizliler daha sonra 1535'te Gine sahilinin açıklarındaki Bijagós adalarını fethetmeye çalışmışlar ama tamamen başarısız olmuşlardı. Bu yüzden Afrikalılar kıyı ticaretini kendi hâkimiyetleri altında tuttular ve Portekizliler (ve sonra diğer Avrupalı devletler) yerel liderlere "hediye" ve "haraç" gönderip onlarla ticaret yapmalarına izin veren anlaşmalar yapmayı daha elverişli buldular. Hükümdarlar genellikle kendi satın alacakları şeylerin "özel" fiyatlara verilmesinde ısrar ediyor ve bunlar kabul edildiği zaman genel ticaretin başlamasından memnun kalıyorlardı. Hem Kastilyalıların hem İngilizlerin kendi zararlarına olduğunu öğrenmiş oldukları sahillerde akınlar yapma girişimi sadece ticarete zarar veriyordu. Az sayıda kale ve ticaret üssü kurulmuştu ama tropiklerde

bunların varlığını bile sürdürmek zordu. (Britanya Kraliyet Afrika Şirketi'nin tutmuş olduğu detaylı kayıtlar 1695-1722 arasında Batı Afrika'ya gönderilen her on askerden altısının ilk yıl içinde ve geri kalan ikisinin ikinci ve yedinci yıl arasında öldüklerini ve sadece birinin Britanya'da terhis edilmek üzere hayatta kaldığını gösteriyor.) Yüzyıllar boyunca bir tek küçük koloni kuruldu. Angola'daki Portekiz ticaret üssü, ticari bir anlaşmazlığın ardından 1579'da büyütülüp bir sahil kolonisi haline getirildi. Sadece bu bile neredeyse bütün askerleri temin eden rakip Kongo hükümdarı ile ittifak halinde yapılabilmişti.

Afrika sahilleri boyunca gelişen ticaretin şartlarını büyük ölçüde Afrikalılar belirliyorlardı. Önemli şeylerin büyük bölümünü kendileri üretiyor oldukları için Avrupalılardan sadece belli ürün çeşitlerini istiyorlardı. (Birkaç boncuk ve ıvır zıvır karşılığında Afrikalıların köle sattığı düşüncesi Avrupalıların uydurduğu bir efsaneydi.) 17. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Senegambiya'ya her yıl 150 ton demir ihraç ediliyordu ama bu miktar bölgede kullanılan toplam demirin sadece yaklaşık %10'unu oluşturuyordu; geri kalanı yerel olarak üretiliyordu ve çoğu kez Avrupa ürününden daha kaliteliydi. 17. yüzyılın başlarında Doğu Kongo bölgesi yılda 90.000 metre kumaş ihraç etmekteydi. Bu miktar Hollanda'nın toplam ihracatıyla aynıydı ve aşağı yukarı aynı büyüklüğe sahip bir halk tarafından gerçekleştiriliyordu. Altın Sahili yöresi yılda (hem Avrupa hem Hint malı olarak) yaklaşık 18.000 metre kumaş ithal ediyordu ama bu toplam yerel tüketimin %2'sini oluşturuyordu. Kaliteleri düşükse veya istedikleri şeyler değilse Avrupa malları kabul edilmiyor veya geri gönderiliyorlardı. Afrika Avrupa'ya ihracat da yapıyordu. 18. yüzyıl boyunca bir milyon hasır Sengambia'dan Britanya'ya gönderilmişti.

Afrika ile yapılan ticaretin merkezi ve ana sebebi, köle satın almaktı. Kölelik Afrika'da uzun zamandan beri vardı; kısmen alışılmadık bir şekilde toprak mülkiyetinin bulunmamasından ve toprağa değil ama insanlara sahip olunarak vergilendirilen bir sosyal sistemden kaynaklanıyordu. Köylüler toprağı işleme ve elde edilen ürüne sahip olma hakkını taşıyordu ama toprağı satma hakları yoktu. "Asiller"in ise tasarruf hakkı vardı, ama Avrupa'da olduğu gibi kira getiren mülkleri bulunmuyordu. Onun yerine (çoğu kez Avrupalılar tarafından kral denen) toprağa kendisi sahip olmayan (Avrupalıların yanlış anladığı bir diğer mesele de bu) hükümdar tarafından devlet gelirleri toplanıyordu. Bu yüzden zenginliğe giden anayolu köleler ve insanlar oluşturuyordu, çünkü (kim işlerse onun emrine amade olan) topraklarda tarım yapmak üzere kullanılabilirler ve ürünlerine elitler tarafından el konabilirdi. Kölelerin ana kaynağı savaştı ve sonuç olarak sahilde satılma aşamasına kadar köle ticareti tamamen Afrikalıların elindeydi. Afrikalı elitler bu ticaretin sağladığı zenginlikten yararlansa da, bu ticaretin varlığının tek nedeni Amerika'da bulunan plantasyonlarda çalıştırmak üzere Avrupalıların Afrikalılara olan talebiydi.

17. yüzyılın ortasına kadar Avrupa'nın etkisi, Afrika'daki köle talebini büyük ölçüde yaygınlaştırmak ve artırmak oldu. Birçok yer –1550'lerde Benin ve 16.

yüzyılın sonunda Kongo– Avrupalıların köle talebine karşı koydu. Kongo'da ticaret bir 100 yıl daha büyük ölçekte başlamadı. Günümüz Liberya'sındaki Krular gibi bazı gruplar o kadar şiddetle karşı koymuşlardı ki Avrupalılar onları köle yapmaya çalışmaktan vazgeçtiler ve modern Gine'deki Bagalar ve Senegal'in güneyindeki Jolalar gibi diğerleri ticarete katılmayı reddettiler. Yüzyıllar geçtikçe önde gelen köle ticareti alanları Afrika sahilleri boyunca güneye kaydı; 19. yüzyılın başlarına gelindiğinde Biafra Körfezi'nde, Angola'da ve doğu sahillerinde yer alan Mozambik'te yoğunlaşmışlardı. Afrika'daki durumu iki faktör radikal bir biçimde değiştirdi: Öncelikle 18. yüzyılın başlarından itibaren Avrupalıların köle talebinin olağanüstü oranlarda artması ve ikinci olarak da Avrupalıların 17. yüzyılın ortasından itibaren fitilli tüfekler yerine çakmaklı tüfek satmaları. Avrupa'nın ateşli silahlarının 1500'den sonraki 100 yıldan daha uzun bir süre boyunca Afrika üzerinde pek etkisi olmamıştı (ilk kabasaba toplar toprak tabyalara karşı neredeyse faydasızdı), ama çakmaklı tüfek iki misli ateş gücüne sahipti ve başarısız olma ihtimali toptakinin yarısı kadardı. Afrika'da birçok askeri imparatorluk bununla kuruldu. Bu imparatorluklar, çoğu kez kendi pozisyonlarını güçlendirebilen ve Avrupalılara büyük ölçüde köle sağlayan oldukça küçük gruplar tarafından kuruluyordu.

18. yüzyılın başlarında Yukarı Nijer nehri boyundaki Bambara krallığı büyüdü ve yüzyılın ilk üç on yılında Senegambiya üzerinden büyük bir köle tedarikçisi haline geldi. Kaynak kuruyunca köle tüccarları başka yerlere geçtiler. Aynı tarihte Güneybatı Nijerya'daki egemen Yoruba krallığı Oyo, denize ulaşmak ve büyük bir köle tedarikçisi olmak için Dahomey'i fethetti. Krallık büyüdüğünde, böyle büyük bir imparatorluğu hâkimiyeti altında tutmaya çalışmanın baskısı altında yıkılıncaya kadar bir yüzyıl kadar daha ayakta kaldı. 19. yüzyılın başlarına gelindiğinde ilk kez olmak üzere Yorubaların kendileri köle olarak satıldı ve kısa sürede 19. yüzyıl ticaretinin ana kaynaklarından birine dönüştüler. Aynı sırada, elitlerin ticaretten elde edebildikleri zenginliği temel alan yeni devletler ortaya çıkmıştı. 18. yüzyılın başlarında bu, Altın Sahili'ndeki (bugün Gana) Akan halkı arasında özellikle belirgindi. 1701'e gelindiğinde en güçlü devlet, zenginliğini (yaklaşık 15.000 nüfuslu) başkent Kumasi çevresindeki verimli tarımdan ve köle ticareti yollarını denetimi altında tutmaktan sağlayan Asante'ydi; 19. yüzyılın başlarına gelindiğinde Afrika'daki en zengin ve en büyük devletlerden biri olmuştu. Angola'da çok sayıda ticaret devleti zenginliklerini Portekizlilerle yapılan ticaretten sağlıyorlardı; bu devletler Matamba ve Kasanje ve daha sonra 18. yüzyılda iç kesimlerde doğuda yer alan Lunda'ydı. Ticaret ve elde edilen kârlar her yerde küçük bir elit zümre tarafından kontrol ediliyordu. Bunlar öncelikli olarak hükümdarlar ve zengin tüccarlarla birlikte, Senegambiya ve Yukarı Gine'de bulunan Afro-Portekizliler gibi sahillerde bulunan aracılar ile Nijer deltasındaki İjaw tüccarlarıydı.

Köle ticaretinin Afrika üzerindeki genel etkisi ne olmuştu? Toplamda yaklaşık 12 milyon insan Avrupalılar tarafından satın alınmış ve köle olarak Amerika kıtasına götürülmüştü. Ancak bu çok yüksek rakam bile tam bir ölçü değildir. En iyi

tahminlere göre, ilk başlarda köle yapılan yaklaşık on kişiden dördü daha gemilere ulaşmadan ölüyor veya köle olarak Afrika'da tutuluyordu. (Bu, Avrupalıların erkekleri tercih etmesine karşın Afrika'da köle olarak değeri yüksek olan kadınlar için özellikle geçerliydi.) Bu tablo, Avrupalıların 12 milyonluk köle ticaretinde 20 milyon civarında insanın köle yapılmış olduğunu düşündürüyor. Ayrıca köle ticareti belli yerlerde yoğunlaşmıştı. 17. ve 18. yüzyıllar boyunca kölelerin büyük bir bölümü sahil şeridinden uzaklıkları 90 km'den az olan yerlerden geliyordu ve 19. yüzyıldan önce ticaret daha uzak mesafelere, bazı durumlarda 450 km'ye kadar, yayılmıştı. Köle avı yapılan Angola ve Benin Körfezi gibi öncelikli bölgelerde köle ticaretinin büyüklüğü şüphesiz nüfus azalmasına yol açmıştı; çevre yörelerde bir 200 yıl veya daha uzun bir süre, nüfus artışını durdurmaya yetecek kadar büyüktü ve bu, dünyanın geri kalan kısmında nüfusun süratle artmakta olduğu bir zamanda gerçekleşmişti.

[*Geç Dönem Afrika* ***21.19***]

17.9 Altın ve Gümüş

Müslüman kılavuzunun rehberlik etmiş olduğu Vasco da Gama 1498 Mayıs'ında Kalikut'a vardığı zaman hükümdarın huzuruna kabul edilmiş, Avrupa'dan getirdiği malları göstermişti: Çizgili kumaşlar, kırmızı kukuletalar, şapkalar, (yolda satın alınmış) mercan dizileri, el yıkamak için leğenler, şeker, sıvı yağ ve bal. Hükümdar ve saray halkı bu sergiye sadece güldü; malların kalitesi Hintlilerin kendilerinin yaptıklarından ve Hint Okyanusu ticaret ağlarından temin ettiklerinden çok daha düşüktü. Herhangi bir şey almayı reddettiler ve Portekizlilerin istedikleri malların altın ve gümüşle ödenmesinde ısrar ettiler. Portekizliler, 1500 yıl önce Romalıların karşılaşmış olduğu sorunun aynısıyla karşı karşıya kalmışlardı; Asya, dünyanın en zengin olan kısmıydı ve "Batı'dan" az şey istiyordu, buna karşılık Avrupa ülkeleri "Doğu'nun" ürünlerini istiyorlardı. Bunların satın alınabilmesi için tek çare altın ve gümüş şeklinde nakit ödeme yapmaktı. Romalılar zamanında ve yine zengin İslam imparatorluğunun kurulmasından sonra iki değerli madenin stokları tükenmeye başlayıncaya kadar Batı'dan Doğu'ya sürekli bir aktarım olmuştu. Avrupalıların daha önce rüyalarında bile görmedikleri miktarda altın ve gümüşe ulaşmaları, Atlantik dünyasına egemen olmaları sayesinde gerçekleşmişti ve bu, Avrupalıların Asya ticaret sistemine parasını ödeyerek girmelerine imkân sağladı. Amerika kıtasının altın ve gümüşü, Atlantik ve Hint Okyanusu ticaret sistemleri arasındaki bağlantıydı.

Avrupa'nın kendisi çok az altın ve gümüş üretiyordu. Bu rakam 1530'larda, üretimin zirvede olduğu yılda yaklaşık 100.000 kilogramdı ama 17. yüzyılın başlarına gelindiğinde üçte bir oranında azalmıştı. Yılda 20.000 kilo civarında altın, Batı Afrika'dan elde ediliyordu; gerçi 17. yüzyılın başlarında ticaret zirvesinde olduğu sırada bu miktarın iki katının biraz üzerine çıkmıştı. Bu miktarlar, Aztek ve İnka

imparatorluklarının yağmalanmasıyla ve daha da önemlisi, Potosi gümüş madenlerinde yerlilerin zorla çalıştırılmasıyla elde edilen muazzam zenginlikle karşılaştırıldığı zaman küçük kalıyordu. 1500'den sonraki 300 yılda dünya gümüş üretiminin yaklaşık %85'i ve altın üretiminin %70'i Amerika kıtasından geliyordu ve Avrupalıların hâkimiyeti altındaydı. İspanyollar Atlantik üzerinden Avrupa'ya her yıl resmi olarak yaklaşık 330.000 kilo gümüş gönderiyorlardı. Ayrıca, 16. yüzyılın ortasından itibaren Pasifik üzerinden Acapulco'dan Manila'ya yaklaşık 150.000 kilo gümüş gönderiliyor, kaçak olarak yapılan ticaret bu rakamı muhtemelen ikiye katlıyordu.

Avrupa bu muazzam miktarda gümüşün çok azını elinde tutuyordu. İspanya'da sikkeler bakırı esas alıyordu. Gümüşün çoğu, mal satın almak üzere Hindistan ve Çin'e, büyük bir bölümü de yine mal satın almak için Levant ve Osmanlı İmparatorluğu'na gidiyordu. Gümüşün çoğu, açılmamış kutular içinde Amsterdam ve Londra üzerinden taşınıyor ve daha sonra denizyoluyla Hindistan'a gönderiliyordu. Avrupa ticaretinde gümüşün oynadığı kilit rol, Hollanda Doğu Hindistan Kumpanyası'nın kârlarında Amerikan gümüşüne bağlı oynamalardan anlaşılabilir, çünkü Asya'da ne kadar satın alma yapabileceklerini bu belirliyordu. Asya'ya ne kadar gümüş ve altın gitmişti? Tam rakamlara ulaşmak zordur, ama 17. yüzyıl boyunca gümüşün toplam miktarı yaklaşık 28 milyon kg (28.000 ton) idi. Hindistan'a gelen gümüşün hemen hepsinden sikke kesiliyordu. Tedavüldeki miktar 17. yüzyılda üçe katlandı ve önemli bir enflasyon olduğuna dair pek işaret yoktur, çünkü süratle büyüyen ekonomide paraya ihtiyaç duyuluyordu. Bununla birlikte Amerikan gümüşünden en çok yararlanan, dünyanın en zengin ülkesi olan Çin'di. Çin'in gümüş üretimi azdı (yılda yaklaşık 1000 kg). 16. yüzyılın sonlarına kadar Japonya özellikle Çin ipeği satın almak için yılda yaklaşık 125.000 kg ile çok önemli bir tedarikçiydi. (Japonya daha önce Avrupalılar tarafından "gümüş adaları" olarak biliniyordu.) Amerikan gümüşü, özellikle de doğruca Pasifik üzerinden gönderildiği zaman, büyük bir etki yarattı. Ülkeye gümüş aktığı için 16. yüzyılın ortasından itibaren Çin hükümeti bütün arazi vergilerini, işgücü ödemelerini ve harçların gümüşle ödendiği bir sistem geliştirebildi. 1640'lara gelindiğinde Çin hazinesi her yıl 750.000 kg gümüş kazanmaktaydı. (17. yüzyılda Çin'e gönderilen Amerikan gümüşünün toplam miktarı, Çin'in yirmi üç yıllık devlet gelirine karşılık geliyordu.) Çin'in sahip olduğu zenginliğin ölçüsü, 17. yüzyılda Şanghay'daki "yoksul" bir kumaş tüccarının sermayesinin (cirosu değil) bile yaklaşık beş ton gümüş olarak tahmin edilmesinden anlaşılabilir. En zengin ailelerin yüzlerce ton gümüşlük hazineleri vardı.

17.10 Avrupa ve Asya: Portekizliler

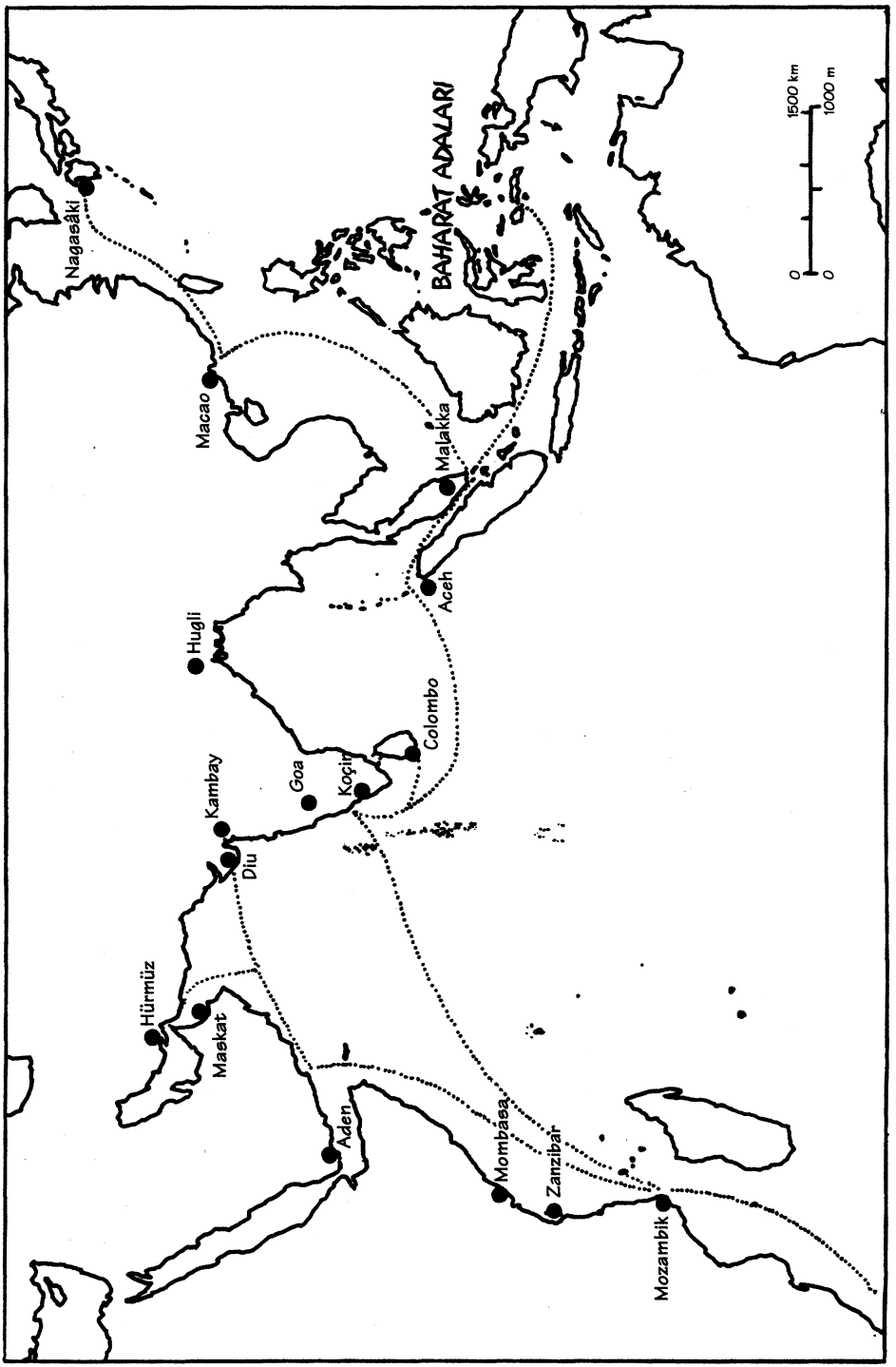
[*Erken Dönem Hint Okyanusu Ticareti* ***12.2.1, 12.2.3*** ve ***15.5.3***]

Hint Okyanusu dünyası üzerinde Avrupa'nın yarattığı etkinin doğası, Lizbon'dan 1500 Mart'ında ayrılan Alvares Cabral komutasındaki on üç gemiden oluşan ilk

büyük seferle açıkça ortaya çıktı. Gemiler, Kalikut'a varınca hükümdarı Müslüman tüccarları kovmaya mecbur etmek için kenti iki gün boyunca topa tuttu. 1000 yıldan daha uzun bir süre boyunca, Hint Okyanusu ticaret dünyası farklı camiaların kâr peşinde işbirliği yaptığı, neredeyse tamamen barış içinde ve kozmopolit bir dünya olmuştu. Hint Okyanusu'nda seyreden gemiler normal şartlar altında silahsızdı ve korsanlardan kaçınmak ve kötü havalarda yardımlaşmak amacıyla birlikte yol alırlardı. Mallarının düşük kalitesi nedeniyle dezavantajlı olacak olsalar da Portekizliler bu dünyada barış içinde iş görebilirlerdi. Bunun yerine, diğer Avrupalı devletler gibi, yerleşmiş ticaret dünyasına girmenin ve fayda elde etmenin bir yolu olarak şiddeti seçtiler. Aynı zamanda, genel bir Avrupa uygulaması haline gelecek olan şeyi benimsediler: Yurtlarında devlet tarafından ruhsat ve genellikle tekel verilen ve yurtdışında devletmiş gibi davranan ticari şirketleri.

Portekiz yayılmasının ana aşaması, Hint Okyanusu ticaret yolları üzerinde yer alan büyük limanları ele geçirmek için kuvvet kullandıkları 16. yüzyılın ilk on beş yılı boyunca sürdü. İlk başlarda başarılı değillerdi; 1508'de ortak bir Memlûk ve Gucerat filosu ile yaptıkları ilk karşılaşmayı kaybettiler, ama ertesi yıl Diu limanı açıklarındaki savaşta zafer kazandılar. İlk başarıları 1510'da Goa'yı zaptetmeleri oldu. Ertesi yıl kilit ticaret şehri Malakka ele geçirildi. (Kovulan hükümdar Malaya yarımadasında Johor sultanlığını kurdu ve Palembang'daki –15. yüzyılın başlarında Malakka sultanlarının çıktığı– Şrivicaya devleti ile ittifak yaptı.) 1513'te Portekizliler Aden'i zaptetmeye çalıştılar, ama başarısız oldular ve fetih aşaması 1515'te Hürmüz'ün zaptedilmesiyle sona erdi. Portekizlilerin hedefi çok kâr getiren baharat ticaretini Memlûk ve Venedik hâkimiyetinden kurtarıp kendi ellerine geçirmek ve Ümit Burnu ile Atlantik yolları üzerinden Antwerp'e yöneltmekti. Bu yüzden Aden'i ele geçirme girişimlerinin başarısızlığı, Kızıldeniz ticaretini durdurmak için her yıl Babü'l-Mendep'i bloke etmeye çalışan Portekizlilerin yöredeki çeşitli tüccarlardan biri olmaktan öteye geçememelerini ve zorla tekel elde edememelerini sağlama aldı. Bunun yerine acemice, himaye amaçlı meşru olmayan bir şebeke işine girdiler. Sözde, bölgedeki sınırlı sayıda Portekiz gemilerinin saldırısından korunmak amacıyla Müslüman tüccarlara "belgeler" düzenlediler. (Halbuki Müslüman tüccarlar yüzyıllardan beri böyle bir serbestîye sahiplerdi.) Çoğu tüccar ödeme yapıp kâr elde etmeye devam etmeye yetecek kadar zengindi. Asyalılar bunu yapmaya razı olmadığı zaman Avrupalılar genellikle vazgeçmek zorunda kalıyorlardı. Japonlar 1600'den sonra şogundan ruhsat alınmış ama silahsız olan, "Kırmızı Mühür" denen gemileri işletiyorlardı. (Mürettebat ve asker çoğunlukla Avrupalıydı.) Eğer Avrupalılar tarafından saldırıya uğrarlarsa olay anında Nagasaki'deki yetkililere bildiriliyordu ve bu yetkililer Avrupalılar tazminat ödemeye razı olana kadar Hollandalıların mallarına ve gemilerine el koyuyorlardı.

Malakka ile genel vali ve Estado da İndia'nın [Portekiz Hindistan'ının] makamı haline gelmiş olan Goa'yı zaptettikten sonra Portekizliler neredeyse elli yıl boyunca Avrupa ile yapılan karabiber ve baharat ticaretinin yaklaşık yarısını kontrol etmeyi başardılar. 1505'te baharat ticaretinin devlet tekelinde olduğu ilan edildi.

Harita 51: Portekiz ve Asya: 16. Yüzyıl

Ticaret çeşitli tüccarlara bırakılsa da, on beş yıl içinde devlet gelirlerinin neredeyse tamamını sağlar hale gelmişti. Bu tüccarlar ilk başlardan itibaren sorunlarla karşılaşıyorlardı. Aceh'te olduğu gibi Portekizlilere direniş gösterilen yerlerde hâkimiyeti ele geçiremediler. Ticaret yolları üzerindeki kilit stratejik konumu nedeniyle Malakka, Portekizliler için hayati öneme sahipti, ama pirinç ithalatı yapmaya muhtaç olması ve güçlü Johor ve Aceh sultanlıklarının yakında bulunması nedeniyle yara alması kolaydı. Üs olmadan rakip Kızıldeniz yolları üzerinde zorla denetim kurulması da zordu. Portekizliler kilit liman olan Diu'yu zaptetmeye çalıştılar ama yerel hükümdar Delhi'deki yeni Mugal hükümdarların giderek artan baskısıyla 1538'de çekilinceye kadar bunu başaramadılar; onlar bile 1555'e kadar bütün gümrük gelirlerini kontrol etmediler. Nihayet Kanbay Körfezi'nin kontrolünü, Diu'nun karşısında yer alan Daman'ın 1559'da zaptedilmesiyle, ele geçirdiler.

Portekizliler 1560 dolaylarından sonra işlerini biraz daha büyütebildiler. Goa, daha doğuda (Çinlilerin 1557'de kurulmasına izin verdikleri) Macao yerleşmesi ve daha da doğuda Japonya'daki Nagasaki ile yapılan ticaretin merkezi haline geldi. Portekiz hükümeti, Macao ve Nagasaki'ye yılda sadece bir geminin gitmesine müsaade ettiği için bu yöredeki ticaretleri çok sınırlı kaldı. Bu yöreden elde edilen kârların çoğu –Çin ipeğine karşılık Japonya'dan gümüş şeklinde– Çin-Japon ticaretine küçük bir katılımdan kaynaklanıyordu. Bengal ile yapılan ticaret daima kârlıydı, ama 1580'de Hugli kurulana kadar Portekizliler buraya yerleşme izni alamadılar, 1632'de Mugallar tarafından kovuldular; 16. yüzyılın ilk onyıllarında başlardaki şiddet döneminden sonra pek bir tehdit unsuru olarak görülmediler ve hiçbir devlet onlara karşı çıkmak için bir donanma kurmakla uğraşmadı. Etkileri genellikle sınırlıydı. Kârlarının büyük kısmı Avrupa'ya mal göndermek yerine artan bir şekilde Asya ticaretine katılmaktan geliyordu. 1560 dolaylarından sonra pozisyonlarını kaybetmeye başladılar. Aceh sultanlığı kendi güzergâhlarını Kızıldeniz ile yapılan baharat ticareti için korumuş ve bu ticaret 16. yüzyılın son yarısında Mısır'daki Osmanlıların desteğiyle tekrar güçlü bir şekilde canlanmaya başlamıştı. Bunun karşılığında Osmanlılar Aceh'e Portekizlilere direnmek amacıyla yüksek kaliteli askeri techizat sağladı. Portekizliler ticaretin gün geçtikçe kendi yollarından, Kızıldeniz ve Mısır üzerinden geçen eskiden beri yerleşmiş olan yollara doğru daha çok kaydırılmaya başlamasını engelleyemiyorlardı. Bu yüzden Hint Okyanusu alanı ile Avrupa arasındaki ticarette elde ettikleri hâkim rol çok kısa ömürlü oldu.

17.11 Avrupa ve Asya: Hollandalılar

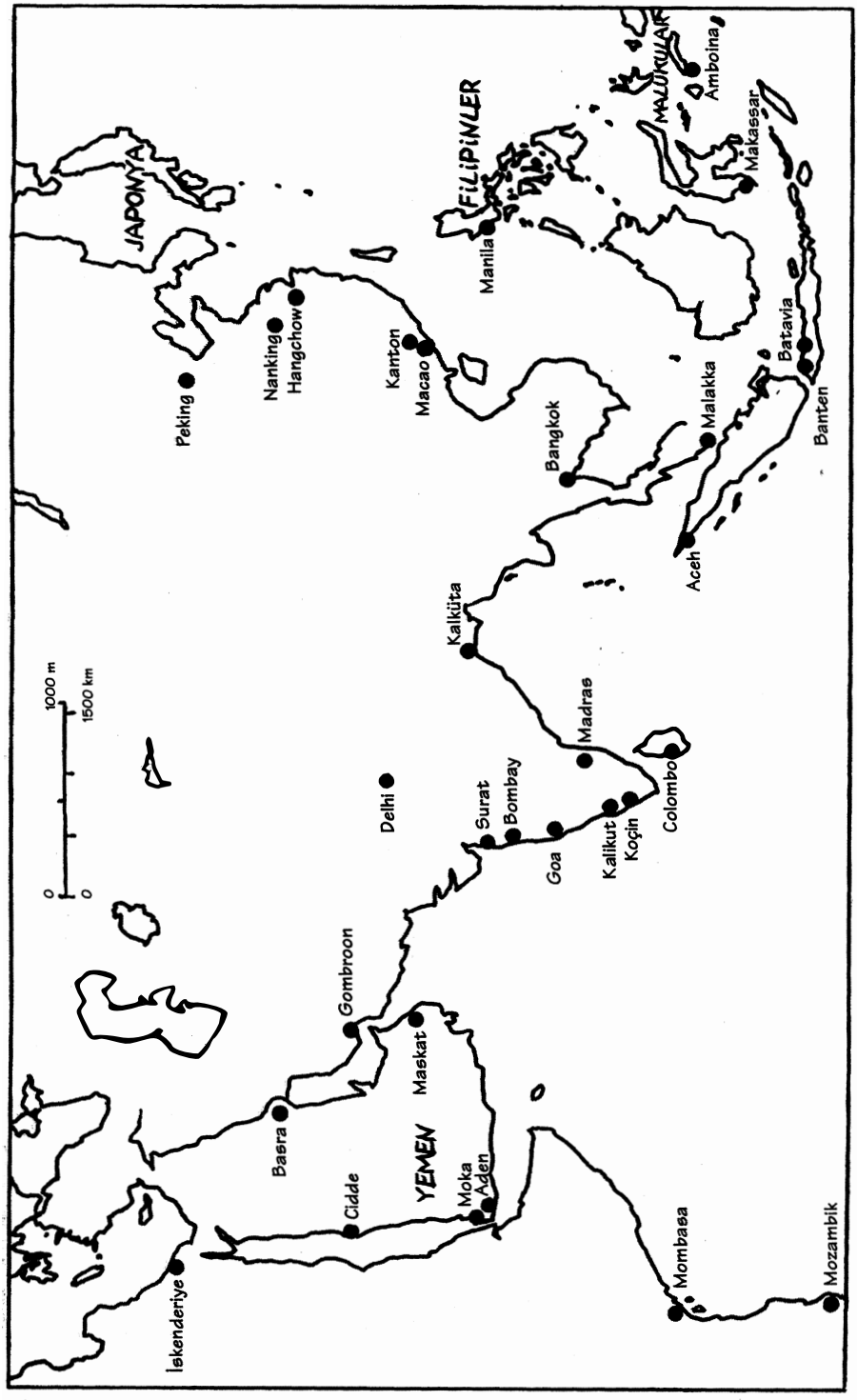
Portekizlilerin konumuna Avrupa'dan yönelen ilk önemli meydan okuma Hollandalılardan gelmişti. Hollandalılar (Portekiz'i kontrol eden) İspanya ile 1560'lardan beri savaş halindeydiler ve bu onlarda, dinsel yönden İberya toplumlarının *reconquistas*'a dayanarak kazandıkları gibi, büyük bir haklılık duygusu yaratıyordu. 1602'de Hollanda hükümeti, ticaretin denetlenmesinden kaynaklanan Hollanda-

lı tüccarlar arasındaki çatışmaları durdurmak amacıyla Vereenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), yani Hollanda Doğu Hindistan Kumpanyası'nı kurdu. Uygulamada bu, Hollanda devletinin (tüccarların egemen olduğu) bir diğer şekliydi. VOC'a savaş ve barış yapma yetkisi bile verilmişti. 1605'ten itibaren Avrupa'daki savaşın aktarılması şeklindeki başlıca muharebeler Portekizlilerle yapıldı ve askeri harcamalar 1612'ye kadar geçen yedi yıl içinde VOC'un başlangıç sermayesinin üçte birinden fazlasını oluşturdu. (Şirketin anayurdunda sahip olduğu ticaret tekeli ve ondan elde edilen büyük kârlar sayesinde bu büyük masraflar karşılanabiliyordu.) 1605'te Maluku adalarındaki Amboina zaptedildi, ama Hollandalılar bundan sonra pek başarı elde edemedi; 1606'da Malakka'yı almayı başaramadılar ve 1607-1608'de Hindistan'ın batı sahillerine giden yol üzerindeki kilit liman olan Mozambik'i ele geçirme çabaları iki kez başarısızlıkla sonuçlandı. Hollandalıların getirdiği başlıca yenilik, baharat adaları üzerinde fetih yöntemiyle daha büyük bir dolaysız hâkimiyet kurmaktı. 1620-1621'de zor bir harekâttan sonra (küçük hindistancevizinin kaynağı olan) Banten'i zaptettiler. Banten donanması daha süratliydi ve Hollandalılardan daha iyi manevra yapabiliyordu. Kente boyun eğdirilebilmesi için pirinç tedariki önlenerek aç bırakılmaları gerekmişti. Kent zaptedildiği sırada VOC yönetimi kent halkının yok edilmesine karar verdi. Yaklaşık 2500 kişi öldürüldü, 3000 kişi de başka yerlere nakledildi. Hollandalılar baharat yetiştirilen yerel mülkleri devraldılar ve çalıştırmak üzere köleler getirdiler.

17. yüzyılın ortasına kadar Portekizlilere gerçek bir saldırı yapılmadı. 1641'de Hollandalılar en sonunda kilit kent Malakka'yı, ardından 1656'da Sri Lanka'da yer alan Colombo'yu ve 1663'te Hindistan'ın batı sahilindeki Koçin'i zaptettiler. Hollandalıların Güneydoğu Asya'daki ana merkezi, oradan Büyük Sunda Adaları'ndaki Banten ve Makasar gibi önemli baharat kaynaklarını denetleyebildikleri, Cava'da yer alan Batavia'ydı. Bu denetim, yerel hükümdarları sadece kendilerine satış yapmaya zorlayacak yeterli güçleri olduğu için kilit öneme sahip –karanfil, küçük hindistancevizi, mace* ve tarçın– birçok baharatın ticareti üzerinde neredeyse tam bir hâkimiyet sağladı. Bununla birlikte, bu tür politikaların Çin ve Hindistan gibi büyük kara devletlerine veya güçlü Japonlara karşı bir işe yaramadığını çok çabuk fark ettiler. Hollandalılar, ticaretin açılması için baskı yapmak amacıyla 1622'de Çin sahillerinin açığında seksenden çok çunke batırdılar. Çinliler tehditlere boyun eğmeyi reddettiler. Nihayet 1727'de Kanton limanına gitmelerine izin verilinceye kadar Hollandalıların Çin ile ticaret yapmaları önlendi. Fukien'li Çinli tüccarlar Cava'ya gidiyorlardı, ama ticareti kendi ellerinde tutuyor ve kendi şartlarını belirliyorlardı.

Hollandalılar Japonya ile ticaret yapmayı çok istiyorlardı. Bu ticaretin devamlılığını sağlamak için neredeyse her tür aşağılanmayı sineye çekmeye hazırdılar. Japonlar Hollandalıları 1540'lardan beri Nagasaki limanı vasıtasıyla ticaret yapan Portekizlilere karşı yararlı bir denge unsuru olarak görüyorlardı. Portekizliler ko-

* Küçük hindistancevizinin kabuğundan yapılan güzel kokulu bir çeşit baharat (ç.n.)

Harita 52: Avrupa ve Asya: 17. ve 18. Yüzyıllar

vulduktan sonra Hollandalılar sahilin hemen önündeki küçük Deşima adasına çekilmek zorunda bırakıldılar. Ada 82 adıma 236 adım boyutlarındaydı ve karaya tahkim edilmiş bir bekçi kapısıyla korunan bir mendirekle bağlıydı. Hollandalılar Japon hizmetkârları tarafından gözetleniyor, 150 kişilik bir resmi tercüman heyeti tarafından kontrol ediliyorlardı. Senede sadece bir geminin gelmesine izin veriliyordu ve subayları genellikle "köpekler gibi sopalarla dövülüyorlardı". Anakarayı ziyaret etmelerine senede bir defa şoguna saygılarını sunmaları için müsaade ediliyordu. Hollandalılar 200 yıldan daha uzun bir süre burada kaldılar, çünkü yolculuğu yapan gemilerin yarısı kaybedilse ve Deşima'daki bir düzine kadar kişinin bakım masrafı Batavia'daki 500 kişilik garnizonun masrafları kadar olsa bile ticaret çok kârlıydı. Hollandalılar başlangıçta Japonya'dan Çin'e gümüş ticareti yapıyorlardı ama 1668'de gümüş ihracatının yasaklanmasından sonra Hint pamuğu ve Bengal ham ipeği ile takas ettikleri ipek, porselen ve renkli giyim kuşam üzerinde yoğunlaşmışlardı. VOC 1650'de Deşima'daki görevlilerine şartlara tahammül etmelerini ve "onları her bakımdan memnun etmek üzere o küstah, mağrur ve her şeyin harfiyen yapılmasını isteyen milletin arzularını gözetmelerini" bildirdi. Hollandalıların Japonlarla yaptıkları ticaretin doğası, Portekizliler gibi onların da birkaç ürünü Avrupa'ya götürmektense Asya ticaret ağının bir parçası olmakla en büyük kâra ulaştıklarını göstermektedir.

17.12 Avrupa ve Asya: İngilizler

16. yüzyılda İngiltere Avrupa'nın geri kalan kısmına kıyasla hâlâ nispeten fakirdi ve ihracatının beşte dördünü kumaş oluşturuyordu. (İngiliz tüccarlar bu düşük kaliteli kumaşları 17. yüzyılın başlarında Japonya'da satmaya çalışınca daha kaliteli Çin mallarına alışmış olan Japonlar ticaret yapmayı reddettiler.) İlk fırsat 1581'de Osmanlılar İngilizlerin Yunan adalarında ve doğudan, karadan gelen ticaret yollarının bitiş noktası olan Halep'te ticaret yapmalarına müsaade edince doğdu. 1600'de kurulan East India Company (EIC), yani İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası Asya'daki diğer Avrupa girişimleri gibi bir tekeldi. Dört yıl boyunca gümrük resmi ödemedi, daha da önemlisi Doğu'da mal alabilmesi için ülkeden altın ve gümüş çıkarmasına izin verildi. Ne Portekizlilere ne de Hollandalılara meydan okuyacak güce sahip olduğu için başlangıçta pek başarı sağlayamadı. Japonlarla ticaret yapmaya çalışmaktan 1620'lerin başlarında vazgeçti ve başlıca hamlesini Körfez'de yaptı. İran'daki Safevilerle ittifak yaparak Hürmüz'ü Portekizlilerden aldı ve zamanla bölgedeki en büyük Avrupalı tüccar oldu. EIC hâlâ ödeme yapmak zorundaydı: I. James 10.000 sterlin, gözdesi Buckingham aynı miktarı ve Buckingham'ın karısı 2000 sterin aldı. Şirket toplamda, Hürmüz'ün zaptından elde ettiği kârların yaklaşık yarısından fazlası vermek zorunda kaldı.

EIC'nin durumu 17. yüzyıl boyunca yavaş yavaş düzeldi. 1639'da yerel Hint hükümdarı tarafından küçük balıkçı köyü Madras'ta ticaret yapması için bir imti-

yaz bağışlandı. Daha büyük bir kazanç, 1661'de Portekizliler Bombay'ı II. Charles ile evlenen Infanta* Catherine'in çeyizi olarak verince geldi. EIC, krala 1662'de 10.000, 1666'da 50.000 ve 1667'de 70.000 sterlin "borç" verdikten sonra ancak 1668'de kenti teslim aldı. Bu çapta paralar verilebilmesi Asya ile yapılan ticarette elde edilebilen kârları gözler önüne sermektedir. 1698'de hükümete 2 milyon sterlin "borç" veren bir rakip şirketin iş görmesine müsaade edildi. İki şirket 1709'da yine hükümete "borç" verilmek zorunda kalınan 3 milyon sterlinlik yeni bir sermaye ile birleşti ve şirketin kendisi borç alınan para ile çalıştı. EIC, 1690-1691'de Mugallarla düşüncesizce yaptığı bir savaşı kaybetmişti, ama yapılan barış antlaşmasında, mutevazı bir köy olan Kalküta'da ticaret yapma hakkını elde etmişti. Hollandalılar yakında yer alan Hugli'de ticaret yapıyorlardı. 1674'te Madras yakınında yer alan Pondiçeri ve Kalküta'dan nehir yukarı Chandernagore tesislerinin ardından EIC büyüyen bir Fransız baskısı altında kalmıştı. İngiltere Fransa'dan ileride olmaya devam etti. (ticaret hacmi yaklaşık dört kat daha büyüktü) ve giderek Hindistan ile ticaret yapan önde gelen Avrupa ülkesi haline geldi.

1718'e kadar Hollandalı VOC, Çin çunkelerinin Batavia'ya getirdikleri yeşil çayı satın alarak çay ticaretine egemen oldu. Bir Çin-Hollanda ticaret anlaşmazlığı sırasında İngilizler Çinlilerin onlara 1710'da verdiği Kanton'da ticaret yapmak hakkını kullanabildiler. Çinlilerin koştuğu şartlar kesindi: İngilizlere sadece çay, ham ipek ve porselen almak için izin verilmişti ve ödemeyi gümüşle yapmak zorundaydılar. Limana girmeden önce bütün silah ve cephanelerini teslim etmeleri gerekiyordu ve hiçbir tüccar orada oturma iznine sahip değildi. EIC, Avrupa ile yapılan, gitgide popüler hale gelen ve büyük ölçüde Hollandalıların kontrol ettikleri yeşil çayın yerini alan siyah çayın ticaretine egemen olmak için konumunu kullandı. Çinlilerin malların sadece gümüş ile satın alınabileceğinde ısrar etmesi, EIC'nin yaptığı ticaretin büyük bir çoğunluğu için tipikti. 1680'lerde İngiltere'den aldıkları ticaret malının neredeyse %90'ını (Amerika kıtasından gelen) gümüş oluşturuyordu. 1620'lerde EIC her yıl 250.000 boy Hint pamuklusu ithal etmekteydi. 1680'lerde bu rakam yılda neredeyse 2 milyon boya çıkmıştı ve bazı yıllarda bunun iki misliydi. Bu malzemenin bir kısmı köle satın almak için tekrar Afrika'ya ihraç ediliyordu, ama kalitesinin çok yüksek olması nedeniyle çoğu Britanya'da satılıyordu. 1676'da İngiliz dokuma endüstrisi pamuklu baskısı yapmak için Hint tekniklerini benimsediyse de rekabetle hâlâ başa çıkamıyordu. İngiliz çuhası Hindistan'da istenmiyordu; kalitesi o kadar kötüydü ki ancak fillerin üzerine örtmek üzere kullanılıyordu. İngiliz endüstrisi ancak iç pazar Hint dokumalarına kapatıldıktan sonra (Hint dokumaları sadece tekrar ihraç edilmek üzere kullanılıyordu) büyümeye başladı. Bu, daha etkili bir rakibe karşı ithalata yapılan ikamenin klasik bir örneğiydi ve İngiliz dokuma endüstrisinin 18. yüzyılda ge-

* 13. yüzyıldan sonra, İspanya ve Portekiz hükümdarlarının çocuklarının taşıdığı unvan; *infante* hükümdarın oğullarına, *infanta* ise kızları ile *infante* unvanı taşıyan kişinin karısına verilirdi (ed.n.)

nellikle "endüstri devrimi"nin başlangıçları diye görülen muazzam büyümesinin temelini oluşturdu.

17.13 Asya ve Avrupalılar

Avrupa'nın Asya'da gösterdiği varlığın derecesini göz önünde tutmak gerekir. 16. yüzyıl boyunca Portekiz bu bölgeyle ticaret yapan yegâne Avrupa devletiydi ve 1630'lara kadar doğuya bir yılda ortalama yedi gemi gönderiyordu. Bunların üçü kayboluyor, yıl içinde sadece dördü dönüş yolculuğu yapıyor, geriye kalanlar ticaret yapmak üzere Asya'da kalıyordu. 1665'e kadar Hollandalılar doğuya yılda toplam tonajı yaklaşık 3750 ton olan dokuz gemiden fazlasını göndermediler. 1735'te ticaretleri zirvedeyken toplam tonajı yaklaşık 20.000 ton olan otuz gemi gönderdiler. 1750'ye kadar Asya ticaretindeki Avrupa gemilerinin ortalama büyüklüğü 1000 tonun üzerine çıkmadı. (Hâlâ 12. yüzyıldaki Çin çunkelerinden daha küçüktüler.) Avrupa'nın ticaret hacmi 16. yüzyılın başlarında yılda ortalama 4300 geminin geldiği Osmanlı başkenti Konstantinopolis'in ticaret hacmiyle karşılaştırılabilir. 1570'lerde sadece Gucerat hükümdarlarının gümrük geliri, Asya'daki tüm Portekiz ticaretinin sahip olduğu değerin üç katından fazlaydı. Asya'da bulunan Avrupalıların sayısı kaydetmeye değmeyecek kadar azdı. 16. yüzyılda Körfez ile Nagasaki arasında yer alan tüm bölgede yaklaşık 10.000 Portekizli bulunuyordu. 1700'de Madras'da 114, Bombay'da yaklaşık 700 ve Kalküta'da 1200 İngiliz yaşıyordu.

Hint Okyanusu, Hindistan, Güneydoğu Asya ve Çin'in birbiriyle bağlantılı ticaret dünyasının temelini muazzam bir iç pazar (1700'de dünya nüfusunun üçte ikisinden fazlası, Avrupa'daki beşte bire kıyasla Asya'da yaşıyordu), ileri derecede ticarileşmiş ekonomiler ve 1000 yıldan daha uzun bir süreden beri yerleşik hale gelmiş ticari uygulamalar oluşturuyordu. Ticaretin ritmini hâlâ mevsim rüzgârları belirliyordu ve limanlar ile ticaret kentlerinin önemi, aynen geçmişte olduğu gibi, çeşitli etkenler nedeniyle artıp azalıyordu. Gucerat'ta, özellikle Mugallar 1573'te Delhi'ye giden kara ollarının kontrolünü ele geçirdikten sonra, Kambay'ın yerini Surat almıştı. Portekizliler Hürmüz'ü zaptettikten sonra Hürmüz'ün yerini Bender Abbas (Gombroon) aldı ve 1722'den itibaren İran'daki iç savaş Basra'nın önemini artırdı. Kızıldeniz'de yer alan Muha, Avrupa ile yapılan kahve ticaretinin gelişmesiyle birlikte zenginleşmeye başladı. 17. yüzyılın başlarında Malakka geriledi ve yerini büyük Hintli ve Çinli tüccar topluluklarının bulunduğu Kuzeybatı Cava'daki Banten aldı. Banten 1682'de Hollandalılar tarafından fethedilince ticaretin Batavia'ya geçmesi zorunlu oldu. Avrupalıların denetim altında tuttukları limanlar ve ticaret yapılan kaleler de büyüyüp küçüldü. Batavia, Madras ve Kalküta daha önemli olurken Goa geriledi.

Hint Okyanusu'ndaki bu ticaret dünyası her zaman çok kozmopolit olmuştu ve Avrupalıların gelişinden sonra da öyle olmayı sürdürdü; ticaret yapan diğer bir

topluluktu sadece. Avrupalılar başından beri bu geniş dünyanın bir parçası olmaya zorlanmışlardı (ve bazıları da bunu tercih etmişti). 1499'da iki Portekizli, Vasca da Gama'nın yanından firar ettiler ve daha fazla ücret karşılığında Hintli hükümdarlara hizmet etmeyi seçtiler. 1503'te Milanolu iki top dökümcüsü Kalikut'a geldi, iki yıl sonra Venedikli teknisyenler Malabar'da çalışmaya başladılar. Portekizliler oldukça azınlıktaydı. Goa'daki merkezlerinde bile, onların yardımı olmasa uzun zamandan beri yerleşmiş yerel ticaret ağlarına giremeyecekleri, kendilerinden çok daha fazla Asyalı tüccar (özellikle Hindular, Nasturiler, Ermeniler ve Caynacılar) bulunuyordu. 16. yüzyılın ortasına gelindiğinde Hindistan'ın batı sahillerinde yer alan Portekizlilerin kontrolündeki kasabalarda Guceratlılara karşı üçe bir oranında azınlıktaydılar. 1600'de Hürmüz'de nüfusu oluşturan her on kişiden dördü Müslüman, neredeyse üçte biri (özellikle Gucerat'dan olmak üzere) Hindu ve beşte birinden azı Portekizliydi. Avrupalılar doğrudan denetim altında tuttukları alanların çok daha dışında Asya dünyasının bir parçası olmuşlardı. Birmanya'da çok sayıda Portekizli bulunuyordu ve 17. yüzyılın sonlarında Tayland kralının Constantinos Phaulcon adında Yunanlı bir danışmanı vardı. Asyalılar genellikle Avrupa gemilerini kiralıyor veya satın alıyorlardı. Ayrıca bunları işletmek üzere işe Avrupalı subay ve mürettebatı alıyorlardı. Avrupalılar karmaşık Asya ticaret dünyasında yollarını bulmak için yerlilerin yardımına muhtaçtı. 18. yüzyılda Avrupa gemileri genellikle İngilizlerin denetimi altındaki Bombay yerine büyük ticaret limanı Surat'a uğruyordu, çünkü burada çok daha iyi bir bankacılık yapısı ve borç ve buna benzer kredi türlerini sağlama imkânları bulunuyordu. Bengal'de "banian" diye bilinen bir grup sermaye sağlayıp kendi hesaplarına ticarete atılmak isteyen EIC görevlileri ile ortak oluyorlardı. Her iki taraf da kazanıyordu, çünkü mallar gümrük vergisinden muaftı. Bu sistem 18. yüzyılda "acenteler"in kurulmasıyla daha da gelişti. Avrupalılar adına (kârdan büyük bir pay karşılığında) ticaret yapıyorlar ve resmi tekel hâlâ EIC'nin olsa da yüzyılın sonuna gelindiğinde ondan çok daha fazla İngiliz ticareti yapıyorlardı.

Hint Okyanusu ve Güneydoğu Asya'da yapılan ticaretin ezici çoğunluğu Avrupalıların elinde değildi. Hem Çin hem de Japonya ticaretin hangi şartlarda yapılabileceğini belirleyecek kadar güçlüydü ve Avrupalıları büyük ölçüde bunun dışında tutuyorlardı. Avrupalı tarihçiler genellikle, Hollandalılara yılda bir gemiyi Nagasaki'ye gönderme izninin verilmiş olması bir yana, ticarete "kapalı" olduğunu iddia eder. Aslında Japonya çok geniş bir alanda dış ticaret sürdürüyordu. 1680'lerde her yıl yüzden fazla gemi Japonya ile Çin arasında ticaret yapıyordu. 17. yüzyılda Hindistan'ın Körfez'le yaptığı ticarette büyük bir canlanma oldu ve Hindu tüccarlar başta Gucerat'tan olmak üzere bölgenin her yerine göç etti. Coromandel sahilinden gelen tüccarlar Avrupalı tüccarlardan daha iyi iş yapabildikleri Tayland ticaretini kontrol edebiliyor ve çeşitli değerli taşları ve diğer egzotik malları Hint dokumalarıyla takas ediyorlardı. Rekabet o kadar büyüktü ki 17. yüzyılın sonundan önce Avrupalılar tüm ticaret depolarını bölgeden çekmişlerdi.

Çinli tüccarların tikağacı* ve pirinç karşılığında porselen ve ipek sattıkları Tayland ile Çin'in arasında yapılan ticarette de büyük bir artış söz konusuydu. 18. yüzyılın başlarına gelindiğinde Bangkok, çunke yapımında Asya'daki en büyük merkez olmuştu. Asyalıların yaptığı gemilere Avrupalılar da güvenmeye başlamışlardı. Bu kısmen Avrupa kerestelerinden (hatta meşeden bile) çok daha uzun ömürlü olan tik kerestesinin yüksek kalitesinden ve Avrupa'da uygun kerestenin giderek azalmasından kaynaklanıyordu. 18. yüzyılda Çin mallarını Avrupa'ya getiren gemilerin neredeyse hepsi Hindistan'da yapılmıştı.

Avrupalılar Asya'nın karmaşık iç ticaret ağının bir parçası olmayı sadece ticaret hacmi çok büyük olduğu için olağanüstü kârlı buluyorlardı. Hollandalılar 17. yüzyılın sonlarında talebin en yüksek olduğu Çin'e Sumatra'dan büyük miktarlarda kalay taşımaktaydılar. Japonya'da satın aldıkları kâfurun neredeyse yarısı Hindistan'a götürülüyordu ve Japonya'dan alınan bakırın beşte dördü Hindistan'da satılıyordu. Sistemin karmaşıklığı şekerin Kuzey Cava sahillerinde VOC'un kontrolü altında Cavalı yerel aristokratlara ait mülklerde sözleşmeli Çinli işgücü kullanılarak üretilmesinden anlaşılabilir. Şekerin pazarı Avrupa değil, Safevi İran'ıydı. Taleplerin önemli bir bölümü açısından Hollandalılar Hindistan'daki demir ve silah üretimine bağlıydılar. 1660'larda her yıl 115.000 libreden çok çiviyi, 188.000 libre top güllesini, 189.000 libre demir çubuğu ve yaklaşık 5 ton çeliği Hindistan'dan Batavia'ya götürüyorlardı.

Bir bütün olarak bakıldığında Avrupa'nın Asya üzerindeki etkisi çok sınırlıydı ve 1500'den sonraki 250 yılda devrim niteliğinde olmaktan oldukça uzaktı. Avrupalıların deniz taşımacılığı küçük ölçekliydi, pek de etkileyici değildi. Ümit Burnu'ndan geçen yolun kullanılması, masrafları, Kızıldeniz ve Mısır üzerinden 1530'lardan beri eskiden olduğu gibi faaliyet gösteren Venedik ile yapılan uzun zamandır yerleşmiş ticaretin yolunu değiştirmeye yetecek kadar düşürmüyordu. Aslına bakılırsa Ümit Burnu üzerinden yapılan deniz taşımacılığı masraflarının, daha önce kervan yollarıyla karadan yapılan taşımacılığınkinden daha düşük olduğu da çok açık değildir. Bu yolun sağladığı tek şey, Avrupa ile Avrasya'nın geri kalan kısmı arasındaki ticaretin yavaş yavaş artan seviyesinde tamamlayıcı bir unsur olmasıdır: Birçok bin yıldan beri gelişmekte olan Avrasya ticaretinin giderek gelişen uzun süreli bütünleşme sürecinin bir parçasıydı. Ayrıca, Avrupalıların kendi ticaret ve kredi ağlarını Çin ve Hindistan'da çoktan beri var olanların düzeyine çıkarmalarına yardımcı oluyordu.

17.14 Avrasya'nın Eski Ticaret Yolları

[*Erken Dönem "İpek Yolu" 9.8*]

Yeni ticaret yollarının yarattığı tüm etkilerin ortaya çıkması birçok yüzyıl aldı. Bu yüzden daha eski ticaret yolları dikkat çekecek kadar iyi durumda olmaya devam

* Gemi yapımında kullanılan odunu son dayanıklı, sağlam ve ağırlığı orta derece bir ağaç (ç.n.)

etti. Uzun zamandan beri yerleşmiş Sahra ötesi yollar Avrupa'ya giden deniz-yollarının dolaysız rekabeti nedeniyle kayba uğradı. Ancak bu ticaret her zaman çok küçük ölçekli olmuştu ve Kuzey Afrika ile yapılan ticarette özellikle altın gibi değeri yüksek malların taşınmasında deve kervanları parlak günler yaşamayı sürdürüyordu. Altını sahile götürüp sonra denizden taşımanın büyük bir avantajı yoktu. Köle ticareti büyümeye devam ediyordu (gerçi Avrupalıların Atlantik'te yaptıklarıyla karşılaştırıldığında çok küçüktü) ve Avrupalılar Akdeniz köle pazarlarının neredeyse tamamen dışında tutuluyorlardı. Ticarete sakız, deri ve fildişi gibi yeni kalemler de girmişti. Sahra ötesi bu ticaret, savanın güneyindeki ormanlar ve Avrupalıların etki edemedikleri Kuzey Afrika ile kurulmuş olan güçlü bağlar nedeniyle Avrupa'nın rekabetinden büyük ölçüde izole edilmişti. Bu durum 19. yüzyıla kadar değişmedi.

Bütün büyük Avrasya ticaret sistemlerinin en uzun zamandan beri yerleşmiş olanı Güneybatı Asya'yı Çin'e bağlayan İpek Yolu'ydu. Tüm yol boyunca yapılacak bir yolculuk 16. yüzyılda on sekiz ay alabilirdi, ama muson rüzgârlarını yakalamak için gereken beklemeler hesaba katıldığında Çin'e okyanus yolları üzerinden gitmekten biraz daha yavaştı. Bütün kanıtlar yolun 17. yüzyılın ortasına kadar parlak günler yaşamaya devam ettiğini gösteriyor. 15. yüzyılın ortasından itibaren İpek Yolu'na güçlü ve istikrarlı imparatorluklar egemendi; iki uçta Osmanlılar ve Mingler, Orta Asya'da Timur imparatorluğunun halefi olan devletler ve 16. yüzyılın başlarından itibaren İran'daki Safeviler gündemdeydi. 1450'lerden itibaren Mekkeli tüccarlar düzenli olarak, Mısırlı tüccarlar ise sadece biraz daha az bir sıklıkta Çin'e gidiyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu ile Çin arasındaki ticaret büyük ölçekliydi ve özellikle çok değer verilen Ming porselenleri üzerine yapılıyordu. Çin'de bazı fabrikalar Batı ile yapılan ticaret üzerinde uzmanlaşmıştı. Ming mallarının dünya üzerindeki en büyük koleksiyonlarından ikisi artık İstanbul ve İran'dadır. Bununla birlikte, 17. yüzyıl boyunca eski İpek Yolu önemini kaybetmeye başlamıştı. Siyasi iktikrarsızlık, özellikle de Orta Asya'dakiler, bir parça rol oynadı ve Çin, 18. yüzyılda 1000 yıldan daha uzun bir süre öncesinde T'anglar zamanındakinden daha batıda siyasi hâkimiyet elde ettiği sırada, İpek Yolu ciddi bir rekabetin zararlarını görmeye başlamıştı. Bu zarar, Güneydoğu Asya ve Hint Okyanusu üzerinden yapılan ticaretin büyümesinden ve aynı zamanda, yüzyılın sonlarında Rusya yollarının gelişmesinden kaynaklanıyordu.

Güneybatı Asya'da da yeni karayolları gelişmekteydi. Bu bölgede Ermeni tüccarlar önemli bir rol oynuyorlardı. 16. yüzyıl boyunca Konstantinopolis'ten Halep'e ve Mezopotamya'yı aşarak İran'a giden yolları hâkimiyetleri altında tuttular. Yüzyılın sonuna gelindiğinde Gucerat'a da iyice yerleşmişlerdi. Halep'ten Hindistan'a karadan giden kervan yolu parlak günler yaşamaya devam etti ve 19. yüzyılın sonlarında Süveyş Kanalı açılana kadar ciddi bir kesintiye uğramadı. Ermeniler İran'daki Safevi İmparatorluğu ile kuvvetli bağlar kurdular ve Moskova'ya giden Hazar Denizi ve Volga nehri yollarını kullanarak Osmanlı topraklarına uğramayan ticaret bağlantıları geliştirdiler. Toplulukları batıdaki Antwerp ve

Londra'dan Hindistan'a ve çok daha doğudaki Manila'ya kadar Avrasya ticaret yollarının tümüne yayılmıştı. Ermeniler Lhasa üzerinden Çin'den Hindistan'a giden yol üstünde de uzmanlaşmışlardı ve dağınık durumdaki toplulukları arasındaki bağlar Avrasya'nın neredeyse her yerine uzanan bir bankacılık hizmeti alabilmeleri anlamına geliyordu. Avrasya dünyasının karmaşıklıkları, farklı topluluklar arasındaki irtibatların yakınlığı ve farklı yöreler arasındaki bağlantılar, Londra'daki Kraliyet Afrika Şirketi'nin, şirket zenginliğinin bağlı olduğu Atlantik ticareti için köle temin eden Gambia'daki Müslüman tüccarlarla iş görmek üzere 1730'larda Arapça konuşan bir Ermeni olan Melchior de Jaspas'ı işe almasından anlaşılır. Melchior yıllarca Gambia'da kaldı ve diğer birçok Avrupalı gibi orada öldü.

17.15 Avrasya Ekonomileri: Osmanlılar, Hindistan ve Çin

17.15.1 Osmanlılar

[*Osmanlıların Siyasi Tarihi* ***18.2***]

Osmanlı İmparatorluğu 16. yüzyılın başlarından itibaren gelişen dünya ekonomisinin merkeziydi. 1517'den sonra, Avrasya tarihinde Güneybatı Asya'nın üç kilit ticaret yolunu kontrol eden bir avuç imparatorluktan biri olmuştu. İstanbul Boğazı üzerinden Karadeniz'e, Levant'tan Mezopotamya'ya ve karayolları üzerinden Orta Asya ve Çin'e, Mısır'da Kızıldeniz'den aşağıya Aden ve Hindistan'a doğru uzanan yollar kontrolü altındaydı. Diğer tamamlayıcı yollar Şam'dan, Bursa üzerinden Lvov'a ve Doğu Avrupa devletlerine ve Tuna'dan yukarıya doğru gelişmişti; her ikisi de baharat ticareti açısından Mısır'dan Venedik'e giden yoldan çok daha önemliydi. Osmanlı İmparatorluğu aynı zamanda hem kendi büyük iç pazarına hem de Avrupa'ya temin edilen ipeğin merkezi durumundaydı. Yaklaşık 1650'ye kadar ticaretin merkezi Bursa'ydı, ancak daha sonra Smyrna (artık İzmir) merkez oldu. Osmanlı İmparatorluğu'nda Konstantinopolis, Halep ve Kahire gibi büyük kentlerde güçlü tüccar toplulukları bulunuyordu. Bu topluluklar, Avrupa hükümetleri kadar, belki de daha fazla, serbesti tanıyan Osmanlı hükümeti tarafından hemen hiç vergilendirilmiyorlardı. Osmanlılar ticaret yollarını, özellikle de Mısır'dan başkente hububat getirenleri koruyabilecek büyük bir donanmaya sahipti. Donanma Osmanlı tüccarlarına destek olmak için de kullanılıyordu; bunun bir örneği, baharat ticaretini yeniden Mısır'dan geçirmek üzere yapılan başarılı bir girişimin parçası olarak Diu'daki Portekizlilere 1538'de saldırılmasıydı. Hint Okyanusu'nun bu bölümünün, özellikle de Muha'nın ve Aden limanının, kontrolü kahve ticaretinin gelişmesini de garantiledi. Osmanlı İmparatorluğu'nun sahip olduğu kaynaklar boldu. 17. yüzyılın başlarında hükümet 56 gemi sahibinden oluşan bir birliğe ait 118 gemiyi Karadeniz'den başkente hububat getirmek üzere yılda 658 sefer yapmakla görevlendirebiliyordu.

17.15.2 Hindistan

[*Siyasi Tarih* ***18.5***]

Osmanlı İmparatorluğu büyük bir kara ve deniz gücüydü. Hindistan'daki Mugal İmparatorluğu büyük ölçüde bir kara devletiydi ve zenginliğini başından beri çok verimli olan tarımdan elde ediyordu. Tüccarlar ticaret yapmakta serbest bırakılmışlardı; devlet desteği pek yoktu, ama bunun karşılığında pek vergi de ödemiyorlardı. Mugal elitleri ve hükümdar ailesinin birçok üyesi ticaretle, özellikle büyük liman kentlerinden yapılanla yakından ilişkiliydiler ve Bengal ticaretine egemen kendilerine ait gemi filoları bulunuyordu. Bu bölge aynı zamanda dünyanın ipek üreten büyük bölgelerinden biriydi; 17. yüzyılın sonuna gelindiğinde Hindistan'ın ihtiyacının büyük bir bölümünü karşılıyordu ve Hollandalılar yüksek kalitesinden dolayı bunları Japonya'ya götürüyorlardı. Daha güneyde (1680'lere kadar Mugallar tarafından fethedilmeyen) Bijapur ve Golkonda sultanlıklarında hükümdarlar, ticaret kentleri ve büyük tüccar sınıfı arasında uzun zaman önce kurulmuş güçlü bağlar devam ediyordu. Bu kentler geçmişte olduğu gibi Asya ticaret ağlarıyla yakın bağlantı içindeydi ve hükümdarlar gelirlerinin çoğunu ticaretten elde ediyorlardı.

Avrasya'nın büyük bir bölümünde olduğu gibi, Hindistan'ın endüstri üretiminin önemli bir bölümü, köylüler tarım işlerinin azaldığı dönemlerde gelirlerine katkıda bulunmanın yollarını aradıkları için kırsal alanda yapılıyordu. Bu alanlar ipek, pamuklu, tuz ve güherçile üretimi gibi belli bazı ürünlerde uzmanlaşmıştı. Kasımbazar alanı yılda toplam 100.000 kg ipek üretiyordu. Avrupalı üç ticaret şirketi 1600'den çok ipekli dokumacısı çalıştırıyordu, ama bu durumda bile toplam üretimin sadece yaklaşık yarısını alıyorlar, geriye kalan miktar yerel olarak veya Hintli tüccarlar tarafından satılıyordu. 1640'lara gelindiğinde Masulipatam ve Varanasi'nin her birinde hem iç pazar hem de Avrupa ve Afrika'ya ihracat için üretim yapan 6000 pamuklu dokumacısı bulunuyordu. Hint pamukluları muhtemelen Avrasya'da en iyi kaliteye sahip olanlardı. Hindistan'ın en iyi kalite malzeme ürettiği bir diğer alan çelikti. 19. yüzyılın başlarına kadar muhtemelen sadece İsveç benzer kalitede mal üretebilmişti.

17.15.3 Çin

[*Siyasi Tarih* ***15.4***]

16. yüzyıla gelindiğinde Çin, Moğol istilasının ve Kara Ölüm'ün etkilerini çoktan üzerinden atmıştı. Mingler zamanında gelişen büyük ve müreffeh ekonomi geçmişte olduğu gibi hâlâ ilerleme kaydetmekte olan yüksek verimli bir tarıma dayanıyordu. 14. yüzyılın sonu ile 1600 arasında verim %60 artmıştı ve 18. yüzyıl Avrupa'sında elde edilen en iyi verimin bile çok üstünde, Fransa'nın iki misliydi ve muhtemelen endüstri öncesi bir sistemde mümkün olan en yüksek seviyeye yakındı. İşlenen araziler de büyümeye devam ediyordu. Çin'in nüfusu 1400-1700

arasında ikiye katlanmıştı. Birçok yerde çok uzmanlaşmış ve ticarileşmiş bir tarım vardı, bunun çoğu dış satışa yönelikti. Bu durum özellikle büyük arazilerin ya çay firmaları tarafından kiralandığı ya da onların hâkimiyeti altında olduğu Fukien, Kiangsi ve Anhwei için geçerliydi. Diğer yerlerde toprakların neredeyse dörtte üçü pamuk yetiştirmek için kullanılıyordu, öyle ki köylüler yiyeceklerini pazardan satın almak durumundaydılar. Diğer yerler tütün ve şekerkamışı üretiminde uzmanlaşmıştı.

Bu gelişmelerin hepsi Amerika kıtasından gelen yoğun gümüş akışının canlandırdığı yüksek oranda ticarileşmiş bir ekonominin parçasıydı. 17. yüzyıla gelindiğinde Çin, devlet bankaları yerine özel bankalar kurmanın yanı sıra tekrar kâğıt paraya dönmüştü. Özel bankacılığın ana merkezi 18. yüzyılda büyük firmaların kurulduğu Shansi'ydi. Bu bankaların en büyük sekizi Çin genelinde otuzun üzerinde şubeye sahipti ve 19. yüzyılın başlarında Japonya'ya da girmeye başlamışlardı. Zenginlik artınca ticaret ve endüstriye yapılan yatırımlar toprağa yapılanlardan çok daha hızlı artış gösterdi. 18. yüzyılda tuz tüccarları ve Kanton'daki Co-Hong ihracat tüccarları gibi ticaretle uğraşan büyük aileler muazzam miktarlarda sermayeyi kontrol ediyorlardı. Tüccarların politik gücü artıyordu ve birçok kent Avrupa ve Hindistan'da olduğu gibi aslında loncalar ile tüccar birlikleri tarafından idare ediliyordu. Kentler, büyümeye devam ettikçe, Çin ticaretinin büyük kısmının yapıldığı muazzam bir iç pazarla bütünleşmeye başladılar; pamuklu kumaşların 1300 km'den uzak mesafelere ticareti yapılıyordu. Parçalanmış siyasi yapısı ile Avrupa'da bu mesafelere yapılan ticaret ihracat sayılırdı. Böyle olduğu halde ihracat harçları 16. yüzyılın sonlarında Çin'in devlet gelirlerinin yarısını oluşturuyordu. Kuzeyle, özellikle bölgenin çok kuru havası nedeniyle büyük yeraltı fabrikalarının geliştiği Mançurya'yla, yapılan büyük bir pamuk ticareti de vardı. 17. yüzyılın sonlarında her yıl 20-40 ton arasında yük taşıyarak güneyden kuzeye giden 3500'den çok gemi bulunuyordu. Pamuklu üretiminin miktarı o kadar çoktu ki büyük miktarlarda ham pamuğun ithal edilmesi gerekiyordu. 18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Çin, Hindistan'dan her yıl 12,5 milyon kg'den fazla pamuk ithal etmekteydi. Bu miktar 1800'de "endüstri devrimi" başladığı zaman Britanya'nın Amerika Birleşik Devletleri'nden ithal ettiği pamuğun iki katıydı.

Bu gelişmelere paralel olarak önemli teknolojik yenilikler söz konusuydu; beş renkli baskı ve en azından üç kişinin çalıştırması gereken gelişmiş ipek ve pamuklu dokuma tezgâhları bunların örnekleriydi. Endüstri üretimi süratle büyüyünce, vasıfsız fabrika işçilerinin yanı sıra vasıflı işçilerin ve zanaatkârların oluşturduğu bir elit zümre var oldu. Bazı yerler belirli üretim tiplerinde uzmanlaştı: Ching-te-chen'de porselen, Sung-chiang'da pamuklu dokumacılığı ve Soochow'da lüks ipekliler üretiyordu. Kiangsi kâğıt üretiminde uzmanlaştı. 16. yüzyılın sonuna gelindiğinde 30.000'den fazla işçi çalıştıran otuzdan çok fabrika bulunuyordu. Benzer şekilde Hubei, Shensi ve Szechwan'da yoğunlaşan demir ve çelik endüstrisinde her biri 2000-3000 arasında insan çalıştıran altı veya yedi fırından meydana gelen

kompleksler vardı. Keten, ipek ve pamuklu üretimi de aynı oranda yoğunlaşmıştı ve tüccarlar, işin içinde 4000'den çok dokumacının ve bu rakamdan kat kat fazla iplikçinin yer aldığı kumaş üretimini ve satışını organize ediyorlardı. Çok iyi gelişmiş bir yurtiçi ulaşım ağı bulunduğı için Çin'in farklı yöreleri belli bazı üretim türlerinde uzmanlaşabiliyordu. Ulaşım ağı kesinlikle demiryolları öncesinde Avrupa'da olduğu kadar iyiydi ve gemi işleyen nehirler ve kanalların sayısı bakımından muhtemelen çok çok daha iyiydi.

17.16 Yaklaşık 1750'de Avrasya

Batı Avrupalı devletlerin (özellikle Britanya, Fransa ve Hollanda) Amerika kıtasının yerli halkları karşısında teknik açıdan (ve hastalıkla) sağladıkları üstünlükleri sayesinde uyguladıkları kontrolün anlamı, bu yolla önemli ölçüde zenginlik elde edebilmeleriydi. Bu zenginlik, altın ve gümüş, köle ticaretinden elde edilen dolaysız kârlar ve özellikle kölelerin yetiştirdiği ürünler (şeker, tütün, çivit ve pirinç) yoluyla gerçekleşiyordu. Bu durum, Batı Avrupa'nın Avrasya'daki konumunu değiştirmişti. 1500'de Kolomb Amerika kıtasına geldiği ve Portekizliler Hint Okyanusu'na ulaştığı sırada Avrupa'nın, Avrasya'nın geri kalan kısmının çoktan oturmuş toplumlarının hâlâ çok gerisinde olduğuna kuşku yok. Amerika kıtasından edinilen zenginlik Batı Avrupa'da birkaç ülkenin zenginliğini doğrudan doğruya artırmış, ticaret ve bankacılık sistemlerinin gelişmesine yardım etmiş ve ekonomilerini geliştirmeleri amacıyla yatırım yapabilecekleri sermayeyi sağlamıştı. Daha da hayati bir olgu, Asya'nın gelişmiş ticaret dünyasına girebilmeleri için gereken serveti sağlamasıydı. Avrupa'nın yapabildiği veya temin edebildiği ürünler, zaten daha geniş bir yüksek kaliteli ürün yelpazesine sahip olan Hindistan ve Çin gibi büyük devletleri pek ilgilendirmiyordu. Avrupalıların bu devletlere karşı teknik veya askeri üstünlüğü yoktu ve bölgede fazla bir güç sergileyemiyorlardı, büyük kara imparatorluklarını fethetmeye yetecek güçleri şüphesiz yoktu. Amerika kıtasının altın ve gümüşü olmaksızın Avrupa Asya'nın ürünlerini satın alamaz, para üretemez ve burada yapılan ticaretten sağlanan zenginliğin zamanla bir parçası olup bir kısmını elde edemezdi.

18. yüzyılın ortası ile sonlarına kadarki dönemde söz konusu olan zenginlik üzerine yapılan tahminler, Avrupa'nın 1500-y. 1750 arasındaki dönemi Avrasya'nın daha zengin alanlarına, özellikle Çin ve Hindistan'a, yetişmek için kullandığını gözler önüne seriyor. Rakamlar (zorunlu olarak) kesin değilse de, büyük ölçüde tutarlıdır ve çok açık bir eğilimi kanıtlar. 18. yüzyılın ortasına gelindiğinde kişi başına düşen gayrisafi milli hasıla Avrupa'da yer alan çeşitli devlet ve imparatorlukların hepsinde aşağı yukarı aynı seviyedeydi. (Topraklarının, doğal kaynaklarının ve nüfuslarının olağanüstü büyüklükleri nedeniyle Çin ve Hindistan Avrupa'daki herhangi bir ekonomiden çok daha büyük ekonomilere sahipti.) 1750'de Çin'deki ortalama bir yurttaş Batı Avrupa'da yaşayan birinden muhtemelen biraz

daha (yaklaşık %10) zengindi. Hindistan Batı Avrupa ile aynı seviyede gibiydi, belki ortalamada biraz daha az zengindi. Japonya Avrasya'daki diğer büyük devletlerden biraz daha az yoksuldu, zenginlik ortalaması Batı Avrupa'dan muhtemelen yaklaşık beşte bir daha düşüktü. 1500'de Avrupa'da yirmi kişide birden daha azı büyük kasabalarda yaşıyordu ve kıtada sadece bir avuç kent bulunuyordu. 18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde yaklaşık on Avrupalıdan dokuzu hâlâ kırsal alanlarda yaşıyordu ve geçimleri geçmişte olduğu gibi tarıma bağlıydı. 1800'de Avrupa'nın toplam kent nüfusu oran olarak hâlâ Çin'deki kent nüfusundan biraz daha düşüktü ve dünyadaki en büyük kentler hâlâ Avrupa sınırlarının dışında yer alıyordu. Pekin ve Kanton Londra'dan; Hangchou, Edo ve Konstantinopolis de Paris'ten büyüktü. Avrupa'da toprak sahibi aristokrasi hâlâ egemen sosyal ve siyasi sınıftı ve köylülerin ürettiği fazlanın büyük bir bölümünü denetimi altında tutuyordu. Endüstri üretimi hâlâ Avrasya'nın geri kalan kısmında olduğu gibi küçük birimler halinde veya evde çalışan vasıflı işçiler tarafından yapılıyordu. Taşımacılık altyapısı zayıftı. Fakat 19. yüzyılda meydana gelecek ve Avrupa'nın dünya üzerindeki konumunu değiştirecek olan muazzam ekonomik büyüme ve teknolojik yeniliğin belli belirsiz ilk işaretleri görülmeye başlamıştı.

18
Barut İmparatorlukları ve Devletleri

18.1 Barutun Avrasya Üzerinde Yarattığı Etki

Ateşli silahların geliştirilmesi tamamen Çinlilere ait bir başarıydı: 1280'den önce, 300 yıl ya da biraz daha fazla bir süre boyunca etkili silahlar elde etmek üzere sadece patlayıcı karışımını değil, aynı zamanda metal namlulu tüfekleri, roketleri ve topları yarattılar. Bu yeni teknoloji çok kısa bir süre içinde batıya yayıldı ve çok ilkel ilk silahlar 14. yüzyılın ortasında Avrupa'da kullanılmaktaydı. Fakat demiri birbirine kaynak yapmaya çalışarak imal edilen ilk silahlar, çok kolay parçalandıkları için bir yüzyıl daha büyük ölçüde benimsenmedi. Bronz ve pirinç kullanımına dayalı çan dökümü tekniklerinin kullanılmasıyla ise etkili silahlar yapılabildi. Ateşli silahları büyük ölçüde kullanan ilk devletler İslam dünyası sınırları içinde yer alıyordu. 1453'te Osmanlılar çok büyük 62 kuşatma topunu Konstantinopolis surlarına karşı başarıyla kullanmışlardı. Üç yıl sonra Belgrad kuşatmasında neredeyse 200 top kullanabiliyorlardı. Hindistan'da top ilk defa 1440'larda kuzeyde, otuz yıl sonra da Dekkan'da kullanılmıştı. Bu ilk topların bazıları o kadar ağırdı ki ancak teknelerle taşınabiliyor ve hatta bazen yerinde dökülüyorlardı. 15. yüzyılın sonlarına kadar etkili yarı seyyar toplar yapılamamıştı. Maliyeti yaklaşık %90 oranında düşüren ilk dökme demir top Avrupa'da 1543'te yapılmıştı. Sorun, bu tür silahları yapmak için gereken kapasitenin eksikliğiydi ve bu yüzden 17. yüzyıla kadar pirinç ve bronz silahların kullanılmasına devam edildi. (Fransızlar bütünüyle demirden yapılmış topları 1660'lara kadar kullanmaya başlamadılar.) Topların kullanılmaya başlamasına paralel olarak ilk piyade silahı olan arkebüz Avrupa'da 16. yüzyılın başlarında geliştirildi ve bunu 1550'lerde ilkel ilk yivsiz namlulu tüfekler takip etti.

Ateşli silahlar, yüksek oranda bir iç istikrar ve ancak sınırlı dış çatışma olduğu sırada ilk kez Mingler tarafından büyük oranda kullanılmaya başladıkları için Çin'de yıkıcı bir etki yaratmamıştı. Bu silahların ilk defa geliştirilmesinden sonra savaşların yaşanmasının anlamı, Çin'in 16. yüzyılın başlarında 1520'de Çin'e giden diplomatik bir heyetin ardından Osmanlılardan büyük kuşatma topları alıp kullanıncaya kadar, İslam dünyasının gerisinde kalmış olmasıydı. Arkasından çok kısa bir süre içinde değişim gerçekleşti. 1564'e gelindiğinde Çinliler kuzey sınırında demir top gülleleri kullanıyorlardı ve 1570'lerde Çin Seddi'nde tüfekçilerin kullanması için bir "küçük istihkâmlar" sistemi bulunuyor ve hatta seyyar toplar kullanılıyordu. Çinlilerin Avrasya'nın geri kalan kısmından çok ileride olduğu konu, istihkâmların geliştirilmesiydi, çünkü yeni ateşli silahlarla nasıl başa çıkılacağı üzerinde çalışmak için çok daha uzun zamanları olmuştu. Kasabalar ve kentler her tür bombardımana dayanabilen, kalınlığı 13 metreye kadar ulaşabilen kalın surlarla çevrilmişlerdi. 1840'ta 32 librelik topları olan 74 toplu bir İngiliz savaş gemisi Kanton'u iki saat boyunca topa tutmuştu ama kumandan bunun "hiç etkisi olmadığını" rapor etmek zorunda kalmıştı. İngiliz generali Knollys 1860'ta Pekin'e geldiği sırada kentin etrafındaki surların 15 metre yüksekliğinde, 15 metre genişliğinde olduğunu ve üzerine trafik için kaldırım döşendiğini görünce şaşkına dönmüştü.

Ateşli silahların Avrasya'nın daha batısında yarattığı etki çok daha fazla denge bozucu olmuştu. 1420'lerdeki büyük Osmanlı canlanması, Konstantinopolis'i zaptetmeleri ve 1480'lere gelindiğinde Balkanlar'ın büyük kısmına hâkim olmaları büyük ölçüde yeni silahları kullanma başarıları üzerine inşa edilmişti. Hindistan'da Mugal İmparatorluğu'nun 16. yüzyılın başlarındaki yükselişi benzer şekilde (Avrupa'dan 30 yıl kadar önce) fitilli tüfekleri ve sahra toplarını kullanmaya başlamalarına dayanıyordu. Ateşli silahlar 16. yüzyılın sonlarında Japonya'daki birliğin yeniden sağlanmasında büyük bir rol oynadı. Fakat en büyük etki zaten sayısız küçük devlete bölünmüş olan ve daha sonra dini bölünmelerle 16. yüzyılda daha kötü hale gelen hanedan çatışmalarıyla sarsılan Avrupa'da gerçekleşmişti. Yeni silahlar sadece ordularda değil, Avrupa devletinin gerçek doğası ve devamındaki evrimi üzerinde de temel bir etki yaratan askeri bir devrim yaratmıştı.

16. yüzyılda Avrupa hâlâ Avrasya'nın önemsiz bir bölgesiydi. 1600'de 160 milyonluk nüfusuyla dünyanın en büyük devleti olan Minglerin Çin'i az sayıdaki dış sorunla çok müreffeh ve istikrarlıydı ve daha önce ele alınmış olan [***15.4*** ve ***17.15.3***] tarihine burada yer verilmeyecek. Avrasya'da 16. yüzyıla iki büyük imparatorluğun –İran'da Safeviler ve Hindistan'da Mugallar– yükselişi egemendi. Paralelinde Osmanlıların büyümeye devam ederek güçlerinin doruğuna ulaşmışlardı. Daha küçük olan Özbek devletiyle birlikte bu üç imparatorluk tüm hükümdar ailelerinin birbirine yakın Türk lehçeleri konuştuğu dört büyük "Türk" devletini oluşturuyordu. Dördü de (her zaman uyumlu olmasa da) birbirleriyle yakın ilişki içinde, hâlâ Avrasya'nın tüm merkezi alanlarına egemen olan ve büyük bir ticaret

ağı oluşturan İslam dünyasının merkezindeydi. 16. yüzyılın ortasında bu dört imparatorluğun 135 milyon civarında olan nüfusu Avrupa'nın nüfusunun iki buçuk katından daha fazlaydı.

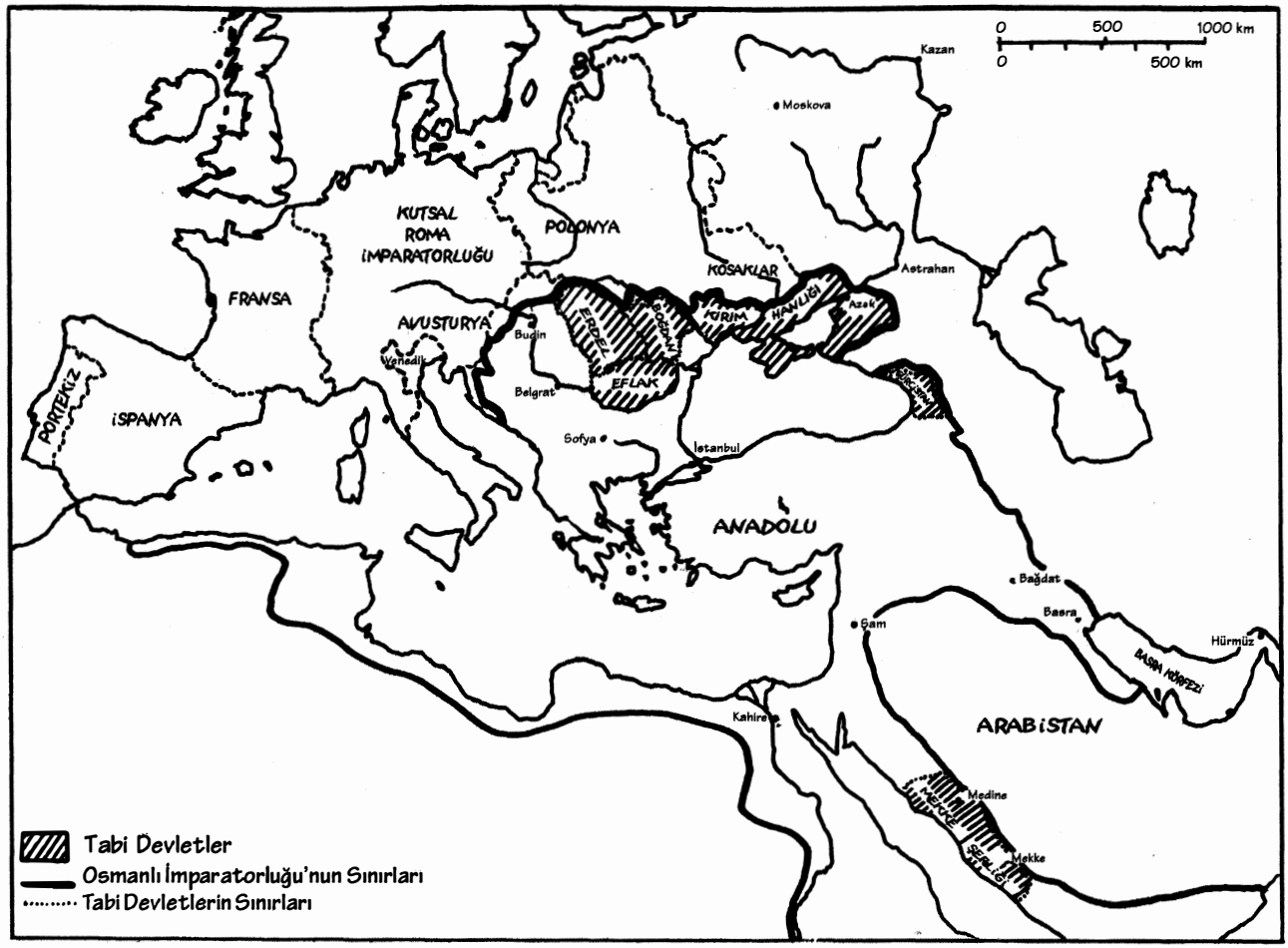
18.2 Osmanlı İmparatorluğu

[*Erken Dönem Osmanlı Tarihi* ***15.8***]

Osmanlı toprakları Güneybatı Asya'daki ana uygarlık merkezine egemen olan büyük imparatorlukların sonuncusunu oluşturuyordu. Osmanlı, bu bölgeyi Akdeniz ve Balkanlar'la birleştiren yegâne imparatorluk olarak Akdeniz'deki İslam gücünü 500 yıldan daha uzun bir süredir görülmemiş bir seviyeye çıkardı; Güneybatı Asya'nın (İstanbul Boğazı'ndan Karadeniz'e, Levant'tan Mezopotamya'ya ve Orta Asya'ya giden kara yolları ve Kızıldeniz'den aşağıya Hint Okyanusu'na giden) üç büyük ticaret yoluyla birlikte, hububat ihraç eden (Mezopotamya, Mısır ve Karadeniz Bölgesi) üç ana bölgeyi hâkimiyeti altında almıştı. 1470'lerden sonra 300 yıl boyunca Karadeniz ve Azak Denizi Osmanlıların gölü olmuştu. 18. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa'da toprak kaybetmiş olsa da, (Mısır hariç olmak üzere) Güneybatı Asya'nın hâkimiyetini 1918'e kadar elinde tuttu ve bu hâkimiyet 1923'e kadar resmen son bulmadı. Tarihi, Bizans İmparatorluğu'nun tarihi gibi, genellikle 16. yüzyılın ortasından itibaren başlamış bir gerileme tarihi olarak görülse de, yüzyıllar boyunca çok başarılı olmuştu ve 18. yüzyılda hâkimiyet alanını hâlâ büyütüyordu. İlk büyük toprak kayıpları (imparatorluğun kurulmasından itibaren 500 yıldan daha uzun bir süre sonra) 18. yüzyılın sonlarında gerçekleşmeye başladı.

18.2.1 Büyüme

1453'te Konstantinopolis'i zaptetmesinin ardından Balkanlar'da süratle yayılmasından sonra Osmanlı devletinin 1480'lerde ve 1490'larda bir durumu sağlamlaştırma dönemi oldu. Yeniden yayılmaya başlamanın ilk işaretleri 1499-1502'de Venedik ile yapılan savaşta, Güney Yunanistan'da bulunan iki kalenin, Modon ve Koron'un, surlarının Osmanlı topları tarafından yıkılmasından sonra zaptedilmeleri sırasında görüldü. En önemli dönüm noktası II. Bayezid'in 1520'de oğlu Selim tarafından tahttan indirilmesiydi. İki yıl sonra Van Gölü yakınlarındaki Çaldıran Savaşı'nda İranlı Safeviler yenilgiye uğratıldı, Osmanlılar Anadolu'nun iyice doğusuna kadar ilerlediler ve Safevilerin batıya doğru ilerlemesini durdurdular. Selim daha sonra Memlûklara saldırmak için güneye yöneldi, 1516'da kilit ticaret kenti Halep'i zaptetti. Ertesi yıl Ridaniye Savaşı'nda Memlûklar kesin bir yenilgiye uğratıldılar ve sonucunda Osmanlılar Mısır'ın hâkimiyetini ele geçirdiler. Mekke Şerifi de Osmanlıların üstünlüğünü kabul etti ve Osmanlıların hâkimiyeti Arabistan'ı ve kutsal kenti kapsadı. Memlûklara saldırmak üzere Arabistan'ın hâkimiyet altında alınması Osmanlıların (Selçuklulardan beri bütün Türk politikalarının merkezin-

Harita 53: 16.Yüzyılın Ortasında Osmanlı İmparatorluğu

de yer alan) Ortodoks Sünni konumunu rakipleri Safevilerin karşısında güçlendirmişti. Levant'a ve Mısır'a yayılmak Osmanlı imparatorluğu içindeki dengeyi de değiştirdi; artık çok daha büyük bir oranda Müslüman olmuştu ve Balkanlar'daki Hıristiyanlar çok küçük bir azınlık haline gelmişlerdi. Selim 1520'de ölünce yerine 1566'ya kadar hüküm süren I. Süleyman geçti. (Gerçek unvanı "Kanuni" olsa da, Avrupa'da daha çok "Muhteşem" olarak bilinir.) Balkanlar'da Osmanlı ilerlemesini yeniden başlattı ve Belgrad nihayet 1521'de zaptedildi. (Bunu ertesi yıl Akdeniz'deki Rodos Adası'nın zaptı takip etti.) 1526'da Mohaç Savaşı'nda kazanılan zafer Macaristan'ın bağımsız bir krallık olmasına gerçek anlamda son verdi. Osmanlılar üç yıl içinde Budapeşte'de bir Osmanlı garnizonunu kabul eden ve yıllık haraç ödeyen kukla bir hükümdar yerleştirdiler.

Osmanlılar güçlerinin doruğuna ulaşmaya yakındı. İmparatorluk artık batıda yer alan Cezayir'den doğuda yer alan Azerbaycan'a, Budapeşte'den Basra'ya ve Kırım'dan Kızıldeniz'in bitiminde yer alan Muha ve Aden'e kadar uzanıyordu. Batı Akdeniz, Karadeniz ve Doğu Hint Okyanusu'nda donanmalar bulunduruluyor, Batı Hindistan'da Gucerat sahili ve Cezayir gibi birbirinden çok uzak yerlerde savaşlar yapılıyordu. Donanma 1580'lerde Mozambik'e akınlar yapmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu sahil şeritlerinin dörtte üçüne hâkim önde gelen Akdeniz devleti olmuştu. Bu durumun 16. yüzyıl boyunca Batı Avrupa devletlerinin çevirdiği dolaplar açısından çok büyük önemi vardı ve tüm devletlerin hesaba katmak zorunda olduğu en güçlü devlet Osmanlı'ydı. Bu devletlerin birçoğu Osmanlıları müttefik olarak kazanmak amacıyla oldukça büyük bir zaman ve çaba harcıyordu. Bu dönemde Batı Avrupa tarihinin önemli bir bölümü, imparatorluğun batı sınırında yer alan küçük devletler yerine Osmanlıların perspektifinden bakıldığında daha iyi anlaşılır. Genelde en büyük Avrupa devletini –Habsburglar– karşılarına almışlar ve onlara karşı olan Fransa, İngiltere ve küçük Alman devletleri gibi daha küçük devletlere destek veriyorlardı.

16. yüzyılın başlarındaki İtalyan savaşlarına katılanların hepsi Osmanlıların yarımadada gerçekleştireceği bir başka istiladan ve Otranto'nun 1480'deki zaptının tekrarlanacağından endişe ediyordu. 1530'lardan itibaren Osmanlılar Avrupa'da belirleyici bir rol oynamaya başladılar. 1533'te destek vermek ve Habsburglara karşı Alman prensleri ve İngilizlerle ittifak oluşturmasına yardımcı olmak amacıyla Fransa Kralı I. François'ya 100.000 altınlık bir yardımda bulunuldu. 1535'te yardım tekrarlandı ve Fransızların Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde ticaret yapmalarına, bunun karşılığında da Osmanlı tüccarlarının Güney Fransa'ya girmesine izin verildi. Venedik Osmanlılara karşı bir Habsburg-Papalık ittifakına katılmayı 1538'de kabul etti; Adriyatik'te yapılan deniz savaşını* kaybetti ve 1540'da büyük bir tazminat ödemeyi ve Güney Yunanistan'daki Nauplion ile Monemvasia kalelerini vermeyi kabul ederek barış yapmak zorunda kaldı. Osmanlılar, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir Yahudi vergi mültezimi olan, Fransa hükümdarlığının öde-

* Haçlı armadasına Adrea Doria'nın Osmanlı donanmasına Barbaros Hayreddin Paşa'nın kumanda ettiği Preveze Deniz Savaşı (ed.n.)

me gücünü ayakta tutan Joseph Nasi'nin verdiği özel bir borca ciddi bir resmi destek sağladı. Habsburglara karşı Protestan Alman prenslerine destek vermek kısmen politika gereği olsa da Osmanlılar bazı yönlerden, özellikle de ikonoklazm açısından, İslama yakın buldukları Protestanlığın gelişmesine çok büyük bir ilgi gösteriyorlardı. Kalvenciliğe Macaristan ve Transilvanya'da* hoşgörü gösteriliyordu ve bu mezhep çok yaygınlaşmıştı. Osmanlıların 16. yüzyılın ortasında karşılaşmış oldukları en önemli başarısızlık kırk yıl önce Rodos'tan kovdukları şövalyelerin elinden 1565'te Malta adasını alamamaları olmuştu. 1571'de İnebahtı† deniz savaşında yenilmeleri Hıristiyan Avrupa tarafından büyük bir zafer olarak görülmüş olsa da bu Akdeniz'deki stratejik durumu değiştirmedi. Donanma süratle yeniden inşa edildi ve İspanyollar Osmanlıların Tunus'u almalarına engel olamadılar.

18.2.2 İmparatorluğun Doğası

Osmanlı İmparatorluğu resmi olarak "Osmanlı hanedanının mülkü ve hükümdarlığı" olarak biliniyordu ve (Avrupa'da bulunan büyük rakibi Habsburglar gibi) bir hanedan imparatorluğuydu; farklı bölgelerden oluşan bir toplama hükmediyordu. Belli başlı üç tektanrılı dinle birlikte karmaşık tarihleri ve iç ilişkileri olan bir sürü farklı grup ve dili önemli sorunlar yaşanmadan bünyesinde barındıran çok hoşgörülü bir imparatorluktu. Hıristiyan İspanya, Portekiz ve İtalya devletlerinin kovduğu on binlerce Yahudi imparatorluğa yerleşmişti. Endülüs Morisco'ları 16. yüzyılın ortasında kovulmalarının ardından Konstantinopolis'e yerleştiler. Bir süre sonra Rusya'daki Kadim Müminler'in‡ Anadolu'ya yerleşmelerine ve yurtlarındaki takibattan kurtulmalarına izin edildi. Asıl sorunu Balkanlar'ın fethi ve Güneybatı Asya'da bulunan topluluklarının içerilmesi Müslüman idaresi ile hiç deneyimleri olmayan büyük Hıristiyan toplulukların içerilmesi yaratmıştı. Hoşgörü –ve nüfus çoğunluğunun yaşadığı kırsal kesimlerde yerel âdetlerin engellenmemesi– daha önceki Hıristiyan toprak sahiplerinin ve küçük hükümdarların en kötü uygulamalarını ortadan kaldıran yerel idareyle birlikte istikrar sağladı. Osmanlılar, İslam bu uygulamayı yasaklamış olsa bile, domuz kesiminden alınan vergiyi kaldırmamışlardı. Macaristan'da büyük toprak sahipleri batıya doğru Habsburgların hâkimiyeti altında olan yerlere kaçtılar, ama Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan toprak kölelerinin kendilerine ödemesi gerekenleri hâlâ talep ediyorlardı ve otoriteler ödemelerin devam etmesine izin verdi. Buraya Anadolu'dan yerleşmeciler geldi; 16. yüzyılın başlarına gelindiğinde Balkanlar'daki nüfusun yaklaşık beşte biri Müslümanlardan oluşuyordu. Bunların üçte birinden fazlasını Hıristiyan dönmeler oluşturuyordu ve (Bogomillerin her zaman güçlü olageldiği) Bosna gibi yerlerde İslam dinine geçme oranı çok yüksek bir seviyedeydi.

---

* Erdel (ç.n.)

† Lepanto (ç.n.)

‡ Staroverler: Moskova patriği Nikon'un Rus Ortodoks Kilisesi'nin ayin usullerine getirdiği yeniliklere karşı çıkan, aforoz edilenler (ed.n.)

16. yüzyılın büyük bir bölümü boyunca sultan, Osmanlı sisteminde merkezi bir konuma sahipti, ama en büyük oğul yerine en iyi halefi seçmeye ilişkin eski göçebe geleneğinin korunması nedeniyle taht veraseti sorun yaratıyordu. Bu geleneğin olumlu tarafı genellikle zayıf bir hükümdara sahip olmaktan kaçınılmasıydı, genellikle olumsuz yanı ise ancak kaybedenlerin katledilmesiyle çözülen giderek artan bölünmelerdi. Bununla birlikte, 17. yüzyılın başlarında sultanın kişisel özelliklerinin ve üstlendiği rolün çok daha az önemli olmaya başladığı daha bürokratik bir yönetim sistemi gelişti. İmparatorluk birçok Avrupa devletinde olduğu gibi hükümdarın hane halkı yerine bir imparatorluk meclisi [Divân-ı Hümâyun] tarafından idare ediliyordu. Vezirler önemli askeri ve idari görevler üstleniyorlardı ve onlara beylerbeyi ve sancakbeyleri, kazaskerler (tüm imparatorluk meseleleriyle ilgileniyorlardı; ayrıca Müslümanların *şeriat* kanunları bulunuyordu) ve çok sayıda idareci yardımcı oluyordu. *Dirlik* sistemine göre beyler ve sipahilere toprak tahsis edilmiyordu, fakat sadece görevde oldukları sürece belli bazı topraklar geliri veriliyordu. Kasabalarda gümrük harçları ve ticaret vergileri yerel yönetimi desteklemek için ayrılıyordu. Beyler kendilerine ayrılan gelirlerle asker temin etmekle de yükümlüydüler. Sultanın ve imparatorluk yönetiminin geliri madenlerden, ormanlardan ve Konstantinopolis ve Halep gibi büyük kentlerin ticaret gelirlerinden sağlanıyordu. Sultan ordunun elit kesimini ve donanmanın tamamını da kendi gelirlerinden besliyordu. 16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde özellikle Levant'ta, Mısır'da ve Safevilerden fethedilen yerlerde olmak üzere eyaletler giderek merkezden denetlenmeye başlamıştı. Osmanlı yönetimi, tamamı için söz konusu olan ciddi kısıtlamalar göz önüne alındığında muhtemelen endüstri öncesi toplumların herhangi biri kadar etkiliydi.

Sayısız görevin Hıristiyan azınlığa ayrılmış olduğu Osmanlı siyasi sistemi kapsayıcı ve hoşgörülüydü. Avrupa'nın geri kalanının çoğu, Hıristiyan halkın "Osmanlı boyunduruğu"na karşı isyana kalkışmasını beklemiş olsa da imparatorluk sınırları içinde bulunan Hıristiyan halkın kendilerini "ezenler"i algılama şekli çok farklıydı. 19. yüzyıla kadar önemli herhangi bir direniş gerçekleşmedi. Aslında Avrupalı birçok Hıristiyan canla başla Osmanlı İmparatorluğu'nda iş bulmaya çalışıyordu. 16. yüzyılın sonlarında Osmanlı hadımlarının en güçlüsü Hasan Ağa'ydı (aslında Great Yarmouth'lu Samson Rowlie). Hasan Ağa'nın birçok görevinden biri imparatorluğun bazı yerlerinde ticaret yapmalarına izin verilen İngiliz tüccarlarla ilgilenmekti. Cezayir'deki devlet celladı, Abdüsselam Absalom adında Exeter'li eski bir kasaptı. En önemli Osmanlı paşalarından biriydi ve "yeniçeriler"e katılıp Müslüman olmuş, Campbell klanı mensubu bir İskoçyalıydı. 1606'da Mısır'da bulunan İngiliz konsolosu Benjamin Bishop Müslüman olmuştu. Daha sonra 17. yüzyılda II. Charles kaptan Hamilton diye birini Kuzey Afrika'da köle yapılmış bazı İngilizleri fidye karşılığında kurtarması için gönderdi. Görev tam bir başarısızlıkla son buldu. Köleler hükümet hiyerarşisi içinde yükselmişlerdi, İngiltere'de olabileceklerinden çok daha zengindiler ve yerli kadınlarla evlenmişlerdi. Geri dönmeyi hepsi reddetti. [*Geç Dönem Tarih* ***19.3***]

18.3 Safevi İran

[*Erken Dönem İran* ***15.6***]

13. yüzyıldan itibaren İran'da Kübreviye, Hurufilik ve Serberadiler gibi bir dizi mistik ve dini hareket ortaya çıkmıştı. İçlerinde en önemlisi Kuzeybatı İran'daki Erdebil'de bir Kürt aileye mensup olan dini bir tarikat önderi, Safiyeddin'in* (1252-1334) kurduğu Safevi hareketiydi. Bütün bu akımlar, İran'ın dışarıdan gelen askeri hükümdarlarına (Moğollar ve halefleri) karşı çıkan halk arasında yaygın olan İslamiyetin yeniden canlanmış olmasının bir parçasıydı. Safevi hareketinden yola çıkarak 1501-1722 arasında İran'a 200 yıldan daha uzun bir süre hükmedecek olan bir hanedan kurmuş olmaları dikkat çekicidir. Safevilerin en önemli dönüşümü 1391'deki ölümüne kadar hareketin başında bulunan kurucunun oğlu Sadreddin† zamanında gerçekleşmişti. Doğrudan Muhammed'in soyundan geldiğini iddia eden Sadreddin Safevi hareketini hiyerarşik ve düzenli bir tarikata dönüştürdü, önderlik veya *mürşid*'lik seçilerek gelinen değil babadan oğula geçen bir makama dönüştü. Taraftarlarından tam bir itaat bekliyordu ve yakın adamları halifeler tarafından destekleniyordu. 15. yüzyılın başlarında Timur'un kurduğu imparatorluk içeride çok sayıda önemli iktidar çekişmesiyle dağılınca Safeviler Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu'da siyasi bir güç haline geldiler. Aynı zamanda Gürcistan ve Trabzon'da bulunan küçük Hıristiyan toplumlarına ve daha sonra diğer İslam devletlerine saldırdılar; dini ideolojileri aslında siyasi olan mücadeleleri haklı çıkarıyordu. Desteğin önemli bir kısmını mevcut elitler tarafından dışlanan gruplardan, özellikle de adlarını kırmızı başlıklarından almış askeri önderler olan *Kızılbaş*'lardan gördüler. 15. yüzyıl boyunca Safevilerin dini inançları daha detaylı bir şekle büründü, itikatları, aslında Sünni olan bir temelden Şia ve Sufi inançlarının bir karışımına dönüştü. Budacılıktan Zerdüştlüğe kadar uzanan diğer düşüncelerin geniş yelpazesini bünyelerine kattılar, ama genellikle şiddetli bir şekilde Şii ve Sünni karşıtıydılar. Bu süreç 1487'de önder olan İsmail zamanında doruğuna ulaştı; İsmail kendisinin saklı imam ve Ali'nin reenkarnasyonu olduğunu ilan etti.

İsmail Kuzeybatı İran'da yer alan Tebriz'i 1501'de işgal etti ve kendisinin şah olduğunu bildirdi. On yılın geri kalan dönemi boyunca tüm İran üzerinde hâkimiyet kurdu. Aslında bu, İran'ın bugünkü sınırlarını belirleyen bir dönem oldu. Osmanlılar Anadolu'ya hâkimdi ve Şeybani‡ İmparatorluğu doğuda Maveraünnehir'e hâkim olmuştu. Safevilerin en önemli sorunları, İran'da bir ölçüde merkezi bir siyasi yapı oluşturmak (bir yüzyıldan uzun bir süredir böyle bir şey yoktu), (birçok bakımdan hâlâ iki buçuk yüzyıl önceki Moğol istilasının etkilerinin sıkıntısını taşıyan) ekonomik ve sosyal altyapıyı yeniden kurmak ve İran'ı aslında Safevilerin namına fethetmiş olan *Kızılbaş* askeri liderler üzerinde hâkimiyet sağlamaktı. *Kızılbaş*'lar, kendilerine bağlı aşiretleri, köyleri ve kasabala-

* Safiyeddin İshâk (ed.n.)

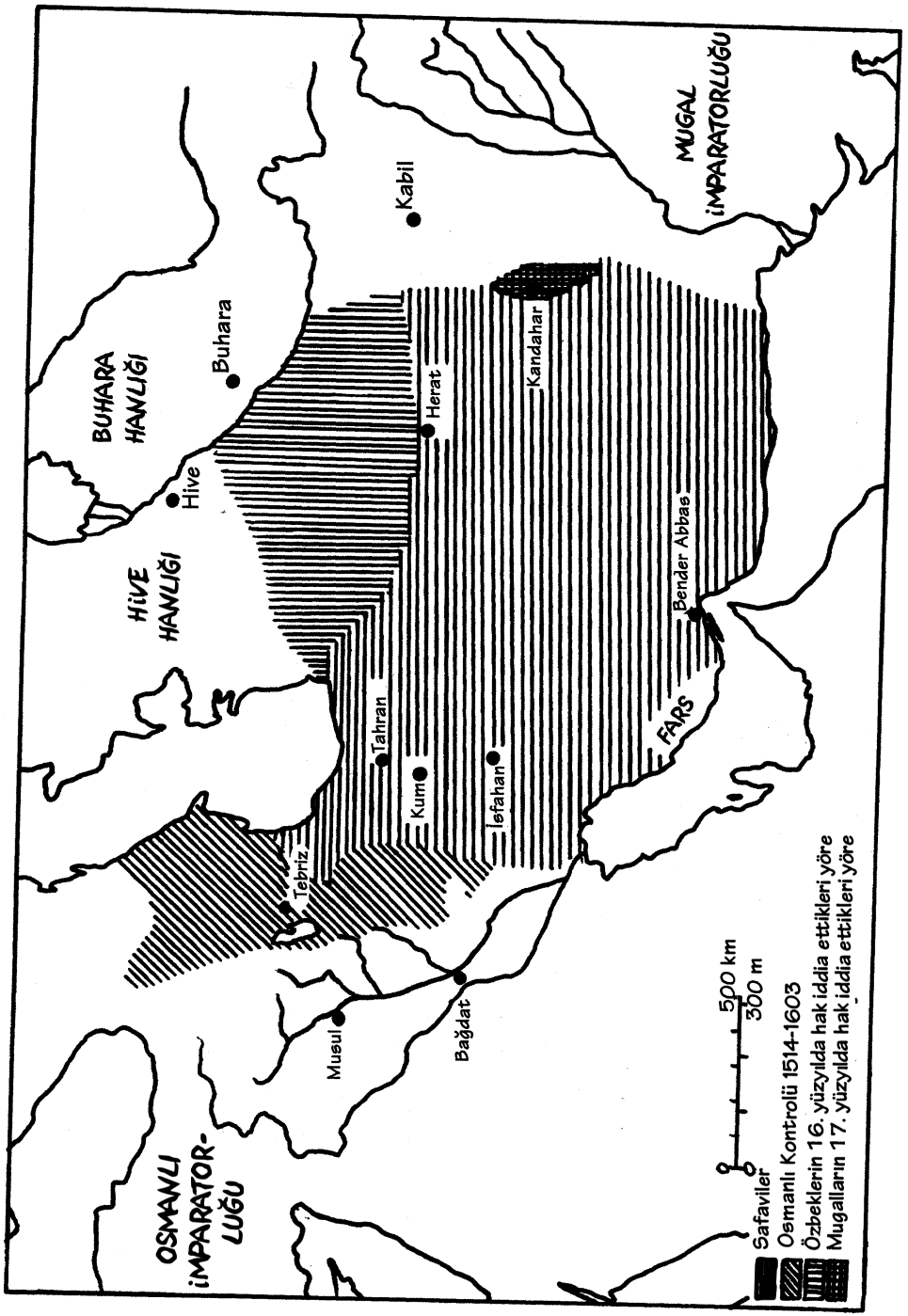
† Sadreddin Mûsâ (ed.n.)

‡ Şebaniler olarak da bilinir. Özbek hanedanı (ed.n.)

rıyla şeflikler halinde örgütlenmişlerdi; orduları kontrol etme ve vergi gelirlerinden pay alma haklarını etkili bir şekilde yürütüyordu. Kentlerde bulunan tüccarlar kendilerini ayrı bir grup olarak tutmakta genellikle başarılıydılar. Ayrıca Safeviler sayısız gizli dini topluluk ve bitmek bilmeyen isyanlarla başa çıkmak zorunda kalıyorlardı. Bu yüzden ilk şahlar 16. yüzyılın büyük bir bölümünde çok sınırlı bir güce sahipti. Bununla birlikte yavaş yavaş merkezi yönetim kurumlarını geliştirebilmeye başladılar ve bir ölçüde hâkimiyet sağlayabildiler. Kilit kurum, bir bölgedeki orduların komutanı ve dini tarikatın başı olan "genel vali" veya vekildi. Sivil idarenin başı olarak bir vezir ve askeri komutan olarak bir emir ona destek oluyordu. Şah, *Kızılbaş*'ların gücünü azaltmanın bir yolu olarak çoktan beri yerleşmiş bir İslam geleneği uyarınca köle ordularını da ayrıca oluşturmaya başlamıştı.

Merkezi denetim ve liderlik Şah Abbas (1588-1629) zamanında doruğuna ulaştı. Köle orduları (özellikle Gürcü ve Ermeni dönmelerden meydana geliyordu) rejimin temelini oluşturdu ve Osmanlıların etkili ordularına denk olmaları için tüfek ve toplarla yeniden donatıldılar. Yeni ordu önde gelen elit ordu liderlerinin gücünü zayıflatma ve mahalli idarelerde iktidara yükselmek için şaha muhtaç olan alt sosyal grupların lehine davranma fırsatı da veriyordu. Şah Abbas aynı zamanda ipek, halı ve porselen üretimini yeniden yapılandırmak üzere Çinli ustalar da getirtti. Portekizliler Hürmüz'den kovulduktan sonra İngiliz tüccarlarla birlik içinde yeni Bender Abbas limanı yapıldı. Hollandalı ve Fransız tüccarlar İran ticaretinde önemli bir yer tutsalar da 17. yüzyıla gelindiğinde İngilizler hâkim duruma geçmişlerdi. Şah Abbas'ın asıl başarısı yeni rejimi sembolize eden yeni başkent İsfahan'ın inşasına öncülük etmesiydi. 1666'ya gelindiğinde kent 162 cami, 48 medrese, 182 kervansaray ve 273 hamama sahipti. Uzun vadeli Safevi yönetimi perspektifinden bakıldığında Şah Abbas'ın hükümdarlığı yerel grupların gücü ve genel olarak merkezi yönetimin yetersizliğiyle karakterize olmuş bir rejimde daha büyük bir merkezi denetimin nispeten kısa bir ara dönemi olarak görülebilir.

Safevilerin 17. yüzyılın başlarından itibaren büyümekte olan sorunu giderek hanedanın dini otoritesinin yerini almaya başlayan Şii *ulema* üzerinde rejimin kurabildiği hâkimiyetin gün geçtikçe azalıyor olmasıydı. Safevi fikirlerinin temelinde, Sufi mürşitlerin müritleri üzerinde kurduğu hâkimiyetten kaynaklanan mutlakiyetçilik yatıyordu. Safeviler zamanında bu, Safevi tarikatından kovulmaya ve hatta idama yol açan itaatsizlikle birlikte katı bir yönetim kuralına (*sufigare*) sıkı sıkıya bağlılık, *mürşid-i kâmil* yani "yetkin önder" fikrine dönüşmüştü. Bu düşünce 1514'te Çaldıran Savaşı'nda Ortodoks Sünni Osmanlılara yenilmiş olunması ve ortaya çıktığından beri hareketin hâkimiyet kurduğu toprakların büyük bir bölümünün kaybedilmiş olmasıyla birlikte ağır bir darbe aldı. Bu yüzden Safeviler kurtuluşçu iddialarının çoğunu bir yana bıraktılar ve imparatorluk halkının çoğunluğu Sünni olsa da rejimi desteklemek üzere Şiiliği kullanmaya başladılar. *Ulema* devletin hâkimiyetindeki bir bürokrasi olarak örgütlendi, yeni Şii kurumları üzerinden ailelerine toprak, vakıflar ve vergi muhafiyeti verildi. Böylece yeni dini

Harita 54: Safevi İmparatorluğu

elitler toprak sahibi aristokrasinin bir parçası haline geldiler. Şiilik hem Sufi liderlere ve hem de Sünni kurumlarına karşı İslamda bir benzeri olmayan geniş çaplı bir takibata girişti. Türbeler yıkıldı, ilk üç halifeye hakaretler edildi, Kerbela'ya yapılan hacca karşılık Mekke'ye yapılan hac değersizleştirildi. Şah Abbas zamanında, Şiilerin Meşhed ve Kum'da bulunan önemli kutsal alanları yeniden inşa edildi ve bakımları için büyük mülk bağışlarında bulunuldu. Bu gayretler 17. yüzyılın sonlarında Şii *ulema*'nın lideri olan Muhammed Bekir el Meclisi'nin Sünni gruplara yapılan baskıya son vermesine, son Sufileri İsfahan'dan kovmasına kadar sürdü. Osmanlılar ile Safevilerin arasındaki derin ve sürekli çatışmanın kökeninde yatan, İslamın içindeki bu dini farklardı. Safeviler insanları kurtarabilecek tek bir gerçeğin olduğuna duydukları katı inançla İslama, Luther ve Protestanların Hıristiyanlığa yaratmış oldukları kadar çok sorun yaratmışlardı.
[*Geç Dönem İran* ***19.9***]

18.4 Özbek İmparatorluğu

[*Erken Dönem Orta Asya* ***15.6***]
Özbek imparatorluğu, 1500-1510 arasında daha da doğuda hüküm süren Özbek Şeybani Han tarafından kurulmuştu. Hükümdarın taraftarlarının çoğu Türk asıllı olsa da o gerçekten Cengiz Han'ın soyundan geliyordu. O ve halefleri Timur'un haleflerinin kurduğu devletlerin son uzantılarını yok etmişler ve bir boylar birliğinin başları olarak bölgede hüküm sürmüşlerdi. 1512'den sonra Hive'de bağımsız bir hanedan bulunsa da dini merkez ve başkent Buhara önde gelen kentti. Özbekler ara ara Horasan için Safevilerle ve Hindukuş için Hint devletleriyle savaşıyor olsalar da bölgedeki diğer büyük devletlerden izole olmuş durumdaydılar. Hem Buhara hem de Hive hanlıkları 1860'lara kadar bağımsız devletler olarak varlıklarını sürdürdüler. Daha da doğuda Tarım Havzası'nda (yine doğrudan Cengiz Han'ın soyundan gelen) Çağatay hanlarının sonuncusu, çeşitli kentlerin neredeyse bir yüzyıldır bağımsız olduğu Kaşgar yöresinde 1678'e kadar hüküm sürdü.
[*Geç Dönem Orta Asya* ***21.11***]

18.5 Mugal İmparatorluğu

[*Erken Dönem Hindistan* ***13.9***]
Mugal İmparatorluğu'nun kurulması yeni ateşli silahların yaratmış olduğu etkinin klasik bir örneği oluşturur. 16. yüzyılın başlarında Timurluların soyundan gelen Çağatay bir Türk hükümdarı olan Babür, Kabil'den Kuzey Hindistan'a çok sayıda istila gerçekleştirdi. Nihayet 1526'da Delhi sultanlıklarının hükümdarlarının sonuncusu Sultan İbrahim Ludi'nin mağlup olduğu Delhi yakınlarındaki Panipat Savaşı'nda başarılı oldu. Babür'ün ordusunun rakiplerinin süvarilerine karşı kullandığı çakmaklı tüfeklerin ve topların kesin netice sağladığı görülmüştü. Bir yıl sonra Racputana'daki Hindu hükümdarlarının Racput birliğini yendikleri sırada

yeni silahların hayati önem taşıdığı bir kere daha anlaşıldı. Babür yeni başkenti Agra'da kurdu. 1530'da öldüğü zaman hükümdarlığı Pencap üzerinden Kabil'den Delhi'ye ve Bihar kadar doğuya uzanıyordu. Birçok fetih imparatorluğunda olduğu gibi az sayıda merkezi kurum ve etkisi sınırlı bir hâkimiyet kurulmuştu. Babür'ün halefi Hümayun imparatorluğun varlığını devam ettirmekte etkisiz kaldı; 1540'a gelindiğinde Kabil'de sürgündeydi ve Kuzey Hindistan'ın büyük bir bölümüne rakip bir Afgan lider olan Şir Şah hükmediyordu. Şir Şah 1545'te öldü ve imparatorluğu parçalandı. 1555'e gelindiğinde Hümayun Delhi'yi yeniden fethetmişti, ama ertesi yıl öldü, hükümdarlık da on iki yaşındaki oğlu Ekber'e geçti. Bu noktada Mugalların konumuna has olan zayıflıklar göz önüne alındığında, yeniden yapılan son fetihlere değil yenilerinin eklenmesi, mevcutların elde tutulması bile muhtemel gözükmüyordu.

Mugal İmparatorluğu'nun gerçek anlamda yaratılması 1605'e kadar süren uzun saltanatı sırasında Ekber'in eseri oldu. 1560'a gelindiğinde batıda Lahor'dan Delhi'ye, Agra ve Ganj ovasının büyük tarımsal ve ticari zenginliğine, uzanan kilit bölgeyi hâkimiyeti altında tutuyordu. Racputana'nın Hindu hükümdarları imparatorluğa dahil edilmemişlerdi ve 1572'de Ahmednagar'ın zaptedilmesinin devamında güneybatıya doğru Gucerat'a yayılma, Hint Okyanusu'na ve büyük ticaret kentlerinin zenginliğine ulaşılmasını sağladı. 1585'te başkent Lahor'a taşındı, böylece Keşmir ve Sind'de en sonunda başarıya ulaşan seferler daha kolay kontrol edilebildi. Saltanatının son on yılı dolaylarında Ekber, Dekkan'ın kısmen başarılı olan fethi üzerinde yoğunlaştı. Burası Timur'un haleflerine düşman beş Müslüman sultanlıktan ve uzun zamandan beri bütün Müslüman krallıklara karşı çıkan Hindu Marathalardan oluşan karışık bir bölgeydi. 17. yüzyılın başlarına gelindiğinde Mugal İmparatorluğu batıda Belucistan'dan doğuda Assam'a ve kuzeyde Keşmir'den güneyde Dekkan yaylasına kadar uzanan muazzam bir alana hükmederek Hindistan'a egemen olmuştu.

Ekber imparatorluğu büyütmesinin yanı sıra Hindistan'da 16. yüzyılın ortasından itibaren 150 yıl kadar sürmüş yüksek seviyede bir iç barış ve güvenlik sağlayan istikrarlı bir iç yönetim sistemi kurabilmişti. Mugal imparatorluğu, hükümdarların Türk ve Moğol geçmişinden kaynaklanan İslam, İran-İslam geleneğinden ve mevcut Hint kültürlerinden oluşan karmaşık bir birleşim haline geldi. Ekber'in ilk hedefi, 1540'ların sonlarında Hümayun ile birlikte Hindistan'a geri dönmüş olan otuz kadar yüksek rütbeli Türk ve Özbek askeri liderin gücünü azaltmaktı. Özellikle İran'dan olmak üzere yeni grupları ama aynı zamanda Delhi sultanlıklarının hükümdarları tarafından büyük ölçüde dışlanmış olan Hindu ve Müslüman Hintlileri getirdi. Merkezi yönetim, imparator ve dört bakanı ile birlikte, her eyaletin valilerinden ve onların bakanlarından oluşuyordu. İmparatorluğun büyüklüğü göz önüne alındığında merkezi iktidarın sınırlı olup yerel toprak sahipleri ve askeri komutanlarla paylaşılması kaçınılmazdı. Bu yüzden Ekber'in (halefleri tarafından paylaşılan) önceliği bu elitleri mümkün olduğunca çoğaltmak ve im-

paratora bağlı daha çok insanı işin içine sokmaktı. Sonuç olarak Mugal yönetimi kuvvete ve etkili ateşli silahlara, özellikle de toplara sahip olmaya dayanıyordu. Racputana hükümdarlarının kalelerini fethettiler ve Ganj ve Yamuna nehirlerinin birleştiği yerde bulunan (daha önce Prayag olarak anılan) Allahabad, Lahor ve Agra gibi yeni kentlerin hepsinin toplarla korunan büyük kaleleri bulunuyordu.

Mugal yönetimi aynı zamanda Hindistan'ın refahına dayanıyordu. Bu refah, kısmen Hindistan'da yapılan ve satılan ürünleri Avrupalılar aldığında Amerika kıtasından akan çok miktarda altın ve gümüşle elde ediliyordu. 1600'de yaklaşık 500.000 olan nüfusu Agra'yı dünyadaki üçüncü büyük kent yapıyordu ve yaklaşık 350.000 olan nüfuslarıyla Lahor gibi kentler Londra'nın yaklaşık iki katı bir büyüklüğe sahipti. 1600'e gelindiğinde Mugallar Hindistan'ı dünyadaki en zengin imparatorluklardan biri olmuştu; Ekber'in geliri İngiltere Kralı I. James'in gelirinin yirmi beş katıydı. İktidarı yerel toprak sahiplerini denetimi altında tutma ve bu potansiyel gelire devlet adına ulaşma konusundaki giderek gelişen becerisine dayanıyordu. Kırsal alanlar büyük ölçüde Mugalların *zemindar* dediği ve çoğu kez kendi piyade kuvvetlerine sahip olup kendi mülklerinin bakımı ve askeri kuvvetlerinin beslenmesi için kullanılan (yiyecek ve işgücü şeklindeki) vergileri köylülere kabul ettiren yerel reisler tarafından kontrol ediliyordu. Hâkimiyet düzeyi daima sınırlı kalmış olsa da onları gelirlerinin bir kısmını devlete devreden yarı resmi bir sınıfa dönüştürerek zamanla imparatorluk yapısına dahil edebildiler. 1580'lerin başlarından itibaren Mugallar verimliliği ve gelir karşılaştırmalarını belirlemek için, bunlar daima geçmişteki verimlilik ve fiyatlarla yakından ilişkili olsalar da, standart yeni ağırlıklar ve ölçüler kullanarak imparatorluğun tam bir değerlendirmesini gerçekleştirebildiler. *Zabt* sistemine göre devlet gelirlerinin (paranın ekonomiye hâkim olma seviyesinin bir göstergesi olarak) nakit olarak ödenmesi gerekecekti. Bu talepler yazılı olarak hazırlanmıştı ve *zemindar*'lar tarafından yazılı olarak kabul edilmeleri gerekiyordu. Buna karşılık *zemindar*'ların belirlenmiş hakları bulunuyordu ve eyaletin gelirler görevlisinden resmi bir berat alıyor, uygulamalarına dair kefalet veriyor, miraslarını tek bir vârise bırakma hakkını elde ediyorlardı. Beş yıllık tatmin edici bir icraattan sonra doğru miktarda gelir aktardıkları sürece sistemin kontrolünün tekrar yerel elitlere geri dönmesine izin veriyorlardı. Bu (diğer endüstri öncesi imparatorluklarda olduğu gibi) Mugal devletinin etkinliğinin kısıtlı olduğunun ve gelir değerlendirmelerini gerçek zenginlikle dengede tutma zorluğunun bir göstergesiydi.

Mugallar Delhi sultanlıklarındaki selefleri gibi Müslüman hükümdarlardı. Bu, 1571-1585 arasında Agra yakınlarında yeni Fatehpur Sikri kentinin inşa edilmesiyle sembolize edilmişti. Agra idari başkent olarak kalmaya devam etti ama saray halkının konutu olan yeni kompleks, camisinin gölgesinde uzanan bir İslam kenti olmuştu. Bununla birlikte Ekber saltanatının sonlarında İslam adına daha az heyecan duymaya başlamıştı ve dini tartışmalar yapılmasını teşvik etti, bunun sonucu olarak *ulema* ile gün geçtikçe daha fazla sürtüşmeye başladı. 1578'de İslam kurum-

larına verilmiş olan (hepsi vergiden muaf) toprak bağışlarının incelenmesi ve haklı gerekçesi olmayanların geri alınması için yeni bir politika izlemeye başladı. Ayrıca uygun oldukları kararına varılırsa benzer ayrıcalıklar diğer dinlere de verildi. Bununla birlikte, Mehdi veya Muhammed'in 1000 yıl sonra (Hıristiyan takvimine göre 1592'de) geri geleceğine inanan kurtuluşçu bir grup olan Mehdeviler gibi Ortodoks olmayan İslami grupları da destekledi. 1579'da Ekber İslami yönetim biçiminin temellerinden birini –Müslüman olmayanlardan alınan vergiyi– iptal ederek ses getiren bir adım attı. 1579-1580'de zor kullanarak bastırılan İslami bir ayaklanma çıkmasına belki de şaşırmamak gerekir. Ekber tebaasının büyük bir bölümünün Müslüman olmadığı bir durumda, Mugal İmparatorluğu için İslama daha az dayanan bir temel oluşturmaya çalışmaktaydı. 1605'te öldüğünde bunu gerçekleştirememişti, ama yapabilseydi Hindistan'ın devamındaki tarihi çok farklı olabilirdi.

[*Geç Dönem Hindistan* ***19.13***]

18.6 Japonya: İç Savaş ve Yeniden Birleşme

[*Erken Dönem Japonya* ***15.5.2***]

15. yüzyılın ortasına gelindiğinde bir yüzyıldan daha uzun bir süre önce kurulmuş olan Ashikaga şogunluğu çok ciddi bir gerileme içindeydi. 1467'de farklı hizipler arasında yapılan Onin Savaşı kimin şogun olacağı tartışmasından çıkmıştı. Altı yıl içinde iki hizbin lideri de ölmüştü, ama savaş 1477'ye ve iki taraf da tükeninceye kadar devam etti. O zamana gelindiğinde şogunluktan geriye kalan otorite ve onunla birlikte Japonya'da herhangi bir etkiye sahip merkezi yönetim ortadan kalkmıştı. Bir sonraki yüzyılda neredeyse ardı arkası kesilmeyen bir savaş vardı, ama bunun şogunlukla hemen hemen hiç ilgisi yoktu. Bunlar yerel lordlar (*daimyo*) arasında güç ve etki kazanmak amacıyla yapılan bir dizi mücadeleydi. *Daimyo*'lar 14. yüzyılın sonlarında merkezi yönetim gücünü yitirmeye başladığı sırada ortaya çıkmaya başlamış ve Onin Savaşı'ndan sonra 16. yüzyılın başlarında tam anlamıyla biçimlenmişlerdi. Kargılı askerler süvari elitlerden daha önemli olmaya başladıkça vergi vermeyi ve angaryayı orduların belkemiğini oluşturan köylülere dayatabilir oldular. Mülklerini tahkim ettiler ve Kyoto'daki imparatorluk hükümetinin hakkı olan gelirlere el koydular. Bu yüzden imparatorluk hükümeti giderek yoksullaşmaya başladı. Bu yerel birimlerin başkentleri, hükümdarların kalelerinin çevresinde inşa edilen "şato kasabaları"ydı. Bunlar aynı zamanda *daimyo*'ların vergiye bağladıkları ticaret merkezlerini oluşturuyorlardı. *Daimyo*'lar gün geçtikçe kendilerine ait daha fazla kanun çıkarmaya başladılar. Topraklarına *kokka* ("devletler" veya "ülkeler") diyorlardı. 16. yüzyılda ilk Avrupalılar Japonya'ya geldikleri sırada aynı Avrupa devletleri gibi olduklarını zannettiler ve ne şogunun ne de imparatorun rolü hakkında bir fikirleri vardı.

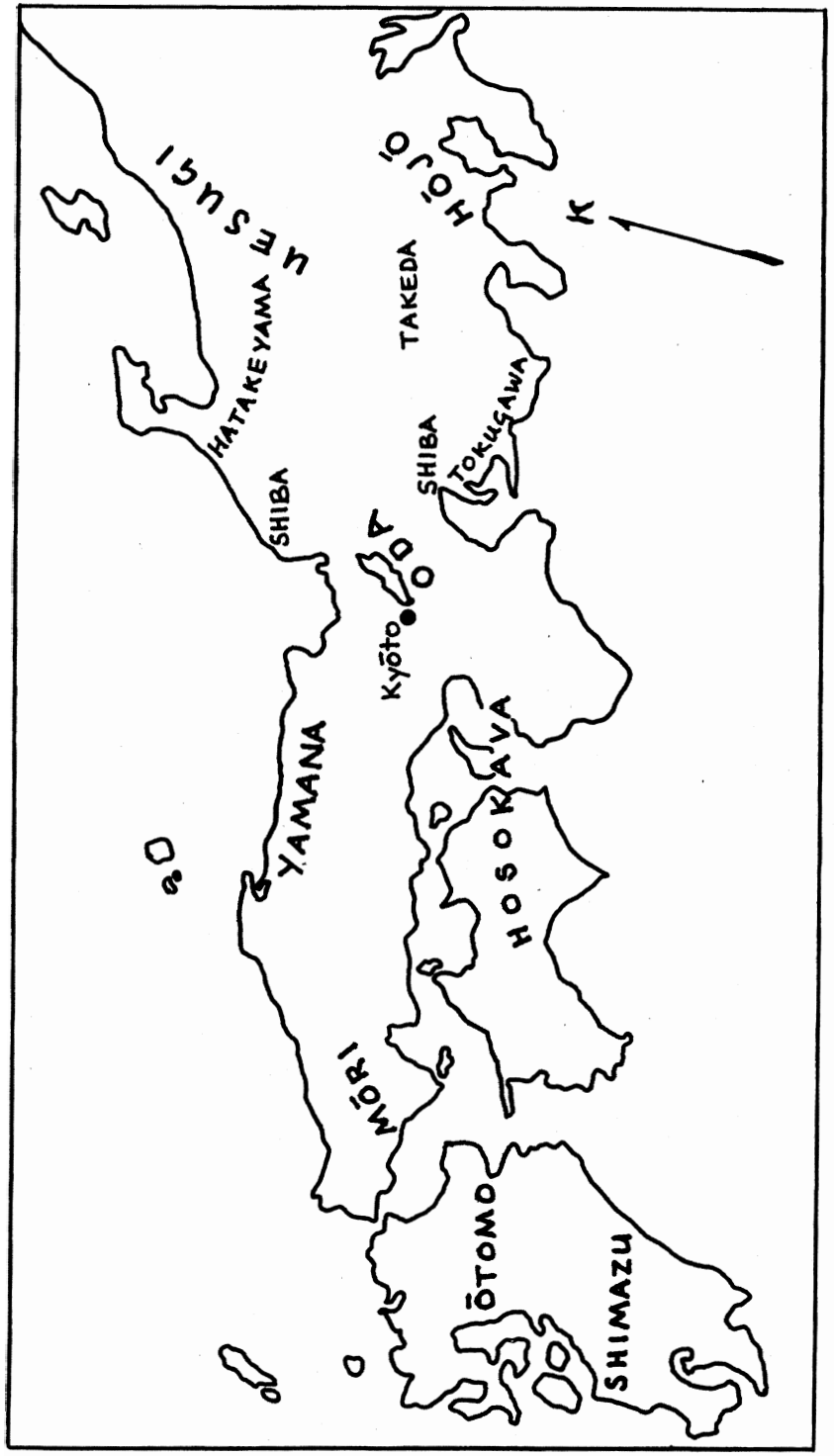
Daimyo'lar arasında süren bitmek bilmez savaşlar Shiba, Hatakeyama, Hosakawa, Yamana ve Uesugi gibi eski hükümran ailelerin sonu olmuştu. Onların yerine

Hojo ve Mori gibi yeni aileler ön plana çıkmıştı. Japonya'da birliğin bozulması 16. yüzyılın ortasında doruğuna ulaştı, bunu üç askeri liderin zamanla daha birleşmiş bir devlet yaratarak *daimyo*'lar üzerinde hâkimiyet kurdukları bir dönem izledi. Bu liderlerin ilki Oda Nobunaga adında günümüzün Nagoya kenti yakınlarında yer alan küçük bir *daimyo*'ydu. Gücünü geliştirdi ve 1568'de Kyoto'yu zaptetti. Kukla bir Ashikaga şogununu başa getirdi, ama 1573'te onu görevden alarak Ashikaga şogunluğunun resmen sonunu belirledi. Nobunaga uzun süren yıpratıcı bir savaşlar dizisi, şatolar inşası ve büyük manastırların askeri gücünün azaltılması aracılığıyla Kyoto'nun çevresinde pozisyonunu sağlamlaştırabildi. Fakat 1582'de bir suikaste kurban gitmeden önce ne Batı ne de Doğu Japonya'da etkisi vardı.

Japonya'da birliğin yeniden sağlanması temelde ateşli silahların kullanılmaya başlamasıyla mümkün oldu. Bazıları Çin'den ithal edilse de ilk Avrupa silahlarına, Kyuşu'nun güneyinde yer alan Tanegaşima adasına Portekizlilerin gelmesiyle 1543'te sahip olundu. 1550'lere gelindiğinde Japon orduları (Japonya'da yapılmış) yivsiz namlulu tüfekleri kullanmaya başlamışlardı ve 1575'te Nagaşino Savaşı'nda ateş gücünü artırmak amacıyla saflar halinde "yaylım ateşi" tekniklerini uygulayan (bu Avrupa'da iki on yıl kadar sonra kullanılmaya başladı) 3000'den fazla tüfekli asker bulunuyordu. Toplara dayanıklı hale gelmesi amacıyla karmaşık burçları ve dış istihkâmları (Hojo *daimyo*'sunun kalesi olan Odawara'da yirmiden çok dış istihkâm bulunuyordu) bulunan muazzam şatolar geliştirildi, ama Avrupa'dakilerin aksine şatolar yedi katlı zarif yapılardı. 1580'lere gelindiğinde Japonya'yı birleştirmek için yapılan büyük savaşlarda 300.000'den fazla adamdan oluşan büyük ordular savaşıyordu.

Avrupalılar sadece ateşli silahlar değil misyonerler de getirmişlerdi; ilk misyoner olan Francis Xavier 1549'da gelmişti. Birçok *daimyo* kendi konumunu ve zenginliğini geliştirmenin bir yolu olarak Portekizlilerle ticaret yapmaya ve bağlantı kurulmasına destek vermişti. 1562'de küçük Omura *daimyo*'su Hıristiyan oldu ve 1571'de Portekizlilerin uğrayacağı başlıca liman olarak Nagasaki'yi kurdu. 16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde toplam nüfusu yaklaşık 12 milyon olan Japonya'da muhtemelen yaklaşık 300.000 Hıristiyan bulunuyordu. Bu yüzden Japonya'da merkezi otoritenin parçalanmış olması bir ratlantı eseri Portekizlilerin ve misyonerlerin bir rastlantı eseri yararına olmuştu. Merkezi otorite yeniden kurulduğunda Avrupalılar Japonya'yı etkilemenin çok daha zor olduğunu gördüler.

Bu yeniden birleşmeyi fakir bir aileden gelen bir piyade askeriyken kabiliyeti sayesinde yükselerek Nobunaga'nın önde gelen generali olan Hideyoshi başarmıştı. Nobunaga'nın 1582'de suikaste kurban gitmesi üzerine Hideyoshi iktidar mücadelesinde çok kısa bir süre içinde başarı kazandı ve üç yıl içinde Orta Japonya'nın büyük bir bölümüne hâkim oldu. 250.000 kişiden büyük bir orduyla Kyuşu'yu fethetti ve uzun süren Odawara kuşatmasında Hojoları yendi. Odawara aç kalınca nihayet 1590'da teslim oldu. 1590'ların başlarına gelindiğinde Japonya'da birlik Hideyoshi tarafından resmen yeniden kurulmuştu. O da kendisini yetiştiren Nobunaga gibi şogunluk makamını istemedi ve en azından teorik olarak Kyoto'da imparatorun önde gelen bakanı olmaya devam etti. Bu-

Harita 55: 15. ve 16. Yüzyıllarda Japonya

nunla birlikte Japonya'nın tamamında kadastro yaptıracak, para sistemini kuracak ve dış ilişkileri yürütecek düzeyde bir otoritenin sahibiydi. 1587'de Hıristiyan misyonerler resmen sınır dışı edildiler ve birçoğu kalmış olsa da 1597'de sınır dışı etme kararının kesin bir şekilde uygulanmasına kadar faaliyetleri katı bir şekilde tanımlandı. Hideyoshi 160.000 kişiden oluşan büyük bir orduyla 1592'de Kore'de yoğun bir istila gerçekleştirecek güce de sahipti. Gerçi 1597'de biraz daha küçük bir orduyla yapılan ikinci girişim gibi sonunda bu da başarısız olmuştu. Bunlar Japonya'nın hükmünü kendi adalarından dışarıya yaymak için 19. yüzyılın sonlarından önce gerçekleştirdiği yegâne girişimlerdi. Bu seferler Minglerin Çin'i üzerinde de büyük bir gerilim yaratmıştı ve Çin'deki iç yıkımın ilk işaretleri bu döneme tarihlendirilir. Hideyoshi 1598'de öldü ve beş yaşındaki oğlu Hideyori adına yapılan naiplik iki yıl içinde iç savaşla son buldu. Bu savaşın galibi kariyerine Doğu Japonya'daki Mikawa eyaletinde yerel bir hükümdar olarak başlamış olan Tokugawa Ieyasu oldu. Ieyasu, Nobunaga'nın müttefiki ve Hideyoshi'nin yönetiminde önemli biriydi ve 1603'te tüm Japonya'nın hâkimiyetini eline geçirdikten sonra iki selefinin aksine şogun unvanı aldı. Bunun ardından Japonya her zaman güçlü bir merkezi yönetime sahip birleşik bir devlet haline geldi.

16. yüzyılın sonları boyunca Japonya'da birlik yeniden tesis edildiği sırada önemli sosyal ve ekonomik değişimler gerçekleşiyordu. *Daimyo*'lar aslında mülklerini büyütmek amacıyla kendilerine bağlı savaşçıları (*samuray*) savaşa sokan yerel askeri önderlerdi. Fakat 16. yüzyıl boyunca eski malikâne, yani *shoen* sistemi yıkılınca toprak sahipliklerini verimlileştirmek zorunda kaldılar. Köylü toprak sahipleri daha yaygın hale geldi ve *daimyo*'lar kendi vergi tabanlarını oluşturmak için yerel arazilerin değerlendirmelerini yapan idarecilere dönüşmek zorunda kaldılar. Kırsal topluluklar toprak üzerinde giderek güvence altına alınmış tasarruf haklarına sahip kendi kendini idare eden köyler (*mura*) şeklinde örgütlenmeye başladı; *daimyo*'lar sadece kendi topraklarından kira alabiliyorlardı. Ayrıca samuraylar zamanla topraklarından ayrılıp *daimyo*'ların şato kasabalarına yerleştiler ve hizmetlerinin karşılığı (pirinç olarak) ödendi. Şogunluğun ve etkili bir merkezi yönetimin yeniden kurulmasıyla *daimyo*'luk kaldırılmasa da yeni sistemin bir parçası haline getirildi. İç savaş son bulduğunda Japonya'da iktidar temeli askeri olandan siyasi olana dönüştü. Samuraylar yüksek statü sahibi savaşçılar olabilirlerdi ama işlevleri giderek törensel olmaya başladı; ne içeride ne dışarıda savaş vardı. *Daimyo*'lar merkezi yönetim adına iş gören ve kendi mülklerini kanuni ve bürokratik yollarla yöneten siyasi idarecilere dönüştüler. Güçleri artık imparatorluk yönetiminin yarattığı yerel makamları ellerinde tutmalarından ve genellikle mirasçılarına bırakabilmelerinden kaynaklanıyordu. 16. yüzyıl boyunca ticareti şato kasabalarına ve onların pazarlarına hâkim olmaları sayesinde resmen vergiye bağlayabilmişlerdi. Ancak Japon ticaret sistemi her zaman ulusal bir temele dayanarak örgütlenmiş olduğu için hâkimiyetlerinin bir sınırı vardı ve tüccar toplulukları imparatorluk otoritelerine yakın olmayı sürdürdüler. Hideyoshi *daimyo*'ların ticaret üzerinde kurdukları hâkimiyetini kısıtlayacak

ve ulusal bir pazarın birleşmiş Japon devletinin yeniden yapılanmasının bir parçası olmasını güvence altına alacak güce sahipti.
[*Geç Dönem Japonya* ***19.8***]

18.7 Avrupa: Gerçeklik ve "Rönesans"

18.7.1 Gerçeklik

Avrupa'nın nüfusu 1500 yılında 1300'de olduğu seviyeye (yaklaşık 80 milyon) ulaşmıştı ve 14. yüzyılda yaşanan felaketlerden (özellikle açlık ve tekrar tekrar görülen vebadan) sonra yeniden toparlanma önemli ölçüde tamamlanmıştı. 16. yüzyıl boyunca nüfus yaklaşık dörtte bir oranında büyümüş, 1600'da 100 milyona yaklaşmıştı (hâlâ Çin'in nüfusunun sadece %60'ı kadardı). En önemli sorun yeni tekniklere ve ürünlere geçilmiş olmasına rağmen tarımsal verimlilikte önemli bir artışın olmamasıydı. 15. yüzyıl boyunca nüfus artışı, 14. yüzyılın ortasında terk edilmiş olan toprakların yeniden işlenmeye başlaması sayesinde gerçekleşmişti. 16. yüzyılın başlarından itibaren artmaya devam eden nüfusun ihtiyacını karşılayacak yeni toprak çok az bulunuyordu. Bu nedenle, 1550'lerden itibaren iyi kötü çalışabilen köylülerin ve topraksız işçilerin sayısında sürekli bir artış olmuştu ve bu da ücretlerin düşmesine yol açıyordu. 1600'e gelindiğinde erkek işçilerin alım gücü 1550'dekinin yaklaşık yarısıydı. Bu gerilemenin çok küçük bir bölümü Amerika'dan akan altın ve gümüşün yol açtığı enflasyonun sonucuydu. (Görmüş olduğumuz gibi bu değerli madenlerin çoğu Hindistan ve Çin'e gönderiliyordu.) Nüfusun ezici bir çoğunluğunun durumu toprak sahiplerinin gitgide artan talepleri yüzünden daha da kötüleşmişti. Ayrıca devletin aldığı vergiler 16. yüzyıl boyunca Avrupa'nın birçok yerinde önemli ölçüde artmıştı. Kent halkı için ürün tedariki ve daha büyük yatırımlar sadece ticarileşmenin büyüme gösterdiği Çukur Ülkeler, Londra çevresi ve Kuzey İtalya'da yer alan birkaç kent gibi az sayıda nadir bölgede, köylülere daha güçlü bir pozisyon sağlıyordu.

Endüstri üretimi, yaklaşık 1550'lere kadar artış gösteren nüfus talebin küçük bir oranda artmasına sebep olduğunda, devlet askeri masrafları artırdığında ve taşıma masrafları belli belirsiz düştüğünde büyümüştü. 1550'lerden itibaren verim, Hollanda ve İngiliz yünlü ticareti yapılan az sayıda bölge dışında düştü. Endüstri üretimi büyük ölçüde hâlâ tarıma ve tarım ürünlerine bağlıydı ve Avrasya'nın geri kalan kısmında olduğu gibi zanaatkârların egemen olduğu küçük ölçekli birimler tarafından yapılıyordu. Verim ve üretim, tekniklerindeki herhangi bir temel değişimden çok bu birimlerin açılmasına veya kapanmasına göre değişiyordu. Köylülerin mamul ürüne dönüştürdükleri hammaddeleri onlara satan veya kiralayan tüccarlara bağımlı oldukları kırsal kesim endüstrisi de önemliydi. Bu, talebin az olduğu yeterince örgütlenmemiş pazarlara çok uygun olsa ve bu durumda yükün tamamı yarı-zamanlı çalışan köylülerin sırtına binse de, tüccarların verimliliği kolayca etkileyebilmelerine imkân tanıyan bir sistemdi.

Avrupa'daki tarımsal ve endüstriyel sistemler halkın çok büyük bir kısmının büyük bir yoksulluk içinde yaşadığı olağanüstü dengesiz bir toplumu yansıtıyor, bununla birlikte bu toplumun oluşturulmasına yardım da ediyordu. Halkın büyük bir bölümü için en önemli öncelik hayatta kalmak için yeterli yiyeceği bulmaktı. Köylüler için bu (büyük ölçüde havaların belirlediği) ürün miktarına ve toprak sahiplerinin ürünün ne kadarını talep ettiğine bağlıydı. Halkın geri kalan kısmı gelirinin en azından beşte dördünü yiyecek için harcamak zorundaydı ve hasatın az olup fiyatların yükseldiği kötü bir yılda bu bile yeterli değildi. Yiyecek masrafları diğer ihtiyaçlara pek bir şey bırakmıyordu. Elbiseler bu yüzden nadir ve çok önemliydi. 1582'de Perugia'daki hastanenin kuralları ölülerin elbiseleri "gasp edilmemeli, bilakis kanuni mirasçılarına verilmelidir" diyordu ve birçok kentte insanlar vebadan ölenlerin elbiseleri için kavga ediyordu. Konut edinmeye para harcama olanağı daha da azdı. 1630'da Torino'da bulunan bir evde 65 kişi yaşıyordu ve aynı tarihte Floransa'da bu sayı bir evde 70-100 kişi şeklinde daha da yüksekti. Ortalama köylünün penceresi olmayan, damda ateşin dumanının çıkacağı bir deliğin bulunduğu toprak veya sazdan bir kulübesi vardı ve ısınmak için oturulan yer hayvanlarla paylaşılıyordu. Verim düzeyinin düşük olması çocuklar ve yaşlılar dahil herkesin çalışmak zorunda olması demekti. Zenginlerin bile küçük miktarda lüks, tıkabasa yemek, aşırı gösterişli elbiseler (devletlerin çoğunda, aristokrasiye özgü saygınlık simgesi belli giysilerinin giyilmesine sınırlama getiren kanunlar bulunuyordu), büyük evler ve aşırı sayıda hizmetkâr dışında zenginliklerini harcayabilecekleri çok az şey bulunuyordu.

Avrupa halkının onda biri zengin, yaklaşık yarısı çok yoksul ve geriye kalanı dilenci veya dilenciye yakındı. (Avrupa'nın en zengin ülkelerinden biri olan) İngiltere'de dahi (şartların bir önceki yüzyıla kıyasla düzeldiği) 17. yüzyılın sonlarında halkın dörtte birinin, sürekli yoksulluk, istihdam azlığı ve en ufak bir dert için dahi yedekte bir şey olmaması dolayısıyla acı çeken sadakaya muhtaç kişilerden oluştuğu tahmin ediliyordu. Aynı dönemde Fransa'da bu tür kişiler halkın yaklaşık %40'ını oluşturuyordu. 1580'lerde Toledo'nun hemen güneyinde yer alan Navalmoral köyünün detaylı bir şekilde incelenmesi, 16. yüzyıl Avrupa'sının net bir tablosunu sunar. Köy, 243 aileden oluşan, toplamda yaklaşık 1000 kişilik bir nüfusa sahipti. Bunların içinden tam 22 aile toprağın yarısının sahibiydi, 60 aile çiftçiydi, 28 ailenin toprağı yoktu ama bir miktar hayvan otlatıyorlardı, 95 aile topraksız işçiydi, belli bir geçim kaynağı olmadan yalnız başına yaşayan 21 dul kadın vardı ve 17 ailenin barınacak bir yeri bile yoktu. Zenginlerin, işgücü kaynağı olarak yoksullara ihtiyacı vardı (kasabaların çoğunda halkın yaklaşık dörtte biri hizmetkârdı), ama kıtlık olduğu zamanlarda çalıştırılan işçiler ve hayırseverlik azalırdı (öşür ödenmezse kilisenin hayırseverliği bile azalabilirdi). Bu gerçekleştiği zaman insanların bulduğu çözüm yiyecek veya sadaka arayarak ve başka seçenek yoksa hırsızlığa başvurarak kırlarda bayırlarda dolaşmaktı. Zenginler ve devlet otoriteleri, fakirler özellikle büyük kentlerde genellikle nüfusun dörtte

birini oluşturan silahlı çeteler ve serseriler ve dilenciler karşısında sürekli bir kaygı içindeydi. Bunlar ya kovalanıyor ya da ıslahhanelerde köleliğe yakın şartlar altında çalıştırılıyorlardı.

18.7.2 "Rönesans"

Bu tablo, 15. yüzyıl sonu ve 16. yüzyıl Avrupa'sının belirleyici bir özelliği olarak "Rönesans" düşüncesini gerçek çerçevesine yerleştirir. "Rönesans" kavramı büyük ölçüde 19. yüzyıl Avrupası'nın Jacob Burckhardt ve Walter Pater gibi boş vakti çok, çalışmayan, "sanat düşkünü" elit zümre mensupları tarafından geliştirildi. Onlar "güzel sanatlar"ın uygarlaştırıcı rolünün önde gelen savunucuları olmuşlardı ve İtalya'nın belirlemiş olduğu Avrupa'yı "Karanlık Çağlar"dan dünya kültürünün doruğundaki gerçek konumuna ulaştıran Michelangelo, Leonardo ve Botticelli gibi "modern adamlar"da kutsallaştırılmış olan İtalya yaratıcılığına ve bireyciliğine hayranlık duyuyorlardı. Onlar için Rönesans klasik mimarinin, Latince'nin ve onun edebi tarzlarının "hümanist" bir eğitimin –klasikler, gramer, belagat, şiir, ahlak bilgisi ve tarih– en önemli özellikleri olan yapıyla birlikte yeniden hayat bulması demekti. Bu, eski Yunan'ın ve daha özellikli olarak Roma'nın ve tarihinin –veya daha ziyade Romalıların Livius* ve Tacitus gibi yazarlarla kutsallaşmış kendi tarihlerine bakışlarının– taklidi ile ilişkiliydi.

Son yüzyılda tarihçiler çok farklı bir "Rönesans" tablosu çizmeye başlamışlardır. Bu, Avrasya'nın her yerinde görülen evrensel bir olgu sayılamaz kuşkusuz ve neredeyse her yönden Avrupa'nın çok uzun bir zamandır yerleşik hale gelmiş diğer kültür ve toplumlara yetişmeye başlamasından daha fazlası değildi. Örneğin 15. yüzyıl İtalya'sında çok değer verilen klasik metinler İslam dünyasında 7. yüzyıldan beri biliniyordu. 12. yüzyılda Avrupa Arapça metinlerin tercümesi sayesinde Aristoteles'e ulaşma imkânı elde ettiğinde, daha önceden başka "rönesans"lar olmuş durumdaydı. "Rönesans" aynı zamanda daha önceki yüzyılların kültürüne ve fikirlerine çok daha yakındı ve 19. yüzyılda düşünülmüş olduğundan çok daha az moderndi. Bir zamanlar "Rönesans"a atfedilen neredeyse her özelliğe Avrupa'da ve aynı zamanda başka kültürlerde daha erken rastlanabilir. Önemli olan nokta, dünya hakkında özel bir Avrupa görüşünü, özellikle de Batı Avrupa'nın Yunan ve Roma'nın geleneklerinin mirasçısı olduğu görüşünü, tarif etmeye başlamasıydı. Bir diğer yandan, Avrupa eski Yunan'dan miras aldığı dünyaya ait bazı kavramları terk etmeye 16. yüzyılda başlamıştı. Bu, Kopernik, Kepler, Tycho Brahe ve Galileo'nun (Avrupa toplumunun kilise gibi güçlü unsurlarının katı direnişine karşın) Ptolemeusçu sistemi terk ettikleri ve daha "modern" bir sisteme doğru yöneldikleri astronomide özellikle göze çarpar. (Çin hiçbir zaman Ptolemeusçu fikirlerden muzdarip olmadı ve bu yüzden böyle değişimler yapmaya hiç ihtiyaç

---

* Titus Livius. Eski Roma'nın Sallustius ve Tacitus ile birlikte en önemli üç tarihçisinden biri (ed.n.)

duymadı.) Bu durumda bile bu gökbilimcilerin çoğu, mistikler ve astrologlardı ve (bir yüzyıl sonra Sir İsaac Newton'da olduğu gibi) zihinleri aşırı derecede sihirle meşguldü. Genellikle 16. ve 17. yüzyıllardaki bu ve diğer bilimsel gelişmelerin Avrupa'nın daha sonra endüstride sağladığı ilerlemenin temellerini oluşturduğu iddia edilse de, durum bu değildi. Bu keşiflerin büyük bir bölümünün çok fazla "pratik" karşılığı yoktu ve teknolojik değişim, geçmişte olduğu gibi çok az gerçek bir bilimsel eğitim almış veya hiç almamış zanaatkârların ve sanayicilerin bir dizi uyarlamasına ve yaptıkları küçük çaplı değişikliklere dayanıyordu. Bilimsel ilerlemelerin önemli endüstriyel gelişmelere yol açması, 19. yüzyılda epey bir yol katettikten (özellikle de elektriğin ve manyetizmin keşfinden) sonra gerçekleşti.

18.8 Avrupa: Dini Bölünmeler

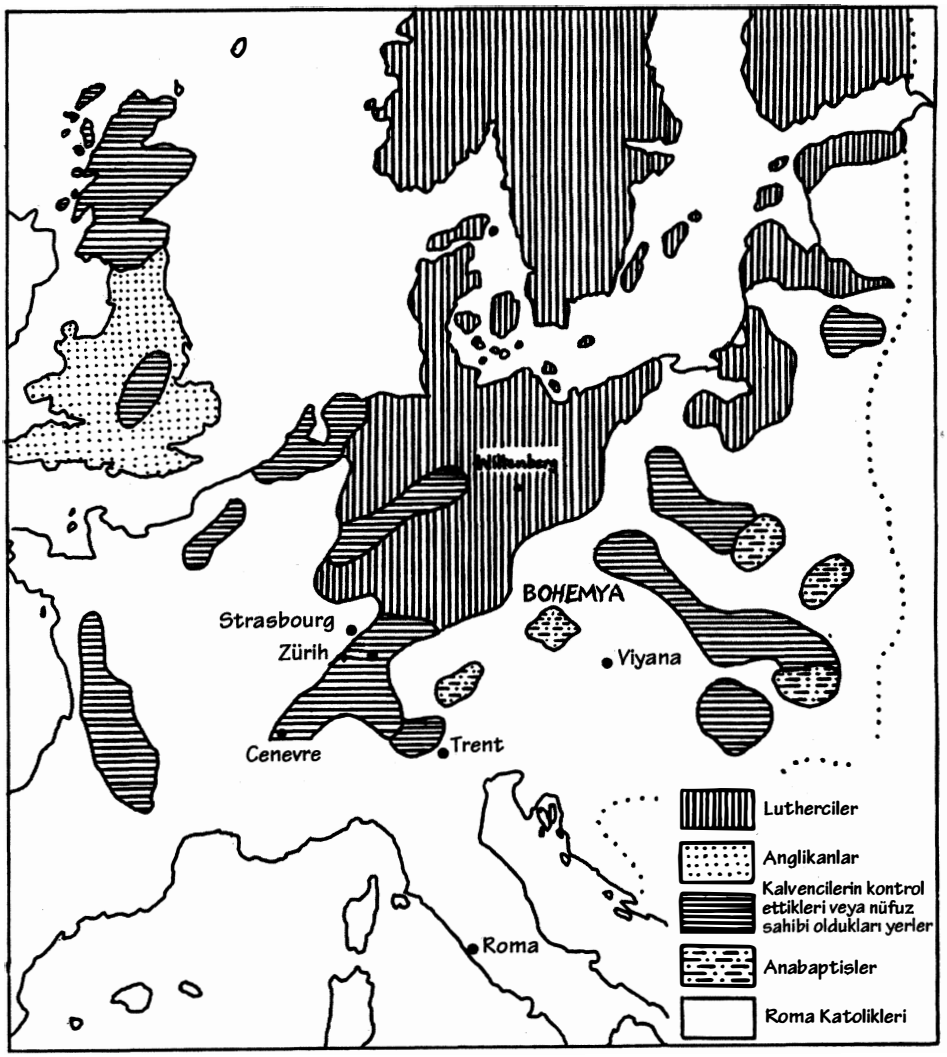
16. yüzyılda ve bundan bir süre sonra Avrupa daha önce hiç yaşanmamış boyutta dini bölünmelerle paramparça olacaktı. 500 yıl önce Batı ve Doğu kiliseleri birbirlerinden uzaklaşmışlardı ama artık Batı kilisesi bölünecek, dini hoşgörüsüzlük ve cezalandırma yeni boyutlar kazanacaktı. 16. yüzyıla (kendi içinde geniş bir inanç çeşitliliği içeren) "Protestanlık"ın yükselişi damgasını vurmuş olsa da, bu dönem Batı ve Orta Avrupa'nın büyük bir bölümünde kilise hâkimiyetinin yeniden biçimlendirildiği ve çok büyük ve geniş ölçekte başarı kazanmış olan bir, neye inanılacağını zorla dayatma azminin görüldüğü dönem olmuştu.

Kilisede reform yapılması talebi 16. yüzyılın başlarında yeni bir şey değildi. 1384'te ölen İngiliz din adamı John Wycliffe tözdönüşümünü* reddediyor, din adamlarının evliliğini ve ulusal dilde bir İncil'i savunuyordu; bununla birlikte alın yazısına da inanıyordu. Çek Jan Huss kilisedeki yozlaşmayı ve Komünyon sırasında şarabın papazlar için ayrılması† uygulamasını sert bir şekilde eleştiriyordu. Tezini Konstanz Konsili'nde savunması için kendisine imparatorluğun can güvencesi belgesi verilmişti ancak kilise otoritelerinin eline düştüğünde mahkûm edildi ve 1415'te bir heretik olarak yakıldı. Bu yüzden can alıcı soru "Reform"un neden ancak 16. yüzyılın başlarında gerçekleşmiş olduğudur. Kilisenin durumu bu tarihte muhtemelen daha önceki yüzyıllarda olduğundan daha kötü değildi. Benzer bir şekilde (ileri sürülegeldiği gibi) "Rönesans"ın çok güçlü herhangi bir etkiye sahip olması muhtemel değildir. Tüm bu olanların ardından statükonun en güçlü savunucularından ikisi, Erasmus ve Sir Thomas More, "Rönesans"ın "hümanist" fikirlerinden çok derin bir şekilde etkilenmişlerdi. Matbaa bazı düşüncelerinin daha çabuk yayılmasında yardımcı olmuş olabilir ama dini değişimleri ve yeni fikirleri bu yeni teknoloji tek başına yaratmadı.

---

* *Transubstantion;* Katolik inancına göre Komünyon ayini sırasında İsa'nın Son Akşam Yemeği ve ölümü yinelenir, papazın sunduğu kutsanmış ekmek ile şarap İsa'nın gerçek etine ve kanına dönüşür (ed.n.)

† Ortodoks Kilisesi'nde Komünyon'da cemaat üyelerine kutsanmış ekmek ve şarap aynı anda verilirken, Katolik Kilisesi'nde yalnızca ekmek dağıtılması (ed.n.)

Harita 56: 16.Yüzyılın Ortasında Avrupa'da Dini Bölünmeler

Martin Luther'in protestoları St. Peter Katedrali'nin yeniden inşa edilmesinin masrafını karşılamak için papa tarafından 1517'de yeniden (geçmiş günahları bağışlayan) endüljans satışı yapılmasıyla başladı. Luther düşüncelerini (kilisenin kapısına muhtemelen çivilenmemiş olan) 95 Tez'inde ve oluşmaya başlayan imanla aklanma doktrini ile daha da ileri götürmüştü. Bazı küçük dünyevi Alman hükümdarlarının, özellikle Saksonya Dükü Frederick'in, desteği ve imparatorluk sınırları içinde sahip oldukları hatırı sayılır özgürlük olmasaydı hayatta kalması neredeyse imkânsızdı. 1520'de Luther sözlerini geri almayı reddetti ve bunun yerine *Alman Ulusunun Hıristiyan Soylularına* ve *Hıristiyan Özgürlüğüne Dair*'i ya-

yımladı. Ertesi yıl kendisine Worms Fermanı'na karşıV. Karl tarafından bir imparatorluk güvencesi belgesi verildi.* Jan Huss'un aksine Martin Luther, heretik olarak mahkûm edilmiş olmasına rağmen himaye vesikasına riayet edildiği için şanslıydı.

Luther kiliseyi eleştiren tek kişi değildi. Diğer liderler üç kentte Protestanlığın, Katolikliğe alternatif bir kurum ve politika olarak kurulmasında kilit bir rol oynadılar. Ortadaki sorun, resmi kiliseye karşı dağınık ve çok kötü bir alternatifle sonuçlanan doktrin üzerinde anlaşma sağlayamamış olmalarıydı. Zürih'te Huldrich Zwingli sadece Protestanlığın gelişiminin geleceği için değil, aynı zamanda kendi sonuçlarına bağımsız olarak ulaştığı için Luther'den daha önemliydi. İmanla aklanma düşüncesinin kendine ait bir örneğini oluşturmuş, tözdönüşümünü reddetmişti (Luther reddetmemişti) ve alın yazısı düşüncesini keskinleştirdi. Zwingli için alın yazısı Tanrı'nın hükümranlığının temel göstergesiydi. Ancak, herkes lanetlendiği sırada alınlarına korunmuş olduğu yazılan bir "seçilmişler" düşüncesi, Luther dahil, birçok kişiye göre Hıristiyan düşüncelerinin özüne çok aykırıydı. Zwingli ile Luther doktrinde anlaşamamış olsalar da, dünyevi otoriteye ve radikal değişimle mücadaleye karşı aynı saygıyı paylaşıyorlardı. Strasbourg'da Martin Bucer çok iyi örgütlenmiş ve başarılı bir Protestan hareketin başını çekiyordu ama dini gelişmelerin geleceğine etkisi az oldu. Kişisel inançları Zwingli'nin inançlarına yakın olsa da, doktrin üzerinde birlik olmak uğruna genellikle Luther'le anlaşmaya varıyordu. Hiçbir zaman bir "Bucercilik" ortaya çıkmadı. Bucer'in Strasbourg'da başarmış olduğundan daha azını başarmış olsa da adını bir harekete veren, Cenevre'de yapılan reformun din üzerindeki rolü üzerine bir mitoloji yaratan, Hıristiyanlığın yeni bir biçimini oluşturan ve Batı kilisesi içindeki bölünmeleri kalıcı hale getiren Cenevreli John Calvin oldu. Calvin düşüncelerinin son biçimini 1559'da *Hıristiyan Dininin Kurumları*'nda† ortaya koydu; daha sonra bu fikirler özellikle Fransa, İskoçya ve Hollanda'daki takipçileri tarafından benimsendi ve detaylandırıldı. Seçilmişlerin yaradılış öncesinde Tanrı tarafından belirlenmiş olduklarını ileri süren Calvin, Zwingli'nin alın yazısına dair düşüncelerini daha da ileri götürdü. Seçilmiş olduklarını dünyayı yadsımalarının yanı sıra gelen muhtemel zulüm ve yakarışları sayesinde anlayacaklardı. Bu doktrinler, doğru olduklarına dair korku yaratan bir kesinliğe dayanıyordu ve bu neredeyse kaçınılmaz olarak Katolik kilisesi ve Luthercilik'in içerdiğinden bile aşırı bir hoşgörüsüzlüğün yanı sıra derin bir Püritenliğe‡ ve hayatın her alanının katı bir düzen içine sokulmasına yol açtı. Calvin bunu, "Benim söylediklerim o kadar doğrudur ki kimse Tanrı Kelamını inkâr etmeden onları inkâr edemez," diye ifade etmişti.

---

* Worms Meclisi (Diet), Worms Fermanı'yla Luther'i yasadışı ilan etmişti (ed.n.)

† *Christianae religionis institutio* (ed.n.)

‡ 16. yüzyıl sonları ve 17. yüzyılda İngiltere'de, İngiltere Kilisesi'ni Katolikliğinin kalıntılarından arındırmayı amaçlayan dinsel reform hareketi Püritenlik, insanın günahkâr konumundan kurtulması için içsel bir tövbe deneyimini zorunlu görüyordu (ed.n.)

Onlarca yıl boyunca Protestanlığın etkisi çok sınırlı olmuştu; (birçoğu Hıristiyanlıkla pek ilgisi olmayan) geleneksel inançların varlığını sürdürmeye devam ettiği kırsal kesimde neredeyse hiçbir etkisi yoktu. Asıl başarı kentlerde elde edilmiş olmasına rağmen buralarda bile Calvin 1538'de Cenevre'den ve Bucer 1549'da Strasbourg'dan kovulmuştu. Yeni inançlar, kendi haklılıklarına ve doğruluklarına inanmış ve kendilerini durmaksızın tekrarlayan coşkulu küçük bir inananlar grubuna özgü olma eğilimindeydi. 16. yüzyıl boyunca Württemberg'de bulunan toplam 511 "reformcu" rahibin üçte ikisinden çoğu rahip oğullarıydı. 1580'lerde Kalvenciliğin büyük bir etki yaratmış olduğu Hollanda'da bile halkın muhtemelen onda birinden azı "reform" kilisesine bağlıydı. Protestanlığın asıl gücü inançtan çok, sağlayabildiği politik destekte yatıyordu. Luthercilik, kurdukları ittifak 1529'daki Speyer Diet'inde resmileştirmiş olan Saksonya, Hessen ve Württemberg hükümdarları tarafından desteklendiği için varlığını korudu. Bu hükümdarlar hem (otoritesi sınırlı olan) imparatora hem de Papalığa karşı çıkmış olmanın içerdiği riskleri, kilise mülklerini (özellikle manastırları) dünyevileştirmekten sağlanacak çok açık kârlarla ve bunun bir hükümdara getirebileceği muazzam bir zenginlik ve güç artışı ile dengelemek zorundalardı. İngiltere kendi eşsiz çözümü yaratmıştı. 1521'de VIII. Henry yedi mukaddes ayini Luther'e karşı savunduğu için papa tarafından "İmanın Savunucusu" yapıldı. Papa onu ilk karısı olan Aragonlu Catherine'den boşamayı reddedince kiliseyi devlet hâkimiyetine tabi kıldı, Roma'ya başvuruları durdurdu ve bir "İngiltere Kilisesi" yarattı. Bu bir "reform" kilisesi değildi ve Henry hizipçi bir Katolikten daha fazlası olmamaya devam etti. Bununla birlikte, kilise üzerinde hâkimiyet kurulması ve daha sonra 1530'larda manastırların kapatılması hükümdarlık ve taraftarları için muazzam ölçülere ulaşmış bir zenginlik sağladı. (Bu varlık kısa sürede çarçur edildi.) İngiltere Kilisesi'ne Protestan fikirleri sızmış olsa da daha aşırı Kalvenciler hâkimiyet kuramadı.

Tebaanın inançlarını belirleyen, İngiltere'de olduğu gibi, genellikle hükümdarların arzularıydı. Protestanlık Danimarka'ya hükümdarlık fermanıyla kabul ettirilmiş ve aşağı yukarı benzer şeyler İsveç ve Norveç'te olmuştu. Palatinlikte* ve Macaristan'da olduğu gibi Kalvencilik de devlet desteğine bağlıydı. Kalvencilik sadece Fransa ve Hollanda'da hükümdara karşı direnişle bağlantılı olmuştu ve Hollanda'da, İspanya karşıtı isyanın ardından gelen yeni rejim tarafından kısa süre içinde desteklenmişti. İnancın 16. yüzyıl Avrupa'sında tesadüflere bağlı olduğu ve hükümdarın oynadığı rol, en iyi Ren Palatinliği'ndeki† olaylar üzerinden anlaşılır ıale gelir. Burası, 1544'te Katoliklikten Lutherciliğe, 1559'da Kalvenciliğe, 1576'da tekrar Lutherciliğe ve 1583'de yine Kalvenciliğe geçmişti. Avrupa'nın tipik işareti haline gelmiş olan, bu "inanç mutlakiyetçiliği"ydi, yani bireysel din değiştirme

* Latince, *palatinus*; ortaçağ ve hemen sonrasında çeşitli Avrupa ülkelerinde kullanılmaya başlayan, gelişim süreci içinde imparator I. Friedrich döneminden başlayarak büyük bir bölgesel güç merkezine dönüşen makam (ed.n.)

† Ren Pfalz (ed.n.)

süreci yerine dini inancın dünyevi hükümdar tarafından belirlenmesi. Bunun sonucu, Avrupa halkının belki de yarısının teorik olarak yeni inançlara bağlı olduğu 1590'larda Protestanlığın zirvesine ulaşması olmuştu. 17. yüzyılın ortasında Katoliklik Habsburg topraklarında, Bavyera ve Fransa'da kendini yeniden yapılandırdığında bu oran yaklaşık beşte bire düşmüştü. Aynı sırada Protestanlık keskin bir şekilde bölünmüş olmaya devam etti.

Uygulamada daha öncesine ait birçok gelişmeye dayanan büyük ölçüde içeriden gelen bir reform olsa da, Katolikliğin yeniden canlanması genellikle bir "Karşı Reform" olarak görülür. Bu da en aşırı Protestanların sahip olduğuna denk bir hoşgörüsüzlük düzeyi yaratmıştı. Bir yanda Habsburglar ve İspanya monarşisiyle diğer yanda onun karşısında olan Papalık görüşü arasında tam bir çıkar birliği olmasa da yeniden canlanma çok güçlü bir İspanyol etkisi altındaydı. En önemli gelişmelerden biri, öncelikli hedefleri din değiştirtmek, öğreti ve heretikleri yok etmek olan Cizvit tarikatının kurulmasıydı. Bu tarikat, bireysel manevi yaşama ve manastır cemaatine yönelen içe dönük eski manastır tarikatlarından çok farklıydı. Yeni tarikat, kısmen Papalığa verdiği mutlak destek nedeniyle papa tarafından 1540'da tanındı. Cizvitler, İspanya'ya egemen olmaya başlamış gelişmekte olan bir Katolik Püritenliğinin de bir parçasıydı. Müslümanlara ve Yahudilere karşı yöneltilmiş olan Kutsal Makam'ın (yani Enkizisyon) Katolik olmayanlara karşı daha genel bir saldırıya geçmiş olduğu yer İspanya oldu. Önce İlluministler ve Erasmuscular gibi tuhaf tarikatlara karşı kullanıldı, ama 1550'lerden itibaren Protestanlar üzerinde yoğunlaştı. 13. yüzyılda tesis edilmiş olan Roma Enkizisyonu 1542'de yeniden canlandırıldı. Kitlesel yakmalar ve *autos-da-fé** ("iman işleri") gerçekleştirildi, bunlar 1547'de Portekiz'e ve sonra Amerika kıtasına yayıldı; ilki 1570'de Lima'da ve bir yıl sonra Mexico City'de gerçekleşti. 1550-1800 arasında Enkizisyon yaklaşık 150.000 davaya bakmış ve yaklaşık 3000 insan öldürülmüştü. Çok daha önemli olan, diğer ceza yöntemleri ve yarattığı korkuydu: İşkence, (masrafları suçlanan kişiye ödetilen) hapis, mülklerine el konması, halk önünde aşağılanma ve daima ayıplanma. Bahsedilen son cezada "suçlunun" her yerde giymek zorunda olduğu tövbekâr cübbesi ölümünden sonra yerel kilisede sergileniyordu ve cübbe nihayet çürüdüğü zaman hayatta olan akrabaları onu yenilemek zorundaydılar. 1578 Enkizisyon el kitabının ifade ettiği gibi, "Davanın ve ölüme mahkûm etmenin nihai amacı suçlananın ruhunu kurtarmak değil, bilakis toplum düzenini korumak ve halka korku salmaktır." Bu yüzden inancın zorla kabul ettirilmesi herhangi bir Kalvenci devlette olduğu kadar katıydı, ama İspanya, Portekiz ve İtalya'nın neredeyse sadece Katolik olarak kalmasını ve aynı zamanda Fransa'ya egemen olmasını garantilemişti. Katolik doktrini de varlığını yeniden şiddetli bir şekilde hissettirmişti. (1543-1563 arasında aralıklı olarak toplanan) Trento Konsili 15. yüzyılın başlarındaki konsiller gibi papalık otoritesine karşı bir meydan okuma değildi. Ama yine de, Papalıkta 15. yüzyılın

* Hükümlerin, zamanla ayrıntılı bir ayin şeklini alan, halka açık bir törenle ilan edilmesi (ed.n.)

sonları ile 16. yüzyılın başlarında görülen çok aşırı ölçüdeki yozlaşma nedeniyle reform yapılması genel sürecinin bir parçasıydı. Konsil inancın çok net bir tanımını üretti (gerçi bu onaylanmış olan doktrinin yeniden tanımlanmasından başka bir şey değildi), ancak Protestanların yapamadığı tek şey buydu.

Avrupa'daki dini bölünmeler ve hoşgörüsüzlük Katolik-Protestan ayrılığına özgü değildi. Yahudiler hem Katolik hem de Protestan birçok yerden –İspanya (1492), Portekiz (1497), Saksonya (1537), Brunswick (1543), Hannover ve Lüneberg (1553), Papalık devleti (1569), Brandenburg (1573), Palatinlik (1575), Silezya (1582)– kovulmuşlardı ve Venedik'te Getto* resmen kurulmuştu. 1530'larda Zwingli'nin emri üzerine ilk Protestan, inançları nedeniyle diğer Protestanlar tarafından öldürülmüştü. "Anabaptist"† olarak adlandırılanlara hem Katolikler hem de Protestanlar karşıydılar. "Anabaptistler" tek bir inanç modeli olan örgütlü bir grup değildi ve bu sıfat, karşıtları tarafından örgütlü dine muhalif neredeyse her grup için ve çoğu kez "heretik" yerine de kullanılmıştı. Bu gruplar genellikle inancın devlet tarafından dayatılması yerine dinin bireysel olarak yaşanmasını destekliyorlardı ve sosyal açıdan da çoğunlukla devrimciydiler. Devlet tarafından kabul görmüş dine başarılı bir saldırı gerçekleştirildiğinde neler olabileceğinin esaslı bir örneği olmuşlardı. Çoğu kimse Luther'in durduğu yerde durmak veya Kalvenciliğin katılıklarını kabul etmek için bir neden görmüyordu. Protestanlar 1534-1535'teki Münster olaylarından sonra "Anabaptistler"e karşı cephe almışlardı. "Anabaptistler" 1534'te şehir meclisinin hâkimiyetini ele geçirdiler ve Leidenli Jan'ın önderliği altında, yeni cemaat hakkında çokeşliliği de içeren sosyal düşüncelerini ve kendi dinlerini uygulamaya koymaya başladılar. Çok az desteğe sahiplerdi ve kent, Luther'in rahatlıkla bir iki-eşli olmasına izin verdiği Protestan bir prens ve frengili olan Hessen Grandükü Philip tarafından zaptedildi. Jan ile diğer liderler katedralin dışında demir kafesler içinde kazıklara bağlandılar. Dilleri kor gibi kızgın kerpetenlerle koparıldı ve daha sonra ölene kadar işkence gördüler.

Devletler ve devlet tarafından kabul görmüş dinler, yaygın inançlarla başa çıkmakta aynı derecede zorlanmışlardı. Kepler (bir falcıydı) ve Newton gibi adamların meslek yaşamlarının da gösterdiği gibi, eğitimli elitler için bile "bilim" ve "büyü" arasında 18. yüzyılın iyice ilerlemiş zamanlarına kadar gerçek bir ayrım yoktu. Papalık bile güçlü bir şekilde hermetik‡ fikirlerin etkisi altındaydı. Yaygın inançlar, (genellikle kısmen anlaşılmış olan) Hıristiyanlığın ve yaşamın her alanına "büyü"nün

---

* Venediklilerin Yahudiler için inşa ettikleri, kentin bir kenarında konumlanmış, kapıları sabah açılıp akşam dışarıdan kilitlenen, gece evlerin dışarıya bakan pencere kepenklerinin kapatıldığı ve dışarıda güvenlik görevlilerinin devriye gezdiği Yahudilerin tecrit içinde yaşadıkları semt (ed.n.)

† Reform hareketi içinde gelişen ve çocuk vaftizini reddededen, yetişkin vaftizini savunan köktenci akımın üyeleri (ed.n.)

‡ Eski Mısır Bilgelik tanrısı Tot'un yazdığına inanılan gizlilik, ilahiyat ve felsefe metinleri, Helenistik dönemde özellikle astrolojiye yönelikken daha sonra tıp, simya ve büyücülük üzerine metinler de buna eklendi (ed.n.)

nüfuz etmiş olduğu diğer düşüncelerin kompleks bir karışımıydı. Bununla birlikte, ağır yeni bir suçun –"cadılık"– işlenmesine yardım etmiş olan Şeytan'a ilişkin özel bir Hıristiyan düşüncesi vardı. Bu bakış ilk defa 1480'lerde Dominikan Enkizisyon'unda ortaya çıkmış ama daha sonra hem Katolikler hem de Protestanlar için olağan olmuştu. Calvin, "Tanrı kesinlikle bütün cadıların ve büyücü kadınların öldürülmesini emrediyor ve Tanrı'nın bu yasası evrensel bir yasadır," diyordu. 16. yüzyılın en önemli hukuk düşünürlerinden biri olan Jean Bodin sadece bütün cadıların değil aynı zamanda cadılığın dünya için büyük bir tehdit oluşturduğuna inanmayanların da yakılması için çağrıda bulunuyordu. Elit zümre kesinlikle muazzam sayıda cadının var olduğuna inanıyordu. "Demonolojiyi"* ayrıntılı bir şekilde incelemiş olan Henri Boguet, Avrupa'nın her yerinde hepsi Hıristiyan dinine ve toplumuna karşı iyi örgütlenmiş bir komploya karışmış olan 1.800.000 cadı bulunduğuna karar vermişti. "Büyü" pratiği Avrupa toplumunun her seviyesinde kuşkusuz var olmuştu ama "şeytana tapma" düşüncesi çok daha sorunludur ve var olduğuna dair işkence altında alınmış itiraflar dışında bir kanıt bulunmaz.

Bu yüzden "cadılık" düşüncesi bu devasa komploya inanan, suçlamalarda bulunan ve talihsizleri cezalandıranların zihinlerinde yer alıyordu. Suçlamalar tektip bir düşünceler kataloğuna göre yapılmıştı; şeytan ile yapılan (bazen seks içeren) bir ahit ve toplumda ters giden her şeyin sorumluluğu söz konusuydu. Bunun sonucu, Avrupa'da büyük bir hoşgörüsüzlük ve takibat patlaması olmuştu. 1450'den sonraki 300 yıl içinde 100.000'den fazla insan (çoğunlukla kadınlar) cadılık, büyü yapmak ve şeytana tapmak suçlamasıyla yargılandı. Bunlardan 60.000 kadarı genellikle yakılarak öldürüldü. Bu davaların yaklaşık yarısı Almanya'da görüldü ve takibat 16. yüzyılın sonları ile 17. yüzyılın başlarında doruğuna ulaştı. Cadı avı genellikle, kendilerine ve toplumlarına karşı bu devasa komplonun içinde yer almış olduğu fikrine cephe alan insanların, kilisenin ve dünyevi liderlerin çok kısa süren kitlesel histeri ve kontrolden çıkmış eylem dönemlerinde yoğunlaşıyordu. Cadılar genellikle yirmi kişiden daha kalabalık gruplar halinde yakılıyorlardı ama bazen cezalandırmalar çok daha yoğun bir şekilde yapılıyordu. Eichstätt'te bir yıl içinde 274 kişi, 1589'da Quedlinburg'da tek bir günde 133 kişi yakılmıştı. 17. yüzyılın ortasından sonra neden olduğu bilinmese de cadı avı ve cezalandırma gittikçe azalarak sona erdi.

18.9 Avrupa: Hanedanlar Çatışması

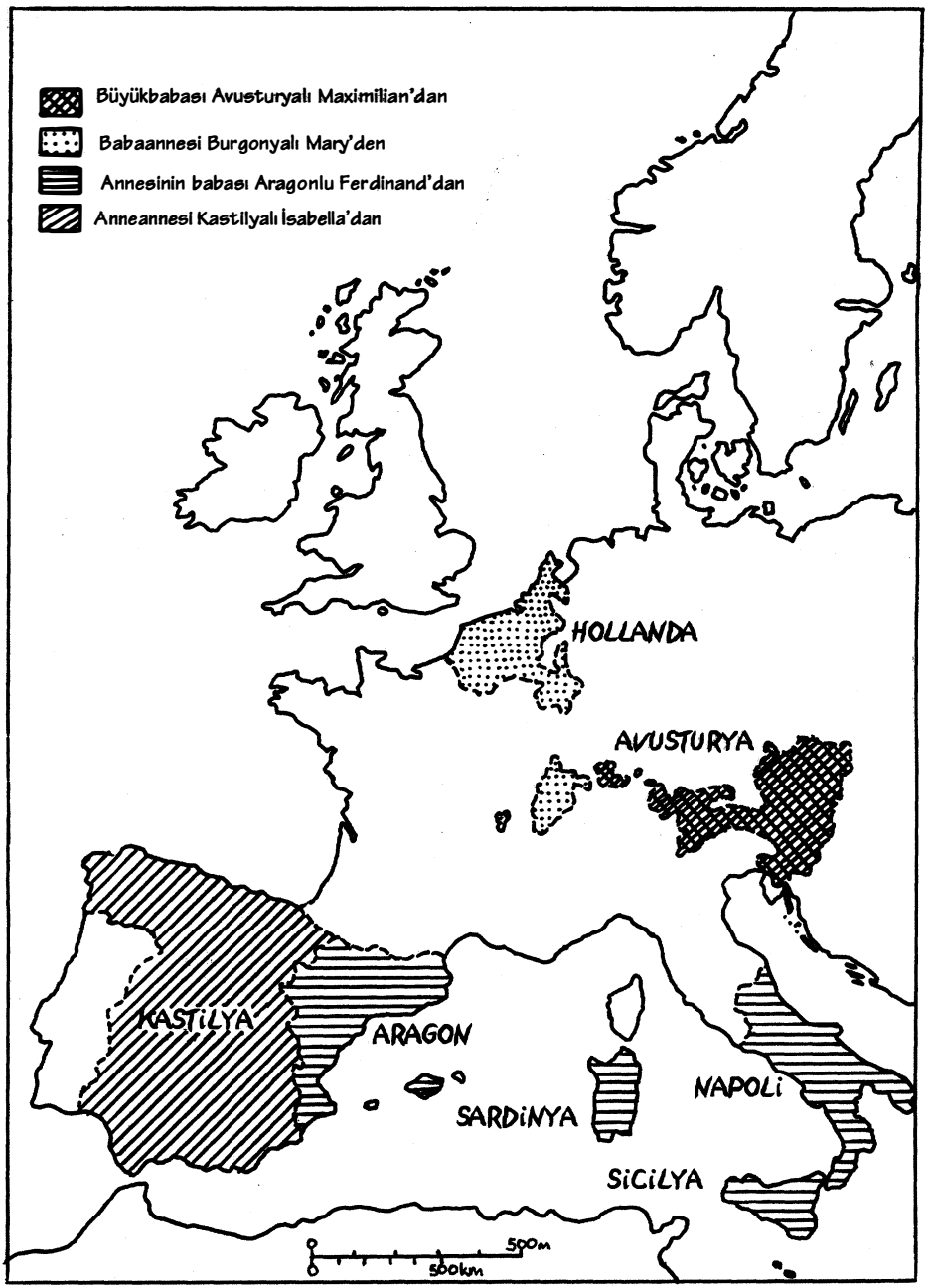
16. yüzyılda Avrupa'da çoğalan dini bölünmeler sadece mevcut hanedan çatışmalarının tırmanmasına yaradı. Bunun sonucu, büyük Osmanlı ve Ming imparatorluklarındaki nispeten istikrar ve barışla keskin bir karşıtlık içinde, bitmek bilmeyen savaşlar ile aşırı ölçüde dini hoşgörüsüzlüğün ve cezalandırmanın bulunduğu 16. yüzyılda Avrupa'yı Avrasya'nın en istikrarsız bölgesi yapmak olmuştu. Avrupa

* Şeytanbilim (ed.n.)

siyasetleri, "uluslar-devletler" tarafından değil, aksine hükümran ve aristokrat ailelerin hanedan çıkarları ve çoğu yüzyıllar öncesine dayanan belirsiz hak iddiaları tarafından karakterize edilmişti. Bu bakımdan 16. yüzyıl Avrupa'sı Habsburglar, Luxemburglar ve Wittelsbachlar arasında yapılan imparator unvanı çatışmalarının veya 1330'larda Yüz Yıl Savaşları'na yol açmış olan İngilizlerin Fransa tahtı üzerindeki "hak iddiaları"nın görüldüğü 14. ve 15. yüzyıl Avrupası'ndan farklı değildi. Diğer endüstri öncesi devletlerde olduğu gibi güvenli bir taht verasetinin sağlanması hanedanın başarısı için hayati bir öneme sahipti. Osmanlı sultanı, unvanını garantiye almak için bütün erkek kardeşlerini öldürebilirdi ama İspanya Kralı II. Felibe deli oğlu Don Carlos'u öldürmek için komplo kurmuştu. İngiltere'de VIII. Henry'nin peş peşe yaptığı evliliklerin merkezinde bir erkek vârise sahip olma ihtiyacı vardı ve kızı Elizabeth tahtı güvence altına almak için rakibi olan İskoçya Kraliçesi Mary'yi idam ettirmişti.

1494'de Fransa Kralı VIII. Charles Aragon kraliyet ailesine karşı Napoli tahtına ait 200 yıllık Angevin hak iddiasını yeniden canlandırmaya karar verdi. Bu, düşman toprakları boyunca 650 km'den uzun bir yolu geçerek istila yapmayı gerektiriyordu. Stratejik bir anlamı yoktu ve başarısız olması beklenmedik bir şey değildi. 1499'da Orléans Dükü XII. Louis adıyla kral oldu ve diğer bir hanedan hak iddiasını buna ekledi: Orléanslıların Milano dükalığı. Fransa hükümdarlığının bu iddiaları Habsburgların karşıt iddialarıyla (ve bazı durumlarda gerçek mülkiyetleriyle) çakıştı. Habsburg ailesinin, imparator V. Karl zamanında doruğuna ulaşmış hâkimiyetleri altında büyüyen ve geniş bir alana yayılan toprakları, bir dizi hanedan çakışmasının ve evliliğin sonucuydu. Habsburglar 1477'de Burgonya ve Hollanda'yı elde geçirmişlerdi. En önemli evlilik (1508'den 1519'daki ölümüne kadar kendisi de imparator olan) I. Maximilian'ın oğlu Felibe ile Kastilya, Aragon, Napoli ve Sicilya'nın hükümdarları olan Ferdinand ile İsabella'nın kızı Juana arasında gerçekleşmişti. Juana bu farklı krallıkları birleştiren ilk hükümdar olmuştu ama deliydi ve oğlu, Karl* onun adına hüküm sürüyordu. Karl, Philip'in ölümü üzerine, Burgonya ve Hollanda'yı ve Alman banker ailesi Fuggerlerin ödediği muazzam bir rüşvetten sonra 1519'da imparator unvanını ele geçirdi. 1526'da eski Habsburg toprakları olan Bohemya'yı ve güdük kalmış Macaristan krallığını da aldı. V. Karl dağınık ve birbirine benzemeyen bir ülkeler topluluğuna hükmediyordu ve bunların arasındaki yegâne bağ aynı hükümdara sahip oldukları gerçeğinden kaynaklanıyordu. Yine de, gelişmekte olan Fransa hükümdarlığının kendisini potansiyel olarak İtalya'daki hanedanlık iddialarına da karşı çıkan Habsburglar tarafından sarılmış olarak görmesi kaçınılmazdı. Almanya'daki prensler geçmişte olduğu gibi genellikle herhangi bir imparatorluk hâkimiyeti iddiasına karşıydılar ve Papalık (İtalya'nın ortasında geniş bir alana yayılan kendi topraklara sahip olduğu için) Habsburgların giderek artan gücüne aynı şekilde şüpheyle

* 1516-58, I. Carlos olarak İspanya Kralı; 1519-56, V. Karl (Şarlken) olarak imparator (ed.n.)

Harita 57:V. Karl'ın Habsburg Mirası

bakıyordu. Sorun, Habsburgların Katoliklik davasının en önemli destekçileri olmaları ve bu dini boyutun politikalarının önemli bir kısmını belirliyor olmasıydı: 1540'larda Almanya'da, 1566'dan sonra Hollandalıların isyanında ve hatta 1588'de Armada'nın İngiltere'nin karşı kullanılmasında. Avrupa tarihi 1500'den sonra yaklaşık 150 yıl Habsburgların kıtanın büyük bir bölümüne egemen olma çabalarının ve bunun harekete geçirdiği muhalefetin etrafında dönüp durmuştu. Habsburgların ve İspanya hükümdarlığının bu işin mümkün olmadığını kabul etmeleri 1659'daki Pireneler Antlaşması'ndan sonra gündeme geldi.

Çatışmanın ilk aşaması, 16. yüzyılın başlarında birbirine rakip Fransız ve Habsburg iddiaları nedeniyle İtalya'daydı. Bu, bitmek bilmeyen savaşlar, iki taraflı istilalar, muazzam kayıplar, giderek artan yıkım, yarımadanın küçük devletleri arasında değişip duran ittifaklar ve kesin bir zaferin olmadığı bir dönemdi. Fransa Kralı I. François 1525'te Pavia Savaşı'nda esir düştüğü zaman V. Karl başarı elde etmiş gibi görünmüştü. Serbest bırakılmasının bedeli, ertesi yıl François'nın Fransa kraliyet ailesinin Napoli, Milano ve Cenova üzerindeki hak iddialarından vazgeçmek zorunda bırakıldığı Madrid Antlaşması oldu. Bunun ardından papa, Habsburglara karşı yeniden bir ittifak oluşturabilmesi için François'yı kolayca yükümlülüklerinden bağışladı. Bunun sonucu, Karl'ın kumandasındaki imparatorluk ordularının 1527'de Roma'yı ele geçirerek yağmalaması oldu. Ardından uzun süren bir kilitlenme ortaya çıktı. Hem François'nın hem de Karl'in artık tahtta olmadıkları zamana kadar bu sorun çözüme kavuşmadı. 1559'daki Cateau-Cambrésis Antlaşması mücadelenin ilk safhasına son verdi. Altmış beş yıl süren mücadeleden sonra Fransız kraliyet ailesi, doğu sınırında yer alan Metz, Toul ve Verdun'u elinde tutsa da İtalya'da bulunan önemsiz Saluzzo markiliğinden başka bir şeye sahip değildi.

Habsburgların sorunu Fransa hükümdarlığıyla girişmiş oldukları mücadelenin karşı karşıya olduklarından sadece birini oluşturmasıydı. Akdeniz'de Osmanlıların üstün gücüne karşı Hıristiyanlığın koruyuculuğunu yapmayı, imparatorluk unvanının verdiği önemli görevlerden biri olarak görüyorlardı. Benzer şekilde Almanya'da Luthercilere karşı Katolikliği savunmak zorunda olduklarını düşünüyorlardı. 1540'ların sonlarında Mühlberg Savaşı'nda Protestan Schmalkalden İttifakı'na karşı elde ettiği başarının ardından V. Karl, başarının ve kilisenin içindeki bölünmeye zorla son vermenin eşiğinde gibi görünüyordu. Daha sonra kendisine arka çıkan bazı prenslerin (kısmen Fransa'nın etkisi neticesinde) desteğini kaybetti ve 1552'ye gelindiğinde dini birliği zorla sağlama girişiminden vazgeçmişti. 1555'te Augsburg barışı, dinin dünyevi hükümdarların emirlerini izlemesi gerektiğini onayladı ve Alman prenslerle kıyaslandığında imparatorun yüzyıllardan beri etkin bir güce sahip olmadığı gerçeğini gösterdi. Antlaşma, dini olarak aşırı Kalvecilerle anlaşmaya varılmak istenmemesi gerçeğiyle daha kolay yapılmış olsa da, Almanya'nın yarım yüzyıl süreyle din barışına sahip olmasını sağladı. 1550'lerin ortasına gelindiğinde Habsburglar iflasın eşiğine gelmişlerdi (bu 1557'de gerçekleşti). Avrupa'nın en zengin bazı yerlerinin (özellikle Hollanda'nın) dahil olduğu

nüfusun yaklaşık dörtte birine hâkim olmalarına ve Amerika kıtasının zenginliğini ellerinde bulundurmalarına rağmen, bu kadar geniş ve birbirinden farklı toprakları hâkimiyet altında tutacak etkili bir politika geliştirip uygulayamadılar. Bu, sınırlı bir altyapıya sahip endüstri öncesi bir hanedan imparatorluğu için çok büyük bir işti. V. Karl 1555'te tahttan feragat etti. Birçok hanedanlık hükümdarı gibi hüküm sürdüğü toprakları paylaştırdı. Tahttan çekildiği zaman imparatorluk unvanını kardeşi I. Ferdinand'a (1555-1564) bıraktı ve İspanya'da iktidar oğlu II. Felibe'ye (1556-1598) geçti. Bundan sonra Habsburglar Viyana ve Madrid'de yer alan farklı hükümdarlarla gerçek anlamda ikiye bölündü.

Bu sırada, II. Henry'nin 1559'daki ölümünden ve tahta on beş yaşındaki II. François'nın geçmesinden sonra Fransa hükümdarlığı Catherine de Médicis ve kendi içlerinde de din bakımından bölünmüş olan aristokrat ve kraliyet ailelerinin güçlü etkisiyle hizipleşme içinde dağıldı. Navarre* Protestan ve Guise Katolikti, Montmorencyler aslında Katoliklerdi fakat daha sonra taraf değiştirmişlerdi. 16. yüzyılın geri kalan bölümünde sekiz iç savaş ve neredeyse tamamen yıkılan bir Fransa devleti vardı. Sorunların çoğunun sebebi Kalvecilerin artan gücüydü. Katolikler, 1559'da kızı Mary'nin naibesi olan Mary de Guise'in iktidardan uzaklaştırıldığı İskoçya'da yaptıklarına çok benzer şekilde ele geçirilecek olmalarından korkuyorlardı. 1560'da dük de Guise'i öldürmeyi, genç kralı kaçırmayı ve iktidarı ele geçirmeyi hedefleyen "Amboise komplosu" çökertildi. 1572'de Paris'te yaklaşık 2000 Protestanın öldürüldüğü Aziz Bartolomeus "katliam"ında ilk darbeyi indiren Katolikler oldu. Çatışma, aslında Protestan olan Navarlı Henri'nin kral olduğu ve Katolikliği gerçek devlet dini yaptığı 1591'e kadar sürdü. Nantes Fermanı diğer Hıristiyanlara 1598'de hoşgörü bağışladı. Bunun sonucu, Henry'nin hoşgörülü ve dolayısıyla gerçek bir Katolik olmadığı gerekçesiyle 1610'da bir Cizvitin suikastine kurban gitmesi oldu. Fransızların iç çekişmeleri Habsburglara rahatça at oynatacakları daha büyük bir alan tanıyordu ama Hollanda'daki isyanı bastırmaya yeterli olacak gücü seferber etmenin zor olduğu anlaşıldı. 1580'lerin sonlarında ve 1590'ların başlarında, İngiltere ve Hollanda'ya Armada'yı sevk etmeleri ve daha sonra bir İspanyol ordusuyla Paris üzerine yürüyerek amaçlarına ulaşabilmeleri mümkün görünüyordu. Ancak durumları çok kısa bir süre içinde bozuldu ve 1598'de Fransa'yla ve ardından 1604'te İngiltere'yle barış, 1609'da da Hollandalılarla uzun bir ateşkes yapmak zorunda kaldılar.

Avrupa'yı etkileyecek olan bir sonraki büyük savaşlar dizisi, 1618'de Bohemya'nın Protestan malikânelerinin, onların Katolik Habsburg hükümdarına, (1619 ile 1637 arasında imparator olan) II. Ferdinand'a karşı isyanıyla başladı. İlk başlardaki Habsburg başarılarına giderek artan dış destekle kısa sürede karşılık verildi. İspanya ile yaptığı ateşkesi son bulan Hollanda 1621'de ve Danimarka krallığı 1626'da işe karıştılar. Her şeye rağmen Wallenstein'ın kumandası altındaki imparatorluk orduları 1620'lerin sonlarında başarının eşiğindeymiş gibi görünüyorlardı.

* Henri de Navarre (ed.n.)

Bu sadece, 1630'da İsveç Kralı GustafAdolf ile başlayarak diğer devletleri bir Habsburg zaferini önlemek amacıyla işin içine sürüklemiş oldu. İspanya'nın 1634'teki doğrudan ilgisi, tahmin edileceği üzere bir yıl sonra Fransa'nın dolaysız olarak araya girmesine yol açtı. Fransa'nın bir İspanyol istilasına uğraması başarısızlıkla sonuçlandı ve 1640'larda Portekiz ve Katalonya'daki isyanlar Habsburgların durumunu sadece daha da zayıflattı. Her iki taraf da tükenmeye başlamıştı ama sorun herkesin onaylayacağı bir çözüm bulunmasıydı. Savaş 1648'de (Fransa'yı büyük bir müttefikten mahrum bırakan) İspanya-Hollanda barışı ve Vestfalya Barışı'nda Almanlarla varılan daha genel bir anlaşmayla karmakarışık bir şekilde son buldu. Bundan sonra mücadele, 1659'da Fransa'ya Artois ve Rousillon'u kazandıran barışa kadar tamamen Fransızlar ile İspanyollar arasında oldu. Habsburglar egemenliklerini Avrupa'ya kabul ettirmeyi başaramadılar. Ancak hükümran oldukları toprakların farklılığı, her yerin korumakta ısrarcı olabildiği ayrıcalıklar ve farklı kimlikler ve Habsburgların karşı karşıya kaldıkları stratejik sorunların karmaşıklığı göz önüne alındığında, bunun başarılması mümkün değildi. Yükün büyük bölümü onları destekleyecek güçlü bir ticari ve tarımsal temeli olmayan Kastilya'nın sırtına binmişti. 17. yüzyılın sonlarına gelindiğinde İspanya nispeten ekonomik, sosyal ve siyasi bir gerileme içindeydi.

18.10 Doğu Avrupa

18.10.1 Polonya-Litvanya

[*Erken Dönem Polonya-Litvanya* ***15.10.1***]

16. yüzyılın başlarında Macaristan ve Bohemya kralları da Polonya-Litvanya'nın Jogaila kralları ailesinden geliyordu. Hep birlikte Avrupa kıtasının yaklaşık üçte birine hükmediyorlardı. Bu sadece çok farklı bölgelerden oluşan bir hanedan birliği olsa da aile, rakipleri olan Habsburglardan daha güçlü görünüyordu. Ancak II. Ulaszlo'nun 1526'da Osmanlılarla yaptığı Mohaç Savaşı'nda arkasında çocuk bırakmadan ölmesi üzerine son iki unvan, 1680'lere kadar Macaristan'ın küçük bir bölümüne hâkim olmuş olsalar da Habsburglara geçti. Yine de Polonya ve Litvanya'nın Jogaila kralları hâlâ Avrupa'nın en büyük devletine hükmediyorlardı. Özellikle Gdansk* limanından Çukur Ülkeler'e hububat gönderilmesiyle elde edilen zenginlik sayesinde Batı Avrupa dünyasıyla yakın bağlantı içindeydiler. Hükümdarlık Batı Avrupa'dakiler kadar güçlüydü; ülkedeki toprakların yaklaşık altıda birine sahipti, küçük bir bürokrasiyi denetliyor ve orduya kumanda ediyordu.

Devletin 18. yüzyılda onu karakterize edecek ve parçalanmasına yol açacak olan iç yapı yetersizlikleri nedeniyle dağılabilme ihtimalinin önüne geçmek çok zor değildi. Yine de (bu tarihte çoğu Avrupa devletinde olduğu gibi) iç sorunlar bulunuyordu. Polonya ile Litvanya'nın sadece taçlar üzerinden gelen bir birliği vardı ve iki ülkede yer alan aristokrasinin her ikisi de diğerinin kendisine egemen

* Danzig (ç.n.)

olmasından korkuyordu. Durum 1560'larda çocuğu olmayan II. Zsigmond'un gerçekleşmesinden korkulan ölümü ve devletin, gücü artan Moskova ile belli bir ölçüde İsveç'in yarattığı dış tehdite açık olduğu bir zamanda yeni bir hanedan seçmek zorunda kalması nedeniyle kötüleşti. Yine de devlet oldukça kararlı davranabilme kabiliyetine sahipti. 1569'da Polonya Sejm'i* (parlamento) ve Senato'su Litvanya'da bulunan karşıtlarıyla Lublin paktı üzerinde anlaşmaya vardı. Buna göre yeni başkentte (küçük Varşova kasabası) biraraya gelecekler, tek bir para birimi olan ve iç gümrük engelleri olmayan bir "Uluslar Topluluğu"† yaratacaklardı. Litvanya'nın Podladsie, Volhynia ve Kiev'in dahil olduğu Ukrayna eyaletleri Polonya'ya dahil edildi. 1572'de Zsigmond öldü ve Sejm halefini seçmek üzere toplandı. (Geçmişte olduğu gibi) Habsburgları ve onlarla birlikte krallığı parçalamak istediklerinden, (haklı olarak) şüphelendikleri İsveçli III. Johann'ı ve Moskovalı IV. İvan'ı reddetti. Bunun yerine bir Valois seçildi: Fransa Kralı IX. Charles'in kardeşi Henri. Ancak Henri ve devamındaki tüm hükümdarlar, hükümdarın seçim kuralını koruması, Sejm'i iki yılda bir toplaması, dini hoşgörüyü sürdürmesi ve yeni vergiler, savaş ilanları ve askeri hizmetin soylular için zorunlu hale getirilmesi amacıyla Sejm'in onayını talep eden "Acta Henriciana"ya onay vereceklerdi. Şayet kral anlaşmayı bozarsa soyluların direniş göstermeye hakkı vardı. Bu koşullar hükümdarın gücünü kısıtlıyordu ancak bu kısıtlama, birçok Avrupa devleti kadar güçlü olan devletin gelişmesini engelleyecek boyutta değildi.

1573 anlaşmasındaki dini hoşgörü şartı önemliydi, çünkü Polonya-Litvanya'da Reform'dan önce bile farklı inançlar mevcuttu ve Avrupa'nın geri kalan bölümlerinde görülen en aşırı hoşgörüsüzlüklerden kaçınılmıştı. Nüfusun onda dördü Ortodoks Hıristiyanlardan oluşuyor, aynı zamanda (özellikle Almanca konuşan halk arasında) Lutherciler, Kalvenciler, Mennonitler,‡ Anabaptistler ve Üniteryenlerin§ yanı sıra önemli sayıda Yahudi bulunuyordu. 16. yüzyılın son çeyreğinde Katolikler nüfusun %40'ından daha az sayıdalardı ve tek bir dini inancı kabul ettirmek çok zor olurdu. Dini bölünmeler 1590'larda Uniate kilisesinin kurulmasıyla daha da çoğaldı. Bunlar Ortodoks ayin ve âdetlerini (özellikle din adamlarının evlenmesi âdetini) koruyor ancak Papalığa biat ediyorlardı. Kuruluşun ardında yer alan amaç öncelikle politikti; ülkenin doğu kısmında yaşayan Ortodoks halkın Polonya-Litvanya'nın başrakibi olan Moskova'ya yönelimini zayıflatmak hedefleniyordu. Ancak hem Katolik hem de Ortodoks kiliselerindeki büyük hizipler yeni kiliseyi kabul etmeyi reddettiler, böylece dini bölünmeyi derinleştirdiler.

Bu bölünmeler krallığı ciddi ölçüde zayıflatmamıştı. 1575'te Henri Fransa kralı olmak üzere, nefret ettiği Polonya'dan ayrıldı. Onun yerini Transilvanya prensi ve 1573'te Habsburg, İsveçli ve Moskof olmayan yegâne aday Stefan Bathory

---

* İki meclisli bir parlamento (ed.n.)

† Commonwealth (ed.n.)

‡ Anabaptistlerin kolu bir Protestan kilisesinin üyeleri (ed.n.)

§ Tanrı'nın birliğini esas alan, Hz.İsa'nın Tanrı olduğu kabulüne ve Teslis'e karşı çıkan Hıristiyan din akımı (ed.n.)

aldı. Bathory zamanında Polonya-Litvanya güçlü bir devlet olarak gelişti, kraliyet gelirleri ikiye katlandı, büyük ve çok iyi donatılmış bir ordu kuruldu ve Moskova kesin bir şekilde yenilgiye uğratıldı. Bathory 1586'da öldüğü zaman Habsburglar yine kabul görmediler ancak 1587'de III. Zsigmond olan (İsveç tahtının vârisi) Sigismund Waza dışında pek seçenek yoktu. Zsigmond en çok İsveç tahtını ele geçirmekle ilgileniyordu ve 1589'da beceriksizlikle Polonya tacını Habsburglara vermeyi denedi. Babasının 1592'deki ölümü üzerine İsveç kralı olması kabul görmeyince iki devleti birleştirme şansı ortadan kalkmış oldu ve Zaygmunt'un kendi krallığı üzerine yoğunlaşmak dışında pek seçeneği kalmadı. Tutucu bir Katolikti (İsveç'te kabul görmemesinin nedenlerinden biri buydu), ancak Otuz Yıl Savaşları'na katılmaktan büyük ölçüde kaçındı (Baltık alanı sınırları içinde nüfuz sahibi olmak amacıyla İsveç'le arasında çatışmalar vardı). 1632'de öldüğü zaman yerine oğlu IV. Wladyslaw ve onun yerine de 1648'de kardeşi geçti. Resmi bir seçim sistemi olmasa da Polonya 1587'den sonra Avrupa'nın geri kalan kısmı gibi bir hanedan devletiydi.

[*Geç Dönem Polonya-Litvanya* ***19.5.2***]

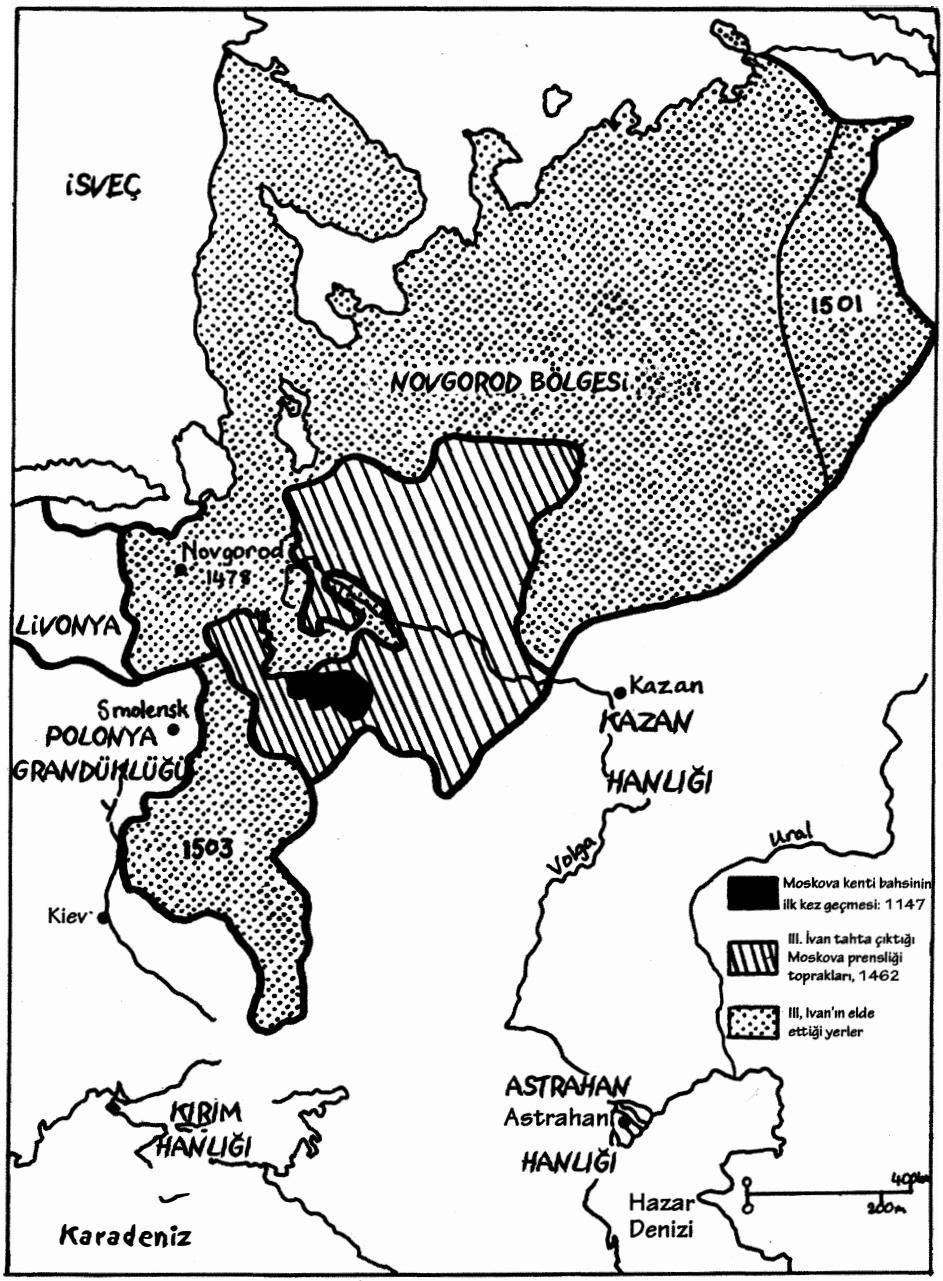
18.10.2 Moskova

[*Erken Dönem Moskova* ***15.10.3***]

15. yüzyılın sonları, daha doğuda büyük bir Moskova yayılmasına tanık oldu. III. İvan (1462-1505) ve III. Vasili (1505-1533) dönemlerinde Moskova'nın hâkim olduğu alan üçe katlandı. Bu önce Moskova'nın hemen yakınlarında yer alan Yaroslavl ve Rostov, ardından 1478'de Novgorod, 1485'te Tver ve 1510'da Pskov'un fethi gerçekleşmişti. Son bağımsız Rus prensliği olan Ryzan 1520'de alınmıştı. 1494'te Vyazma'nın ele geçirilmesiyle Litvanya'ya doğru batıya da bir ölçüde yayılmıştı, ama bu güçlü devletin karşısında fazla ilerleme kaydedilemedi ve 1522'de yapılan barış antlaşması Moskova'nın batı sınırını yüzyılın geri kalan kısmı için belirlemiş oldu. 1489'dan itibaren Moskova hükümdarları "çar" unvanını ve 1490'larda Habsburgları örnek alarak çift başlı kartal sembolünü kullanmaya başladılar. Daha yüksek bir statüye yönelik bu hak iddialarına rağmen Moskova hükümdarları sadece Avrupa dünyasının çeperinde yer alan geri kalmış bir alanın küçük hükümdarları oldular. Yönetim hâlâ sınırlı bir bürokrasi veya yazılı kayıtların kullanılmadığı bir saray maiyeti temeline dayanıyordu. Çok zayıf bir iletişim içinde olan çok geniş bir alanın hâkimiyeti, zayıf olmaya mahkhûmdu. Çok yetersiz bir iç bütünlük vardı –Novgorod kendi para birimini muhafaza etmişti– ve Moskova'dan gönderilen idareciler kendi etki alanlarını yaratabiliyorlardı; yozlaşma had safhadaydı. Daha güçlü bir devlet yapısının arkasındaki temel güç, ateşli silahlara dayanan ve hükümdar tarafından yönetilen bir ordunun yaratılmasıydı. Bu tür ilk silahlar 15. yüzyılın sonlarında kullanıldı ve üretim sürecini kontrol etmeleri için İtalyan teknisyenler getirtildi. Ama yine de gelişme hızı yavaştı ve 16. yüzyılın ortasına kadar kökten değişimler gerçekleşmedi.

Moskova'nın 16. yüzyıldaki en önemli hükümdarı, "korkunç" diye de bilinen IV. İvan'dı (1533-1584). Daha gelişmiş bir devlet yapısında ve Moskova'nın süreklik gösteren yayılmasında merkezi bir önemi olmakla birlikte yüzyılın sonundaki iç bölünmeden de büyük ölçüde o sorumluydu. Ciddi bir şekilde deforme olmuş belkemiği nedeniyle ızdırap çekiyordu ve acıyla başa çıkabilmek için büyük miktarlarda alkol ve başka ilaçlar alıyordu, bunlar da yalnızca paranoyak eğilimlerini artırmaya yarıyordu. Bir çocuk olduğu sırada tahtı miras almış, çeşitli aristokrat gruplar arasında yaşanan şiddetli bir mücadele döneminden sonra 1547'ye kadar çar olarak taç giymemişti. (Bu şekilde taç giyecek olan ilk hükümdardı.) Devletin büyüyen gücü, 1550'de paraları devlet tarafından merkezi olarak nakit ödenen ilk tüfekli asker birlikleri kurulduğu sırada gözler önüne serildi. Batıya doğru toprakların genişlemesi Litvanya tarafından önlendiği için Moskova güneye doğru, en yakın komşusu Kazan hanlığına yöneldi; eski Moğol topraklarının parçalanmasından sonra bile hanlıklarla yakın ilişki içinde olmuştu. Bu hanlıklar güneye doğru uzanan ana ticaret yollarına hâkim konumdalardı (Osmanlılara köle temin etmek için önem taşıyordu bu) ve zayıf olduğu sıralarda Moskova gönderilenlere "hediye" demeyi tercih etse de hâlâ "haraç" ödemekteydi. 1540'lar boyunca aralıklı olarak süren savaşlardan sonra İvan 1552'de Kazan'ı zapteden büyük seferi gerçekleştirdi. Bu, güç dengesinde büyük bir değişimdi ve eski Rus devletlerinin 13. yüzyıldaki fatihlerine karşı ilk başarısıydı. Moskova artık Karadeniz'e inen Volga ticaret yoluna hâkim olmuş, Kazan'ın fethi doğuya doğru daha fazla genişlemenin yolunu açmıştı. Yine de Moskova'nın askeri gücü hâlâ çok sınırlıydı ve çok daha kuvvetli olan Kırım hanlığına saldırı planlarından vazgeçilmek zorunda kalınmıştı. Bunun yerine İvan, Töton Şövalyeleri'nden geriye kalan bölge olan Livonya'ya saldırmak üzere 1558'de batıya yöneldi; fakat rakip devletler olan Polonya-Litvanya, Danimarka ve İsveç buna engel oldu. Savaş devam etti ama 1580'lerin başlarında diğer Baltık devletleriyle ateşkes yapılmadan önce elle tutulur kazançlar elde edilmedi.

Bu savaşın masrafları Moskova devletinin büyüyen iç sorunlarının ana nedenlerinden biri oldu. İvan'ın izlediği kendine yönelik politikaları daha da önemliydi. Kendi ailesinden, hükümdarın meclisini oluşturan *boyarlar*'dan ve Litvanya'da sayıları giderek artan mültecilerden kaynaklanarak büyüyen bir muhalefetle karşı karşıya kalmıştı. Bunun sonucu, 1564-1565'te *opriçnina*'nın kurulması oldu; bu (İvan'a karşı görünüşte sorumlu olan) *boyar* meclisinin geri kalan bölümü idare ettiği sırada, ülkenin büyük bir bölümünü doğrudan doğrudan çara bağlı olarak idare eden ayrı bir devlet yönetimiydi. *Opriçnina*'yı kurmanın ardında yatan asıl amaç belli değildir, ama muhtemelen önde gelen aristokrat ailelerin gücüyle başa çıkmaya çalışmanın özel bir yoluydu ve İvan'ın kendi paranoyasını yansıtıyordu. Yeni elitler İvan'a kesin bir sadakat borçluydu; gerçek ve varsayılan düşmanların tüm ailelerine yönelik olarak, hepsi İvan'ın kaprisleri sonucu dayatılan gittikçe artan ama tutarsız bir zorunlu göç ve idam politikasının uygulanmasına yardım ediyordu. Gerçek

Harita 58: Moskova'nın Büyümesi

ve ispatlanmamış komploların sayısı artınca 1567'den itibaren işkence ve (İvan'ın kilisenin başı olarak seçmiş olduğu da dahil) cinayetler daha da yaygınlaşmaya başladı. 1570'te Novgorod'da büyük bir yıldırma kampanyası yürütüldü. Resmi olarak yaklaşık 2000 kişi öldürüldü; aslında toplam sayı çok daha yüksekti ve kent gerçek anlamda yağmalandı. *Opriçnina* 1572'de tasfiye edildi ama yaratmış olduğu atmosfer var olmaya devam etti. İvan'ın 1584'teki ölümünden çok önce Moskova için için çözülmeye başlamıştı.

[*Geç Dönem Moskova* ***19.5.1***]

18.11 Askeri Devrim

Girerek artan dini bölünmelerin daha kötü hale getirdiği ve ateşli silahların etkisiyle şiddetlenmiş olan Avrupa'nın her yerindeki kalıcı hanedanlık çatışması, askeri bir devrime neden oldu. Bu devrimin 16. yüzyıl başlarında hâlâ nispeten ilkel olan Avrupa hükümdarlıklarına yüklediği külfetler, uyum sağlayabilen devletlerin doğasında bir başka devrime daha yol açtı. 15. yüzyılın sonlarında ordular hâlâ temel olarak (180 metreye kadar oldukça isabetli olarak dakikada yaklaşık on ok atabilen) okçulardan, süvarilerden ve belli bir sayıda kargılı askerden oluşuyordu. Ayrıca, ordularda az sayıda top bulunabiliyordu. Topların gelişmesi savunma teknolojisinde büyük değişimlere yol açmıştı; kale duvarları daha alçak ve daha kalındı, burçları ve savunma topçusu bulunuyordu. Savunma yapıları geniş alanlara yayılıyordu. Masraflar önemli oranda artmış ama yeni savunma sistemleri işe yaramamış ve kasabaların zaptedilmesi uzun kuşatmalar, tüneller ve karşı tüneller kazılsa ve büyük ordular kullanılsa bile çok zor olmaya başlamıştı. Bunun sonucu, çok az sayıda savaşın kesin bir sonuca ulaşması olmuştu. Avrupa'daki ilk ateşli piyade silahı 16. yüzyılın başlarında geliştirilen arkebüzdü; yeniden doldurulması dakikalarca sürüyordu ve bir okçunun yarı menzili kadar isabetliydi, ama az eğitim gerektirdiği için etkiliydi. Büyük bir devrim yaratan gelişme, 1550'lerde yivsiz namlulu tüfeklerin tam olarak geliştirilmesi oldu. (İlk defa İspanyol orduları tarafından İtalya'da kullanıldılar.) Levha zırhı 90 metre mesafeden delebiliyordu ve onyıllardan beri daha az kullanılmaya başlayan enli kılıç, baltalı mızrak ve kundaklı yay gibi daha eski silahlar nihayet tamamen ortadan kalktı. (İngilizler bile 1560'larda geleneksel büyük yaylarından vazgeçmişlerdi.) Kargılı askerler çok daha etkiliydi ama atış hızı düşük olduğu için tüfekli askerleri korumak üzere bırakıldılar. Geliştirilen çözüm, 1590'larda uzun saflar halinde dizilen tüfekli askerlerin yaylım ateşi açması oldu. Ancak bu çok daha fazla eğitim, talim ve birlikte hareket etmesi gereken birliklerde çok daha fazla disiplin gerektiriyordu. 1620'lerde İsveç ordusunda altı saf halinde sürekli olarak ateş edebilecek iyi talim görmüş tüfekli askerler bulunuyordu. Yivli tüfekler de kullanılıyordu ama onların ateş hızı daha da düşüktü ve bu nedenle kullanılmaları keskin nişancılarla sınırlandırılmıştı. İlk sahra topları 17. yüzyılın başlarında geliştirildi. İsveçliler 1630'larda bu tür toplardan seksen tanesini savaş meydanına sürebiliyorlardı.

Bu teknolojik dönüşümlerin sonucu Avrupa ordularının asker sayısının süratle büyümesi oldu. 15. yüzyılın sonlarında VIII. Charles'ın İtalya'daki orduları (ve İspanyol hasımlarınınkiler) yaklaşık 20.000 kişiden daha büyük değildi ve 600 yıl önce Sungların Çin'de kontrol ettiği büyük ordularla kıyaslandıklarında minicik kalıyorlardı. Bir yüzyıl içinde İspanyol ordusu kabaca on kat artarak yaklaşık 200.000 kişi oldu. 1630'lara gelindiğinde 150.000 kişilik bir ordu büyük bir askeri devlet için normal sayılırdı. 17. yüzyılın sonlarında Fransız ordusunun mevcudu yaklaşık 400.000'di ve İspanya devletinin gerilemesinin en iyi göstergesi ancak yaklaşık 50.000 kişilik bir ordu çıkarabilmiş olmasıydı. Aynı dönemde Hollanda ve İsveç gibi orta büyüklükteki devletlerin ordu mevcudu bile 100.000'in üzerindeydi. Teknolojik dönüşümün etkisi önce ana çatışma alanlarında görüldü: İtalya, Fransa, İspanya ve Çukur Ülkeler. Önemli ölçüde istila tehdidi altında olmayan İngiltere'de az sayıda modern kale ve çok daha küçük bir ordu bulunuyordu – 1640'lardaki iç savaş sırasında Naseby gibi bazı savaşlarda sahra topu kullanılmadı.

1450'den sonraki 200 yıl boyunca ağır silahlı yelkenli geminin evrilmesi sayesinde denizcilik teknolojisinde de büyük dönüşümler gerçekleşmişti. 16. yüzyılın başlarına gelindiğinde denizlerde 27 kg'lık gülleler atan ağızdan dolma bronz toplarla birlikte ateşli silahlar kullanılmaktaydı. Yüzyılın sonuna gelindiğinde kalyon geliştirilmişti ve açık denizlerde uzun mesafelerde harekât düzenlemek üzere ilk filo İspanyollara saldırmak amacıyla Hollandalılar tarafından hazırlanmıştı. Her biri 300 tonluk firkateyn 40 topla donatılmıştı. 17. yüzyılın ortasına gelindiğinde Hollandalılar 157 savaş gemisinden oluşan bir filoya sahipti. 17. yüzyılın sonlarına gelindiğinde büyük Avrupa donanmaları Karayipler'de, Hint Okyanusu'nda ve Pasifik'te harekât yapabilecek ve üslerinden binlerce mil uzakta birbirlerine saldırabilecek durumdaydılar. (Hatta Asya'da daha da gelişmiş gemiler üretilmekteydi. 1590'larda Koreliler ilk zırhlıların bir türü olan "kaplumbağa gemiyi" ürettiler. Bu gemi 30 metreden daha uzundu ve altıgen madeni plakalarla kaplanmıştı, öyle ki ne rampa edilebiliyor ne de delik açılabiliyordu. Her iki tarafında on iki top için lumbar ağızları ve küçük kalibreli silahlar, ateş makineleri ve zehirli gaz jeneratörleri için 22 mazgal deliği bulunuyordu. 1590'lardaki Japon istilasının püskürtülmesinde çok önemli bir rol oynadılar.)

Gelişen bu orduların ve donanmaların önemli desteğe ihtiyacı vardı. 1440'larda Fransız topçu birlikleri yılda 20.000 libre barut kullanıyorlardı; 200 yıl sonra bu rakam 500.000 libre olmuştu. Piyade silahlarının atölyelerde yapılması ve demir ve metal üretiminin artırılması gerekiyordu. Silah depoları ve tersaneler inşa edilmeliydi. Ordulara asker alınması ve bir şekilde paralarının ödenmesi gerekiyordu. Askeri masraflar devlet gelirlerinin neredeyse hepsini götürüyordu; zengin Osmanlı İmparatorluğu'nda yönetim gelirlerinin neredeyse üçte ikisi ordu ve donanmaya harcanıyordu. Avrupa'daki büyük savaşlara katılmaktan kaçınan İngiltere gibi devletler bile hâlâ iflas edebiliyorlardı. İskoçya ve Fransa ile yapılan savaşın (sadece 1542-1550 arasında aralıklı olarak savaşılmıştı) maliyeti yılda

450.000 sterlindi, oysa devletin toplam geliri yılda sadece 200.000 sterlindi. Savaş VIII. Henry'nin el koyduğu manastır arazilerinin satışı (tüm arazilerin üçte ikisi 1547'ye gelindiğinde satılmıştı), çoğalan vergiler, zorla alınan borçlar, mal mülke el konması ve borçların 500.000 sterline çıkmasıyla finanse edildi. Durum Habsburg politikalarının yol açtığı masrafların yükünü çeken İspanya'da çok daha kötüydü. II. Felibe 1556'da tahta çıktığı zaman devletin gelecek beş yıllık tüm gelirlerinin, ödenmesi gereken borçlar ve faizler nedeniyle çoktan ipotek altına alınmış olduğunu görmüştü. İspanya hükümdarlığı iflas etmişti ve bu 1575, 1596, 1607, 1627, 1647 ve 1653'te tekrarlandı. Hükümdarlığa borç verilen para aslında el konarak edinilmişti, fakat ek para gelene kadar mevcut borçlar için faiz ödemeyi tamamen reddederek daima daha fazla sermaye bulabiliyordu.

Pek çok devlet büyük ordular oluşturacak ve idare edecek bir bürokratik altyapıya sahip değildi ve asker bulma işi sorunluydu. Ordular temel olarak açlıktan ölmenin neredeyse tek alternatifi olduğu için orduya katılanlardan oluşuyordu. Birçok yerde yerel yargıçlara ordu için bulmaları gereken canilerin kotası veriliyordu. Bu yüzden ordular öncelikli olarak yağma ümidiyle bir arada kalan kötü disiplinli, tektip olmayan ve sürekli olarak değişen birliklerin bir toplamıydı. Firar oranları çok yüksekti ve her yıl mevcutlarının ortalama olarak dörtte birini hastalık, firar ve savaş yüzünden kaybediyorlardı. Flandre'deki İspanyol ordusunun mevcudu 1576 Haziran'ında 60.000 iken Kasım ayına gelindiğinde 11.000'e düşmüştü. 1572-1609 arasında Çukur Ülkeler'deki İspanyol ordusu kırk beş defadan az olmamak üzere isyan etmişti. Kendi kuvvetlerini örgütleyemeyen çoğu devlet 17. yüzyılın başlarına gelindiğinde kendileri adına yapması için bu işi taşeronlara bırakıyordu. 1630'larda Avrupa savaşının zirvesinde, savaşa dahil edilmiş 400'den fazla bu tür insan bulunuyordu. Wallenstein gibi bazıları imparator namına tam anlamıyla ordular besliyorlardı ve eğer başarılı olurlarsa çok zengin olabiliyorlardı. İsveç sadece Gustaf Adolf zamanında zorunlu askere alma sistemine sahipti ama bunun ülkeye getirdiği yük korkunç olmuştu. 1620'den sonraki iki on yılda Bygdeå köyü orduya 230 kişi göndermek zorunda kalmıştı. On beş kişi hariç tamamı görevde ölmüş ve hayatta kalanlardan beşi sakat kalmış, köyün erkek nüfusu neredeyse yarıya düşmüştü. Askerlere çok az para veriliyordu ve Avrupa'daki kötü ulaşımın şartları ve sayıları düşünüldüğünde beslenmeleri zor oluyordu. Bir kentte bulunan 3000 kişilik bir garnizon çoğu kez kentin kendisi kadar büyüktü, hatta 30.000 kişilik bir ordu Avrupa'daki çoğu kentten daha büyüktü. Bu sorunlar atlar için gereken yem ve ordunun iki katı büyüklüğünde olabilen orduyla birlikte gidenlerin muazzam sayıları yüzünden daha da zorlu olmaya başlıyordu. 1646'da iki Bavyera alayında 900 asker bulunuyordu ama yanlarında 416 kadın ve çocukla birlikte 310 hizmetkâr oluyordu. Ordular yiyeceklerini geçtikleri köylerden bir tür "koruma parası" olarak temin ediyorlardı. (Bunun yağmadan daha etkili olduğunu çok kısa bir süre içinde öğrenmişlerdi.) Çarpışmaların en kötü olduğu yerlerde köyler iki tarafa da yiyecek verip kurtulmak ve orduların yaydığı hastalık

tehlikesiyle karşı karşıya kalmak zorundaydılar. Ana ulaşım yollarında yer alanlar ordular gelip geçtikçe zarar görüyordu. Osmanlı ordusu çok gelişmiş bir lojistik sistemine sahip olsa da Anadolu'da her zaman aynı yollardan geçiyordu. Safevilere karşı yapılan 1579 seferinde ordu yeni yollardan geçmek zorunda kaldı, çünkü normal yolunun üzerinde bulunan tüm köyler terk edilmişti.

18.12 Avrupa'ya Özgü Devletin Yükselişi

Askeri devrimin yaratmış olduğu baskılar ve buna bağlı olarak büyük orduları ve donanmaları finanse ederek besleme ihtiyacı Avrupa devletinin gelişmesine temel oluşturdu. (Benzer bir süreç MÖ 200 dolaylarında Han İmparatorluğu'nun kuruluşundan önceki 300 yılda "Savaşan Devletler" döneminde Çin'de görülebilir. 1500-1945 arasında Avrupa'daki önemli fark, çeşitli girişimlere rağmen hiçbir devletin diğerlerini mağlup ederek tüm alanda birliği sağlayamamasıdır.) Avrupa devletlerinin yükselişine daha "mistik" bir bakış açısıyla yaklaşma eğilimi olmuştur. Yaklaşık 1300'de "evrensel imparatorluk" ve "evrensel kilise" gerilemeye başlayınca bu devletlerin, amansız bir ilerleme sürecinin parçası olarak ortaya çıkmış, daha önceden var olan "ulusları" bünyesine kattığı düşünülüyordu. Bu devletlerin temsili veya en azından yarı demokratik bir yönetim, sınırlı ve kontrollü devlet gücü, hukukun üstünlüğü, kişisel ve yerel özgürlükler ve ayrıcalıkların korunmasının ardından zamanla politik hakların tüm yurttaşları kapsaması ve yaygınlaşması tarafından karakterize edilerek ortaya çıktığına inanılıyordu. Sık sık bu özelliklerin Avrupa'nın yükselişinin belirleyici ön şartları oldukları ve endüstrileşme ile "kapitalizm"in gelişmesinde çok büyük bir önem taşıdıkları, bu yüzden diğer toplum ve devletlerin "modern" olmak için takip etmek zorunda oldukları yolu gösterdiği ileri sürülüyordu. Her bakımdan bu düşünceler Avrupa devletinin yaratılmasının içerdiği süreçlerle çok az ilişki içerir. Çok önemli dört etken bu süreçle ilişkili kılınmıştır. İlk olarak, iyi tanımlanmış ve süreklilik taşıyan bir toprak parçası halinde biraraya getirilen siyasi birimler. İkinci olarak, kaldırılan yerel "ayrıcalık"lar ve artırılan vergilerle gücün giderek daha fazla merkezleşmesi. Üçüncü olarak, dışarıda savaş yapılması ve içeride giderek büyüyen zorlayıcı güç tekeli. Son olarak, bir devlet yapısının, bürokrasinin ve toplumdaki diğer kurumların üzerinde olan kanunların yaratılması.

Avrupa'da bir "evrensel imparatorluk" hiçbir zaman olmamıştır. (Avrupa'nın sadece küçük bir bölümünü içeren) Charlemange'ın imparatorluğu neredeyse fark edilmeden gelip geçmiştir ve imparatorluk unvanı üzerinde hak iddia eden haleflerinin gerçek gücü çok sınırlı olmuştur. Papalık debdebeli iddialarda bulunmuştu ama bunları dünyevi hükümdarlara kabul ettiremedi ve oldukça kısa bir süre içinde İtalya yarımadasında yer alan devletlerden sadece biri haline geldi. Avrupa'da "ulusal devletler" de olmamıştı; neredeyse Avrupa'nın tüm siyasi birimleri belli bazı hükümdar ailelerinin ve hanedanların çevresinde kurulmuş olan

karma devletlerdi. Birimlerin çoğu, Habsburglara ait olanlar, gibi büyük düşman toprakları nedeniyle birbirlerinden ayrı düşüyorlardı. Birimleri ayıran diğeri ise, İngiltere ve İrlanda ya da İngiltere ve 16. yüzyılın ortasına kadar kıtada elinde tuttuğu topraklar örneğinde olduğu gibi, denizdi. Yine başka birimler birbirine bitişikti, ama Piedmont ve Savoi ile Polonya ve Litvanya'da olduğu gibi sahip oldukları farklı güçlü kimlikleri koruyorlardı. Bunları genellikle bir arada tutan, aynı hükümdar tarafından idare ediliyor olmaları gerçeğiydi. 16. yüzyılın başlarında Avrupa'da nispeten güçlü idareleri olan ve elitler arasında çok sınırlı bir kolektif kimlik bilincin görüldüğü Kastilya, Fransa ve İngiltere gibi sadece az sayıda büyük siyasi birim bulunuyordu. Avrupa aristokrasisi içinde uzun zamandan beri var olan aile ve miras kavramlarından türeyen hanedan hırsları, az sayıdaki bu güçlü birimlerin sınırlarını aşıyordu ve onların sınırlı etkinliğini hafifletme eğilimindeydi. 16. yüzyılın dini bölünmeleri karma devletlerin sorunlarına eklendi. Tektipleşmenin kabul ettirilmesi zorlaşmış ve bu yöndeki girişimler, Habsburgların ve İspanya'nın Hollanda'da ve İngilizlerin de İrlanda'da başına geldiği gibi, genellikle sadece daha büyük sorunlara yol açmıştı. Kastilya, İngiltere ve Hollanda'da din, güçlü ve çok saldırgan bir misyon duygusunun, tanrısal bir planın parçası oldukları fikrinin yaratılmasına yardım etti. Bu duygu, hâlâ çok yetersiz bir şekilde tanımlanmış bir "İspanya"nın sınırları içinde Kastilyalı ve en erken 1800'den önce var olmayan bir "Birleşik Krallık"ın sınırları içinde İngiliz İmparatorluğu'nun yaratılmasıyla daha da şiddetlendirildi.

16. yüzyılın başlarında Avrupa devletlerinin çoğu yapısal olarak çok zayıftı ve farklı toplumlar, yargı hakları ve özerk bölgeler çokluğundan oluşuyorlardı. Birleşik Eyaletler 1579'da Utrecht ve diğer yedi Kuzey Hollanda eyaletinin federal birliğinden meydana geldi ve daima çok sınırlı bir merkezi yapısı oldu. Fransa'da Bourbonların bağımsız mülkleri –Béarn, Navarra, Armagnac, Vendôme ve Rodez– ancak 1589'da IV. Henri'nin tahta çıkışıyla Fransa topraklarına dahil edildi. İskoçya ve İngiltere, 1603'te İskoçya Kralı VI. James'in İngiltere Kralı I. James olarak tahta çıkmasıyla "birleşti", ama 1707'deki Birlik Kanunu'na kadar farklı kimliklerini her ikisi de tam olarak korudular. O zaman bile İskoçya parlamentosu ortadan kalksa da ayrı bir hukuk, din ve eğitim yapısı muhafaza edildi. İspanya'da Aragon parlamentosu Kastilya'ya kıyasla çok daha büyük bir yetkiye sahipti ve bunu değiştirme girişimi, 1591'deki Aragon ayaklanmasının ardında yatan ana sebeplerden biri olmuştu. İngiltere "genel hukuk"uyla, tekdüze bir hukuk sistemine sahip olduğu için sıradışıydı. 1600'de Fransa'da hâlâ 700'ün üzerinde farklı kanunname ve Hollanda'da da aşağı yukarı benzer sayıda kanunname vardı. Habsburglar gibi tek bir aileye ait toprakların sınırları içinde bile 1618'e kadar Aşağı, Yukarı ve İç Avusturya, Tirol ve Bohemya'ya ait kendi hükümdarlık meclisleriyle ayrı hükümdarlar vardı. 1530'larda Galler ülkesinin İngiltere tarafından özümsenmesi ve 1559'dan sonra Savoi'un sıfırdan yaratılması Avrupa örneğinde sıradışı olgulardı. Karma devletlerdeki diğer bölünmeler dilden kaynaklanıyordu. Ayrı kimliklerin

yaratılmasında Breton ve Oksitan* dilinin Fransa'da yapmış olduğu gibi İspanya'da da Bask ve Katalan dilinin önemli bir rolü olmuştu. Galler ülkesi hukuki ve idari açıdan İngiltere'ye dahil edilmiş olsa da yerel kimlikte farklı bir dil belirleyici faktör olmaya devam etti. Diğer ücra alanların, örneğin İngiltere'de Cornwall'in, merkezi yönetimle pek ilgisi yoktu, Polonya ve Litvanya'da ücra yerlerin birçoğu hâlâ putperestti. Bu durum kısmen hâlâ çok kötü durumda olan ulaşım şartlarının bir yansımasıydı; bir mektubun Madrid'den Brüksel'e veya Milano'ya en azından iki haftada ve genellikle daha uzun bir sürede gitmesi Habsburgların önemli bir sorunuydu.

Bu yerel birimlerin ve kimliklerin ve hakların ortadan kaldırılması, Avrupa'da devlet inşa edilmesinin önemli bir parçasıydı. 16. ve 17. yüzyıllarda (İsviçre kantonları dışında) her yerde yerel meclisler büyüyen merkezi devlet karşısında güç kaybına uğradılar. Hükümranlık ve ayrı kimlik üzerinde bir ölçüde hak iddiası olan serbest kentler, prenslikler, piskoposluklar ve yerel yetki makamları gibi başka birimler zamanla gelişen tek bir yapının içine dahil edildiler. Süreç barış içinde gelişmedi ve birçok yerde direnişle karşılaştı. İspanya'da sadece Aragon değil aynı zamanda Katalonya da isyan etti ve Portekiz tekrar bağımsız olmak üzere ayrıldı. Sonunda 18. yüzyılın başlarında Aragon neredeyse bütün imtiyazlarını kaybetti, ama Katalonya büyük ölçüde özerkliğini korudu. İngiltere gibi nispeten küçük ve bütünleşmiş bir devlette bile merkezi yönetimin gücü yayılınca 15. yüzyılın sonları ile 16. yüzyılın başlarında sürekli olarak yerel isyanlar gerçekleşti. 1489'da Yorkshire'da, 1497'de Cornwall'de, 1536'da kuzey kontluklarında (manastırların dağılmasının ardından "Kral Haccı"), 1549'da batı kontluklarında meydana geldiler ve bunları 1549'da Kett ve 1553'te Wyatt isyanları takip etti.

Ayrıca hükümdarlar, devlet sınırları içinde ellerinde tuttukları şiddet kullanma tekeli altında yeni bir sistemi zorla kabul ettirdiler. 15. yüzyılda Avrupa, yüzyıllardan beri olduğu gibi (birçok bakımdan Japonya modeline benzer) kendi askeri kuvvetlerine ve iyi savunulan şatolarına sahip aristokrat grupların ve toprak beylerinin varlığıyla karakterize edilmişti. Bu gruplar genellikle hükümdarın otoritesini tanıyor ve onunla birlikte savaşıyorlardı. Bununla birlikte, kendi kuvvet merkezlerini ellerinde tutuyor ve isyan da edebiliyorlardı. Elinde çok az gelir bulunan hükümdar çoğu kez aristokrasinin önde gelen mensuplarından daha fazla kaynağa sahip değildi. Bu yüzden hükümdarlara 13. yüzyıldan itibaren, Avrupa'da özellikle İtalya gibi daha zengin yerlerde alışıldık olsa da, profesyonel veya paralı asker orduları kurmak zor geliyordu. 16. yüzyıldan itibaren hükümdarlar yavaş yavaş toplum içindeki alternatif iktidar odaklarını bertaraf ettiler ve sadece kendilerine ait bir kuvvet kullanma hakkını getirdiler. Ordular devlet tarafından bazı "feodal" zorunluluklar yerine para ödeyerek kurulmaya başladı ve şatolar ateşli silahlarla ya kullanılamaz hale getirildi ya da yıkıldı. Bu değişimler 16. yüzyılın

* Languedoc dili ya da Provans dili olarak da bilinir. Fransa'nın güney bölgelerinde konuşulan Roman dili (ed.n.)

sonuna gelindiğinde İngiltere'de büyük ölçüde tamamlanmıştı ve süreç 1660'lara kadar bitmese de 1620'lerden itibaren Fransa'da önemli ölçüde tamamlanmaya başlamıştı. Buna rağmen devlet sınırları içindeki hâkimiyet ve yönetim seviyesi hâlâ çok sınırlıydı. İşkenceye, alenen idamlara ve çok katı kanunnamelere rağmen büyük alanlar, özellikle büyük kentlerin bazı kısımları ve ücra yerler neredeyse hiç idare edilemiyordu, yol kesenler ve haydutlar her yerdeydi.

Askeri masraflar artınca hükümdarlar başarılı olmak ve ayakta kalmak istiyorlarsa daha büyük bir kontrolün peşinde olmak ve vergileri kabul ettirmek zorunda kaldılar. Baskılar hükümdarlar ve soylu meclisleri ve devlet içindeki diğer çıkar grupları arasındaki münasebetlerle doğrudan ilişkiliydi. Bu "sınıf meclisleri" veya "parlamentolar" Avrupa'da 1500'den önceki yüzyıllarda birçok yerde gelişmişti, ama daha sonraki yüzyıllarda devletin büyümesi ve güçlü hükümdarlar yüzünden genellikle ortadan kalktılar. Meclisler güçlüleri (aristokrasi) ve diğer önemli toplulukları (kilise ve kentler) temsil ediyordu ve onları ve onların yerel topluluklarının imtiyazlarını savunuyorlardı. Avrupa'daki erken ve ilkel devletlerin çok sınırlı bir zorlayıcı gücü vardı ve hükümdarlar ihtiyaç duydukları gelirleri toplamak için belli ölçüde uzlaşma sağlamak zorundaydılar. Bunu rağmen, bu gruplar vergileri kabul etmenin karşılığında ek imtiyazlar ve muafiyetler için pazarlık yapabiliyorlardı. 15. yüzyıldan itibaren hükümdarlar sınırlı amaçlar (özellikle askeriye) için özel vergiler koyarak, bunları kalıcı kılarak ve onay gerektirmeyen vergileri artırarak gün geçtikçe bu toplumsal kurumların etrafından dolanmaya başladılar. Bu bir kez yapıldıktan sonra toplumsal sınıf meclislerinin ve parlamentoların toplanmasına ihtiyaç kalmadı ve böylece hükümdarlığın bağımsızlığı ve gücü arttı. Hükümdarların temel sorunu ihtiraslarına fon oluşturmak için gelir temin etme arzularının karşısında, artan vergilendirmenin isyanlara yol açına olaşılığını dengelemekti. Genel eğilimin tek gerçek istisnası, elitler arasında gücün yeniden paylaştırıldığı ve 17. yüzyılın sonuna gelindiğinde hükümdarın toprak beyi (ve giderek daha fazla ticaretle ilgilenen) elitlerle işbirliği içinde hüküm sürdüğü İngiltere'ydi. Bu, devlet politikalarında fazla fark yaratmıyordu.

Bu erken Avrupa devletlerinden herhangi birinin bir şekilde "temsile dayandığı" fikri bir hayaldir. Varlığını sürdürmüş olan sınıf meclisleri ve parlamentolar halkın sadece çok küçük bir kesimini ve kendileri için avantajlar ve ayrıcalıklar sağlayabilmiş olan az sayıda özel çıkar grubunu temsil ediyorlardı. Varlığını koruyan "özgür" kentler bile çok küçük elit klikleri (genellikle temelde tüccar aileleri) tarafından idare ediliyorlardı. Cenova'da 700 kişi (ve aileleri) kente hâkimdi. Nürnberg'de iktidar, kentin 20.000 olan toplam nüfusu ve 20.000'e yakın çevre nüfusu içinden kanun tarafından 43 aileyle (en fazla 200 kadar kişi) sınırlandırılmıştı. Bu aileler daha sonra bütün kararları alan yedi kişilik bir idare meclisi seçiyorlardı. 1525'te Luther'i destekleme kararı aldıkları zaman bütün kent aynısını yapmak zorunda kalmıştı. Sevilla'da durum daha da kısıtlayıcıydı; hâkimiyete beş varlıklı tüccardan fazla olmayan bir "konsüllük" sahipti ve ne zaman isterlerse

kendi çıkarlarına olan kararlar alabiliyorlardı. 17. yüzyılın başlarında Londra'da yaklaşık 200 varlıklı tüccar kentin gerçek anlamda hâkimiydi. Toplam nüfusu 2 milyondan fazla olan Hollanda'da egemen olan elitlerin sayısı en fazla 10.000'di.

Devletin askeri ihtiyaçları çoğaldıkça idari yapı değişmek zorunda kaldı. Avrupa'nın pek çok yerinde hükümdarların yönetim sistemleri büyük ölçüde bireye dayalıydı ve idare denen şey kralın saray maiyetinde yer alan görevlilerin bir işleviydi. Genelde yerel idari yapılar ve genellikle yöreden yöreye değişen hukuk sistemi üzerindeki hâkimiyet yetersizdi. Bir kere daha İngiltere (önemli ölçüde kapladığı alan nedeniyle) 12. yüzyılın ortası gibi erken bir tarihten itibaren hükümdarın kendi gezici yargıçları aracılığıyla merkezi bir hukuki idareyi kabul ettirebildiği ve yerel toprak beylerinin adaletin bir parçası olarak sisteme dahil edildiği bir istisnayı oluşturuyordu. 16. yüzyılın başlarından itibaren, orduyu beslemenin ve teçhizat sağlamanın yanı sıra gelişen vergilendirme sistemlerinin yürütülebilmesi için de ilkel bir bürokratik sistemin ve daha karmaşık bir idari yapının gelişmesini gerektiren askeri devrimin talepleri giderek berraklaşmaya başladı. Batı Avrupa devletlerinin çoğu 1530'larda ve 1540'larda değişimin ilk aşamasının uygulandığı (tipik örneğini VIII. Henry zamanında İngiltere'de Thomas Cromwell'in oynadığı rolün oluşturduğu) büyük bir yeniden örgütlenme gerçekleştirdiler. İdare yavaş yavaş daha kurumsal olmaya başladı. Fransa'da devlet memurlarının sayısı (ordu hariç) 1505'te 12.000'den, 1660'lara gelindiğinde 80.000'in üzerine çıktı. Vergilerin iltizama verilmesi ve tekellerin yaratılmasıyla daha da kötüleşen rüşvet, hizmetsiz maaşlı memuriyet, yolsuzluk ve hırsızlık dolayısıyla hâlâ denetimsizlik ve devasa bir israf alanı bulunuyordu ama genel eğilim belliydi.

Avrupalı hükümdarlar da değişmek zorundaydılar. Saraylılara has (kılıç kullanmak ve dans etmek gibi) davranışların önemini vurgulayan askeri liderler olmaktan devlet politikasını belirleyen yöneticiler olmaya geçiş yapmak zorundaydılar. Birçoğu için değişim çok zor oldu, birçoğu için mümkün olmadı. "Büyük Elektör" denen Brandenburg Arşidükü I. Friedrich Wilhelm, eğitim düzeyi bakımından normalin de altındaydı ve dokuz yaşındayken hâlâ ona kadar sayamıyor veya alfabeyi söyleyemiyordu. Bu yüzden birçok insan kralın üzerindeki etkisi nedeniyle politikayı yönlendirebilen saraydaki "gözdeye" güvenmek zorundaydı. 17. yüzyılın başlarında Fransa'ya kardinal Richelieu (1624-1642) ve halefi Mazarin (1643-1661) egemendi. İspanya'da Olivares'in (1622-1642) ve İngiltere'de Buckingham'ın (1618-1628) benzer rolleri vardı. İsveç Kralı Gustaf Adolf gibi çok eğitimli bir hükümdar bile tam yetkiyi baş nazırı Oxenstierna'ya devretmişti. Bütün bu adamlar devlet içinde muazzam iktidar ve yolsuzluk ağları oluşturmak üzere konumlarını kullanabildiler. Hükümdarın güvenine sahip olan bir grup adama belirli yönetim işlevlerinin verilmesiyle ilkel bir bakanlık sisteminin ortaya çıkması birçok ülkede 17. yüzyılın sonlarına kadar gerçekleşmedi.

Avrupalı hükümdarlar, daha büyük bir merkezi denetimi kabul ettirmek, diğer hükümdarlarla savaşmak ve daha fazla vergi istemek gibi risk içeren, devletin temel yapısını değiştiren ve çok fazla sonucu olan bu değişimleri, "ulusal devletler"

yaratmak için değil, kendi güçlerini, şan ve şöhretlerini artırmak için yapıyorlardı. Gerisi bunun yanı sıra oluşan şeylerdi. Ulusal kimlikler, sürecin sonunda daha güçlü devletlere evrildiğinde bu yeni birimlerin çevresinde oluştu. Bu sürecin sonunda Avrupa'da ortaya çıkan sınırlar keyfiydi ve uzun süre değişime tabi oldular. Kendine özgü herhangi bir "ulusal" kimliği yansıtmıyorlardı. Fransa'nın doğu sınırı 1918'e kadar sürekli olarak değişti, Belçika 19. yüzyılda yapay olarak yaratıldı. İrlanda bazen Britanya'nın parçasıydı, bazen bağımsızdı. Bavyera 1871'de Avusturya'ya değil de (19. yüzyılın ortasında oluşmuş olan) Almanya'ya katıldı. O zaman bile köylülerin içinde yaşadıkları devlete ait fazla bir kimlik duygusu yoktu. 1870'ler gibi geç bir tarihte yapılan bir araştırma Fransa'da köylülerin çoğunun kendilerini "Fransız" olarak görmediklerini gösterdi ve hükümet bir "Fransız kimliği" ve devlete bağlılık yaratmak için büyük bir kampanyaya girişti.

Genel olarak bakıldığında çok az Avrupa devleti bu yeni dünyaya ayak uydurmayı başarmıştı. 1500'de Avrupa'da 500'ün üzerinde bağımsız siyasi birim bulunuyordu ama 1900'e gelindiğinde bu sayı yaklaşık 25 olmuştu. Bohemya, İskoçya, Napoli ve Burgonya gibi bağımsız büyük devletler bile yok oldular ve bunların yanı sıra bir sürü küçük prenslik ve özgür kent ve piskoposluklar da. Başarı için basit bir tarif bulunmuyordu. Avrupa dışında yaratılan zenginlik önemliydi ama yeterli değildi. İspanya ve Portekiz güçlü devletler olarak gelişmediler ve 17. yüzyılın ortasından itibaren Avrupalı rakiplerine kıyasla nispeten gerileme içindeydiler. Hollanda ticaretten elde edilmiş önemli bir zenginliğe sahipti ve çok kuvvetli ve belirgin bir kimliğe sahip olmasına rağmen güçlü devlet kurumları geliştirmedi. Ticaretten elde edilen gelirler bazı yerlerde önemliydi. Sound'dan* geçen gemilerden alınan geçiş ücreti Danimarka devletinin gelişmesi için hayati öneme sahipti ve Çukur Ülkeler'e yapılan yün ihracatından alınan vergi İngiltere hükümdarlığı için can alıcı bir gelir kaynağıydı. Kuzey İtalya'dakiler gibi ticarette çok ileri gitmiş olan kent devletleri paralı askerler kullanarak askeri kuvvet satın almak için bir süre zenginliklerinden yararlanabildiler. Fakat ticaretten gelen zenginlikle birlikte Amerika kıtasının yağmalanmasından elde edilen zenginlik Avrupa'ya yayılınca aynısını diğer devletler de yapabilmeye başladılar. Bazı devletler bu temel olmadan yaratıldı. Brandenburg-Prusya ve Moskova-Rusya'da sağlam bir ticari temelin yokluğu devletin yaratılmasında kaba kuvvetin daha büyük bir rol oynaması demekti. İngiltere ve İsveç'in nispeten korunaklı konumları gibi coğrafi tesadüfler önemliydi ve Almanya'daki, özellikle de 17. yüzyıldaki, süregelen savaşlar devletlerin kurulmasını daha da zorlaştırdı; en başarılı olan, doğu ucunda yer alan Brandenburg–Prusya'ydı. Diğer endüstri öncesi devletlerde olduğu gibi istikrarlı bir hanedan ve nispeten kabiliyetli hükümdarlar önemliydi. 1600-1714 arasında dört defa kraliyet ailesi değiştiren ve bir iç savaş ile bir cum-

* Danimarka adaları arasında Kuzey Denizi'ni Baltık Denizi'ne bağlayan küçük deniz (ç.n.)

huriyet dönemi geçiren İngiltere yine istisna oluşturuyordu. İzole konumu ve dış müdahalenin zorluğu nedeniyle yaşadığı bu iç sorunlara rağmen hayatta kaldı.

Bu yüzden Avrupa'da devletlerin inşası çok pahalı bir süreçti. Kıtanın her yerinde beraberinde yoğun bir şekilde ölüm ve acı getiren neredeyse art arda yapılan savaşlar bu sürecin parçasıydı. Birçok insan ve toplum bağımsızlıklarını ve bununla birlikte haklarını ve imtiyazlarını kaybetti. Orduları ve bürokrasileri ayakta tutmak için ek vergiler ve kaynaklara el konulması, bunun içerdiği daha da büyük iç baskıyla birlikte, daha da pahalıydı. Aynı zamanda birtakım yararları da vardı: Bir ölçüde iç düzen ve tutarlı bir kanun ve hukuk sistemi. Bu, daha sonra 19. yüzyılda geliştiği şekliyle Avrupa devletinin temelini attı; imtiyazlı elitler tarafından genellikle itiraz edilse de, yavaş yavaş gelişen sosyal ve ekonomik adaletin eşlik ettiği daha büyük güç, güvenlik güçleri aracılığıyla iç baskı ve zorunlu askerlik gündeme geldi.

Dünya tarihinin geniş perspektifinden bakıldığında, devletin Avrupa'daki oluşum sürecinin uzun vadede hayati bir önemi vardı. Avrupa dünyaya egemen olmaya başladığı zaman, diğer bölgeler aynı karaktere bürünmek zorunda kaldılar. Çin, Japonya ve Osmanlı İmparatorluğu gibi devletler Avrupa'nın yarattığı dünya içinde işlev kazanabilmek için Avrupa devletlerinin özelliklerini (örneğin dışişleri bakanlıkları kurarak) benimsediler. 20. yüzyılın ortasında Avrupa'nın denizaşırı imparatorluklarıyla birlikte yüzyılın sonunda Sovyet imparatorluğu çökünce çoğunda gerekli altyapı olmamasına ve bu yüzden çok zayıf olmalarına rağmen Avrupa modeline göre yüzden fazla yeni devlet yaratıldı.

19
On Yedinci Yüzyıl Krizi ve Sonrası

Avrasya dünyasının MÖ son 200 yılda birbiriyle ilişkilenmesinden itibaren kıtayı bütünüyle etkileyen üç kriz olmuştu. İlki uzayıp giderek MS 2. yüzyıl sonlarından 6. yüzyıla kadar sürmüş ve Çin'de Han İmparatorluğu'nun çöküşüne, batıda Roma İmparatorluğu'nun zayıflamasına ve İran'da Part İmparatorluğu'nun sonuna tanık olmuştu. İkincisi daha kısa süreliydi; 750 yılıyla 10. yüzyılın ortası arasındaki dönemde yoğunlaşmıştı ve Abbasilerin iktidarı ele geçirmesinden sonra İslam imparatorluğunun parçalanması, Çin'de T'angların gerilemesi ve Batı Avrupa'daki çok kısa süreli toparlanmanın son bulması ile karakterize olmuştu. 14. yüzyılın ortasında olan üçüncüsü, Avrasya'da "Kara Ölüm"ün yayılması ile bağlantılıydı. Bunu Avrupa'da nüfusun aşırı artması ve kıtlık takip etmiş ve Çin'de Moğol hükümranlığının çöküşü ve Minglerin yerleşmesine yol açan iç savaşlar görülmüştü. Avrasya'yı bir bütün olarak etkileyecek olan dördüncü kriz, yaklaşık 1560-1660'a kadar sürmesine rağmen bir "17. yüzyıl" kriziydi. Osmanlı ve Mugal imparatorlukları sorunların en kötülerine maruz kalmamışlar ve hâlâ nispeten izole konumda olan Japonya'ya neredeyse hiçbir şey olmamıştı. Çin çok kötü sarsılmıştı. 300 yıllık Ming İmparatorluğu 17. yüzyılın ortasında çöktü ve yerini 1911'de Çin İmparatorluğu'nun son bulmasına kadar hayatta kalan Mançu veya Ch'ing İmparatorluğu aldı. Avrasya'nın "17. yüzyıl krizi"nden en kötü etkilenen bölgesi, yaklaşık 1560-1660 arasındaki dönemin savaş, iç savaş, kıtlık ve sayısız köylü ayaklanmasıyla karakterize olduğu Avrupa olmuştu.

19.1 Krizin Doğası

16. yüzyılın ortasına gelindiğinde Avrasya'da yer alan tüm devletlerin sorunu, süratle artan nüfustu. Yaklaşık 1500'e gelindiğinde, Avrupa'da diğer yerlerden biraz

daha erken olmak üzere 14. yüzyılın felaketlerinden sonra tam bir toparlanma gerçekleşmişti. Nüfus artmaya devam ediyordu ve nüfus ile tarımsal temelin artan nüfusu besleyebilmesi arasındaki eski denge sorunu tam olarak yaklaşık 1300'de olduğu gibi yeniden görülmeye başladı. (Belaların en kötülerinin son bulmuş olduğu) 1400-1600 arasındaki dönem, dünyanın o zamana kadar görmüş olduğu en hızlı nüfus artışına şahit oldu. Dünya nüfusu yarısından fazla artarak, yaklaşık 350 milyondan neredeyse 550 milyona ulaştı. Bazı yerlerde artış hızı daha da büyüktü. Avrupa'nın nüfusu yaklaşık üçte iki oranında artarak 60 milyondan 100 milyona çıktı ve Çin'in nüfusu ikiye katlanarak 160 milyon oldu. Bu, kaçınılmaz olarak işlenebilen toprakların sınırına ulaşılmış olması, ortalama verimin sabitlenmeye başlaması ve sonra düşmesi, köylü başına düşen ortalama toprağın küçülmesi ve kişi başına düşen yiyeceğin azalması demekti. Gitgide daha çok insan kötü beslenmenin ve aç kalmanın sınırında yaşamaya başlamıştı. Örneğin Osmanlı İmparatorluğu'nun tarımsal merkezi olan Anadolu'da 1500-1700 arasında nüfus %70 arttı ama işlenen topraklar sadece %20 oranında büyüdü. Çin'de kişi başına düşen ortalama arazi miktarı 1480-1600 arasında üçte bir azaldı; sadece Amerika kıtasından mısır ve tatlı patates gibi ürünlerin gelmesi, sayısı artan halkın hiç olmazsa beslenebilmesine imkân sağladı.

Bu sorunlar, iklimin bozulması yüzünden etkileri Avrupa'da yoğunlaşmış olsa da, tüm Avrasya'da daha da kötü gitmeye başladı. Yaklaşık 900-1200 arasındaki sıcak iklim dönemini takip eden ortalama ısıların yavaş yavaş düşmesi sonucunda 16. yüzyılın ortasında başlayan "Küçük Buzul Çağı" Avrupa'da 19. yüzyılın ortasına kadar sürdü. Ortalama ısılar 20. yüzyıl ortalamasının 1°C kadar altındaydı. Bu küçük bir oynama gibi görünebilir, ama bu bile ürün yetişme mevsimini bir ay kadar kısaltmaya ve bitkilerin yetişebildiği yükseklikleri 183 m kadar azaltmaya yeterliydi. 1580'den sonra Avrupa'da buzullar birçok yerde 1,5 km'den fazla ilerledi ve 1850'lerden önce geri çekilmeye başlamadılar. 1564-1814 arasında Thames Nehri kışın en az yirmi ve 1590-1603 arasında Rhône Nehri üç defa dondu. 1602-1603 kışında Sevilla'da Guadalquivir Nehri bile donmuştu. 1595'te Marsilya'da deniz buz tuttu ve 1684'te İngiltere sahilleri açıklarında buz kütleleri bulunuyordu. 1580'lerde İzlanda ile Grönland arasındaki Danimarka Boğazı yazın bile düzenli buz kütleleriyle kapanmış durumdaydı. Felakete benzer etkileri olan çok şiddetli hava şartlarının hüküm sürdüğü kısa dönemler de oldu. 1599-1603 arasında bir dizi çok soğuk mistral* rüzgârı Provence'taki zeytinliklerin birçoğunu yok etti ve Valencia çevresinde şiddetli donlar meyve ağaçlarını öldürdü. Benzer etkiler diğer yerlerde de hissedildi. 1646'dan sonraki otuz yıl içinde görülen şiddetli donlar Çin'in Kwangsi eyaletinde portakal yetiştirilmesine son verdi ve 16. yüzyılın sonlarındaki kuraklık Agra yakınlarındaki yeni Mugal başkenti Fatehpur

* Fransa'nın güneyinde, Rhône Vadisi'nin aşağı kesimleri boyunca kuzeyden deniz kıyısına doğru esen soğuk, kuru ve şiddetli rüzgâr (ed.n.)

Sikri'nin terk edilmesine yol açtı. Japonya'da kiraz ağaçlarının çiçek açma zamanlarının itinayla tutulan kayıtları bu dönemde bu tarihlerin gitgide geç geldiğini göstermektedir. Pirinç üretiminin güneyden ve batıdan, daha kıyıda kenarda kalmış kuzeye ve doğuya doğru kayması nedeniyle 17. yüzyılın başlarında Japonya'da tarım iklimden kaynaklanan sorunlara karşı daha hassas hale geldi. 1630'lar, kuzeyde yetişme mevsimini kısaltan çok serin geçen yazlarla birlikte diğer yerlerde seller ve kuraklık görülmesiyle karakterize olmuştu. Bunun sonucu, çok sayıda köylünün öldüğü ve hububat fiyatlarının kentlerde hiç görülmemiş seviyelere çıktığı korkunç Kan'ei kıtlığı oldu.

Isı, yağmurlar ve ürünün miktarı arasında basit bir bağlantı yoktu, çünkü bu faktörlerin etkisi mevsimlere nasıl dağıldıklarına bağlıydı; çok soğuk kışlar haşereleri öldürmek bakımından çok yararlı olabiliyordu. Her şeye rağmen, bozulan iklimin etkisi birçok yerde görülebilir. Peş peşe dört kötü hasat, çok geniş bir alanda kedi köpek yemeye mecbur kalınması ve yamyamlığın yaygın olarak görülmesi anlamına geldiği 1594-1597'deki büyük Avrupa kıtlığından şüphesiz sorumluydu. Kötü giden hasadın Avrupa halkı üzerinde yarattığı etki, Batı İsveç'de yer alan Orslosa'nın kilise kayıtlarında grafiklerle ve korkunç detaylarla gözler önüne serilmiştir. 1596 yazının başlarında ürün nihayet iyi olacakmış gibi gözüküyordu, ama haziran ayında çok yağmur yağdı ve seller oluştu:

> ... sular tarlaları ve otlakları kapladı, öyle ki otlar ve tahıl mahvoldu... Kışın sığırlar sudan çıkartılan kurutulmuş ot ve samanlardan hasta oldu... Aynı şey ineklerin ve danaların başına geldi ve onların ölü vücutlarını yiyen köpekler de öldü. Toprak üç yıl boyunca hastaydı, öyle ki hiç ürün veremedi... İyi çiftliklere sahip olanlar bile gençleri ve hatta birçoğu kendi çocuklarını gönderdiler, çünkü onların açlıktan ölmesinin yarattığı sefalete dayanamıyorlardı... Sonra ana babalar da evlerini terk ettiler... sonunda açlıktan yere yığılıp ölene kadar gidebildikleri yere kadar gittiler... İnsanlar uygun olmayan birçok şeyi öğütüp ekmeye kattılar; suyla karıştırılmış kepek, ince ince kıyılmış kuru ot ve saman, ağaç kabuğu, tomurcuk, ısırgan otu, yaprak, turba yosunu, kabuklu yemişlerin kabukları, bezelyelerin sapları gibi. Bu insanları o kadar zayıf düşürdü ve vücutları o kadar şişti ki sayılamayacak kadar çok insan öldü. Birçok dul kadın ağzında kızıl bataklık otu, tarlalarda yetişen yabani bitki tohumları ve başka cins otlar olduğu halde yerlerde ölü olarak bulundu... Çocuklar analarının göğsünde açlıktan öldüler, çünkü onları emzirecek bir şeyleri yoktu. Birçok insan, erkekler ve kadınlar, gençler ve ihtiyarlar açlık yüzünden çalmaya mecbur kaldı... başka dertler de geldi, aynı zamanda sayılamayacak kadar çok insanı çok kötü duruma sokup ölümüne neden olan kanlı sürgün [dizanteri].

Kötü iklimin en büyük etkisi şüphesiz birçok bölgenin ürün yetiştirmek bakımından aşırı derecede elverişsiz hale geldiği İskandinavya'da görüldü. Bu, 1696-1697'deki korkunç kıtlıkta halkın yaklaşık üçte birinin öldüğü Finlandiya'da

ortaya çıkmıştı. Daha güneyde büyük uyarlamalar yapmak zorunda kalındı. İngiltere'de sert geçen kışların verdiği zarardan kaçınmak için sonbaharda ekilen ürünlerden çok ilkbaharda ekilenlere bir geçiş oldu. Dayanıklı ve yetişme süresi kısa olan karabuğday 1550'den önce Avrupa'da pek yetiştirilmemesine rağmen Hollanda'da giderek daha önemli bir ürün haline geldi. Yağışlı geçen kışların neden olduğu suların altında kalan tarlalar ve ekilebilen tarlalarda verimin çok düşük olması büyük sorunlara yol açtı. Soğuk geçen ve geç gelen ilkbaharlarda otların büyümesini de geciktirerek, süt verimini düşürerek ve az miktarlardaki kuru ot kışın otlar yeniden yeşerene kadar hayvanları beslemeye yetmediğinde sığırların kesilmesine yol açarak bir kısır döngü yarattı.

Nüfusun artması, daha verimsiz toprakların işlenmesi, düşük ortalama verimler ve bozulan iklim şartları bir tarımsal kriz yarattı. 1500-1650 arasında Avrupa'da, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Çin'de hububat fiyatları ortalama beş katına çıktı. (Bu, Amerika kıtasından gelen çok miktardaki gümüşün yol açtığı herhangi bir enflasyondan kaynaklanmıyordu, çünkü aynı etkiler dolaşımdaki gümüş miktarının dönem boyunca sadece üçte bir oranında arttığı İngiltere'de de görülebiliyor.) Bu eğilimler köylülerin çoğunun içinde yaşadığı zor şartlarla daha da şiddetleniyordu. 17. yüzyılda Fransa'da yer alan Beauvaisis'deki ortalama bir köylü, ürününün beşte birini kira olarak ve benzeri bir oranı öşür ve vergi olarak vermek zorundaydı. Ayrıca bir beşte birin de masrafların karşılanması ve bir sonraki ürün için tohumluk olarak ayrılması için gerekiyordu. Şayet çiftçi kiracı ise kendisine üründen yiyecek olarak yaklaşık üçte bir ve şayet kendisi toprağa sahipse belki yarısından biraz daha azı kalıyordu. Bu şartlar altında yöredeki çiftliklerin yaklaşık dörtte üçü bir aileyi besleyemeyecek kadar küçüktü ve ürün olmaması veya kötü bir hasadın olması bile felakete yol açabilirdi.

Köylülerin bu durumdan kaçmak için açlıktan ölmek, isyan etmek ve (öncelikle kasabalara olmak üzere) göç etmek dışında yapacakları neredeyse hiçbir şey yoktu. (Sömürgelere göç etmek bu aşamada bir çare değildi, çünkü çoğu, özellikle de Amerika kıtasındakiler, çok az gelişmişti. Yine de birçok insan kendisini sözleşmeli hizmetkâr olarak sattı.) İsyanlar gibi büyük "haydut" grupları (bunlar çoğu kez hayatta kalmaya çalışan köylü gruplarıydı) da alışıldık şeyler oldu, fakat çoğu daha çok dilenme imkânı olan kasabalara gitti. 1520-1600 arasında Londra'nın toplam nüfusu sadece dörde katlanırken dilencilerin sayısı on iki kat artmıştı. Hükümet "tehlikeli"" olarak görülen bu insanları kontrol etme sorunuyla karşı karşıya kalmıştı ve var olan sınırlı miktardaki sadaka "hak eden" veya "namuslu" fakirlere veriliyordu. Geri kalanlara sert davranılıyordu; kentten kovuluyor (bu sınırlı, kısa vadeli bir çözümdü) veya "ıslahhane"lere kapatılıyorlardı. (İlki Londra'da 1552'de kurulmuştu.) Bunlar fakirleri sokaklardan alıyor ve işverenlere ucuz işgücü temin ediyorlardı ama orada bulunanların durumu korkunç ve insanlık dışıydı.

19.2 Çin'de Kriz: Minglerin Devrilmesi

Çin 1400-1550 arasında Minglerin gücü zirvesine ulaştığında uzun bir iç istikrar dönemi yaşamıştı. 16. yüzyılın ortasından itibaren büyümeye başlayan sorunlar vardı. Kuzey sınırları boyunca Moğolların gücü yeniden canlanmıştı. Bu canlanma, 16. yüzyılın başlarında Dayan Han zamanında Moğolistan'da çeşitli kabilelerin birliğinin sağlanmasıyla başlamıştı, ama 1532'den sonra elli yıl hüküm süren oğlu Altan Han zamanında doruğuna ulaştı. 1540'larda Moğollar Shansi eyaletine ve Pekin yöresine akınlar yaptılar, 1542'de sadece bir ay içinde 200.000'den çok esirle birlikte bir milyon sığır ve at ele geçirdiler. 1550'ye gelindiğinde Pekin'i kuşatıyorlardı ve zor kullanarak at ticaretinin yeniden başlamasını sağladılar. 1552'de Kuzey Shansi'yi fethettiler ve eski başkent Karakurum'u işgal ettiler. 1570'lere gelindiğinde Kırgızları ve Kazakları yenilgiye uğrattıktan sonra Tibet'in büyük bir kısmına hâkim olmaya giriştiler. Minglerle bir barış antlaşması imzalandığı zaman Moğollar Orta Asya'nın büyük bir bölümünde hâkimiyet kurmuşlardı. Güneyde en büyük grupları Anhwei'li bir Çinli tüccar olan ve aynı zamanda tüm Güneydoğu Asya'da ticaret yapan Wang Chih kontrol ediyor olsa da Çinlilerin suçunu Japonlara attığı giderek gelişen bir korsanlık bulunuyordu.

Fakat büyük sorunlar sınırların içindeydi. Birçoğu, devlet gelirlerinin üçte ikisini oluşturan arazi vergisinin doğasından kaynaklanıyordu. Her yöre için 1385'te Minglerin erken döneminde belirlenmişlerdi. Nüfus artıp dağılımı değişince ve yeni topraklar işlenmeye başlayınca yönetim diğer endüstri öncesi imparatorlukların aşina olduğu bir sorunla karşı karşıya kaldı: Vergiyle zenginliğin gerçek dağılımı arasında nasıl uyum sağlanacaktı? Nispeten güçlü olan Çin yönetimi bile vergi yükünün kökten bir şekilde yeniden değerlendirilmesinden kaçınabilen güçlü yerel toprak sahiplerinin nüfuzunu kırmayı imkânsız görüyordu. Bunun önemli sonuçları oldu. Ordu her ne kadar yerel düzeyde köylü asker toplumlarını besleyecek topraklara sahip olsa da yerel vergilere de ihtiyacı vardı. Nüfusun artması, genel bir yiyecek azlığı ve vergi yükünün kötü dağılımı, ordunun büyük bölümünün beslenememesi veya destek alamaması anlamına geliyordu. Askerler firar ettiler ve 14. yüzyılın sonlarında birçok birlik, üzerinde anlaşmaya varılan teorik mevcudunun sadece onda birine sahipti. Bu sorunlar merkezi yönetim tarafından paralı asker alınmasıyla belli ölçüde atlatıldı. Avrupa'da olduğu gibi bu askerler, genellikle, orduda hizmet etmeyi açlıktan ölmenin tek alternatifi olarak görenlerdi. Bununla birlikte, hükümet paralı asker ordusunun artan maliyetinden çok kötü etkilendi; kuzey sınırında asker sayısı artınca ve daha çok sayıda pahalı ateşli silah gerekince masraflar 16. yüzyılda sekiz katına çıktı.

1590'ların başlarına kadar gelirler ancak masrafları karşılamaya yetiyordu. Hükümet daha sonra birkaç yıl için ticaretle ve Amerika kıtasından bol miktarda gelen gümüşle biriken muazzam stokları kullanabildi. Ancak bunlar Hideyoshi'nin yönettiği Japon istilasının neden olduğu, 1593-1598 tarihleri arasında Kore'deki uzun ve çok masrafı savaşın giderlerini karşılamaya yeterli değildi. Nihai sonuç

Çinlilerin zaferi olsa da, devlet parasız kalmaya başlıyordu. Yeni vergiler koyma ve var olanların miktarını artırma girişimi, yalnızca sayıları hem kırsal kesimde hem de kentlerde artan iç ayaklanmalara yol açtı. Paralı asker ordusu beslemenin zor olduğunu gören Ming yönetimi 1620'lerde pek çok sınır bölgesinde zorunlu askerliği getirdi, ancak bu yalnızca Yunnan, Szechwan ve Kweichow'da ayaklanmalara sebep oldu. Devlet yöneticileri, saray gözdeleri ve hadımlar arasında çoğalan çatışmaların belirgin özelliği, yozlaşma ve imparatora karşı düzenlenen sayısız fitneydi. Kuzeybatıda yer alan eyaletlerde, büyük ölçüde Orta Asya'ya yönelen ticaret güzergâhlarının alt üst olmasının tetiklediği bir Müslüman ayaklanması oldu. Kötü hava şartları da büyük bir rol oynadı. 1627-1628'de Kuzey Shansi'deki kuraklıklar ve kötü hasatlar firarilerin ve paraları ödenemediği için ordudan çıkarılan askerlerin katıldığı ve kırsal kesimde başı boş dolaşarak kentleri yağmalayan büyük köylü çetelerini yarattı. 1630'ların başlarında kırsal kesimdeki huzursuzluk artınca ve Hopei, Honan ve Anhwei gibi diğer eyaletleri etkileyince bu gruplar daha da büyüdü. Hükümet ve ordu bu isyanları bastırmaya yetecek kuvveti seferber edemiyordu. Mingler 1640'ların başlarında topyekûn bir çöküşün eşiğine gelmişlerdi. Kuzey Çin'de asi elebaşıları, özellikle de (daha önce çoban ve hükümetin posta menzil teşkilatında işçi olan) Li Tzu-ch'eng, giderek daha çok yöreyi kontrol ettikleri ve kendi idarelerini yarattıkları için Minglerin yerini almaya bakıyorlardı. 1644 fiubat'ında Li Tzu-ch'eng, (eskiden adı Ch'ang-an olan) başkenti Hsi-an'da yeni Ta Shun hanedanını ilan etti. İki ay sonra orduları Pekin'e girdi ve son Ming İmparatoru Ch'ung-chen kendisini asarak intihar etti. 1644 Eylül'ünde eski bir asker, Szechwan'ı kontrol eden Chang Hsienchung, "Batının Büyük Krallığı"nı kurdu.

Çin, birliğin olmadığı bir diğer döneme veya 300 yıl kadar önce Mingler zamanında olduğu gibi, yeni bir devrimci rejimin dayatılmasına doğru yol alıyor gibi görünüyordu. Ancak, bunun yerine Çin bozkırlardan gelen bir diğer göçebe grup –Mançular– tarafından fethedildi. Bunlar Juan Juanlar ve Kuzey Çin'i Sunglardan alarak Moğol fethine boyun eğmeden önce 1115-1234 arasında kontrol eden imparatorluğun hükümdarlarının soyundan gelenlerdi. 1589'da Çinlilerle ittifak yapmış ve 1590'larda Kore'deki seferde onların safında Japonlara karşı savaşmışlardı. Minglerin gücünün yavaş yavaş zayıflaması, onlara, Çin'in kuzeydoğusunda yer alan Çinlilerle daha önce göçebe olmasına rağmen artık yerleşik hayata geçmiş çeşitli halkların bir arada yaşadığı bir alan üzerinde hâkimiyet kurma fırsatı sağladı. Juan Juan aristokrasisi askeri birlikleri için Çin adetlerini örnek aldı ve Çinlilerin geliştirdiği geniş ateşli silah yelpazesinden sonuna kadar yararlandı. Bu birliklere *ch'i* yani "sancaklar" deniyordu ve sancaklarının rengiyle ayırt ediliyorlardı. 1601'de kuruldular ve (Juan Juanlar ile doğrudan onların soyundan gelenlerden oluşan) İç Sancaklar ve (yardımcı kuvvetlerden oluşan) Dış Sancaklar şeklinde bir ayrıma tabi tutuldular. Hemen hemen 200 yıl boyunca, Doğu Avrasya'daki en etkili askeri kuvvet olarak kaldılar. Juan Juan İmparatorluğu Nur-

haçi* zamanında büyüdü. 1621'de Liaoyang'ı ele geçirdiler ve 1625'te Mukden'i (Shenyang) başkentleri yaptılar. Bu döneme gelindiğinde, Juan Juanların kontrol ettiği bölgelerdeki Çinli elitlerle ilişkilerde aracılık yapan ve yönetimdeki kilit pozisyonların çoğunu genellikle babadan oğula geçerek ellerinde tutan çift dilli Çinli yöneticilere muhtaçlardı. Bunlardan birçoğuna *pao-i*, "hane halkı", olarak İç Sancaklara katılma ayrıcalığı tanınmıştı.

Abahay'ın† (1627-1643) zamanı, Juan Juan yayılmasının en önemli dönemi oldu. 1635'te Mançu adını benimsediler ve bir yıl sonra hanedanlarının adını tarihi geçmişten gelen Chin'den, Ta-ch'ing'e ("Büyük Ch'ing") çevirdiler. Minglerin gücü dağılmış olduğu için güneye doğru yayılmanın nispeten kolay olduğunu gördüler. 1638'e gelindiğinde, Kore'nin tamamını kontrol ediyorlardı; bunu Mançurya takip etti ve 1644'e gelindiğinde Amur bölgesinde de hüküm sürüyorlardı. 1644'te asilerin lideri Li Tzu-ch'eng'i yendiler ve Pekin'i işgal ettiler. Sonraki birkaç yıl içinde, Kuzey Çin'in kontrolünü oldukça kolay bir şekilde ele geçirdiler. 1647'ye gelindiğinde Mançular Kanton'a ulaştılar, ancak burada daha kuvvetli Çin birlikleriyle karşılaştılar. Bu birlikler, Ming hanedanının bu zengin bölgenin kontrolünü elde tutmaya ve hanedanı Güney Sunglarının 1120'lerde yaptığına çok benzer bir şekilde yeniden kurmaya çalışan çeşitli üyelerinin yönetimindeydi. 1647'de Yung-li, yeni Ming İmparatoru ilan edildi; Kanton'u yeniden ele geçirdi ve Güney Çin'in büyük bir bölümüne hâkim oldu. Fakat 1648'de Yunnan'a çekilmek zorunda kaldı. Mançulara karşı direniş, özellikle Ming generalleri arasındaki iç anlaşmazlıkların sonucunda, orada etkisiz olmuştu. Yine de Yung-li'nin Kuzey Birmanya'da ele geçirilip öldürülmesi 1661'i buldu. Güneyin başarılı bir şekilde fethi, özellikle fetihleri yapmış olan (çoğu Minglerden olan taraf değiştirmiş) generalleri kontrol altında tutmak bakımından, Mançu liderliği için sadece daha fazla sorun yarattı. Yung-li'yi yenmiş olan Wu San-kuei Yunnan, Kweichow, Hunan, Shansi ve Kansu'yu kontrol ediyordu. 1673'te isyan etti ve Güney Çin'deki diğer askeri liderlerin ve valilerin desteğiyle 1681'e kadar ayakta kalan Chou İmparatorluğu'nu kurdu. 1670'lerin ortasına gelindiğinde, Kuzey Çin'i yeniden fethetmesine ve Mançu idaresine son vermesine ramak kalmış gibi görünüyordu. Kendisini destekleyenlerden bazıları taraf değiştirmeye başladılar, ancak isyana son verilmesine ve 1680'lerin başlarında Mançu hâkimiyetinin güneyde tam olarak kurulmasına yol açan, Wu'nun 1678'deki ölümü oldu.

Mançular aynı zamanda güney sahillerinin açıklarında, Minglerin büyük bir destekçisi olan Cheng Ch'eng-kung'un (Avrupalılar Coxinga diye biliyorlardı) idare ettiği korsanlığın yoğun bir şekilde yeniden canlanmasıyla karşı karşıya kalmışlardı. 1650'lerin ortasına gelindiğinde Cheng, 2000'den fazla gemiden oluşan bir donanma ve 100.000 kişiden büyük bir ordu çıkarabiliyordu. Bununla birlik-

* Kundulun Han, soy sıfatı Tai Zu (ed.n.)

† Nurhaçi'nin sekizinci oğlu, hükümdarlık unvanları Tiancong ve Chongde (ed.n.)

te, 1659'da Nanking'i ele geçirmeyi başaramamasının ardından gücü zayıflamaya başladı. 1661'e gelindiğinde Hollandalıları yenip kovduğu Tayvan'a çekilmek zorunda bırakılmıştı. İspanyolların sadece 600 kişilik küçük bir garnizon bulundurdukları Filipinler'deki Manila'ya elçiler gönderdi. İspanyol vali Mindanao'ya çekilmeye karar verdi, ancak önce orada yaşayan bütün Çinlilerin katlini emretti. Manila'da en az 6000 ve Filipinlerin tümünde 30.000 kadar Çinli öldürüldü. İspanyollar ancak Cheng'in 1662'de ölmesiyle kurtuldular. Tayvan Hollandalılar tarafından yeniden ele geçirilmedi, ancak sonunda 1683'te Mançular tarafından fethedildi. Bu tarihe gelindiğinde Mançu yönetimi Çin'de iyice yerleşmişti ve uzun süren iç sorunlar dönemi son bulmuştu. 1680'ler, Çin'de 19. yüzyılın ortasına kadar sürecek olan büyük bir iç istikrar ve refah döneminin başlangıcı oldu.

19.3 Osmanlı İmparatorluğu'nda Kriz

Osmanlılar da Mingler gibi nüfus artışından ve yeni toprakların tarıma açılmasından ciddi bir şekilde etkilendiklerini görmüşlerdi. Var olan arazi kayıtlarında* yer almadıkları için yeni topraklar genellikle vergilendirilmedi ve bu nedenle vergi tabanı ile reel ekonomi arasında gittikçe artan bir uyumsuzluk ortaya çıktı. Bununla birlikte, nüfus artınca kişi başına düşen arazi miktarı azalmaya başladı ve topraksız işçilerin sayısı arttı. Bunun sonucunda kırsal kesimde hoşnutsuzluk artmaya başladı. Bu sorunlar askeri toprak sahipliği† sistemi nedeniyle büyüdü. Hemen hemen tüm endüstri öncesi devletlerde olduğu gibi eyalet toprakları sipahileri‡ beslemek için çeşitli büyüklüklerdeki mülklere (tımar) bölünmüşlerdi. Sipahilerin tımar geliri alışılmadık şekilde nakit olarak belirlenmişti, ancak ayni olarak toplanıyordu. 16. yüzyıl boyunca tahıl fiyatları çok ciddi bir artış gösterince, belirlenmiş olan nakit gelirle alınan gerçek yiyecek miktarı süratle azaldı. Kaçınılmaz sonuç, tımarlı sipahilerin artık kendilerini besleyememeleri oldu ve çoğu mülklerini terk ediverdi. Tımarlı sipahilerin sayısı 1560'ta 87.000 iken, yetmiş yıl sonra 8000'e düşmüştü. Terk edilen mülkler tekrar devlet mülkiyetine geçti, ancak daha sonra saray gözdeleri ve güçlü diğer gruplar tarafından devralınıp vergi defterlerinden çıkarıldılar. Bu nedenle, Osmanlı ordusu yeniçeri ve sipahi sayısının artırılması ve sayıları artan topraksız köylülerin tüfekli asker olarak orduya alınmasıyla temelden değişti. 1530'dan sonra sadece bir yüzyıl içinde ana ordu beş misli büyüdü. Bununla birlikte Osmanlılar için sorun, bu orduya para ödenmek ve bu paraların (en azından bir dereceye kadar) artan fiyatlarla denk olmak zorunda olmasıydı. Ticaretten elde edilen gelirlerdeki büyük artış (1480'den sonraki yüzyıl içinde, Güneydoğu Asya baharat ticaretinden elde edilen gelir dört misline katlanmıştı) göz önüne alındığında bile aşınmış olan toprak vergisi temelinin an-

* Tahrir (ed.n.)
† Tımar (ed.n.)
‡ Toprağa dayalı atlı askerler (ed.n.)

lamı, 1580'lere gelindiğinde 1520'lerdeki büyük bütçe fazlasının yok olması ve 17. yüzyılda büyük bir bütçe açığının görülmesiydi.

1590'larda büyük vergi artışları dayatıldı ve bu durum neredeyse hemen köylü ayaklanmalarına yol açtı. (Çin'deki çağdaşı isyanlarda olduğu gibi) asker kaçaklarından, parası ödenmemiş paralı askerlerden, hoşnutsuz köylülerden, topraksız ırgatlardan ve hatta yerel toprak sahiplerinden oluşan ve Celali İsyanı denen ayaklanmalar hızla yayıldı; 1599-1607 arasında Anadolu'nun büyük bir bölümünü ve Suriye'yi kapladılar. Suriye'de Dürzi lider Fahreddin Maan, 1635'e kadar süren bir isyanı yönetti. Ordunun içinde imparatorluk birlikleri ile yerel komutanlar arasındaki rekabetler daha başka isyanlara yol açtı. 1589'da Konstantinopolis'teki yeniçeri ayaklanması özellikle önemliydi. Bu ayaklanma, Osmanlı siyasetinde yeni ve çok daha büyük bir daimi ordunun çok daha faal bir rol oynamasının başlangıcı oldu. 1622'de Sultan II. Osman'ın katline yol açan komploya ciddi bir ölçüde dahil oldular. Osmanlılar bu sırada Safevilerle, kısa bir barış dönemiyle birlikte, 1603'ten 1639'a kadar süren büyük bir savaşın içindeydiler. Safeviler savaşın başlangıcında Azerbaycan'ı yeniden fethettiler ve 1624'te Bağdat ve Musul'u alıp kentlerdeki Sünni halkın büyük bir kısmını boğazladılar. Osmanlıların Bağdat'ı geri alma girişimleri 1626'da ve 1630'da tekrar başarısız olmuş ama 1638'de nihayet başarı elde edilmişti. Ertesi yıl yapılan Kasr-ı Şirin Antlaşması iki İslam imparatorluğuna da uzun süren bir barış getirdi.

Osmanlılar için, doğuda Safevilerle ve batıda Habsburglarla olmak üzere, iki cephede savaşma tehlikesi daima vardı. Bu dönemde Habsburglar daha çok Avrupalı rakipleriyle yaptıkları savaşlarla meşguldü; 1593-1606 savaşından sonra Osmanlılarla Zitvatorok Barış Antlaşmasını yaptılar ve 200.000 florinlik bir "haraç" ödediler. Barış 1663'e kadar birçok kez yenilendi. Osmanlı İmparatorluğu 17. yüzyıl krizini nispeten zarar görmeden atlattı. Minglerin başındaki benzer sorunların birçoğunun etkisi altında kalmış olsalar da baş düşmanları olan Safevileri yenebilmişlerdi ve Batı Avrupalı devletler fazla bir tehlike oluşturmuyorlardı. Diğer bir sultan, I. İbrahim, 1648'de öldürülmüş olsa da iç sorunlar bu şartlar altında engellenebilmişti. 1658'de Abaza Hasan Paşa isyanının bastırılması istikrarsızlık döneminin son bulduğunun işareti oldu. İmparatorluğun zenginliği ve sınırları içindeki gücü, Azerbaycan eyaleti kaybedilmiş olsa da, bütün diğer toprakları elinde tutmasını sağladı. 17. yüzyılın ortasına gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu hâlâ Avrasya'daki üç büyük devletten biriydi.

19.4 Batı Avrupa'da Kriz

17. yüzyıl krizi Batı Avrupa'da birçok nedenle özellikle ağırdı. Nüfus artışı Çin'deki kadar hızlı olmasa da, giderek kötüleşen iklimin yarattığı etki çok daha büyük olmuştu ve tarımsal kriz bu yüzden daha büyük ölçekliydi. Avrupa'da hanedanlar arasındaki rekabetlerin ve dini bölünmelerin sebep olduğu istikrarsızlık askeri devrimin etkisiyle büyümüştü. (17. yüzyılda Avrupa'da neredeyse sürekli

olarak savaş vardı; sadece 4 yıl barış olmuştu.) Dengeyi istikrarsızlık yönünde daha da bozmuş olan, topluma yüklenmiş artmaya başlayan ve devrim nitelikli devlet talepleriydi. Ateşli silahlarla donatılmış yeni, daha büyük orduları finanse etmek için vergilerin artırılması gerekmişti ve bunun köylü kitlesinin zaten açlık sınırında yaşadığı önemli ölçüde tarımsal bir ekonomiye getirdiği yük aşırı derecede büyüktü. Köylülerden (genellikle imtiyazlarını ve özerkliklerini savunan) yerel ve bölgesel topluluklara kadar çeşitli gruplar sonunda bu yeni taleplere karşı koymaya çalıştılar. Direniş "devrimci" değildi; bu 19. ve 20. yüzyıllardaki kullanımından türetilmiş, yerinde olmayan bir terimdir. Aslında isyanlar "tepkisel"diler; mevcut kurumları ve ayrıcalıkları devletin talepleri karşısında savunuyorlardı. Kriz hükümdarların ve saraydaki maiyetlerinin toplumun geri kalan kısmından (hatta toprak sahibi elitlerden) kültürel açıdan çoğunlukla yalıtılmış olmaları nedeniyle daha da kötüye gitmişti ve bazı durumlarda, bu bölünmeler dini farklılıklar nedeniyle kötüleşmişti.

Köylülerin hoşnutsuzluğu çoğu kez kıtanın her yerinde çok büyük ölçekli ayaklanmalara yol açtı. Örneğin 1,5 milyon nüfuslu Akitanya'da 1635'ten sonraki 25 yıl içinde 250'den fazla ayaklanma gerçekleşmişti. Durum Provence'ta da aynı oranda kötüydü. 1596-1715 arasında, bir yüzyıldan biraz fazla bir zaman içinde nüfusu 600.000'e ulaşan halk arasında 374 ayaklanma çıkmıştı. Genelde bu ayaklanmalar (bu da bir etken olmakla birlikte) toprak sahiplerine ve kiliseye değil, tam tersine devlete ve talep ettiği vergilere karşıydı. Ürünlerinin sadece üçte biri hayatta kalabilmek üzere ellerinde kalan köylüler için ek vergiler dayanılır ölçüde değildi. Bordeaux'da (genel bir vergi olan) *taille* 1610-1632 arasında sabitti ancak İspanya'ya ve Almanya'daki Habsburg imparatoruna karşı yapılan savaşın masraflarını karşılamak üzere 1648'de dört katına çıkarılmıştı. 1640'larda çıkan isyanlarda bu vergi talepleri önemli bir rol oynamıştı ve 1648-1653'te Fransa devletinin Fronde'de neredeyse tamamen çökmesine sebep olmuşlardı. Bu köylü ayaklanmaları birçok durumda ayrıcalıkları savunmak amacıyla çıkan bölgesel isyanlarla daha da büyüdü. Bu özellikle –Hollandalılarla, 1630'ların ortasından sonra Fransa'yla ve İtalya'da (Savoi ve Mantua'ya karşı)– neredeyse süreklilik kazanmış olan savaşın yarattığı taleplerin, yüksek oranda verimli bir tarımsal tabanı olmayan ve kilit önemde birçok ticari malın azalmakta olduğu (1612-1670 döneminde yün ihracatı %40 düşmüştü) bir devlet için de çok fazla olduğunu tecrübe eden İspanya'da geçerliydi. Krizler tüm boyutlarıyla 1640'larda Katalonya'daki (1652'ye kadar süren) ayaklanmada ve (İspanya'nın 1668'e kadar tanımadığı) bağımsızlığın başarıyla yeniden elde edildiği Portekiz'deki ayaklanmada görüldü. İspanya hükümdarları bir yandan da 1640'ların sonlarında Napoli ve Palermo'daki isyanlarla uğraşmak zorundaydılar.

Finansal taleplerin, yerel direnişin ve dini farklılıkların birbiriyle ilişkilenmesiyle, –yüzyılın ilk yarısında Avrupa'da yaşanan çok yıkıcı savaşlara pek karışmamış ve askeri devrimin sınırlı bir etki yarattığı bir memleket olan– İngiltere'de 17. yüzyılın başlarında karşılaşılmıştı. Bütün bunlara rağmen hükümdarlık finansal krizi çözmeyi, klasik bir "karma" hükümdarlık içinde yer alan farklı unsurları kontrol etmeyi veya

hem İngiltere'nin hem de Britanya hükümdarlığının içinde yer alan farklı birimler, özellikle İngiltere ile büyük ölçüde Katolik olan İrlanda ve temelde Kalvenci olan İskoçya, arasındaki dini farklılıkları önlemeyi başaramadı. 17. yüzyılın ilk on yıllarında hükümdarlık temel mal varlıklarının (VIII. Henry'nin 1530'ların sonlarında manastırları lağvetmesinden sonra el koyduğu toprakların) daha önceki satışının devamında gerçekleşen bir mali krizle karşı karşıya kalmıştı ve Avrasya'daki diğer birçok ülkede olduğu gibi, yapılan arazi vergisi değerlendirmeleri, giderek ülkenin gerçek zenginliğinden sapmaya başlamıştı. 1620'lere gelindiğinde, arazi ve unvan satışlarıyla birlikte tekellerin verilmesi ve bağışlanan diğer ayrıcalık fermanları, bir gelir kaynağı olarak büyük ölçüde tüketilmişti. Hükümdarlığın sorunu Parlamento'ya egemen olan toprak sahibi elitlerin (ve kanunen verilen diğer hakların sahiplerinin), Avrupalı diğer devletlerin çoğuna göre hükümet gelirleri üzerinde daha fazla kontrol sahibi olabilmesi ve yeni vergi taleplerine direnebilmesiydi.

1630'larda I. Charles diğer Avrupa hükümdarlıklarında yaygın olan bir çözümü uygulamaya çalıştı: Parlamento denetimi dışında vergi koymak ve böylece hükümdara daha büyük bir bağımsız güç sağlamak. Parlamento denetimi dışında çıkan yönteme uygun olarak bir arazi vergisi, eski bir donanma vergisine –gemi parası– büyük ölçüde dahil edilmeye çalışıldı. 1630'ların sonlarında, hükümdarlığın mali gücü zayıf olmayı sürdürmüş olsa da (mevcut borçlar tüm gelirlerin yarısını götürüyordu), bu girişim başarılı olabilirdi. Ancak hükümdarlık İrlanda'daki bir ayaklanmanın devamında, temelde dini politikadan kaynaklanmış olan İskoçya'daki bir bölgesel isyanla 1637'de yıkıldı. Bu ayaklanmaları bastırma girişimleri başarılı olmadı ve iflas etmiş olan hükümdarlık İngiliz parlamentosunu toplamak zorunda kaldı. I. Charles'ın sonunda başarısız olmasına yol açan, Kuzey İngiltere'de bulunan İskoç ordusu ve bu ordunun (kısmen dini sebepler nedeniyle) parlamentoya verdiği destekti. 1640-1642'de kral ve parlamento arasında uzlaşma sağlama çabaları dini farklılıklardan, her iki tarafın birbiriyle bağdaşmayan taleplerinden ve karşılıklı güvensizlikten meydana gelen bir karmaşa nedeniyle başarısız oldu. İç savaş çıktı ve Charles'ın 1649'da idam edilmesine sebep oldu; göründüğü kadarıyla bu, herhangi bir 17. yüzyıl Batı Avrupa krizinin en radikal sonucuydu. Uygulamada Cromwell'in hâkimiyeti altında bulunan yeni parlamento ordusu denetimi ele aldı ve mevcut sosyal ve ekonomik düzen içinde yer alan gerçek anlamda radikal bir hoşnutsuzluğun birkaç işaretini yok etti. İstikrarlı yeni bir idari sistem kurmak zordu. Cromwell'in ölmesinden kısa bir süre sonra 1660'da monarşi geri getirildi. Monarşinin Britanya'ya geri dönmesi Avrasya'da alışılmadık bir durum ortaya çıkardı. Hükümdar toprak sahibi elitlerle işbirliği içinde hüküm sürüyordu ve bu, 1688-1689'da vergilendirme denetiminin Parlamento'ya verilmesiyle de güçlendirilmiş bir durum oldu.

17. yüzyıl krizinin ve bununla ilişkili askeri devrimin Avrupa'nın diğer yerlerindeki sonucu hükümdarın sahip olduğu gücün artması olmuştu. Hükümdar genellikle ek gelir temin edebiliyor, meclisler ile sosyal sınıflar işin içine sokulmaksızın hüküm sürebiliyor ve bilinen herhangi bir yöntemle onay almaksızın vergileri

artırabiliyordu. Fransa'da États-Généraux* 15. yüzyıldan beri nispeten güçsüzdü ve 17. yüzyılın başlarından sonra 1789'a kadar toplanmadı. Bavyera'da sosyal sınıfların gücü 1648'de kırıldı. Sonraki on yıl içinde Brandenburg-Prusya hükümdarları sosyal sınıflardan bağımsız, kalıcı bir ordu besleyecek güce kavuştular ve aynı şey Hessen-Kassel'de de gerçekleşti. Danimarka'da İsveç ile yapılan Kuzey Savaşı'nı takip eden mali kriz mutlakıyetçi bir hükümdarlığın kurulmasına yol açtı. İsveç'te ise hükümdarlığın konumu 17. yüzyılın sonunda ölçülemeyecek boyutta güç kazandı. İspanya'da Aragon sınıfı ayrıcalıklarının çoğunu kaybetmiş oldu. 17. yüzyılın sonlarından itibaren Batı Avrupa Britanya, Hollanda ve İsviçre kantonları dışında büyük ölçüde neredeyse mutlak güce sahip hükümdarlar tarafından yönetilmekteydi.

19.5 Doğu Avrupa'da Kriz

19.5.1 Moskova

[*Erken Dönem Moskova* ***18.10.2***]

17. yüzyıl krizi Doğu Avrupa'da ilk olarak Moskova'da hissedildi. Moskova, Avrupa'nın geri kalan kısmında görülen benzer sorunlardan, ama çok daha önemli bir ölçüde muzdaripti. Nüfus artmıştı ve çok çeperde kalmış olan bölgelerde iklimin kötüleşmeye başlaması felakete sebep olmuştu. 1601-1602'deki büyük hasat kaybı ve kıtlık geniş ölçekli bir köylü ayaklanmasına yol açmıştı. Bu sorunlar askeri devrimle, tüfekli askerlerin orduya dahil edilmesiyle ve hükümet masraflarının artmasına sebep olan Kazan ve Polonya-Litvanya'yla yapılan uzun savaşlarla daha da şiddetlendi. Vergiler yükseltildi –16. yüzyıl boyunca Novgorod'da gerçek anlamda sekiz kat– ve bu köylülerin hoşnutsuzluğunu daha da artırdı. Hükümet köylü topluluklarına ortak bir vergi sorumluluğu sistemini kabul ettirmeye çalıştı, ama birçoğu yerini terk edip hükümet denetimi dışında kalan yeni alanlara yerleşti. Durum yönetimde yer alan elitler arasındaki iç bölünmeler, IV. İvan'ın paranoyak politikaları ve belirli bir taht veraseti yöntemi olmaması nedeniyle daha kötü hale gelmişti. IV. İvan'dan sonra tahta kayınbiraderi Boris Godunov'un hükmettiği zayıf bir hükümdar olan Fydor geçti. Fydor 1598'de öldüğü zaman Moskova prenslerinin soyu son bulmuş oldu. Boris iktidarı ele geçirdi, ama çok az kişi tarafından meşru hükümdar olarak görülüyordu.

1598-1613 arasında Moskova, Boris'in 1605'teki ölümünden sonra ortada çar kalmayınca neredeyse tam bir anarşinin içine düştü; onu taht üzerinde bir dizi hak iddia sahibi ve hak iddia etmeye çalışan diğerleri izledi ama hiçbiri hiçbir hâkimiyet kuramadı. Önde gelen rakiplerinden birinin çökmesinden hem Polonya-Litvanya hem de İsveç yararlanmaya kalktığı zaman köylü ayaklanmaları dış müdahaleler yü-

* Toplumsal sınıfların temsilcilerinden oluşan ve kralın çağrısıyla toplanan Genel Meclis; soyluların *(noblesse)* ruhbanın *(clergé)* ve bunların dışında kalan halk katmanlarının *(tiers état)* tüm eyaletlerden gelen temsilcilerini kapsıyordu (ed.n.)

zünden daha da kötü hale geldi. 1610'a gelindiğinde durum o kadar ümitsizdi ki *boyar* aristokrasisinden kimileri tahtı, tutucu bir Katolik olduğu için Ortodoks kilisesi ve diğer yönetici elit üyelerinin birçoğu tarafından lanetlenmiş biri olarak görülen Polonyalı Prens Wladyslaw'a bile teklif etmişlerdi. Polonyalı askerler Moskova'ya yerleşti ve bu 1612'ye kadar sürdü. 1611'de Polonyalılar Smolensk'i, İsveçliler Novgorod'u zapt ettiler. Moskova'nın varlığının son bulması, düşmanları tarafından paylaşılması ve belki diğer devletlerin istemediği yerlerde belki yarı anarşik bir parçanın kalması oldukça olası görünüyordu. Polonyalılara karşı ana direniş dini nedenlerle Moskova Patriği'nden kaynaklanıyordu ve nihayet aristokrasiden, kilise mensuplarından ve az sayıda kent temsilcilerinden oluşan sözde ulusal bir meclis toplandı. Meclis 1613 Şubat'ında Mikhail Romanov'u çar olarak seçti. Meşruluğu birçok yıl boyunca oldukça şüpheli görülen yeni hanedan 1917'ye kadar hüküm sürecekti. Romanovlar Moskova topraklarında hâkimiyet kurmuş olsalar da, 1613'ten sonra on yıllar boyunca zayıf olmuşlardı ve bu durumda devlet de. Özellikle güneyde olmak üzere sürekli olarak köylü huzursuzluğu vardı ve güneyde ve doğuda yer alan İslami hükümdarlar zararına olacak fetihler yapmak söz konusu değildi. (Smolensk bile 1634'e kadar geri alınamadı.)

19.5.2 Polonya-Litvanya

[*Erken Dönem Polonya-Litvanya* ***18.10.1***]

Polonya-Litvanya (Moskova'yı istila ve işgal etmesinin haricinde) 17. yüzyılın başlarındaki savaşların en kötülerine karışmaktan kaçınmasını bildi. Askeri devrimin pek etkisi olmadı, orduya hâlâ süvariler egemendi ve güçlü bir devletin gelişmesine yönelik hiçbir ölçekte bir baskı gerçekleşmedi. Süvarileri beslemek ucuzdu ve devlet bütçesinin sadece yaklaşık beşte biri orduya harcanıyordu. (Çoğu Avrupa devletinde bu oran normalde beşte dördün üzerindeydi.) Bununla birlikte Polonya'nın İsveç donanmasını 1627'de yenilgiye uğratabilmiş olan oldukça güçlü bir donanması bulunuyordu. Ayrıca *Sejm** güçlüydü (hatta İngiliz parlamentosundan bile güçlüydü); vergilendirme üzerindeki hâkimiyetini sürdürdü. Polonya-Litvanya'da büyük kriz yüzyılın ortasında yaşandı. 1640'ların başlarında Kırım hanlığının süvarileri yıkıcı akınlar gerçekleştirdiler, ardından 1648'de güneyde bir Kazak ayaklanması, Kırım'dan yapılan daha fazla akın ve Ukrayna'da Moskova'nın desteklediği büyük bir köylü ayaklanması oldu. O yıl içinde IV. Wladyslaw öldü, yerine küçük kardeşi Jan Kazimierz geçti. 1655'te İsveç'in Pomeranya'yı istilası Varşova, Krakov ve diğer birçok kentin yağmalanmasına yol açtı. Sorunlar çoğalınca halk Yahudilere saldırdı. 1650'lerin ilk yarısında yaklaşık 100.000'i ya öldürüldü ya da ülkeden kaçtı. Geriye kalanlar gettolara kapandı. Tümüyle ele alınacak olursa Polonya nüfusunun belki de dörtte biri 1648-1660 arasında ya öldü ya da öldürüldü. Polonya bu arada, kendi bağımsızlığını ilan etmek amacıyla hükümda-

* Büyük soyluların yer aldığı Senato ile küçük soyluların temsil edildiği Delegeler Meclisi'nin 1493'ten sonra dönüştüğü iki meclisli bir parlamento yapısı (ed.n.)

rının bu iç sorunların yarattığı fırsattan faydalandığı Brandenburg-Prusya üzerindeki hâkimiyetini de kaybetti. (Bu hükümdarın halefi nihayet 1701'de artık kral unvanını hak ettiğine karar verdi.) 1668'de Kazimercz mücadeleden vazgeçti ve tahttan çekildi, böylece Polonya'yı 1587'den beri yönetmekte olan Waza Kralları hanedanına son verdi. Polonya'daki durum diğer herhangi bir Avrupa devletinde olduğundan daha kötü görünmüyordu ve 17. yüzyıl sorunlarının ardından bir toparlanma yaşanmış gibiydi. Gerçekte ise, Polonya-Litvanya bir yüzyıldan biraz daha fazla bir süre sonra bölünmesine ve devlet olarak yok olmasına yol açacak beklenmedik bir gerileme dönemine girmek üzereydi [***19.11.2***].

19.5.3 Serflik

Doğu Avrupa sosyal tarihinin batıdakinden güçlü bir şekilde sapmaya başlaması, 16. ve 17. yüzyıllarda gerçekleşti. Kara Ölüm'ün ve devamında gelen sorunların her iki tarafta da yarattığı etki, azalan işgücüyle karşı karşıya kaldıkları için toprak sahiplerinin köylülerin durumunu düzenlemek olmuştu. Toprak sahiplerinin mülklerinde bulunan işçilerin talepleri yerine getirilemiyordu ve parayla kiralama giderek onun yerini almıştı. (Bu, Çin'de neredeyse 2000 yıldır var olan bir durumdu.) Ekonominin ticarileşmeye başlaması bu değişimleri yavaş yavaş sürdürülebilir kıldı. 1500'den sonra bu eğilimler Batı Avrupa'da devam etti ve toprak sahipleri kiracılarından yarar sağlamanın başlıca yolu olarak köylü işgücünden çok kira parasına bel bağlar hale geldiler. Gerçi Fransa belli bir ölçüde bu genel eğilimin aksine hareket etse de, hak edilen diğer şeyler zamanla daha az önemli olmaya başladı. Bununla birlikte, Orta Avrupa'nın bazı kısımlarındaki ve tüm Doğu Avrupa'daki eğilim 15. yüzyılın sonlarından itibaren aksi yöndeydi. Serflik yine yürürlüğe girdi, köylülerin elinde olanlara el kondu ve bunlar toprak sahipleri tarafından ele geçirildi, köylüler kanunen işledikleri topraklara bağlandılar, toprak sahiplerine karşı yükümlü oldukları angaryalar çoğaltıldı ve toprak sahiplerinin onlar üzerindeki hakları ve yargı yetkileri artırıldı. Bu değişikliklerin sebepleri karmaşıktı. Doğu Avrupa'da, işlenebilecek topraklarla karşılaştırıldığında hâlâ işgücü eksikliği vardı. (Nüfus yoğunluğu Batı Avrupa'dakinden çok daha düşüktü.) Bu yüzden toprak sahipleri sahip olunabilecek topraklar varken (Batı Avrupa'da gün geçtikçe yok olmaya başlamıştı) ve ekonomide para-denetimci bir sisteme geçme seviyesi Batı Avrupa'ya kıyasla çok daha düşük olduğu sırada köylüler üzerinde kira yoluyla denetim kurmanın zor olduğunu fark etmişlerdi. Serflik nedeniyle meşru hale gelen egemenlikler toprak sahiplerine istedikleri gücü kazandırdı, köylüleri toprak sahibinin topraklarını işlemek zorunda bıraktı ve üretim fazlasını onun satmasına imkân yarattı. Birkaç yüzyıl önceki durumdan farklı olan işte bu son etkendi. Batı Avrupa'ya hububat ihracatının artmış olması nedeniyle toprak sahiplerinin mülklerinde yapılan tarım büyük ölçüde ticari hale gelmişti. 1460'tan sonraki 100 yıl içinde Polonya-Litvanya'nın çavdar ihracatı on

altı misli arttı ve sonunda toplam üretimin üçte birini oluşturdu. Macaristan'dan batıya her yıl 55.000 sığır gönderiliyordu ve bu Macaristan'ın toplam ihracatının %90'ından fazlasını oluşturuyordu. Serfliğin yeniden dayatılması, parlamentolar ve meclisler aristokrasi tarafından ya kontrol edildiği ya da bazı durumlarda tekelleştirildiği ve politik gücünü kendi ekonomik ve sosyal hâkimiyetlerini artırmak amacıyla kullanabildiği için de mümkün oldu. Serflik, Bohemya'da (1487), Polonya'da (1495), Macaristan'da (1514), Prusya'da (1526), Silezya ve Brandenburg'da (1528), Yukarı Avusturya'da (1539) ve Livonya'da (1561) yasal bir şekilde oluşturuldu.

Para ekonomisi Moskova'da Doğu Avrupa'daki diğer yerlerdekinden bile daha az gelişmişti. 16. yüzyılın başlarında nüfusun yaklaşık %10'u çok azı tarımda istihdam edilmesine rağmen *kholopy*, gerçek anlamda köleydi. Nüfusun büyük bölümü toprak sahiplerinin topraklarını işleyen ve karşılığında *barshchina* (angarya) veya *obrok* (nakdi veya ayni kira) –en yaygın olanı para olmadığı için ayni ödenen kiraydı– yükümlülüğü olan kanunen hür köylülerdi. 1497'de hükümet köylülerin sadece kasım ayında (hasattan sonra) iki haftalığına yerlerinden ayrılabileceklerine ve bir çıkış harcı ödeyeceklerine dair bir fermanı çıkardı. Bununla birlikte, işgücü hâlâ azdı ve bazı toprak sahipleri ihtiyaçları olan işgücüne sahip olmak için köylüler adına bu harcı ödemeye hazırdı. 16. yüzyılın sonlarında nihayet serfliği yasal olarak tamamen kurumsallaştıran, Moskova'nın siyasi, ekonomik ve sosyal çöküşü oldu. Ortaya çıkan kaos ortamında köylüler topraklarından ve köylerden kaçtılar (1580'lerde Moskova bölgesinde toprakların beşte dörtten fazlası işlenmiyordu), yeni temizlenen alanlarda yerleşme alanları kurdular. İşçi eksikliği çeken toprak sahipleri 1581'de hükümetin köylülerin bir "yasak yıl" boyunca ülkenin bazı kısımlarında dolaşımını yasaklayan bir ferman çıkarmasını sağladılar. Pek çok yıl "yasak yıl" haline geldi ve 1592'de ferman ülkenin her yerinde uygulanmak üzere genişletildi. 1603'ten itibaren ferman her yıl yeniden yayınlansa ve bu yüzden her yıl "yasak yıl" olsa da, köylüleri kontrol etmek 17. yüzyılın başlarında hüküm süren anarşi nedeniyle zordu. 1613'ten sonra hükümet yeniden kurulunca ferman uygulanabildi ve serflik tamamen zorunlu kılındı. Nihayet 1649'da bu koşullar kanun halinde resmi olarak biraraya getirildi ve bütün serfler oturdukları yere ve toprak sahiplerine bağlı hale geldiler; kaçmış olsalar bile, ne kadar uzun sürerse sürsün, yoklukları bu yükümlülüğü ortadan kaldıramıyordu.

17. yüzyılın başlarından itibaren köylüler arasındaki farklılıkların ortadan kalkma eğiliminde olduğu sırada, Moskova'nın (ve sonra Rusya'nın) nüfusu bir yanda elit asiller ve toprak sahipleri diğer yanda da serfler kitlesi olmak üzere giderek kutuplaşmaya başlamıştı. 18. yüzyıla gelindiğinde nüfusun yaklaşık yarısı bireysel olarak sahip olunan ve bir diğer çeyreği de kilisenin mülkiyetindeki serflerden oluşuyordu. Serflik, toprak sahiplerinin onları satılabilecek bir tarımsal artı ürünün üretimi için kullanabildikleri en iyi tarım alanlarında en sağlam temele sahipti. Kuzeydeki ormanlık alanlarda ve Sibirya'da bireysel olarak sahip olunan serfler nadirdi. Serflerin statüsü düşmüştü ve çok kısa bir süre içinde gerçek kö-

lelerden ayırt edilemez olmaya başladılar. Toprak sahipleri serfleri farklı mülkleri içinde nereye istiyorlarsa oraya götürebiliyorlardı ve 1660'lar gibi erken bir tarihte topraktan bağımsız olarak alıp satabiliyorlardı. (Diğerleri de iskambil oyununda kazanılıyor veya kaybediliyorlardı.) Kişisel mala dönüşmüşlerdi; toprak sahibi onları istediği gibi cezalandırabiliyordu ve mülkten ayrılmak için bile bir izin kâğıdına ihtiyaçları vardı. Serflerin sahip olduğu tek hak, genellikle gerçek kölelerin sahip olmadığı bir şey olan orduya alınabilmeleriydi. 1793'e kadar askerlik ömür boyuydu, ama daha sonra sadece yirmi beş yılla sınırlandırıldı, tabii askerler o kadar uzun yaşayacak kadar şanslılarsa.

19.6 Toparlanma

Yaklaşık 1660'larda, Avrasya'daki büyük devletlerin ve imparatorlukların çoğu neredeyse bir yüzyıl sürmüş olan yıkımdan sonra toparlanmaya başlamıştı. Ch'ingler Çin'de Minglerin sonunu getiren dağılmadan sonra merkezi denetimi yeniden oluşturdular ve neredeyse hiç görülmemiş bir istikrar ve giderek artan bir zenginlik dönemini başlattılar. Osmanlı İmparatorluğu'nda 1658'de Abaza Hasan Paşa isyanının bastırılmasıyla 17. yüzyılın sonuna kadar sadrazamlık yapmış olan Köprülü ailesinin egemen olduğu bir istikrar dönemi başladı. Hindistan'da Mugal İmparatorluğu hâlâ güçlüydü ve Japonya'da Tokugawa şogunluğu ekonomisi durmaksızın büyüyen, içeride ve dışarıda barış içinde bir toplumu yönetiyordu. Avrupa'da askeri devrimin ilk etkisi geçmiş, devletlerin çoğu ordu ve donanmaları için gereken gelirleri elde etmenin yollarını bulmuştu. Nüfus artışı yavaşlamıştı (17. yüzyılda genel olarak sadece %12 arttı, bu 16. yüzyıldaki artış oranının yarısından azdı) ve bu yavaşlama, durmaksızın artan tarımsal verimlilikle insan sayısı ve mevcut yiyecek miktarı arasında biraz daha iyi bir denge oluşturmasına imkân sağladı. Amerika kıtasındaki büyük çiftlik sayısının artışı Avrupa devletlerinin yararına olduğu için ticari zenginlik özellikle İngiltere ve Fransa'da büyüyordu. Bu büyüme eğilimleri, önemli ölçüde Avrupa devletlerinin iç istikrarına yansıdı. Geçen bir buçuk yüzyıldaki dini anlaşmazlıkların şiddeti azalmıştı ve Protestan ve Katolik devletler şeklindeki ayrışma istikrara kavuşmuştu. Avrupa'da genellikle her zaman savaş vardı, ancak bu savaşlar 1500'den beri olanlara göre çok daha az tahripkârdı. Monarşi İngiltere'de yeniden kurulmuş ve Fransa'da XIV. Louis güçlü bir hâkimiyet dönemi başlatmıştı. Hükümdarlar ve prensler Avrupa'nın her yerinde neredeyse hiçbir iç muhalefet olmaksızın hüküm sürüyorlardı.

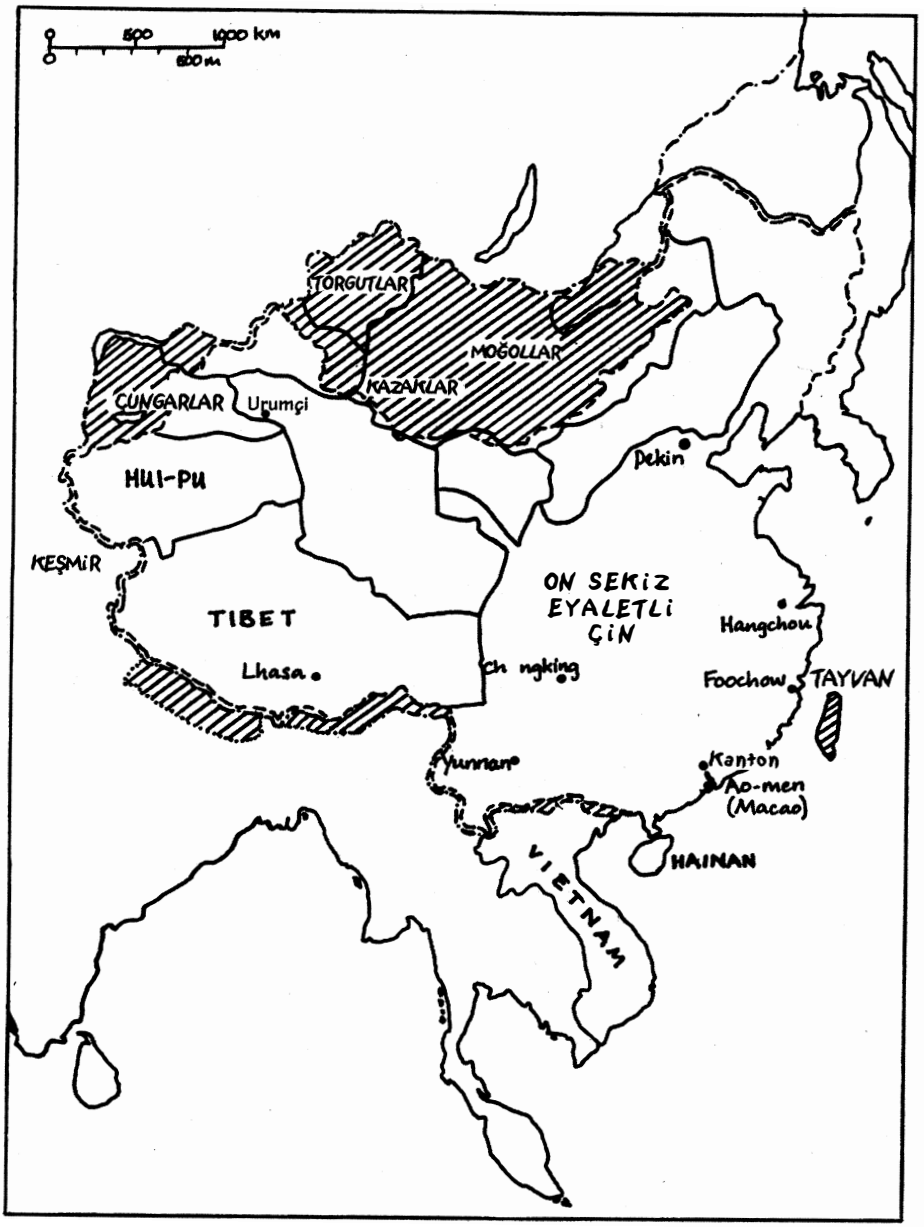
19.7 Çin: İstikrar ve Refah

Ch'ingler Kuzey Çin'de iktidarı ele geçirdikleri zaman kendilerini hâlâ Çinlilere hükmeden yabancı elitler olarak görüyorlardı. Karma evlilikler yasaklanmıştı. Pekin gibi kentlerde farklı bir yaşam vardı (Mançuların kenti kuzey kesiminde yer alıyordu) ve Çinliler arasında sayısız ayaklanmaya yol açsa da, 600 yıl önceki

Chin İmparatorluğu'nda olduğu gibi (4. yüzyıldaki Tabgaçlar kadar eskiye dayanan bir göçebe âdeti olan) *pien-tzu,* yani örgülü saçı zorunlu kıldılar. Fetihten hemen sonra, el konmuş topraklarda Mançular için bir dizi *ch'üan,* yani kuşatılmış mülkler yaratıldı. Bu mülklerde çalışacak işçiler savaş esirlerinden ve neredeyse köle durumunda tutulan topraksız köylülerden oluşuyordu. Ch'ingler çok kısa bir süre içinde sistemin çok yetersiz olduğunu ve yürütülemeyeceğini keşfettiler; *ch'üan*'lardan vazgeçildi, köylüler topraklarına yeniden kavuştular ve 1685'te Mançu "sancaklar"ının arazilere el koyması artık yasaklandı. Mançular uygulamada Çin kurumlarını çok hızlı bir biçimde benimsemişlerdi. Sınav sistemi, 1646 gibi erken bir tarihte Ch'inglere sadık yeni bir yönetici grup yaratmak üzere yeniden başlatıldı. 17. yüzyılın sonuna gelindiğinde istikrar ve refahın geri gelmesiyle Mançular ile Çinliler arasında çok önemsiz bir düşmanlık bulunuyordu.

19.7.1 Yayılma

1680'lerden 18. yüzyılın sonuna kadar uzun ömürlü üç Ch'ing imparatorunun zamanında Çin çok istikrarlı olmuştu: K'ang-hsi (1661-1722), Yung-cheng (1723-1736) ve Ch'ien-lung (1736-1796). Bu dönem, Orta Asya'da bin yıl önce T'anglardan beri görülmemiş ölçekte önemli bir Çin hâkimiyeti ve etkisi yayılmasına tanık oldı. Ch'ingler Çin'de iktidara geldikleri zaman, Koşotların göçebe imparatorluğu Tibet'in büyük bir bölümü ve Urumçi-Kokonor alanı üzerine hâkimiyet sağlamışlardı. Onların yerini 1670'lerde günümüzde Batı Sincan olan alanın büyük bir bölümünü de kontrol eden Çungarlar aldı. Çin yayılması, Çungarları daha batıya doğru gitmeye zorladıkları 17. yüzyılın sonunda başlamış ve tüm Moğolistan'ın dahil olduğu Baykal Gölü'nün güneyinde yer alan alanı da işgal etmişlerdi. Güneyde de Tibet'e girmişlerdi. Dalay Lama Pekin'i 1652 gibi erken bir tarihte ziyaret etmiş ve yüzyılın son kısmında Pekin, Tibetçe ve Moğolca Budist eserlerin basıldığı büyük bir merkez haline gelmişti. İmparator Yung-cheng 1732'de kentte yer alan sarayını (Yung-ho-kung) bir Tibet Budist tapınağına dönüştürdü. 1751'de Tibet çok önemli oranda bir özerklikle birlikte bir Çin mandasına dönüştürüldü. Çin etkisi Himalayalar'ı aşarak Nepal ve Butan'a ulaştı. Çungarlara nihai saldırı büyük ölçüde yok edildikleri 1756-1757 yıllarındaki askeri seferle yapıldı. On yılın sonunda Çinliler Tarım Havzası'nı fethetmiş ve Hokand'a kadar uzanan batıdaki alanı ve Keşmir sınırlarını hâkimiyetleri altına almışlardı. Bu topraklar, ordunun yönetiminde olmayı sürdürseler de, Sincan ("yeni topraklar") olarak Çin'e dahil edildi. 1760'ların başlarında Çin İmparatorluğu o tarihe kadar yayılmış olduğu en büyük alana ulaşmıştı. Modern Çin'den üçte bir oranında daha büyük bir alanı kontrol ediyordu; batıda Keşmir ve Hokand'dan doğuda Tayvan'a ve kuzeyde Moğolistan'dan güneyde Vietnam'ın Tonkin alanına kadar uzanıyordu. Daha sonraki kırk yıl süresince bu toprakların çok azı kaybedildi. Orta Asya'da Kansu ve Tayvan'da çıkan isyanlar 1780'lerde bastırıldı, 1770'lerin

Harita 59: 1760'da Ch'ing İmparatorluğu

başlarında Yunnan ve Kuzey Birmanya'nın büyük bölümü Çin'in egemenliğini tanıdı ve 1791'de Çin ordusu Nepal'e cezalandırma akınları düzenliyordu. Sadece 1780'lerin sonlarında, Vietnamlıların korsanlık faaliyetleri arttığı sırada Çin orduları Kuzey Vietnam'dan çekilmişler (burası Çinlilerin hiçbir zaman kolayca kontrol edemedikleri bir alan olmuştu), yeni bir Nguyen hanedanı iktidara gelmiş ve Dai Viet ("Vietlerin Büyük Ülkesi") olan ülke adını, Vietnam ("Güneyin Vietleri") olarak değiştirmişti.

19.7.2 Ekonomi ve Toplum

[*Çağdaş Avrupa Ekonomisi* ***20.3-29.5***]

Çin'de iç istikrar vardı; yegâne köylü ayaklanmaları sınır bölgelerinde söz konusuydu ve Aşağı Yangtze'nin en yoğun nüfusa sahip alanı barış içindeydi. Bu, dünya tarihinde bu tarihe kadar görülmüş en hızlı nüfus artışına yol açmıştı. 1650'de Ch'ingler iktidara geldiği zaman Çin'in nüfusu yaklaşık 140 milyondu ve yüzyılın sonuna gelindiğinde (1600'daki nüfusla aynı olan) 160 milyona ulaşacak kadar, Minglerin çöküşünün yarattığı etkilerden toparlanmış durumdaydı. 18. yüzyılda nüfus iki mislinden fazla artarak 330 milyonun üzerine çıktı. Çin açık bir farkla dünyadaki en büyük devletti. 1800'de Avrupa'nın tümünde yaklaşık olarak 180 milyon, İngiltere ve Galler ülkesinde 10 milyondan az insan bulunuyordu. Bu oranda bir nüfus artışı, çok yüksek bir verimliliğe sahip bir tarım söz konusu olmadan devam edemezdi. 1650-1800 arasındaki dönemde, özellikle Sincan, Kweichow, Yunnan ve Kwangsi'de, yeni topraklarda koloniler oluşturulunca Çin'de işlenen toprakların miktarı muhtemelen ikiye katlandı. Verimlilik de artmaya devam etti; Amerika kıtasından gelen mısır ve tatlı patates gibi ürünlerin giderek daha fazla üretilmesi bu verimlilik artışında çok önemli bir yer tutuyordu.

Tarım başka iki etkenden de fayda sağladı. Öncelikle, hükümetin vergilendirme oranı çok düşüktü; 18. yüzyılın başlarında Çin tarihinde bilinen en düşük seviyelerindeydi. 1711'de kayıtsız şartsız sabitlendi ve bu nedenle 18. yüzyılda olağanüstü seviyede artan verim vergilendirilmedi. İkinci olarak, büyük toprak sahipleri çok küçük bir azınlığı oluşturuyordu (imparatorluk mülkleri bile işlenen toprakların yüzde birinden daha azdı) ve üretim, arazi üzerindeki tasarruf hakları garanti altına alınmış köylü ailelerinin elindeydi. Tarım, büyük oranda ücretli işgücü sayesinde kırsal kesimde büyük ölçüde ticari bir hale dönüşmüştü. Aşağı Yangtze vadisinde toprağın büyük bir bölümünü çay çiftlikleri kaplıyordu. Nüfusun beşte dördü, kendilerinin ürettiği ve tükettiğine kıyasla pazardan aldıkları hububata daha çok bel bağlıyordu. Bazı köylüler o kadar zengindi ki çocuklarının paralı özel eğitim almasını sağlıyorlardı. Hububat ticareti önemli ölçüde ticarileşmiş olsa da, hükümet pazar dalgalanmalarını devletin sahip olduğu veya kontrol ettiği tahıl ambarları üzerinden eşitlemeye çalışıyordu. Büyük tahıl ambarları doğrudan doğruya devlet tarafından ve büyük kentlerin dışında yer alan topluluklar, hayır amaçlı

tahıl ambarları toprak sahipleri ve tüccarlardan alınan vergilerle finanse ediliyordu. Devlet toplamda tüm tahıl üretiminin yaklaşık %10'unu elinde tutuyordu. Stoklar ya fiyatları düşürmek için satılıyor ya da kısa vadeli bir rahatlama sağlamak için köylülere ödünç veriliyor veya olası bir kıtlığın etkilerini azaltmak için kullanılıyordu. Devlet, özellikle kanallar aracılığıyla olmak üzere çok gelişmiş bir iç ulaşım ağı sayesinde stokları ihtiyaç duyulan yerlere nakletme imkânına sahipti. Hiçbir Avrupa ülkesinde ustalıklı bir şekilde geliştirilmiş bu tür bir sistem bulunmuyordu.

Hükümet vergileri muhtemelen Çin'in bir yıllık zenginliğinin %5'inden fazlasını içermiyordu. Yine de Çin ekonomisinin yarattığı muazzam zenginlik sayesinde devlet çok büyük bir artı ürüne sahipti. Ekonomiye doğrudan devlet müdahalesi çok düşük seviyedeydi. Çinli tüccarların yaptığı dış ticarette hiçbir kısıtlama yoktu ve tuz ticaretinde olduğu gibi az sayıdaki mevcut tekel tüccarların elindeydi. Bu tüccarlar Çin'deki en zengin insanlardandı ve her yıl ülkenin her yerine yaptıkları 400.000 ton civarındaki tuz dağıtımından çok büyük kârlar elde ediyorlardı. Çinli tüccarlar çay üretimini ve özellikle Kanton'da bulunan İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası sayesinde Avrupa'ya yapılan artmakta olan ihracatı kontrol ediyorlardı. (Çay ihracatı 18. yüzyılda 28 kat artsa da hala Çin üretiminin onda birinden biraz daha fazlasını oluşturuyordu, geri kalanlar iç pazara gidiyordu.) Giderek gelişen bir ticaret ekonomisi de Güneydoğu Asya'dan büyük miktarlarda pirinç ithal edilmesine bağlıydı. Her biri 1000'in üzerinde bir tonaja ve neredeyse 200 kişilik bir müretebata sahip olan binlerce çunke bu ticaretin içinde yer alıyordu ve Çinli tüccarlar ticareti örgütlemek amacıyla bölgenin her yerine yayılmışlardı. 18. yüzyıl sonuna gelindiğinde sadece Borneo'da 1884'e kadar varlığını sürdürmüş olan bir mini Çin devletini ("Lanfang Şirketi") yöneten 200.000'den çok tüccar bulunuyordu.

Hem 1700'de hem 1800'de Pekin yaklaşık bir milyonluk nüfusuyla dünyadaki en büyük kentti ve nüfusu 1800'de 800.000'den fazla olan Kanton, Londra hariç Avrupa'da yer alan her kentten daha büyüktü. Kişi başına düşen endüstri üretimi en az Avrupa'daki kadar yüksekti ve bu üretimin temelinde, büyük ve büyümeye devam eden iç pazara yönelik yüksek uzmanlaşma düzeyi yatıyordu. 1700'e gelindiğinde (Şanghay'ın güneybatısındaki) Sung-chiang pamuklu mal endüstrisi 200.000'den çok kişiyi ve çok sayıda geçici işçiyi sürekli olarak çalıştırıyordu. Çin'deki sanayici ve tüccar aileler tam olarak Avrupa'dakine benzer bir şekilde, bir aile ve pay ortaklığı karması çerçevesinde güçlü bir şekilde örgütlenmişlerdi. Bununla birlikte –karşılıklı olarak birbirlerinin işlerine yardım etme, malların depolanması ve mali yardım amacıyla kurulmuş resmi kuruluşlar olmayan– "loncalar" da oluşturuyorlardı. Bu kuruluşlar, Mingler zamanında belirli işler ve alanlar için söz konusuydu, ancak 18. yüzyılda hızla Çin'in her yerine yayıldılar. Kentlerin birçoğu Avrupa'da olduğu gibi zengin tüccar ve sanayiciler tarafından idare ediliyordu. Bu gruplar rehinler, borçlar, Çin'in farklı yerleri arasında fon transferi ve emre yazılı senetler ve banknot çıkarılması için çok gelişmiş bir bankacılık sistemi tarafından destekleniyorlardı. Ortaklık kanununun, arazi ipoteklerinin ve bu kadar çok ticari işlemi düzenlemek üzere ihtiyaç duyulan çok karmaşık bir

sözleşme kanunu sisteminin gelişmesi de eşit derecede önemliydi. Avrupa'da olduğu gibi, büyümekte olan bir ekonomiye sahip, giderek haraketlenmeye başlamış ve varlıklı bir toplum, sosyal gerginlikleri de beraberinde getiriyordu. Çin'de de, sahip oldukları zenginlikle satın alacakları büyük ölçüde yükselme amaçlı sosyal değişimin peşinde olan ve çoğu kez bunu elde eden yeni gruplar tarafından tehdit altında olduklarını düşünen, zenginliklerini miras yoluyla edinmiş toprak sahipleri, yöneticiler ve saray memurlarından oluşan, uzun zamandan beri yerleşik hale gelmiş babadan oğula geçen statü grupları bulunuyordu.

Bir sonraki yüzyılda Çin'in başına büyük ölçüde bela olacak olan bazı sorunların ilk işaretleri ancak 18. yüzyılın sonuna doğru ortaya çıktı. 1780'lere gelindiğinde nüfus artışı, muhtemelen Çin tarımının bile taşıyabildiği verimlilik sınırlarına ulaşmaya başlamıştı. 19. yüzyılın başlarına doğru büyüme devam edince (nüfus daha yavaş büyüyor olsa da 1800-1850 arasında dörtte birlik bir artış göstermişti) durum kritik hale gelmeye başladı. 1790'lara ulaşıldığında ülkenin bazı bölgelerinde, kırsal hoşnutsuzluk zaten yaşanmaya başlamaktaydı. Köylü ayaklanmaları daha sık görülür oldu ve 14. yüzyılın ortasında Moğolların kovulması ve 300 yıl sonra Minglerin çöküşü sırasında büyük bir rol oynamış olan *Pai-lien-chiao* (Beyaz Lotus) gibi gizli cemiyetler tekrar ortaya çıktı. Devlet bu ayaklanmaları bastıracak güç ve paraya hâlâ sahipti, ancak bunlar gelecekte olacakların habercisiydi.
[*Geç Dönem Çin* ***21.12***]

19.8 Tokugawaların Hâkimiyetindeki Japonya

[*Erken Dönem Japonya* ***18.6***]
1603'te kurulan Tokugawa [Edo] şogunluğu Japonya'yı etkilediği sırada, 17. yüzyıl kriziyle başa çıkacak kadar güçlüydü. Kriz düşük bir seviyedeydi ve büyük ölçüde, 1630'ların tarımsal sorunları, bu sorunlardan kaynaklanan yüksek pirinç fiyatları ve neden oldukları 1637-1638 Şimabara ayaklanmasıyla sınırlıydı. Dış müdahale tehlikesi olmadığı için bu sorunlar çözümlenebilmişti. Tokugawa İeyasu, iktidarı ele geçirdiğinde bu iktidarı sağlamlaştırmak amacıyla ihtiyatlı bir politika izledi. Japonya'nın orta kısmını ve başkent Kyoto'yu en yakın aile fertlerinin hâkimiyeti altında korudu. İmparatorlar Kyoto'da yaşıyorlardı, ancak İeyasu, kendi başkentini eski üssü olan Edo'da (bugünkü Tokyo) tuttu; burası 1590'da Hideyoşi'nin ona verdiği küçük bir balıkçı köyüydü. Büyük *daimyo*'lardan çoğu, hatta baş düşmanları Mori ve Şimazu'nunkiler bile varlığını sürdürdü, ancak büyük miktarda arazi verilerek kendi taraftarları da ödüllendirildi. Hideyoşi'nin vârisi (Tokugawaların için en büyük tehdit) 1615'te mağlup edildi ve ona ait Osaka şatosu ele geçirildi. Geçiş anlaşmazlığını önlemek amacıyla 1616'deki ölümüne kadar iktidarı İeyasu yerine elinde tutmasına rağmen, 1605'te şogunluktan resmen istifa etti ve iktidarı oğluna devretti.

İeyasu'nun ihtiyatlılığı nedeniyle, Tokugawa şogunluğunun başlıca kurumları (1623'te ölen) oğlu Hidetada ve onun halefi olup 1651'e kadar hüküm süren

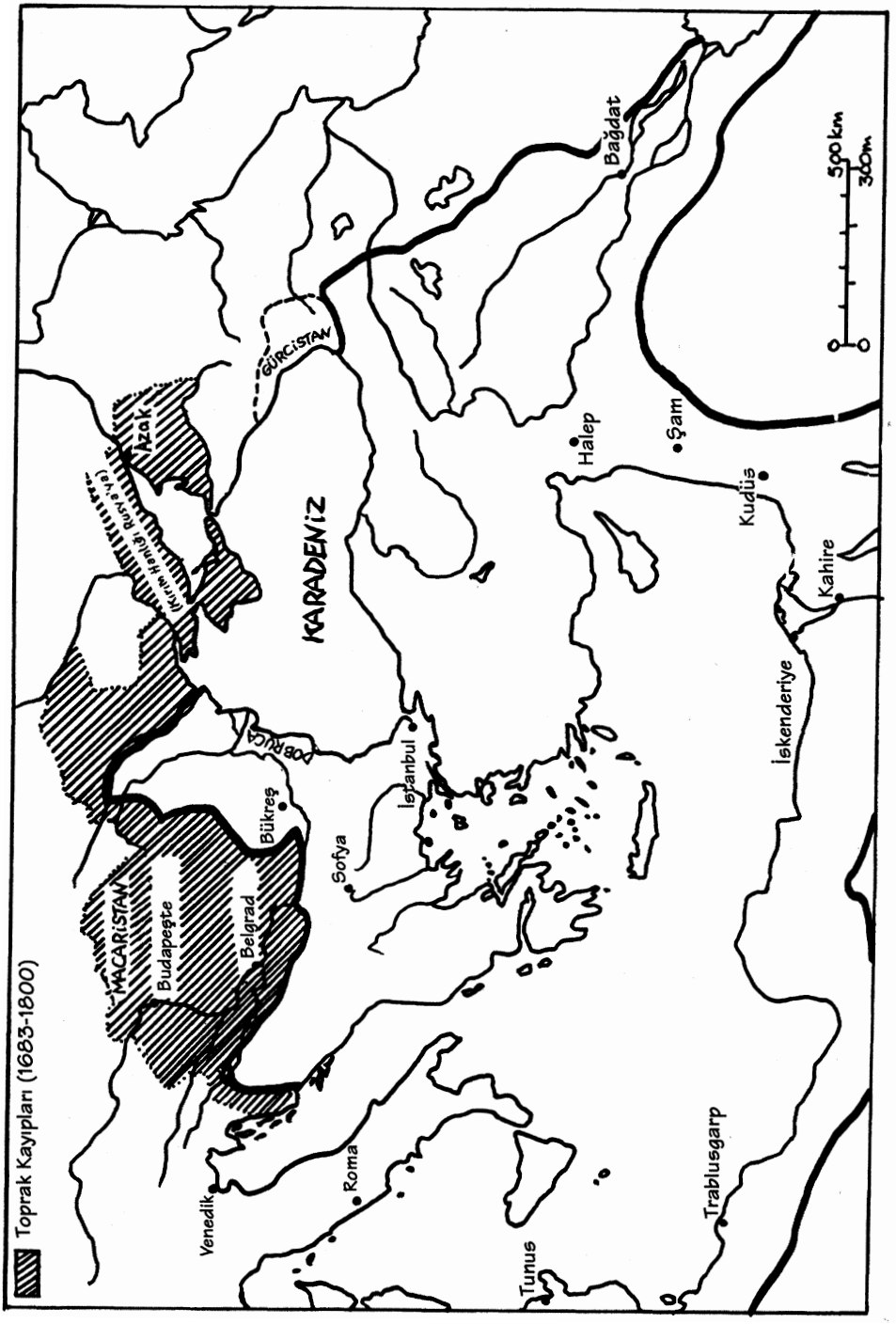
İemitsu tarafından oluşturuldu. Tokugawaların yönetimi (*bakufu*) aile topraklarını doğrudan yönetiyordu. Bu topraklar Japonya nüfusunun yaklaşık üçte birini ve Edo, Kyoto, Osaka ve Nagasaki dahil büyük kentlerin çoğunu içeriyordu. Bunun Tokugawalara sağladığı gücü, bir sonraki büyük *daimyo* olan Kanazava'lı Maeda'nın ürettiğinden yedi kat büyük bir pirinç üretimini kontrol etmeleri gözler önüne sermektedir. Güçlerini bu temel üzerinden üç kategoriye bölünmüş olan diğer *daimyo*'lara dayatabiliyorlardı. *Şimpan*'lar (akraba han) Tokugawa ailesinin normal şartlar altında şogun olmayan mensuplarıydı. Bu ikinci derecede Tokugawalar, özellikle "Üç Hane" (*sanke*) mensupları Japonya'da kilit yöreleri kontrol eden "İeyasu"nun yedinci, sekizinci ve dokuzuncu oğlunun soyundan geliyorlardı ve üç kez şogun çıkarmışlardı. *Fudai*'ler, İeyasu'yu 1600'da iktidarı ele geçirmek üzere yaptığı seferden önce kabul etmiş olan *daimyo*'lardı ve bu nedenle özel bir konuma sahip olarak görülüyorlardı. Üçüncü kategori (Maeda hariç) en büyük lordların çoğunu içinde barındıran *tozama*'lardı (yani "merkezin dışındaki *daimyo*"). Bu kişiler İeyasu'ya çeşitli şekillerde karşı çıkmışlardı ve bu nedenle şüpheyle karşılanıyorlardı. Bunlara, Batı Honşu'daki Moriler ile 19. yüzyılın ortasında Tokugawaların nihai olarak devrilmesinde büyük bir rol oynayacak olan Güney Kyuşu'daki Satsuma'lı Şimazular dahildi. Tokugawaların yönetimi zamanında, kanuna (gerçekten veya uydurma bir şekilde) çeşitli durumlarda uymama gerekçesiyle cezalandırıldıkları için *tozama*'ların sayısı ve gücü azaldı, topraklarıyla sahip oldukları haklar daha güvenilir olan *fudai*'lere verildi.

Daimyo'ların hizmetlileri (samuraylar) yanlarında kaldı, ama her ikisi de çok kısa bir süre içinde askeri işlevlerini kaybettiler, özellikle samuraylar *daimyo*'ların yönetimi altındaki memurlara dönüştüler. Bu olgu, aslında askeri lordlar olan *daimyo*'ların şogunluk kanunlarına göre yerel yöneticilere dönüştürülmelerini yansıtıyordu. (Kendi topraklarından yeterince gelir elde eden) şoguna vergi ödemiyorlardı. Bununla birlikte, çok dikkatli bir şekilde ayarlanmış yıllık haraç "hediyeleri" sunuyorlardı ve yanı sıra bölgeleri içindeki yerel yönetim masraflarını karşılamaları ve bazı askeri giderleri finanse etmeleri gerekiyordu. Toplamda *daimyo*'lar şogundan daha büyük bir ekonomik ve askeri güce sahipti, ancak bölünmüşlerdi ve çok sıkı bir denetim altında tutuluyorlardı. Hepsi Tokugawalarla karmaşık ittifak evlilikleri içinde bulunuyordu. Birbirleriyle doğrudan iletişim kurmalarına izin verilmiyordu, bunu sadece Edo'da bulunan yönetim üzerinden yapabiliyorlardı. Şogunun onayı olmadan askeri kuvvetlerini büyütemiyor, şatolar inşa edemiyorlardı ve Tokugawalar bu kuralların uygulanmasını sağlayacak yeterli güce sahipti. *Daimyo*'lar üzerinde kurulan başlıca denetim, çok sıkı düzenlenmiş olan *sankin-kotai* sistemiydi. 1634'ten itibaren her *daimyo* Edo'da rehine bulundurmak zorunda bırakılmıştı. Ayrıca, yılın yarısında kendileri de orada şogunun hizmetinde bulunmak ve Edo'da pahalı birçok ikinci ikametgâha sahip olmak zorundalardı. Japonya uzun bir süre boyunca iç barış içinde yaşamaya başladıkça *daimyo*'ların eski askeri kabiliyetleri daha az geçerli hale gelmişti.

Güçlü Tokugawa devletinin yaratılmasında, dış ilişkileri sıkı bir denetim altında tutmaları ve yerel *daimyo*'ların kendi kararlarını verebildikleri sisteme son vermelerinin önemli bir yeri vardı. Yabancılarla kurulan temas artık Edo devletinin onayını gerektiriyordu. Tokugawalar (kısmen Japonya'nın "barbarlar" tarafından hiç istila edilmemiş olmasından dolayı) kendilerini Çin hükümetine eşit düzeyde görüyor ve bölgedeki politik hiyerarşide Çin diplomasi sistemi çerçevesinde kendilerine verilen yeri kabul etmeyi reddediyorlardı. Japonlar yabancılarla ilişkilerinde kendi koşullarını dayatacak kadar güçlüydü, Minglerin çöküşünün ardından yıkımın etkilerinden kurtulabilmişlerdi ve tüm 18. yüzyıl boyunca söz konusu olan uzun istikrar döneminden yararlandılar. Tokugawaların çok güçlü Hıristiyan karşıtı özellikleri nedeniyle (Hıristiyanlık 1630'larda din olarak Japonya'da büyük ölçüde yok edilmişti) Hollandalılar Nagasaki açıklarındaki Deşima adasının dışına çıkamıyor ve orada çok aşağılayıcı şartlar altında tutuluyorlardı. Dış ticaret seviyesi yüksekti. Tsuşima, Satsuma ve Matsumae *daimyo*'ları Edo devletinin genel yetkisi kapsamında Japon gemilerini kullanarak ticaret yapıyorlardı ve bunun sonucunda çok zengin oldular. Başlıca ticaret yolları Kore ve Ryukyu adalarıyla (özellikle Okinava) birlikte Çin boyunca uzanıyordu. Çinliler büyük miktarlarda gümüş ve daha sonra 17. yüzyılda bakır satın alıyorlardı; yılda 5000 tondan fazla bakır Japonya'dan ihraç ediliyordu. Kore üzerinden yapılan ticaret, Japonya'da her yıl sikke olarak kesilen gümüşün neredeyse %10'unu oluşturacak kadar büyüktü. Bu nedenle Japonya'nın dış dünyayla ilişkisi kesilmiş değildi; ilişkilerin şartlarına karar verecek ve savaştan uzak duracak kadar güçlüydü.
[*Geç Dönem Japonya* ***21.15***]

19.9 Osmanlı ve Safevi İmparatorlukları

1650'lerin sonlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu, uygulamada babadan oğula geçecek bir şekilde sadrazamlık yapmış olan ve sayısız başka kilit görevlerde bulunan Köprülü ailesinin egemenliği altındaydı. Bu, Batı Avrupa'da uygulanmakta olana benzeyen, devlet işlerini yürütmek üzere gelişmiş –askeri bürokrasinin ortaya çıkmasına yol açan ve böylece imparatorluğun uzun süre ayakta kalmasını sağlayan– siyasi sürecin bir parçasıydı. Sonuçta Avrupa monarşilerinde olduğu kadar iyi bir şekilde korunmuş olan, yaygın, çok nitelikli kayıtlar tutuluyordu. Yerel idarelerde, giderek artan bir şekilde merkeziyetçilikten uzaklaşan bir otorite vardı ve merkezi yönetim Avrupalı yönetimlerin yaptığı gibi siyasi, idari ve hukuki işlevlerin yerine getirilmesini yerel toprak sahiplerine bırakmıştı. Bu güçlü yerel gruplar Avrupa'daki benzerlerinin yaptığı gibi kendi himaye ve yozlaşma ağlarını geliştirdiler. Gelişmekte olan bu sistem içinde Osmanlı İmparatorluğu en geniş bölgesel yayılmasına ulaşmıştı. Mısır'dan Konstantinopolis'e gelen tahıl gemileri yolunun yakınında bulunan Girit adasının büyük bölümü, kilit Kandiye (İraklion) limanı 1669'a kadar kuşatmaya dayanmış olsa da, 1645-1646'da Venediklilerin elinden alındı. Osmanlılar artık Akdeniz'in doğusunun tamamına

Harita 60: 1660-1800 Arasında Osmanlı İmparatorluğu

hâkimdi. Karadeniz'in kuzey sahilleri çevresinde Polonya'nın güneye, Ukrayna içlerine doğru yayılması ve göçebe Rus Kazaklarıyla yapılan çatışmalar Osmanlıları işin içine sürüklemişti. Bunun sonucu, Dinyester ve Dinyeper nehirleri arasında yeni bir Osmanlı eyaletinin –Podolya– kurulması oldu.

17. yüzyıl başlarının büyük bir bölümünde Osmanlılar Habsburglarla barış içindeydiler. Bununla birlikte iç zorluklar (ve İran'daki Safevilerle yapılan savaş) Macaristan ve Transilvanya'nın sınır bölgesindeki kontrol düzeyinin sınırlı olması anlamında geliyordu. Yeniden canlanan Osmanlı gücü 1663'te Habsburglara karşı başarısız bir saldırıya yol açtı ve bunu 1683'te Viyana'nın kuşatılması için gösterilen büyük çaba izledi. Bu saldırı, Osmanlıların gücünün devam etmekte olduğunu ve 200 yıl kadar önce Balkanlar'daki büyük fetihlerden beri kayda değer bir zayıflama olmadığını gösterdi. Yine de Viyana, kuşatmanın geçmişteki gibi başarılı olması için Osmanlıların ana kuvvet üssünden çok uzaktı. Avrupa diplomasisinin içinde bulunduğu durum, 16. yüzyıldan beri çok değişmemişti. Habsburglar artık Polonyalıları ve Rusları da işin içine katabilmiş olmalarına rağmen Venedik'i esas alan Osmanlı karşıtı bir ittifakı yeniden oluşturmaya çalıştılar. Osmanlılar, geçmişte olduğu gibi Habsburglara karşı olan Fransızların üstü örtülü, ve çoğunlukla aleni desteğine hâlâ sahipti. Venedik kısa bir süreliğine Mora ve Atina'yı yeniden fethetti, ancak tekrar kaybetti ve Habsburglar 1688'de Belgrad'ı almış olsalar da, ellerinde tutamadılar. Viyana seferinin başarısız olması nedeniyle Sultan IV. Mehmed 1687'de tahttan indirildi, ancak bu, Osmanlıların etkili olmasında fazla bir fark yaratmadı. Nihayet 1699'da Karlofça Barışı yapıldı. Habsburglar Macaristan'ı, Transilvanya'yı ve Belgrad'ı alınca Osmanlılar 200 yıldan daha uzun bir süreden beri (Azerbaycan hariç) ilk kez toprak kaybına uğradılar. 1703'te diğer bir sultan, II. Mustafa, temelde bu başarısızlığın sonucu olarak tahttan indirildi.

Balkanlar'ın kuzeyinde yer alan bu sınır bölgeleri kaybedilmiş olsa da, Osmanlı İmparatorluğu neredeyse 100 yıl daha güçlü olmaya devam etti. Ekonomik büyüme sürdü ve kaynakların seferber edilmesi sayesinde başarılı askeri seferler yürütebildi. Avrupalı devletler 1770'lere kadar önemli ve kalıcı kazançlar elde edemediler. 1709'da Rusya, Karadeniz'de ayak bastığı ilk sağlam yer olan Azak'tan vazgeçmek zorunda bırakıldı. 1718'de Venedik ve Habsburglar ile yapılan savaşa son veren Pasarofça Barışı Osmanlılar açısından karışık bir sonuç olmuştu. Venedik yirmi yıl kadar önce Karlofça'da elde ettiği Akdeniz'deki kazançlarından vazgeçmek zorunda kaldı, ancak Habsburglar Sırbistan'ın bir bölümüyle Eflak'ın küçük bir parçasını elde ettiler. Bununla birlikte, 1739'da Habsburglar ve Ruslar'la yapılan savaşa son veren Belgrad Barışı'nın arabuluculuğunu Osmanlıların tarihi dostları olan Fransızlar yaptı. Bunun sonucu, Habsburgların 1718'de elde ettikleri tüm kazanımlardan vazgeçmek zorunda kalmaları ve 17. yüzyılın sonundaki konumlarına dönmeleri oldu. Bundan sonraki otuz yıl boyunca Balkanlar'da barış vardı ve Osmanlılar 300 yıl önce oluşturmuş oldukları konumun ana hatlarını korudular.

Osmanlılar, 16. yüzyılın başlarından beri, batıda Avrupalılar ve İran'da Safeviler olmak üzere iki cephede savaş tehlikesiyle ve zor bir stratejik sorunla karşı karşıya kalmışlardı. Bu sorun 18. yüzyılın başlarında İran'da Safevi devletinin çöküşüyle çözümlendi. 1639'da Osmanlılarla yapılan barıştan sonra hem Safevi ordusu hem merkezi yönetim zayıflamaktaydı; yerel toprak beyleri üzerindeki denetim her zaman bölük pörçük olmuştu ve artık İsfahan'daki merkezi yönetim daha da az etkili olmaya başlamıştı. Yerel yöneticiler yarı bağımsız olmaya başladılar ve Afganistan ile Orta Asya'daki kabile grupları arasında genel bir yeniden canlanma oldu. (Bu, Hindistan'daki Mugalları da etkileyen bir olguydu.) Sonunda Mir Veyis'in kumanda ettiği Kandeharlı Gılzai Afganlar 1722'de İsfahan'ı zapt ettiler. Osmanlılar (Ruslarla anlaşarak) derhal saldırıya geçtiler. 1724'te Ermenistan'ı ve Azerbaycan'ın bir kısmını ve Hazar eyaletleri olan Gilan, Mazenderan ve Esterabad'ı ele geçirdiler. Osmanlılar artık doğuda önemli bir tehlikeyle karşı karşıya değillerdi. İran'da kısmi bir anarşi var olmayı sürdürdü. 1736'da son güçsüz Safevi hükümdar, Çağatay (Moğol) soyundan gelen bir reis ve çeşitli Afgan ve Türk unsurlarla ittifak yapmış olan Nadir Şah Afşar tarafından tahttan indirildi. 1739'da Hindistan'ı da istila etti, ama 1747'de suikaste kurban gidince idare ettiği koalisyon çok kısa bir süre içinde dağıldı. Batı İran'daki yerleşik Zend kabile grupları koalisyonunun lideri Kerim Han, İran'da onun yerini aldı. Boş Safevi tahtının sözde *vekil*'i olarak 1779'a kadar hüküm sürdü. Daha sonra Zendler, Safeviler zamanında Mazenderan ve Esterabad'ın Türk valilerinin soyundan gelen Kaçarlar tarafından mağlup edildiler. 1810'a gelindiğinde İran'ın tümünü kontrol ediyorlardı ve 1924'e kadar hüküm sürecek olan hanedanı kurmuşlardı. Bölgedeki diğer Müslüman hükümdarlar da devletlerini büyütmekteydiler. 1650'de Umman sultanı İbn Seyf, Portekiz kalesi olan Maskat'ı aldı, ele geçirilen Portekiz gemilerini 17. yüzyılın sonunda biri 74 toplu bir tekne ve ikisi 60 toplu firkateyn olan 24 büyük gemiden oluşan donanmasına kattı. 1698'de Umman hanedanı Portekizlilerin Kenya sahilinde Mombasa'da yer alan ticaret merkezi Fort Jesus'u zapt etti.

Safevilerin yıkılması kökten dini değişimleri de beraberinde getirdi. Nadir Şah Afşar, Sünniydi ve Şii unsurların önemini azaltma sürecini başlattı. Kendilerini Safevilerin dini taleplerinden kurtaran *ulema* devletten elini eteğini çekince Şiilerin daha özerk olmaya başlaması daha sonraki Şii liderler için oldukça makuldü; bunun sonucunda bir yüzyıl içinde İran rejiminin önde gelen muhalifleri olmaya başladılar. Zendler ve Kaçarlar Safevilerden daha hoşgörülüydü ve hükümdarlıkları zamanında tasavvufta, özellikle de 1785'te Şah Masum Ali ile Hindistan'dan gelen Nurbakşi tarikatında önemli bir yeniden canlanma görüldü. Osmanlıların Arap eyaletlerinde daha da önemli bir akım İran'daki dini değişimlerin paralelinde gelişti. Pürist ve perhizci yeni akımı –(adını esas mürşidi İbn Abdül Vahhab'dan alan) Vehhabilik– yerel bir Bedevi lider olan İbn Saud'un himayesinde 18. yüzyılın başlarında yayıldı. (Yemen'de bölgede bulunan Hindu ve diğer gayrimüslim tüc-

carlara karşı olan benzer akımlar bulunuyordu.) Vehhabiler bölgenin her yerinde bulunan Osmanlılara baskı uyguladılar. 1770'lerde Mısır'a ulaştılar, ama 1806'da Medine ve Mekke'yi alana kadar önemli bir başarı elde etmediler. 18. yüzyılın sonlarında, farklı bölgesel kimlikler kendilerini göstermeye başladığı sırada Arabistan'daki değişimler, çok sayıda eyalet üzerindeki Osmanlı hâkimiyetinin giderek yok olmaya başlamasının bir göstergesiydi. Mısır'da, Güneydoğu Avrupa'daki Hıristiyan eyaletlerden ve Sudan'dan da gelen Memlûk köle askerler her zaman egemen bir elit olmuşlardı. 18. yüzyılın sonlarında Ali Bey döneminde güçlerini büyük oranda ticaret gelirlerinden elde eden bu elit, Osmanlı valisinden daha etkin bir eyalet yönetimi sağlamıştı. Suriye'deki taşra eliti kendini Osmanlı olmaktan çok, giderek Arap (bu doğruluğu şüpheli bir iddiaydı) veya dini bir temele dayanarak (Sünni, Şii veya Alevi) olarak tanımlıyordu. Akka limanının çevresinde yerel hükümdar Tahir Ömer, bölgenin hâkimiydi ve Fransa'ya pamuklu kumaş ihracatını kontrol ediyordu; onunla kıyaslandığında Sayda ve Şam'daki Osmanlı valileri çok az güç sahibiydi. Konstantinopolis'te bulunan Osmanlılar 1775'te Tahir'i devirebildiler, ama onun yerine gelen, bir Boşnak olan Ahmed Cezzar Paşa, aynı ölçüde bağımsızlık sağlayabildi ve kendi eyaletini kurdu. Tüm bu sorunlar 18. yüzyılın sonundan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nu giderek etkilemeye başlayacak olan sorunların belirtileriydi.

[*Geç Dönem Osmanlı Tarihi* ***21.10***]

GENEL GÖRÜNÜM 12

1700'de Dünya

Dünya Nüfusu: 610 milyon

BÖLGESEL NÜFUSLAR:
Çin: 160 milyon, **Hindistan:** 160 milyon,
Asya'nın Geri Kalan Kısmı: 95 milyon (Japonya: 26 milyon),
Avrupa: 120 milyon (Fransa: 22 milyon, Almanya: 13 milyon,
İspanya: 8 milyon, İngiltere: 6 milyon), Afrika: 60 milyon,
Amerika Kıtası: 12 milyon

BÜYÜK KENTLER:
Konstantinopolis (700.000), **Pekin** (700.000),
İsfahan (600.000), **Londra** (550.000), **Paris** (550.000), **Edo** (550.000),
Delhi (500.000), **Ahmedabad** (350.000), **Osaka** (350.000),
Kyoto (350.000), **Kahire** (350.000), **Kanton** (300.000),
Nanking (300.000), **Hangchou** (300.000), **Napoli** (200.000)

OLAYLAR

- Ch'ing hanedanı zamanında refah ve istikrarlı Çin. Büyük yayılma başlamış durumda; Moğolistan'ın ve Sincan'ın bazı kısımlarının kontrolü. Amur nehri bölgesinde durdurulmuş olan Rus yayılması
- Tokugawalar zamanında Japonya dış ve iç barış içinde istikrarlı
- Batavia ve Baharat Adaları'nın büyük bir bölümü Hollandalıların hâkimiyeti altında
- Mugal İmparatorluğu en büyük yayılmasına ulaşmış durumda
- Hindistan'da birkaç İngiliz yerleşmesi; Bombay, Madras ve Kalküta

- Osmanlılar Balkanlar'dan Kuzey Afrika'ya kadar Anadolu, Levant ve Mısır'a hâkim. Macaristan'da ve Belgrad da dahil olmak üzere Transilvanya'da Habsburglara ilk toprak kayıpları
- İran'da Safeviler çöküş aşamasında
- Mombasa üzerinden Doğu Afrika sahillerinin büyük bir bölümünde Osmanlı hâkimiyeti
- İspanya, Hollanda cumhuriyeti ve İsveç'in zayıflaması. Fransa Avrupa'nın egemen kara gücü
- Rusların Pasifik sahiline kadar Sibirya üzerindeki hâkimiyeti, St. Petersburg'un kurulması, Rus gücünün Baltık'ta büyümesi. Polonya'nın önemli bir ölçüde zayıflaması
- İngiltere'nin denizci ve sömürgeci bir devlet olarak yükselişi
- Kuzey Amerika'da sadece doğu sahili yörelerinde yer alan küçük Avrupalı yerleşmeler
- Avrupalıların Brezilya'da ve Karayipler'de yer alan köle plantasyonları. Afrika'dan yapılan köle ticaretinin hızla büyümesi

19.10 Avrupa'da Çatışmalar

[*Avrupa'da Erken Dönem Hanedan Mücadeleleri 18.9*]

1660'lardan 1815'e kadar çok kısa aralıklarla bir dizi savaş sürmüş olsa da 17. yüzyılın ortasından itibaren Avrupa bir önceki yüzyılda olduğundan çok daha istikrarlıydı. Reform'un yol açtığı yoğun dini anlaşmazlıklar yatışmıştı ve dönem içindeki hiçbir savaşın merkezinde Protestan-Katolik bölünmesi bulunmuyordu. Bunun yerine, ortaya çıkmakta olan Avrupa devletleri görece bir avantaj elde etmek için çekişirken, daha önceki hanedan mücadelelerinin bir devamlılığı söz konusuydu. Kesin bir sonuca ulaşan az sayıda savaş vardı, ancak bütününe bakıldığında bu dönem İspanya, Hollanda ve İsveç'te görece bir gerilemenin, Polonya'nın çökmesi ve yok olmasının ve (hem monarşi ve hem de, 1789 ihtilali sonrasında ve 1790'ların başlarında, Napoléon zamanında) Fransa'nın geçici bir üstünlük dışında bir konum elde edememesinin tanığı oldu. Menfaat sağlayanlar öncelikli olarak batı ve doğuda, çeperlerde yer alan devletlerdi: Britanya ve Rusya. Avusturya ve Osmanlılar konumlarını önemli ölçüde korudukları sırada, büyüyen diğer bir devlet yeni Prusya krallığı oldu. Bu devletler arasında yapılan ittifakların örüntüsü, özellikle 1750'lerin ortasında, sürekli olarak değişmiş olsa da, bu ittifaklar 1690'lardan itibaren önemli bir oranda Britanya ve Fransa'nın muhalefeti tarafından belirlenmişti.

1660'lara gelindiğinde askeri devrim ve ateşli silahların ilk etkisi özümsenmişti ve belirleyici teknolojik değişimler 1815'ten sonrasına kadar görülmedi. Yivsiz namlulu tüfekler artık daha hızlı ateş ediyorlardı (üç saf, iyi eğitilmiş askerler tarafından kesintisiz olarak ateş açılması için yeterli oluyordu), ama "Nişan al" komutuna gerek yoktu; silahların nişangâhları olmadığı için piyadeler sadece ileriye doğru dümdüz ateş ediyorlardı. Avrupa'da savaşlar devam ediyor olsa da –1689-97, 1702-14, 1739-48, 1756-63, 1778-83 ve 1793-1815 arasında önemli savaşlar olmuştu– yıkımın ölçüsü 1660'tan önceki yüzyılda olduğundan çok daha azdı. Ordularda gerçekleşen temel değişimler piyade, süvari ve topçu olarak farklılaşma ve uzmanlaşmaydı. Giderek uzun bir süre için ve paralı olarak asker alımı vardı (gerçi bu, çoğu kez mecburi tutularak yapılıyordu) ve Fransa'daki devrimci yönetim zamanında 1792'ye kadar, kitlesel bir ordu harekete geçirilmedi. Bu, o zaman bile sınırlandırılmıştı.1799'da yedeklere izin verildi; askere alınanların çoğu fethedilmiş olan topraklardan gelmişti ve Napoléon 1812 dolaylarında Rusya'yı istila ettiği sırada ordusunun önemli bir bölümü Fransızca bile konuşmuyordu. Askeri açıdan sorun tüm bu birliklerin eylemlerini koordine etmek olmuştu. Ulaşım şartları yetersiz olduğu, arazi haritaları genellikle bulunmadığı ve birlikler bir kez birbirlerinden ayrıldıklarında artık kontrol edilemedikleri için koordinasyonun 50.000 kişiden büyük ordular için çok zor olduğu ortaya çıkmıştı. Bu sorunu çözmek için atılan ilk adım, –bir ordunun tüm unsurlarına sahip kendi kendine yeterli ve bu sayede bağımsız hareket edebilen bir birlik olan– tümenin düzenlenmesi oldu. Fransızlar bunu ilk defa 1740'larda denemişlerdi, ama devrimin tam arifesine, 1780'lerin sonlarına kadar tam olarak uygulamadılar.

Ordular boyut olarak büyümeye devam ettiler; 18. yüzyılın başlarına gelindiğinde mevcudu 400.000'nin üzerinde olan Fransız ordusu Avrupa'da o zamana kadar görülmüş olan en büyük orduydu. 1812 dolaylarında Rusya'yı istila eden Fransız ordusunda 600.000'den fazla asker bulunuyordu ve onlara neredeyse 1150 sahra topu (piyadelere ayak uydurabilen, sadece üç at tarafından çekilen ve sekiz kişi tarafından kullanılan, 1760'larda geliştirilmiş hafif sahra topları) eşlik ediyordu. Bu büyüklükteki ordular 500 km'den daha uzun bir cephe boyunca operasyon yapıyorlardı, ayrıca kaleleri ve kentleri ele geçirebilecek büyükteydiler. 17. yüzyılın sonlarında ve 18. yüzyılın başlarında savaşlarda hâlâ önemli bir yer tutan savunma mevkilerinin önemi azaldı; sadece ara sıra Yarımada Savaşı'nda* Torres Verdas'ın savunma hatları gibi mevziler etkili olmuştu. Avrupa'da endüstriyel altyapı büyümekte olduğu için Avrupa ordularına silah temin etmek genellikle sorun teşkil etmiyordu. Askerlere yeterli yiyecek ve atlara yeterli yem bulmak asıl zorluk olmaya devam etti. Donanmalar da boyut olarak büyüdü. 1789'da Avrupa devletleri donanmalarının tamamında yaklaşık 450'den daha fazla savaş gemisi bulunmuyordu. 1815'e gelindiğinde Britanya Kraliyet Donanması, 140.000'den fazla mürettebatı olan 1000'in üzerinde gemiye sahipti.

Savaşın maliyeti, özellikle hükümdarların devlet imkânlarını aşacak ölçüde güç ve prestij elde etmeye çalıştığı küçük devletler açısından, hâlâ yüksekti. Yeni Prusya devleti 1750'lerin sonlarında 150.000 kişilik ve otuz yıl sonra 200.000'den daha kalabalık bir ordu bulunduruyordu. Prusya nüfus bakımından sadece on üçüncü sırada bir devlet olsa da bu ordu Avrupa'da bulunan aşağı yukarı dördüncü en büyük orduyu oluşturuyordu. Başarılı bir altyapı oluşturulabilmişti. Prusya yılda 15.000 yivsiz namlulu tüfek ve 254.000 kg barut üretiyor, tek tip üniformalar imal ediyor ve 60.000 askere iki yıl yetecek yiyecek stokları bulunduruyordu. Bununla birlikte, Prusya devleti politikalarının insan açısından maliyeti muazzamdı. Genç erkeklerin dörtte biri askere alınmıştı (ordunun yaklaşık üçte biri paralı yabancı askerlerdi) ve 1756-1763'teki savaşta 180.000 asker ölmüştü. Bu, askere alınan on beş askerden on dördünün kaybedilmesi anlamına geliyordu. Bunun yanı sıra 300.000 sivil de öldürülmüştü. Devletin gelirlerinin %90'ı savaşa harcanmıştı ve bunun sonucunda paranın değeri düştü. Prusya sadece iki sebepten dolayı savaşa devam edebildi: Britanya'dan gelen muazzam para yardımı ve savaş zamanında yapılan yağmalar. Savaşın maliyeti o kadar büyüktü ki devlet dullara maaş bağlayamayı kaldıramayacağı için subayların evlenmesine izin verilmiyordu.

Bu dönemde savaş açısından söz konusu olan önemli değişimler örgütlenmeye dayalıydı. 17. yüzyılın sonlarında devlet bu görevi yüklenicilere bırakmaktansa ordunun ve ordu ihtiyaçlarının kontrolünü daha fazla üstlendi. Bu, devletin büyümesinde, kaynakların denetim altına alınmasında ve yönetiminin giderek artan becerisinde bir diğer aşamaydı. Ordu ihtiyaçlarının sağlanması sivillere bırakıldı ve ordu ile donanmanın parası devlet tarafından ödendi. (İngiliz komutan Marlborough'nun 18. yüzyılın başlarında gözler önüne serdiği gibi, yozlaşma ve

* Napoléon ordularının İspanya'yı istila ettikleri zamanki savaş (ç.n.)

kamu parasının yağmalanması için hâlâ pek çok fırsat vardı.) Mali güç, özellikle pek çok savaş koalisyonlar arasında yapıldığı için, giderek önemli olmaya başlamıştı. Hiçbir devlet savaşın sürekli olarak artan masraflarını vergilerle karşılayamazdı. Geniş bir tabana yayılan vergilendirme uygulayabilecek idari altyapı hâlâ bulunmuyordu ve devletler vergileri yükseltmenin beraberinde getireceği sosyal hoşnutsuzluğa hâkim olabilme kabiliyetlerinden hâlâ endişe duyuyorlardı. Avrupa büyük miktarlarda altın veya gümüş rezervine sahip değildi. Amerika kıtasında elde edilen altın ve gümüş hâlâ Hindistan'a ve Çin'e gidiyordu. Bununla birlikte, büyümekte olan ticaret, giderek artan bir ticari zenginlik üretiyordu ve Avrupalı devletler bu kaynaklardan yararlanabiliyordu. Savaş masraflarının sebep olduğu borçlanmaları ve bu meblağlar için ödemeleri gereken faizleri karşılamak üzere özellikle bankacılık ve kredi finansmanı yöntemlerini geliştirdiler. Bu kaynakları kullanmakta en başarılı olan devlet Britanya'ydı, bu başarının ardında 18. yüzyıl boyunca büyüyen gücü ve nüfuzu yatıyordu. Ama, gelişmiş kredi mekanizmaları kendi başlarına yine de yeterli değildi. 17. yüzyılın sonlarında Avrupa'da açık bir farkla en ticari devlet haline gelmiş olan Hollanda bu mekanizmaların geliştirilmesinde başı çekiyordu (Hollanda devleti büyük ölçüde tüccarlar ve bankerler tarafından kontrol edildiği için buna şaşırmamak gerekir), ama uzun vadede diğer stratejik yetersizlikleri dengeleyemeyeceklerini gördüler.

Avrupa devletleri bu farklı askeri, idari ve mali zorluklar karşısında farklı şekillerde davrandılar. 17. yüzyılın sonlarında zayıf bir ekonomik temele dayanan İspanya gerilemekte olan bir devletti ve ordusu, 1700'de 1650'lerdeki büyüklüğünün yarısına inmişti. Avrupalı sömürge imparatorluklarının en büyüğüne hâkim olsa da gerçek gücü azdı. Hollanda 17. yüzyılın sonlarında en güçlü devletlerden biriydi ve İngilizleri deniz savaşında iki kez yenmişti. Karşı karşıya oldukları en zor sorun bir kara savaşında, özellikle güneyden gelecek bir Fransız istilasında, yara alabilecek durumda olmalarıydı. Bu, –bir yüzyıl önce İspanya ile yapılan bağımsızlık savaşındaki 20.000'e karşılık, 17. yüzyılın sonlarına gelindiğinde 100.000 gücünde– büyük bir orduyu ve sınır bölgelerinde pahalı istihkâmlardan oluşan detaylı bir sistemin kurulmasını gerektiriyordu. Felemenk hükümdar III. William'ın yönetimi altındaki İngiltere'nin 1689'dan sonra sağladığı yardım, Hollanda'nın bunu atlatmasına imkân sağlamıştı, ama Fransa ile 1697'ye kadar süren savaşın masraflarının ağır yükünü taşımak zorunda kaldılar. Avrupa dışında bir deniz ve sömürge savaşı sürdürüyor olmaktan giderek daha fazla yarar sağlayan Britanya oldu. Hollandalılar 18. yüzyıl içinde ticari güçlerinin Britanya ve Fransa'ya kıyasla zayıfladığını gördüler. 1750'lerde ve 1780'lerdeki tarafsızlık durumu düzeltmedi, çünkü artık daha üstün olan deniz gücü Britanya'ydı ve Hollandalıların yaptığı ticareti bloke edebildi. Hollandalılar sonunda 1790'ların başlarındaki bir Fransız istilasına boyun eğdiler.

XIV. Louis yönetimi altında Fransa 17. yüzyılın sonlarında önde gelen devlet olmuştu. 1660'dan sonraki elli yıl içinde ordu mevcudu on kat büyüdü, ama amaçlarına ulaşmasının hâlâ güç olduğunu fark etmişti. Güneydeki coğrafi sınırlar

(Pireneler ve Alpler) İspanya ve İtalya içlerine doğru büyümeyi zorlaştırıyordu. Bu yüzden asıl hamle kuzeydoğuya doğru, Flandre'de Habsburglara ve daha kuzeyde Hollanda'ya karşı oldu. Bölge çok iyi tahkim edilmişti; kesin bir askeri zafer kazanılamıyordu, ama sırf bu tehlike bile İngilizlerin Fransızlara karşı çıkmasına yeterli geliyordu. Doğuya doğru yayılma aynı oranda sorunluydu ve Avusturya veya Prusya ile yapılan bir ittifak diğerinin kaçınılmaz olarak karşı çıkması anlamına geliyordu. Fransız monarşisi için asıl sorun, muhtemelen Avrupa'daki en güçlü tek devlet olmasına rağmen Batı Hint Adaları'nda, Kanada'nın büyük bir bölümünde ve aynı zamanda Hindistan'da da büyümekte olan bir sömürge devleti olmasıydı. Hem Avrupa'da bir kara savaşı hem de İngilizlere karşı bir sömürge savaşı yapacak kaynaklara sahip değildi. Bunun sonucu sömürge savaşlarını genellikle kaybetmesi oldu. Aynı anda iki cephede birden savaşmak zorunda olmadığı bir sırada İngilizlere karşı deniz savaşını kazanabilmişti: Amerikan Bağımsızlık Savaşı. Avusturya'daki Habsburglar birbirine hiç benzemeyen topraklara hükmetmeye devam ettiler. Balkanlar'da Osmanlı İmparatorluğu, uzun vadede Rusya'nın Osmanlıların aleyhine yayılmaktan kazançlı çıkabilecek olma tehlikesi ve Prusya'nın özellikle 1740'ta Silezya'yı almasından sonraki genel husumeti gibi sorunlarla uğraşmak zorundaydılar. Avusturya'nın Habsburg hükümdarları her şeye rağmen genelde başarılıydı. İmparatorluk 19. yüzyılda muazzam derecede büyüdü ve hükümdarlık 1918'e kadar ayakta kaldı. Prusya 18. yüzyılın başlarında, özellikle İsveç ve Polonya'nın gerilemesi ve Habsburgların taht veraseti sorunu nedeniyle yaşadıkları anlaşmazlıkların ardından Avusturya'nın zayıflaması sonucunda büyük bir devlet haline geldi. Ama yine de 1815'e kadar nispeten zayıf olmaya devam etti ve büyük oranda Britanya'nın mali yardımlarına ihtiyaç duydu.

19.11 Avrupa'nın Çeperlerindeki Güçler: Britanya ve Rusya

18. yüzyılda Avrupa'daki çatışmalardan en çok kazançlı çıkan devletler bölgenin en batısındaki Britanya ve en doğusundaki Rusya'ydı. Her ikisi de Avrupa'daki kara savaşlarına çok doğrudan karışmamış ve çabalarının büyük bir bölümünü diğer yerlerde yoğunlaştırabilmişlerdi. Britanya (Kuzey Amerika'nın büyük bir bölümünü kaybetmiş olsa da) sömürge imparatorluğunu muazzam ölçülerde genişletmiş, Rusya da önce Sibirya üzerinden Pasifik'e ve daha sonra batıya doğru Avrupa'nın daha da içlerine kadar yayılmıştı.

19.11.1 Britanya

İngiltere Krallığı, 1680'lerden sonraki iki on yıl içinde İrlanda'yı kesin olarak fethedip 1707'de İskoçya ile birleşerek adalarında büyük ölçüde güven içinde olduğunda Britanya'ya dönüşmüştü. İrlanda ve İskoçya ile birleşme, Avrupalı diğer karşı güçlerin yararlanacakları fırsatları ortadan kaldırmıştı. Daha öncesinde denizci bir devlet olmasına rağmen Britanya, kıtanın (bir istilanın başlatılabileceği) karşı sahillerinde, güçlü tek bir devletin egemen olmasına müsaade edemeyece-

ğini düşünüyordu. Buna rağmen, 18. yüzyılın başlarında Marlborough ve yüz yıl sonra Wellington zamanında bile kıtada yaptığı askeri harekâtlar sınırlı olmuştu. O tarihte Britanyalılar kısmen donanmanın önemine ve görece küçük bir ordunun varlığına dayanarak, militarist olmadıkları ve sadece zayıf bir merkezi yönetim sürdürdükleri için Avrupa'nın geri kalan kısmından farklı olduklarını düşünüyorlardı. Bu görüşü teyit edecek tarihi bir gelenek oluştu. Uygulamadaysa, 1660'tan sonra Britanya Avrupa'nın geri kalan kısmı kadar militarist bir devletti; tek fark, bunun biraz farklı bir şekilde ifade edilmesiydi.

1680'den sonraki yüzyıl içinde donanma iki misli büyümüş ve ordu mevcudu %50 artmıştı. Barış zamanında kalıcı bir ordu bulundurma yönündeki isteksizlik sürmüş olsa da savaş zamanında Britanya ordusu büyüktü. 18. yüzyılın başlarında ordu mevcudu İspanya'nınkinin iki katıydı. Donanma genellikle Avrupa'daki en büyük donanmaydı ya da en büyüklerden biriydi. Güçlü bir donanmanın sağladığı avantaj, bu sayede elde edebildiği denizaşırı kazançların Britanya'nın ticari konumunu güçlendirmesiydi. 1692-1815 arasında Britanya 87 yıl savaşmıştı; bu, diğer herhangi bir Avrupa devletinin yaptığına denk bir rekordu. Bu dönem boyunca devlet özellikle birçok tersaneye sahip olan Denizcilik Bakanlığı'nı, ancak aynı zamanda da bu girişimi silah imalatıyla destekleyecek güçlü bir mekanizma geliştirdi. Her ikisinin de ekonomi üzerinde büyük bir etkisi oldu. 18. yüzyılda askeri harcamalar hükümetin bütün harcamalarının yaklaşık dörtte üçünü oluşturuyordu ve devletin yaptığı harcamalar bu dönemde dörde katlanmıştı. Genel olarak bakıldığında askeri harcamalar her yıl ulusal zenginliğin ortalama yaklaşık %10'unu tüketiyordu. (Bu, 20. yüzyıldaki orandan çok daha büyüktü.) Bununla birlikte Britanya'nın gösterdiği çabaların büyük bir bölümü parayla ilgiliydi; ya paralı askerler (özellikle Almanya'dan Hessenliler) satın alınıyor ya da denizaşırı ganimetleri emniyete aldığı sırada kıtadaki kara savaşının yükünü çekmeleri için müttefiklere mali destek veriliyordu. 1813'e gelindiğinde Britanya kıtada Napoléon'a karşı 450.000'in üzerinde mevcudu olan ordulara fon sağlarken kendi ordusu 140.000 kişiden oluşuyordu.

Savaş masraflarının bir bölümü herhangi bir Avrupa devletindeki kadar yüksek olan vergilerle karşılanıyordu. Britanya'da vergiler 1660-1815 arasında tam olarak on sekiz kat artmıştı. Vergilerin bu seviyesi bile askeri güce para sağlanmasına yetmiyordu. Hükümet 1680'lerde bir yılda elde ettiği vergilerden 2 milyon sterlin daha fazla harcama yapıyordu, ama bu rakam bir yüzyıl sonra 8 milyon sterlinin üzerine çıktı ve 19. yüzyılın başlarında daha da fazla artış gösterdi. Hükümetin askeri harcamaları için, gelişmekte olan Londra bankacılık ve sermaye piyasasında, hükümetin 1694'te kurduğu İngiltere Bankası vasıtasıyla muazzam bir borç karşılığında fon sağlanıyordu. 1689'da Britanya'nın ulusal borcu yoktu, ancak 1690'ların sonlarında 16 milyon sterlin olmuş, 1780'lere gelindiğinde neredeyse 250 milyon sterline ulaşmıştı. Büyüyen bu borcun finansmanı hükümet gelirlerinin yarısından fazlasını götürüyordu. Bu finansman, diğer Avrupa devletlerinden farklı olarak, devlet politikası üzerinde Parlemento vasıtasıyla söz sahibi olan ege-

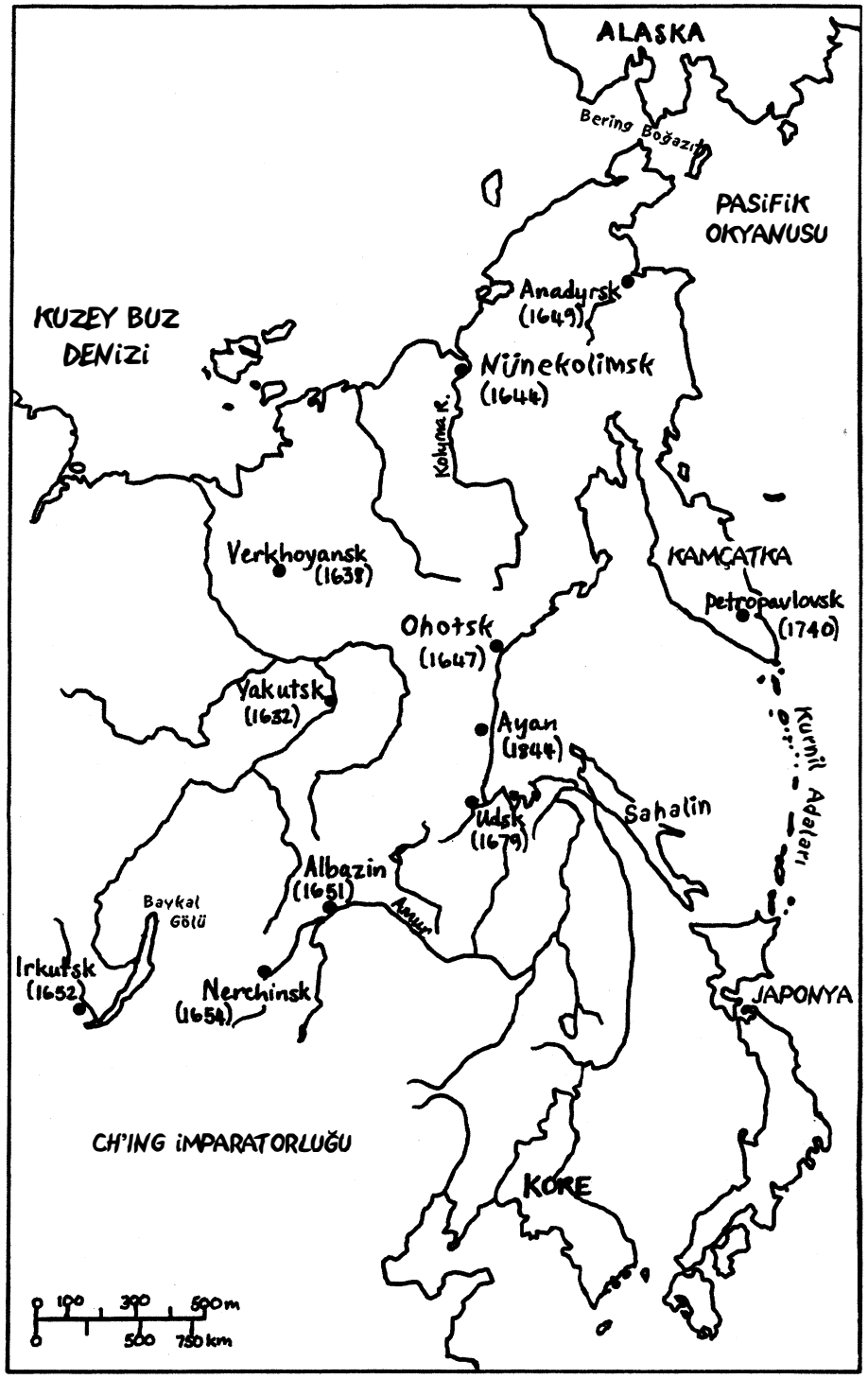
men toprak sahibi ve ticaret elitlerinin sahip olduğu gücün desteklenmesi yoluyla sağlanıyordu. (Parlamento üyelerinin yaklaşık yedide biri asker ve denizciydi ve temsil sistemi tersane ve liman kentlerinin daha fazla temsil edilmesini sağlıyordu.) Araziden ve ticari zenginlikten alınan vergiler çok düşüktü veya hiç alınmıyordu. Bunun yerine vergi yükü ezici bir çoğunlukla temelde fakirlerin ödediği çay ve alkol gibi ürünlerin tüketim vergilerine yıkılıyordu. Böylece vergi gelirleri dönüp dolaşıp, bu sebeple faiz ödemeleri elde eden ve kendilerinin yönetmekte olduğu ordu ve denizcilikle ilgili devlet politikalarından yarar sağlayan elitlere hükümet borçlarının ödenmesine gidiyordu. Hükümet kredisi sağlam olduğu sürece sistem devam edebilirdi.

19.11.2 Rusya

[*Erken Dönem Moskova* ***19.5.1***]

Avrupa'nın en doğusunda yer alan Kazan ve Astrahan hanlıklarının 16. yüzyılın ortasında Moskova tarafından fethedilmesi, güneyde yer alan Karadeniz'e doğru büyük yeni alanları yerleşmeye açmıştı. 18. yüzyılın başlarına gelindiğinde Rus halkının dörtte biri bu alanda yaşamaktaydı. Daha da önemlisi doğuya, Sibirya içlerine ve bozkırın göçebe halkları tarafından kontrol edilen kısımlarına doğru bir yol açılmış olmasıydı. Bu, Avrasya tarihinin dengesinde temel bir değişimdi. Kıpçak Ordası ve onun haleflerinin hükmetmiş olduğu Moskova artık, 13. yüzyıldan beri bu bölgenin halklarını kontrol ediyordu. 1550'lerden itibaren Moskova göçebelerin zararına olmak üzere yayılmaya başlamıştı. Bu yayılma, Rusların en sonunda Orta Asya'nın hâkimiyetini sağlama aldıkları 19. yüzyılın sonlarına kadar tamamlanmayan uzun bir süreç olacaktı, ama yerleşik toplumların Avrasya'nın göçebe halklarına karşı nihai zaferine işaret ediyordu.

Doğuya doğru yapılan hamlenin ardında yer alan temel güç, kürk arayışıydı. Rus prensliklerinin zenginliği yüzyıllar boyunca Batı Avrupa'ya satmış oldukları kürke bağlı olmuştu; 15. yüzyılın başlarında Novgorod tek başına bir yılda yaklaşık 500.000 kürk ihraç ediyordu. Ancak bu kadar çok hayvanın öldürülmesi ve tarım arazisi açmak üzere zaman içinde ormanların kesilmiş olması, 16. yüzyıla gelindiğinde Urallar'ın batısında bulunan kürk hayvanları neslinin neredeyse tükenmiş olması demekti. 1580'lerde kürk tüccarları Uralları geçip geniş bir ölçekte Sibirya'ya girdiler ve muazzam sayılarda hayvan buldular. Sığ Sibirya ırmakları boyunca ilerlediler, yollar boyunca kilit yerlerde kazıklarla çevrilmiş müstahkem yerler oluşturdular. 1604'te Tomsk'a, 1628'de Krasnoyarsk'a, 1652'de Baykal Gölü yakınlarındaki Yakutsk'a ve 1647'de Pasifik sahilinde yer alan Ohotsk'a ulaştılar. Böylece Ruslar, Baltık ve Karadeniz sahillerindeki bölgelerden çok daha önce Pasifik sahiline ulaşmış oldular. Sibirya'da doğuya doğru gitmek 19. yüzyılda Amerika'da batıya doğru gitmeye çok benziyordu; her ikisi de tüccarlardan, haydutlardan ve kanun kaçaklarından meydana gelen sınır toplumlarıydı ve her ikisinde de kanun yoktu. Her iki tarafta da yerli halk yayılmacı atılımın tüm etkile-

Harita 61: Rusya'nın Doğuya Doğru Yayılması

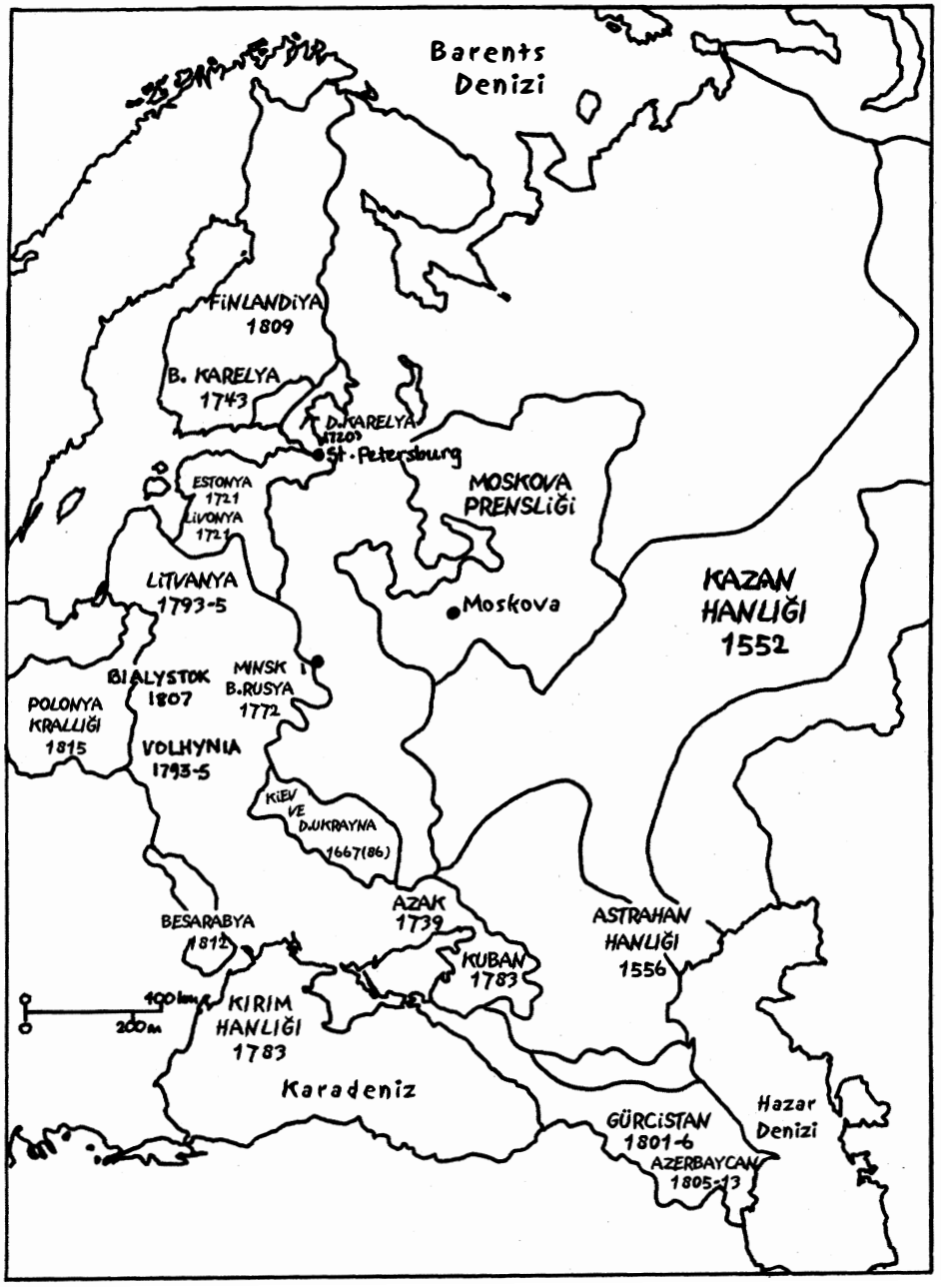
rine maruz kalmıştı. Sibirya'da kabileler *yasak* (erkeklerden alınan kürk haracı) ve *yesir* (yerleşimcilere ve askerlere satılan kadın köleler) vermek zorunda bırakıldılar. Kölelik Sibirya'da 1825'e kadar kaldırılmadı.

Ruslar doğuya doğru ilerlerken Amur Nehri bölgesinde Çinlilerle karşı karşıya geldiler ve çok kısa bir süre içinde bu insanlara Sibirya yerlileri gibi davranılamayacağını anlamış oldular. 1660'lara gelindiğinde Ch'ingler Rusları engellemek için bölgede kaleler ve yollar yapmaktaydılar ve 1685'te Albazin'de bulunan Rus yerleşmesini ele geçirdiler. 1689'daki Nerchinsk Antlaşması'na göre Ruslar Amur vadisi yöresinin dışında tutuldular, sadece yılda bir kez Çinlilere ipek ve pamuklu mallar ve daha sonra 18. yüzyılda çay karşılığında kürk satabilecekleri bir ticaret panayırı kurmalarına izin verildi. Çinlilerin güçlü olması nedeniyle kuzeye, daha zor şartların bulunduğu bölgelere doğru gitmek zorunda kaldılar. 17. yüzyılın sonlarına gelindiğinde iyice kuzeyde, Bering Boğazı yakınlarında bulunan Chukotka fethedildi, bunu 1707'de Kamçatka yarımadasının alınması izledi. Sibirya'nın muazzam kürk kaynakları bile aşırı avlanma nedeniyle zarar görmeye başlayınca Rus tüccarlar daha doğuya doğru, Kuril Adaları'na gittiler ve 1740'lardan itibaren faaliyet gösterdikleri Alaska'da su samurları çok kısa bir süre içinde yok olma aşamasına gelmiş oldu. 18. yüzyılın ikinci yarısında Rus tüccarlar neredeyse yüz defa Reut Adaları'na ve Alaska'ya gittiler. 1799'da bölgede ticaret yapmak üzere Rus-Amerika Şirketi kuruldu ve Rus hükümeti Kuzey Pasifik'te üssü Petropavlosk limanı olan küçük bir filo bulundurdu.

18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Rusya dünya üzerinde bulunan diğer herhangi bir devletten daha büyük bir kara parçasına çoktan beri hâkim olsa da, sahip olduğu gücü Çinlilerle karşılaşmasında olduğu gibi Orta Asya'da bulunan Müslüman devletlere yaymayı pek başaramamış durumdaydı. 17. yüzyılın başlarında Hive hanlığı ile ilk küçük çarpışmalar yapıldı, ama 1717'de büyük bir Rus sefer heyeti neredeyse tamamen yok edilmişti. Rus yerleşmeleri İrtiş Nehri boyunda yer alan Omsk'a kadar ulaşmıştı, ama Hive, Buhara ve Hokand hâlâ İslam devletlerinin merkezinden aşağı yukarı 1600 km uzakta yer alıyordu. 18. yüzyılda Orta Asya devletleri neredeyse tüm Rus tüccarları kovdular ve onları sadece sınır boyunda ticaret yapmak zorunda bıraktılar. Başlıca Rus ihracatı neredeyse 1000 yıldan beri olduğu gibi kölelere dayalıydı. Köle satışında çarlık tekeli olsa da Hiveli tüccarların Rusya'da köle satın almalarına müsaade edildi. Tek kısıtlama Hıristiyanların satılmamasıydı, ama uygulamada bu sınır aşılmıştı. Büyük Petro'nun* 18. yüzyılın başlarında ele geçirdiği İsveçliler gibi Ortodoks olmayan Hıristiyanlar Orta Asya devletlerine satıldı. 18. yüzyıl boyunca Buhara'ya ve diğer başkentlere giden Rus diplomatik heyetlerinin büyük bir bölümünün amacı temelde Rus kölelerin kurtulmalığını ödemekti.

Moskova 17. yüzyılın başlarında yaşanan felaketlerin ardından toparlanmaya başladığında, Rusya'nın doğuya doğru büyük yayılması paralelinde batıya doğru bir atılım gerçekleştirildi. Büyük Petro'nun (1689-1725) hükümdarlığı zamanında

* I. Petro (ed.n.)

Harita 62: Rusya'nın Batıya Doğru Yayılması

Moskova prensliği Rusya devletine dönüştü; bu, (büyük ölçüde köle işçilerle) kurulan yeni başkent St. Petersburg'la [bugün Leningrad] sembolize edildi. Yayılma açıkça uygulanmaktan oldukça uzaktı. 1690'larda Danimarka, Polonya ve Rusya egemen Baltık devleti İsveç'e karşı işbirliği yapmaya karar verdiler. İsveç (İngilizlerin ve Hollandalıların açığa vurulmayan donanma desteğiyle) çok kısa bir süre içinde zafer kazandı. Danimarka 1700'de koalisyondan çıktı, Rusya Narva savaşında yenildi ve İsveçliler Polonya ve Saksonya'yı istila ettiler. Yalnızca kısa süreli bir zafer elde edildi ve Ruslar 1709'da İsveçlileri Poltava'da neredeyse kesin bir yenilgiye uğrattılar. 1721'de sonunda barış yapıldığı zaman İsveç Baltık İmparatorluğu'nun tamamını kaybetti ve Rusya Doğu Karelya, Estonya ve Livonya'yı kazandı, böylece kendisi büyük bir Baltık devleti haline gelmiş oldu. Bununla birlikte Rusya'nın batıya doğru asıl yayılma hamlesi Polonya'da gerçekleşti. 1697'de güçlü bir Rus desteğiyle Saksonyalı II. August Polonya kralı olarak seçilmişti. İsveçliler tarafından yenilgiye uğratıldıktan sonra Ruslar tarafından tekrar tahta geçirildi ve bundan sonra Polonya, Rusya'nın istediği gibi –batı sınırında zayıf bir devlet– olmaya devam etti. Polonya ordusunun boyutu 20.000 kişi olarak sınırlandı ve Sejm'de yer alan elitlerin gücü etkili çok az karar alınmasını sağladı. (Bu dönemde kötü bir üne sahip olan tek oyla veto uygulaması yaygınlaşmıştı, ama bu uygulama gerilemenin sebebi olmaktan çok, bir sonucuydu.)

1734'te Saksonyalı III. August büyük ölçüde yine Rusya'nın nüfuzu sayesinde Polonya tahtına oturtuldu. Bununla birlikte bu tarihten sonraki otuz yıldan sadece ikisini ülkede geçirmişti. Ancak Polonya zayıf olsa da varlığını sürdürmeye devam etti ve Avrupa'daki savaşlara karışmadı. 1770'te hâlâ hem İspanya'dan hem de Fransa'dan büyük bir devletti (gerçi Fransa'dan çok daha güçsüzdü). Prusya, Rusya ve Habsburg Avusturyası'nın süratle büyümeye devam eden gücüyle karşı karşıya kaldığı için stratejik konumu çok zayıftı. 1772'de üç büyük devlet ilk paylaşım üzerinde anlaşma vardı; Polonya, Minsk ve Beyaz Rusya'nın doğusu dahil olmak üzere topraklarının üçte birini Ruslara kaptırdı. Polonya'da daha etkili bir devlet yaratılmasına yol açabilecek yapısal reformların gerçekleştirilmesi tehlikesine karşılık 1792'de bir Rus istilası ve Prusya'nın da dahil olduğu ikinci bir paylaşım gerçekleşti. Rusya Litvanya'nın büyük bir bölümünü aldı. Tadeusz Kosciuzko'nun yönettiği ayaklanmalar bastırıldı. 1795'te Polonya'nın üçüncü ve son paylaşımı gerçekleştirildi. Rusya Polonya'nın geri kalan kısmının (Volhynia dahil) neredeyse üçte ikisini ve Prusya yaklaşık beşte birini aldı, ama bu, nüfusu neredeyse ikiye katlamaya yetti. Bir zamanlar Avrupa'nın en güçlü devleti olan, uzun zaman önce kurulmuş Polonya devletinin varlığı sona erdi. Rusya'nın batıya doğru yayılması yeni bir zirveye ulaşmıştı, ama 1815'e kadar devam edecekti.

[*Geç Dönem Rus Yayılması* ***21.11***]

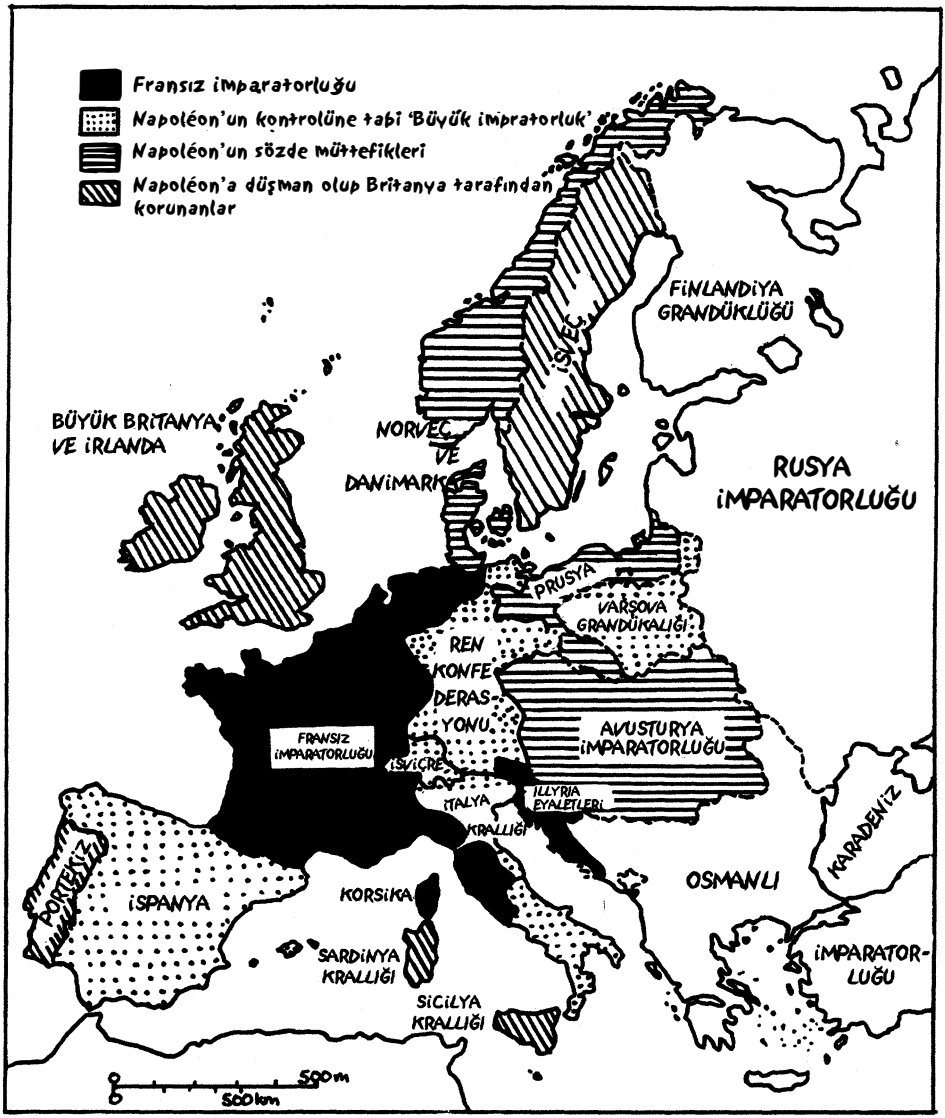
19.12 Avrupa Savaşı (1792-1815)

1660-1815 arasında Avrupa kıtasında uzun ve neredeyse ardı arkası kesilmeyen savaşlar olsa da, şaşırtıcı bir şekilde az şey değişmişti. Devletler (Napoléon zama-

nında Fransa'nın yaptığı gibi) geçici kazançlar elde edebiliyorlar veya (Yedi Yıl Savaşı doruğundayken Prusya'nın başına geldiği gibi) ciddi aksiliklerle karşılaşabiliyorlardı ama 1815'te Fransa aşağı yukarı 17. yüzyılın sonlarındaki konumundaydı. Avusturya güçlü olmaya devam etti. Prusya ise kazançlı çıksa da çeperlerde yer alan iki devlet, Britanya ve Rusya, kadar kazançlı değildi.

Avrupa'daki mücadeleler kesin bir sonuca en çok, 1792'den 1815'e kadar (çok kısa bir ara ile) süren tüm savaşların en uzunuyla yaklaşmıştı. Fransa devletinin 1780'lerin sonlarında öncelikli olarak Amerika Bağımsızlık Savaşı masrafları nedeniyle neredeyse iflas etmesi, 150 yıldan daha uzun bir süreden beri ilk kez États-Généraux'nun toplantıya çağırılmasına yol açtı. Birkaç yıl içinde Fransa ilk bakışta gücünü önemli ölçüde azaltmış gibi görünen bir devrim fırtınasına kapıldı. Tam olarak olmasa da giderek yükselmeye başlayan devrimin köktenci siyasal düşünceleri, 1792'de savaşın çıkmasına yol açmıştı. Fransa'ya karşı kurulan koalisyon (Prusya, Avusturya, Rusya ve Britanya) 18. yüzyılda yapılan savaşların en tek taraflısını yarattı. Bununla birlikte, Fransa yenilmedi, tersine, kendi yapısal gücü ve koalisyondaki çatlaklar sayesinde savaştan zafer kazanmış olarak çıktı. Fransızlar 1780'lerde yapılan reformları kullanarak, büyük ölçüde etkisini kanıtlamış olan 650.000 kişiden daha kalabalık bir ordu yaratacak büyük bir seferberlik başlattılar. Koalisyonun ilk saldırısını savuşturduktan sonra, devrim hedefleriyle fazla ilgisi olmayan ve daha çok Fransızların eski stratejik amaçlarıyla ilgili olan bir yayılma politikası uygulamaya başladı. Doğu Avrupa'da bulunan üç devlet de etkili bir muhalefet yapamayacak kadar Polonya'nın son paylaşımıyla uğraşıyordu. 1795'e gelindiğinde Flandre ve Hollanda cumhuriyeti fethedilmiş, Prusya ve diğer küçük Alman devletleri yeniden tarafsız olmuş ve İspanya Fransa'yı desteklemek üzere taraf değiştirmişti. 1796'da Sardinya-Piemonte Krallığı, yıldızı parlayan komutan Napoléon Bonaparte tarafından yok edilmiş ve 1797'de Campo Formio barışında Avusturyalılar İtalya'dan büyük ölçüde çıkarılmıştı. Bunun ardından Britanya, savaşın yüksek masrafları ve 1797'de Spithead ve Nore'da denizcilerin isyanlarıyla karşı karşıya kalarak izole olmuştu. Britanyalılar hâlâ İspanyol ve Hollanda donanmalarını yenebiliyor ve sömürgelerde kazanç elde edebiliyorlar, ama karada Fransızların gücünü kıramıyorlardı. 1815'e kadar büyük ölçüde savaşla karakterize olan hiçbir tarafın üstünlük sağlayamadığı bir stratejik duruma ulaşılmıştı.

Fransızların 1798'deki yenilgileri (İrlanda'ya yapılan seferin başarısız olması ve Mısır'a yapılan seferin Abukir Körfezi'ndeki deniz savaşında yenilgiye uğraması) Rusya, Avusturya, Osmanlılar, Portekiz ve Napoli'yi Fransa'ya karşı yeni bir koalisyon oluşturmaya yönetti. Koalisyon iki yıl içinde hiçbir şey elde edemedi. Britanya savaşmaya devam etti, ama fazla başarı elde edemedi. 1802'deki Amiens Barışı bir soluklanma süresinden daha fazlası olmadı ve ertesi yıl savaş, İngilizler Malta'yı teslim etmeyi kabul etmeyince yeniden başladı. Artık resmen diktatör olan Napoléon Fransa'ya egemen olmuştu. 1805'te imparator olarak taç giymiş ve 10. yüzyıl Almanya'sında kurulmuş olan "Kutsal Roma İmparatorluğu"na böylece resmen son vermişti. Napoléon'un hayatı birçok bakımdan dikkat çekecek ölçüde

Harita 63: Napoléon'un Gücünün Doruğunda Olduğu 1810'da Avrupa

daha önceki 4000 yıl boyunca Avrasya'da yer alan diğer endüstri öncesi fatihlerinin hayatına benziyordu. Askeri yayılma politikasının masrafları fetihlerden elde edilen ganimetle karşılanıyordu. Yayılma devam ettiği sürece sistem başarılıydı. Napoéon, hükümdarlığı için etkili bir temel oluşturmakta güçlük çekiyordu (ulaşım şartlarının kötü olması nedeniyle bu zaten zordu) ve benzer hükümdarlar gibi imparatorluğu idare etmek üzere aile mensuplarına ve önde gelen askeri destek-

çilerine güveniyordu. Bununla birlikte, askeri devrimin ve büyümekte olan ticari ve endüstriyel zenginliğin yarattığı etkinin sonucu olarak 18. yüzyılın sonlarında daha da büyümüş olan Avrupa devletinin gücüne sırtını dayayabildiği için, yönetiminde önemli "modern" unsurlar bulunuyordu.

Avrupa savaşı 1803'ten itibaren süreklilik kazanmıştı. Britanya 1805'teki Trafalgar Savaşı'nın göstermiş olduğu gibi, denizlerdeki üstünlüğünü koruyabilmişti, ama iki yıl içinde Avrupa'ya egemen olan Napoléon'u karada yenilgiye uğratamadı. 1805'te Avusturyalılar ve Ruslar Ulm ve Austerlitz savaşlarında büyük bir yenilgiye uğraşmışlar ve Prusya 1806'da Jena Savaşı'nda kesin olarak yenilmişti. Ertesi yıl Ruslar Friedland Savaşı'ndan sonra Napoléon ve Fransa'yı Avrupa'daki en egemen devlet olarak kabul edecekleri bir anlaşma yapacak kadar zayıf düşmüşlerdi. Güney ve Batı Almanya'daki Ren Birliği Fransa'nın egemenliği altındaydı ve Polonya'nın tüm batısı Fransızların hâkim olduğu Varşova Grandükalığı'nındı. 1806'dan sonra Prusya, Fransa hükümetinin normal vergi gelirlerinin yarısına denk düşen bir tazminat ödemek zorunda kaldı. Avusturya da tazminat ödemeye mecbur oldu ve İtalya krallığının gelirlerinin yarısı Fransa'ya aktarıldı. 1806-1807'deki Berlin ve Milano fermanlarıyla Avrupa'daki kara devletlerinin tamamı, Britanya ticaretinin kıtadan dışlandığı büyük ölçüde başarılı bir sistemin parçası olmuştu.

1809'dan sonra İspanya'da ayaklanmanın yayılmasıyla Fransızların gücü zayıflamaya başladı. 350.000'ün üzerindeki Fransız askeri ayaklanmayı bastıramıyordu ve bu durum, küçük İngiliz kuvvetlerinin kıtada müdahale gerçekleştirmesine fırsat yaratmıştı. Rusya 1810'da Fransız ekonomik sisteminden çekildi. 1812'de Fransa'nın Rusya istilası, başlangıçtaki şaşırtıcı başarının devamında ordu Moskova'yı yaktıktan sonra geri çekilmek zorunda kaldığında felakete dönüşmüştü. 400.000'ün üzerinde asker kaybedilmişti. Bu durum, diğer Avrupa devletlerini savaşa katılmak üzere Britanya'dan ödeme almaya yöneltti. 1813 Ekim'indeki Leipzig Savaşı'nda büyük bir yenilgiye uğrayıncaya kadar Napoléon'un üç devletten birini (Rusya, Avusturya ve Prusya) tek başına yenmesi ve kendisine karşı kurulmuş olan koalisyonu bozması yine de mümkün görünüyordu. Bunun yerine Fransa'ya geri çekilmek ve 1814 Nisan'ında tahttan feragat etmek zorunda bırakıldı. Bir yıl içinde Elba'dan kaçtı,* ardından Fransa'da iktidarı ele geçirdi. Nihayet 1815 Haziran'ında Waterloo'da Britanya ve Prusya orduları tarafından yenilgiye uğratıldı.

Savaşa son veren Viyana Antlaşması Avrupa'da hiçbir devletin egemenlik iddia edemeyeceği görece bir istikrara sahip bir sistem yarattı. Fransa kuzeydoğuda Birleşik Hollanda Krallığı,† (bugün Belçika ve Hollanda) ve güneydoğuda çok büyük bir ölçüde yayılmış olan Sardinya-Piemonte Krallığı'yla kuşatılmış oldu. Prusya önemli kazançlar elde etmişti ve toprakları daha çok doğuda bir arada olsa da, artık Ren Nehri kadar batıda kalan dağınık bir durumdaki mülklerin

* Fransa'ya döndükten sonra tahttan indirilince Elba Adası'na sürülmüştü (ed.n.)

† Felemenk Cumhuriyeti; 1579-1795 arasında yaklaşık bugünkü Hollanda Krallığı topraklarını kapsayan devlet (ed.n.)

de sahibi olmuştu. Bununla birlikte Avusturya karşı çıktığı için Saksonya'yı elde edemedi. Rusya Polonya'nın büyük bir bölümünü elinde tutmaya devam etti. Avusturya Kuzey İtalya'nın büyük bir bölümünün verilmesiyle tatmin edilmişti. Avrupa cephesinde güç dengesi yoktu; Britanya ezici bir oranda egemen güçtü. Viyana'da varılan anlaşma, 1830'da bağımsız bir Belçika yaratılmasının dışında bir İtalya krallığı kurulana ve Almanya Prusya'nın hâkimiyeti altında birleşene dek 50 yıl kadar devam etti.

[*Geç Dönem Rus Yayılması* ***21.11***]

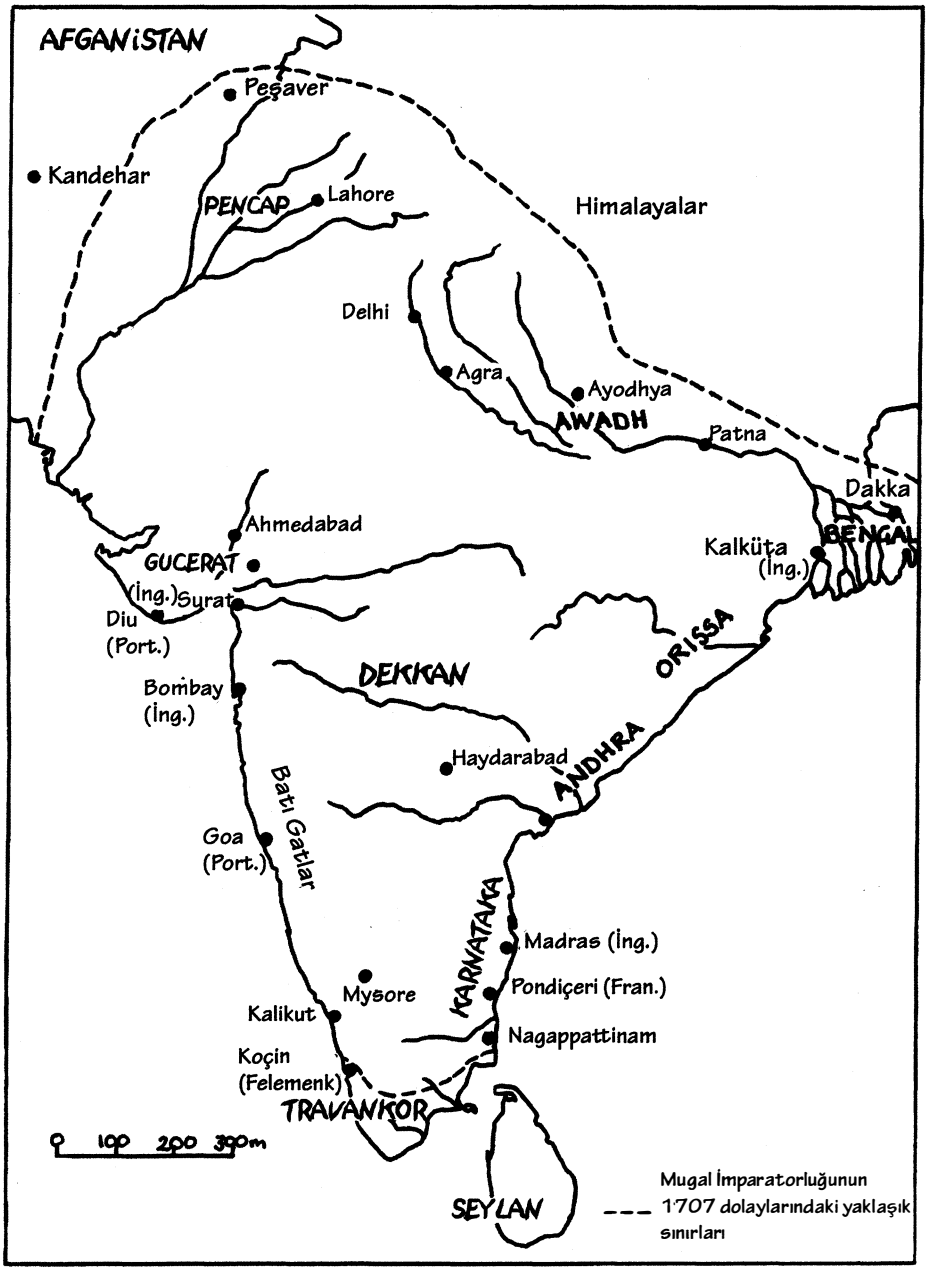
19.13 Mugal İmparatorluğu

[*Erken Dönem Hindistan* ***18.5***]

19.13.1 Doruğuna Ulaşmış İmparatorluk

Mugal İmparatorluğu 16. yüzyılın sonlarında büyük ölçüde Ekber'in eseri olmuştu. 1600'de dünya üzerindeki en güçlü devletlerden birini oluşturuyordu. Cihangir (1606-1627) zamanında imparatorluk istikrarlıydı (veliahtı Hürrem'in isyanı 1622'de bastırılmıştı) ve sınırları güven altındaydı. Güneyde Dekkan'a doğru genişlemeye devam etmişti. Halefi Şah Cihan (1628-1658) zamanında imparatorluk muhtemelen doruğuna ulaşmıştı ve Avrasya'nın geri kalan kısmına çok zarar vermiş olan 17. yüzyıl krizinden fazla etkilenmemişti. Kuzeyde Afganistan'ın daha ilerisine, Orta Asya'ya doğru yayılma girişimi başarısız olmuştu. Etkili bir sefer düzenleyebilecek ulaşım hatları aşırı uzundu ve Safeviler kuzey-batıda yayılmaya büyük bir engel oluşturuyordu. Bölgedeki yegâne önemli kazanç, Srinagar'ı merkez alan Racput devleti Garhwal'ın 1656'da yenilgiye uğratılmasıydı. Bu nedenle asıl yayılma güneye doğru devam etti. 1650'lere gelindiğinde Mugal İmparatorluğu en güneyde kalan kısmı dışında Hindistan'ın büyük bir bölümünü içine almıştı ve Mugalların asıl yurdu olan Afganistan hâlâ hâkimiyeti altındaydı. Büyük ölçüde verimli olan tarım ve 1500'de yaklaşık 100 milyon olan nüfusu 1700'de 160 milyona ulaştığında işlenmekte olan toprakların sürekli büyümesi nedeniyle, akıl almayacak ölçüde zengin olmuştu. Bölgede tarımsal artı ürüne ek olarak geniş bir yelpazede çivit, pamuk ve şekerkamışı gibi para getiren ürünler yetiştiriliyordu, 17. yüzyılın başlarında bunlara tütün de dahil edilmişti. Ham ipek üretimi Bengal'de çok gelişmişti. Vergi sistemi etkiliydi ve güncel tutuluyordu; bu verginin nakit olarak ödenmesinin gerekmesi, yalnızca ekonominin devamlı olarak ticarileştirilmesi yönündeki baskıyı artırıyordu. Zenginliğin önemli bir bölümü, özellikle kıyı kentleri ve alanlarında, Hindistan'ın Avrasya deniz ticaret ağındaki merkezi konumundan kaynaklanıyordu. Nüfusun yaklaşık onda biri kentlerde yaşıyordu. (Bu oran Avrupa'daki oranla aynıydı.)

Cihangir zamanında daha az bir varlık göstermiş olan Ekber'in sahip olduğu eklektik inançlardan sonra Mugallar, Şah Cihan zamanında daha ortodoks bir İslami siyasete geri dönüş yapmışlardı. Siyaset hem Şii hem de Hindu karşıtıydı ve

Harita 64: Geç Dönem Mugal İmparatorluğu

şeriat, siyaset oluşturulmasında önemli olmaya başlamıştı. 1633'te Hindu tapınaklarının yapılmasına ve tamir edilmesine yasaklama getirildi, Mekke'ye giden yıllık hac kervanının masraflarını hükümet üstlendi. Şah Cihan, en gözde karısı Mümtaz Mahal'in on dördüncü çocuğunu doğururken öldüğü 1631'den sonra Tac Mahal'in yapımını başlattı. Bu, bir anıt olmasına rağmen, aslında dini bir yapıydı. Güney taçkapının cephesine, Kuran'ın 89. suresinin metni (Yargı Günü hakkında "Fecr") nakşedilmiştir ve duvarlarla çevrili 185 dönümlük bahçe, göklerdeki cennetin kapılarının ve bahçelerinin simgesel bir anlatımını oluşturur. Tamamlanması 17 yıl sürmüş olsa da yıllık masrafı, imparatorluk gelirlerinin yaklaşık %50'siydi; XIV. Louis'nin Versailles'daki gösterişli projesi için harcayacaklarından çok daha az. İmparatorluğun başkenti, Delhi'deki Şahcihanabad'a* taşındığı 1648'e kadar Agra olmaya devam etmişti.

Şah Cihan'ın saltanatının ilerleyen yıllarında saray giderek iki hizibe bölündü. Ekber'in, imparatorluğu destekleyecek daha yaygın bir temel oluşturulmasına dair fikirlerinin taraftarı olan daha liberal bir grup en büyük oğul Dara Şuko'nun çevresinde toplanmıştı. Daha tutucu, güçlü bir şekilde İslamcı olan bir hizip üçüncü oğul Evrengzib'i destekliyordu, ama (görünüşte yöredeki imparatorluk idaresini iyileştirmek üzere) 1644'te Dekkan'a gönderildi. 1657'de Şah Cihan hastalanınca daha küçük olan üç oğulun her birinin Dara Şuko'ya karşı çıktığı kısa bir iç savaş yaşandı. Evrengzib, Agra yakınlarında Dara Şuko'yu mağlup etti, başkenti aldı ve ardından diğer kardeşlerini de yendi. Dara Şuko öldürüldükten sonra 1661'e gelindiğinde imparatorluğun hâkimiyeti tartışmasız bir şekilde Evrengzib'in eline geçmişti. Onun hükümdarlığı zamanında imparatorluğun İslam yanlısı çok güçlü bir politikası vardı. Çok sayıda Hindu tapınağı, özellikle de Varanasi'deki, yıkıldı ve Hindu tapınakları ile kutsal alanlara giden hacılara vergi kondu. 1665'te Hindu tüccarlar Müslüman tüccarların iki misli iç gümrük vergisi ödemek zorunda kalıyorlardı (gerçi vergi oranları hâlâ çok düşüktü). Ekber tarafından tam 100 yıl önce kaldırılmış olan derecelendirilmiş mülk vergisi *(cizye)* 1679'da yeniden kondu. Tüm Hindular teorik olarak hükümet görevlerinden alınmışlardı, ama bu ferman uygulanmadı. Yeni Sih dinine saldırıldı ve lideri kutsal şeyler hakkında saygısızca konuştuğu için idam edildi.

İmparatorluk sınırları içinde büyümekte olan sorunların ilk işaretleri, bu tarihte kolayca bastırılmış olmalarına ve Mugal İmparatorluğu sahip olduğu en geniş topraklara ulaşmış olmasına rağmen 17. yüzyılın sonlarında görüldü. Bombay'ın güneyindeki Batı Dekkan'ın dağlık alanlarında, 1674'te bağımsız bir Hindu hükümdar olarak taç giyen kurucusu Şivaci'nin yönetimi altında Maratha devleti ortaya çıkmaya başlamıştı. Daha sonraki 150 yıl içinde Marathaların Hindistan tarihinde merkezi bir yerleri olacaktı. 1680'de Şivaci öldüğü sırada çıkan genel bir Mugal karşıtı ayaklanmada Racputana'daki Racput asilzadeleri ile birlikte Evrengzib'in oğlu Ekber de onlara katıldı. Bu ayaklanma Evrengzib'i imparatorluk merkezini

* Daha önce başkent olmaktan çıkarılarak önemini yitiren Delhi, Şah Cihan'ın yedinci kentin (Eski Delhi) temelini atmasıyla yeniden önem kazandı (ed.n.)

zengin Ganj ovasından güneye kaydırmaya ve zorlu Dekkan ülkesinin hâkimiyeti üzerinde yoğunlaşmaya mecbur etti. Bölgedeki iki özerk devlet, Bicapur ve Golkonda, 1686-1687'de fethedildi ve bütünüyle imparatorluğa dahil edildi. Ekber Mugalların eski hasmı olan Safevilere kaçtı, ama 1688'de Maratha hükümdarı ele geçirildi. Sahip olduğu en geniş topraklara ulaşan imparatorluğa toplam olarak dört yeni eyalet ilave edildi. Hindistan'ın sadece en güney ucu imparatorluğun hâkimiyeti dışında kalmıştı. Bununla birlikte bu fetihler istikrar sağlamadı ve Evrengzib 1690'lar boyunca güneybatıda yer alan sahil alanlarında Marathaları yok etmeye çalışarak Dekkan'da kalmaya mecbur oldu. Bu uzun süreli sefer ve yıpratma savaşı Mugal ordusunun gücünü tüketti. Bu aynı zamanda imparatorluğun geri kalan kısmına daha az özen gösterilmesi anlamına da geliyordu. 1696-1697'de Bengal'de büyük bir ayaklanma vardı.

19.13.2. İmparatorluğun Çöküşü

Evrengzib 1707'de öldüğü zaman Mugal İmparatorluğu hâlâ güçlü bir devletti, ama daha sonraki elli yıl içinde yıkılmıştı. Bunun dolaysız sebebi imparatorluğu üç oğul arasında paylaştırma kararıydı. Beklenmedik bir şey olmayan sivil savaş çok kısa bir süre içinde çıkmış, bunu bir Sih isyanı ve Marathaların yeniden canlanması izlemişti. İç savaşın galibi Bahadır Şah'ın 1712'de ölmesi 1713'te diğer bir iç çatışmaya, hükümdar ailesinin büyük bir bölümünü ve elit işbirlikçilerinin öldürüldüğü bir saray darbesine yol açtı. 1719'da saray görevlileri imparator Ferruh Siyer'i tahttan indirerek gözlerini kör ettiler, daha sonra öldürdüler ve kukla hükümdar olarak yeni bir prens seçtiler. 1739'da Delhi, İran'da Safevi hükümdarlarının sonuncusunu tahttan indirmiş olan Çağatay lider Nadir Şah Afşar tarafından çoktan yağmalanmıştı. Bunun dışında 1747'te ve 1759-1761'de Kuzey Hindistan'a Afganistan'dan istilalar olmuştu.

Mugal hükümranlığının yıkılması Hindistan'daki ekonomik ve sosyal temeli etkilemedi. Bunu (Mugalların sağladığı istikrarla giderek zenginleşen) yerel toprak sahipleri ve hükümdarların merkezi idare ile aralarına mesafe koyarak, daha önce merkezi yönetime aktarılan gelirlere dayanan kendi devletlerini kurdukları sırada görece olarak güçlü bölgesel devletlerle yeni bir siyasi sistemin ortaya çıkması izledi. İmparatoru ortadan kaldırma amaçlı hiç bir girişimde bulunulmadı ve diğer hiçbir hükümdar bu unvan üzerinde hak iddia etmeye çalışmadı. (İngilizler bile 1858'e kadar imparatorluk sistemini görünüşte muhafaza ettiler.) Hindistan'ın her yerinde yeni bölgesel devletler ortaya çıktı. İlk devletlerden biri, bağımsızlıkları 1718'de Mugallar tarafından tanınan Hindu Marathalardı. Hâkim oldukları toprakları zaman içinde genişlettikleri sırada, Hindistan'ı 1750'lerin sonlarında yeniden biraraya getirmeye çok yaklaşmış gibi görünüyorlardı. Ancak, Ahmed Şah Abdali'nin yönetimi altındaki Afganlar tarafından 1761'de Panipat Savaşı'nda yenilgiye uğratıldılar. Yine de 1784'te Mugal imparator, imparatorluğun "Olağanüstü Yetkili Naibi" haline gelmiş olan Marathaların önde gelen lideri Mahadaci

Sindhia'nın "himayesine" boyun eğdi. Avadh'ta (Oudh) Sünni Mugallara şiddetle karşı olan Şii hükümdarlar hâkimiyeti ele geçirdiler. Güney Mysore'de Haydar Ali (1761-1782) ve Tipu Sultan (1782-1799) dönemlerinde etkili yerel hükümdarlar, Haydarabad ve Bengal'deki yerel hükümdarlar gibi kendi krallıklarını yarattılar. 1790'lara gelindiğinde Pencap'taki Sihler ve Sind'deki Talpur* emirler de kendi hükümdarlık alanlarını oluşturmuşlardı.

Mugal hükümdarlığının son bulması dünya tarihinde uzun vadede kalıcı bir öneme sahip bir durum yaratmıştı. Fransızları yenerek Hindistan'daki önde gelen Avrupalı güç haline gelen İngilizler 1750'lere gelindiğinde kendi hükümdarlık alanlarını yaratmak ve yavaş yavaş kendilerine ait bir Hindistan imparatorluğu kurmak için bu durumdan yarar sağlayabilmiş oldu. Daha önceki merkezi Mugal gücü zayıflamamış olsaydı bu süreç çok daha zor, belki de imkansız olabilirdi. 1750'lere kadar Avrupalı devletlerden hiçbiri Hindistan sahillerinde az sayıda ticaret alanı ve kale oluşturmaktan fazlasını yapamamıştı ve orduları küçük ve etkisizdi. Artık, İngilizler Hindistan'ın iç bölünmesinden yararlanarak, bir sonraki yüzyıl içinde Hindistan'a egemen olabilmişler ve Asya'da daha fazla yayılmak amacıyla onu üs olarak kullanabilmişlerdi.

[*Geç Dönem Hindistan* ***21.3***]

19.14 Yaklaşık 1750'de Dünya Dengesi

Kolomb'dan itibaren 250 yıl boyunca dünya dengesi çok az değişmişti. Avrupalılar Aztek ve İnka imparatorluklarını kolayca ele geçirmiş ve Orta ve Güney Amerika üzerinde hâkimiyet kurmuşlardı. Kuzey Amerika'da Avrupalı küçük koloniler hâlâ doğu sahilinde kısılıp kalmış haldeydiler ve Apalaş Dağları'nı herhangi bir ölçekte hâlâ aşamamışlardı. Avrupa'nın (17. yüzyılın sonlarında küçük Habsburg toparlanmasından ayrı olarak) Osmanlılar üzerindeki etkisi çok sınırlıydı. Akdeniz'in güney ve doğu sahillerinin tamamı hâlâ İslam hâkimiyeti altındaydı. İran'da Safevi hükümdarlığının son bulması Avrupa'yı etkilememişti ve Hindistan'da bulunan yerleşmeleri hâlâ az sayıdaki kıyı kentlerine hapsolmuş durumdaydı. Avrupa'nın, dünyadaki en büyük ve en güçlü devlet olan Çin ve Japonya üzerindeki etkisi daha da azdı. Hollandalılar Güneydoğu Asya'da yer alan adalardan bazılarını kontrol ediyorlardı. Avrupa orduları Avrupa dışında hiçbir yerde büyük Avrasya devletlerinden (Osmanlılar, Mugallar ve Çin) herhangi biriyle savaşmamışlardı, yegâne zaferleri Amerika kıtasının yerli halkına karşı kazanılmıştı. Avrupalılar Afrika'da, Ümit Burnu'nda yer alan küçük bir koloni dışında bir avuç ticaret alanı ve kalede bulunuyorlardı. Avustralya, Yeni Zelanda ve Pasifik'in geri kalan kısmına henüz yerleşmemişlerdi. 1500-1750 arasındaki değişiklik, Avrupa'nın sahip olduğu zenginliğin önemli bir artış göstermiş olmasıydı. Bu büyük ölçüde Amerika kıtasının sömürülmesinden elde edilen kârlara, Atlantik ekonomisinin muazzam köle plan-

* Talpurlar; Müslüman Beluci kabilesi (ed.n.)

tasyonlarına, bunun Avrupalılara Asya'nın büyük ticaret sistemlerine katılma fırsatı vermiş olmasına dayanıyordu. 18. yüzyılın ortasına gelindiğinde Avrupa'nın uzun sürmüş ekonomik geri kalmışlığı geçmişte kalmıştı ve Avrupa ilk defa, Hindistan ve Çin'in uzun zamandan beri var olan Avrasya toplumları kadar zengin olmuştu. Avrasya tarihindeki en kökten ekonomik, sosyal ve siyasi değişimlerin temelleri atılmıştı.

BÖLÜM
VI

Modern Dünyanın Kurulması

(1750-2000)

20
Modern Ekonominin ve Toplumun Kökenleri

(y. 1750-y. 1900)

20.1 Değişim

Dünyadaki her ekonomi ve toplum, 18. yüzyılın ortasına kadar küçük ticari, endüstriyel ve hizmet sektörlerinin yanı sıra çok büyük bir ağırlıkla tarıma dayalıydı. Genelde nüfusun onda dokuzu tarıma bağımlıydı, bu daha önceki pek çok binyıl boyunca çok az değişmiş olan bir orandı. 1750'den sonraki 250 yıl içinde dünya radikal bir şekilde değişmişti. Çiftçilik o kadar verimli olmaya başlamıştı ki, önde çıkan endüstrileşmiş ülkelerde nüfusun yirmide birinden azı (bazı durumlarda sadece ellide biri) tarım işinde çalışmaktaydı. Çiftçi sayısındaki bu çok büyük düşüş, dünya nüfusunda daha önce hiç görülmemiş bir artışla paralel olarak gelişmişti; 1750-2000 arasında altı mislinden fazla büyümüştü. Endüstriyel üretimin hacmi ve çeşitlilik de daha fazla artmıştı. 20. yüzyılın son bölümünde dünya endüstri üretimi, her yıl, 1750'dekinden yaklaşık doksan kat daha büyük olmuştu. Bunun paralelinde, hammadde tüketimi arttı ve toplumların ulaşabildiği enerji miktarında kökten bir değişim gerçekleşti. Bu değişimlerin sonucu, endüstriyel üretiminin ve enerji tüketiminin yol açtığı çevre kirliliği seviyelerinin de endişe verici boyutlara ulaşması oldu. Bu ekonomik değişimler büyük sosyal dönüşümleri de beraberinde getirdi. 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde, sadece 100 yıl önceki yaklaşık %10'la kıyaslandığında, çoğu endüstrileşmiş ülkede nüfusun yaklaşık dörtte üçü kentlerde yaşamaktaydı. 20. yüzyılın sonlarında, dünya tarihinde ilk kez, dünya

nüfusunun büyük bir bölümü kentlerde yaşamaya başlamıştı. Sadece endüstride değil, hizmet sektöründe de daha fazla sayıda insan çalışıyordu. Bu sadece bankacılık, ticaret ve alışveriş için değil aynı zamanda hükümet bürokrasileri, eğitim ve sağlık hizmetleri için de geçerliydi. İnsanlar daha eğitimli olmaya başlamışlardı ve 20. yüzyılın sonlarında, ilk defa, dünya nüfusunun büyük çoğunluğu okuryazardı.

Bu değişimler Avrupa'da, özellikle de Britanya'da, başlamış olsa da taşıdıkları önem dünya ölçeğindeydi. Bu öncelikle (Amerikan pamuğu ve Şili bakırı gibi) hammadde ve (Latin Amerika ile Avustralasya'dan*) daha fazla yiyecek talebine yansıdı, fakat endüstrileşme çok hızlı bir şekilde yayıldı. Bu sürecin, daha önceleri fikir ve teknolojilerin Avrasya boyunca, özellikle Çin'den batıya doğru yayılmış olmasından farkı yoktu. Artık farklı olan tek şey, ulaşımın çok daha kolay olması nedeniyle değişim hızının artmasıydı. İlk başlarda endüstrileşme 19. yüzyılın ortasına gelindiğinde Amerika Birleşik Devletleri'nde ve Japonya'da görüldü. Büyük bir iç pazara ve geniş bir alana yayılan kaynaklara sahip olduğu için Amerika Birleşik Devletleri 19. yüzyılın ikinci yarısında büyük bir ilerleme kaydetmişti. Japonya'daki gelişmeler daha yavaş olmuştu, fakat 20. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde büyük bir önem taşıyordu. Bu tarihte, dünyanın her bir yanındaki çok sayıda diğer toplum endüstrileşmeye başlamıştı.

Değişimin hızı başlangıçta çok yavaştı. 1750-1850 arasında dünyadaki endüstri üretimi iki katına bile ulaşmamıştı ve yavaş büyüme önde gelen (ve bir süre tek olan) endüstri devleti Britanya için karakteristikti. 1860-1913 arasında Amerika Birleşik Devletleri ve Almanya gibi devletler hızla endüstrileşmeye başlayınca dünya endüstri üretimi görülmemiş oranda artış gösterdi ve dörde katlandı. 20. yüzyılda dünya endüstri üretimi yaklaşık olarak otuz beş misli büyümüş, bu artışın büyük bir bölümü 1950'den sonraki dönemde gerçekleşmişti. 1990'lara gelindiğinde dünya ekonomisi öyle bir hızla büyüyordu ki her iki yılda bir, 1900'deki dünya üretiminin toplamına denk gelen bir üretim gerçekleştirilmiş oluyordu.

20.2 Sorun

Dünya ekonomileri ve toplumları dünya tarihini yaklaşık 10.000 yıl boyunca karakterize etmiş olan tarımsal temelin egemenliğinden nasıl kurtulabildiler? İlk çiftçiler üretken olmayan küçük bir grubu –rahipleri, savaşçıları, hükümdarları, bürokratları ve ürünlerini sadece elitler için yapmayan bir miktarını da çiftçilerle takas eden veya onlara satan az sayıdaki zanaatkârı– beslemek üzere kendilerinden alınan az miktarda bir tarımsal artı ürün elde edebiliyorlardı. Üretken olmayıp da beslenebileceklerin sayısını büyük ölçüde çiftçiliğin verimliliği belirliyordu. (Kısa vadeli olarak çiftçilerden zorla daha fazlası alınabilirdi, fakat bu uzun vadede bir çözüm olamazdı.) Tarımın verimliliği bir dizi küçük değişimle birlikte çok yavaş olarak artmaya başlamıştı; daha gelişmiş bir sulama, demirden üretilmiş daha iyi aletler, geliştirilmiş pulluklar, ürünlerin daha verimli türlerinin yetiştirilmesi, daha

* Avustralya, Yeni Zelanda, Yeni Gine'yi içine alan bölge (ed.n.)

iyi ürün rotasyonları ve yeni ürünlerin (örneğin ortaya çıkışından hemen sonra İslam imparatorluğunda olduğu gibi) önce Avrasya sınırları içinde yayılması ve daha sonra 16. yüzyıldan itibaren Amerika kıtasından Avrasya'ya gelmesi söz konusuydu. Nüfus artmış ve yeni alanlar işletmeye alınmıştı, fakat bu alanlar genellikle asıl tarım alanlarından daha az verimli olmuştu. Sonuçta, genel olarak bakıldığında tarımsal artı ürün, tekniklerde temel bir değişim gerçekleşmeseydi, çok yavaş bir şekilde artabilirdi. Daha verimsiz alanların işlenmesinin önündeki sorun iklim değişimlerine, ürün hastalıklarına ve kötü hasatlara maruz kalma tehlikesinin artış gösterme eğiliminde olmasıydı. Böyle zamanlarda, örneğin 1300 dolaylarında Avrupa'da, nüfusun ciddi bir şekilde tarımsal altyapının destekleyemeyeceği bir seviyeye ulaşması, büyük ölçekli kıtlıkla sonuçlanıyordu.

Nüfusun artması zanaatkârların ürettiği malların pazarını büyütüyordu, fakat köylü üretici kitlesinin elinde mallara yönelik büyük bir pazar yaratacak gelir hiçbir zaman bulunmuyordu. Nispeten zengin olan elitlerin sayısı, birkaç lüks mal dışında önemli bir pazar oluşturmayacak kadar azdı. Bununla birlikte ticaret, ek bir zenginlik yaratılması açısından hayati öneme sahipti. Birçok iniş ve çıkışla birlikte ticareti yapılan malların miktarının ve çeşitliliğinin çok yavaş bir şekilde artmasının yanı sıra ticaret yapmanın mümkün olduğu mesafeler de büyüdü. Bu, çok yavaş bir şekilde toplumların zenginliğini de artırmaya başladı. Buna paralel olarak yüzyıllar boyunca teknolojik değişimlerin sağladığı birikim, –su ve rüzgâr gücü gibi yeni enerji kaynakları ve dökme demir, ipek ve kâğıt gibi yeni ürünlerin icadı– yeni pazarlar ve yeni imkânlar yaratmıştı. Hepsinden daha önemlisi, fikirlerin ve teknolojilerin Avrasya boyunca yayılmasının her toplumun her bir süreci kendi başına keşfetmek zorunda olmadığı anlamına gelmesiydi. Böylece, değişim birikerek artmaya başladı ve katettiği mesafe hız kazandı.

Bu kısıtlamalardan kurtulmak ve büyüyen bir endüstri ekonomisinin gelişmesi, çok sayıda faktörün bir araya gelmesini ve doğru şekilde etkileşmesini gerektiriyordu. Teknolojinin –yeni süreçlerin ve ürünlerin yaratılmasının– çok büyük bir önemi vardı. Bununla birlikte, yeni makineleri ve teknikleri geliştirmek ve ürünlerin satılabileceği bir pazar yaratmak için önceden sermaye sağlayacak bir zenginliğin birikmesi gerekiyordu. Yeni ürünler, insanların çoğuna yetecek yiyeceği sağlamak üzere çiftçiliğe ihtiyaç duyulduğu şartlarda, bunları üretecek bir işgücünü zaten gerektiriyordu. Bu nedenle tarımsal verimliliğin giderek artmasının, sadece toplumlar gün geçtikçe artan nüfusun ek tarımsal artı ürünü büyüyen bir endüstriyel işgücünü idame etmeye yetecek kadarını bile bırakmadan tüketme tuzağına düşmezlerse, önemi vardı. Daha çok insanın yoksulluk içinde yaşaması, yeni ürünlere pazar yaratmamış olurdu; bu, giderek artan bir zenginliği ve kullanılabilecek bir geliri gerektiriyordu. Çok sayıda yeni tekniğin zaman içinde birikmesi ve uzun bir zaman içinde sürece dahil olan karmaşık tüm faktörler arasında doğru dengenin bulunması gerektiği için, ağırlıklı olarak tarımsal bir toplumunu temelinden değiştirmenin çok zor başarılacağını tüm Avrupa toplumlarının düşünmüş olması belki de hiç şaşırtıcı değil.

Sunglar döneminde Çin'in 11. ve 12. yüzyıllarda bunu başarmaya çok yaklaştığı açık. Oldukça verimli bir tarımı, ticarileşmiş bir ekonomisi vardı, çok sayıda kilit teknolojik ilerleme sağlanmıştı ve endüstri üretimi hızla artmaktaydı. Sonuç olarak bu dönüşüm kuzeyden yapılan Juan Juan istilası ve peşinden 13. yüzyılda ülkenin tümünün Moğollar tarafından ele geçirilmesi nedeniyle, gerçekleşmedi. 18. ve 19. yüzyılların arasında bu geçişi neden Britanya ve daha sonra Batı Avrupa yapabilmişti? Geçmişte genellikle ileri sürülen, değişimlerin muhtemelen, Max Weber'in 20. yüzyılın başlarında ileri sürmüş olduğu gibi, bir Protestan etiği olduğuna inanılan sıkı çalışma, girişim ve kendini geliştirmeden kaynaklanan benzersiz bir Avrupalı araştırmacı ve dinamik ruhun sonucu olduğuydu. 20. yüzyılın ikinci yarısında revaçtaki açıklamalar serbest piyasa ekonomileri, temsili yönetim, sözleşmelerin kutsallığı, zenginliğin özgürce biriktirilmesi ve karmaşık bir sivil toplumun gelişmesi aracılığıyla sosyal istikrar hakkındaki düşünceler ve kurumsal etkenler çerçevesinde oluşturulma eğilimindeydi. Tüm bu savlar hâlâ Avrasya'nın geri kalan kısmının deneyimlerini görmezden gelen, sözde bir Avrupa istisnasını temel alır. Kıta boyunca diğer yerlerde bulunan toplumlar ve ekonomiler de eşit ölçüde girişimci, kendilerini zenginliğin biriktirilmesine adamış ve teknolojik açıdan dinamiklerdi. Çin'de Avrupa'dan en azından 1500 yıl önce sözleşmelerin kutsallığı, teknolojik yenilikler ve çok büyük bir ölçekte zenginlik birikiminin yanı sıra, çok büyük ölçüde ticarileşmiş bir ekonominin içinde güçlü bir şekilde konumlanmış özgür bir köylülük bulunuyordu. Görmüş olduğumuz üzere Çin ve Hindistan, en azından 18. yüzyılın ortasına kadar, Avrupa'dan daha zengindi ve kişi başına düşen endüstriyel üretim oranları, eğer daha yüksek değilse, aynı oranda yüksekti. Önce Britanya'nın ve daha sonra Batı Avrupa'nın elde ettiği kesin başarının daha inandırıcı bir açıklaması, endüstri öncesi ekonomilere ve toplumlara özgü kısıtlamaların üstesinden gelebilmek amacıyla dünyadaki benzersiz konumlarından yararlanabilme yöntemlerinde yatmaktadır.

20.3 Avrupa: Besin ve İnsanlar

[*Çağdaşı Çin* ***19.7.2***]

18. yüzyıl temel bir ekonomik ilerleme için birçok bakımdan uygun bir dönem değildi. Dünyanın her yerinde nüfus hızla artmaktaydı; Çin'de iki mislinden fazla artarak 160 milyondan 330 milyona çıkmıştı. Bazı yerler hızla büyümüş olsa da –Rusya nüfusu iki katından fazla artmıştı. Avrupa'daki büyüme 120 milyondan 180 milyona ulaşan %50'lik bir artışla daha yavaştı. 19. yüzyılın başlarında dünya nüfusu 1 milyar sınırını aşmıştı. Bu hızlı büyümenin nedenleri belli değildir. Önemli tıbbi ilerlemeler yoktu ve en olası açıklama, Çin'de uzun süreli bir iç barış yaşanmakla birlikte, Amerika kıtasından yayılan daha verimli ürünlerin dünya çapındaki etkisidir. Benzer büyüme atılımları geçmişte de olmuştu (gerçi bu ölçekte değillerdi) ve giderek artan bir yoksulluğa, kırsal kesimde fazladan işgücüne ve nihayet genel bir yiyecek kıtlığına yol açmışlardı. Bunlar endüstri öncesi kısıtlamalardan çıkılmasının olası gibi göründüğü şartlar değillerdi.

Geçmişte, endüstrileşmenin gelişmeye başlamasının dayanaklarını Avrupa tarımının, özellikle de Britanya'dakinin, oluşturduğu ileri sürülürdü. Bu gelişmenin 1750'den önceki yaklaşık 100 yıl içinde verimliliğin artırılması sayesinde başarıldığına inanılıyordu. Bu düşünce, toprak sahipleri tarafından arazilerin etrafının çevirmesinin ardından kırsal kesimdeki fazla işçilerin zorunlu olarak serbest bırakılması, böylece geniş bir alana yayılmaya başlayan endüstriyel bir temel için işgücü yaratılmasıyla birleştiriliyordu. Refahın kırsal kesimde artmaya başlaması, gelişmeye başlamış etkili bir zenginlik artışı ve büyüme döngüsü üreten endüstri sektöründe üretilmiş mallar için bir pazar oluşturuyordu. Bu açıklamanın çok fazla indirgemeci ve sadece kısmen doğru olduğu artık açıklık kazanmıştır. 1750'den önceki 100 yıl içinde İngiliz tarımının (çok kısa bir süre önce Hollanda'da olduğu gibi aynı şekilde) daha da ticarileşmeye başladığına, böylece Avrupa'da en verimli olanlar arasında yer aldığına pek şüphe yoktur. Bir dizi küçük ölçekli iyileştirmenin –yeni ürünlerin benimsenmesi, daha iyi rotasyonların yapılması ve yeni makinelerin kullanılmasının– zaman içinde biraraya gelmesi sayesinde verim, nüfusa kıyasla iki misli daha hızlı artış gösterdi. Değişimlerin çoğu, "Turnip"* Townshend ve Jethro Tull gibi itibar peşinde koşan "ilerlemeci toprak sahipleri"nden değil, küçük çiftçilerden kaynaklandı. Toprak sahiplerinin en önemli katkısı arazilerin etrafının çevrilmesiydi –büyük mülklerin sayısının arttığı sırada 31 milyon dönümün üzerinde kamu arazisi, el koyularak özel mülkiyete dönüştürülmüştü–, 1790'lara gelindiğinde İngiltere'deki tüm toprakların dörtte birinden fazlası 13.000 dönümden daha büyük olan mülklere katılmıştı. Toprak sahiplerinin çoğu yeni teknikleri benimsedi; gerçi geriye kalan "açık arazilerin" verimliliği de artmakta olan ticari baskılara uyum sağladıklarında çok kısa bir süre içinde artmıştı. Sorun, toprak sahiplerinin tarımdan elde ettikleri gelirlerin sadece onda birini iyileştirmeye ayırıyor olmalarıydı, geriye kalan miktar prestijlerine dayalı tüketimlerine harcanıyordu. Tüm bu değişimlerin etkisi abartılmamalı. 1800'de İngiltere'de buğday hasılatları hâlâ Kuzeybatı Avrupa'nın geri kalan kısmında olduğu kadardı ve 1750'de East Anglia'daki hasılatlar yaklaşık 500 yıl öncekilerden farklı değildi.

1750'den önce önemli ilerlemeler gerçekleşmiş olsa da, erken endüstrileşmenin 1750'den sonraki yüzyılda görülen can alıcı dönemi boyunca İngiliz tarımının katkısı zayıftı ve hatta belki de olumsuz bir faktördü. 1760-1800 arasında nüfus artış oranının yarısı kadar artan tarımsal üretim, ekonominin, endüstri öncesinin ekonomilerini geçmişte etkilemiş olan kapanın aynısına eninde sonunda yakalanabileceğini akla getiriyor. 19. yüzyılın ilk yarısında İngiliz tarımı nüfusun ikiye katlanmasıyla başa çıkamadı. Tarımsal üretimin nüfus artışıyla aynı hızda ilerlemeyi başaramamasının etkileri, 18. yüzyılın sonlarında yiyecek fiyatlarının artması ve insanların diğer mallara ayırmak zorunda olduğu miktarı azaltmasıyla çok kısa bir süre içinde ortaya çıkmıştı. (Nüfusun büyük bölümünün yaşadığı) tarımsal alanlarda yükselmekte olan sayılar gerçek ücretlerin düşmesine, ardından da en-

* İngilizce şalgam (ç.n.)

düstriyel ürünlere talebin azalmasına yol açtı. Yükselen fiyatlardan kaynaklanan fazladan kârlar ve zenginliğe rağmen toprak sahipleri parayı genellikle hemen yapılması gereken tüketimlere ayırmayı tercih ederek endüstriye yatırım yapmaz oldular. Aslında zengin tüccarlar sosyal yönden saygınlık elde etmek amacıyla büyük miktarda arazisi olan mülkler satın aldıkları için tarıma net bir sermaye akışı bile olmuştu. Tarım işçilerinin sayısı İngiltere'de 1850'den sonrasına kadar (fiyatlardaki görece azalmaya rağmen) artmaya devam etti ve endüstriye geçen çok az tarım işçisi oldu. Ülke genelinde işgücü hareketliliği düşüktü; endüstri, ticari tarımın önde gelen alanlarından uzak yerlerde gelişmişti ve çiftlik işçileri endüstride ihtiyaç duyulan becerilere sahip değillerdi, genellikle kırsal alanlarda yaşamayı tercih ediyorlardı. Kırsal nüfusun hızla artmış olmasının sonucu, yoksulluğun artması ve sadakaya muhtaç bir kitlenin ortaya çıkmasıydı. 1830'lara gelindiğinde Britanya'daki ortalama bir kırsal kesim işçisi yüzyıllar boyunca olageldiği ölçüde yoksuldu.

O halde İngiliz ekonomisi, işgücünün giderek artan endüstri üretimine katılma oranı bir yana, artmakta olan nüfusu besleyecek yeterli yiyeceği bulamama tuzağına düşmekten nasıl kurtulmuştu? Bunu, en yakın sömürgesinden –İrlanda'dan– yiyecek ithal ederek başardı. İngiliz siyasi hâkimiyetinin 17. yüzyılın sonlarında İrlanda adasında en sonunda kurulmuş olması çoğunlukla orada yaşamayan İngiliz toprak sahiplerine ait bir dizi geniş mülkün oluşturulmasına yol açmıştı. Oldukça verimli bir ürün olan patatesin yoksullaşmış köylünün başlıca (ve çoğu kez yegâne) yiyeceğini –diğer yiyecekler İngiltere'ye ihraç ediliyorlardı– oluşturduğu 18. yüzyılda İrlanda nüfusu çok hızlı bir şekilde artmıştı. 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde İrlanda Britanya'nın hububat, tereyağı ve et ithalatının yaklaşık yarısını temin etmekteydi. Daha da önemlisi, bu ithalatın toplam tüketimin altıda birini oluşturması ve İngiliz tarımının giderek artmakta olan nüfusun taleplerini karşılamaktaki başarısızlığına hayati önemde bir destek sağlamasıydı. 19. yüzyıl başlarında Britanya nüfusundaki olağan dışı artış ve gerçek bir endüstrileşmenin ilk adımları İrlanda'dan yiyecek ithali olmadan sürdürülemezdi. 1830'lara gelindiğinde İrlanda'dan yapılan ithalat beş mislinin üzerindeydi ve Britanya'nın yiyecek ithalatının beşte dördünü oluşturuyordu. 1815-1846 arasında Britanya, tarımsal üretiminin yaklaşık üçte biri değerinde yiyecek ithal etmişti. Endüstriyel gelişmenin, Avrupa dışında yiyecek kaynakları elde edilmeye başlayıncaya kadar sürdürülmesi için bu oran yeterliydi.

Avrupa'nın diğer yerlerinde durum daha kötüydü. Fransa'da nüfus 1720-1790 arasında yaklaşık 6 milyon artmıştı, fakat yerli hububat üretiminde bir artışın olduğuna dair herhangi bir kanıt yoktur. Verimlilik oranları İngiltere'dekinden daha düşüktü. 18. yüzyıl süresince hububat fiyatları ücretlerden daha hızlı artmıştı ve nüfusun yaklaşık %40'ı (bazı yerlerde yaklaşık %70'i) uzun süredir kötü beslenme koşulları içinde yaşamaktaydı, çünkü günde 1800 kalorinin altında besin alıyorlardı ve bunun da çoğu düşük kaliteli hububattan sağlanıyordu. Avrupa'da koşullar 1300 dolaylarında büyük nüfus bir patlaması gerçekleştiği zamanki kadar kötüydü.

Fransa'da kişi başına ortalama yiyecek miktarı, Hindistan'da 20. yüzyılın sonlarında görülen seviyelere 1825 yılından sonrasına kadar ulaşmadı. Avrupa'nın kırsal kesimine hâlâ büyük mülkler egemendi. 1800'de bütün toprakların yarısının sahibi hâlâ kilise, asiller ve kentlerin anonim şirketleriydi. Fransız Devrimi sırasında kilise arazilerinin satılması (1540'larda İngiltere'de eski manastır arazilerinin satılması gibi) sadece varlıklı toprak sahiplerine veya çok zengin kiracılara yaramıştı, çünkü satış en yüksek teklifi verene yapılıyordu. Bazı yerlerde durum daha da kötüydü. 18. yüzyılın sonunda Güney İspanya'da nüfusun dörtte üçünü topraksız işçiler ve aileleri oluşturuyordu.

1800'e gelindiğinde köylüleri toprak köleliğinin farklı şekilleri vasıtasıyla dolaysız olarak sömürmek yerine köylülerden aldıkları kiralarla geçinenler sadece Britanya, Fransa, Çukur Ülkeler, Alpler ve Batı ve Orta Almanya'daki toprak sahipleriydi. Toprak köleliğinin kalıntıları Fransa'da 1793'te ve Fransız işgal orduları tarafından Savoi'de (1792), Napoli'de (1806) ve İspanya'da (1808) kaldırıldı. Prusya'da (1848'e kadar tamamlanmamış olsa da) 1806-1811 arasında büyük ölçüde kaldırıldı, fakat öyle bir yöntem izlenmişti ki, köylüler neredeyse hiçbir şekilde bundan yararlanmadılar. Babadan oğula geçen hizmetkârlık ve angarya kalktı, fakat toprak sahiplerinin yargı hakları ve güvenlik güçleri var olmaya devam etti ve bunun karşılığında köylüler topraklarının bir kısmını toprak sahiplerine vermek zorunda kaldılar. 1816'da şartlar öylesine zorlaştırılmıştı ki, sadece kendi pulluk koşumlarına sahip olan az sayıda köylü kendilerini esaretten kurtarabiliyordu. Genel olarak, buralarda çalışmak dışında şansı bulunmayan köylülerin bulunduğu geniş mülklerin ve topraksız işçilerin sayısı çoğaldı. 1816'dan sonra Baltık eyaletlerinde bu daha büyük oranda gerçekleşmişti, çünkü serfler serbest bırakılmış ama toprak verilmemişti. Diğer yerlerde, özellikle Avusturya ve Tuna bölgesinde, serflerden beklenen çalışma 19. yüzyılda artmaya başlamıştı. Serflik Avusturya'da 1848'e kadar kaldırılmadı, Macaristan'da beş yıl sonra ve Rusya'da 1861'te kaldırıldı. Serfliğin kaldırıldığı son Avrupa ülkesi 1864'te Romanya oldu.

20.4 Teknoloji

[*Önceki Dönemde Teknoloji* ***12.3-12.4***]

18. yüzyılın ortası ile 19. yüzyılın sonları arasındaki dönemde, Britanya ve daha sonra Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nin ekonomisini değiştirmeye başlayan iki teknolojik ilerleme dalgası olmuştu. İlk dalga yaklaşık 1830'a kadar devam etmiş ve dokuma üretiminin daha büyük ölçüde mekanikleşmesi, demir üretiminin artması ve buharlı makinenin yavaş bir şekilde gelişmesiyle karakterize olmuştu. Bununla birlikte tek bir icat tüm bir ekonomiyi dönüştüremezdi ve Britanya ekonomisinin değişim hızı ve büyüme oranı 1850'den sonraki on yıllara kadar çok yavaş oldu. Yeni dokuma makineleri çok sınırlı bir kullanım alanına sahipti; en önemlisi demir ve çelik endüstrisinde görülen gelişmelerdi. 18. yüzyılın başlarında demiri eritmek üzere kok kömürü kullanılıyordu. Bu, Çinlilerin nere-

deyse 1000 yıldan beri yapmakta olduğu bir şeydi. Ancak yine de, Henry Cort'un kömürle yakılan yansımalı bir fırında ham demiri demir çubuğu halinde rafine etmek üzere dövme ve haddeleme prosesini geliştirdiği 1784'e kadar verimde önemli artışlar olmadı. Buhar makinesinin, Çinliler tarafından geliştirilen pistonların ve vana tertibatının ilk kullanım esasından Thomas Newcomen'in derin maden kuyularından su çıkarmak üzere 1712'de geliştirdiği buharlı tulumbaya kadar uzanan yavaş gelişimi de aynı oranda önemliydi. Bu tulumbanın sadece sınırlı oranda bir kullanım alanı vardı ve yakıt verimliliği %1'den fazla değildi. Bu durum, piston silindirinin sıcak tutulabilmesi için kondensatörü ayıran ve çift taraflı çalışan makine yapmak için dişli sistemini iyileştiren James Watt tarafından 18. yüzyılın sonlarında düzeltildi. Bu makinelerin çoğu madenlerde de kullanılıyordu ve yakıt verimlilikleri hâlâ %5'in altındaydı. Watt'ın patent süresinin 1800'de sona ermesinden önce Richard Trevithick, 10 atmosfer basınçla çalışan daha küçük ve daha etkili bir makine geliştiremedi. Yine de 19. yüzyılın ortasına kadar buharlı makineler su gücünden daha verimli değildi.

Buharlı makinelerin etki yarattığı bir alan demiryollarındaki gelişmeydi. 1820'lerin sonlarına kadar büyük ölçüde atlar tarafından çekiliyorlardı ve madenler ile diğer endüstri işletmelerine özgüydüler. Önemli bir sorun, buharlı lokomotifin ve taşıdıklarının yükünü kaldırabilecek demir rayların geliştirilmesiydi. Bu bir kez gerçekleştirildikten sonra demiryolları hızla gelişti ve taşıyabildikleri kaynakların, malların ve insanların yarattığı talep sayesinde ekonomik büyümeye yardımcı oldu. Demir raylar demiryollarının gelişmesinde hayati bir önem taşıyor olsa da üretim süreçlerinde ve çeliğin geniş bir ölçekte kullanılmasında 19. yüzyılın ortasına kadar büyük değişimler gerçekleşmemişti. 1857'de Henry Bessemer, çeliğin erimiş maden cevherine hava üflenerek saflaştırılıp büyük ölçekli üretildiği ve kimyasal bileşimini ayarlamanın mümkün olduğu üretim yönteminin patentini aldı. Bu proses Avrupa dışında yüzyıllardan beri kullanılıyor olsa da geniş bir endüstriyel ölçekte değildi. Açık potalı Siemens-Martin prosesi öncelikle Avrupa kıtasında bulunan fosfor miktarı yüksek demir cevherini işlemek amacıyla geliştirildi. Buhar gücü gemicilikte daha da erken kullanıldı. Buharla çalışan ilk teknelerden biri Robert Fulton'un 1807'de New York'ta Hudson Nehri'ndeki *Clermont*'uydu. Bunu 1811'de Henry Bell'in Clyde Nehri üzerindeki *Comet*'i izledi. On yıl içinde Avrupa'nın her yerinde görülmeye başladılar. Buharlı gemiler 1821'de Manş Denizi'ni geçmişti ve 1824'te Ren Nehri'nde, 1831'de Viyana ile Peşte arasında Tuna Nehri'nde çalışıyorlardı. 1830'larda 320 beygir gücü üreten makineler yapıldı ve buharla çalışan yandan çarklı gemiler (gerçi yelkenleri de vardı) 1839'a gelindiğinde 14 günde Atlantik'i geçiyordu. 1840'lara gelindiğinde pervaneler ve gövdeleri sacdan yapılmış gemiler kullanıma girmişti. Bunları 1850'lerin sonlarında Brunell'in 200 m uzunluğundaki devasa *Great Eastern* gemisinde bulunan 1600 beygir gücündeki makineler izledi.

Bu endüstriyel ilerlemelerin hiçbiri, Avrupa'nın bilimsel becerisindeki gelişmelere dayanmıyordu. Bunları belli bazı mesleklerde ustalaşmış ve bilgilerini yeni

teknikler geliştirmek ve pratik sorunları çözecek iyileştirmeler yapmak üzere kullanan mühendisler, işçiler ve zanaatkârlar gerçekleştiriyordu. Bilime dayalı ilk yeni teknoloji elektrik ve manyetizmaya ilişkindi. Michael Faraday 1821'de ilk elektrik motorunu ve bir on yıl sonra dinamoyu geliştirdi. Bununla birlikte, elektrikten aydınlatma, ısıtma ve güç üretenlerin yanı sıra üretim ve dağıtım sistemlerindeki bir dizi icadın ardından bu yeni teknolojinin büyük bir ölçekte uygulanabilmesinin önünde birçok on yıl vardı. 19. yüzyılın sonlarından önce öncelikli kullanımı telgrafın gelişmesiyle birlikte iletişimde ve (1851'de Britanya ile Fransa arasına döşenen) ilk denizaltı kablosuyla olmuştu. Paris'de Gare du Nord'da* büyük ölçekli ilk aydınlatma uygulamasının yapılması 1875'ten önce ve Glasgow ile Frankfurt'ta ilk elektrikli tramvayların çalışması 1884'ten sonra gerçekleşti. Elektriğin tüm potansiyeliyle kullanılmasına ise 20. yüzyıla kadar başlanmadı.

[*Geç Dönem Teknoloji* ***20.10, 21.12 ve 23.3***]

20.5 Enerji

18. yüzyılın ortasından itibaren gerçekleşen bu teknolojik değişimlerden daha da önemli olan, toplumların ulaşabildiği enerji miktarı ve bunların sağlandığı kaynaklardaki radikal dönüşümdü. 18. yüzyıla kadar dünya üzerindeki toplumların hepsi önemli bir enerji yoksunluğunun sıkıntısını çekiyorlardı. Enerjinin neredeyse tamamı insan ve hayvan gücüyle elde ediliyor ve hayvan gücü bile koşum sorunları nedeniyle çoğu kez sınırlı oluyordu. Binlerce yıldır her toplumun temelini oluşturan, erken ölümle, yaralanmayla ve ızdırapla ödenen bedelin eşliğinde, muazzam miktarda insan işgücü ve çabasıydı. Hükümdarların ve elitlerin iktidarı, ister anıtsal yapılarda ister tarım yapılan mülklerinde çalışmak üzere olsun bu gücü seferber edebilmeleri aracılığıyla sergileniyordu. İnsanlar hayvanlardan daha kötü besleniyorlardı ve 19. yüzyıla kadar çiftçiliğin ana enerji girdisini toprakları tarıma açarak, taraçalar ve sulama sistemleriyle donatarak, ekerek, ayrık otlarından arındırarak ve kazarak temin ediyorlardı. 1806 gibi geç bir tarihte tarım üzerine yazan bir Fransız, hâlâ pulluktan vazgeçmeyi ve daha yavaş olmasına rağmen daha ucuz ve daha düzgün olan tarlaları elle kazmaya geri dönmeyi savunuyordu. İnsanlar endüstriye de enerji sağlıyorlardı. 15. yüzyılda teknolojik mucize olarak görülen Bruges'teki dev vinç, üzerinde insanların yürüdüğü bir ayak değirmeni vasıtasıyla çalıştırılıyordu. 19. yüzyılda Britanya'da yer alan hapishanelerde yerel endüstricilere kiralanabilen bir ayak değirmeni işletiliyordu. İnsanlar her yerde eşyaları ve 4 veya 6 kişinin taşıdığı (Asya'da yaygın olan) tahtırevanlarda, 2 kişinin taşıdığı (Avrupa'da yaygın olan) üstü örtülü iskemlede ve rikşada† da diğer insanları (genellikle elitleri) taşımak üzere hamallık yapıyordu. Hayvan gücü kullanımında karşılaşılan temel kısıtlama, koşum sorunları dışında, gerek duyulan yem miktarıydı; bir atın 17 veya 22 dönüme ihtiyacı vardı ve tarımdaki sınırlı verimlilik nedeniyle insanlar yeterince

* Kuzey İstasyonu (ç.n.)

† İki tekerlekli hafif ve bir ya da bir iki kişi tarafından çekilen Japon faytonu (ç.n.)

yiyecek bulamazken bu kadar çok araziden vazgeçmek çoğu zaman zor oluyordu. Öküzlerin biraz daha az toprağa ihtiyacı vardı. Bu nedenle ana koşum hayvanı olarak kullanılmasına devam edildi. 18. yüzyılda Avrupa'da 24 milyon öküze karşılık bu sayının yarısından biraz daha fazla at bulunuyordu. Atlar güç kaynağı olarak endüstride de önemliydi (bu nedenle güç üretimi ölçüsü için "beygir gücü" deyimi kullanılmaktadır) ve madenlerde, bira üretiminde ve ilk dokuma makinelerinden bazılarına güç sağlamak üzere yaygın bir şekilde kullanılıyorlardı.

Su gücü Avrasya'da MÖ/MS ayrımı civarında geliştirildi, kullanımı yavaş bir şekilde arttı ve 1000 yıl kadar sonra onu rüzgâr gücü izledi. Su gücü yüzyıllarca endüstride kullanılan gücün ana kaynağını oluşturdu ve 19. yüzyılda epey bir süre bu şekilde olmaya devam etti. Bu kaynağın kullanılması yaygınlaştığı zaman dokuma endüstrilerinin ve ilk fabrikaların birçoğu nehir boylarına kuruldu. 1880'lere kadar buhar gücü Amerika Birleşik Devletleri'nde genellikle bir endüstrinin yalnızca nehirlerden uzakta kurulması gerektiğinde kullanılıyordu. Su gücüyle mümkün olan işletme ölçeğine, Mohawk Nehri üzerindeki Mastodon Değirmeni'ne bakarak karar verilebilir. Suyu 1200 beygir gücü üreten türbinlere 2,5 metrelik borularla taşıyor, 3200 km uzunluğunda bir şaft düzeneğini çalıştırıyor, 16 km uzunluğundaki kayışı çeviriyor, 70.000 iğ ve 1500 dokuma tezgâhını çalıştırarak bir günde 54.000 metre pamuklu kumaş üretiyordu. 1900 gibi geç bir tarihte, Nürnberg'de çalışır durumda hâlâ 180 su değirmeni bulunuyordu. Su gücünün bulunmadığı yerlerde rüzgâr gücü büyük bir ölçekte geliştirilebiliyordu. 16. yüzyılda hızarları çalıştıran, derileri tabaklayan, bakır plakaları haddeleyen, ipek bükerek ibrişim yapan ve kumaş kasarlayan 8000'den fazla yel değirmeni vardı.

19. yüzyıla kadar ana yakıt kaynağı bütün toplumlar için odun olmuştu. Kolayca temin ediliyordu (çoğu kez bedavaydı) ve kuruyken iyi yanıyordu. Sorun, oduna evler, istihkâmlar, köprü yapımı, endüstri makineleri, kaplar, gemi yapımı ve daha birçok başka işte de ihtiyaç duyulmasıydı. Kömür halinde demir eritmek, bira üretmek, cam yapımı ve tuğla üretimi gibi endüstrilerin de ana yakıtını oluşturuyordu. Ormanlar Güneybatı Asya'daki çok erken tarım yerleşmeleri zamanından beri tarım arazisi elde etmek için de temizleniyordu. Odunun kullanım alanının çok çeşitli olmasının anlamı, kerestenin yüzyıllar içinde giderek azalmaya başlamasıydı ve bu azalma Çin'de 12. yüzyıl gibi erken bir tarihte endüstrileşmeyi sınırlamıştı. Avrupa'da ormanların önemli bir oranda yok edilmesi, MS 1000'den sonra nüfus arttığı sırada yerleşme alanının büyük bir alana yayılmasıyla birlikte başlamıştı. Ortalama bir küçük demir ocağı her yıl yaklaşık 1100 dönüm orman arazisinin yok olmasına sebep oluyordu, fakat diğer prosesler daha da yıkıcıydı. 17. yüzyılın ortasında Rusya'daki potas üretiminde yıllık toplam 3 milyon ton odun kullanılıyordu ve 1200'ün üzerinde tuz işletmesi bulunan Kama bölgesinde bütün ormanlar kesilmişti. Kazanları yakmak için 321 km'nin üzerinde bir uzaklıktan odun getirmek gerekiyordu.

Kereste yokluğu, Avrupa'da ilk defa gemi yapımı gibi uzmanlaşmış alanlarda fark edildi. 16. yüzyılın başlarında Venedik kerestesiz kalmış ve Dalmaçya sahilinde

yer alan sömürgelerinden kereste ve çoğu kez yapımı bitmiş gemi tekneleri ithal etmeye mecbur olmuştu. Portekiz de kerestesiz kalmıştı ve Bahai ile Goa'da yapılan, Brezilya ve Hindistan'ın sert keresteli ağaçlarından üretilen gemilere güveniyordu. 1580'lerde İspanya Kralı II. Felibe, İngiltere ve Hollanda'ya karşı yelken açacak armadayı inşa ederken Polonya'dan kereste ithal etmek zorunda kalmıştı. İngiltere'de bu eksiklik ilk defa 17. yüzyılın ortasında fark edildi. İskandinavya ile Baltık bölgesinden ve Amerika'da New Hampshire ve daha sonra Maine'de yer alan sömürgelerden gelecek ithalatlara güvenme zorunluluğu doğdu. (1756'da Britanya, Rusya'dan her yıl 600.000 ağaç ihraç etme hakkını satın aldı.) 1696 gibi erken bir tarihte, kraliyet donanmasının savaş gemileri Britanya'daki kereste yokluğu nedeniyle New Hampshire'da inşa ediliyordu. Gemi inşa edecek kerestenin bulunmaması, Avrupa'nın tümünü etkileyen önemli bir enerji krizinin sadece bir işaretiydi.Yerel odun ve kömür kaynakları yok edilmekteydi; çok uzaklardan getirilmeleri, kötü durumdaki ulaşım ve yol açacağı maliyet nedeniyle mümkün değildi. Slovakya'daki demir dökümhaneleri 1560 gibi erken bir tarihte kömür desteği yok olmaya başlayınca üretimi kısmak zorunda kaldı. 30 yıl sonra, Fransa'nın güneyinde bulunan fırıncılar kent çevresinde ağaç kalmadığı için fırınlarını ısıtmak amacıyla çalıları kesmekten başka çare bulamadılar. 1720'lerde Polonya'da Wieliczka'da bulunan tuz buharlaştırma tesisleri çevredeki tüm ağaçlar tüketilmiş olduğu için kapatılmak zorunda kalındı. 1717'de Galler ülkesinde yeni inşa edilmiş bir demir fırını, yeterli odun kömürü stoku toplanana kadar 4 yıl üretime geçemedi ve ondan sonra bile tekrar kapatmak zorunda kalınıncaya kadar 36 hafta çalışacak kadar yakıtı vardı. Britanya'nın birçok yerinde maden eritmek üzere hava basıncıyla çalışan ocaklar birkaç yılda bir ancak kısa sürelerle çalışabiliyordu.

Artmakta olan enerji yokluğuna çare olarak niteliksiz bir yakıt olarak görülen kömüre* geçiş yapıldı. 1631 yılı *Stow's Annals*† yorumuna göre, odun fiyatları yükselince İngiltere'de önce fakirler daha sonra da zenginler bile kömür kullanmak zorunda kalmışlardı: "Tüm kraliyet boyunca o kadar büyük bir odun kıtlığı var ki... insanlar saygıdeğer kişilerin odalarında bile deniz kömürü‡ veya maden kömürü yakmak zorundalar." 1550'de İngiltere'deki kömür üretimi 210.000 ton civarındaydı, ama 1630'a gelindiğinde 1,5 milyon tona çıkmıştı. 1700'e gelindiğinde Londra, Newcastle'dan deniz yoluyla gelen yılda 550.000 tondan fazla kömüre muhtaçtı. (Bu, 1550'den itibaren 15 katına ulaşmış bir artıştı.) İnsanlar odunu tercih edebiliyor olsa da mevcut ocak ve sobalarda kömür yakabiliyorlardı ve demircilik, bira ve sabun yapımı gibi bazı endüstriler yeni yakıta kolayca geçebilmişlerdi. Ancak kömürün içindeki saflığını bozan maddeler yeni prosesler geliştirilene kadar çoğu endüstride kullanılmasına imkân vermiyordu. Kömür 1610'dan sonra cam üretiminde ve bir 10 yıl sonra tuğla yapımında kullanıldı. 1640'lara gelindiğinde kok kömürü bira yapmak üzere çimlenmiş arpayı kurutmak ve 14 yıl sonra kurşun, bakır ve ka-

* Artık söz konusu edilen maden kömürüdür (ç.n.)

† Stow Yıllıkları (ç.n.)

‡ Eskiden Newcastle'dan Londra'ya deniz yoluyla taşınan kömüre verilen ad (ç.n.)

lay eritmek için kullanılıyordu. 18. yüzyılda uyarlandığı son büyük endüstri faaliyeti demiri eritmek olmuştu.

Kömürün zaman içinde yakıt olarak benimsenmesi sadece bir enerji kaynağının yerini diğerinin alması değil, insan toplumlarına uygun enerji türünde temel bir değişiklikti. Kömürün kullanılmasına kadar bir tek yenilenebilir enerji kaynakları kullanılıyordu: İnsan, hayvan, su, rüzgâr ve kereste. (Gerçi bu sonuncusu genellikle yenilenemeyecek şekilde kullanılmaktaydı.) İnsanlar artık ilk defa yerin altında bulunan muazzam ama sonuçta yenilenemeyen fosil yakıt kaynaklarına gün geçtikçe bağımlı hale gelmeye başladılar. Odun fiyatları artmaya devam ettikçe daha derinlere inen kömür madenleri kâr getirebilir ve verimlilikleri artmaya başlayan buhar tulumbaları kullanılmaya başlayınca da işletilebilir olmaya başladılar. İlk endüstriler çoğunlukla su gücüne dayanmış olsa da, 19. yüzyılda Avrupa'daki endüstrileşmenin belirleyici özelliği artmakta olan kömür kullanımıydı. Kömür üretimindeki artış şaşırtıcıydı. Dünyadaki üretim 1800'de 15 milyon ton civarındaydı, 1860'a gelindiğinde 132 milyon tona ulaşmıştı ve 19. yüzyılın sonunda 700 milyon tonun biraz üzerindeydi (46 katına ulaşan bir artış). (Bu yüzyıl içinde endüstri teknolojik bakımdan yine de fazla değişmeyip, zor ve olağanüstü tehlikeli şartlar altında neredeyse tamamen insan gücüne bağlı olmaya devam etti.) 19. yüzyılın son 2 yılında dünya tüm 18. yüzyılın boyunca kullanmış olduğundan daha fazla kömür tüketmişti. Kömür, ihmal edilebilir bir katkı maddesi olmaktan çıkarak, dünyanın çok büyük bir oranda yaygın hale gelmiş enerji tüketim miktarının yaklaşık %90'ının açıklaması haline gelmişti. Yeni enerji tüketimi ve endüstrileşme oranları, odun kullanımıyla sürdürülebilir olamazdı. 1900'daki dünya kömür tüketimi, her yıl Britanya'nın üç misli büyüklüğünde bir ormanın yok edilip nakledilmesine eşdeğer bir orandaydı. Dünya üzerinde bu ölçekte bir üretimi uzun zaman sürdürmeye yeterli olacak kadar orman bulunmuyordu ve dünyanın her yerine bu denli büyük miktarda odunu nakliyor olmanın yaratabileceği sorunlar muhtemelen aşılamazdı.

Kömürün 19. yüzyılda yarattığı etki her yerde görülebiliyordu. Sadece demiryollarının itici gücünü sağlamıyor, kargo seferlerinin ana kaynaklarından birini de oluşturuyordu. 19. yüzyıla kadar ya insan ya da rüzgâr gücüne bağlı olan dünya gemiciliğinde dönüşüm yaratmıştı. 1831'de sadece 32.000 ton olan buhar gücüne dayalı gemiciliğin dünyadaki toplam miktarı, 1870'lerin ortasında 3 milyon tonun üzerine çıkmıştı. Artan kömür tüketiminin önemli bir yan ürünü, doğal olmayan ilk aydınlatma kaynağını sağlayan atık gazların kullanılması oldu. 19. yüzyıla kadar insanlar evlerinde hayvan yağından yapılmış mumlar kullanıyorlardı (ispermeçet balinasının yağından yapılan berbat kokmayan mumları sadece zenginler kullanabiliyordu) ve Londra'da birkaç sokak balina yağı lambalarıyla aydınlatılsa da, kentlerin büyük bir bölümü geceleri karanlık oluyordu. (Kömürden elde edilen) kent gazı ilk defa 1807'de bir fabrikayı aydınlatmak amacıyla kullanıldı ve Londra'da ilk semtler 1814-1816'da yeraltına döşenmiş ana borular aracılığıyla merkezi bir üretim alanından sağlanan gazla aydınlatıldı. 1823'e gelindiğinde 52 kentte gaz-

la aydınlatma sistemleri kurulmuş ve bu sistem kısa bir süre içinde Boston'da, (Britanya'dan gelen kömürü kullanan) New York'ta ve Berlin'de benimsenmişti. Yüzyılın seyri boyunca zaman içinde, gazın evlerde aydınlatma ve yemek pişirme amacıyla kullanılması en azından yüksek tesisat masraflarını karşılayabilenler için yaygınlaşmıştı.

20.6 Britanya Deneyimi

Britanya endüstrileşen ilk ülkeydi. Yaklaşık 1750'den sonraki aşağı yukarı 100 yıl içinde gerçekleşenler, genellikle "endüstri devrimi" olarak anlatılır. Bu ifade ilk defa 1884'te, bir tarihçi değil sosyal reformcu olan, Arnold Toynbee tarafından kullanılmıştı. Bu, o tarihteki Britanya'yla yok edilemeyecek kadar ilişkilendirilmiş olsa da, ciddi ölçüde yanlış bir tanımdır. Yeni teknolojiler insanlık tarihinin uzun bir dönemi kapsamında geliştirilmişti ve 1750'den sonraki 100 yıl içinde kullanılmaya başlanmış olan yeni teknolojilerin çoğu daha eski birçok icadın üstüne inşa edilmişti. 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarında görülen teknolojik değişimin toplam miktarının bir benzeri muhtemelen görülmemiş olsa da, bu değişimler 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılda hız kazanmaya devam eden değişimin bir parçası olarak çok daha temel teknolojik gelişmelere yol açan, daha uzun bir sürecin bir parçası olarak görülmüş olmalıydı. Dokuma üretimi gibi az sayıdaki endüstri sektöründe birkaç on yıl içinde meydana gelen değişimlere yoğunlaşmış olmak da, radikal bir şekilde farklı insan toplumları yaratmak üzere olan diğer temel değişimlerin –enerji kaynaklarının değişmesi, enerjiye giderek daha fazla ulaşılabilirlik, kentleşme, hizmet endüstrilerinin gelişmesi, endüstriyel işgücünün büyümesi ve devletin değişen rolü– önemini azaltma eğilimi içerir. Son zamanlarda yapılan tarihi araştırmalar, "endüstri devrimi" olarak adlandırılan süre boyunca Britanya'daki genel büyüme hızının aslında çok yavaş olduğunu ve birçok ekonomi sektörünün nerdeyse hiç değişmediğini göstermektedir. 1760-1800 arasında Britanya ekonomisi bir yılda yaklaşık %1 büyümüş ve 1820'lere kadar büyüme hızı yılda %2'ye yükselmemişti. 1830'lardan ve birkaç yıllığına 1840'lardan önce görülmemiş olan yılda yaklaşık %3'lük büyüme hızı da büyük ölçüde demiryolu yatırımlarının ve gelişmesinin sonucuydu. Büyüme hızı yaklaşık 1850'den sonra tekrar düştü. Bu yavaş büyümenin anlamı, hızlı bir şekilde artmaya devam eden nüfus nedeniyle kişi başına düşen ortalama zenginliğin yaklaşık 1830'dan sonrasına kadar neredeyse hiç büyümemiş olmasıydı.

"Endüstri devrimi"ne dair klasik anlatımlarda dokuma endüstrisinin rolüne, yeni makinelerin icat edilmesine ve fabrikaların gelişmesine büyük vurgu yapılır. Tüm bu faktörleri göz önünde tutmak gerekir. 18. yüzyılın başlarında Britanya'daki dokuma üretimi (Avrasya'nın geri kalan kısmında olduğu gibi) büyük ölçüde kırsal bir olguydu. Köylüler çoğu kez tavanarasında bir makine bulundurarak, bir tüccarın hammaddesini temin etmiş olduğu bitmiş ürünü almasını bekleyerek, parça başı çalışarak ve çalışma hızını büyük ölçüde kendileri belirleyerek dokuma üreti-

mini tarım işleriyle birlikte götürüyorlardı. 18. yüzyıldaki pek çok gelişmenin bu üretim sistemine ayak uydurmuş olması şaşırtıcı değildir. İlk uzun konçlu çorap tezgâhı köylülerin kulübelerine sığacak şekilde tasarlanmıştı ve Kay'ın 1733'teki hızlı mekiği el dokuma tezgâhlarının verimliliğini artırmak üzere düşünülmüştü. Genellikle pamuklu dokuma fabrikası makinelerinin ilk örnekleri olarak görülen makinelerin hepsi başlangıçta evlerinde çalışanların yaşama mekânlarına yerleştirilmişti: Hargreaves'in pamuk eğirme makinesi (1764), Arkwright'ın hareli ipek kumaş tezgâhı (1769) ve Crompton'un iplik eğirme ve bükme makinesi (1779). Gelişen ilk fabrikalar çoğunlukla, ev tipi makineler kullanan işçilerin bir araya getirilmesinden daha fazlası değildi; fabrika sahiplerinin kazancı daha fazla çalışma disiplini dayatabilmelerinden kaynaklanıyordu. El üretimi, fabrika üretiminin yanı sıra onyıllarca devam etti. Pamuklu dokuma endüstrisinde, el tezgâhları teknik sorunlar içerdiği ve fabrika sahipleri ile tüccarlar risklerini yaymak ve dokumacılıkta ucuz işgücünü sömürmek istedikleri için fabrikalarda, el tezgâhlarında yapılan dokumacılıkla buhar gücüyle çalışan iplik eğirme makineleri birarada bulunuyorlardı. Dokuma makinesi 1787'de icat edilmiş olsa da, 1820'lerin ortasına kadar büyük bir ölçekte yer alan pamuklu el dokuma tezgâhlarının yerini almaya başlamamıştı ve 1830'lara kadar yünlü dokuma endüstrisinde önemli bir yer edinmemişti. Bu yüzden fabrikalar büyümedi. 1800-1835 arasında Yorkshire'daki dokuma fabrikalarının sayısı üçe katlanarak 600'ün üzerine çıkmış olmasına rağmen çoğu sadece bir avuç işçi çalıştırıyordu (ortalama işçi sayısı 50'den azdı) ve işler çoğu kez küçük birimlere havale ediliyordu. 1851'e gelindiğinde bile 200'den fazla işçiyi dokuma fabrikalarının sadece %10'u çalıştırıyordu. 1840'larda pamuklu dokuma endüstrisi Britanya'nın endüstri üretiminin hâlâ sadece onda birini oluşturuyor ve tarım dışı işgücünün %5'inden daha azını istihdam ediyordu.

Bu kısıtlamalara rağmen pamuklu dokuma endüstri 1760-1830 arasında Britanya'daki tüm verimlilik artışının yarısını oluşturuyordu. Ancak bu, sıradışı bir büyüme olarak kaldı; çok geleneksel bir endüstriyel yapının içinde konumlanmış kısmen modern bir endüstriydi. Kâğıt üretimi, sabun ve mum yapımı gibi diğer endüstriler 19. yüzyılın başlarında fabrika üretimine geçmeye başladı, fakat çok yavaş büyüdüler. Çoğu endüstri işçisi hâlâ, bir yığın küçük ilerlemenin birikmeye devam etmesinden ayrı olarak az sayıda değişimin görüldüğü düşük teknolojili endüstrilerde çalışıyordu. Midlands'te giderek artan metal endüstrisi talebi nispeten ustalaşmış zanaatkârlardan oluşan bir işgücü çalıştıran çok sayıda küçük atölyenin ortaya çıkmasına neden oldu. Dokuma endüstrisindeki değişimler muhtemelen Britanya endüstrisi kapsamında görülen en önemli değişme bile değildi. (Neredeyse hiçbir teknik ilerlemenin görülmediği) Kömür üretiminin artması, demir ve daha sonra çelik üretimi, mühendislik endüstrilerinin gelişmesi ve yaklaşık 1830'dan sonra demiryollarının gelişmesi uzun vadede çok daha önemliydi. Örneğin 1800'de Britanya'da 200.000 ton demir üretilmişti ve ortalama fiyatı ton başına 6,30 sterlindi. 1870'te 5.500.000 ton üretilmişti ve ortalama fiyatı ton başına 2,60 sterline düşmüştü.

Bu karmaşık ekonomideki gelişme çok düzensizdi. Bazı sektörler çok dinamikti, bazıları ise duraklıyor veya geriliyordu (1600'de İngiltere'de hava basıncıyla çalışan fırınların yarısı Kent'te yer alan Weald'te bulunuyordu, fakat bu endüstri 19. yüzyılın ortasına gelindiğinde büyük ölçüde ortadan kalkmıştı.) Ülke içindeki ulaşım ağları en azından 19. yüzyılın ortasına kadar hâlâ azgelişmiş durumdaydı ve birçok ürüne, özellikle de işgücü ve sermayeye yönelik neredeyse hiç ulusal pazar bulunmuyor, bu yüzden ücret oranları ülkenin her yerinde önemli ölçüde değişiyordu. Londra Borsası 1802'de açılmış olmakla birlikte, bölgesel sermaye piyasaları 1840'lardan önce Londra'yla fazla bağlantılı değildi. Bununla birlikte, bölgesel uzmanlaşma gelişmişti. Pamuklu dokuma endüstrisi Güney Lancashire'da ve yünlü üretimi West Yorkshire'da yoğunlaşma eğilimi gösteriyordu. Midlands metal ve hırdavat üzerine yoğunlaşmıştı, fakat kömür madenlerinin bulunduğu yerler giderek demir ve çelik üretimi ve gemi yapımı gibi ağır endüstri alanlarını belirlemeye başlamıştı.

Britanya'daki endüstrileşme süreci, 19. yüzyılın ortasına gelindiği zaman bile henüz başlamıştı. 1851'de yapılan nüfus sayımı değişim sürecinin ne kadar yavaş olduğunu gösterir. Nüfus sayımında kaydedilen en büyük iki işkolu tarım ve ev hizmetiydi. (Aslında tarımsal istihdam zirvesine ulaşmıştı.) İnşaat işlerinde çalışan işçilerin sayısı pamuklu üretimindekilerden çoktu. Kömür çıkaran madencilerden çok, ayakkabı ustası ve demir ve çelik endüstrisinde çalışanlardan çok, demirci vardı. Yine de Britanya öncelikli olarak endüstrileşen ilk ülke olduğu için dünyadaki konumu değişmişti. Dünya endüstri üretimindeki payı 1760'ta yaklaşık %2 iken 1830'da %10'a çıkmış ve 1860'ta %20'lik bir zirve yapmıştı. Dünya üzerindeki demirin yarısından fazlasını üretiyor, kullanılan kömürün yarısından yararlanıyor ve üretmiş olduğu ham pamuğa yakın bir miktarı tüketiyordu. Dünya ticaretinin beşte birini ve mamul mallar ticaretinin beşte ikisini kontrol ediyordu.

20.7 Neden Britanya?

Britanya'daki endüstrileşmenin hem liberal hem de Marksist tarihçiler tarafından üretilen ilk açıklamaları iç faktörleri vurgulamıştır. Yaygın bir düşünce, yaklaşık 1650'den sonraki dönemde ticarileşmiş bir tarımın gelişmesinin, her biri endüstrileşmeye yol açmış olan teknolojik ilerlemelere, artmakta olan kentleşmeye ve biriken bir zenginlik ve çoğalmakta olan bir nüfus sayesinde yaratılmış nitelikli bir gelişen ülke ekonomisine, giderek büyüyen tarımsal verimlilik döngüsüne yol açtığıdır. Diğer bir yandan, herhangi bir endüstri öncesi toplumun yeterli sermayeyi yaratıp yaratamayacağına ve endüstrileşmeyi sağlamak için gerekli özel bir ekonomik ve sosyal güçler dengesini (on yıllar içinde) salt kendi kaynaklarıyla kurup kuramayacağına ilişkin temel belirsizlikler zorunlu olarak varlığını sürdürmektedir. Dış etkenlerin –Avrupa'nın ve özellikle Britanya'nın Atlantik ekonomisi içindeki özel konumunun [***17.1-17.9***]– önemli bir rol oynamış olması daha akla yakındır. Avrupa'nın bu alanlardan çok önemli miktarlarda zenginlik elde ettiğine

hiç şüphe yoktur. Söz konusu alanlar Amerika kıtasının kaynaklarının (özellikle altın ve gümüş) yağmalanması, Afrika'ya yönelik malların üretimi, köle ticaretinden sağlanan dolaysız kârlar ve hepsinden daha önemlisi Amerika kıtasında yer alan plantasyonlarındaki kölelerin işgücü sayesinde yaratılan zenginliktir. 18. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, Atlantik ekonomisindeki egemen güç Britanya olmuştu. Bu etkenlerin Britanya'nın endüstrileşmesinde önemli rol oynadığı düşüncesini ilk kez *Capitalism and Slavery** adlı kitabında Karayipli tarihçi Eric Williams ortaya attı. 50 yıldan daha uzun bir süre önce yayınlandığı sırada tezleri, her zaman iyi sebeplere dayanmadan, reddedilmişti. (Bu itirazların birçoğu, Britanya'nın geçmişi üzerine yaptığı eleştirileri kabullenememekle ilişkiliydi.) Son birkaç on yıl içinde yapılan tarihi çalışmalar, tezinin, bazı değişikliklerle, çok övgüye değer olduğunu göstermiştir.

Atlantik ekonomisinin endüstrileşmede ve özellikle kölelikte üstlendiği rolün açıklamaları 3 kilit alanda yoğunlaşır: Üretilen kârlar ve sermaye, Britanya'nın endüstriyel ürünlerine yönelik sağladığı pazar ve Britanya endüstrisine hammadde sağlanması. Kölelik çevresinde oluşturulan Atlantik ticaretinin Britanya açısından muazzam ölçülerde kârlı olduğu şüphesiz. Doğrudan köle ticaretinden elde edilen yıllık ortalama kâr oranı yaklaşık %10'du. (Bu oran 1790'larda daha da yükselmişti.) Atlantik köle ekonomisinin yıllık toplam kârı yaklaşık 4 milyon sterline ulaşıyordu. Bu rakamı dikkate alırken, İngiliz toprak sahiplerinin İrlanda'da yer alan mülklerinden kazandığının beş katı, Doğu Hindistan Kumpanyası'nın kârının on katı olduğunu düşünmek gerekir. Gerçi bu paranın hepsi Britanya endüstrisi veya kanallar gibi ekonomik altyapı yatırımları için kullanılmıyordu; tüketim veya tarlaları olan malikânelerin satın alınması için (gerçi bu da bir tür yatırımdı) çok harcama yapılıyordu. Yine de 18. yüzyıl boyunca kanallara, yollara, doklara, madenlere, tarımsal drenaja ve endüstrileşmeyi amaçlayan ekonomiye yönelik diğer ilerleme türlerine çok yatırım yapılmıştı. 18. yüzyılın ortasında kölelik sisteminden elde edilen toplam kâr, Britanya ekonomisindeki sermaye oluşumunun toplamına eşitti. Bu nedenle Britanya'da ulaşılabilecek kaynaklarda önemli bir artış sağlıyordu. Toplam kârların sadece üçte biri ya da dörtte biriyle bile endüstriye yatırım yapılmış olsa, bu yatırım kaynaklarda hayati önemde bir ek artış sağlamış olurdu. Bu tür bir etki yaratmış olmaları iki nedenle olasıdır: Yatırımın zamanlaması ve bölgesel özellikleri. Britanya ekonomisine yatırım yapılan kilit dönem, Britanya'nın ulusal zenginliğiyle karşılaştırıldığında neredeyse iki katına ulaşmış olduğu 1760'lar ile 1790'lar arasıdır. Bu dönem, Atlantik ekonomisinde hem köle ticaretinden hem de plantasyonlardan elde edilen kârların üçe katlanmış olduğu sırada en büyük patlamanın yaşandığı döneme denk gelir. İngiliz pamuklu üretimine yönelik en önemli pazar, Afrika ve Amerika kıtasıydı ve bu ticaret öncelikli olarak köle ticaretinin önemli limanı Liverpool üzerinden yürütülüyordu. Ulusal pazarların özellikle de sermayeyi artırmaya ve yatırım bulmaya yönelik olanların gelişmemiş olduğu bir tarihte Lancashire'da bulunan yerel ağlar çok önem taşıyor-

* Kapitalizm ve Kölelik (ç.n.)

du. Köle ticaretindeki tüccarlar ile yerel pamuklu üreticileri arasındaki çok yakın ilişkiler, köle ticaretinden elde edilen kârların büyümekte olan ekonominin kilit endüstrilerinden birine yatırılması için dolaysız bir bağlantı sağlıyordu.

Köle düzeninden elde edilen kârlarla endüstriye yapılan yatırım arasındaki bağlantıları detaylı bir şekilde izlemek zordur, fakat ikisi arasında doğrudan bir bağlantı olası görünüyor. Bununla birlikte, Britanya endüstrisine yönelik bir pazar sağlayan köle düzenine dayalı Atlantik ekonomisinin yöntemi tartışma kabul etmez. İngiliz pamuklu dokuma endüstrisi, 18. yüzyılın başlarında Doğu Hindistan Kumpanyası'nın getirdiği yüksek kaliteli Hint mallarının yarattığı rekabet koruyucu kanunlarla bertaraf edildiği zaman gelişmeye başlamıştı. Bununla birlikte, Britanya ekonomisinin yavaş büyümesi ve değişmeyen Avrupa ihracatı seviyesi nedeniyle üretim duraklamıştı. Pamuklu ihracatlarına yönelik büyük bir fırsat yaratan, Afrika ve Amerika kıtası olmuştu. Atlantik köle ekonomisinin önemli bir özelliği malların köle satın almak amacıyla Afrika'da satılması ve Amerika kıtasındaki köle işçilere kumaş ve mal sağlanmasıydı. 1770'lere gelindiğinde bu bölgelere yapılan ihracat yüzyıl başından itibaren yedi kat artmış, tüm Avrupa'ya yapılan ihracat kadar büyümüş ve Asya'ya yapılan ihracatın altı katından daha fazla olmuştu. 1790'lara gelindiğinde pamuklu malların ihracatı bir yılda %17'nin üzerine çıkmaya başlamış, ihracat toplam talep artışının beşte dördünü oluşturmuştu. En çok büyümüş olan pazarlar Afrika, Brezilya ve Küba'ydı ve ihraç edilen İngiliz malı ekose desenli pamukluların %98'i ya Afrika'ya ya da Amerika kıtasıdaki plantasyonlara gidiyordu. Endüstrilerin tamamı dikkate alındığında bu tablo fazla değişmez. İhracat 18. yüzyıl ekonomisinin en dinamik parçasıydı ve yeni makinelere yatırım yapılabilmesini değerli kılan talebin kilit öğesini oluşturuyordu. 1700-1770 arasında endüstri ihracatları %150'nin üzerinde artış gösterdi, ancak Britanya pazarı sadece %14 oranında büyüdü. 1700'deki toplam ihracatın %15'i Atlantik yöresine yapılmışken, bu oran 1770'e gelindiğinde %70'in üzerine çıkmıştı. Amerika ve Afrika ticareti, çivi ihracatının %80'den fazlasını ve sadece biraz daha azı işlenmiş demiri içeriyordu. Bu nedenle Atlantik köle ekonomisi Britanya ekonomisinin kilit bir parçası olmuştu ve rekabetle Britanya'nın çok az ve şüphesiz Asya'nın oldukça rekabetçi pazarlarındakinden çok daha az, karşı karşıya kalan bir ekonomiydi; ihracata yönelik büyük bir pazar oluşturuyordu ve Afrika'da kölelere yönelik demir ve pamuklu malların ticareti ya da Amerika kıtasındaki kölelerin giydiği kumaşların ve plantasyonlarda kullanılan aletlerin ticaretine uygun olan en dinamik pazardı.

Üçüncü alanda, Britanya'nın köle ekonomisiyle bağlantı, gelişmekte olan endüstrisine ham pamuk sağlanması, dolaysız ve büyük bir ölçekteydi. Pamuklu üretimindeki muazzam büyüme pamuk sağlanmasında benzer bir artış olmadan gerçekleşemezdi. Bu büyüme, Britanya'nın pamuklu malları yüksek kaliteli Hint mallarıyla rekabet edemeyeceği için özellikle önemliydi; sağladıkları avantajlar, kabul edilebilir bir kaliteden fazlasına sahip olmasalar da ucuz ve bol miktarda bulunmalarıydı. Atlantik ekonomisi Amerika kıtasında neredeyse sınırsız toprakların

elde edilmesine ve önemli oranda zorunlu işgücü sayesinde en az düzeyde tutulan üretim maliyetlerine olanak yaratıyordu. Amerika Birleşik Devletleri 1790'da tam olarak 680 ton pamuk üretmişti. 1791'de Eli Whitney'in çırçır makinesini icat etmesi ham pamuğun işlenmesinde ilerleme sağladı ve 1800'de 15 bin ton olan üretim 1820'ye gelindiğinde 73 bin ton ulaştı. Bu dönemde ham pamuğun fiyatı üçte iki oranında düşmüştü. Kölelerin çalıştırıldığı Amerika'daki plantasyonlar 1820'lerde Britanya'nın ham pamuk ithalatının dörtte üçünü sağlıyor ve bu nedenle Britanya endüstrisinde elde edilen başarının temelini oluşturuyordu. Pamuk üretimi Alabama, Mississippi ve Teksas gibi yeni alanlarda batıya doğru yayılınca, Amerikan üretimi dünya üretiminin üçte ikisini oluşturduğu ve Britanya'nın ham pamuk ithalatının yaklaşık %90'ını sağladığı sırada 1860'ta 1 milyon ton ulaşmıştı. Amerika Birleşik Devletleri'nin güneyindeki köle ekonomisi ile Britanya'daki makineleşmiş pamuklu endüstrisi ayrılmaz bir şekilde birbirlerine bağlıydı.

20.8 Avrupa Deneyimi

Endüstrileşme diğer her ülkenin, özellikle de Batı Avrupa'da yer alan ülkelerin, taklit etmiş olduğu Britanya esaslı bir olgu değildi. Dünya tarihi perspektifinden bakıldığında, endüstrileşme ilk başta Batı Avrupa'daki bölgesel bir olgu olarak görülebilir ancak, sadece biraz daha geniş bir zaman ölçeğinde, küresel ölçekliydi; 1860'larda Amerika Birleşik Devletleri'nde ve Japonya'da gerçekleşmeye başlamıştı. 20. yüzyılda giderek daha fazla sayıda toplum benzer bir dönüşümü gerçekleştirdi. Bu ekonomilerin hiçbirinde mesele, Britanya'nın "taklit" edilmesi değildi; bu doğal olarak olası değildi. Britanya'nın sahip olduğu çok sayıda özel etkenin anlamı (özellikle kömüre kolay ulaşım ve Atlantik ekonomisinden elde edilen zenginlik), sadece birkaç on yıl önce olsa da, daha önce endüstrileşmiş olmasıydı. Pamuklu endüstrisi Britanya'da Avrupa'nın diğer yerlerindekinden her zaman daha önemliydi. (1910 gibi geç bir tarihte bile Britanya hâlâ Almanya, Fransa ve İtalya'nın toplamda tükettiklerinden daha fazla ham pamuk tüketiyordu.) Diğer alanlarda, özellikle yaklaşık 1860'tan sonra gelişen kimya sektöründe, Britanya Avrupa'nın geri kalan kısmından, özellikle de Almanya'dan, her zaman geride olmuştu. Her bir ekonomi her yerde kendi dinamiklerine göre ve ulaşılabildiği doğal kaynaklar ile kendi başarılı endüstrilerine bağımlı kendi endüstrileşme yöntemiyle gelişiyordu. Yeni teknolojiler bunları başlatan ülkeye kısa süreli bir avantaj sağlıyor, fakat Avrasya tarihi boyunca her zaman olduğu gibi çok kısa bir süre içinde yayılıyordu. Yayılma, aynı zamanda daha geç endüstrileşen ülkelerin en son teknolojiye anında sahip olmasına da imkân sağlıyordu. Bunun anlamı, birkaç on yıl için yerine yenisinin konacağı daha az eski model fabrika ve makineye sahip olmaları ve başlangıçta çok daha hızlı bir büyüme hamlesi gerçekleştirmeleriydi.

Avrupa'da (ve dolayısıyla dünyada) endüstrileşen ikinci ülke Belçika'ydı. Britanya gibi bu alan da (Belçika 1830'a kadar bağımsız bir ülke değildi) 18. yüzyılda endüstrileşmeye başlamıştı. Liège yakınlarında bulunan bir kömür madeni 1720'de,

Britanya'da ilk kez kullanılmasından sadece 10 yıl sonra buharlı bir Newcomen tulumbasını kullanmaktaydı. Kömür endüstrisi, özellikle Limburg bölgesinde olmak üzere, Belçika endüstrisinin temelini oluşturuyordu. 1790'lardan itibaren İngiliz makineleri kullanılarak eğirilen pamuk ipliği yaygınlaşmış ve 19. yüzyılın başlarında Avrupa pazarının çoğunu ele geçirmiş olsa da ağır endüstri, özellikle de metalurji endüstrisi, erken dönem endüstri üretiminin Britanya'ya göre çok daha büyük bir paydasını oluşturuyordu. Britanya'ya göre bile çok küçük bir ülke olan Belçika büyük bir oranda endüstrileşmeye başlamıştı. Almanya'da, özellikle doğuda ve Bavyera'da bulunan büyük alanlar erken endüstrileşmeden neredeyse hiç etkilenmemişti. Diğer bir yandan Saksonya'da, neredeyse tamamen su gücüne dayalı olarak gerçekleştirilmiş olsa da, 1840'larda yaygın bir pamuklu endüstrisi ve önemli bir endüstri sektörü bulunuyordu. En yüksek seviyede endüstrileşmenin ve gelişmiş ağır endüstrilerin görüldüğü yerler temelde kömür üretim alanlarıydı: Ruhr ve Silezya. Asıl Alman endüstrileşme hamlesi 1860'lardan sonrasına kadar gerçekleşmedi, fakat ilerleme daha sonra gerçekten de çok hızlı olmuştu.

Fransa, çoğu kez 19. yüzyıl Avrupa koşullarından bir sapma ve görece bir "başarısızlık" olarak değerlendirilmiştir. Bununla birlikte, Britanya ve Belçika endüstrileşme modellerini izlemek yerine kendine özgü farklı (ve sosyal açıdan daha az yıkıcı) bir model yaratmıştı. Fransız endüstrileşmesinin belirleyici unsurları (Avrupa'nın diğer alanlarındaki artış hızının yarısından daha az olan) çok düşük nüfus artış hızı ve kömür eksikliğiydi (ve yüksek maliyeti). Kömür yatakları Avrupa'nın herhangi bir yerindekinden daha yoğun işletiliyor olsa da, 1900'de Fransa'da kişi başına düşen kömür üretimi Belçika ve Almanya'dakinin üçte biri ve Britanya'dakinin sadece yedide birini oluşturuyordu. Kömürün nispeten az olması nedeniyle Fransa'daki ağır endüstri, Avrupa'nın diğer yerlerine göre daha az önem taşıyordu ve endüstri Britanya'da yer alan İskoç, Galler ülkesi ve Durham kömür yatakları ve Almanya'da yer alan Ruhr benzeri bazı Avrupa alanlarında olduğu ölçüde yoğunlaşmaya başlamamıştı. Kentleşme de bu nedenle görece düşük orandaydı ve küçük firmalar, coğrafi yönden dağınık olarak konumlanmış endüstri sektöründe egemenlik kurma eğilimi sergiliyordu. Büyüme oranları yine de yüksekti; 1860'tan önce yılda yaklaşık %2'ydi, daha sonra biraz daha yükselmişti. 19. yüzyılın sonunda Fransa, Avrupa'da yer alan en zengin ülkelerden biri olmuştu.

Fransa deneyimi, büyük kömür rezervlerine sahip olmayan ve bu yüzden 19. yüzyılda nispeten geç endüstrileşme eğiliminde olan (İsviçre, Danimarka, Norveç, İsveç ve Hollanda gibi) ülkeler açısından oldukça tipikti. 19. yüzyılın son dönemine gelindiğinde (tarımsal üretiminin neredeyse üçte ikisini ihraç ederek zengin olan Danimarka dışında) hepsi önemli endüstriyel güçler olmuştu. Sonuçta 1860-1913 arasında Avrupa'da kişi başına düşen zenginlik oranındaki en yüksek artış İsveç'te gerçekleşmişti. Norveç, gemicilik ve Hollanda ithal edilen hammaddelerin işlenmesi üzerine yoğunlaşmıştı. Endüstriyel bir ekonominin gerektirdiği her temelden yoksun görünen İsviçre yüksek kaliteli üretim üzerinde uzmanlaşan oldukça eğitimli bir işgücü yaratmaya yoğunlaşmış ve 19. yüzyılın

sonuna gelindiğinde dünya üzerindeki ikinci en büyük organik kimya endüstrisinin de sahibi olmuştu. Endüstrileşme Avrupa'nın diğer yerlerinde büyük oranda bölgesel bir olgu olma eğilimi gösteriyordu. Ekonomik büyüme ve endüstriyel gelişme Avusturya-Macaristan'da iki alanda –(endüstri üretiminin neredeyse üçte ikisini sağlayan) Bohemya ve Moravya– ve (geri kalan üçte birini sağlayan) Orta Avusturya'da toplanmıştı. Diğer alanlarda ulaşım koşulları zordu ve tarım hâlâ egemen durumdaydı. İtalya'nın kuzeybatısı görece endüstrileşmişti (en azından Fransa ve Avusturya açısından tipik olan seviyelerdeydi), ama diğer yerlerde, özellikle güneyde, ülke hâlâ kırsaldı ve gelişmemişti. Benzer bir şekilde İspanya'daki endüstriyel gelişme (büyük bir demir ve çelik üreticisi olan) Bilbao çevresindeki Katalonya ve Bask ülkesinde yoğunlaşmıştı; buna karşılık ülkenin kuzeybatısı ve güneyi Güney İtalya'ya benzer durumdaydı.

20.9 Amerika Deneyimi

Amerikan endüstrileşmesi kendi çok özel konumunun yarattığı eşsiz bir modeli izlemişti. 1800'de Birleşik Devletler (güneydeki plantasyonların ürünleri ve kuzeyden gelen keresteden oluşan) hammadde ihracatı ve Atlantik köle ekonomisiyle yakın ilişkisi temelinde görece zengin bir ülkeydi. Amerika kıtasına getirilen tüm kölelerin %40'ından biraz daha azını ithal etmekte olan tüccarların şeker, melas ve rom ticaretinde önemli bir yerleri vardı ve Batı Hint Adaları'na da çok sayıda mamul mal sağlamaktaydılar. New England gemilerinin yaklaşık yarısı Batı Hint Adaları'yla yapılan ticaretin parçası olmuştu. Birleşik Devletler, Apalaş Dağları'nın doğusuna hapsolmuş 5 milyonun biraz üzerinde bir nüfusla küçük, neredeyse tamamen tarımsal bir ülke olarak kaldı. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde nüfusu 77 milyondu ve dünyadaki en büyük endüstriyel güçtü; dünyanın mamul ürünlerinin üçte birini üretiyordu. (Buna rağmen nüfusun %40'ı hâlâ çiftliklerde çalışıyordu.) Bu muazzam endüstriyel büyüme dikkat çekici bir şekilde, devasa bir tarımsal alana yayılmasının ve kıtanın büyük bir bölümüne yerleşilmesinin paralelinde gerçekleşmişti.

Avrupa'dan (özellikle pamuklu dokuma endüstrisinde) teknolojik olarak çok şey öğrenilmesine rağmen erken dönem Amerikan endüstrileşmesinde odun ve su gücü başı çekiyordu. Avrupa'da olduğu gibi, tarım yapmak üzere büyük ormanlar temizlenmemişti ve kolay ulaşılan ucuz bir enerji kaynağı sağlıyorlardı. 1850'de Birleşik Devletler yakıt stokunun %90'ından fazlasını hâlâ odun oluşturuyordu ve ulusal demir üretiminin yarısı odun kömürü kullanarak yapılıyordu. Pennsylvania'daki Hopewell fırını her yıl 3300 dönümün üzerinde kereste tüketiyordu. Sobalar ve kazanlar odun kullanımına göre üretilmişti ve Mississippi gibi büyük nehirlerde çalışan buharlı tekneler, demiryollarında kullanılan çoğu lokomotif gibi, (başından itibaren odun yokluğu nedeniyle kok kömürü veya taşkömürüyle çalışan Britanya'dakilerin aksine) odunla çalışıyordu. 1870 gibi geç bir tarihte odun endüstride ve nakliyede kullanılan yakıtın hâlâ dörtte üçünü oluşturuyordu.

Taşkömürü 1880'lerin ortasına kadar Birleşik Devletler'de öncelikli enerji kaynağı haline gelmemişti. Endüstri, özellikle de dokuma üretimi için önemli diğer bir güç kaynağı suydu.

Endüstriyel gelişme Britanya'da olduğu gibi pamuklu imalatıyla yakın bir bağlantı içindeydi (1860'da en büyük endüstriydi) ve bu gelişme aynı zamanda güney eyaletlerinin köle ekonomisine dayanıyordu. Dokuma üretiminin New England'daki erken gelişimi, paralarını köle ticaretinden elde etmiş olan Massachusetts'li Brownlar ve Boston'lu Lowelllar gibi önde gelen tüccarlar tarafından desteklenmişti. Endüstri güneyden gelen ham pamuğa da bağımlıydı. 1860'a gelindiğinde yaklaşık 195 bin ton pamuk kullanılmaktaydı; bu, Britanya'ya ihraç edilen miktarın aşağı yukarı üçte birini oluşturuyordu. 1850'lerde (yerel çiftlik sahipleri tarafından çoğu kirayla verilen) 200.000 endüstri kölesinin ürettiği ürün toplamının yaklaşık %10'u güneyden geliyor olsa da, Birleşik Devletler endüstrisinin büyük bölümü kuzey eyaletlerindeydi. 19. yüzyılın ilk yarısında Birleşik Devletler'deki büyüme yavaştı; sadece yılda %1'in biraz üzerindeydi. Erken dönemdeki endüstrileşme Britanya'da (ve Avrupa'nın çoğu yerinde) olduğu gibi büyüme hızını artırmamıştı. Birleşik Devletler'de İç Savaş'ın 1865'te sona ermesinden sonrasına kadar hızlı bir endüstriyel büyüme dönemi gerçekleşmedi. Daha sonra büyüme olağandışı bir oranda seyretmişti. 1900'e gelindiğinde endüstriyel üretim New England'da, Orta Atlantik eyaletlerinde ve Orta Batı'da büyük bir endüstri bölgesi yaratarak beş kat büyüdü. Üretim demir ve çelikten ağır mühendislik çalışmalarına, gemi yapımına ve yeni gelişmeye başlayan kimya sektörüne kadar her alanda çeşitlendi.

20.10 Ulaşım

Avrupa'da ve Birleşik Devletler'deki endüstrileşme, ekonomik altyapıda önemli gelişmeler olmadan gerçekleşemezdi. 18. yüzyıla kadar Avrupa, ulaşım ağının gelişmesi açısından muhtemelen Çin'in gerisinde kalıyordu. Yolların yetersiz, kanalların az gelişmiş olmasının anlamı, kıyı gemiciliğinin ve gemilerin işlemesine elverişli nehirlerin ana taşıma araçları olmasıydı. 18. yüzyıl, havaleli malları neredeyse ilk defa uzak mesafelere taşımaya imkân sağlayan, geniş bir alana yayılmış bir kanal ağının geliştirilmesiyle karakterize oldu. Birkaç raylı sistem gelişmişti, ancak bunlar atlar tarafından çekiliyordu ve kömür madenlerinin etrafında ve bazı endüstri alanlarında bulunan kısa yük hatlarına özgüydü. Çeşitli teknolojilerin 19. yüzyılın ilk 30 yılında yavaş bir şekilde evrilmesi, demiryollarının geliştirilmesini olanaklı kılmıştı. Etkili buhar gücünün yük taşıyabilmesi, daha iyi kazanlar, pistonlar, dişliler ve böylesi ağır yükleri kaldırabilen rayların geliştirilmesini gerektiriyordu. Britanya'da yolcu taşıyan ve buharla çalışan ilk demiryolları (1825'te Stockton ve Darlington ile 1830'da Liverpool ve Manchester arasında) açıldıktan sonra bile daha hızlı giden daha güçlü lokomotifler üretmek için hâlâ devamlı olarak gelişme gerekiyordu. Paralelinde, sinyalizasyon ve telgraf aracılığıyla iletişim kurulması gibi diğer teknolojilerin de gelişmesine ihtiyaç vardı.

1830'dan sonra demiryolları hızlı bir şekilde gelişti ve birkaç kilometre olan kısa hatlardan büyük kentleri birbirine bağlayan büyük ana hatlara dönüştü. 1840'ların başlarına gelindiğinde Britanya'daki büyük kentler Londra'ya ya bağlanmıştı ya da hatların yapılmasına devam ediliyordu. Kıtadaki ilk ana hat 1844'te Antwerp ile Köln arasında açıldı ve 1850'ye gelindiğinde demiryolu ağı Varşova kadar doğuya uzanmıştı. Demiryolunun belki de en önemli işlevi, bazı yerlerin belli bazı kalemlerin üretiminde uzmanlaşmasına imkân sağlaması ve ulusal düzeyde pazarların oluşmasına ve daha sonra bütünleşmelerine yardımcı olmasıydı. Dökme malların, örneğin kömürün, çok kısa bir süre içinde taşınması bakımından özellikle önem taşıyordu. Karayoluyla yapılan taşımacılık 19. yüzyıl boyunca neredeyse hiç değişmedi ve demiryolu üzerinden yapılandan çok daha pahalı olmaya devam etti. Demiryolları (Britanya'nın dışında) kanallardan daha ucuz değildi ama daha hızlıydı. (Belçika, Almanya ve Fransa'da kanal ağı 1850'den sonra bile büyümeye devam etmişti.) Demiryolu ağı büyüdüğünde maliyetler ciddi oranda düştü. Avrupa'da uzunlukları 1840'ta 3200 km'nin biraz altındayken 20. yüzyılın başlarında 362.000 km'ye çıkmıştı. Taşıma ücretlerinin seviyesi 1890'larda 1840'lardaki ücretlerin yaklaşık yarısıydı. Bu düşüş ekonomideki masrafları azalttı, ama demiryolu ile taşınan hammadde, mamul madde ve yiyeceğin sıradışı miktarı yüzyılın sonunda daha büyük önem taşıyordu. Başka herhangi bir yolla kesinlikle nakledilemezlerdi ve Avrupa ekonomileri gerçekleştirmiş oldukları düzeyde bir faaliyeti demiryolları olmadan gerçekleştiremezlerdi. 1845'te Belçika kargo trafiğinin sadece %7'si demiryoluyla gerçekleşiyordu. 1910'da çok büyük bir toplama ulaşan nakliyatın dörtte üçünden fazlası bu yolla yapılmıştı. Neredeyse aynı şekilde önemli olan, hem iş hem de zevk için seyahat eden (genel toplamda demiryolu girdilerinin yaklaşık yarısını oluşturan) yolcuların sayısı ve bu seyahatlerin insanların hayatı ve genel olarak toplum üzerinde yarattığı olağandışı etkiydi.

Demiryolları, ekonominin içerdiği endüstriyel ürünlere yönelik talebin oluşmasında önemli bir etmendi. Demiryollarının kömüre, bunun yanı sıra yüksek kaliteli demire ve yüzyılın ortasından itibaren çelik raylara ihtiyacı vardı. Lokomotiflerin ya şirketlerin çoğunlukla tamamen demiryoluna dayanan Crewe ve Swindon gibi kentlerde kurduğu atölyelerde ya da özel şirketler tarafından üretilmesi ve tamir edilmesi gerekiyordu. Hatların inşaası, özellikle sadece çok sınırlı düzeyde makine yardımıyla yapıldıkları için, muazzam miktarda işgücü gerektiriyordu ve bir kez yapıldıktan sonra çoğu kez ustalık isteyen, geniş kapsamlı yeni bir iş çeşitliliği yaratıyorlardı. Britanya ve Belçika'nın dışında pek çok ülke bir süre için ithal edilen raylara ve lokomotiflere muhtaç oldu. 1850'lerde İspanya demiryollarının ray talebi, ülkenin zayıf demir endüstrisinin toplam üretiminin iki misline denk geliyordu. Demiryollarının, kesime gidecek hayvanları ülkenin bir ucundan diğerine yürütmek yerine çok hızlı bir şekilde taşıması ve tereyağı ve süt gibi bozulabilen ürünlere yönelik yeni pazarlar yaratması açısından da tarıma büyük bir etkisi olmuştu. 1861'de Londra'da satılan sütün sadece %4'ü demiryoluyla geliyordu, fakat 30 yıl sonra, muazzam derecede büyümüş

olan pazarda bu oran %80'in üzerine çıkmıştı. Demiryolları nehir ve kanal ulaşımının kötü olduğu Fransa'nın bir bölümü, Meksika, İspanya ve Rusya gibi ülkelerde özellikle önemliydi. Fakat kendi başlarına bir endüstri ekonomisi yaratamazlardı; bu yüzden demiryolu taşımacılığının en büyük etkileri, mevcut endüstrilerinin daha da gelişmesine yardım ettiği Britanya, Belçika ve daha sonra Almanya gibi nispeten kapsamlı ve gelişmiş ekonomilerde görüldü. Demiryollarının gelişmesi Birleşik Devletler'de çok hızlı oldu; 1840'a gelindiğinde Britanya'dan daha fazla hat çoktan döşenmişti. Kıtayı bir ucundan diğer ucuna dolaşan ilk hat 1860'larda tamamlandı ve yüzyılın sonuna gelindiğinde neredeyse 273.530 km uzunluğunda ray bulunuyordu. Endüstriyel gelişme çoğu Avrupa devletinde olduğu gibi demiryollarının yapımından önce başlamış, ardından büyümenin artmasına ve maliyetlerin düşmesine yardımcı olmuşlardı. Bununla birlikte demiryollarının ekonomik ve endüstriyel etkisi Birleşik Devletler'de muhtemelen Avrupa'da olduğundan daha azdı. Öncelikli demir kullanıcıları bile değillerdi; 19. yüzyıl boyunca demir, lokomotif ve raylardan çok çivi için kullanılmıştı.

Demiryollarının gelişmesi (posta arabalarının dışında) atla yolculuğun sonunu getirmedi. Demiryolları hem yolcu hem de yük bakımından daha fazla trafik yaratarak ata yönelik talebi artırdı ve sayıları 19. yüzyılın sonunda hem Avrupa'da hem de Birleşik Devletler'de en yüksek noktasına ulaştı. Bu eğilim özellikle dünyadaki en sık demiryolu ağlarından birinin yer aldığı Britanya'da görüldü. 1810'da yaklaşık 15.000 özel fayton varken bu sayı 1840'a gelindiğinde 4000'e ve 1870'e gelindiğinde 120.000'e çıkmıştı. Kentlerde hem özel olarak hem de iş gereği bulundurulan atların sayısı 1830'da 350.000 iken 1900'a gelindiğinde 1.200.000'e çıktı. Kamu taşımacılığı atlara bağlıydı. 1902'de Londra'da atla çekilen 3700 toplu taşıma aracı (her birini iki at çekiyordu ve gün boyu hizmet vermek üzere yaklaşık 10 at gerekiyordu), arabacısının arkada oturduğu 7500 adet iki tekerlekli araba ve 3900 tane kiralık araba bulunuyordu. Demiryolu şirketleri de istasyonlarından ve eşya depolarından mal dağıtımı yapmak üzere çok sayıda at kullanıyordu. 1913'te Londra'da yük taşımacılığının neredeyse %90'ı at arabalarıyla yapılıyor ve demiryolu şirketleri 6000'in üzerinde ve kömür tüccarları yaklaşık 8000 hayvan kullanıyorlardı. Britanya'da toplam olarak yaklaşık 3,5 milyon at vardı; bir yılda yaklaşık 4 milyon ton yulaf ve kuru otla besleniyorlardı. Bu, muazzam miktarda tarım arazisini ve tüm ülkeye dağıtım yapmak üzere çok büyük bir çabayı gerektiriyordu. Benzer bir sorunla Birleşik Devletler de karşı karşıya kalmıştı. 1900'de 30 milyona yakın at bulunuyordu (200.000 tanesi New York'taydı) ve at yemi toplam 396 milyon dönümlük tarım arazisinin yaklaşık dörtte birini gerektiriyordu. Bu, muhtemelen tarımsal sistemin insanlara yiyecek temin edilmesini etkilemeden kaldırabileceği en düşük miktardı ve Britanya'da ancak büyük miktarlarda yiyecek ithal edilmesiyle sürdürülebiliyordu.

[*Avrupa'nın Dışında Ulaşım* ***21.2***]

20.11 Endüstrileşme ve Toplum

Endüstrileşme 19. yüzyıl süresince Birleşik Devletler'de ve Avrupa'nın çoğu toplumunda esaslı bir dönüşüme yol açtı. İnsanların büyük bir çoğunluğu insanlık tarihinde ilk defa doğrudan tarımda istihdam edilmiyordu. Dönüşüm 1850'lerde Britanya'da ve birkaç on yıl sonra Avrupa'nın geri kalan bölümünün büyük bir kısmında gerçekleşmişti. 20. yüzyılın başlarında Fransa halkının sadece yaklaşık üçte biri ve Almanya'nın dörtte biri doğrudan çiftçiliğe bağımlıydı. İtalya'nın görece geri kalmışlığı %60'ı hâlâ tarım yapmakta olan halkına bakarak değerlendirilebilir. Kentlerde gün geçtikçe daha çok insan yaşamaya başlamıştı, iş yelpazesi dikkat çekecek şekilde genişlemişti. Yüzyıl boyunca insanlar, ortalamada olarak, daha varlıklı olmaya başladılar. Bununla birlikte bu dönüşümler sancılıydı. Bazı insanlar –örneğin Britanya'da el tezgâhıyla dokuma yapan 500.000 kişi– geçim kaynaklarını kaybettiler, onlarca yıl boyunca insanlar yeni endüstri kentlerinde korkunç şartlar altında yaşadılar ve çok daha düşük bir yaşam kalitesine mahkûm oldular. Sonunda ilerlemeler oldu, fakat bunların ortaya çıkması çok uzun bir zaman aldı.

20.11.1 Yoksulluk, Zenginlik ve Sağlık

[*Önceki Dönemde Avrupa* ***18.7.1***]

Britanya'da endüstrileşmenin ilk aşamaları boyunca deneyimlenen şartlar, bir uzlaşma ortaya çıkmaya başlamış olsa da, son birkaç on yıldır şiddetli tarihsel tartışmalara konu oluyor. Yaklaşık 1760 ve 1820'ler arasında yaşam standartlarında herhangi bir iyileşme gözlenmiş olması olağan ölçülerde bile hiçbir şekilde mümkün değil. Endüstrileşme ezici çoğunluğun değil ama birkaç insanın işine yaramış olabilir. Artmakta olan nüfus (bu yaklaşık 1800'den sonra çok kısa bir sürede olmuştu) daha az gelir, yükselen yiyecek fiyatları ve bu nedenle artan yoksulluk demekti. En azından 1810'a kadar erkeklerin gerçek ücretleri kesinlikle azalmış, bu, kadınlar için daha da uzun sürmüştü. El altında o kadar çok ucuz işgücü vardı ki bu muhtemelen makineleşmenin ve teknolojik yenilenmenin hızını düşürdü. İşsizlik bazı mesleklerde işgücünün dörtte üçüne ulaşabildiği zaman çok az işçinin kenarda köşede zor zamanlar için parası veya rehine verebilecek malı mülkü oluyordu. 1840'larda İngiltere halkının yaklaşık onda biri hâlâ sadakaya muhtaç olarak sınıflandırılıyordu. Bazı zamanlarda bu oran dehşet verecek düzeyde artıyordu. 1840'ların başlarındaki durgunluk sırasında, Lancashire'da yer alan Clitheroe kasabasında yaşayan toplam 6700 kişiden 2300'ünün sadakaya muhtaç olduğu tahmin edilmişti. Ortalama yaşam süresi, bebek ölümü ve boy ortalamasının azalmasına ilişkin rakamlar beslenme ve genel yaşam standartlarında bir düşüş olduğunu akla getiriyor. Endüstrileşmenin erken dönemlerinde yaşam kalitesinin daha elle tutulamayan özelliklerini de hesaba katmak önemlidir. Fabrikalardaki işçiler, kırsal kesimde kendi başlarına çalıştıklarında kendilerinin belirleyebildiği çalışma hızı ve görece serbestliğin tamamen zıddı olan, katı bir zaman ve iş disiplini düzenine

tabi olmuşlardı. Ayrıca işler kötü gittiği zaman başvurmak üzere elde tuttukları, kendilerine ait arazileri yoktu. Fabrika işçileri arasında (ve madencilik dahil birçok işkolunda) çoğunlukta olan kadın ve çocuklara yönelik koşullar daha da zorluydu. 1816'da pamuklu dokuma fabrikalarındaki işgücünün yarısını 18 yaşın altındaki çocuklar, 1835'te Yorkshire'daki yünlü dokuma fabrikalarındaki işgücünün ise neredeyse %80'ini kadınlar ve 21 yaşın altındaki gençler oluşturuyordu.

20.11.2 Kentlerin Gelişmesi

Endüstrileşme çerçevesinde ortaya çıkan en temel değişimlerden biri kentleşmeydi. 19. yüzyıla kadar dünya üzerindeki kentlerin çoğu ekonominin üzerindeki asalak gibiydi; insanları ve yiyeceği içlerine alıyor, fakat karşılığında çok az şey veriyorlardı. Çoğunlukla, hükümdarın sarayının ve çok sayıdaki çanak yalayıcının, elitlerin ve hizmetkârlarının çevresinde kurulmuş olan tüketim yerleriydiler. Endüstrileşme bu dokuyu değiştirerek kentleri, endüstriyel üretim bakımından ve daha sonra mali koşullar ve ticari hizmetler yoluyla, ekonomiye katkı sağlayan en önemli alanlardan biri haline dönüştürdü. 1800'de Avrupa nüfusunun yaklaşık %90'ı kırsal kesimde yaşıyordu. Bu oran, en fazla kentleşmiş yerler olan Britanya ve Hollanda'da da bile hâlâ %80'di. Değişimin hızı Britanya'da bile yavaştı; 1850'lerin başlarında nüfusun %60'ı hâlâ taşralıydı. Yine de 1900'a gelindiğinde Britanya nüfusunun dörtte üçü kasabalarda ve kentlerde ve beşte biri Londra'da yaşıyordu. Bununla birlikte bu oranlar toplamdaki genel nüfus artışını yansıtmıyor. Britanya kentlerinde yaşayanların toplam sayısı 1800'de 2 milyonken 1900'de neredeyse 30 milyona çıkmıştı. 1750'de Londra İngiltere'de nüfusu 50.000'in üzerinde olan tek kentti. 100 yıl sonra bunun gibi 29 kent bulunuyordu. Endüstri gelişince bazı kentler hızla büyümüştü. Manchester'ın 1770'te 27.000 olan nüfusu sadece 60 yıl sonra 180.000'e çıkmıştı.

İnsanların bu kentlerde karşı karşıya kalmış olduğu koşullar dehşete düşürücüydü. 1833'te Manchester'da yaklaşık 20.000 insan (neredeyse nüfusun onda biri) bodrum katlarında yaşıyordu. Kentlerin tamamında sağlığı koruyucu genel önlemlerin neredeyse hiçbiri bulunmuyordu. Kuzey Kensington'da yer alan, aslında çevredeki banliyölere tuğla kili temin etmek üzere kazılmış ve daha sonra çevrenin tüm lağım sularının toplanması amacıyla bırakılmış 35 dönümlük bir alan olan "Potteries", Londra'daki en kötü yerlerden biriydi; açık lağımlar ve (bir tanesinin 4,5 dönümden fazla bir alan kapladığı) kokmuş birikintilerle doluydu. 1850'lerin başlarında, yaklaşık 1000 kişi, çöpleri yiyerek beslenen 3000'den fazla domuzla birlikte burada yaşıyordu. Bunun yanı sıra, mühendis John Phillips'in Londra Kanalizasyon İşleri Müdürlüğü'ne 1847'de rapor ettiği üzere Londra genel olarak berbat bir haldeydi:

> Anakentte hiç gideri olmayan binlerce ev var ve büyük kısmında pis kokan taşmış lağım çukurları... bulunuyor. Ve kanalizasyonu olmayan yüzlerce sokak, avlu ve ara yol var... Pisliğin, oraya ulaşmayı büyük ölçüde olanaksız kılacak kadar yoğun olduğu ve her yeri kaplayacak kadar odalara, mahzenlere, bodrumlara ve avlulara biriktiği çok fazla yere gittim.

Diğer kentler de o kadar kötüydü. Friedrich Engels, Britanya'daki işçilerin durumunu incelediği sırada, 1840'larda Manchester'ı gezmiş, kentin 200 kişinin tek bir helayı ortak olarak kullandığı bir yerini tasvir etmişti: "Bu avlulardan birinde, tam da üstü kapalı geçidin son bulduğu giriş yerinde, kapısı olmayan bir hela var. Bu hela o kadar pis ki burada yaşayanlar ancak birikmiş idrar ve dışkı yığınlarına batıp çıkarak avluya girebiliyor veya dışarı çıkabiliyorlar." Irk Nehri'nin üstündeki Ducie köprüsünde de duran Engels aşağıdaki sahneyi tasvir etmişti:

> Aşağıda Irk akıyor ya da daha çok durgun... yakın çevredeki lağımların ve helaların içindekiler olduğu gibi [ona] karışıyor. Ducie köprüsünün altında, sol tarafta, nehrin solundaki dik yamaçta yer alan avlulara ait çürüyen maddelerin ve çöp, atık, pislik öbeklerinin içinde birisi bir şey arıyor [Irk] ...daha aşağıda uzanan sağ yakasına yığdığı pislik ve çöple dolu dar, kömür karası ve pis kokan bir nehir. Kuru havalarda, geniş bir alana yayılmış çok tiksindirici kara yeşil yapışkan sıvı silsilesi bu sahilde durmaya devam ediyor, bunların derinliklerinden sürekli olarak zehirli gazların kabarcıkları yükseliyor ve su seviyesinden 12 veya 13 metre yukarıdaki köprünün üzerinde bile dayanılmaz olan pis bir koku yayıyor.

Durumu iyileştirme çabaları çoğunlukla sorunları sadece daha da kötüleştirdi. Su kullanılan helaların icadı ve kanalizasyonların yapımı (İngiltere'de su kullanılan helaların nehirlere bağlanması, 1815'ten sonra meşru ve 1847'den sonra zorunluydu), nehirlerin sadece yavaş yavaş çürüyen atık maddeleri içeren açık kanalizasyonlara dönüşmesine sebep oldu. Londra'da kanalizasyonlar Fleet Nehri'ne boşalıyor, o da bunları, kentin merkezinde yer alan, pisliklerin bir aşağı bir yukarı yüzmek üzere akıntıyla bırakıldığı Thames Nehri'ne taşıyordu. Pis koku sıcak havalarda tüm kente yayılıyordu. 1858'de, "Korkunç Koku"* adı verildiği sırada, pis koku o kadar dayanılmazdı ki Avam Kamarası'nın oturumları terk edilmek zorunda kalınmıştı.

Bu şartlar altında hastalıkların bölgeye özgü olmasına ve kolayca ve hızla yayılmasına hiç şaşırmamak gerek. Tifo gibi uzun zamandan beri var olan hastalıklar denetlenemez hale gelmiş, tüberküloz endüstri kentlerinin aşırı kalabalık ve yetersiz yaşam koşullarında büyük bir tehlikeye dönüşmüştü. Yeni bir hastalığın –kolera– 500 yıl önceki hıyarcık vebasına ("Kara Ölüm") çok benzer bir yol izleyerek yayılması daha da büyük bir sorun oluşturuyordu. Kolera uzun zaman Hindistan'a özgü olmuş ve Ganj'dan çıkarak hac yolları boyunca düzenli olarak yayılmış, zaman zaman Çin'e bile ulaşır olmuştu. 1826'daki Bengal salgınıyla hastalık Akdeniz'in doğusuna bulaştı, oradan Osmanlılarla savaşan Rus askerlerine geçti, onlar da 1831'e gelindiğinde Polonya'ya ve Baltık'a taşıdılar. Bir yıl içinde Britanya'ya, Avrupa'nın büyük kentlerine, Birleşik Devletler'e ve İslam dünyasının büyük bir bölümüne taşınmıştı. Avrupa ve Amerika kentlerinin sağlıksız koşullarında, direnci olmayan insanlar arasında yıldırım hızıyla yayıldı. Salgınlar on yıllar-

* "The Great Stink" (ed.n.)

ca tekrar görüldükçe bilim adamları ve doktorlar hastalığın yayılma şekli hakkında çekişip durdular. Ancak sağlığın korunmasına yönelik koşullarda ve su şebekesi sisteminde yavaş yavaş yapılan iyileştirmeler hastalığı engelledi. Britanya'daki son büyük kolera salgını 1866'da oldu, bunu 1884'te Fransa'daki ve 1892'de Almanya'daki izledi. (Bu son salgında sadece Hamburg'da 8600 kişi ölmüştü.) Hastalığın, yetersiz yiyeceğin ve endüstri kentlerindeki koşulların yaptığı etkinin anlamı ölüm oranlarının İngiltere'de 1810 ile yüzyılın ortası arasında yükselmesiydi ve ancak ondan sonra yavaş bir şekilde azalmaya başlamıştı. 1840'ta Manchester'da işçi sınıfı çocuklarının neredeyse onundan altısı beş yaşından önce ölüyordu. (Bu, kırsal kesimdeki oranın nerdeyse iki katıydı.)

Britanya nüfusunun büyük bölümü için koşullar ancak 19. yüzyılın ortasından sonra yavaş yavaş düzelmeye başladı. Devlet endüstriyel sisteminin en kötü zararlarından bazılarına –önce çocuk ve kadın işçilerin sayılarına ve daha sonra erkeklerin çalışma saatlerine– sınırlama getirmek için müdahalede bulundu. Genel zenginlik seviyesi artmaya başlayınca elde edilen kârların bir kısmı endüstriyel işgücüne, özellikle de kalifiye işçilere ulaştı. Ücretler 1850'lerden 19. yüzyılın sonuna kadar gerçek anlamda iyileşmiş ve daha sonra duraklamaya başlamıştı. Zaman içinde cumartesi günü öğleden sonralarının yarım gün tatil olması sıradan bir şey haline geldi ve daha fazla paraya kavuşulduğu zaman izleyicisi olan profesyonel futbol gibi sporlar 1880'lerde giderek çekici olmaya başladı. Kişi başına düşen gerçek ortalama zenginliğin bir yüzyıl öncesindeki şartlara kıyasla 19. yüzyılın sonlarında önemli ölçüde artmış olduğuna hiç şüphe yoktur. İnsanlar sadece yiyecek, elbise ve barınak gibi temel ihtiyaçları değil, şayet şanslılarsa az sayıda "lüks"ü, kısa (genellikle parası ödenmeyen) bir tatili bile karşılayacak paraya daha kolay ulaştılar. Yeni iş türleri, örneğin öğretmenlik ve doktorluk için para ayrılabildiğinde toplum başka şekillerde değişmeye devam etti. Aslında 19. yüzyıl, sivil toplum her zamankinden daha karmaşık olmaya başladığında, çeşitli mühendislerden avukatlara, muhasebecilere ve akademisyenlere kadar hepsi kendi düzenleyici organlarına ve kurumlarına sahip "meslekler"in yaygınlaşmasıyla karakterize olmuştu.

Endüstriyel toplumlarda devasa eşitsizlikler var olmaya devam etti ve birçok insan, özellikle dok işçileri gibi iş güvencesi az olan veya ekonomik dalgalanmalardan çok etkilenenler, büyük bir yoksulluk içinde yaşadı. Bir işsizlik, iş kazası veya kötü sağlık dönemi hâlâ felakete yol açabiliyordu. 1899'da Londra nüfusunun üçte birinin yoksulluk sınırının altında yaşadığı ve "az veya çok her zaman ihtiyaç içinde olduğu" tahmin ediliyordu. Diğer kentlerde yapılan benzer ölçümler bu tabloyu destekliyordu. Toplumun en yoksul kesimleri en zengin olanların yiyeceğinin yarısı kadarıyla besleniyordu ve sağlık durumları hâlâ kötüydü. 1899'da 11.000 Manchester'lı erkek Boer Savaşı için orduya katılmaya çalıştığında, sadece 1000 kişinin kabul edilmeye uygun olduğu görülmüştü. Hepsi kötü beslenmeden kaynaklanan iskorbüt, raşitizm ve kansızlık gibi hastalıklar çok yaygındı. Barınma hâlâ temel bir sorundu. 1901'de yapılan Britanya nüfus sayımında "aşırı kalabalık" nitelemesinin yapılması için en azından iki yetişkin ve dört çocuğun su şebekesi

ve sıhhi tesisatı olmayan iki odalı bir evde yaşamaları gerekiyordu. Bu çok sınırlayıcı tanımlamaya göre bile Britanya nüfusunun neredeyse onda biri bu koşulların sıkıntısını çekiyordu. En büyük mahrumiyet alanlarında bu rakam çok daha yüksekti. Londra'da Finsbury gibi semtlerde nüfusun üçte birinden çoğu, Glasgow halkının yarıdan fazlası ve Dundee'nin üçte ikisi bu durumdaydı.

Endüstrileşme Batı Avrupa'da ve Birleşik Devletler'de hız kazanınca kentler büyüdü ve Britanya'dakine benzer şartlar her yerde yaşandı. Avrupa'da geniş bir alanda, Belçika'da, Kuzeydoğu Fransa'da ve Almanya'da Ruhr Havzası'nda yeni endüstri kentleri ortaya çıktı. Endüstrileşme, daha önce bağımsız olan bir dizi topluluğun iyi kötü biraraya gelmesi ve yayılmasıyla geniş, şekilsiz kentsel yığılma da yarattı. Britanya'da bu ilk defa 19. yüzyılın ortasında West Midlands'teki Black Country ve Staffordshire'daki Five Towns of Potteries'te görüldü. Bu tür bir gelişmenin en uç örneklerinden biri, derin kömür madeni ocaklarının çalışmaya başlamasından ve 1840'lar ile 1850'lerde bir demiryolu ağının yapımından sonra Ruhr Havzası'nda ortaya çıkmıştı. İşgücünü bir yığın göçmen oluşturuyordu ve yörede bulunan köyler plansız bir şekilde büyüyerek sonunda onlarca kilometrelik bir alana yayılıp en sonunda 11 kenti ve 4 kazayı kapsayan bir endüstri ve kent bölgesi şeklinde birleşmiş oldu. 1871'e gelindiğinde bölge nüfusu tam olarak 1 milyonun biraz altındaydı, 1910'a gelindiğinde 3,5 milyondu. Birleşik Devletler'de kentleşme eşit derecede hızlıydı. 1830'da nüfusu hâlâ 10.000'in üzerinde sadece 23 kasaba ve sadece 2 büyük kent bulunuyordu: New York (200.000) ve Philadelphia (160.000). Avrupa'dan sel gibi göçmen geldiğinde kentler büyüdü, kentlerin nüfusu her on yılda bir ikiye katlandı ve 1860'a gelindiğinde 6 milyona ulaştı. 1910'a gelindiğinde nüfusu 100.000'i geçen 50 kent bulunuyordu. Bu kentlerdeki şartlar Avrupa'da olduğu kadar kötüydü. New York'taki bebek ölümleri oranı 1810-1870 arasında ikiye katlanmıştı. 19. yüzyılın sonlarında yeni konut blokları için yasal koşul, her 20 kişi için 1 hela ve her blokta bir su musluğunun bulunmasıydı. (Eski bloklarda durum çok daha kötüydü.)

Endüstrileşmeyle birlikte boyutları dramatik bir şekilde büyüyen kentlerin doğası, özellikle demiryollarının etkisiyle değişti. Endüstri öncesi toplumlarda kent merkezleri insanların (zenginlerin de) çalışıp yaşadıkları yerlerdi. 19. yüzyılda merkezdeki nüfus yoğunlukları artınca ve Londra'da Covent Garden ve Holborn gibi devasa slum* bölgeleri gelişince kentler yayılmaya ve peyzaj boyunca uzanmaya başladı. Yerel bostanlar ve tarlalar yok edildi, Berlin'deki Charlottenburg ve Spandau gibi bağımsız köyler ve kasabalar yeni kentlerin bünyesine dahil edildi. Büyüme büyük ölçüde tamamen plansızdı ve spekülatif gelişmenin sonucu banliyölerin yaratılmasına yol açmıştı; bunlar insanların yaşadığı ama çalışmadığı yerlerdi. Bu alanlar, yeni toplu taşıma sistemlerinin, özellikle de demiryollarının sonucuydu. Londra'da 1840'lardan itibaren durmadan yeni hatların yapılması büyük ölçüde konut alanı olan Camberwell, Hornsey, Kilburn, Fulham ve Ealing gibi yeni banliyölerin gelişmesine yol açtı. Birleşik Devletler'deki ilk banliyölerde yaşayanlar, 1832'de ilk

* Yoksulluk alanları (ed.n.)

defa New York'ta başlangıcı yapılan ve 1860'tan önce de 8 farklı kentte kullanılan 6 tramvayla taşınıyordu. 1869'dan sonra New York'ta insanların kent merkezinden daha uzakta yaşamalarına imkân sağlayan başarılı bir yükseltilmiş raylı sistem vardı. Daha da önemlisi yeraltı raylı sisteminin gelişmesiydi. 1863'te ilki (buharlı makineler kullanılarak) Londra'da yapıldı, fakat daha derine inen hatları olan ve yaygın bir sistem için elektrikli hale gelmesini beklemek gerekti. Aynı şeyi kısa bir süre sonra diğer kentler yaptı: 1897'de Boston (ilk yıl için, çok küçük bir ulaşım ağında 50 milyonun üzerinde yolcu taşındı), 1900'de Paris, 1902'de Berlin ve 1904'te New York. Bu gelişmelerin iki sonucu oldu. Büyük kentlerin merkezi, endüstriyel faaliyetten çok finansal ve ticari faaliyetin ilgi odağı haline geldi ve nüfusu hızla azaldı. City of London'da* 1850'lerde yaklaşık 130.000 kişi yaşamaktayken birkaç on yıl sonra her yer bürolarla dolduğu zaman neredeyse hiç kimse kalmamıştı. İkinci olarak, insanların çoğu, özellikle arazilerin genelde ucuz olduğu Birleşik Devletler'de, kentin çok daha uzağında yer alan banliyölerde yaşamaya başladı. 1850'de Boston kentinin dış sınırı iş merkezinden 3,2 km uzakta bulunuyordu. 1900'de toplu taşıma sistemlerinin gelişmesinden sonra kent, merkezden itibaren 16 km yayıldı. Bu örneğin önemli tek istisnası çok yetersiz bir banliyö demiryolu ağına sahip olan Paris'ti.

Avrupa ve Kuzey Amerika'nın kentleşmesi dünya tarihinde temel bir değişimdi. 19. yüzyıla kadar dünyadaki tüm büyük kentler Avrupa'nın dışında konumlanmıştı. Pekin ve Edo, 1800'de bile Londra kadar büyüktü. 1850'ye gelindiğinde Londra (12. yüzyılda Sunglar zirvelerine ulaştığı sırada yaklaşık Hangchou kadar olan) 2,3 milyonluk bir nüfusla dünyanın en büyük kentiydi. Paris'in önünde giden Pekin hâlâ ikinci kentti. Kanton, Hangchou ve İstanbul hâlâ New York'tan büyüktü. 1900'e gelindiğinde dünyadaki en büyük 6 kent ya Avrupa'da ya da Birleşik Devletler'de bulunuyordu. 6.5 milyonla Londra açık farkla en büyük kentti, onu New York (4,2 milyon), Paris (3,3 milyon) ve Berlin (2,4 milyon) takip ediyordu. İlk 12'de yer alan bu bölgenin dışındaki tek kent 1,5 milyonluk nüfusuyla Tokyo'ydu. Pekin artık Manchester, Birmingham ve Philadelphia'dan daha küçük ve Glasgow ile Boston'dan biraz daha büyüktü.

[*Geç Dönemde Kentleşme* ***23.5***]

20.11.3 Çevre Kirliliği

Endüstriyel üretimdeki artış, bu faaliyetlerin birkaç yerde yoğunlaşması ve birincil enerji kaynağı olarak kömürün çok hızlı bir şekilde gelişmesi, kaçınılmaz olarak çevre kirliliğinde önemli bir artışa yol açmıştı. (19. yüzyılda dünya kömür tüketimi 46 kat ve demir üretimi 60 kat artmıştı.) Britanya'da kömür yakmaya geçiş yapmanın sonuçları, 17. yüzyılın başlarında çok hızlı bir şekilde gözle görülür hale geldi. Sheffield'e 1608 gibi erken bir tarihte gelen ziyaretçiler, "kentteki duman yüzünden kısmen nefes alamayacakları" konusunda uyarılıyorlardı ve 1725'te Newcastle'daki bir yazar, "havada sürekli asılı duran duman bulutları her

* Londra'nın bankacılık ve ticaret merkezi (ç.n.)

şeyi Londra'daki kadar iç karartıcı gösteriyor" yorumunu yapıyordu. 19. yüzyılda sayılar her kentte artınca ve kömür evlerdeki neredeyse tek ısınma ve yemek pişirme yöntemi olmaya başlayınca sorunlar her kentte daha da kötüye gitti. 1880'de, Londra'nın iç kesiminde 600.000 evin yanı sıra 3,5 milyon şömine bulunuyordu. Londra sisi (veya dumanla karışık sis) giderek sıradan, nahoş ve sağlık için önemli bir tehdit oldu.Yüzyılın ortasındaki on yıllarda bir yıl içindeki sisli günlerin sayısı üçe katlandı ve ölüm oranları aniden yükseldi. 1873 Aralık'ında yoğun sis yaklaşık 500 kişinin ölümüne sebep oldu ve 1880 Şubat'ında üç hafta içinde 2000'den fazla insan öldü. Duman kirliliği daha da kötüleşince bu durum aman vermeden on yıllar boyunca her yıl tekrarlandı.

Endüstrileşmenin artması sadece atmosferdeki duman ve sülfürdioksit kirlenmesini artırmakla kalmadı, çok kısa bir süre içinde kirletici madde sayısını da çoğaltı. Çevre kirliliği ve çevre bozulmasının yoğunlaştığı alanlar, 19. yüzyıla gelindiğinde Avrupa ve Kuzey Amerika'nın her yerinde bulunuyordu; bunlar duman ve zehirli gaz kusan bacalarla mahvolmuş bir çevre, dağlar gibi yığılmış atık madde, endüstri atıkları karışımlarıyla dolu nehirler ve çevrede bulunan bitki örtüsünün yok olduğu alanlardı. 1750 gibi erken bir tarihte Potteries'teki Burslem'de yaşayanların kasabayı kaplayan yoğun dumanın içinde yollarını yoklayarak buldukları anlatılıyordu. Pittsburgh yakınlarında yer alan Monongahela vadisinde atmosfere duman püsküren 14.000 uzun fabrika bacası vardı. Atmosferdeki kimyasalların miktarı geniş bir çevrede onun bileşimini bozuyor ve aside çeviriyor, bu da binaları tahrip ediyor ve nehirlerle göller daha da berbat hale geliyordu. Asit yağmuru olgusu ilk defa 1850'lerde Manchester'da tanımlanmış ve Robert Smith'in 1872'de yayımlanan *Acid and Rain** başlıklı kitabında detaylı olarak açıklanmıştı.

19. yüzyılda atların sayısındaki muazzam artış endüstri kentlerinde korkunç durumlara yol açıyordu. Sokaklar at dışkısı ve sidiğiyle kaplıydı ve ordular halindeki sokak süpürgecileri bile sokakları, özellikle yağmur yağdığı zaman, katlanılır hale getiremiyorlardı. 1830'da hayvanlar Britanya'daki kasaba ve kentlerin sokaklarına yaklaşık 3 milyon ton gübre bırakıyorlardı ve bunların çoğu çürüyen kokuşmuş yığınlar halinde kalmaya devam ediyordu. 1900'e gelindiğinde gübre miktarı üç katın üzerine çıkmıştı. Atların birçoğu aşırı çalıştırma nedeniyle sokaklarda düşüp ölüyordu. 1900'de New York sokaklarından bir yılda 15.000 at leşi toplanıyordu.

[*Geç Dönemde Çevre Kirliliği* ***23.8***]

20.12 Yönetim Şekli ve Toplum

[*Erken Dönem Avrupa Devletleri 18.12*]

Endüstrileşen ülkelerin ekonomilerindeki ve toplumlardaki bu temel değişimler ve muazzam baskılar, yönetimler üzerinde büyük bir etki yaratmıştı. Avrupa'daki yönetimlerin işlevleri 19. yüzyılın oldukça ileri bir tarihine kadar savaş hazırlığı

* Asit ve Yağmur (ç.n.)

yapmak dışında oldukça sınırlıydı; endüstri öncesi modele kıyasla çok az değişmişlerdi. İlginç İsviçre istisnası dışında, zenginliklerini büyük oranda toprak sahipliğinden elde eden küçük bir aristokratlar grubunun hükümdara danışmanlık yaptığı monarşilerdi. Karar alıcı elit zümre Britanya gibi az sayıdaki ülkede biraz daha genişti, ama hâlâ kendini neredeyse tam anlamıyla ebedi kılmış toprak sahipliği oligarşisiydi. Yerel düzeyde yargı yetkisi ve idare, tüccar elitlerin egemen olduğu kasabalar dışında, hâlâ aynı elitlerin elindeydi.

Kentlerin büyümesi, nüfusun kırsal kesimden göçmesi ve yeni zenginlik kaynaklarının ortaya çıkması yüzyıllardan beri varlığını sürdüren şablonu ciddi ölçüde parçaladı, elitler açısından hâkimiyeti elde tutmayı ve eski yönetim şekillerini sürdürmeyi çok daha zor hale getirdi. Yeni endüstri ve ticaret grupları bunları yavaş yavaş bünyelerine katarak egemenliklerinin önemli bir bölümünü korumayı genellikle başarabildiler. En önemli sorun, kentlerde geleneksel yapı çerçevesinde çözülemeyen çok önemli düzen ve denetim sorunlarını ilan eden endüstriyel bir işçi sınıfının büyümesi oldu. Endüstri işçileri, kalifiye olanlar ve daha fazla sayıdaki kalifiye olmayanlar arasındaki farklılıklar nedeniyle çok kötü bölünmüş olsalar da, toplum içinde daha önce hiç var olmamış çok farklı bir grubu temsil ediyorlardı. Daha büyük birimler halinde çalışıyor, piyasadaki dalgalanmalardan daha çok etkileniyor ve bu yüzden geçmişte kırsal kesim işçilerinin olduğundan daha büyük bir güvensizlik içinde yaşıyorlardı. Aynı zamanda endüstrileşmenin erken döneminin yarattığı korkunç şartları da göğüslüyorlardı. On yıllar boyunca yeni bir işçi sınıfı kültürününü ve uygulamalarını yarattılar. Ancak yine de güç sahibi olmadıkları ve varlığını sürdüren elitler hâkimiyeti ellerinde tutmaya kararlı oldukları için şartlarını değiştirmenin çok zor olduğunu gördüler. Endüstrileşen ülkelerdeki birçok insanın karşı karşıya kaldığı şartlar düşünüldüğünde 19. yüzyıl Avrupa tarihinin belki de tek şaşırtıcı yönü, önemli bir sosyal devrimin olmamasıdır.

Endüstrileşmenin yol açtığı sosyal gerilimler ilk kez Britanya'da hissedilmişti. 1790'ların başları ile 1815 arasında Fransa'yla savaşıldığı yıllarda görülen kısmen devrimci hareketler bir ölçüde Fransa'daki devrimin eşitlikçi söyleminden, ama çok daha büyük ölçüde endüstri kentlerinde gelişen şartlardan kaynaklanmıştı. Aynı zaman zarfında "Luddizm" –el dokuma tezgâhıyla çalışan dokumacılar gibi işçilerin işlerini de ellerinden alan yeni kurulmuş makinelerin kırılması– söz konusuydu. Yönetim, savaşın sona ermesinin ardından meydana gelen ekonomik durgunluğun sebep olduğu çok önemli rahatsızlık ve hoşnutsuzluğa, casus ve *provokatör ajan* kullanarak, mahkemeye çıkarılma emrini askıya alarak ve askeri baskıyla karşılık verdi. (Hükümet, savaş zamanında bile Yarımada Savaşı'nda Napoléon'a karşı savaşanlardan daha fazla askeri Britanya'da tutmuştu.) Combination Acts* ile sendikalar ve işçi örgütlenmeleri yasaklandı. Sosyal ve siyasi reform talepleri, ekonomik şartların en kötü olduğu 1830'ların sonları ve 1840'la-

* Birlik Yasaları. Tam adı, An Act to Prevent Unlowful Combination of Workmen (İşçilerin Yasadışı Birliklerini Önleme Yasası, 1799) (ed.n.)

rın başlarında en güçlü dönemini yaşayan Chartist hareketiyle* birlikte en yüksek düzeyine ulaştı.

Britanya hükümetinin ortaya çıkmakta olan olağandışı sosyal ve ekonomik değişimlere gösterdiği tepki, bireyleri, özellikle de işçi sınıfını, yoksulları ve serserileri kontrol altına almak üzere çok daha fazla kuvvet kullanmak oldu. 1834'te Yoksullara Yardım Yasası,† "rahatlık"ın bağışlanabildiği tek mekân olarak düşkünler evlerini ortaya çıkardı; kuralların insanları buralara başvurmaktan caydırmak amacıyla sıkı tutulduğu yerler olarak tasarlanmışlardı (aileler parçalanıyordu). Denetim, (ilk defa 18. yüzyılda Paris'te geliştirilmiş olan) polis gücü gibi yeni kurumların 1820'lerden itibaren Londra'da kurulması ve 1830'ların ortasında her büyük kentte kurulmasının zorunlu hale getirilmesiyle uygulandı. Bu kadar çok insanın kentlere yığılmış olması, "suç" kavramının yeniden tanımlanmasına ve elitlerin adlandırmasıyla bu "tehlikeli sınıflar"a yönelik giderek büyüyen bir korkuya yol açmıştı. 1800-1840 arasında ağır ceza davaları sayısındaki artış hızı nüfus artışından dört buçuk kat fazlaydı. Özellikle mülkün korunması amacıyla, yoksulların daha da fazla suça itilmesine yol açan daha sert kanunlarla suçlu davranışı ve siyasi suçlara yönelik yeni tanımlamalar geliştirildi. Suçluların sadece kurbanlarını değil, bilakis bir bütün olarak "toplumu" tehdit ettikleri düşünülüyordu. Ölüm cezası uygulaması çoğalmıştı, ama daha da önemlisi, hapishanelerin oynadığı rolün değişmesiydi. Mahkemeler daha önce davalarının görülmesini veya mahkûmiyetlerinin kesinleşmesini bekleyen insanların korkunç şartlar altında kısa bir süre için tutuldukları yerlerdi. 1820'lerden itibaren, bu mekânları sadece fiziksel cezalandırma yerine "karakter"in değiştirilmesi üzerinde duran katı bir disiplinin uygulandığı yerlere dönüştürmek üzere yapılan daha fazla "reform" olmuştu. Suçlular, yeni endüstri toplumunun yararlı üyeleri olarak yerlerini alabilmeleri amacıyla serbest bırakıldıklarında denetim altında tutulacak, yönlendirilecek ve değiştirileceklerdi.

Toplum ve ekonomi daha karmaşık hale gelmeye başlayınca Avrupa'nın her yerinde hükümetler, yeni işlevler üstlenmeleri gerektiğini çok yavaş bir şekilde anladılar. İlk başta bu, yeni endüstri sisteminin –kadınların ve çocukların çalıştırılması, erkeklerin çalışma saatleri ve işçilere (sadece şirket dükkânlarında geçen markalar olan) "truck"la ödeme yapılması gibi– en kötü özelliklerinin düzenlenmesiyle ilişkiliydi. Büyük kentlerde su ve sıhhi tesisat sağlaması için bazı tedbirler almak gerekiyordu, aksi halde buralarda tam bir çöküş yaşanır ve yoksulların yanı sıra "saygın kişiler"i de etkileyebilecek hastalık tehlikesi baş gösterirdi. Demiryolu taşımacılığı, düzenlenecek ilk endüstrilerden biriydi. Avrupa kıtasında yer alan hükümetler planlama ve hatta bazı durumlarda sistemin işletilmesi sürecinde kilit rol oynadılar. Bu gelişmenin arkasında yer alan itici gücün önemli bir kısmı, çok sayıda askeri çok kısa bir süre içinde nakletmek bakımından demiryollarının sahip olduğu

---

* Parlamento reformunu amaçlayan hareket adını, 1838 Mayıs'ında yayımlanan *People's Charter*'dan (Halkların Bildirgesi) aldı. Yoksullara Yardım Yasası ve uzun çalışma saatlerine karşıydı (ed.n.)

† Poor Law (ed.n.)

stratejik önemdi ve birçok sistem bu öncelikler göz önüne alınarak inşa edilmişti. Britanya'da yeni hatların inşa edilmesi sürecinde çok sınırlı bir denetim uygulanmış ve bunun sonucu, birbirini geniş bir ölçekte tekrar eden yapılanma olmuştu. Böyle olmasına rağmen hükümet, en azından asgari bir demiryolu şirketleri düzenlemesi yapması ve kamu güvenliğini sağlamak üzere uzman müfettişler yetiştirilmesi gerektiğini düşünüyordu. Birleşik Devletler'de hükümet işin içine daha da fazla dahil olmuştu. İlk şirket Baltimore ve Ohio'ya yasal bir tekel verilmiş ve vergiden muaf tutulmuştu. Devletin demiryollarına yatırım yapması alışıldık bir şeydi. (1860'a gelindiğinde Massachusetts sekiz farklı şirkete 8 milyon dolar yatırım yapmıştı.) Devletin yaptığı en önemli yardım arazi tahsisiydi; federal yönetim hatların, özellikle de kıtayı bir uçtan bir uca aşanların, yapılmasına yardımcı olmak amacıyla 1850-1880 arasında demiryolu şirketlerine 792 milyon dönüm kamu arazisi vermişti.

19. yüzyılın son döneminde bazı hükümetler ekonomiye ve topluma yaptıkları müdahalelerde biraz daha ileri gitmeye başladılar. İşçilerin endüstriden görmüş olduğu zararları telafi edecek sistemler hem oluşturuldu hem de işverenlere dayatıldı. Birkaç devlet daha kapsamlı sosyal yardım sistemleri başlattı; bunlar katkı payı olmaksızın küçük emeklilik maaşları, iş bulma yardımı ve işsizlik ödemesi düzenlemelerini içeriyordu. Bu sistemlerin gerisinde yer alan motivasyon, genellikle şartlarını düzelterek ve ayaklanma eğilimini azaltarak işçi sınıfını mevcut sosyal ve siyasi yapının parçası haline getirmekti. 19. yüzyıl boyunca kilit etmen eğitim sisteminin gelişmesi ve Avrupa toplumunun her kesiminde okuryazarlık seviyesinin yükselmesiydi. Yüzyılın ortasında İsveç, Prusya, İngiltere, Fransa ve Avusturya gibi ülkelerde yaşayanların (ve Birleşik Devletler'deki Beyazların) muhtemelen büyük çoğunluğu okuryazardı; bu, dünya tarihinde dikkat çekici bir yönelimdi. Okuryazarlık oranı sadece İtalya, İspanya ve Rusya gibi ülkelerde düşüktü (nüfusun yaklaşık %10-25'i), bu oran bütün endüstri öncesi toplumlar için tipikti. Prusya'daki gibi bazı hükümetler eğitime büyük önem verdi ve yüzyılın ortasından itibaren etkili bir devlet sistemi yarattılar; halbuki Britanya'da temel eğitim bile 1870'e kadar zorunlu hale gelmemişti. Eğitim koşulları, dini karşıtlıklar ve kiliselerin üstlenebildikleri ve üstlenmeleri gereken rol hakkındaki tartışmalar nedeniyle hemen hemen her yerde zorlaştırılmıştı. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde Batı Avrupa'daki okuryazarlık oranı genellikle nüfusun onda dokuzu civarındaydı (ama İtalya ve İspanya'da bu oranın yarısından daha azdı). Bununla birlikte orta düzey eğitim halkın büyük çoğunluğu için zorunlu değildi; olduğu yerlerde de genellikle on dört yaşına kadardı ve elit zümreye mensup olmayan bir çocuğun daha yüksek eğitim alma şansı çok sınırlıydı.

Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'daki ekonomiler ve toplumlar 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde bir yüzyıl önceki duruma kıyasla yine de radikal bir şekilde değişmişti. Hiçbir toplum bundan önce bu kadar süratli bir değişim yaşamamıştı. Avrupa, özellikle de batısı, olağanüstü ölçülerde kırsal ve tarımsal olmaktan çıkarak endüstrileşme ve kentleşmeye doğru değişim geçirmişti. Toplumdaki egemen güçler artık köylüler ve toprak sahibi elitler değildi. Endüstri işçileri sınıfı çoğu

durumda toplum içindeki en geniş gruptu, ama toplum endüstriciler, yöneticiler, tüccarlar, bankerler ve mesleklerin her birinin önemli ölçüde elinde tuttuğu güç ve nüfuzla birlikte, kendi kendine çok daha karmaşık olmaya başladı. Toplumun her bir üyesi yüzyılın başındaki seleflerinden daha zengindi ve satın alabilecekleri malların çeşitliliği çok daha fazlaydı. Ancak yine de, devasa eşitsizlikler ve muazzam bir yoksulluk hâlâ var olmaya devam ediyordu. Değişim süreci 1900'de son bulmadı, aslında daha hızlı ve radikal olmaya başladı. Yeni teknolojiler geliştirildi ve bunlar ekonomide ve toplumda hiç görülmemiş bir hızda ilerleme sağlayan bütün bir dönüşümler dizisini meydana getirdi.

21
Avrupa ve Dünya

(y. 1750-y. 1900)

Avrupa'nın 19. yüzyıldaki dönüşümü endüstrileşme ve kentleşmeyle sınırlı kalmadı; belli bir ölçüde bu yapısal ekonomik değişimlere dayalı olarak 1750-1900 arasında dünyanın geri kalan kısmına egemen olmaya başladı. Avrupa'nın daha geniş bir dünya çerçevesi içindeki konumu 1750'de 16. yüzyılın başlarına göre çok az değişmişti. Avrupa, Amerika kıtasına hâkim olmuştu aslında ama Afrika'da ve özellikle Asya'da, hâlâ sadece ayağının ucuyla basabileceği ticari istasyonlar ve kaleler türünde birkaç yere sahipti. Osmanlıların ve Çin'deki Ch'inglerin büyük kara imparatorlukları üzerinde çok sınırlı bir etkiye sahipti. Bununla birlikte 1900'da Avrupa ve uzantıları tüm Amerika kıtasına ve Avustralasya'ya hâkim olmuştu; Britanyalılar Hindistan'daki egemen güç olmuş, Osmanlılar Avrupa'daki topraklarının büyük bir bölümü ve Akdeniz'in güney kıyılarını kaybetmişlerdi, Afrika Avrupalı devletler tarafından neredeyse tamamen paylaşılmıştı ve Çin büyük bir baskı altındaydı. Sadece Japonya'ya bir şey olmamıştı ve ülke kendi kaderi üzerinde neredeyse tam olarak kontrol sahibiydi. 1800'de Britanya, Britanya Adaları dışında 20 milyon insana hükmediyordu. 1900'da bu rakam (dünya nüfusunun dörtte biri olan) 400 milyona çıkmıştı. 1800'de Avrupa en yakın uzantılarıyla birlikte dünyanın kara yüzeyinin yaklaşık üçte birini kontrol ediyordu: 1900'da beşte dördünden fazlasını. Bu, dünya tarihindeki en hızlı güç yayılması ve dönüşümüydü.

21.1 Avrasya Görüşleri

21.1.1 Avrupa

Avrasya'nın toplumları ve kültürleri 1750'den sonra birbirlerini çok daha yakın bir şekilde içermeye başlayınca (bu dünya tarihinin temel eğilimlerinden birinin olağanüstü bir ölçüde artışıydı), karşılıklı bir akıl erdirememeyle birlikte, birbirlerini dikkate alıyorlardı. Bu dönem, Avrupa'nın dünyadaki rolüne ve konumuna ilişkin tasavvurunun oluştuğu hayati öneme sahip bir dönemdi. Avrupa kendisini her zaman öncelikli olarak Akdeniz'de ve Güneybatı Asya'da (çoğu zaman da Balkanlar'da) egemen olmuş, daha gelişmiş ve güçlü İslam dünyasına dayanarak tanımlama eğiliminde olmuştu. Hıristiyan âlemi (16. yüzyıldan bile daha fazla) 1054'ten sonra kötü bir şekilde bölünmüş ve Avrupa'yla bağdaşmıyor olsa da (Hıristiyan Bizanslılar 1071'e kadar Anadolu'yu ve Müslüman Osmanlılar yüzyıllarca Avrupa'nın büyük bir bölümünü kontrol etmişlerdi) kendisini "Hıristiyan âlemi"nin bir parçası olarak tanımlıyordu aslında. Yine de "Hıristiyan âlemi" fikri 17. yüzyılın sonlarına kadar, özellikle büyük Avrasya imparatorluklarının en yakında olanına (Osmanlılar) muhalefet bakımından önemliydi ve Habsburglar için daha da uzun bir süre önemli olmaya devam etmişti. *Respuclica Christiana*'ya atıfta bulunan son Avrupa antlaşması 1714 Utrecht Antlaşması'ydı.

18. yüzyılın başlarından itibaren Avrupa kendisini giderek dünyanın geri kalan kısmına üstün olan eşsiz özellikleri bünyesinde barındıran, özel bir bölge olarak görmeye başladı. Avrupalı elitler uzun zamandan beri varlığını sürdüren İslam karşıtı görüşlerine ve ırk olarak Afrika ile Amerika kıtasında köleleştirdikleri Siyahlara üstün oldukları düşüncesine ek olarak yeni kavramlar geliştirdiler. Özellikle "ilerleme"ye –temelde insanların mükemmelliğine ve doğaya hükmetme ve toplumu iyileştirme kabiliyetine– inanmaya başladılar. Aynı zamanda "uygarlık" ve diğer toplumların Avrupa idealine göre derecelendirilmesi fikrini yarattılar. Avrupalılar tarihi, politikaları, toplumu ve ekonomisi hakkında hemen hemen hiçbir şey bilmeseler de bu listenin tepesine genellikle Çin yerleştiriliyordu. Britanyalılar Hint toplumuna ve kültürüne biraz ilgi duymuşlardı, ama 1790'ların sonlarında Fransızların Mısır'a yaptıkları seferin devamında Mısırbilimine duyulan büyük ilgi gibi bu da çok kısa bir süre içinde kaybolmuştu. İslam toplumu özel bir yer edinmeye başlamıştı; çökmekte olan, egzotik ve yozlaşmış, diğer deyişle "oryantal" ve Avrupa'nın temsil ettiği her şeyin tam tersi olarak değerlendiriliyordu. Listenin dibinde Afrikalılar, Amerika yerlileri ve benzeri kabile mensupları yer alıyordu. "Soylu vahşi" etrafındaki düşünceler Avrupalıların bu insanları neredeyse hiç insan yerine koymamalarına engel olmadı. Avrupa uygarlığı (sonra "Batı" uygarlığı) düşüncesi en önemli gücü haline gelince, dünya tarihinin belirleyici özellikleri zaman içinde yeniden yazıldı. Avrupa'nın Yunan düşüncesini, Roma hukuku ve yönetimini, Hıristiyanlığı ve özgürlük ve demokrasiye dayalı "Germen" bir halk kültürünü bünyesinde barındırdığı ileri sürülüyordu. (Bu yüzden bu sonuncu-

su "Anglo-Saksonları" veya Arileri bütün diğer insan ırklarına üstün kılıyordu.) Uygulamaya gelince, özellikle ilk üçünden hiçbiri "Avrupa"ya özgü değildi ve sonuncusu dünya insanlarının, doğuştan gelen (ve kalıtımsal) özellikleriyle birlikte, çok farklı kategoriler halinde nasıl ayrılacağına ilişkin Avrupa'ya özgü bir kavramdı. Avrupa'nın üstünlüğü çerçevesinde belirleyici bir kavram olarak 19. yüzyılda giderek önemli olmaya başlayan, bu düşüncelerdi. Yunan ve Roma tarihine özel bir Avrupa mirası olarak el konmuştu; bunlar, "klasikler"e ve 19. yüzyılda (ve sonra) Avrupalı elitlerin eğitimi için belli başlı konulara dönüştü. Bu tür fikirler, 1820'lerde Osmanlılara karşı Yunan isyanına destek bulmada ve (daha önceki beş yüzyıldır var olmuş oldukları) Avrupa dünyasının bir parçası olmak Osmanlılar açısından sanki gayrimeşru bir şeymiş gibi, "Avrupa'daki Türkiye" düşüncesinde merkezi bir rol oynadı.

Avrupa, kendisi ve kurumları hakkında insanlık tarihinin zirvesi olduğu gibi sonu gelmez bir özgüven geliştirmişti. Büyümekte olan zenginliği ve gücü bu görüşleri desteklemiş ve bunlar, sadece ve sadece "dinamizm"i, "ilerleme"si ve pazar ve kapitalizm temelli ekonomik örgütlenmesi karşılığında haklı bir ödül olarak değerlendirilmişti. Kurumları da en gelişmiş olanlardı. Avrupa büyük despot imparatorluklara değil de "ulusal devletler"e bölündüğü için üstündü. Avrupa devletleri aşağı yukarı eşitti, ortak çıkarlar ("Avrupa uyumu") ve "güç dengesi" sayesinde bir arada duruyorlardı. Dünyanın diğer yerlerine uyarlanması gereken bu modeldi. Avrupa, despotluğun tersi olan "özgürlük"ün de anavatanıydı. Bu "özgürlük", daima rasyonel, bürokratik, sınırlandırılmış ve bireysel mülkiyet savunucusu gibi görülen Avrupa devletinin karşılığı olacak şekilde tanımlanıyordu. Köylülerin ve işçilerin çıkarlarını içerse iyi olacağına dair herhangi bir düşünce, çoğunlukla hesaba katılmıyordu. Avrupalı düşünce yapısının çeşitli yönlerinin çoğu, Montesquieu'nün *Kanunların Ruhu Üzerine** adlı kitabında bir araya getirilmiştir. Bu metin islamiyetin kaderciliğe ve despotluğa yol açtığını ve Asya ikliminin bu zayıflıkları sadece güçlendirdiğini öne sürüyordu. Avrupa kanun, ahlak, aristokrasi, monarşi ve bunların getirdiği özgürlük demekti. Osmanlılar aristokrasileri ve özel mülkiyetleri olmadığı için (ve daha çok Montesquieu bunların olmadığına inandığı için) köleliği kısmen kutsallaştırıyorlardı. Başkaları Hıristiyanlığın aşikâr bir şekilde tüm diğer dinlere üstün olduğuna ve bu yüzden "batıl inanç"ları ve İslamiyeti yok etmek için tüm dünyada propagandasının yapılması gerektiğine inanmışlardı. Bu kanı, Britanya'da *Hıristiyanlık Bilgisini Yayma Cemiyeti* (1698), *Yabancı Ülkelerde Tanrı Kelamını Yayma Cemiyeti* (1701), *Baptist Misyoner Cemiyeti* (1792), *Kilise Misyoner Cemiyeti* (1799) ve *Britanyalı ve Yabancı İncil Cemiyeti*'nin (1804) kurulması üzerinden izlenebilir. Bunlar ve diğer ülkelerdeki benzerleri, Avrupa'nın "uygarlaştırma" çalışmasının bir parçası olarak dünyanın her yerindeki misyonerlik faaliyetlerine adanmış kuruluşlardı.

---

* *De L'esprit des lois* (ed.n.)

21.1.2 İslam

1800'de İslam Avrasya'daki egemen din olmaya devam etmişti ve siyasi bakımdan hâlâ Güneydoğu Avrupa'yı, Akdeniz'in güney sahillerini, Güneybatı Asya'yı, İran'ı, Orta Asya'yı, Hindistan'ın önemli bir bölümünü, Doğu Afrika sahilini ve Güneydoğu Asya'nın büyük kısmını kontrol ediyordu. 18. yüzyıla kadar, uzun zamandır yerleşik hale gelmiş ve öğrenecek çok az şeyi olan ya da hiç olmayan üstün İslam medeniyetinden uzakta ve fazla ilgilenmediği (Müslümanların hüküm sürmediği topraklardan biriydi sadece) bir yer gibi görmüş olduğu kültürel bir varlık olarak Avrupa'ya ilişkin çok sınırlı bir tasavvuru vardı. Hıristiyan ülkeleri her zaman ikiye bölünmüş olarak görülüyorlardı: *Rum* yani Roma, Ortodoks dünya ve Frenkler, yani uygarlığın olmadığı günah diyarı *Frengistan*. 19. yüzyılda Avrupa'nın etkisi, miras aldığı değerlerin ve kabullerin birçoğunu İslam dünyasına sorgulatacaktı. Ama yine de, İslamda bu dönem, aynı zamanda hem dini hem de politik öneme sahip Avrupalı örneklere dayanmayan yapısal reform ve İslami eyleme yönelik gelişmekte olan bir minnettarlık ihtiyacıyla birlikte dini bir canlanma dönemiydi. Ticaret ve hac yolları boyunca (geçmişte düşüncelerde olduğu gibi) yayılan bu akımlar, şüpheli ve hepsi bir ölçüde tasavvuf karşıtı olan geleneklere yapılan bir saldırıyla karakterize olmuştu. Suud ailesiyle ittifak halindeki katı kuralcı Vehhabi hareketi, 19. yüzyılın başlarına gelindiğinde Arabistan'ı kontrol ediyordu. 1803'te üç hacı Mekke'den geri döndüklerinde, Endonezya'da Vehhabi fikirlerinin güçlü bir etkisi altında olan Padri hareketini oluşturdular. 1821'de Bengal'deki Faraizi reform hareketi, Mekke'den geri döndükten sonra Hacı Şeriat Allah tarafından oluşturuldu. Hacı Umar Tamil Arabistan'da yedi yıl kaldıktan sonra 1852'de geri dönünce Timbuktu ve Yukarı Senegal'de yeni bir İslam devleti kurdu. (Bu devlet Fransızlar tarafından ancak 1893'te kesin olarak mağlup edildi.) 1856'da Muhammed Ali Mekke'den ayrıldı ve Libya, el-Cegbub'da Sunusi tarikatını kurdu. Reformcu mesajı Batı ve Orta Sahra bölgesinde yer alan derviş tekkelerinde barışçı bir şekilde yayıldı. 1881'de Muhammed Ahmed, Mehdi olduğunu ilan etti ve Sudan'daki Mısır etkisine karşı kutsal bir savaşı yönetti. Mehdi devleti 1898'de Omdurman Savaşı'nda Britanyalılar tarafından yıkılana kadar varlığını sürdürdü. Üç yıl önce Muhammed Abdullah Hasan, Somali'de reformcu bir mesaj vaaz etmek üzere Mekke'den geri dönmüştü. Yirmi yıldan uzun bir süre denetimden yoksun Müslümanlara, Habeşlere ve Britanyalılara karşı (başlangıçta çok başarılı olan) kutsal bir savaşın mücadelesini sürdürdü. Britanyalılar onu "deli molla" olarak karalamışlardı.

21.1.3 Hindistan

Hindistan'daki çeşitli toplumlar 18. yüzyıl boyunca Avrupalılarla, özellikle de Britanyalılarla, çok daha yakın bir temasa geçtiler. Sofu Hindular için Avrupalılar (bu terim birbirinin yerine geçebilen Britanyalı ve İngilizin yanı sıra kullanılıyordu) *mlechchha* ("pis yabancılar"), *gurundas* ("inek katilleri") veya *lal bandar* ("kırmızı maymunlar") idiler. Avrupa'nın teknolojik ve askeri alanlardaki üstünlüğü, 19.

yüzyılın seyri boyunca, genel olarak (sadece Britanya idaresiyle işbirliği yapanlar değil) entelektüel kesim arasında zamanla kabul edildi. Tek önemli istisna dindi; Hıristiyanlığa, özellikle de hoşgörüsüzlüğüne, tarafgirliğine ve dar görüşlülüğüne neredeyse hiç akıl erdirilemiyordu. Neredeyse tüm Hintliler Hıristiyanlığı aşırı derecede gerçek dışı buluyorlardı ve Britanyalılar ile diğer Avrupalı devletlerin ilan ettikleri inançlara göre yaşamak konusundaki açık başarısızlıklarını kabul edemiyorlardı. Avrupalıların "kast" sistemini eleştirmelerine de tepki duyuyorlardı, çünkü bu sistemle Avrupalıların oldukça geliştirilmiş olan sınıf ve statü sistemleri arasında gerçek bir farklılık göremiyorlardı. Çinliler ve Japonlar da Avrupalıları aynı derecede anlaşılmaz buluyor, ama bu yabancılara Hintlilerden çok daha az aldırış ediyorlardı, çünkü onlar tarafından idare edilmiyorlardı.

21.2 Teknoloji

Teknolojik yönden Avrupa 19. yüzyılın başlarından itibaren açıkça Avrasya'nın açıkça önde gelen bölgesiydi. Bu sadece Avrupa ekonomilerine ve toplumlarına getirdiği değişimler yüzünden değil, bilakis dünyanın büyük bir bölümü üzerinde Avrupa hâkimiyetini oluşturmanın en önemli aracı olması nedeniyle gerçekleşmişti. Bu teknolojik üstünlüğe sahip olana kadar Avrupa dünyanın sadece çok daha az gelişmiş yerlerine egemen olabilmişti: Amerika kıtası ve Avustralasya. Avrupa, Avrasya'nın büyük imparatorluklarına karşı askeri bir üstünlüğe sahip değildi (onların da ateşli silahları vardı) ve sayıca az olmaları ve bölükleri dünyanın bir ucundan diğerine uzak mesafelerde destekleme zorluğunun anlamı Avrupa'nın 1750'den önce Avrupa'nın dışında büyük Avrasya devletlerinden herhangi biriyle savaşmamasıydı. Üstünlüğü bu tarihten sonra bile, 19. yüzyılın ortasında yeni silahlar ve teknolojiler geliştirilinceye kadar çok sınırlıydı. Dengeyi Avrupa'nın lehine bozan kıçtan dolan tüfek, kıçtan dolan top ve seri atışlı Maxim makineli tüfeği* oldu. Karşı tarafa göre sayıları çok çok az olduğunda (Rorke's Drift'te Zululara karşı olan Britanyalılar gibi) Avrupa orduları zaman zaman mağlup oldu, ama "savaşlar" genellikle örgütlü katliamdan pek farklı değildi. 1898'de Omdurman'da 11.000'in üzerinde Afrikalıya karşılık sadece 140 Britanyalı asker öldürülmüştü.

İlk önemli gelişme Afrika ve Asya nehirlerinde, nehirden yukarı süratle seyretmeyi mümkün kılan buharlı gambottu. Bu araç ilk defa Britanya'nın 1824-1826'da Birmanya krallığıyla yapmış olduğu savaşta İrrawaddy Nehri'nde kullanıldı. Geniş bir ölçekte kullanılmaları 1830'lardan ve Çin'e yapılan ilk saldırılardan sonra oldu. Faydalı olsalar da gambotlar, Avrupalılar tropik hastalıklarla, özellikle de Afrika'ya ve Asya'nın büyük bir bölümüne yerleşmelerine yüzyıllarca etkili bir şekilde engel oluşturmuş sıtmayla başa çıkmanın bir yolunu bulana kadar kesin bir sonuca ulaşmaya yaramadı. Britanya'nın 1819-1836 arasında küçük Sierra Leone kolonisine gönderdiği askerlerin ortalama yarısı ölmüş, geriye kalanların neredey-

* ABD'li Hiram Stuans Maxim tarafından 1884'te geliştirilen ilk tam otomatik makineli tüfek (ed.n.)

se hepsi çürüğe çıkmıştı ve ancak ellide biri hâlâ görev yapabilecek durumdaydı. Bazı yıllarda ölüm oranları %80'e yaklaşıyordu ve Afrika Kraliyet Kolordusu* ceza çekmek yerine Afrika'da görev yapmayı tercih eden askeri suçlulardan oluşmuştu. Andlar'daki kınakına ağacının kabuğu 17. yüzyıldan itibaren sıtmaya karşı kullanılıyordu, ama niçin yararlı olduğu bilinmiyordu. Kinin ilk defa 1820'lerde iki eczacı tarafından ağacın kabuğundan ayrıştırıldı; on yılın sonunda büyük miktarlarda imal edilmeye başlamıştı. İlk önce sıtmanın hafif bir türü olan *vivax*'ın tedavisinde kullanıldı, 1840'lara gelindiğinde ise sıtmanın çok daha ölümcül bir türü olan *falciparum*'a karşı hastalığa yakalanmadan önce koruyucu olarak büyük dozlarda kullanılmaktaydı. Avrupalıların sıtmadan ölüm oranı beşte bire düşmüştü. Britanyalılar ve Hollandalılar kendi ihtiyaçlarını karşılamak üzere ağacı Asya'da da yetiştirmeye başladılar. Avrupalıların en azından makul bir hayatta kalma şansıyla tropiklerde yaşamaları artık mümkün olmuştu.

19. yüzyıldaki tüm gelişmelerin en önemlilerinden biri, ulaşım hızında yapılan devrimdi. Trenler çoğu ülkede insanların yurtiçinde bir günde seyahat etmelerini sağlıyordu, ama Avrupa hâkimiyetinin gelişmesi için çok daha önemli olan, denizde geçen süredeki değişimlerdi. 1830'lara kadar Avrupalılar Asya'ya, özellikle de Hindistan'a, ulaşmak için 16. yüzyıldaki selefleri ve 2000 yıl önceki Arap ve Romalı gemiciler gibi muson rüzgârlarına bağımlıydı. Bir haberin Britanya'dan Hindistan'a gönderilmesi mevsime bağlı olarak 5-8 ayı buluyordu. Cevabın Britanya'ya gelmesi muson rüzgârları nedeniyle neredeyse iki yıl geçmeden mümkün olmuyordu. Demiryolları ve buharlı gemiler bu süreyi çok büyük ölçüde kısalttı. 1850'lerde Bombay'a giden vapura binmeden önce Kanal'ı vapurla ve Fransa'yı trenle geçmek, İskenderiye'ye vapurla ve Kahire'ye trenle ve daha sonra Süveyş'e deveyle gitmek mümkündü. Yolculuk yaklaşık otuz gün sürüyordu ve geriye dönüş de aynıydı; bu, daha önce harcanan zamanın yaklaşık onda biriydi. 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması Britanya'dan Bombay'a başından sonuna kadar denizden yapılan yolculuğun süresini yarıya (ve Singapur'a yapılanı üçte bir kadar) düşürdü. İlk yıl içinde Süveyş Kanalı'ndan toplam tonajları 436.000 ton olan 486 gemi, 1900'de tonajları 9,7 milyon ton olan 3441 gemi geçti.

Bu yolla iletişim, insanlık tarihinde bu döneme kadar olanların hepsi gibi, mesajların gerçek anlamda taşınmasına bağlıydı ve hızını, insanların yayan, at sırtında, demiryolu veya gemiyle ne kadar hızlı yol aldıkları belirliyordu. Bu bağlantı 1830'ların önemli devrimiyle devre dışı bırakıldı. Bu, elektriğin keşfinin, telgrafın gelişmesinin ve Mors alfabesi gibi mesaj iletme yöntemlerinin peşi sıra gerçekleşti. Mesajlar ve haberler artık ilk defa insanların yaptığı yolculuktan çok daha hızlı bir şekilde gönderilebiliyordu. Başlangıçta telgraf telleri sadece karada bulunuyordu (Britanya hükümeti demiryollarından güzergahlarının yanı sıra hat sağlamalarını istiyordu); güvenilir sualtı kabloları döşeninceye kadar zaman geçti ve birçok teknolojinin gelişmesi gerekti. Kanalı geçen ve Atlantik ötesi kablolar döşendi, ama bunlar uzun süre dayanmadı ve teknik zorlukların büyük bir bölümü 1860'lardan

* Royal African Corps (ed.n.)

sonra çözümlendi. Sistemin güvenilir bir şekilde çalışması için bir beş yılın daha geçmesi gerekse de Britanya, kabloyla 1865'te Hindistan'a bağlandı. Artık bir mesaj beş saatte gönderilebiyor ve cevabı gün içinde alınıyordu. Mesaj gönderme teknolojisinde iki yönde gönderime ve çoklu mesajlara imkân veren ilerlemelerin anlamı, 1895'e gelindiğinde Britanya ile Hindistan arasında bir yılda karşılıklı olarak iki milyon telgrafın gönderilip alınıyor olmasıydı. Bir on yıl önce Britanyalılar tüm dünyayı birbiriyle ilişkilendiren bir denizaltı kablo ağı döşemişlerdi ve Atlantik'teki Ascension Adası ve St. Helena gibi daha önce ücra ve göz ardı edilmiş olan adalar küresel ağda kilit yerler haline geldi. Diğer ülkeler kendi ağlarını oluşturdular. 1900'e gelindiğinde Fransa'yı Cezayir ile ilişkilendiren yedi kablo vardı ve Birleşik Devletler, Guam ve Midway gibi ücra üsleri kullandığı Pasifik'in her yeriyle bağlantılara sahipti.

Dünya, bir iletişim ağı üzerinden dünya tarihinde ilk defa birbiriyle ilişkilendiğinde Avrupalılar kendi standartlaştırılmış saatlerini kabul ettirdiler. Bu, dahili sınırlar içinde bile nispeten yeni bir gelişmeydi. 19. yüzyılın ortasına kadar her kasaba ve kent kendi saatini tutuyordu; ulaşımın çok yavaş olması nedeniyle insanlar farkı fark etmedikleri için sorun yoktu. Ancak demiryolları bu şekilde çalışamayacaklarını anladı ve tarifelerinde tek bir saati dayatmak zorunda kaldılar. Britanya'da normalde "demiryolu saati" olarak bilinse de, Greenwich'te bulunan rasathanenin saatini esas almayı tercih ettiler. Zamanla ülkenin tümü tek bir saati benimsedi. Dünyanın her yerine ulaşım mümkün olduğunda benzer bir süreç işledi. Bunun ne şekilde yapılacağı Avrupalılar tarafından kontrol ediliyordu. Esas olarak Greenwich Ortalama Zamanı'nı [GMT] seçtiler ve daha sonra dünyayı, her on beş boylam derecesi için bir saat olmak üzere bölümlendirdiler. Bu bir yerde, birbirine komşu iki nokta arasında yirmi dört saatlik bir fark olması anlamına geliyordu ve Avrupalılar doğal olarak bu rahatsızlık verici durumun (Gün Değişimi Çizgisi)* Avrupa ile Amerika'yı birbirinden ayıran Atlantik'te değil de (adalar zincirini birbirinden ayırarak) Pasifik'te olmasına karar verdiler.

21.3 Hindistan ve Güneydoğu Asya'da Britanya Hâkimiyetinin Kurulması (1750-1818)

[*Önceki Dönemde Hindistan* ***19.13***]

Avrupa'nın Asya üzerindeki ilk büyük etkisi 18. yüzyılın ortasında Hindistan'da görüldü. Bu, Mugal İmparatorluğu'nun 1707'de Evrengzib'in ölümünden sonra dağılmasının ve Delhi'deki zayıf Mugal hükümdara sadece ismen bağlı olan birçok yerel ve bölgesel krallığın ortaya çıkmasının ardından gerçekleşti. 1750'lerin başlarında İngilizler Fransızları bir dizi küçük çatışmada yenilgiye uğrattılar (her iki tarafta da yaklaşık bin kişilik kuvvetler vardı) ve onların elinde sadece Pondiçeri'nin kontrolünü bıraktılar. Britanya gücü, ezici bir üstünlükle denizcili-

* Uluslararası Gün Çizgisi olarak da bilinen sanal çizgiyi doğuya doğru geçen bir yolcu takvimi bir gün geriye, batıya doğru geçen yolcu ise bir gün ileriye almış olur (ed.n.)

ğe bağlı olmaya devam etmişti ve kıyıdaki birkaç ticaret kentinin kontrolüne dayanıyordu. İngilizlerin yörede hemen hiç ordusu yoktu; birleşik ve kuvvetli bir Mugal İmparatorluğu'na saldıracak güçten yoksun olduklarının farkındaydılar. Nihayetinde İngilizlerin egemenliği, sadece, Hindistan'daki dahili bölünmeler nedeniyle bir bölgeyi kontrol edip daha sonra bu bölgenin zenginliği ve insangücünü Hindistan'ın geri kalan yerilerindeki güçlerini artırmakta kullanabilmeleriyle mümkün oldu.

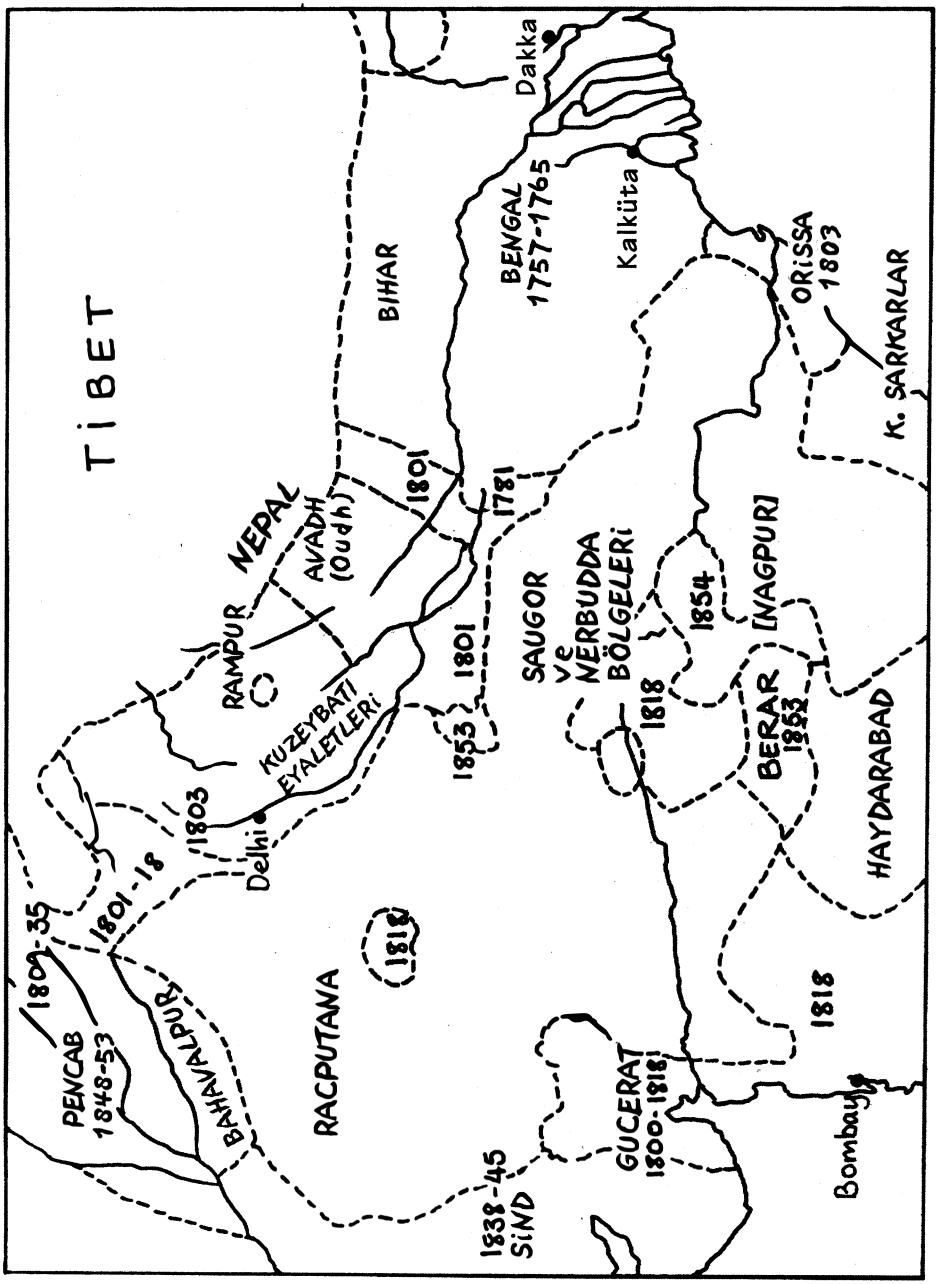
Kilit olaylar 1750'lerin sonlarında Kalküta'nın Bengal nevabı* Siracü'd-Devle tarafından ele geçirilmesinin ardından meydana geldi. Siracü'd Devle 18. yüzyılın başlarında Bengal'in valisi olan bir Mugalın soyundan geliyordu ve aile o zamanki diğer birçok Mugal görevli gibi kendisi için bir krallık yaratıp bir güç merkezi kurmaya çalışıyordu. Doğu Hindistan'da İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası'nın (EIC) ana ticaret merkezi olan Kalküta'nın zaptedilmesi nevabın para elde etme ve gücünü artırma girişimlerinin bir parçasıydı ve ticari faaliyetlerini sürdürmelerine izin vermesinin karşılığında, EIC'nin yapacağı ödemelerin daha fazla olmasını talep etmişti. EIC bu şantaja boyun eğmeyi reddetti, nevabın buradaki mualiflerinden yararlanarak, 900 Avrupalı ve 2000 yerli askerden oluşan küçük bir kuvvetle birlikte Robert Clive'ı göndererek (belki de 30.000 kişilik) çok kötü örgütlenmiş orduyu 1757'de Plassey Savaşı'nda yenilgiye uğrattılar. Nevab idam edildi, yerine kukla bir hükümdar geçirildi, ama Mugal imparatoruyla yapılacak bir anlaşmanın pazarlığı 1765'e kadar devam etmişti. EIC'nin, oldukça verimli tarımdan elde edilen ve gümüşle ödenen Bengal, Bihar ve Orissa'nın tüm devlet gelirlerini toplamasına izin edildi. Bu, Avrupalıların o tarihe kadar hiç görmedikleri ölçüde bir zenginlik yaratmıştı. EIC'nin bünyesindeki aşırı yozlaşma göz önüne aldıktan sonra bile sadece gümrük gelirlerinden elde edilen kâr 1757'den önce sıfırken, 1764'de 2 milyon sterline ve 1769'da 7,5 milyon sterline ulaşmıştı. Britanyalı görevliler kendi hesaplarına ticaret yapabiliyor ve bütün vergilerden muaf oldukları için muazzam miktarlarda servet edinebiliyorlardı.

Bengal'in muazzam zenginliği üzerindeki hâkimiyet Britanya gücünün Hindistan'daki yayılmasının anahtarı olmuştu. Hindistan'ın kaynakları Britanya yararına çok farklı şekillerde kullanılabiliyordu. Vergi gelirleri Bombay ve Madras'da bulunan zor durumdaki idarelerin toparlanmalarını sağlamıştı. Daha da önemlisi, Britanya ve Avrupa'da satılacak Hint mallarının satın alınmasında kullanılabiliyor ve böylece yüzyıllardır Avrupa'nın Asya ile yaptığı ticareti kısıtlamış olan altın ve gümüş akışını durdurabiliyorlardı. Bunun yanı sıra, Britanya'nın dünya üzerinde yer alan Avrupa tarzında en büyük kalıcı ordulardan birini finanse etmesine imkân veriyorlardı. 1782'ye gelindiğinde Hindistan'daki Britanya ordusunun mevcudu birkaç binden 115.000'e çıkmıştı ve bu ordunun yaklaşık %90'ı Avrupalıların denetimi altında bulunan Hintlilerden oluşuyordu. (Onlara Farsça asker anlamına gelen *sipahi* kelimesinden türetilerek sepoylar adı verilmişti.) Bununla birlikte, EIC hırsı yüzünden kendini aşırı zorluyor ve savaşlarından bazıları başarısız oldu-

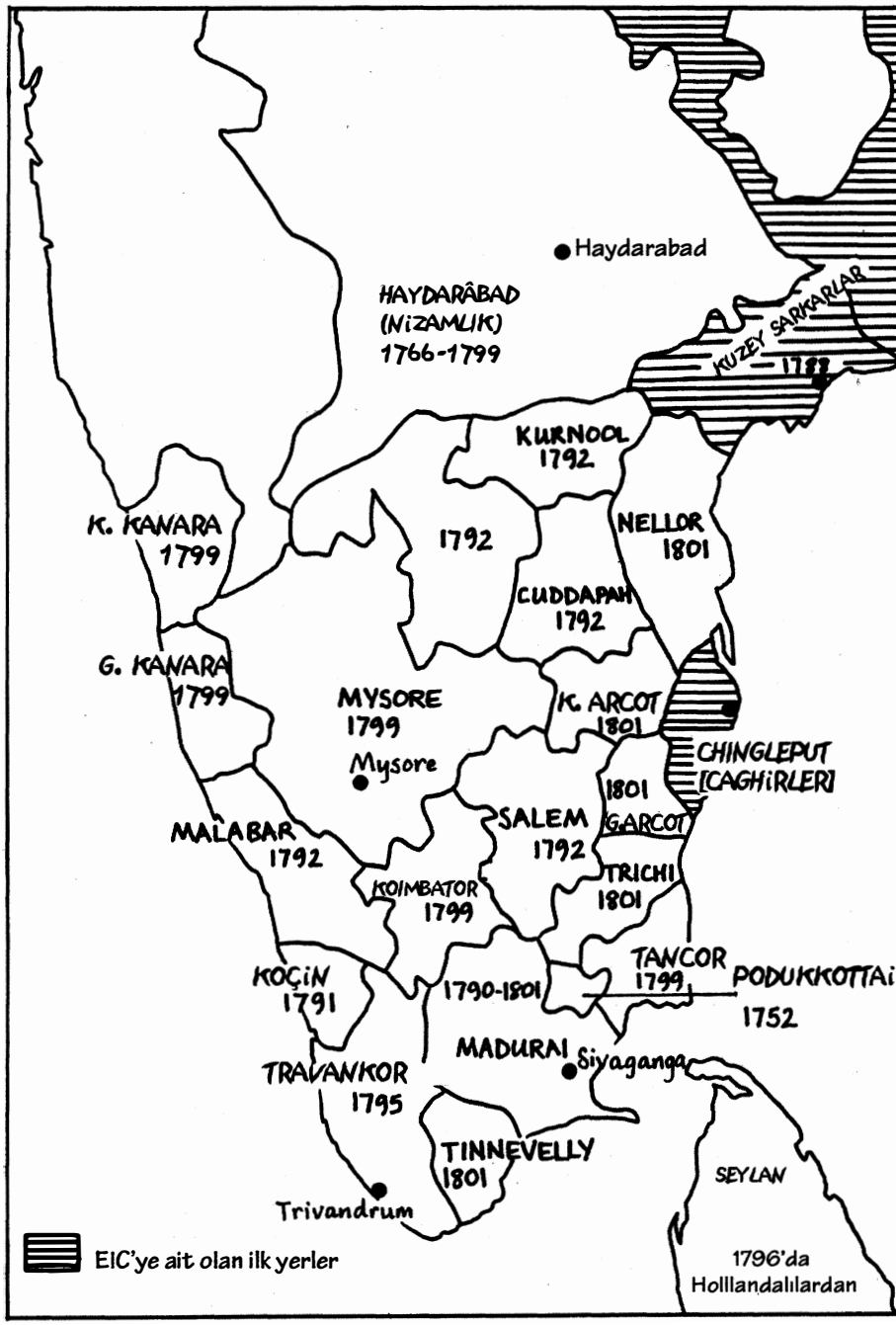
* Mülki amir (ed.n.)

ğunda çoğu kez iflasın eşiğine geliyordu. İngilizler 1779'da Hindu Maratha hükümdarları tarafından mağlup edildiler ve bir yıl sonra Madras'a saldıran Mysore uzun süreli bir çatışmaya yol açtı. Londra'daki hükümet kısmen idari bir düzen dayatmak ve aşırı yozlaşmaya engel olmak üzere müdahalede bulundu. 1783 Hindistan Yasası ve 1793 İmtiyaz Yasası, EIC varlığını sürdürse de, Hindistan'ı Britanya kontrolü altında yönetmek üzere Kalküta'da bir genel vali ve Londra'da bir Denetleme Kurulu tayin etti. 1790'ların başlarına gelindiğinde Hindistan, Britanya hazinesine yılda 500.000 sterlin katkı sağlamaktaydı.

Hindistan'daki İngiliz yayılması vergi tabanını genişletmek ve giderek masraflı olmaya başlayan bir ordunun parasını ödemek üzere yeni yollar bulmayı tasarlayan bilinçli bir politikaydı. Birçok durumda İngiliz ordularının barındırılması üzerinden İngiliz "himaye"sini ve ordunun masraflarını karşılamaya yardımcı olmak üzere "haraç" ödemeyi kabul etmeleri amacıyla yerel hükümdarlara baskı ("şantaj") yapılıyordu. Birçoğu bunu gönüllü olarak yapıyordu, ama İngilizlerin "müttefik"lerinden daha fazla "haraç" ve vergi geliri elde etmek amacıyla yaptığı baskı sadece yerel hükümdarların hissettikleri gerilimi artırıyordu. Birçoğu varlıklarını sürdüremedi ve yönetimleri İngilizler tarafından devralındı. Hindistan yavaş yavaş, İngilizlerin dolaysız olarak kontrol ettiği alanlar ve sıkı bir İngiliz denetimi altında yerlerinde bırakılan tabi yerel hükümdarların alanlarından oluşan yamalı bir bohçaya dönüşüyordu. İngilizlerin yayılmasına üç büyük Hint devleti karşı çıkmıştı: Mysore, Marathalar ve Sihler. Bu devletler daha iyi örgütlenmişlerdi, (Avrupalı "danışman"lar, özellikle de Fransızları kullanarak) ordularında Avrupa tekniklerini benimsiyor ve İngilizlerin üstesinden gelmekte zorlandıkları büyük kuvvetler çıkarabiliyorlardı. 1792'de Mysore mağlup edilmiş ve bu, Güney Hindistan'da Madras çevresinde ve batıda oldukça büyük toprakların terk edilmesine yol açmış olsa da, Richard Wellesley genel vali (1798-1805) olmadan önce iyi örgütlenmiş bir İngiliz saldırısı başlatılamamıştı. Wellesley ve danışmanları çok daha açık bir emperyal yayılma ve üstün Avrupa düşüncesine sahiplerdi ve bunu yürürlüğe koymaya hazırlardı. Britanya ile ittifak yapmış olan devletler daha sıkı bir kontrol altına alındılar. (İngilizlerin Oudh diye bildikleri) Avadh ilhak edildi ve büyük Haydarabad devletinde Britanya'nın üstünlüğünü sağlamak üzere bir darbe düzenlendi. İngilizler, Marathalarla yapılan ikinci savaşta (1803-1805) başarı elde etmek için 50.000'den çok asker kullanmak zorunda kaldılar, Delhi'yi zaptettiler ve imparatorun yerinde kalmasına izin verilse de Mugal hükümeti üzerinde denetim kuruldu. Başarının bedeli ağırdı: EIC'nin borçları 1798-1806 arasında üçe katlandı. Marathalar İngilizlerin 120.000 kişinin üzerinde ve 300'den çok topu olan bir ordu çıkarmak zorunda kaldığı 1817'deki üçüncü savaşa kadar nihai olarak mağlup olmadılar. 1818'e gelindiğinde, büyük alanlar hâlâ hâkimiyetlerinin dışında kalmış olsa da Britanya'nın Hindistan'a egemen olması büyük ölçüde sağlanmıştı. Artık bir benzeri daha olmayan bir zenginliğin hâkimiyetini elde etmişlerdi. Britanya'nın 1820'de Hindistan'dan elde ettiği gelir 1770'de elde edilenin yedi katıydı.

Harita 65: Kuzey Hindistan'da İngiliz Yayılması

Harita 66: Güney Hindistan'da İngiliz Yayılması

Hindistan, Britanya hâkimiyetinin daha da yayılması için bir üs ve askeri insan gücü sağlamış oldu. 1786'da EIC bölgede ticaret ve harekât yapmak amacıyla üs olarak Pinang'ı ele geçirdiği zaman Britanya Güneydoğu Asya'ya girmeye başladı. Napoléon ile yapılan savaş, İngilizlerin Yogyakarta'daki krallığın yok edildiği 1811-1816 arasında Cava ve Sumatra'ya hâkim olmasına imkân sağladı. Savaştan sonra adalar Hollanda'ya geri verildi, ama Sri Lanka iade edilmedi. İngilizler burada 1818'de adanın içlerinde yer alan güçlü Kandy krallığını mağlup etmek ve tüm adanın hâkimiyetini fiilen ele geçirmek amacıyla Hintli askerleri kullanabildi. Malakka ve Cava limanlarına büyük bir rakip olarak ertesi yıl Singapur kuruldu. Bu, Britanya ile bu alanda yer alan Çinli tüccarlar arasında güçlü bir ittifakın başlangıcı oldu ve İngiliz ticaretinin bölgede geniş bir alana yayılmasının temelini oluşturdu. Hindistan ordusu, kereste ticaretini kontrol etmek amacıyla Birmanya'nın büyük bir bölümünün 1824-1826'da ve 1852'de yeniden fethedilmesi için kullanıldı.

21.4 Britanya ve Hindistan (1818-1877)

1818'den itibaren İngilizler Hindistan'da kırılgan olmakla beraber nispeten istikrarlı bir sistem kurdular. Ülkenin büyük bir bölümünü doğrudan kontrol ediliyordu ve İngilizler diğer yerlerdeki "üstünlük"leri ve siyasi hâkimiyetleri konusunda ısrar ediyorlardı. Hint devletlerinin ikili ilişkilerde bulunmalarına izin verilmiyordu. Bu ilişkiler, bu alanlarda İngiliz danışmanların bulunması ve Hindistan ordusunu ve İngiliz idaresini desteklemek zorunda olan mali durumlarının ve sağladıkları katkıların üzerinde çok sıkı bir kontrol uygulanması üzerinden düzenleniyordu. Bu sistem çerçevesinde hükümdarlara, özellikle sarayları ve törenler için, büyük ölçüde yerel bir özerklik tanınıyordu. Britanya Hindistan'ının sınırları, özellikle de kuzeybatıda yer alanlar, bir süre için güven altında olmamaya devam etti. Sind 1839-1842'ye kadar fethedilmedi, ama Pencap'a hâkim olan Sih hükümdarlar güçlüydü, (1822'den sonra Fransız askerlerin kumanda ettiği) çok etkili bir orduyu kontrol ediyorlardı ve (yine bir Fransızın yönettiği) kendilerine ait top dökümhaneleri vardı. 1845'te yapılan ilk Sih savaşında İngilizler sadece aşağı yukarı Sih güçleriyle aynı büyüklükte kuvvetler çıkarabildi ve 1848'de daha büyük bir kuvvet çıkarıncaya kadar sonuca görüten bir zafer elde etmeyi başaramadılar. 1830'ların sonlarında ve 1840'ların başlarında Afganistan'ı fethetme girişimleri felaketle son buldu. Yine de Hindistan'ın sınırları 1840'ların sonlarında onlarca yıldır olduğundan çok daha fazla güven altındaydı.

21.4.1 Britanya ve Hindistan Ekonomisi

EIC'nin ve İngiliz idaresinin ana motivasyonu ticaret ve zenginlik olmaya devam etti. 18. yüzyılın sonlarında bu durum, nevab İngilizlerin orduyu beslemek üzere giderek artan "ödeme" ve gelir taleplerini karşılayamadığı zaman, Avadh'da (Oudh) artan İngiliz müdahalesiyle hemen kendini göstermişti. EIC görevlileri

ve tüccarlar, İngilizlerin istediği malları –ihraç etmek üzere öncelikle pamuk ve çivit– üretmesi için Avadh (Oudh) ekonomisine yeniden şekil vermeye başladılar. Bunun sebebi Britanya'nın EIC'ye daha fazla gelir sağlamak amacıyla ithal çaydan alınan vergiyi 1784'te %120'den %12,5'e düşürmesiydi. Talep çok kısa bir süre içinde artmıştı, ama EIC'nin Çin'den satın aldığı çayın parasını ödemek için hâlâ bir çare bulması gerekiyordu ve altın ve gümüş varlığı hâlâ yetersizdi. Ham pamuk ihracatı hayati bir unsurdu; (büyük oranda Avadh'tan olmak üzere) Kalküta'dan Çin'e yaptığı ihracat 1800'de 15 balya iken, beş yıl içinde 60.000 balyaya çıkmıştı. (Çivit Britanya'ya gönderiliyordu.) Fakat bu, talep edilen miktarda çayın ödemesini yapmak için yeterli değildi ve İngilizler bu yüzden Çin'e afyon ihraç etmeye başladılar. 1820'ye gelindiğinde bu ticaret Hindistan hükümetinin gelirlerinin altıda birini oluşturuyordu. İngilizler ve özellikle EIC kendileri için "kârlı bir döngü" oluşturmayı başarmışlardı. Hindistan'da arazi vergisinden elde edilen gelirler Hindistan'ı kontrol eden ve aynı zamanda Britanya gücünün Asya'da yayılması için kullanılabilen ordunun parasını ödemek üzere harcanıyordu. (1818'de Bombay topraklarının hâkimiyetini ele geçirdikten sonra İngilizler arazi vergisini dört yıl içinde iki katına çıkarmışlardı.) Ticaret üzerindeki giderek artan denetim de daha fazla gelir sağlayarak, EIC'ye yatırım yapanların kârlarını yüksek bir seviyede tutmuştu (kâr payı genelde yılda %10'du); Hindistan'ın zenginliği İngilizlere sadece bölgeyi idare edecek parayı sağlamıyor, tersine önemli bir fazla da bırakıyordu.

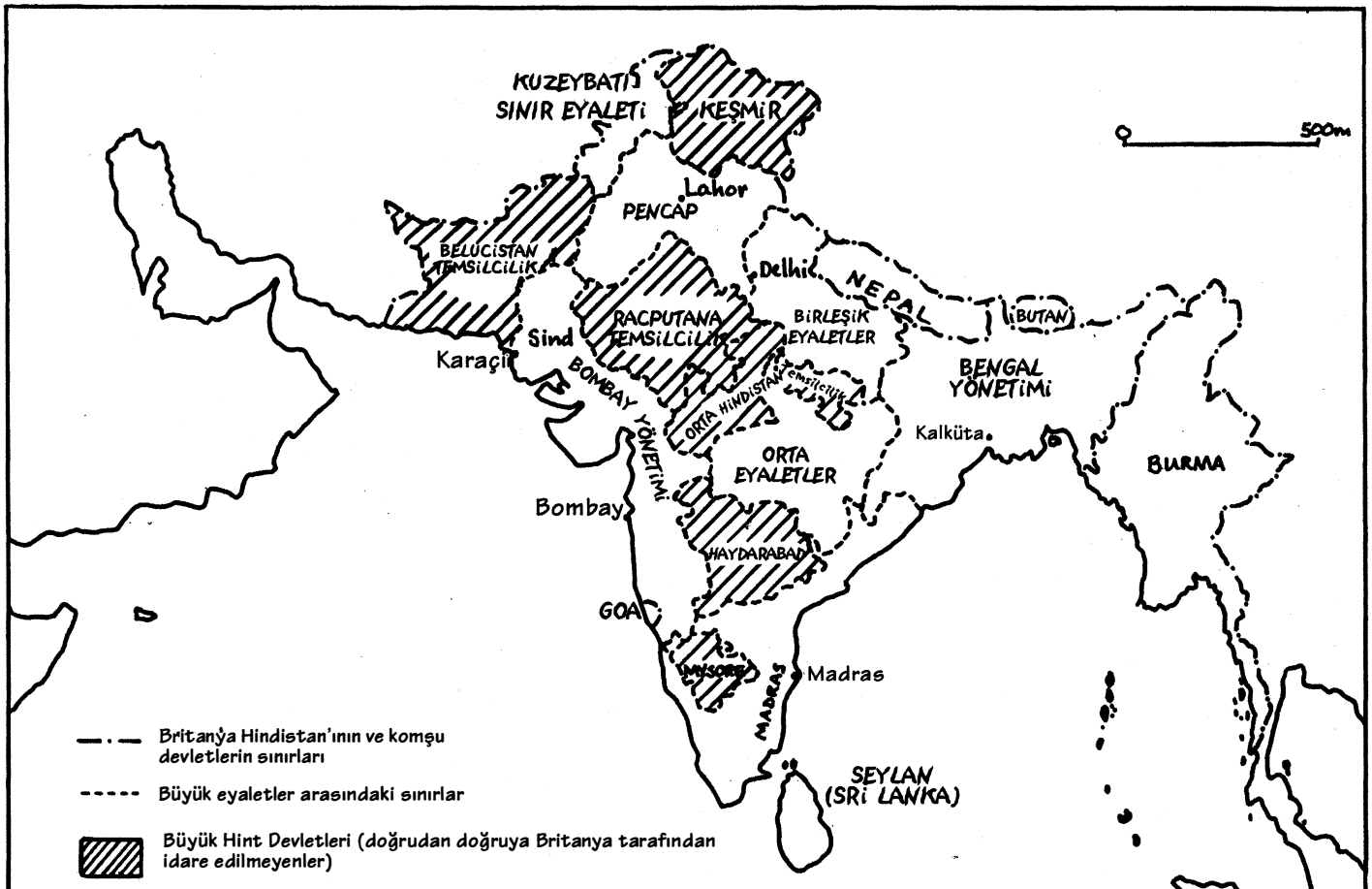
Britanya'nın Hindistan ekonomisi üzerinde kurduğu hâkimiyet de hayati öneme sahipti. 19. yüzyılın başlarında Hint dokuma endüstrisi hâlâ Britanya'da bulunan endüstrilerden çok daha kaliteli mallar üretiyordu. Ücret farkları büyük değildi –Britanyalı işçilere muhtemelen Hint muadillerinden sadece üçte bir kadar fazla ücret ödeniyordu– ve bu yüzden Britanya endüstrisinin makineleştirilmesi fiyat avantajı sağlamak üzere hayati önem taşıyordu. Hükümetin tek yapabildiği, Hint endüstrisini koruyacak ithalat vergilendirmesini reddederek Britanya endüstrisinin Hint pazarına serbest bir şekilde girmesini sağlamaktı. 1813'te Britanya, Hindistan'a yaklaşık 100.000 sterlin değerinde yaklaşık 900.000 metre pamuklu kumaş ihraç etti. 1890'a gelindiğinde yaklaşık 20 milyon sterlin değerinde 1,8 trilyon metre pamuklu kumaş ihraç edilmişti. İngiliz pamukluları her Hint köyüne girmemiş olsa da bu, Hint pazarının çok büyük bir ölçüde ele geçirilmesi anlamına geliyordu ve Hindistan endüstrisinin 19. yüzyılda yok edilmesine katkısı büyük oldu. Bu durum, Lancashire dokuma endüstrisi lobisinin gücünü ve Parlamento'daki çok sayıda önemsiz vekil üzerinde sahip olduğu etkiyi yansıtıyordu. 1870'te, 2000 yıldan daha uzun bir süredir varlığını sürdürmüş olan Avrasya ticaretinin doğasının kökten bir şekilde tersine döndüğü görüldü. Hindistan ekonomisi üstündeki İngiliz hâkimiyeti, Avrupa'nın Asya'dan satabildiğinden daha fazla mal alması yerine, satın aldığından daha fazlasını satmasını sağlıyordu. İngiliz ticaretinin Hindistan'la sağladığı ticari fazla, ekonomisinde önemli bir yer edinmeye başlamış ve dünyanın geri kalan kısmıyla yaptığı ticaretteki açığın önemli bir bölümünün kapatılmasına yardımcı olmuştu. Britanya, Hindistan ekonomisin-

den başka şekillerde de yararlandı. Ülkede yer alan jüt fabrikaları gibi çoğu küçük modern endüstri İngilizlerin malıydı ve elde edilen kârlar Britanya'ya gönderiliyordu. Hindistan'da ilk demiryolları 1853'te inşa edildi ve Bombay'dan iç kesimlere doğru giden 39 km uzunluğunda bir hat oluşturuldu. 1902'ye gelindiğinde ülkede 41.834 km uzunluğunda demiryolu hattı bulunuyordu ve bu, demiryolu Asya'nın geri kalan kısmında bulunanlardan daha çok uzun ve Afrika'dakilerden üç kat daha fazlaydı. Bununla birlikte bu hatların çoğu Hindistan hükümetinin (yani Britanya hükümetinin) garantisiyle inşa edilmişti. Britanyalı yatırımcılar açısından kâr payı yılda yaklaşık %5 olarak garanti altına alınmıştı. Eğer bu oranın altına düşülürse, aynı kâr payı yatırımcılara yine de ödeniyordu, ama bu pay hükümetin Hindistan'a koyduğu vergilerden karşılanıyordu. Britanyalı yatırımcılar açısından bu tek taraflı, çok kârlı bir kazanç kapısıydı.

21.4.2 Büyük İsyan ve Sonrası

Britanya Hindistan'daki en üstün güç olsa da, 1850'ye gelindiğinde idaresi hâlâ zayıf bir temele dayanıyordu. İngilizlerin sayısı İngilizlerin kumanda ettiği Hintli kuvvetlere göre hâlâ yetersizdi, idarecilerin sayısı daha da azdı ve büyük ölçüde EIC'nin belirlediği bir taslak dahilinde hâlâ kötü organize olmuş durumdalardı. 19. yüzyılın başlarında İngiliz idaresine karşı ayaklanmalar sıradandı. Hem Madras hem Bengal ordularını, giderek artan arazi vergilerinden şikâyet eden zemindarları ve yerel toprak sahiplerini, benzer politikalardan şikâyetçi olan köylüleri ve çeşitli göçebe grupları ile kabile mensuplarını etkileri altına alıyorlardı. Mugallar zamanındaki kırsal kesim "ayaklanma"larının birçoğu vergi ödememek için çıkmıştı, ama İngilizler bunu askeri değil sivil bir sorun olarak karşılıyorlardı. Ancak yine de cezalar ağırdı ve genellikle topraklara el konuyordu. İngilizlerin fiilen Mugalların hâkimiyeti altında olmayan yörelerde kontrollerini yayma ve vergi almaya kalkışma girişimleri de, İngilizlerin isteklerini yerine getirmeye amade yerel hükümdarların başa geçirilmesi gibi, hoşnutsuzluk yaratıyordu. 19. yüzyılın ilk yarısında Hindistan'ın her yerinde ardı ardına çıkan karışıklıklar vardı, ama İngilizler bu karışıklıkları yerel ve bölgesel tutmayı, bu yörelere egemen olmak üzere güç kullanmayı ve ayaklanmaların yayılmasını önlemeyi başarıyorlardı. İngilizlere karşı genel bir hoşnutsuzluk vardı, ama onlara karşı yapılan ortak bir hareket yoktu.

1857'deki Büyük Ayaklanma'nın farkı ölçeği, grupların geniş kapsamda ayaklanmaya dahil olması ve Kuzey Hindistan'a hâkim olunmasında daima kilit yer olmuş Ganj ovasındaki İngiliz kontrolü için tehdit oluşturmasıydı. 1856'da Hintli askerlerin denizaşırı göreve hazır olduklarını onaylamalarını isteyen (İngilizlerin Hindistan'ın kaynaklarını kendi emperyal çıkarları için kullanma kararlılığının bir parçası olan) Genel Askere Alma Yasası'nın çıkarılmasıyla ordu içinde sorunlar çıkmaya başladı. Sofu Hindulara göre bu durum kirlenme ihtimali yaratıyordu. Orduya, Hintlilerin inek yağıyla yağlandığını düşündükleri kartuş uçlarının ısırılmasını gerektiren yeni Lee-Enfield tüfeklerinin gelmesi ordudaki bazı alaylar-

Harita 67: 1900'de Hindistan

da isyanı ateşleyen sadece son kıvılcım oldu. İsyan süratle yayıldı, ancak İngilizler daha genel bir ayaklanma olarak yayılıncaya kadar bunu kontrol altında tutmuş gibi görünüyorlardı. Kilit gelişme, ayaklanmaya sadece meşruiyet kazandırmanın dışında İngilizlerin kontrol altında tutulabildikleri yerleri de bölen Mugal İmparatoru Bahadır Şah'ın işin içine karışmasıydı. Genellikle İngiliz vergilendirme politikalarından çok kötü etkilenen toprak sahiplerinin desteklediği yaygın bir köylü ayaklanması vardı. Ayaklanmanın ölçeği ve çok büyük sayılardaki çeşitli grupların ayaklanmaya katılması, ayaklanmanın İngilizlerin her zaman "isyan" olarak adlandırdığından çok daha fazlasına dönüşmesi demekti. Sonuçta ayaklanma, önemli oranda Hindu-Müslüman işbirliğine rağmen hedefleri belirsiz olduğu ve koordine edilmediği için başarısız oldu. İngilizler Pencap'ta Sihlerin desteğini almaya devam edebildikleri ve bu destek Delhi'ye iki yönden saldırıyı mümkün kıldığı için başarı kazandılar. Bunun yanı sıra acımasızlıkları da başarılı olmalarını sağlamıştı. "İsyancılar"ın canlı olarak toplardan ateşlendikleri hikâyeler abartılmış değildi ve en ağır çarpışmaların yaşandığı yerlerde (Güney Avadh [Oudh] ve Batı Bihar) yirmi yıl sonra hâlâ önemli bir nüfus azalması gözlenmişti. Bununla birlikte ayaklanmanın bedeli İngilizler için de yüksek olmuştu; Delhi kuşatması için 120.000 kişilik bir ordu gerekmiş ve askerlerin 40.000'i kaybedilmişti. Arazi vergisi ve afyon ticareti kayıpları nedeniyle bunun mali bedeli çok büyüktü.

İngilizlerin Hindistan'ı ayaklanma bastırıldıktan sonra yeniden yapılandırıldı. Bahadır Şah mahkemeye çıkarıldı ve Mugal İmparatorluğu resmen lağvedildi; böylece Mugalların teorik İngiliz bağlılığına son verildi. Doğu Hindistan Kumpanyası lağvedildi, onun yerini Hindistan'da bulunan bir kraliyet temsilcisi ve Hindistan Bakanlığı aracılığıyla Londra'dan idare edilen bir yönetim aldı. 1877'de Kraliçe Victoria Delhi Durbar'ında* Kraliçe-İmparatoriçe olarak ilan ediğinde İngilizler kendi emperyal hükümdarlıklarını zorla kabul ettirdiler. Bu yönetim sistemi –Hindistan'ın büyük bir bölümünün doğrudan yönetilmesi ve neredeyse 600 ayrı, sözde bağımsız Hintli prensin kontrol edilmesi– 1935'e kadar pek değişmeden devam etti. Ancak İngilizler orduya asker alımını Pencap'a kaydırdılar (1875'ten sonra ordunun neredeyse yarısı Sihlerden oluşuyordu) ve Nepalli paralı askerler olan, Gurkaların kullanımını artırdılar. Büyük ölçekli başka bir köylü ayaklanmasını engellemek amacıyla arazi vergisini büyük oranda azaltarak vergi sisteminde de değişiklik yaparak yükü ticarete ve diğer kaynaklara kaydırdılar. Genel olarak bakıldığında vergilerin oranı hâlâ (İngilizlerin kendi amaçları için kullandığı) ordunun parasını ödemeye, Hindistan yönetiminin tüm masraflarını karşılamaya yetecek ve yine de Londra'da bulunan hükümete bir fazla bırakacak kadar yüksekti.

---

* Hindistan'da hükümdarların kabul salonu, hükümdar veya GenelVali tarafından yapılan ve yerli prenslere mahsus kabul resmi (ç.n.)

21.5 Amerika Kıtasının Bağımsızlığı: Birleşik Devletler

İngilizler, Hindistan'da bir imparatorluk yaratmaya başladıkları sırada Amerika kıtasında yer alan çok sayıdaki önemli koloninin üzerindeki hâkimiyeti yitirdiler. Britanya kolonilerinden on üçünün bağımsızlığına yol açan savaş ayaklanmaların sadece ilk dalgasıydı ve bunu hepsinden radikali olan (daha sonra Haiti olan) Saint-Domingue'teki köle ayaklanması ve daha sonra Orta ve Güney Amerika'da yer alan İspanyol ve Portekiz kolonilerinin bağımsızlığı takip etti. 1830'a gelindiğinde Avrupa devletleri neredeyse tüm Amerika kıtasının kontrolünü kaybetmişlerdi; ellerinde sadece şeker ekonomilerinin çökmeye başladığı Karayip'te yer alan birkaç adayla çok az bir nüfusa sahip Kanada kalmıştı. Avrupa'nın gücü açısından bu büyük bir kayıp gibi görülebilse de aslında öyle değildi. Yerli halk ya tamamen yok edilmiş ya da güçsüz duruma getirilmişti ve artık Amerika kıtasını yöneten insanlar Avrupalıların soyundan geliyor, onların neredeyse tüm görüşlerini paylaşıyorlardı. Burası Avrupa'dan yapılan göçler için önemli bir bölge ve sonunda önemli bir yiyecek kaynağı olmaya devam etti, Avrupa dünyasıyla güçlü bir şekilde bütünleşmiş olmayı sürdürdü.

Amerika anakarasının doğu sahili boyunca yayılmış durumdaki Britanya kolonileri hem Amerika yerlilerinin hem diğer Avrupalı sömürgeci güçlerin, özellikle de Fransızların, saldırılarına karşı uzun süre Britanya'nın yardımına muhtaç oldu. Britanya'nın 1756-1763 Yedi Yıl Savaşı'nda elde ettiği başarı Fransız tehlikesini ortadan kaldırdı. İngilizlerin Amerika kolonilerine devamlı olarak vergiler dayatma girişimi (Damga Yasası ve çaya konan vergi) beceriksizce ele alınmış olabilir, ama kolonilerin kendi savunmalarına katkıda bulunmalarını sağlamak amacıyla yapılmış, kabul edilebilir bir girişimdi. Bununla birlikte, İngilizler 3000 mil kadar uzaktan etkisi çok sınırlı bir güç kullanabiliyorlardı ve 1776'da Bağımsızlık Bildirgesi'ne yol açan siyasi krizler ayaklanmaya açık bir bozulmaya olanak sağlamıştı. Bunun devamındaki savaşta İngilizler kolonilerin (özellikle Fransız donanmasının desteğine sahip olunca) Britanya'nın ana silahı olan denizgücünden yara almadığını gördüler, ve Britanya'nın bu mesafeden gönderebildiği küçük askeri kuvvet böyle bir savaşı "kazanma" koşullarını belirleyebilse bile büyük ölçüde etkisiz kalabilirdi. 1783'e gelindiğinde Britanya savaştan vazgeçti ve kolonilerin bağımsızlığını tanıdı. Bu büyük bir darbe değildi, çünkü Avrupalı rakiplerinden hiçbiri önemli bir kazanç elde etmemişti. Savaşın belki en dikkat çekici özelliği, geniş parçaların, sadece savaşın çoğunlukla (önemli bir sosyal devrim olmaksızın olsa da) sivil bir çatışma olduğu on üç koloni sınırları içinde değil, çok daha önemli bir şekilde Kanada'da bağımlı olmaya devam etmeleriydi. Bu, kısmen istemeden olmuştu –Quebec'e karşı harekât başlattığı sırada asilerin ordusuna destek olunamamıştı ve kış özellikle sert geçmişti– fakat aynı zamanda da İngilizlerin yeni fethedilen kolonilerde bulunan Fransız yerleşimcilerine özen göstermiş olmalarından kaynaklanmıştı. 1774'te Quebec Yasası kolonide Katolik kilisesinin varlığını tanımış ve Britanya'da daha bir 50 yıl izin verilmeyen bir şeye, Katoliklerin resmi görevlere gelmelerine imkân tanımıştı.

Bağımsızlık Bildirgesi, savaş ve bağımsızlığın tanınması birçok bakımdan Birleşik Devletler'deki en önemli gelişmeler değildi. Önemli bir yenilik, 1781'de on üç koloni arasında kabul edilmiş çok yetersiz Konfederasyon Yasaları'nın yerini almak üzere 1787-1790 arasında anayasanın ve federal devletin yaratılmasıyla gerçekleşti. Birleşik Devletler Avrupalı devletlerden sadece anayasaları olduğu için değil, tersine kemikleşmiş aristokrat bir elit zümreleri ve soya dayalı iktidar yapıları olmadığı için farklıydı. Bununla birlikte, büyük köle nüfusu (ki gelecek yetmiş yıl içinde sıradışı bir ölçüde büyüyecekti) bir yana bırakılsa bile, demokratik bir devlet olmanın çok fazla uzağındaydı. Anayasada yer alan diğer unsurlar demokratik herhangi bir unsuru engelleyecek şekilde tasarlanmışken, bir tek Temsilciler Meclisi büyük ölçüde oylamayla seçiliyordu. Nüfusuna bakılmaksızın her eyaletten güçlü iki üye Senato'da yer alıyordu ve dolaylı olarak seçiliyorlardı. Başkan da aynı şekilde seçiliyordu ve federal hükümetin bağımsız adli kolu güçlüydü. Daha sonra, 19. ve 20. yüzyıllarda yeni bağımsız olmuş diğer birçok devlette olduğu gibi, bağımsızlık savaşının askeri lideri George Washington ilk başkan oldu. Yine de, Washington 1797'de görevi bıraktığında, bir tür seçimden sonra iktidarı devrimci elitlerin diğer bir mensubuna, John Adams'a, devrettiği zaman, bu, dünyadaki ilk "demokratik" iktidar devir teslimi oldu.

Yeni devlet birleşmiş olmaktan çok uzak olsa da (tekil devletler önemli güçleri yerinde tutuyordu) daha önceki on üç koloniden çok daha güçlüydü. Nüfusu durmadan artıyordu ve yerleşmeler Apalaşlar'ı aşarak Mississippi'nin yukarısında bulunan topraklara kadar uzanıyordu. 1803'te Fransa'dan muazzam ama neredeyse hiç yerleşilmemiş Louisiana'yı satın aldıktan sonra (en azından teorik olarak) daha da güçlü oldu. Bunu 1821'de İspanya'dan Florida'nın ve daha sonra Meksika'dan bağımsızlığını ilan etmiş olan Teksas'ın alınması takip etti. 1848'de Meksika'ya yapılan saldırı Pasifik sahili kadar uzak toprakları içerdi (gerçi paralelinde İngilizler Kanada'yı batıya doğru genişleterek Birleşik Devletler'in kuzeye doğru büyümesini önlemişti). 1850'ye gelindiğinde Birleşik Devletler çok geniş bir arazinin ve, ancak sömürebildiklerinde, kaynakların hâkimi olan çok büyük bir kıta devletine dönüştü. Amerikan devletinin büyümesi önde gelen Avrupa devletlerinin zararına olmamıştı; kaybedenler Amerika yerlileriydi. İlk koloniciler diledikleri toprakları satın alarak ve daha sonra da gasp ederek ilk küçük yerleşmelerden başlayarak yayıldıkları ve yerli halkı ya (diğer kabileler üzerinde daha fazla baskıya sebep oldukları) batıya doğru sürüp ya da onları yerleşmecilerin istemediği en kötü topraklardaki yerleştirme kamplarına hapsettikleri zaman zaten zarar görmüşlerdi. 19. yüzyılın başlarında (gerçek fiyatını vererek) zorla yapılan satışlar bile, özellikle pamuk üretiminin yaygınlaştığı güneyde olmak üzere, yerleşimcilerin istediği kadar çok araziyi açığa çıkarmamıştı. Kongre, kendi okulları ve gazeteleriyle birlikte yerleşik ve refah içinde bir yaşam biçimleri olan Çerokiler için bile, yerlerinden zorla çıkarılmaları kararını aldı. Birleşik Devletler ordusu 90.000 yerliyi batıya sürdü, bunların üçte biri göç yolundaki şartlar sonucunda öldü. Daha fazla toprağa yönelik baskı artınca bu, ülkenin farklı yerlerinde farklı kabile gruplarına tekrar

tekrar uygulandı. 1829-1866 arasında Vinebagolar altı defa zorla batıya sürüldüler ve sayıları yarıya düştü. 1844'e gelindiğinde Birleşik Devletler'in doğusunda 30.000'den az yerli yaşamaktaydı ve bunların çoğu Superior Gölü'nün çevresinde yer alan çok ücra bir alanda bulunuyordu. 1860'lar ve 1870'lerde acımasızca yapılan bir dizi savaşla Büyük Havza'da yer alan kabileler yenilgiye uğratıldı ve en iyi toprakların hepsinden atıldılar,"yerleştirme kampları"na kondular, ama yerleşmeciler o toprakları da isteyince, yeniden uzaklaştırıldılar. 1900'e gelindiğinde Birleşik Devletler'de en fazla 150.000 yerli yaşıyordu (1500'de nüfusları 5 milyonun üzerindeydi).

21.6 Amerika Kıtasının Bağımsızlığı: Köle Ayaklanması

Fransız kolonisi Saint-Domingue'de 1791'de başlayan köle ayaklanması plantasyon ve köle sistemine bu tarihe kadar yapılmış olan en şiddetli saldırıydı. 1804'e gelindiğinde koloni Haiti devleti olarak bağımsızdı; bağımsız olan, halkı Avrupalı olmayan ilk Avrupa kolonisiydi. 1780'lerde Saint-Domingue 40.000 Beyaz, 28.000 özgür Siyah ve 452.000 köleden oluşan nüfusuyla bütün Fransız Batı Hint kolonileri içinde en müreffeh olan yerdi. Kölelerin sayısı artıyor ve şekere olan talep büyüdükçe kölelerin durumu eşit olarak hızlı bir şekilde kötüleşiyordu. Sorunlar, Amerika kolonilerine verilen destek kapsamında devletin Britanya ile yapılan savaştan kaynaklanan mali sorunlarına çözüm getirmek üzere Fransa'da États-Généraux'nun (Ulusal Meclis) toplantıya çağırılmasıyla başladı. Önde gelen plantasyon sahipleri olan *grands blancs** kendi temsilcilerini seçti ve 17. yüzyıldaki meclisin üyeleri olmasalar da, kabul edildikleri Fransa'ya davet edilmeden gönderdi. Elitler Saint-Domingue'de (her eyalet için bir tane ve bir tane de koloninin tümü için olmak üzere) kendi meclislerini kurdular, ama diğer Beyazların çoğunu hariç tuttular. Bir tek yirmi köleden fazlasına sahip olanlar oy kullanabiliyorlardı. 1790 yazına gelindiğinde koloniyi kontrol ettiği görülen *petits blancs*† onlara karşı çıkıyordu. Her iki Beyaz grubun iddiası da "devrim"i temsil ettikleriydi, ama uygulamada sadece kendilerini temsil ediyorlardı. Siyahların topluluğu 1790 sonbaharında ayaklandı ama bastırıldı. Fransa'da duyulan kaygının ardından 1791 Mayıs'ında Beyazlarla resmi eşitlik elde ettiler.

Avrupa kıtasında yer alan Avrupalı köle sahiplerinin daima korktukları tek olaya –büyük bir köle ayaklanmasına– yönelik fırsatı, Beyazların toplumu içindeki bölünmeler ve Siyah gruplarla yapılan çatışmalar yarattı. Ayaklanma 1791 Ağustos'unda 200'den çok malikânenin yakıldığı ve 1000'den çok Beyazın öldürüldüğü kuzey eyaletinde başladı. Bunun sonucu, adeta anarşi ve Beyazların iki hizbi, Siyahlar ve köleler arasında dört bir yanda yapılan iç savaş olmuştu. 1793'te Jamaika'dan gelen İngiliz kuvvetleri ve adanın doğusundan gelen İspanyol kuvvetleri müdahalede bulundu. Fransa'dan gönderilen hükümet temsilci-

* Büyük Beyazlar (ç.n.)

† Küçük Beyazlar (ç.n.)

leri (yani valiler) devrimciler olarak *petits blancs* ile ittifak yapmaya çalıştılar, ama *grands blancs* bir darbe girişiminde bulundu ve hükümet görevlileri onlara karşı koymak için 12.000'den çok köleyi silahlandırmaya başladı. 1794'te Fransa'daki États-Generaux köleliği kaldırdı. Adada Fransa'dan gelen hükümet temsilcileriyle eski köleler arasında elit Beyazlara karşı büyüyen bir ittifak vardı. Kölelerin önde gelen lideri Toussaint L'Ouverture ilk başta Fransız idaresinden geri kalanla sözde bir ittifak içindeydi. 1798'de hem İngiliz hem İspanyol kuvvetlerini, daha sonra Siyah grupları ve nihayet Fransa'dan gönderilmiş olan genel valiyi yendi. 1801'e gelindiğinde hâlâ koloni olarak kabul ettikleri eyaletin "valisi" olarak onu sadece Fransızlar tanısa da kontrol Toussaint'daydı. Fransızların 1803'te yaptıkları yeniden fetih girişimi, Toussaint L'Ouverture ele geçirilip Fransa'ya gönderilmiş olsa da sadece kısmen başarı sağladı. Fransız kuvvetlerinden geriye kalanlar 1803'ün başlarında Haiti'nin bağımsız bir devlet olduğunu ilan eden Toussaint'ın iki yardımcısı, Jean-Jacques Desalines ve Henri Christophe, tarafından kovuldu. Haiti eski köleler tarafından yönetilen bir ülke olacaktı. Ertesi yıl kabul edilen anayasa hiçbir Beyazın mülk edinmesine müsaade etmemekle beraber, renkleri ne olursa olsun bütün insanların Siyahlar olarak bilineceğini ilan etti. Bir sene ikamet ettikten sonra her Afrikalının yurttaş olabileceği 1816'da kabul edildi. Yeni devletin karşı karşıya kaldığı sorunlar kahrediciydi: Şeker piyasaları çökmüş, Avrupalı devletler tarafından görmezden gelinerek korkunç bir yoksulluğun içine batmaya terk edilmişlerdi. Bu şartlar altında istikrarlı bir yönetimin sürdürülememesi ve Haiti'nin hizipleşme ve adeta anarşi içine sürüklenmesi hiç şaşırtıcı değildir.

21.7. Amerika Kıtasının Bağımsızlığı: Latin Amerika

Amerika kıtasında yer alan İspanyol kolonilerindeki ayaklanma 1810'da başlamıştı ve Napoléon'un İspanya'yı istila etmesinin sonucuydu. İlk ayaklanmalar sözde, İspanya'nın meşru kralı sayılan VII. Fernando lehine yapılmıştı. Uygulamada ise ayaklanma, daha önce Britanya'nın kolonilerinde olduğu gibi, yerel elitler tarafından kendi amaçları doğrultusunda yönetiliyordu. Bununla birlikte sonuç birçok sebepten dolayı çok farklı oldu. Öncelikle, elitler hiçbir zaman daha da kuzeyde bulunanların ölçeğinde olmayan Avrupalı yerleşim bölgesi olan İspanyol kolonilerinde bulunan yerli çoğunluktan korkuyorlardı. İkinci olarak, İspanyol kolonilerinin içinde Birleşik Devletler'in kuzeyi ve güneyi arasında olanlara kıyasla daha da büyük farklılıklar bulunuyordu. Üçüncü ve belki hepsinden daha önemli olan, farklı kolonilerin coğrafi açıdan izole durumda olmalarıydı; birbirlerinden çok, İspanya'ya yakındılar. Yapısal olarak dağılmışlardı. 19. yüzyılın sonlarında bile Londra'dan Kolombiya'da yer alan Medellin'e mal getirmek, sadece 200 mil uzakta olmasına rağmen, arada iki dağ dizisi olduğu için başkent Bogotá'dan getirmekten daha ucuzdu. Bunun sonucunda, İspanyol İmparatorluğu'nda dört ayrı ayaklanma oldu. Kuzeyde Venezüella'da çıkarak, sonunda ikinci ayaklanma olan Arjantin'de başlayan ayaklanmayla birleşmiş olan ve Şili'de başlayan üçüncü ayak-

Harita 68: Latin Amerika'nın Bağımsızlığı

lanma. Meksika'da çıkan dördüncüsü, Brezilya'da Portekiz'e karşı çıkan ayaklanma gibi tamamıyla farklıydı.

Ayaklanma 1810 Nisan'ında Caracas'ta başlamış, iktidarı Kreol* egemen bir cunta ele geçirmiş ve nihayet 1811'de bağımsızlığını ilan etmişti. Kuzeyde İspanya'ya karşı Simón Bolivar'ın yönettiği savaş uzun süreli ve karmaşıktı. Bolivar iki defa sürgüne gitti ve mücadeleyi sürdürmek üzere iki defa geri döndü. Nihai başarı İspanya'da 1820'de devrim oluncaya ve yeni yönetim ayaklanmayı bastırmak üzere artık daha fazla asker göndermemeye karar verinceye kadar garanti altında değildi. 1821'e gelindiğinde Bolivar günümüzdeki Venezüella, Kolombiya, Ekvator ve Panama'nın dahil olduğu Gran Kolombiya'yı kurmuştu. Güneydeki ayaklanmanın merkezi Buenos Aires'ti, ama 1816'da işin başına José de San Martin geçene kadar çok başarılı olmadı. Şili'de ayrı bir ayaklanma Bernardo O'Higgins tarafından yönetildi; 1821'de Peru'nun kurtarılmasında San Martin'le birlikte büyük ölçüde başarılı oldular. İşte bu safhada iki lider, Bolivar ve San Martin, eski İspanyol kolonilerinin geleceğini görüşmek üzere 1822 Temmuz'unda Guayaquil'de buluştu. Yönetim sistemi olarak Bolivar demokratik bir oligarşiden, San Martin ise monarşiden yanaydı. Anlaşmaya varılamayınca her yöre kendi yoluna gitti; söz konusu muazzam mesafeler ve kötü ulaşım göz önüne alındığında bu muhtemelen her durumda kaçınılmazdı. İspanyol kuvvetleri nihayet 1824 Aralık'ında Ayacucho Savaşı'nda mağlup edildi. On yılın sonuna gelindiğinde Gran Kolombiya parçalanmıştı ve Uruguay, Birleşik Eyaletler'den (Arjantin) ayrılmıştı.

Meksika'da elitlerin ilk başlardaki ayaklanması başarısız oldu, onu hem köleliğin hem de yerli toplumlarının verdiği yıllık haracın kaldırıldığını ilan eden rahip Miguel Hidalgo'nun yönettiği daha yaygın bir ayaklanma izledi. Hidalgo, toprak sahiplerinin ve İspanyol kuvvetlerinin geri kalan kısmının ittifakı tarafından yenildi ve idam edildi. Ayaklanma José Morelos tarafından sürdürüldü, ama 1815'e gelindiğinde o da yenildi ve öldürüldü. Kreollerin liderliği bağımsızlığı kendi ayrıcalıklarını korumak amacıyla istiyordu. Agustin de Iturbide tarafından yönetilen ayaklanmalar nihayet 1822'de başarılı oldu. Iturbide başkanlığını ilan etti, ama rejimi birkaç ay içinde çöktü. Bağımsızlık hareketleri içinde en az devrimci olan Brezilya'dakiydi. Portekiz'i Fransızların istila etmesinden sonra hükümdar denizaşırı Brezilya'ya kaçtı. Protekiz'de monarşi 1815'te tekrar kurulunca Brezilya krallığı anavatandakiyle eşit kılındı. 1820'de Portekiz'deki devrimden sonra Portekiz kraliyet ailesinden biri Brezilya imparatoru olunca nihai bölünme gerçekleşti.

21.8 On Dokuzuncu Yüzyılda Atlantik Ekonomisi

[*Önceki Dönemde Atlantik Ekonomisi* ***17.1-17.9***]

Amerika kıtasında bağımsız devletlerin kurulması Atlantik ekonomisinde (Haiti'nin dışında) kökten bir değişiklik yaratmadı. Özellikle Birleşik Devletler'in

* 16-18. yüzyıllarda, İspanyol Amerika'sında İspanyol ana babadan doğan Beyazları, İspanya'da doğup Amerika'da yaşayanlardan ayırt etmek için kullanılan ad (ed.n.)

güneyinde, Brezilya ve Küba'da, kölelik ekonomilerin merkezi olmaya devam etti ve köle ticareti sürdü. Birleşik Devletler başından beri köleliğe dayanıyordu. Washington ve Jefferson'un dahil olduğu "Kurucu Babaların" çoğu ve ilk on iki başkandan sekizi köle sahibiydi. 6 Mayıs 1776'da Williamsburg'da yapılan Virginia Haklar Deklarasyonu, "Bütün insanlar doğa gereği eşit derecede özgür ve bağımsızdır ve doğuştan gelen belli bazı hakları vardır ... yani, yaşama hakkı ve özgürlük" şeklinde resmi açıklamada bulundu. Bağımsızlık Bildirgesi, Britanya'nın "tiranlık"ına saldırdı ve şu beyanda bulundu: "Bütün insanların eşit olarak yaratıldığına, Yaradan tarafından onlara ellerinden alınamaz belli bazı haklar verildiğine, yaşam, özgürlük ve mutluluk arayışının bunların arasında olduğuna, bu gerçeklikle rin kanıta gerek duymadığına inanıyoruz." Ancak Amerikan liderlerinin kendi "bağımsızlık"larını ve "özgürlük"lerini savunmak için yaptıkları bu resmi açıklamalar yalanın ta kendisi gibi görünüyor, çünkü kullanılan ifadeye bakılırsa, insan olmadığı düşünülen 700.000 köleyi ve az sayıdaki özgür Siyahı hesaba katmamışlardı. 1787'de yeni federal anayasa taslağının yapılması birçok uzlaşma gerektirdi ve kölelikten dolaysız olarak bahsetmekten "diğer kişiler" gibi kulağa hoş gelen ifadeler kullanılarak kaçınılmış olsa da, kölelere özgür bir insanın sadece beşte üçü değerinde oldukları varsayılarak, özel bir statü verildi. 1808'den önce köle ithalatına yasaklama da getirilmeyecekti ve bu dönemde, Amerika tarihindeki diğer herhangi iki on yılda olduğundan daha fazla köle getirildi.

Birleşik Devletler tarihinin ilk yetmiş yılına kölelik sorunu egemen olacaktı. Büyümekte olan Britanya pazarına yönelik pamuk üretimi olağandışı bir ölçüde büyüyünce, kölelerin 1790'da 700.000 olan sayısı 1860'a gelindiğinde 4 milyonun üzerine çıktı. Kölelik aynı zamanda dokuz yeni eyaleti ve kıtanın ortasını kapsayarak Teksas'ın batı sınırına kadar yayıldı. 1830'dan sonra Birleşik Devletler'de Amerika kıtasının tüm geriye kalanından daha çok köle bulunuyordu. Köleler güney eyaletleri nüfusunun yaklaşık üçte birini oluşturuyordu, ama 1808'de yeni köle getirilmesi yasaklandıktan sonra köle nüfusu doğal üreme sayesinde büyüdü. Kölelere yapılan muamele Batı Hint Adaları'nda olduğu kadar sert olmasa da içinde yaşadıkları şartlar, özellikle köle yetiştirilmesi ve pamuk üretimi batıya doğru yeni topraklara yöneldikçe ailelerinin parçalanması nedeniyle korkunçtu. 1850'lerin sonlarına gelindiğinde Amerikan pamuk üretiminin beşte dördü Alabama, Mississippi, Louisiana ve Georgia'da yapılıyordu ve köle düzenine sahip doğuda yer alan eski eyaletler köle çoğaltmaya yoğunlaşmışlardı. 1790-1860 arasında yaklaşık 1 milyon köle, içeride yapılan bu ticaretle batıya gönderilmişti. (Bu kölelerin yaklaşık onda yedisi sahipleriyle birlikte batıya gitmek yerine sadece satılmışlardı.) Bunun sonucu, köle evliliklerinin üçte birinin zorla parçalanması ve tüm köle çocukların yarısının, en azından anne babalarının birinden ayrılmasıydı.

Kuzey ve güney eyaletleri arasındaki farklılıklar 19. yüzyılın başlarından itibaren daha görünür olmaya başladı. Köleliğin, köle sayısının daima az ve köleliğin sürdürülmesinde önemli ekonomik çıkarların olmadığı kuzey eyaletlerinde kaldırılması 18. yüzyılın sonlarında giderek arttı. 1777'deki Vermont Anayasası köleliği yasakladı

ve diğer yerlerde köleler zamanla azat edildi. Gerçi çocuklarının, sahiplerine ekonomik bir geri dönüş sağlamak üzere çoğu kez köle olarak kalması gerekiyordu. Köleliği kaldıran son kuzey eyaleti 1804'te New Jersey'di ve 1810'a gelindiğinde kuzeyli Siyahların yaklaşık dörtte üçü özgürdü (ama yoğun bir ayırımcılığa maruz kalıyorlardı). Bununla birlikte pamuk üretimi arttığında ve köle ticareti yasaklandığında güneyde çok az köle serbest bırakıldı ve 1800'de Güney Carolina ile başlayarak birçok eyalet, özel bir kanuni yetki olmaksızın köle azat edilmesini yasakladı. Britanya'ya pamuk ihracatı Atlantik ekonomisinde merkezi bir konuma geldi ve kölelik güneyin zenginliğinin temeli oldu. 1860'tan önceki yirmi yıl içinde güney eyaletlerinin ekonomisi kuzeyinkilerden daha hızlı büyüdü ve genel olarak bakıldığında, Britanya hariç Batı Avrupa'daki devletlerin herhangi biri kadar müreffehlerdi. Bununla birlikte, kölelik ortaya iki ciddi sorun çıkarmıştı: Endüstrileşme ve kentleşme geri kalmıştı ve zenginliğin dağılımı çok eşitsizdi. Dört Beyaz aileden sadece biri kölelere sahipti, gerçi çoğunun köle ekonomisinden bir miktar çıkarı vardı ve köle sahiplerinin zenginliği nüfusun geri kalan kısmına göre ortalama olarak on dört kat fazlaydı.Yine de, en yoksul Beyazlar bile, ırksal açıdan haklı görülen köleliğin giderek artan önemine inanıyordu. Beyazların üstünlüğü çoğunlukla onları eşit derecede yoksul olan Siyah kölelerden ayırt eden yegâne şeydi.

Kıtaya yayıldığı sırada yeni kurulmuş olan Birleşik Devletler'in asıl siyasi sorunu, yeni toprakları köle ve özgür arasında nasıl paylaştıracağıydı. Yeni topraklar (köleliğe bağlı) pamuk üretimi gelişecekse gerekliydi ancak, yeni devlet bir kölelik düzeni yayılmasından kaynaklanan gerilimleri yeni devlet kaldırabilir miydi? 1803'te (günümüzde Ohio, Indiana, Illinois, Michigan ve Wisconsin'i içeren) Kuzeybatı Bölgesi'nde kölelik yasaklandı, ama 1820'de "Missouri Uzlaşması"yla ülke boyunca güneyinde köleliğe izin verilmeyen bir doğu-batı hattı belirlendi. Bu anlaşma, 1848'de Meksika'dan alınan muazzam topraklar, özellikle köleliğin yayılması karşısındaki muhalefet bu toprakları önemli ölçüde Beyazlara ait bir alan olarak korumak üzere tüm Siyahların yeni toprakların dışında tutulması arzusundan kaynaklandığı için, neredeyse bozulacaktı. 1860'a gelindiğinde kölelik düzeni güneyde yayılmaya başlamıştı ve yakında kalkacağına yönelik bir işaret yoktu. Bununla birlikte, Abraham Lincoln'ün başkan olarak seçilmesinin köleliğin kaldırılacağının habercisi olduğuna inanan güney eyaletleri, Amerika kıtasında köleliğin devam etmesi için savaşacak yegâne köle sahipleri haline geldiler. Bu ciddi bir yanlış hükümdü, çünkü bu karar ve bunun tetiklediği iç savaş köleliği kanuni olarak kaldırmak için fırsat yaratmıştı.

Köle ticaretini ve köleliği kaldırma kampanyası 18. yüzyılın sonlarında Britanya'da daha da öne çıktı. (Bu daha önce öncelikle Quaker'lara* özgüydü.) Bu kampanya çoğunlukla, kısmen insanların eşitliğine ilişkin aydınlanma fikirlerinden kaynaklanan ahlaki bir haçlı seferi ve Britanya'nın ekonomik menfaatlerine karşı

* 17. yüzyılın ortalarında İngiltere ve Amerikan kolonilerinde ortaya çıkan, Tanrı'yı din adamlarına, kilise kurumlarına gerek olmadan kavramaya vurgu yapan Hıristiyan grup (ed.n.)

çıkma ve bu nedenle (Britanya, Atlantik köle ekonomilerinin yaratılması için herhangi bir diğer devletten daha fazlasını yapmış olsa da) kendilerini kutlayacakları bir mesele olarak görüldü. Fakat geleneksel olarak aydınlanmayla ilişkilendirilen fikirlerin bu aşamada önemli olmaya başlayıp başlamadığı belirgin değildir (çünkü, muhtemelen bu fikirlere çok şey borçlu olan Birleşik Devletler'de köleliğin 19. yüzyılda muazzam derecede arttığı görüldü). 19. yüzyılın başlarında köle ticaretinin kaldırılmasının Britanya'nın ekonomik çıkarlarına ters düşüp düşmediği de belirsizdir. 18. yüzyılın Atlantik ekonomisi çok hızlı bir şekilde değişim geçiriyordu. Batı Hint şeker adaları gücünü yitirmişti ve Amerikan bağımsızlığı, onlara kâr getiren Britanyalı tüccarların ticaret yapılarının birçoğunu bozmuştu. Ayrıca, endüstrileşme geliştikçe ve diğer yerlerde yeni pazarlar yaratıldıkça Afrika'ya ve Amerika kıtasına yapılan ihracatlar daha az önemli olmaya başlamıştı. Eşit derecede önemli olan olgu, azat etme düşüncesinin çok özel bir şekilde yorumlanmasıydı. "Özgürlük", ayırıcı özelliği içerdiği insanları mala dönüştüren bir sistem olan ve başka ülkelerdeki siyah insanları etkileyen "kölelik"in karşılığına dönüşmüştü. Mamafih, Britanya'da (sadece çok küçük bir azınlığın herhangi bir siyasi hakkı olsa da) "özgür kurumlar" vardı ve insanlar pazarda işgüçlerini satmakta "özgür"dü. Bu sadece ahlaken değil, serbest piyasa kapitalizmini desteklediği için de doğrudan bir yarar olarak kabul ediliyordu. Bu şekilde tanımlandığında azat etme, Britanya'daki imtiyazlı gruplar için daha az tehdit ediciydi.

1810'a gelindiğinde Britanya, Birleşik Devletler, Hollanda ve Danimarka köle ticaretini tümüyle kaldırmıştı. Bunun paradoksal etkisi, Amerika kıtasında bulunan tüm kölelerin değerinin artması ve büyük bir kaçak köle ticaretinin yaratılması olmuştu. 18. yüzyılda büyük köle tüccarları olan İngilizler, özellikle 1815'ten sonra, kendilerini ahlaken üstün görmeye başladılar ve ticarete engel olmaya çalışmaya yöneldiler. Yaptıkları aslında diğer ülkerin ticaretine müdahale etmekti, ama genelde bu pek etkili olmadı. 19. yüzyılda İngilizler yaklaşık 1600 köle gemisini yakaladılar ve yaklaşık 150.000 Afrikalıyı serbest bıraktılar. Fakat 1807'den sonra Amerika kıtasına temelde Brezilya ve Küba'ya olmak üzere toplamda 3 milyonun üzerinde köle götürülmüştü ve bu sayı, Britanya'nın ticarete egemen olduğu 18. yüzyılda ulaştığı zirveden daha az olmakla beraber 17. yüzyıldakinin iki katıydı. Fiyatların Afrika'daki düşüşünün karşılığında Amerika kıtasındakiler yükselince köle ticaretinden elde edilen kârlar 19. yüzyılda artış gösterdi. İngiliz savaş gemilerinin serbest bıraktığı kölelere kendilerine ne olacağına dair tercih hakkı tanınmadı; çoğu 1790'larda kurulan yeni Sierra Leone kolonisinde yer alan Freetown'a götürüldü. Burası Londra'dan kovulmuş olan yoksul Siyahların, Amerika Bağımsızlık Savaşı'nda İngilizlere destek vermiş olan az sayıda kraliyet yanlısı Afrikalının ve serbest bırakılan kölelerin atıldığı bir yerdi. İngilizler Afrika'dan İslam dünyasına yapılan büyümekteki köle ticaretine pek müdahale etmediler. 19. yüzyılda muhtemelen yaklaşık 3 milyon insan söz konusuydu (bir bu kadarı da Amerika kıtasına götürülmüştü) ve 1870'e gelindiğinde İslam Afrika'sında Brezilya ve Küba'da olduğu kadar çok köle bulunuyordu.

Köle ticaretinin yasaklanması köleliğin sonunu getirmedi. 1807'den sonra Batı Hint Adaları'nda Britanya'nın hâlâ 600.000'in üzerinde kölesi bulunuyordu. Avrupa'da şeker talebi artmaya devam etse de (Britanya'nın ortalama tüketimi 1700'de kişi başına yılda dört libreyken 1800'de on sekiz libreye, 1850'ye gelindiğinde otuz altı libreye ve 20. yüzyıla gelindiğinde yüz librenin üzerine çıkmıştı) Batı Hint Adaları'nda toprak verimsizleşmeye ve üretim diğer yerlere kaymaya başlamıştı. Kölelik Britanya'ya ait adalarda 1833-1838 arasında kaldırıldı, ama bu sadece köle sahiplerine önemli miktarda tazminat ödenmesi karşılığında yapıldı; kölelerin tam değeri olan 20 milyon sterlin (bugünün değeriyle yaklaşık 1 trilyon sterlin). Bu, kârları düştüğü için köle sahiplerinin çok işine gelmişti. Plantasyon sahipleri eski köleleri hâlâ işçi olarak çalıştırıyordu, ama azalan üretimin yükü, kölelere yaptıkları büyük sermaye yatırımıyla ilgilenmek zorunda olmayan eski sahiplerinin yerine eski kölelerin sırtına yüklenmişti. Köleliğin kaldırılması Fransız ve Danimarka kolonilerinde 1848'de ve Hollanda kolonilerinde 1863'te gerçekleşti. Geride üç büyük köle ekonomisi Birleşik Devletler, Küba ve Brezilya'da söz konusuydu. 1861'de başlayan Amerika iç savaşı görünüşte birlik ve ayrılma hakkı içindi, ama gerçekte köleliğin geleceğiyle ilgiliydi. Lincoln iki sebepten dolayı tedbirli hareket etmek zorundaydı. Birincisi, savaş ve köleliği kaldırmak üzere savaşmak konusunda ne düşündükleri belli olmayan kuzey eyaletlerinde yer alan Demokratların gücüydü. İkincisi ise Konfederasyon'a katılmamış olan köleci sınır eyaletlerinin durumuydu. (Bu eyaletler, özellikle de Maryland, Konfederasyon'a katılırlarsa denge kuzeyin aleyhine bozulacaktı ve federal başkent Washington Konfederasyon topraklarıyla çevrilecekti.) Kuzeyli ordular güneyde ilerledikçe giderek işbirliği yapmama eğilimi görülse ve Birlik güçlerinde (yarısı güneyden) 180.000'in üzerinde Siyah savaşsa da, bir köle ayaklanması gerçekleşmedi. Sonunda Lincoln kendisini 1863 Ocak'ında bir savaş önlemi olarak Özgürlük Bildirgesi'ni yayınlayacak kadar güçlü hissetti. Bu, Birlik'in kontrolünde değil hâlâ asilerin elindeki yerlerde bulunan köleler için geçerliydi. Kölelik güneyin yenilgiye uğradığı 1865'te Anayasa'nın 13. Ek Maddesi'nin kabulüne kadar resmen kaldırılmadı. Kölelik savaş nedeniyle tazminat ödenmeden kaldırılmıştı. Savaştan sonra güney eyaletlerini yeniden yapılandırmak üzere sınırlı bir girişimde bulunuldu, ama bu geçiciydi ve çok da büyük bir gayretle yürütülmedi. Sonunda Siyahlar Beyazlarla aynı siyasi ve sivil hakların kapsamına alındı (14. ve 15. Kanun Değişiklikleri), ama bu hakların uygulanması için pek bir şey yapılmadı. 1870'lerin ortasına gelindiğinde güney eyaletlerinde Beyazların hâkimiyeti büyük ölçüde yeniden oluşturulmuştu ve ekonomi çok az değişmişti. Siyahlar yaşamın her alanında çok büyük bir ayrımcılıkla karşılaşan ortakçı* unsurların bir alt sınıfı olarak kaldılar.

İspanyol kolonisi Küba 19. yüzyılda dünyadaki en büyük şeker kamışı üreticisi haline geldi ve 1850 gibi erken bir tarihte Latin Amerika'daki herhangi bir ülkeden daha uzun bir demiryolu hattına sahip oldu. Şeker üretimi (ve bu nedenle kö-

* Ya da yarıcı; başkasına ait arazi üzerinde yaşayarak, arazi sahibinin sağladığı gereçlerle toprağı işleyen ve satılan üründen belli bir pay alan çiftçi (ed.n.)

leler) adanın batısında yoğundu; doğusunda kahve ve tütün yetiştiren sayıları gün geçtikçe artan Beyaz küçük çiftçiler bulunuyordu. 1868'de (İspanya'daki devrimin ardından) on yıl süren bir bağımsızlık savaşı yapıldı. İspanyol hükümeti batıda yer alan plantasyon sahipleriyle ittifak yapmış ve kölelerin serbest bırakılmasına karşı çıkmıştı. Bununla birlikte, (artık köleliğe karşı olan) Amerikalıların, İngilizlerin ve Fransızların müdahale edebileceklerinden ve asilerin tarafını tutacaklarından çekiniyorlardı. Bu yüzden İspanya'da köle çocukları serbest bırakmak üzere (köleliğin çok uzun vadede kaldırılmasına eşit değerde) bir kanun çıkarıldı. Fakat İspanyol koloni yetkilileri bunu desteklemeyi kabul etmediler ve bu da adanın doğusunda yer alan asileri kölelerin tarafını tutmaya mecbur etti. Köle sahipleri azat etme sürecini kişisel olarak yavaş yavaş başlattı. İspanyol hükümetinin 1888'e kadar sürecek olan kölelere yönelik bir "çıraklık" projesini yürürlüğe koyması 1880'den önce gerçekleşmedi. Ancak şeker fiyatlarının büyük oranda düşmesi köleliği sahipleri açısından ekonomik olmaktan çıkarınca kölelerin en sonunda serbest bırakılmalarına yol açtı. Geriye kalan yaklaşık 30.000 köle 1886'da azat edildi. Amerika kıtasında yer alan köleci son devlet olan Brezilya 1846'da Britanya'nın şeker ithalatındaki vergiyi kaldırmasından ilk başlarda yararlanmıştı ama sonraları daha etkin Küba endüstrisi karşısında konumunu kaybetti. São Paulo, Rio ve Minas Gerais'te gün geçtikçe gelişen kahve plantasyonları Avrupa'ya ve Kuzey Amerika'ya yapılan ihracatın büyümesiyle birlikte şeker plantasyonlarından daha önemli olmaya başladı. Şeker kamışı yetiştirilen kuzeydoğu bölgesinde bulunan köle sahipleri kölelerini güneye satmayı, onları şeker kamışı yetiştirilmesinde kullanmaktan daha kârlı buldular. Böyle olduğu halde 1850'lerde Brezilya hâlâ yeni kahve plantasyonlarında çalıştırmak üzere yılda yaklaşık 37.000 köle ithal ediyordu. Brezilya'da köleliğe muhalefetin önemli bir bölümü, ülkede daha çok Beyaza ihtiyaç olduğuna dair ırkçı görüşlerden ve şayet kölelik kaldırılırsa Avrupa'dan daha çok göçmen çekme olasılığından kaynaklanıyordu. Bu muhalefet, sınır bölgelerinde bulunan kahve yetiştiricilerinin, üretim artmaya devam ettikçe büyük ölçekli köle ithalinin bile işgücü taleplerini karşılayamayacağını görmeleriyle ilişkiliydi. 1870'lerde çıkarılan kanun, köle çocuklarının yirmi bir yaşına geldiklerinde serbest bırakılmalarını öngörüyordu. (Küba'da olduğu gibi bu az da olsa devrimci bir uygulamaydı ama köleliğin nihai olarak sona ermesini sağlamıyordu.) Uygulamada kölelik 1880'lerde azalmaya başlamış ve 1888'de resmen kaldırıldığı zaman São Paulo'da sadece 100.000 kadar köle kalmıştı. 300 yıldan daha uzun bir süre Atlantik ekonomisi için merkezi bir konuma sahip olmuş olan kölelik nihayet son bulmuştu.

21.9 Avrupa: İnsanlar ve Besin

[*Daha Erken Dönem Avrupa Tarımı* ***20.3***]

Önceki bölümde görmüş olduğumuz üzere, Avrupa, özellikle de Britanya, tarımı endüstrileşme arttığında 19. yüzyılın başlarında çok kısa bir süre içinde büyüyen

nüfusla ancak başa çıkıyordu. (Britanya 19. yüzyılın ilk yarısının büyük bir bölümünde İrlanda'dan yapılan yiyecek ithalatına muhtaçtı.) Avrupa'nın toplam nüfusu 1800'de 180 milyonken 1900'a gelindiğinde neredeyse 400 milyona çıkmıştı. Dünyanın geri kalanı üzerinde giderek artan Avrupa etkisinden kaynaklanan çok sayıda önemli değişim olmasaydı, insan fazlası (bırakın besinlerinin daha iyi olmasını) beslenemez ve ekonominin endüstri ve hizmet sektörlerinde daha fazla insan çalıştırılamazdı. Avrupa dünyanın geri kalan kısmından büyük miktarlarda yiyecek ithal etmeye ve fazla gelen çok sayıda insanı kendi nüfus sorunlarını hafifletmek üzere ihraç etmeye başladı. Bu çözümler Avrasya'nın benzer nüfus artışları olan diğer yerleri için uygulanabilir değildi ve bu, onların Avrupa'yla rekabet etme kabiliyetlerini önemli ölçüde etkiledi.

Amerika kıtasında yer alan (Haiti hariç) yeni bağımsız devletler Avrupa dünyasının parçası olmaya devam ettiler. Avrupa devletlerinin eski kolonileriyle yakın kültürel ve dil bağları yok olmadı ve büyüyen ülkeler olarak bu devletler, giderek kalabalıklaşan Avrupa'dan yapılacak göçler için ideal yerler haline geldi. Yeni alanlar da açıldı. Aslında artık Amerika kolonilerine gönderilemeyen mahkûmların defedildiği bir kara parçası olan Avustralya'da yer alan 1780'ler sonrası İngiliz yerleşmeleri zamanla büyüdüler. 1830'lara gelindiğinde Güney Avustralya kolonisi özellikle göç için tesis edildi. Orada yaklaşık 30.000 yıldır yaşayan Avustralya yerlileri (Aborijinler) ancak yarı-insan gibi muame gördü. Topraklarının tamamının İngilizlerin malı olduğu ilan edildi ve 1805'te Avrupa hukukunu anlamadıkları için mahkemeye çıkarılmalarına gerek olmadığına ve doğrudan göçmen "adalet"iyle karşı karşıya kalabileceklerine karar verildi. Aborijinler Avrupalıların yerleşmeleri yayıldıkça direnmeye çalıştılar, ama çatışma ümitsiz bir şekilde tek taraflıydı. Sınır boyunca yaklaşık 2000 Avrupalıya karşılık 20.000'in üzerinde yerli öldürüldü. Çoğu kez hastalıklar ve alkolle perişan hale gelmiş hayatta kalanlar, yerleşmecilerin istemediği alanlara sürüldüler. En aşırı son, sayıları 5000 ya da üzerinde olan Tasmanya yerlilerinin başına geldi. Bir dizi vahşetin sayılarını 2000'e düşürdüğü 1830'a gelindiğinde, İngiliz vali yerleşme alanlarından tamamen uzaklaştırılmalarına karar verdi. Adada çok büyük bir temizlik örgütlendi ve 1834'e gelindiğinde bütün yerliler Bass Boğazı'ndaki Flinders Adası'na sürülmüşlerdi. Orada, özellikle Evanjelik Hıristiyan misyonerlerin onlara kabile âdetlerini bıraktırma ve Avrupalı elbiseleri giydirme girişimleri nedeniyle, oryantasyonlarını tamamen kaybetmiş olarak sayıları süratle azaldı. 1843'e gelindiğinde sadece 43 kişi hayatta kalmıştı. Tüm Tasmanya Aborijinlerinin yalnız ve ihmal edilmiş olan son temsilcisi 1876'da öldü. Yeni Zelanda da yerleşmeye açıldı (tamamen özgür girişimle yerleşilmiş ilk Britanya kolonisiydi), ama Polinezyalı Maoriler Avustralya Aborijinlerinden çok daha güçlüydü. İngilizler toprakların büyük bir bölümünü ele geçirebildiler ama Maorilerle, belli ölçüde bir yarı özerklik altında geleneklerinin birçoğunun ve kültürlerinin büyük bir kısmının korunduğu bir anlaşma yapmak zorunda kaldılar.

Amerika kıtasının kuzeyi ve güneyinde, Avustralasya'da ve Güney Afrika'da Ümit Burnu'nda ve Natal'de gelişmekte olan küçük koloniler Avrupalı göçmen-

lerin yerleştiği başlıca yerlerdi. 1800'e gelindiğinde göç eden Avrupalı sayısı azdı; Güney Amerika'nın nüfusu 500.000 civarındaydı ve Kuzey Amerika'da 5 milyon kişi (bu her iki rakama da doğal nüfus artışı dahildir), Avustralya'da 10.000 Avrupalı bulunuyordu, Yeni Zelanda'da ise hiç yoktu. Göç oranları 1840'ların sonlarından önce bile düşük olmayı sürdürdü; yılda en fazla yaklaşık 100.000 kişiydi. Yine de 1800-1914 arasında Avrupa'dan yapılan göç sayısı net olarak, Avrupa'nın 1820'deki toplam nüfusunun dörtte birine eşdeğer olan 50 milyon kişiydi. İnsanların çoğu, Avrupa'daki yaşam koşullarının kötü olması nedeniyle ve yeni bir ülkede daha iyi bir yaşam kurma ümidiyle göç etmişti. Bu ölçekte bir nüfus hareketi dünya tarihinde daha önce hiç görülmemişti ve bu göç, tüm bu insan fazlasını (ve onların soyundan gelenleri) besleyip barındırma zorunluluğu olmadığı için Avrupa ekonomileri ve toplumları açısından büyük bir kazancı temsil ediyordu. Çoğunluğu Britanya'dan, özellikle de İrlanda'dan, olmak üzere göçmenlerin yarı-dan fazlası Birleşik Devletler'e gitti. 1846-1849'daki korkunç kıtlıktan sonra 1,5 milyon insan İrlanda'yı, 1 milyondan biraz azı Almanya'yı terk etti. 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde yılda yaklaşık 1 milyon kişi Avrupa'dan ayrılıyordu; üçte biri, Avrupa'nın en fakir ülkelerinden biri ve kırsal kesimde büyük bir işgücü olan İtalya'dandı.

Bu insanlar aşağı yukarı Avrupa'dakilere benzer iklimlerle karşılacakları ve aynı ürünlerin birçoğunu yetiştirebilecekleri, güçlü bağlantılarının olduğu ülkelerde yaşamak için gidiyorlardı. Bunun sonucu, dünya üzerindeki ekilen toprakların oranında önemli bir artıştı. 1860'dan sonraki altmış yıl içinde başlıca Birleşik Devletler, Kanada, Arjantin ve Avustralya'da olmak üzere 4,4 trilyon dönümün üzerinde yeni toprak işlenmeye başlamıştı. Fakat bu topraklar diğer pek çok gelişme olmadan Avrupa için fazladan besin sağlayamazlardı. Bu kıtaların öncelikle iç kısımlarının, ürünleri ve hayvanları limana nakledecek demiryollarının yapılmasıyla dışa açılması gerekiyordu. Bu altyapının büyük bir bölümü Avrupalıların yatırımlarıyla sağlandı. 20. yüzyılın başlarında İngilizler Arjantin'deki bütün demiryollarının sahibiydi. İkinci olarak, okyanus denizciliğinde özellikle deniz yolculuğu sürelerini çok çarpıcı bir oranda kısaltan, taşınabilen yükleri artıran ve maliyetleri düşüren büyük buharlı gemilerin kullanılmasına ihtiyaç vardı. Britanya ile Birleşik Devletler'in orta kesimi arasındaki nakliye ücretleri, 1870'lerin başlarından sonra Birleşik Devletler'de kıtayı aşan ilk demiryolunun yapımı ve gemicilikte yapılan iyileştirmelerle yirmi yıl içinde yarısından daha azına indi. Britanya'da Birleşik Devletler buğdayının fiyatı %40 düştü ve ihracat üçe katlandı. Diğer teknolojiler, özellikle de dondurmak ve şoklamak, dünya gıda ticaretini daha da değiştirdi. Amerikan sığır etini Britanya'ya nakletmek üzere soğutulmuş ilk kompartımanlar 1870'te kullanıldı, ama büyük değişimlere sebep olan, 1877'de Buenos Aires ile Fransa arasında kullanılan ilk donduruculu gemi olan *Frigorifique*'in geliştirilmesiydi. İlk donduruculu geminin 1879'da Avustralya'dan Britanya'ya ve 1882'de Yeni Zelanda'dan Britanya'ya gidişinin devamında Latin Amerika'yla yapılan ticaret süratle büyüdü. Bu ülkelerin hepsi et, deri ve yün ihracatına bel bağlamaya başladılar. 1890'lara

gelindiğinde Yeni Zelanda'dan Britanya'ya ilk defa tereyağı ve peynir nakledilmeye başlanmıştı. 1901'de Jamaika'dan Britanya'ya ilk muzlar ithal edildi.

Bu değişimlerin sonucu, dünya yiyecek ticareti tutarında (neredeyse hemen hepsi Avrupa'ya gitmesine rağmen) muazzam bir artış olmasıydı. 1850'de yiyecek ihracatları 4 milyon tondan daha fazla değildi; 1880'lere gelindiğinde 18 milyon tona çıkmış ve 1914'e gelindiğinde 40 milyon tonu bulmuştu. Bu alanda 19. yüzyıl, dünya tarihindeki büyük bir değişime damgasını vurdu. O zamana kadar çoğu toplum yiyecek bakımından neredeyse tamamen kendi kendine yetiyordu ve havaleli malların karadan taşınması, kısa mesafelerin ötesinde mümkün olmayacak kadar pahalıydı. Roma ve İstanbul'u besleyen hububat benzeri havaleli yiyecek maddelerinin ticareti kısmen yapılıyor, bunlar Büyük Kanal boyunca Çin ve Baltık'dan Çukur Ülkeler'e yapılanın ötesine geçmiyordu, ama çok büyük bir oranda bir yiyecek ticareti çok pahalı, lüks maddelerin karşığında yapılıyordu. 19. yüzyılın ortasından önce Avrupa'ya yapılan yiyecek ithalatı neredeyse tamamen baharat, şeker, kahve, çay ve kakaodan oluşuyordu. Daha sonra ithalat, temel besinleri –hububat, et ve süt ürünleri– oluşturan mallara kaydı. 20. yüzyılın ilk on yılına gelindiğinde Britanya buğday tüketiminin %80'ini, meyvenin %65'ini ve etin %40'ını ithal ediyordu. Bu oranlar, Britanya işgücünün %10'undan azının tarımla uğraşmasını sağladı. Bu ithalatlar (ve çok sayıda insanın göçü) olmasaydı Avrupa'da ve özellikle Britanya'da endüstrileşme hızı bu kadar büyük olamazdı. Avrupa'ya yiyecek (ve başka hammaddeler) ihraç eden Avustralya, Kanada, Yeni Zelanda ve Arjantin gibi ülkeler çok müreffeh ve dünyadaki en zengin ülkelerden bazıları haline geldi. Arjantin'de kişi başına düşen gayrisafi milli hasıla (GSMH) 1900'e gelindiğinde İtalya'daki kadar fazla ve Japonya'dakinin iki katıydı.

21.10 Osmanlı İmparatorluğu

[*Daha Erken Dönem Osmanlı Tarihi* ***19.9***]

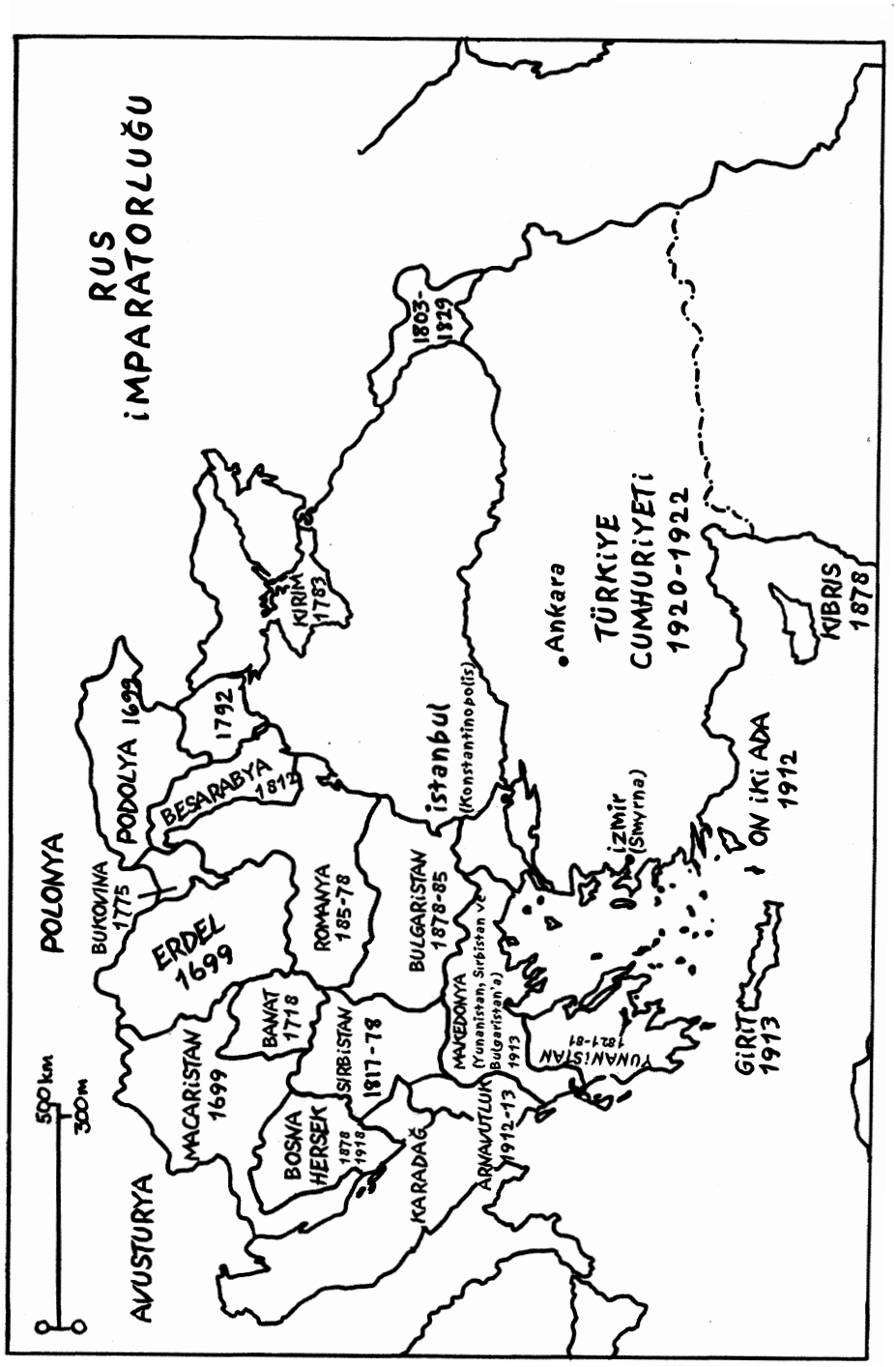
18. yüzyılın ortasından itibaren İngilizler, bir sonraki yüzyıl içinde Mugal İmparatorluğu'nun parçalanmasının sağladığı avantajdan Hindistan'da kendi üstünlüklerini kurmak üzere yararlanabildiler. Diğer büyük İslam imparatorluğu olan Osmanlı Avrupa'nın güç merkezlerine daha yakın olsa da, Avrupa yayılmasına çok daha güçlü bir şekilde direnebildi ve 1918'e kadar varlığını sürdürmeyi başardı. 17. yüzyılın sonunda Habsburglara kaybedilen sınır eyaletleri olan Macaristan ve Transilvanya bir yana bırakılırsa, imparatorluk 18. yüzyılın ortasında hâlâ 16. yüzyılda olduğu kadar büyüktü. 18. yüzyılın sonlarında Osmanlılar için asıl tehlike Balkanlar'da Habsburglardan değil, Karadeniz sahili boyunca Ruslardan kaynaklandı. Rus yerleşmeleri birkaç yüzyıldan beri güneye doğru yayılmaya başlamıştı, ama Kırım hanlığını Osmanlılardan ayıran ve Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan Ortodoks Hıristiyanların himayesine dair muğlak bir Rus iddiasının tanınmasına yol açan, 1768-1774'teki Rus-Osmanlı savaşı oldu. 1783'te Kırım Ruslar tarafından ilhak edildi ve bir yıl sonra Sivastopol ve Simferopol'da yerleşmeler

kuruldu. 1792'de Osmanlılar Rus sınırının daha batıda, Dinyester Nehri olmasını kabul ettiler ve 1794'te Odesa kuruldu.

Rusların aldığı topraklar imparatorluğun oldukça kuzeyinde yer alıyor ve Osmanlıların endişelerinde pek önemli bir yer tutmuyordu. 19. yüzyılın başlangıcında imparatorluğun karşı karşıya kaldığı en önemli mesele merkezi denetim yokluğu ve birçok eyaletteki yarı özerk yöneticilerin varlığıydı. Cezayir ve Tunus, ordu garnizonlarından ortaya çıkmış olan hanedanlar tarafından kontrol ediliyordu. Libya, Karamanlı ailesine mensup babadan oğula valilerin kontrolü altındaydı. Mısır'ı çeşitli Memlûk hizipleri kontrol ediyorlar ve Bağdat ile Basra mıntıkalarında Gürcü Memlûklar hüküm sürüyordu. Arabistan büyük ölçüde bağımsızdı. Osmanlı yönetimi, Konstantinopolis'e vergi ödedikleri ve sınırı korudukları sürece, yerel elitlerle anlaşmaktan ve onların kabul edebileceği valiler seçmekten oldukça memnundu. Vergiler her durumda çok düşüktü; imparatorluğun sahip olduğu tüm zenginliğin %2'sinden daha azdı. Ticaret yönetim müdahalesi olmaksızın sürüyordu ve sosyal ve ekonomik gücün çoğu, yönetime bağlı olmayan grupların elindeydi. Üstelik imparatorluk büyük gücünü koruyordu. Napoléon'un Mısır'a yaptığı Fransız seferi Memlûklara karşı başarılı olsa da, Osmanlılar tarafından 1799'da Akka Savaşı'nda ağır bir yenilgiye uğratılmış ve sonunda teslim olmak zorunda bırakılmıştı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyıldaki tarihi büyük ölçüde Avrupalıların bakış açısına (özellikle de Avrupalı devletlerin diplomatik belgelerine) göre yazılmıştır ve bu nedenle aşırı ölçüde tek taraflıdır. Bu anlatım, "Avrupa'nın Hasta Adamı"nın ve Avrupalı devletlerin "Doğu Sorunu"nu nasıl ele almak zorunda kaldıklarının hikâyesi olmuştur. Bu hikâyede, (Avrupa'nın tutkuları kapsamında kutsallaştırıldığı gibi) liberalizmin ve milliyetçiliğin "ilerlemeci" ve bu nedenle kaçınılmaz olduğuna dair dile getirilmemiş bir varsayım yer alır. Diğer taraftan Osmanlılar (bütün İslam dünyasına yapıldığı gibi) durağan, modern olmayan ve çöküyormuş gibi resmedilir. Bu Osmanlı "başarısızlık"ı, 19. yüzyılda imparatorluğun parçalanması ve 1918'de Britanya ve Fransa tarafından nihai olarak paylaşılması açısından haklılık koşulu olarak öne sürülür.

Aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyıl tarihinin belirgin özelliği, Avrupa'nın artan baskısına uyum sağladığı önemli bir yapısal reformdur. Bu süreç, uzun zamandan beri gerilemekte ve artık yozlaşmış ve etkisiz olan iki büyük grubun –*ulema* ve *yeniçeriler*– muhalefeti bu aşamada herhangi bir büyük değişimi zorlaştırsa da, III. Selim (1789-1807) zamanında başlamıştı. Avrupa'nın büyük başkentlerinde kalıcı büyükelçilikler kuruldu ve özellikle yeni alayların kurulması amacıyla 1802'de zorunlu askerliğin oluşturulması aracılığıyla bazı askeri reformlara girişildi. *Yeniçeriler*'in gücüne yönelik bu tehdit, sultanı tahttan indirmelerine yol açtı. II. Mahmud (1808-1839) zamanında her şeye rağmen önemli reformlar gerçekleştirildi. 1826'da *yeniçerilik* kaldırıldı, bunu orduya asker sağlama amacını taşıyan eski *tımar* sisteminin kaldırılması izledi. Bu, 1840'lara gelindiğinde 300.000'den daha büyük, Hıristiyan Avrupa'da bulunan herhangi biri kadar bü-

Harita 69: 1699-1913 Arasında Osmanlıların Toprak Kayıpları

yük, Avrupa tarzı bir ordunun kurulmasına yol açtı. Devlet kaynaklarının büyük bölümü yeni orduya harcanıyordu. (Ordular açısından Avrupa'nın geri kalan kısmında da bu geçerliydi.) Osmanlılar 1828'de bile Ruslara karşı sert bir direniş sergileyebilmişlerdi ve yeni ordu Ruslara karşı 1870'lerde aynı derecede etkili oldu. Ordudaki reformu, Avrupa modeline dayanan devlet bakanlıklarının ve daha etkili bir vergilendirme sisteminin yaratılması izledi. Reformun en önemli dönemi, 1840'ların sonlarında Maarif Nezareti'nin kurulması ve *ulema*'nın eğitim politikasından uzaklaştırılmasıyla başladı. 1864'te çeşitli yerel grupların seçilmiş temsilcileriyle oluşturulan yerel meclislerle, bir örnek yerel idareler yaratıldı. İslamın *şeriat düzeni* nedeniyle hukuk reformu daha da zordu. 1850'de bir ticaret kanunu hazırlandı ve bu kanun, Avrupalılarla ilgili davaların Avrupa prosedürlerine göre görülmesine yönelik olarak Osmanlı ve Avrupalı hâkimlerden kurulan karma mahkemelere olanak tanıdı. Bu sistem daha sonra ceza hukukuna da uygulandı ve aynı zamanda Hıristiyanların Müslümanlara karşı tanıklık etmelerine izin edildi. 1858'de Fransa örneğine göre yapılan yeni bir ceza kanunu sayesinde Adalet Nezareti'ne bağlı devlet mahkemeleri kuruldu. Sivil hukuk reformu yapmak daha zor oldu, ama 1870'lere gelindiğinde dini ve dünyevi sistemler arasında bir uzlaşma sağlandı. Bu idari reformlar yeni talepleri dikkate almaları bakımından Avrupalı iktidarlar tarafından hazırlanmış olanlarla birçok yönden çok benzerdi.

Yönetim reformu 19. yüzyılın, Osmanlı devletinin gücünde önemli bir artışa ve bir süredir yarı özerk hale gelmiş yerel gruplar üzerindeki hâkimiyetin artmasına tanık olması demekti. Orta Arabistan, Yemen, Umman'ın iç kesimleri, Zagros ve Kürt dağları, Sudan ve Libya'nın ücra köşeleri gibi yerlerde ve Lübnan Dürzi'leri arasında çok daha büyük olan bu müdahale direnişle karşılandı. Fakat bu yerel grupları kontrol etmek üzere askeri kuvvet başarıyla kullanıldığında elde edilen sonuç, genellikle yönetime ait gücün takviye edilmesi oldu. Pek çok yerde daha güçlü bir merkezi yönetim, özellikle kendi başına buyruk yerel yöneticilerin denetim altında tutulmasına yol açtığı için, (zorunlu askerlik hizmeti bir yana bırakılırsa) memnuniyetle karşılandı. Osmanlılar açısından en önemli sorun Balkanlar'da ortaya çıktı ve daha etkili bir yönetim gücüne burada gösterilen direnç, özellikle yönetim dışı bırakılan (ve bu nedenle kendi iktidarlarına sahip olmanın cazibesinden mahrum bırakılan) elitler tarafından gün geçtikçe dinsel ve milliyetçi terimlerle ifade edildi. Geçmişte Osmanlı yönetiminin etkisi düşük bir seviyede olduğunda, bu iktidar dışı tutulma gerçek anlamda sorun değildi ama ek işlevler yüklenmeye başladığında sorun oldu. Balkanlar'daki çatışmaların çoğu, yerel yöneticilere ve onları kontrol etmekte başarısız olan Osmanlılara ve bu yöneticiler kontrol altına alındığı zaman da Osmanlı gücüne karşı olan ayaklanmalardı. Bu ayaklanmalar, ancak daha sonra gerçek ve mitsel bir geçmişin etrafında inşa edilen ulusal kimlikle ilişkili hem dini hem de dünyevi bir mücadele olarak görüldü. İlk defa Yunanistan'da görülen bu sorunlar 1820'lerden önce önemli olmaya başlamadı. Avrupalı devletler açısından sorun, bu mücadelenin Balkan halkının (genellikle yetersiz düzeydeki) Osmanlı idaresine muhalefetinin ötesinde büyük Avrupalı devletlere ve onların çıkarlarına

yapabilecekleri etkiydi. Bu yüzden Avrupalı devletler bir dizi anlaşma için kabul edilebilir esaslar bulmaya gayret ediyorlardı; yegâne tutarlı özellik tüm devletlerin Rus taleplerine karşı muhalefetiydi.

1820'lerin başlarındaki Yunan ayaklanması, Avrupa'da büyük ölçüde hayali bir "klasik" geçmişe ve daha önceleri Ahamenişlere karşı olduğu gibi, bir kez daha "özgürlük" için mücadele eden Yunanistan'a dair romantik fikirler ve hayaller yarattı. On yılın sonunda Rus ve İngiliz müdahalesine ve peşi sıra Mora'da ve Orta Yunanistan'ın bazı kısımlarında çok küçük bir Yunan krallığı –toplam nüfusu bir milyondan azdı– kurulana kadar ayaklanma başarısız oldu. Daha sonraki yüzyıla ait Yunanistan tarihi Osmanlılara karşı intikamcı bir mücadelenin içerdiği muazzam ihtirasların tarihiydi. İoannis Kolettis, Yunanistan başbakanı olarak 1844'te bunu ifade etmişti: "Yunanistan Krallığı Yunanistan değildir; Yunanistan'ın sadece en küçük ve en yoksul parçasıdır. Yunan tarihinin ve Yunan ırkının var olmuş olduğu her yer Yunanistan'dır." Balkanlar'ın diğer yerlerinde Osmanlı gücüne büyük ölçüde dokunulmadı. Sırbistan'da Osmanlılar yerel yöneticilere karşı asileri desteklemişti ve bölge 1830'da tam bir özerklik elde etti. Boğdan ve Eflak beylikleri uzun zamandan beri Ortodoks Hıristiyan valilerin idaresi altında yarı özerk hale gelmişlerdi ve özellikle Ruslar 1792'de Boğdan sınırına kadar hâkimiyet kurduklarında Rus etkisine açık hale geldiler. Rus kuvvetleri 1711-1853 arasında beylikleri sekiz defa işgal ettiler ama her seferinde çıkarıldılar. Osmanlılar özellikle Kırım'ın kaybından sonra Konstantinopolis'i beslemek üzere burada yetiştirilen hububat fazlasına büyük ölçüde muhtaçtı. 1829'da Rusya ile yapılan savaştan sonraki anlaşmaya göre, bölgedeki Osmanlı kontrolü sadece sözde kalıyordu. Valiler ömür boyu atanıyorlardı (ve fiilen Rusya tarafından seçiliyorlardı), vergiler sabit tutulmuştu ve Tuna'nın sol sahilindeki kaleler boşaltılmıştı. Kırım Savaşı'ndan sonra Rusya'nın kontrolü azaltıldı ve valilerin seçimi uluslararası hale getirildi. Beyliklerin 1859-1861'deki birleşmesinden sonra bile sözde Osmanlı kontrolü devam etti.

Bu, 1870'lerden önce Avrupa'daki Osmanlı kayıplarının ölçüsüydü. Diğer yandan Cezayir 1830'da Fransa tarafından fethedildi, ama Osmanlılar uzun zamandan beri gerçek bir kontrol uygulamamıştı. Daha önemli olan Mısır'ın kaybıydı. Mısır'ı Fransızlardan tekrar alan Osmanlı ordusundaki liderlerden biri olan Mehmed Ali [Paşa], 1805'te iktidarı ele geçirdi. (Temelde Afrikalı kölelerden ve ömür boyu şartıyla silah altına alınan Mısırlı köylülerden meydana gelen) yaklaşık 200.000 kişilik bir ordusu vardı ve Avrupa'da, özellikle de Britanya'da, süratle artan talebi karşılamak üzere pamuk üretimini artırma politikasına yüklendi. Fakat yayılmacı politikaları 1830'larda Britanya'nın muhalefetiyle karşılaştı ve ordu sayısını 18.000'e düşürmek ve Mısır'ın endüstri tekellerini kaldırmak zorunda bırakıldı. 1849'a gelindiğinde pazarı İngiliz malları doldurduğu için bütün Mısır'da sadece iki fabrika kalmıştı. Yine de Mısır devleti 19. yüzyılın ortasında bazı alanlarda dikkati çekecek kadar güçlüydü. Zenginlik pamuk üretiminin muazzam derecede artmasından geliyordu (1840'lardan sonraki 40 yıl içinde on misli

artmıştı) ve bu büyüme, devletin yürüttüğü bir çiçek aşısı projesinin masraflarının karşılanmasına yardımcı oldu. 1850'ye gelindiğinde 2500'den çok berber-aşıcı yılda 80.000 çocuğa aşı yapmakta ve taşrada sağlık hizmeti oluşturulmasına yardımcı olmaktaydı. Bunun sonucu, 1846'da 4,5 milyon olan nüfusun yüzyılın sonunda 10 milyona çıkması oldu. Sorun, nüfusun ve pamuk üretiminin artmasının 1864'ten sonra tahıl ithal edilmesinin gerekmesiydi. Bu, Mısır ticareti üzerinde giderek artan dış kontrolle birlikte iflasa ve 1876'da devlet bütçesini kontrol amacıyla bir Avrupa komisyonunun kurulmasına yol açtı. Bu bir işe yaramayınca İngilizler ve Fransızlar 1882'de zorla müdahalede bulundular ve İngilizler ülkenin kontrolünü fiilen ele geçirdiler. Bir yıl önce Fransızlar Tunus'u almışlardı.

Osmanlılar için en önemli kriz 1870'lerin ortasında ortaya çıktı. Kriz Bosna-Hersek ve Bulgaristan'da bir ayaklanmayla başlamıştı ve bunu Sırbistan ve Karadağ'ın küçük bağımsız krallıklarının işe karışması takip etti. (Osmanlı Sırbistan'dan nihayet 1867'de çıkarılmıştı ve küçük, izole durumdaki dağlık Karadağ krallığı yüzyıllardır fiilen bağımsızdı.) Her iki devlet Bosna-Hersek'ten değişik yerler istiyordu, ama ayaklanmayı oldukça acımasız bir şekilde bastıran Osmanlılar tarafından mağlup edildiler. Balkan devletleri Rusya'nın müdahalesiyle kurtarıldı ve devamındaki Ayastefanos* Antlaşması Rusya'nın hedeflerine uygun düşen şartları dayattı. Fakat bu diğer Avrupalı devletler için kabul edilebilir değildi ve 1878'de Berlin Kongresi'nde farklı bir çözüm üzerinde anlaşmaya vardılar. Toprakları genişletilmiş olan Sırbistan, Romanya gibi tamamen bağımsız oldu. Bosna-Hersek, Avusturya-Macaristan'ın himayesi altına sokuldu. Rusların Ayastefanos'ta yarattıkları Büyük Bulgaristan, güney kısmı Osmanlılara geri verilerek küçültüldü (1878'de yaratılan özerk Doğu Rumeli 1886'da Bulgaristan ile birleştirildi.) Britanya Balkan krizinin halledilmesinde oynadığı rolün mükâfatı olarak Kıbrıs'a el koydu.

Berlin Kongresi Makedonya'yı Avrupa'nın Osmanlı hâkimiyeti altındaki son büyük bölgesi olarak bıraktı. Karmaşık nüfus yapısı ve yeni bağımsız olmuş Balkan devletlerinin farklı hak iddialarının çeşitliliği, bu bölge için bir çözüm bulunmasının çok zor olması anlamına geliyordu. Balkan devletleri arasındaki bu rekabetler, bir yüzyıldan daha uzun bir sürede Osmanlı İmparatorluğu'nun başına gelecekler kıyasla, bölge tarihinin başına daha çok dert olacaktı. Hıristiyan devletlerin tarihe ve etnik kimliklere ilişkin farklı değerlendirmelerine dayanan birbirine rakip bu hak iddiaları, birbirleriyle uyuşmaz ve çözülmez haldeydi. Bu hak iddialarının Avrupa devletler sisteminde daha geniş kapsamda yarattığı rekabetler de istikrar bozucuydu. 1908'de Bosna Hersek'in Avusturya-Macaristan tarafından ilhakı büyük Avrupa devletleri tarafından uygun bulunmuş ama Sırbistan'ın giderek artan düşmanlığını harekete geçirmişti. 1912-1913'te Balkan devletleri Osmanlılara ortak bir şekilde saldırmak üzere anlaşmaya vardılar ve bu saldırı başarılı oldu. Sonra da ganimetin paylaşılması yüzünden aralarında kavga çıktı. İkinci savaşın başlıca kaybedeni, Makedonya'nın Sırbistan, Yunanistan ve Bulgaristan arasında

* Yeşilköy (ç.n.)

paylaşılması konusunda en sonunda anlaşmaya varılmış olsa da, Bulgaristan oldu. (Bulgar nüfusu da bulunan Dobruca'nın büyük bir kısmı Romanya'nın eline geçti. Osmanlılar yapılan bu ikinci savaş sırasında Doğu Trakya'yı geri aldılar.) Balkan savaşları halledilmesi gereken son bölge olarak geriye, nüfusun yaklaşık dörtte üçünün Müslüman olduğu ve tek "milliyetçi' hareketin Osmanlı karşıtı olmaktan çok, büyük ölçüde Bulgar ve Karadağlı karşıtı olduğu Arnavutluk'u bıraktı. Uluslararası bir konferans nüfusun ezici çoğunluğunun Arnavut olduğu Sırbistan eyaleti Kosova'yı dışarıda bırakarak sadece "küçük" bir Arnavutluk yaratmak üzerinde anlaşmaya vardı. Balkan savaşları sırasında Osmanlılar diğer yerlerde de baskı altındaydı. Girit'i (Yunanistan'ın oldu) ve hem Libya'yı hem de On İki Adalar'ı İtalya'ya kaybettiler.

Reform hareketi 1870'lerin sonlarında Osmanlılar üzerindeki olağanüstü baskı yüzünden durakladı ve tamamlanmamış olan (Belçika örneğine göre hazırlanmış) 1878 Anayasası hiçbir zaman yürürlüğe girmedi. Osmanlı İmparatorluğu'nun doğası da önemli ölçüde değişmişti. Balkanlar'da yer alan büyük Hıristiyan topluluklar üzerindeki kontrolün kaybı, doğasında çok daha fazla İslami olmaya başlaması ve bunun güçlü bir birleştirici ögeye dönüşmesi anlamına geliyordu. Halife ve İslam toplumunun başı olarak Sultanın rolü daha çok vurgulandı. İmparatorluğun çeperde, özellikle Kuzey Afrika'da yer alan bölgelerinin ve Mısır'ın kaybıyla devlet de doğasında daha fazla Türkleşti ve bu kimlik, Osmanlı İmparatorluğu'nun zirvesine ulaştığı zamanki kozmopolitliğinin yerini almaya başladı. Osmanlıların Avrupalıların yayılması karşısında görülen zayıflığı, 1889'da "Jön Türk" hareketinin (bir Arnavut olan) İbrahim Temo* tarafından başlatılmasına yol açtı. İttihat ve Terakki Cemiyeti vasıtasıyla harekete geçen Jön Türkler 1908'de, sultanı 1870'lerin görece liberal anayasasını tekrar yürürlüğe koymaya zorlayan bir askeri darbe yaptılar. İktidar, bir Alman askeri misyonu tarafından yeniden eğitilerek giderek etkili olmaya başlayan ordunun ve yerel elitlerin elindeydi. Yapısal reformlar, Balkan savaşlarındaki ve İtalya karşısındaki yenilgilere rağmen devam etti. Bunun etkili olduğu, Türkiye 1914'te Almanya'nın ve Avusturya-Macaristan'ın safında savaşa girdiği zaman gözler önüne serildi. İngilizler Gelibolu'da karaya çıkmak istedikleri zaman ve yine Mezopotamya'daki başarısız seferleri esnasında küçük düşürüldüler. İngilizlerin Mısır'dan Levant'a doğru başlattıkları saldırı 1918'den önce başarılı olmadı. Buna rağmen, en sonunda, 1918 sonrasında Britanya ve Fransa Osmanlı İmparatorluğu'ndan geriye kalanları kendi aralarında paylaşacak duruma gelmişti. Britanya aslan payını aldı ve Fransızlara sadece Suriye ve Lübnan'ı bıraktı. Osmanlı İmparatorluğu Güneybatı Asya'daki bütün büyük imparatorluklar arasında en uzun süre var olanlardan biriydi. 14. yüzyılın ortasından itibaren 400 yıldan daha uzun bir süre boyunca varlığını sürdürdü ve büyüdü ve Avrupa devletlerinin onu parçalaması bir buçuk yüzyıldan daha uzun sürdü.

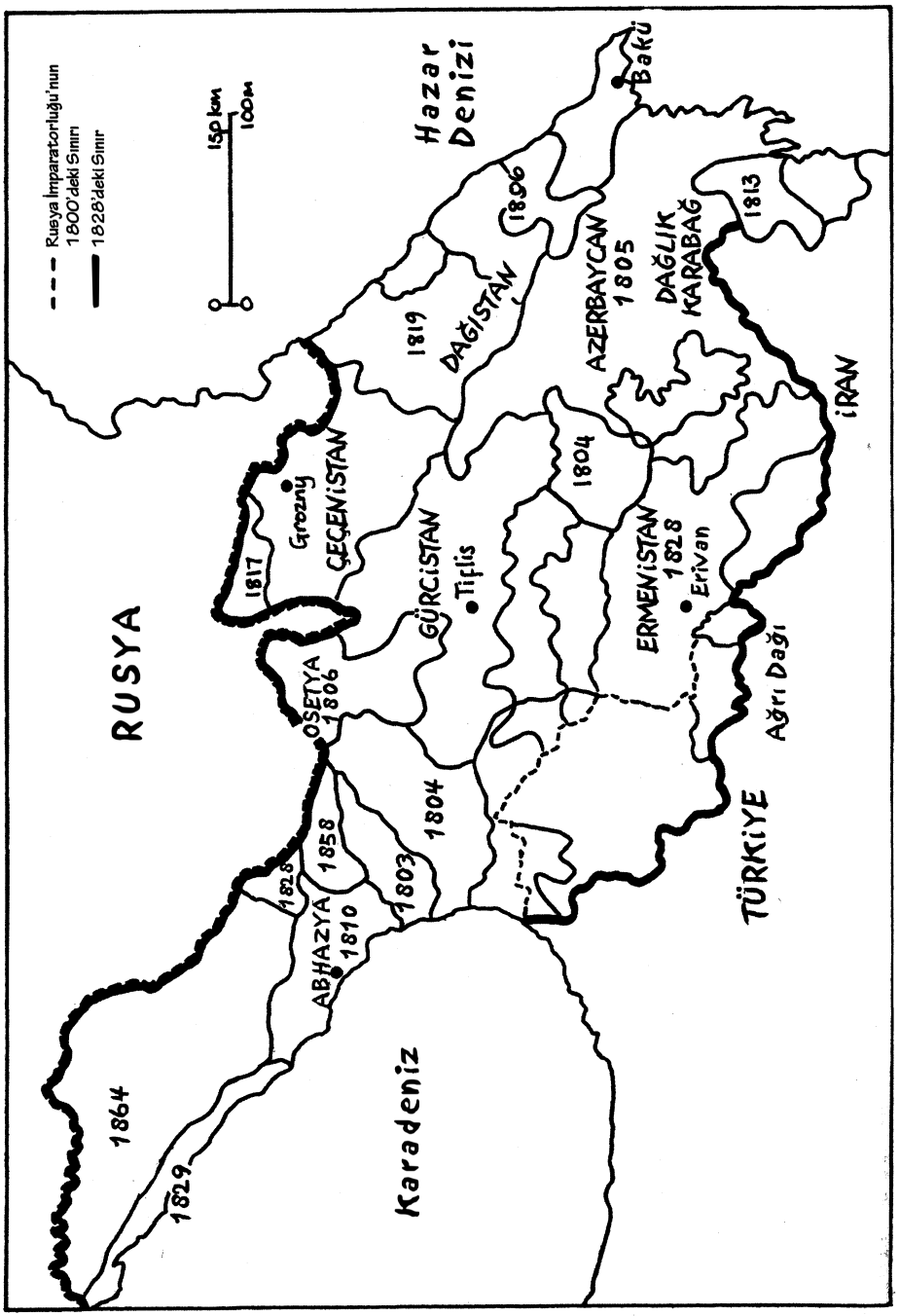
* İbrahim Edhem (ed.n.)

21.11 Rus Yayılması

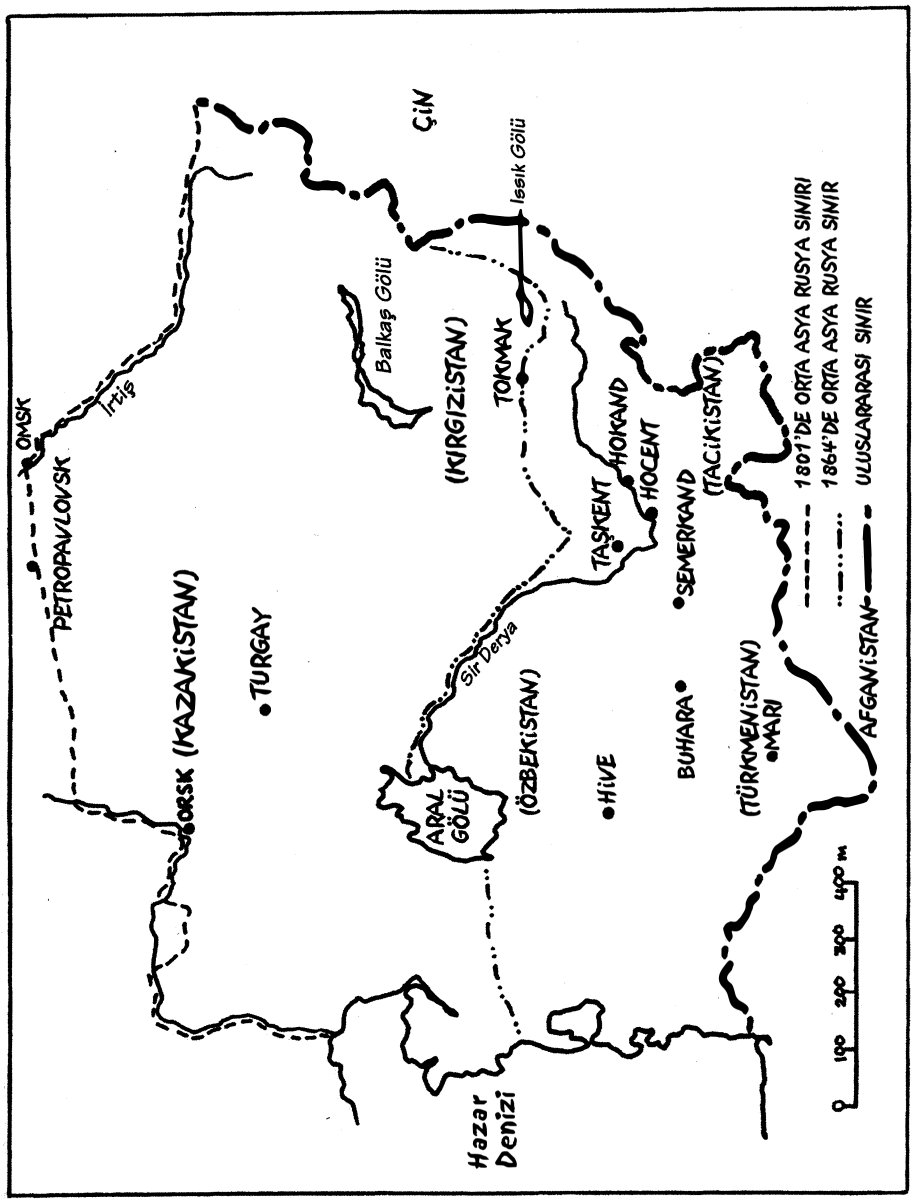
[*Daha Önceki Rus Yayılması* ***19.11.2***]

18. yüzyılın sonlarında Rus yayılması Pasifik'e, Baltık'a ve Karadeniz'e ulaşmıştı. Batıda Polonya paylaşılmıştı ve Finlandiya kendi ordusunu, hukuk sistemini, para birimlerini, vergilendirmeyi, dinini (Lutherciler) ve hatta Rus mallarına karşı gümrük tarifesini korumasına rağmen 1809'da bir grandükalık olarak resmen kontrol altına alınmıştı. Batıya doğru yayılma 1815'ten sonra diğer Avrupalı devletler (özellikle Prusya ve Avusturya) tarafından engellendi ve etkisinin Balkanlara uzanmasına da karşı çıkıldı. Bu yüzden, Rus yayılması 19. yüzyılın başlarında büyük ölçüde Kafkasya'ya yöneltildi. Bu dağlık ücra alanlardaki (temelde Hıristiyan ve uzun bir tarihleri olan) küçük krallıklar ve (genellikle birbirlerine şiddetle karşı) farklı etnik gruplar üzerinde kontrol kurmanın zor olduğu görüldü. Bu süreç çok uzun sürdü ve 1850'lerde görüntüde tamamlanmış olsa da hâkimiyetin fiilen kurulması on yıllarca daha sürdü. İlhak edilen ilk yer 1804'te Gürcistan'dı, onu ertesi yıl Azerbaycan'ın ve 1806'da Osetya'nın Çeçen bölgesinin ilhakı takip etti. Ermenistan 1828'e kadar fethedilmedi. Kontrol bu alanlardan, direnişin çoğu kez daha büyük olduğu daha ücra ve dağlık yörelere doğru yavaş yavaş yayıldı. Çeçenistan 1859'dan önce ilhak edilmedi ve Abhazya'nın en ücra yörelerine 1864'ten önce ulaşılmadı.

1830'lara gelindiğinde Ruslar Orta Asya'ya ve Timur imparatorluğunun çökmesinin ardından 15. yüzyılda ortaya çıkmış olan üç hanlığın, Hive, Buhara ve Hokand'ın, topraklarına doğru harekete geçmeye başlamıştı. Hive bu üç hanlık arasında en küçüğüydü ve 19. yüzyılın başlarında gerilemeye, Hokand ise Buhara'nın aleyhine olmak üzere büyümeye başlamıştı. Hâlâ büyük ölçüde Kazakistan'ın çok kuzeyinde yer alan Ural ve İrtiş nehirlerinin gerisinde olan Ruslar, neredeyse 1300 km uzaktaki Hive'ye karşı 1839-1840'ta büyük bir saldırıya giriştiler. Harekete geçen kuvvet daha yolun yarısını katetmeden geri çekilmek zorunda kaldı. Devamındaki iki on yıl boyunca Ruslar hâlâ büyük ölçüde göçebe grupların yaşadığı Kuzey ve Orta Kazakistan'ın yaylalarında yavaş yavaş güneye, doğru ilerledi. 1850'lerin sonlarına gelindiğinde hanlıkların elinde sadece az sayıda top olmasına karşılık top ve istimbot gibi modern silahlarla iyi donatılmış Ruslar bir saldırı başlatmak üzere daha iyi bir konuma sahipti. 1860'ta Kırgızistan'ın doğu bölgesinde yer alan Tokmak ve Bişpek kentlerini zaptettiler. 1864'e gelindiğinde Güney Kazakistan'da Rus hâkimiyeti kurulmuştu; bunu bir yıl sonra Taşkent'in zaptı ve 1866'da yörenin ilhakı izledi. 1868'de Buhara hükümdarıyla yapılan bir antlaşmaya göre büyük Semerkand kenti Rusların oldu ve ticaret başlatıldı. Hive artık Rusların hâkim olduğu topraklarla çevrilmişti, ama 1873'e kadar zaptedilmedi. Bunu daha güneye Türkmenistan'a doğru bir ilerleme ve 1884'te Mari'nin ilhakı izledi. Orta Asya'nın tamamı Ruslar tarafından sömürge muamelesi görüyordu. Büyük ölçüde İslama dayalı olmaya devam etti, askere alma uygulanmadı ve yerel hükümdarlar özerkliklerini büyük ölçüde korudular. Rusya'nın Orta Asya'yı fethi dünya tarihinde bir başka temel değişime damga-

Harita 70: Kafkasya'da Rus Yayılması

Harita 71: Orta Asya'da Rus Yayılması

sını vurdu. Bölge Avrasya tarihinde uzun zamandan beri hayati önemi sahipti; Mezopotamya ile Çin arasındaki anayolun ("İpek Yolu") üzerinde bulunuyordu ve değişik zamanlarda hem batıdan hem doğudan denetim altına alınmış olduğu gibi bağımsız devletlere de tabi olmuştu. 1860'larda ve 1870'lerde ilk defa kuzeyli bir devletin, Avrupa dünyasının bir parçası olduğunu öne sürebilecek bir devletin, hâkimiyeti altına sokuluyordu.

21.12 Çin: 19. Yüzyıl Krizinin Erken Aşamaları

[*Önceki Dönemde Çin* ***19.7***]

18. yüzyıl Çin'de nüfusun iki mislinden fazla katlanarak yaklaşık 330 milyonu bulduğu büyük bir refah ve iç barış dönemi olmuştu. Bu seviyeye ulaştığı sırada nüfus artık yiyecek temini bakımından büyük sorunlar yaratıyordu; artan hoşnutsuzluğun ölçüsü 1790'lardaki köylü ayaklanmalarıyla ve "Beyaz Lotus" gibi gizli toplulukların tekrar ortaya çıkmasıyla görünür hale geldi. (Beyaz Lotus 1803'te bastırıldı.) 19. yüzyılın ilk 40 yılında nüfus artmaya devam etti, yaklaşık beşte bir oranında artarak 400 milyonu geçti. Avrupa'nın tersine, Çin'in dış yiyecek kaynaklarına ulaşımı yetersizdi ve göç etmek üzere sadece sınırlı fırsatlar vardı. Bu yüzden ülke Avrasya toplumlarının başına uzun süre bela olmuş olan sorunla bir kere daha karşı karşıya kaldı: Nüfus, arazi ve yiyecek tedariki arasındaki uyumsuzluk. Arazi yetersizliğinin artması ve topraksız işçilerin çoğalması 1811'de, aslında Beyaz Lotus topluluğunun yeniden ortaya çıkışını temsil eden *T'ien-li-chao*'nun (Semavi Düzen Cemiyeti) kurulmasına yol açtı. Köylü ayaklanmaları Honan, Hubei ve Shantung'a yayıldı ve 1814'e kadar bastırılmadı. 1830'lara gelindiğinde *San-ho-hui* (Üçlü) gizli cemiyetinin kök saldığı Güney Çin'de ilk defa ayaklanmalar oldu. Sınır eyaletlerinde de ayaklanmalar ve bir ölçüde hâkimiyet kaybı vardı. 1807'de Kokonor'daki Tibetliler ayaklandılar ve 1825-1828'de Kaşgar ve Yarkent'deki Müslüman toplumlar yarı bağımsız oldu. 1830'ların başlarında Kweichow'daki Yaolar da bunu gerçekleştirdi. Fakat bu hoşnutsuzluk endişe verici düzeyde değildi ve Çin zengin, güçlü ve gelişen bir devlet olmayı sürdürdü. 1830'larda on-yirmi yıl içinde gerçekleşecek olan felaketin göstergeleri hâlâ çok azdı.

19. yüzyılın başlarında Çin'de Avrupa etkisinin başladığı görüldü. 1793'te Çin'e gönderilen ilk Britanya misyonu 15.000 sterlin civarında değeri olan "hediyeler"le Pekin'e geldi. Çinliler bu hediyeleri "İngiltere Krallığı'nın gönderdiği haraç" olarak algıladılar. Misyonun hedefi ticareti başlatmaktı, ama Çinliler, "Bizim yüce imparatorluğumuz her şeye bol miktarda sahip," diyerek bunu reddettiler. Bu doğruydu; Çinliler Avrupa'da üretilenlerin hepsini üretiyor ve bunu genellikle daha yüksek standartlarda gerçekleştiriyorlardı. İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası (EIC), İngiliz yünlüleri ve pamukluları için Kanton'da Çinli tüccarların ilgisini çekmeye çalıştı, ama Çinliler bunları satın almayı reddettiler, çünkü Çin endüstrisi (yaklaşık 400 milyon kişilik bir pazar için bile) iç talebi karşılayabi-

liyordu ve ürünlerinin kalitesi daha iyi bulunuyordu. EIC'nin sorunu Avrupa'nın çay talebinin artmasıydı. 1720'de Çinliler yaklaşık 13.000 ton ihraç ediyorlardı, bir yüzyıl sonra bu miktar 360.000 tona çıkmıştı. EIC Hindistan vergilendirmesinden gelen gelir artışını kullanma olanağına sahip olsa da, bu gelir artışı, Çin'de Avrupa malına bu kadar az talep varken Avrupa'da istenen tüm Çin mallarının parasını ödemeye yeterli değildi. (Bu, 2000 yıl boyunca Doğu-Batı ticaretine egemen olmuş sorunun aynısıydı.) EIC daha fazla para bulmak amacıyla afyon ticaretine girdi. Afyon Çin'de büyük ölçekte yetiştirilmiyordu ve Portekizliler yaptıkları ticareti Fukien üzerinden geliştirmeye çalıştıkları zaman Çinliler 1731'de bunu yasaklamışlardı. Portekizliler her yıl birkaç yüz sandık uyuşturucuyu kaçak olarak sokacak duruma düşmüşlerdi. Bengal'i ele geçirdikten sonra, 1760'lardan itibaren EIC Hindistan'da yetişten afyon üzerinde giderek kontrol sağladı. Malı Çin'e ihraç etmeye çalıştılar, ama Çinliler afyon ticaretini 1796, 1813 ve 1814'te resmen yasakladılar. Bu tarihe gelindiğinde EIC, yılda yaklaşık 5000 sandık malı Çin'e kaçak olarak sokuyordu. EIC afyon ticaretini 1816'da sistematik olarak geliştirmeye karar verdi. 1830'a gelindiğinde her yıl yaklaşık 20.000 sandık malı kaçak olarak sokuyordu ve bir on yıl içinde bu miktar ikiye katlandı. Çin'de afyon satışı, Hindistan'daki Britanya imparatorluğunun önde gelen gelir kaynağı ve hükümranlıklarının önemli desteklerinden biri haline geldi.

İngilizlerin yapılan ticaretten elde edilebilecek para için Çinlilere zorla afyon satma kararı, Çin toplumu üzerinde bir tek insanların acı çekmesine sebep olarak değil, kaçakçılığın giderek artan yozlaşmaya yol açmasıyla da büyük bir etki yarattı. 1830'ların sonlarında Çin yönetimi büyüyen krizle nasıl başa çıkacaklarını tartıştı. Sonunda Lin Tse-hsü'nün başını çektiği yasaklama taraftarları kazandı ve 1389'da gönderildiği Kanton'da 20.000 sandık kaçak afyona el koyup, İngiliz tüccarların kenti terk etmelerini emretti. Britanya yönetimi tüccarlarına, EIC'ye ve afyon ticaretine arka çıkmaya karar verdi. 1840'ta İngilizler Güney Çin sahillerinde, destek kuvvetler ertesi yıl gelinceye kadar korsan akınları yapabildiler. Daha sonra Britanya donanması çok sayıda kaleye saldırdı, Yangtze üzerinden Nanking'e yelken açtı ve askerler Kanton'a saldırdı. Çinliler görüşme yapmayı kabul ettiler, ama 1842'deki Nanking Antlaşması Çinlilerin düşündüğünden daha radikal sonuçlar doğuracaktı. Bu antlaşmaya göre Hong Kong adasını verdiler, (savaşı İngilizler başlatmış olsa da) 21 milyon gümüş dolar "tazminat" ödediler ve bir grup Çinli tüccarın elinde olan tekelin kaldırılacağı Kanton'a ek olarak Amoy, Şanghay ve Nin-po'yu ticarete açmak zorunda bırakıldılar. İngilizler ertesi yıl Çin kanunlarına tabi olmama hakkı da talep ettiler ve elde ettiler. Portekizlilerin 16. yüzyılda takip ettiği, birçok yönden benzerlik taşıyan, bu siyasetti: Ticari avantaj elde etmek için zor kullanmak. Bunun hemen ortaya çıkan sonucu, İngilizlerin Çin'e muazzam miktarlarda afyonu artık kanuni yoldan sevkedebilmeleriydi. 1850'de 70.000 sandık sattılar ve 1870'lere gelindiğinde yılda 100.000 sandığın üzerinde satış yapıyorlardı. (Bu, yarım yüzyıl içinde yirmi katına çıkan bir artıştı.)

21.13 Çin: 19. Yüzyıl Krizi-İç Ayaklanma

İngilizlerin "Afyon Savaşları" sırasında yaptıkları, bu yüzyılda daha sonradan olacakların bir habercisiydi, ama 1840'larda birkaç limanın İngiliz mallarına açılması (hâlâ afyon dışında ticaretini yapacakları pek bir şeyleri yoktu) Çin üzerinde ancak sınırlı bir etki yaratmıştı. Çin'in karşı karşıya kaldığı gerçek kriz, ülke sınırları içindeydi. 1850-1870'lerin sonları arasında ülkeyi yıkıma götüren büyük ayaklanmalar 19. yüzyılın başlarında yavaş yavaş tırmanan krizin sonucuydu. İlk büyük ayaklanma ülkenin güneyinde başlamıştı ve yöreye göç etmiş olan Hakka azınlığına mensup Hung Hsiu-ch'üan tarafından yönetildi. Bu lider Doğu Kwantung'da fakir bir aile içinde büyümüştü, (Çin'de bulunan çok sayıda yoksulun yapmış olduğu gibi) iyi bir eğitim almış, ama resmi sınavlarda başarılı olamamıştı. Yöreye sızmış olan ilk Hıristiyan misyonerlerden etkilenerek kendisinin Çin'i kurtaracak olan Mesih olduğuna inanmıştı. Bu durum, ayaklanmanın "Batılı" pek çok tarihçi tarafından gerçekte "Hıristiyan" nitelikli olduğu değerlendirmesine yol açmıştı, ama bu çok muazzam bir yanlış yorumdur. Geçmişte birçok köylü lideri bir şekilde Mesih, çoğu kez gelecekteki Buda, Maitreya olduğunu iddia etmişti ve Hung'un yönettiği hareket çok daha derin bir şekilde Çin geleneklerinden etkilenmişti. Hareket aslında *Pai-shang-ti-hui* ("Tanrıya Tapanlar Birliği") olarak anılıyordu ve iki yıl içinde 30.000 taraftar toplamıştı. Kısa sürede *T'ai P'ing,* yani "Büyük Barış" olarak tanındı; bu adı, MS 2. yüzyıl sonlarında Han hanedanının çöküşü sırasında çıkan köylü ayaklanması "Sarı Türbanlar"ın amacından almıştı. Güney Çin'de gelişen sayısız gizli örgütle de çok kısa bir süre içinde birleşti. Ayaklanma tüm şiddetiyle 1850'de, Doğu Kwangsi'de yer alan Chin-t'ien-ts'un köyünde başladı. Köylüler büyük mülklere el koydular ve toprakları onları işleyebilenler arasında yeniden paylaştırdı; bu, 7. yüzyıldaki T'ang eşit paylaşım sisteminin bilinçli bir taklidiydi. Hareket eşitlikçiydi –bireysel mülkiyete ve ticarete izin verilmiyordu– ve her bireyin bakımını toplum üstleniyordu. Mançulara karşı ayaklanmanın bir simgesi olarak örülmüş atkuyruğu saçtan vazgeçecek ölçüde milliyetçi ve aynı zamanda püriten (lüks mallar ve kumar yasaklanmıştı) ve feministti: Kadınlar toprak paylaşımında eşit haklara sahipti ve ayrı kadın orduları da oluşturuyorlardı. Önceki ayaklanmalarda olduğu gibi gizli toplulukların, köylü toplulukları içinde babadan oğula geçen üyeliklere uzanan derin kökleri vardı ve yerel idareleri devralarak kendi alternatif yönetimlerini çok kısa bir süre içinde kurabildiler. Ayaklanma Çin'in kırsal kesiminde ortaya çıkmış rastgele bir kitle hareketi değildi, bilakis hedefleri belli, iyi örgütlemiş ve iyi yönetilen bir köylü ayaklanmasıydı.

Hung Hsiu'chüan 1851'de Büyük Barış Krallığı'nı kurdu ve kendisinin *t'ien-wang,* yani "cennetin kralı" olduğunu ilan etti. 1852'te gelindiğinde T'ai P'ing hareketi Kuzeydoğu Kwangsi'yi, Güneybatı Hunan'ı kontrol ediyordu ve Orta Yangtze vadisinde ilerlemeye başlamıştı. 1853'te Nanking'i zaptettiler; kent *t'ien-ching,* "cennetin başkenti" oldu ve 1864'e kadar başkent olarak kaldı. Hareket

buradan yola çıkarak Aşağı Yangtze vadisini fethetmeyi, İmparatorluk Kanalı'nı* bloke etmeyi ve Pekin'e tahıl sevkiyatını durdurmayı başardı. *T'ai P'ing* orduları kuzeye ve batıya doğru ilerlediler, ama Pekin'i zaptetmeyi başaramadılar ve geri çekilmek zorunda bırakıldılar. Hükümet birlikleri her şeye rağmen yenilgiye uğratıldı ve *T'ai P'ing*'in ülkenin büyük bir bölümüne hâkim olmasıyla birlikte yönetim, gelirlerinin önemli bir bölümünü kaybetti. Kargaşa, Çin'in başına gelen en büyük felaketlerden biri yüzünden daha da kötü hale geldi. Çok hızlı bir şekilde büyümeye başlayan nüfusu beslemek amacıyla daha fazla arazi işletilmeye başlandığında, büyük oranda 19. yüzyılın başlarında ormanların çok geniş bir alanda yol edilmesinin bir sonucu olarak 1855'te Sarı Irmak boyunca çok büyük seller oldu. Nehir çok önemli bir oranda yatağını değiştiği için denize güney yerine, Şantung yarımadasının kuzeyinde ulaştı (Londra ile Newcastle arasına denk bir mesafe). Yeni nehir yatağı 1860'ların sonlarında oturuncaya kadar geniş bir alana yayılan seller yıllarca sürdü. Bununla birlikte, imparatorluk yönetimi 1850'lerin sonlarından itibaren zengin tüccarların fon sağladığı büyük ölçüde yerel ve bölgesel seviyedeki inisiyatiflerin bir sonucu olarak toparlanmaya başladı. *T'ai P'ing* kendi bünyesi içinde giderek artan anlaşmazlıklardan ve 1862'den itibaren *T'ai P'ing*'in Şanghay'daki menfaatlerine muhtemel bir tehdit oluşturacağından çekinen ve imparatorluk yönetimine arka çıkmaya karar veren Avrupalı güçlerden (aslında asiler Avrupalıları kendilerine düşman etmemek için çok dikkatli davranmışlardı) zarar görüyordu. 1864'e gelindiğinde imparatorluk güçleri Nanking'i geri alabildiler, Hung intihar etti. Asiler 1866'ya kadar Fukien'de savaşmaya devam ettiler, daha sonra bazı gruplar Vietnam'a göç ederek, "Kara Bayraklar" olarak Fransızların istilasına karşı orada ülkenin direnişini yönettiler.

T'ai P'ing ayaklanması Çin'deki bir dizi başkaldırının sadece en önemli olanıydı. Kuzeydeki Nien ayaklanması daha geç başladı, ama daha uzun sürdü. Bu ayaklanmanın temelini de "Beyaz Lotus" topluluğu oluşturmuş gibi görünür ama *T'ai P'ing* ile bağlantıları sınırlıydı ve ortada etkili bir koordinasyon yoktu: Eşit derecede devrimci ve Mançu karşıtı olmakla birlikte, *T'ai P'ing*'in daha geniş kapsamlı ideolojisinden yoksundu. 1851'de Şantung, Anhwei, Kiangsu ve Honan sınırları boyunda başladı, 1855'teki büyük sellerden sonra büyük ölçekli hale geldi ve yönetim açısından çok ciddi bir boyuta ulaştı. Yönetim 1864'ten sonrasına kadar asilere karşı neredeyse hiç başarı elde edemedi. 1867 gibi geç bir tarihte bile Nienler hâlâ Pekin'e doğru harekete geçebilecek durumdaydılar. Ayaklanma güneyde *T'ai P'ing* ayaklanmasının nihayet bastırılmasından sonra serbest kalan birlikler tarafından durduruldu. Sınır bölgelerinde Çinli olmayan halklar tarafından çıkarılan sayısız ayaklanma da vardı. Kweichow'da 1854'te çıkan ayaklanma 1872'ye kadar sürdü. Onu bir yıl sonra Yunnan'daki ayaklanma takip etti. Daha kuzeybatıda, kısmen bölgeye yapılan gün geçtikçe artan Çinli göçüne muhalefet nedeniyle 1862'den sonra çok büyük bir Müslüman ayaklanması oldu. İmpara-

* Büyük Kanal (ed.n.)

torluk yönetimi, kuzeybatının yavaş yavaş yeniden fethedilmesine ancak 1868'den sonra girişebildi ve bu, büyük ölçekli katliamlar ve yıkımlarla gerçekleştirildi. 1872'ye gelindiğinde önemli ölçüde tamamlanmıştı, ama Sinkiang 1878'e kadar tam anlamıyla kontrol altına alınmamıştı.

1850'lerde Çin'in her yerine yayılan devasa ayaklanmalar, yok edilen zenginlik ve altyapı ile kaybedilen yaşamların sayısı bakımından çok büyük bir darbeydi. *T'ai P'ing* ayaklanmasındaki muhtemel ölüm oranı 20 ile 30 milyon arasındaydı. Ayaklanmanın bastırılması sırasında Yunnan'da muhtemelen nüfusun yaklaşık yarısı öldürülmüştü ve kuzeybatı eyaletleri ile Sinkiang'daki oran herhalde daha düşük değildi. Shansi ve Kansu'daki ölüm oranı muhtemelen yaklaşık 5 milyondu, aynı sayıda insan Kweichow'da öldürülmüştü. 1870'lerin sonlarında Kuzey Çin'i etkileyen büyük kıtlıkta yaklaşık 13 milyon insan öldü. Savaş ülkedeki en zengin eyaletlerden bazılarını yıllarca etkiledi. Ayaklanmalar imparatorluk yönetimini de neredeyse dize getirdi ve bu süreç içinde Çin devleti dönüşme uğradı. Yeniden fetih ve yeniden yapılanma imparator T'ung-chih (1862-1875) zamanında gerçekleşti. Gösterilen çabayla yaratılan yeni kurumlar Çin toplumunun hâlâ bitmek bilmeyen canlılığını yine gözler önüne serer. Büyük nüfus kaybının hemen görülen etkisi, topraklar üzerindeki baskıyı ve bundan kaynaklanan kırsal kesim hoşnutsuzluğunu azaltacaktı. Tarımsal yapılanma yönetimin ilk önceliğiydi ve bu vergi yükünün öncelikle ticarete ve endüstriye binmesi demekti. 1850'lerin sonlarında yeni bir vergi, *li-chin*, %2-20 arasında değişen oranlarda bütün iç ticarete uygulandı (bu, 1930'a kadar devam etti). Sorun bu uygulamanın ticareti azaltacak ve eyaletler açısından kendine yeterliğe yönelik baskıyı artıracak olmasının kaçınılmaz olmasıydı. Tahıl vergisi değişmeden kaldı ve 1863'te dış gümrüklerde yapılan reform, bu kaynağın artık yönetim gelirlerinin yaklaşık üçte birini sağlaması demekti. Ek gelirler, orduda yapılan büyük reformları karşılamak için gerekliydi. 17. yüzyıldaki Mançu sisteminden miras kalan eski "sancaklar"ın ayaklanmalarla başa çıkmakta yetersiz kaldığı görülmüştü. Ayaklanmaları bastırmak üzere eyalet bazında yeni liderlerin kumanda ettiği yeni ordular oluşturuldu ve bu, yeni ulusal ordunun kurulmasına yol açtı. Olağanüstü bu yapısal çabalar sayesinde Çin yönetimi yaklaşık 1870'e gelindiğinde ülkenin büyük bir bölümünde hâkimiyeti yeniden kurmayı başarmıştı.

21.14 Çin: Dış Baskı

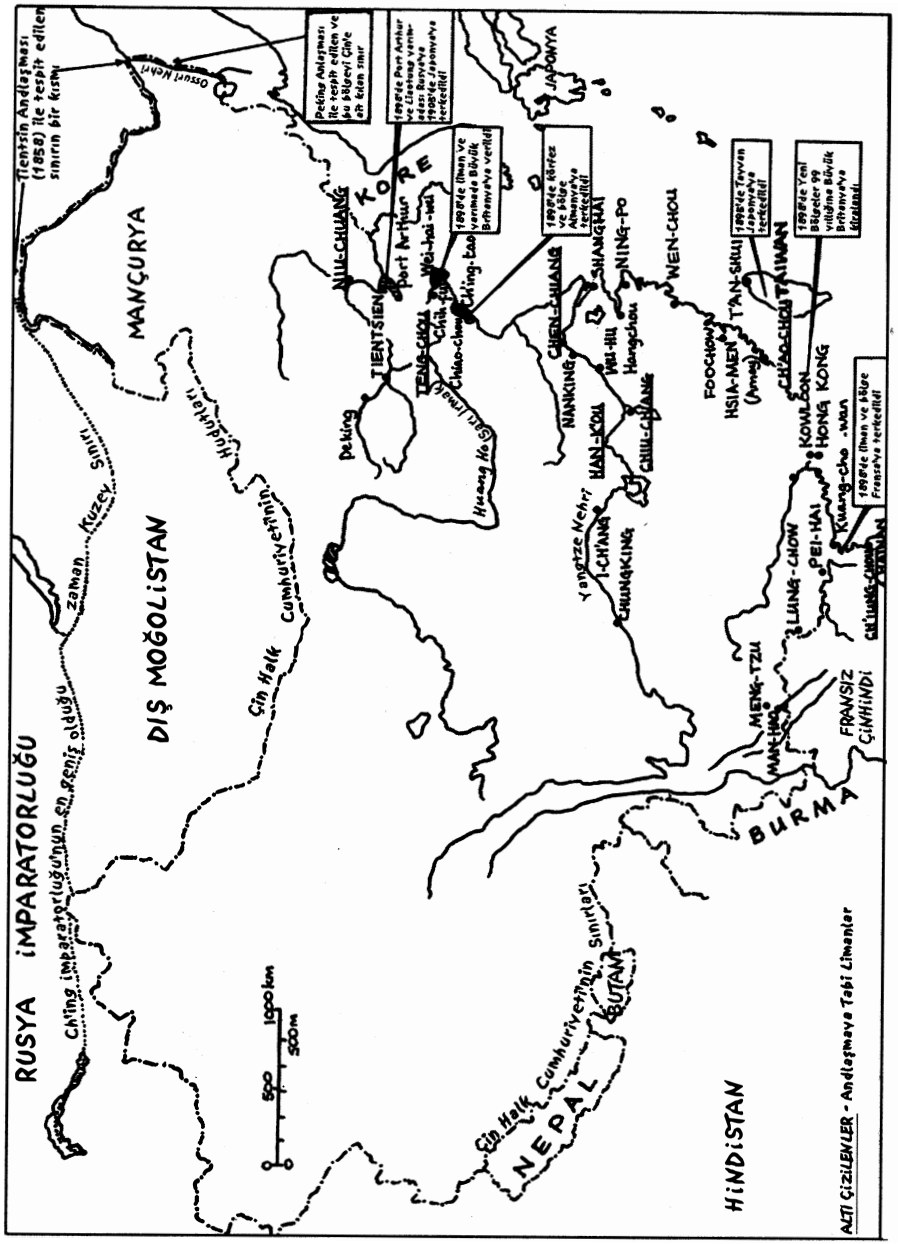
Avrupalı devletler Birleşik Devletler'le birlikte, kendileri için erişilebilecek en ileri ayrıcalıkları koparmak üzere Çin hükümetinin 1850'lerin sonlarındaki ve 1860'ların başlarındaki zayıflığından yarar sağlayabildiler. 1850'lerdeki büyük ayaklanmalar olmadan bunu bu ölçüde (ya da bu kadar kolay) yapıp yapamayacakları hâlâ son derece şüpheli. (Çin yönetimi 1870'lerin başlarında gücünü geri kazandığında Avrupalılar aşırı taleplerde bulunmayı kestiler ve imtiyazlar yerine getirilmedi.) 1856'da Çin makamları, açıktan afyon kaçakçılığı yapmakta olan İngiliz gemisi

Arrow'u durdurdular. Britanya yönetimi bir kere daha afyon ticaretine arka çıktı ve askeri harekâta girişti. Kanton kuşatıldı, kuzeyde Tientsin çevresindeki kalelere saldırıldı. Çinliler görüşme yapmayı kabul edince Tientsin Antlaşma'sını (1858) kabul etmeye zorlandılar. Bu antlaşmanın şartlarına göre on yeni kent yabancılara açıldı, Pekin'de konsolosluklar kuruldu ve bir tazminat ödemek zorunda kalındı. En önemli şart, Hıristiyan misyonerlere Çin'de istedikleri yere serbestçe yerleşme ve toprak ve mülk edinme hakkının tanınmasıydı. Çinliler savaşmaya devam ettiler ve başarılı direnişleri, bütün şiddetiyle bir İngiliz ve Fransız saldırısını tetikledi ve bu saldırı, Yazlık Saray'ın dibine kadar yakıldığı zaman, Pekin'in 1860'ta zaptına yol açtı. Çinliler bir başka tazminatı daha ödemenin dışında daha fazla ayrıcalık tanımak zorunda bırakıldılar. Tientsin yabancılara açıldı ve Hong Kong'un karşısındaki Chiu-lung (Kowloon) yarımadası İngilizlere verildi. Yabancı donanmalar Çin nehirlerinde seyretme özgürlüğüne sahip olacaklardı ve hepsinden daha önemlisi Avrupa dokumaları Çin gümrük vergilerinden muaf tutulacaktı. 1863'te Çinliler Şanghay'da uluslararası büyük bir ayrıcalık tanımaya da zorlandılar.

Avrupalı devletlerin kopardığı çeşitli imtiyazların her biri (benzer haklar zorunlu olarak Amerikalılara ve Ruslara da verildi) zaten kötü bir şekilde sarsılmış Çin ekonomisini zayıflattı. Gümrük vergisi muafiyeti, Çin malları için ödenme yapmaya yardımcı olmak üzere Avrupa (özellikle de İngiliz) dokumalarının Çin pazarına ucuz bir şekilde yığın halinde boşaltılabilmesi demekti. Bir kaç Batılı tüccar anlaşmalı limanlarda yaşamaya başladı, ama çok izole bir durumdaydılar ve hizmetli olarak çalıştırdıklarının dışında Çinlileri pek görmüyorlardı. Genellikle küstah ve kibirliydiler ve karşılaştıkları olağanüstü farklı kültürle pek ilgilenmemiş olsalar da, Çin'e ilişkin durağan, çökmüş ve yoz benzeri egemen "Batılı" bakış açısının oluşmasında etkili oldular. Çinliler açısından çok daha önemli bir sorunu misyonerlerin faaliyetleri, davranışları ve imtiyazlı pozisyonları oluşturuyordu. Örneğin, 1870'te Hayırsever Kızkardeşler* kendilerine yetim getirenlere mükâfat vermeye başladı. Önde gelen bu uygulamayı protesto etmek için gelen yerel sulh yargıcının liderlik ettiği bir heyeti karşısında gören Fransa konsolosu, kalabalığa ateş açtı. Bunun üzerine kalabalık yirmi yabancıyı öldürdü ve Katolik misyonunu tahrip etti. Karşılık olarak Fransız gambotları Yangtze Nehri'nden yukarıya doğru ilerlediler ve Çin makamları "şüpheli" olarak gösterilen on sekiz kişiyi idam etmek, tüm yerel görevlilerin rütbelerini almak, tazminat ödemek ve utanç içinde özür dilemek için bir heyet göndermek zorunda kaldılar. Çin'de yabancılara, özellikle de Hıristiyan misyonerlere karşı düşmanlığın 19. yüzyılın sonlarında artması belki de hiç şaşırtıcı değildir.

Bununla birlikte Çin üzerindeki Avrupa etkisine aşırı vurgu yapmamak önemlidir. Sınırlı bir deniz gücüyle arka çıkılan limanlardaki birçok ticari imtiyaz, oldukça güçlü bir yönetimi ve çok güçlü bir kültürel geleneği olan büyük bir kara devletini aslında etkileyemezdi. Avrupa müdahalesinin yapmış olduğu, Çinlilerin maruz kaldıkları (iç ve dış) baskıya uyum sağlamalarını zorlaştırmaktı ve

* Sisters of Charity (ç.n.)

Harita 72: Çin: 19. Yüzyılda Dış Etki

bu onların hareket alanını sınırladı. Avrupalılar daha fazla ticaret hacmi elde ettiler ve Çin yönetimini yeniden yapılanma için hayati öneme sahip gelirlerden vazgeçmek zorunda bıraktılar. Zorla kabul ettirilen tazminatların etkisi de aynı oldu. 1850'lerdeki iç karmasa olmasaydı Çinliler Avrupa'nın ve Birleşik Devletler'in giderek artan etkisine, muhtemelen Japonya'nın yaptığına benzer bir şekilde tepki gösterebilir ve kendi yöntemlerine göre uyum sağlamak üzere vakit kazanabilirlerdi. Ancak hayati öneme sahip bu soluk alma süresini kaybettiler ve bu yüzden imtiyaz tanımak zorunda kaldılar. Yine de dış güçlerin etkisi 1890'larda önlenmişti. 1860'ların başlarında, imparatorluk yönetimi ülkenin büyük bir bölümünde yeniden hâkimiyet sağladığı sırada, şaşırtıcı olmayan, öncelikle silah endüstrisi üstünde yoğunlaşmış olan, çok önemli bir endüstriyel modernizasyon süreci yoluna girmişti. 1865-1867'de Şanghay'da tamamlanan büyük tersaneler ve askeri depolar on yılın sonunda dünya üzerinde en büyüklerinden bazıları olmuştu. 1866'da buharlı savaş gemilerine yönelik yeni tersaneler Foochow yakınlarında bulunan Mawei'de tamamlandı ve 1868'de ilk gambotlar suya indirildi. 1870'lerin ortasına gelindiğinde, deniz subayı namzetleri Britanya, Fransa ve Almanya'da eğitiliyordu ve 1887'den önce Çinliler Kanton'da yeni bir silah fabrikasının yanı sıra kendi deniz akademilerini açabilmişlerdi. 1888'e kadar Çin'in Kuzey filosu göreve tamamen hazır olmuştu (yapımına 1880'de başlanmıştı).

Diğer taraftan 1850'lerdeki kargaşada ortaya çıkan yeni elitler ekonomide yeni teknolojileri uygulama, yeni girişimlerde bulunma ve daha modern bir altyapı inşa etme sürecini yönetiyorlardı. (Bunlar, çoğunlukla iflah olmaz derecede modası geçmiş geleneklere saplanıp kalmış diye hor görülen geleneksel bir eğitim almış bürokratik elitlerdendi.) Yeni girişimler, Çin Buharlı Gemi Şirketi (1872), 1878'deki K'ai-p'ing Madencilik Şirketi (ve demiryolları) ve 1882'deki Şanghay Elektrik Şirketi'ni içeriyordu. 1880'de Tientsin'in kendine ait bir telgraf şirketi vardı ve ertesi yıl Şanghay ile Tientsin arasında telgraf bağlantısı kurulmuştu. 1894'te, Japonya'da yer alan Yawata'dan iki yıl önce Han-yang'da çok büyük bir demir-çelik kompleksi tamamlanmıştı. 1890'ların başlarında teknolojide Çin'in en az Japonya kadar (belki biraz daha fazla) ilerlemiş olduğuna pek şüphe yok, ayrıca sermaye yatırımının seviyesi neredeyse aynıydı. Bu yüzden 1890'ların başlarında Çin, yüzyılın ortasında yaşadığı felaketlerden iyi toparlanmış görünüyordu. 1860'ların ortasından itibaren yönetim yeniden kontrolün başına geçtiğinde Avrupalı devletlerin dış baskısı önlenmişti ve endüstriyel gelişme yolunda gidiyordu. Daha sonra, bu kez Japonların ellerinden, felaket yine darbeyi indirdi.

[*Geç Dönem Çin* ***21.18 ve 24.3***]

21.15. Geç Dönem Tokugawaların Hâkimiyetinde Japonya

[*Önceki Dönemde Japonya* ***19.8***]

Son birkaç on yıla kadar Japon tarihine ilişkin genel görüş, inanılmaz modern gelişmesinin sadece Tokugawa şogunluğunun son bulması ve 1868'deki "Meici

Restorasyonu"yla birlikte başladığı yönündeydi. Bu Restorasyon Batı'ya doğru bir "açılma", "Batı" teknolojisinin benimsenmesi ve "modernizasyon"a neden oldu. Japonya'nın modern tarihine yönelik gerçek esasların 17. yüzyılın başları ile 19. yüzyılın ortası arasındaki Tokugawa şogunluğu döneminde keşfedilmesi gerektiği artık biliniyor. 1630'lara kadar Tokugawaların idaresi iyice yerleşmişti ve bundan sonra iç barış vardı. İzleyen yüzyıllarda meydana gelen olaylar sadece 1651-1652'de küçük rütbeli *samuray*'ların kolayca bastırılan iki darbe girişimiyle 1669'da Hokkaido'da yine kolayca bastırılan bir Ainu ayaklanmasıydı. Neredeyse Japonya'nın bütün tarihi boyunca olduğu gibi dışarıdan gelen bir tehdit yoktu ve Avrupalıların "izolasyon" olarak gördükleri şey, yabancıların Japonya'da gerçekleştirebilecekleri faaliyetlerin şartlarını çok sıkı bir şekilde kontrol etme kararlılığından başka bir şey değildi. Görmüş olduğumuz üzere, Japonya bölgesel güç yapısına entegre olmuştu ve Çin'le yapılan ticaret büyük ölçekliydi.

Siyasi tarihin neredeyse hiç öneminin olmadığı bu uzun barış ve istikrar döneminde Japon gelişmesinin anahtarı tarımsal temel ile nüfus artışı arasındaki ilişkiydi. İşlenen topraklar 1600-1850 arasında muhtemelen ikiye katlanmıştı. Oldukça verimli çeltik tarlalarındaki pirinç üretimi yeni tekniklerin devreye sokulmasıyla daha da iyileştirildi ve yeni Amerikan ürünleri pirinç yetiştirmeye uygun olmayan toprakların işlenebilmesine imkân verdi. Tarım, temeli güçlü aile çiftliklerine dayanan köylülüğün üzerine inşa edilmişti ve giderek ticarileşmeye başlıyordu. Hükümetin aldığı pirinç vergisi 17. yüzyıldaki seviyelerin üzerine çıkmadı, bu yüzden tarımsal artı ürün köylülere kaldı, besinlerini iyileştirdi ve fazla ürünün satılması sayesinde gelirlerini artırdı. Japonya'nın nüfusu büyüktü; 26 milyon olduğu 1700'de Fransa'nın nüfusundan fazla, İspanya'nınkinin iki ve İngiltere ile Galler'inkinin beş katıydı. Çok büyük üç kıtlık dönemine –Kyoho (1730'larda), Temmei (1780'lerde) ve Tempo (1830'larda)– rağmen büyüme nispeten muntazamdı. Nüfus artışı Avrupa'da olduğu gibi düzenleniyordu; bunun için izlenen yollar nispeten yüksek bir evlenme yaşıyla birlikte çocuk aldırmak ve bebekleri öldürmekti (sonuncusu Avrupa'da da yaygındı, ama daha gizli kapaklıydı). Japonlar genelde bu yüzden yiyecek üretimi ile nüfus artışı arasında daha iyi değilse bile en azından Avrupa'daki kadar uygun bir denge kurdular. 1600'den yaklaşık 1850'ye kadar yiyecek üretimi ikiye katlandı, ama nüfus ancak yarısı kadar büyüdü, bu da refahı artırdı.

Japonya'nın kentleşme artışı eşit derecede önemliydi. 1600'den önce ülkede nüfusu 5000'in üzerinde olan sadece 30 kadar yerleşim alanı vardı. 19. yüzyılın başlarına gelinceye kadar bu rakam 160'ın üzerine çıkmıştı. Tokugawaların başkenti olan Edo küçük bir balıkçı limanıyken görülmemiş bir şekilde büyüyerek, 1800'e gelindiğinde yaklaşık 1 milyon nüfuslu bir kent haline gelmiş, bu da onu Londra kadar büyük ve dünyadaki en büyük üç kentten biri yapmıştı. 19. yüzyılın başlarına gelindiğinde yaklaşık 4 milyon Japon kentlerde yaşıyordu. Bu (Britanya ve Hollanda dahil) Avrupa'nın herhangi bir yerindeki kadar yüksek bir orandı ve İspanya ve İtalya gibi ülkelerde olduğundan daha yüksekti. Kentlerin büyümesi

toplumun giderek ticarileşmesini ve endüstrileşmesini yansıtıyordu. Bu büyüme, erken Tokugawalar zamanında tek tip ağırlık, ölçü ve para sisteminin yaratılmasına ve şato kasabalarıyla savaşçıdan çok görevliye dönüşen *samuray*'ları beslemek amacıyla yiyecek ticareti yapılmasına dayanıyordu. İlk başta alışveriş ve ticaret büyük kentler olan Osaka ve Edo'da yoğunlaşmıştı. Osaka'nın çevresindeki Kinai bölgesinde, büyüyen kent pazarına uyumlu hale getirilmiş oldukça ticarileşmiş bir tarımı olan çok verimli bir ova bulunuyordu. Aynı zamanda ticarete yönelik iyi limanlar ve tarımsal ürünleri işleyen süratle büyümekte olan bir endüstri vardı. Osaka çevresindeki gelişmeleri, Edo çevresindeki benzer değişimler oldukça çabuk takip etti ve bu gelişmeler daha sonra diğer bölgelere yayıldı. Özellikle endüstri (en başta dokuma üretimi) tıpkı Avrupa'nın büyük bir bölümünde olduğu gibi kırsal yörelere yayıldı. İç ulaşım sistemi iyileşince hem tarım hem de endüstride bölgesel uzmanlaşma gelişti. Daha büyük oranda ticarileştirme, 18. yüzyılın başlarından itibaren bankacılık kurumlarının –Osaka ve Edo'daki *jinin ryogaeya*, yani para alıp satan "on büyük"lerin– gelişmesine yol açtı. Bu kurumlar kendi tahvillerini ve emre yazılı senetlerini çıkardılar ve ülke genelinde yaygın kredi ağları ve para transfer sistemleri bulunuyordu. Pirinç piyasası tüccarlar, peşin ve vadeli fiyatlar, özel depolama şirketleri ve bütün büyük limanlarda yer alan acentelerle birlikte ticarileştirilmişti. Nüfusun yavaş artması, özellikle köylüler yeni işler edinmek üzere kentlere geldiği için işgücünün genellikle nispeten az bulunması demekti. Kırsal kesimdeki işgücü azlığı köylüler için daha iyi şartlar ve artan ücretler anlamına geliyordu. Bunun sonucu büyük ölçekli bir işgücü piyasasının, yüksek oranda bir hareketliliğin ve değişen dönemler için farklı iş sözleşmeleri çeşitliliğinin gelişmesi oldu.

Japon ekonomisi ve toplumu, 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa'nın bazı yerleri gibi çok daha eşit bir şekilde büyümekte olan bir refahın "etkili döngüsü" içinde hareket etmenin yolunu bulmuştu. Değişimin hızı Avrupa'dakine göre biraz daha yavaş olmuş olabilir; Avrupa'daki gibi neredeyse hiç ara vermeden devam eden savaşların gereksiz masraflarından kaçınılmış olsa da, belki de iç ve dış barış daha az rekabetçi bir ortam yaratmış olabilir. Yaşam standardındaki süreklilik gösteren yükselmenin anlamı, 1850'lere gelindiğinde muhtemelen Britanya ve Birleşik Devletler'dekiyle kıyaslanabilir olmasıydı. Yaşam süresi beklentisi de Batı Avrupa'dakiyle aynıydı ve Japonya'daki besin ortalaması Britanya'daki işçi sınıfı (büyük ölçüde beyaz ekmek, margarin ve çaya dayanan) beslenmenin daha da üzerindeydi. Japon evleri genellikle daha iyiydi; güneşin ve havanın içeri girmesine imkân veren sürmeli kapılara sahip ahşap yapılardı ve yangınlardan çok zarar görebilecek olsalar da depremlerden sağlam çıkmaya çok uygunlardı. Evler genelde sadece tek katlı olduğu için kentsel yoğunluk Avrupa'da ve Birleşik Devletler'dekinden çok daha düşüktü. İngiliz sıhhi tesisat mühendisleri 1870'lerde Japonya'yı ziyaret ettiklerinde kentin su şebekesinin Londra'dakinden çok daha yüksek bir standarda sahip olduğunu düşünmüşlerdi. Atlar olmadığı için sokaklar oldukça temizdi

ve "gece toprağı"* iyi örgütlenmiş bir sistemle toplanıyordu. Japonya'nın Avrupa ve Birleşik Devletler'deki gelişmelerin çok gerisinde kalmadığına işaret eden, 1850'lere kadar olan dönemde görülen bu gelişmelerdi. Bu gelişmeler, 19. yüzyılın ikinci yarısında görülen çok süratli değişimler için temel esasları da hazırladı.

21.16 Japonya ve Dış Dünya

19. yüzyılın başlarında Japon yönetimi Avrupalı devletlerle girişilecek ilişkilerin şartlarını belirleyebiliyordu. 1804'te bir Rus elçisi ticaret yapmaya başlamak amacıyla Nagasaki'ye geldiğinde geri çevrildi. Hollandalılar hâlâ Nagasaki açıklarında yer alan Deşima Adası'nda tutuluyorlardı ve sadece dört yılda bir şoguna "hediye", yani haraç vermek üzere Edo'ya gelmelerine izin veriliyordu. Japonya kültürel bakımdan kendinden emin, müreffeh, büyük oranda okuryazardı ve Avrupalı olan şeylere giderek artan bir ilgi gösteriyordu. Fransız, İngiliz ve Rus eserleri için 1811'de bir tercüme bürosu kurulmuş ve 1840'tan sonra Hollandalıların eserleri buna dahil edilmişti. Avrupalı gemiler hâlâ uzak tutuluyordu. 1825'te bir hükümet fermanı ("izolasyon" ya da "kendi kendine yeterlilik" olarak tercüme edilen *sako ku* politikasını destekledi ve 1837'de sahil savunma bataryaları Birleşik Devletler gemisi Morrison'a ateş açtı. Japonlar Çin'deki "Afyon Savaşları"nın sonucunun pekâlâ farkında ve kendi güvenliklerinin bir ölçüde daima güçlü bir Çin'e bağlı olduğunun bilincindeydiler. 1844'te Hollanda kralı Avrupa'nın ve Amerika'nın bölgedeki gücü arttığı için izolasyon politikasını daha fazla sürdürmenin zor olacağı uyarısında bulunan bir mesaj gönderdi.

1840'ların sonlarına gelindiğinde işadamları, misyonerler ve diplomatlar gibi pek çok "Batılı" grup Japonya'yı kendi özel çıkarlarına "açmak" amacıyla, Çin'e uygulanan yöntemlerin, özellikle de zor kullanmanın, aynı ölçüde başarılı olacağına inanmışlardı. Bu dönemde (Çin'de oynadıkları rolün aksine) İngilizler nispeten önemsiz bir rol oynadılar ve başrolü, 1848'de Meksika'yla yaptığı başarılı bir savaşın ardından Kaliforniya'yı ilhak ettikten sonra bir Pasifik devleti haline gelen Birleşik Devletler ele geçirdi. Amerikalı balina avcıları bir süredir Pasifik'teydi ama artık öncelik hem Japonya hem de Çin'le ticaretin başlatılmasındaydı. Deniz binbaşısı Perry'nin kumanda ettiği bir Birleşik Devletler heyeti 1851'de gönderildi, Atlantik ve Hint Okyanusu'nda yol aldıktan sonra 8 Temmuz 1853'te Edo Körfezi'ne ulaştı. Amerikalılar teması zorla başlatmaya ve bunu Nagasaki'de olduğu gibi Japonların şartlarına göre yapmamaya kararlıydı. Bu, Japonya'ya (tarihinde neredeyse ilk defa) oldukça büyük bir dış baskının yapıldığı aşağı yukarı on beş yıllık bir dönemin başlangıcıydı ve Tokugawa yönetimi ortaya çıkan sorunlarla başa çıkmakta giderek zorlanıyordu.

Uzun müzakerelerden sonra Japonlar 1854 Mart'ında Amerikalıların istediği esasları kabul ettiler. Şimoda ve Hakodate (ticarete yönelik değil, sadece ziyaret limanı olarak) Amerikan gemilerine açıldı. Şimoda'da bir Birleşik Devletler kon-

* İnsan dışkısı (ç.n.)

solosu bulunacaktı. Altı ay sonra benzer imtiyazları İngilizler elde ettiler. Japonlar (en son Avrupa teknolojisini benimseyerek) güçlerini artırırken ayrıcalıklar vermeleri gerektiğini biliyorlardı, ama askeri müdahaleye yol açacak açık direniş ile sürecin kontrolünü elde tutma kabiliyetlerini azaltacak temel noktaların kabulü arasında bir orta yol izlemeyi başardılar. İngilizler ile Fransızların 1857-1860 arasında Çin'e yaptığı saldırılar denge yanlış kurulursa ortaya çıkacak tehlikeleri ve Japonya eğer içeriden bölünürse neler olacağını açıkça göstermişti. 1857'de Hollandalılar Deşima'da daha liberal bir rejimi görüştüler, ama şu veya bu şekilde temel değişiklikler elde etmeksizin. Dönüm noktası, 1858'de Birleşik Devletler'le yapılan görüşmeleri Şimoda'da bulunan konsolos Townsend Harris'in yürüttüğü ticaret anlaşması oldu. Anlaşma şartlarına göre Birleşik Devletler (Edo ve Osaka dahil) ticaret yapmakta serbest olacaktı ve onlara daha çok liman açılacaktı. Aynı zamanda Edo'da diplomatik temsilcilik bulunduracaklar ve Japon kanunlarından muaf tutulacaklardı. Japonlar bir afyon ticareti yasağını güven altına aldılar. Benzer anlaşmalar süratle İngilizler, Ruslar, Fransızlar ve (nihayet Deşima'da onları aşağılayan koşullara bir son vermeyi güven altına alan) Hollandalılarla yapıldı. 1860'ların başlarında Japon yönetiminin sorunu bu anlaşmaların uygulamaya konmasıydı. Avrupalı ve Amerikalı yerleşmesi liman bölgelerinden çok Yokohama ve Kobe'de olsa da bu anlaşmalar Japonya'yı aşağı yukarı Çin'in 1840'larda içinde bulunduğu durum düşürüyordu. Halkın bu yerleşmelere karşı çıkması 1859-1867 arasında on altı yabancının öldürülmesine yol açtı. Her seferinde tazminat ödemek zorunda kalındı ve İngilizler on yıl süreyle Yokohama'da küçük bir piyade birliği bulundurdu. 1866'da genel bir gümrük tarifesi anlaşması Japonları gümrük vergilerini düşük bir seviyede (genelde yaklaşık %5) tutmaya mecbur etti. Bunun paralelinde Japonlar yeni şartlara uyum sağlamak üzere adımlar atmaya başladılar. (1811'de kurulan) Barbarların Kitapları Kurumu'nun adı 1862'de Batılıların Kitapları Kurumu olarak değiştirildi ve ertesi yıl Gelişme Bürosu'na ve yeni bilgiler edinmeye yönelik önemli bir mekanizmaya dönüştü.

21.17 Japonya: Dış Baskıya Tepki

Japonya'ya uygulanan dış baskıyla ilgili Tokugawa şogunluğu tarafından alınan kararlar, Japonya'nın özerkliğini yüksek bir seviyede tutmayı ve Çin'in başına gelenlere meydan vermemeyi başarsa da iç politikaya ilişkin ciddi çatışmalar yarattı. 250 yıldır ilk defa şogunluğun devamlılığı sorgulanır oldu ve Tokugawalara uzun zamandan beri karşı olan gruplar daha fazla gürültü yapmaya başladı. Çıkardıkları gürültüleri, Avrupalıların ve Amerikalıların taleplerinin yol açtığı korkular ve Japon devletinin geleceğinin ve uzun zamandır yerleşik hale gelmiş kültürel kimliğinin tehlikede olduğunun önemli ölçüde bilincinde olunması üzerine inşa edebildiler. Pek çok kişi zaten çok fazla taviz verilmiş olduğunu düşünüyordu. İç hukuk büyük oranda bir *daimyo* sorumluluğuydu ve daha da anlaşılmaz olan, şogunluğun "Batılı" devletlere yasal denetim altında olmamayı garanti etme

gücünü elinde bulundurması, ancak bunu uygulayacak güce kesinlikle sahip olmamasıydı. Tokugawalar *daimyo*'lar nezdindeki desteklerinin zamanla azaldığını ve Kyoto'da bulunan imparatorluk sarayının artan önemini engelleyemediklerini gördüler. (Tokugawalara daima karşı olan) Hoşu ve Satsuma *daimyo*'ları isyan ettiler ve imparatorluk sarayıyla ittifak halinde "imparatorluk kuvvetleri"ymiş gibi davranmaya başladılar. Tokugawa kuvvetleri 1866'da isyanı bastıramadı. İmparator son Tokugawa şogununun (Tokugawa Yoşinobu) istifa etmesini istedi ve 1867'de bu gerçekleşti. Daha sonra "imparatorluk" ordusu Edo'yu zaptetti (adı 1868'de Tokyo olarak değiştirildi); 1869'a gelindiğinde tüm ülkede hâkimiyet kurmuş durumdaydı.

1860'ların ortasındaki ve sonlarındaki olaylar çoğunlukla Meici'ye ("aydınlanmış yönetim") yol açan bir restorasyon olarak resmedilmiştir. Aslında bir "restorasyon"dan çok, Tokugawa şogunluğunun sonunu getirdiği kesin olan yeni bir siyasi düzenin işlemeye başlaması söz konusuydu. Daha da kesin olan, ülkenin güneybatısında bulunan Tokugawalara karşı oldukları kadar birbirlerine de güven duymayan iki *daimyo*'nun darbesinden başka bir şey olmayan girişimden istikrarlı yeni bir düzenin ortaya çıkmış olmasıydı. Satsuma ve Hoşu'ya hemen Tosa ve Saga *daimyo*'ları katıldı ve çocuk imparator Mutsuhito'nun desteğini dördü de alabildi. İlk başlardaki en önemli sorun, *daimyo*'lara sadakat bağı olan *samuray*'ların imparator etrafında inşa edilen "ulusal" sisteme nasıl dahil edilecekleriydi. 1869'da Satsuma, Hoşu ve Tosa'da *samuray*'lık sistemi kaldırıldı, *daimyo*'lar eyaletlerinin valisi haline geldiler. Peşi sıra Japonya'nın diğer yerlerinde benzer değişimler gerçekleşti. Hem Satsuma hem de Hoşu, ordu beslemenin ve yerel idareyi yönetmenin çok yüksek masraflarından kurtulmanın bir yolu olarak daha fazla merkezileşmeyi destekliyordu. Bütün *daimyo*'ların kaldırıldığı, bütün lordların Tokyo'ya çağrıldığı ve merkezi yönetim tarafından atanan valilerle yeni yerel yönetim birimlerinin oluşturulduğu 1871'de yeniden yapılanmanın ilk safhası bir sonuça ulaşmıştı. Bu safha, Satsuma'da bulunan *samuray*'ların çıkardığı ayaklanmanın kolayca bastırılmasından sonra 1877'de son buldu. Artık bütün *samuray*'lar emekli edilmiş ve aldıkları maaşlar faiz getiren devlet tahvillerine dönüştürülmüştü. Kılıç taşımak yasaklanmıştı.

1860'ların sonlarında ulusal bir yönetimin oluşturulmasından sonraki dönemin belirleyici özelliği, Japonya'nın edindiği, Avrupalıların modern bir devlet olarak gördüğü tüm bileşenlerdi. Ulusal birlik İtalya ve Almanya'dan önce gerçekleşti ve büyük ölçüde aynı yolu takip etti. Bu birlik, merkezi bir idarenin oluşturulması, etkili bir askeri güç yaratmak üzere zorunlu askerliğin kabul ettirilmesi ve Avrupalı devletlerin geliştirmeye başladığı bir ulusal eğitim sisteminin benzer şekilde geliştirilmesini içeriyordu. (Japon ulusal okul sistemi Britanya sistemiyle neredeyse tam olarak aynı zamanda kurulmuştu ve çok kısa bir süre içinde daha etkili oldu.) Ancak yine de Tokugawa döneminde kurulmuş olan altyapı olmadan bu değişimlerin hiçbiri gerçekleşemezdi. 1872-1873'te kırk sekiz Japon seçkininden oluşan bir heyet hangi kurum ve politikaların benimseneceğine karar vermek üzere Birleşik Devletler'i ve Avrupa'yı gezdi. Öncelik, yabancıların daha aşırı ta-

leplerinden kurutulmak ve değişim hızını ve doğasını Japonların kontrolü altında tutmak amacıyla, askeri gücün oluşturulmasına verildi. Kurumların gelişmesi daha yavaş ama genelde Almanya'da görülen yarı otoriter sistemin bir benzeri oldu. Bir Devlet Konseyi *(Dayokan)* oluşturulmuştu ama nispeten güçsüzdü; gerçek iktidar imparatorluk danışmanlarının sorumluluğuydu. 1876'da güçsüz bir "senato" *(genroin)* kuruldu. 1881'de bir imparatorluk fermanıyla ulusal bir meclis oluşturuldu, ama 1890'a kadar toplantı yapmayacaktı. 1884'te imparatorluk sarayında bulunan aristokratlardan, önde gelen büyük toprak sahiplerinden ve üst düzey devlet memurlarından yeni bir aristokrasi yaratıldı ve bunlar 1890'da yeni ulusal meclisin üst kurulunu oluşturdu. Uygun bulundukları takdirde zengin tüccarlar ve endüstricilerin katılmalarına imkân veren hazırlıklar yapıldı.

Daha önemlisi teknik ilerlemelerin artan hızıydı. Bu da Tokugawalar zamanındaki gelişmelere dayanıyordu. 1860'ların sonlarına gelindiğinde endüstri çoktan milli servetin yaklaşık üçte birini sağlıyordu ve 19. yüzyılın sonlarındaki gelişmeler bu bilgi, beceri ve altyapı temeli olmadan mümkün olmazdı. Mesela 1842'de James Nasmyth, Britanya'da buharlı şahmerdanın patentini aldı. 1860'a gelindiğinde Nagasaki'de faal bir buhar makinesi ve şahmerdan bulunuyordu. Japonlar böyle bir makineyi daha önce hiç görmemişler, onu bir kitapta yer alan planlara göre yapmışlardı. Demir ve çelik endüstrisindeki değişimin hızı dikkat çekiciydi. 1850'lerde uzun alevli fırın kullanılmaktaydı, onu 1870'lerin başlarında tavlama ve sıcak hava körükleri takip etti. Bunların her ikisi de Avrupa'da ilk defa kullanılmalarından yaklaşık bir yüzyıl sonra gerçekleşti. 1890'lara gelindiğinde Siemens-Martin açık ocak prosesi faaliyet halindeydi; bu, Avrupa'da geliştirilmesinden sonra otuz yıldan daha az bir süre içinde olmuştu. 1909'a gelindiğinde Dobaşi çelik tesisleri, Stassano elektrik arkı prosesini Avrupa'da ilk defa kullanılmaya başlamasından sadece bir on yıl sonra kullanır durumdaydı.

Tüm bu gelişmeler Japonların ulusal gücü üzerinde büyük bir etki yaratmıştı. Çin'i etkileyen iç parçalanmadan kaçınılmış olması Japonya'nın hiçbir zaman şiddetli bir dış baskıya maruz kalmamasını ve gelişmenin hızı ve doğasını önemli bir müdahale olmaksızın belirleyebilmesini sağladı. Japonya kendi gücünü gösterebildi. 1870'lerin başlarında, o sırada ciddiye alınmamasına rağmen "eşitsiz" gümrük tarifesi anlaşmalarının revize edilmesini talep etti. 1875'te Rusya ile yeni bir sınır anlaşması yapıldı. Bu anlaşma, Kuril Adaları'nı iki devlet arasında paylaştıran ve Sahalin'e ortak olarak sahip olmayı öngören 1855'teki anlaşmayı revize etti. 1875'te Sahalin Rusların, Kuriller ise Japonların oldu. Ertesi yıl Japonya, deniz kuvvetleriyle ilgili tahrik edici bir hadiseyi kullanarak, Kore limanlarının açılmasını dayattı ve bu limanlarda yurttaşları için kanunlardan muaf olma statüsü elde etti. Bu, Japon etkisinin Çin etkisiyle yer değiştirdiği, Kore'nin 1905'te bir Japon mandası ve 1910'da tam bir sömürge olmasına yol açacak bir sürecin başlangıcıydı. 1879'da Ryukyu Krallığı (Okinawa) bir eyalet olarak Japonya'ya dahil edildi. 1899'da Japonya, (yaklaşık %20'ye kadar yükseltilmiş olan) gümrük tarifeleri üzerinde büyük oranda özerklik elde etmeyi başardı ve 1911'de kesin kontrol sağlandı.

21.18 On Dokuzuncu Yüzyılda Asya

Avrupalı devletler 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Asya'nın büyük bir bölümü üzerinde hâkimiyet kurmuşlardı. İngilizler Hindistan, Birmanya, Malaya'nın önemli bir bölümüne ve Kuzey Borneo'ya hükmediyorlardı. Yüzyılın ikinci yarısında Tayland (Siyam) görünüşte bağımsız olmaya devam ederken Fransızlar Çinhindi'ne dönüşen alan –Vietnam, Kampuçya ve Laos– üzerinde hâkimiyet kazandılar. Birleşik Devletler 1898'deki İspanyol-Amerikan savaşından sonra Filipinleri aldı. Çin sahilleri boyunca, Avrupa ve Amerika ticaretine açık çok sayıda "anlaşmalı liman" yer alıyordu. Çinlilerin 18. yüzyılda Amur Nehri bölgesinde durdurmuş oldukları Rus yayılması, Çin dağıldığı zaman 1850'lerde yeniden başladı. Ruslar, Kore sınırı kadar güneyde kalan sahil boyunca geniş bir alanın yönetimini ele geçirdiler. 1860'ta Vladivostok kuruldu ve çok kısa bir süre içinde Pasifik sahilinde yer alan başlıca Rus yerleşmesi haline geldi. Britanya ve Fransa'nın 1860'ta Pekin'i işgal etmesinden sonra Rusların yaptığı "arabulucuk"un mükâfatı olarak Çinliler Mançurya sınırları kadar güneye uzanan muazzam bir bölgenin kaybını kabul etmek zorunda kaldılar.

Ancak yine de, Avrupa ve Amerika'nın bu dönemde Çin üzerinde yarattığı etkinin boyutunu abartmamak önemlidir. Kore gibi nispeten zayıf bir devlet bile, ticaret yapmamaya ilişkin bir politikayı dayatmak amacıyla Pyongyang limanında bulunan Amerikan tüccar gemilerini 1866'da yakabildi ve 1871'de gönderilen bir cezalandırma kuvvetini de geri çekilmek zorunda bıraktı. Çin sahillerinde bulunan az sayıda anlaşmalı liman, Avrupalıların Çin siyaseti üzerinde önemli bir hâkimiyetinin olduğu veya dünya üzerinde yer alan ikinci en büyük ülkede meydana gelen olayları etkileyebilecekleri anlamına gelmiyordu. Asya'nın büyük bir bölümü önemli ölçüde Avrupa hâkimiyetinin dışında kalmıştı ve Çin üzerinde yaratılan sınırlı etki bile Japonya veya Kore'de görülmedi. Dünyada üzerindeki en büyük deniz kuvvetine sahip olan Britanya, bölgede sadece sınırlı bir güce sahipti. 1844'te Hongkong'da tamamen bağımsız bir Çin Üssü kurulmuştu. 1860'ların sonlarında burada otuz beş gemi bulunuyordu. Bir on yıl içinde sayıları yirmiye düşmüştü ve bir yılda elli günden az faal oluyorlardı. Ekonomik dış güç de sınırlıydı. Bölgede 1890'larda faaliyet gösteren tüm Avrupalı şirketlerin yarısından fazlasına sadece üç kentte rastlanıyordu: (Britanya sömürgesi olan) Honkong, (çok önemli uluslararası ayrıcalıklara sahip) Şanghay ve Yokohama. 19. yüzyılın sonlarında Britanya dünya üzerinde yer alan en büyük deniz aşırı yatırımcıydı, ama Japonya'daki toplam yatırımı ancak 10 milyon sterlindi. Çalışır durumda Tokyo'da bir, Osaka'da bir ve Pekin'de iki Avrupa şirketi bulunuyordu. Ticaret yapan imtiyazlarının olduğu Japon limanlarında sadece 6000 Avrupalı yaşıyordu. İç ticaret Japonların elindeydi ve Avrupalı ve Amerikalı gruplar, limanlar ve ithalat-ihracat ticaretinin küçük bir kısmıyla sınırlandırılmıştı.

Bölgedeki en önemli karmaşa Avrupalı güçler tarafından değil Japonya tarafından başlatıldı. Temel olarak Kore'yle ilgili olarak yapılan 1894-1895 Çin-Japon Savaşı, büyük bir Japon zaferiyle son buldu. Şimonoseki Anlaşması'yla Japonlar Tayvan'ı ve Pescador Adaları'nı ilhak ettiler ve Çin yönetiminin yıllık gelirleri-

Harita 73: 19. Yüzyılın Sonunda Asya

nin üç katına denk bir tazminat ödemesini kabul ettirdiler. (1897'ye gelindiğinde Japonların rezervleri para birimi ölçütü olarak altını kullanabilecekleri ölçüde büyümüştü.) Avrupalı devletler Japonları anakarada elde ettikleri kazançlarının bir kısmından vazgeçmeye zorladılar, ama bu (1850'lerin sonlarında ve 1860'ların başlarında olduğu gibi) Çinlilerin zayıflığından yararlanmak amacıyla belirlenmiş talepleri açısından sadece bir başlangıçtı. 1897'de Almanya Şantung'da yer alan Ch'ing-tao ve Chiao-chou alanlarını ilhak etti, bunu ertesi yıl İngilizler tarafından Wei-hai-wei yarımadası ile Şantung'daki limanın ilhak edilmesi ve Hong Kong'un karşısında yer alan "Yeni Topraklar"ın kullanım hakkı izledi. Aynı esnada Ruslar 1898'de Liatoung yarımadasının güneyini ve Lü-shun limanını (Port Arthur) aldılar. Japonlar Hubei, Tientsin ve Foochow'da daha fazla imtiyaz elde ettiler. Fransızlar çok daha güneyde Çinhindi yakınında yer alan Kuang-chou-wan bölgesini ve limanı ilhak ederek yağmadan paylarını aldılar. 1899'da Amerikalılar Çin'e eşit giriş hakkını savunarak, diğer büyük güçlere "Açık Kapı" notasını gönderdiler. Bu nota, verilmiş imtiyazları geçerli saydığı için bir Çin savunması değildi. Az sayıda imtiyaza sahip oldukları bir durumda sadece Amerikan çıkarlarını garantiye almak üzere yapılmış bir girişimdi.

Bunların arasında en önemli olan, bu olaylar karşısında Çin'de ortaya çıkan tepkiydi. Bu tepki, milliyetçi bir canlanmaya ve Avrupalıların nüfuzuna, özellikle de Hıristiyan misyonlarına ve Hıristiyanlığı kabul etmiş olan Çinlilere karşı, geniş bir alanda var olan bir hareket biçimine dönüştü. Daha önceki gizli topluluklardan oldukça etkilenmiş olan yeni bir hareket –"Boksörler*"– farklı yerlerde farklı biçimler altında ülkenin her yerine yayıldı. Yeni üyeler, aslında zihinsel denetimi içeren bir dizi zarar verilemezlik kazanma hareketleri olan, halka açık "boks" gösterileri sayesinde ayartılıyordu, bunu gizli topluluğa kabul edilme ve katı kurallarına bağlılık takip ediyordu. (Kadınlar için ayrı örgütler vardı.) "Boksörler" şarkılarında dile getirildiği gibi, hem Batı karşıtı hem de Ch'ing yanlısıydılar:

> Biz sadece Hindistan gibi olmaktan korkarız, ülkemizi korumaktan aciz;
> Biz sadece Annam gibi olmaktan korkarız, yeniden canlanmak için hiç ümidi olmayan,
> Biz Çinlilerin bizim bu Çin'imizde hiç payı yok...
> Sonunda bütün Yabancı Şeytanlar
> Son ferdine kadar kovulunca,
> Büyük Ch'ing, birleşince, hep birlikte
> Ülkemize barış getirecektir.

Hareketin 1900'lerin başlarında çok kısa bir süre içinde yayılmasının sebebi Avrupalı devletlerin (imparatorluk hükümetinin el altından verdiği destekle) almış olduğu cezalandırma tedbirleriydi. Boksörler 1900 Mart'ında Tientsin bölge-

* Çinlilerin *Yihe quan* (Yumruklar) adı altında kurduğu örgütün üyelerine yabancılar "boksör" adını vermiştir (ed.n.)

sine ve Haziran ortasına gelindiğinde Pekin'e hâkim olmuş durumdalardı. Avrupa elçiliklerinin Hıristiyan Çinlileri kurtarmak isteyen askerleri Tientsin'de kırkın üzerinde Boksörü öldürdüler ve Çin kalelerini ele geçirdiler. Pekin'deki yönetim tüm yabancı elçiliklerden gitmelerini istedi. 20 Haziran'da Alman elçisi katledildi, Avrupalılar elçilik bölgesine çekildiler ve Çinliler savaş ilan etti. Yapılan savaş çok yoğun olmasa da –Çinliler dönemin tamamı boyunca sadece 4000 top mermisi attılar ve kuşatılanlardan çok kuşatanlar öldü– 470 yabancı ve 3000 Hıristiyan Çinli elli beş gün boyunca kuşatıldılar. Çin'in her yerinde yaklaşık 200 misyoner ve 30.000'in üzerinde Hıristiyan Çinli öldürüldü.

Avrupalı tüm devletler ve Japonya bunu, kendilerinden daha önemsiz olanlar tarafından Çin'deki konumlarına açık bir meydan okuma olarak gördüler ve kendi aralarındaki anlaşmazlıkları bir yana bırakarak ortak bir sefer düzenleme konusunda anlaşmaya vardılar. İmparator II. Wilhelm'in aşağıda yer alan beyanda bulunmasıyla Almanya güçlü bir liderlik üstlendi:

> Pekin yerle bir edilmelidir. Merhamet gösterrneyin! Esir almayın! Bin yıl önce [bu şekilde geçiyor] Kral Attila'nın Hunları, tarihte ve efsanede hâlâ büyük ölçüde alt edilmesi güç olan bir nam saldılar. Aynı şekilde siz de Çin'de bin yıl boyunca bir daha hiçbir Çinlinin bir Almana yan bakamayacağı şekilde Almanya'nın namını salın.

1900 Ağustos'unun başlarında 20.000 kişilik "Batılı" bir kuvvet (askerlerin yarısında çoğu Japondu) Tientsin'den yola çıktı ve iki küçük çarpışmadan sonra Pekin'de kuşatmayı kaldırdı. Direniş olmamasına rağmen birliklerin geçişine, topluca ırza geçmeler ve yerel halkın boğazlanması ve köylerin yıkılması damgasını vurdu. Pekin yakılıp yıkıldı ve yağmalandı, binlerce Çinli daha öldürüldü. Ruslar bu durumdan Mançurya'nın büyük bir bölümünde hâkimiyeti ele geçirmek amacıyla yararlanırken benzeri gaddarlıklar gerçekleştirildi. Çarpışmanın sona ermesinin ardından Avrupalı devletlerin Çin'den aldıkları intikamın etkisi daha da büyük oldu. Çin'in tüm gümrük gelirlerini ve tuz vergisini alarak muazzam bir tazminat elde ettiler. Boksörlerin işe alınmasını engellemek üzere sivil görevlere yönelik sınavları beş yıllığına durdurdular. Çinlilerin iki yıl boyunca silah ithal etmeleri yasaklandı, Pekin'de bulunan elçilikler alanı genişletildi –bu alanda hiçbir Çinli yaşayamazdı, yabancı askerler tarafından korunuyordu– kentte yer alan tüm Çin kaleleri yıkılacaktı. Bu şartlar onur kırıcıydı (ve bu şekilde olması için tasarlanmışlardı), fakat Çin devletinin yıkımına tazminat yol açmıştı. En önemli gelir kaynaklarını elinden alıyordu ve iç reform sürecini sürdürememesine ve kaderini kontrol etmekte Japonya'nın yaptığı gibi belirleyici olamamasına sebep oluyordu. Avrupalı devletler (ve giderek Japonya) Çin'in belini bükmeyi kısmen başarmışlarsa da hâlâ ülkenin, politikasının ve ekonomisinin üzerinde hâkimiyetleri yoktu. 20. yüzyılın ilk yarısında Çin tarihini, büyük ölçüde yabancıların ülke üzerinde uyguladığı kısıtlamalardan kurtulma arzusu biçimlendirmişti.

21.19 Afrika

[*Önceki Dönemde Afrika* ***17.8***]

1500'den sonra, 300 yıldan daha uzun bir süre boyunca Avrupalıların Afrika üzerindeki hâkimiyeti birkaç kale ve ticaret noktası ve Ümit Burnu'nda yer alan küçük yerleşeyle sınırlı kalmıştı. Kıtanın, özellikle Sahra'nın güneyinde, karşı karşıya kaldığı en önemli sorun çok düşük nüfus seviyesiydi, 1900'de Afrika'da sadece yaklaşık 100 milyon insan vardı. Bu nüfus düzeyi, zor ulaşım şartları ve düzenli olarak yinelenen hastalıklarla birlikte, kapsamlı siyasi yapıların oluşturulmasına yönelik sosyal ve ekonomik temelin olmadığına işaret ediyordu. Bu yüzden 19. yüzyılın sonlarında gerçekleşen Avrupa etkisi sırasında, çok hızlı bir şekilde mevcut örgütlenmenin üstesinden gelmişti. Dünya tarihinde ilk kez, Akdeniz kıyısında yer alan kuzey bölgeleri dışında Afrika'ya yabancı güçler hükmediyordu.

Köle ticaretinin etkisi Batı Afrika'da 19. yüzyılın devamında azaldı ve Avrupa'ya yavaş yavaş başka mallar, özellikle de palmiye yağı, satıldı. İngilizler Gambia Nehri çevresinde yer alan alanı ve aynı zamanda (azat edilmiş kölelere yönelik) Sierra Leone'yi ve "Altın Sahili"* nde yer alanlarla birlikte daha doğuda Lagos'ta bulunan yerleşmeleri kontrol ediyorlardı. Portekizlilerin elinde birkaç ada ve anakarada yer alan Luanda vardı, Fransızlar St. Louis-du-Sénégal ve (1849'da kurulmuş olan) Libreville'de bulunuyorlardı. Liberya, Amerika'da yaşaması istenmeyen özgür Siyahların gönderildiği bir yer olarak Birleşik Devletler tarafından 1822'de kurulmuştu, 1847'de tamamen bağımsız oldu. 1870'lerin başları gibi geç bir tarihte İngilizler Asante krallığına saldırmak amacıyla Altın Sahili'nden içerilere girerek, başkent Kumasi'yi tahrip ettiklerinde, içerilerde sorumluluk almamak için sahile geri döndüler, bu dönemde bölgede bulunan en önemli güç Sokoto halifeliğiydi: 1817'de kurulmuş, İslam kanunlarıyla yönetilen ve Sokoto'da bulunan hükümdarın genel otoritesini tanıyan yaklaşık otuz "devlet"ten oluşan gevşek bir ittifak. Dünya üzerinde, köle sahibi olan son büyük devletti. Daha doğuda askerler Mısır'dan güneye, Sudan'a doğru ilerliyorlardı, fakat burası kısa bir süre sonra İngilizler tarafından devralındı. (Görünüşte bir Anglo-Mısır bölgesi olmaya devam etti.)

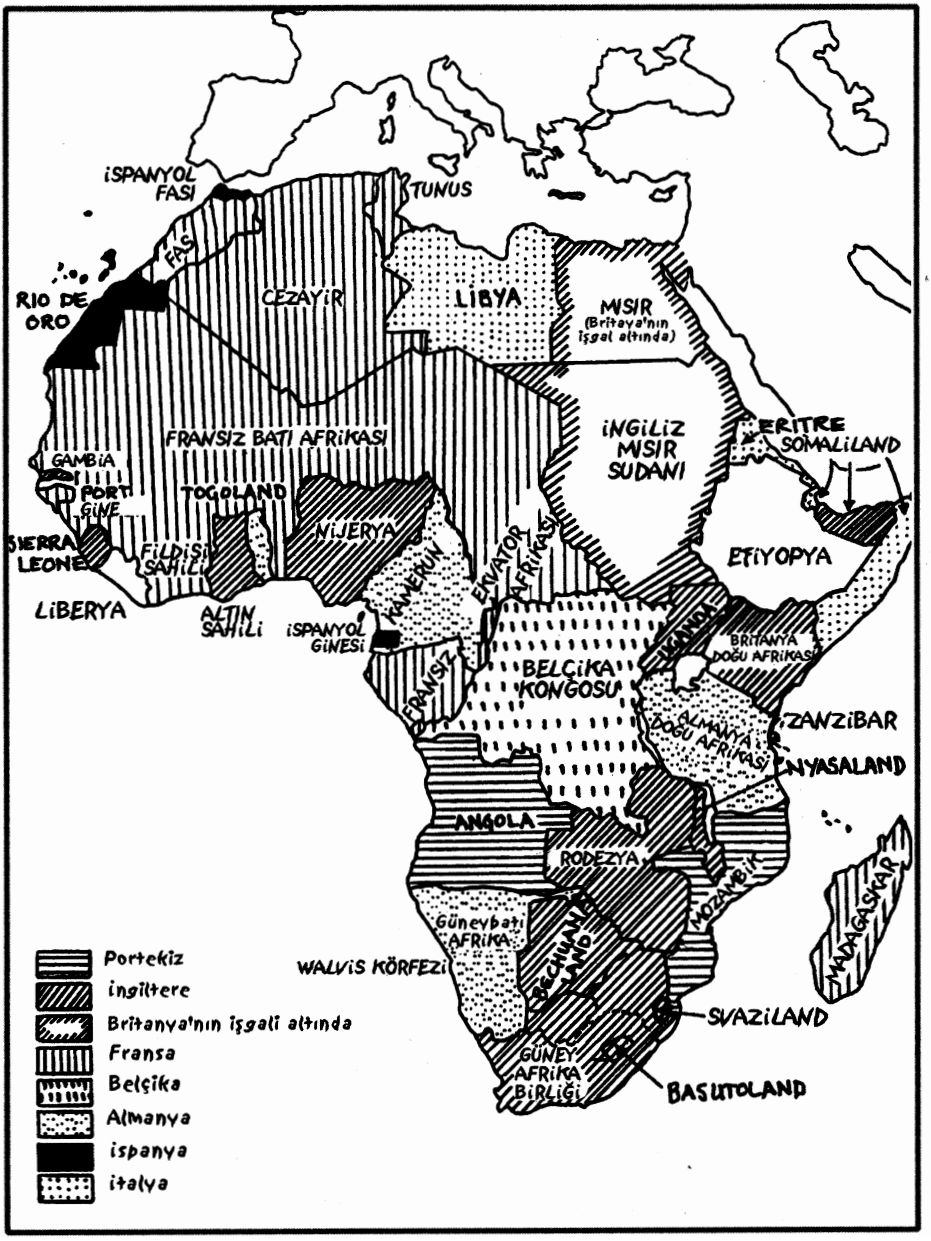
19. yüzyılın başlarında Güney Afrika'da Nguni dilini konuşanlar arasında sürekli olarak savaş vardı ve bunun sonucunda Mtetwa'lar arasında küçük bir reis olan Shaka, Zulu krallığını kurarak egemenlik sağladı. 1828'de bir suikaste kurban gitmiş olsa da, ordu egemenliğindeki krallık önemli bir bölgesel devlet olarak varlığını sürdürdü. Zulular'ın kuzeyinde ve batısında yer alan Svazi krallığının ve Zululardan kuzeye kaçıp 1840'lardan itibaren yerel Şona halkına hükmeden, Güneybatı Zimbabve'de yer alan Bandebele krallığının kurulmaları da eşit derecede önemliydi. Bu krallıklar üzerindeki asıl baskı, İngilizler Ümit Burnu'nda bulunan küçük Hollanda kolonisini 1806'da aldıktan sonra güneyden geldi. Koloninin köle nüfusu, yasaklamanın hemen öncesinde, 40.000'in üzerinde köleyle 1838'de zirvesine ulaşmıştı. Siyah işçiler bu tarihten sonra bile yarı özgür olmaya devam ettiler ve 1828'den sonra Ümit Burnu'nun doğusunda İngilizler tarafından katı

* Daha sonra Gana (ed.n.)

bir ırk ayırımı uygulandı. Bu olaylar yoksul Beyazların birçoğuna, özellikle büyük ölçüde Hollanda asıllı olanlara (Afrikanerler), çok aşırı geldi. Onların "ırksal eşitlik" olarak değerlendirdikleri gelişmelerden uzak durmak amacıyla Orange Nehri'ne doğru kuzeye ve 1840'lara gelindiğinde Transvaal'e taşındılar. Çok küçük bir devlet olarak kalsalar da, resmi olarak bağımsız hale geldiler. 1870'te gelindiğinde bile Orange Bağımsız Devleti ve Transvaal'de hâlâ sadece 45.000 Beyaz vardı. Daha doğuda Britanya kolonisi Natal yavaş yavaş büyüdü (Zulular on yıllarca büyük bir tehlike olmaya devam ettiler) ve 1867'de Kimberley'de muazzam elmas madenlerinin keşfine kadar Güney Afrika'da büyük gelişmeler olmadı. Elde edilen gelir, Kap'ta* yer alan küçük Beyaz toplumun kendi kendini yönetmesi için yeterliydi. 1870'lerin sonlarında İngilizler iki kuzey Boer cumhuriyetini kontrolleri altına almaya çalıştılar, ama başaramadılar. 1890'larda Transvaal'da büyüyen maden zenginliği İngilizleri daha sert davranmaya yöneltti. Bahaneyle savaş çıkarmayı başarsalar da Boerlerin direnişini kırmak üç yıl sürdü. Cumhuriyetler en sonunda 1910'da kurulmuş, Beyazların hâkimiyeti altında olan Güney Afrika Birliği'ne dahil edildiler.

19. yüzyılın başlarında Portekizlilerin kovulması ve Osmanlı yönetiminin kurulmasının ardından, Doğu Afrika'da önemli bir değişim gerçekleşti. Osmanlılar 1785'te Kilva'nın ve 1800'de Zanzibar'ın kontrolünü ele geçirdiler. Sahillerde yer alan bütün limanlarda Zanzibar'daki sultanın otoritesine tabi valiler bulunuyordu. Fildişi ve köleler için, iç kısımlarda ticaret yolları açıldı. Yılda yaklaşık 50.000 köle Körfez'e ve Mezopotamya'ya gönderiliyordu ve Zanzibar adasında temelde Avrupa pazarına yönelik olarak karanfil yetiştiren yaklaşık 100.000 köle (nüfusun neredeyse yarısı) bulunuyordu. İç kısımlarda yer alan bazı devletler dış teması reddetti –1878'e kadar Ruanda sadece tek bir Arap tüccarın ülkeye girmesine izin vermişti– fakat diğer alanlarda, özellikle Büyük Göller çevresinde dış etkiler çok önemliydi. Eski Buganda krallığı baskı altında parçalanmıştı ve ticaret ekonomileri değiştirmeye başlıyordu. Sığırlar satılmak üzere yaklaşık 600 mil uzakta yer alan sahile götürülüyorlar ve yeni ürünler de aynı yöne köle ve fildişi götüren kervanlar tarafından sahilden getiriyorlardı. Etiyopya krallığı geçmişte olduğu gibi bu etkilerden büyük ölçüde uzaktı, örgütlü bir siyasi birim olarak 1750-1850 arasında neredeyse var olmamıştı. Egemen olan, yerel savaş beyleriydi. 1870'lerin başlarında IV. Yohannes tarafından birlik yeniden sağlandı ve ülke o ve (1913'e kadar hüküm süren) halefi Menelik tarafından büyük bir bölgesel güce dönüştürüldü. Addis Ababa'da, yerleşme alanının 1500 yıl boyunca güneye doğru sürekli olarak kaydığını gösteren yeni bir başkent kuruldu. 1896'da Etiyopya bir İtalyan saldırısını püskürtecek kadar güçlüydü ve Adova Savaşı'nda kesin bir zafer kazandı. Aynı zamanda tekil bir emperyal devlet haline geldi. 1880-1900 arasında Etiyopya üç misli büyüdü ve krallığın eski merkezini oluşturan halklardan çok farklı gruplar üzerinde hüküm sürdüğü Tigre, Somali'nin bazı yerleri, Ogaden ve Eritre'de hâkimiyeti ele geçirdi.

* Ümit Burnu'nda yer alır (ed.n.)

Harita 74: 20.Yüzyıl Başlarında Afrika

Avrupalı devletler arasında Afrika'nın paylaştırılması, Afrika'nın kendi sınırları içindeki herhangi bir etmenden çok Avrupa'nın yarattığı iç baskıları yansıtıyordu. 1870'lere kadar Avrupalı devletler sahil kaleleri ve ticaret noktalarının iç kesimlere giden ticaret yolları boyunca kendi etki alanlarına sahipti. Sadece birkaç yerin sınırları resmen belirlenmişti ve (iklimi açısından Avrupalıların yerleşmesine uygun) Kap alanından ayrı olarak bunlar –Avrupalı devletler için doğrudan bir öneme sahip– Akdeniz'in güney sahilleri boyunca konumlanıyorlardı. Fransa 1830'da Cezayir'i ve 1881'de Tunus'u aldı. İngilizler (Fransızlar 1904'e kadar bunu kabul etmemiş olsalar da) Mısır'da söz sahibi olmuşlardı. Sahra'nın güneyinde kalan Afrika'nın paylaşılması, Avrupalı güçlerin arasında yayılan, kendi kabul görmüş denetim alanlarını oluşturamazlarsa daha sonra bunu bir rakibin yapabileceği korkusunun sonucuydu. Sınırların büyük ölçüde belirlenmesi üzerinde 1885-1886'da Berlin'de anlaşmaya varıldı. (Amerikalılar kilit alanlarda ticaret yapma hakkını garantiye almak amacıyla konferansa katıldılar.) Fransızlar Batı Afrika'nın büyük bir bölümünü elde ettiler, ama İngilizler Altın Sahili ve Nijerya'da yayıldılar. Doğu Afrika'nın büyük bir bölümü gibi Güney Afrika da büyük ölçüde İngilizlere aitti. Almanlar ilk önemli kolonilerini –Kamerunları, Güneybatı Afrika'yı ve Doğu Afrika'yı (daha sonra Tanganika)– elde ettiler. Portekizliler Angola ve Mozambik'i elde ederek imparatorluklarını muazzam boyutlarda genişlettiler. Kongo Belçika hükümdarına özel mülk olarak verildi ve çok kötü bir yönetim, kaynakların yağmalanması ve halka barbarca davranmakla geçen iki on yıldan sonra ancak 1908'de Belçika'ya geçmiş oldu. (Onun hükümdarlığı sırasında Kongo'da yaklaşık 8 milyon Afrikalı öldü.)

Diplomatlar, benzer gruplardan gelen halkları birbirinden ayıran ve çok farklı olanları bir araya getiren, ülkelerdeki gerçekleri tamamen göz ardı eden sömürgeler yaratmak üzere bir harita üzerine çizgiler çekiyorlardı. Afrika'da haritalar az şey ifade ediyordu ve sömürge idaresinin de hâlâ kurulması gerekiyordu; on yıllarca savaşmak bunun parçasıydı. 1871 yılı ile I. Dünya Savaşı'nın başlaması arasında Fransızlar, İngilizler, Almanlar ve Portekizlilerin yegâne askeri faaliyetleri sömürge savaşları olmuştu. 1900'de büyük son Asante ayaklanması bastırılmıştı, ama İngilizler sadece üç yıl önce Somali'nin iç kesimlerinin çoğunu boşaltmaya ve sahip oldukları etkiyi sahil şeridi sınırları içinde toplamaya zorlanmışlardı. (Bu durum 1920'ye kadar değişmedi.) Fransızlar 1911'de Fas'ta hâlâ sadece doğu ve Atlantik yörelerini kontrol ediyorlardı ve Fez'i ve Atlas dağlarını ele geçirmek bir üç yıl daha sürdü. 1909'da İspanyollar hâkimiyetlerini kıyı kesiminde yer alan kuşatılmış bölgelerinden yaymaya çalıştıklarında başarısızlığa uğratıldılar. İtalyanlar 1912'de Osmanlılardan Libya'yı almış olsalar da, sahil şeridinden daha fazlasını pek kontrol etmiyorlardı.

Fetih ve "etkisizleştirme" (bu Avrupalıların sevdiği bir terimdi) tamamlansa bile Avrupalı devletler önemli bir sorunla karşı karşıya kalmışlardı; aynı zamanda hem güçlü hem de zayıflardı. Nihayetinde ezici bir askeri gücü harekete geçirebildikleri için güçlüydüler, ama normal şartlarda herhangi bir kolonide ellerinin al-

tında bulunan sınırlı bir askeri güç ve az sayıda yönetici nedeniyle zayıflardı. İngilizlerin Nijerya'da 4000 askeri ve bir o kadar da güvenlik gücü bulunuyordu, ama 75 subay dışında bu birliklerde bulunanların hepsi Afrikalıydı. Kuzey Rodezya'da (Zambia) –Britanya, Almanya, Danimarka, İsviçre ve Benelux* devletlerinin toplamı kadar büyük olan bir bölgede– İngilizler sadece 19 İngiliz subay ve 8 astsubay tarafından kumanda edilen 750 Afrikalıdan oluşan iyi donatılmamış bir tabura sahipti. 20. yüzyılın başlarında (Fransa'dan on dört kat büyük ve 16 milyon nüfusa sahip bir alan olan) Batı Afrika'da bulunan Fransız kuvvetleri 2700 Fransız subayı, 230 tercüman, silahlı 6000 Afrikalı *sivil muhafız,* 14.000 Afrikalı asker ve tamamı Fransız olan bir taburdan oluşuyordu. Aynı şekilde Avrupalı yöneticilerin sayısı da azdı: İngilizler, 1909'da Altın Sahili'nde yer alan Asante bölgesindeki yarım milyon insanı yönetmek üzere beş bölge yöneticisine sahipti. Cezayir, Güney Afrika, Kenya ve Güney Rodezya gibi az sayıda ülke dışında neredeyse hiç Avrupalı yerleşmesi bulunmuyordu. 1914'te Ruanda'da (misyonerler dahil olmak üzere) topu topu doksan altı Avrupalı yaşamaktaydı. Bu yüzden bu kolonileri yönetecek, Avrupalılar adına yerel düzeyde idarecilik yapacak işbirlikçi gruplara ihtiyaçları vardı. Uganda'da bulunan Buganda gibi az sayıda yerel hükümdara neredeyse tam bir özgürlük tanınmıştı. Kuzey Nijerya'da yer alan Hausa devletlerinin kent merkezli Fulani yönetimleri, yerleşmiş bürokrasileri, mahkemeleri, mali ve hukuki kayıtları ve eğitimli okuryazar elitleriyle, emperyal yapı içinde kolayca asimile edilmişlerdi. Diğer yerlerde bu daha zordu ve çoğu kez önemli yerliler yapay olarak yaratılmış "kabileler"i idare etmek üzere para karşılığında "reis" olarak atanıyorlardı.

21.20 On Dokuzuncu Yüzyılın Sonunda Dünya Dengesi

19. yüzyılda Avrupa ve Birleşik Devletler'in endüstrileşmesi dünyadaki ekonomik ve siyasi güç dengesini radikal bir şekilde değiştirdi. 18. yüzyılda Avrupa, Çin ve Hindistan'da kişi başına düşen endüstriyel üretim oranı aşağı yukarı eşitti ve Birleşik Devletler'de bu oranın yaklaşık yarısıydı. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde, dünya ekonomisine dünya endüstri üretiminin dörtte üçünden fazlasını üreten Batı Avrupa'daki birkaç ekonomi (Britanya, Almanya ve Fransa) ve Birleşik Devletler egemendi. Avrupa'nın artan siyasi gücü, dünyanın hâkimiyet kurmuş olduğu yerlerindeki ekonomilere yeniden şekil verme imkânı sağlıyordu ona. Bunu Avrupa mallarının kolay bir şekilde girişini sağlamak üzere gümrük tarifelerini kaldırarak ve Avrupa endüstrilerinin ve halkının yararına olmak üzere hammadde ve yiyecek üretimi üstüne yoğunlaşarak gerçekleştiriyordu. 1830'da Avrupa'nın dışında yer alan devletler hâlâ dünya endüstri üretiminin üçte ikisini gerçekleştiriyordu ve Çin'in toplam endüstri üretimi 1860'ta bile Britanya'nın üretimiyle aynıydı. Buna rağmen yüzyılın sonunda Britanya'nın kişi başına düşen endüstriyel üretimi Çin'deki oranın kırk katından fazlaydı. Bu sadece dünyanın geri kalan kısmı durağan kalırken Avrupa ve Birleşik Devletler'in ilerleme atılımlarından

* Belçika, Hollanda ve Lüksemburg (ç.n.)

kaynaklanmıyordu. Aslında Avrupa'nın yarattığı baskıyla dünyanın geri kalan kısmının endüstrisi 19. yüzyılda yok edilmişti. 1900'e gelindiğinde Hindistan ve Çin gibi ülkelerde kişi başına düşen endüstriyel üretim, 18. yüzyılın ortasında görülen oranın yaklaşık üçte biri kadardı.

19. yüzyılın sonuna gelindiğinde dünyanın ekonomik dengesi 18. yüzyılın ortasında olduğundan çok farklıydı. Bu denge, Avrupa, Hindistan ve Çin arasındaki kaba eşitlikten çıkarak, hiç eşit olmayan üç farklı parça halinde değişim geçirmişti: Merkez, yarı çeper ve çeper. Merkezi oluşturan endüstrileşmiş Kuzeybatı Avrupa ülkeleri ve Birleşik Devletler dünya nüfusunun sadece sekizde birine sahipti, yine de dünya endüstri üretiminin ezici çoğunluğunu, dünya ticaretinin yaklaşık dörtte üçünü ve daha büyük oranda da yabancı yatırımları gerçekleştiriyorlardı. Yarı çeperi üç devlet tipi oluşturuyordu. Birincisi Güney ve Doğu Avrupa'da yer alıyordu: Rusya, İspanya, Portekiz, İtalya, Avusturya- Macaristan ve Balkan devletleri. Bunlar büyük ölçüde hâlâ tarıma dayalıydı ve genellikle askeri yönden öneme sahip olsalar da merkez devletlere göre daha az zengin ve daha az gelişmişlerdi. Rusya ve İtalya gibi bazılarının ekonomileri ve toplumları daha çok merkez devletlerde olduğu gibi gelişiyor görünse de, İspanya ve Portekiz benzeri ülkelerin gerilediği görülüyordu. İkinci devlet tipi Avrupa'nın dışında yer alıyordu: Yerleşmeye açılmış olan Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda gibi koloniler ve Latin Amerika'da yer alan Arjantin, Uruguay ve Şili gibi yerler. Bunlar, ekonomileri öncelikli ürünlerin, özellikle yiyeceklerin, merkez devletlere ihrac edilmesi üzerine kurulmuş, nispeten müreffeh toplumlardı. Yarı çeperde sadece bir tane üçüncü tip devlet bulunuyordu: Japonya. Japonya, Avrupa'nın siyasi hâkimiyetine maruz kalmamıştı ve bir endüstrileşme (ve modern bir devlet yapısı oluşturma) sürecinin içindeydi. Büyük ölçüde hâlâ kırsal alanda yaşayan bir ulustu (kişi başına düşen endüstriyel üretimi hâlâ Birleşik Devletler'in on beşte biri oranındaydı), ama Avrupalı devletlere meydan okuyabilen ve Rusya'nın 1904-1905'te acı bir şekilde öğrendiği gibi onları yenilgiye uğratabilen önemli bir bölgesel güçtü.

Dünyanın geri kalan bölümü ekonomik çeperi oluşturuyordu. Avrupa'nın kontrolünden sadece iki büyük devlet –Osmanlı İmparatorluğu ve Çin– kurtulmuş durumdaydı ama her ikisi de dış baskının sadece daha kötü hale getirdiği çok önemli iç sorunlara karşı karşıya kalmıştı. Yine de her ikisi de Hindistan ve Afrika'dan çok daha güçlü bir durumdaydı, çünkü siyasi kaderleri hâlâ kendi ellerinde bulunuyordu. Kolonilerde görülen ekonomik gelişme Avrupalı devletlerin ellerindeydi. Öncelikle üretimin geliştirilmesine yoğunlaşıyorlar, bu ürünleri Avrupa ve Kuzey Amerika'ya nakletmek üzere limanlara getirmek amacıyla sınırlı bir demiryolu ve karayolu altyapısı inşa ediyorlardı. Avrupalıların imparatorluklarında kölelik resmen kaldırılmış olsa da (gerçi uygulamada Portekiz Afrikası'nın büyük bir bölümünde kalkmamıştı), buna benzer diğer işgücü şekilleri köleliğin yerini almıştı. Kolonilerde zorunlu işçilik yaygındı ve birçok yerde sözleşmeli işgücü tarafından tamamlanıyordu. Batı Hint Adaları'nda bulunan eski şeker kolonileri gerilediğinde, Mauritius, Natal, Fiji ve Queensland gibi yeni üretim alanları

açılmıştı. Bu plantasyonlarda ve Avrupa pazarına yönelik diğer tropik ürünleri yetiştiren yerlerde dünyanın her tarafından getirilen işçiler çalışıyordu. Köleliğe benzer şartlar altında on yıl süreyle tutuluyorlardı ve sözde yurtlarına dönme hakları olsa da bu nadir olarak gerçekleşiyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısında 450.000'in üzerinde sözleşmeli işçi Hindistan'dan İngiliz Batı Hint Adaları'na, başka bir grup Natal, Mauritius ve (nüfus çoğunluğunu oluşturdukları) Fiji'ye, bir diğeri de kalay endüstrisinde çalışmak üzere Malaya'ya veya büyük çay çiftliklerinde çalışmak üzere Sri Lanka'ya gitti. Pasifik adalarından Queensland'a, Çin'den ve Japonya'dan Hawai ve Peru'ya işçiler getirildi. Hollandalılar çok sayıda insanı Cava'dan Surinam'a naklettiler.

Dünyanın ekonomik olarak yeniden yapılandırılması Avrupa'nın (ve Amerika'nın) büyüyen siyasi gücüne paralel olarak gelişti. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde dünya nüfusunun yaklaşık yarısı (700 milyon insan) yabancıların yönetimi altında girmiş durumdaydı. İki dünya ölçeğinde imparatorluk vardı: İngilizler ve Fransızlar. Açık bir farkla en büyük olan, yaklaşık 350 milyon kişi üzerinde hâkimiyet kurmuş olan İngilizlerdi. Önemini kaybetmiş şeker üreticisi Batı Hint Adaları'ndan Afrika'nın büyük bir bölümü ve Hindistan'ın neredeyse tümü boyunca ve Asya'da yer alan ticaret kolonileri Singapur ve Hong Kong'a kadar uzanıyordu. Bu imparatorluğa, Beyazların yerleşmiş olduğu ve kendi kendilerini yöneten Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda ve Güney Afrika kolonileri de dahildi. Fransız İmparatorluğunda 50 milyondan sadece biraz daha fazla insan vardı. İmparatorluğun merkezini Batı ve Ekvator Afrika'sında yer alan büyük sömürge takımı ile kuzeyde yer alan Cezayir, Tunus ve Fas oluşturuyordu. Önemli bir diğer alan Çinhindi'ydi, ama Pasifik'te yer alan küçük adalar ve Batı Hint Adaları fazla önemli değildi. Üçüncü en büyük imparatorluk (35 milyon insan), Doğu Hint Adaları'nın çok büyük önem taşıdığı (gerisi, şeker üreten yoksul Surinam sömürgesi ile birkaç önemsiz adaydı) Hollanda İmparatorluğu'ydu. Hollanda İmparatorluğu 19. yüzyılda büyümeyen yegâne büyük imparatorluktu. Portekiz İmparatorluğu'nun neredeyse tamamı 1884'ten sonra ele geçirilmiş, Angola ve Mozambik, São Tomé, Cabo Verde (Yeşil Burun) adaları ve eski Hindistan mülkü Gao ve Diu'ya eklenmişti. Portekiz'in komşusu İspanya, imparatorluğunun büyük bir bölümünü (Küba, Filipinler ve diğer Pasifik adaları) 19. yüzyılın sonunda kaybetmişti ve elinde Rio de Oro ve Afrika'nın önemsiz diğer birkaç parçası kalmıştı . (Toplamda bir milyondan az insanı kontrol ediyordu.) Alman İmparatorluğu 1880'lerin ortasından sonra kurulmuştu, ama sahip olduğu toprakların pek değeri yoktu. Bunlar Afrika'da yer alan Tanganika, Afrika'nın güney batısı, Kamerun ve Togoland ile Pasifik'te yer alan bazı adalardı. En hızlı yayılan imparatorluk, emperyalist bir devlet olmadığını her zaman belirtmekten hoşlansa da Birleşik Devletler'e ait olandı. 1898'e kadar Birleşik Devletler'in ele geçirmiş olduğu muazzam toprakların hepsi (Midway adasında yer alan deniz üssü hariç) Amerika kıtasında yer alıyordu ve bu toprakların sakinlerine yurttaşlık ve en sonunda birliğe dahil edilme vaadi veriliyordu. Bu durum, bir imparatorluğu sadece 385 can

kaybıyla ele geçirdiği 1898'de İspanya'ya karşı yapılan "görkemli küçük savaş"ın ardından değişti. Küba'nın sıkı bir Amerikan denetimi altında bağımsız olmasına izin edildi. Porto Riko, Guam ve Filipinler gelecekte devlet olma vaadi olmaksızın ele geçirildiler. Japonların ele geçirmesine engel olmak için Hawai ilhak edildi ve imparatorluğa dahil edildi. 1903'te Birleşik Devletler, Panama'yı Kolombiya'dan koparmak amacıyla bir darbe düzenledikten sonra Panama Kanalı Bögesi'ni ele geçirdiler. Avrupalı olmayan en önemli imparatorluk, Tayvan ve Kore'de 16 milyon insanı kontrol eden Japonya'ya aitti.

1900'e gelindiğinde dünya, 1750'de sergilediği yapısal dokudan farklı olarak bütünüyle dönüştürülmüş bulunuyordu ve Avrupalı devletler etkilerinin doruğunda bulunuyorlardı. Ancak, bu etkinin büyük bir bölümünü yarım yüzyıldan biraz daha uzun bir süre içinde yok edecek olan güçler çoktan harekete geçmiş bulunuyordu.

GENEL GÖRÜNÜM 13

1900'de Dünya

Dünya Nüfusu: 1625 milyon

BÖLGESEL NÜFUSLAR:
Çin: 475 milyon, **Avrupa:** 390 milyon
Hindistan: 290 milyon, **Asya'nın Geri Kalan Kısmı:** 200 milyon
Afrika: 110 milyon, **Kuzey Amerika:** 80 milyon

BÜYÜK KENTLER:
Londra (6,5 milyon), **New York** (4,2 milyon)
Paris (3,3 milyon), **Berlin** (2,4 milyon), **Chicago** (1,7 milyon)
Viyana (1,6 milyon), **Tokyo** (1,5 milyon), **St. Petersburg** (1,4 milyon)
Philadelphia (1,4 milyon), **Manchester** (1,25 milyon)
Birmingham (1,25 milyon), **Moskova** (1,1 milyon)
Pekin (1,1 milyon), **Kalküta** (1 milyon), **Glasgow** (1 milyon)

OLAYLAR

- Japonya, Çin ve Kore dışında Asya'da Avrupalı devletlerin egemenliği
- Japonya'da başlayan erken endüstrileşme. Kore ve Tayvan'ı kontrol ederek yayılma.
- Çin'de Avrupalılar ve Japonlar tarafından mağlup edilen milliyetçi hareket "Boksörler". Çin zayıf; çoğu yabancı devletler tarafından el konan hükümet gelirleri, verilmiş olan çok önemli ticari ve hukuki imtiyazlar
- Hindistan'nın Britanya tarafından kontrol edilmesi
- Makedonya, Trakya, Anadolu, Doğu Akdeniz, Arabistan ve Mezopotamya'nın Osmanlı İmparatorluğu tarafından kontrol edilmesi
- İran'da zayıf Kaçar hanedanı
- Liberya ve Etiyopya dışında Afrika'nın Avrupalı güçler tarafından paylaşılması
- Bağımsız, ancak devletlerin genellikle zayıf ve yapısal olarak bölünmüş olduğu Latin Amerika

- Dünya ekonomisi Avrupa'nın endüstrileşmiş devletleri ve Birleşik Devletler'in egemenliği altında
- Dünyanın endüstriyel üretimi 1750'e göre üç kat büyük
- Dünyanın kömür tüketimi 1800'e göre 46 kat daha büyük
- Yeni endüstrilerin gelişmesi: Kimya, elektrik ve taşıtlar
- Radyonun gelişmesi için atılan ilk adımlar
- Gerçekleşen ilk Zeplin uçuşu

22
Avrupa İç Savaşları

(1815-1945)

Dünya tarihi perspektifinden bakıldığında, Avrupa'ya özgü devlet sistemi 19. yüzyılda gelişmiş olduğu şekliyle doğal değildi. Dünyanın büyük bir bölümü daima, çok farklı halkları bünyesinde barındıran büyük imparatorluklar tarafından yönetilmişti. İyi örgütlenmiş ve müreffeh olduklarında geniş alanlar üzerinde iç barışı ve güvenliği sağlayabiliyorlardı. Avrupa (Osmanlıların kontrol ettiği alanlar haricinde) hiçbir zaman bu durumda olmamıştı. Tersine bölge yoğun bir rekabet içinde olan yüzlerce (daha sonra bundan çok daha az) siyasi birim halinde bölünmüştü. (Büyük ölçüde 19. yüzyılda yaratılmış) Avrupa "ulus devlet" efsanesine karşın "ulusların" kimliği, aksi yönde hareket etmekten çok, devletlerin yaratılmasına eşlik etme eğilimi sergilemişti.

1815'te Napoléon'un yenilgiye uğratılmasından sonraki dönemde Avrupa alışılmadık ölçüde barış içindeydi. 1860'tan önce sadece iki tane görece küçük savaş vardı: Kırım Savaşı (1854-56) ve Fransa-Avusturya Savaşı (1859). Sonuncusu İtalya'nın birleşmesine yol açtı, ama diğer tüm Avrupa devletleri üzerinde yarattığı etki nedeniyle uzun vadede istikrarı en çok bozmuş olanlar, Alman birliğinin ortaya çıkmasına yol açan 1860'larda yapılmış savaşlardı. Avrupa devlet sisteminin ne kadar işlevsiz olduğu artık çok daha açık bir şekilde ortaya çıkmıştı. Sistemin 19. yüzyılın sonlarında Balkanlar'a yayılması, bölgedeki her biri kendi bağımsız kimliğine ve bu yüzden kendilerine ait bir devlet hakkına inanmış halkların çeşitliliğinin yarattığı hak iddialarının uyumsuzluğu nedeniyle istikrarsızlığı artırmıştı. Bu sorunlar 19. yüzyılın ikinci yarısında savaş teknolojilerindeki değişimlerle bir

araya geldiğinde, dünya tarihinde o tarihe kadar görülen en yıkıcı savaşa yol açtı. Avrupa'da yapılan 1914-1918 savaşı, en sonunda hem Japonya hem de Birleşik Devletler işin içine karışmış olsa da, henüz bir dünya savaşı değildi. Bu savaşın sonuna doğru Rus, Avusturya-Macaristan ve Alman imparatorluklarının yıkılması, devlet sisteminin Orta ve Doğu Avrupa'nın geri kalan kısmına yayılması daha da fazla istikrarsızlığa yol açtı. Bu savaştan çıkan Avrupa, 1939'da başlayan iç savaşın ikinci raundu öncesinde toparlanmamıştı. Bunun nedeni kısmen, yaşanan yenilginin Almanya'da ortaya çıkardığı, Avrupa'nın geçmişine ait neredeyse en kötü tüm yönleri bir araya getirmiş olan Nazizm hareketiydi. 1941'e gelindiğinde, Avrupa ölçeğinde yapılan bu ikinci çatışma, insanlık tarihindeki en ızdırap verici savaş olan gerçek bir dünya çatışmasına dönüşmüştü. Bunun sonucu, olağanüstü bir yıkım ve dünya tarihi içindeki belki de en barbarca eylem oldu; hemen hemen yarısı özel olarak inşa edilmiş ölüm kamplarında olmak üzere, yaklaşık 6 milyon Yahudi kasıtlı olarak katledildi. Bu, birAvrupa devletinin ve içinde barındırabildiği ideolojinin korkunç bir gösterisiydi. Her şeye rağmen Almanya'nın 1945'teki kesin yenilgisi Avrupa tarihindeki çok önemli bir kırılmaya işaret etti. Kıta artık bir dış gücün, Birleşik Devletler ve daima Avrupa'nın çeperinde yer almış bir güç olan Rusya'nın (daha sonra Sovyetler Birliği) egemenliği altındaydı. Dünyada Avrupalı hâkimiyetinin kısa dönemi son bulmuştu; bu hâkimiyet, bölgenin iç çatışmalarından yararlanarak sona erdirilmişti.

22.1 Avrupa İstikrarı (1815-1870)

1815'te Viyana'da onaylanan anlaşma çok sayıda karmaşık dengeyle sonuçlandı. Habsburgların uzun zaman önce kurulmuş olan hanedan imparatorluğu, anlaşmanın sürdürülmesiyle çok önemli bir ölçüde ilgiliydi ve bu anlaşmada çok önemli bir rolü vardı. Özellikle İtalya'da eski düşmanları olan Fransa ve Balkanlar'da da Rusya için büyük bir engel oluşturuyorlardı. Alman Konfederasyonu Avusturya'nın rolünü özenle muhafaza etti. Ayrıca (kendi orduları ve dış siyasetleri olan) orta büyüklükte devletler olan Bavyera, Saksonya ve Hannover, Prusya'ya karşı denge sağlamakta yardımcı oluyorlardı ve herhangi bir Alman "milliyetçiliği"nin karşısındaydılar. Seçilmiş bir Alman parlamentosu yoktu. Frankfurt'taki Federal Diet, her ikisi de kısmen konfederasyonun dışında olan Avusturya ve Prusya'nın dahil olduğu 39 hükümetin temsilcilerini içeriyordu. Avusturya kendini diğerlerinden ayrı tuttuğu için Prusya 1830'lardan itibaren gelişen serbest ticaret bölgesinde (Zollverein)* egemen olmaya başladı, ama Avusturya 1850'lere kadar (özellikle Federal Diet'de) egemen olmaya devam etti. Genellikle Habsburglar, Prusya ve Rusya, mesela 1821'de Napoli'deki "liberalizm" patlamasını bastırmakta veya eski Polonya toprakları üzerinde tüm kontrollerini korumayı sağlamakta, birlikte hareket edebiliyorlardı. Fransa hâlâ kuvvetliydi (Prusya'dan büyük olmaya devam etti), ama 1815 anlaşmasında herhangi bir değişiklik yapacak desteğe sahip değildi.

* Alman Gümrük Birliği (ed.n.)

Her şeye rağmen özellikle Levant'ta ve 1830'da Cezayir'i alarak yenilgisinden çabuk toparlandı. Kırım Savaşı'nda ve Avusturya'ya karşı yapılan savaşta sergilediği gibi, 1850'lerin başlarına gelindiğinde büyük bir devlet olmuştu. Britanya bir deniz gücü olmayı sürdürdü. Avrupa dengesinin büyük ölçüde tatminkâr olduğunu düşünüyordu ve nispeten kolay olan emperyal yayılma üzerine yoğunlaşmıştı. Orduya ve donanmaya yapılan harcama 18. yüzyılda olduğundan daha azdı ve bu, savaş yapmanın, Kırım'daki gibi sınırlı bir savaşta bile kaynakları ve nispeten zayıf devlet yapısını sonuna kadar zorlaması anlamına geliyordu. Bu savaş Rusya'yı da sınırlarına ve çok daha ötesine kadar zorlamıştı. Avrupa'daki en büyük orduya sahip olmasına rağmen altyapısı zayıftı. Moskova'nın güneyinde demiryolu yoktu. Bu, İngilizlerin ve Fransızların Kırım'a Ruslardan daha çok daha kısa sürede asker gönderebilmeleri demekti. 1856'ya gelindiğinde Rusya iflasın eşiğine gelmiş ve resmen barış talep etmişti.

Fransızların Habsburgları 1859'daki Magenta ve Solferino savaşlarında yenmiş olmaları, İtalya'nın Piedmont-Sardinya krallığı bünyesinde birleşmesine yol açtı. Krallık 1859-1860'ta Lombardiya, Parma, Modena ve Toscana'yı, Garibaldi de İki Sicilya krallığını mağlup ettikten ve yıktıktan sonra çok da istemeden tüm Güney İtalya'yı aldı. Bu birlik, (Avusturya'nın idaresi altındaki) Venedik'i ve Orta İtalya'daki Papalık Devleti'ni yeni krallığın dışında bıraktı. (Fransa yaptığı yardımın mükâfatı olarak Nice ve Savoi'u aldı.) Bu, yarımadadaki birçok farklı toplumdan ulusal bir İtalyan kimliği (ve hatta tek bir dil) yaratılmasının sadece başlangıcıydı ve 20. yüzyılın sonuna gelindiğinde bu süreç hâlâ tamamlanmamıştı. İtalya'da olduğu gibi Almanya'da da birleşme sürecinde bir "ulus" ayaklanması olmadı; daha çok tek bir devletin, bu durumda Prusya'nın, egemen hale gelmesi söz konusuydu. Bu sonuca bir dizi savaşla ulaşıldı. Tartışmalı Schleswig-Holstein bölgesi için Danimarka ile yapılmış olan ilk savaş pek önemli değildi. 1866'da Avusturya'ya ve müttefikleri olan Saksonya, Hannover ve Kuzey Alman devletlerine karşı yapılan ikinci savaşın çok temel bir önemi vardı. Prusya'nın Sadowa savaşlarında ardarda elde ettiği zaferler ve bunu takip eden anlaşma Avusturya'yı artık "Alman" meseleleri olarak görülen konulardan uzak durmaya zorladı. Prusya'nın egemen olduğu yeni bir Kuzey Alman Konfederasyonu kuruldu; buna Saksonya, Thüringen, Darmstadt, Mecklenburg ve Oldenburg dahildi. Daha da önemlisi Hannover, Nassau ve Hessen-Kassel gibi diğer devletlerin Prusya'nın sınırları içine alınmasıydı. Fransa imparatoru Louis Napoléon (III. Napoléon) tarafından alınan 1870'te Prusya ile bir savaşa yol açma kararı, çok kısa bir süre içinde yenilgiye uğratılan Fransızlar açısından sonunda bir felaket oldu. Zafer Prusya'yı (Bavyera ve diğer Güney Alman devletlerinin dahil olduğu) bir Almanya birliğine yönelecek bir konuma sürükleyebildi. Ayrıca Fransız eyaletleri Alsace ve Lorraine ilhak edildi. 1871'de Prusya hükümdarının Kayzer* olduğu yeni bir Alman imparatorluğu ilan edildi. İmparator "İkinci Reich"† olduğu iddiasındaydı. Bunların ilki 1000

* Alm. İmparator (ç.n.)

† İkinci İmparatorluk (ç.n.)

yıl öncesindeki Otto hanedanı hükümdarlarının imparatorluğuydu. Bu iddialar temelsizdi ve Orta Avrupa'da büyük, güçlü bir devlet Avrupa tarihinde ilk defa ortaya çıkıyordu. Etkileri önemli ölçüde istikrar bozucu olacaktı.

1815-1870 arasında siyasi iktidarın neredeyse bütünüyle varlığını sürdürmekte olan elitlerin elinde bulunması nedeniyle Avrupa kendi sınırları içinde oldukça istikrarlıydı. Endüstrileşmenin yol açtığı (1850'lerden önce Britanya'nın dışında çok sınırlı olan) toplumsal huzursuzluklara engel olunmuştu. Britanya'nın kendi içinde, ancak çok sınırlı değişimler vardı. Katoliklere karşı sürdürülen yaygın hukuki ayrımcılığa 1828'de son verildi ve dört yıl sonra seçim sisteminde, toprak sahiplerinin kırsal alanlardaki hâkimiyetinin pekiştirilmesi ve gelişmekte olan kentlerden çıkan az sayıda yeni çıkar gruplarının dahil edilmesiyle meşruluğunu artıracak şekilde yenilik yapıldı. Toplam seçmen sayısı küçük olmaya devam etti. Sisteme radikal bir şekilde meydan okuyan yegâne hareket olan Chartist hareketi, 1830'ların sonlarında ve 1840'ların başlarında ekonomik krizde yaygın bir destek kazanmış olsa da, engellendi. Yeni Belçika devletinde seçmen sayısı sadece 46.000'di ve Fransa'da États-Généraux'da yer alan delegeleri, X. Charles'ı taht-tan indiren ve yerine Louis-Philippe'i geçiren 1830'daki "yarı liberal" devrime rağmen, sadece 250.000 kişiden oluşan seçmenler seçiyordu, ancak bu delegeler 56.000 kişilik daha da sınırlı bir grubun içinden çıkmak zorundaydı. Batı Avrupa'daki bu üç devlet anayasal ancak oligarşikti ve "demokratik" olmak gibi bir iddiaları olmadığı gibi bu yönde bir çaba içinde de değillerdi. Orta ve Doğu Avrupa'da yer alan, ekonomik değişim hızının daha yavaş olduğu Prusya, Avusturya ve Rusya gibi devletlerin yönetimleri aristokrat, bürokratik ve çok geniş bir bölge için keyfi olmayı sürdürdü.

Yönetimler herhangi bir krizde veya kriz tehlikesinde, elitler ve varlıklı sınıflar içindeki hoşnutsuz unsurları aynı dava etrafında toplamak ve daha radikal değişimlerden kaçınmak için az sayıda imtiyaz vermenin genellikle yeterli olduğunun farkına varmışlardı. 1848'de Avrupa'nın her yerinde görülen "başarısızlığa uğramış devrimler"le bu örneklenmişti. Bu noktada, "özgür basın"la birlikte hareket eden ve hukuk kurallarına bağlı, bir dereceye kadar, temsili ve anayasal bir yönetime ilişkin fikirleriyle liberallerin, hâlâ nispeten küçük olan endüstri işçileri sınıfının arasındaki kısmen desteğe sahip daha radikal gruplarla çok az ortaklığı vardı. İlk büyük ayaklanma 1848 Şubat'ı sonlarında Paris'te gerçekleşti, bunu birkaç hafta sonra, askeri baskıyı savunduğu için en sonunda görevden alınan Metternich'in uzun zamandır hizmet verdiği Viyana'daki takip etti. Mayıs ayında Napoli'de başlayarak, eski düzen hızla yeniden oluşturuldu. Aralık başlarında Franz Joseph, Habsburg tahtına çıktı; 1918'e kadar hükümdarlık edecekti. Aynı ay içinde Louis Napoléon, Fransa başkanlığı için yapılan seçimlerde oyların dörtte üçünü aldı. États-Généraux kralcıların ve muhafazakârların kontrolündeydi. Eğitim Katolik kilisesinin sorumluluğuna verildi, sansür artırıldı ve 1850'nin başlarında 3 milyon insan oy kullanma hakkından mahrum edilince yarı demokratik sistem son bulmuş oldu. 1851'e gelindiğinde Louis Napoléon büyük ölçüde otokratik bir

hükümdar olmuş ve III. Napoléon unvanını almıştı. Prusya'da eski sistem 1849-1850'de yeniden oluşturuldu. 1859-1871 arasında Avrupa haritasında çok önemli değişiklikler olmasına rağmen tek bir devrim yapılmıştı; bu, çok sık olduğu gibi, yenilgiye uğramış olan bir devlette meydana gelmişti. Fransa'da Napoléon'a dayalı sistem çöktüğünde iktidar mücadelesine girişen gruplar en sonunda Üçüncü Cumhuriyet'i kurdular. Ama buna rağmen, Prusyalıların kuşatması altında olan Paris üzerinde güç sahibi değillerdi. Paris'te, radikal gruplar iktidarı ele geçirerek bir Komün* oluşturmuşlardı. Bu Komün, Fransız ordusu kenti yeniden ele geçirdiğinde vahşice bastırıldı. Diğer yerlerde meydana gelen değişiklikler az sayıdaydı. 1867'de Britanya'da seçmen sayısı iki katına çıkarılarak, oy kullanma hakkı genişletildi, yine de seçmen sayısı sadece iki milyon kadardı. İtalya'da katı vergi ve okuryazar olma kuralları seçmen sayısını ancak yarım milyonla sınırlamıştı.

22.2 Avrupa Dengesi (1871-1914)

İtalya ve Almanya birliğinin Avrupa güç yapısı üzerindeki etkisi, ilk başlarda denetim altında tutulmuştu. İtalya büyük bir devlet değildi ve Bismarck'ın yönetimindeki Almanya, onun giderek güçlenen etkisini geciktirmeyi başarmıştı. Alsace-Lorraine'i geri almaya kararlı olan Fransa düşmanca davranıyordu, ama diğer devletler 1871'deki anlaşmayı kabul etmeye razıydılar. Avrupa yapısal olarak çok muhafazakâr olmaya devam etti ve elitler kemikleşmiş pozisyonlarını korumayı başarabildiler. Fransa ve İsviçre'nin (ve 1910'dan sonra Portekiz'in) haricinde Avrupa monarşiye dayalıydı. Hükümdarın gücü Britanya gibi bazı ülkelerde sınırdırılmış olsa da hâlâ önemliydi; diğer yerlerde, özelikle Almanya, Avusturya-Macaristan ve Rusya'da, siyasi sistemde önemli bir yeri vardı. Soyluluk ve aristokrasi her yerde hükümdarla yakın bir şekilde ilişki içindeydi ve parlamentonun yüksek kurullarına egemen olmaları yüzünden siyasi açıdan önem taşıyorlardı. Avrupa devletlerinin hiçbiri tam anlamıyla demokratik değildi. Her yerde kararların çoğu, giderek daha da karmaşıklaşan devlet bürokrasilerinde veya mahkemelerde alınıyordu. Kilise gibi kurumlar da muazzam bir güç sergiliyordu. Endüstri işçileri sınıfını temsil eden (veya temsil ettiklerini iddia eden) partiler 19. yüzyılın sadece son iki on yılında politikada biraz etki sahibi olmaya başlamışlardı ve o zaman bile bu etki çok yetersiz kalmıştı.

19. yüzyılın sonlarında Avrupalı devletlerin yurttaşları üzerinde daha da fazla denetim sağlaması söz konusu oldu. Bu kısmen, yeni bir savaş şekli yaratan askeri teknolojideki birikmeye başlayan değişimlerin sonucuydu. 1850'ler ve 1860'larda gerçekleşen üç değişim özellikle önemliydi. Yivli tüfeğin prensibi ateşli silahların gelişmesinden beri biliniyordu, ama namlu kuyruğundan dolmadığı için ateş hızı o kadar yavaştı ki genellikle sadece keskin nişancılar tarafından kullanılıyordu. 1849'da Fransız ordusundan yüzbaşı Minié, namludan konan pürüzsüz başlıklı bir

* Paris Komünü: Hükümete karşı tepki gösteren Paris halkının yönetimi üstlenmek üzere kurduğu meclis (ed.n.)

kurşun icat etti. Bu, oldukça büyük bir ateş hızı ve daha kesin bir isabet imkânı sağladı ve bu silahlar çok hızlı bir şekilde tüm Avrupa'da kullanılmaya başladı. 1850'lerin sonlarında ikinci büyük değişiklikle birleştirildiler: Silahların makine gücüyle üretilmesi. Bu ilk önce 1820'lerde Birleşik Devletler'de Springfield silah fabrikasında uygulandı, ama malzeme israfı silahların teker teker üretilmesine nazaran çok olduğu ettiği için hemen benimsenmedi. Çok sayıda silahın yapılabilmesi ve her silaha takılabilen standart parçaların üretilmesi gibi iki önemli avantajı vardı. Avrupa'da Enfield'de yer alan Britanya silah fabrikasında 1859'da uygulandı ve makineler kısa bir süre içinde bir günde 200.000 Minié mermisi üretebilme kapasitesine ulaştı. Mekanik üretim (1870-1871'de Fransa-Prusya savaşında kullanılan) namlu kuyruğundan doldurulan hafif topların gelişmesini de mümkün kılmıştı. Bunu seri ateş hızına sahip ve yatay konumdayken de doldurulabilen namlu kuyruğundan doldurulan yivli tüfekler takip etti. Bunların sorunu, menzillerinin kısa oluşu ve Minié tüfeğine kıyasla isabetli atış yapma imkânının daha az olmasıydı. Bu yüzden daha büyük taktik disiplin ve birliklerin daha iyi eğitilmiş subaylar ile astsubaylar tarafından kontrol edilmesini gerektiriyorlardı.

Bu teknolojik değişimler Avrupa devletleri açısından artık kuvvetleri geçmiştekinden çok daha büyük ölçekte donatmanın mümkün olması demekti. Bununla birlikte bu ancak genç erkeklerin zorunlu askerliğe alınması ve onlara az miktarda para verilmesiyle mümkün olabilirdi. Daha büyük ordular, eski askerleri askeri eğitimlerini sürdürmeye zorlayabilecek bir yedek yapıyı da gerektiriyorlardı. Bu işlerin her ikisi de çok sayıda insanı seferber edebilme kapasitesine sahip güçlü bir bürokrasiyi gerektiriyordu. Bu yüzden her genç erkek devletin gücünü doğrudan hissetmeye başladı. Prusya bu yönde hareket eden ilk devletlerden biriydi; hiçbir istisna yapılmaksızın üç yıl askerlik yapmayı zorunlu kıldı. Bunu yedek olarak dört yıl hizmet, daha sonra da Landwehr'de* hizmet takip ediyordu. Bu Prusya'nın ordu için yedi yıldır alınan miktara denk bir kuvveti seferber edebilmesi ve geride yurdu korumak için iyi eğitimli bir Landwehr'in kalması demekti. Nüfusun bu ölçekte harekete geçirilmesi ancak başka iki gelişmeyle mümkündü. Birinci gelişme olan telgraf muazzam sayıda insanı kontrol edebilen merkezi kumanda yapılarını mümkün kılmıştı. İkinci olarak, Avrupa'nın gelişen demiryolu sistemleri, karmaşık seferberlik programları ayrıntılı bir şekilde daha önceden planlandığı takdirde, büyük orduların çok kısa bir süre içinde sevk edilmesine imkân veriyordu. Atlar demiryolu istasyonlarından erzak taşımak için hâlâ önem taşıyor olsa da demiryolları bu ordulara cephane ve yiyecek tedarik edilmesine de olanak tanıyordu. Ordularda aristokrat liderliğinin egemenliği devam etti, ama bu liderler giderek gelişen teknolojik ilerlemelere ve Avrupalı devletlerin gelişen endüstriyel altyapısına bağımlı oldular.

Bu değişimler Avrupalı askeri yapılarına dahil edildiği sırada, Avrupa dengesinin gün geçtikçe güçlenmeye devam eden bir Almanya'nın baskısı altında

* Alm.Yurt savunması; yedek askerlik yaptıktan sonra cephe gerisini korumakla mükellef askerler (ç.n.)

olduğuna dair işaretler artmaya başlamıştı. Almanya birleşmesi ve endüstrileşme, Avrupa koşullarına göre nispeten geç bir tarihte gerçekleşmişti ve bu yüzden bu gecikme onun taleplerini karşılamak bakımından mevcut devletleri zor sorunlarla karşı karşıya bırakıyordu. Almanya son derece başarılı bir endüstri devletiydi. 20. yüzyılın başlarında endüstriyel üretimi Britanya'nın yaptığı üretimden büyüktü ve yeni gelişmekte olan kimya endüstrisinde egemendi. Bununla birlikte diğer büyük Avrupalı devletlerininkine eşit bir imparatorluk statüsü talebini öne sürdüğü zaman, dünya üzerinde sahiplenilecek az yer kalmıştı ve Alman İmparatorluğu diğer devletler tarafından istenmeyen, nispeten yoksul yörelere sıkışıp kalmış olmaya devam etti. Denizaşırı istekleri karşılanmamış olsa da Almanya'ya Avrupa'da da karşı çıkılıyordu, çünkü sahip olduğu güçteki herhangi bir artış diğer devletlerin işine yarayan statükoya tehdit oluşturduğu için daha da istikrar bozucu olabilirdi. Avrupa'ya özgü alışıldık bir toplumsal Darwinizm, ırkçılık, militarizm ve emperyalizm karmasına dayanan Alman söylemleri ve tavırları diğer devletlerinkinden farklı değildi. 1890'ların sonlarında Avrupa ikiye bölünmüştü: Fransa ile Rusya'nın ikili ittifakı ve Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'nın üçlü ittifakı. Aralarında iyi kötü bir denge vardı. Rusya'nın insan gücü Fransa'nın temel eksikliğini –Almanya'nın ordusuyla boy ölçüşebilecek bir orduya sahip olmasını zorlaştıran yavaş nüfus artışını– telafi ediyordu. Rusya, nüfusu çok büyük olduğu için neredeyse 1,2 milyon kişiden oluşan bir ordu (Almanya ordusunun iki katından fazla) bulundurabiliyordu, ama onları destekleyecek cephane üretimi ve demiryolları altyapısı her zaman sınırlıydı. Üçlü İttifak içindeki Avusturya-Macaristan'ın, Almanya için ancak çok az bir değeri vardı ve İtalya Etiyopyalıların 1896'da kanıtladığı gibi askeri bakımdan zayıf yarı endüstrileşmiş bir ülkeydi. İtalya'nın ittifak içindeki konumu, Avusturya-Macaristan ile Alpler ve Dalmaçya'daki arazi anlaşmazlıkları, sahillerinin uzunluğu, Fransızların denizdeki üstünlüğü ve kömürünün beşte dördünden fazlası için Britanya'ya muhtaç olması yüzünden istisna oluşturuyordu. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde çoğu strateji uzmanı ve diplomat bir Avrupa savaşında İtalya'nın sözde müttefiklerine katılmasını beklemiyordu.

Kıtanın güç yapısından en fazla ayrılan Avrupa gücü olan Britanya 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında çok temel stratejik sorunlarla karşı karşıya kalmıştı. Önce Birleşik Devletler ve daha sonra Almanya, onu yakalayıp geçmiş oldukları için 1870'lere gelindiğinde endüstriyel üstünlüğü geride kalmış olsa da, "dünya gücü" olmaya en yakın devletlerdi. İmparatorluğun 19. yüzyılın sonlarındaki yayılması, büyük ölçüde, zayıflığın bir işaretiydi; rakiplerine yer kaptırmama kararlılığı güçten ziyade sorumlulukları artırıyordu. Statükocu bir devlet olan Britanya, dünya üzerindeki muhtemel hiçbir yeni güç paylaşımından yarar sağlayamazdı. Bu yüzden İngiliz siyaset belirleyicilerinin ana hedefi Britanya'nın konumunu onu yıpratma tehlikesi içeren bir dizi ekonomik, askeri ve stratejik gelişme karşısında mümkün olduğu kadar uzun bir süre korumaya çalışmak ve korumaktı. Dünya üzerindeki en önemli deniz gücü olarak İngilizler, hem kıta devletlerinin

askerlerini karadan İngilizlerin denizden yaptığından daha çabuk nakletmesini sağlayan demiryollarının artan öneminden, hem de Avrupa'nın dışındaki devletlerin yükselişe geçmesinden kötü etkileniyorlardı. Bunların en önemlisi Birleşik Devletler'di. 1880'lerde Birleşik Devletler donanması Şili'ninkinden küçüktü, ama 1904'e gelindiğinde Amerikalıların aynı anda 14 savaş gemisi ve 13 kruvazör inşa etmekte olduklarının işareti olan altı kat bir büyüme onu dünyadaki en büyük üçüncü güce dönüştürdü. Britanya batı yarımkürede Amerika'nın gerçek üstünlüğünü tanımak zorunda kaldı. Japonya'nın büyük bir bölgesel güç olarak yükselmesi daha da önemli sorunlar oluşturuyordu. Bu, Britanya İmparatorluğu'nun bu alandaki (Singapur ve Hong Kong'daki ticareti kolonileri ile Avustralya ve Yeni Zelanda'daki Beyazların dominyonları) savunmasızlığını herkese açık ediyordu. Britanya bu yüzden 1902'de Japonya ile bir ittifak yapmanın peşine düştü. İmparatorluğu Pasifik'te, Güneydoğu Asya'da ve Büyük Okyanus'ta koruyan bu ittifak, gelecek 20 yıl boyunca Britanya siyasetinin kilit taşı olacaktı. Japonya ile yapılan ittifak Britanya'nın en önemli stratejik sorununun halledilmesine de yardım etmişti, 1750'lerden sonra elde edilmiş olan büyük Hindistan İmparatorluğu'nun olası bir Rus tehdidine karşı korunması mümkün hale gelmişti. Bu tehdit, Rus gücünün Orta Asya'ya doğru yayılmasından ve Afganistan ve Hindistan sınırına doğru demiryolları inşa ediyor olmasından kaynaklanıyordu. Herhangi bir saldırı lojistik zorluklar içerse de, İngilizler Rusları hafife alamayacaklarını düşünüyorlardı. Japonya ile yapılmış olan ittifak (1904-1905'te Rusları yenilgiye uğratmış olmalarının kanıtladığı gibi) bir ölçüde destek sağlamıştı, ama İngilizler Ruslarla da bir anlaşma yapmaları gerektiğini düşünüyorlardı ve bunun anlamı daha önce Rusya'nın müttefiki olan Fransa'yla sayısız sömürge anlaşmazlıkları üzerinde bir anlaşmaya varmalarının gerekli olduğuydu. Bu anlaşma yapıldığında İngilizler 1907'e kadar stratejik konumlarını istikrara kavuşturmuştu, ama bunu büyük bir bedel karşılığında gerçekleştirmişlerdi: Avrupa'yı bölen ittifak sisteminde (en azından üstü kapalı bir şekilde) taraf tutmak zorunda kalmışlardı. Bu eğilim, Almanya'nın, her ne kadar Kuzey Denizi'nde hareket etmek için geliştirilmiş olsa da, okyanuslara açılabilen bir donanma inşa ederek statülerini sergileme kararıyla güçlendi. İngilizlerin bunu doğrudan bir tehdit olarak görmeleri kaçınılmazdı.

Bu stratejik değişimlerin paralelinde teknolojide sağlanan gelişmeler savaşın doğasını daha da fazla değiştiriyor ve devletleri giderek daha hızlı bir şekilde buna uyum sağlamaya zorluyordu. 1870 gibi erken bir tarihte Fransızlar dakikada 150 mermi atabilen ilk ilkel makinalı tüfeği kullanmaya başlamıştı. Dünyanın tüm orduları tarafından çok kısa bir süre içinde benimsenen ve geliştirilen oldukça etkili bir silahı yaratan, 1884'te Maxim tüfeğinin gelişmesiydi. Aslında Kuzey Amerika ovalarında sığırları kontrol altında tutmak amacıyla geliştirilmiş bir icat olan dikenli telle birleştirildiğinde, herhangi bir çatışmada savunma gücüne ezici bir üstünlük sağladı. Patlayıcı gülleler 1860'lara gelindiğinde denizlerde ahşap gemilerin üstünlüğüne son vermişti. 20. yüzyılın ilk on yılında teknoloji bir adım daha ileriye sıçrayarak, özel çelikler, mazotla çalışan türbinli makineler ve menzil belirleme ve

toplara yön vermek üzere mekanik bilgisayar kullanarak ağır zırhlı ağır silahlı savaş gemisini üretti. Aynı sırada ilk denizaltılar geliştirildi ve dizel motorlarının kullanılmaya başlanması harekât menzilini 5000 mile çıkardığı için üstlendikleri rol savunma silahından saldırı silahına doğru değişti. Bu silahların savaşta tam olarak nasıl kullanılacakları açıklık kazanmamıştı.

Savaşın en önemli yeni aracı gökyüzündeydi. İlk balonlar 18. yüzyılın sonlarında uçurulmuştu, ama devrim niteliğindeki değişimi sağlayan nispeten hafif ama güçlü olan içten yanmalı motorlardı. İlk Zeplin 1900'da uçtu. Almanların, 1914'e gelindiğinde kullanılabilir sekiz makineye sahip olsalar da nispeten hantal bu tür silahların nasıl kullanılacağına ilişkin pek fikirleri yoktu. İlk motorlu uçuş Wright Kardeşler tarafından 1903 Aralık'ında gerçekleştirildi ve 1914'e gelindiğinde Britanya, Fransa ve Almanya'nın her biri çalışır durumda yüzlerce askeri uçağa sahip olmuştu. Öncelikli kullanım alanları keşif yapmak gibi görünüyordu, ama İtalyanlar Osmanlılarla yaptıkları savaşta 1911 Ekim'inde uçaklarının bir Libya kasabasına humbaralar* atmasıyla, sivilleri bombalayan ilk devlet olmak gibi değeri tartışmalı bir ayrıcalığı çoktan elde etmişlerdi. Savaşın bütün alanlarını etkileyen iletişim konusundaki gelişmeler, eşit derecede önemliydi. Elektirikli telgrafin ardından 19. yüzyılın sonlarında telefon şebekeleri kullanılır olmuştu ve 1897'de Marconi radyo için patent aldı. (1901'de Atlantik ötesine ilk sinyalleri gönderdi.) Yeni teknolojinin siviller tarafından geliştirilmesi yavaş oldu, ama ordu çok çabuk benimsedi. 1914'e gelindiğinde İngilizler 435 gemiye radyo koymuş ve onlarla iletişimi sağlamak üzere otuz sahil istasyonu inşa etmişlerdi. Bu iletişim filoların uzak mesafeden kontrol edilmesini çok kolaylaştırıyordu, ama düşmanlarına da radyo sinyallerini alma fırsatını veriyordu.

20. yüzyılın başlarındaki Avrupa'yı, büyük bir silahlanma yarışına girişmiş ve savaşın patlak vermesini bekleyen aşırı silahlanmış iki kamp halinde bölünmüş olarak değerlendirmek durumu basite indirgemek olur. Rekabetler vardı ama büyük diplomatik krizler başarıyla atlatılmıştı: 1905-1906 ve 1911'de Fas, 1907'de Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhakı ve 1912-1913'te Balkan Savaşları. Silaha yapılan harcamalar normal bir barış zamanı seviyelerinde olup milli gelirin yaklaşık %2'si-3'üne denk düşüyordu. Almanya savaşçı zihniyete sahip değildi. 1890-1914 arasında GSMH'sının sadece %3'ünden biraz daha fazlasını savunmaya harcamıştı: Bu oran Britanya'nın harcama oranından daha azdı ve bunun iki mislini sosyal refah programları için harcamıştı. Tüm bunlara rağmen bütün büyük devletler, nispeten kısa olmasını bekledikleri bir savaşı karşı karşıya kaldıkları sorunların muhtemel çözümü olarak görmeye gün geçtikçe daha da hazır olmaya başladılar. Özellikle Alman hükümeti, muhtemel bir-iki cephe savaşıyla karşı karşıya kaldıkları için stratejik dengenin giderek kendilerinin aleyhine döndüğünü düşünüyordu. Ruslar tarafından (özellikle Polonya'da batıya doğru) yapılan yeni demiryollarının, onların nispeten yavaş olan seferberlik planlarını hızlandırabileceğine ve Ruslarla karşı karşıya gelmek için doğuya dönmeden önce (1870'te

* İçi patlayıcı madde ile dolu kap (ç.n.)

yaptıkları gibi) Fransa'yı çok kısa bir süre içinde yenmelerini olanaksız kılarak Alman savaş planlarını bozacağına inanıyorlardı. Gelişen Sosyal Demokrasi (1912'de Reichstag seçimlerinde sergilenen) gücü, ulusu desteklemek için bir araya getirilebilecek işçi sınıfının içinde yaratılan bir atmosfer sayesinde var olan sosyal ve politik düzeni koruyacak tek çarenin savaş olabileceğine Alman elitlerinin içindeki pek çok kişiyi inandırmıştı.

Avusturya-Macaristan veliahtına Sırp milliyetçiler tarafından düzenlenen suikastin ardından, 1914 Temmuz'unda ortaya çıkan kriz esnasında Alman hükümeti Viyana'daki müttefiklerini aşırı taleplerde bulunmaları ve genel bir Avrupa savaşı tehlikesinden fazla endişe duymamaları için cesaretlendirdi. Savaşın patlak vermesinden öncelikli olarak Alman ve Avusturya-Macaristan hükümetleri sorumlu olsalar da ne Rus ne de Fransız hükümetleri çatışmadan kaçınmakta fazla istekli davranmadılar. 1914 Ağustos'unun ilk günlerinde Avrupa savaşının çıkması Britanya'yı zor durumda bıraktı. Almanya'nın zafer kazanması onları tehlikeli bir şekilde izole olmuş durumda bırakacaktı, ama diğer taraftan Fransa ve Rusya, Britanya tarafsız kalırken, Almanya'yı yenerse imparatorluk için en büyük tehditi oluşturan iki devleti kendilerine düşman etmiş olacaklardı. Sonunda Almanların (yıllardır savaş planlarının bir parçası olarak) tarafsız Belçika'yı işgal etmeleri Britanya'nın kavgaya girmesi için uygun bir haklılık sağladı. Türkiye Almanların safına katılınca savaş bir ay içinde yayıldı; beklendiği üzere İtalya 1915 ilkbaharına kadar tarafsız kaldı, savaş bittikten sonra büyük kazançlar elde edeceği vaadiyle satın alınarak Britanya, Fransa ve Rusya'ya katıldı.

22.3 İlk Avrupa İç Savaşı (1914-1918)

1914 Ağustos'unda savaşın patlak vermesi, Avrupa devletinin yurttaşları üzerindeki olağanüstü gücünü gözler önüne serdi. Devreye seferberlik programları ve şovenizm devreye girdiğinde, sosyalistlerin işçilerin dayanışmasına ilişkin fikirleri çok kısa bir süre içinde kayboldu. Genç erkek nüfus her tarafta orduya alındı ve zamanından önce yıllarca çok ayrıntılı bir şekilde planlanmış, oldukça karmaşık bir operasyon kapsamında trenler vasıtasıyla cepheye gönderildi. Fransızlar iki hafta içinde 3,7 milyon erkeği seferber edip 7000'in üzerinde özel tren kullanarak doğuya, Almanya sınırına taşıdılar. Avusturya-Macaristan'da seferberlik emirlerinin on beş ayrı dilde çıkarılması gerekse de, farklı azınlıkların hepsi imparatorluk için çarpıştı. Ancak savaş, çoğu strateji uzmanının beklediği gibi kısa süren bir çatışma olmadı. Seferber edilen ordular yığını, onların ihtiyacının giderilmesini sağlamak, sonra da zaferi garanti etmek amacıyla "siviller"in seferber edilmesi ve toplumun ve ekonominin tüm yönlerinin devletin daha da büyümesini hedeflemesi anlamına gelen bir savaş ekonomisinin yaratılmasını gerektirdi. Bunun iki etkisi daha oldu. Birincisi, bu devasa ulusal çabanın savaşın hedeflerinin daha geniş ölçekli olmak zorunda olması anlamına gelmesi ve 18. yüzyılın savaşlarında tükenmiş olmanın ardından yapılan uzlaşmaların artık söz konusu olmamasıy-

dı. İkinci olarak, ekonomik seferberlik sivilleri hedef haline getirmişti. Savaşın başlangıcından itibaren Britanya'nın Almanya'ya uyguladığı abluka bilinçli olarak sivilleri hedef alıyordu ve aç bırakarak morallerini bozmak amacıyla planlanmıştı. Almanlar Britanya'nın destek hatlarını kesme girişimine, uyarıda bulunmadan silahsız tüccar gemilerinin batırılmasında denizaltılarını kullanarak karşılık verdiler. (İngilizler 19. yüzyılın sonunda gelişen dışarından yapılan bu yiyecek desteğine muhtaç oldukları için özellikle bu savaş türünden zarar görüyorlardı.) Sivillerin uçaklar ve hava taşıtlarıyla bombalanması, 1914 Aralık'ında Fransızlar Alman kentlerine saldırdıkları zaman başladı. Almanlar aynı şekilde karşılık verdiler ve savaşın sonuna gelindiğinde her iki taraf da, özellikle kentleri bombalamak ve sivilleri öldürmek amacıyla tasarlanmış uzun menzilli dört motorlu ağır bombardıman uçakları geliştirmişti.

Savaşın ilk başlardaki özelliği süratli hareket etmekti, ama ilk başlarda Belçika üzerinden Fransa'ya yapılan Alman saldırısının başarısız olmasından sonra, İsviçre sınırından Belçika sahiline kadar uzanan bir cephe hattı sabit hale geldi ve giderek karmaşıklaşan siper sistemleri ve durağan savaş, kural haline geldi. Bir tek doğuda, cephenin tam 1200 km uzunluğunda olduğu, süvarilerin hâlâ önemli bir rol oynadığı, nispeten akıcı bir savaş, devasa mesafeler kesin bir sonuca ulaşan savaşların ender olması anlamına gelse de, hüküm sürdü. Batı cephesinde savunma, siperler, dikenli teller ve makineli tüfekler kombinasyonunun sonucu olarak üstünlüğü elinde tutuyordu. Bu kombinasyon ciddi herhangi bir yarıp geçme hareketini neredeyse imkânsız kılıyordu. Telefon hatları kolayca kesilebildiği ve portatif radyolar henüz geliştirilmediği için saldırıları koordine etmek zordu. Savaşa, çok sayıda kayba sebep olmakla beraber savunmayı çökertemeyen geniş ölçekli topçu bombardımanları egemen olmuştu. Siper savaşının sürdürülebilmesi sadece tıptaki gelişmeler sayesinde mümkün olmuştu. Boer savaşı kadar geç bir tarihte bile İngilizler düşman harekâtının yol açtığı kayıpların beş katından fazlasını hâlâ hastalıktan kaybediyorlardı. 1904-1905'te Rusya ile yapılan savaş esnasında Japonlar Port Arthur çevresinde yapılan durağan savaşta aşı yapmanın ve sağlık tedbirleri almanın önemini kanıtlamışlardı. Bu önlemler hastalıktan meydana gelen kayıpları düşman harekâtında meydana gelenlerin dörtte birine düşürmüştü. 1912'ye gelindiğinde vücut bitinin tifüsün bulaşmasında oynadığı rol tespit edilmiş ve çok sayıda bitten arınma istasyonunun kurulması, aksi takdirde siper savaşında çok daha büyük olabilecek kayıpların önüne geçmişti.

Teknolojideki gelişmeler stratejik ve taktik çıkmazları çözemiyordu. Mevcut teknolojilerin –içten yanmalı motor, zırh ve tırtıl palet– bir araya gelmesi tankları ortaya çıkardı, ama bunlara bağlanmış olan ümitlere rağmen kesin bir sonuç yaratmaya yetmediler; çok yavaşlardı (teorik olarak saatte 6,5 km olan hızları savaş meydanında saatte 1,5 km'den daha azdı) ve tam anlamıyla güvenilir değillerdi. Kimyasal savaş da sonucu garanti etmiyordu. Almanlar klorin gazını ilk defa Ruslara karşı 1915 Ocak'ının sonunda kullandılar, ama ilk başta sebep olduğu şoktan sonra etkisi sınırlıydı. Gaz maskeleri ve solunum cihazları, yeni gazlar çok büyük bir ölçekte

kullanılsalar bile (1918'e gelindiğinde 63 farklı tipi kullanılıyordu), hiçbiri kesin bir sonuç sağlayamamıştı; bazı durumlarda tek bir gecede saldırı öncesinde 40.000'den fazla gaz mermisi atılıyordu. Kullanımlarının süratle yaygınlaşmasına rağmen uçaklar da sorunlu silahlardı. İlk başlarda mürettebat revolverler,* tüfekler ve çelik oklarla savaşıyordu ve yeni tasarımlar ve teknolojik iyileştirmeler yapıldıkça üstünlük bir taraftan diğerine geçip duruyordu. Bombardıman uçaklarının kullanılması kesin bir sonuca ulaştırmıyordu, taşıdıkları bomba yükü çok azdı.

İki taraf arasında iyi kötü bir güç dengesi olmasından, karma savaşın doğasından ve her iki tarafın ekonomilerini ve toplumlarını seferber etmek kabiliyeti nedeniyle savaş uzadı. İki taraf da diğerinden daha fazla üretim yapamıyordu ve ağır kayıplara rağmen her devlet cephe hattına daha fazla asker seferber edebiliyordu. İngilizler, müttefiklerinin 1917'ye kadar savaşmasını sağlayan, onların finansal olarak desteklenmesine yönelik alışılmış rollerini benimsediler. Ardından İngilizlerin, özellikle Birleşik Devletler'den satın aldıkları cephanenin parasını ödeyecek kaynakları tükenmeye başladı. İflastan ancak 1917 Nisan'ında Birleşik Devletler'in savaşa girmesiyle kurtuldular. Bu çok önemli bir andı: Birleşik Devletler ilk kez bir Avrupa çatışmasına katılıyordu ve bu Avrupa ile Birleşik Devletler arasındaki güç dengesinde zamana bağlı bir yer değiştirmenin ilk işaretiydi. Bu hâlâ bir dünya savaşı değildi, çünkü bütün önemli çarpışmalar Avrupa'da'ydı. Japonya, Çin ve Pasifik'te yer alan Alman mülklerine hemen el koymuştu ve onların Afrika'daki sömürgeleri İngilizler ve Fransızlar tarafından zaptedilmişti. 1918 başlarında Almanya doğu cephesinde neredeyse kesin bir zafer kazanarak Moskova'daki devrimci yeni sosyalist yönetime çok ağır şartları olan bir barış kabul ettirdi. Serbest kalan birlikler batıya nakledildi. Alman kuvvetlerinin, müttefiklere üç yıl boyunca karşı koymuş olan siper sistemini alt eden yollar bulmakla büyük bir taktik beceri gösterdiği 1918 ilkbaharındaki saldırı, İngiliz ve Fransız ordularını neredeyse birbirinden ayrı düşürdü ve hemen hemen bir zafere yol açtı. Ama yine de, sonuca ulaştıran bir başarı elde edilemedi. Yaz geldiğinde Müttefik orduları Alman kuvvetlerini geriye doğru hareket ettirmeye başlamışlardı. Savaşın sonu beklenmedik şekilde 1918 sonbaharında geldi. Türkler Filistin ve Suriye'de yenilgiye uğratıldılar ve Selanik'ten başlatılan bir İtilaf saldırısı Balkanlar'da Avusturya-Macaristan ordusunu yendi. Batı cephesindeki çarpışmalar Alman sınırından hâlâ çok uzak olsa da, kesin yenilgi olası gibi görünüyordu. Ülke içinde ablukanın ve açlığın etkisi kendisini göstermeye başlamıştı. En sonunda savaş, önce Viyana ve daha sonra Berlin'deki ayaklanmalar, siyasi çöküş ve devrimin ardından sona erdi.

Savaş sırasındaki kayıplar, dünya tarihinde bilinenler içinde en ağır olanlardı. Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın yenilgisi dışında ne elde edilmiş olduğunu anlamak zordu. Savaşın amaçları daha öncekilerin hepsinden çok daha büyük olmuştu, ancak ölüm ve yıkımın düzeyi de o denli büyüktü. 8 milyonun üzerinde asker ölmüş ve 21 milyon asker de yaralanmıştı. Açık bir farkla en büyük kayıpları Fransa vermişti. Yaklaşık 8 milyon kişiyi seferber etmişlerdi ve her on kişide altı

* Altıpatlar (ed.n.)

kişiden fazlası ya ölmüş ya da yaralanmıştı. İngilizler, daha önceki savaşlarda olduğu gibi, erkek nüfusun büyük savaşçılarının çok küçük bir kısmını seferber etmişler ve kayıpların oranını en düşük seviyede üstlenmişlerdi. Askeri kayıpların toplamından bile daha büyük olan, çoğunlukla açlıktan ve hastalıktan, kabaca 10 milyon sivilin ölümüydü. Savaşın etkisiyle Avrupa'nın siyasi haritası tanınmayacak ölçüde değişmişti. Rusya, Avusturya-Macaristan ve Almanya hükümdarlıkları devrimle birlikte silinip gitmişlerdi. 1918 sonbaharına gelindiğinde Rusya iç savaşla dağılmış ve 17. yüzyıldan beri Doğu Avrupa'da elde etmiş olduğu toprakların büyük bir bölümünü kaybetmişti. 14. yüzyıldan beri var olan ve 400 yıldan uzun bir süredir Avrupa'daki egemen güçlerden biri olan Habsburg İmparatorluğu yok olmuştu. Daha doğuda, 14. yüzyıldan beri var olan ve büyük dünya güçlerinden biri olan Osmanlı İmparatorluğu en sonunda dağılmıştı. Avrupa birçok bakımdan 1914-1918 savaşının ardından bir daha hiç toparlanmadı ve çatışmanın sonunda varılan uzlaşma savaşın yarattığı sorunların hepsini halledemedi. Durum birçok bakımdan daha kötü olmuştu; yirmi yıl içinde çok daha yıkıcı sonuçlarla yeniden başlayacak olan Avrupa iç savaşında bir ara dönem olmaktan öteye gidememişti.

22.4 Devrim

Avrupa sadece devletleri arasında yapılan iç savaştan değil, bünyesindeki toplumsal ve ekonomik devrim tehdidi (ve gerçekliği) nedeniyle de ağır darbe almıştı. Batı Avrupa'nın endüstrileşmiş ekonomileri ve toplumlarının belirgin özelliği geniş ölçekli eşitsizlikti. Sadece Marksistler, sosyalistler ve devrimciler değil daha birçok insan bu tür toplumların ayakta kalmalarının uzun vadede şüpheli olduğuna inanıyorlardı. Yoksulların ve sömürülenlerin içinde bulundukları koşullara karşı ayaklanmaları ve daha adil ve eşitlikçi bir toplum kurmaya çalışmaları kaçınılmazdı. Uygulamada bu toplumların birçok nedenle çok istikrarlı oldukları görüldü. Öncelikle, sömürülmelerinin ölçeği yüzünden teorik olarak en radikal grup olmaları gereken endüstri işçileri hiçbir toplumda hiçbir zaman çoğunluğu oluşturmuyordu. İkinci olarak, bu işçiler kendi içlerinde bölünmüşlerdi. Vasıflı ve vasıfsız olanlar arasında büyük çıkar farklılıkları vardı ve birçok endüstri toplumu içe dönük ve birbirinden izole durumdaydı. Üçüncü olarak, işçilerin çoğu öncelikli olarak ücretlerinde ve çalışma koşullarında yapılacak belirli iyileştirmelerle ilgileniyorlardı. Bu iyileştirmeler kısmen sendikaların baskısıyla elde edildi ve hükümetler de yavaş yavaş sosyal refah programları hazırladılar. Bu, işçiler açısından mevcut toplumun devamlılığı için küçük de olsa bir sebep oluşturuyordu. Bu yüzden 20. yüzyılda Avrupa'nın endüstri toplumlarının en belirgin özelliği, devrime gerek duyulmamasıydı.

Devrime en yakın durum, 1918-1919'da Almanya ve Avusturya'da savaşta yenilgiye uğramalarından sonra görüldü. Almanya'da askeri liderlik, eski Alman elitleri olarak, 1918 Ekim'inde ulusal yenilginin sorumluluğunu almaktan kurtulmaya, ödüllendirilmesi pek de olası olmayan savaşa son verme pazarlığı yapma

görevini başkalarına bırakmaya çalıştığı zaman, istifa etti. 9 Kasım'da Berlin'de yeni bir Sosyal Demokrat yönetim iktidara geldi. Silahlı kuvvetlerdeki isyanlar ve işçi ve asker kurullarının oluşumu toplumsal devrimin başlangıcının işareti gibi görünüyordu. Yeni hükümet başından beri askeri makamlarla işbirliği yaptı. Eğer Almanya ordunun birkaç hafta içinde Alman topraklarına geri çekilmesine ilişkin ateşkes şartlarını yerine getirecekse bu önemliydi. Buna karşılık ordu düzeni korumak üzere destek sağladı. İşçi ve asker kurulları (kısa süreliğine Münih'in dışında) Sosyal Demokrat Parti'nin (SPD)* ılımlı elleri altında tutuldu ve hem soldan hem de sağdan yapılan darbe girişimleri başarısızlığa uğratıldı. Eski imparatorluk kurumlarının çoğu –ordu, sivil ve adli hizmetler– 1918-1919'daki değişimden yara almadan çıktı. Sosyal Demokratlar'ın disiplini ve örgütlenmesi ve 1870'lerden beri işçi sınıfı içinde saldıkları güçlü kökler, solda devrimci gruplara destek çıkılmamasını ve göç bölünmesinin onlara sömürecekleri bir fırsat yaratacak kadar ileri gitmemesini sağladı. Yeni demokrasi için asıl tehlike, 1920'lerde ve 1930'ların başlarındaki olayların göstereceği üzere, ne yenilgiyi ne de 1918-1919'un çok sınırlı değişimlerini kabullenebilmiş olan sağdan geldi.

Devrim, Marksist teorinin devrimin imkânsız olduğunu ileri sürdüğü, yarı endüstrileşmiş Rusya'da meydana geldi. Rusya'daki en önemli siyasi sorun, kısmen ekonomik gelişmenin yarattığı giderek ilerleme kaydeden sivil topluma, neredeyse hiçbiri gücü olmayan yerel kurullar olan *zemstvo*'lar dışında hiçbir sivil hakkın veya anlamlı hiçbir katılım tanınmadığı bir durumda, 1880'lerden kalma geleneksel çarlık otokrasisinin yeniden savunulmaya çalışılmasıydı. Rusya'daki iç sorunlar, ülkenin hem Avrupa'da hem de Asya'da önemli bir güç gibi hareket etme konusundaki kararlılığı nedeniyle daha da kötüleşti. 1904-1905'te Japonya karşısındaki utanç verici yenilgi (bir Asya devleti karşısında bir Avrupa ülkesinin uğradığı ilk yenilgiydi) hükümetin zorla bastırabildiği bir devrimi ateşledi. Hükümet, ılımlı liberal grupları kendi tarafına çekmek amacıyla anayasal bir monarşi yaratabilecek değişiklikler yapmayı vaat etti. Düzen yeniden kurulduğunda bu vaatlerinden vazgeçti. 1914'te savaş çıktığında Rusya'nın temel sorunlarından hiçbiri halledilmemiş, sadece ertelenmişti. 1917 Ocak'ında (St. Petersburg olarak yeniden adlandırılmış olan) Petrograd'da bir kriz yaratan, ekonomik karmaşa, artan yiyecek fiyatları ve bastırılmayla bir araya gelen savaşın baskısı, özellikle 1916 sonbaharındaki önemli yenilgiler oldu. Gösteriler ve grevler bir *sovyet*'in (işçi ve asker kurulu) kurulmasına yol açtı ve askerlerin işçileri bastırmak üzere harekete geçmeyeceklerinden çekinen askeri liderlik çara bir hafta içinde taht-tan feragat etmesini tavsiye etti. Moskova Prensliği ve Rusya'nın daima ayırıcı özelliği olan otokrasi, inanılmayacak kadar kısa bir süre içinde ve az bir direnişle 17. yüzyılın başlarından itibaren hüküm sürmüş olan Romanof hanedanıyla birlikte dağıldı. Prens Lvov'un oluşturduğu geçici bir hükümet *sovyet*'le birlik içinde başkentte iktidarı elinde tutuyordu. Ancak ülke genelinde eski otokrasi idaresinin çökmesi, güçlü yerel kurumların olmaması, iktidarın askerlerin, köy-

* Sozial Demokratische Partei (ç.n.)

lülerin ve işçilerin çıkarlarını yansıtan yerel sovyetlerin eline geçmesine yol açtı. Yerel *sovyet*'ler, daha çok köylülerden meydana gelen bir ordu, barış ve toprak istiyordu, ama hükümet savaşın içinde kalmaya ve toprak reformu meselesini yeni bir anayasa hazırlayacak olan Anayasa Meclisi toplanana kadar ertelemeye karar verdi. Köylüler kaçınılmaz olarak olayların kontrolünü ele geçirdiler, mülklere el koydular ve paylaştırdılar. Hükümet onları bastıracak bir orduya sahip değildi. 1917 Haziran'ında büyük bir saldırıya geçme kararı, yıkıcı bir başarısızlık oldu. Giderek, muhtemelen iktidarın *sovyet*'lere geçmesiyle, geçici hükümetin yerine geçilmesi köylülerin, askerlerin ve işçilerin hedeflerini elde etmenin yegâne yol olarak görünüyordu. Küçük devrimci partiler, özellikle Bolşevikler, bu taleplere uyum sağlamak zorundaydı. Bolşevik partisinin üye sayısı şubat ayında yaklaşık 10.000 iken, ekim ayında 200.000'in üzerine çıkmıştı. Merkezi örgütlenmenin bu süreç üzerinde neredeyse hiç hâkimiyeti yoktu ve parti, Lenin'in yüzyılın başında geliştirdiği devrimcilerin kendini adamış küçük, birbirine sıkı sıkıya bağlı bir grup olması fikrinden çok uzaktı. Lenin, çoğunluğu Bolşeviklerin oluşturduğu Petrograd *sovyet*'i namına bir iktidar gaspı için yapılan tartışmada en sonunda başarılı oldu. Geçici hükümeti dağıtmak için bir avuç asker yeterliydi ve Bolşevikler iktidarı ele geçirdiler.

Bolşevikler darbelerinin hemen akabinde Petrograd, Moskova ve yerel *sovyet*'leri kontrol ettikleri diğer bazı yerlerde iktidara zayıf bir şekilde tutunuyorlardı. Güçlü olmakla birlikte, ülkede şüphesiz azınlıktılar. Desteklerinin az olması, Bolşevik askerlerin toplandıktan hemen sonra dağıttığı Anayasa Meclisi için yapılan seçimlere yansıdı. İktidarda kalma becerileri, Rus İmparatorluğu dağıldığı ve "Beyaz" orduların hem imparatorluğu idame etmek hem de onları iktidardan uzaklaştırmak üzere savaştıkları sıradaki karmaşık siyasi ve sosyal duruma bağlıydı. Bunun sonucu, çok sayıdaki kuvvet arasında yapılan dört yıllık acımasız bir iç savaş oldu. Bolşevikler zamanla 4 milyon kişilik bir Kızıl Ordu kurabildiler ve Sibirya'da amiral Kolçak'ın ve güneybatıda General Denikin'in kumandası altında olan en önemli "Beyaz" orduları yenebildiler. "Beyaz" liderlerin koordinasyonu kötüydü. Bolşeviklere kesin bir darbe indiremiyorlardı, köylüleri kendilerine düşman eden büyük topraklara sahip malikâneleri, çarlığı yeniden kurma konusundaki kararlılıkları ve milliyetçi gruplarla ittifaklar kurulamayacağına işaret eden Rus İmparatorluğu'nu yeniden kurma hedefleri yüzünden zayıf düşmüşlerdi.

Bolşeviklerin Rusya'daki zaferinin kökten bir etkisi oldu. İtilaf Devletleri liderlerinin Versailles'da bir barış anlaşması yapmaya çalıştıkları sırada karşı karşıya kalmış oldukları sorunların sayısını kısa vadede ölçülemeyecek ölçüde çoğalttı. Önde gelen İtilaf Devletleri'nin (Britanya, Fransa, Birleşik Devletler ve Japonya) iç savaşa "Beyazlar"ın tarafını tutarak müdahale etmeleri başarısızlıkla sonuçlandı. Devrim bir süre için Rusya'dan Avrupa'nın geri kalan kısmına yayılacakmış gibi göründü. Béla Kun'un idaresindeki bir Bolşevik rejim Macaristan'ı bir süre kontrol etti. Almanya devrimin eşiğine gelmiş gibi duruyordu ve 1920'de Kızıl Ordu Varşova kadar batıya uzandı. Bu sadece İtilaf Devletleri'nin Rusya'yı Avrupa'nın

geri kalan kısmından izole etme kararlılığını artırdı (Rusya 1920'lerin başlarında Sovyetler Birliği oldu). Sovyetler Birliği'nde devrimci bir rejimin kurulması, Avrupa devletleri arasındaki iç savaşı daha da karışık bir hale getiren yeni bir etken de yarattı. Bolşeviklerin zaferi, eskiden beri var olan Avrupa elitleri için en kötü karabasanlarını –toplumsal ve ekonomik devrim– temsil ediyordu. Komünizm korkusu on yıllarca Avrupa politikalarının en önemli parçası oldu ve Sovyetler Birliği'nin neredeyse kesin bir şekilde izolasyonu yüzünden güç dengesini etkiledi. Sovyetler Birliği, güçlü elitleri ve sömürge idarecilerini devirmeye çalışan Avrupa'nın dışındaki diğer gruplar için bir model oldu. 1928'den sonra büyük bir ölçekte endüstrileşmeye başladığında, bunun Avrupa ve Kuzey Amerika'daki endüstri devletlerine bağlı olmaksızın nasıl yapılacağının modeli olarak görüldü. 1945'ten sonra Sovyetler Birliği ve müttefiklerine Birleşik Devletler ve müttefikleri tarafından muhalefet edilmesi, neredeyse elli yıl boyunca dünya siyasetinin en önemli özelliği oldu.

22.5 Versailles Antlaşması

1918 sonunda, Avrupa'ya yüzyıllarca egemen olan Avusturya-Macaristan, Rus, Alman ve Osmanlı imparatorluklarının enkazından yeni bir düzen yaratmak amacıyla Versailles'da toplanan İtilaf Devletleri liderleri, göz korkutan bir dizi sorunla karşı karşıya kalmışlardı. Yenilgiye uğratılmış bir Almanya'yla uğraşmaları ve bunun yanı sıra kendi öz çıkarlarını dengede tutmaları gerekiyordu. Uygulamada, olaylar üzerinde çok az kontrolleri vardı ve Orta ve Doğu Avrupa'nın etnik haritasının karmaşıklığı hakkındaki bilgileri yetersizdi. İtilaf Devletleri'nin Başkan Wilson'un (14 madde halinde ortaya konan) idealizmiyle birleşen kendi kaderini tayin hakkındaki söylemlerini uygulamaya geçirmenin pratik olarak zor olduğu ve daha öncelikli stratejik ve siyasi taleplerle çoğu kez çatıştığı görüldü. Doğu Avrupa'da (Batı Avrupa tarihi hakkında yanlış bir çıkarıma dayanan) "ulus-devletler" yaratma düşüncesi, 10. yüzyılda Avrupa yerleşme alanlarının yayılması kadar geriye tarihlenen halkların hareketlerinden ortaya çıkmış olan etnik haritanın gerçekleriyle karşılaştı. Bu düşüncelerin, hem Almanya'yı hem de devrimci Rusya'yı engelleme amacını taşıyan stratejik gerekliliklerle de dengelenmesi gerekiyordu. Her ulusa kendi kaderini belirleme "hakkı" tanınsaydı, daha sonra politik ve ekonomik açıdan varlığını sürdüremez mini devletlerin bir yamalı bohçasıyla kaos olabilirdi. Versailles'da benimsenen çözümle birlikte ortaya çıkan sorun, sonunda bunun, beklenmedik olmayan bir şekilde, bir galipler barışı olmasıydı. "Ulus-devlet"ler yerine yaratılmış olan, daha önceden büyük önemi olan azınlıkların egemen uluslara dönüştüğü ve Polonya ve Romanya gibi diğer devletlerin ya yeniden yaratıldığı veya büyütüldüğü bir mini imparatorluklar dizisiydi. Oluşturulan sınırlar büyük ölçüde keyfiydi ve halk oylaması yapılan birkaç durum dışında yerel görüşlere pek itibar edilmedi. Versailles'da yaratılmış olan sorunlar 20. yüzyılın geri kalan kısmında Avrupa tarihinin peşini bırakmayacaktı.

Çekoslovakya'nın yaratılması hiçbir zaman bir oylamaya sunulmadı ve Moravya ve Bohemya'nın endüstrileşmiş Çek bölgeleri ile kırsal Slovakya arasındaki önemli ekonomik ve sosyal farklılıklara çözüm getirilmedi. İtilaf Devletleri'nin, yeni devlete savunulabilir sınırlar yaratmak amacıyla Alman nüfus çoğunluğuyla birlikte Sudetleri içerme kararı, azınlık sorununu sadece büyütmüş oldu. Resmen bir Çek İmparatorluğu haline gelen ülkede Çekler, yönettikleri ülkede bir azınlıktı. İçinde sayısız ulus, birçok din, sekiz farklı hukuk sistemi ve anadil için iki alfabe barındıran yeni Yugoslavya devleti daha da sorunluydu. Meşruiyeti Çekoslovakya'dan daha zayıftı. 1918 Aralık ayında İtilaf Devletleri, savaş öncesinin Sırbistan ve Karadağ'ından ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndan alınmış olan geniş bir bölgeler grubunu içine alan "Sırplar, Hırvatlar ve Slovenler Krallığını" tanıdılar. Krallığın bütün sınırları tartışmalıydı ama 1 milyonun üzerinde insan (nüfusunun dörtte biri) kaybeden Sırbistan'ın savaştaki çabalarının mükâfatı olarak görüldüler. Yugoslavya, eski Sırp monarşisinin uzantısı, Belgrad'ın başkent olarak korunması ve sahte bir Sırp-Hırvat kimliğinin icadını içeren bir Sırp imparatorluğu haline geldi. En büyük azınlık olan Hırvatlar federal bir çözüm talep ettiler ama bu talepleri reddedildi. Polonya'nın yeniden yaratılması azınlık sorunlarını içermese de (nüfusun yaklaşık üçte biri Polonyalı değildi), asıl mesele devletin yeni sınırlarıydı. Gdansk'da (Danzig) denize açılan bir koridor yaratılması Almanya'yı iki parçaya ayırdı. Polonyalılar doğuda (Rus-Polonya savaşındaki zaferin bir sonucu olarak) İtilaf Devletleri tarafından kabul edilen ("Curzon hattı" denen) sınırın 320 km daha ilerisinde kalan bölge üzerinde hâkimiyet kurdu. Bu bölgede bulunan halk, Polonya idaresini ya da Katolik Kilisesi egemenliğini hiçbir zaman kabullenmedi. Balkanlar'daki ödüller, 1916'da İtilaf Devletleri'ne katıldığı için Romanya'ya gitti. Macaristan'dan Transilvanya ve Bukovina'yı ve Rusya'dan Besarabya'yı aldı. Bunun sonucu olarak nüfusun yaklaşık üçte biri azınlıklardı ve Çekoslovakya ve Polonya'yla olan sınırları da tartışmalıydı. Bulgaristan ve Macaristan bu anlaşmanın ürettiği aleni mağluplardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması eşit derecede sorunluydu. Neredeyse imparatorluğun tamamı, bu amaca yönelik bir önem taşıyan kukla Arap hükümdarların idaresi altında bağımlı devletlerin yaratılması yoluyla Britanya ve Fransa arasında paylaştırıldı. İki müttefik arasında çıkan büyük anlaşmazlıktan sonra Britanya, Arap yarımadası üzerinde belli belirsiz bir himaye kurmanın yanı sıra Irak, Filistin ve Ürdün'e egemen oldu. Fransa, Suriye ve Lübnan'ı elde etti. 20. yüzyılın ilk soykırımlarında savaş sırasında yaklaşık 1,7 milyon Ermeni Türkler tarafından öldürülmüş olsa bile* bir Ermeni devleti reddedildi. Bir Kürt devletinin kurulması

* Konu üzerine yapılan çok sayıda yayın ve tartışmada belirtilen kayıp sayısı, 500 bin ile 2 milyon kişi arasında değişir. Aynı şekilde, Tehcir kararı sonucunda ortaya çıkan trajedinin "soykırım" olup olmadığı konusunda da, temel iki farklı yaklaşımla karşılaşılır. Kimi araştırmacılar, katliam sonucu ölenler ve yolculuk şartlarının acımasızlığı sonucunda hayatını kaybedenlerin kesin sayılarının belirlenmesinin güçlüğüne değinirken, kimileri kesin rakamlar üzerinde durmaktadır. Olaylar üzerine yapılan değerlendirmelerde karşılaşılan farklı iki temel yaklaşım nedeniyle yaşanan tartışmalar, uluslararası boyutlarıyla hâlâ sürmektedir (yay. n.)

Harita 75: 1919-1938 Arasında Avrupa

da geri çevrildi. Aslında İtilaf Devletleri, elde edilecek kazançları Yunanistan'ın alması kapsamında Türkiye'yi esaslı bir şekilde budamayı planlamışlardı. Yunan kuvvetlerini Anadolu'dan kovan, ulusal bir Türk hareketinin Mustafa Kemal'in önderliğindeki büyüyen gücü karşısında bu kararı sürdüremeyeceklerini gördüler. İtilaf Devletleri, 1920'nin başlarında Trakya'nın bir parçasına olduğu kadar Anadolu'nun tarihi anatopraklarına da Türkiye'nin hâkim olacağını en sonunda kabul ettiler. En çelişkili ve 20. yüzyılın geri kalan kısmında çok büyük sorunlara ve anlatmakla bitmeyecek acılara yola açacak olan karar, Filistin hakkında alınmış olandı. Siyonizm, neredeyse 2000 yıldır burada hiç var olmamış olsa bile Filistin'de bir Yahudi devleti "restorasyonu"na yönelik talepleriyle, herhangi bir ulusal hareketin en aşırı hak iddiasında bulundu. Bu yeni devlete verilecek alanda nüfusun sadece %8'i Yahudiydi. Siyonizm, mevcut halkın sahip olduğu hakların herhangi birini tanımayı kabul etmeme tavrı çerçevesinde,Avrupa sömürgeciliğinin bir türü haline geldi. Bu tavır, Britanya hükümetinin 1917'de duyurduğu Balfour Deklarasyonu'yla pekiştirildi. Bu, dünyanın geri kalanına yönelik Avrupa'ya özgü düşünceler açısından tipik bir belgeydi. Britanya'nın, kontrol etmediği bir bölge hakkında, dışarıda yer alan bir gruba orada var olan halkın arzularını hiç dikkate almaksızın verdiği bir vaat söz konusuydu. Britanya, "Yahudi halkı için ulusal bir anavatan olan Filistin'deki kuruluşa taraftar" olacağını söylemişti. Bunun tam olarak ne anlama geldiği açık değildi. Mevcut halkın sivil ve dini haklarını etkileyecek hiçbir şeyin yapılmayacağı ilan edilmiş olsa da, verilen bu söz onların siyasi haklarından özenle ayrı tutuluyordu. İngilizler insanların dikkatlerinden uzak oldukları zaman hedefleri hakkında daha açıklardı. 1919'da Balfour, Britanya kabinesine, "Biz ülkenin bugünkü sakinlerinin isteklerini değerlendirmeye alma planı doğrultusunda ilerlemeyi bile önermiyoruz... Dört büyük güç kendilerini Siyonizme adamışlardır... 700.000 Arabın arzu ve önyargılarından çok daha önemli[dir bu]" demişti.

Savaş sonrası yapılan anlaşmanın son kısmı Almanya'ya kabul ettirilen şartlardı. Garip bir denge oluşturuyorlardı. Toprak kayıpları azdı. (Almanya'da çok fazla düşmanlık yaratmadan) sonunda Fransa'ya iade edilen Alsace-Lorraine'den başka, Polonya'ya verilen Gdansk'a giden koridor ve batıda önemsiz bir-iki bölge kaybedilmişti. Ekonomik bakımdan güçlü ve birliği sağlanmış bir Almanya'nın tamamlanmış olan savaştan toparlandığında yeni koşullara nasıl uyum sağlayacağına ilişkin, Almanya'nın boyutlarından kaynaklanan eski soru yeniden ortaya çıkmaya hazırdı. İtilaf Devletleri, bu ülkenin neredeyse tamamen silahsızlandırılmasıyla birlikte Rheinland'ın askeri güçten arındırılması ve bir İtilaf Devletleri işgal gücünün zorlamasıyla buna meydan verilmeyebileceği umudunu taşıyorlardı. En önemli iki sorun, zorla kabul ettirilmeye çalışılacak savaş tazminatının miktarıyla (uygulamada ödetilemeyecek kadar büyük olduğu ortaya çıkmıştı), savaşın tüm suçunu adaletsiz bir şekilde Almanya'nın üzerine yıkan anlaşmaya bir "savaş suçu" maddesinin dahil edilmesiydi. Bir bütün olarak anlaşma Almanları düşman etmek için yeterliydi, ne var ki Alman devletini kalıcı olarak zayıf düşürecek kadar ağır değildi. Avrupa iç

savaşında ikinci bir karşılaşmadan kaçınmak İtilaf Devletleri'nin, özellikle savaştan kendileri de zayıf düşmüş olarak çıkmış olan Fransa ve Britanya'nın, anlaşma şartlarını zorlayabilme becerisine bağlıydı.

22.6 Avrupa'ya Özgü Politikalar

1914-1918 savaşının sona ermesi, sadece Avrupa haritasının o zamana kadar girişilmiş en radikal yeniden şekillendirilmesine değil, yeni bir siyasi panoramaya da yol açtı. Savaşta gösterilen devasa ulusal çabanın ardından birçok devlette elitler ilk defa oy hakkının bütün erkeklere verilmesi gerektiğini kabul etmişlerdi. Önemli bir bölümü de kadınların oy kullanmasına izin vermişti. (İsviçre 1971'e kadar kadınlara oy hakkı tanımadı.) Bu değişimler seçmen sayısında muazzam bir fark yaratmıştı. Örneğin Britanya'da 1910'da 7 milyon kişinin oy hakkı vardı, halbuki 1918'de yapılan bir sonraki seçimde 21 milyon kişi oy kullanabildi. Bununla birlikte iktidar yapıları değişmedi ve sıradan yurttaşın yönetim üzerindeki etkisi son derece sınırlı olmaya devam etti. Büyük bir bölümü yetişkinlerin tamamı oy kullanamadan uzun süre önce var olmuş siyasi partiler, güçlü bir şekilde sağlama alınmışlardı ve yeni seçmenler mevcut sisteme dahil olabiliyorlardı.

Muhafazakârlar ve gelenesel elitlerin mensupları, politikanın yeni biçimini benimsediklerinde iki önemli soruyla karşı karşıya kaldılar. Her şeyden önce, liberal demokrasi ve anayasal kurallar çerçevesinde çalışmaya hazırlar mıydı? İkincisi, konumlarına, mal varlıklarına ve statülerine tehdit olarak gördükleri giderek artan vergilendirmeye ve belirsiz bir "sosyalizm"e nasıl tepki vereceklerdi? Bu soruların her ikisi de devrimci komünizmin Sovyetler Birliği'ndeki varlığının ve bu "virüs"ün diğer ülkelere de bulaşabileceğinin, gerçek veya hayal edilen tehdidiyle çok daha önemli hale gelmişti. Savaşın ve ekonomik bozulmanın hemen sonrasında işçiler ve sendikalardan gelen neredeyse her talep, elitlere ve yönetimde yer alan gruplara devrimin habercisi gibi görünüyordu. Çoğu endüstrileşmiş ülkede bir baskı dönemiydi bu. Aslına bakılırsa endüstrileşmiş ülkelerdeki devrim korkusu büyük ölçüde hayal ürünüydü. 1920'lerin başlarına gelindiğinde Avrupa politikaları esaslı bir şekilde tutucu bir temel üzerinde istikrar kazanmıştı. 19. yüzyılın eski liberal partileri birçok durumda ya (Britanya'da olduğu gibi) bölündükleri ya da taraftarlarının çoğu daha muhafazakâr partilere geçtiği için zayıf düşmüşlerdi. Sosyalist partiler bu siyasi ortamda başarıya ulaşmanın zor olduğunu görüyorlardı. Yüzyılın ilk on yıllarında çok güçlü gibi görünen seçmen desteğindeki artış yavaşladı ve bu dönemde Avrupa toplumlarındaki işçi sınıfı oranı en yüksek seviyesinde olsa da, hiçbir yerde oyların yarısının üzerine çıkmadı. Sosyalist partiler, eğer parlamenter siyasetin parçası olurlarsa toplu endüstri eylemi seçeneğinden vazgeçilmesi dahil, bu oyunun (yazılı olan veya olmayan) kurallarını kabul etmek zorunda kalacaklarını gördüler. Birçok durumda, bir çoğunluk sağlayamamalarını garanti altına alacak bir seçmen artışına paralel olarak oy oranına göre temsiliyetin getirildiği anlaşılıyordu. Bu yüzden genel olarak bakıldığında sosyalist partilerin

Avrupa politikaları üstündeki etkileri az oldu. İktidara gelmiş olsalar da bu genellikle bir koalisyon içinde (1936'da Fransa'da olduğu gibi) veya bir azınlık hükümeti olarak (1924'te ve 1929-1931'de Britanya'da olduğu gibi) gerçekleşti. Sadece İsveç'te 1932'den sonra çoğunluk hükümeti oldular. Sosyalist partilerin hepsi, ortak mülkiyet gibi sosyalist reçetelerin bu sorunları nasıl yumuşatacağının bilinmediği 1920'ler ve 1930'lardaki ekonomik zorluklarla uğraşmak zorundaydı. Çoğu sosyalist yönetim izledikleri ekonomik politikalarda sonunda oldukça gelenekçi olup çıktı ve diğer reformcu partilerin desteklediklerinden pek farkı olmayan sadece birkaç sınırlı yenilik getirdiler.

Savaşın hemen sonrasındaki dönemde çoğu Avrupa devleti demokratikti. Ancak yine de, çeşitli askeri ve sağ kanattaki grupların otoriter diktatörlüğünün durmaksızın yükselişi, 1920'ler ve 1930'lardaki Avrupa politikaları açısından sosyalizmden çok daha tipikti. Portekiz'de 1926'da yapılan bir askeri darbe çok muhafazakâr bir Katolik ekonomist olan António de Oliveia Salazar'ı iktidara getirdi. Salazar 1932'ye gelindiğinde fiilen diktatördü ve rejim, 1974'e kadar ölümünden sonra bile sürdü. Komşu İspanya'da general Miguel Primo de Rivera'nın başkanlığındaki bir askeri cunta 1923'te iktidara geldi ve 1930'a kadar devam etti. Bunu monarşinin yıkılması, 1931'de İkinci Cumhuriyet'in kurulması ve bir siyasi iktikrarsızlık dönemi takip etti. 1936 Temmuz'unda Halk Cephesi yönetimine karşı gerçekleştirilmiş olan askeri darbe başarısız oldu ve 1939 başlarına kadar sürecek acımasız bir iç savaşa yol açtı. Darbenin lideri olan General Franco devlet başkanı oldu ve 1975'teki ölümüne kadar hüküm süren otoriter bir rejime çok sayıda sağ kanat grubunu dahil etti. 1936'da Yunanistan'da, general Metaksas'ın başkanlığında kraliyetçi, bürokratik bir diktatörlük kuruldu. Romanya'da kral Carol 1937'de aşırı milliyetçi Ortodoks Patrik Miron Cristea döneminde kendi diktatörlüğünü kurabildi. Bulgaristan'da 1920'lerdeki bir dizi otoriter yönetimi, 1935'te Çar Boris yönetimindeki kraliyet diktatörlüğü takip etti. Yugoslavya'nın paylaştırılmış olmasına bağlı olarak parçalanmış ve istikrarsız olması kaçınılmazdı ve 1920'lerin sonlarından itibaren merkezi bir kraliyet diktatörlüğüyle idare edilmişti. Macaristan'da bir kraliyet diktatörlüğü, İtilaf Devletleri Habsburgların yeniden kurulmasına izin vermedikleri için bir seçenek değildi. 1920'lerin başlarından itibaren ülke (Avusturya-Macraistan donanmasının son komutanı) naip amiral Miklos Horthy'nin başkanlığında çok muhafazakâr, aristokratik, büyük toprak sahibi elit tarafından yönetildi. Sosyalistler ve kırsal, tutucu Hıristiyan Sosyal Birliği arasında çok acımasız bir şekilde paylaştırılmış olsa da Avusturya 1920'lerde demokratikti. 1933 Mart'ında Hıristiyan Sosyal Birliği* ağırlıklı bir yönetim, kanun gücünde kararlarla yönetmek üzere iktidara geldi, bir Vatan Cephesi tesis edildi ve 1934'ün başlarında sosyalistler yasaklandı. Polonya'daki istikrarsız siyasi sistem, Rusya ile yapılan savaşta askeri lider olan general Pilsudski'nin yönettiği bir darbeyle 1926'da devrildi. Rejim çeşitli şekillerde Pilsudski'nin 1935'teki ölümüne kadar sürdü ve onu askeri gücün egemen olduğu otoriter, milliyetçi bir rejim

* CSU; Christlich Soziale Union (ç.n.)

takip etti. Rus İmparatorluğu'nun çökmesi sırasında bağımsız olmuş üç Baltık cumhuriyetinin üçü de aslında oldukça demokratikti. Hepsi siyasi yapının aşırı istikrarsızlığının sıkıntısını çekti ve bağımsızlık savaşı kahramanlarının çeşitli sağ kanatlarının ve askeri grupların desteği sayesinde yapmış olduğu darbelere kurban gitti. 1930'ların sonlarında Avrupa'daki demokratik sistemlerin sayısı onu bulmuyordu (Britanya, Fransa, Benelux ülkeleri, Norveç, İsveç, Danimarka ve İrlanda).

22.7 Faşizm ve Nazizm

Avrupa iç savaşında 1918'den sonra yeni bir unsur ortaya çıkmıştı. Bu unsur, ekonomik istikrarsızlık, askeri yenilgi (veya zaferin meşru ganimetleri olarak görülen şeylerin verilmemesi) ve yerleşik sosyal ve ekonomik düzene karşı Rusya'daki Bolşevik zaferinden kaynaklanan tehdit tarafından şekillendirilmişti. Britanya ve Fransa'daki politik, sosyal ve ekonomik kurumlar elde edilen zafer sayesinde büyük oranda onay görmüş gibi görünse de, elitler diğer her yerde liberal demokrasiyi reddediyor ve konumlarını korumanın bir yolu olarak otoriter çözümlere doğru kayıyorlardı. İtalya'da ve daha sonra Almanya'da (ve çok daha sonra oldukça değişmiş bir şekliyle Avrupa'nın her yerinde) sayısız hoşnutsuzluktan beslenen yeni siyasi hareketler ortaya çıkmıştı. Çok temel farklılıklarına rağmen genelde faşist olarak tanımlanıyorlardı ve faaliyet alanları sınırlı olsa da iki savaş arasındaki onyıllarda Avrupa politikalarının büyük bölümü üzerinde egemen olmuşlardı.

Faşizm 20. yüzyılda ortaya çıkan yegâne büyük ideolojik yenilikti. 1914'ten önce faşist partiler yoktu. Bu partilerin geç ortaya çıkmış olmaları, onlara ait düşüncelerin pek çoğunun neden diğerlerine karşı muhalefet halinde tanımlanmış olduğunu kısmen açıklar. Faşizm antiliberal, antidemokratik, antikomünist ve birçok bakımdan antimuhafazakârdı. Ulusal, bir bütün olarak yapılandırılmış, otoriter bir devleti, bir yeniden doğuşu, yani ulusal "arındırma"yı ve bazı şeyleri sosyalizme borçlu büyük ölçüde korporatist ekonomik çözümleri savunuyordu. Sembolizme, kitle toplantılarına, gençliği ve erkekliği vurgulayan bir parti milisine ve karizmatik liderliğe dayanan bir politik tarz geliştirdi. Faşizm genellikle (ilerlemeyi ve liberal demokrasi ya da Marksizm sayesinde rasyonel daha iyi bir dünya kurulmasını vurgulayan) Avrupa ideolojisindeki bir sapma olarak resmedilse de, bu doğru değildi. Kökleri Avrupa geleneğinin derinlerinde yatıyor, Avrupa fikirlerini oluşturan ana akımların bir parçası olan unsurları bir araya getiriyordu. Kitlesel seferberlik fikrini devrimci Fransa'dan ve milliyetçiliğin merkezi önemini 19. yüzyıl tarihinden almıştı. Bu unsurlar, mücadeleye ve "en sağlıklı olanların hayatta kaldığına" vurgu yapan toplumsal Darwinizmle, daha iyi insanlar yaratma amaçlarını içeren öjenik* eylemlerle, askeri değerlerin artan önemiyle, savaşın pozitif bir etki olduğu inancıyla, devrimci sosyalizmle –Mussolini, Déat ve Mosley gibi faşist liderler sol siyasetten geliyorlardı– ve aynı zamanda Yahudi düşmanlığıyla birleş-

* İnsan ırkının ıslahını araştıran bilim dalı çerçevesinde yapılan çalışmalar, eylemler (ed.n.)

tirilmişlerdi. Çağrılarından biri, giderek egemen olmaya başlayan endüstrileşmiş toplumlarda yer alan bireylere hitap etmeyen güçler karşısında kendini kenara itilmiş ve güçsüz hissedenlere yönelikti. Faşizm uygulamada sınırlı bir etkiye sahipti. Batı Avrupa'daki yerleşik demokratik liberal rejimler yıkılmadı ve otoriter ve askeri güce dayalı yönetimlerin başarılı olduğu yerlerde faşizmin başarılı olmasına izin vermediler. Faşizm sadece parlamenter sistemlerin baskı altında olduğu İtalya ve Almanya'da iktidara geldi. İtalya'da tam anlamıyla liberal bir demokrasiye geçiş 1918'de hâlâ tamamlanmamıştı ve 1915'te İtilaf Devletleri'ne katılma kararından önemli kazançlar elde edilemediği için yaygın bir hoşnutsuzluk vardı. Almanya'da Weimar Cumhuriyeti toplum içinde sağlam bir tabana sahip değildi ve 1918'deki yenilginin ve devrimin travması çok istikrarsız bir siyasi durum yaratıyordu. Ancak faşistler buna rağmen, iktidarı bu her iki ülkede bile iç savaş veya darbe yoluyla ele geçirmediler; devlet kurumları direnmeye yetecek kadar güçlü olmayı sürdürdü. İktidara seçimle gelmek de mümkün değildi. 1932'de Nazilerin %38 oranında oy alması, gerçek anlamda demokratik olan seçimler kapsamında ulaşmış oldukları en yüksek noktaydı. İktidara giden yol diğer muhafazakâr gruplarla koalisyon yapmaktan ve daha sonra iktidarı ele geçirmek amacıyla fırsatlardan yararlanmaktan geçiyordu.

Bu aşamada faşizm, daha sonra doktrinin tipik özelliği haline gelecek olana çok az benzerlik gösterse de ilk defa 1919'da İtalya'da göründü. Savaştan önce radikal sosyalist partinin lideri olan Benito Mussolini tarafından geliştirilmişti. 1914'te işçi sınıfı dayanışmasının başarısız olması onu milliyetçiliğin en büyük güç olduğuna ikna etmişti. Fikirlerini geliştirirken birçok kaynaktan faydalanmıştı. Doğrudan eyleme geçme, şiddet kullanılması ve kitlelerin seferber edilmesi fikirlerini devrimci sendikacılardan alarak kullandı. "Fütüristler"den şiddetin olumlu etki yaptığına olan inançlarını ve yeniyi idealleştirmelerini aldı. D'Annunzio ve De Ambris gibi milliyetçilerden korporatizmlerini ve yeni hareketin sembollerini –Roma'yı hatırlatan lejyoner alaylarını ve *fasces*'i*, kara gömleklerin kullanılmasını ve 1914'te bir film için icat edilmiş olan "Romalı selamı" denen şeyi– aldı. Partinin 1919 programı radikal ve sosyalistti, ama bu unsurlar birer birer terk edildi. Faşistler 1921'deki seçimlerde sadece %15 oy aldılar, ama Mussolini 1922 Ekim'inde kralın seçtiği bir koalisyon hükümetinde nihayet iktidara geldi. Daha sonra, faşist "eylem" fikriyle uyumlu olması için tasarlanmış olan mitoloji, "Roma'ya Yürüyüş" olarak adlandırılan eylemi vurgulamıştı. Ortada aslında bir yürüyüş falan yoktu ve Mussolini Milano'dan trenle gelmişti.

Mussolini'nin konumu zayıftı ve ancak 1920'lerin sonlarında hileli seçimler, sosyalist ve Katolik sendikaların çökmesi, giderek korporatizme daha fazla vurgu yapılması ve faşist partinin daha geniş kapsamlı bir devlet partisine dönüşmesi sayesinde otoriter bir diktatörlük yavaş yavaş inşa edildi. Uygulamada, yarı çoğulcu bir yapı, *(totalitario* olarak tanımlanan) yeni sistem hakkındaki muhteşem retoriğe rağmen, var olmaya devam etti. Kral III.Victor Emmanuel hâlâ devlet başkanıydı

* Eski Roma'da, başyargıcın önünde taşınan ve bir çubuk demetiyle sarılmış balta (ç.n.)

(en sonunda Mussolini'yi 1943'te görevden almıştı), endüstri ve silahlı kuvvetler büyük ölçüde özerk olmaya devam etti ve emniyet, bir parti değil devlet işleviydi. Faşist yönetim baskıcıydı ve yönetimlerin çoğuna göre daha az rastlanır değildi. Neredeyse bir atalet içinde genellikle muhafazakâr, milliyetçi ve otoriter bir yönetim gerçekliğine karşın İtalya, geleceğe yönelik bir felsefesi olan dinamik bir devlet ve diktatörlük peşinde koşan diğerleri için bir rol model olarak resmediliyor ve bazı kesimlerde öyle görülüyordu.

Almanya'daki Nazi hareketi tarz ve biçim benzerliklerine rağmen İtalyan faşizminden çok farklıydı. Nazizm dışlayıcı ve ırkçıydı; "felsefe"sinde çok önemli bir yer tutan Yahudi karşıtlığı faşizmde yoktu. (1938'de İtalyan partisinin 10.000 Yahudi üyesi vardı.) Mussolini'nin aksine, 1919'un başlarında ordu tarafından küçük bir sağ kanat siyasi partisini gözlemlemek üzere Münih'e gönderildiği zaman Hitler'in siyasi bir geçmişi yoktu. Sonunda, ayrı kanat bir politikacı ve Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi'nin (NSDAP)* lideri haline geldi. Programı, sosyalizmi ve milliyetçiliği birleştirmesi açısından İtalya'daki erken dönem faşist partisiyle büyük bir benzerlik gösteriyordu. Bununla birlikte, savaş sonrası kargaşasına, sol kanat devrimi korkusuna, Ruhr'un† Fransızlar tarafından işgaline ve bir benzeri görülmemiş hiper enflasyona rağmen çok az destek toplamıştı. Diğer sağ kanat gruplar, eski elitler, askeriye ve milliyetçi örgütler arasında daha fazla desteğe sahipti. "Roma'ya Yürüyüş"ü yeniden yaratma girişimi doğrultusunda 1923 Kasım'ında Münih'teki Beer Hall Putsch‡ saatler içinde utanç verici bir başarısızlıkla son buldu. Hitler hapse gönderildi. Orada, *Mein Kampf*'ta§ yer alan dünya görüşünü oluşturmaya başladı. Kaba bir toplumsal Darwinci dünya görüşüne dayanan ırkçı bir milliyetçiliği ve 1914'den önce Viyana'da geçirdiği süre boyunca öğrenmiş olduğu, yaygın bir Yahudi düşmanlığını vurguluyordu. Hitler hareket içinde egemen olsa da ideolojisi karmakarışıktı ve bu yüzden önemsiz ve politikanın ayrılıkçı kanadında yer almaya devam etti. 1928'deki seçimlerde aldığı oy %3'ün altındaydı.

Nazi partisinin şansı, 1929'dan sonraki ekonomik depresyon ve Weimar siyasi sisteminin kalıcı olarak çökmesiyle döndü. Eyleme ve ulusal canlanmaya yaptığı vurgu, Almanya'nın demokratik sistemin köklerini derinlere salmayı başaramadığı ve Versailles barış şartlarını, özellikle de "savaş suçu" maddesini, hiç kabullenememiş Almanların büyük bir bölümünün Almanya'nın ekonomik gücüne uygun düşen bir siyasi ve askeri statü istedikleri bir durumda cazipti. Depresyon çok can yakmaya başlayınca Naziler çok kısa bir süre içinde destek topladılar. 1930 seçimlerinde oyları %20'nin hemen altındayken, oy oranları 1932 Kasım'ındaki

---

* NSDAP: National Sozialistische Deutsche Arbeiter Partei (ç.n.)

† Almanya'nın endüstri bölgesi (ç.n.)

‡ Birahane Darbesi, adını darbe planını yandaşlarına Münih'teki bir birahanede açıklamasından alır (ed.n.)

§ Kavgam; Hitler iki ciltlik bu kitabının birinci cildini Landsberg Cezaevi'nde yazmıştı (ed.n.)

seçimlerde %33'e gerilemeden önce 1932 Temmuz'unda neredeyse %40'la zirveye çıktı. Bununla birlikte, milliyetçi politikacılar ve ordudaki yüksek rütbeli subaylar tarafından güven duyulmadıkları için iktidardan uzak tutulmaya devam ettiler. Nazi başarısının sırrı, seçimlerde elde ettiği destekte değil anayasanın askıya alındığı ve hükümetin kanun gücünde kararnameyle yönetimi sürdürdüğü sırada siyasi ve askeri elitler nezdindeki ayak oyunlarında yatıyordu. 1932-1933 kışında Nazilerin talihinin ters gitmekte olduğu bir anda bu gruplar, Almanya'daki en büyük politik gücün lideri olarak Hitler'in hükümete getirilmesi gerektiğine karar verdiler. 30 Ocak 1933'te Hitler, ezici çoğunluğu oluşturan muhafazakâr güçlerin kurduğu bir koalisyonda şansölye* oldu. Hitler'i kontrol altında tutabileceklerine ve Nazilerin hükümetin içinde popüler bir unsur olmaktan daha öte bir yarar sağlamacayağına inanmışlardı.

Hitler üç ay içinde iktidarı neredeyse tamamen ele geçirmeyi başardı. Koalisyon ortaklarını seçime ikna etti ve Parlamento'nun† tek başına hareket eden bir komünist tarafından yakılması, bir güvenlik kısıtlamasına yönelik mazereti oluşturdu. Buna ve yeniden canlanan Almanya propagandasına karşın, Naziler %44'ün biraz daha altında bir oy ve Sosyal Demokratlar'ın 1919'da aldığından daha düşük oranda milletvekilliği aldılar. Hükümete tam yetki vermek amacıyla bir Yetkilendirme Yasa Tasarısı'na yönelik olarak ancak Milliyetçi DNVP‡ desteği sonucunda bir çoğunluk elde edebildiler. Bu yasa tasarısı (Sosyal Demokratlar dışında) Katolik Merkez dahil bütün diğer siyasi gruplar tarafından desteklendi. Temmuz ayına gelindiğinde Nazilerin dışındaki bütün siyasi partiler ya yasaklanmış ya da kendini feshetmişti. Naziler yönetime egemendi, ama yönetimi mevcut kurumlarla, özellikle de yeniden silahlanma ve 1934 Haziran'ında parti milisi (SA)§ liderliğinin yok edilmesiyle tatmin edilmiş orduyla, işbirliği içinde yürüttüler. İki ay sonra Hitler, Führer¶ olarak şansölye ve başbakanlık makamını birlikte üstlendi.

22.8 Komünizm

Rusya'daki 1917-1922 iç savaşı, temel olarak yaygın 1917 devrimi ve çok disiplinli Bolşevik bir parti üzerinde inşa edilen oldukça otoriter bir devlet yapısı arasındaki şiddetli bir kopmaya işaret etmişti. Katı bir disiplini içeren devamlı bir ordu yeniden kuruldu, endüstrinin işçiler tarafından kontrol edilmesinin yerini devlet yöneticilerinin kontrolü aldı, siyasi muhalefete baskı yapıldı, sansür uygulandı ve *sovyet*'ler ya zayıflatıldı ya da askıya alındı. İç savaşta zafer elde edildiğinde, bir Avrupa devriminin olmayacağı ve Bolşevik liderlerin kendi başlarına ayakta kalmaları gerektiği belli olmuştu. İktidarı ellerinde tutmak için her tür şeffaflığı red-

* Almanya'da başbakanın sıfatı (ç.n.)
† Reichstag (ç.n.)
‡ Alman Ulusal Halk Partisi. Nazilerin koalisyon ortağı olan parti (ed.n.)
§ Sturm Albteilung. Hücum Kıtası, kahverengi gömlekli parti milisleri (ç.n.)
¶ Önder (ç.n.)

dettiler ve Marksist ideolojiyi, uygulamakta olduklarını haklı gösterecek şekilde yeniden yorumladılar. Sembolik hareket, 1921 Şubat'ında Petrograd yakınlarında yer alan Kronstadt deniz üssündeki ayaklanmayla gerçekleşti; *sovyet* gücünün yeniden oluşturulmasını ve rekabet içindeki siyasi partilere yönelik özgürlük istediler. Ayaklanma acımasızca bastırıldı ve parti, diktatörlüğe uzanan yolda daha da ileri gitti. Bu otoriter siyasi sistem kısmen, devrimci eski toplumun partinin 1921 başlarında uygulamaya başlamak zorunda kaldığı çok daha liberal ekonomik sistem içinde yeniden yaratılmamasını sağlamak üzere düzenlemişti. Zor kullanarak el koymanın daha edepli bir ifadesinden başka bir şey olmayan iç savaş dönemi "savaş komünizmi"nin yerini, küçük ölçekli endüstriye ait özel mülkiyete, sınırlı kâr elde edilmesine ve toprakların köylüler tarafından kiraya verilmesine ve satılmasına izin veren, Yeni Ekonomi Politikası almıştı. Ekonomi iç savaşın felaketlerinden çabucak toparlandı. 1920'lerin sonlarına gelindiğinde verimlilik tekrar 1913'deki seviyelerine ulaşmıştı. Lenin'e inme inmesinin ve sonunda 1924 başlarındaki ölümünün ardından 1922 Aralık'ından sonra siyasi durum oldukça değişken oldu. 1920'lerin ikinci yarısındaki yıllar boyunca Bolşevik liderler Kamenev, Zinovyev, Stalin, Bukharin ve Troçki pozisyon kazanmaya yönelik ayak oyunları ürettiler ve devrimin ilerlemesi gerektiği doğrultu üzerinde tartıştılar. Temel problem, Sovyet ekonomisinin yarı endüstrileşmiş olması, ideolojik olarak izole konumu ve kapitalist devletlerin muhalefeti nedeniyle hükümetin yabancı sermaye yatırımına güvenemeyeceği bir durumda endüstrileşmek için gerekli sermayeyi bulmanın zorluğuydu. Söz konusu sosyal ve ekonomik yeniden yapılanma acısız olamıyordu. Tek soru (bu süreçten geçen tüm ülkelerde olduğu gibi) ceremeyi kimin çekeceğiydi. 1928'den sonra Sovyet siyasetinin temeli bir dizi Beş Yıllık Plan'la zorunlu endüstrileşmeydi. Öncelikli olarak (zengin köylüler oldukları varsayılan) *kulak*'lar mallarına el konularak sürüldüler. Daha sonra kollektifleştirme yoluyla köylülerin toprakları ellerinden alındı. Köylüler komünlerde çalışmak zorunda bırakıldı ve devlet ne kadar yiyeceğin alınacağına, geride köylülerin hayatta kalacağı kadarını bırakarak karar verdi. Geniş ölçekte endüstrileşmenin sonucu, büyük bir sosyal hareketlilik ve hızlı bir kentleşme oldu. Bolşevikler (bu efsaneyi sürdürseler de) artık Lenin'in kendini adamış devrimcilerinin öncü partisi değildi, tersine potansiyel olarak devrimci bir sosyal durumu kontrol etmeye ve daha önce hiç girişilmemiş ölçekte bir ekonomik planlamayı gerçekleştirmeye çalışan bürokratik bir partiydi. İç disiplin önemliydi, ama (1928'den sonra yönetime egemen olan) Stalin zamanında devrimci hareket içinde uzun zamandır yerleşik hale gelmiş diğer eğilimler öne çıktı.

Bolşevikler iktidarı ele geçirdiklerinde ve iç savaş zamanında bir "devrimci terör" siyaseti ve polis baskısı geliştirdiler. Sovyet gizli polisi çeşitli adlar (Çeka, GPU, OGPU, NKVD, KGB) aldı, ama özünde aynı kaldı. Lenin, devrimci bir yoldaşa, "En acımasız devrimci terörü uygulamadan muzaffer olacağımızı hayal etmiyorsunuz değil mi?" demişti. Rehinelerin ve diğer "karşı devrimci"lerin vurulması, devrimin ilk aylarında başladı. 1919 Nisan'ında zorunlu işgücü seferberliğine gi-

dildi ve zorunlu çalışma kampları kuruldu. Sovyet hükümeti zamanında en büyük tek ölüm sebebi, tarımın kolektifleştirilmesinin peşinden geldi. Yaklaşık 5 milyon insan ya ("zengin *kulaklar*") Sibirya'ya sürüldü ya da çalışma kamplarına götürüldü veya yeni bir köy kurmaları söylenerek kırsal alana atıldı; yaklaşık 1 milyonu öldü. 1929'dan sonraki beş yıl içinde 20 milyon civarında aile çiftliğinin yerini 240.000 kolektif çiftlik aldı. Köylüler hayvanlarını vermektense kestiler. Yiyecek saklamanın veya "devlet malı"nı yemenin cezası on yıl hapisti. Bunun sonucunda, özellikle Ukrayna'da kitlesel açlık oldu. 1933'te Sovyetler Birliği'nin nüfusu neredeyse, doğumların hesaba katılmasından sonra tarımın kolektifleştirilmesinin sonucunun yaklaşık 8 milyon ölüm olduğunu düşündürecek şekilde, 6 milyon civarında azalmıştı. 1930'ların ortasından itibaren Sovyet toplumunun her yerini daha yaygın bir terör sarmıştı. Bu terör iki kilit alanda yoğunlaştı. İlk başta Bolşevik liderliğinde. 1939'daki Parti Kongresi'nde 1934'te yapılan bir önceki Kongre'ye katılmış olan 2000 delegeden sadece 39'u hayattaydı ve Merkez Komite'nin 1934'teki 149 üyesinden 98'i Stalin'in bütün rakipleri –Kamenev, Bukharin ve Zinovyev– gibi ortadan kaldırılmıştı. İkinci olarak, Kızıl Ordu'nun yönetim gücü büyük ölçüde yok edildi. 1937 Haziran'ında iç savaş kahramanlarından mareşal Tukaçevski tutuklandı ve vuruldu. Bu sürecin sonuna gelindiğinde Sovyetler Birliği'nin beş mareşalinden üçü, altmış yedi kolordu komutanının altmışı ve tümen komutanlarının dörtte üçü ya ölmüşlerdi ya da zorunlu çalışma kamplarındaydılar. Süreç sıradan yurttaş açısından gelişigüzel olmaktan çok daha öteye geçmişti. Ya çok az ya da hiç mantığı olmayacak şekilde tutuklananlar vardı ve bir şüphe, ihbar, sahte itiraf veya geçmişteki bir olay ya ölüme ya da daha muhtemel olarak zorunlu bir çalışma kampında uzun bir cezaya yol açıyordu; fiilen devlet kölesi olmuşlardı.

Yaklaşık 500 zorunlu çalışma kampının (Gulaglar) yaygın ağından tam olarak kaç kişinin geçtiği ve kaç kişinin öldüğü çok önemli tarihsel tartışmaların konusudur. Soğuk Savaş sırasında revaçta olan çok yüksek rakamlar son birkaç yılda oldukça aşağı çekilmiştir ama insan hayatı açısından verilmiş kayıp çok büyük olmayı sürdürür. Tutuklananların yaklaşık %10'u, toplamda yaklaşık 10 milyon insan, kamplara varmadan önce vurulmuştu. Doruğunda olduğu sırada Gulag'lar, yaklaşık 4 milyon kişiydi. Kamplardaki ölüm oranı yılda yaklaşık %10'du. Bu oran Kuzey Sibirya'daki korkunç Kolyma kamplarında ve verilen yiyecek miktarının azaltıldığı ve çalışma koşullarının ağırlaştırıldığı 1941-1943 arasında daha yüksekti. Bir bütün olarak bu rakamlar, 1930'ların ortası ve 1950'lerin başları arasında 8 milyon kadar insanın kamp sisteminden geçtiğini ve yaklaşık 4 milyonunun öldüğünü düşündürüyor. Sovyet terör sistemi ve zorunlu çalıştırmalar doruğunda olduğu zaman en düşük ölüm sayısı, vurulanlarla birlikte, yaklaşık 5 milyon insanı bulur. Buna kolektifleştirme sırasında ölen 8 milyon kişi, sürgünler esnasındaki ölümler ve 1930'ların ortasından önceki ölümler eklenince, toplam olarak yaklaşık 17 milyon kişinin ölmüş olduğu ortaya çıkar. 1917 devriminin sonucu, Avrupa devletinin 20. yüzyılda gelişen gücünün ve 19. yüzyılda geliştirilmiş olan Avrupa ideolojilerinin etkisinin dehşet uyandıracak şekilde gözler önüne serilmesidir.

22.9 Avrupa Dengesi (1919-1939)

1914-1918 savaşından sonra Avrupa toplumunun içerdiği yapısal gerilimler –diktatörlük, faşizm, Nazizm ve komünizm– savaş sonrası sıradışı uluslararası güç dengesinin yol açtığı sorunları sadece çoğaltmış oldu. Sovyetler Birliği, Polonya'nın doğusunun, Beyaz Rusya'nın bazı kısımlarının ve tüm Baltık devletlerinin kaybından sonra, Rusya'nın 18. yüzyıldan beri sahip olduğu sınırlardan daha doğuya doğru geri çekilmişti. İdeolojik nedenlerle diğer devletler tarafından yanına yaklaşılmıyordu. Orta ve Doğu Avrupa'da, büyük ölçüde hâlâ 1914'teki sınırlarına sahip olan Almanya'nın karşısında, sadece bağlı olunan ulus sorunu yüzünden her biri içsel olarak bölünmüş olan bir dizi zayıf devlet bulunuyordu. Ekonomik ve potansiyel askeri gücü İtilaf Devletleri açısından son derece büyük önem taşıyan Birleşik Devletler, Versailles Antlaşması'nı resmileştirme başarısızlığının ardından Avrupa meselelerinden elini çekmişti.

Bu yüzden 1919'dan sonraki dünya güç yapılanması, en güçlü iki devletin kenarda durması açısından, kuraldışıydı. Bu, savaş sonrası anlaşmasını koruma sorumluluğunun Fransa ve Britanya'ya düşmesi demekti. Her ikisi de önemli ölçüde zayıf düşmüştü. Fransızların insangücü kaybı savaştaki en yüksek kayıptı ve Alman nüfusu hâlâ yaklaşık üçte bir oranında büyük olduğu için potansiyel olarak saldırıya açık durumdaydı. Almanya'nın doğusunda artık (1914 öncesindeki gibi) Rusya yerine sadece zayıf müttefikleri bulunuyordu. İmparatorluk eski Osmanlı topraklarına yayılmış olduğu için bu tarihe kadarki en büyük alana sahip olsa da Britanya'nın başında çok daha büyük sorunlar vardı. İngilizlerin hem Amerikalılara muazzam borçları hem de savaş esnasında on bir katına çıkmış olan iç borçları vardı. 1919'da yönetim bir deniz gücü yarışında Birleşik Devletler'le aşık atamayacağına karar verdi ve iki yüzyıldır ilk defa, deniz gücü üstünlüğünü başka bir devlete bıraktı. Üç yıl sonra, bir sonraki iki on yıla ilişkin İngiliz stratejisini belirleyen çok daha temel bir karar alındı. Washington'daki deniz gücü konferansında Japonya'nın, Birleşik Devletler ve Britanya'nın gücünün beşte üçü büyüklüğünde bir filoya sahip olmasına izin verildi. Bu filo büyüklüğü, Japonlara Pasifik'te yerel üstünlük sağlamak için yeterliydi. Sorun Amerikalıların, İngilizlerin Japonya'yla olan yirmi yıllık ittifaklarına son vermeleri için ısrar etmeleriydi. İngilizlerin Asya ve Avustralasya'daki mülkleri geçmişte etkin bir şekilde Japonya'nın koruması altında olmuştu. Artık potansiyel düşman olarak ele alınıyor olmaları gerekiyordu. Bir kriz anında Kraliyet Donanması'nın büyük bir kısmının Singapur'da inşa edilecek büyük yeni bir üsse gönderilmesine yönelik planlar yapıldı. Bununla birlikte, Britanya'nın, filosunun neredeyse tamamını dünyanın en uzak ucuna özellikle eğer Avrupa'da eşzamanlı bir krizle karşı karşıya kalırsa, her zaman gönderebileceği çok kesin değildi.

Bu sorunlar Japonların Mançurya'yı istila ettiği ve Hitler'in iktidara geldiği 1930'ların başlarına kadar henüz fark edilmemiş olmayı sürdürdü. Daha sonra İngilizler kendilerini çözüme ulaşmamış bir sorunla karşı karşıya buldular. Dünya endüstri üretiminin yalnızca %10'undan azını gerçekleştiren küçük bir Avrupa

devleti olsalar da, dünyanın dörtte birini kaplayan bir imparatorluğu korumaya çalışan, geçmişte olduğu gibi, statükocu bir devletlerdi. Birden fazlasının karşısına çıkacak kaynakları olmaksızın dünyanın farklı yerlerinde potansiyel olarak iki kuvvetli düşmanla –Almanya ve Japonya– karşı karşıya kalmışlardı. (Öncelikle Almanya'ya karşı) yeniden silahlanmaya başlamanın, her tür çatışmayı mümkün olduğunca uzun bir süre için ertelemeye çalışmanın ve diplomatik bir çözüm bulmayı ümit etmenin dışında yapacak pek bir şeyleri yoktu. 1930'ların ortalarında İtalya'nın yürüttüğü faaliyetler nedeniyle durum daha da kötüleşmişti. Aktivist bir imajı devam ettirmenin bir yolu olarak, iç meselelerle ilgili düğümlenmenin yerine kullanılacak daha maceracı bir dış politika Mussolini'nin iştahını kabartıyordu. 1935'te, Roma İmparatorluğu'nun haşmetini yeniden canlandırmaya ve Etiyopya'ya saldırarak 1896'da Adova'daki yenilginin intikamını almaya karar verdi. Bu saldırı, Versailles Antlaşması'nın bir parçası olarak kurulmuş olan Milletler Cemiyeti'ne* güçlük çıkardı. İngilizler ve Fransızlar Mussolini'yi müttefik olarak tutmak için onun suyuna mı gideceklerine yoksa yaptırım kararı aldırmak ve tecavüze son vermek üzere Milletler Cemiyeti'ni mi kullanacaklarına karar veremiyorlardı. Sonunda ikisini de doğru dürüst yapamadılar. Berbat diplomasileri ve Mussolini'nin elde ettiği başarılar İtalya'yı Almanya ile ittifakın içine sürükledi. Artık İngilizler, Avrupa ve Pasifik arasındaki ulaşım hatları üzerine yaptıkları planlara diğer bir potansiyel düşman devleti de dahil etmek zorundaydılar.

Bütün Avrupa devletleri yeniden silahlandığı sırada (Sovyetler Birliği diğerlerinden daha büyük ölçekte silahlanıyordu), 1939-1945 savaşında kullanılacak silahları büyük ölçüde belirleyen yeni bir teknolojik gelişme patlaması gerçekleşti. En temel değişimler hava savaşında oldu. 1930'ların başlarında savaş uçakları 1918'deki öncüllerine hâlâ çok benziyorlardı; hafif silahlı, saatte 200 mil yapabilen kumaş kaplı çift kanatlı uçaklardı. 1930'ların sonlarına gelindiğinde bunların yerine birçok makineli tüfeğe veya topa sahip, pilot mahalli zırhlı, kendi kendine kilitlenen yakıt depoları olan ve saatte 400 mil kadar yüksek hızlara çıkabilen alüminyumdan yapılmış tek kanatlı uçaklar geçmişti. 1930'ların başlarında, yeteri kadar erken bir saldırı uyarısı mümkün olmadığı için, genel olarak bombardıman uçaklarına karşı etkili bir savunmanın yapılamayacağı varsayılıyordu. Bu sorun, 1930'ların ortasında Britanya ve Almanya tarafından (saldıran uçakların yerini belirlemek için radyo dalgalarını kullanan) radarın geliştirilmesi sayesinde çözüldü. Radar istasyonlarının yer kontrol merkezleriyle ve bu merkezlerin uçaklarla bağlantısı sağlandıktan sonra, savaş uçaklarını hücum eden bombardıman uçaklarına yönlendirmek mümkün oldu. Kara savaşında daha etkili olan makineler, tankların radikal bir değişime uğraması demekti; daha ağır oldular, zırhları daha da kalınlaştırıldı ve daha büyük toplar taşıyorlardı. Denizde savaş gemileri, birinci sınıf ana gemi olarak uçak gemileri karşısında zamanla yenilgiyi kabul etmiş ve (ses dalgalarıyla yer tespit eden) sonarın kullanılmaya başlaması, suya dalmış denizaltıları tespit etmek için çok küçük bir yetenek sağlamıştı.

* Birleşmiş Milletler'in öncüsü olan kuruluş (ç.n.)

Yeniden silahlanma ilerleme kaydettikçe İngilizler, yayılmacı devletler olan Almanya, Japonya ve İtalya'yla Britanya'nın konumunu ve statüsünü koruyacak hiçbir diplomatik anlaşma yapılamayacağını gördüler. Hitler Almanya'nın Versailles Antlaşması'ndan kaynaklanan inkâr edilemez şikâyet nedenlerini Avrupa'nın sınırlarını –1936'nın başlarında askerden arındırılmış Rheinland'a kuvvet gönderilmesi, 1938'in başlarında Avusturya'nın ilhak edilerek ve 1938 Eylül'ünde yapılan Münih konferansında Sudetler bölgesi yönetiminin devralınmasıyla– yeniden çizmek amacıyla kullanabiliyordu. İngilizlerin yeniden silahlanması, özellikle hava silahları, pahalıya mal oluyordu ve 1938-1939 kışında Fransızlar 1914-1918 savaşında sahip oldukları gibi büyük bir orduyu Britanya'nın da donatmasını talep ettiler, aksi halde Almanya ile kendi başlarına bir anlaşma yapmaya çalışacaklardı. Artık Britanya, bir dünya gücü olarak sonunu belirleyecek olan krizin ilk aşamalarıyla karşı karşıyaydı. İngilizler kalan borçları nedeniyle Birleşik Devletler'den borç alamıyorlardı, yine de resmi ve çok gizli tahminler, altın ve döviz rezervlerinin büyük bir savaşı en fazla sadece üç yıl finanse etmeye yeterli olduğunu gösteriyordu. Ordunun düşüncesi Almanya'yı yenilgiye uğratmanın en az bu kadar zaman alacağını gösteriyordu. İngilizler 1939'un başlarında içinden çıkılmaz bir durumda olduklarını anladılar. Statükocu bir devlet olarak bir başka savaşta ancak kaybedebilirlerdi; ya mağlup edilirler ya da zafer elde etmeye çalışarak Birleşik Devletler'e ve muhtemelen Sovyetler Birliği'ne de bağımlı hale gelirlerdi. Büyük bir devlet olarak kalmak için tek küçük ümitleri, İtalya ve Japonya tarafsız kaldığı sürece Almanya'ya karşı sınırlı ve oldukça hızlı bir savaşı kazanmaktı. İngilizlere bu küçük şansı Hitler'in her sorunu zor kullanarak halletme doğrultusundaki kararlılığı verdi. Hitler Gdansk'a (Danzig) giden Polonya koridorunun geri verilmesi taleplerini zorla kabul ettirmeye kararlıydı ve 1939 Ağustos'u sonlarında, 18. yüzyılın ortasından beri Polonya'nın dördüncü kez parçalanması ve Doğu Avrupa'nın geri kalan kısmının paylaşılması konusunda Sovyetler Birliği'yle yapılan anlaşmayla, istemiş olduğu sınırlı savaşa kavuşmuş oldu. Almanya Polonya'yı istila ettikten sonra Britanya ve Fransa savaşa katılmaya karar verdiler.

22.10 İkinci Avrupa İç Savaşı ve Dünya Savaşı (1939-1945)

Avrupa'nın işlevsel olmayan devlet sisteminin ve yarattığı çatışmaların dünyanın geri kalan kısmı üzerindeki etkisi, 1939 Eylül'ü ve 1941 Aralık'ı arasında gözler önüne serildi. Sadece Almanya, Polonya, Fransa ve Britanya'nın karıştığı çok sınırlı bir Avrupa savaşı olarak başlayan şey, bu dönemde ilk (ve bu döneme kadarki tek) gerçek dünya savaşına dönüştü. Dünya üstünde yer alan her devleti ve yerküre-nin her yerini etkiledi. 1940 yazının başlarında Almanların baş döndürücü askeri fetihleri, Britanya ve Fransa'nın Almanya'yı kendi başlarına yenebilme ihtimallerinin hepsini ortadan kaldırdı. Norveç ve Danimarka'nın fethinden sonra Alman kuvvetleri çok kısa bir süre içinde Hollanda, Belçika ve Fransa'yı yendiler ve Versailles Antlaşması'nın yeniden düzenlediği Batı, Orta ve Güneydoğu Avrupa

Harita 76: Almanya'nın Gücünün Doruğunda Olduğu 1942'de Avrupa

üzerinde hâkimiyet kurdular. Fransızlar ateşkes yapmayı kabul etmek zorunda kaldılar ama İngilizler, İtalya savaşa girdikten sonra bile savaşmaya devam etmeyi başardı. Bununla birlikte sınırlı bir Alman hava saldırısına karşı koyabilseler de sınırlı kaynaklarıyla savaşı kazanabilecek tutarlı bir strateji geliştiremediler. 1940 sonbaharında 1917'de olduğundan daha kötü bir durumdaydılar ve uzlaşmacı bir barıştan sadece, hâlâ tarafsız olsa da Birleşik Devletler'in bir kere daha karşılıksız mali yardım yapması, hammadde ve askeri malzeme sağlaması sayesinde kurtuldular. 1941 yazında Hitler uzun vadede ideolojik düşmanı olan Sovyetler Birliği'ne saldırdı. Bu, İngilizlere bir nefes aldırdı. Japonya, nüfuzunu Asya'ya yaymak amacıyla Avrupa (özellikle Fransızların ve Hollandalıların) gücünün çökmesinden yararlandı. Bununla birlikte, (Britanya dahil olmak üzere) Avrupa imparatorluklarının savunmasız olduğu ve Birleşik Devletler'in yardım etmekte isteksiz davrandığı en müsait olacak zamanda –1940 yazı ve sonbaharında– açık saldırı başlatmadı. Japonlar bölgesel hâkimiyeti ele geçirmek üzere askeri yayılmaya karar verdikleri zaman çok geç kalmışlardı. Yeniden silahlanmış olan Birleşik Devletler sadece bu talepleri engellemeye değil, Japonya'nın Amerika'nın Pasifik'teki güvenliğine yönelik çıkarlara uygun davranmasında ısrar etmeye de hazırdı. Japonların Birleşik Devletler'e ve Avrupalıların Güneydoğu Asya'da yer alan mülklerine saldırmaları ile Almanya ve İtalya'nın Birleşik Devletler'e savaş ilan etmelerinin ardından 1941 Aralık'ında dünya savaşı başladı.

Japonların ilk saldırısının durdurulması ve Almanların Stalingrad ve Kuzey Afrika'da yenilgiye uğratılması gerçekleştikten sonra savaşın dengesi müttefiklerin lehine çok kısa bir süre içinde bozuldu. 1944'e kadar savaşta kullanılan neredeyse tüm donanım 1939'dan önce üretimine geçilmiş veya geliştirilmeye başlanmış olan tasarımlara göreydi. Yeni teknolojiler –jet uçakları, uçak kullanmayı gerektirmeyen bombalar, uzun menzilli füzeler ve atom bombası– aşağı yukarı savaşın ancak son yılında kullanılabilir duruma geldi ve bu yüzden savaşın sonuçları üzerindeki etkileri sınırlı oldu. Savaşa giren tüm devletler, 1914-1918 savaşında olduğu gibi ekonomilerini ve toplumlarını muazzam bir şekilde seferber ettiler. Bu yine, Avrupa devletinin (ve türevi olan Birleşik Devletler'in) gücünün bir başka göstergesiydi. 1930'ların sonlarında Birleşik Devletler muazzam ekonomik potansiyeline rağmen (çelik fabrikalarının üçte ikisi ekonomik bunalım sırasında atıl kalmış olsa bile Almanya'dan %30 daha fazla çelik üretmekteydi) askeri bakımdan uyuyan bir devdi. Milli servetinin yaklaşık %1'ini savunmaya harcıyordu ve güçlü bir donanmaya sahip olsa bile ordusu çok küçüktü ve yeterli donanıma sahip değildi ve hava kuvvetlerinin büyük ölçüde modası geçmişti. Çok kısa bir süre içinde gerçekleştirilen yeniden silahlanma, 1941'e gelindiğinde savunma harcamalarını milli servetin %11'ine çıkardı ve savaşa girdikten sonra bu oran daha da arttı. Birleşik Devletler 1939'da 2100 askeri uçak üretti; 1944'te toplam miktar 96.300'di. Aynı zamanda hem Pasifik'te hem de Avrupa'da savaşacak büyük bir ordu donattı ve müttefiklerinin, özellikle Britanya'nın, kullandığı donanımın çoğunu sağladı. Bununla birlikte savaşın acı yükünü çeken Sovyetler Birliği'ydi:

Almanya 1941'de ülkenin batısını fethettiği zaman nüfusunun %40'ı üzerindeki hâkimiyetini, üretim kaynaklarının ve silah endüstrisinin çok daha büyük bir bölümünü kaybetti. İlk başlarda verilen kayıpların yerini alması amacıyla 12 milyon insanın seferber edilmesiyle bu yük daha da arttı, ancak bir benzeri daha olmayan ulusal bir çaba sayesinde savaşta kalabildi. Almanya 1943 ilkbaharından önce tam anlamıyla seferber olmamıştı ve üretim olağanüstü bir şekilde artmış olsa da müttefiklerin üretiminine denk değildi. Müttefiklerin zafer kazanmasını sağlayan etken bu oldu. Müttefikler toplamda düşmanlarından dört kat daha fazla tank ve top, dokuz kat fazla havan topu, yedi kat fazla makineli tüfek ve üç kat fazla savaş uçağı üretmişlerdi. Bu, 19. yüzyıldaki erken endüstrileşmeden ve bir endüstri devletinin (Almanya) ve iki yarı endüstrileşmiş devletin (İtalya ve Japonya) seferber edebildiklerinden daha büyük kaynaklara sahip olmanın sağladığı stratejik gücün bir göstergesiydi.

22.11 Holocaust

1939-1945 Dünya Şavaşı, derinlere kök salmış Avrupa önyargıları ve devlet gücünün birleşiminin korkunç etkisini gözler önüne sermek için Hitler'in idaresi altındaki Almanya'ya bir fırsat sunmuştu. Yarısından fazlası kitlesel katliamdan başka bir amaç taşımayan, özel olarak inşa edilmiş ölüm kamplarında olmak üzere 6 milyon Yahudinin amaçlı olarak yok edilmesi, Sovyetler Birliği'nin Gulag köle kamplarındaki ölümlerden bile daha büyük bir cinayetti. Holocaust,* modern bir devlet tarafından yapılmadıkça gerçekleştirilemezdi. Gaz odalarını ve kitle fırınlarını yaratmak endüstrileşmeye, büyük ölçekli üretime ve teknolojik gelişmelere bağlıydı. İnsanları nakledecek demiryolları lazımdı. Hepsinden daha önemlisi, kurbanları teşhis edebilmenin, işleme tabi tutabilmenin ve nakledebilmenin yanı sıra, sürece kendilerini doğrudan dahil etmeksizin öldürülmeleri emrini verebilecek "rasyonel", düzenlenmiş bürokrasiler gerekiyordu.

Holocaust nedeniyle Nazizmin ve özellikle Yahudi karşıtlığının kökenlerini bulmak amacıyla Alman tarihinin geçmişini incelemeye yönelik bir eğilim vardır. Ancak Alman tarihi Avrupa'nın geri kalan kısmının tarihinden çok farklı değildi ve Nazi felaketine ve Holocaust'a kaçınılmaz olarak yol açmıyordu. Yahudi karşıtlığı Avrupa tarihinde yeni bir olgu değildi. Kökleri Hıristiyan ve Yahudi toplumları arasında yüzyıllardır süren güvensizlik ve birbirinden hoşlanmama ve Katolik kilisesinin yaptığı takibatlar kadar geriye uzanıyordu. Irkçılık, toplumsal Darwincilik ve gelecek nesilleri ıslah etme gibi 19. yüzyıl Avrupa fikirleri, uzun zamandan beri var olan bu eğilimleri büsbütün kötüleştirmişti. 19. yüzyıldaki politik liberalleşme, Avrupa'nın her yerinde görülen Yahudilere yüzyıllarca dayatılmış olan sivil yaptırımları yavaş yavaş ortadan kaldırdı. 1900'e gelindiğinde Yahudilerin hakları sadece bir avuç devlet tarafından tam olarak teslim edilmiyordu ve bu haklar Portekiz'deki (1910) ve Rusya'daki (1917) ve en son (uzun bir taki-

* Terim, sadece II. Dünya Savaşı'ndaki Yahudi Soykırımı için kullanılır (ed.n.)

bat tarihini yansıtarak) 1920'lerde İspanya'daki devrimler sırasında tanındılar. 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde Almanya'da iyice asimile edilmiş, kentli, orta sınıf ve ticaretle uğraşır olmuşlardı. Özellikle muhafazakârlar arasında hâlâ bir miktar Yahudi düşmanlığı kalmış olsa da bu durum Batı Avrupa'da alışılmadık bir şey değildi. Batı Avrupa'da yer alan en ileri derecede Yahudi düşmanı olan ülke, Dreyfus Olayı'nın* göstermiş olduğu gibi Fransa'ydı. En tehlikeli Yahudi düşmanlığı ve yaygın ayrımcılık Doğu Avrupa'da, özellikle Avrupa'daki beş Yahudiden dördünün yaşadığı Polonya, Romanya ve Rusya'da görülüyordu. Çeşitli mesleklerden ve üniversitelerden uzak tutuluyorlardı ve onlara yönelik kota uygulanıyordu, nerede yaşayabileceklerine dair kısıtlamalar vardı. Sık sık yapılan pogromların† acısını çekiyorlardı. 1900-1914 arasında Rusya'da yaklaşık 3000 Yahudi öldürülmüş (1,3 milyonu göç etmişti) ve iç savaşta "Beyaz" kuvvetler yaklaşık 100.000'ini öldürerek kendi pogromlarını yapmışlardı.

Yahudi düşmanlığı Almanya'da 1918'den sonra daha yaygın hale gelmişti. Yahudiler, ordu hâlâ Almanya dışında savaştığı zaman ve 1918'in başlarında yakın olan zaferden sonra gelen yenilgiye yol açmış olan "sırtından bıçaklama"dan sorumlu tutuluyorlardı. Bolşevik partisindeki Yahudi oranının büyüklüğü nedeniyle bir Yahudi komplosu olarak görülen Bolşevizmle ilişkilendiriliyorlardı. Bu fantaziler, dünyayı ele geçirmek üzere Yahudiler tarafından üretilen dünya çapında bir komployu belgelediği iddia edilen *Protocols of the Elders of Zion*‡ gibi yayınlarla tırmandırılıyordu; Almanya'da sadece 1920'de 120.000 nüsha satılmıştı. Dreyfus Olayı sırasında çarlık gizli polisine yakın olan sağ kanat Ruslar tarafından yapılmış yenilik düşmanı bir sahtekârlıktı ve 1917'den sonra "Beyaz" subaylar tarafından etrafa yayılmıştı. Naziler Almanya'da bulunan Yahudi düşmanı gruplardan sadece biriydi. Propagandaları zehir zemberek olsa da iktidara gelmelerinden önce çok fazla etkisi olmamıştı.

Hitler ve işbirlikçileri 1933'te genel bir ayrımcılık ve bazı hakların ellerinden alınması dışında nasıl bir Yahudi karşıtı siyaset izleyecekleri konusunda çok fazla fikir sahibi değillerdi. Yahudi karşıtı ilk kanunlar Nazilerin iktidara gelmesinden yaklaşık üç ay sonra çıkarıldı ve öncelikli olarak Yahudileri sivil hizmet ve mesleklerden uzak tutmayı hedefliyorlardı. Bu kanunlar birçok açıdan Birleşik Devletler ve Güney Afrika'daki çağdaşı ırkçı kanunlardan daha az ayrımcıydı. Almanya'daki şiddet seviyesi de daha fazla değildi. Ancak yine de önemli bir eşik geçilmişti: İlk defa modern, gelişmiş, endüstrileşmiş bir Batı Avrupa ülkesi kendi yurttaşlarından bir gruba karşı kasıtlı olarak ayrımcılık uyguluyor ve destekçilerinin bir şiddet ve (özellikle kültürel alanda) boykot programına girişmelerine izin veriyordu. İzleyen

---

* 1894'te Fransız ordusunda subay olan Yahudi asıllı Alfred Dreyfus, haksız olarak Fransız ordusunun sırlarını Alman askeri ateşesine satmakla suçlanmıştı. Yetersiz tüm kanıtlara rağmen hem kamuoyu hem de koyu Yahudi düşmanı basın kanadı mahkeme kararını ve verilen cezayı desteklemişti (ed.n.)

† Eski Rusya'da hükümet idaresi altında yapılan katliam (ç.n.)

‡ Sion Büyüklerinin Protokolleri (ç.n.)

iki yıl içinde pek bir şey olmadı ve hatta 1935 başlarında Almanya'ya geri dönen Yahudilerin sayısında bir artış görüldü. Daha ileri giden bir ayrım 1935 Nürnberg Kanunları'yla yapıldı. Yahudiler ilk defa (ırk temelinde değil de din temelinde) kanunla tanımlandılar ve "Ariler" ile Yahudiler arasındaki evlilikler yasaklandı. Kanunun güçlü bir desteği vardı. Freiburg'un Katolik başpiskoposu, "Irkın saflığını koruma ve bunun için gerekli tedbirleri alma hakkı kimsenin elinden alınamaz" diye yazmıştı. 1935 sonrasında bundan başka kanun yoktu ve eylem diğer alanlar, özellikle Yahudilerin işyerlerinin zorla ellerinden alınması üzerinde yoğunlaşmıştı. 1938'in sonuna gelindiğinde neredeyse hiçbiri henüz çalışır durumda değildi. Bu yılın kasım ayında *Kristallnacht*'ta* Yahudilere karşı yaygın bir şiddet uygulandı ve sinagoglar da dahil olmak üzere mülkleri tahrip edildi. Göç, Nazilerin "Yahudi sorunu" olarak gördükleri için en tercih edilen çözümmüş gibi görünse de izlenecek politika açık olmaktan henüz çok uzaktı.

Savaşın çıkması ve aşağı yukarı 2 milyon Yahudinin yaşadığı Batı ve Orta Polonya'nın çok kısa bir süre içinde işgal edilmesiyle birlikte durum radikal biçimde değişmişti. İzlenecek politika, Yahudi olmayan halkın bir ölçüde hesaba katılması gerektiği Almanya ve Avusturya'nın nispeten küçük ve toplumla büyük ölçüde bütünleşmiş Yahudi toplulukları için benimsenmiş olandan çok farklı olacaktı. Yahudileri belirlemek amacıyla yasal inceliklere başvurma girişiminde bulunulmadı. Yahudi olduğu düşünülen veya çoğu kez olduğu gibi yerel halk tarafından Yahudi diye ihbar edilen herkes Yahudi muamelesi gördü. (Almanya'ya dahil edilecek olan) Batı Polonya'da yaşayan 600.000 Yahudi mallarını mülklerini geride bırakarak Sovyet işgali altındaki bölgeyle ortak sınır olan Orta Polonya'ya nakledildi. Polonya'daki tüm Yahudiler zorunlu çalışmaya tabi tutuldu. Almanların Yahudi toplulukları oluşturmaya zorladığı kurullar, bu sistemi örgütlemeyi ve çoğu kez acımasız çalışma kamplarına işgücü sağlamayı kabul ettiler. Yüz binlerce Yahudinin Polonya'nın büyük kentlerine nakledilmesi Almanlar açısından yeni sorunlar ortaya çıkardı. Avrupa'da çok eskiden beri var olan bir Yahudi düşmanlığı politikasına –gettoların kurulmasına– geri döndüler. Ülkenin her yerindeki süreç bir seneden daha uzun bir süre içinde tamamlanmamış olsa da, bunların ilki 1940 Nisan'ında Lodz'da kuruldu. Yahudiler burada Almanların vermeye karar verdikleri dışında yiyeceğe ulaşamaz oldular ve Almanlar tarafından daima öncelik listesinin en altına yerleştirildiler. 1942 Mart'ına gelindiğinde Varşova gettosunda ayda 5000 kişi ölüyordu. Gettolarda ve çalışma kamplarında toplam 600.000 Polonya Yahudisi öldü.

Almanların Yahudi düşmanı politikasındaki en önemli gelişme Sovyetler Birliği'ne saldırma kararının alınmasıyla gerçekleşti. Ordu komutanları coşku içinde Nazilerin ideolojik ve ırka dayalı savaş düşüncesini desteklediklerini belirttiler. General von Reichenau askerlerine istilanın "Yahudi Bolşevik sisteme" saldırı olduğunu ve hedefinin "güç kaynaklarının tamamen yok edilmesi ve Avrupa'nın kültür sahasındaki Asyalı nüfuzun silinmesi" olduğunu söyledi. *Ein-*

* Kristal Gece (ç.n.)

satzgruppe'lerin* (toplamında yaklaşık 20.000 kişiden oluşan dört birlik) operasyon yapmasını sağlamak için ordunun işbirliğine girmesi zorunluydu. Bunların görevi, alanlar işgal edildikçe komünist liderleri ve mümkün olduğu kadar çok Yahudiyi öldürmekti. 1941 boyunca Sovyetler Birliği'nin batısında, kent ve köylerde bulunan Yahudilerin toplandığı, kent dışında yer alan açık bir mezara götürüldüğü, değerli eşyalarını ve elbiselerini vermek zorunda bırakıldıkları ve daha sonra gruplar halinde vuruldukları temizlik harekâtı yapıldı. 1942 başlarına gelindiğinde *Einsatz* grupları ve diğer güvenlik birlikleri 1.400.000 kişiyi öldürmüşlerdi. 1942 Haziran'ında işgal altındaki bütün alanları tarayacak, katliamların yapıldığı yerlere tekrar gidecek, mezarları açacak ve cesetleri devasa defin ateşleri üstünde yakacak özel bir birlik kurulmuştu. Bu öldürme eylemleri yaygın olsa da Doğu Avrupa, Almanya ve işgal altındaki Batı Avrupa'da hâlâ hayatta olan milyonlarca Yahudi bulunuyordu, 1941 yazında ve sonbaharında "Yahudi sorunu" politikası hakkında hâlâ bir karara varılmamıştı, ama daha da barbarca bir politikaya doğru ilerleme söz konusuydu. 1941 Temmuz'unda Göring'in, "Avrupa'daki Alman nüfuz alanında Yahudi sorununa tam bir çözüm getirmek üzere" gerekli olan örgütsel ve mali hazırlıkları yapması için Heydrich'e verdiği talimat, muhtemelen Yahudilerin fethedilmeleri ihtimal dahilinde görülen çok geniş alanlara doğru sürülmelerine atıfta bulunuyordu. Hitler hâlâ bütün Yahudileri Sibirya'ya veya Madagaskar'a göndermekten bahsediyordu. Sonbaharda savaşın uzayacağı ve sürgünün bir seçenek olmayacağı anlaşılınca, "Yahudi sorununun nihai çözümü" için "geriye kalan işleri" görüşmek üzere bir toplantı çağrısı yapıldı. Bu toplantı nihayet 1942 Ocak'ında Berlin'de bulunan Wannsee'de yapıldı ve dünya tarihinde bir benzeri daha olmayan bir politikaya karar verildi.

Yahudilerin büyük ölçekte katledildiği bazı ölüm merkezleri, Wannsee'de yapılan toplantıdan bile önce çoktandır faaliyet halindeydi. Bu merkezlerin yapılması Almanların zihinsel ve genetik özürlü olanları öldürmeye ilişkin daha önceki politikasıyla ilişkilendirilmiş ve bir dereceye kadar da bundan türetilmişlerdi. Bu program, 19. yüzyılın sonlarından beri öjenik çalışmalar ve "ırkın sağlamlığı" olarak ifade edilmiş olan yaygın Avrupa ve Amerika düşüncesinin barbar bir uzantısıydı. Naziler bu politikayı uygulamadan çok önce Birleşik Devletler gibi diğer ülkelerde "ırkın bozulması"na son vermek üzere insanlar zorla kısırlaştırılıyordu ve Kanada ve İsveç gibi devletler bu tür politikaları 1970'lere kadar uyguladılar. 1934-1945 arasında Almanya'da 400.000 kişi zorla kısırlaştırıldı. Almanya'yı diğer Avrupa ve Kuzey Amerika ülkelerinden ayrı kılan temel değişim 1939 Eylül'ünden sonra gerçekleşti. Hitler'in emriyle bu politika tedavi edilemeyen hastaların öldürülmesini de kapsadı. 1945'e gelindiğinde akıl hastanelerinde bulunan yaklaşık 100.000 insan öldürülmüştü. Akıl hastalarının öldürülmesi için geliştirilen tekniklerin birçoğu –gaz odalarının kullanılması, fırınlar, ölülerin altın dişlerinin ve faydalı diğer şeylerin alınması– Yahudilere yönelik olarak kullanılmak üzere endüstriyel ölçekte

* Hazır kuvvet (ç.n.)

geliştirildi. Bazı prosedürlerin son denemesi, 1941 Eylül'ünde endüstri devi I.G. Farben'in sağladığı Zyklon B (hidrojen cyanide) gazıyla yaklaşık 900 Sovyet savaş esirinin Auschwitz'de öldürülmesiyle yapıldı. 1941 Aralık'ına gelindiğinde ilk ölüm merkezi (Chelmno) faaliyet halindeydi ve buna 1942'nin ilk aylarında diğer dört merkez –Auschwitz, Belzec, Majdanek, Sobibor– ve son olarak 1942 Temmuz'unda Treblinka katıldı. Almanya, Polonya ve Sovyetler Birliği'nin batısında dilediği gibi, Almanya ve Avusturya'da ise daha tedbirli davranıyorlardı. Diğer yerlerde müttefiklerinin işbirliğine ihtiyaçları vardı. Finlandiya, işgal edilmeden önce Macaristan ve İtalya'nın yaptığı gibi işbirliğini reddetti. Danimarkalılar kitle halinde öyle bir işbirliği yapmama politikası uyguladılar ki binlerce hayat kurtuldu. Romanya gibi diğerleri coşkuyla işbirliği yaptılar. Romanya birlikleri 1941 Ekim'inde Odesa'yı işgal ettiği zaman 60.000 Yahudinin öldürülmesi, doğu cephesinde bir defada yapılan en büyük katliamdı. Fransa'daki Vichy Hükümeti de seve seve işbirliği yapmıştı, kendi Yahudi karşıtı politikasını hiçbir zorlama olmadan başlatmış ve Yahudilerin ölüm merkezlerine nakledilmesine yardımcı olmuştu.

Alman politikalarının kurbanları (bunlara Çingeneler, yani Sintiler* ve Romlar† da dahildi) Doğu Avrupa'da bulunan gettolardan bir dizi "seçme" yoluyla toplanıyor ve tren istasyonlarına yürütülüyorlardı. Burada eşyaları bıraktırılıyor ve zorla trenlere bindiriliyorlardı. Aşırı derecede sıkışık bir durumda (genellikle sadece ayakta durulacak kadar yer vardı), çok az yiyecek ve su verilerek veya hiç verilmeyerek sıhhi donanımı olmayan hayvan vagonlarında günler, çoğu kez haftalar geçiriyorlardı. Yüz binlercesi, daha kamplara varmadan ölüyordu. Hayatta kalanlar eğer Auschwitz ve Majdanek'e gelmişlerse, genellikle kampa bitişik fabrikalarda köle işçi olarak çalışacaklar için bir "seçme" yapılıyor veya "tıbbi deneyler" için götürülüyorlardı. Diğer ölüm merkezlerinde en iğrenç işleri yapmak için sadece birkaç yüz Yahudi gerekiyordu. Bunlar sadece birkaç gün veya hafta hayatta kalıyorlardı. Geriye kalanlara yönelik olarak Almanların öncelikli olarak düşündüğü, kitlesel paniğin çıkmamasıydı. Yahudilere işe götürülmeden önce banyo yapacakları ve duş alacakları söyleniyordu. Bütün erkekler ve kısa saçlı kadınlar doğruca gaz odalarına götürülüyorlardı. Geriye kalan kadınlar ve çocuklar saçlarını Yahudi berberlerin kestiği (bunlardan denizaltı mürettebatları için çizme yapılıyordu) ayrı odalara götürülüyorlardı. Ardından ilk parti öldükten sonra gaz odalarına sokuluyorlardı. Auschwitz'de Zyklon B kullanarak öldürmek nispeten çabuk oluyordu, karbonmonoksidin kullanıldığı diğer yerlerde herkesi öldürmek saatler alıyordu. Ardından Yahudi işçiler gaz odalarına giriyor, ölüleri dışarıya taşıyor, varsa altın dişlerini söküyor ve daha sonra da cesetleri sürükleyerek kitle mezarlarına götürüyorlardı. Chelmno'da bir kemik kırma makinesi kullanılıyordu, fakat Belzec ve Soribor'da cesetler açık çukurlarda yakılıyorlardı. Auschwitz'de bir günde 12.000 ceset yakabilme kapasitesi olan bir fırın özel olarak yapılmıştı, ama bu hız gaz odalarının insan öldürme hızından (çoğu kez günde 20.000 kişi) daha azdı. Cesetlerin yakıldığı 55 metre uzunluğunda ve 3,5 metre

* Almanya'da yaşayan, gezgin, sirklerde, eğlence yerlerinde çalışan Manuşlar (ed.n.)

† Çingene yani Romani dilinde Çingene anlamına gelir (ed.n.)

genişliğinde sekiz tane üstü açık çukur da bulunuyordu. Yahudi köleler çukurların dibinde biriken insan yağlarını toplayıp, yakma işlemini hızlandırmak üzere tekrar ateşe dökmek zorundalardı.

Ölüm merkezleri süratle çalışmaya devam ediyordu. 1943 Mart'ından sonra Chelmno fiilen kapatıldı ve 1943 sonbaharında Treblinka, Sobibor ve Belzec boşaltılıp tesisatları yok edildi. Majdanek'i 1944 Temmuz'unda Sovyet ordusu ele geçirdi. Bu tarihten sonra sadece Auschwitz faaliyette kalmıştı, ama 1945 başlarında boşaltılmadan önce yüzbinlerce Macar Yahudisi öldürülmüştü. Ölüm merkezlerinde öldürülenlerin sayısı tam olarak hiçbir zaman bilinmeyecektir. En doğru tahmin yarısı Auschwitz'de öldürülen yaklaşık 4 milyon kişidir. Bu rakama Polonya gettolarında ölen yaklaşık 600.000 kişi ve ağırlıklı olarak 1941'de olmak üzere gezici operasyonlarda öldürülen 1.400.000 kişi eklenmelidir. Böylece Almanlar Holocaust sırasında toplamda 6 milyon civarında Yahudiyi öldürmüş oldular.

22.12 1945'te Avrupa

1945 Nisan'ında Sovyet ordusu Berlin'e ulaştığı ve Batılı müttefikler Batı Almanya'yı işgal ettikleri zaman, Avrupa'nın büyük bir bölümü harabe halindeydi. Bir nesilde ortaya çıkan ikinci Avrupa iç savaşı ve bundan çıkan dünya savaşı insanlık tarihindeki en korkunç çatışmayı yaratmıştı. Ölü sayısı toplamda 1914-1918 savaşındaki sayının dört misliydi. Dörtte üçü Sovyet yurttaşı olan toplam 85 milyon insan ölmüştü. Yaklaşık 13 milyon Sovyet askeri öldürülmüştü, ama sivil kayıpları Almanların kasıtlı cinayetleri, sürgünler, köle işçiler ve "misillemeler" yüzünden çok daha büyük orandaydı; yaklaşık 35 milyon insan öldürülmüştü. Bu sayılar, savaşın sivillere kasıtlı olarak nasıl yöneltilmiş olduğunun bir diğer göstergesidir. Müttefiklerin kentleri bombalaması yüzünden 600.000 sivil Alman (savaşta öldürülen sivil İngilizlerin sayısının yaklaşık on iki katı) ve 900.000 Japon öldürüldü. Savaşın sonunda Japon kentleri Hiroşima ve Nagasaki, atom bombasının yarattığı etkinin acısını çeken ilk kentler oldu. Dünya genelinde yaklaşık 25 milyon insan mülteci haline geldi ve 23 milyon kadarı da zorla yeniden iskân edildi ve sürüldü.

Avrupa'nın birçok yerinde kentler ve kırsal alanlar harap olmuş durumdaydı. Korkunç olmakla beraber Sovyetler Birliği'ndeki yıkım Almanya'dakiyle kıyaslanamazdı. Yıkımın büyük bir bölümü, geniş alanların tahrip edildiği ve insan kalmayan Ukrayna ve Beyaz Rusya'da yoğunlaşmıştı. Bütününde bakıldığında Sovyetler Birliği savaştan önceki nüfusunun yaklaşık dörtte birini ve değerli varlıklarının üçte birini kaybetmişti. Savaşın toplam maliyeti savaştan öncesine ait ekonomik üretimin on yılına eşdeğerdi. (İnsan kaybı hesaba katılırsa bu çok daha fazlaydı.) Galip gelmiş olan diğer devletler de neredeyse aynı oranda zayıflamıştı. Fransa (Benelux ülkelerinde olduğu gibi) büyük ölçüde yıkıma uğramış ve bir güç olarak yenilgi ve işgalin ardından inişe geçmişti. Britanya'nın konumu da, özellikle ekonomik olarak zayıftı, savaş sonrasında ekonomik toparlanması için hâlâ Amerikan yardımına muhtaçtı.

1945'ten sonra Avrupa haritası sadece kısmen yeniden düzenlendi. Versailles Antlaşması, kazanan başlıca devletlerin (Versailles'dan en kötü etkilenen iki devlet olan) Macaristan ve Bulgaristan olduğu ve Çekoslovakya ve Yugoslavya gibi diğer "mini imparatorluklar"ın paylaştırıldığı 1938–1941 yılları arasında bozulmuştu. Versailles konumlanması 1945'te önemli ölçüde yeniden oluşturuldu. Romanya, Besarabya ve Güney Dobruca'yı geri kazanmadı ve sadece Kuzey Transilvanya'nın bir kısmı üzerinde hâkimiyet elde etti. Yugoslavya, Rutenya'nın bir parçasının Sovyetler Birliği'ne verildiği Çekoslovakya gibi, ortak bir sınır oluşturmak üzere yeniden oluşturuldu. Baltık devletlerinin hepsi Sovyetler Birliği'ne dahil edildi. Bu, Sovyetler'in 1940'ta zor kullanarak almış olduklarının Batılı müttefiklerce kabul edilmesiydi. En büyük değişiklik, doğu bölgelerinin büyük kısmını Sovyetler Birliği'ne kaybederek Polonya'nın yüzlerce kilometre batıya (İtilaf Devletleri'nin 1919'da düşündüklerinden çok daha batıya) doğru kayması, ama Oder ve Neisse nehirleri hattına kadar Doğu Prusya ve Silezya'yı elde etmesi oldu. Sovyetler aynı zamanda Baltık sahilinde yer alan tarihi Alman kenti Königsberg'i aldı. Bu anlaşmanın haklı olabilecek yegâne tarafı, etnik olarak neredeyse 1000 yıldan beri Alman olan bölgelerden 12 milyon Almanın kitlesel olarak kovulması oldu. Bu acımasız süreçte yaklaşık 2 milyonu ölmüştü. Bu, doğuya doğru 1000-1300 arasındaki büyük Alman yayılmasının nihai yenilgisiydi. Bütününde bu sonuç, Sovyet sınırının çarlar zamanında olduğundan bile daha batıya taşınmış olmasıydı.

Avrupa yalnızca yapısal olarak harap olmakla kalmamıştı, dünya üzerindeki konumu da kalıcı olarak değişmişti. Birleşik Devletler 19. yüzyılın sonlarından beri dünya üzerindeki en büyük ekonomik güçtü, ama politik ve askeri gücü 1940'a kadar gerçek anlamda ortaya konmamıştı. 1917'de İtilaf Devletleri'nin kurtarılması ve 1918 sonbaharında çok sınırlı bir askeri güç kullanılmasının dışında Birleşik Devletler'in gücü gizli kalmıştı. 1941'in başından itibaren İngilizlere yapılan karşılıksız yardımın ve 1941 yazından itibaren Japonlara uygulanan giderek artan baskının devamında, 1939'dan sonraki süratli yeniden silahlanma, Birleşik Devletler'in bir dünya gücü olarak ortaya çıkışına işaret ediyordu. Avrupalıların Birleşik Devletler'e duyduğu, iç savaşların neden olduğu (ve 1917'de ve 1940'ta gözler önüne serilen) ihtiyaç, aksi takdirde çok uzun sürecek olan Avrupa'dan Birleşik Devletler'e doğru güç kaymasını hızlandıran şey oldu. 1939-1941 arasındaki dönemde Avrupa güvenlik yapısının nihai olarak çökmesi ve bunun dünyadaki sonuçları, Birleşik Devletler'in bir iktidar boşluğuna adım atmasına olanak yaratmıştı. 1943'e gelindiğinde yegâne dünya gücüne dönüşmüştü ve savaşın sonunda 1200 savaş gemisi ve 3000 ağır bombardıman uçağı vardı. Avrupa'da 69, Pasifik'te 26 tümen bulunduruyordu. Aynı zamanda atom bombasına sahip olan yegâne devletti. Dünya üzerindeki başlıca ekonomik güçtü; dünya endüstri üretiminin yarısını gerçekleştiriyordu ve dünya üzerindeki altınların üçte ikisine sahipti. Asya'daki Avrupa imparatorlukları Japon fetihlerinin yıkıcı etkisinden sonra 1941'in sonlarında ve 1942'nin başlarında sadece Amerika'nın gücü sayesinde yeniden oluşturulabilmişti. Japonların nihai olarak teslim olmasından önce yeniden fethedilmemişlerdi.

Avrupa'nın 1750'den sonraki yüzyıl içinde gelişen dünya üzerindeki hâkimiyet dönemi çok kısa ömürlü olmuştu. 20. yüzyılın başlarında Avrupa'yı karakterize eden olağanüstü kendine güven iç savaşlarla yok olup gitmişti. Avrupa özellikle 1950'lerde gerçekleştirdiği süratli ekonomik toparlanmadan sonra dünya ekonomisinde büyük bir endüstrileşmiş bölge olmaya devam etse de siyasi gücü dağılmıştı. Sahip olduğu nüfuzun yerini çok kısa bir süre içinde, 1945'ten sonra Avrupa politikaları ve ekonomileri üzerinde büyük oranda egemen olan Birleşik Devletler'in nüfuzu almıştı. Daha da dikkat çekici olan, Avrupa imparatorluklarının hızla gelen sonuydu. Savaşın son bulmasından sonra on yıl içinde Avrupa, Asya'da sadece bir avuç alanı kontrol ediyordu. Bir çeyrek yüzyıl içinde kenarda köşede kalmış birkaç bölgenin ve adanın dışında bütün imparatorluklar son bulmuştu.

23
Modern Dünya Ekonomisi

19. yüzyılda dünyanın endüstrileşmesi ve kentleşmesi büyük ölçüde Batı Avrupa ve Birleşik Devletler'e özgüydü. Bu değişimin onları dünyanın geri kalan kısmının önüne geçirmesi, 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde dünya ekonomisini değiştirmiş olduklarını gösteriyordu. Dünyanın büyük bir bölümü 19. yüzyılda yok edilmiş olan endüstrilerinin acısını çekiyor ve endüstri ülkelerine giderek artan miktarlarda yiyecek ve hammadde temin ediyordu. Bununla birlikte, dünya tarihindeki diğer gelişmelerde de olduğu gibi, bu değişimler bir bölgeye veya bazı ülkelere özgü kalamıyordu. Çin'in, yapmış olduğu çeşitli icatların (ipek üretimi, dökme demir, kâğıt, matbaa, pusula ve barut) tekelini elinde tutamamış olması gibi Batı Avrupa ve Birleşik Devletler dünyanın geri kalan kısmının sadece bir baş önünde yer alıyordu. Teknolojiler süratle yayılınca, endüstrileşme ve kentleşmenin büyüyen hızı 20. yüzyıla dünya genelinde damgasını vurdu. Geniş bir bakış açısından bakıldığı zaman endüstrileşmenin, daha fazla enerji tüketiminin, kentleşmenin ve bunun yanı sıra çevre kirliliğinin, dünyanın neredeyse tümünü etkileyen faktörler oldukları açıktır. Yeni olan, değişimin hızıydı. 1900'ün endüstrileşmiş ülkeleri ("merkez ülkeler") üstünlüklerini her şeye rağmen muhafaza ettiler ve Japonya sadece onların seviyesine ulaşacak kadar gelişebilmekle kalmayıp birçoğunu geçti. Endüstrileşmenin Çin'deki artış hızının dünyanın geri kalan kısmı üstünde sadece Çin ekonomisinin muazzam büyüklüğünden dolayı bile olsa büyüyen bir etkisinin olmasının kaçınılmaz olduğu, yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde açıkça görülüyordu. 1990'lara gelindiğinde Çin, 1850'den 1950'ye kadar olan dönemdeki felaketlerden sonra kendine gelmiş ve dünya üzerindeki en tepede yer alan yedi endüstri ülkesinden biri olmuştu.

Bu gelişmelerin paralelinde, daha fazla olmasa bile, eşit derecede önemli bir diğer gelişme daha vardı. Dünya tarihinin seyri boyunca hükümdarlar ve devletler, tüccarların ve imalatçıların faaliyetlerini kontrol etmenin daima zor olduğunu görmüşlerdi. Endüstrileşme, dünya ticaretinin büyümesi, dünya ekonomisinin büyüyen ölçeği ve karmaşıklığı ve muazzam para hareketliliğinin dünyanın her yerindeki gelişmesi, artık devletin gücü üzerinde temel bir etkiye sahip olmaya başlamıştı. Özerk şirketler, tüzel kişilikler ve finans kurumları büyük ölçüde daha güçlü ve önemli olmaya başladılar. 20. yüzyılın sonuna gelindiğinde faaliyetlerinin ölçeği, ellerinin altındaki kaynaklar ve kontrol ettikleri servet onların gerçekten de dünya üzerindeki devletlerin ezici çoğunluğundan çok daha güçlü olduklarını gösterdi. Aynı zamanda dünya ekonomisi içindeki finans hareketleri o kadar yayıldı ki tekil devletlerin ve hatta uluslararası kurumların kontrolü dışında kaldılar.

23.1 İnsanlar ve Hastalıklar

23.1.1 Nüfus

Büyük ölçekli endüstrileşmeye rağmen nüfus ve yiyecek temini arasındaki denge, hastalıkların etkisiyle birlikte, tam olarak çiftçiliğin gelişmesinden sonra olduğu gibi, insanlık tarihinde temel etken olmaya devam etti. Modern dünyanın en belirgin özelliği, insanlık tarihindeki en hızlı nüfus büyümesiydi. Dünya nüfusunun 1 milyara çıkması yaklaşık 1825 yılını bulmuştu. Bir sonraki 1 milyar nüfus sadece 100 yıl içinde eklendi. Büyüme hızı sonraları daha da arttı. (Toplam olarak 3 milyara ulaşan) 1 milyarlık nüfus daha, 1925-1960 arasındaki yaklaşık 35 yıl içinde eklendi. Bir sonraki 1 milyar sadece 15 yılda (1975'e kadar) eklenirken, 4 milyardan 5 milyara ulaşan artış yaklaşık 12 yılda gerçekleşti ve 1980'lerin sonlarında tamamlandı. 1 milyarlık bir nüfus daha aynı süratle eklenerek 20. yüzyılın sonuna gelindiğinde 6 milyarın biraz üzerine çıkardı. Toplam nüfusu 20. yüzyılın son on yıllarına gelindiğinde dünya her yıl fazladan yaklaşık 90 milyon insanı beslemek zorundaydı. Bu, MÖ 500'deki toplam dünya nüfus artışına eşdeğer bir artıştı.

Nüfus artışının dünya üzerindeki dağılımı çok düzensizdi. Avrupa'daki en önemli nüfus patlaması, nüfusun yaklaşık 140 milyondan (19. yüzyılın kitle göçlerine rağmen) 400 milyonun biraz üzerine çıktığı 1750'den sonraki bir buçuk yüzyıl içinde olmuştu. Bundan sonra büyüme oldukça yavaş seyrederek dünya ortalamasının yarısının altında gerçekleşti. Bu oran 1900'de dünya nüfusunun yaklaşık dörtte birinin Avrupa'da yaşadığını gösteriyordu, ama 20. yüzyılın sonuna gelindiğinde oran toplamın sekizde birinin altına düşmüştü. Çin'de 19. yüzyılda gerçekleşen büyüme, büyük ölçüde yüzyıl ortasındaki kriz nedeniyle 18. yüzyılda olduğundan daha azdı. 1900'de (Avrupa'nın tümünden biraz daha büyük olarak) yaklaşık 450 milyonken, süratle artarak 20. yüzyılın sonlarında 1 milyarın üzerine çıktı. Hindistan'daki büyüme 19. yüzyılda yavaştı; toplam artış yarısından fazla değildi. Bu oran 20. yüzyılın ilk yarısında ikiye katlandı ve daha sonra tekrar ikiye

katlanarak 2000'e gelindiğinde 1 milyara ulaştı. Bununla birlikte en dikkat çekici değişim Afrika'da gerçekleşti. 1900'e kadar kıtanın özelliği nüfusun nispeten düşük seviyede ve büyümenin yavaş olmasıydı. 1700-1900 arasında nüfus iki katına bile çıkmamıştı (Avrupa'da üçe katlandı). Buna rağmen Afrika nüfusu 20. yüzyılda insanlık tarihinde bilinen en hızlı artışla dört mislinin üstüne çıktı.

Bu örneklerin birbirinden çok farklı olmasının nedenleri nelerdi? Endüstrileşmiş ülkelerde can alıcı etken, çocuk hastalıklarının üstesinden gelinerek ve bebeklerin çoğunun beş yaşına gelmeden ölmesine engel olunarak yaşam süresi beklentisinin artmasıydı. Hava yoluyla bulaşan verem, bronşit ve zatüre gibi hastalıklar, su yoluyla bulaşan kolera ve dizanteri gibi daha az ölümcül hastalıklar gibi büyük oranda yok edilmişlerdi. Çoğu kez bu hastalıklardaki azalmanın daha iyi tıbbi tedaviden kaynaklandığı düşünülmüştür, ama bu aslında çok küçük bir rol oynamıştır. Birçok hastalığa karşı aşıların geliştirilmesi 19. yüzyılın iyice sonlarında mümkün oldu (kolera, tifo ve difteri için 1890'larda). Kısmen etkili bir aşı bulunmadan (1920'lerde) veya hastalığın sebebi olan basil teşhis bile edilmeden çok önce verem büyük oranda azalmaya başlamıştı. Diğer bazı hastalıkların da daha az ölümcül hale geldikleri görülüyor. Kızamıktan ölüm oranının beşte dört oranından daha fazla azalması herhangi bir tedavi bulunmadan önce gerçekleşti. (Aşı bulunduğu zaman ölüm oranı çoktan binde bire düşmüştü.) Zatüreye yönelik yeni sulphonamidli ilaçlarla belli bir oranda tedavi sağlamak 1930'ların sonlarından itibaren mümkündü, ama o tarihte ölüm oranı zaten yüzyılın başlangıcındaki oranının yarısı kadardı. Ölüm oranlarının düşmesine çevre şartlarındaki iyileşmenin ve daha iyi beslenmenin yol açtığına şüphe yok. 19. yüzyılda Avrupa'da ve Birleşik Devletler'de yavaş yavaş kanalizasyon sistemlerinin ve su arıtma tesislerinin yapılması su yoluyla bulaşan bağırsak hastalıklarını neredeyse yok etti. Aşırı sıkışıklığa, rutubete ve kötü havalandırmaya son veren daha iyi evlerde yaşamak özellikle verem gibi hastalıkların azalması bakımından çok önemliydi. Dünyanın geri kalan kısmından yiyecek ithal edilmesi ve daha iyi nakliye sistemleri, yavaş yavaş artan refah gibi, beslenme düzenini önemli ölçüde iyileştirdi. Sütün pastörize edilmesi, konserve yapılması ve derin dondurma gibi yeni teknolojiler de önemliydi.

19. yüzyılda Avrupa nüfusundaki önemli artışın sorumlusu büyük ölçüde ilerlemelerdi. Bebek ölümleri daha da büyük oranda azalsa da (1980'lerde İsveç'teki çocuk ölümü oranları 1900'deki oranın kırkta biri kadardı) yine de bu artış 20. yüzyılda devam etmedi. Bunun sebebi doğum oranlarının önemli oranda düşmesiydi. Bu azalma ilk defa 19. yüzyılın son bir-iki on yılında görülmeye başladı. 1930'lara gelindiğinde üçte bir oranında azalmış ve tarih içinde görülen en düşük seviyeye ulaşmıştı. 1945'ten sonraki on yıl veya biraz daha fazlası için kısa süreli bir "bebek patlaması"ndan sonra doğum oranları düşmeye devam etti. 20. yüzyılın sonlarına gelindiğinde doğurganlık oranı, bir çiftin iki çocuk sahibi olduğuna işaret eden nüfus yenilenmesine yakın ya da altında (bazı durumlarda çok altında) kalmıştı. Bu seviyelerdeki doğum oranları insanlık tarihinde daha önce görülmemişti ve çiftlerin uygun gördükleri çocuk sayısına ve aile büyüklüğü planlanması-

na ilişkin yeni bir tutumu ortaya çıkaran birçok faktörün –sınıf, cinsiyet, toplum, inançlar ve masraflar– karmaşık etkileşimini yansıtıyordu. Aile planlama kararlarının çoğu, 1960'ların ortasında doğum kontrol haplarına rahatça ulaşmanın çocuk sahibi olma kararını kolaylaştırmasından çok önce alınmışlardı

Endüstrileşmiş merkez devletlerin dışındaki nüfus dokusu, farklı bir sıra takip eden olayları yansıtır. 20. yüzyıla kadar yaşam süresi beklentisi fazla değişmedi, ama daha sonra sosyal ve ekonomik şartlardaki genel bir iyileşmeye oranla endüstrileşmiş ülkelerden ithal edilen tıbbi gelişmeler sayesinde artış gerçekleşti. 1940'ların sonlarından sonra öncelikli olarak aşıların, antibiyotiklerin gelmesi ve sıtmayı denetim altına almak üzere sivrisineklerin ürediği yerlere kimyasalların sıkılmasıyla ölüm oranlarında daha önce hiç görülmemiş düşüşler gerçekleşti. Mesela Mauritius'da, 1940'ların ortası ile 1950'lerin ortası arasında ölüm oranı %80 azaldı, Avrupa'da benzer bir azalmanın olması 150 yıldan uzun sürmüştü. Bazı hastalıkların ortaya çıkma oranı da kalıcı olarak değiştirilmiş oldu. 1990'lara gelindiğinde çiçek hastalığı dünyadan temizlenmiş ve çocuk felci 145 ülkede yok edilmişti. Doğum oranındaki azalma en erken 1960'ların ortasından önce başlamadığı için bu gelişmelerin etkisi çok hızlı bir nüfus artışı yaratacaktı. Doğum oranındaki azalmanın hızı, 20. yüzyılın sonlarında Çin, Tayland, Endonezya, Mauritius ve Küba gibi bazı ülkelerde Avrupa oranlarına yaklaşacak kadar artmıştı. Bu eğilimin en önemli istisnaları İslam dünyasının büyük bir bölümü (özellikle Pakistan ve Bangladeş) ve Afrika'nın neredeyse tamamıydı. Buralarda nüfusun dörtte üçü hâlâ kırsal kesimde yaşıyordu ve çocuklar her tarımsal toplumda her zaman olduğu gibi ekonomik bir değer oluşturuyordu. Çok yüksek doğum oranlarının çocuk ölümlerinde önemli bir düşüşle bir araya gelmesi, çocuk nüfusunda devasa bir büyüme ortaya çıkardı. 1990'e gelindiğinde Afrika'daki ülkelerin çoğunda nüfusun yarısından fazlası 14 yaşın altındaydı.

23.1.2 Hastalıklar

İnsanlar çiftçiliğin gelişmesi ve yerleşik toplumların evriminden itibaren yüksek bir düzeye sahip olan bulaşıcı hastalıklarla birlikte yaşamak zorunda kalmışlardı. 19. yüzyılın ortasından itibaren çevre koşullarındaki iyileşmeler, daha iyi beslenme ve tıptaki ilerlemeler insanlık tarihinde ilk defa, hastalık etkisinin dünyanın birçok yerinde denetim altında tutulduğu bir durum ortaya çıkardı. 20. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, insanlık tarihinin bu safhasının devam etmesinin çok zor olabileceğini gösteren işaretlerin sayısında bir artış vardı. 1930'ların sonlarından beri geliştirilen antibiyotiklerin yüksek oranlarda kullanılması, dirençli hastalık türleri üretmeye başlıyordu. Bulaşıcı hastalıklar artmaya başlamıştı ve ulaşım şartlarının iyileşmesi sayesinde çok daha kısa sürede yayılıyorlardı. Sıtma vakalarının sayısı Hindistan'da 1965'te 100.000'ken 1977'de 10 milyona çıkmıştı. Afrika'da sarı hummadan ölümler 1940'lara gelindiğinde yılda 200.000'in üzerindeydi. Hıyarcık vebası Hindistan'da yeniden ortaya çıkmıştı. Kolera 19. yüzyıldan beri ilk

defa Asya'dan Lâtin Amerika'ya yayılmıştı. Afrika'da ebola gibi yeni bulaşıcı hastalıklar ortaya çıktı. 1980'lerde dünya ölçeğinde görülen AIDS salgını (yine, bu defa maymunlardan olmak üzere, hastalıkların hayvanlardan insanlara geçtiğinin bir diğer örneği) aşı olmadığında, tıp biliminin yetersiz kaldığını gösterdi. Hastalık endüstrileşmiş ülkelerde durduruldu, ama 1990'lara gelindiğinde, öncelikli olarak bazı bölgelerinde nüfusun beşte birinin etkilendiği Afrika'da olmak üzere 40 milyondan fazla insan hastalığa yakalanmıştı.

Çocuk hastalıklarının önlenmesi ve beslenme şekli değişimlerinin özellikle endüstrileşmiş devletlerde daha kötü başka sonuçları oldu. Daha zengin bir besleme şekli –büyük ölçüde (son 5000 yıla kadar insanlar tarafından yenmeyen) süt ürünleri formunda alınan yüksek oranda yağ, daha fazla işlenmiş gıda, daha az taze meyve ve sebze, fazla şeker tüketimi (18. yüzyılın ortasındaki oranından ortalama 30 kat fazla), (19. yüzyılın ortasına kadar temelde elitlerin bir lüksü olan beyaz ekmeğin tüketilmesinden kaynaklanan) lifli besin eksikliği– daha az bedensel hareketlilik, sigara içme oranındaki artış ve daha da artmış olan çevre kirliliği ile birleşince, kalp hastalıkları ve kanserin neden olduğu ölümlerin sayısında olağanüstü bir artışa yol açtı. 1930'da bile kalp damarları hastalığı Britanya'da gerçekleşen ölümlerin sadece %1'ine neden oluyordu. 1990'ların ortasına gelindiğinde bu rakam %30'un üstüne çıkmıştı. Kalp hastalığı kaynaklı ölümlerin yaklaşık beşte biri kanser oranlarındaki artışta da büyük bir etken olan sigarayla doğrudan doğruya ilişkiliydi. 1900'de her yirmi yedi Amerikalıdan biri kanserden etkilenmişti. 1980'de her üç kişiden birini etkiliyordu ve her dört Amerikalıdan biri kanserden ölüyordu. Kanser oranları endüstrileşmiş ülkelerde Afrika'da olduğundan en az 10 kat fazla olsa da, 20. yüzyılın sonuna gelindiğinde kalp hastalığı ve kanser oranlarının artmaya başladığını gösteren ilk işaretler orada da ortaya çıkmıştı.

23.2 Besin ve Toprak

[*Önceki Dönem Avrupa Tarımı* ***20.3 ve 20.9***]

18. yüzyılın ortasından sonra dünya nüfusunda görülen yedi katın üzerindeki artış, dünyanın yiyecek üretiminde de eşit oranda bir artışı gerektirdi. Bu üretimin çoğu geçmişte olduğu gibi yeni toprakların işlenmeye başlamasıyla sağlandı. 1860-1920 arasında yaklaşık 4400 milyar dönüm yeni arazi tarıma açıldı. Bunların %40'ı Birleşik Devletler'de (ağırlıklı olarak tahıl kuşağında), %20'si Rusya'nın siyah topraklarında ve bir diğer %20'si de Asya'da yer alıyordu. (Batı Avrupa'daki sürülüp ekilebilir topraklar bu dönemde azaldı.) 1920'den sonraki altmış yıl içinde bir 4400 milyar dönüm toprak daha tarıma açıldı. Görülen artışların bazıları, özellikle yerleşme alanı sınırlarının hâlâ sahil yörelerinden içerilere doğru ilerlemeye devam ettiği yerleşime yeni açılmış Arjantin, Brezilya ve Avustralya gibi ülkelerde daha da fazlaydı. Nüfusun 20. yüzyılda aşırı oranda artış gösterdiği Afrika'da köylü çiftçiler ormanları kestiler. Ama yine de, tarım topraklarına eklenen bu ek topraklar dünya üzerindeki nüfus fazlasının hepsini beslemeye yeterli değildi. Bu ancak 1850'den

sonra, iki devrimle daha gerçekleştirilebilirdi: Makineleşme ve verimliliği yüksek çiftçiliğe geçilmesi.

Tarım, 19. yüzyılın sonlarına kadar dünyanın her yerinde insan işgücüne, el aletlerine ve sınırlı hayvan gücüne dayanıyordu. Daha fazla makinenin kullanılmaya başlaması teknolojik gelişmelere bağlıydı, ama bu gelişmelerin devreye girmesi yeni yerleşilen ülkelerde işgücünün az olmasıyla hızlandı. Makineleştirilmiş orak ilk defa 1860'larda Birleşik Devletler'de kullanıldı; sayıları yirmiye kadar çıkan atlar tarafından çekiliyorlardı, çünkü buhar gücünü geniş ölçekte kullanmak çiftliklerde ekonomik değildi. En önemli makineleşme, içten yanmalı motorun ve traktörün gelişmesini beklemek zorundaydı. Bunlara Birleşik Devletler'de çok hızlı bir şekilde geçildi. 1920'ye gelindiğinde 250.000 adet ve 1945'e gelindiğinde bunun on misli traktör vardı. Traktör kullanımı Avrupa'da ancak yaklaşık 1950'den sonra yaygınlaştı. Aynı zamanda biçerdöverler gibi yeni makineler –Birleşik Devletler'de 1920'lerden itibaren, ama Avrupa'da yine çok sonra– kullanılmaktaydı. İlk elektrikli süt sağma makineleri 1895'te çıktı ve 1920'ye gelindiğinde Yeni Zelanda'daki çiftliklerin neredeyse dörtte üçünde kullanılmaktaydı. 1950'de Batı Avrupa'daki ineklerin sadece %3'ü makineyle, nihayet otuz yıl içinde sadece %3'ü elle sağılıyorlardı. Daha geniş ölçekli makineleşme çiftliklerin boyutlarının büyümesine, çiftlik sayısının azalmasına ve aynı zamanda tarımla daha az insanın uğraşmasına olanak verdi. Birleşik Devletler'de 1930'larda 7 milyon olan çiftlik sayısı 1980'lerde 3 milyonun altına düşmüştü. Toplam tarımsal üretimin yarısından fazlası bu çiftliklerin sadece %5'inden sağlanıyordu. Birleşik Devletler'de 1910'da 11 milyon olan tarım çalışanları sayısı altmış yıl sonra 3 milyonun biraz üzerinde azalma gösterdi. Yaklaşık MÖ 8000'den itibaren insanlık tarihine egemen olmuş tarımsal toplumlardan çıkılmasıyla gerçekleşen temel dönüşüm, endüstrileşmiş büyük ülkelerde tamamlanmıştı.

19. yüzyıla kadar çiftlikler toprağın verimli kalması için neredeyse tamamen çiftlikte elde edilen saf ve karışık gübreye bağımlıydı. Daha sonra Batı Avrupa ve ardından Birleşik Devletler yeni gübreler ithal etmek üzere dünya kaynakları üzerindeki artmakta olan hâkimiyetlerini kullanabildiler. Latin Amerika'dan Avrupa'ya ilk guano* 1920'lerde getirildi. Daha sonra dünyadaki fosfat madenleri işletilmeye başlandı ve bu süreçte Nauru ve Okyanus Adası gibi bazı Pasifik adaları etkili bir şekilde yok edildi. Yeni endüstri işlemleri yapay yeni gübreler üretti: 1840'larda süper fosfatlar ve 1920'lerde (havadaki azotun kullanılmasıyla) azotlu gübreler. Çiftçilik bir endüstri haline gelince yaklaşık 1950'den sonra bu süreç olağanüstü bir artış gösterdi. Daha fazla kimyasal kullanılmaya başlandıkça toprak giderek, ürünlerin içinde tutulduğu bir ortam ve daha az, yaşayan bir organizma muamelesi görmeye başladı. Çiftliklerdeki üretimin giderek endüstrileşmesi hastalıklara ve haşerelere karşı daha korumasız olan tek tip ürünlere bağımlılığın artmasına yol açtı. Kimya endüstrisi, ürünlerin üzerine püskürtülmesi amacıyla giderek genişleyen bir çeşitlilikte ayrık otu ve haşere ilacı üretmeye başlamıştı.

* Deniz kuşu gübresi (ç.n.)

1950'den sonraki çeyrek yüzyıl içinde Batı Avrupa ve Birleşik Devletler'de bu ilaçların kullanımı on beş kat artış gösterdi.

19. ve 20. yüzyıllarda dünyanın büyük bir bölümünün tarım tarihi, endüstrileşmiş dünyanın tarım tarihinden oldukça farklıydı. Bu ülkelerdeki insanların (ki dünya nüfusunun ezici çoğunluğunu oluşturuyorlardı) Avrupalıların yerleştikleri yeni toprakların ürünlerine ulaşma imkânları çok sınırlıydı. Asya gibi bir alanda elde edilebilecek yeni toprakların miktarı üretim zaten yoğun olduğu ve en iyi topraklar kullanılıyor olduğu için çok sınırlıydı. Toprakların dağılımı da eşitlikten çok uzaktı. Latin Amerika'daki toprakların üçte ikisine 20. yüzyılın ortasında nüfusun %2'sinden azı sahipti. Süratle artmakta olan nüfus 19. yüzyılın sonlarından sonra hemen hemen her yerde kişi başına düşen ekilebilir toprak miktarının azalmaya başladığına işaret ediyordu. 20. yüzyılın ortasında, "Yeşil Devrim" olarak adlandırılan oldukça verimli buğday ve pirinç türlerinin yetiştirilmesinin bu durumu değiştireceği ümit ediliyordu. Verimlilik çoğunlukla ikiye katlanmıştı ancak yeni türlerin yarattığı sosyal ve ekonomik etki genellikle neredeyse bir felaket olmuştu. Çok büyük oranda gübre ve haşere ilacı kullanılmasını gerektiriyorlardı ve bu ürünleri yetiştirmenin maliyeti bu nedenle çok daha yüksekti. Küçük çiftçiler yeni türlerin yetiştirilmesini ekonomik kılacak yeterli toprağa ve sermayeye sahip değildi ve bu ürünlerden yarar sağlayanlar kaynaklara sahip olan büyük toprak sahipleri oldu. Bu nedenle bu yeni ürünler daha büyük bir sosyal farklılaşmaya, daha geniş arazilere ve daha çok topraksız işçiye doğru yönelen eğilimleri sadece hızlandırmış oldu.

20. yüzyılın ortasından sonra, dünya tarihinde ilk defa, dünya üzeinde herkesi yeterli oranda beslemeye yetecek kadar yiyecek vardı. Bu noktadaki sorun, paylaşımın son derece adaletsiz olmasıydı. 20. yüzyılın sonlarına gelindiğinde endüstrileşmiş Batı Avrupa, Japonya ve Kuzey Amerika ülkelerinin insanları dünya nüfusunun yalnızca dörtte birini oluştursa da, dünya üzerindeki yiyeceklerin yarısını tüketiyorlardı. Bu sorun büyük oranda, Asya, Afrika ve Güney Amerika'da bulunan toprakların endüstrileşmiş büyük ülkelere ihracat yapmak üzere ürün yetiştirmeye ayrılmış olmasından kaynaklanıyordu. Bu ticaretin önemli bir bölümü, sadece zaten iyi beslenen insanların gıdalarına daha büyük bir çeşitlilik sağlamak içindi. 20. yüzyılın ikinci yarısında Birleşik Devletler'de yaşayan bir ev kedisi, Afrika ve Latin Amerika'da yaşayan çoğu insandan daha fazla et tüketiyordu. Dünya besin ticareti 1950'den sonraki otuz yıl içinde beş katı bir artış kaydetti. 1930'larda kendine yetecek besini üreten ellinin üzerinde ülke, elli yıl sonra ithalatçı olmuştu.

Ürün yetersizliği ve kıtlık, 1815'te Endonezya'daki Tomboro Volkanı'nın patlamasının ardından atmosferde yer alan toz miktarının yol açtığı ciddi 1816-1817 krizinden sonra, Avrupa'da büyük ölçüde görülmez oldu. Bundan sonra, 1840'ların sonunda (patates haşeresinin sebep olduğu) İrlanda'dakinin dışında, kıtlık sadece savaş ve iç savaşın yol açtığı karışıklıklarla ilişkili oldu; 1914-1918 Belçika, bu savaşın sonunda Almanya, iç savaşta Batı Rusya, 1941-1942'de Leningrad ve 1944-1945 kışında Hollanda kıtlıkla karşılaştı. Dünyanın geri kalan kısmında du-

rum çok farklıydı. 20. yüzyılın ortasına kadar dünya nüfusunun muhtemelen yaklaşık yarısı kötü beslenmenin acısını çekiyordu. 1950'lerin başlarında bu oran her on kişiden altı kişiye kadar yükselmişti ve 1960'da yaklaşık olarak 2 milyar insanı etkiliyordu. 1960'ların başlarından itibaren durum düzeldi, öyle ki 1980'e gelindiğinde dünya nüfusunun "sadece" dörtte biri kötü beslenmenin acısını çekiyordu. Bununla birlikte 1 milyarın çok üstünde insan hâlâ nüfus artışından etkileniyordu. 1980'den sonra durum yine kötüleşti. 20. yüzyılın sonuna gelindiğinde en az 2 milyar insan aşırı yetersiz beslenmenin etkisi altındaydı ve yılda 40 milyonun üzerinde insan açlıktan ve onunla ilişkili hastalıklardan ölüyordu. Bu insanlar açısından 10.000 yıl öncesine ait kimi tarımsal iyileştirmelerin en temel yararlarına bile hâlâ ulaşılması gerekiyordu. 1950'lerden önce 1913-1914 arasında ve yine 1931'de Sahel kuşağında büyük kıtlıklar oldu. Fransızlar Afrikalıları "tembellik", "duyarsızlık" ve "kadercilik"le suçladılar ve yiyeceklere el koymaya devam ettiler. Nijerya'da (1942) ve yaklaşık 3 milyon insanın öldüğü Bengal'de (1943-1944) kıtlıklar oldu, 3 milyon kişi daha Çin'in Henan eyaletinde öldü. 20. yüzyılın ikinci yarısında dünya tarihinin belki de en kötü kıtlığı sırasında, Çin'de 1958-1961 arasında yaklaşık 30 milyon insan öldü. Bu, komünist yönetimin izlediği politikanın doğrudan bir sonucuydu. Diğer yerlerde, Bangladeş'te (1975), Sahel kuşağında (1970'ler boyunca), Etiyopya'da (1984-1985) ve 1990'ların başlarında Somali'de de kıtlıklar oldu. Kıtlık her zaman (Çin'de yaşanan hariç) yiyecek yetersizliğinin bir sonucu değildi (Bengal'de 1943'teki kıtlık o tarihe kadar gerçekleşmiş en büyük pirinç üretiminin ardından ortaya çıkmıştı), tersine, sahip olunan toprakların, birçok insanın ya hayatta kalmaya yetecek kadar yiyecek yetiştirmesine ya da yiyecek satın almak üzere para kazanmasına imkân vermeyecek ölçüdeki azlığından, yoksulluktan ve yükselen yiyecek fiyatlarından kaynaklanıyordu.

Nüfus artışı, ekilen toprakların çoğalması ve tarımın güçlendirilmesi giderek artan çevre tahribatına yol açtı. Batı Avrupa'daki ormanların büyük bir bölümü MS 900'den sonraki dönemde yok edilmişti. Birleşik Devletler'de 18. yüzyılın ortasında yerleşim alanları büyük oranda doğu sahili kesiminde yer alıyorken, yaklaşık 1,6 milyon kilometrekareyi ormanlar kaplıyordu. 1850'ye gelindiğinde sınır batıya doğru ilerlediği için bu bakir ormanların yaklaşık %40'ı yok edilmiş durumdaydı. 20. yüzyılın sonlarına gelindiğinde hâlâ var olan ormanlar %5 kadardı. 20. yüzyılın ortasından itibaren tropikal alanlarda, özellikle de Afrika'da, nüfus çok kısa bir süre içinde arttı ve çok büyük orman kayıplarına yol açtı. Yüzyılın ikinci yarısında dünya üzerinde bulunan tropik ormanların yaklaşık yarısı yok edilmişti. Bu kaybın yaklaşık dörtte üçü tarım yapmak üzere tarla açmak, geri kalan bölümü ise endüstrileşmiş ülkelere kereste ihraç etmek üzere gerçekleşmişti. Ancak, arazi temizleme işlemlerinin büyük bölümü, özellikle de Latin Amerika'da, köylülerin tarım yapmasına veya yerel nüfusu beslemeye değil, daha çok endüstrileşmiş ülkelere yiyecek ihraç etmek üzere büyük tarımsal çiftlikler ve hayvan çiftliklerine yönelikti.

Ormanların yok edilmesi ve tarıma uygun olmayan toprakların işlenmesi insanlık tarihi boyunca toprak erozyonuna yol açmıştır. Dünya üzerinde tarım ya-

pılan toprakların 1850'den sonraki olağanüstü yayılmasının önemli bir bölümü, yoğun tarıma pek uygun olmayan ikinci derece toprakların bulunduğu alanlarda gerçekleşti. Birleşik Devletler'in ortasında yer alan büyük havzalar, kullandıkları pulluklar sıkışıp kaldığı ve yoğun otları sökemediği için yerleşmeciler tarafından ilk başlarda tercih edilmiyordu. Sayıları on ikiye kadar çıkan öküzlerle çekilen ağır çelik pulluğun gelişmesi 19. yüzyılın son döneminde bu toprakların işlenmesine imkân verdi. Ancak yılda 50 cm kadar yağışın gerçekleştiği iklim yarı kuraktı ve toprağın ince üst tabakasını sadece otlar bir arada tutuyordu. 1880'ler ile 1920'ler arasında yaklaşık 200 milyon dönüm arazi sürülmüş ve kuraklığa dayanıklı yeni buğday türleri ekilmişti. 1930'ların başlarında yöreye özgü periyodik kuraklıklardan biri gerçekleşti, gevşek, zayıf, kuru toprak şiddetli rüzgârlarla savrularak ve tüm bölgede muazzam toz fırtınalarına yol açtı. İlk büyük fırtına, toprağın üst tabakasının yaklaşık 350 milyon tonunu kaldırdı ve Birleşik Devletler'in doğusuna attı. (Bu durum Atlantik'te 300 mil uzakta bulunan gemiler tarafından bile tespit edildi.) 1938'e gelindiğinde 44 milyon dönüm arazi, toprağın üst kısmında yer alan tabakasının 13 cm'sini ve bir 57 milyon dönüm arazi de 6,5 cm'lik tabakasını kaybetmişti. 3 milyonun üzerinde insan bu alanlarda yer alan çiftlikleri terk etti, Oklahoma nüfusunun beşte birini kaybetti ve bazı eyaletler nüfuslarının neredeyse yarısı tarafından terk edildi. "Toz çanağı" 1952-1957 arasında ve yine 1970'lerde Büyük Havzalar'daki büyük alanlara geri döndü. Bu tarihte Birleşik Devletler'deki toprağın üst tabakasının üçte biri artık berbat olmuş ya da tarım açısından değersiz hale gelmişti.

Sovyetler Birliği'nin 1950'lerde yaşadığı büyük tarımsal felaket, "bakir topraklar" programı kapsamında gerçekleşti. Bu program Kazakistan gibi alanlarda ikincil değere sahip otlakların tarıma açılması hamlesiydi. 1954-1960 arasında toplamda 440 milyon dönüm toprak sürüldü. Verimlilik 1956'da zirve yaptı ve daha sonra sürekli olarak düştü. Toprağı derin sürmek ve nadas dönemlerinde boş bırakmak gibi uygulamalar 1963'teki şiddetli kuraklıkla birlikte büyük bir toprak erozyonuna yol açtı. Sadece üç yıl içinde 40 milyon dönüm arazi, tarım yapılırken kaybedildi ve yeni tarım alanlarının yarısından fazlası çok kısa bir süre içinde terk edildi. 1960'ların ortasından sonra yılda 4,4 milyon dönüm arazi kaybedilmekteydi. Toprak kaybının en uç noktası çölleşmedir; toprakların kalıcı olarak çöle dönüşmesidir. Bu sorun özellikle 20. yüzyılda gözle görülür hale geldi. Büyük Sahra Çölü, 1925-1975 arasında güney sınırı boyunca yaklaşık 402.250 kilometrekare genişledi. 20. yüzyılın sonlarına gelindiğinde dünya nüfusunun %10'undan fazlası, dünyanın çölleşme ve tarım alanları yüzünden otlakların kalıcı olarak kaybedilme tehlikesine maruz kaldığı kurak ve yarı kurak alanlarında yaşıyordu.

Yiyecek üretiminin yoğunlaşması dünya üzerinde bulunan sulanan toprak miktarında olağanüstü bir artışa yol açtı. 1800'de yaklaşık 88 milyon dönüm toprak sulanıyordu ve bu oran 20. yüzyılın başlarında yaklaşık 440 milyon dönüme çıktı. 1980'e gelindiğinde bu miktar 2200 milyon dönüme ulaşmıştı. İlk tarımsal toplumların keşfetmiş olduğu gibi, sulama üründen alınan verimin artmasında

çok etkili olsa da iki büyük tehlikesi vardır. Birincisi kullanılan suyun miktarıdır. 20. yüzyılın sonlarına gelindiğinde dünyadaki su kullanımının dörtte üçünden fazlası sulamaya yönelikti ve bu sulama çalışmasının büyük bölümü verimsiz kullanılıyordu: Hindistan'da ve Çin'de suyun üçte ikisi buharlaşarak ve toprağa sızarak kayboluyordu. İkincisi, Mezopotamya'daki ilk toplumların karşı karşıya kaldıkları sorunlardı; toprağa aşırı su verilmesi, yüksek ısılarla ve toprak yüzeyindeki buharlaşmayla bir araya geldiğinde geride ürün yetişmesini imkânsız kılan bir tuz tabakası bırakır. 1980'lere gelindiğinde Pencap'ta sulanan toprakların %80'den fazlası bundan etkilenmişti. Dünyanın her yerinde, tarıma açılmış olan toprak kadar aşırı sulama yapılmış toprak terk edilmişti. Sulama yapmanın yol açtığı en büyük çevre felaketi Sovyetler Birliği'ndeki Aral Gölü'nün çevresinde meydana geldi. Bu geniş iç denizde, Orta Asya'nın iki büyük nehri ona aksa da dışarıya su akışının olmaması ve çok yüksek buharlaşma oranları sayesinde gölün hacminin aynı kalması sıradışıydı. 1970'lerin başlarında Sovyet makamları iki nehri, hiç uygun olmayan iklimlerde ve topraklarda pamuk ve pirinç yetiştirebilmek amacıyla 18 milyon dönümden büyük bir alanı sulamak için kullanmak üzere gösterişli bir plan uygulamaya koydu. Tahmin edileceği üzere suyun büyük oranda başka bir yöne verilmesi Aral Gölü'nün çok kısa bir süre içinde küçülmesine yol açtı. 1990'ların başlarına gelindiğinde gölün üçte ikisi kurumuştu ve 85.277 kilometrekareden geniş bir alanda dibi görünüyordu. Bunun sonucu bir felaketti. Bölgedeki sıcaklıklar yükseldi, yağış azaldı, balıkçılık endüstrisi çöktü, köyler terk edildi, Aral Gölü'nün tuzluluğu üçe katlandı, tuzlu toz fırtınaları esti, su seviyesinin düşmesi kanalizasyon sisteminin çökmesine neden olarak tifo ve sonunda hıyarcık vebası salgınlarına yol açtı.

23.3 Teknoloji

[*19. Yüzyılda Teknoloji* ***20.4 ve 21.2***]

19. yüzyıldaki teknolojik değişim, iki "dalga" üzerinde yoğunlaşmıştı. Birincisinin ayırıcı özellikleri, buhar gücünün kullanılması, dokumaların kitlesel üretimi ve demirin yaygın olarak kullanılmasıydı. Bu dalga 1840'larda önemini yitirmeye başladı. Onun yerine geçen ikinci dalga olan demiryolu inşaatı ve çeliğin kullanılmaya başlaması, yüzyılın sonunda önemini yitirmekteydi. Bu değişim, yeni teknolojilerin yeni pazarlar ve hızlı büyüme yaratabildiği ancak bunu diğer bir dalga gelişmeden önce büyüme yavaşlamasının ve pazar doygunluğunun izlediği olgusunu yansıtıyordu. Elektriğin giderek daha fazla kullanılmasını, motorlu araç endüstrisi yaratmak üzere çok sayıda teknolojinin bir araya getirilmesini ve kimya endüstrisindeki yeni işlemleri temel alan "üçüncü dalga", 19. yüzyılın sonlarından itibaren dünyadaki endüstrileşmeye egemen olmuştu.

Endüstrileşmiş devletlerde elektriğin yaygın olarak kullanılması 19. yüzyılın son çeyreğinde başladı. İlk başlarda güç kaynağı olarak değil de öncelikli olarak tiyatrolar, restoranlar, dükkânlar ve bankalar gibi kamusal alanlarda aydınlatma

amacıyla kullanılmıştı; elektrik evlerin %1'inden azında bulunuyordu. Yavaş yavaş tungsten filamanlı ampuller ve daha büyük ve daha güvenilir jeneratörlerin yanı sıra yerel, bölgesel ve nihayet ulusal seviyelerde dağıtım şebekeleri gibi daha ileri teknolojiler gelişti. İnsanların elinin altında ilk defa kolayca dağıtımı yapılan bir enerji şekli bulunuyordu. Elektrik daha sonra diğer pek çok teknolojik ilerlemenin temelini oluşturdu. 20. yüzyıldaki elektrik kullanımı, genel enerji tüketiminin iki katı kadar bir hızla arttı. Fabrikalara buhardan çok, elektrik enerji sağladı, (çok büyük miktarda elektriğe ihtiyaç duyan) alüminyum üretimi gibi yeni endüstriler hayata geçti ve özellikle ev eşyalarına yönelik olarak yeni pazarlar açıldı. Birleşik Devletler 1920'lerde kentlerde ve on yıl sonra kırsal kesimde olmak üzere geniş ölçekte elektriğe kavuşan ilk ülke oldu. Avrupa'da kırsal kesime 1950'lere kadar elektrik ulaşmadı. Bu aşamaları, büyük ölçüde 1920'lerde Birleşik Devletler'de, 1950'lerde Batı Avrupa'da ve 1960'larda Japonya'da kullanılmaya başlayan buzdolabı ve çamaşır makinesi gibi yeni ürünleri sağlayan dayanıklı tüketim endüstrilerinin ortaya çıkması belirliyordu. Bununla birlikte elektriğin elde edilebilirliği dünyanın her yerinde büyük ölçüde çeşitlilik gösteriyordu. 20. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Batı Avrupa'da hemen her evde elektrik varken Fildişi Sahili'nde bu oran %1'den daha azdı.

20. yüzyılın büyük bir bölümü için kilit endüstri üretimi, araçlardı; bu, sadece otomobil ve kamyonların üretimiyle değil bilakis araç bakımına yönelik yan faaliyetler, yol yapımı ve yakıt sağlanmasıyla ilişkiliydi. 1880'lerde ve 1890'larda içten yanmalı motorun ve hava basıncıyla çalışan tekerleğin geliştirilmesi ilk ilkel arabaların evrimini mümkün kıldı. 1899'da Birleşik Devletler'de tam olarak 2500 araç satılmıştı (ve bunların çoğu elektrik veya buharla çalışıyordu). 1922'ye gelindiğinde bu rakam 2.270.000'e çıkmıştı. Birleşik Devletler'de yollardaki araç sayısı 1905'te yaklaşık 80.000 iken 1920'lerin başlarında 10 milyonun üzerine ve 1930'ların sonlarında 30 milyona çıktı. Otomobil üretiminin Amerikan ekonomisi üzerindeki etkisi çok önemliydi. 1930'ların sonlarına gelindiğinde tüm çelik üretiminin yarısı, lastik üretiminin beşte dördü, levha cam üretiminin üçte ikisi ve nikel ve kurşun üretiminin üçte bir kadarı bu işte kullanılıyordu. Batı Avrupa 1950'lere kadar benzer bir araba sahipliği ve üretim patlaması yaşamadı ve Japonya'da bu 1960'lara kadar gerçekleşmedi. 1990'lara gelindiğinde dünya otomobil üretimi yılda yaklaşık 35 milyondu ve 1900'de yaklaşık 100.000 olan araba sahipliği neredeyse 600 milyona ulaşmıştı.

Kimya endüstrisi, yeni malzemelerin çok geniş bir yelpazede üretilmesiyle dünya ekonomisi üzerinde sadece çok küçük bir etki yapmıştı. İlk sentetik elyaf olan suni ipek 1910'da üretildi, ama gerçek gümbürtü suni ipeğin ipek fiyatının dörtte birine üretilebildiği 1920'lerde koptu. 1920'ler ve 1930'larda dünya üretimi yetmiş katı artış gösterdi. Bunu 1938'de naylonla başlayan tam anlamıyla yeni bir elyaf çeşitliliği takip etti. 20. yüzyılın sonlarına gelindiğinde dünya dokuma elyafı üretiminin yarısından fazlası sentetikti. Bu, tüm toplumları doğal ürünlere bağlı oldukları bir durumdan çıkaran, dünya tarihindeki bir diğer temel sapmaydı. As-

lında 20. yüzyılda çok büyümüş olan dünya nüfusu için doğal ürünleri kullanarak elbise sağlamak mümkün olmazdı. Pamuk yetiştirmeye ve koyun otlatmaya uygun yeterli miktarda toprak olması mümkün değildi ve bu ancak yiyecek yetiştirmek için gereken arazilerin zararına gerçekleştirilebilirdi. Kimya endüstrisi de 1945'ten sonra giderek daha fazla çeşitlilik sergileyen plastikler yelpazesini üretmek üzere yeni petrol arıtma yöntemlerine bağlıydı. Bu tarihten sonra dünya plastik üretimi her on iki yılda bir ikiye katlandı ve 1970'lere gelindiğinde bakır, kurşun ve çinko üretiminin toplamını geçti. Bu diğer bir temel değişimdi. Bu icat olmasaydı doğal ürünler ve madenler talebi karşılamaya yetmezdi.

1960'ların sonlarına gelindiğinde araç ve kimya endüstrilerinin büyük endüstri ekonomilerinde sağlamış oldukları ivmenin azalmaya başladığına dair işaretler vardı. Yüzyılın sonunda hâlâ hız kazanmakta olan bir süreç olan elektronik ve iletişim teknolojilerine dayanan teknolojik değişimin "dördüncü dalga"sı yavaş yavaş bunun yerini aldı. İletişim ve daha önceki tüm toplumların belirleyici özelliği olan karayolu ve denizyoluyla gerçekleştirilen insan hareketinin hızı arasındaki bağlantıyı ilk defa, 19. yüzyılın ortasında telgraf ve daha sonra kablolu iletişim koparmıştı. İlk defa dünya ölçeğinde bir iletişim sistemi vardı. Bu sistem, 19. yüzyılın sonlarında telefonun ve daha sonra 20. yüzyılın ilk onyıllarında radyonun gelişmesiyle tamamlandı. 1920'lere gelindiğinde endüstrileşmiş tüm ülkelerde sayısız radyo istasyonu programlar yayınlamaktaydı. Önemli diğer bir dizi değişim 1935-1950 arasında radar, teyp kayıt cihazı ve televizyonun gelişmesiyle gerçekleşti. (Britanya ve Almanya'daki ilk istasyonlar 1930'ların sonlarında programlar yayınlamaktaydı.) Muhtemelen en önemli gelişme 1948'de transistörün icadı oldu. Bu alet cam ampulün yerini aldı ve minyatürleştirme sürecini başlattı. İletişimdeki bir diğer temel değişim 1960'ların başlarında çoklu devreler yayınlayabilen jeostasyoner uyduların* geliştirilmesiydi. Uydular ilk başlarda küçük çaptaydı. 1965'te fırlatılan Intelsat I aynı anda 120 telefon devresini ve iki televizyon kanalını barındırabiliyordu. 1990'lara gelindiğinde çift yönlü 120.000 devre barındırabiliyorlardı ve kullanım maliyetleri 1960'lardaki seviyelerinin altıda birine düşmüştü. Telefon devrelerinde teleksin yerini 1980'lerde faks makineleri aldı ve kısa bir süre sonra mobil telefonlar yaygınlaştı.

Elektronik teknolojisindeki minyatürleştirme hızı daha da dikkat çekiciydi. İlkel ilk elektro-mekanik bilgisayarlar 1940'ların başlarında şifre kırmak için geliştirilmişti. Transistörün icadı önemli değişmelere yol açmadı. Değişmeler entegre devrelerin (silikon bir "çip" üstünde yer alan çok büyük bir sayıda minyatür transistör) icadına ve ardından mikro işlemcilerin (tırnak büyüklüğündeki bir "çip" üzerinde bulunan çok büyük bir sayıda yarı iletken devre; aslında çip üzerinde yer alan bir bilgisayar) icadına bağlıydılar. Oldukça gelişmiş bir endüstri giderek artmaya devam eden kapasitelerde silikon çip üretimini geliştirirken yazılım endüstrisi çok büyük miktarlarda bilginin işlenmesi amacıyla programlar yarattı. 1980'lerin

* Yapay uydu sistemlerinden biri. Sürekli olarak ekvator yörüngesi üstünde, yani sabit bir yörüngede konumlandırılır (ed.n.)

başlarından itibaren bilgisayarlar artık birçok odayı işgal eden ve özel soğutma sistemleri kullanan devasa makineler değildi. Masa üzerine konacak büyüklükteydiler ve muazzam miktarda veriyi işleyebilme becerisine sahip şebekeler halinde birbirlerine bağlanabiliyorlardı. İletişim teknolojisindeki diğer gelişmelerle birlikte hızlı bir bilgi aktarımını ve dünya ölçeğinde bir işlemi mümkün kıldılar. İnternet bu görünümün sadece bir yüzüydü. Bilgisayarlar neredeyse bütün endüstrileri dönüşüme uğrattı, özellikle işi bilgi toplamak ve analiz etmek olan çok sayıda sekretarya pozisyonunun olduğu hizmet sektörleri ortadan kaldırıldı ve depolama ve stok denetim işlemlerinde devrim yapıldı. 1980'lerden itibaren endüstri robotlarının taşıt endüstrisine girmesi sadece gerekli işgücünü azaltmakla kalmadı, aynı zamanda tek bir üretim bandında birçok modelin üretilmesine imkân sağladı. (Japonya'da endüstri robotlarının sayısı 1981'de 14.000 iken onyılın sonuna gelindiğinde hemen hemen 330.000'e çıktı.) Teknolojilerin yeni kombinasyonları yeni endüstriler yarattı. Mikro elektronik ile (1960'ların başlarında geliştirilen) laserin birleştirilmesi 1980'lerin sonlarında kompakt diskleri yarattı. Bunlar bilgisayarlarla bağlantılı olarak çok büyük miktarlarda bilgiyi depolamak ve aynı zamanda, yeni bir ev içi tüketim endüstrisinde 1948'de icat edilmiş olan uzunçalar plağın yerini büyük ölçüde alarak, müzik dinletmek için kullanıldı.

23.4 Üretim ve Enerji

Batı Avrupa, Birleşik Devletler ve Japonya'nın büyük ekonomilerinde endüstrileşmenin artması, yeni teknolojilerin gelişmesi ve dünya genelinde endüstrileşmenin yayılması dünya ekonomisinde devrim yarattı. İlk aşamada dünyadaki endüstri üretimi 1750 yılı ile 19. yüzyılın sonları arasında üçe katlandı. 20. yüzyılda üretim yaklaşık 35 katına çıktı. Büyümedeki gerçek patlama, yüzyılın ilk yarısındaki büyümenin iki misli hızlı olduğu 1950'den sonra meydana geldi. Değişimin hızı öyleydi ki 1953-1973 arasındaki dünya endüstri üretimi, 1800-1950 arasındaki tüm dönemlerde gerçekleşen *toplam* endüstri üretimine eşitti. 1990'lara gelindiğinde dünya ekonomisinin yıllık büyümesi, dünya üretimine her iki yılda bir 1900'deki toplam dünya üretimi kadar bir ilave olacak düzeye ulaşmıştı.

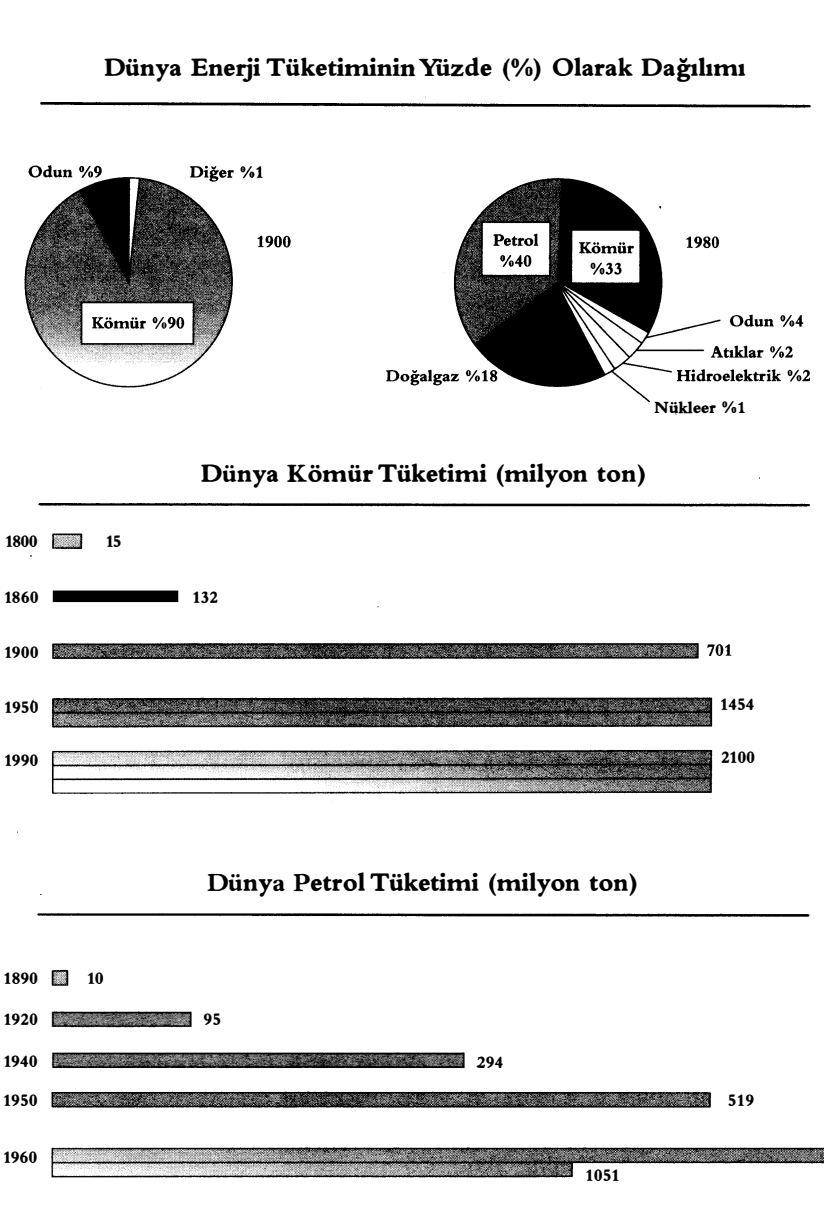
Endüstrileşme dünya geneline eşit olarak yayılmamıştı. Görmüş olduğumuz üzere 19. yüzyılda temel bir değişim gerçekleşmişti. 1750'deki endüstri üretiminde Hindistan, Çin ve Batı Avrupa arasında kabaca bir eşitlik durumu varken, dünya endüstri üretiminin onda dokuzundan fazlasının Batı Avrupa ve Birleşik Devletler'de yapıldığı 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde muazzam eşitsizlikler yaratılmıştı. 1930'larda Sovyetler Birliği'nin ve 1945'ten sonra Japonya ve Doğu Avrupa'nın endüstrileşmeleri nedeniyle bu oranda azalma oldu, ama Asya'nın "yeni endüstrileşmekte olan ülkeler" denen ülkeleri, bu azalmanın çok az olmasına yol açtı. Ekonomisinin çok büyük olmasından dolayı etkisi olan tek ülke Çin'di. 1990'lara gelindiğinde dünya endüstri üretiminin dörtte üçünü yedi ülke gerçekleştiriyordu: Birleşik Devletler, Rusya, Japonya, Çin, Almanya, Fransa ve Britanya. Geriye kalan

üretimin büyük bir bölümünü Batı Avrupa'nın diğer ülkelerinden İsveç, Belçika, Hollanda ve İtalya yapıyordu. Bunların dışında kalan ülkelerin etkisi dünya şartlarına göre çok küçüktü, ama kendi ekonomileri ve toplumları için hayati önem taşıyordu. Yeni endüstri ekonomilerinden Brezilya'nın ekonomisi, dünya endüstri üretimine %2'den daha az katkıda bulunsa da en önemli olandı. Güney Kore ve Tayvan için bu rakam %1'den azdı. Latin Amerika ve özellikle Afrika'da yer alan ülkeler dünya endüstri üretimindeki paylarının 20. yüzyılda tam da 19. yüzyılda olduğu gibi düştüğünü gördüler

Endüstri üretimindeki olağanüstü artışlar madenlerin çıkarılmasında önemli bir artışı gerektiriyordu. 1900-1960 arasında, daha önceki insanlık tarihinin tamamı boyunca olduğundan daha çok maden çıkarıldı. Bu talep 20. yüzyılın geri kalan kısmında büyümeye devam etti ve dünya maden tüketimi bütün yüzyıl boyunca yaklaşık on altı kat yükseldi. Artışların bazıları daha da büyüktü. Elektrik endüstrileri ve otomobil üretimi çok büyük ölçüde bakıra bağlıydı. 1890'lardaki dünya üretimi yılda 150.000 ton kadardı, bir yüzyıl sonra ise yılda 9 milyon tondan çoktu. (Özellikle çeliği sertleştirmek amacıyla kullanılan) nikelin üretimi yetmiş mislinden fazla artmıştı. Üretim artışının bir bölümü düşük kaliteli maden cevherlerinin kullanılmasına imkân veren teknolojik gelişmelerle elde edildi. 19. yüzyılın sonlarında işlenebilen en düşük ayarlı bakır cevheri yaklaşık %3 oranındaydı. Bir yüzyıl sonra bu oran %0,35'e düşmüştü. Ancak bu madenden yararlanmak, bir ton bakır elde etmek için 300 tondan fazla kayanın kırılmasını, nakledilmesini ve öğütülmesini, ardından işe yaramayanların atılmasını gerektiriyordu. Bu işlemler sırasında harcanan enerji miktarı korkunç boyutlardaydı. 20. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Birleşik Devletler'deki enerjinin beşte biri madenleri çıkarmak ve işlemek için tüketiliyordu.

Hızla artan endüstri üretimi, maden çıkarılması, elektrik tüketiminin daha da fazla olması ve araç kullanımındaki muazzam artışlar, enerji tüketimindeki artışlara bağlıydı. 20. yüzyıl boyunca dünya enerji tüketimi otuz mislinden fazla artış göstermişti. 19. yüzyıl kömür çağıydı ve kömür kullanılmadan endüstri üretimindeki artış sürdürülemezdi. 1890'larda kömür dünya enerjisinin onda dokuzunu sağlıyordu, ancak, çıkarılan kömür toplamda altı kat arttığı halde, bu oran bir yüzyıl sonra üçte birin altına düşmüştü. 20. yüzyıl başka bir fosil yakıt olan petrolün çağıydı. Dünya petrol üretimi 1890'da yılda 10 milyon tonken bir yüzyıl sonra yılda 3000 milyon tonun üstüne çıktı.

Petrol yeryüzüne sızdığı yerlerde Mezopotamya'daki ilk toplumlar tarafından elde edilmiş ve özellikle katran şeklinde gemilerin kalafatlanmasında ve hatta tıbbi amaçlarla kullanılmıştı. 19. yüzyılın ortasına kadar ticari ölçekte yararlanmak üzere petrol çıkarmak için çaba sarf edilmedi: Dünyadaki ilk ticari petrol 1859'da Pennsylvania'daki Drake kuyusundan elde edildi. Petrole yönelik talep ilk başta iki faktörden kaynaklanıyordu. Birincisi, balina yağı ve bitkisel yağların yeni endüstri makinelerinin taleplerini karşılamakta yetersiz kalmalarıydı. İkinci olarak balina yağı elde edilmesi giderek azaldığı için kömürden elde edilen kent gazının

Grafik 1: Dünya Enerji Tüketimi

olmadığı yerlerde evlere ve endüstriye aydınlatma sağlamak gün geçtikçe daha zor ve masraflı oluyordu. Dünya üzerindeki petrolün beşte dördü aydınlatmada kullanılmak üzere rafine edilip gazyağı elde ediliyor ve geriye kalanın çoğundan da endüstri yağları yapılıyordu. Petrol yakan fırınların gelişmesi, 20. yüzyılın ilk on yılında akaryakıtın endüstri üretiminin yaklaşık yarısında kullanılması demekti. 1910'da bile dünyadaki enerjinin sadece %5'i petrolden sağlanıyordu. Odun hâlâ daha önemliydi. Taşıt endüstrisine yönelik genel talep patlaması biraz daha geç gerçekleşti ve gazolin (benzin) 1930'lara kadar petrol endüstrisindeki başlıca ürün olmadı.

Oklahoma ve Teksas'taki nispeten ucuz yerli kaynaklar keşfedilince petrol 1930'ların sonlarına gelindiğinde Birleşik Devletler'de başlıca enerji kaynağı olarak kömürün yerini almıştı. Birleşik Devletler dünyadaki en büyük üreticiydi (1920-1950 arasında hiçbir zaman dünya üretiminin yarısından azını üretmedi), onu Venezüella takip ediyordu. Yine de dünya petrol ticareti küçüktü; üretilen petrolün yarısından fazlası, üretildiği ülkede tüketiliyordu. Bunun nedeni Batı Avrupa'nın hâlâ neredeyse tamamen yerli olarak çıkarılan kömüre bağımlı olmasıydı. 1950'de kömür enerji ihtiyacının %90'ından fazlasını karşılamaya devam ediyordu. 1950'den sonraki yirmi yıl içinde Batı Avrupa, enerjisinin üçte ikisinden fazlası için ucuz petrol ithalatına bağımlı olmaya çok kısa bir süre içinde geçiş yaptı. Sonuç, kömür madenlerinin büyük ölçüde kapatılması olmuştu. Bu, 19. yüzyıl dokusuna ilişkin çok önemli bir dönüşümdü. Aynı zamanda Birleşik Devletler'in dünya üretimindeki payı yarıdan yaklaşık beşte bire düştü ve bu devlet de büyük ölçüde petrol ithal etmeye başladı. Petrolün önemli bir bölümü üretimin süratle büyüdüğü Irak, İran, Körfez ve Suudi Arabistan'dan geliyordu. 1950'de bu bölge dünyadaki petrolün onda birinden daha azını üretiyordu. 1970'lerin başlarına gelindiğinde bu miktar yaklaşık olarak üçte birdi ve dünya üzerindeki kesin olarak belirlenmiş yatakların üçte ikisi bu bölgedeydi. 1970'lerden sonra üretim Alaska ve Kuzey Denizi gibi teknik bakımdan daha zor yörelerde de yapıldı.

Dünya üstündeki petrol alanlarından yararlanmanın çok önemli bir yan ürünü, doğalgazın enerji kaynağı olarak artan önemiydi. 20. yüzyılın başlarından itibaren Birleşik Devletler'deki petrol alanlarının yakınında yerel olarak kullanılsa da, yaygın olarak kullanımı gazı basınç uygulayarak uzak mesafelere pompalamaya imkân veren boru hattı teknolojisindeki gelişmelere bağlıydı. Bu gelişme, Birleşik Devletler'de 1930'larda sağlandı, ama Hollanda'daki Groningen alanı ve Kuzey Denizi'nde bulunan yatakların geliştirilmesiyle Batı Avrupa'da kullanılmaya başlaması 1960'lardan önce yaygınlaşmadı. Daha sonra Sibirya'da bulunan muazzam alanlar geliştirildi ve yapılan üretimin büyük bir bölümü Batı Avrupa'ya pompalandı. 20. yüzyılın sonlarına gelindiğinde doğalgaz dünya enerji tüketiminin beşte birinden fazlasını karşılıyordu.

19. ve 20. yüzyılların enerji tarihinin öne çıkan özelliği, yenilenemeyen fosil yakıtları olan kömür, petrol ve doğalgazın giderek daha fazla tüketilmesiydi. Sadece hidroelektrik ve nükleer enerji gerçek anlamda alternatif oluşturdu.

Hidroelektrik enerjinin kullanımı 20. yüzyılın başlarında sürekli olarak arttı ve dünya elektriğinin yaklaşık %40'ını karşıladığı 1920'lerin sonlarında önemli bir zirve yaptı. Ardından önemi sürekli azaldı. 20. yüzyılın sonuna gelindiğinde dünya enerji tüketiminin yaklaşık %2'sini karşılıyordu. 1950'lerde geliştirilen nükleer enerji atom bombasının üretilmiş olmasından kaynaklanan bir üründü. Taraftarları bu enerjinin çok ucuz elektrik elde etmenin bir yolu olduğunu ileri sürüyorlardı, ama bunun doğru olmadığı ortaya çıktı. Güvenlik sorunları ve yetersiz tasarımlar peşini bırakmıyordu ve üretilen elektriğin hiçbiri geleneksel kaynaklardan elde edilenlerden daha ucuz değildi. 20. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ellinin üzerinde santral çoktan kapatılmıştı ve nükleer enerji dünya enerjisinin yaklaşık %1'ini karşılıyordu.

Yenilenebilen enerji kaynakları olan insanlar, hayvanlar, rüzgâr, su ve odun 19. yüzyılın başlarına kadar dünyanın neredeyse bütün enerji ihtiyacını karşılıyordu. 20. yüzyıla gelindiğinde dünya enerji tüketimi, geçmişteki bütün insan toplumlarında var olandan tamamen farklı bir dokuyu yansıttı. Enerjinin %90'dan fazlası fosil yakıtlardan sağlanıyordu. 20. yüzyılın sonlarında dünyanın yıllık kömür tüketimi 1800'dekinden 280 kat fazlaydı ve her yıl tüketilen petrolün miktarı 19. yüzyılın sonlarında olduğundan 300 kat fazlaydı. Dönem boyunca dünya enerji tüketimi aşırı ölçüde adaletsizdi. 1929 gibi erken bir tarihte sıradan bir Amerikalı dünya ortalamasının yedi mislinden fazla enerji tüketiyordu. 20. yüzyılın sonlarına gelindiğinde dünya nüfusunun yaklaşık %5'ine sahip olan Birleşik Devletler dünyada tüketilen bütün enerjinin üçte birini kullanıyordu. Dünya üzerindeki insanların çoğu organik yakıtlara, özellikle odun ve tezeğe bağımlı olmaya devam etti. Bunlar Hindistan'da tüketilen tüm enerjinin hâlâ %90'ını oluşturuyorlardı.

23.5 Kentleşme

[*Önceki Dönemde Kentleşme* ***20.11.2***]

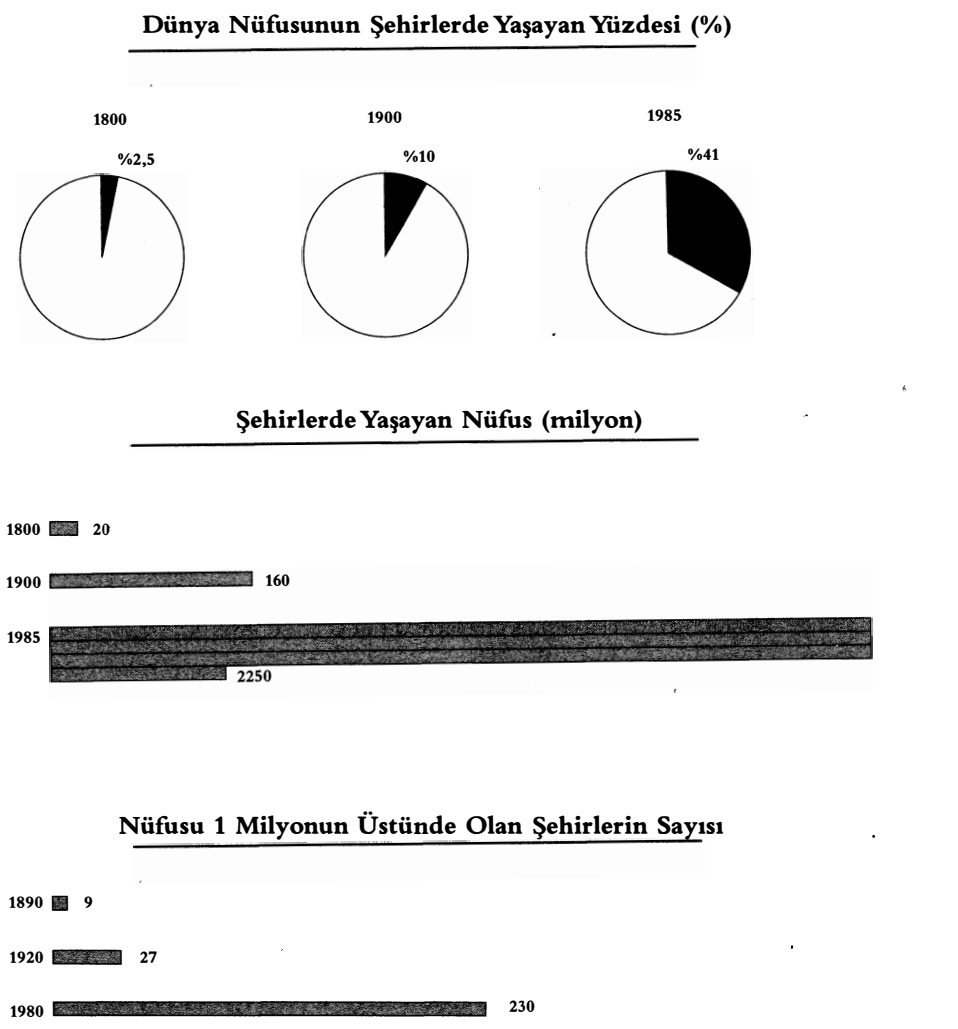
19. yüzyılda Batı Avrupa ve Birleşik Devletler'in endüstrileşmesi, her dört kişiden yaklaşık üçünün kentlerde yaşadığı, dünya tarihindeki tam anlamıyla kentleşmiş ilk toplumları yarattı. Ancak bu eğilimin dünya üzerindeki etkisi hâlâ küçüktü. 1900'de 160 milyon insan, yani dünya nüfusunun %10'u, kentlerde yaşıyordu. 20. yüzyıla üç önemli eğilim damgasını vurdu: Endüstrileşmiş dünyada kentlerin çok büyümesi, dünyanın geri kalan kısmının kentleşmesi ve devasa kentlerin ortaya çıkması. 20. yüzyılın sonuna gelindiğinde dünya nüfusunun büyük bölümü dünya tarihinde ilk defa kentlerde yaşıyordu.

Kentlerde yaşayan nüfusun oranı Batı Avrupa ve Birleşik Devletler'de 20. yüzyılın ortasında azalmaya başladı. Londra'da bu durum 1950'lerden itibaren fark edilir hale gelmişti ve Britanya'da bir on yıl içinde kentlerdeki nüfus genel olarak sürekli azalmaktaydı. Paris'in nüfusu 1968-1975 arasında onda birden daha fazla azaldı. Kentler aynı zamanda dışarılara doğru da genişledi. Paris ve Tokyo gibi kentlerde bu, yeni raylı sistem ağı yapımının teşvik ettiği bir eğilimdi, ama öncelik-

li olarak giderek artan otomobil kullanımının sonucuydu. 1980'lere gelindiğinde New York'un kent alanı, nüfusu sadece iki misli artmış olmasına rağmen altmış yıl öncesine kıyasla beş katından daha büyüktü. Kentlerin daha büyük alanlara yayılması (20. yüzyılın ikinci yarısında genişliği 80 km'nin üstüne çıkan) Tokyo'da, (Rotterdam, Lahey, Amsterdam ve Utrecht'i birleştiren arazi alanının yirmide birinde Hollanda nüfusunun üçte birini barındıran) Hollanda'daki Randstad'da ve arazi alanının %2'den daha azında Amerikalıların dörtte birinin yaşadığı Birleşik Devletler'in doğu sahilinde yer alan Boston'dan Washington'a kadar uzanan kentleşmiş devasa büyüklükteki kuşakta görüldü. Sayıları milyonlarca olan bu insanların hepsini, her gün hem kara hem de demiryoluyla kent merkezlerinin içine ve dışına taşımanın sosyal ve ekonomik maliyeti muazzamdı. Bazı kentleri resmen otomobiller ele geçirmişti. 20. yüzyılın ortasından itibaren Los Angeles merkezinin üçte ikisini sokaklar, otoyolları, parklar ve garajlarla otomobiller kaplıyordu. Otomobillerin çok sayıda olması, trafik sıkışıklarının kural haline gelmesi ve yolculuk zamanlarında, 19. yüzyılın sonlarındaki atla ulaşım döneminden beri bir iyileşmenin olmaması demekti. 1907'de New York trafiğindeki ortalama hız, saatte tam olarak 17,5 km'nin üstündeydi, fakat bu 1980'lerde saatte 10 km'ye düşmüştü.

1900'de dünya kent nüfusunun üçte ikisi Avrupa, Birleşik Devletler ve Avustralasya'da yaşıyordu. 1975'e gelindiğinde dünya kent nüfusunun büyük bölümü ilk defa büyük endüstrileşmiş ülkelerin dışındaydı. 20. yüzyılın sonuna gelindiğinde nüfusun üçte ikisinden fazlası bu durumdaydı. Dünyanın geri kalan kısmının kentleşmesi endüstrileşmeyle ilişkili değildi, aslında büyüme oranlarının en yüksek olduğu yerler en az endüstrileşmiş ülkelerdi. Ortalama kent nüfusu, 19. yüzyılda endüstrileşmiş devletlerdeki nüfus artışının iki mislinden daha hızlı, bazı hallerde daha da hızlı büyüdü. Nijerya'da yer alan Lagos 1931'de 126.000'luk bir nüfusa sahipken, elli yıl sonra bu nüfus 5 milyona çıkmıştı. Kenya'daki Nairobi'nin nüfusu daha da hızlı artarak 1906'da 11.500'den, 1982'de 1 milyona çıktı. Bu büyüme büyük ölçüde kırsal alanlardan alınan göçten kaynaklanıyordu, çünkü, 19. yüzyıldaki Avrupa'nın aksine, tıbbi bakım gibi birçok hizmet kentlerde taşrada olduğundan çok daha iyiydi. Kentlerde, politik nedenlerle (2000 yıl önce Roma'da olduğu gibi, ama bu sefer arenalar olmaksızın), yiyecek desteği de daha iyi olma eğilimindeydi. Ancak kent koşulları aşırı derecede zor olabiliyordu. 1990'larda Hindistan'da 1,5 milyon insan, birçoğunun işi olsa da ev tutmaya güçleri yetmediği için sokaklarda yaşıyordu. Kentlerin altyapısı insan yoğunluğundaki artışla başa çıkabilecek durumda değildi ve yeni sakinlerin çoğu çok geniş bir alana yayılan yasadışı işgal edilmiş uçsuz bucaksız alanlardan birinde yaşamak zorundaydı. Etiyopya'da Addis Ababa ve Kamerun'da, Yaounde gibi kentlerde yaşayanların onda dokuzundan çoğu bu şekilde yaşıyordu.

Kentler 20. yüzyılda dünyanın her yerinde daha da büyük olmaya başladı. 1890'da dünya üzerinde nüfusu 1 milyondan büyük olan sadece 9 kent vardı ve sadece Londra, New York ve Paris'in nüfusu 2 milyonun üzerindeydi. 1920'ye gelindiğinde 27 şehrin nüfusu 1 milyonun ve 5 şehrin nüfusu 4 milyonun üzerine

Grafik 2: Dünyada Kentleşme

çıkmıştı: New York (8 milyon), Londra (7,2 milyon), Paris (4,9 milyon), Tokyo ve Berlin (her ikisinin de 4'er milyon). 1960'a gelindiğinde nüfusları 4 milyonun üzerinde olan 16 kent vardı, en büyükleri New York (14,1 milyon) ve Tokyo'ydu (13,5 milyon). 1980'lere gelindiğinde nüfusu 1 milyonun üzerinde olan 230 kent vardı. (Bu, bir yüzyıldan az bir sürede 25 katı bir artış demekti.) 8 şehrin nüfusu 10 milyondan fazlaydı ve içlerinden New York ve Tokyo'nun nüfusları 20 milyonun üzerindeydi. Bu devasa kentler, geçmişin endüstri kentlerinden çok farklıydı. Toplumdaki daha farklı bir değişimi, endüstri faaliyetlerinin azalan önemini ve finans, bankacılık ve buna benzer bağlantılı işlevler gibi üçüncül faaliyetlerin yükselişini yansıtıyorlardı. Dünyanın büyümekte olan ticaret ve finans ekonomileriyle güçlü bir şekilde bütünleşmişlerdi ve genellikle, içinde yer aldıkları ülkenin geri kalan kısmı yerine daha çok birbirleriyle temas içindeydiler.

23.6 Küreselleşme

23.6.1 Ticaret ve Finans

Dünya tarihindeki en önemli eğilimlerden biri, farklı toplumlar arasında yapılan ticaretin artmakta olan önemi ve bu ticareti desteklemek için giderek daha gelişmiş finans ve kredi şekillerinin gelişimiydi. Bu gelişmelerin neredeyse tamamı dünya üzerindeki farklı devletlerin ve imparatorlukların denetimi dışında gerçekleşti. 20. yüzyıl, bu eğilimlerin daha önce hayal edilemeyecek ölçekteki sürekliliğine tanıklık etti. Daha önceki yüzyıllarda geliştirilen deneme niteliğindeki yapılardan, gerçek anlamda küresel ekonomik sistemlerin doğduğuna tanık oldu. Bu süreç, dünya ticaretinin büyümesini, karmaşık bir dünya finans yapısının gelişmesini, uluslarüstü şirketlerin giderek daha önemli hale gelmesini ve hem üretimin hem de hizmetlerin bağlantılı olarak uluslararası olmaya başlamasını içeriyordu. Tarımsal ekonomilerden endüstri ekonomilerine geçilmesinin ardından "endüstri sonrası" ekonomilerine geçildiğinde, hizmet endüstrileri her toplumda giderek daha önemli hale geldi. Bu değişimi, hem tarımsal hem de endüstriyel verimlilikteki muazzam artışlar mümkün kıldı. 1990'larda Amerikalı bir fabrika işçisi, yüzyılın başlarındaki muadiline göre altı kat daha fazla üretim gerçekleştiriyordu. Bu, çok daha fazla insanın finans, reklamcılık, turizm, eğitim ve sağlık hizmetleri gibi ekonominin diğer sektörlerinde istihdam edilebilmesi demekti. Bu değişimin büyüklüğü, 1900'de endüstrileşmiş ekonomilerdeki toplam üretimin tarımdan ve biraz daha fazlasının endüstriden kaynaklanmış olması olgusundan anlaşılabilir. 20. yüzyılın sonuna gelindiğinde, tarımsal üretimdeki önemli artışlara ve endüstri üretimindeki daha da önemli artışlara rağmen, toplam verimin tam olarak %3'ünden biraz fazlasını tarım, yaklaşık %35'ini endüstri sağlıyordu ve %60'ından fazlası hizmet sektörlerinden kaynaklanıyordu.

Dünya ekonomisinin 20. yüzyıldaki gelişmesi süreklilik sergileyen bir süreç değildi. 1914-1918 ve 1939-1945 arasındaki savaşlar ile 1930'lardaki Büyük Buna-

lım sırasında önemli kırılmalar olmuştu ve ülkeler kendi kendine yeterli olmayı ya daha fazla benimsemek zorunda kalmış ya da bunu tercih etmişlerdi. 1950'ye kadar dünya ticareti yılda %1'in biraz üzerinde büyüdü, ki bu, üretimdeki genel büyümeden daha azdı. 1950'den sonra ise ortalama olarak yılda %6'nın üzerinde büyüdü; bu, üretimdeki büyümeden çok daha hızlıydı. 1990'lara gelindiğinde dünya ticareti 1950'de olduğundan on iki kat daha büyüktü ve bu büyüme dünyadaki mal ve hizmet üretiminin beşte birini içeriyordu. Bununla birlikte dünya ticareti endüstrileşmeye 19. yüzyılda başlamış olan ülkelerin (Japonya dahil olmak üzere) hâkimiyetinde kaldı: Bu ülkeler 1900'deki toplamın dörtte üçünü ve bir yüzyıl sonra neredeyse tam olarak aynısını gerçekleştiriyordu. Ancak ticaretin doğası önemli ölçüde değişmişti.Yiyecek 1900'de toplam ticaretin dörtte birini oluştururken, (ticareti yapılan miktarda büyük bir artış olmasına rağmen) onda birin altına düşmüştü ve üretilen malların payı ikiye katlanıp dörtte üçe çıkmıştı. Genelde endüstrileşmiş büyük ülkeler, üretim ve tüketimdeki muazzam büyümeyi desteklemek üzere ticarete ve hammadde ithalatına giderek daha fazla bağımlı hale geldi. 1900'de yılda tam olarak 1 milyon ton demir ithal ettiler. 1990'a gelindiğinde Batı Avrupa net olarak 65 milyon ton ve Japonya 75 milyon ton ithal ediyordu. 1950'ye kadar Batı Avrupa tam anlamıyla enerji (kömür) ihracatçısıydı, ama 1973'e gelindiğinde enerji ihtiyacının %40'ından fazlasını ithal etmeye başlamıştı. 20. yüzyılın ikinci yarısında dünya ticareti büyük ölçüde bölgeselleşti. Kuzey Amerika'da bölge içi ticaret 1950'lerde %25 iken, Amerika'nın bütün mamul ihracatının dörtte birinin sadece Kanada'ya yapıldığı 1990'larda hemen hemen %40'a çıkmıştı. 1950'lerde Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun (AET) kurulması, topluluğun içindeki üyeler arasında yapılan ticaretin oranının üçte birin altından üçte ikinin üzerine çıkması demekti.

Uluslararası ekonomi geçmişte olduğu gibi birçok kilit düzenlemeye bağlıydı. İşlemlerin yapılması için kabul görmüş bir para birimine ihtiyaç vardı. Geçmişte bu, normalde altın ve gümüş paraydı. İşte bu yüzden Batı Avrupa'nın, Asya'yla yapılan ticaretin finanse edilmesini sağlayan Kuzey ve Güney Amerika'nın kaynaklarını kontrol etmesi önemliydi. Özel para birimleri, önce sterlin ve daha sonra dolar, önemli bir rol oynasa da 20. yüzyılın büyük kısmında durum böyle olmaya devam etti. Nihayet tekil ekonomilerde olduğu gibi kâğıt para bir değer olarak madeni paraların yerini aldı. (Bu, Çinlilerin MS 1000 dolaylarında öncülüğünü yapmış oldukları bir şeydi.) Böylece uluslararası ekonomide elde tutulamaz değer birimleri ve ("Special Drawing Rights"* gibi) tamamen yapay birimler finansal işlem yöntemleri olarak altın ve yabancı döviz bulundurmanın yerini aldı. Bazı devletlerde fazlalık biriktiği ve bazılarında da açık olduğu için uluslarası sistemin, ticaret sistemi içindeki (nakdi) dengesizlikler bakımından da bir sisteme ihtiyacı vardı. Geçmişte ürün takası mümkün değilse ödemenin nakit olarak yapılması gerekiyordu. Nakit kalmadığı zaman ticaret yapmak mümkün olmuyordu. Sistemin uluslararası döviz değerlerindeki oynamaları da hesaba katması gerekiyordu. Paranın değerinin düşürülmesi konusunda çok ileri gidilmişse bu kimsenin durumu

* Özel Fon Çekme Hakları (ed.n.)

kabul etmemesi demekti. Devletler sistemin asgari kurallarına uymaya ve ulusal ekonomi politikalarında gereken uyarlamaları yapmaya hazır olmalıydı. Geçmişte çok fazla seçenekleri yoktu, artık bazılarının, özellikle Birleşik Devletler'in, daha geniş bir hareket alanı vardı.

1914'e kadar olan dönemde dünya ticaretine, kısmen Birleşik Devletler'in neredeyse tamamen kendi kendine yeterli olması ve birincil ürünlerin (yiyecek ve mineraller) ticaret toplamının neredeyse üçte ikisini sağlaması nedeniyle Avrupa egemendi. 19. yüzyılın ortasından itibaren dünya ticaretinin ve iletişimin altyapısı geliştikçe, altın ve gümüşün fiziksel olarak nakledilme ihtiyacını azaltan çokyönlü ödemeler ağı gelişti. Bununla birlikte bu ağ, dünya ticaretinin sadece dörtte bir kadarı için geçerliydi ve sistemi düzenlemek üzere kurumsallaşmış bir mekanizma evrimleşmedi. Tek bir dünya finans sistemi de yoktu. 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Avrupa'nın büyük bir kısmı ve Kuzey Amerika kendi aralarında kullanmak üzere bir altın standardı belirlemişlerdi, ama dünyanın pek çok yeri –Çin, Latin Amerika ve Afrika'nın büyük bölümü– gümüş standardında kaldı. Londra'nın bankacılık ve iş merkezindeki finans kurumları Britanya'nın en büyük tüccar olma konumunu, denizaşırı yatırımların en önemli tek kaynağı olarak rolünü ve finans kurumlarının çokbilmişliğini ve itibarını yansıtarak dünya finans sisteminin merkezinde yer alıyordu. Uygulamada uluslararası borçları ödemek ve ticareti finanse etmek üzere değil, sterlin kambiyo senetleri kullanılıyordu. Bu mekanizma sterlinin altına kolayca çevrilmesine dayanıyordu. Sorun Britanya'nın elinde dünya altın rezervlerinin sadece beşte birinin bulunması ve bunun bütün işlemleri karşılamak için yetersiz olmasıydı. Sistem tesadüfi birçok nedenden dolayı çalışmaya devam etti. Britanya'nın Hindistan'ın kaynaklarını kontrol etmesi, kronik ticaret açığını kapatmasına yardımcı oldu. Finans, deniz taşımcılığı ve sigorta gibi "görünmeyen" kalemlerde Britanya'nın elindeki büyük fazlalık, genel bir fazlalık yaratmak için yeterliydi ve bu fazla, denizaşırı yatırımlar vasıtasıyla uluslararası sistemde büyük ölçüde dolaşıma sokuldu. Bu uygulama, sistemi ayakta tutmaya ancak yeterli geliyordu.

Söz konusu sistem, Britanya'nın ulusal borcunu on bir kat artıran 1914-1918 Savaşı'nın ve Birleşik Devletler'e cephane parasının ödenmesinin yol açtığı devasa borç yüzünden mahvoldu. Almanya'nın ödeyeceği savaş tazminatlarının müttefiklerinin Britanya'ya olan borçlarını ödemesine yardımcı olacağı ve böylece Britanya'nın da Amerikalılara olan borçlarını ödeyebileceği bir sistem kurma girişimi, 1920'lerin başlarında yeterli büyüklükte tazminatların alınamayacağının belli olmasıyla, başarısız oldu. 1919'a gelindiğinde dünya altın rezervlerinin neredeyse %45'ine Birleşik Devletler ve %10'undan azına Britanya sahipti. Birleşik Devletler bu yüzden dünya finans sisteminin yeniden canlandırılmasında merkezi bir konuma sahipti, ama giderek yükselen gümrük tarifeleri, Avrupalıların borçlarını ödemeye yetecek kadar dolar kazanamayacakları anlamına geliyordu. İngilizlerin merkezi bir finansal güç olarak kalma girişimi rezervlerinin az olması nedeniyle başarısız olmaya mahkûmdu ve 1925'te normalleşmeye başlamanın

sembolü olarak 1914 öncesi kuruna dönülmesi kararının alınması durumu daha da kötüleştirdi. Kaçınılmaz sonuç, değeri olduğundan fazla gösterilmiş bir sterlin, Britanya'nın ihracatının daha da azalması ve Britanya'nın konumunun zayıflamaya devam etmesiydi.

Dünya finans sistemi 1929'dan sonraki Büyük Bunalım sonunda çöktü. Birleşik Devletler hisse senedi borsasının iflası çok sayıda zayıf, iyi yönetilmeyen bankanın çöküşüne yol açtı. 1929-1932 arasında Birleşik Devletler'de GSMH neredeyse üçte bir oranında düşüş kaydetti ve işsizlik işgücünün dörtte birini etkiledi. Uluslararası finans sisteminin sorunların büyümesine yol açması Almanya ve Avusturya'da daha fazla banka iflaslarına yol açtı. En kötü etkilenen yerlerden biri, ihracatın üçte bir ve ithalatın üçte iki düştüğü Latin Amerika oldu. Bölgedeki hemen her ülke borçlarını ödeyemez duruma düştü. Tekil devletlerin aldığı tedbirler, özellikle 1929'da Birleşik Devletler gümrük tarifelerinin olağanüstü oranlarda yükseltilmesi, durumu daha da kötüleştirdi ve dünya ticaret ve finans yapılarının yıkılmasına yol açtı. 1931 Eylül'ünde Britanya altın standardından vazgeçti, onu 1932'nin sonunda sayıları otuzun üzerine çıkan diğer ülkeler takip etti. Dünya Ekonomi Konferansı, 1933 Haziran'ında neredeyse başlar başlamaz kapandı ve başta Fransa olmak üzere otuzdan fazla ülke ithalata maddi kotalar uygulamaya başladı. Bunu bir dizi bölgesel ticaret anlaşması izledi: Tuna Grubu (Macaristan, Romanya, Yugoslavya ve Bulgaristan), 1934 Roma Anlaşması (İtalya, Avusturya ve Macaristan), Oslo Grubu (Kuzey ülkeleri ve Benelux ülkeleri) ve hepsinden daha önemlisi, Britanya İmparatorluğu ile tercihli bir ticaret sistemi oluşturan 1932 Ottawa Anlaşmaları. Bazı yerlerde ticaretin normal düzenlemeleri tamamen ortadan kalktı: 1932'de Macaristan ve Çekoslovakya kömür karşılığında yumurta takas edecek duruma düştüler. Aynı zamanda sterlin, dolar, yen'i temel alan bir dizi para blokları ve Avrupa'da iki blok –Almanya'nın egemen olduğu bir blok ile Belçika, Fransa, Hollanda ve İsviçre'nin altın bloku olan bir diğeri– ortaya çıktı. Uluslararası ticaret 1938'deki İngiliz-Amerikan Antlaşması gibi bloklar arasında yapılan karmaşık işlemlere dayanıyordu.

Muzaffer müttefikler 1944-1946 arasında dünya tarihinde ilk defa uluslararası bir finans sistemi kurmaya giriştiler. Bu fikir, finans sistemini yönetmek, likidite sağlamak ve cari ödeme açığı olan ülkelere yardım etmek üzere Uluslararası Para Fonu (IMF)* çerçevesinde oluşturuldu. IMF'nin dünyadaki mamul malların yarısından fazlasını üreten ve dünya altın rezervlerinin yarısından fazlasına sahip olan Birleşik Devletler'in menfaatlerini yansıtması şaşırtıcı değildir. Uygulamada hiçbir zaman öne sürüldüğü gibi işlemedi ve hedeflerinin çoğuna ulaşılmadı. 1950'lerin sonlarına kadar IMF neredeyse can çekişir durumdaydı, çünkü kuralları gereği, muazzam Amerikan ticaret fazlasının sonucu olarak doların "kıt para"† olarak beyan edilmesi gerekiyordu. Birleşik Devletler dünya ihracatının üçte birini ama ithalatın sadece onda birini gerçekleştiriyordu. Bu yüzden diğer devletler denge-

* International Monetary Fund (ç.n.)

† Scare Currency; uluslararası değeri yüksek para (ed.n.)

sizliği düzeltmek için Birleşik Devletler'den yapılan ithalatı kontrol altına almayı başarmışlardı ve Amerikalılar bunu kabul etmeye hazır değildi. Avrupalılar kendi nakit ödeme birliklerini çalıştırıyorlardı. İngilizlerin, sterlinin blok içinde serbest dolaşıma sahip olduğu ama dış ödemeler için (Londra'dan kontrol edilen) tek bir hesabın bulunduğu bir sterlin bloku vardı. Avrupa'nın ihracatının toparlandığı ve Birleşik Devletler'in ülke dışındaki harcamalarının hızla artmaya devam ettiği sırada, dünya finans sistemi 1950'lerin sonlarından birkaç yıl sonrasına kadar istendiği gibi çalıştı. Nihayet 1958-1961 arasında paraların tam bir konvertibilitesi sağlandı ve uluslararası alanda kabul görmüş bir altın karşılığı belirlenerek dolara istikrar getirildi.

On yıl içinde sistem çöktü. Bunun başlıca sebebi Birleşik Devletler'in diğer devletlere uygulanan disiplini kabule yanaşmamasıydı. Yurtdışında büyük askeri harcamalarla (özellikle Vietnam Savaşı'nın tırmanışa geçtiği 1965'den sonra) birlikte süregiden Birleşik Devletler ticaret açığı dünya ticaretini finanse etmeye yetecek ölçüde dolar sağladı, ama bu, diğer devletlerde önemli bir dolar rezervlerinin birikmesi demekti. Bu rezervler 1960'ların sonlarına gelindiğinde Amerika'nın elindeki altınların değerini geçiyordu ve tüm sistem Birleşik Devletler'e "güven" duyulmasına dayanıyordu. Ancak Birleşik Devletler jeostratejik politikalarını ve yüksek iç harcamalarını finanse etmek üzere para basmayı tercih etti. (Buna paralel olarak İngilizler dünya sistemi içindeki çok sınırlı rollerini bile sürdüremeyeceklerini gördüler. 1967'de sterlinin değeri düşürüldü ve uluslararası finans sistemi içindeki rolü sona erdi.) Altın miktarı dünya ticaretindeki süratli artışa fon temini için yeterli değildi ve IMF yapay bir birim (Special Drawing Rights) yaratmak zorunda kaldı. Savaş sonrası sistem, sonunda 1971'de çöktü. Birleşik Devletler doların altına çevrilmesine son verdi ve ithalatlar üzerinde bir ek ödeme uyguladı. Doların değeri bir yıl sonra tekrar düşürüldü, dünya para birimlerinin değerini düzenlemeye yönelik bütün girişimlerden de vazgeçildi.

Tekil hükümetler ve hükümdarlar dünya tarihi boyunca tüccarların ve bankerlerin faaliyetlerini denetim altına almanın her zaman zor olduğunu görmüşlerdir. Artık aynı faktörler küresel boyutta boy göstermeye başladı. Endüstrileşmiş dünyanın yönetimleri 1970'lerin başlarından itibaren dünya finans sistemini düzenlemeye çalışmaktan yavaş yavaş vazgeçtiler. Bu eğilimin ilk işaretleri, 1960'ların başlarında büyüyen Amerikan finans açığının Avrupa'da bir dolar fazlası yaratması sırasında görüldü. Merkezi Londra'da bulunan, kurala bağlanmamış bir AvroDolar pazarı gelişti; 1964'te 9 milyar dolar ve on yılın sonuna gelindiğinde 57 milyar dolar seviyesindeydi. 1973-1974'te petrol fiyatlarının beş kat artmasından sonra petrol üreten ülkelere muazzam fon akışı, bu devletler fonlarını Birleşik Devletler'e yatırdıklarında siyasi müdahaleden çekindikleri için AvroDolar pazarında muazzam bir büyüme yarattı. 1981'e gelindiğinde pazarın değeri 661 milyar doları bulmuştu. Fakat Birleşik Devletler ödemeler dengesinde muazzam bir açığı sürdürmeye devam etti. Aynı zamanda 1980'den sonra (büyük ölçüde askeri harcamalardan kaynaklanan) ve 1990'ların sonuna kadar bir düzene sokulmayan

yılda yaklaşık 200 milyar dolarlık mali açık da vardı. Dünya finans sistemi büyük alacaklılar olan Almanya ve Japonya'nın Birleşik Devletler'de yatırım yapmak için gösterdikleri iyi niyet sayesinde ayakta tutuldu. Amerika'nın 1982'de yurtdışında sahip olduğu net 141 milyar dolarlık varlığı, bir on yıl içinde 1 trilyon dolarlık bir borca dönüştü. Bu, AvroDolar pazarının üçe katlanıp 1980'lerin sonlarında 2800 milyar dolardan çok ve 1960'ların başlarına göre otuz misli daha büyük olmasına sebep oldu. 1980'lerin başlarında endüstrileşmiş tüm büyük ülkelerin yabancı döviz denetimlerinin hepsini kaldırmaları, 1979'da günde 100 milyardolar olan işlemlerde muazzam bir artışa sebep olarak 1990'ların sonlarında günde 1,5 trilyon dolara çıkardı. 1980'lerde aynı zamanda 1000 milyar değerinde bir küresel tahvil pazarı ortaya çıktı. Bu pazarlar, büyük ticaret kentlerin hepsinde bulunan bilgisayarları birbirine bağlayan dünya çapındaki iletişim sistemlerinin gelişmesine dayanıyordu. Artık fiziksel olarak malların dünya ticaretiyle bağlantı içinde değillerdi. Öncelikle spekülatif ve yabancı döviz pazarıyla birlikte muazzam ölçekte ve dünya ticaretinin değerinden seksen kat daha büyüktü. 1980'lerin sonlarına gelindiğinde Londra AvroDolar pazarı dünya ticaretinin yirmi beş katı seviyesindeydi ve yabancı döviz pazarları on misli daha büyüktü.

23.6.2 Uluslarüstü Şirketler

Dünya ticaretindeki devasa büyüme ve karmaşık bir küresel finans sisteminin yaratılması, dünya ekonomisinin büyümekte olan ölçeğinin ve bütünleşmesinin iki görünümüydü. Bir diğeri, ulusal kimliği olmakla beraber faaliyetleri ve varlıkları tüm dünyaya yayılmış olan uluslarüstü şirketlerin* (UŞ) yükselişiydi. 19. yüzyılın sonuna kadar şirketler ulusal ve küçük ölçekliydi ve birçoğu bağımsız bireyler veya aileler tarafından kontrol ediliyordu. Endüstriyel üretim seviyesinin artması, profesyonel yöneticileri ve pay sahibi kurumları olan büyük anonim şirketlerin yükselişine tanıklık etti. UŞ'nin yükselişi bu eğilimin daha da ilerlemiş haliydi. 20. yüzyılın ortalarına kadar UŞ'ler neredeyse tamamen doğal ürünler, özellikle petrol ve tarımsal ürünler, üreten endüstrilere özgüydü. Mesela Amerikan şirketi United Fruit Company† birçok Orta Amerika devletinin ekonomisinde (ve siyasetinde) egemendi. Büyük iki istisnayı Amerikan otomobil devi Ford ve General Motors oluşturuyordu. Ford ülke dışındaki ilk fabrikasını 1904'te Windsor, Ontario'da açtı ve 1911'de Manchester'da Trafford Park fabrikasının ve 1913'te Bordeaux fabrikasının açılmasıyla Avrupa'ya geçti. 1914-1918 Savaşı'ndan sonra Ford Berlin ve Köln'de yeni fabrikalar ve 1931'de Doğu Londra'da Dagenham'de çok büyük bir entegre fabrika kurdu. General Motors kendi fabrikalarını kurmadı, ama bunun yerine 1918'de Kanada firması Mc Lughlin ile başlayarak ve 1926'da Vauxhall'in ve 1929'da Opel'in alınmasıyla Avrupa'ya geçerek yabancı şirketleri satın aldı.

---

* TNC; Transnational Corporation (ç.n.)

† Birleşik Meyva Şirketi (ç.n.)

20. yüzyılın ortasına kadar çoğu UŞ büyük ölçüde özerk şubelerin ayrı ulusal pazarlarda faaliyet göstermesine ve kârların ana şirketin ülkesine gönderilmesine olanak sağlayan nispeten basit bir şirket stratejisi izledi. Çoğu UŞ Amerikalıydı (İngilizler ikinci sıradaydı), ancak az sayıda ülkede faaliyet gösteriyorlardı. Tek istisna dev petrol şirketleriydi: "The Seven Sisters". Rekabeti önleyici bir dizi anlaşmayla bir arada tutulan çok etkili bir kartel halinde faaliyet gösteriyorlardı. Bu anlaşmalara Körfez gibi yerlerde petrol çıkarma haklarında pazarlık yapılması için tekel, tamamen yapay bir dünya petrol fiyatı, 1928'de olduğu gibi pazar paylarını korumak üzere yapılan bir anlaşma (büyüyen talep büyüyen kâr sağlıyordu) ve petrolde bir pazarın gelişmesini önlemek için aşırı ham petrol üretimini ve fazladan arıtma kapasitesini eşitleyen paylar dahildi. 1949'a gelindiğinde bu şirketler, Birleşik Devletler ve Sovyetler Birliği hariç, bilinen rezervlerin beşte dördünden çoğuna, ham petrol üretiminin hemen hemen onda dokuzuna, arıtma kapasitesinin dörtte üçünden çoğuna, tanker filosunun üçte ikisine ve hemen hemen tüm boru hatlarına sahipti.

1950'lerin başlarından itibaren dış faktörler UŞ'nin faaliyet şeklinde değişimlere neden oldu. Jet uçaklarıyla seyahat etmenin giderek daha kolay olması ve bilgisayarlar ve uydular aracılığıyla daha hızlı iletişim, daha gelişmiş bir merkezi denetimin ve bütünleşmenin mümkün olduğu anlamını taşıyordu. Artık küresel pazarlama ve üretim nispeten daha kolaydı. 1960'ların sonlarına gelindiğinde UŞ'nin yurtdışı şubelerinin kurulma hızı 1920'lerdekinin hızının on katıydı ve Almanya, Japonya ve yüzyılın sonunda Güney Kore'de büyük UŞ'ler ortaya çıkınca, Birleşmiş Devletler firmalarının egemenliği azaldı. UŞ faaliyetlerinin başlıca alanları önem sırasına göre petrokimyasallar, otomobiller, tüketici elektronikleri, otomobil lastikleri, ecza ürünleri, tütün, alkolsüz içecekler, fast food, finansal danışmanlıklar ve lüks otellerdi. Bu firmalar belirgin ulusal özelliklerini korusalar da faaliyetleri giderek daha fazla uluslararası olmuştu. IBM ve Ford'un mal varlıklarının %40'ından fazlası yurtdışında bulunuyordu ve Ford, Unilever, ITT ve Philips gibi anonim şirketlere ait işgücünün yarısından fazlası yurtdışındaydı. Daha küçük ülkelerin UŞ'si daha da uluslararasıydı. İsviçre-İsveç şirketi Asea, Brown Boveri ve Hollanda grubu Philips satışlarının beşte dördünden çoğunu yurtdışında gerçekleştiriyorlardı. UŞ'nin yükselişinin ve dünya ekonomisinin giderek daha fazla bütünleşmesinin bir sonucu, üretimin uluslarası hale gelmesiydi. 1960'ların başlarında Ford, Cortina modelini Britanya pazarı için Britanya'da tasarlayıp üretiyordu. Yirmi yıl sonra onun yerini alan Escort, Avrupa pazarı için tasarlanmış olan, üç ayrı fabrikada monte edilen, ama aksamı on beş ülkede üretilen çokuluslu bir otomobildi. Anonim şirketler ucuz işgücünden veya diğer masrafların kısılmasından yararlanmak amacıyla işlerini dünya genelindeki taşeronlara yaptırıyorlardı. Mesela "İsviçre" saatlerinin matkapla düzgün bir şekilde delindiği yer Mauritius'tu ve hızlı teknolojik iletişim, Güneydoğu Asya ve Karayipler gibi ücretlerin düşük olduğu yerlerde bilgi işlem endüstrileri yarattı.

UŞ'nin ulusal ekonomiler üzerindeki etkisi muazzamdı ve herhangi bir hükümetin, Batı Avrupa'nın endüstrileşmiş devletlerinin ve Birleşik Devletler'inkinin bile, onlar üzerine denetim kurma kabiliyeti çok sınırlıydı. 20. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde başlıca endüstrileşmiş ekonomilerde toplam endüstri üretiminin yaklaşık dörtte bir kadarı UŞ tarafından gerçekleştiriliyordu. Uluslararası ticaret üzerindeki egemenlikleri çok daha büyüktü. Bu şekilde yapılan bir ticaretin, ulusal bir firma tarafından yurtdışındaki bir pazarda satın alım yapma ve satış yapma şeklinde gerçekleştiğine dair eski düşüncenin modası geçmişti. 1980'lere gelindiğinde dünya ticareti toplamının üçte biri UŞ arası işlemler şeklinde yapılıyordu. Amerikan ve Japon ithalat ve ihracatları toplamının yaklaşık yarısı UŞ arasında yapılan ticaretti. UŞ'nin ekonomik önemi, 20. yüzyılın sonuna gelindiğinde dünyada üzerindeki en büyük 100 ekonomik birimin yarısının devletler ve diğer yarısının da anonim şirketler tarafından oluşturulmuş olmasından anlaşılabilir. Exxon petrol şirketinin cirosu, Fas'ın GSMH'sından altı kat büyüktü ve General Motors'un cirosu Mısır'ın GSMH'sının iki misliydi.

23.7 Ekonomiler

Dünya üzerindeki bütün ekonomiler 1900'den sonra nüfus artışının, teknolojik değişimin, üretim artışının, daha fazla enerji tüketiminin, yükselen dünya ticareti ile finans hareketlerinin ve üretimin uluslararasılaşmasının büyük ve daha önce bir benzeri görülmemiş güçleri tarafından etkilendiler. Ancak dünya ekonomisi 19. yüzyılda endüstrileşmiş olan devletlerin egemenliği altında kaldı. Tek istisna Japonya'nın yükselişiydi. Her devlet daha da zengin oldu, ama daha az endüstrileşmiş olan devletlerin karşı karşıya kaldıkları temel sorunlar, en yeni teknolojiyi benimsemeyi nispeten kolay bulsalar da, Batı Avrupa'nın endüstri devletlerinin ve Birleşik Devletler'in kıskacından kurtulamamaları oldu. Dünya üzerindeki zenginlikler arasındaki 1750-1900 arasında gelişmiş olan muazzam farklar sadece var olmaya devam etmekle kalmadı, daha da büyüdü.

19. yüzyılın son onyıllarına gelindiğinde Birleşik Devletler dünyadaki önde gelen endüstri devleti olarak Britanya'yı geçti ve bundan sonra bu pozisyonunu korudu. 1890'larda dünya mamul mal üretiminin yaklaşık %30'unu gerçekleştirdi, bu oran 1920'lerin sonlarında %40'ın üzerine çıktı; 1930'larda bir duraklama yaşadı, ama Avrupa ekonomileri savaştan toparlanmaya çalışırlarken 1950'de neredeyse %50'ye çıktı. Bu pozisyondan bir ölçüde geriye gitmek kaçınılmazdı, ancak Amerika'nın durumu 20. yüzyılın ikinci yarısında önemli ölçüde bozuldu. 1980'lerin sonlarına gelindiğinde dünya endüstri üretimindeki payı tekrar bir yüzyıl önceki seviyesine düşmüştü. 1950'de dünyadaki bütün otomobillerin dörtte üçünü, 1990'ların başlarına gelindiğinde beşte birinden azını üretti. Uzun zamandan beri sahip olduğu avantajların bir kısmını da kaybetmeye başlamıştı. Aşırı doğal kaynak tüketmenin sıkıntısını çekmeye başlamıştı ve masraflar yükseliyordu. Halbuki Batı Avrupa ve Japonya ucuz kaynaklara kolayca ulaşmak amacıyla

dökme mal taşımacılığı (çok büyük petrol ve maden cevheri taşımacıları) teknolojisindeki değişimlerden yararlanabiliyorlardı. Amerikan iç pazarının büyüklüğü de artık benzeri olmayan bir değeri ifade etmiyordu. 20. yüzyılın sonuna gelindiğinde Avrupa Birliği'nin pazar değeri daha büyüktü.

19. yüzyılın sonlarında dünya üzerindeki ikinci en dinamik ekonomi Almanya'ya aitti. İki savaştaki yenilgisine ve 1920'lerin başlarındaki felakete benzer enflasyona rağmen dünyanın en tepedeki üç endüstri ekonomisinden biri olma konumunu korumuştu. Fransa, 19. yüzyıl endüstrileşmesinin kilit unsurları olan kömür ve maden cevherine yeterinde sahip olmadığı ve yavaş nüfus artışı nedeniyle 1890'larda Almanya'nın çok gerisindeydi. Bununla birlikte 20. yüzyılın yeni teknolojilerini ve endüstrilerini özellikle 1950'den sonra Almanya'nın sadece hemen arkasında kalacak kadar hızla kullanmayı başardı. Belirgin bir ikili ekonomisi (kuzeyde endüstri ve güneyde geri kalmış bir tarım) olan İtalya, 1950 sonrasına kadar diğer büyük Avrupa ekonomilerinin çok gerisindeydi. Daha sonra hem Almanya hem de Fransa'dan daha hızlı büyüyerek dünyadaki en başarılı ekonomilerden biri haline geldi. Büyük endüstri ekonomilerinin içinde nispeten başarısız olan, ilk endüstrileşen ülkeydi: Britanya. (19. yüzyılda daima düşük olan) büyüme hızı rakiplerininkinden daha yavaş olmayı sürdürdü. 20. yüzyıl boyunca diğer tüm endüstri ekonomileriyle aynı teknolojik değişimleri gerçekleştirdi, ama anlaşılır olmaktan çok uzak nedenlerle daha az dinamik olmaya devam etti. 1900'den sonra Almanya dünya endüstri üretimindeki payını korudu, ama Britanya bariz ve son safhalarda baş aşağı giden bir gerileme yaşadı; 1900'de dünya mamul ürün üretiminin %20'sini gerçekleştirdi. Yüzyılın sonuna gelindiğinde bu oran yaklaşık %2'ye düşmüştü ve 1980'lerin başlarında Britanya, 18. yüzyılın sonlarında endüstrileşmeye başladığından beri ilk defa mamul ürünlerin net ithalatçısı haline geldi.

20. yüzyılda en başarılı ekonomi hiç şüphesiz Japonya'nın ekonomisiydi. 19. yüzyılın sonlarında endüstrileşme başlamış olsa da sınırlıydı. 1900'de Hindistan Japonya'dan daha çok mamul ürün ihraç etmekteydi ve 1920'lerin sonlarına kadar geçilmedi. 20. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Japonya sadece Birleşik Devletler'in gerisinde kalan ikinci endüstri ekonomisiydi. Erken endüstrileşmenin temeli Britanya'da olduğu gibi dokuma üretimiydi. Japonya kendi iç pazarını denetim altına aldığında, ardından Çin pazarına egemen olmaya başladı ve 1935'e gelindiğinde dünya dokuma üretiminin neredeyse yarısını ihraç etmeye başlamıştı. Demir ve çelik üretimi de büyüdü ve 1930'lara gelindiğinde Japonya dünyadaki üçüncü büyük gemi yapımcısıydı. Bununla birlikte hâlâ sadece kısmen endüstriyel bir ekonomisi vardı; işgücünün büyük bir bölümü hâlâ tarım ve ormancılıkla uğraşıyordu. 1945'teki yenilgiden toparlandıktan sonra bile Japonya'nın GSMH'sı hâlâ Birleşik Devletler'in ulaştığı seviyenin beşte biriydi ve işgücünün %40'ı hâlâ tarımla meşguldü. Daha sonra Japonya 1973'e kadar olan yirmi yıl içinde dünya tarihinde uzun bir dönem boyunca herhangi bir ekonominin yaşadığı en hızlı büyümeyi başardı. Genel büyüme yaklaşık olarak yılda %10'du, ama endüstri üretimi yılda %14'ün üzerinde büyüdü. 1960'ların sonlarına gelindiğinde Japonya

dünyadaki en büyük gemi yapımcısı, ikinci en büyük otomobil imalatçısı ve televizyon, radyo, kameralar ve dikiş makineleri gibi kilit tüketici kalemlerinin en büyük üreticisi durumundaydı. 1968'e gelindiğinde komünist olmayan bir dünya içindeki ikinci en büyük GSMH'ya sahipti.

Daha önce hiç görülmemiş böylesine bir büyümenin sebepleri muhtemelen bir etkenler karmasıydı: işgücünün tarımdan kopması, en son teknolojinin süratle kullanılmaya başlaması, çok yüksek yatırım oranları (Birleşik Devletler'dekinin üç misli), çok iyi eğitilmiş bir işgücü, uzun çalışma saatleri ve çok korunaklı bir iç pazar. Endüstrileşmiş dünyada, her yerde olduğu gibi, 1973'ten sonra büyüme yavaşladı, ancak diğer endüstri ekonomilerinde olduğundan daha yüksek olmaya devam etti. 20. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde, Japonya'nın konumundaki temel dönüşüm tamamlanmış durumdaydı; Batı Avrupa'nın erken endüstrileşmiş tüm ülkelerini geçen ve hatta birçok alanda Birleşik Devletler'in hâkimiyetine meydan okuyan ilk ülkeydi. Yükselişi, dünya ekonomi gücündeki temel bir dönüşümü işaret ediyordu. 1948'de Japonya dünya endüstri üretiminin %1,6'sını gerçekleştirdi, 1990'lara gelindiğinde ise nerdeyse %15'ini. Otomobil üretimi 1960'ta tam olarak 165.000 taşıttı, ama yirmi yıl içinde dünyadaki en büyük üretici olarak, Birleşik Devletler'i geçmişti. 1990'lara gelindiğinde yılda neredeyse 10 milyon taşıt üretiyor, bunların yarısı ihraç ediliyordu. 20. yüzyılın son çeyreğinde Japonya bütün ülkeler içinde en büyük ticaret fazlasına sahip olan ülkeydi ve dünyanın en fazla kredi açan ulusuydu. 20. yüzyıl boyunca kişi başına düşen GSMH'sı diğer devletlerinkinin iki misli ve Birleşik Devletleri'ninkinin üç misli hızla artarak nereseyse on beş kat büyümüştü.

Rusya, 19. yüzyılın sonlarında Arjantin ve Avustralya gibi ülkelerin ekonomilerinin birçok özelliğini –büyük tarımsal ihracat ve en önemli endüstrilere yabancıların sahip olması– sergilese de, muhtemelen Japonya'dan daha çok endüstrileşmişti. Rusya'da Bakû civarındaki petrol endüstrisi, neredeyse madencilik endüstrisinin tamamı, kimya endüstrisinin yarısı ve çoğu demiryolları gibi, tamamen yabancıların elindeydi. Rusya her şeye rağmen süratle endüstrileşmekteydi; 1890-1914 arasında endüstri üretimi yılda %6 kadar büyüdü. Fakat endüstrileşmenin genel seviyesi, Britanya'nın 19. yüzyılın başlarındaki ve Fransa'nın 1860 dolaylarındaki seviyesiyle yaklaşık aynıydı. 1928'den sonra Sovyet hükümetinin zorunlu bir endüstrileşmeye başlama kararı, (bütün işçilerin dörtte üçünü oluşturan) köylülerin kolektifleştirme sırasında ödedikleri korkunç bedellere rağmen başarılı oldu. 1928'den sonraki on yılda yatırım ikiye, demir ve kömür üretimi dörde katlandı, elektrik üretimi yedi kat ve makine-alet üretimi on yedi kat arttı. En ihtiyatlı tahminler bile, Sovyet ekonomisinin 1930'lardaki endüstri üretimini genel olarak dörde katlayarak yılda yaklaşık%12 büyüdüğünü kabul ediyor. Ancak problemler vardı. Tüketici ürünlerinin üretimi ancak yavaş bir şekilde büyüdü ve özel tüketim önemli miktarda düştü. (Bu, endüstrileşmenin erken safhalarında birçok ekonomi için tipik olan bir şeydi.)

Almanya ile yapılan savaşın yıkıcı etkilerinden toparlandıktan sonra büyük ekonomik sorunlar ortaya çıkmaya başladı. Devletin bilgiye sadece sınırlı olarak ulaşabildiği bir durumda, ekonomiyi etkili bir şekilde yönlendirmesi, kemikleşmiş devlet bürokrasilerinin büyümesiyle daha kötü bir hal alan yanlış kararların alınmasına yol açtı. Bu yüzden dinamik ve teknolojik açıdan hevesli bir ekonomi yaratmak zordu. Ekonomi temel endüstri mallarının üretiminde mükemmel olmaya devam etti, ama endüstrileşmenin geç safhaları için tipik olan daha gelişmiş ürünlerin yapımında nispeten zayıftı. Stratejik konumu ve çok büyük iç kaynakları nedeniyle Sovyet ekonomisi dış ticaretin düşük seviyelerde olduğu bir kendi kendine yeterlilik eğilimi içindeydi. 1950'den sonra endüstri üretimindeki büyüme sürekli olarak yavaşlayarak yılda %15 civarından, bu rakamın dörtte birinin altına düştü; yine de bu rakam hâlâ birçok Batı Avrupa ekonomisinde olduğu kadar yüksekti. Gelişmişlik seviyesi düşük olmaya devam etse de Sovyet ekonomisi genelde, dünyada üçüncü en büyük ekonomi olacak kadar büyüdü. 20. yüzyıl zarfında kişi başına düşen GSMH sadece yedi katın biraz üzerine çıkacak kadar arttı, ama bu 1890'larda Rusya ile benzer konumda olan İspanya ve Portekiz gibi birçok başka Avrupa ülkesinde gerçekleşenden daha iyi değildi. Bununla birlikte Sovyet endüstrileşme modeli kapitalist devletlerin modelinden farklı bir yol sunuyor gibi göründüğü için önemliydi. 1945'ten sonra Sovyet kontrolünün Doğu Avrupa'ya yayılması bu ekonomilerde benzer siyasetlerin denenmesi demekti. (1945'ten önce sadece Çekoslovakya endüstrileşmeye doğru önemli adımlar atmıştı.) Başlangıçta 1930'larda Sovyetler Birliği'ndekine benzer yükseklikte büyüme oranlarına ulaşıldı, ama tüketici ürünlerine ve ileri teknoloji sektörlerine geçmeye çalıştıklarında bu ekonomiler de benzer sorunlara karşılaştılar. 1945'ten sonra Doğu Avrupa'daki genel büyüme Yunanistan gibi benzer diğer ekonomilerde olduğundan pek farklı değildi.

Dünyanın başka yerlerinde Türkiye, İran, Brezilya ve Meksika gibi birçok devlet, endüstri sektörleri geliştirebildi ve büyük endüstri ülkelerinin oldukça gerisinde kalmalarına rağmen diğerlerinin, özellikle çoğu Afrika devletinin, eşit derecede önündeydiler. 19. yüzyılın sonlarında bütün bu devletlerde nüfus neredeyse tamamen kırsal kesimde yaşıyordu ve okuryazar değildi. (1913'te Türkiye'de makine kullanan 269 fabrika vardı ve bunlar sadece 17.000 kişi çalıştırıyordu. 1948 gibi geç bir tarihte İran'daki endüstri işgücü sadece 40.000 kişiydi.) Türkiye'deki büyüme, kısmen büyük doğal kaynakların yokluğu nedeniyle nispeten yavaş olmaya devam etti. 1960'lara kadar sentetik elyaf üretimi ve otomobil montajı gibi modern endüstriler gelişmedi. 1980'lere gelindiğinde endüstri üretimi GSMH'nın yaklaşık dörtte birini oluşturuyordu. İran'daki gelişme, artan petrol gelirlerinin devletin yönlendirdiği bir endüstrileşme planını desteklemekte kullanıldığı 1950'lerin ortasına kadar daha da yavaştı. Yılda %11 civarındaki büyüme oranları yüksekti, ama artan derecede eşitsiz bir toplumda yarattıkları sosyal gerilimler Şah'ı deviren 1979 devriminde önemli etkenlerdi. Brezilya ve Meksika'da endüstrileşmenin atağa geçmesi 1940'lardan önce başlamadı. İlk en-

tegre çelik fırınının faaliyete geçtiği 1943'e kadar Brezilya'da çelik endüstrisi hâlâ hurda demirin eritilmesine bağımlıydı. Her iki ülkede de devlet yönlendirmesi –Meksika'da 1930'ların sonlarında petrol endüstrisinin ulusallaştırılmasından sonra ve Brezilya'da 1964'ten sonra askeri yönetim döneminde büyüme oranları yılda %10'a ulaştığında– önemliydi.

1950'den sonra Asya'da Tayvan, Güney Kore, Singapur ve Hong Kong Japonya'yı takip etti ve büyük ölçüde endüstrileşti. Son ikisi başından beri ticaret ve hizmet üzerine kurulmuş kendilerine özgü ekonomilerdi. Büyük bir kırsal hinterlandları yoktu ve böylece tarımsal ekonomilerden yapılan geçişlerde görülen önemli sorunlarla karşı karşıya kalmadılar. İç pazar korumaya değmeyecek kadar küçük olduğu ve ucuz yiyecek ithalatları gerektiği için her ikisi de serbest ticaret uyguladı. İmalatçı ekonomilerde büyüme ancak ihracatla olabilirdi. Hem Tayvan hem Güney Kore çok daha karmaşık sorunlarla karşı karşıyaydı, fakat politik nedenlerle endüstrileşmeye kararlı ve süreci yönetmek için büyük oranda devlet müdahalesine hazır otoriter yönetim şekilleri vardı. Her iki yönetim de (tarımsal verimliliği iyileştirmek için) toprak reformunu ve büyük eğitim programlarını endüstrileşmenin öncelikli temelleri olarak gördü. 1940'ların sonunda Güney Kore'deki işgücünün yaklaşık %40'ı hâlâ okuryazar değildi ve çocuklar her iki devlette de okula genelde üç yıldan biraz daha fazla devam ediyordu. Kırk yıl içinde bu rakam on iki yılın üzerine, hemen hemen büyük endüstrileşmiş ülkelerin ortalamasına çıktı. 1950'lerin sonlarından itibaren her iki devlet de süratle demir ve çelik gibi temel endüstrilere, kimyasallar ve otomobil üretimi gibi daha gelişmiş endüstrilere ve nihayet yüksek teknolojili elektronik ürünlere girerek olağanüstü sıradışı bir gelişme dönemi yaşadı. 1960'lara kadar Tayvan'da tek bir çelik fırını yoktu; devletin bir endüstri yaratmak amacıyla 3,5 trilyon dolar temin ettiği 1970'lerin başlarına kadar Güney Kore'de de bulunmuyordu. 1986'da Koreliler US Steel'e fabrikalarını nasıl modernize edecekleri konusunda danışmanlık yapıyorlardı. Güney Kore ilk büyük gemisini 1973'te inşa etti, yine de bir on yıl içinde bu endüstrinin üretimi Japonya'dakini geçmişti. 1990'lara gelindiğinde Güney Kore, Samsung ve Goldstar gibi kendi UŞ'lerine sahipti ve Batı Avrupa'ya otomobil ihraç etmeye başlamıştı. Endüstrileşmenin bu iki ülkedeki etkisi hayret vericiydi. 1975'te Güney Kore'de kişi başına düşen GSMH hâlâ Guatemala'dakiyle aynı seviyedeydi. 1990'lara gelindiğinde Portekiz ve Yunanistan gibi Avrupa ülkelerindekine neredeyse eşitti. 19. yüzyılın sonlarında Tayvan'da kişi başına düşen GSMH (o zamanlar Britanya Hindistan'ının bir parçası olan) Bangladeş'tekinin aynısıydı, 500 yıl sonra ise on üç katından daha yüksekti.

Bütün bu değişimlerin genel etkisi neydi? 19. yüzyılda Batı Avrupa ve Amerika'nın endüstrileşmesiyle birlikte ortaya çıkan dünyadaki zenginlik eşitsizliği, 20. yüzyılda yok olmadı. 1990'da en zengin ülkeler 2000'de (grup içinde değişiklikler olmasına rağmen) hâlâ en zengin olanlardı ve en fakir olanlar hâlâ büyük ölçüde en fakir olanlardı. Dünyanın geri kalan kısmında endüstrileşme artsa da, zenginlikteki eşitsizlikler azalmadı, aksine çoğaldı. 1900'de Batı Avrupa'daki

endüstrileşmiş devletlerden birinde yaşayan bir kişi dünyanın daha fakir ülkelerinde yaşayan bir kişiden ortalama olarak üç misli kadar daha zengindi. 1900'lerin sonlarına gelindiğinde yedi misli kadar zengindi. Farklardan bazıları salt rakamların çağrıştırdığından daha büyüktü. 1990'lara gelindiğinde Birleşik Devletler'de kişi başına düşen gelir ortalama olarak Kongo'dakinden seksen kat büyüktü. Birçok ülke 20. yüzyılın sonlarında büyük bir gerileme içindeydi. 1990'ların ortasına gelindiğinde dünya üzerindeki 89 ülkede yaşayan insanlar, 1980'de olduğundan ve (başlıca Afrika'da olmak üzere) 43 ülkede yaşayanlar 1970'te olduğundan daha fakirdi. Bunlar göreli değil somut gerilemelerdi.

23.8 Çevre Kirliliği

[*Bir Önceki Dönemde Çevre Kirliliği* ***20.11.3***]

20. yüzyılda endüstri üretimi ve enerji tüketimindeki devasa artışlar dünya tarihinde bir benzeri daha görülmemiş boyutta bir çevre kirliliği yarattı. 19. yüzyıldaki düzensiz endüstrileşme büyük kentlerde ve Almanya'da Ruhr, Belçika'da Limburg, İngiltere'de Black Country gibi yerlerde akut çevre sorunlarına yol açtı. Birçok alan endüstri dumanları ve atıklarıyla zehirli çöplüklere dönüştürüldü. Her yerde nehirler kimyasal atıkların ölümcül kokteyllerinin kolayca atıldığı yerler olarak kullanılıyordu ve bu onları yaşamın sürdürülmesinin mümkün olmadığı ve insanlar için tehlike arz eden yerler haline getiriyordu. Endüstrileşmenin 20. yüzyılda dünya genelinde yaygınlaşmasıyla birlikte bu şartlar birçok alanda tekrarlandı. Bu şartlar özellikle, endüstrileşmeye büyük bir öncelik veren komünist devletlerde geçerliydi. En kötü çevre kirliliğinin bazı örnekleri demir ve çelik fabrikaların yoğun olarak bulunduğu, metal endüstrilerinin ve kimyasal fabrikaların hepsinin düşük kaliteli linyit kömürü kullandığı Doğu Almanya'nın bazı kısımları, Bohemya ve Yukarı Silezya'da oluştu. 1980'lere gelindiğinde Çekoslovakya'da Most çevresindeki alanda sülfürdioksit emisyonları Dünya Sağlık Örgütü'nün (WHO)* verdiği en yüksek değerlerden yirmi kat yüksekti ve okul çocukları çoğu kez portatif solunum cihazları kullanmak zorunda kalıyorlardı. Polonya'da Katowice'nin çevresinde üretilen yiyeceklerin üçte ikisi insanların tüketmesine uygun bulunmayacak kadar kirlenmişti ve suyun dörtte üçü içilemiyordu. Nehirlerin üçte birinde hayat yoktu. Vistül Nehri, uzunluğunun üçte ikisinden çoğunda o derecede korozifti† ki endüstride kullanılmaya bile uygun değildi. Baltık'ta 160.900 kilometrekareden büyük bir alan nehirlerin taşıdığı zehirler yüzünden biyolojik olarak ölüydü. Endüstrileşme çok kolay elde edilen düşük kaliteli linyitin kullanıldığı Çin'de de büyük bir çevre kirliliği yaratmıştı. Büyük endüstri kentlerinde sülfürdioksit seviyeleri WHO'nun bildirdiği seviyelerin yedi katından daha yukarı çıkmıştı. Brezilya'da São Paulo yakınlarında bulunan Cubatão yöresi yeryüzünde en çok kirlenen yer oldu.

---

* World Health Organisation (ç.n.)

† Aşındırıcı (ed.n.)

20. yüzyılın ortasından itibaren yeni endüstri prosesleri, özellikle de sentetik kimyasalların üretimindeki muazzam artış (Birleşik Devletler üretimi 1945'den sonraki kırk yılda 400 misli arttı) çok az miktarı bile zehirli olan geniş bir kimyasallar yelpazesi yarattı. Bunlara (yaban hayatına olan etkilerinden dolayı sonunda endüstrileşmiş ülkelerde yasaklanan) DDT gibi haşere ilaçları ve organofosfat bileşikleri ile elektrik ürünlerinde izolatör ve boyalarda katkı maddesi olarak kullanılıp kırk yıl boyunca yasaklanmayan (bilimin tanıdığı en kansorejen bileşikler olan) PCB'ler dahildi. Bu kimyasallar çevreye karıştıkları zaman etkileri felaket olabiliyordu. İtalya'daki Seveso'da dioxin çevreye yayılınca 12 kilometrekarelik bir alanda toprağın 20 cm kalınlığındaki üst tabakasının alınması gerekmişti ve Hindistan'daki Bhopal'da metil isosiyanat yaklaşık 10.000 kişiyi öldürmüş, bu sayının yaklaşık iki mislini sakat bırakmıştı. (Bu insanların çoğu kör olmuştu.) 1940'larda Birleşik Devletler 1 milyon ton tehlikeli atık üretti. Kırk yıl içinde bu miktar 250 milyon tonun üstüne çıkmıştı.

Çevre kirliliğinin bir diğer büyük kaynağı, 19. yüzyılın belirleyici özelliği olan kentlerde bulunan atların yol açtığı çevre kirliliğinin yerini alan araçların artan sayısıydı. Bu ilk defa otomobil sahipliğinin yüksek bir seviyede olduğu Birleşik Devletler'de dikkati çekti. Otomobillerin egzos gazlarının yarattığı ilk fotokimyasal hava kirliliği 1943'te Los Angeles'ta görüldü. (Vadide yılın büyük bir kısmında gazları içine hapseden doğal bir geri çevrim tabakası vardı.) 1980'lerin sonlarına gelindiğinde benzer şartlar 100'den fazla Amerikan kentini etkiledi. Büyük orandaki otomobil sahipliği dünya genelinde yayılınca bu sorunlar tekrarlandı. 1960'ların sonlarına gelindiğinde Tokyo'yu büyük bir çevre kirliliği etkiledi ve (onun da doğal bir geri çevrim tabakası olan) Mexico City'de 1980'lere gelindiğinde yılda 300 günden fazla süren ağır hava kirliliği vardı. Hiçbir yönetim otomobil kullanımını veya sahipliğini sınırlamaya ciddi bir şekilde hazır değildi ve var olduğu kadarıyla denetimler teknolojik düzeltmeler –benzinden kurşun katkılarının çıkarılması ve egzosdaki zararlı kimyasalların bazılarını tutmak için katalizör dönüştürücüler konması– üzerinde yoğunlaştı. Endüstrileşmiş büyük ülkelerin dışında çok az denetim uygulandı. Kömür kullanımından vazgeçilip onun yerini daha büyük oranda petrol, gaz ve elektrik tüketimi alınca kentlerdeki duman kirliliğinde düzelme oldu. 19. yüzyılda Londra'da ortaya çıkan korkunç durumlar 20. yüzyılın ortasına kadar sürdü. 1920-1950 arasında Londra'nın merkezinde günün güneşli saatleri hava kirliliğinden daha az etkilenen banliyölerdekinden ortalama beşte bir daha azdı. Nihayet harekete geçilmesine sebep olan 4000'den çok insanın öldüğü 1952 Aralık'ındaki korkunç hava kirliliğiydi. 1956'da yapılan kanunlar kentlerde yakılabilecek olan yakıt tipine dair bazı denetimler getirdi ve 1970'e gelindiğinde Londra'da hava kirliliği %80 azalmıştı. Dünyanın diğer yerlerindeki şartlar korkunç olmaya devam etti. 20. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Delhi'deki çevre kirliliği düzeyleri Londra'dakinden 14 kat ve Bağdat'ta (Avrupa'da en kötü durumdaki kent olan) Atina'dakinden 3 kat yüksekti.

Bu çevre kirliliği sorunlarının tamamı aslında yereldi: Yoğunluğu artmış alanlarda korkunç çevre şartları yaratıyorlardı, ama bu alanların dışında etkileri genellikle sınırlıydı. Bununla birlikte endüstrileşmenin 20. yüzyıl boyunca çok kısa bir süre içinde artan hızı ve dünya geneline yayılması, çevre sorunlarının değişmeye başlayarak daha karmaşık hale gelmesi ve ölçeğinin büyüyerek yerel ölçekten çıkıp bölgesel ölçeğe ulaşması, ardından küresel bir görünüm kazanması demekti. Bu sorunlar dünyanın giderek daha fazla bütünleşmeye başladığının diğer bir göstergesiydi. Asit yağmuru ilk defa 1850'lerde Britanya'daki endüstri kentlerinde tanımlanmıştı. 20. yüzyılın büyük bir kısmına kadar çoğu fabrika ve enerji santralinin asit yağmurunu büyük endüstri merkezlerinin çevresiyle sınırlayan alçak bacaları bulunuyordu. Ancak yine de, fosil yakıtların giderek daha fazla tüketilmesi ve endüstri üretiminin büyümesi, çevre kirliliğine yol açan kirleticilerin dağıtılması yoluyla yerel çevre kirliliği sorunlarını azaltmayı hedefleyip, çok yüksek bacalar inşa eden yanlış yönlenmiş bir politikayla bir araya gelerek, asit yağmurunu büyük bir bölgesel soruna dönüştürdü. (Atmosferde sülfirik aside dönüştüğü için asit yağmurunun başlıca sebebi olan) küresel sülfürdioksit atığı, 1890'larda yılda 45 milyon ton iken bir yüzyıl sonra 170 milyon tona çıktı. Bu salınımların dörtte biri sadece iki ülkeden –Birleşik Devletler ve Kanada– kaynaklanıyordu. 20. yüzyılın ortasında sadece on yıl içinde Ontario'daki Sudbury bakır ve nikel tasfiye fırını havaya dünya tarihindeki (başlıca doğal kaynak olan) bütün volkanlardan daha çok sülfürdioksiti saldı. Yağmur asidi, bu yörelerden başlayarak rüzgâr yönünde kalan yerlere doğru süratle yükseldi; çoğu kez sirke kadar asitliydi ve bir defasında Batı Virginia'da, Birleşik Devletler'de en çok çevre kirliliği olan yörelerden birinin ortasında yer alan Wheeling'de, akü asidi seviyesine ulaştı. Yağmur nehirlere ve göllere döküldükçe yükselen asit seviyeleri hayvan yaşamının son bulmasına sebep oldu. Britanya'da oluşan asit yağmurunun acısını çeken Batı İsveç'te göller 1980'lerde elli yıl öncesine nazaran yüz kat daha asitliydi ve dörtte birinde hiç hayat yoktu. Çevre kirliliğine yol açan yönetimlerde bu kirlilikten zarar görenlerin çok farklı çıkarları olduğu için uluslararası anlaşmalara varılması zaman alıyordu. 1980'lerin ortası ile 1990'ların sonları arasında varılan anlaşmalar sadece başlıca endüstrileşmiş devletler arasındaki ve Kuzey Amerika ile Avrupa'daki sorunları çözmeye yönelikti. Bu alanların dışında hemen hiçbir şey yapılmadı ve sülfürdioksit salınımları, dolayısıyla asit yağmuru seviyeleri artmaya devam etti.

Asit yağmuru bölgesel bir sorun olmaya devam etti. Ancak gelişmeye devam eden endüstrileşme dünya çapında iki sorun daha yarattı: Ozon tabakasının yok olması ve küresel ısınma. İnsanların faaliyetleri, dünya tarihinde ilk defa dünya üzerindeki yaşamı mümkün kılan karmaşık küresel mekanizmaları tehdit ediyordu. Birincisi 1920'lerde kloroflorokarbonlar (CFC'ler) olarak bilinen sentetik kimyasalların gelişmesiyle ortaya çıktı. İlk başlarda teknolojik ilerlemenin yararlı yönlerinin klasik örneği olarak görülüyorlardı. Zehirli değillerdi, yanmıyorlardı ve diğer maddelerle reaksiyona girmiyorlardı. Buzdolaplarında ve klima sistemlerinde soğutucu olarak, büyük köpük mahfazaların yapımında, elektronik dev-

re panolarının temizlenmesinde ve 1950'lerden sonra sprey kutularında itici gaz olarak yaygın bir şekilde kullanılmaya başladılar. Bunların atmosfere karışmasını önlemek için hiçbir tedbir alınmadı ve salınımlar 1931'de 100 ton iken 1980'lerin ortasında yılda 650.000 tona çıktı. Hemen hemen bütün CFC'ler büyük endüstri devletleri tarafından kullanılıyordu. Sonradan endüstrileşen devletlerden bazılarının etki yaratmaya başlaması ancak 20. yüzyılın sonlarında gerçekleşti: Pekin'de buzdolabı sahibi olan insanların sayısı nüfusun %3'ü iken, 1975'ten sonraki on yıl içinde %60'ına çıktı. CFC'lerin atmosferde birikmekte ve neredeyse her tür yaşam şekli için zararlı olan ultraviyole ışınları absorbe etmek üzere dünyanın çevresinde koruyucu bir tabaka oluşturan ozon tabakasını yok etmekte olduğu 1970'lerin ortalarında keşfedildi. CFC'ler atmosferin muazzam büyüklüğüne kıyasla nispeten küçük konsantrasyonlarda olsalar da olağanüstü güçlüydüler: Bir CFC molekülünden salınan bir klor atomu yaklaşık 100.000 ozon molekülünü yok eder.

Ozon seviyelerindeki ilk önemli azalmalar kış şartlarının büyük oranda tahribat için ideal olduğu Güney Kutbu üzerinde meydana geldi. 1980'lerin sonuna gelindiğinde Antartika üzerindeki ozonun yarısı yok olmuştu ve her ilkbaharda oluşan "delik" Birleşik Devletler'in kıta büyüklüğüne eşdeğer bir alanı kaplıyordu. Yazın başlarında "delik" kuzeye, ozon seviyelerinin dörtte bir kadar düştüğü Güney Amerika, Avustralya ve Yeni Zelanda'nın üzerine doğru ilerledi. 1990'ların başlarında ilkbaharda ve yazın başlangıcında kuzey yarıkürede de ozon tabakasında ciddi bir incelme görülüyordu. 1970'lerin başlarından itibaren güçlü bilimsel kanıtlar olsa da etkili bir şekilde harekete geçilmesi uzun zaman aldı. Alternatiflerinin kolayca bulunması nedeniyle CFC'ler sprey kutularından çıkarılabilirdi, ama büyük kimya şirketleri CFC'ler ile ozonun yok olması arasında bir ilişki olduğunu hararetle inkâr ettiler ve endüstrileşmiş dünyanın hükümetleri, bu şirketler alternatifler üretebildikten sonra harekete geçmeye hazır oldu. 1980'lerin sonlarında ve 1990'ların başlarındaki bir dizi pazarlıklardan sonra 1996'ya gelindiğinde CFC üretiminin dünya çapında durdurulması için ve büyük endüstrileşmiş ülkelerin dünyanın geri kalan kısmına değişimi gerçekleştirmek için yardım etmek üzere teknoloji transferinde bulunması konusunda anlaşmaya varıldı. Bu anlaşmalarda ortaya çıkan sorun CFC'lerin yerini alacak kimyasallar olan hidrokloroflorokarbonlar (HCFC) da ozon tabakasını yok etmeleriydi; tek avantajları CFC'lerden daha kısa ömürlü olmalarıydı. CFC'lerin ve HCFC'lerin atmosferdeki konsantrasyonları artmaya devam etti ve 21. yüzyılın ortasından önce 1970'lerdeki seviyelere gerilemeleri muhtemel değil.

Ozon tabakasının tahribine hatalı olarak iyi olduğu düşünülen, ama salınımı sadece az sayıda devlet tarafından yapılsa bile küresel bir sorun yaratabilen tek bir sentetik kimyasal sebep olmuştu. Alternatif kimyasalların geliştirilmesiyle, ki bu endüstrileşmiş ülkeler için nispeten sorunsuz bir çözümdü, sorun hafifletilebilir ve sonunda ortadan kaldırılabilirdi. Küresel ısınma modern dünya tarihinin derinliklerine kök salmış proseslerin yol açtığı sorunları gözler önüne seriyor. Bu

sorun çeşitli etkenlerin bir araya gelmesiyle ortaya çıktı: 17. yüzyıldan itibaren fosil yakıt tüketimine geçilmesi, 19. yüzyılın sonlarından sonra bunların kullanılmasının hayret verici şekilde yaygınlaşması, büyüyen endüstrileşme, artan araç kullanımı ve dünya nüfusundaki bir benzeri görülmemiş artışı beslemek üzere tarımsal büyüme. Dünya üzerindeki yaşamı sürdürmek için gerekli doğal süreçlerden başka bir şey olan küresel ısınmanın sebebi (CFC'lerden başka) üç gazdı: Araç egzoslarından ve nitratlı gübrelerin daha çok kullanımından kaynaklanan nitroz oksitler; pirinç tarlalarının dibinde çürüyen bitkilerden oluşan ve sığırlarla beyaz karıncaların bağırsaklarından çıkan metan. Dünyadaki pirinç tarlalarının sayısı (başta Asya'da olmak üzere) 20. yüzyılda yılda %1 kadar arttı, dünyadaki sığırların sayısı sadece 1960-1980 arasında ikiye katlandı ve ormanların kesilmesi çürüyen odunlarla beslenen beyaz karıncaların sayısında muazzam bir artışa sebep oldu. Bütün bu faktörler, 20. yüzyılda dünya nüfusunun dörde katlanmasının yansımasıydı. Atmosferdeki metan miktarı 1750 ile 20. yüzyılın sonu arasında %135 arttı. Ancak küresel ısınmaya yol açan önde gelen gaz ister odun, kömür ister petrol veya gaz olsun fosil yakıtların yakıldığı her seferinde oluşan karbondioksittir. Dünya kömür tüketimi 1800'den sonraki 200 yıl içinde 280 kat arttı ve dünyadaki petrol kullanımı 20. yüzyıl boyunca 300 kat arttı. Sonuçlar atmosferde biriken karbondioksit seviyeleriyle izlenebilir. 18. yüzyılın ortasından 20. yüzyılın sonlarına kadar bu seviyeler milyonda 270'ten milyonda 360'ın biraz üstüne kadar çıkarak, üçte bir oranında arttı. 20. yüzyıla kadar artışlar endüstrileşmenin 19. yüzyılda yavaş hızını yansıtarak çok az olmuştu. Aslında 1750-1990 arasındaki toplam artışın yarısından fazlası 1950'den sonraki 40 yıl içinde gerçekleşti. O dönemde dünya karbondioksit salınımları dörde katlandı ve 1990'lara gelindiğinde yılda %4 dolayında artıyordu. (Bu oran her on altı yılda bir ikiye katlanmaya eşdeğerdir.)

Fosil yakıtları yakarak atmosfere büyük miktarlarda karbondioksit salınmasının yarattığı sonuçlar ilk defa 1896'da İsveçli bilimadamı Svante Arrhenius tarafından tespit edildi. Karbondioksit ve diğer üç gazın hepsi atmosferde ısıyı içlerine hapseder ve böylece küresel ısıların yükselmesine sebep olur. Bölüm 2'de görmüş olduğumuz üzere dünya ısısındaki doğal oynamaların sebepleri 1920'lerde Yugoslav bilimadamı Milutin Milankovic tarafından tanımlanmıştı. Bu oynamaların insan toplulukları üstünde önemli bir etkisi vardı: MÖ 1000-1200 dolaylarındaki genel ısınma ve bunu takiben 16. yüzyılın ortasından itibaren Avrupa'da şiddetli olan ve 19. yüzyılın ortasına kadar süren "Küçük Buzul Çağına" yol açan 1300'den itibaren görülen düşüş. 1850'den sonra küresel ısılar doğal sebeplerle çok az arttı, ama 1990'ların ortasına gelindiğinde bilimsel kanıtlar insan faaliyetlerinin ısıda 0,5°C'lik bir artışa daha sebep olduğunu ortaya koydu. Bununla birlikte 20. yüzyılın son birkaç onyılında atmosfere salınan gazların çoğunun hâlâ ısılar üstünde bir etkisi yoktu ve bu yüzde 0,5°C'lik bir artış daha, şayet gazların artışı şimdi belirlenen hızda devam ederse 21. yüzyılın ilk on yıllarında toplam olarak 2,5°C'lik bir artışla birlikte, kaçınılmazdı. Isı artışının hızı doğal ekosistemlerin uyum sağlama kabiliyetinden daha büyük olabilir ve küresel ısıları yaklaşık MÖ 120.000'deki

büyük buzullar arası dönemden daha yüksek bir seviyeye çıkarabilirdi.

1990'ların sonlarına gelindiğinde neredeyse sürekli olarak yapılan uluslararası görüşmelere rağmen etkili bir şekilde faaliyete geçilmemişti ve küresel ısınmaya yol açan gazların salınımında bağlayıcı, uygulatılabilir ve önemli sınırlamalara yönelik bir anlaşmaya varılmamıştı. Bu başarısızlığın nedenleri modern dünya ekonomisinin 1750'den sonraki gelişme şeklinin derinliklerinde yatmaktadır. 1750'den 20. yüzyılın sonlarına kadar olan dönemde sera gazı salınımlarının, özellikle de karbondioksidin, sorumluluğu çok büyük ölçüde Avrupa'da endüstrileşen ilk devletlere ve Birleşik Devletler'e aittir. Bu devletler Japonya'yla birlikte dünya endüstri üretiminin önemli bir bölümünü gerçekleştirdiler, dünyadaki araçların çoğuna sahip oldular ve dünyadaki enerjinin çoğunu tükettiler. Bu ülkeler, özellikle de Birleşik Devletler, tüketim ve refah seviyeleri üzerinde yaratacağı etkiler nedeniyle salınımlarda önemli kısıtlamalar uygulamaya isteksizdi. Bununla birlikte sera gazı salınımını 1990'lardaki salınım seviyelerinde dondurarak küresel ısınma sorunuyla başa çıkmak amacıyla yapılacak her girişim, dünyadaki en fakir ülkelerden bazıları olan ve geç endüstrileşmeye başlayarak küresel sorunun öncelikli nedeni olmamış devletleri, gelecekteki ekonomik büyümelerini kısıtlayarak cezalandırmış olacaktı. Diğer taraftan dünyadaki en büyük ekonomilerden biri olan Çin'in endüstriyel büyümesine ve enerji tüketimine bazı kısıtlamalar getirilmesini başaramamak, büyük endüstrileşmiş devletlerin gerçekleştirecekleri (şayet yapmaya niyetliyseler) kısıtlamaların çok kısa bir süre içinde boşa gitmesi demek olacaktı. Yakın dünya tarihinin en önemli çevre mirasıyla başa çıkma umudu, 20. yüzyılın sonunda boşa çıkmış gibi görünüyordu.

24
Değişen Denge

(y. 1900-2000)

Avrupa, 19. yüzyılın ortasından 1940'a kadar dünyanın egemen bölgesiydi. Resmi imparatorluklarında dünya nüfusunun yaklaşık yarısına hükmediyordu ve diğer yerlerde, özellikle Latin Amerika'da, "gayri resmi imparatorlukları"nın ekonomik etkisi üzerinden egemendi. Avrupa güç dengesi dünya üzerinde yer alan yüz milyonlarca insanın yaşamını etkiliyordu. Avrupa'nın Hıristiyan devletleri daha önceki 500 yılda girişmiş oldukları şeyi büyük Avrupa iç savaşlarından birincisinin ardından başarmışlardı: Osmanlı İmparatorluğu'nun kesin olarak yenilgiye uğratılması ve paylaşılması. 1940'a kadar Avrupalı olmayan devletlerin sadece ikincil bir önemi vardı. Birleşik Devletler dünyadaki en büyük tek ekonomiydi, ama Avrupa çatışmasına 1917-1919 arasında kısa süreli olarak katılmasının dışında siyasi ve stratejik açılardan hâlâ kendi içine dönüktü. Karayipler'e ve Orta Amerika'ya egemendi, ama Avrupa devletlerinin 19. yüzyılın son on yıllarında dayatmış oldukları dünyanın siyasi olarak paylaşılmasını kabul ediyordu. Japonya önemli bir bölgesel güç olmakla birlikte 1930'ların başlarına kadar ikinci derecede bir rol oynamakla da yetiniyordu ve Britanya dışişleri bakanı Anthony Eden'in ifadesiyle, Asya'nın "Beyaz ırka özgü" olarak tanımladığı Avrupa etki alanını tanıyordu. Çin kısmen Japonların yaptıkları yüzünden uzun tarihinin en dip noktasındaydı. Yine de Avrupa etkisinin en yüksek noktasına çoktan ulaştığına dair işaretler (ikinci iç savaşın sonucu olarak) Avrupa gücünün 1940-1942'de çökmesinden önce, ortaya çıkmıştı. Özellikle Kemal Atatürk'ün önderliğinde Türkiye'nin yeniden ayağa kalması, Mısır'da büyümekte olan milliyetçi hareket ve Britanya'nın Hindistan'ı idare

etmekte karşılaştığı zorluklar, bunların hepsi, Avrupa hâkimiyetine karşı giderek artan bir meydan okumaya işaret ediyordu.

24.1 Avrupa İmparatorlukları

Avrupalı devletler 20. yüzyılın ilk on yıllarında sömürgelerindeki birçok yeri denetim altına tutmak için hâlâ savaşıyorlardı (İngilizler Somali, Afganistan ve Irak'ta bombalama ve zehirli gaz gibi modern teknikler kullanıyorlardı) ve son fetih savaşı, İtalya'nın 1935-1936'da Etiyopya'ya yaptığı saldırıydı. Ancak imparatorluğun ana hedefi sömürüydü. Bu sömürünün merkezinde yer alan iki etken –toprak ve işgücü – yerel şartlara göre değişen bir denge içindeydi. Hollanda Doğu Hint Adaları'nda ve Güneydoğu Asya'da köylüler (kauçuk dışında) yüzyıllardır yaptıkları gibi şekerkamışı, pamuk, tütün, baharat ve kauçuk yetiştiriyorlardı. Batı Afrika'da palmiye yağı ve yerfıstığı üretimi neredeyse tamamen köylülerin ellerindeydi. Bununla birlikte köylüleri belli bazı ürünleri yetiştirmeye zorlama çalışmaları genellikle başarısız oluyordu. Doğu Afrika'da Alman makamları 1903'te çok olumsuz şartlarda pamuk üretimini zorla kabul ettirdi. Yerel köylüler satış gelirinin sadece üçte birini aldılar, geriye kalanı Alman temsilci ile hükümet arasında paylaşıldı. İki yıl içinde ortaya çıkan büyük bir ayaklanmada 15.000 Afrikalı öldü. Portekizliler de 1920'lerde Angola'da pamuk üretimini ve 1941'den sonra Mozambik'te pirinç üretimini zorla kabul ettirdiler. Bunların parçası olan 100.000'den çok köylü açısından sorun, şayet ürün verimsiz olursa gelir elde edemeyecek ve kendilerine yetecek imkânlara sahip olamayacaklarıydı. Binlerce köylü bu sistemden kurtulmak için komşu sömürgelere kaçtı. Bu, 1960'ların başlarında başlayan milliyetçi ayaklanmaların gerisinde yatan önemli bir etkendi.

Sömürge makamlarının sadece Avrupalıların sahibi olduğu arazileri işlemek için değil kamu işleri için de işgücüne ihtiyaçları vardı. Kölelik, 1913'e kadar resmen kaldırılmadığı Portekiz sömürgeleri dışında 20. yüzyılda söz konusu değildi. Bu tarihte hâlâ 60.000 kadar köle vardı (Angola'da 30 sterline satın alınabiliyorlardı), ama São Tomé'deki kakao plantasyonlarında yalnızca teoride köle olmayan, 100.000 zorunlu işçi de bulunuyordu. 1913'ten sonra Portekiz ve Fransız sömürgelerinde yılda yaklaşık dört ay zorunlu olarak çalışmak kuraldı. Fransızlar Ekvator Afrikası'nda bir demiryolu inşa etmek için 1922-1934 arasında 120.000 zorunlu işçi kullandılar ve 1930'ların ortasına kadar sadece Gine sömürgesinde yılda 2,7 milyon adam/gün zorunlu çalışma elde ettiler. Fransızlar 1937'ye kadar zorunlu çalışma mecburiyetini vergiye dönüştürmediler ve Portekizliler Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO)* Zorunlu İş Konvansiyonu'nu 1956'ya kadar imzalamadılar. Sömürge makamlarının, istedikleri işgücünü Avrupa sömürgelerinin geri kalanlarında elde etmek için daha kurnazca bir yaklaşımları vardı. Nakit olarak ödenmesi gereken kulübe vergisinin veya kafa vergisinin konması, Afrikalıları kendi yaşamlarını sürdürecek tarımı bırakıp Avrupalıların istedikleri işi yapmaya

* International Labour Organisation (ed.n.)

zorlamanın bir yoluydu. Belçika Kongo'sunun valisi Pierre Ryckmans 1934'te, "Siyahları çalışmaya sevk etmek için üstesinden gelmemiz gereken konu onların tembelliği veya *bizim* işimize karşı olan hoşnutsuzlukları değil, *bizim* ücret sistemimize karşı olan kayıtsızlıklarıdır." demişti. Fransızlar genellikle sekiz yaşın üzerindeki her Afrikalıya kafa vergisi koyuyorlardı ve bu, sömürgeye ilişkin tüm vergi gelirini oluşturuyordu. (Normalde sömürgelerin kendi kendilerini geçindirmeleri bekleniyordu.) İngilizler Kenya'yı alır almaz kulübe vergisi koydular, ama her kulübede daha çok Afrikalı yaşamaya başlayınca bu kafa vergisine dönüştürüldü. 1910'da yılda altmış gün zorunlu çalışma ilave edildi. Kafa vergisi bir avuç olan Avrupalı yerleşmeciler hâlâ yeterli işgücüne sahip olmadıklarını düşündükleri zaman 1920'de üç misline çıkarıldı. Çalışma Afrikalı erkeklere yönelikti, tarımsal işlerin hepsini yapmak kadınlara kalıyordu. Ücretler madenler dışında genellikle düşüktü. Gerçi göçmen işçiler buralarda sefil kulübelerde kötü şartlar altında katı bir disiplin rejimi içinde tutuluyorlardı.

Asya ve Afrika, Avrupalıların yerleşmesi için ikincil yerler olarak kaldı. Göçmenler Avustralasya, Kanada ve Latin Amerika'daki Beyaz kolonilerine gitmeyi tercih ediyorlardı. Afrika'da önemli ölçüde Avrupalı yerleşmesinin olduğu Sahra'nın güneyinde yer alan Güney Afrika, Güney Rodezya ve Kenya'da Afrikalıların toprakları büyük ölçüde ellerinden alındı. Güney Afrika'da 6 milyon Afrikalı 1930'ların başlarında en kötü topraklardan 55.000 kilometrekareyi oluşturan "yerli rezervasyonları"na tıkıldı ve 2 milyondan az Beyaza, çoğu hiçbir zaman tarıma açılmayan 707.960 kilometrekare arazi verildi. Güney Rodezya'daki durum bunun bir benzeriydi. Britanya hükümeti Kenya'daki Highlands'i 1905'te Beyazların yerleşimine açmaya karar verdi. Burası iklim bakımından uygundu, en verimli toprağa ve sömürgedeki yegâne demiryolu ulaşımına sahipti. Topraklar Afrikalılardan zorla alındı ve itiraz ettikleri takdirde sığırları satıldı. 1910'a gelindiğinde yılda yaklaşık 2.640.000 dönüm, 22.200 dönümünü yılda 10 sterline 999 yıllığına hükümetten kiralayan Avrupalılara verilmekteydi. 2000 Beyaz yerleşmeci 1930'a gelindiğinde Kenya'da hepsi daha önce Afrikalılara ait olan, sekizde birinden azını işledikleri halde 22.200.000 dönüme sahipti. Yetiştirdikleri ürünler emperyal nedenlerle hükümet tarafından seçiliyordu ve mısırdan sisale* ve nihayet Britanya'nın Brezilya'dan ithal edilen kahveye olan bağımlılığını azaltmak için kahveye geçiş yapıldı. Bu el koymalar sürüp giderken Afrikalıların 1902'de 4 milyon olan nüfusu, yirmi yıl sonra 2,5 milyona düştü. Aynı zamanda vergi yükünü de üstleniyorlardı. İthalat vergisi kondu, ama bu sadece yerel halkın kullandığı tarım araç gereçleri içindi. Avrupalılarınki vergiye tabi değildi. 1920'lerde zengin Beyaz yerleşmeciler yılda toplam 7500 sterlin dolaysız vergi, Afrikalı halk ise 558.000 sterlin ödedi.

Sömürgelerin gelişmesi, özellikle Afrika, teşvik edilmiyordu ve özellikle endüstri, kendi ülkelerinin üreticilerine sömürge pazarlarına kolay girmesini sağladığı gibi aktif olarak engelleniyordu. Önemli bir yatırım alanı 1935'ten önce

* Dayanıklı bir tür kenevir (ç.n.)

Afrika'daki tüm sermaye yatırımlarının yaklaşık üçte ikisinin aktığı madenlerdi. O sıralarda madenler kıta ihracatının yarısından fazlasını oluşturuyordu ve Kuzey Rodezya'daki gibi büyük bakır yataklarının bulunduğu durumlarda neredeyse toplamın %4'ü kadar oluyordu. Ulaşım altyapısı genellikle çok sınırlıydı. Bazı demiryolları ve limanlar yapılmıştı, ama bunlar Avrupalıların istediği hayati öneme sahip hammaddelerin ihraç edilmesini sağlamaya yönelikti. Bu sağlandığında sermaye harcaması genellikle duruyordu. Afrika'da bulunan kıta demiryollarının üçte ikisi Güney Afrika, Rodezyalar ve Belçika Kongo'sunun maden çıkarılan alanlarındaydı. Yerli halkı eğitmek için pek çaba harcanmıyordu. 1921'de Fransız Ekvator Afrika'sındaki yaklaşık 3 milyon nüfus arasından sadece 4000 çocuk ilkokula gidiyordu. 1950'lerin sonlarında Belçika Kongo'su bağımsız olmadan hemen önce tüm ülkede üniversite mezunu 16 Afrikalı vardı ve tek bir avukat, mühendis veya doktor yoktu. Yönetimin üst üç kademesinde 4500 Avrupalı ve 6 Afrikalı bulunuyordu. Bu durumun asıl nedeni Belçikalıların Afrika halkına yönelik orta düzey eğitim imkânı sağlamamalarıydı.

Avrupa imparatorluklarında ilk başlardaki fetih ve "savaşa son verme" döneminin yerini 1930'lara gelindiğinde bir güçlenme ve yönetim dönemi almıştı. Bütün sömürge yetkilileri uzun bir vade için orada olduklarını düşünüyorlardı. Beyaz olmayan hiçbir koloniye bağımsızlık verilmemişti ve bu Filipinlilere sadece 1944 yılı için vaat edilmişti. 1929'da Britanya Sömürgeler Bakanlığı Kara Afrika'nın kendi kendini yönetmesinin "bir sonraki yüzyıla ve belki daha da sonrakine" ertelenebileceğine karar verdi. 1936'da Hollanda Doğu Hint Adaları'nın genel valisi, "Biz burada 300 yıl kırbaç ve sopayla hükmettik ve bir 300 yıl daha böyle yapmaya devam edeceğiz" diyordu.

24.2 Yükselen Milliyetçilik

Bununla birlikte, çoktan beri, Avrupa hâkimiyetinin kendi ülkelerinin ve sömürgelerin yönetimdeki pek çoğunun inanmak istediği kadar sağlam temeller üzerine oturmadığının işaretleri vardı. İtilaf Devletleri Osmanlıları 1918'de yenmiş olsalar da, sonuçta istedikleri barışı kabul ettiremediler. Türkiye'nin ulusal ordu komutanı Mustafa Kemal'in önderliğinde yeniden ayağa kalkmasının anlamı, Anadolu'yu ve İstanbul Boğazı'nın batısında yer alan alanın küçük bir parçasını denetim altında tutan yeni devletin, Yunanları, Fransızları ve İngilizleri yenilgiye uğrattıktan sonra 1923'e gelindiğinde kurulmuş olmasıydı. İdeolojik açıdan dünya üzerindeki ilk tek parti devleti oldu. Laikleşme ve modernleşme politikası Avrupa'nın meydan okumasına karşı çıkmanın yolu olarak görünüyordu. Mustafa Kemal 1923'te cumhurbaşkanı olarak seçildi ve 1938'deki ölümüne kadar bu görevde kaldı. Avrupa tarzında soyadlarının kullanılmasına yönelik kanunun çıkarıldığı 1934'te ona Atatürk soyadı verildi. Bu kanun büyük bir değişim sürecinin yalnızca bir tek parçasıydı. Temelinde, İslam dünyasında ilk defa olmak üzere din ile devletin kesin bir şekilde birbirinden ayrılması yatıyordu. Şeriat mahkemeleri 1924'te kapatıldığı gi-

bi, bütün unvanlar ve tarikatlar kaldırıldı. İslam takviminin yerini Avrupa takvimi aldı ve hafta içindeki tatil günü cumadan pazara alındı. Sultanlık ve hilafet resmen kaldırıldı. (Hilafet İslamiyetin kuruluşundan beri var olmuştu.) 1928'de hükümet Türkçe için Arap alfabesi yerine Latin alfabesini benimsedi. Devrim aynı zamanda güçlü bir şekilde milliyetçiydi ve İslam kimliğinden çok, Türk dili ve kültürünü temel alıyordu. Hıristiyanlarla kaynaşabilse de Ermeniler ve Kürtler benzeri gruplarla uyum sağlayamıyordu. Hükümet güçlü bir şekilde ordunun egemenliği altında olmayı sürdürdü ve ekonomik ve sosyal reformların kapsamı sınırlı kaldı.

Mısır, ülkeyi 1882'den beri işgal ve fiilen idare eden İngilizlerin bir manda olduğunu ilan ettikleri 1914'e kadar resmen Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olmaya devam etti. İngilizler Versailles Konferansı'nda Mısır'ın kendisini temsil etmesine izin vermeyi ilk başlarda reddettiklerinde, 1919'da milliyetçi çalkantı arttı. İngilizler milliyetçiliği engellemek ve etkili bir denetim kurmak için 1922'de Mısır'ın bağımsızlığını resmen tanıdılar, ama bu bağımsızlık İngilizlere ordu ve dış siyaset üzerinde istemiş oldukları hayati öneme sahip gücü veren koşullara tabiydi. Önde gelen milliyetçi parti –Vafd– sosyal ve ekonomik konumlarına zarar verebilecek yaygın bir milliyetçi tahrik riskini almak istemeyen muhafazakâr, elit toprak sahiplerinden oluşan bir gruptu. 1936'da, iyi kötü özgür ilk seçimlerden sonra Vafd hükümeti kurdu ve İngilizler yeni bir anlaşmanın pazarlığını yaptılar. Bu anlaşma, İngiliz askerlerini barış zamanında Süveyş Kanalı boyunca bir bölgeyle sınırladı. 1956'da kalıcı olarak çekilmelerini kabul ediyordu ancak savaş çıktığı takdirde İngilizlere ülkeyi yeniden işgal etme hakkını tanıyordu. İngilizler hâkimiyeti fiilen ellerinde tuttular ve Mısır'ın sözde bağımsızlığının 1939'dan sonraki askeri harekâtları açısından bir engel oluşturmadığını gördüler.

Daha doğuda İran, 18. yüzyılın sonunda iktidarı ele geçirmiş olan zayıf Kaçar hanedanı zamanında görünüşte bağımsızdı. İlk ulusal meclisi (Meclis) 1906'da yaratan elitist bir devrim, petrol yataklarına hâkim oldukları güneyde İngilizlerin egemenliğiyle birlikte, "nüfuz bölgeleri"nin yaratıldığı İngiliz-Rus anlaşmasıyla bir yıl sonra etkisiz hale getirildi. 1926'da yeni hükümdar Rıza Han iktidarı ele geçirdi ve kendi hanedanını kurdu. Görünüşte milliyetçi olan ve Kemal Atatürk ile benzer hedeflere sahip olan Rıza Han, ilerleme kaydetmenin İngilizlerin petrol endüstrisi üzerindeki hâkimiyeti nedeniyle daha da zorlaştığını gördü. Ancak İran bağımsız bir devlet olarak varlığını yine de sürdürdü ve 1941'de İngiliz ve Rus kuvvetleri tarafından işgal edilmesine ve Rıza Şah'ın oğlunun yeni şah olarak kabul ettirilmesine rağmen bu böyle devam etti.

Hindistan İngilizlerin en önemli sorunlarla karşı karşıya kaldıkları yerdi. Sahip oldukları sınırlı askeri ve idari kaynaklar nedeniyle ülkeyi yönetmelerine yardımcı olacak bir işbirlikçi gurubuna ihtiyaçları vardı. Bu işbirliğini kendi devletlerinde bulunan 562 prens sağladı ve bu prensler İngiliz idaresinin kalıcı olmasıyla konumlarını sağlama almanın bir yolu olarak her zaman doğrudan ilgilendiler. Hindistan'ın doğrudan idare edilen yerlerinde farklı bir çözüm gerekiyordu. İngilizlerin ana hedefi, kendini İngilizleri kovmaya adamış tek bir hareketin ortaya çıkmasını daha

fazla zorlaştırmak üzere Hindistan'ı (özellikle Hindu-Müslüman ayırımını vurgulayarak) birçok farklı toplum ve siyasi birim halinde mümkün olduğunca bölmekti. 1880'lerde kurulan Kongre partisi 1919'dan sonra güçlenince İngilizler çabalarını bu partinin etkisini sınırlamaya yoğunlaştırdılar. İngilizler 1908'de yerel meclisler ve daha sonra 1919'da eyalet yönetimleri oluşturdular. Her ikisi de çok sınırlı güce sahipti ve çok küçük bir seçmen kitlesi tarafından seçilmişlerdi; amaç, İngilizlere yardım edecek ve önem vermedikleri sağlık, eğitim ve kamu işleri gibi görevleri üstlenecek bir yönetici sınıf oluşturmaktı. 1919'dan sonra Yeni Delhi'de güçsüz bir parlamento vardı, ama genel vali mali denetimi elinde tutuyordu ve kanun yapıcıların düşüncelerini hiçe sayarak kanunlar yapabiliyordu. Kongre bu "reform"larla işbirliği yapmayı reddetti ve Gandi'nin önderliğinde gerçekleştirilen işbirliği yapmama ve sivil itaatsizlik kampanyaları zor kullanılarak bastırıldı. İngilizler Gandi'yi, Nehru gibi Kongre üyelerini ve sivil itaatsizlik hareketini 1920-1939 arasında denetim altında tutabildi.

İngilizler, 1917'de kendilerini Hindistan'da "sorumlu ilerlemeci yönetimin gerçekleşmesi"ne adadılar, ama kullanılan terim o kadar anlaşılmazdı ki neredeyse her anlama gelebilirdi. 1929'da en sonunda dominyon statüsü vermeyi vaat ettiler, ama iç yönetim düzenlemeleri gibi zamanlama da itinayla belirsiz tutuldu. 1935'te yapısal düzenlemeler tam anlamıyla İngilizlerin önceliklerine göre yapıldı. Her eyalete yetişkin nüfusun tam olarak %10'u tarafından seçilen özerk bir Hint yönetimi sağlandı. (İngiliz vali sıkıyönetim ilan etme ve kanun gücüyle yönetim hakkını saklı tuttu.) Koltuk dağılımı demokratik olmaktan çok uzaktı. Bengal'de birkaç bin Avrupalı 25 koltuğa sahipken, Müslüman olmayan 17 milyon Hintli 50 koltuk sahibiydi. Farklı ırklar ve dinlerden gelen seçmen kitleleri (ayrı bir Müslüman seçmen kitlesi 1906'da kabul edilmişti) Hindistan'ı mümkün olduğunca çok parçaya bölmek amacıyla tasarlanmıştı. Sind ve Kuzeybatı Sınırı gibi yeni eyaletler Müslüman çoğunluğa sahip yerler olmak üzere yaratılmışlardı. Delhi'deki genel vali tüm emperyal konuların kesin denetimini elinde tutuyordu, ama Yönetim Konseyi, İngilizlerin vurgulamak istediği bölünmeleri yansıtmak üzere dikkatli bir şekilde oluşturulmuştu. Sadece büyük topluluklardan değil, aynı zamanda yapay ve çok küçük sosyal sınıflardan temsilciler de bulunuyordu. Hindu kastları, Müslümanlar, tasarım ürünü kastlar, Sihler, Avrupalılar, Hıristiyanlar, Parsiler,* büyük toprak sahipleri ve işadamları. Prenslerin idaresi altındaki yönetimler bu düzenlemelerin hepsinin dışında tutulmuşlardı. Bir Hindistan federasyonu (Birmanya ayrı bir sömürge olmuştu) teorik olarak mümkündü, ama prenslerin veto hakkı olduğu için uygulamada hiç olası değildi. Kongre anlaşmayı kabul etmek istemiyordu, ama eyaletlerde güç sahibi olmanın cazibesine kapılan yerel politikacılar onları fikir değiştirmeye zorladılar. 1937 seçimlerinden sonra Kongre, Pencap ve Bengal dışındaki tüm eyaletlere hâkim oldu, ama İngilizler onları aldatarak birleşik bir Hindistan'a hiçbir zaman hâkim olmayacakları bir planın içine çekmiş olmaktan memnundu. Bu plan sadece iki yıl yürüdü. 1939 Eylül'ünde genel vali hiçbir

* Zerdüşt dinine bağlı cemaat (ed.n.)

Hintli politikacıya danışma zahmetine katlanmadan Hindistan adına savaş ilan etti. Bu, Kongre'nin eyalet yönetiminden çekilmesi ve çok daha uygun olan İngilizlere muhalefet politikasına geri dönmesi için mazeret yarattı. Buna karşılık İngilizler kanun gücüyle yeniden yönetime döndüler. Hindistan bir çıkmaza girmişti.

24.3 Çin'in İniş Çıkışları

[*Bir Önceki Dönemde Çin* ***21.14 ve 21.18***]

1900'de Çin'de gerçekleşen "Boksör" hareketi Çin milliyetçiliğinin gücünü göstermişti. Pekin'in işgalinden sonra Avrupalı devletler ve Japonya tarafından zorla kabul ettirilen ağır şartlar, özellikle muazzam tazminat ve Çin'in gümrük gelirlerinin alınması, sadece bu tür duyguların artmasına neden oldu. Çin hükümeti bu şartlar nedeniyle çok ciddi bir şekilde zayıflamış olsa da, Japonların 1868'den sonra elde ettikleri başarıları taklit etmeye yönelik kendi reform programını başlattı. Eğitim sistemine Japon örneğine göre yeniden şekil verildi ve 1909'a gelindiğinde 100.000'den çok modern okul açılmıştı. Eski imparatorluk ordusu dağıtılarak yeni birlikler oluşturuldu. Yeni ticaret, güvenlik, eğitim, savaş ve dışişleri bakanlıkları kuruldu. 1909'da (çok kısıtlı bir oy hakkı ile seçilen) eyalet meclislerinin ve ertesi yıl bir ulusal danışma meclisinin (fakat bir parlamento değil) oluşturulmasıyla parlamenter sisteme doğru ilk dikkatli adımlar atıldı. Aslında muhafazakâr olan bu reformlar daha radikal grupları kazanmaya yetmese de, çocuk imparatorun sert bir naibin kontrolü altında olduğu imparatorluk sarayındaki aşırı muhafazakâr gruplara göre çok ileri gittiler. Sun Yat-sen gibi devrimci liderlerin birçoğu sürgündeydi ve bu yüzden çok etkili değillerdi. Yine de 1905'te, Çin'i Canlandır Derneği, Çin Canlanma Derneği ve Restorasyon Derneği'nin birleşmesiyle meydana gelen Birleşik Parti, Sun Yat-sen'in milliyetçilik, demokrasi ve sosyalizmden oluşan çok genel üç ilkesini kabul etti. Meselenin özü Mançu hanedanına muhalefet, temsili yönetim ve toprak vergisi taraftarı olmaktı. Bu sınırlı programın "ilerleme" getireceğine dair iyimser bir düşünce vardı.

(17. yüzyılın ortasından beri Çin'i idare etmiş olan) Mançuların imparatorluk yönetiminin ve yaklaşık MÖ 200'de Chin ve Han imparatorluklarının kuruluşundan beri Çin için tipik olmuş yönetim şeklinin sonunu getiren kıvılcım, şaşırtıcı bir şekilde 1911 Mayıs'ında demiryollarını devletleştirme kararı oldu. Bu karar, hatlardan çoğuna sahip olan yerel orta sınıfı düşman etti. Programın 6 milyon sterlin dış borçla finanse edilmesi milliyetçileri düşman etti. 1911'in ikinci yarısında aynı sırada çok farklı üç hareket vardı: "Demiryollarını Koruma Birliği"nde orta sınıf ayaklanması, bir dizi köylü ayaklanması (bir önceki yıl 280'den fazlaydı) ve orduda bir dizi isyan. Kasım ayında Mançu hanedanı devrildi ve devrimciler imparatorluk yönetiminin Avrupalı devletlerle yapmış olduğu tüm anlaşmaları ve borçları kabul etmenin karşılığında hemen kabul gördüler. Ayaklanma başladığı zaman Sun Yat-sen, Denver'deydi ama hemen geri döndü ve 1 Ocak 1912'de yeni Çin cumhuriyetinin cumhurbaşkanı olarak seçildi.

Yeni hükümetin karşı karşıya olduğu sorunlar muazzamdı ve bu sorunların merkezinde, alınan berbat miras göz önüne alındığında, Çin'i örgütleyerek birleştirip birleştiremeyeceği ve yenilenme sürecine başlayıp başlayamayacağı soruları yer alıyordu. Devlet gelirleri kaynaklarının büyük bir bölümüne yabancılar tarafından el konmuştu ve dış borç almak zordu. Dış borç alınırsa daha fazla Çin varlığının teminat gösterilmesi gerekiyordu. Sun Yat-sen'in güçlü bir liderlik yapamayacağı görüldü ve altı hafta içinde istifa etti, (pek çok milletvekilinin birden fazla partiye üye olduğu) çok zayıf bir parlamenter sistem onun yerini aldı. Bu sistem ancak 1913 sonlarına kadar devam etti ve yerini Yüan Shi-kai'ın askeri diktatörlüğü aldı. Yüan hükümetin çalışmasını sağlayan, borç veren bir yabancı bankalar konsorsiyumu tarafından destekleniyordu. Britanya ve Rusya kendi etki alanlarını oluşturmuş oldukları Tibet ve Dış Moğolistan'ın özerkliğini tanıyana kadar yeni hükümeti tanımayı reddettiler. 1914 Ağustos'unda Avrupa'da savaş çıktığında, Japonya İtilaf Devletleri'ne katıldı, Çin'i istila etti ve Almanya'nın Çin'deki imtiyazlarına el koydu. 1915 Ocak'ında Japonya Çin'i Japonya'ya bağımlı kılmak amacıyla "Yirmi Bir Talebi" sundu; yönetimin bütün kilit pozisyonlarında Japon "danışman"lar bulunacaktı ve Çin'e sadece Japonya'nın silah satmasına izin verilecekti. 1895-1896 savaşından beri, Japonya'nın Çin için büyük bir dış tehdit oluşturduğu açıktı ve bu talepler kuşkusuz kendi çatışmalarıyla meşgul olan Avrupalıların bu durumundan yararlanma girişimiydi. Yaygın protestolara rağmen Çin hükümeti Japonların taleplerini kabul etti, diğer devletler onların geri adım atmaya zorlayacak yeterli diplomatik güce sahipti. 1916-1919 arasında Yüan Shi-kai'un ölümünden ve geçmişte çoğu kez olduğu gibi bölgesel askeri hükümdarların ortaya çıkmasından sonra, Çin'de merkezi bir devlet sadece isim olarak var oldu. Bununla birlikte, Çin, aşırı zayıflığına rağmen, bağımsız olmaya devam etti ve en sonunda kaderini kendi ellerine aldı.

4 Mayıs 1919'daki Versailles Antlaşması haberlerinin Çin'e ulaşması çok önemli bir dönüm noktası oldu. Çin'in 1917 Ağustos'unda Almanya'ya savaş ilan etse ve İtilaf Devletleri savaş girişimini desteklemek üzere Avrupa'ya 200.000'den çok işçi gönderse de, anlaşma Almanların savaş öncesi imtiyazlı mülklerinin Çin'e iade edilmesini değil, tam tersine Japonya'ya verilmesini onayladı. Ülkenin her yerinde yapılan üniversite öğrencileri gösterileri ve işçi grevleri, hem anlaşmayı kabul etmeye razı olan hükümete hem de Japonlara karşı vatansever çok büyük bir protestoydu. Bu eylemler, yeni bir lider neslinin yönettiği kendiliğinden gelişen bir protesto silsilesiydi. (Daha sonra Çin Komünist Partisi içinde ortaya çıkan Mao Tse-tung [Zedong] ve Chou En-lai gibi kilit kişilerin çoğu, politika hayatlarına bu şekilde başladılar.) Yapılan protestolar bu aşamada etkisiz kaldı. Yükselen milliyetçi duygulardan, öncelikli olarak 1912'de Sun Yat-sen tarafından kurulmuş, ama bir yıl sonra zor kullanılarak dağıtılmış olan Kuomintang (Ulusal Halk Partisi) yararlandı. Avrupalı devletlerle ve Japonlarla yapılan eşitliksiz anlaşmaları yeniden gözden geçirebilecek güçlü bir yönetimin kurulmasını, militaristlerin denetimini, evrensel oy verme hakkının yerleştirilmesini ve endüstrinin devletleştirilmesini

esas alıyorlardı. Sun Yat-sen, 1925 Mart'ında öldü, ama geride Kuomintang'ın 1928'de kanun gücünde olduklarını ilan ettiği çok sayıda belge bıraktı. Kuomintang aynı zamanda Leninist "demokratik merkeziyetçilik" prensibini –parti üst kademesinin sıkı bir denetim uygulamasını– benimsedi. Sun'un ölümünden sonra kısa bir ortak liderlik dönemi oldu, ama 1926'da partideki egemen kişi ordunun komutanı olan Chiang Kai-shek'ti. 1926'dan sonraki iki yıl içinde Kuomintang Çin'in, Pekin ve Şanghay dahil olmak üzere, büyük bir bölümü üzerinde hâkimiyeti ele geçirebildi, kendisini ülke hükümeti olarak tayin edebildi.

Bu dönem boyunca Kuomintang, 1921'de Şanghay'da sadece on iki delegenin katıldığı bir toplantıda kurulmuş olan küçük Komünist Partisi'yle işbirliği içindeydi. 1925'in sonunda partinin 1000'in altında üyesi vardı ve 1927'ye gelindiğinde bu ancak 58.000'e çıkmıştı. Her iki grup da Sovyetler Birliği'nden yardım alıyordu, ama 1927 Nisan'ında Şanghay'ın zaptedilmesinden sonra Kuomintang askerleri, onları kentlerde etkili bir şekilde yok eden acımasız bir temizlik harekâtıyla komünistlere saldırdı. Bu zamana kadar komünistler beklenen devrimlerine yönelik olarak kentlerdeki işçileri esas almış, partinin ideolojik çizgisi içinde kalmışlardı. Burada sorun, Çin'de ne yeterli bir destek ne de harekât için buna uygun bir temel sağlamamasıydı. Kentlerdeki yenilgilerinden sonra komünistlerden bazıları kendilerini Çin'in en ilkel yerlerinden biri olan izole durumdaki Kiangsi eyaletinde buldular. Parti burada köylüler ve aydınlardan oluşan küçük bir koleksiyondu. Liderlerden biri olan Mao Zedong yurdu olan Hunan eyaletini ziyaret etti ve *Report of an Investigation into the Peasant Movement in Hunan**'ı yazdı. Metnin Çin gerçeğini –köylülüğün ezici bir çoğunlukla baskın olması– esas alan bir devrimi savunan zarif bir sadeliği vardı. Mao'ya göre, parti devrimin temeli olarak yoksul köylüleri desteklemeliydi. Marksist bir teori açısından, bu anlamsızdı ve Mao'nun Marksizmi ne kadar kavradığı hiçbir zaman anlaşılmadı (1942'de parti entelektüellerine, dogmanın "dışkıdan daha yararsız" olduğunu söylemişti). Ancak bu iyi bir politikaydı ve Çin gerçeğinin çok zeki bir analizine ve bir köylü toplumundaki devrim olanağına dayanıyordu.

Mao'ya, Parti ve Çin'deki ücra bir dağlık alanda ne olup bittiği hakkında pek bir fikri olmayan (Mao'nun adını bile doğru bilmeyen) Moskova'daki Komintern† tarafından sahip çıkılmadı. 1930'ların başlarında Politbüro'yu Moskova'da eğitilmiş olan komünistler kontrol ediyordu ve Mao dönemin büyük bölümünü gözden düşmüş biri olarak geçirdi. Ancak buna rağmen, sınırlı da olsa Çin'de bir güç temeline sahip az sayıdaki devrimcilerden biriydi. 1927 Eylül'ünde Hunan'a geri döndü ve daha sonradan "Sonbahar Hasatı Ayaklanması" olarak bilinen ayaklanmayı yönetti. Bu, küçük bir köylü grubunun Changsha kentine saldırmasından başka bir şey değildi ve başarısız oldu. Mao yakalandı ve ölümden sadece salıverilmesi için para vererek kurtuldu. Ertesi ay –Kuomintang ordularından kaçıp kurtulan komünistlerden geriye kalan– yaklaşık 10.000 kişi ona katıldı. Üç yıl

* Hunan'daki Köylü Hareketiyle İlgili Araştırma Raporu (ed.n.)

† III. Enternasyonal (ed.n.)

boyunca hayatta kalmaya çalışmaktan, güçlerini toplamaktan ve az sayıda silah bulmaktan başka bir şey yapamadılar. 1931 Kasım'ında başkanının Mao olduğu Çin Sovyet Cumhuriyeti ilan edildi. Yukarı ve Orta Yangtze vadisinde az sayıda alanı kontrol ediyordu. Ancak devrimci hareketin temelinde dramatik bir kayma olmuştu. 1934 Ocak'ında Sovyetler Kongresi'ne katılan 821 delegeden sadece 8'i kentli işçiydi. Komünistler Kuomintang'ın artan baskısı altındaydı ve Mao 1934 Ekim'inde geri çekilmeye karar verdi. Mao ve taraftarları Çin komünizmindeki en büyük simgesel harekete dönüşen ve Mao'yu tartışmasız bir lider olarak konumlandıran olaya giriştiler: Uzun Yürüyüş. Bu, kıta ölçeğinde bir yıl süren bir destandı ve Çin boyunca, ülkenin çok uzak ucunun kuzeybatısında bulunan ücra Kuzey Şansi eyaleti yöresine kadar dolambaçlı bir yoldan yapılan 9600 kilometreden uzun bir yürüyüştü. Yürüyüşe yaklaşık 100.000 kişi başladıysa da gidecekleri yere 10.000'den daha azı ulaştı.

Komünistler 1930'ların sonuna kadar Çin'in kaderindeki etkisi az, küçük bir grup olarak kaldılar. Ülkenin kaderi, ülkenin büyük bir bölümü üzerinde 1920'lerin sonlarında hâkimiyet kurulduğunda, Kuomintang'ın elindeydi. İktidara geldiklerinde, her zaman Sun Yat-sen'in politikası olmuş parti "vesayeti" dönemini ilan ettiler. Çin'in gerçek çıkarlarının farkında olan yegâne grubun Kuomintang olduğu Çin, bir demokrasi olmayacaktı. İyimser bir şekilde bu dönemin 1935'te son bulacağı iddia edildi. 1931'de diğer bütün partiler yasaklandı ve tek parti yönetimi resmen kuruldu. Uygulamada neredeyse başından beri ordu Kuomintang yönetiminin temelini oluşturuyordu. Parti 1927'den sonra orduyu devlet komiserleri üzerinden denetim altında tutmayı bıraktı; parti komitesi eyaletlerin sadece yarısından azında bulunuyordu. Kuomintang yönetimi, merkezi denetimi farklı düzeylerde kabul eden bölgesel askeri rejimlerin bir konfederasyonu tarafından yürütülüyordu. Komünistlerle yapılan gerilla savaşında, otoritenin partiden veya sivil devlet ağından daha fazla güce sahip olan kendi yönetim ağlarını geliştiren Ulusal Askeri Konsey'e devredildiği yaygın "Haydut Bastırma Mıntıkaları" ilan edildi. 1930'ların ortasına gelindiğinde eyaletlerin çoğuna, merkezi Nanking'de bulunan parti örgütlerinden çok Chunking'de üslenen askeri komutanlık hükmediyordu. Kuomintang'ın askeri lideri ve Ulusal Askeri Konsey'in başkanı olan Chiang Kai-shek, hükümette önde gelen bir etkiye sahipti. Aynı zamanda da kendi iktidar ağını geliştirmişti. 1932'de (bunu her zaman toplum önünde inkâr etmiş olsa da) Chiang'a fanatik bir şekilde bağlı yaklaşık 10.000 kişiden oluşan, faşist bir elit gibi hareket eden "Mavi Gömlekler" örgütünü (teknik olarak "Restorasyon Cemiyeti") kurdu. 1935'e gelindiğinde hem hükümetin hem de Ulusal Askeri Konsey'in başına geçtiğinde Chiang'ın üstünlüğü nihai olarak kabul edildi.

20. yüzyılın ilk kırk yılında Çin politik açıdan alt üst olsa da birçok sektörde önemli ekonomik büyüme işaretleri vardı. Bu özellikle Mançurya'da görülüyordu. 1901'de Çin Doğu Demiryolları'nın ve iki yıl sonra Güney Mançurya Demiryolları'nın yapımı, çok büyük olan bu alanı Kanada, Avustralya ve Arjantin ile kıyaslanabilir hale getirmek bakımından hayati bir önem taşıyordu. Yeni tarım

alanları açıldı ve öncelikli olarak Japonya'ya olmak üzere yiyecek ihracatı yapmak amacıyla limanlar geliştirildi. Çin'in geri kalan yerlerinden gerçekleştirilen büyük ölçekli göçler nedeniyle nüfus çok kısa bir süre içinde büyüdü. 1920'lerde (temel olarak Japonya'dan yapılan yabancı yatırımlara dayanan) endüstri süratle gelişti; birkaç on yıl içinde Mançurya tüm Çin endüstrisinin yaklaşık üçte birini barındırıyordu ve ortalama gelir, ülkenin geri kalan kısmına göre neredeyse iki kat fazlaydı. Büyüyen bir diğer önemli sektör, ülkenin güneyinde yer alan büyük liman kentleri üzerinden yapılan ticaretti. 1914'ten sonra Çin'in endüstriyel üretimi genel olarak önemli bir oranda büyüdü, ama 19. yüzyılın keşmekeşi ve uygulanan dış baskıların büyüklüğü yüzünden Japonya'nın ulaştığı seviyenin oldukça gerisindeydi. 1930'lara gelindiğinde (neredeyse yarısına yabancıların sahip olduğu) endüstri sektörü ulusal zenginliğin hâlâ %5'inden azını sağlıyordu.

24.4 Japonya'nın Etkisi

[*Önceki Dönemde Japonya* ***21.17-21.18***]

20. yüzyılın başlarında Asya'daki en önemli devlet Japonya'ydı. Faaliyetleri, Çin'de çok önemli değişimlerin meydana gelmesi ve bölgedeki Avrupa imparatorluklarının sona ermesi açısından çok önemliydi. Çin'e egemen olmak amacıyla daha önce 1895-1896 ve tekrar 1915'te yaptığı girişimlere, kendi çıkarlarını korumaya kararlı Avrupa güçleri ve Birleşik Devletler karşı çıkmışlardı. Buna rağmen Japonya 1930'ların başlarında uzun zamandan beri etki alanı içinde bulunan Mançurya'yı aldı ve başında son Mançu imparatorunun olduğu kukla bir hükümeti yönetime getirdi. Diğer devletler (ve Versailles Antlaşması'na göre kurulmuş olan Milletler Cemiyeti) bu hareketi kınasa da, durumu değiştirecek etkili adımlar atılmadı. Japonlar 1937 yazında büyük ölçekli bir istilaya girişmek üzere küçük bir olayı bahane edince Çin canlanmasını Kuomintang'ın yöneteceğine dair bütün ümitler (ve 1930'ların ortasında buna dair bazı işaretler vardı) kırıldı. İstila kısa vadede oldukça başarılıydı ve en önemli kentlerin ve ticari alanların çoğunun zaptedilmesine yol açtı. Ancak Kuomintang hükümeti batıya doğru çekildi, savaşı sürdürdü ve Japonlar Çin'in muazzam mesafeleri içinde batağa saplandılar, bunun sonunda Çinlileri kesin bir yenilgiye uğratamadılar. Her şeye rağmen merkezi Kuomintang hükümeti çok ciddi bir boyutta zayıf düşmüştü ve seferber edebildiği bütün kaynakları Japonya ile savaşmak için kullanmak zorundaydı. Bu savaş, bir yandan Japonlara karşı da direnen komünistlere, denetimleri altında tuttukları alanları genişletmek için çok sayıda fırsat yarattı.

24.4.1 Avrupa İmparatorlukları

Asya'daki Avrupa yönetimi krizi 1940-1942'de patlak verdi. 1940 yazında Almanya tarafından yenilgiye uğratılarak işgal edilmek Fransız ve Hollanda sömürgelerini oldukça saldırıya açık hale getirmişti. İngilizler de aşırı derecede güçten

düşmüşlerdi; sahip oldukları az sayıda askeri kaynağı Britanya'nın kendi savunması üzerine yoğunlaştırmak zorundaydılar. Japon hükümeti ve ordusu izleyecekleri yöntem konusunda bölünmüştü. Asya'nın büyük bir bölümü üzerinde önemli bir Japon etki alanı yaratmak konusunda hemfikirlerdi, ama bunun nasıl sağlanacağı çok belli değildi. Ordu Çin'de gırtlağına kadar savaşa batmıştı ve liderlik Sovyetler Birliği'ne doğru kuzeye mi yoksa (Amerikalıları da işin içine çekme riskini göze alarak) Avrupa imparatorluklarına doğru güneye mi saldırması gerektiği konusunda bölünmüştü. 1940 yazı ve sonbaharında Avrupalıların en zayıf durumda oldukları sırada, kesin bir sonuca götürecek bir saldırıya geçilmedi. Japonlar, İngilizleri Çinlilere yaptıkları yardımı birkaç ay kesmeye zorlamakla ve Fransız Çinhindi'nin kuzey kısmını işgal etmekle yetindiler.

1941 başlarında stratejik denge Japonların aleyhine dönmeye başlamıştı. Artık, Pasifik'te yeniden silahlanması hızlandıkça kendi gücünü ortaya koymak için giderek daha istekli olan Birleşik Devletler ile karşı karşıyaydılar. Hemen hemen bir yıl boyunca iki taraf muhtemel bir anlaşma için pazarlık yaptı, ama sonuçta beklentileri bağdaşmıyordu. Birleşik Devletler, Pasifik'te veya Çin'de bir Japon sahasını tanımaya ve Japonlar Amerikan çıkarlarının gerisinde kalmayı kabullenmeye hazır değildi. Birleşik Devletler'in 1941 yazında Japonya'ya petrol ambargosu uygulamaya dönük çok kötü hazırlanmış kararı, Japonları zor bir tercihle karşı karşıya bıraktı; ya petrol temin edilmesini garantiye almak için saldıracaklar ya da Amerika'nın şartlarını kabul edeceklerdi. Uzun süre kararsız kaldıktan sonra saldırmaya karar verdiler. Japonya'nın 1941 Aralık'ının başlarında Pearl Harbor'da bulunan hem Amerikan hem de Avrupa imparatorluklarına saldırısı olağanüstü başarılı oldu. Birkaç ay içinde Filipinler, Hong Kong, Malaya, Singapur, Hollanda Doğu Hint Adaları, Çinhindi ve Birmanya'yı ele geçirdiler. Sömürge hükümetleri için son derece önemli, büyük bir dikkatle sürdürülen Avrupa üstünlüğü, askeri ve idari zayıflıkları yüzünden gösterişi bir Asya devleti tarafından birkaç ay içinde yok edilmişti. Bu, prestijlerine indirilmiş, hiçbir zaman kendilerine gelemeyecekleri bir darbeydi. Japonya 3,5 yıl içinde Amerika'nın ezici askeri üstünlüğü sayesinde yenilgiye uğratılmış olsa da, Avrupa imparatorlukları bir daha kurulamadı.

Japon birlikleri 1942 başlarında Hindistan sınırlarına yaklaştıkları zaman İngilizler Kongre Partisi'yle bir anlaşmaya varmak üzere pazarlık yapmaya çalıştılar. Birçok İngiliz politikacı bir anlaşmadan yana olmadığı ve Kongre felakete benzeyen bir savaşın ortasında (bağımsızlık olmadan) sorumluluk almak istemediği için görüşmeler başarısız oldu. Bunun yerine Kongre "Hindistan'ı terk et" ve sivil itaatsizlik politikası uygulamaya başladı. İngilizler denetimi elde tutmak amacıyla güç kullandılar ve Kongre liderlerini tutukladılar. Ancak Hindistan 1943'e gelindiğinde askeri bir üs olarak büyük ölçüde kullanılamıyordu. 100'ün üzerinde İngiliz taburu Japonlarla savaşmak yerine iç güvenlik görevlerinde kullanılıyordu. Savaştan sonra İngilizler ne hâkimiyetlerini sürdürecek bir temel sağlamanın ne de çok büyük bir utanç yaşamadan yönetimi devretmenin mümkün olduğunu anladılar. Ayrı bir Pakistan devleti isteyen Müslüman Birliği savaş boyunca İngilizlerle

işbirliği yapmıştı ve 1945'e gelindiğinde güçlü bir konumdaydı. 1945'ten sonraki görüşmelerde İngilizlerin Hindistan'ın paylaştırılması, zayıf bir merkezi yönetim ve prens devletlerinin pozisyonunu koruyan bir federal sistem olması ısrarına Kongre şiddetle karşı çıkmıştı. Yapılan bütün görüşmeler başarısız oldu. 1947'ye gelindiğinde İngiliz idaresi dağıtılmaya başlamıştı. Geriye kalan tek seçenek gidiş tarihini (1947 Ağustos'u) ilan etmek ve mümkün olan en iyi anlaşma için pazarlık yapmaktı. Sonunda İngilizler hedeflerinin hiçbirine ulaşmadan aceleyle ayrıldılar. Müslümanlar bağımsız bir Pakistan elde ettiler, ama zayıftı ve yüzlerce kilometre uzanan Hint arazisiyle fiziki olarak bölünmüş durumdaydı ve Bengal ve Pencap'ın ayrılmasının ardından meydana gelen toplumsal şiddet olaylarında yüz binlerce insan öldü. Kongre birleşik ama paylaştırılmış bir Hindistan'da iktidara geldi. İngilizler daima kaçınmaya çalıştıkları bir şeyi –Kongre'nin hâkimiyetini– kabul etmek zorunda kaldılar. İngiliz yönetiminin kaleleri olmuş prensler Kongre'yle en iyi anlaşmayı yapabilmeleri için ortada bırakıldılar. Sadık savaşçı grup Sihler değil ayrı bir devlet, kendilerine ait eyaletleri bile olmaksızın terk edildi. İngiliz bakış açısına göre hepsinden daha önemli olan, bağımsız Hindistan'ın, kendisine biçilmiş olan Güneydoğu Asya'da emperyal ve savunmaya dönük Britanya politikasının kalesi olma rolünü oynamayı reddetmesiydi. Bu, daima imparatorluklarının "tacındaki mücevher" olarak görmüş oldukları yer üzerinde neredeyse 200 yıl sürmüş olan İngiliz hâkimiyetinin rezil bir şekilde son bulmasıydı.

Hindistan Japon işgaline uğramaktan kurtulmuştu. Diğer sömürgelerde, özellikle Birmanya, Filipinler ve Hollanda Doğu Hint Adaları'nda, yerel milliyetçi politikacılar (çok sayıda Hintli milliyetçinin yaptığı gibi) Japonlarla birlikte çalışmaktan memnundu ve zamanla ülkelerinde güçlü pozisyonlar edindiler. Durumları, 1945 Ağustos'unda Japonlar teslim olmadan önce hiçbir Avrupa sömürgesinin tam olarak yeniden işgal edilmemiş olması olgusuyla güçlendi. Sömürge yönetimi bir şekilde yeniden kurulmadan önce ortaya çıkan iktidar boşluğu milliyetçilerin elini daha da güçlendirdi. Birleşik Devletler'in, iktidarı on yıldan daha uzun süredir vaat edildiği üzere Filipinler'de ekonomiye ve topluma uzun zamandan beri egemen olan yerel oligarşiye devretmekten başka yapacağı bir şey yoktu. Buna karşılık uysal bir hükümet, Amerikalılara aslında istedikleri şey olan yaygın askeri tesisleri bahşetti. Birmanya'da bağımsızlığa doğru ilerlenmesini yavaşlatma girişimleri başarısız oldu ve İngilizler geçiş esnasında hiç olmazsa hâkimiyet imajına sahip olmak amacıyla Japonlarla işbirliği yapmış adam olan Aung San'la anlaşma yapmak zorunda kaldılar. Birmanyalılar cumhuriyet olmakta ısrar ederek İngilizlerle bir savunma anlaşması yapmayı reddettiler. İngilizlerin farklı bir şeyi kabul ettirecek güçleri yoktu ve 1948 Ocak'ında Birmanya bağımsız oldu. İngilizlerin fazla sorunla karşılaşmadıkları tek yer Sri Lanka'ydı. Amerikalıların Filipinler'de yaptığı gibi askeri üsleri kullanmaya devam etmenin karşılığında iktidarı yerel büyük toprak sahiplerine devrettiler. Endonezya'da Hollandalılar, Sukarno'nun yönettiği milliyetçiler Japonların teslim olmasının hemen ardından zaten bağımsızlık ilan etmiş olsalar da, 1945'in son aylarında sömürge yönetimi-

ni yeniden kurmaya kalkıştılar. İngilizlerin destek verdiği Hollandalılar Cava'nın hâkimiyetini ele geçirmeye çalışınca şiddetli çarpışmalar oldu. Hâlâ Hollandalıların etkisi altında olan uzak adaların milliyetçilere karşı denge unsuru olacağı bir federasyonu kabul ettirmeye çalıştılar. Bu başarısız oldu ve Sukarno komünistleri bastırıldığında, Amerikalılar anlaşma yapmaları için Hollandalılara baskı yaptılar. 1949 Ağustos'unda mutabık kalınan Hollanda-Endonezya birliğinin anahatlarını çizen bir anlaşma, geride birleşik bir Endonezya bırakıp gitmeleri için Hollandalıların ayıbını örtmeye yeterliydi. 300 yıldan beri kontrol ettikleri bir yerde Hollanda hâkimiyetinin sonu oldu bu.

Japonlar teslim olduktan sonra en büyük sorunları yaratan sömürgeler Fransız Çinhindi'nde bulunuyordu. 1945 Ağustos'undan sonraki kargaşa aylarında (Amerikalıların savaş sırasında arka çıktığı) komünist Ho Chi Minh'in yönettiği Vietminh milliyetçileri, Hanoi çevresinde kuzeyin büyük bir kısmında kontrolü ele geçirebildiler. Fransızlar İngilizlerin yardımıyla güneyi, özellikle de Saygon'u, denetimleri altında tutuyorlardı. 1946 boyunca Fransız hâkimiyeti altındaki Güney Vietnam, monarşiyle yönetilecek Laos ve Kampuçya ile Vietminh'in hâkimiyeti altındaki kuzeyden oluşacak federe bir Çinhindi temeline dayanan yeni bir sömürgecilik biçiminin pazarlığını yapmaya çalıştılar. Yılın sonunda Haiphong'u bombalamaya ve Hanoi'u işgal ederek Vietminh'i anlaşmaya zorlamaya karar verdiler. Bunun sonucu büyüyen bir gerilla savaşı ve kuzeyin büyük bir bölümüne Vietminh'ın hâkimiyet kurması oldu. Fransızlar, savaşın doğasının sömürgeci olmaktan çok anti-komünist olduğunu vurgulayarak giderek daha fazla Amerikan desteği elde ettiler. Ama buna rağmen gerillaları denetim altına alamadılar ve 1954'e gelindiğinde karşılarında düzenli Vietminh ordusunun birlikleri de vardı. Dien Bien Phu'da geniş kapsamlı bir konvansiyonel savaş yapma girişimi bir felaketti ve 1954 Mayıs'ının başlarında Fransız ordusunun teslim olmasına yol açtı. Bu aşamada Britanya ve Birleşik Devletler müdahalede bulundular ve 1954 Temmuz'unda Cenevre Konferansı'nda Sovyetler Birliği ve Çin ile birlikte, Çinhindi'nin paylaşılması konusunda anlaşmaya vardılar. Laos ve Kampuçya bağımsız oldu ve Vietnam eski savaş sınırı –17. paralel– boyunca ortak çıkar alanlarına bölündü. Her iki taraf da birleşik bir Vietnam yaratmak üzere 1956'da "serbest seçimler" yapmaya söz verdi, ama hiç kimse bunun mümkün olduğunu düşünmüyordu. Kuzey, ülkelerinin bölünmesini hiçbir zaman kabul etmeyen komünist Vietminh tarafından denetim altında tutulurken, Birleşik Devletler güneyde bir tür hükümet kurmaya çalışarak Fransızların rolünü üstlendi.

24.4.2 Çin

Japonların Çin üzerindeki etkisi de eşit ölçüde kalıcı oldu. 1937-1945 arasında yapılan savaş, Asya'daki en şiddetli çarpışmaların tanığı oldu ve Kuomintang'ın kaynaklarını kırılma noktasına kadar zorladı. İlk başlarda istilaya karşı ulusal mücadeleyi yürüttükleri için popülerlikleri önemli ölçüde artmıştı. Ancak, ülkenin

en verimli yerleri üzerindeki hâkimiyet ve nüfusun büyük bir bölümü kaybedilince, etkili bir askeri çabayı sürdürmenin çok zor olduğu görüldü. Kendi siyasi güçlerini artırmak amacıyla öncelikli olarak kendi denetimleri altında mümkün olduğunca çok asker bulundurmakla ilgilenen askeri komutanlar arasındaki bölünmeler nedeniyle bu sorunlar daha da kötüleşmeye başladı. İlgi azlığı ve Çin'in ücra yerlerine uzanan iyi durumda yolların olmaması nedeniyle dış yardım sınırlıydı. 1941 sonlarında gerçekleşen Japon saldırısından sonra Çin'e yapılan yardım arttı, ama etkili bir savaş gücü yaratmanın neredeyse imkânsız olduğu görüldü. Çinliler 1944 gibi geç bir tarihte hâlâ gerilemeye devam ediyordu. Britanya ve Birleşik Devletler'in yaptığı en önemli sembolik jest 1943'te Çin kanunlarından muaf olunmasına son verilmesi oldu. Birleşik Devletler Chiang Kai-shek'e önemli bir müttefik lider gibi davranıyordu; 1943'teki Kahire Konferansı'na davet edildi ve Çin'e yeni Birleşmiş Milletler'in Güvenlik Konseyi'ne sürekli katılım ve dolayısıyla veto hakkı verildi. Bu kısmen Birleşik Devletler'in, Çin'in itaakâr davranmaya devam edeceğini ve Amerika'nın pozisyonunu destekleyeceğini düşünmesinden kaynaklanıyordu.

Japonya ile yapılan savaş, güçlerini artırmak için komünistlere büyük bir fırsat yaratmıştı. Kuomintang ile "halka dönük bir cephe"de birleştiler ve milli mücadele rolüne onlar da soyundular. Bununla birlikte, Kuomintang'dan bağımsız olarak büyük ölçüde bir bağımsızlık savaşı mücadelesi yapmayı ve etki sahalarını oldukça büyütmeyi başardılar. Buralarda, köylüleri sefer erber ederek toprak reformu yaptılar. 1945'e gelindiğinde Şansi, Hopei ve Şantung'da yer alan büyük alanları ve 100 milyon civarında insanı kontrol ediyorlardı. (On yıl önce Uzun Yürüyüş'ün sonunda bir milyondan az insanı kontrol ediyorlardı.) 1945'ten sonra dört yıl boyunca Çin'de tam bir iç savaş oldu. Japonlar teslim olduğunda Kuomintang, Amerikan yardımıyla kentlerin çoğunun hâkimiyetini eline geçirdi. Sovyetler Birliği savaşın son günlerinde Mançurya'yı istila etti ve hâkimiyeti komünistlerin almasını sağladı. 1946'ya gelindiğinde Halk Kurtuluş Ordusu ile Kuomintang kuvvetleri arasında alenen savaş vardı. İlk on sekiz ayda Kuomintang kabul edilebilir ölçülerde başarılıydı, ama 1948'de birbirinin ardı sıra büyük yenilgilere uğradı. 1949 Ocak'ında komünist birlikleri Pekin'e girdi ve hâkimiyeti güneye doğru yaydı. Şanghay'ın düşmesinden sonra Kuomintang Tayvan'a geçti, 1949 Ekim'i başlarında Çin Halk Cumhuriyeti resmen ilan edildi.

Çin'de 1850'den sonraki yüzyılda meydana gelen olaylar, geçmişte pek çok defa ortaya çıkmış olan bir örnekle birçok bakımdan dikkat çekici bir benzerlik taşır. Büyük ölçekli köylü ayaklanmalarının eşlik ettiği hanedan çöküntüsü istikrarsızlık, zayıf bir yönetim ve en sonunda hüküm süren hanedanın sonunu getiriyordu. Bir iç kargaşa dönemi, askeri gücün çok etkili bir rol oynamasıyla birlikte en sonunda yeni bir rejimin başarısına yol açıyordu. Bu defa, birçok bakımdan 14. yüzyılın ortasındaki Ming hanedanını başa geçiren köylü devrimcilere dikkat çekecek kadar benzeyen komünistlerin zaferine yol açtı. Mevcut durumda, hem kendi avantajlarının peşinde koşan dış güçlerin (önce Avrupalılar ve daha sonra

Japonya) müdahelesi hem de Çinlilerin karşılık vermek zorunda kaldıkları baskı uygulamaları yüzünden olay örgüsü karmaşıklaşmıştı. Ama yine de, dış güçlerin Çin'deki olayların sonucunu etkileme gücü oldukça sınırlıydı. Geçmişte Çin'in kaderine Çinliler kendileri karar vermişlerdi. 1949'a gelindiğinde, tüm ülkeye hâkim güçlü bir yeni yönetici topluluğu oluşturulmuştu. Bu yöneticiler dünya üzerindeki en büyük ülkenin yeniden ayağa kalkması konusunda kararlıydı. Bu, modern tarihteki karar anlarından biriydi.

24.5 Yirminci Yüzyılın Ortasında Dünya Dengesi

Asya'da bulunan Avrupa imparatorlukları Japonların 1945'teki yenilgisinin ardından on yıl içinde büyük ölçüde yok olmuşlardı. Malaya ve Singapur gibi hâlâ denetim altında tutulan yerler bile süratle bağımsızlığa doğru yol alıyorlardı. Geride sadece nispeten önemsiz, az sayıda sömürge kalmıştı. Bu, dikkat çekecek kadar hızlı ilerleyen bir değişimdi ve 1941-1942'de Japon fetihlerinin Avrupalıların kurmuş olduğu kırılgan yapılara indirdiği yıkıcı darbeleri yansıtıyordu. Bu değişim, Avrupa'nın sahip olduğu güçteki, dünyanın geri kalan kısmında ve daha da önemlisi, iki on yıl içinde ikinci Avrupa iç savaşının yol açtığı süratli değişimlerin devamında, kendi kıtalarında daha da önemli bir gerilemenin sadece başlangıcıydı. Avrupa güçleri arasındaki anlaşmazlık ve rekabetler, geçen yüzyılın büyük bölümünde olduğu gibi, dünya politikasını ve stratejisini artık belirleyemeyecekti. Almanya'nın, büyük ölçüde Birleşik Devletler'in ekonomik ve askeri gayretleri ve Sovyetler Birliği'nin benzersiz askeri azmiyle yenilgiye uğratılması, hem Avrupa'da hem de dünyanın geri kalan kısmında kalıcı bir değişime damgasını vurmuştu. Avrupa'da batıya Birleşik Devletler egemendi ve doğuda Sovyet (Rus) gücü, Doğu Polonya'nın büyük bir bölümünün alınması, Çekoslovakya ile ortak bir sınırın yaratılması ve Doğu Almanya ile Berlin'in Sovyet birlikleri tarafından işgal edilmesiyle bu tarihe kadarki en geniş yayılmasına ulaşmıştı. Savaşın sonunda iki büyük devletin her ikisi de, işgal ettikleri yerlerde yönetime istedikleri hükümetlerin gelmesini sağlayacak konuma gelmişti. Avrupa çok kısa bir süre içinde ikiye bölündü. Kıtanın bu şekilde bölünmüş olmasının ve Avrupa'nın parçalanan devletlerine yapılan dış baskının en önemli avantajı, bir istikrar bölgesinin yaratılmış olmasıydı. Genel anlamda Avrupa elli yıl boyunca iç ve dış çatışmalardan tamamen kurtulmuş oldu.

24.5.1 Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği

19. yüzyılın ortasından itibaren birçok yorumcu, muazzam büyüklükleri ve bu nedenle yönetebildikleri kaynaklar dolayısıyla Birleşik Devletler'in ve Rusya'nın (artık Sovyetler Birliği) geleceğin büyük güçleri olacakları kehanetinde bulunmuştu. Sonunda bu değişimi getiren 1939-1945 arasındaki Avrupa ve dünya savaşı oldu. Her iki ülke de bu savaşta tesadüfen aynı taraftaydı ve bu yüzden, ör-

tük ve gerçek kısmen anlaşmaya varmak zorundaydılar. Bu süreç 1943'te Tahran Konferansı'nda başladı, bunu 1945'te Yalta ve Potsdam konferansları takip etti. Ancak iki devletin güç orantısında çok devasa bir fark vardı. Birleşik Devletler yegâne dünya gücüydü; ordu ve donanmasını her kıtaya ve okyanusa göndermişti, dünyadaki önde gelen ekonomik güçtü ve atom bombasının tek sahibiydi. Başbakan Roosevelt, 1944 Ekim'inde Stalin ile Avrupa'nın geleceğini görüşmek üzere Moskova'ya yaptığı son ziyaret sırasında, Churchill'e "Bu küresel savaşta Birleşik Devletler'in ilgilenmediği, kelimenin tam anlamıyla hiçbir siyasi veya askeri sorun yok," diye hatırlatmada bulunmuştu. Savaşla Birleşik Devletler de değişmişti; 1920'lerin ve 1930'ların askerden arınmış devleti değildi artık. Daha sonradan "askeri endüstri" diye bilinen kompleks savaşla yaratılmıştı ve daha önce hiç görülmemiş boyutta kuvvet bulundurmaya ve kullanmaya devam edince varlığını barış zamanında da sürdürdü. 1949'a gelindiğinde Birleşik Devletler askeri güçü için yılda neredeyse 15 milyar dolar harcamaktaydı. Silahlı kuvvetler bünyesinde yaklaşık 1,5 milyon askeri bulunuyordu. Çok daha güçlü bir askeri güçle birlikte, karara varılmasında yeni bir vurgu ortaya çıkaran Merkezi Haberalma Örgütü* (CIA) ve Ulusal Güvenlik Konseyi gibi yeni kurumlar çerçevesinde bir "ulusal güvenlik" devleti ortaya çıktı. Birleşik Devletler her zaman, dünyayı değiştirmenin ve Woodrow Wilson'un belirttiği gibi "dünyayı demokrasi için güvenli hale getirme"nin kendi görevi olduğuna inanmıştı. Komünizmden de nefret ediyordu ve yurt içinde yıkım, komünist etkisi ve "Amerikan olmayan eylemler" etrafında hızlı bir şekilde yükselen (Richard Nixon ve senatör Joe McCarthy gibi politikacılarla özdeşleşen) bir histerinin güdümündeydi. Sovyetler Birliği'ne, dünyadaki en önemli güç olarak baskıyla kabul ettirebileceğine inandığı ikincil bir rol biçmişti.

Sovyetler Birliği, Rusya'nın her zaman sahip olduğu gibi, büyük bir orduya sahipti. (Savaşın sonunda ulaştığı büyüklüğün üçte birinden az olsa da 1940'ların sonlarında 4 milyon askeri vardı). Ancak küresel koşullar içinde zayıftı. Bir kara devletiydi ve sınırlarının çok uzağına kuvvet gönderemiyordu. En önemli amacı, Doğu Avrupa'da itaatkâr rejimlerin bulunması ve Almanya'nın son derece zayıf olmaya devam etmesi ve denetim altında tutulmasıyla, bu sınırların istikrarlı olmasını sağlamaktı. Her iki gereklilik de savaş sırasında Sovyetler Birliği üzerinde yapılmış muazzam tahribat sayesinde kolayca açıklanabilir. Dış dünyaya bakışı, ideolojik izolasyonu ve 1917'den sonraki iç savaş sırasında deneyimlemiş olduğu dış müdahaleyle şekillenen şüpheye dayanıyordu. Sovyet liderlerinin kendilerini, 1914 öncesindeki Almanya gibi, düşman devletlerle "çevrilmiş" olarak görmeleri kolaydı. Devrimci retoriğine, dış siyasetinin çoğu kez kaba ve beceriksizce yürütülmesine rağmen uygulamada ihtiyatlıydı. Sovyetler Amerikalıların kendilerine biçtiği ikincil rolü kabul etmeyi reddettiklerinde ve ilgilendikleri konuları öne sürdüklerinde anlaşmazlıkların ortaya çıkması kaçınılmazdı. "Kastanyola etkisi"

* Central Intelligance Agency (ç.n.)

çok kısa bir süre içinde çalışmaya başladı. Bir şeyi kabul etmedikleri veya bir sorun hakkında farklı görüşler beyan ettiklerinde Sovyetlerin uyuşmazlığı hemen "kanıt"lanıyor, Amerikalıların düşmanlığını artırıyor ve gelecekteki anlaşmaları daha da zorlaştırıyordu. Birleşik Devletler Sovyetler Birliği'ni çok kısa bir süre içinde, doğasında saldırganlık olan, bir anlaşmaya varmanın mümkün olmadığı, ideolojiye adanmış bir devlet olarak görmeye başladı. Bunun sonucu, değişen yoğunluklarda 1980'lerin sonlarına kadar süren "Soğuk Savaş" oldu.

Bu savaş, iki güç arasında doğrudan bir savaşın olmadığı, garip ve eninde sonunda kısır bir karşılaşmaydı. Uğruna konvansiyonel anlamda savaşacakları gerçek meseleleri yoktu; öneme sahip ortak bir sınırları (Bering Boğazı'ndaki önemsizdi) ve bölgesel anlaşmazlıkları bulunmuyordu. Bu yüzden çatışma, Amerikalıların bir "komünist" gücünü "geliştirmeme siyaseti"ne karar vermesiyle birlikte, bir güç kazanma yarışına döndü. Burada sorun, dünyadaki hemen her sorunu "Soğuk Savaş"ın bir parçası olarak algılamalarının Amerikalıları büyük öneme sahip çok sayıda yanlış karar almaya yöneltmiş olmasıydı. İki devletin karada karşı karşıya geldikleri tek yer –özellikle iki Almanya arasındaki sınır boyunca Orta Avrupa– en istikrarlı olan yerdi. Savaştan sonra iki tarafın oldukça kısa bir süre içinde vardıkları söze dökülmeyen uzlaşma, Almanya'da en iyi çözümün ülkenin kendi işgal bölgelerinin sınırları boyunca bölünmesiydi. Alternatiflerin hepsi çok daha zordu ve muhtemelen düşünülmesi de çok tehlikeliydi. Bu çözüm Avrupa'nın ortasında –bir yüzyılın dörtte üçü kadar bir süre kıtanın istikrarını bozmuş olan– kuvvetli ve birleşik bir Almanya'dan nasıl sakınılacağı sorununu da hallediyordu. 1949'a gelindiğinde Almanya bölünmüştü ve Berlin'in ihtiyaçlarının havadan karşılanmasından sonra eski başkent, bütün işgalci devletlerin denetimi altındaki kural dışı bir yer olarak bırakıldı.

Birleşik Devletler dünya genelinde bir dizi yeni ittifak kurmaya ve çıkarlarını korumak üzere askeri kuvvetler sevk etmeye başladı. 1947'de Truman Doktrini, uzun bir Britanya gücü geleneğinin yerini alarak Yunanistan ve Türkiye'ye çok önemli ekonomik ve askeri kaynaklar sağladı. İki yıl sonra (mevcut olan bir Batı Avrupa ittifakından) NATO'nun yaratılması, süratle, Norveç'in kuzeyinde yer alan North Cape'ten Türkiye'nin Güneybatı Asya'daki sınırlarına kadar uzanan tüm alanı içine alan Amerika yönetiminde bir ittifak oluşturdu. Rio Paktı tüm batı yarıkürede Amerika'nın üstünlüğünü teyit etti. 1950'de ANZUS* paktı Amerika'nın Güneybatı Pasifik'teki hâkimiyetine ve Avustralya ile Yeni Zelanda'nın Britanya'nın desteğinden ziyade Amerika'ya duyduğu güvene açıklık getirdi. 1950'lerin başlarında ikili antlaşmalar Amerikalılara Japonya'da, Güney Kore'de, Tayvan ve İspanya'da askeri tesisler sağladı. 1954'te SEATO†'nun kurulması Pakistan ve Tayland'ı ve Fransızlar çekildikten sonra Birleşik Devletler'in egemen olduğu Güney Vietnam'ı sürece dahil etti. CENTO‡ ittifakında Türki-

* Australia, New Zealand, United States Securty Treaty; Avustralya, Yeni Zelanda, Birleşik Devletler Güvenlik Paktı (ed. n.)

† Southeast Asia Treaty Organization; Güneydoğu Asya Anlaşması Teşkilatı (ed. n.)

‡ Central Treaty Organization; Merkezi Anlaşma Teşkilatı (ed. n.)

ye, Irak, İran ve Pakistan yer alıyordu. Diğer yerlerde İsrail, Suudi Arabistan ve Ürdün'le yapılan anlaşmalar vardı ve 1957'de Eisenhower Doktrini, yardım ve askeri müdahale ihtimalini bütün Arap devletlerine yaydı. 1960'ların başlarına gelindiğinde Birleşik Devletler'in denizaşırı otuzun üzerinde ülkede bir milyondan fazla askeri bulunuyordu. Dört bölgesel savunma paktının içinde yer alıyordu, kırk iki ülkeyle yapılmış "ortak savunma" antlaşması vardı; bu yüzden çoğu devlete askeri yardım yapıyordu. 1965'te dışişleri bakanı Dean Rusk, Roosevelt'in savaş zamanında Churchill'e yaptığı uyarıyı biraz daha değişik bir şekilde tekrarladı: "Bu çok küçük bir gezegen oldu. Onun her yeriyle –bütün karalarıyla, sularıyla, atmosferiyle ve onu çevreleyen uzayla– ilgilenmek zorundayız." Bu uyarı, küresel güç olmanın ve Birleşik Devletler'in dünyanın her yerine müdahale etmeye hakkı olduğunun daha önce bir benzeri görülmemiş bir şekilde ileri sürülmesiydi.

Diğer taraftan Sovyetler Birliği çok daha sınırlı bir politika izliyordu. Doğu Avrupa'daki etki sahasını denetim altında tutmayı sürdürmeye çalışmaya yoğunlaşmıştı. Macaristan ve Çekoslovakya'daki komünist yönetimleri desteklemek amacıyla 1956 ve 1968'de müdahalede bulundu. Gerçi bu bölgede bile, Yugoslavya'daki savaş zamanında çetecilik hareketinden ortaya çıkmış başkan Tito'nun hiddetle bağımsız hükümetiyle ve etkisi hesaplanamayacak kadar az ama aynı ölçüde bağımsız olan Arnavutluk hükümetiyle uğraşmak zorundaydı. 1960'ların ortasına gelindiğinde Sovyetler, süratle bir dizi sınır çatışması halinde gelişen, Çin ile aralarının açılmasını da hesaba katmak zorundaydı. 1967'de Sovyetler Çin sınırında on beş tümen bulunduruyordu; 1972'ye gelindiğinde bu rakam kırk dörde çıkmıştı (oysa Doğu Avrupa'da otuz bir tümen vardı). Sovyet liderliğine göre bu, büyük bir ölçekte "çembere alınmaya" benziyordu. Sovyetler, Mısır ve Hindistan ve daha sonra 1959 devriminin devamında Küba gibi bir avuç devlete silah temin ederek etkilerini sınırlı bir şekilde yaymaya 1950'lerin sonlarına kadar başlamamışlardı bile. Etkileri birçok yerde çok azdı, başarılı oldukları yerlerde bile konumunu Amerikan baskısı karşısında nadiren sürdürebiliyordu. 1972'de Mısır'dan çıkarıldı ve Doğu Avrupa dışındaki az sayıda üslerinden biri olan Somali'de bulunan Mogadişu 1977'de kaybedildi. Sovyetler Birliği Doğu Avrupa'daki etki sahasının dışında bir kez, 1979'da Afganistan'da, kuvvet kullandı. Buna kıyasla Birleşik Devletler 1945'ten sonraki 45 yıl içinde hemen hemen 30 defa ya savaşa girdi ya da başka askeri harekâtlar gerçekleştirdi, asker gönderdi ve nükleer alarm durumuna geçti.

Birleşik Devletler ile Sovyetler Birliği arasındaki karşılaşmanın doğasını büyük ölçüde askeri teknoloji belirlemişti. 1945'ten sonra bu, genellikle oldukça makul sınırlar içindeydi; kullanılan bütün silahlar –tanklar, jet uçakları, gemiler, denizaltılar, roketler ve güdümlü füzeler– 1939-1945 savaşında kullanılmışlardı. Bütün olup biten, kapasitelerinin geliştirilmiş olması ve maliyetlerinin muazzam derecede, özellikle kullanılan elektronik aletlerin miktarı katlanarak artınca, büyümesiydi. Üretilmeleri daha zor olmaya başladı; artık seri olarak üretilen silahlar değillerdi ve bütçelerin kaldırabildiği sayı çok düşmüştü. En temel ve daha önce bir örneği olmayan sorunlar, savaşın sonunda Japonya'da Hiroşima ve Nagasaki kentlerine

atılmış olan atom enerjisine sahip silahlar sayesinde sergilenmişti. Tahrip güçleri düşünüldüğünde, basit bir şekilde sadece uygun bir durum olduğunda kullanılacak diğer silahlar gibi görülebilirler miydi? 1950'lerin ortasına kadar Birleşik Devletler bu görüşe sahip gibi görünüyordu ve atom bombasını Kore savaşında ve yine Fransızlar Çinhindi'nde yenilgiyle karşı karşıya kaldıkları zaman neredeyse kullanacaklardı. Sovyetler Birliği'nin 1949'daki ilk denemesine kadar (ve sonra da etkili bir biçimde birkaç yıl daha) Birleşik Devletler'in nükleer silahlar üzerinde tam bir tekeli olsa da, Sovyetler'in konvansiyonel bir saldırıyı durduramayacak kadar sınırlı bir stokları vardı sadece. Birleşik Devletler ilk hidrojen bombasını 1952'de geliştirdi, ama bir uçaktan atılabilecek bir silah 1956'ya kadar denenmedi ve çok sayıda sahip olunması 1950'lerin sonlarında gerçekleşti. 1950'lerin ortasında Birleşik Devletler'in büyük bir nükleer cephaneliğe sahip olduğu zamana gelindiğinde, Sovyetler'in Birleşik Devletler'i saldırıdan caydırmaya yetecek kadar zarar verme imkânı vardı. Sovyetler'in imkânları önce uzun menzilli bombardıman uçakları ve daha sonra füzelerle artınca, bir caydırıcılık teorisi gelişti, ama her iki devlet de mümkün olan silahları yapmaya devam etti ve bunun olası etkileri hakkında daha sonra endişe ettiler. Karşı tarafın kapasitesi hakkında sınırlı istihbarat olduğu için Birleşik Devletler'de kapasite "boşluklar"ına (önce bombard man uçakları ve sonra kıtalararası füzeler) dair "korkular" yaşandı ve iki taraf da daha fazla ve daha fazla silah ve nükleer savaş başlığı yaptı. 1960'ların ortasından itibaren çoklu savaş başlıkları ve bağımsız hedefli çoklu savaş başlıkları gibi yeni teknolojiler devreye girdi, ama iki taraf da önemli bir stratejik avantaj elde edemedi. 1980'lere gelindiğinde Birleşik Devletler'in 30.000'den fazla nükleer savaş başlığı vardı (Sovyetler Birliği'nin elindekilerden çok daha azdı), ama çoğunun gerçek bir askeri işlevi yoktu. Bunların sadece küçük bir kısmının bile kullanılması düşmanın askeri, ekonomik ve sosyal altyapısının büyük bir bölümünü yok eder, yüz milyonlarca insanı öldürürdü ama bu ancak kaçınılmaz bir misilleme ve benzer bir tahribat pahasına yapılabilirdi.

Nükleer silahların kullanılabilir olmadığını çok kısa bir süre içinde her iki taraf da anladı ve her krizdeki askeri ve diplomatik faaliyetlerinin, kullanma riskini en düşük seviyede tutmak zorunda olacağını fark ettiler. Nükleer silahlara büyük oranda sahip bile olunmadan önce ve caydırıcılık teorileri geliştirilmeden çok önce iki devlet etkili bir *modus vivendi*yi hazırlayıp ortaya koymuşlardı. İki taraf da, özellikle Avrupa'da olmak üzere, diğerinin etki sahasını kabul ediyordu. 1953'te Sovyetler Doğu Berlin'deki işçilerin gösterilerini bastırdığı zaman, Birleşik Devletler ve Avrupalı müttefikleri müdahale etmediler. SSCB 1956'da Macaristan'daki ayaklanmayı daha şiddetli bir şekilde bastırdığı zaman da bir şey yapmadılar. Sadece bir iki kez doğrudan karşı karşıya kalınması söz konusu oldu (1960-1961'de Berlin'de ve 1962'de Küba'da), ama bunların önüne geçildi ve mesele halledildi. Nükleer silahlar iki tarafın da kazanamayacağı bir çatışmadan kaçınmakta muhtemelen sadece sınırlı bir rol oynadılar. Nükleer silahlar olmadan da, iki devletin

coğrafi büyüklüğü ve ekonomik gücü göz önüne alındığında, hiçbir taraf anlamlı herhangi bir şekilde bir savaş kazanamazdı.

24.5.2 Avrupa Güçleri

Amerikan gücünün on yılın sonunda küresel bir komünizmi "engelleme" doktrininde ifadesini bulan 1940'ların başlarından itibaren görülen süratli yayılması, savaşın sonunda işgal ettiği topraklarda durumunu sağlamlaştırıp hâkimiyet kurabilen Sovyetler Birliği'nin aleyhine olmadı. Amerikan gücünün büyümesi Batı Avrupa'daki müttefiklerinin, özellikle Britanya ve Fransa'nın, aleyhine oldu. 1945'te bu devletler hem zayıf hem de güçlü olmak gibi mantığa aykırı bir durumun içindeydiler. Askeri güçlerinin göreli yokluğu ve ekonomik bakımdan Birleşik Devletler'e bağımlı olmaları nedeniyle zayıftılar, ama imparatorluklarını ve bunların sağladığı dünya genelindeki askeri üsleri hâlâ ellerinde tuttukları için güçlüydüler. Bu üsler 1945'ten sonra küresel bir üs ağına sahip olmayan Amerikalılar için bir süre değerliydi. Avrupa güçlerinin sorunu Birleşik Devletler'in ve SSCB'nin egemen olduğu bir dünyada, özellikle ikincisine karşı Avrupa'daki güvenlikleri birincisine bağlıyken hangi oranda bağımsız bir güç kullanabilecekleriydi. Hem Britanya hem de Fransa dünya gücü olarak kalmak için imparatorluklarını kullanmaya çalışmayı düşündüler, fakat çok pahalı olduğu gerekçesiyle bundan vazgeçtiler. Bunun sonucu daha önceki yüzyıllarda oluşturmuş oldukları etkiyi süratle Amerikalılara kaptırmak oldu. Amerikalılar Pasifik savaşını hep kendi özel meseleleri olarak götürmüşlerdi ve özellikle Britanya, dile getirilmemekle beraber Japonya'nın işgal edilmesinin ve onunla yapılan barış anlaşmasının dışında tutulmuştu. Birleşik Devletler Britanya'dan, Yunanistan ve Türkiye'deki öncelikli rolünü 1947'de ve eski Osmanlı imparatorluğunun büyük bir bölümündekini daha sonra devraldı. İngilizler Siyonist aşırılık ve terörizm yüzünden Filistin'i idare etme girişiminden vazgeçti, Amerikalılar da yeni İsrail devletinin baş destekçisi oldu. Birleşik Devletler özellikle monarşiyi deviren 1952 devriminden sonra İngilizleri Mısır'da desteklemeyi reddetti ve 1956'da İngiliz askerleri buradan ayrıldılar. Fransa Suriye ve Lübnan'ı boşalttı. Daha doğuda İngilizler, 1940'ların sonlarında petrol endüstrisini devletleştirme girişiminden sonra İran'daki etkilerini kaybettiler. Amerikalılarla yapılan ortak bir operasyon 1950'lerin başında şahı tekrar tahta geçirmek üzere bir darbe örgütlese de, daha sonra yeni rejimin önde gelen dış destekçisi Birleşik Devletler oldu.

Britanya ve Fransa'nın Birleşik Devletler'in onayı olmadan önemli oranda güç kullanmaya yönelik son girişimleri 1956'da gerçekleşti. Mısırlıların (Birleşik Devletler'in, Britanya ve Fransa'nın fonlanmasına yardım etmeyecekleri Assuan Barajı'nın parasını ödemek için) Süveyş Kanalı'nı devletleştirmeleri Avrupa gücüne doğrudan bir meydan okuma olarak kabul edildi. Fransızlar, Cezayirli milliyetçilere yönelik Mısır desteği yüzünden düşman edilmişlerdi ve Arap milliyetçiliğini bölgede süratle azalan nüfuzları için bir tehdit olarak gören İngilizler,

Cemal Abdülnasır ile Adolf Hitler arasında tümüyle yersiz paralellikler üretip duruyorlardı. İsrail'i oyuna dahil edip, Mısır'a saldırmayı ve böylece İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin kanalı "korumak" üzere "müdahale"de bulunabilmesini tercih eden Britanya ve Fransa, diplomatik anlaşma girişimlerini fiilen engellediler. Birleşik Devletler Birleşmiş Milletler'in kınadığı bu harekete şiddetle karşıydı; olay tamamen ve utanç verici bir başarısızlıkla son buldu. Bunu, özellikle askeri bir darbenin Irak'taki monarşinin yerini almasından sonra, bölgedeki önemli bir Amerikan etkisi yayılması takip etti. Britanya'ya, küçük Körfez devletleri ve Umman üzerinde ve Aden'de 1970'lerin başlarına kadar, bir ölçüde etki sahibi olmak kaldı. Britanya ve Fransa nükleer silahlar geliştirse de, en iyi ihtimalle orta boy devletlerden daha fazlası değillerdi ve birkaç on yıl içinde bu durumda bile değillerdi. Askeri donanımın tırmanan maliyeti, tüm kapasite alanlarının altından kalkılamaması demekti. İngilizler 1950'lerin sonlarında orda menzilli bir roket (Blue Streak) inşa etmeye giriştiler, ama vazgeçtiler ve onun yerine Amerikan füzelerine güvendiler. Kıtalararası füzeler, uydular, denizaltılardan atılan stratejik füzeler ve "görünmez olan" bombardıman uçakları yapmak için hiçbir zaman bir girişimde bulunmadılar. 1966'da büyük bir uçak gemisi yapma girişiminden, çok pahalı diye vazgeçildi. 1960'ların sonlarından itibaren Britanya'nın stratejik nükleer silah sistemi, savaş başlıklarının dışında neredeyse tamamen Amerikan işiydi.

24.5.3 Avrupa İmparatorluklarının Sonu

1950'lerin sonlarında büyük Avrupa devletleri bir önceki yüzyılda kurmuş oldukları imparatorluklar, özellikle de Afrika'da olanlar, karşısındaki tutumlarını da yeniden düşünmeye başlamışlardı. Asya'da yer alanların neredeyse hepsi kaybedilmişti. On yıllarca süren ihmalin ardından sömürgelerdeki ekonomik gelişmenin çok masraflı olacağı ortaya çıkmaya başlamıştı ve sömürgeci devletlerin gereken muazzam yatırımlardan fazla bir yarar sağlamaları olası değildi. Stratejik durum da radikal bir şekilde değişmişti. 19. yüzyılın sonlarındaki büyük emperyal yayılma büyük ölçüde Avrupa'daki rekabetçi baskıların –rakip devletlere toprak kaptırmamak için varsayılan ihtiyacın– sonucuydu. 1945'ten sonra durum artık böyle değildi. Sömürgelere sahip olmak için rekabet yoktu. Komünist etkisinin yayılma ihtimali vardı, ama bu tehlikeye karşı çıkmak daha büyük kaynakları olan Amerikalılara bırakılabilirdi. Bu nedenle, sömürgelere sahip olmanın temel ekonomik prensipleri tekrar değerlendirilebilirdi. Avrupa devletleri temel hammaddelere ulaşmakla ilgilenmişlerdi, ama 20. yüzyılın ortasına gelindiğinde bunları resmi bir siyasi hâkimiyet olmadan elde etmek mümkündü. Endüstrileşmiş devletler ve onların uluslarüstü şirketleri, yeni bağımsız olmuş ülkelerin işbirliği yapmaktan başka seçenekleri kalmamasını sağlamaya yetecek kadar ekonomik ve siyasi güce sahipti. Bu yüzden bağımsızlık, iktidarın daima sömürgeci devletle birlikte çalışmış bu gruplara devredilmesinden daha fazla anlam taşımayacaktı. Bu süreç başladığında,

bir devlet yoğun bir şekilde sömürgelerini bırakmaya başladığında diğerlerinin direnmesi daha zordu ve böylece süreç çığ gibi büyüdü.

1957'de Altın Sahili, Gana olarak, bağımsızlaşan ilk Afrika sömürgesi oldu. Fransız Batı Afrika'sında iyi yürütülmemiş bir referandum 1958'de Gine'nin bağımsızlığına yol açtı ve bu diğerlerinin takip edecekleri bir emsal oluşturdu. 1960'a gelindiğinde Batı ve Ekvator Afrika'sındaki bütün Fransız sömürgeleri bağımsızdı. Bu diğer Avrupa güçleri üzerindeki baskıyı artırdı. Belçika, on sekiz aydan biraz uzun olan bir sürede Kongo için bağımsızlık işini aceleyle tamamladı ve yönetim dönemi boyunca hiçbir sosyal altyapı oluşturmamış olduğu için devlet dağıldı. Ordudaki bir isyan kargaşaya ve neredeyse anarşiye yol açtı. Bu olay İngilizlerin aklını başına getirdi ve onlar da Afrika'nın her yerinde bağımsızlık hareketini hızlandırdılar. En süratlisi 1960'ın başlarında sadece dört buçuk ayda sömürge otokrasisinden bağımsızlığa geçen Somaliland'da oldu. Avrupalı yerleşmecilerin iyice kök salmış oldukları (anayasaya göre bir sömürgeden çok Fransa'nın bir parçası olan) Cezayir gibi sadece birkaç durumda bağımsızlık konusunda çok önemli sorunlar ve yaygın çatışma vardı. 1960'ların ortasına gelindiğinde Afrika'daki Avrupa imparatorlukları son bulmuştu ve 1970'lerin başlarına gelindiğinde dünya üzerinde yer alan neredeyse bütün sömürgeler bağımsız olmuştu. Sonuncular 1974'te yapılan devrimden sonra bağımsız olan Portekiz sömürgeleri ve iktidardaki Beyaz azınlığın kanuna aykırı olarak 1965'te bağımsızlık ilan etmiş olduğu Güney Rodezya'nın 1980'deki bağımsızlığıydı.

1960'ların sonlarına gelindiğinde Avrupa imparatorluklarının dağılması, 19. yüzyılın ortasından beri sürmüş olan Avrupa dünya hâkimiyeti döneminin sonuna damgasını vurdu. Bir yığın yeni, bağımsız devletin kurulması dünya güç dengesini değiştirdi; çok sayıda "güvenlik kompleksinin" –kendi egemen ve tabi güçleri ve kendi çatışmalarıyla birlikte, bölgesel güvenlik rejimlerinin– ortaya çıkmasına yol açtı. 1940'ların ortasına kadar dünyada sadece iki tane güvenlik kompleksi vardı –Avrupa ve Asya– ve birincisi tüm dünyayı etkileyebiliyordu. İki kompleksin, (Asya'daki egemen bölgesel güç olan) Japonya'nın Birleşik Devletler'e ve Avrupalı güçlere saldırması nedeniyle bir araya getirilmesi 1941 Aralık'ından sonra gerçekleşti. 1940'ların sonunda iki yeni kompleks gelişmişti. Nepal ve Sri Lanka gibi çok sayıda küçük devletin önemsiz bir rol oynadığı Güney Asya'da yer alan birincisine, Hindistan ve Hint-Pakistan çatışması hâkimdi. Ortadoğu olarak tanınan ikincisinin merkezinde yeni bağımsız olmuş olan İsrail devleti ve Arap devletlerinin, özellikle de Mısır, Ürdün, Suriye ve Suudi Arabistan'ın, ona karşı muhalefeti vardı. Daha sonra Körfez bölgesinde Irak, İran ve Suudi Arabistan ve ardından Bahreyn, Kuveyt ve Emirlikler gibi daha küçük devletlerin dahil olduğu başka bir kompleks ortaya çıktı. Bağımsızlıktan sonra Afrika'da üç farklı kompleks gelişti. Birincisi Afrika'nın Boynuzu'nda yer alıyordu ve Etiyopya, Sudan, Somali ve daha sonra Eritre dahil edildi. Mağrip'te yer alan ikincisine Cezayir, Fas, Tunus, Libya, Çad ve Moritanya dahildi. Güney Afrika'da bulunan kompleks (ve daha sınırlı ölçüde Güney Rodezya'daki), Beyaz azınlık hükümetine muhalefetin çevresinde oluş-

muştu ve buna Avrupalıların idaresinin bu son kalelerini çevreleyen "sınır boyu" denen devletler dahildi. Özellikle Birleşik Devletler birbirinden farklı tüm bu sorunları ve çatışmaları zorla "Soğuk Savaş" mecrasına sokmaya çalışsa da, hepsinin kendine ait geçmişleri ve dinamikleri vardı ve "Soğuk Savaş" son bulduktan sonra bunlar devam etti. İsrail, Hindistan ve Pakistan gibi devletler nükleer silahlar geliştirdikten sonra daha da tehlikeli bir hale geldiler.

Birleşik Devletler ile Sovyetler Birliği arasındaki soğukluk ağır bir şekilde silahlanmış iki devlet yaratmış olsa da, iki tarafın doğrudan karşı karşıya geldikleri tek yerde –Avrupa'da– istikrar vardı. 1980'lerin sonlarına kadar sadece üç çatışmanın olduğu Avrupa'ya genellikle barış hâkimdi. Bu çatışmaların en önemlisi yaklaşık 160.000 kişinin öldüğü, 1944'ten 1949'a kadar süren Yunan iç savaşı ve ardından hemen hemen büyük bölümü Macaristan'da olmak üzere en fazla 10.000 kişinin öldüğü Macaristan (1956) ve Çekoslovakya'ya (1968) Sovyetler'in yaptığı müdahalelerdi. Bu istikrar kuşağının ve genellikle barış içinde olan Latin Amerika'nın dışında dünya neredeyse art arda gelen çatışmalarla sarsıldı. Yaklaşık 30 milyon insan öldürüldü, 24 milyon insan kendi ülkesinde ve bir diğer 18 milyonu da yurtdışında mülteci oldu. Tüm kayıpların beşte dördü sivillerdi; çoğu, özellikle bağımsız ve birleşmiş bir Vietnam yaratmak amacıyla otuz yıl süren çatışma boyunca olmak üzere, Asya'da yer alıyordu. Amerikalılar (sonra Afganistan'da Sovyetler'in başına geldiği gibi) 500.000 askeri muazzam hava ve deniz harekâtlarıyla ve ileri teknoloji silahları kullanarak cepheye sürmenin, büyük ölçüde sivillerin desteğine sahip, hafif silahlı ama kararlı bir düşman karşısında başarının garantisi olmadığını burada öğrendiler. Ayrıca Asya üç Hint-Pakistan savaşının, Kore savaşının ve Keşmir ve Doğu Timor'da büyük ayaklanmaların acısını çekti. Başka bir büyük çatışma alanı Ortadoğu'ydu. Bu bölgede, altı Arap-İsrail Savaşı'yla (1948-1949, 1956, 1967, 1969-1970, 1973, 1982) birlikte İsrailliler, Filistin'in asıl sakinlerini kovup, uluslararası hukukun ve Birleşmiş Milletler'in tanıdığı İsrail sınırlarının dışında kalan toprakları elde etme projesi olan Siyonizm'i sürdürünce, Filistinlilerle neredeyse sonu gelmeyen düşük yoğunluklu çatışma vardı. Yine bu bölgede, İran ve Irak arasında 1980'lerin önemli bir bölümünde devam eden çatışma, 1991'de Körfez Savaşı, hem İran hem de Irak'ta (Türkiye'de olduğu gibi) Kürtlerle yapılan düşük yoğunluklu çatışma ve 1990'lar boyunca sürmüş Irak'a yapılan saldırılar vardı. Afrika'daki sorunların birçoğu iç sorunlardı ve pek çok devlet yapay sömürge sınırlarını kabul ediyordu; alternatiflerin herbiri hepsi adına daha da istikrar bozucuydu. Bununla birlikte, bu bölgede Libya ile Çad arasında yapılan çatışmalar, Tanzanya'nın Uganda'ya müdahale etmesi ve Liberia, Sierra ve Leone'ye yapılan müdahaleler vardı. Bu bölgede ayrıca, Portekiz idaresine karşı Angola ve Mozambik'te on yıllarca süren yaygın çarpışmalar olmuştu. Bu savaşlar bağımsızlık sonrasında devam etti ve diğer devletleri, özellikle Güney Afrika'da, bu çatışmaların içine çekti. (Ekvator ve Peru arasında olduğu gibi) az sayıda sınır anlaşmazlığı dışında Güney Amerika'daki yegâne büyük çatışma, Falklands/Malvinas Adaları yüzünden 1982'de çıkan Britanya ve Arjantin arasındaki çatışmaydı. Sayısız si-

vil çatışma ve Birleşik Devletler'in yaptığı Guatemala (1954), Küba (1960'larda), Nikaragua, El Salvador, Grenada ve Panama (1980'lerde) ve Haiti (1990'larda) müdahalelerinin dışında, Orta Amerika genelde barış içindeydi.

24.6 Avrupa: İstikrar ve İstikrarsızlık

24.6.1 Batı Avrupa'da İstikrar

1945 sonrasındaki kırk yıldan daha uzun bir süre boyunca Birleşik Devletler ve Sovyetler Birliği'nin hâkimiyetinden kaynaklanan istikrar, yüzyıllar boyunca Avrupa'nın belirleyici özelliği olmuş uluslararası istikrarsızlığın yerini aldı. Batı Avrupa'da politika da yeni bir istikrar kazanmıştı. Muhafazakâr grupların liberal-demokratik bir sistemi en sonunda kabul etmeleri, 1945 sonrasına kadar gerçekleşmedi. Bunu gerçekleştirdikleri zamanın koşulları –Amerikan askerlerinin ve antikomünist, güçlü bir serbest pazar anlaşmasının varlığı– onlar açısından oldukça uygundu. Otoriter, monarşi yanlısı sağın ve savaş öncesine ait çoğu partinin dağılması (ve bir ölçüye kadar gözden düşmesi) politik çeşitlilikte bir boşluk yaratmıştı. Bu boşluğu savaş sonrası politikalarda egemen olan güçlü Hıristiyan demokrat partilerin ortaya çıkması doldurdu. Sosyal domakrat partiler Batı Avrupa'da 1945'ten sonra ara sıra iktidara geldiler. Belirgin bir "sosyalist" ideolojileri yoktu ve geçmişte olduğu gibi en önemli sorunlar üzerine yoğunlaşmışlardı. Marshall Yardım Programı vasıtasıyla Amerikan baskısı altında kalan ve kapitalist bir ekonominin karşılarına çıkardığı gerçeklerle yüzleşen sosyal demokrat partiler, kapitalizmi onaylar hale geldiler. Artık yapmayı daha fazla umut ettikleri, kapitalizmi az da olsa daha sosyal hale getirmekti. 1959'da Alman Sosyal Demokrat Partisi'nden başlayarak, birçok parti sahip olmuş olabilecekleri her tür Marksist mirası özellikle reddetti. Sadece İskandinavya'da siyasete egemen hale geldiler. Batı Avrupa'daki en istikrar sağlayıcı etken, 1950'lerin başlarında başlayıp 1973'e kadar süren, savaş sonrasında kaydedilen hızlı büyümeydi. Nispeten hızlı büyüme, düşük işsizlik ve enflasyon seviyesi dönemi boyunca daha çok para harcayarak her tür sosyal hoşnutsuzluğu halletmek hükümetler açısından daha kolaydı. İnsanların büyük bir bölümü, özellikle genelde sıkıntılı geçen iki savaş arasındaki yıllarla kıyaslandığında, tüketici harcamalarının muazzam artışından memnundu. Bu şartlar altında herhangi bir alternatife yönelik fazla bir talep yoktu ve Avrupa'nın dünya genelinde güç kaybetmesi, ülke içinde önemli sonuçlar doğurmadan geçiştirilmiş oldu. 1973'ten sonra ekonomik koşullar bozulduğunda ve küresel ve düzensiz ekonominin yarattığı etkiler giderek daha fazla hissedildiğinde bile bir istikrarsızlık artışı görülmedi.

Geçmişten en büyük sapma, Batı Avrupa devletleri arasında aşama aşama bir tür ekonomik ve sosyal ve daha sonra da gevşek bir siyasi birliğin yapılandırılmasıydı. Benelux ülkeleri gibi çok sayıda küçük devletin göreli zayıflığı, 1939-1945 Savaşı sırasında bir gümrük birliğine yönelik önerilerde ortaya çıkmıştı. Geçmiş

yetmiş yıl içinde üç defa Almanya tarafından istila edilmiş olan Fransızlar, Alman ekonomisinin daha büyük bir birliğe dahil edilmesiyle güçsüzlüklerini dengelemeye kararlıydılar. Nazi dönemine ilişkin korkunç olaylardan sonra saygınlık peşinde koşan Batı Almanlar bunu kabul etmeyecek bir durumda ve ruh hali içinde değillerdi. Batı Avrupa devletlerinin kendilerini genelde Birleşik Devletler ve Sovyetler Birliği gücü arasında ezilmiş hissetmeleri kaçınılmazdı ve ekonomik ve daha sonra da siyasi güçlerini artırmanın yolu, daha büyük bir birlikti. Bu süreç Jean Monet gibi az sayıda federalist vizyon sahibinin çabalarıyla değil, bu sürece katılmak refahlarını, güçlerini ve nüfuzlarını güvenceye almanın tek yolu olarak ulusal çıkarlarının yararına olduğu için ortaya çıktı. Kömür ve Çelik Birliği, 1950'lerin başlarında oluşturulan ilk kurum oldu ve bu birlik Roma Antlaşması'na ve 1957'de Avrupa Topluluğu'na (AT) giden görüşmelerin yolunu açtı. İlk başlarda bir gümrük birliği olmasa da, tek bir pazarın yaratılması sayesinde daha köklü bir ekonomik ve sosyal birliğin gelişmesi için gereken çerçeveyi oluşturdu ve aynı zamanda gümrük sınırlamalarının kaldırılması ve uyumlulaştırılmasına yönelik gerekliliklerden çok daha ötesine geçen bir kuramsal yapı da sağladı.

Başlangıçta Avrupa Ekonomik Topluluğu*'nun (AET) altı üyesi vardı: Fransa, İtalya, Benelux ülkeleri (Belçika, Hollanda, Lüksemburg) ve Batı Almanya. Yerinin hâlâ Avrupa dışında, Commonwealth† ve Birleşik Devletler'in yanı olduğunu düşünen ve (hem stratejik hem de ekonomik) gücünü çok kısa bir süre içinde kaybetmiş olmayı hazmedememiş olan Britanya, kenarda duruyordu. Ancak AET'nin ilk başlarda elde ettiği başarı ve Britanya'nın dışarıdan etki yaratamıyor olması çok kısa bir süre içinde fikir değiştirmelerine yol açtı. İngilizlerin 1963 ve 1967'deki katılım başvuruları geri çevrildi ve (İrlanda ve Danimarka ile birlikte) 1973'ten önce üyelik verilmedi. Yunanistan'ın ve arkasından İspanya ve Portekiz'in kabulüyle üyelikte başka artışlar gerçekleşti. Diğer bir büyümenin daha gerçekleşmesi, "Soğuk Savaş"ın sonunu ve İsveç, Finlandiya ve Avusturya gibi daha önce tarafsız olan ülkelerin kabulünü beklemek zorunda kaldı. Ekonomik bütünleşme doğrultusunda ilerleme yavaş gerçekleşiyordu ve 1990'ların başlarına kadar ortak bir pazar yaratılmadı. Paraya dair bir birlik daha da ulaşılmazdı. Savaşın hemen ardından bir Avrupa Ödemeler Birliği (EPU) var olmuştu, fakat tasfiye edilmiş ve 1970'lerin ortasından itibaren bir Avrupa Para Sistemi oluşturma girişimleri başarısız olmuştu. Tek bir para birimi yaratılmasına ilişkin çerçeve 1990'ların sonlarına kadar söz konusu olmadı. (1980'lerin ortasından itibaren bilinen adıyla) Avrupa Birliği'nin (AB)‡ kurumsal yapısı da yavaş gelişecekti, bununla birlikte bir Avrupa Mahkemesi, Avrupa hukukunun üstünlüğü, Avrupa çapındaki programların yönetilmesine yönelik Brüksel'de bir Komisyon ve zayıf bir Avrupa Parlamentosu

* Ya da Ortak Pazar. *İng.* EEC; European Economic Community (ed.n.)

† Daha önceden İngiliz imparatorluğuna bağlı, ancak artık bağımsız olmuş devletlerin kendi aralarında kurdukları, ticareti ve ilişkileri geliştirme amaçlı topluluk. *İng.* Commonwealth (ed.n.)

‡ *İng.* EU; European Union (ç.n.)

bunun parçasıydı. Kırk yıllık bir gelişmenin ardından eşsiz bir melez ortaya çıktı. Üye devletler (pek çok konuda veto hakkı dahil olmak üzere) neredeyse tüm güçlerini korumuşlardı, ama AB federal bir devlet olmaktan oldukça uzak olsa da, uluslarüstü kurumlar ve politikalar var olmuştu. AB, Avrupa tarihi içinde temel bir sapmaydı ve daha önceki 600 yıl içinde gelişmiş olan Avrupa devlet sisteminin en kötü özelliklerinden bazılarına son vermiş gibi görünüyordu. Daha da kapsamlı bir bütünleşme, dünya üzerindeki en önemli ortak pazarı yaratmıştı ve neredeyse hiç askeri ve diplomatik gücü olmasa da Batı Avrupa'ya Amerika'nın ekonomik gücüne meydan okuyacak temeli sağladı.

24.6.2 Doğu Avrupa'da İstikrar ve İstikrarsızlık

Sovyet hâkimiyeti de Doğu Avrupa'da (gerçi özellikle Macaristan, Çekoslovakya ve Polonya'nın iç ilişkilerinde hoşnutsuzluklar olsa da) genel bir istikrar yaratmıştı. Versailles Antlaşması'nın yapılmasından sonraki iki on yılda bölgeye egemen olmuş gerilimler, otoriter rejimlerle ve Sovyet askerlerinin varlığıyla bastırılmıştı. Bu durum, 1980'lerin sonlarında Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve Soğuk Savaş'ın sona erişi Avrupa haritasında bu tarihe kadar görülmüş en büyük yeniden şekillendirmeye yol açıncaya ve ya halledilmiş ya da unutulmuş sorunlar ve bölünmeler yeniden ortaya çıkıncaya kadar sürmüştü. Bu değişimler Avrupa dengesini çok büyük ölçüde değiştirdi ve Avrupa devlet yapısının olağanüstü istikrarsız doğasını bir kez daha gözler önüne serdi.

Sovyetler Birliği, 1953'te Stalin'in ölümünden ve özellikle 1964'te Nikita Kruşçev'in barışçı bir yolla uzaklaştırılmasından sonra performansı kötü bir ekonomi, örneğini Leonid Brejnev gibi liderlerin sergilemiş olduğu yaşlanmakta olan bir siyasi elitin zayıf liderliği ve kurumsallaşmış ve kısmen yozlaşmış bir parti bürokrasisiyle birlikte bir uyuklama haline alışmıştı. 1980'lerin ortasından itibaren, Michail Gorbaçev zamanında, *perestroika* (yeniden yapılanma) ve *glasnost* (şeffaflık) ikili siyasetiyle sistemde reform yapma girişimi Pandora'nın Kutusu'ndaki* sorunları açığa çıkardı. Sorunlar arasında açık farkla en önemli olan, Sovyetler Birliği'ndeki milliyetçilikti. 1920'lerde yaratıldığı şekliyle ve 1936 anayasasıyla daha açık hale getirilen devlet yapısı, birliği meydana getiren cumhuriyetler yaratılırken farklı ulusları tanıyan dünyadaki tek devlet olmasıyla sıradışıydı. İktidardaki Bolşevik partisi üyeleri hiçbir zaman kullanmayacaklarını varsaymış olsalar da, cumhuriyetlere birlikten ayrılma hakkı verilmişti. Uygulamada Sovyetler Birliği'nin ayırıcı özelliği Rus hâkimiyeti, şovenizm ve diğer uluslara (özellikle Orta Asya'da yer alan Müslümanlara) karşı üstünlüktü. Ülkede 1960'ların başlarından itibaren, birliğin cumhuriyetlerindeki komünist partiler içinde giderek büyüyen bir ulusal hâkimiyet ve bu partilerin yönetimlerinde kök salmış yerel elitlerin ortaya çıkması söz konusu olmuştu. Sovyetler Birliği'ni çoklu seçim sistemi girişimiyle bir araya gelmiş, gelişmekte olan bu milliyetçilik yıkacaktı.

---

* Yunan mitolojisinde, bütün kötülüklerin içine hapsedilmiş olduğu kutu (ç.n.)

1980'lerin sonlarında merkezi yönetim gücünü kaybetti ve kabul edilemez bir şiddet uygulaması dışında kararlarını kabul ettiremediğini gördü. Birliği oluşturan cumhuriyetler yavaş yavaş daha güçlü ve özerk olmaya başladılar. Süreç büyük ölçüde barışçıydı. (En kötü sorunlar komşu Azerbaycan cumhuriyetinde kuşatılmış bir Ermeni bölgesi olan Dağlık Karabağ'da* yaşandı.) 1989'un sonlarında anayasa, cumhuriyetlere bir tür "siyasal özerklik" hakkı tanıyacak şekilde değiştirildi, ama bu tarihe gelindiğinde Baltık cumhuriyetleri tekil devletler olduklarını açıklamışlardı ve ardından 1990 Mart'ında Litvanya bağımsızlığını ilan etti. Moskova'daki hükümet bu süreci durduracak güce sahip değildi. 1991'in ilk aylarında bir referandumda yeni bir cumhuriyetler "federasyonu" ("birlik" değil), ezici bir çoğunlukla kabul edildi, ama Baltık devletleri, Ermenistan, Gürcistan ve Moldova (eski Besarabya) federasyona katılmayı reddedince merkezi gücün yetersizliği iyice görünür hale gelmeye başladı. Ayrılacakları, yeni federal antlaşma tamamlandığında, resmi olarak söze dökülmese de kabul edilmişti. 1991 Ağustos'unda, Moskova Antlaşması'nın imzalanmasından bir gün önce, komünist parti ve silahlı kuvvetler içinde yer alan muhafazakâr grupların gerçekleştirdiği bir darbe girişimi başarısız oldu. Devamında ortaya çıkan (komünist partisinin kaldırılmasının da dahil olduğu) yeni siyasi ortamda Baltık cumhuriyetlerinin bağımsızlığı eylül ayında tanındı ve diğer üç cumhuriyetin bağımsızlığı kabul edildi ama tanınmadı. 1991 sonbaharına gelindiğinde "Slav" cumhuriyetler bile bağımsızlık istiyorlardı ve Rusya, Beyaz Rusya, Ukrayna ve Orta Asya cumhuriyetleri bir Bağımsız Devletler Konfederasyonu oluşturdular; bu yapının merkezi bir otoritesi yoktu ve tekil devletlerin birliğinden daha fazlası değildi. 25 Aralık 1991'de Gorbachev Sovyetler Birliği başkanlığından istifa etti. Artık Rusya, Moskova'daki bürosunun dışında varolmayan bir devletti.

İç parçalanmasının paralelinde Sovyetler Birliği, Doğu Avrupa etki alanı üzerindeki denetimini kaybetti. Buradaki sorunlar, 1980'lerin başlarında, geniş çaplı işçi ve aydın hareketi "Solidarity"nin en sonunda askeri bir darbeyle bastırıldığı Polonya'da başladı. 1980'lerin sonlarına gelindiğinde belli bir ölçüde serbest olan seçimler Solidarity'nin kesin bir zaferine ve dolambaçlı görüşmeler sonrasında Sovyet etki alanında, kırk yıldan sonra ilk defa komünist olmayan bir yönetimin oluşmasına yol açtı. Sovyetler Birliği'nin iktidar üzerindeki komünist tekelini korumak amacıyla kuvvet kullanmak istememesi diğer devletler tarafından hemen fark edildi. Macaristan batı sınırını kapalı tutmayı reddetti, bir mülteci akını oldu ve Doğu Avrupa'nın her yerindeki gösteriler daha da fazla istikrarsızlık yarattı. Kritik an, Doğu Alman yönetimi (1961'de inşa edilen) Berlin Duvarı'nın geleceği hakkında tereddüde düştüğünde ve göstericiler duvarı yıktıkları zaman gerçekleşti. 1989'un sonuna gelindiğinde eski tüfeklerin birçoğu yeni siyasi gruplaşmalara geçiş yapmış olsalar da, Doğu Avrupa'da komünist yönetimler fiilen son bulmuştu. Doğu Almanya'da komünist yönetimin son bulması, Doğu Amanya'nın Batı Alman devleti tarafından özümsenerek, Almanya'nın süratle yeniden birleşmesine yol açtı.

* Nagorno–Karabakh (ç.n.)

Doğu Avrupa'da komünist yönetimin son bulmasının sonucu, yaygın bir şekilde ama hatalı olarak, halledildiklerine inanılan eski sorunların yeniden ortaya çıkması oldu. Bu sorunlar, yaklaşık yetmiş yıl önce Versailles'da yaratılmış olan iki "mini imparatorluk"un –Çekoslovakya ve Yugoslavya– dağılmasına yol açtı. Çekoskovakya'nın dağılması barışçı bir süreçti; Polonya'nın dağılması, Sovyetler Birliği'nin çöküşüne kıyasla olağanüstü şiddetli oldu. Yugoslavya'da çeteci lider Tito'nun önderliğinde komünist yönetimin kurulması, çok derinden bölünmüş olan devlette yeni bir dönemin işareti gibi görünüyordu. Özenle beslenen direniş efsanelerine ve sosyalizme, federalizme ve Tito'nun 1940'ların sonlarında Stalin'den ve Sovyet blokunun geri kalan kısmından kopmasından sonra tarafsızlığın savunulmasına duyulan ihtiyaç, bir ölçüde birlik duygusu yaratmıştı. Bir Hırvat-Slav olan Tito, ayrı bir Makedonya cumhuriyetinin yaratılması, özerk Kosova ve Voyvodina eyaletlerinin kurulması, Kosova'daki Arnavut çoğunluğa federal düzeyde veto hakkı verilmesi ve Bosna-Hersek'te ayrı bir Müslüman ulusun yaratılması aracılığıyla, uygulamada kasıtlı olarak Sırpların gücünü azalttı. Bununla birlikte Sırplar devlette ve özellikle orduda hâlâ egemen konumdaydı, Tito güçlü kişisel idaresi sayesinde durumu denetim altında tutabiliyordu. 1980 Mayıs'ındaki ölümünden sonra yeni anayasa yürürlüğe girdi. Başkan ve parti lideri görevlerinin her yıl ulusal bazda rotasyona tabi tutulma koşulu, sadece bölünmeleri meşrulaştırdı ve uygulamada bunun yürümediği görüldü. Ekonomik gerileme ve çokpartili sistemin kurulmasıyla bir araya gelen Yugoslavya'nın içindeki gizli bölünmelerin yeniden ortaya atılması devleti yıktı. Bunun katalizörü, 1987'den sonra Slobodan Miloşoviç'in önderliğinde güçlü bir Sırp milliyetçiliğinin ortaya çıkışı, bu milliyetçiliğin birliği oluşturan bir cumhuriyette Sırpların hâmisi gibi hareket etme girişimi ve Yugoslavya'nın Sırpların gücünü azaltmaya yol açacak herhangi bir şekilde bölünmesine yaptığı muhalefet oldu. Birlikten ayrılan ilk yer 1991'de, nispeten müreffeh Slovenya cumhuriyeti oldu. Bazı küçük çarpışmalara rağmen gerçek bir çarpışma olmadı. Etnik bakımdan homojen olduğu, ülkenin öncelikli meselelerinde merkezi bir önem taşımadığı ve Yugoslavya'nın geri kalan kısmından çok, her zaman Avusturya'ya daha yakın olduğu için, en sonunda Slovenya'nın ayrılmasına izin verildi. Sırplar etnik bakımdan karmaşık olan sınır bölgelerinde yapılan sınır savaşlarından sonra bağımsız bir Hırvatistan'ı kabul ettiler. (Topyekûn savaş dışında fazla bir alternatifleri yoktu.) Makedonya'daki milliyetçiler 1990'da yapılan seçimlerle iktidara geldiler ve bölge üstünde geleneksel hak iddiaları olan Bulgaristan ve Yunanistan gibi diğer devletlerin dahil olduğu karmaşık pazarlıklardan sonra, bağımsızlığı elde ettiler. Bosna-Hersek'in çok daha önemli bir sorun oluşturduğu görüldü, çünkü Müslümanlar en büyük tek gruptu ama çoğunluğu oluşturmuyorlardı ve büyük oranda Sırp ve Hırvat azınlık vardı. Bu derece bölünmüş bir yerde, sadece federal bir Yugoslavya bir anlam ifade edebilirdi ve sınırlı ve kırılgan bir anlaşmaya varılmadan önce, aralıklı olarak altı yıllık savaş, 1992'de bağımsızlığın hatalı şekilde uluslarası tanınması, değişen ittifaklar, hem Sırpların hem de Hırvatların yaptığı müdahale ve sonunda zayıf bir dış müdahale oldu. 1990'ların ortasına gelindiğinde, aralıklı ama

zaman zaman olağanüstü acımasız bir iç savaştan sonra Yugoslavya resmen ortadan kalktı. Bununla birlikte geride başka bir sorun kaldı. Sırplar, Sırp tarihi içinde tarihi ve efsanevi açıdan önemli bir yer işgal eden Kosova'nın özerkliğini kaldırdılar ve böylece eyaletteki Arnavut çoğunluğu en sonunda kendilerine düşman etmiş oldular. (1912-1913'te ve yine 1918'de Kosova'nın Arnavutluğa katılmasına izin vermeyi reddedenler Batı Avrupalı devletlerdi.) Terörist bir hareket, özerkliğin yeniden yürürlüğe girmesi için uluslararası görüşmelere yol açtı. Sırpların (muhtemelen haklı olarak Kosova'nın en sonunda ayrılmasına yol açacağını düşündükleri) bir teklifi kabul etmeyi reddetmeleri, 1999'un başlarında NATO tarafından güçlü bir dış müdahaleye ve Sırpların halkın büyük kısmını kovmasına yol açtı. Bu başarılı olmadı, ama eyalette uluslarası bir hâkimiyetin kurulmasından sonra bile kalıcı bir anlaşmaya varma şansı uzak gibi duruyordu.

Soğuk Savaş, Avrupa tarihinde verimsiz ama istikrarlı bir ara dönem olmuş olsa da, sona ermesi, Avrupa dünyasının başına yüzyıllarca dert açmış olan eski soru ve sorunlardan bazılarını yeniden canlandırdı. 1989'dan sonraki on yıl, gelmiş geçmiş en büyük Avrupa haritası değişikliğine ve oldukça istikrarsız olduğu görülen çok sayıda belirgin niteliğin yaratılmasına tanıklık etti. Öncelikle Rusya, daha önceki 400 yılda olduğundan daha doğudaki sınırlarla ve daha zayıf bırakıldı. Sadece 1945'te elde etmiş olduklarını kaybetmekle kalmadı, aynı zamanda (iki savaş arası dönemde bağımsız olmuş olan) Baltık devletleriyle birlikte, erken Rus devletinin 17. yüzyıldaki ilk yayılmasından beri hâkim olduğu Ukrayna ve Beyaz Rusya'yı da kaybetti. Kafkasya'da 19. yüzyılın başlarında elde etmiş olduğu yerlerin hepsini ve Orta Asya'da 19. yüzyılın ortasında alınmış olan bütün bölgeleri benzer şekilde kaybetti. Bu dünya tarihindeki en hızlı ve en büyük toprak ve güç kayıplarından biriydi. İkinci olarak, Almanya'nın yeniden birleşmesi ve müttefiklerin işgal kalıntılarının sonu, bir kere daha kıtanın merkezinde Avrupa'nın en güçlü devletini yarattı. Bu devlet, 1871-1945 arasında Avrupa tarihindeki önde gelen istikrarsızlık faktörü olmuştu. Almanya en sonunda doğuda radikal bir şekilde farklı olan sınırları (Doğu Prusya'nın kaybı ve müttefiklerin 1945'te mutabık kaldıkları üzere Polonya'nın batı sınırı olarak Oder-Neisse Hattı) kabul etmiş ve Avrupa Birliği'yle sımsıkı bütünleşmiş olsa da, diğer devletler Alman gücünün geliştirilmemesine yönelik endişeye terk edildiler. Üçüncü faktör, Orta ve Doğu Avrupa'da pek çok bağımsız devletin yeniden ortaya çıkmasıydı. Bunlardan bazıları Versailles'da yaratılmış devletlerdi veya (Baltık devletleri gibi) 1914-1918 Savaşı'nın sonundaki kargaşada ortaya çıkmışlardı. Ukrayna ve Beyaz Rusya gibi başkaları sadece birkaç ay bağımsız kalmışlardı. En büyük grup –Moldova, Hırvatistan, Slovenya, Makedonya, Bosna-Hersek ve Slovakya– (Kafkasya ve Orta Asya cumhuriyetleri gibi) hiçbir zaman tam olarak bağımsız olmamıştı. Diğer yerlerin Doğu Avrupa haritası daha çok, Almanya yenilgiye uğramış olan bir Rusya'ya savaş hedeflerini kabul ettirdiğinde, 1918'in başlarında yapılan Brest-Litovsk Antlaşması'ndan sonra olduğu gibi görünüyordu. Balkanlar'da böyle bir devlet çokluğu daha önce hiç görüşmemişti.

24.7 Çin'in Yeniden Ayağa Kalkması

Çin'de 19. yüzyılın ortası ve 20. yüzyıl arasındaki 100 yıl, bir iç savaş, devrim, dış müdahale ve savaş dönemi oldu. 18. yüzyılın sonlarında dünyanın en müreffeh ve istikrarlı devletlerinden biri olan Çin'in, yoksul ve zayıf bir devlet konumuna gerilediği görüldü. Bu, dünya tarihindeki en kalıcı unsunlardan birinin –ekonomik olarak normalde dünyadaki en gelişmiş ve güçlü devlet olarak Çin'in konumunun– en büyük gerilemesiydi. Bu yüzden ekonomik gelişmeye ve Çin'in büyük bir devlet olarak yeniden inşasına adanmış güçlü bir merkezi yönetimin 1949'da yeniden kurulması, modern tarihte çok önemli bir andı. Ama yine de, değişimin tam sonuçlarının, değişen politikalar ve çok önemli iç sorunlar yaratmış olan, geleceğe dönük olarak izlenmesi gereken yol etrafında komünist yönetim yapısı içindeki bölünmeler şeklinde görünür hale gelmesi, üç on yıldan daha uzun zaman aldı.

1949'da, gücünü nasıl birleştireceğinin ve endüstrileşmeye nasıl başlayacağının bir örneği olarak Çin'deki komünist partisinin elinde, Sovyetler Birliği vardı. Ancak, örnekler arasında iki önemli fark bulunuyordu. Çin'deki partinin temeli kırsal kesimde yer alırken, Bolşevikler köylü kitlesiyle neredeyse hiç temas içinde değildi. İkinci olarak, ekonomi 1920'lerin sonlarında Sovyetler Birliği'ninde olduğundan çok daha az endüstrileşmişti. Hükümetin ilk başlarda izlediği politika, topraklara el konulduğu ve büyük toprak sahiplerinin köylülerden aldıkları kiraları geri ödemek zorunda bırakıldığı 1950'lerin başlarındaki radikal toprak reformu programıydı. Bu program, parti üyelerinin hareketi yerel düzeyde yönetmek üzere yoksul köylüleri kullandığı, "mücadele gösterileri" denen eylemle sağlandı. Bu süreç boyunca muhtemelen yaklaşık 5 milyon "büyük toprak sahibi" ve "zengin köylü" öldürüldü. Bununla birlikte tarimsal verimlilikteki iyileşme yetersiz bir düzeyde gerçekleşti ve hükümet, muhtemelen her zaman tercih edilen seçeneğe –kolektifleştirmeye– geçiş yapma kararı aldı; 1957'ye gelindiğinde bu geçiş Sovyetler Birliği'nde 1930'ların başlarında görülen korkunç sonuç olmaksızın sağlanmıştı. Bir yıl sonra hükümet "Üç Kızıl Sancak" sloganıyla daha radikal bir adım atmaya karar verdi. Bu tarımın ve endüstrinin aynı anda gelişmesi ("İleriye Doğru Büyük Hamle") ve yaşamın yaygın bir şekilde kolektif bir hale getirilmesiyle ilişkiliydi. Program yaygın bir muhalefet, ekonomik kargaşa, kıtlık ve yaklaşık 30 milyon insanın ölümüyle üç yıl içinde çöktü.

Parti, 1960'ların başlarında geleceğe yönelik olarak izlenmesi gereken yol hakkında, Sovyet partisinin 1920'lerde yaptığına çok benzer bir şekilde, hâlâ tartışıp duruyordu. Hiç kimse siyasi liberalleşmeyi önermedi, ama Teng Hsia-ping gibi bazıları daha pazara yönelik, köylü yanlısı bir siyaseti savundu. En sonunda, Mao ve karısı Chiang Ch'ing'in, parti içindeki hâkimiyetlerini sürdürmenin bir yolu olarak arka çıktıkları mareşal Lin Piao'nun emrindeki Halk Kurtuluş Ordusu'nda yer alan radikaller üstünlüğü ele geçirdiler. 1966 yazında "Büyük Proleter Kültür Devrimi"ni başlatma kararı alındı. "Aydınların" köylü hayatının gerçeklerini deneyimlemeleri için yapılacak eğitim uzun bedensel çalışma dönemleriyle birleştirilecekti; bunun

sonucu, hem "Batılı" değerleri hem de geleneksel Çin değerlerini tamamen reddeden yeni bir proleter ideoloji olacaktı. Bu ideolojinin, Yeni "Kızıl Muhafiz" birliklerinde yer alan 10 milyonun üzerinde üyeyle birlikte halka yönelik güçlü bir temeli vardı. Fakat partinin ve devletin denetim yapıları çöküp yerel parti grupları Pekin'in talimatlarına direnince ve Halk Kurtuluş Ordusu ile Kızıl Muhafiz birlikleri hiziplere bölünerek birbirleriyle sokak çatışmalarına girişince Çin'e neredeyse bir anarşi ortamı hâkim oldu. Ordu, okula ve üniversiteye dönmeleri için üniversite öğrencilerine "yardım ettiği" 1968 yazına kadar durumu kontrol altına alamadı. Denetimi yavaş yavaş daha ılımlı hizipler ele geçirdi. Lin Piao 1971'de esrarengiz şartlar altında " tasfiye edildi" ve iki yıl sonra Teng Hsiao-ping politbüroya tekrar seçildi. Mao ve Chou En-Lai'ın ölümlerinden sonra 1970'lerin ortasında başka bir radikal dönem yaşandı, ama radikal liderler ("Dörtlü Çete") uzaklaştırıldı ve ılımlı bir liderlik yapısı yeniden oluşturuldu.

Çin'in politik sistemi 1960'ların ortasından bir on yıl ve 1950'lerin sonlarındaki ekonomik politikalarda yapılan feci hatalardan sonra alt üst olsa da, Çin ekonomisinin performansı endüstrileşmekte olan herhangi bir ekonominin performansına denkti. Genel olarak büyüme oranları Sovyetler Birliği'nde 1930'larda, Brezilya'da 1960'larda ve Güney Kore'de 1970'lerde görülen oranlar kadar yüksekti ve daha uzun süre bu şekilde olmaya devam etmesi sağlandı. Endüstri, 1950'lerin başlarından itibaren 30 yıl içinde %10'un üzerinde gelişerek Çin'in dünya endüstri üretimindeki payını ikiye katladı. Çin, 1980'lerin başlarına gelindiğinde Britanya ve Fransa'nın üretim toplamından daha fazla demir ve çelik üretiyordu. Yatırım seviyeleri de dünyadaki en yüksek seviyelerdi. Dönem boyunca çocukların eğitimle geçirdikleri yılların ortalaması ikiye katlandı. Ilımlı yeni liderlik, 1970'lerin sonlarına gelindiğinde artık temel endüstrileşme tamamlandığı için, bu temel üzerine nasıl bir gelişme inşa edeceğine karar vermek durumundaydı. 1920'lerde Sovyetler Birliği'ndeki Yeni Ekonomi Politikası'na şaşılacak derecede benzeyen bir politika uygulamaya başladılar; ekonomik liberalleşme, üniversite öğrencilerinin Pekin'de Tienanmen Meydanı'nda 1989'da yaptığı gösterilerin bastırılmış olmasının gösterdiği gibi, kesin bir politik denetimle birleştirildi. İlk kilit değişimler, yeni lider Teng Hsiao-Ping'in her zaman savunmuş olduğu gibi, ürünlerini açık pazarda satmalarına izin verilen komünlerin "kasabalar"a dönüştürülmesiyle yapılan tarımsal reformdu. Verimlilik yılda %8 artış gösterdi ve 1978'de başlatılan reformlardan sonra altı yıl içinde köylülerin gerçek geliri ikiye katlandı. Bu, daha fazla endüstrileşmenin ve fabrikalara ve bireylere daha çok özgürlük tanınmasının temelini oluşturdu. Devlet planlaması makroekonomik düzeyde tutuldu, ama bunun altında bir tür kapitalizm ortaya çıktı. Yabancı teknolojinin ithali ve ihraç etmek üzere üretim yapmanın temeli, yurtdışındaki şirketlerle ve (neredeyse 1000 yıl boyunca en fazla dış temasın olduğu yer olan) Güney Çin'de yer alan dört özel ekonomik bölgeyle ortak girişimlerde bulunulmasına dayandırıldı. 1980'lerin başlarından itibaren ekonomi yılda yaklaşık %10 büyümeye devam etti.

Çin'in stratejik konumu da değişmeye başlamıştı. Komünistler iktidarı ele geçirdikten sonra, on yıl boyunca tek müttefikleri olarak Sovyetler Birliği'ne yakın olmuşlardı. Birleşik Devletler yeni yönetime şiddetle karşıydı ve anakarada iktidarı yeniden ele geçirmenin rüyasını hâlâ gören Tayvan'da yer alan Chiang Kai-shek'e ve Kuomintang'a arka çıkıyordu. Doğrudan karşı karşıya gelmeleri denetim altında tutuluyordu. Bununla birlikte Çinliler Sovyetler Birliği'nden fazla bir şey elde edemediler ve 19. yüzyılın "eşitliksiz anlaşmaları"nın devamı olarak gördükleri uygulamalar nedeniyle Çinlilerin hissettikleri kırgınlık 1960'ların başlarında ikisi arasında kalıcı bir kopmaya yol açtı. 1964'te Çinliler kendi nükleer silahlarını geliştirdiler ve on yılın sonunda, Sovyetler Birliği ile Amur Nehri yöresinde yer alan tartışmalı sınır boyunda askeri çatışmalar olmaya başladı. Amerikalılar en sonunda Çin'in yönetiminde Kuomintang varmış gibi davranmaktan 1970'lerin başlarında vazgeçtiler, Pekin hükümetini tanıdılar ve ardından Birleşmiş Milletler'e katılmasına ve Güvenlik Konseyi'nde yer almasına izin verdiler. Bu gelişme, Amerikalıların Sovyetler Birliği'ne daha çok sorun yaratmaya yönelik öncelikli hedefini yansıtıyordu. Çinlilerin bakış açısına göre, 1997'de Britanya Hong Kong'u geri verdiği ve ardından 1999'da Portekizliler Macao'yu iade ettiği zaman, 19. yüzyıldaki utanç verici anlaşmaların sonu gelmişti. Ekonomik gelişme Çinlilerin yeniden toparlanma seviyesini güçlendiriyordu. Çin yönetimini devraldıktan sonra Komünist Partisi yarım yüzyıl içinde, 14. yüzyılın sonlarında Minglerin yaptığı gibi, dünyadaki en önemli devletlerden biri olarak Çin'in dünya tarihindeki önemli konumunu iade etti.

24.8 Yirminci Yüzyılın Sonunda Dünya Dengesi

20. yüzyılın sonunda dünya dengesi, birbirinin üstüne kapanan ekonomik, askeri ve stratejik eğilimlerin yol açtığı daha önce benzeri görülmemiş bir karmaşıklık düzeyi sergiledi. Askeri düzeyde durum nispeten basit gibi görünüyordu. Soğuk Savaş'ın sona ermesi, Sovyetler Birliği'nin çökmesi ve Çin'in hâlâ gelişmeye devam eden gücünün anlamı, Birleşik Devletler'in yegâne küresel güç olduğuydu. Belirli türde bazı silahlara sahip olan yegâne devletti, teknolojik kaynaklarının dengi yoktu ve askeri harcamaları Rusya, Britanya, Fransa ve Almanya'nın harcamalarının toplamından büyüktü. Bununla birlikte bu askeri gücün sınırlı bir kullanımı vardı. Çok sayıda müttefiğin desteğiyle 1991'deki Körfez Savaşı'nda büyük bir etki yaratabilmişti, ama burada bile Irak yönetimiyle nasıl başa çıkılacağı sorununa çözüm getiremedi, fakat terörist tehditler ve düşük yoğunluklu çatışmayla başa çıkmak yönünde fazla bir değeri yoktu. Amerika'nın dünyanın farklı yerlerindeki farklı güvenlik bölgelerini etkileyebilme kabiliyeti de sınırlıydı.

Temel sorun, devletlerin güvenliğinin sadece askeri ve stratejik terimler çerçevesinde artık daha fazla tanımlanamamasıydı. Birleşik Devletler artık egemen ekonomik güç değildi. Endüstrileşmiş büyük ekonomiler (Avrupa Birliği ve Japonya) arasında yer alan rakipleri, farklı bir ekonomik güç bağıntısı yarattı. Büyük eko-

nomiler arasındaki rekabet bazı endüstrileri mahvetti; Avrupa'nın gemi yapımı, motorsiklet ve televizyon endüstrileri Japon rekabeti karşısında çöktü. 1980'lere gelindiğinde Birleşik Devletler çok gelişmiş silah üretiminin, kendisini, Japonların otomobil ve tüketici elektronikleri endüstrileri içinde yarattığı rekabetin yıkıcı sonuçlarından korumadığını gördü. Aynı zamanda bütün devletler uluslarüstü şirketlerin karşısında güç kaybediyordu. Bu şirketlerin üretim yaptıkları yerleri dünyanın her yerinde kendi önceliklerine göre değiştirmeleri, hükümetler tarafından önemli ölçüde denetim altında tutulamayan ulusal ekonomiler üzerinde büyük bir etki yaratıyordu. Tabii ki, devletler, bu şirketlerin gözüne girmek için rekabet etmeye ve çeşitli ödemeler ve bağışlar yoluyla onları cezbetmeye çalışmaya başladılar. Uluslarası finans hareketleri ve yabancı dövizlerle yapılan işlemler katlanarak artınca bunların toplamları, tek bir devletin hatta büyük ekonomilerin ve uluslarası kurumların elinde bulunan rezervlerin çok daha üzerine çıkmış oldu. 20. yüzyılın sonuna gelindiğinde en büyük endüstri devletleri bile politikalarını, "ekonomik gerçekler" –uygulamada anonim ve kontrolsüz (ve kontrol edilemeyen) ekonomik güçlerin faaliyeti– olarak görülen gerçeklere uyarlamaktan başka bir seçenekleri olmadığını gördüler.

Devletlerin güvenliği, dünya tarihindeki diğer gelişmelerden de etkilendi. 18. yüzyıldan itibaren hızla artan nüfus, enerji tüketiminde ve endüstri üretimindeki devasa artışlarla birlikte yeni sorunlar yaratmaya başlamıştı. Ormanların yok edilmesi, çölleşme, ulusal sınırların dışına yayılan çevre kirliliği ve hepsinden daha kötüsü ozon tabakasının yok olması ve küresel ısınma, bütün bunlar, her devletin güvenliğini etkileyen ve hiçbirinin kendi kendine başa çıkamayacağı küresel açmazlardı. Bu açmazların ele alınması sırasında karşılaşılan sorunlardan biri, dünya üzerinde bulunan neredeyse 200 devletin (1900'da bunlar 50'den azdı) birbirinden farklı çıkarları arasında denge bulunmasıydı. Bu durum emsalsizdi ve Avrupa üstünlüğünün sürdüğü dönemden kaynaklanıyordu. Dünya, tarihin önemli bir bölümü boyunca, büyük bir alana yayılmış imparatorluklardan ve küçük bir alanı kaplayan kent devletlerinden oluşan bir karma halinde bölünmüştü. Avrupa tarihi, tek bir devletin egemen konuma gelemediği ve bu yüzden tek bir imparatorluğun yaratılmadığı, (daha ziyade MÖ 200 dolaylarında Chin ve Han hanedanları kurulmadan önceki 300 yılda Çin'deki "Savaşan Devletler"e benzeyen) birbiriyle rekabet içinde birçok devletten oluşan bir sistem ortaya çıkardığı için sıradışıdır. Yaklaşık 1300'den itibaren söz konusu olan dönemde Avrupa devlet sistemi, yol açtığı çatışma ve tahribat düzeyi nedeniyle işlevsellikten oldukça uzaktı. 1750'den sonra Avrupa gücünün yayılması ve özellikle 1945'ten sonra sömürgelerin kalkması, devlet sisteminin dünyanın geri kalan kısmını kapsayarak yayılmasını yarattı. Bu sistemin küresel ölçekte de aynı şekilde işlevsellikten uzak olup olmayacağı anlaşılacak.

Bununla birlikte, dünya tarihi içindeki başka gelişmeler de dünya devletlerinin konumunu etkilemeye başlamıştı. Dünya ekonomisinde meydana gelen gelişmeler, devlet sınırlarıyla çakışmayan, birbirinin üstüne kapanan karmaşık bir ekonomik ve

politik güç yapısı ortaya çıkardı. Birçok devlet, tekil olmayan uluslarüstü şirketler ve uluslarası kurumlar gibi oluşumlardan çok daha az ekonomik ve siyasi güç kullanabiliyordu ve çok daha fazla zayıftı. Devletler kuvvet kullanan yegâne kurumlar değildi. Bu, devletlerin, 17. yüzyılda Avrupa devletinin tam anlamıyla gelişmesinden itibaren uzun süre sadece kendilerine ait bir hak olduğunu iddia etmiş oldukları bir şeydi. Devlet sınırları içinde, özel güvenlik teşkilatları giderek daha fazla önemli olmaya başlamıştı ve Kolombiya ve Rusya (ve bir ölçüde İtalya) gibi bazı örneklerde devlet büyük ölçekli suç örgütlerinin gücünü denetim altında tutmaktan acizdi. Devlet sınırları dışında, küçük terörist gruplar güçlüydü ve bazı durumlarda uluslarüstü şirketler dünyanın bazı daha zayıf devletlerindeki yatırımlarını korumak amacıyla parayla kendi silahlı güçlerini kuruyorlardı. Daha zayıf bir çok devletin, Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası gibi uluslararası kurumların dayattığı politikaları kabul etmek dışında fazla seçeneği yoktu. Batı Avrupa gibi yerlerde, teoride güçlü yönetimler bile askeri ve stratejik konularda NATO ve sosyal ve ekonomik konularda AB gibi uluslarüstü kurumlara yetki veriyordu.

Birbirinin üstüne kapanan ve gün geçtikçe karmaşıklaşan bu ekonomik ve siyasi gücün yanı sıra, dünya dengesinin 20. yüzyılın sonlarına gelindiğinde önemli ölçüde değişmeye başladığına da şüphe yok. İki alan, geçmişte de olduğu gibi bu süreç açısından önemsizdi. Latin Amerika 19. yüzyılın başlarında bağımsızlığını elde ettikten sonra dünya tarihi içinde önemli bir yer işgal etmemişti; devletler arasında gerçekleşen çatışma sayısı azdı, ama çok bölünmüş ve ülke sınırları içinde istikrarsız olmaya devam etti. Hiçbir devlet önemli bir ekonomik güce sahip değildi ve dünya ekonomisi çerçevesinde bağımlı bir durumda olmaya devam ettiler. Bu durum Afrika'nın büyük bir bölümünde daha da kötüye gitmişti. Kıtanın neredeyse tamamı (Akdeniz'in güney sahilleri dışında) dünya tarihinin temel dinamikleri açısından daima konu dışı olagelmişti. Avrupa'nın yarattığı etki nedeniyle (köle ticareti dışında) ana gelişmeye neredeyse hiç dahil edilmemişti ve Avrupa sömürgeciliğinin bıraktığı miras son derece yetersizdi. Yeni devletlere miras olarak, belli bir ölçüde sömürge döneminde yatırım yapılmamış olmasından kaynaklanan muazzam ekonomik ve sosyal sorunlar kalmıştı. Avrupalıların kıtayı paylaştırma biçimi nedeniyle birçok devlet uzun süre hayatta kalmayı başaramayacak kadar küçüktü. 1980'e gelindiğinde, 49 bağımsız devletten 22'sinin nüfusu 5 milyondan ve 9'nun nüfusu 1 milyondan azdı. Bu sorunlara (ihracat gelirlerinin en önemli kaynağı olan) azalan ticari mal fiyatları, yükselen petrol fiyatları, büyüyen borçlar ve başını almış giden elit yozlaşması ekleniyordu. Bunun yarattığı sonuç, ekonomik durgunluk ve bazı durumlarda gerçek bir gerilemeydi.

Ortadoğu diye bilinen alan çok daha büyük bir öneme sahipti. Burası dünya tarihi içinde önem taşıyan birçok toplumun ve imparatorluğun merkezi olmuştu ve ayrıca İslam dünyasının –7. yüzyıldan sonraki 1000 yıl içinde dünya üstündeki en önemli iki siyasi ve kültürel alandan birinin– merkeziydi. Bu bölge 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında Avrupa gücünün etkisine ve özellikle 1918'de yenilgiye uğratılan Osmanlılardan sonra, üretilen yapay devletlere uyum sağlamanın zorluğuna

tanık oldu. Bu durum, asıl halkının önemli bir bölümü kovularak Filistin'e Yahudi göçmenler tarafından el konması ve İsrail devletinin yaratılmasına yol açmış olan Avrupa'nın en önemli sömürgeci macerasıyla –Siyonizmle– daha da kötü bir hale geldi. Bölge 1970'lere kadar endüstrileşmiş ülkeler ve petrol şirketleri tarafından ekonomik bakımdan da ağır bir şekilde sömürüldü. 20. yüzyıldaki yoğun endüstriyel büyümenin temelini oluşturan petrol üretiminden çok az pay almıştı. Bölgede yer alan devletler, 1970'lerin başlarında muazzam bir varlık birikimine yol açan daha büyük bir denetim elde edildikten sonra bile petrol üzerindeki hâkimiyetlerini stratejik bir silah olarak kullanamadılar. Bu bölgede (Türkiye'nin 1923'ten sonra ve İran'ın 1950'lerin başlarından 1970'lerin sonlarına kadar örnek oluşturduğu gibi) "modernizasyon"a uzanan bir yol olarak laikliğe duyulan inanç ve ayrıca "Batılı" düşünce ve kurumların kabulü ile İslami inanç ve geleneklerin yeniden canlanması arasında süren bir iç çatışma vardı. 20. yüzyılın sonlarında, Mısır gibi ülkelere egemen olan laik elitler tarafından genellikle karşı çıkılmış olmasına rağmen, kökten dinci İslamiyette önemli bir canlanma olduğuna işaret eden gelişmeler vardı.

Dünya nüfusunun büyük çoğunluğu, daima Asya'da (özellikle Çin ve Hindistan'da) yaşamıştı. Bu alan dünya üzerindeki en zengin bölgeydi. 1500'den sonra Avrupa'nın ortaya çıkması ve Kuzey ve Güney Amerika'dan ve Atlantik ekonomisinden elde ettiği zenginliği, çok uzun zamandan beri yerleşik hale gelmiş bu müreffeh ve istikrarlı dünyaya girmek üzere kullanması dünya dengesinde önemli bir değişime damgasını vurmuştu. Fakat Avrupa'nın üstünlük dönemi çok kısa ömürlü oldu. Avrupa, Asya'yı etkileyecek yeterli güce 1750 sonrasına kadar sahip olmamıştı ve bu tarihte bile Çin ve Japonya üzerindeki etkisi çok sınırlıydı. Avrupa'nın hâkimiyeti en iyi ihtimalle 19. yüzyılın ortasından 1940'ların başlarına kadar sürdü. 1900'e gelindiğinde Birleşik Devletler çoktan dünyadaki en büyük ekonomi olmuştu ve Avrupa hâkimiyetinin 1940'lara kadar sürmesini sadece askeri gücünün kendine özgü bir şekilde açık arayla farklı olması sağlamıştı. Daha sonra Avrupa iç savaşlarının dünyanın geri kalan kısmı üzerindeki etkisinin kalıcı olduğu görüldü. Birleşik Devletler yegâne küresel güç haline geldi, dünyanın birçok yerinde Avrupa gücünün yerini aldı ve Avrupa ile Birleşik Devletler'in dışında endüstrileşen ilk ülke olan Japonya, Avrupa imparatorluklarına onarılamayacak ölçüde zarar verdi. Avrupa 20. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde önemli bir bölgesel ekonomik güçtü, ama artık büyük bir dünya gücü değildi. Avrupa yaptığı iç savaşların ardından toparlanınca, daha çok ülke endüstrileşince ve Japonya onun kadar zengin olunca, 20. yüzyılın başlarındaki ve ortasındaki ekonomik üstünlüğünü yüzyılın ikinci yarısında Amerika da kaybetti. Amerika'nın küresel askeri gücü Sovyetler Birliği'nin sınırlı meydan okumasından etkilenmemişti, ama güvenlik sorunlarının giderek daha karmaşık ve askeri çözümlerle halledilemez olmaya başladıkları durumlardaki gücü açısından bakıldığında, çok az gerçek kazanç sağlıyordu.

20. yüzyılın son döneminde dünya tarihindeki en önemli faktör, 1750'den sonraki 200 yılda geçici bir gerilemenin ardından Asya'nın kendisini yeniden toparlamasıydı. Bu sürecin ilk işaretleri 19. yüzyılın sonlarında gözle görülür hale

geldi. Japonya'nın erken endüstrileşmesi, sadece Çin'i değil Rusya'yı da yenilgiye uğratabilecek bölgesel bir güç olarak ortaya çıkması ve müttefiki haline gelerek Britanya'nın iltifatta bulunması bu eğilimin ilk göstergeleriydi. Hindistan, Birmanya ve Filipinler'de yükselmeye başlayan milliyetçilik ve yabancıların yönetimine karşı geliştirilen muhalefet benzer göstergelerdi. 19. yüzyılın ortasındaki olaylar nedeniyle ciddi şekilde zayıflamış olan Çin bile kendi kaderini kontrol edebilecek duruma gelmişti. 20. yüzyılın ortasından itibaren bu eğilimler çok kısa bir süre içinde ivme kazandı. 1949'da Çin yeniden birleşmişti ve yarım yüzyıldan biraz daha uzun bir süre içinde, onu tekrar dünyanın en büyük ekonomilerinden biri yapacak olan (bu onun yaklaşık 1850'ye kadar sahip olduğu bir konumdu) bir ulusal canlanma, ekonomik büyüme ve endüstrileşme süreci başlamıştı. Japonya'daki şaşırtıcı büyüme dünyanın en zengin toplumlarından birini yarattı. Benzer bir endüstrileşme Güney Kore, Tayvan, Tayland ve Filipinler'de de gerçekleşmeye başlamıştı. 20. yüzyılın ikinci yarısında sadece Hindistan nispeten başarısızdı.

Asya'nın yeniden canlanması, yansımasını "Atlantik dünyası"nın görece gerilemesinde ve Pasifik'in yükselmesinde buldu. Bu da 19. yüzyılın ortasından itibaren giderek daha fazla görünür hale gelen bir eğilimdi. Birleşik Devletler, mülklerini yavaş yavaş Hawai ve Filipinler'e yaymasının devamında, 1848'de Kaliforniya'yı elde etmesi ve balina avcılığından Kaliforniya'yı aldığı on yıl içinde Japonya'ya ilk heyeti göndermesine kadar, artan ekonomik çıkarlarıyla birlikte bir Pasifik gücü haline gelmişti. 1930'larda vé 1940'ların başlarında askeri gücünü Avrupa'dan çok Pasifik'te kullanma eğilimi daha fazlaydı. 20. yüzyılın ikinci yarısında Pasifik'in artan ekonomik önemi ve Pasifik kıyılarında yer alan devletler arasında daha fazla ticaretin yapılması (Kaliforniya aynı zamanda nüfusu en kalabalık Amerikan devleti olmuştu) bu eğilimleri sadece daha da güçlendirdi. Bununla birlikte bu eğilim, dünya tarihinde çok önemli bir sapmaydı. Modern iletişim olanakları gelişinceye kadar Pasifik, kıyılarında kümelenmiş olan çeşitli toplumlar arasındaki etkileşim açısından bir bariyer rolü oynamıştı.

Avrupa'nın, geçmişteki diğer toplumlar gibi, başlatmış olduğu teknolojik ilerleme tekelini korumayı başaramadığı, 20. yüzyılın sonuna gelindiğinde ortadaydı. Hâlâ önemli bir ekonomik güçtü, ama aynı şekilde diğer alanlar da dinamikti ve endüstriyel ve teknolojik açıdan gelişmiş durumdaydılar. Avrupa'nın dünya üzerindeki (mükemmel olmaktan daima oldukça uzak olmuş) politik egemenliği daha da kısa ömürlü olmuştu. Onun uzantısı olan Birleşik Devletler de kısa ömürlü ekonomik üstünlüğünün süratle kaybolmaya başladığını gördü. Askeri gücü de karşı karşıya kaldığı sorunlarla başa çıkmak için gün geçtikçe daha az işe yarıyordu. Asya, 1750'den sonra geçici olarak kaybettiği konumuna süratle yeniden kavuşmaya başlamıştı. Japonya birinci sınıf bir ekonomik güçtü. Daima dünyadaki en büyük devlet olan Çin süratle endüstrileşiyordu; askeri ve siyasi gücü artmaya başlamıştı. Dünya normal dengesine biraz daha dönmeye başlamış gibi görünüyordu.

OKUMA ÖNERİLERİ

Bu rehber, bu kitap için araştırma yapılırken başvurulan tüm kitap ve makalelerin tam bir listesi değildir. Bunun yerine önceki bölümlerdeki konu ve tezlerin bazıları hakkında daha fazla bilgi sağlayan, temelde son 20 yılda ya da sonrasında yazılmış eserlerin bir seçkisidir. Belli bazı dönemlerin ve bölgelerin genel tarihleri çoğunlukla hariç tutulmuştur.

GENEL

Barfield, T., *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China*, Oxford, 1989

Bentley, J., *Old World Encounters: Cross-Cultural Contacts and Exchanges in Pre-Modern Times*, Oxford, 1993

Blaut, J., *The Colonizer's Model of the World: Geographical Diffusionismand Eurocentric History*, New York, 1993

Chandler, T. ve Fox, G., *3000 Years of Urban Growth*, New York, 1974

Chase-Dunn, C. ve Hall, T., *Core/Periphery Relations in Precapitalist Worlds*, Boulder, 1991

Curtin, P., *Cross-Cultural Trade in World History*, Cambridge, 1984

Davies, N., *Europe: A History*, Oxford, 1996

Eisenstadt, S., *The Origins and Diversity of Axial Age Civilizations*, Albany, NY, 1986

Franck, I. ve Brownstone, D., *The Silk Road: A History*, New York, 1986

Frank, A., *The Centrality of Central Asia*, Amsterdam, 1992

Frank, A. ve Gills, B., *The World System: Five hundred years or five thousand?*, Londra, 1993

Gernet, J., *A History of Chinese Civilization*, 2. baskı, Cambridge, 1996

Hall, T., "Civilizational Change: The Role of Nomads", *Comparative Civilizations Review*, Sayı 24, 1991, s. 34-57

Hodgson, M., *Rethinking World History: Essays on Europe, Islam and World History*, Cambridge, 1993

Jones, E., *Growth Recurring: Economic Change in World History*, Oxford, 1988

McEvedy, C. ve Jones, R., *Atlas of World Population History*, Londra, 1978

McNeill, W., *The Rise of the West: A History of the Human Community*, Chicago, 1963

_____, *Plagues and Peoples*, Oxford, 1977